EESTI KIRJANDUSE AJALUGU

II

II

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA
KEELE JA KIRJANDUSE INSTITUUT

Eesti kirjanduse ajalugu

VIIES KÖITES

Peatoimetaja E. Sõgel

KIRJASTUS •EESTI RAAMAT•
Tallinn

A-26685

Eesti kirjanduse ajalugu

II
KÖIDE

XIX sajandi teine pool

TOIMETANUD E. NIRK

KIRJASTUS ·EESTI RAAMAT·
Tallinn 1966

8 E
E 20

Toimetuskolleegium:
A. Annist, E. Jansen, E. Nirk, E. Sõgel, A. Vinkel

Kunstiliselt kujundanud
H. Arrak

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

SISSEJUHATUS

«Eesti kirjanduse ajaloo» käesolev köide käsitleb kirjanduse arengut XIX sajandi teisel poolel. Sisuliselt on siin tegemist rahvusliku liikumise perioodi kirjandusega — alustades selle liikumise kirjanduslikest eellugudest ja lõpetades kriisile järgnenud muunduste ning järellainetustega. Vanemate kirjameeste osas algab vaatlus tegelikult juba sajandi esimesest poolest, hilisemate osas aga ulatub mõnel juhul üsna kaugele käesolevassegi sajandisse, sest üksikud rahvusliku liikumise perioodi autorid jätkasid oma tegevust veel aastakümneid. See on kirjandusloos enesestmõistetav ja paratamatu tinglikkus, mis ometi ei takista vastava perioodi, s. t. peamise ajalise vaatlusala üldiste piirjoonte kokkuleppelist tähistamist. XIX sajandi teise poole kirjandusel on niisugusena oma täiesti selge eriilme. Ühtlasi on sellel perioodil väga oluline tähtsus kogu eesti kirjanduse arengukäigule.

Kui «Eesti kirjanduse ajaloo» I köide käsitles mitmesajandilist ettevalmistavat järku ja jõudis rahvusliku kirjanduse kõige varasemate võrseteni, siis käesolevas köites on otseselt põhiteemaks eesti rahvusliku kirjanduse kujunemine ning selle protsessi iseärasused. Tsaristliku Vene impeeriumi tingimustes nii keskvõimust kui kohalikust balti-saksa aadlist oma ühiskondlik-poliitilises, majanduslikus ja kultuurilises arengus suuresti sõltuva talupojarahva jõudmine algupäraste kirjanduslike eneseavaldusteni oli väga keerukas ja vastuoluline; sellel protsessil olid oma spetsiifilised tingimused, mis nõuavad kõigekülgset silmaspidamist, et õigesti mõista nähtuste ilmet ning erilaadi. Ühiskonna arengu objektiivsete seaduspärasuste tõukel sai seoses kapitalistlike suhete võidulepääsuga võimalikuks ka eesti rahvuse kujunemine ja algas veel püsivate tugevate feodaal-igandite vastu sihitud rahvuslik liikumine, millega ühtlasi astus kvalitatiivselt uude arengufaasi ka eestikeelne kirjasõna.

Võrreldes I köite suurel määral kultuuriloolise vaatlusega, on siin kirjandusspetsiifilise probleemistiku osatähtsus tugevasti tõusnud. XIX sajandi teisel poolel on peamine tähelepanu keskendatud juba tõepoolest ilukirjandusele. Mõistagi leiavad käsitlemist ka kõige tuntumate autorite rahvavalgustuslik ja publitsistlik tegevus, saavutused õpperaamatute koostamisel jne., kuid see on siiski sekundaarne ja täiendav materjal

üldpildis. Olulise momendina väärib rõhutamist folkloori eriline osa rahvusliku kirjanduse kujunemisel; sellest tuleneb ka rahvaluule sünkrooniline vaatlus kirjanduslikus protsessis, kuivõrd siin ilmnes kõnesoleval perioodil täiesti uudseid jooni ning esinesid väga huvitavad, ajajärgule iseloomulikud folkloori ja kirjanduse seosed.

Iseseisvale arenguteele jõudva kirjanduse kujunemiskäigu jälgimisel on esmajärgulise tähtsusega ülesandeks esile tuua uue ideestiku, rahvusliku ja demokraatliku mõtte juurdumist, mis toimus teravas võitluses feodaal-klerikaalse ideoloogia vastu. Vaadeldaval perioodil tegi eesti kirjandus läbi suure arengu rahvalikkuse suunas, kuna nüüd täiel määral tooniandvaks said rahva enese keskelt tõusnud autorid; samuti hakkas kujunema ja ilmet saama — esialgu peamiselt rahvaluule alusel — eesti kirjanduse rahvuslik spetsiifika. Olulise tähtsusega on ilukirjanduslik-kunstiliste arusaamade ja taotluste areng: tegelikkuse haaramise ulatuse ja sügavuse, karakterikujunduse, žanrispetsiifika arvestamise ja keelelis-stiililiste väljendusvahendite kasutamise osas. Tähelepandava koha omandab siin ka juba loomingulise meetodi probleem: eriti rahvusromantika oma iseärasustega, romantika ja realismi elementide keerukas ning omapärane põimumine ajajärgu kirjanduses ja realistliku joone tugevnemine — valgustuslikust realismist kriitilise realismini. Arvestatav osatähtsus kirjanduslikus protsessis on väliskirjanduslikel sidemeil, kusjuures tulevad kõne alla laenude ja eeskujude kasutamise laad ning selles vaadeldava perioodi jooksul toimunud muutused. Pidevat silmaspidamist nõuab ajajärgu kirjanduse funktsionaalne külg — levik, loetavus ja mõju kaasajal, aga ka hilisematel perioodidel.

Töö on koostatud nendelsamadel üldpõhimõtetel, millest juhinduti eelmisegi köite puhul, ometi on käesolevas köites ka nii kompositsioonilist kui ka metodoloogilist laadi erinevusi, mis on tingitud ajajärgu ja käsitletava kirjandusliku materjali enese erinevustest. On ju siin tegemist suhteliselt märksa lühema perioodiga, kusjuures kirjanduselu on saavutanud teatava pidevuse; ka kuulub juhtivate autorite loomingu paremik juba sõna otseses mõttes elavasse kirjanduspärandisse, mida publitseeritakse ning loetakse tänapäevani. Arusaadavalt on siis ka käsitluse suhtes teisi nõudeid kui varasema eestikeelse kirjasõna osas. Kõigepealt on I köitega võrreldes muutunud ülevaateliste ja üksikautoreid monograafiliselt käsitlevate peatükkide (ja alaosade) vahekord. Kui vanema kirjanduse puhul täiesti mõistetavail põhjustel domineeris arenguprotsessi vastavate etappide üldistav vaatlus, siis käesolevas köites on üksikuile kirjanikele pühendatud peatükkide osatähtsus suuresti kasvanud — siin on juba arvukalt autoreid, kelle tegevuse mõju, pärandi maht ning väärtus ja kirjanikuisiksus niisugust käsitlust nõuavad ning õigustavad. Kuid selle kõrval on köite ülesehituses püütud võimalust mööda arendada üldistavat ja summeerivat joont, jõuda nähtuste sisulise grupeerimise poole. Nõnda sisaldavad paljud koondpeatükid suurema või väiksema arvu üksikautoreid nende ühisjoonte järgi (olgu ajalises või žanrilises plaa-

nis). Sellise vaatluse eeliseks peaks olema arengu põhijoone selgem esiletõusmine, teatavate üldiste ja iseloomulike momentide väljatoomine. Üksikjuhtumeil tingib see küll mõne mitmes põhižanris enam-vähem võrdsete tulemustega esinenud autori käsitlemist eri peatükkides, mis iseenesest on halb (kuna vastava autori tegevusest ei saa siis tervikpilti); kuid need on suhteliselt tagasihoidliku tähtsusega kirjamehed, kes siin ega seal juhtivat osa ei mänginud, ja žanrilises plaanis saavutatud suurem ülevaatlikkus eeldatavasti korvab teises suhtes tekkivat puudust.

Kõide jaguneb kaheks, oma mahult enam-vähem võrdseks osaks. Sellise jaotamise aluseks on nii ühiskondlik-ajaloolise kui ka kirjandusloolise iseloomuga asjaolud. Esimene osa haarab rahvusliku liikumise ettevalmistus- ning tõusujärku kuni kulminatsioonini 1870-ndate aastate lõpul ja 80-ndate algul. See on võitleva patriootilise ideestiku hoogsa esilekerkimise, antifeodaalse demokraatliku hoiaku ja valgustusliku mõtte levimise periood, millal kujunenud rahvuslik kirjandus saavutas oma esimesed püsiva väärtusega võidud. Teine osa algab kriisi tekkimisega rahvuslikus liikumises, mis oluliselt mõjutas ka kogu järgneva perioodi kirjanduselu üldilmet. Ühelt poolt oli see esialgu ilmne mõõnajärk, millest annab tunnistust tollal laia ulatuse võtnud epigonism, kuid samaaegselt kujunesid sajandi lõpukümnendeil ka eeldused uueks ühiskondlik-kirjanduslikuks tõusuks. Juba 80-ndate aastate teisest poolest alates ilmnevad kirjanduses selgesti need jooned, mis valmistavad ette järgmises kõites põhjalikuma vaatluse alla tulevat kriitilise realismi võidukäiku; käesolevas kõites käsitletakse neid nähtusi üksnes vastavas ülevaatepeatükis kui siirdeastet uude arenguetappi. Nii seostuvad kõited omavahel tihedalt, nagu ongi loomulik, sest kirjandusloost peab nähtuma arenguprotsessi pidevus. Nende kahe teineteisesse haarduva perioodi (ja kahe kõite) täpse ajalise piiri määramine mingi kindla aastaarvuga — ka n.-ö. kokkuleppeliselt — ei ole ilmselt eriti vajalik ega otstarbekaski, kuna see võiks hõlbustada lihtsustatud, skemaatiliste kujutluste püsimist ja takistada küllaldaselt nägemast erinevate tendentside samaaegsust.

Periodiseerimise aluseks saavad olla kirjanduselu enese arenguetapid, mis võivad ajaloo periodiseerimisega ühte langeda, ent ka erineda. Käesolevas kõites ilmnevad erinevused ei tähenda mingit sisulist vasturääkivust vastava ajaloolõigu periodiseerimisega, vaid üksnes kirjanduse kui oma sisemiste arengu seaduspärasustega vaimse loomingu ala spetsiifika arvestamist. Ühiskondlik-poliitilise ja majandusliku ajaloo põhilisi nähtusi ning tendentse on käesolevas käsitluses puudutatud niivõrd, kuivõrd seda nõuab kirjandusliku protsessi ja autorite tegutsemisajendite ning üldise atmosfääri mõistmine. Lähemalt on püütud vaadelda ühiskondliku mõtte liikumist ja kultuuriloo küsimusi, sealhulgas eriti haridusolusid, ajakirjandust ja kirjastustegevust.

Kirjanduselu avalduste objektiivne jälgimine ajajärgu sotsiaalsete liikumiste ja vaimsete arengusuundade üldtaustal taotleb nii üksikautorite ja nende teoste osa selgemat esiletoomist kui ka vastava ajajärgu kir-

janduse põhiilme määratlemist. Ühtlasi püütakse ka näidata, kuivõrd üks või teine kirjanik on oma aja traditsioonide järgija ja kuivõrd tema tegevuses avaldub novaatorlik alge. Eriti oluline on uute kirjanduslik-kunstiliste kvaliteetide kujunemine ja esteetiliste kriteeriumide areng, ilukirjanduse olemusest, mõjulaadist ja funktsioonist arusaamise avardumine ning täienemine. Siinjuures on vajadust mööda püütud arvestada ka lugejaskonna taset, ajajärgu kirjanduslikku maitset ja seda kujundanud tegureid.

Eesti kirjandus oli ka XIX sajandi teisel poolel oma põhiolemuselt eeskätt talurahvakirjandus, millest tulenevad mitmed tema iseärasused. Meil ei jagunenud kirjandus sel kombel nagu enamasti vanemates kultuurmaades nn. suureks kirjanduseks, mille tarbijateks olid peamiselt haritud ringkonnad ning privilegeeritud, varakamate kihtide mingi osa, ja laiemate hulkade jaoks määratud nn. rahvakirjanduseks. Eesti kirjandus üldse sai orienteeruda peaasjalikult ikkagi lihtlugejale, millest on tingitud ka temale tunnuslik ja põhiomane demokratism. Ent siin peitub ka teatav sisemine vastuolu: massilektüürina eelistatuimaks ei saanud kaugeltki alati kõige parem ja väärtuslikum, mõnedki rahvusliku kirjanduse varasemad tippsaavutused jäid halearmsate või muidu labaste juturaamatukeste ja «laulikutega» võrreldes üsna vähemenukaks. Tõsiste ideeliskunstiliste eesmärkidega sõnaloomingu kõrval ikka laiemalt pinda võitma hakkav vähenõudlik turukirjanduslik suund andis end tugevasti tunda tõlkematerjali valikul (eriti perioodikas). Need maitsekallakud ei jätnud oma mõju avaldamata ja nii on kirjanduslikke nähtusi, mis seisavad kusagil odava ajaviitelektüüri ja nõudlikuma ilukirjanduse piirimail. Meie kirjanduselu noorust arvestades ja üldpildi täielikkuse huvides on vaja vaatlusvälja haarata kõiki neid eri väärtusega ladestusi. Arusaadavalt langeb aga peamine tähelepanu ikkagi ideelis-kunstiliselt kõige kaalukamale osale — sellele, mis tõepoolest moodustab eesti rahvusliku kirjanduse alusmüüri. Seejuures väärib igati allakriipsutamist, et üldise haridusliku edenemisega tõusis kõnesolevate aastakümnete jooksul küllaltki tunduvalt ka lugejaskonna maitse tase, olles sajandite vahetuseks igatahes küllaldane tagama kriitilise realismi parimatele saavutustele hoopis menukamat vastuvõttu, kui oli osaks saanud näiteks Kreutzwaldi peateostele nende esmailmumisel.

XIX sajandi teine pool on senises eesti kirjandusloo uurimises suhteliselt kõige elavamat tähelepanu pälvinud periood, ja seda igati mõistetavail põhjustel. Kirjanduse hoogsa arengu algus seoses rahvusliku ärkamisega, esimeste laialdast mõju omandanud eesti kirjanike esiletõusmine ja kogu see omakultuurilise noorusaja elevuslikkus ning kordumatu erilaad andsid kirjandusloolisele vaatlusele rohkesti huvipakkuvat ning lugejaskondagi paeluvat ainestikku. Juba vaadeldava ajajärgu lõpu poole ilmus nii üksikautorite käsitlusi (M. J. Eisenilt sarjas «Tähtsad mehed» 80-ndate aastate algul) kui ka süstemaatilisemaid kirjandusloolisi ülevaateid. 1890. aastal jõudis lugejate ette J. Kunderi lõpetamata jäänud

töö «Eesti kirjandus, koolile ja kodule» esimene osa vanematest laulikutest, mis ka niisugusena oli oma aja kohta küllalt arvestatav saavutus. Käsitluses antud iseloomustused ja hinnangud ajajärgu luule peamistele esindajatele on suures osas paikapidavad ning sellistena leidnud arvestamist hiljemgi. K. A. Hermanni «Eesti kirjanduse ajalugu esimesest algusest meie ajani» (1898) sellele omase teatmelise iseloomuga pole suutnud jätta püsivamaid jälgi hinnangute osas, küll on aga tööl olnud mõningane väärtus faktilise andmestiku koguna (sealhulgas ka kõnesoleva perioodi paljude vähem tähtsate kirjameeste kohta).

Laiema ulatuse omandas ajajärgu autorite ja nähtuste käsitlemine käesoleva sajandi algul, kusjuures ilmnesid mitmed üksteisest erinevad vaatesuunad ja hinnangute lähtekohad. V. Reimani käsitlustes avaldub näiteks järjekindel konservatiiv-klerikaalne suund, ehkki pole põhjust eitada tema teeneid kirjandusloolise materjali kogumisel. Suhteliselt märksa õigemini on nähtuste olemust mõistnud noor G. Suits, kes 1908. aastal avaldas saksa keeles asjaliku lühiülevaate eesti kirjanduse arenguteest (prof. G. Hinnebergi toimetatud koguteoses «Die Kultur der Gegenwart»). Täielikumat ja laiemalt väljaarendatud käsitlust ajajärgu kirjanduselust taotles anda M. Kampmann, kelle «Eesti vanem ilukirjandus» (1908) ja «Eesti kirjanduseloo peajooned» II (1913) ongi jäänud kõnesoleva aja kõige tähelepandavamateks saavutusteks. M. Kampmann tegi ära väga palju XIX sajandi teise poole kirjandusse puutuva andmestiku kogumisel ja süstematiseerimisel, kuigi on tunda maailmavaatelisest mahajäämusest tingitud ühekülgsust selle materjali mõtestamisel ja ka teatavat metoodilist järjekindlusetust (üldiselt kultuuriloolisele meetodile toetudes on ta käsitluslaad seejuures eklektiline ja kompilatiivne). Tähelepandavat osa hakkas etendama sellal loodud ajakiri «Eesti Kirjandus», kus järgnenud aastakümnete vältel ilmus hulgaliselt lühemaid ja pikemaidki uurimusi rahvusliku liikumise aja kirjanduse ning kirjanike kohta, lisaks publitseeriti tolleaegsete tegelaste kirjavahetusi, memuaarilist materjali jne. Mitmeti uudsetelt seisukohtadelt lähenes vanemale kirjandusele oma kirjanduskriitilise tegevuse varasemal perioodil Fr. Tuglas, kuid tema selleaegsed käsitlused on tugevasti mõjutatud estetistlikust mõttekallakust. Esimese maailmasõja eelsest perioodist pärinevad ka varasemad marksistlikelt positsioonidelt lähtunud hinnangud rahvusliku liikumise ajajärgu kirjandusele (H. Pöögelmann). Üksikautorite kohta avaldatud töödest on mainitav Aino Kalda soome keeles ilmunud esseistlik Koidula biograafia «Tähelend» (1915, e. k. 1918).

Kodanlikus Eestis oli kirjandusteadusliku töö keskuseks Tartu ülikooli eesti ja üldise kirjanduse kateeder ning sellega seotud Akadeemiline Kirjandusühing, kus prof. G. Suitsu juhtimisel rohkesti tegeldi just möödunud sajandi kirjandusega. Eriti oli uurimistegevuse fookuses Kreutzwald, kelle kohta avaldati arvukalt lühiuurimusi (G. Suitsu, L. Tohveri jt. poolt) ja mitmeid raamatuid (sealhulgas A. Annisti mahukas monograafia «Kalevipojast»). Enamik neist uurimustest tõi tähelepanuväärset

faktilist lisaandmestikku, ehkki valitseva komparativistliku ja vaimuloolise üldsuuna tõttu vaatlusala oli tavaliselt liiga kitsas ja tulemused jäid sageli ühekülgseks. Peamiselt kultuuriloolise suunaga uurimusi avaldas sellal Fr. Tuglas, kelle tööd («Ado Grenzsteini lahkumine», eriti aga «Eesti Kirjameeste Selts») kuuluvad ajajärgu esileküündivamate saavutuste hulka. Suuresti aitasid üldtausta konkretiseerida ja selgitada juhtivate kirjameeste osa rahvuslikus liikumises ajaloolase prof. H. Kruusi põhjapanevad uurimused vastava perioodi kohta, mis on eriti hinnatavad oma demokraatliku käsituslaadi poolest. Olulise tähtsusega organisatsioonilisteks edusammudeks — mis said eelduseks ka ülalmärgitud uurimuste valmimisele — olid käsikirjaliste materjalide, kirjavahetuste jms. koondamine Eesti Kultuuriloolisse Arhiivi, mille fondid pidevalt täienesid, ja möödunud sajandi ajakirjanduse läbitöötamine Eesti Bibliograafia Asutises. Kõnesoleval ajal ilmunud koolikirjanduslugudest on ulatuslikum V. Ridala «Eesti kirjanduse ajalugu koolidele», mille vastavais osades jälgitakse XIX sajandi teise poole kirjanike loomingut. Tuleb märkida autori taotlust kirjandusteoseid omapoolselt analüüsida ja iseseisvalt kunstiliselt hinnata, kuid seejuures esitatakse ka väga palju alusetuid väiteid ning juhuslikke, puhtsubjektiivseid muljeid, millele lisandub hulgaliselt eksimusi ja vigu faktilises andmestikus. Selgemat metodoloogilist põhijoont V. Ridala käsitlusel ei ole: kultuuriloolis-filoloogilisele vaatlusele on lisandunud estetistlik kallak, kusjuures esitusviis jääb pahatihti süsteemituks ja segaseks. Üldse oli selle töö osatähtsus võrdlemisi piiratud, ta ei suutnud kuigi suurt mõju avaldada. Märksa olulisem koht oli M. Kampmanni (Kampmaa) kirjandusloo vastava köite täiendatud ja parandatud uusväljaannetel, milles autor püüdis jõudumööda sammu pidada kaasaegse kirjandusteaduse tasemega ja arvestada nii vahepeal täienenud andmestikku kui ka käsitluse uuemaid suundi. Kõige laiemalt koolides kasutamist leidnud K. Mihkla «Eesti kirjanduse ülevaade» kannab õpikuna peamiselt vahendavat iseloomu; autor on omapoolselt vähe juurde lisanud kirjandusliku materjali läbitöötamise ja tõlgitsemise, hinnangute ja seisukohtade osas, suhteliselt rohkem aga faktiliste andmete ning biograafilis-loomingulooliste täienduste näol. Koolides kirjandusloo õpetamise eesmärke pidasid silmas ka arvukad eraldi raamatukestena ilmunud ülevaated vastava ajajärgu peamistest autoritest ja põhižanritest sarjas «Keel ja kirjandus», millele lisandusid biograafilised käsitlused juhtivaist kirjanikest sarjas «Eesti rahvuslikud suurmehed». 1930-ndateks aastateks kujunenud põhiseisukohtade kokkuvõttena tuleb arvesse Fr. Tuglase «Lühike eesti kirjanduslugu», mis anti välja ka soome keeles. Kodanliku perioodi uurimistulemuste põhjal on valminud G. Suitsu «Eesti kirjanduslugu», mis ilmus sõjajärgsel ajal Rootsis, hõlmates kõnesolevat ajajärku aga ainult osaliselt.

Nõukogude-eelse kirjandusteadusliku uurimistöö tulemused, eriti kogutud ning esialgselt süstematiseeritud andmestiku näol, on marksistliku kirjandusloo koostamisel suuremal või väiksemal määral eeltööna arves-

tatavad. Mõistagi eeldab nende kasutamine vajalikku kriitilisust, et elimineerida kõik see, mis on johtunud idealistlikest kontseptsioonidest või uurimismeetodite küündimatusest ja mis ei võimaldanud autoritel paljudel juhtudel jõuda ajajärgu kirjandusliku protsessi, aga samuti ka rohkete üksiknähtuste objektiivselt tõepärase tõlgitsuseni.

Töö kirjandusloo järjekindla läbitöötamise suunas marksistlikelt lähtealustelt võis alata pärast nõukogude võimu taaskehtestamist Eestis. Varasemate üksikasutuste baasil loodi Kirjandusmuuseum (1940. aastal), mis on ka XIX sajandi teise poole kirjanduse allikmaterjalide peamine varamu. Vahetult pärast Suurt Isamaasõda algatatud kirjandusloo koostamine TRÜ eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri poolt (toimetaja K. Taev) sai teoks ainult ositi; III osana avaldatud V. Alttoa «Rahvuslik ärkamis- ja venestusreformide aeg 1856—1894» (1946) jäi väikesemahuliseks provisoorseks ülevaateks, mis selle perioodi ümberhindamise ja uudse mõtestamise ülesannet suutis üksnes pooliti täita. TA Keele ja Kirjanduse Instituudis koostatud kirjandusõpiku (toimetaja E. Sõgel) vastav osa kannatas esimeses väljaandes (1953) mitmeti lihtsustamise all, mida on püütud ületada teises, põhjalikult ümbertöötatud väljaandes (1957), kus käsitlust on ühtlasi süvendatud. Töö põhilist suunitlust võib pidada õigeks ja kontseptsioone üldiselt usaldusväärseks, kuid õpiku spetsiifikast tingituna on vastava ajajärgu autoreid saadud käsitleda üksnes valikuliselt. Viimatiöeldu kehtib veelgi rohkem K. Mihkla ja Ü. Tedre poolt koostatud vanema kirjanduse õpiku kohta, mis on koolides kasutusel 1958. aastast alates. Nõnda ei suutnud ka esimesed nõukogude ajal ilmunud kirjandusloo-katsed veel viia püsivamate tulemusteni, paljudki olulised küsimused jäid lahtiseks või vaieldavaks. Samal ajal hoogustus ja laienes aga töö nii ajajärgu kui üksikautorite uurimisel, mille tulemused jõudsid lugejateni vastavate klassikaväljaannete ees- ja järelsõnades, rohkearvulistes artiklites peamiselt ajakirjades «Looming» ning «Keel ja Kirjandus», koguteostes, TRÜ toimetistes, Kirjandusmuuseumi, Ajaloo Instituudi ning Keele ja Kirjanduse Instituudi väljaannetes jm. Sellele on lisandunud kuue XIX sajandi teise poole kirjaniku — Kreutzwaldi, Koidula, Reinvaldi, Kunderi, Bornhöhe ja Tamme lühimonograafiad (sarjas «Eesti kirjamehi») ja K. Mihkla raamat Koidula elu ning loomingu kohta. Kogu selle ulatusliku tegevusega paljude uurijate osavõtul (V. Alttoa, A. Annist, E. Laugaste, M. Lepik, E. Nirk, A. Palm, R. Põldmäe, L. Raud, E. Sõgel, B. Sööt, K. Taev, A. Undla-Põldmäe, A. Vinkel jt.) on esile toodud rohkesti uudset ja üldpilti oluliselt täiendavat materjali ning on toimunud seni tuntud andmestiku ümbermõtestamine materialistliku ajalookäsituse ja marksistliku esteetika põhimõtete alusel. Tähelepandavaid saavutusi on rahvusliku liikumise perioodi juhtivate kirjanike teoste ja kirjavahetuse publitseerimisel ning kommenteerimisel. Meie kirjanduspärandi teadusliku läbitöötamise senises praktikas esimene omalaadne on uurijate kollektiivi poolt ettevalmistatud «Kalevipoja» tekstikriitiline väljaanne põhjalike seletavate osade ja lisadega (1961—1963).

Kõige sellega olid loodud eeldused käesoleva täielikuma kirjandusloolise ülevaate koostamiseks. Köite ettevalmistustöös seadis selle autorite kollektiiv siiski enesele eesmärgiks XIX sajandi teise poole kirjandust hõlmav materjal põhiliselt uuesti läbi uurida, et seniste hinnangute ja järelduste paikapidavust kontrollida, lünki täita ja ebatäpsusi õiendada.

«Eesti kirjanduse ajaloo» II köite koostamisest võttis osa kaheksa autorit: M. Kalda, O. Kruus, E. Nirk, H. Puhvel, R. Põldmäe, Ü. Tedre, A. Undla-Põldmäe ja A. Vinkel (konkreetselt on iga vastava peatüki kirjutaja näidatud raamatu sisukorras). Isikunimede registri koostas A. Schmuul.

Enne köite koostamisele asumist on selle prospekt läbi arutatud Keele ja Kirjanduse Instituudi, Tartu Riikliku Ülikooli, Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi ja E. Vilde nim. Tallinna Pedagoogilise Instituudi spetsialistide osavõtul.

Köite illustreerimiseks kasutatud fotomaterjal, käsikirjade näidised jms. pärinevad põhiliselt Kirjandusmuuseumi fondidest.

Käsitluses esitatud värsid või proosakatkendid, tsitaadid perioodikast, kirjavahetusest jms. on üldreeglina ajaloolisel kujul, s. t. kõigi oma kirjutamis- ja ilmumisaja ortograafia ning keelepruugi erijoontega. Teoste tiitlid antakse täpselt algkujul seal, kus nendest esmakordselt juttu tuleb, järgnevas tekstis aga tavaliselt tänapäevases kirjapildis.

Igale peatükile on lisatud valikuline bibliograafia, mis jaguneb allikate (I) ja käsitluste osaks (II); materjal on järjestatud kronoloogiliselt. Kirjanike teostest on põhiliselt toodud eri raamatutena ilmunud tööd, kogumikes või perioodikas avaldatud töid märgitakse ainult erandjuhtumeil. Kordustrükkidest on osutatud eeskätt autori eluajal ilmunuile. Sissejuhatuse bibliograafias loetletud üldkäsitlusi ja teatmeteoseid pole hiljem peatükkide juures tavaliselt enam korratud.

Kuupäevad on kuni 31. jaanuarini 1918 toodud vana kalendri järgi; ainult sünni- ja surmadaatumid on alati esitatud ka uue kalendri järgi. Geograafilises andmestikus on aluseks tolleaegne administratiivne jaotus (maakond, kihelkond, vald); ülevaate hõlbustamiseks on köite lõppu lisatud vastav kaart, millel peale omaaegsete maakondade ja kihelkondade on näidatud ka praegused rajoonid.

BIBLIOGRAAFIA

II. J. Kunder, Eesti kirjandus, koolile ja kodule. Esimene raamat: Eesti vanemad laulikud. Viljandi 1890. ▪ K. A. Hermann, Eesti kirjanduse ajalugu esimesest algusest meie ajani. Trt. 1898. ▪ V. Reiman, Kivid ja killud. Trt. 1907. ▪ M. Kampmann, Eesti vanem ilukirjandus. Trt. 1908. ▪ G. Suits, Die estnische Literatur. — Die Kultur der Gegenwart I, IX. Leipzig 1908. ▪ M. Kampmann (Kampmaa), Eesti kirjanduseloo peajooned II. Tln. 1913 (II tr. 1921, III tr. 1933). ▪ V. Ridala, Eesti kirjanduse ajalugu koolidele II. Trt. 1925. ▪ V. Ridala, Eesti kirjanduse ajalugu III. Trt. 1929. ▪ Eesti Biograafiline Leksikon. Trt. 1926—1929; Eesti Biograafilise Leksikoni täienduskõide. Trt.—Tln. 1940. ▪ A. Behrsing, Grundriss einer Geschichte der bal-

tischen Dichtung. Leipzig 1928. ▪ K. Mihkla, Eesti kirjanduse ülevaade I. Trt. 1932 (II tr. 1935, III tr. 1937, IV tr. 1939). ▪ R. Antik, Eesti ajakirjandus 1766—1930. Trt. 1932. ▪ Fr. Puksov, Eesti raamatu arengulugu. Tln. 1933. ▪ Fr. Tuglas, Lühike eesti kirjanduslugu. Trt. 1934 (II tr. 1936). ▪ Raamatu osa Eesti arengus. Toimet. D. Palgi. Trt. 1935. ▪ R. Antik, Eesti raamatu 400 aastat. Tln. 1935. ▪ J. Roos, Ülevaade eesti kirjandusest. Trt.—Tln. 1936 (II tr. 1938). ▪ H. Helm, Lühike eesti ajakirjanduse ajalugu. Trt. 1936. ▪ R. Antik, Eesti raamat 1535—1935. Trt. 1936. ▪ J. Roos, Lühike eesti raamatu ajalugu. Trt. 1936. ▪ Eesti kirjanduslugu I. Toimet. H. Jänes. Trt. 1937—1938. ▪ Fr. Tuglas, Viron kirjallisuuden historia. Helsinki 1939. ▪ A. Annist jt., Eesti populaarteaduslik kirjandus. Trt. 1940. ▪ G. Suits, Eesti kirjanduslugu I. Lund 1953.

Eesti kirjanduse ajalugu (Toimet. K. Taev) III: V. Alttoa, Rahvuslik ärkamis- ja venestusreformide aeg 1856—1894. Trt. 1946. ▪ Eesti kirjanduse ajalugu II. Toimet. E. Sõgel. Tln. 1953. ▪ Eesti kirjanduse ajalugu I. Toimet. E. Sõgel. Tln. 1957. ▪ K. Mihkla, Ü. Tedre, Eesti kirjanduse õpik VIII—IX klassile. Tln. 1958 (II tr. 1959, III tr. 1961, IV tr. 1962, V tr. 1964, VI tr. 1965). ▪ Eesti NSV ajalugu II. Peatoimet. J. Saat, tegevtoimet. A. Vassar. Tln. 1963.

I OSA

I peatükk

KIRJANDUSELU ARENG RAHVUSLIKU LIIKUMISE ETTEVALMISTUS- JA TÕUSUPERIOODIL

Talurahvaliikumise laienemine ja rahvusliku ärkamise eeldused. XIX sajandi 50—60-ndad aastad on eesti rahva ajaloos murrangulise tähtsusega ja näitavad uute joonte esiletõusmist ka kultuurielu arengus. Sajandi esimesel poolel võis kõnelda alles rahvusliku kirjanduse ettevalmistamisest ja üksikuist võrseist, nüüd algas muutuvate olusuhete toimel kirjanduseluski kui ka mitte järsk, siis ometi pidev tõus ning seni üksnes aimamisi esindunud kvaliteetide kujunemine.

1850-ndate aastate lõpul tekkis kogu Venemaal revolutsiooniline situatsioon. Seda aega iseloomustas massilise talurahvaliikumise laienemine. Sellest annavad tunnistust ka 1858. a. rahutused Eestimaa kubermangus, milledest keskseimaks kujunes nn. Mahtra sõda. Eesti talupojad, nimeliselt küll juba 40 aasta eest priiks kuulutatud, olid tegelikult endisel viisil pärisorjuses ja balti-saksa mõisnike meelevalla all. Nende taotluseks oli saada maad, vabaneda äärmiselt kurnavast teorendist ja mõisnike peaaegu piiramatust ülevõimust.

Talurahvaliikumise tõus leidis kajastust ka ühiskondliku mõtte arengus. Aadli ja pärisorjusliku korra kriitikaga astus revolutsioonilise situatsiooni päevil välja osa linnakodanlusest ja intelligentsist, kelle esindajad väljendasid radikaal-kodanlikke seisukohti. Nii kujunes 50-ndate aastate lõpul Tallinnas progressiivselt meelestatud haritlaste ring (F. N. Russow, V. T. Blagoveštšenski, J. J. Nocks, A. H. Neus), kus suhtuti kaasatundvalt eesti talurahvasse. Tallinna ringil oli ka kontakt vaba vene trükisõna esindava A. I. Herzeniga; Londonis ilmunud «Kolokoli» veergudel avaldati 1858. aastal kirjutis talupoegade metsikust peksmisest Tallinnas (tõenäoliselt Russowi sulest). Veelgi tähelepandavam on selle ringi liikmete (tõenäoliselt Blagoveštšenski) poolt koostatud ja 1861. aastal Berliinis anonüümselt avaldatud teos «Der Ehste und sein Herr» («Eestlane ja tema isand»), milles teravalt paljastati balti aadli rõhujapalet; see raamat sai laialdaselt tuntuks ja mõjutas olulisel määral järgnenud rahvusliku liikumise juhtivaid tegelasi. Teoses avaldatud seisu-

kohti toetas kuni 1863. aastani aktiivselt ka ajaleht «Revalsche Zeitung» (mille üheks toimetajaks oli tollal Russow). Tallinna ringi kuulunud haritlastega oli tihedas kirjavahetuses Kreutzwald, kes nende põhilisi vaateid täielikult jagas ja ka «Revalsche Zeitung'is» sõna võttis.

«Mahtra sõda» (*E. Okka linoollõige*)

Püüdes küll igati kaitsta oma keskaegset võimu, olid balti-saksa mõisnikud ometi sunnitud tunnistama kapitalismile ülemineku paratamatust. Teoorja tööle rajanev mõisamajandus ei toonud küllalt tulu, vaid saagid langesid ja turu jaoks oli raske toota. Seetõttu loodigi 1840—1850-ndail aastail võimalused raharendile üleminekuks ja talude päriseksostmiseks, millega algas eesti talupoegade vabanemine feodaalsest sõltuvusest. Pärisorjuse kaotamisele Venemaal, milleks tsaarivalitsus oli kujunenud oludes sunnitud, järgnesid mõningad reformid ka Eestis. Passikorraldus andis talupoegadele seni puudunud liikumisvabaduse, mõisnike kodukariõiguse kaotamine ja vallakogukonna seadus aitasid oluliselt kaasa talurahva ühiskondliku aktiivsuse uueks tõusuks.

Nõnda astus ka Eesti ühiskond möödunud sajandi 60-ndail aastail kapitalismi ajajärku. Et aga kapitalismi areng toimus väga tugevate feodalismi igandite säilimise tingimustes, oli see talurahvale äärmiselt vaevarikas. Ägenes ühiskondlik võitlus mõisnikeklassi vastu, kelle püü-

deks oli oma eesõigusi võimalikult säilitada. Mõisnikud kruvisid maa rendi- ja ostuhinnad väga kõrgeks; kohtu- ja politseivõimu funktsionääridena said nad neid kohtadelt minema kihutada, kes ei nõustunud dikteeritud tingimustega või ei suutnud neid täita. Aadlile kuulus kogu võim kubermangude omavalitsustes (nn. maapäevadel olid esindatud ainult mõisnikud). Ametiasutustes ja linnakoolides valitses täielikult saksa keel ja meel. Talurahval ei olnud võimalust kaasa kõnelda ka kirikuelus (kehtis nn. patronaadiõigus) ega koolikorralduses: rahvakoolid allusid kirikule, vaimulikkond aga oli mõisnikega kõige tihedamas liidus.

Kõige selle tõttu oli Eestis kõnesoleval ajal klassivõitluse seisukohalt veel esiplaanil talurahva võitlus mõisnike vastu, kuigi samal ajal Narva tööline juba välja astus kapitalistide vastu ja ka sulased-popsid ning jõukad peremehed nägid paljutki erineva vaatenurga alt.

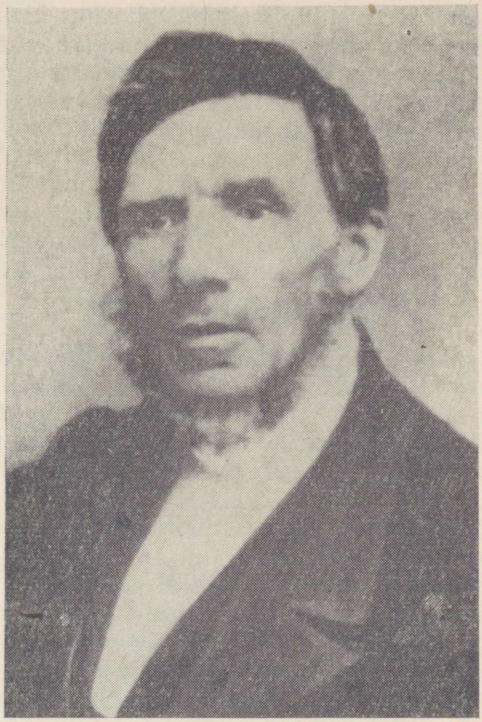

V. T. Blagoveštšenski

Senine talurahvaliikumine oli kandnud eranditult stiihilist iseloomu. XIX sajandi teisel poolel alanud võimas ühiskondlik liikumine feodaalsete igandite vastu oli kõige eelnenuga võrreldes täiesti uudne selle poolest, et siin kujunes juba teatav üldemokraatlike taotluste programm. Kapitalismi areng oli loonud eeldused ka eestlaste rahvuslikuks ärkamiseks. Liikumisvabadus tihendas läbikäimist, isikliku ja majandusliku sõltumatuse poole püüdlevais inimestes kasvas suurem enesekindlus, kujunes ühtekuuluvuse teadvus väljaastumistes saksa mõisnike ja pastorite sotsiaalse ning vaimse surve vastu. Üha laiemalt levis arusaamine, et eestlaste kui selle maa põliselanike ja põhirahvastiku senine olukord on olnud ääretult ebaõiglane: need, kes tegelikult peaksid olema peremehed oma isade maal, on aastasadu äganud võõraste maaletungijate järglaste — saksa mõisnike halastamatu rõhumise all. Tärkav patriootiline tunne omandas nõnda võitleva sisu ja tähenduse. Rahvusliku teadvuse juurdumisele aitas kaasa asjaolu, et oli olemas omakeelne kirjasõna ja tolle

aja kohta suhteliselt küllalt suur kirjaoskajate hulk. Said laiemalt tuntuks ka õige mitmed eesti talurahva enese keskelt võrsunud haritlased, kes enam oma päritolu maha salata ei püüdnud, vaid julgesti kõnes ja kirjas oma suguvendade nimel välja astusid ning hulkades rahvuslikku mõtteviisi äratasid.

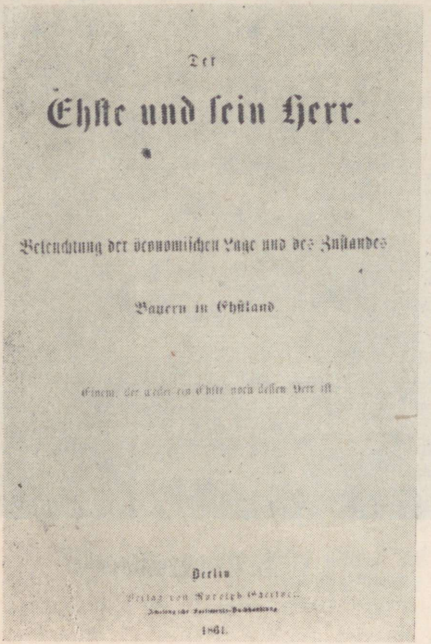
Der

Ehste und sein Herr.

Beleuchtung der ökonomischen Lage und des Zustandes

Bauern in Ehstland.

Berlin

1861.

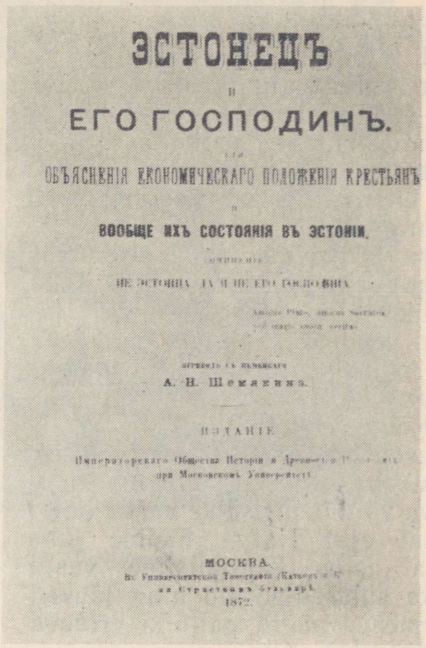
ЭСТОНЕЦЪ

И

ЕГО ГОСПОДИНЪ.

ОБЪЯСНЕНІЯ ЭКОНОМИЧЕСКАГО ПОЛОЖЕНІЯ КРЕСТЬЯНЪ

ВООБЩЕ ИХЪ СОСТОЯНІЯ ВЪ ЭСТОНІИ.

А. Н. Шемякинъ.

МОСКВА.

1872.

Raamatu «Eestlane ja tema isand» saksa- ja venekeelne väljaanne

Nõnda kasvas antifeodaalse talurahvaliikumise aluselt välja eesti rahvuslik liikumine. Majanduslik-sotsiaalse arengu objektiivseist vajadustest tingitud võitlus vaba talupoegliku maaomandi ja küla kapitalistliku ümberkujundamise eest täienes rahvuslike taotlustega, sai uut jõudu rahvuslikus ideoloogias. See andis oma ilme kogu vaadeldavale ajajärgule, sealhulgas eeskätt just kultuuri- ja kirjanduselule. Et monarhistlikul Venemaal ja ultrareaktsioonilise erikorraga Balti provintsides puudusid tingimused normaalseks poliitiliseks eluks, avaldusid vastuolud väga sageli just kultuuriküsimuste alal, kus mahasurutud rahvuslik mõte esijoones väljendust leidis. Seda suurema tähtsuse omandas siis sotsiaalsetes käärimistes kirjanduse üldine olukord ja arengutase.

Eestikeelne trükisõna rahvusliku liikumise eelõhtul. Kapitalismi üldise arenguga kaasnes teatav elavnemine ka eestikeelsete trükiste väljaandmisel. 1850-ndail aastail ilmus juba üle 400 raamatu ja brošüüri, s. t. rohkem kui kahel eelnenud aastakümnel kokku. Kui 30-ndate aastate algul iga-aastane trükiste arv ei küündinud veel kümnenigi ja 40-ndail aastail kõikus 20 piires, siis 50-ndail aastail ulatus see üle 40 ja järgmise kümnendi algul suurenes veelgi tunduvamalt. Tähelepandav on ka trükiste mahuline tüsenemine: eelnenud kümnenditel olid arvulises ülekaalus brošüürid, 50-ndail aastail muutub see suhe aga suuremate raamatute kasuks (nii olid näiteks 1854. aastal 44 trükisest 29 raamatud ja ainult 15 brošüürid).

Seejuures tuleb silmas pidada, et need suhtelised edusammud said teoks valitseva klassi kultuurilise ülevõimu tingimustes. Kuigi balti-saksa kultuur kui niisugune oli sisuliselt kehv ja armetu, olid sellele tagatud võrratult soodsamad materiaalsed ning tehnilised võimalused, oli välja kujunenud ulatuslik ajakirjandus jne. Senise talupojarahva kultuuripüüetesse suhtuti sellest leerist enamasti üleolevalt, sageli aga suisa vaenulikult.

Eestikeelse trükitoodangu mahulist mitmekordistumist võrdlemisi lühikese ajavahemiku jooksul võib pidada üheks rahva vaimuelu ärkamise näitajaks. Ei saa küll unustada, et endist viisi olid trükiste hulgas veel domineerival kohal kiriklikud käsiraamatud ja mitmesugune kristlik hingekosutusekirjandus, mida eelistasid ka kirjastajad — säärastele väljaannetele kiriku mõjuvõimuga tagatud leviku pärast. Ometi kasvas kõnesoleval ajal eelnenud aastakümnetega võrreldes ilmaliku kirjasõna osatähtsus ja sisuline kaal, ehkki sinna hulka sugenes ka omajagu alaväärtuslikku tõlkematerjali. Päris oluline koht kuulus rahva lugemisvaras nüüdki veel kalendritele, mille arv kasvas ja levik suurenes. Kõige esileulatuvam oli Kreutzwaldi toimetatud «Kasuline Kalender», mis omandas juba tõeliselt kirjandusliku väljaande iseloomu ja sai väga laia leviku osaliseks (50-ndail aastail kuni 8000, 60-ndail isegi kuni 15 000 eks. ja rohkem).

Eestikeelsete väljaannete peamise kirjastajana tegeles H. Laakmann Tartus, kelle kaudu kõnesoleval ajal leidis avaldamist umbes pool kõigist rahvale määratud trükistest. Ülejäänud kirjastajad-trükkalid (C. E. Mattiesen, F. W. Borm jt.) andsid eestikeelseid teoseid välja juhuslikumalt ja märksa väiksemas ulatuses. Autorite tasuks, eriti ilmaliku sisuga tööde puhul, oli seejuures enamasti ainult teatav arv priieksemplare, harvem rahaline honorar mõne rubla piires trükipoogna eest. Nõnda võis kirjamees oma tööga Kreutzwaldi sõnade järgi heal juhul ära teenida tubakaraha, aga mitte rohkem. Seega polnud esialgu mingit võimalust kutseliste kirjanike tekkimiseks — kirjanduslik töö sai olla ikkagi üksnes eriharrastuseks igapäevast leiba kindlustava kutsetegevuse kõrval.

Nagu varemgi, oli ka 50-ndail aastail levimise poolest eelisolukorras vaimulik tarbekirjandus. Seetõttu ületas ka niisuguste väljaannete trüki-

arv tavaliselt mitmekordselt ilukirjandusliku ja rahvavalgustusliku iseloomuga teoste oma (viimaseid trükiti 1500—2000 eks.). Ilmalike raamatute levikule aitas siiski kaasa nende müümine laatadel ja mõningais linnade talurahvapoodides, samuti alustasid tegevust esimesed rändraamatukauplejad. Teatavat vahendaja osa täitsid ka raamatuköitjad, kes üksikjuhtumeil said tõelisteks kirjanduse levitamise entusiastideks. Niisugune oli näiteks M. Jürgens Pärnus, kes koostas võrdlemisi täieliku eestikeelse raamatukogu ja avaldas kohalikus ajalehes (samuti ka «Eesti Postimehes») vastavaid bibliograafilisi aastaülevaateid.

Tõsiseks takistuseks laiemate hulkade kultuuritaseme tõusule ja seega ka parema kirjanduse edenemisele oli rahvakooli vaevaline olukord. Võrreldes 1830—1840-ndate aastatega oli siiski mõningat edasiminekut: tekkis juurde uusi koole, kasvas kihelkonnakoolide õpilaste arv, paranes suhteliselt õpetajate ettevalmistamine. 50—60-ndail aastail kerkis juba esile küla- ja kihelkonnakoolmeistreid (viimaste hulgas eriti Valga seminari kasvandikke), kes seadsid enesele kaugemale ulatuvaid eesmärke ilmalike teadmiste jagamisel ning noorsoo silmaringi avardamisel. Peale tagakiusamise tagurlike pastorite poolt sai seejuures oluliseks takistuseks vajalike kooliraamatute puudumine. Nende koostamine oli peaasjalikult kirikutegelaste hooleks ja pole raske arvata, et niisugused autorid (nagu näiteks Vändra pastor C. Körber, kes pealegi oli armetu kirjamees) andsid ka lugemisraamatuis peamise koha piiblilugudele ning muule usulise sisuga materjalile. Kõige tähelepandavamalt esindas ratsionalistlikku suunda Põlva pastori J. G. Schwartzi toimetatud seitsmeosaline «Koliramat» (1852—1861), mille koostamisest võttis osa ka Kreutzwald. See oli määratud peamiselt kihelkonnakoolide jaoks ja õpiku vastavais osades anti kirjutamise ning arvutamise kõrval algteadmisi ka loodusloost, tervishoiust, geograafiast, füüsikast ja ajaloost. Kuid koolide üldiselt viletsa seisukorra tõttu ei suutnud see oma aja kohta küllaltki hinnatav väljaanne tuua veel mingit murrangut rahvahulkade hariduslikku järge.

Rahvale õpetliku ning arendava lugemisvara soetamise ülesanne oli püstitatud ka Õpetatud Eesti Seltsis ja varasemal tegevusjärgul püütigi seda realiseerida, kuigi praktilised tulemused jäid õige tagasihoidlikuks. 50-ndail aastail oli tegemist peaasjalikult ainult «Kalevipoja» koostamise ja avaldamisega, milleks rahvasõbralikumad mehed seltsi juhtkonnast (W. Schultz, E. Sachssendahl, G. M. Santo) oma paremat äratundmist mööda püüdsid kaasa aidata. Rahvalike väljaannete korraldamiseks ei tehtud aga enam katsetki ja eestlaste rahvusliku tuleviku suhtes olid ka muidu heasoovlikud tegelased üpris skeptilised. Üldtuntuks on saanud seltsi esimehe Santo kirjutisest eesti rahvuse ja ÕES-i vahekorra üle (1855) väide, et haridust saanud inimese jäämine eestlaseks olevat niisama kujuteldamatu «kui *thé dansant* eskimotel või parlament kamtšadaalidel». 1860-ndate aastate algul pääsesid seltsis etteotsa koguni seesugused mehed, nagu aktiivse saksastamise pooldaja prof. C. Schirren ja oma kirjanduslike katsetustega naeruväärseks muutunud ekspastor

C. Körber. Rahvusliku liikumise ajaks oli ÕES niisiis juba minetanud oma kunagise tähtsuse kultuuritöö keskusena ja see kandus üle tekkivaisse rahvuslikesse seltsidesse.

Tähelepandavaks edusammuks 1850-ndail aastail oli pideva eesti ajakirjanduse algus. Pärast seda kui Masingu «Marahwa Näddala-Leht» 1825. aastal seisma oli jäänud, ei jõutud rohkem kui kolme kümnendi jooksul enam samalaadse väljaande rajamiseni (üritusi küll oli, kuid need põrkasid ametlikele takistustele). Puuduva perioodika aset pidid nendes tingimustes täitma peaasjalikult kalendrid; selles sihis olid kavatsetud ka Kreutzwaldi «Ma-ilm ja mõnda», Jannseni «Sannumetoja» ja pastorite «Leiwakorwikese» laadis seeriaväljaanded. Ilmus küll kubermanguvõimude poolt avaldatav, ametlikke teadaandeid ja korraldusi sisaldav «Tallorahwa Kulutaja» Tartus (alates 1824. aastast), millele hiljem lisandus analoogiline «Ma Walla Kulutaja» Tallinnas (alates 1856. aastast), kuid oma iseloomu tõttu ei saanud viimastel olla mingit nimetamisväärset osa meie ajakirjanduse arengus. Märkimata ei saa jätta F. N. Russowi väljaannet «Tallinna koddaniko ramat», millest aastail 1854—1857 ilmus kokku 12 vihikut. Selle eesmärk oli juba tõeliselt žurnalistlik — nimelt tuua sõnumeid Krimmi sõjast.

Reaktsioonilise surve nõrgenemine 1850-ndate aastate teisel poolel tõi mõningaid soodsamaid tuuli ka eestikeelse kirjasõna alal. Pärnu Ülejõe koolmeister J. V. Jannsen, kelle varasem ajalehe asutamise palve juba kahel korral (1845. ja 1850. aastal) oli tagasi lükatud, tegi 1856. aastal uue katse — seekord igaks juhuks kahelt poolt: Pärnu trükkal F. W. Bòrm taotles luba ajalehe «Perno Postimees» ja H. Laakmann ajalehe «Tallorahwa Postimees» väljaandmiseks. Aasta lõpuks saabusid mõlema väljaande ilmumisload ja 1857. a. keskel alustasid nädalalehed ilmumist. Oma koolmeistriameti tõttu Pärnuga seotuna jäi Jannsen Bormi ajalehe toimetajaks. «Tallorahwa Postimeest» asus toimetama Tartu Maarja koguduse pastor A. H. Willigerode, kes püüdis kaastöölisteks värvata peaasjalikult oma ametivendi. Säärase pastorliku väljaandena, kus viletsas kantslikeeles jagati ülalt alla tüütavaid manitsusi, ei saanud Tartu ajaleht enesele püsivamalt lugejaskonna poolehoidu võita, kuigi välised arenemise eeldused olid märksa soodsamad kui Pärnu nimekaimul. Aasta pärast võttis toimetajaameti üle Äksi pastor G. Theol ja seejärel senine Vändra pastor C. Körber, kelle hoole all ajaleht 1859. aastal läkski lõplikult hingusele. Püsivamaid jälgi eesti kultuuriloosse «Tallorahwa Postimees» ei ole jätnud.

«Perno Postimeest», mille esimene number ilmus 5. juunil 1857. aastal, täitis vilka sulega toimetaja Jannsen peaaegu üksi oma koolmeistritegevuse kõrval. Vastavalt ilmumisloa tingimustele võis ajaleht avaldada mitmesuguseid sõnumeid ja teateid, jutte ja kuulutusi, käsitleda majapidamise ja tervishoiu küsimusi, kuid mitte puutuda poliitika külge. Sellest programmist pidas Jannsen ka kinni, toonitades temale iseloomulikku püüet «sedda könnelda, mis igga mehhe mele järrel ja mokka pärrast on

№. 1. 1857.

Perno Postimees ehk Näddalileht.

Pernus, kesknäddal sel 5mal Jani-ku päwal

Postimehhe essimenne terretaminne.

Terre, armas Eesti rahwas!
Minna, Perno Postimees,
Kulutama ollen wahwas
Keik, mis sunnib ilma sees,
Annan teäda sulle heaks,
Et ka sinno rahwas teaks,
Kuida keik ma-ilma maad
Ellawad ja teggewad.

Awwalikkud kulutused.
Rigi käsud, seädused,
Sändind asjad, mällestused
Ja keik teised teädused
Sändko siin ehk teises ritis,
Saad siin leida nende likis,
Mis se kirri teäda annab,
Iggamehhe kätte kannab.

Kirrikudest, laste koint,
Pöllo-töst ja harrimisest,
Mitmest asjast, iggast polist,
Ellajatte kaswatusest:
Nende terwist, arsti-rohto,
Hädda aial abbi-ohto
Luggedes sa leiad siit;
Agga mitte ebba wiit!

Andko nüüd siis Jummal sull'
Head meelt ja moistust ka,
Joudo, römo, toidust kül,
Wagga ello ellada;
Jummal saatko armust ka,
(Sedda pean sowima:)
Et, kui korra sõbraks same —
Hästi kauaks sõbraks **jäme!** —

Sannumed ommalt maalt.

Tänno Jummalale, uus kewwade on jälle kä, päsokesed lendamas, lehhed puus, rohhi on tärkanud, lojuste kellad kõllawad waino peäl, karjatsed lõwad lulli ja käggo hüab oksa peält ka sekka; igga pöllomees on omma semet lotusse peäle pöldo külwanud ja kes Jummalat tundis ja kartis, on pärast wimast äästamist weel mütsi kätte wahhele wõtnud ja öhkänud: Jesand! nüüd on keik Sinno käes ja wäes. Minna kündsin ja külwasin, Sinna kasta ja kaswata; Sulle auuks ja mulle jouuks.

«Perno Postimehe» esimene number

ning kasso ja keelmata rõmo sadab.» — Siin on ühes lausepooles koos nii toimetaja rahvamehelikkus kui ka ta tuulelipu-loomus.

Ent olgugi tugevasti mõjutatud kiriklikust vaimust ja püüdest vältida igasugust rahulolematust «ülemalt poolt», aitas «Perno Postimees» ometi pinda valmistada rahvuslikule liikumisele. Rahuliku edutee pooldajana katsus Jannsen omal kombel selle kasuks kaasa rääkida, selgitades hariduse tähtsust ja manitsedes mitte selga pöörama oma rahvale. Otsest väljaastumist pärisorjuse igandite vastu ja aktiivset rahvustunde õhutamist (kui toimetaja seda oleks taotlenudki) poleks juba tsensuuritingimused võimaldanud. Laiema lugejaskonna maitse tabamise ja kujundirikka, lopsaka sõnastusega suutis «Perno Postimees» võita küllaltki suure populaarsuse. Nõnda täitis ta kõigest oma sisulisest vastuolulisusest hoolimata kõnesoleval ajal kahtlemata põhiliselt edasiviivat osa.

Erinevad arusaamad eesti kirjanduse arendamise ülesandest. Juba sajandi esimesel poolel ja eriti 1840-ndail aastail toimunud olulised nihked eestikeelse kirjasõna arengus said rahvusliku liikumise eelõhtul järjest nähtavamaks. Nüüd oli ilmne, et kirjameeste hulgas omandavad ülekaalu rahva enese keskelt tõusnud autorid ja et eesti kirjandus on üle kasvamas jutluseraamatute, piiblilugude ning pietistlike manitsusbrošüüride ainuvalitsusest. Tugevnes püüe käsitleda elulisi probleeme ja oma ajaga seotud teemasid, hakkas avalduma uudne ja didaktilis-moraliseeriva lektüüri soetajate omast sootu erinev käsitus kirjanduse ideelisest ja kunstilisestki funktsioonist. Seda siiski üksnes kõige eesrindlikumatel kirjameestel, kuna teatav osa autoreid ei söandanud nii järsult kõrvale pöörduda vanadelt, saksa pastorite poolt sissetallatud radadelt.

Nõnda ilmnesid üsnagi tõsised ja mõnes tükis otse diametraalsed lahkuminekud küsimustes, kuidas ja millistel alustel, milliseid põhieesmärke taotledes peaks eesti kirjandus arenema. Valgustuslik-demokraatlike vaadetega autoreid iseloomustab tihe seos talurahvahulkade igatsuste ja lootustega, püüe õhutada edasiliikumisele, teadmiste omandamisele ja vaimse ning materiaalse sõltumatuse saavutamisele. Seevastu klerikaalse hoiakuga kaasnes suuremal või väiksemal määral taotlus kasutada kirjasõna kui vahendit rahulolemise ja leplikkuse, kuulekuse ning vagaduse jutlustamiseks. Kui usuelu ratsionalistlikku suunda esindavatel pastoritel oli ikkagi mõningaid hinnatavaid jooni (rahvahariduse toetamine jne.), siis kõige tagurlikumad uuspietistlike vaadetega balti-saksa pastorid eitasid otseselt kogu ilmalikku tarkust ja püüdsid sisendada maise elu tühiseks pidamist. See vaadete erinevus ja teatavas osas täiesti lepitamatu vastandlikkus jäi püsima kogu järgnevaks rahvusliku liikumise ajaks, ehkki konservatiiv-klerikaalse suuna osatähtsus ja mõju kirjanduselus üldiselt järjest kahanes.

Eesti autoritel, eriti nende puhtilukirjanduslikus loomingus need lahkolud muidugi pole enam niivõrd järsud ja vastandlikkus nõnda kontrastne, kuid avalduvad ometi kahe selgesti nähtava tendentsina. Ühte

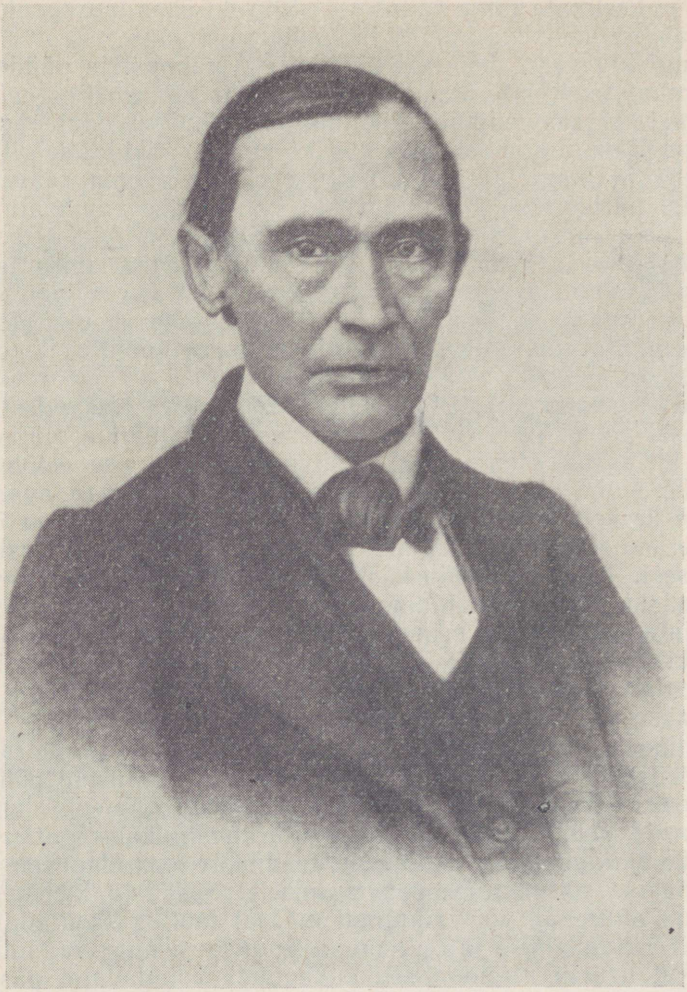

Fr. R. Kreutzwald

esindas kõige markantsemalt Kreutzwald, teist Jannsen. Viimast ei saa tolleaegses eestikeelses kirjasõnas kaugeltki mingiks äärmuslikuks tagurlaseks pidada, sest enamiku pastoritest kirjameestega võrreldes oli tema tegevuses mõndagi hindamisväärset ja rahvalikku. Kuid eesti kirjanduse arenguteede ja laiadele hulkadele määratud lugemisvara iseloomu suh-

tes polnud Kreutzwald ja Jannsen hoopiski ühel meelel, kusjuures kummalgi olid omad pooldajad ja mõtteosalised.

Põhjalikult läksid arvamused lahku näiteks rahvaluule hindamises. Kreutzwald pidas rahvaluulet õigusega rahvusliku kirjanduse aluseks ja sidus oma loomingu tihedalt rahva suulise poeesia kogumise ning kirjandusliku töötlemisega. Ta mõistis õigesti rahvaluule ideelis-kunstilist olemust ja hindas folkloori suure rahvusliku kultuuriväärtusena. Vastupidine oli 50-ndail aastail Jannseni seisukoht, kes kõige hõlpsamaks edasijõudmise teeks pidas saksa kultuuri väikekodanlike avalduste imiteerimist ega suutnud mõista kirjanduse rahvusliku omapära juurdumist folklooris. (Hiljem korrigeeris Jannsen oma seisukohti selles küsimuses.)

Ka kirjanduslike eeskujude ja laenude osas tulevad ilmsiks suuresti erinevad pooldamised ning mõjufaktorid. Kujuneva kirjanduse arengutaseme ja jõudude piiratuse tõttu oli laenamine teatava määrani paratamatus ja seda võimalust kasutati üsna laialdaselt, seejuures aga ometi tunduvate erinevustega. Kreutzwaldile andsid eeskuju ja ainet mugandusteks peaasjalikult valgustuslikud ja ühiskonnakriitiliste motiividega saksa rahvaraamatud. Jannsen seevastu jutustas hulgaliselt ümber vagatseva ning moraliseeriva tendentsiga palasid. Analoogiline on olukord ka värsikatsetuste osas: üks vahendas klassikute luulet ja romantikute traagilise põhiheliga loomingut, teine võltsoptimistlikku ja tegelikkust ilustavat laulurepertuaari.

Vaatamata eeskujude suhteliselt suurele osatähtsusele oli Kreutzwaldi kõrgemaks eesmärgiks tõeliselt algupärase eesti kirjanduse loomine, millise probleemi mõistmiseni Jannsen õieti ei suutnudki tõusta. Halbade tõlgete ja muganduste vastu välja astudes soovitas Kreutzwald jutu jälgi oma küla tänavast üles võtta ja koduse ööbiku laulu tähele panna. Olulise koha andis ta kirjanduse rahvusliku iselaadi taotlemisele, eriti töös oma folklooriaineliste peateoste juures.

Silmatorkavaid erinevusi võib tähele panna loomingulises meetodis. Kreutzwaldi kõnesoleva aja loomingut iseloomustavad valgustuslik realism (jutud) ja tegelikkusega rahulolematust sisendav aktiivne romantism (luule, muinasjutud, «Kalevipoja» sümboolika). Ka Jannseni toodangus võib leida olustikulise realismi sugemeid, kuid oma põhisisult on see passiivne ja vastuolusid lepitav. Toonud lauludesse isamaateema, laskis Jannsen sealsamas paista, nagu oleks tolleaegsel Eestimaal juba saavutatud üldine õnn, vabadus ja hüve — ilma et säärasel «romantikal» tegelikult mingit õhutavat eesmärki või mõju oleks olnud.

Kahe suuna lahkuminekuid toonitavad veel kord võitlused-vastuolud kirjaviisi küsimuses. Alates 1851. aastast Kreutzwald kui uue kirjaviisi peamine eestvõitleja ründas pidevalt vana külge klammerdunuid, Jannsen aga ei leidnud oma konservatiivsuse õigustuseks midagi paremat, kui et toetuda piiblile ja lauluraamatule ning kuulutada uus kirjaviis kilplaste keeleks.

Rahvusliku liikumise eelõhtul oli demokraatlik suund (kogu mitmekar-

J. V. Jannsen

valise pastorlik-kösterliku vastasleeriga võrreldes) esindatud alles suhteliselt väheste jõududega: Kreutzwaldi kõrval tulevad arvesse eeskätt F. N. Russow ja J. Weitzenberg. Viimaste esinemine polnud pealegi kuigi ulatuslik. Üldse ei õnnestunud avalikkuse ette pääseda Ph. Strammil. Ometi andis see järk peaasjalikult tänu Kreutzwaldile võimsa tõuke rahvusliku kirjanduse edasiseks arenguks. Nende aastate ja kogu mööduvad sajandi suurimaks kirjanduslikuks saavutuseks kujunes «Kalevipoja» koostamine ja avaldamine. See teos sai peatselt algava rahvusliku liikumise ettekuulutuseks ja noore demokraatliku kirjanduse kõige kaugemale paistvaks teetähiseks.

Rahvusliku liikumise varasema etapi ühiskondlik-kultuurilised algatused. 1860-ndaiks aastaiks jõudis eesti rahvuse kujunemine sellesse staa-

diumi, kus võis alguse saada laiemaid hulki haarav rahvuslik liikumine. Juba sajandi esimesel poolel olid rahvusliku teadvuse elemendid esile kerkinud üksikutel haritlastel (Faehlmann, Jürgenson, Kreutzwald jt.). Läbi kogu feodalismiperioodi oli kestnud ka rahva vabadusliikumine, avaldudes aeg-ajalt stiihiliste vastuhakkude ja ülestõusudena. Nüüd ilmnes olulise uudse joonena rahvusliku teadvuse seostumine rahvahulkade liikumisega, mistõttu võisid hakata selguma teatavad programmilised taotlused ja võisid ka välja kujuneda liikumist organiseerivad keskused. Kuigi stiihilisuse moment polnud täielikult välistatud, kandus võitluste raskuspunkt ometi teisale: eesti rahvuslik liikumine avaldus peamiselt ideoloogilisel pinnal, kujunedes eeskätt väikerahva eksisteerimisõiguse kaitsmiseks ja omakultuurilise arengu õhutamiseks. On arusaadav, et niisuguse asjaseisu juures rahvuslik teadvus otsis eriti tuge valgustuslikelt ideedelt ja et rahvahariduse ning rahvusliku kirjanduse ja kunsti arendamise ülesanded ei olnud otseste sotsiaal-majanduslike taotluste kõrval kuidagi teisejärgulisel kohal.

Rahvusliku liikumise varaseimaks ja kõige radikaalsemat suunda esindavaks keskuseks kujunes nn. Peterburi patriootide rühmitus. Esialgselt — 1850-ndate aastate lõpul — olid rahvuslikul pinnal omavahelise kontakti leidnud mõned tsaaririigi pealinnas edu saavutanud eesti soost haritlased, nagu arstid Ph. J. Karell ja G. Hirsch, ministeeriumiametnik A. Jürjev, põllumajandusteadlane J. Johnson; nende mõnevõrra platoonilist rahvasõprust jagasid pikemat aega Eestis tegutsenud akadeemik F. J. Wiedemann, Tallinna radikaalide ringi ja Kreutzwaldiga suhtlev akadeemik A. Schiefner, arst ja literaat G. Schultz-Bertram. 1863. aastal liitus eelnimetatutega maalikunstnik J. Köler, kelle maailmavaade oli kujunenud märksa rohkem demokraatlikus suunas; tema ümber kogunesid nooremad jõud, nagu Tallinnast Peterburi siirdunud F. N. Russow, kooliõpetaja F. Dankmann ja 1864. aastal pealinna asunud C. R. Jakobson. Sellel Peterburi patriootide radikaalsemal tiival oli tihe side Viljandimaaga, kus majandusliku arengu mõningase ettejõudmise tõttu sai alguse laiemate hulkade liikumine, milles esile tõusid Pulleritsu koolmeister J. Adamson, vennad Petersonid jt.

Kõige püsivamaks rahvusliku liikumise keskuseks kujunes siiski ülikoolilinn Tartu, kus J. V. Jannsen 1864. aastal hakkas välja andma ajalehte «Eesti Postimees» ja järgmisel aastal alustas tema eestvõttel tegevust rahvuslik lauluselts «Vanemuine». Tartule andis erilise asendi ka see, et siia kogunes oma õpingute tõttu järjest rohkem kujunevaid eesti haritlasnoori, kellele võidi kultuurilistes üritustes toetuda. Kreutzwald, kes küll elas kõrvalises Võrus, oli oma laialdase kirjavahetuse tõttu eespool nimetatud keskustega pidevas kontaktis ja võis nõnda ka oma sõna kaasa kõnelda. Eri keskuste ja kõige aktiivsemate tegelaste ühiste jõupingutustega (ehkki seejuures ei puudunud ka taktikalisi või põhimõttelisigi küsimusi riivavad arvamuste lahkolud) pandi 60-ndail aastail alus eesti rahvusliku liikumise põhilistele üritustele, mille teostamise käigus kuju-

nesid välja rõhumisevastane rahvuslik ideoloogia ja kultuuritaotluste peasuunad.

Massiliikumise esimeseks avalduseks, milles kõige otsesemalt ilmnes ka rahvusliku ideoloogia antifeodaalne sisu, oli Viljandimaal alguse saanud palvekirjade aktsioon. 1864. a. sügisel kulmineeris see suure koondpalvekirja esitamises tsaar Aleksander II-le eesti talupoegade saatkonna poolt. Üritus haaras võrdlemisi laialdasi rahvahulki, kelle soovid ja nõudmised väljendasid rahvusliku liikumise programmilisi põhiteese. Ühtlasi näitas see aktsioon liikumisele omast talupoeglikku naiivset monarhismi: lootust leida keisrihärralt isalikku kaitset saksa mõisnike vastu. Mingeid otseseid positiivseid tulemusi säärane katse muidugi anda ei saanud; algatajad ja eestvedajad (vennad Peeter ja Adam Peterson) pidid kohalike võimude tagakiusamise ohvritena taluma kohtulikke repressioone, mõnel pool korraldati läbiotsimisi, Viljandimaa taludesse paigutati isegi kasakaid jne. Kuid see esimene ühisüritus oli ometi suure tähtsusega kogu järgnevale rahvuslikule liikumisele: see näitas hulkadele üksmeelse väljaastumise võimalikkust ja vajalikkust, innustas jätkama võitlust oma õiguste eest ja rahvusliku liikumise keskusi ühendades soodustas ulatuslikumat koostööd ning elavamat suhtlemist.

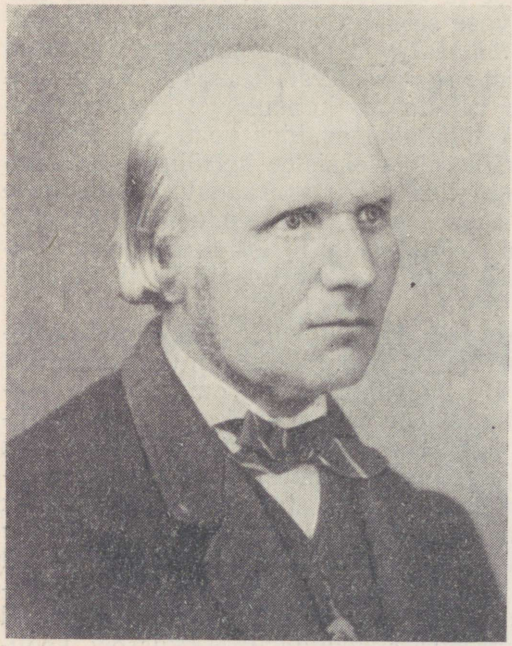

J. Adamson

Üldine ühiskondlik elavnemine 60-ndail aastail kutsus esile senisest suurema aktiivsuse ja algatusjulguse ka rahvuslikus kultuurielus. Oluline osa oli siin täita koolmeistritel kui kohalikel rahvavalgustajatel. Sellal sai alguse emakeelse keskastme kooli (Eesti Aleksandrikooli) loomise mõte, mis küpses ja leidis pooldamist nii juhtivate tegelaste seas kui ka rahvahulkades. Asi edenes nii kaugele, et 1869. aastal saadi valitsusvõimudelt ametlik luba kooli jaoks raha kogumiseks, mille järel võidi moodustada peakomitee (eesotsas Tartu gümnaasiumiõpetaja J. Hurdaga) ja alustada kohalike abikomiteede tegevust. Tõelise hoo omandas see ettevõte järgmisel kümnendil, kujunedes rahvusliku liikumise üheks kesksemaks üritu-

seks. 60-ndatel aastatel algatas Kreutzwald ka kirjandusliku seltsi loomise mõtte (edukalt tegutseva Soome Kirjanduse Seltsi eeskujul), mille teostumine samuti kandus järgmise kümnendi algusse.

Ajakirjanduses oli juhtiv koht Jannseni nädalalehel «Eesti Postimees» (teistesse kätesse läinud «Perno Postimees» oli oma endise tähtsuse kaotanud). Seda kui ainsat ülemaaliselt levinud perioodilist väljaannet kasutasid parema puudusel ka need rahvusliku liikumise tegelased (C. R. Jakobson, J. Weitzenberg, P. Blumberg), kes toimetaja kokkuleppe- ja laveerimistaktikat kaugeltki heaks ei kiitnud. Nooremate jõudude — sealhulgas ka Jannseni tütre ja peamise abilise L. Koidula kaastöö andis «Eesti Postimehele» 60-ndate aastate teisel poolel rohkesti positiivset juurde, kuigi ei suutnud päriselt muuta ajalehe üldsuunda. Seetõttu oli lahkuminevate vaadetega rahvuslikel kultuuri- ja ühiskonnategelastel küllalt põhjust rahulolematuseks, mida näitavad ka uute häälekandjate ellukutsumise katsed. Nii algatas Kreutzwald 1867. aastal ÕES-i kaudu ajakirja «Eesti Koit» asutamise, mida hiljem jätkas J. Hurt, kuid väljaandele ei saadud luba. Samal põhjusel luhtus C. R. Jakobsoni taotlus hakata välja andma demokraatliku suunaga eesti ajalehte «Valgus» Peterburis (lätlaste «Peterburgas Awises» eeskujul).

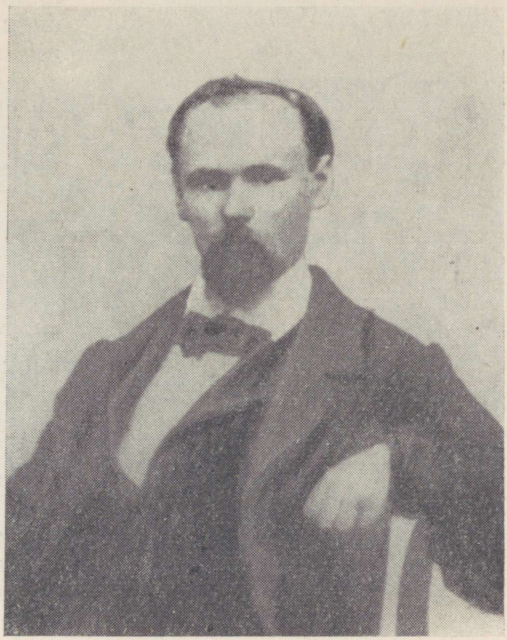

J. Köler

Olulist osa rahvusliku teadvuse äratamisel täitsid tekkivad eesti seltsid. Kõige varasem nendest — 1863. aastal asutatud «Revalia» Tallinnas — ei osutunud veel elujõuliseks ega suutnud arendada nimetamisväärset tegevust. Seevastu 1865. aastal ellukutsutud lauluseltsid «Vanemuine» (Tartus) ja «Estonia» (Tallinnas) omandasid meie kultuuriloos väljapaistva ning püsiva koha. Eriti käib see «Vanemuise» kohta, kuna Tallinna selts kannatas haritud juhtkonna puudust ja sattus peagi tagurlike balti-saksa ringkondade mõju alla. «Vanemuises» andsid tooni haritud eestlased (J. V. Jannsen, J. Hurt, P. Blumberg, C. R. Jakobson, L. Koidula jt.), kellel oli küll omavahelisi seisukohtade erinevusi, kes aga kujun-

dasid seltsi 60-ndate aastate lõpul tähelepandavaks rahvaharidustöö koldeks ja rahvusliku liikumise keskuseks. Tegevus ei piirdunud kaugeltki ainuüksi koorilaulu ja instrumentaalmuusika harrastamisega, vaid seltsis korraldati samuti regulaarselt igakuiseid kõnekoosolekuid (1868. a. oktoobris pidas siin oma esimese isamaakõne C. R. Jakobson) ja eeskavadega piduõhtuid; viimastest sai hiljem alguse ka eesti lavakunst.

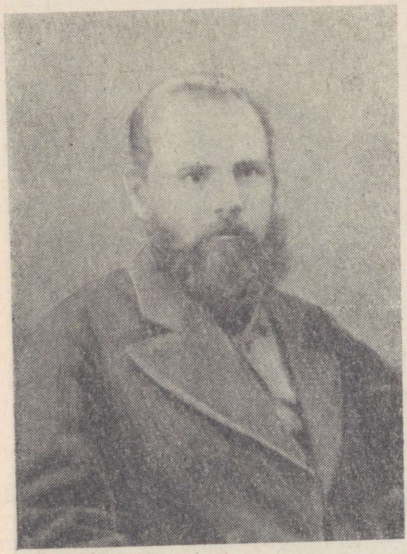

P. Peterson

Üldrahvaliku tähtsusega ürituseks kujunes esimene laulupidu 1869. a. juunis Tartus, mis samuti sai teoks «Vanemuise» seltsi ja J. V. Jannseni eestvõttel. Korraldajatel tuli võita mitmesuguseid väga tõsiseid raskusi ja üles näidata taktikalist leidlikkust, et ametivõimude ja kirikutegelaste nõusolekul ning nende silma alt siiski oma rahvuslikku eesmärki saavutada. Kuigi pidu korraldati «priikslaskmise» 50. aastapäeva tähistamiseks (mida näiteks Jakobson täiesti vääraks pidas ja seetõttu peoplatsilegi ei läinud) ja eeskavas domineerisid Jannseni maitselaadile vastavad laulud, avaldas see esimene suurem rahvuslik kultuuriüritus osavõtjatele ometi suurt äratavat ning julgustavat mõju. Sütitavate sädemetena levisid laulupeoliste kaudu esimesed eesti isamaalaulud «Mu isamaa on minu arm», «Sind surmani», «Eestimaa, mu isamaa» (Koidula ja Kuhlbarsi sõnadele). Elavat vastukaja äratasid J. Hurda kõnes rõhutamist leidnud põhimõtted hariduse levitamise ja emakeelse kooli arendamise vajadusest, eriti aga haritud eestlaste kohustusest jääda truuks oma rahvale.

Kirjanduse osatähtsuse tõus. Aeg, mida iseloomustab ühiskondlik-kultuuriliste algatuste selline mitmekülgsus ja lootusrikkus, pidi loomulikult kajastust leidma ka kirjanduses: antud tingimustes oli see kutsutud etendama erakordselt tähtsat osa laiade hulkade rahvusliku teadvuse äratamisel. Seejuures ilmneb 60-ndate aastate kirjanduselus rida niisuguseid momente, mis on mitmeti olulised edasise arengu seisukohalt.

Rahvusliku liikumise algusega kaasnes ilmaliku kirjasõna osatähtsuse jätkuv tõus ja vaimuliku tarbeliteratuuri lõplik taandumine teisele kohale (ehkki selle maht ka edaspidi on veel küllalt suur). Juba sajandi keskel oli saanud tähelepandavaks, et balti-saksa pastoreist kirjamehed hakka-

vad jääma eestlastest autorite varju. Nad tõmbusid vähehaaval tagasi ja piirdusid järgnevalt enamasti üksnes vaimuliku kirjanduse produtseerimisega; ainult mõni üksik neist (M. Körber, C. E. Malm) katsetas sajandi teisel poolel ka veel ilmalikumas laadis. Hakkasid kõrvale jääma samuti

«Vanemuise» seltsi asukoht 1867—1869 Tähe tänavas

eestlastest köstrite ja koolmeistrite vanema põlvkonna esindajad, kellelt muutuvais oludes ei saanudki enam suuremat oodata. Niisugused autorid nagu Freundlich või Lorenzsonn ei tulnud 60-ndail aastail enam tõsisemalt arvesse.

Jannsen jätkas jututoodangu avaldamist oma ajalehe jutulisa veergudel endises «Sanumetoojate» laadis, ilma et sellega kuigi palju olulist ajajärgu kohta oleks suutnud anda. Kreutzwaldilt jõudsid rahvusliku liikumise alguseks lugejate ette ta peateosed («Kalevipoeg», «Ennemuistsed jutud», «Viru lauliku laulud»). Nende ilmumisega lõppes ka kirjaniku loominguline kõrgperiood. Iseloomulikuks jooneks sai 60-ndail aastail rahvusliku kirjanduse nooremate jõudude esiletõus: oma loomingulist teed alustasid L. Koidula, J. Weitzenberg, F. Kuhlbars, C. R. Jakobson, kellega järgmisel kümnendil liitusid M. Veske, A. Reinvald, J. Kunder jt.

Kirjanduslikud väliseeskujud piirdusid ka kogu kõnesoleval perioodil eeskätt saksa kirjandusega, millega meie autorid olid lähedases kontaktis saksakeelse koolihariduse tõttu. Muud mõjud ja seosed kandsid juhuslikumat ilmet, saades võimalikuks peamiselt saksakeelsete tõlgete vahendusel (sealhulgas ka varasemad laenud vene kirjandusest). Saksa kirjandusest on oma mõju avaldanud eri ladestused poeesia tippudest kuni vähenõudlike rahvaraamatuteni; arvukate tõlgete, muganduste ja töötluste laad ning iseloom pole seni veel küllaldaselt läbi uuritud. Üheks oluliseks ja edasiviivaks mõjufaktoriks tuleb hinnata saksa romantilise luule patriootilis-võitluslikke motiive, mis paljude meie autorite loomingus vastukaja on leidnud.

Tsensor M. Suigusaar

Kirjanduse avaldamisvõimaluste ja levikutingimuste osas ei toimunud sellal veel suuremaid muutusi, ehkki lugejaskond vähehaaval laienes. Mis puutub tsensuurioludesse, siis 60-ndate aastate algul paistsid need uuesti halvenevat: eestikeelsete raamatute tsensor C. Mickwitz hakkas sellal kärpima isegi varem ilmunud teoste kordustrükke. Edaspidi, eriti pärast seda, kui 1869. aastal sai tsensoriks M. Suigusaar Riias, läksid avaldamisvõimalused taas mõnevõrra lahedamaks. Kirjanduse arengu olulisteks piduriteks olid endiselt rahva hariduslik mahajäämus ja majanduslik kehvus, mistõttu ka kirjastajad eriti suuremate teoste avaldamisega olid väga ettevaatlikud. Vaieldamatuks saavutuseks tuleb pidada C. R. Jakobsoni «Kooli Lugemise raamatu» I osa ilmumist (1867) ja enamikus koolides kasutusele võtmist, hoolimata klerikaal-konservatiivse leeri vastutöötamisest; lugemikul oli tähtis osa ka rahvusliku kirjanduse paremiku (Kreutzwaldi, Koidula, Weitzenbergi jt. tööde) populariseerimisel. Märkimata ei saa jätta Kreutzwaldi ettepanekut (1869. a. «Eesti Postimehes») kogukondades avalike raamatukogude asutamiseks, millel aga polnud tollal veel nimetamisväärseid tulemusi.

60-ndate aastate kirjanduse sisuliselt kõige olulisemaks edasiviivaks jooneks oli patriootilise, rahvusliku ideestiku arendamine, sotsiaalse protesti meeleolude väljendamine. Selle esimeseks ja kõige monumentaalsemaks avalduseks oli rahvuseepos «Kalevipoeg», mis sai ühtlasi nooremate

jõudude ideeliseks äratajaks, ühiskondlikule ja kirjanduslikule tegevusele õhutajaks. Rahva laiemaisse hulkadesse «Kalevipoeg» tollal otseselt veel ei ulatunud, rohkem tunti teost tutvustavate kirjutiste kaudu, kuid juba üksnes teadmine sellise iseäraliku «suure laulu» olemasolust oli julgustav ja jõudu andev. Eeposel oli suur tähtsus võitluses just tol ajajärgul balti-saksa ringkondades päevakorrale tõusnud eestlaste ümberrahvustamise taotluse vastu.

I üldlaulupeo mälestusmärk Tartus

Rahvusliku liikumise püüdlusi ja meeleolusid hakkas kõige ergemalt ning vahetumalt väljendama lüürika, mis noortes kirjandustes enamasti ikka on juhtival kohal. Isamaalike motiivide varasemaid värsistamiskatseid võis leida, nagu märgitud, juba Jannseni «Eesti Laulikus», kuid see tõlkeliste laulude eestipäraseks modifitseerimise taotlus jäi alles äärmiselt pinnapealseks. Seejuures seostus patriootiline motiivistik kirjamehe üldiselt konservatiivsete vaadete tõttu rõhutatud truualamlikkuse ja õõnsakõlalise «priiusest» ilutsemisega, osutudes nõnda oma tundetoonilt otseseks vastandiks kujutlusele aheldatud Kalevipojast, kelle vabanemist ühes rahva elu uueks muutumisega oodati. Patriootilise lüürika kõige väljapaistvamaks viljelejaks tõusis aga Jannseni tütar Lydia Koidula, kes oma lähedaste sidemete tõttu demokraatliku suuna esindajatega märksa õigemini mõistis rahva ajaloolist saatust ja kaasaegset tegelikkust. Oma värsside paremikus suutis ta anda väljenduse rahvusliku ärkamise haaravaile ja ülevaile tunnetele. Jäägitu ühtekuuluvus kodumaaga, rahvale osaks saanud raskete katsumuste kibedus ja uuele, teadlikule elule virgumise rõõmuelevus sai Koidula luule keskseks teemaks tema värsikogus «Emmajõe Õpik» (1867). Eepose motiivide luulendajana ja muinsusromantikas ilutsejana andis oma osa ajastu meeleolude väljendamisel ka F. Kuhlbars, ehkki tema värsside sisuline kandvus on märksa väiksem. C. R. Jakobsoni küll mitte arvukates, kuid oma mehise tooni ja võitlusvaimu poolest esileulatuvais värssides kõlas kindel

usk eesti rahva paremasse tulevikku — kõigi raskuste kiuste. Kaasaja ahistavaid sotsiaalseid olusid osatas kõige vahetumalt J. Weitzenberg.

Luules ilmnev ajalooliste (ja rahvaluulelis-mütoloogiliste) motiivide suur osatähtsus, muistse priiuseaja ja ränkade orjusesajandite vastandamine ning uue õnneaja ootus on sisuliselt väga lähedased «Kalevipoja» ideestikule. Rahva varasemat ajalugu püüti ka otseselt, publitsistlikus laadis rakendada kaasaja ühiskondlike taotluste teenistusse. Niisuguseks tähelepandavaks katseks olid C. R. Jakobsoni poolt «Vanemuise» seltsis peetud ja 1870. aastal trükis ilmunud «Kolm isamaa kõnet», mis leidsid rahva hulgas elavat poolehoidu, reaktsioonileeri aga väga ärritasid. J. Hurt andis küll täielikuma ülevaate oma töös «Mõni pilt isamaa sündinud asjust» («Eesti Postimehe» lisas 1871), kuid autorile iseloomulik kokkulepluse vaim ilmnes selgesti juba siin ja kahandas tunduvalt teose mõju rahvuslikus vabadusliikumises.

Kogu eesti kirjanduse arengus tervikuna 60-ndail aastail võib tähele panna demokraatliku suuna tugevnemist ja ühtlasi algupärase ainestiku osatähtsuse teatavat kasvamist. Kreutzwaldi proosas oli juba 50-ndail aastail ülekaalu saanud originaallooming (ehkki ta avaldas ka pooltõlkelisi töötlusi); seda joont järgis ta ka nüüd, olgu küll juba raugema hakkava energiaga. Eeskätt laenuline ja sisult enamasti väheväärtuslik oli endiselt Jannseni toodang, kuid kirjamehe jutustamislaadis eneses oli siiski nii palju rahvalikku ilmekust ja ladusust, et lugejate huvi polnud mitte päris teenimatu. Isa käealusena astus oma esimesi samme jutukirjanikuna ka Koidula, järgides sedasama tuttavat mugandamise traditsiooni. 60-ndate aastate lõpu poole jõudis ta juba pikemate algupäraste jutustusteni, millel oli edasiviiv osa meie proosa arengus. Esimesed sellest ajast pärinevad näitekirjanduslikud katsetused (Kreutzwald, Jakobson) jõudsid trükki alles järgmisel kümnendil, kui oli juba algust tehtud rahvusliku lavakunstiga.

Lisandus mõningaid vähenõudlike rahvaraamatute vahendajaid (M. Grant, M. Sohberg, M. Kirsel jt.), kellel polnud suuremaid kunstilisi eesmärke ega algupärase loomingu pretensioone. Tegutses ka sääraseid autoreid (näiteks J. Jobso, D. Martson jt.), kelle puhul on juba põhjust kõnelda hangeldamisest lugeja arenematuse arvel; sedasama tuleb öelda terve rea kaubitsejalike «laulikute» avaldamise kohta (F. Brandti jt. sulest). See oli kirjanduselu laienemise üks külg, millele oma pitseri vajutasid turuseadused.

Kirjandusliku tegevuse intensiivistumisega käsikäes näitas teatavat elavnemist ja arengut ka kirjanduslik mõte. Ühiskondlike tingimuste muutumine süvendas demokraatliku suuna esindajais arusaamist kirjanduse sotsiaalsest ülesandest ning osatähtsusest; kasvas ka tähelepanu kunstilisele tasemele. Väljaastumised vagatseva, laenulis-imiteeriva ja ülepea alaväärtusliku trükisõna vastu muutusid sagedasemaks ning resoluutsemaks, rahvalähedus ja algupärasuse toonitus sai programmilise tähen-

duse. Olulise arengu tegi tollal läbi suhtumine rahvaluulesse, selle kirjanduslikku kasutamisse ja töötlemisse.

Nimetatud sõlmküsimustes esindas kõige järjekindlamalt edasiviivaid vaateid Kreutzwald, kes oli selles osas oma seisukohad välja kujundanud juba eelmistel kümnenditel, neid loomingulises praktikas rakendanud ja oli vastasleeri suhtes teravalt kriitiline. Seda suunda jätkas Kreutzwald ka 60-ndail aastail: ta propageeris oma vaateid peamiselt kirjavahetuse kaudu (mis küll laiema avalikkuse ette ei jõudnud, kuid mõjutas oluliselt kirjandusliku mõtte arengut nooremate jõudude hulgas), aga ka rahvavalgustuslikes kirjatöödes ja vahelekiilungeis juttudesse. Temaga liitusid nüüd C. R. Jakobson, P. Blumberg, J. Hurt jt., kes oma esinemistes kõnes ning kirjas kaitsesid rahvalikkuse põhimõtet, tõstsid esile rahvaluule ja «Kalevipoja» väärtusi. Nende oma kaastööliste ja lähima abilise Koidula mõjul (kes oli kirjavahetuses Kreutzwaldi ja Jakobsoniga) suutis isegi Jannsen sellel ajal oma varasemaid ekslikke seisukohti mõneti korrigeerida.

Kirjanduskriitika üldine tase oli siiski — vastavalt kirjandusegi omale — üpris tagasihoidlik ja selle mõju-ulatus alles väga piiratud. Vähesed kirjutised, mille avaldamine oli võimalik peaasjalikult üksnes «Eesti Postimehes», ja siia-sinna kalendreisse ning juturaamatuisse põimitud arvustavad märkused või poleemilised vahelehüüded ei suutnud kaugeltki anda kirjanduselu täielikumat üldpilti, põhiliste probleemide ja arengutendentside sügavamat analüüsi (seda ei osanud muidugi veel soovida ka lugejaskond). Peamiselt piirduti lühikeste sõnavõttude ja arvamuseavaldustega kirjanduse üksiknähtuste või teatavate külgede kohta; retsensioonide asemel oleks õigem kõnelda mõnesõnalise hinnanguga bibliograafilistest annotatsioonidest. Kuid ajajärku arvestades näitas ka see ometi mõningat edasiliikumist: juba asjaolu, et kirjanduslikud küsimused hakkasid kerkima avaliku arutlemise objektiks, oli lootustandev.

Hindavat esiletõstmist väärib ka kirjanduslike välissuhete kujunemine, kusjuures keskne tähtsus oli siin jällegi Kreutzwaldi loomingul ning isiksusel. Juba varem leitud kontakt ja vastastikune koostöö Peterburi akadeemikutega viis lähemasse suhtlemisse ka soome literaatidega, millel oli otseseid positiivseid tulemusi. Teiselt poolt prof. W. Schott Berliinis kui «Kalevipoja» siiras austaja aitas oma artiklite ja informatsiooniga kaasa tekkiva eesti kirjanduse tutvustamisele laiemas ulatuses. Ka ungari akadeemiku P. Hunfalvy poolt avaldatud reisimärkmed täitsid selles suhtes oma osa. Niisugune, olgugi suhteliselt alles tagasihoidlik tähelepanu väljastpoolt noore rahvuse kultuuripüüdlustele oli igatahes julgustav ja stimuleeris teataval määral jõudu pingutama hoogsamaks edasiliikumiseks.

Haridusolude areng ja kultuurielu mitmekesistumine. Eesti rahvakool tegi tõhusaid edusamme 70-ndail aastail, mis aitas oluliselt kaasa rahvusliku liikumise süvenemisele. Ebakorrapärase koolisüsteemi reguleerimiseks 1874. aastal kehtestatud «luteri usu maakoolide õpetusplaanidega»

vähenes valla- ja kihelkonnakoolides mõnevõrra usuõpetuse mehaaniline tuupimine ja kasvas muude õppeainete osatähtsus. Kihelkonnakoolidest peaasjalikult tulid vallakoolide õpetajad. Kuna Eestimaa kubermangus kihelkonnakoolid peaaegu puudusid, siis rändas Liivimaa osast rohkesti noori koolmeistreid Põhja-Eestisse, kus nad said kohalikeks haridusekandjateks. Märjamaal Kuudas töötav vallakoolmeistrite seminar andis vähe lõpetajaid ega suutnud vajadusi kaugeltki rahuldada. Tartus töötava saksakeelse seminari lõpetajad rakendusid tööle peamiselt linnades või rändasid välja, maakoolidesse nad siirdusid üliharva. 1873. aastal asutati Tartus vallakoolmeistrite jaoks veel teine seminar (F. Hollmanni juhtimisel), mis hakkas lõpetajaid andma küll alles kümnendi lõpul. Endiselt töötas Valgas J. Cimze juhtimisel köstrite ja kihelkonnakoolmeistrite seminar, ent seal oli eesti õpilasi suhteliselt vähe. 1871. aastal asutati Saaremaal Kaarma seminar, kust hakkas varsti koolmeistreid saama kodusaare ja isegi mandri jaoks.

Rahvusliku liikumise perioodil kasvas suuresti koolide arv, ehkki sisulised edusammud jäid samal ajal tagasihoidlikumaks. Suhteliselt kõrge kirjaoskajate protsent oli küll kultuurilise arengu eelduseks, ent emakeeles võis eestlane saada ikkagi ainult kõige madalamat haridust ja juba kihelkonnakoolis siirduti pooleldi saksa õppekeelele. Linnades puudusid eestikeelsed koolid täiesti ja sealsed õpilased ning maalt tulnud edasiõppijad võisid haridust saada ainult saksa keeles, mis põhjustas massilist ümberrahvustamist. On siis arusaadav rahvahulkade suur aktiivsus emakeelse keskastme õppeasutuse — Eesti Aleksandrikooli asutamise eeltöödel.

Oluliseks teguriks rahvahariduse arengus oli koolide varustamine uute õpperaamatutega. Need aitasid murda senise usuõpetuse ainuvalitsuse, sisukad kirjanduslikud ja reaalainelised palad arendasid õpilasi mitmekülgselt. Peale C. R. Jakobsoni «Kooli Lugemise raamatu» olid ka Eesti Kirjameeste Seltsi algatusel väljaantud õpperaamatud ajakohased ja tõstsid koolitöö taset.

Erilist osa etendasid rahvusliku liikumise ajal koolmeistrid, kes õppetöö kõrval kujunesid ka täiskasvanuile suunajaiks ja kasvatajateks; nad tegutsesid seltsides ja laulukoorides, ajalehe-kaastöölistena ning sidepidajatena keskorganisatsioonide ja juhtivate tegelastega. Kui saksakeelse hariduse saanud kösterkoolmeistrid kaldusid enamikus koostööle klerikaalsete ringkondadega (muidugi leidus ka erandeid), siis viletsais majanduslikes tingimustes virelev külakoolmeister oli enamasti solidaarne talurahvaga ja pooldas laiade hulkade elulisi huvisid kaitsva demokraatliku rinde taotlusi. 50-ndail aastail olid koolimajad olnud veel tugipunktiks kirikule ja palvevendadele, seltsitegevuse arenguga kujunesid nad aga kultuurilis-rahvuslike ürituste keskusteks. Demokraatlike haritlaste eesmärgiks oli rahvakoolide vabastamine kiriku eestkoste alt ja allutamine haridusministeeriumile, mida balti-saksa ringkonnad kõigiti püüdsid ära hoida.

II üldlaulupidu Tartus 1879

Feodalistliku ühiskonnakorra langusega, talurahva majanduslike edusammudega ja koolihariduse hoogsama levikuga kaasnes rahva endise sõnakunsti taandumine. Regivärsilist rahvalaulu ja iidset kombestikku hakkasid asendama uuemad laulud ja meelelahutusvormid. Peamiselt kihelkonnakoolidest hakkasid levima neljahäälne koorilaul ja instrumentaalmuusika, mis esialgu leidsid rakendamist kirikus, kuid aegamööda muutusid ilmalikuks. Esimeste kooride jaoks puudus algupärane repertuaar ja seda oldi sunnitud laenama eeskätt sakslastelt, kes koorimuusikas olid teinud suuri edusamme. Koorilaulude sõnad tõlgiti eesti keelde või töötati vabalt ümber, kohandades neid eestlaste arusaamisele. Sel alal osutas erilist aktiivsust J. V. Jannsen, kelle luuletajategevus piirduski peamiselt koorilaulude ümbersõnastamisega eesti keelde. Hiljem hakkasid C. R. Jakobson, F. Kuhlbars, M. Veske, K. A. Hermann jt. valmisviisidele sõnu luuletama. 70-ndail aastail hakati järjest rohkem noodikogusid trükkima, mis varustasid laulukoore vajaliku repertuaariga. Saksa liidertaafelliku pealiskaudse koorimuusika vastu hakkas võitlema C. R. Jakobson, kes püüdis juba esimese üldlaulupeo kava rikastada soome ja algupärase eesti repertuaariga. Tema õhutusel kujunes esimeseks eesti heliloojaks A. Säbelmann-Kunileid, keda eriti Koidula luule kooriloominguks inspireeris. Kunileidile järgnes K. A. Hermann, kes andis välja mitmed noodikogud; ta hakkas koguma ja koorilauludeks seadma ka eesti rahvaviise,

kuid tegi seda saksa šabloonide järgi ega suutnud oma loomingus vabaneda rutiinist. Koolide lauluvarasse püüdis rahvaviise viia A. Grenzstein. Suuremat kunstimeisterlikkust hakkasid näitama Peterburi konservatooriumis õppinud komponist J. Kappel ja rahvaviise originaalsemalt töötlev A. Thomson.

Rahvusliku liikumise perioodil kerkis esile ka eesti päritoluga kunstnikke, kes panid aluse rahvuslikule kujutavale kunstile. Viljandimaa renditaluniku pojast J. Kölerist sai juba 1850-ndail aastail tähelepandav maalikunstnik, kes järgneval kümnendil kujunes ise radikaalseks talurahva huvide kaitsjaks. Tema suur kompositsioon «Nõidusunest ärkamine» kujutas sümboolselt eesti rahva saatust. Köler maalis ka eesti rahvuslike tegelaste (Fr. R. Kreutzwald, Ph. J. Karell, J. Adamson jt.) ja eesti naiste portreesid. Eesti päritoluga maalija K. L. Maibach kujutas meeleolukalt kodumaa maastikke. Kujur A. Weizenberg modelleeris eesti mütoloogilisi kujusid ja lõi terve rea eesti tegelaste portreebüste (Fr. R. Kreutzwald, J. Hurt, M. Veske jt.). E. M. Jakobson kujunes võimekaks puulõigete meistriks, kes illustreeris oma venna C. R. Jakobsoni kooliraamatuid ja noodiväljaandeid ning muud eestikeelset kirjandust.

Teiste kunstialade kõrval pandi alus ka eesti teatrile: see toimus L. Koidula eestvõttel Tartu «Vanemuises» 1870. aastal. Järgnesid etendused teistes linnaseltsides (Tallinnas, Viljandis, Narvas jm.) ning järk-

«Nõidusunest ärkamine» (*J. Köleri maal*)

järgult maakeskusteski. Koidula lavateoste kõrval kanti ette ka C. R. Jakobsoni ühiskondlikult aktuaalset näidendit «Arthur ja Anna», kuid üldiselt jäi algupärane lavarepertuaar esialgu sisuliselt ja kunstiliselt väheütlevaks.

Organisatsioonide ja seltside tegevus. Kui 60-ndail aastail kujunesid välja eesti rahvusliku liikumise ideelised suunad, organisatsioonilised vormid ja juhtivad keskused, siis 70-ndail aastail kandusid mõtted ja algatused laiemaisse hulkadesse ning virgutasid neid aktiivsele tegevusele.

«Vanemuise» seltsi poolt korraldatud esimese eesti üldlaulupeo üle kõigi ootuste kordaminek ja samuti eesti näitemängu algatamine samas seltsis andis tõuget paljude uute sellelaadsete seltside loomiseks. Varem oli laulukoore tekkinud peamiselt kirikute juures; nüüd kasvas nende arv, kusjuures nad olid rohkem seotud koolidega või kujunesid iseseisvateks laulu- ja mänguseltsideks. Nõnda vabanesid kultuuripüüdlused järk-järgult kiriku eestkostest ja omandasid ilmaliku iseloomu. 70-ndail aastail tekkisid peaaegu igas kihelkonnas laulukoorid, vähemal määral ka pasunakoorid, kes korraldasid kontserte ja hakkasid siin-seal näitemängu harrastama. Peale Tallinna ja Tartu loodi ka teistes linnades eesti seltsid, mis kujunesid tähtsaiks rahvusliku liikumise tugipunktideks. Nõnda asutati Viljandis «Koit» (1872), Narvas «Ilmarine» (1874), Pärnus «Endla» (1878), Tallinnas uus selts «Lootus» (1878), Võrus «Kannel» (1881) jne. Mõnikümmend aastat hiljem kujunesid mitmest linnaseltsi näitetrupist kutselised teatrid.

Ülemaalisteks organisatsioonideks said Eesti Kirjameeste Selts ja Eesti Aleksandrikooli peakomitee, mis asusid Tartus. Esimesse koondusid peamiselt koolmeistrid, kes said sealt rohkesti kutsealast täiendust. Raha korjamine Aleksandrikooli asutamiseks propageeris laialdaselt emakeelse hariduse ideed ja süvendas rahvuslikku mõtet. Kohtadel loodud abikomiteed organiseerisid progressiivsemaid jõude ja kujunesid rahvusliku liikumise eelpostideks. Mitmesugused üritused Aleksandrikooli heaks aktiviseerisid suuresti rahvast.

Ka taluperemehed vajasid oma töö- ja eluala edendamiseks organisatsiooni. Selleks asutati 70-ndail aastail rida põllumeeste seltse, mis asusid küll linnades (Tartus, Pärnus, Viljandis, Võrus), kuid koondasid vastava maakonna ärksamaid talupoegi. Seltsid levitasid põllumajandusalaseid teadmisi, kuid võitlesid rahvusliku liikumise tõusuperioodil agarasti ka talupoja sotsiaalsete ja majanduslike õiguste eest. Hiljem loodi põllumeeste seltse ka väiksemaisse keskustesse, kuid nende ühiskondliku võitluse teravus vähenes tunduvalt.

Kirjanduselu arengu seisukohast oli kõige tähelepanuväärsemaks edusammuks Eesti Kirjameeste Seltsi loomine. Iseseisva kirjandusliku organisatsiooni asutamise mõte oli tekkinud Kreutzwaldil juba 1865. aastal. Paar aastat hiljem tundis sama vajadust Jakobson oma kooliõpikuid kirjutades ja erakirjastajatega maad jagades. Arenevad eesti koolid vajasid

uusi kaasaegsele pedagoogikale tuginevaid õpperaamatuid; pealegi hakkas Eesti Aleksandrikooli asutajail silmade ees kangastuma perspektiiv emakeelsete keskastme õppeasutuste loomiseks, aga nendele õpikute kirjutamiseks ei oleks jätkunud üksikisikute jõupingutustest. Keerukate protseduuride järel saadi 1871. aasta lõpul ametlik luba Eesti Kirjameeste Seltsile ning järgneva aasta algul alustati tegevust. Mitmesugustel asja-

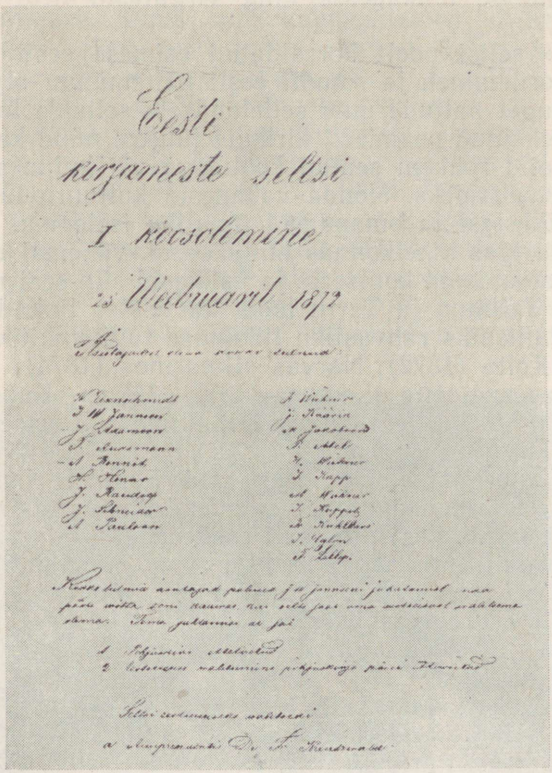

Eesti
kirjameeste seltsi
I koosolemine
23 Veebruaril 1872

Eesti Kirjameeste Seltsi asutamiskoosoleku protokoll

oludel oli initsiatiiv Jakobsoni käest ära libisenud, ülemaalist organisatsiooni asus juhtima kodanlik-klerikaalne rühmitus eesotsas Hurdaga. Ometi kujunes seltsi tegevus küllalt viljakaks, kuigi veidi ühekülgseks. Peamiseks ülesandeks peeti emakeelsete õpperaamatute soetamist; töökavasse võeti õpikute koostamine peaaegu kõigi kooliainete alal ja tege-

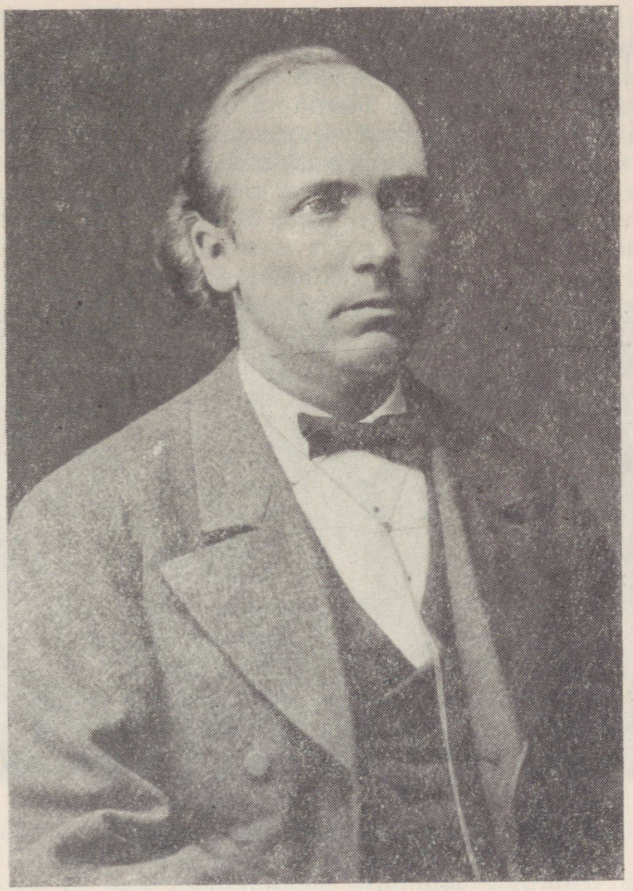

J. Hurt

vusse rakendusid parimad tolleaegsed eesti pedagoogid. 70-ndate aastate lõpuks olid valla- ja kihelkonnakoolid varustatud kõigi õpperaamatutega, mis seisid vajalikul pedagoogilisel tasemel. R. Kallas kirjutas õpikuid aritmeetika, C. H. Niggol vene keele, J. Kunder loodusteaduse, A. Grenzstein saksa keele ja laulmise, J. Bergmann ja J. Hurt ajaloo alalt jne. Ka C. R. Jakobsoni «Kooli Lugemise raamatu» II ja III osa ning tütarlaste lugemik «Helmed» võeti seltsi toimetuste hulka. Ilukirjanduslikke teoseid ilmus toimetustes mõni üksik, näit. J. Pärna jutustused «Oma tuba, oma luba» ning «Juhan ja Adeele», K. A. Hermanni näidendid, M. J. Eiseni koostatud antoloogia «Eesti Luuletused» jne.

Oma aja kohta sisukaks väljaandeks kujunes EKmS-i aastaraamat. See sisaldas peamiselt seltsi üldkoosolekuil peetud ettekandeid ja jooksva tegevuse ülevaateid. Kõned käsitlesid eeskätt kooli õppetöö ja koduse kasvatuse küsimusi. Kümnendi lõpul hakkasid domineerima ettekanded ajaloo, muusika, keeleteaduse, rahvaluule ja loodusteaduste alalt, samuti esineb aastaraamatus teaduslike reiside aruandeid. Kerkisid esile ka vene kirjanduse ja ajaloo teemad. Aastaraamatuis ilmusid mitmed J. Pärna jutustused, avaldati ka C. R. Jakobsoni, A. Grenzsteini jt. luuletusi ning mõningaid palasid rahvaluulest.

Eesti Kirjameeste Seltsi liikmeid

Rahvusliku kultuuri arendamisel hinnati EKmS-is kõrgelt rahvaluulet ja selle kogumine kujunes 70-ndail aastail üheks tähtsamaks lõiguks seltsi tegevuses. J. Hurda juhtimisel seati endispõlvede unustusse vaibuva vaimuloomingu päästmine rahva enda ülesandeks ja nõnda kerkis esile kümneid kogujaid, kes talletasid eriti regivärsilisi rahvalaule. See oli ühtlasi otseselt eelkäivaks astmeks järgnevate aastakümnete suurkogumisele.

Arvestatavat osa etendas EKmS ilukirjanduslike ja muude eestikeelsete teoste hindamisel ning kirjandusloolise küsimuste käsitlemisel. Ettekannete ja kirjutiste kaudu tutvustati teenekaid kirjamehi (O. W. Masing, Fr. R. Kreutzwald jt.), rahvuslik suurteos «Kalevipoeg» leidis väärilist tähelepanu. Seltsis sai alguse J. Kunderi tegevus eesti kirjandusloo uurimise alal. Antiikrahvaste kultuuri ja kirjandusteoreetilisi küsimusi käsitles J. Bergmann, kelle ettekannet «Luuletuskunst» (ilmus aastaraa-

matus 1878) võib pidada varasemaks eesti poeetikaks; selle värsiõpetus aitas oluliselt tõsta luule vormilist taset. M. Veske aastaülevaated emakeelsest uudiskirjandusest aitasid lugejat ja raamatukogusid ilmunud raamatute valimisel. Mõned M. J. Eiseni ettekanded astusid resoluutselt sisutu ja kõmulise tõlkekirjanduse vastu ning seadsid algupärandeile kõrgemaid nõudeid. Kõneldi ka lastekirjanduse viletsast olukorrast ja astuti mõningaid samme selle parandamiseks. Ilukirjanduselt nõuti kunstilist taset, kasvatuslikku ja õpetlikku tendentsi ning korralikku keelt. Üldse pandi EKmS-i väljaannetes rõhku heale keelele ja see aitas oluliselt kaasa kõikuva kirjakeele stabiliseerumisele. Seltsis tegeldi ka otseselt keeleliste probleemidega ning ta kujunes kõige muu kõrval eesti keele arendamist ja ühtlustamist suunavaks keskuseks.

Kaks suunda rahvuslikus liikumises. Juba 50-ndail aastail esindasid Kreutzwald ja Jannsen tunduvalt erinevaid seisukohti. Järgnenud aastakümnel koondusid Jannseni kui «Vanemuise» seltsi juhtija ning «Eesti Postimehe» toimetaja ümber J. Hurt, G. Blumberg, W. Eisenschmidt, M. Jürmann jt. Samal ajal kujunesid demokraatideks J. Köler, P. Blumberg, C. R. Jakobson jt., kelle vaated muutusid üha radikaalsemaks; nad seostasid võitluse kultuuri ja hariduse eest rahva vabanemisega mõisnike sotsiaalsest ja poliitilisest ülevõimust.

Kuid feodaalisandail ja kiriklikel ringkondadel ei jäänud demokraatlik vool märkamata ega vastuabinõudki leidmata. Administratiivse ja majandusliku survega suudeti kokkuleplik Jannsen 1870. a. lõpul aadlile kuulekaks teha: Eesti- ja Liivimaa rüütelkonnad garanteerisid tema ajalehele juurdemaksu abil senise tiraaži ja said õiguse oma huvide seisukohalt ajalehe sisu revideerida. Seesugune tehing lülitas kõigepealt välja Jakobsoni võitleva publitsistika, mis ei leidnud järgneva kaheksa aasta kestel eesti keeles enam avaldamisvõimalust. EKmS-i juhatusse ja Aleksandrikooli peakomitee koosseisu Jakobson küll pääses, kuid oma pooldajate vähesuse ja Tartust eemaloleku tõttu (ta elas Tallinnas ja hiljem Vändras) ei saanud ta neis tooniandvais organites suuremat aktiivsust näidata ja kodanlik-klerikaalne grupp võttis seal täieliku ülekaalu. Ainult põllumeeste seltsides domineerisid Jakobsoni pooldajad ja tema valimisega Pärnu (1873) ning Viljandi põllumeeste seltsi (1875) presidendiks kasvas tema mõjuvõim märgatavalt, eriti talurahva seas.

EKmS-i ja Aleksandrikooli komitee tegevuse eesotsas seisis J. Hurt, kes 60-ndail aastail oli pastoriametist kõrvale hoidunud ja Kreutzwaldi-Köleri suunale lähenenud. 70-ndail aastail pidas Hurt distantsi Jannseniga ja leidis mõnevõrra koostööd Jakobsoniga. Balti-saksa reaktsionääride kallaletungid Aleksandrikooli algatusele kümnendi teisel poolel virgutasid Hurda ägedale vastuaktsioonile, mille Jakobsongi heaks kiitis. Alles «Sakala» ilmumahakkamine selgitas kahe suuna põhilised erinevused ja viis kaks vastandlikku leeri ägedasse võitlusse, mille käigus kodanlik-demokraatlikule suunale sai osaks rahvahulkade kasvav poolehoid.

Jannseni suure saladuskatte all sõlmitud sobing aadelkonnaga ei jäänud siiski rahva eest saladusse, vaid sai siin-seal teatavaks, nii et «Eesti Postimehe» toimetaja pidi mitmel puhul sõna võtma ebameeldivate kuulduste dementeerimiseks. Tõenäoliselt suurendas säärane korduv eitamine omakorda kahtlusi. Igatahes jäid Kreutzwald, Jakobson jt. «Eesti Postimehest» lõplikult eemale. 1871. a. esimesel poolel rakendas Jannsen lisalehe toimetamiseks J. Hurda, kes oma akadeemilise tooniga polnud selleks sobiv ning pidi varsti loobuma. Koidula lahkumine kodumaalt 1873. aastal oli ajalehele raskeks kaotuseks, eriti lisalehe ilukirjanduslikus osas; tema hilisem kaastöö on juhuslikumat laadi, mõningatel perioodidel puudus see täiesti. Vananev Jannsen jäi ajanõuetest ikka lootusetumalt maha. Oli täiesti loomulik, et «Sakala» ilmumahakkamist 1878. aastal tervitas rahva kõige eesrindlikum osa ja pööras selja «Eesti Postimehele».

70-ndail aastail oli «Eesti Postimees» siiski juhtiv eesti ajaleht, sest parema asutamiseks ei leidunud võimalust. Et Jannsen püüdis ühel ning samal ajal teenida rahvuslikke ülesandeid ja ülemuste sõna kuulata, tegi tema positsiooni veel vastuolulisemaks endisest. Mõnevõrra ajaleht oma sisu poolest siiski tihenes, sest uusi kaastöölisi tuli juurde noorte hulgast, kellel ei tekkinud otsest vastuolu Jannseni seisukohtadega. Teisitimõtlejate kaastööd (näiteks A. Reinvaldi oma) tõrjuti tagasi; Jannsen ütles veel tagantjärele lahti oma koostööst Jakobsoniga ja laitis tema käremeelsust. Sellevastu hakkas ta rõhutama nelja rahvuse huvide ühtsust Baltimail ja soovitas ajaloolist ülekohut unustada.

Üsnagi südamelähedased olid «Eesti Postimehele» ka 70-ndail aastail rahvahariduse küsimused ja ajaleht ei väsinud toonitamast heade koolide tähtsust. Kuid sealsamas hoiatati «vabavaimulaste» eest, astuti välja materialismi ja ateismi vastu.

«Eesti Postimees» avaldas rõõmu, et uus ajaleht «Sakala» ilmuma hakkab, sest lugejaid jätkuvat kõigile ajalehtedele. Teades toimetaja teravat vahekorda Jakobsoniga, ei saa seda rõõmuavaldust just eriti siiraks pidada. Ning juba õige varsti alustas ta lootusetut sõdimist «Sakala» demokraatliku suuna vastu. Sellega näitas Jannsen ennast lõplikult reaktsioonilisena; isegi J. Hurda ringkonnale muutus «Eesti Postimees» sellisena vastuvõtmatuks, nii et neil osutus vajalikuks asutada enda jaoks uus ajaleht «Olevik».

Pärast kümmekond aastat kestnud katseid õnnestus Jakobsonil viimaks oma ajalehe asutamiseks luba saada. «Sakala» toimetajana sai ta oma väljakujunenud ühiskondlikke vaateid täies ulatuses rahva sekka levitama hakata ja seniseid kogemusi kasutades järjekindlat poliitilist võitlust alustada. Jakobsoni laiahaardeline ja julge väljaastumine ammu anakronismiks muutunud Balti erikorra vastu tekitas ennenägematu võitluspinevuse, mille tagapõhjaks oli revolutsiooniline situatsioon kogu Venemaal. «Sakalat» püüdsid taltsutada tsensor ja ametiasutused, tema vastu tegutsesid kirikumehed. Konsistooriumi ja rüütelkonna ajalehed «Ristirahva

№ 1 ja 2. Wiliandis, sell' 11ma Märtsil 1878. I. aastakäik

Sakala.

Üks poliitika, kirjanduse ja põllutöö ajaleht.

Wastutaja toimendaja ja väljaandja G. A. Jakobson.

Sisseseade.

Poliitika leht. Meie lahkuläed ja rahumeelsus. — Kas sõja enne arutust. — Sõjamees ennast maalt. — Sõjamees sõjavalt maalt. — Kuhja on lehtud. — Kuja maalehtedh. — Kuulutused. — Ülesleht № 1. Teatud kuuvalt. — Kelle ja! — Jutt. — Kaks maalehtedh. — Kelle Kõhuvaimsuse seisti tuvastel. — Kiiresti Sõjaseisu 11. — Kuulutus — Kuhja Maal ja Kuhja Pärt. — Ülesleht № 2. Mis meie abi valitsuse ajaleht kõigutlevale arvamise. — Pärnu. Kuhi põllumeeste seltsist peetud [illegible]

saaba. Meie oma ali on aga, selle walaufe tee peale jääda, kes on, ka omas warmu-elus päriõorja põlgust wälja aitaba ja oma waimu raba jeefute küle tõendaba. Jäuliſ wabadus ilma waimu wabaduseta ei tähenda midagi, ta on ilo metsiinna priuu; jäuliſ wabadus ilma waimu wabaduseta on kui õhtune tuluõne soo peal: ta teeb lopa teele ülea, ähnib, hüüdsete oja ilma tõuna teehelõeb, ja kutsub õite talle lopa üõe ära. Meil Eestlastel on meie kalli Kodoi Jumra asun laie, meili järamb olnut ühu-

jatele troostiks kaufutada, et mitu õperatud Eestlast meie nõuete on hellunb ja „Sakala“ tõst ema mõtteb ja kirju meie rahwa jaafs awalikuks tasemb tegema, selleft ma ega järamises mineton: Dr. Neuzwald ja Dr. Kreutz Tartus, õpetaja J. Hurt Otepääs, kaptem J. Jürisen Kuuse linnas ja paljn muid meeremaid. Praeg teile on meil juba Eesti maafeunud, Soomemaal ja Peterburgis oma kirjutajad, keb meile eeg ajali tõst teada annavad, mis teal tähtsamb alla jünnib. Meie olemt jeinud ja jõame [illegible] tegema,

«Sakala» esimene number

Pühapäeva Leht» (alustas ilmumist 1875. aastal) ja «Tallinna Sõber» (alustas ilmumist 1879. aastal) ei väsinud «Sakalale» kallale kippumast, samuti asus avalikult vastasrinda «Eesti Postimees». Kõik see ei pidurdanud Jakobsoni võitlushoogu ega vähendanud rahvahulkade poolehoidu «Sakalale», vaid pigemini kasvatas seda, nii et ajalehe tellijate arv tõusis varsti üle 4500.

«Sakala» taotles aadlivõimu ning seisusliku ebavõrdsuse kaotamist ja talupoegliku väikemaavalduse väljakujundamist, kus «tõesti prii mees kõnnib prii maa peal». See tähendas tegelikult poolfeodaalse ühiskonna kodanlik-demokraatlikuks ümberkujundamise nõuet. Ajalehes avalduv tsaarivalitsuse poole pöördumine oli peamiselt võitlustaktikast tingitud. Samal ajal rõhutati, et rahva elu parandamist ei ole mujalt loota kui omaenda aktiivse tegevuse kaudu. Halastamatult paljastas Jakobson meie maal esinevaid väärnähtusi ja õhutas oma lugejaid nende vastu välja astuma.

«Sakala» demokraatlikud eesmärgid ja järjekindel võitlustaktika vastasid eeskätt talurahva huvidele ja võitsid üldise poolehoiu. Ülemaaliselt kujunes «Sakala» levitajate ja kirjasaatjate võrk, kes varustasid toimetust paljastavate teadetega kohalikest elutingimustest. Talle saadeti rohkesti ka tänu- ja poolehoiukirju, mis tunnistasid «Sakala» programmi õigsust ja ootasid rahva lootuste täitumist. On täiesti arusaadav, et peaaegu kogu

rahvusliku liikumise potentsiaal kaldus «Sakala» poole ja Jakobson tõusis 70-ndate aastate lõpul kõige populaarsemaks ning mõjukamaks eesti ühiskonnategelaseks. Ühtlasi saavutas rahvuslik liikumine sellega oma haripunkti.

Põhiline vastuolu rahvusliku liikumise demokraatliku ja klerikaalse suuna vahel oli hõõgunud varjatult tuha all kogu kümnendi kestel. J. Hurt, kes oli 1872. aastal pastoriks hakates enese otseselt kirikuga sidunud, koondas juhtimise põhiorganisatsioonides enese kätte ega andnud teisitimõtlejaile olulist tegevusvõimalust. 1875. aastal langes Jakobson koguni EKmS-i juhatusest välja ning talle jäid tegevuspõlluks peamiselt põllumeeste seltsid. «Sakala» ilmumahakkamisega sai aga täieliku ülekaalu Jakobsoni leer. Hurt ja mitmed tema kaaslased olid pooldanud «Sakala» asutamist ja tegid ajalehele esialgu kaastööd. Kuid Jakobsoni kompromissitu võitlus feodalismi igandite ja kiriku ülevõimu vastu tõmbas selge piirjoone rahvusliku liikumise kodanlik-demokraatliku ja kodanlik-klerikaalse suuna taotluste vahele. Hurt ütles end varsti avalikus kirjas lahti koostööst Jakobsoniga. Juba see samm sundis paljusid seisukohta võtma ühe või teise suuna poolt. Tüli kandus 1878. a. suvel EKmS-i koosolekule, kus suudeti vaevu lõhenemist ära hoida.

1879. a. teisel poolel oli «Sakala» kroonuvõimude poolt mõisnike pealekaebamisel suletud ja Jakobsoni avalik tegevus sellega takistatud, kuid see ei vähendanud poolehoidu temale. Selles õhkkonnas peeti 1879. a. suvel teine üldlaulupidu, mille eesotsas seisid Jannsen ja Hurt oma pooldajatega. Piduliste sümpaatia kaldus aga Jakobsonile, kes kohal ei viibinud, ja Kreutzwaldile, kes oli täiel määral toetanud «Sakalat». Aasta lõpul pidasid viljandimaalased juba plaani «kirikumehed» EKmS-ist kõrvale suruda. 1880. a. sügisel lahkus Hurt kodumaalt, kuid jäi seltsi presidendiks edasi, ehkki liikmete enamik teda ei pooldanud. Raske tüli tekkis 1881. a. suvel, kui eesti seltsid läkitasid oma saadikud tsaar Aleksander III juurde märgukirjaga, mis sisaldas mõningaid demokraatlikke programmnõudeid; Hurt keeldus märgukirjale alla kirjutamast ja äratas enese vastu üldist pahameelt.

Jakobson lootis veelgi ühiste rahvuslike eesmärkide nimel taastada koostööd Hurdaga ja tegi mitmel puhul lepituskatseid, kuid viimane jäi oma seisukohtadele. See viis lõpliku kokkupõrkeni EKmS-is 1881. a. augustis, kus vähemusse jäänud Hurt oma kaaslastega kõigepealt juhatusest ja siis seltsist välja astus. Juhatusse valiti Jakobson oma pooldajatega. Järgnes rida teisi väljaastumisi, mis näitasid selgesti, et kodanlik-klerikaalsed vaated olid omaks võtnud peale eestlastest pastorite ka paljud linnades tegutsevad pedagoogid, enamik köstreid-kihelkonnakoolmeistreid, kiriku mõju alused vallakoolmeistrid ja jõukam külakodanlus. Seevastu Jakobsoni pooldasid eesrindlikuma mõtteviisiga haritlased, aktiivsem osa koolmeistreist ja talurahvast, kelle teadlikkust olid kasvatanud põllumeeste seltsid, kohalikud organisatsioonid ja «Sakala» järjekindel selgitustöö.

C. R. Jakobson

Kirjanduslikud jõud ja põhižanrite areng. Kõige autoriteetsemaks kujuks eesti kirjanduses jäi 70-ndailgi aastail Kreutzwald, ehkki ta loominguliselt ei andnud enam palju uut. Kuid mitmed Kreutzwaldi varasemad teosed (nende seas ka «Kalevipoeg») ilmusid uustrükkides ja levisid ulatuslikumalt kui esitrükid. Lauluisa populaarsus tõusis vastavalt rahva teadlikkuse kasvule, tema 70. ja 75. sünnipäev (1873 ja 1878) leidsid väärilist tähistamist. Kreutzwaldi isiklik mõju suurenes oluliselt 1877. aastast alates, kui ta asus pensionärina Tartu ja hakkas osa võtma eesti seltside tegevusest. Liitumine «Sakalaga» ja sisukas kaastöö ajalehele tõstsid tema autoriteeti progressiivseis ringkondades ja seda ei tühistanud kuigivõrd ka pealesunnitud tagasilangus paaril viimasel eluaastal.

Jannsen pidas endiselt käes ajakirjanduslikku positsiooni, kuid tema autoriteet oli tugevasti langenud ja «Sakala» ägedad pealetungid hävitasid selle viimasedki riismed. Tema pool-algupäraseid ja tõlkelisi jutte siiski loeti, osalt ka uustrükkides väljaantuna.

L. Koidula tegevus oli 70-ndate aastate alguses saavutanud haripunkti ja hoolimata tema senisest anonüümsest või pseudonüümsest esinemisest hakati rohkem märkama ka autori isikut. Kodumaalt lahkumisega väheneb esialgu Koidula kirjanduslik aktiivsus, eriti luuletamine, kuid kümnendi lõpul muutus ta kahe suuna teravnenud võitlustes uuesti luuleviljakaks ja hüüdis oma poeedisõna vaidlustele sekka.

Ka Jakobson oli saavutanud 70-ndate aastate alguseks oma esimese tegevusperioodi kulminatsiooni, ent järgnevail aastail pidi ajakirjanduslikult võitlusväljalt taanduma. Sellal kasvatas Jakobson endale uut pooldajaskonda põllumajanduslike brošüüride abil ja põllumeeste seltside juhtimisega. «Sakala» toimetajana tõusis ta eesti ühiskonnaelus vaieldamatult esikohale, jättes varju seni küllaltki populaarse J. Hurda.

Veske kaldus esialgu pärast Saksamaalt tagasijõudmist koostööle balti sakslastega, kuid EKmS-is kujunes ta üheks aktiivsemaks asjatalitajaks ning referendiks keele ja rahvaluule alal. Liitudes «Sakala» võitlusrindega, võttis ta osa kõige ägedamast poleemikast kahe suuna vahel ja sai Jakobsoni lähimaks võitluskaaslaseks.

Demokraatliku leeri üheks aktiivsemaks tegelaseks kujunes J. Kunder. Kasvas A. Reinvaldi tuntus luuletajana ja kirikuvastasena, mis pani teda klerikaalsete ringkondade põlu alla. Alustasid oma tegevust K. A. Hermann, A. Grenzstein, J. Järv, J. Kõrv jt., kuid ei jõudnud veel literaatidena kindlapiirilisemalt välja kujuneda.

60-ndail aastail oli esikohale tõusnud lüürika, eeskätt patriootilise luule näol, mis vastas ajajärgu ärkamismeeleoludele ja tulevikulootustele. Järgnenud aastakümnel läkitas Koidula lugejaile ainult üksikuid luuletusi ega jõudnud enam uute värsikogude avaldamiseni. C. R. Jakobson ja F. Kuhlbars luuletajatena peaaegu vaikisid. Noorema haritlaskonna hulgast võrsus uusi lüürilisi andeid, kellest siiski ei saanud võistlejaid vanemaile meistritele. 1872. aastal debüteeris A. Reinvald, kuid tema spontaanne luuleanne ei saavutanud kaugeltki alati sisu ja vormi kooskõla. Luuletajana üsnagi tagasihoidlikule kohale jäi J. Kunder. Märksa suuremat kunstiküpsust osutasid M. Veske värsid, kuigi need olid valminud enamasti koorilaulude sõnadena. Rohkesti ja kergekäeliselt kirjutaval M. J. Eisenil ei olnud kuigi nimetamisväärset luuleannet. A. Grenzsteini (Piirikivi) värssides leidub rohkem virtuooslikku sõnamängu kui ehtsat tundesisu. Ilmus ka mõnede teiste autorite kogusid, mis aga kuigivõrd ei suutnud pälvida tähelepanu kaasajal ega hiljemgi.

Uusi jõude lisandus ka algupärase proosakirjanduse alal. Ilmusid J. Pärna pikemad jutustused, mis tõstsid autori kümnendi juhtivaks prosaistiks. Jakobsoni otsesel õhutusel kirjutas Lilli Suburg saksastamistendentside vastu oma esikteose «Liina» (1877). Noor E. Bornhöhe andis

välja oma tähelepanuväärse ajaloolise jutustuse «Tasuja» (1880). Varem tuntud prosaistidest kirjutasid pikemaid jutte «Eesti Postimehe» lisalehes Jannsen ja Koidula; eri raamatuid neil peale kordustrükkide ei ilmunud. Proosa alal katsetajaid oli veel mitmeidki, kuid midagi arvestatavamat nad ei suutnud saavutada.

Sündis ka kolmas põhižanr — näitekirjandus. Selle loojaks sai Koidula, kes kirjutas ühe aasta jooksul kolm näidendit, milledest kaks ilmus ka trükis («Saaremaa Onupoeg», «Särane Mul'k»), kolmas aga jäi käsikirja («Kosjakased»); 1880. a. laulupeoks valmis tal veel «Kosjaviinad», kuid see ei pääsenud tollal üldse rahva ette. Koidula näidendid olid tihedalt seotud kaasaja ühiskondlike küsimustega ja tegid näitelava tähtsaks rahvakasvatuse teguriks. Koidula edust julgustatuna saatis ka Kreutzwald lugeja kätte kaks varem valminud näidenditõlget («Tuletorn», «Vanne ja õnnistus»), kuid need jäid kaasajal lavastamata. 1872. aastal trükiti ja lavastati Tartu «Vanemuises» V. Steini moraliseeriv näidend «Kivi-linad» ja C. R. Jakobsoni «rõõmulik näitemäng» «Arthur ja Anna», mis koos Koidula näidenditega ületasid kunstiliselt paljusidki hiljem järgnenud lavateoseid. Paar näidendit kirjutas «Vanemuise» jaoks ka Jannsen, kuid ilma erilise õnnestumiseta. Koidula jälgedes kõndis noor J. Kunder oma esimeste dramaturgiliste katsetega, mis said hoovõtmiseks tema küpsemate lavateoste kirjutamisele. Algupäraseid näidendeid kirjutasid 70-ndail aastail veel K. A. Hermann, J. Kantswey, H. Winter jt. Siiski ei jõudnud omad kirjamehed rahuldada seltside kasvavaid lavalisi tarbeid ja sellepärast ammutati tõlkimise teel usinasti lisa — seda nimelt keskpärasest ja vananenud saksa näitekirjandusest (A. v. Kotzebue, A. W. Iffland, Th. Körner jt.).

Tõlkekirjanduse iseloom ja osatähtsus. Lugejaskonna vajaduste kasvamisega laienes oluliselt raamatuturg; suurenes ka tõlgitavate tööde arv. Ühiskondlikult mõtlevad ja laiema silmaringiga kirjanikud nägid heas tõlkelektüüris mõjukat rahvakasvatuse tegurit, valides sellekohaselt ka paremat väliskirjandust tõlkimiseks või ümbertöötamiseks. Kuid vähe haritud isehakanud raamatusepitsejad ei hoolinud lugejate arendamise vajadustest, vaid paiskasid turule alamajärgulist tõlkekaupa, mis teenis eeskätt nende endi ja vastutustundeta kirjastajate taskuhuvisid. Säärased teosed ilmusid pealegi puudulikus ja saksapärases keeles, tuues kahju ka kujunemisjärgus olevale kirjakeelele.

Tõlkekirjanduse üheks peamiseks avaldamiskohaks oli 60—70-ndail aastail «Eesti Postimehe» lisaleht, kus ilmus enam-vähem pidevalt pikem, läbi mitme numbri ulatuv tõlkejutt. Teoste valikus tundub avalduvat Koidula demokraatliku maailmavaate jooni. Juttude tegelastena esinevad ülekaalukalt linnakodanikud, kes taotlevad üheväärsust aadliseisusega; visa võitlusega saavutavad nad oma eesmärgi ja osutuvad mitte ainult töökamaks ja andekamaks, vaid ka moraalselt täiuslikumaks eesõigustatud ning teenimatult ülehinnatud aadlikest. Seisuslikud vaheseinad ületatakse sagedasti erinevast keskkonnast pärinevate noorte abiellumisega.

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

Mõnes tõlkejutus esineb ka «madalamaid» teemasid — linna vaesema rahva ja talupoegade elust, mis Saksamaa oludele vastavalt meie omast üsna suuresti erines. Jannseni üheks meelisteemaks oli saksa rahva võitlus prantslaste ülevõimu vastu Napoleoni sõdades.

Erilist edasiminekut kunstilise nõudlikkuse poolest ei näidanud ka «Sakala» lisalehe joonealune tõlkejutt; siiski eelistati seal antifeodaalset ja rahvusliku vabadusvõitluse temaatikat. Täiesti «Eesti Postimehe» eeskujul valiti ajakirja «Meelejahutaja» (rajatud 1878) tõlkematerjal.

Tõlketeoseid ammutati peamiselt saksa kirjandusest, sest see oli kõige kergemini kättesaadav ja ka vähese haridusega tõlkijaile keeleliselt jõukohane. Laiadele hulkadele määratud sentimentaalsest-moraliseerivast lugemisvarast, nn. rahvaraamatuist, avaldati jätkuvalt «vagade Jenovevade», «ilusate Magelonede», «õnnetute Hirlandade» jt. süütute kannatajate elulugusid. Tõlgitud on ka rahvaraamat «Doktor Faust, tema elu, surm ja põrgu sõit» (1877). «Paron Münkhauseni» grotesksed liialdused lood eri väljaandeis kahtlemata lõbustasid eesti lugejat, pealegi leidub neis meiegi muinasjuttudele omaseid motiive. Proosaümberjutustusena on avaldatud saksa varasema klassiku Chr. M. Wielandi rokokoolik värssmuinasjutt «Oberon» (1876). Tähelepanu äratasid Schilleri peamiste ajalooliste draamade ümberjutustused tavalises proosas (s. t. mitte näidendivormis, sest neil polnud näitelavalist rakendust): «Messiina pruut, ehk vaenulised vennad» (1875), «Villem Tell» (1876), «Orleangi neitsi, ehk: Üks talupoja tütar peastab oma isamaad vaenlase ikkest» (1878), «Shotti kuningana Maria Stuart, tema peaaegu kahekümneaastane vangipõlv ja hale ärahukkamine» (1880). Teosed käsitlevad rahva heroilist võitlust võõraste vallutajate vastu ja ülistavad rahvusliku vabastuse taotlust; haarav revolutsiooniline ja klassikalis-humanistlik paatos on säilinud ka ümberjutustustes. Tõlgitud on veel hilisromantiku A. von Chamisso fantastiline, kuid tõelusega seotud muinasjutuline teos «Peter Schlemihl».

Jätkus samuti saksa luuleklassika tõlkimine, mis oli alanud eelmistel kümnenditel. Goethe kodanikuseisuse elumiljööd ülistavat värssteost «Hermann und Dorothea» püüdis A. Kurrikoff eesti keeles edasi anda originaalile vastavais heksameetreis (1880), mida võib pidada üsna kordaläinud katseks. Eeskätt «Sakala» lisalehes ilmusid Goethe, Schilleri ja Heine luuletused, seejuures on tõlkimise tase mõnevõrra tõusnud ja tõlkeid esitatakse autori nimega, mitte enam tõlkija enda teostena.

70-ndate aastate lõpul jõuti ka vene kirjanduse rikkuste juurde. Seni oli ligipääsu takistanud peamiselt keeleoskuse puudumine, nüüd rakendas oma võimeid vene keelt valdav üliõpilane F. W. Ederberg, avaldades Puškini «Dubrovski» (1880), ajakirjas «Meelejahutaja» Gogoli «Sorotshinski küla laada», katkendeid Puškini draamast «Boriss Godunov» ja ühest Turgenevi teosest; vene klassikute tõlkimist jätkas Ederberg viljakalt ka hiljem. J. Kõrvi tõlkes ilmus Puškini «Pealiku tütar» (1878), samuti avaldati Gogoli «Kasaka-hetman Taras Bulba» ja «Jõulu öö» (mõlemad 1880).

Ka prantsuse kirjandusest tõlgiti üht-teist saksa keele vahendusel. V. Hugo kuulus romaan on eesti keeles saanud pealkirjaks «Notre-Daame kellalööja» ja see vähenõudlik ümberjutustus mahtus ära 74 leheküljele. Suhteliselt halvemini käis J. Verne'i käsi, kelle «Meremadu, ehk 80.000 versta vee alt läbi» (mis kujutab enesest 27-leheküljelist ümberjutustust äärmiselt viletsas keeles) sai meie arvustuselt armutult nahutada; selle tõttu kujunes «meremadu» hiljem sopakirjanduse sünonüümiks. Samal ajal jõudis eesti lugejate ette juba üksikuid H. Chr. Anderseni muinasjutte. 1880. a. paiku hakkasid mõned noored haritlased soome keelt õppima ja põhjanaabrite kirjandust meie rahvale vahendama.

Keele- ja luuleandeline J. Bergmann püüdis eesti lugejale tutvustada vana-kreeka klassikat. Esialgu tõi ta «Meelejahutajas» katkendeid suureepostest proosa-ümberjutustusena, kuid üllatas ka lühieepose «Batrachomyomachia ehk Hiirte ja Konnade sõda» täieliku tõlkega heksameetrites, mida võib tolle aja kohta pidada tõsiseks tõlkealaseks saavutuseks.

Kirjanduse vastuvõtt ja levik, kriitika areng. Rahvusliku liikumisega kaasnenud üldine elavnemine avaldus eestikeelsete raamatute järsult suurenevas väljaandmises. Rahvas muutus jõukamaks, koolide areng edendas kirjaoskust ja süvendas lugemishuvi. Rahvusliku meelsuse tõus juhtis ka haritumat lugejat saksakeelse lektüüri ringist omakeelse raamatu juurde, pealegi oli see muutunud mitmekülgsemaks ja sisutihedamaks. Tiraažide suurenemise tõttu hakkasid kirjastajad autoritelegi nende käsikirjade eest mõnevõrra arvestatavamat tasu maksma. Paremate autorite väärtteosed levisid mõnikord küll visalt, kuna vähese ettevalmistusega lugejaskond eelistas kergesisulisi, vähese mahu ja odava hinnaga «juturaamatuid». Kuid tuntumad kooliraamatute koostajad (C. R. Jakobson, R. Kallas jt.) said võrdlemisi soliidseid honorare ja võisid tegutseda pooleldi kutseliste kirjameestena. Teiselt poolt kerkisid aga esile kahtlase kvalifikatsiooniga literaadid (J. Permann, J. Otstavel, F. Brandt jt.), kes teenisid küllalt hästi oma «ööbikute», «lõbulaulikute», «unenäoseletajate» ja muu turukaubaga, millega nad madaldasid kirjanduse üldist taset ja rikkusid lugejate maitset.

Kasvav kirjandus andis uut hoogu trüki- ja kirjastustegevusele ning raamatukaubanduse laienemisele. Trükikodasid asutati 70-ndail aastail rohkesti juurde, nii et 1880. aastaks tõusis nende arv juba 20-ni; peale Tallinna ja Tartu oli juba trükikodasid ka väiksemais linnades (Pärnus, Narvas, Rakveres, Viljandis, Kuressaares jm.). Täienesid trükikodade tehnilised seadmed, mis tegid raamatu odavamaks. Eestikeelse kirjasõna trükkijate ja väljaandjate eesotsas seisis endiselt H. Laakmann Tartus, kelle «kulu ja kirjadega» ilmus neil aastail ligi 40% eestikeelsest trükitoodangust, sealhulgas ajajärgu kõige silmapaistvamad teosed.

Raamatut püüti lugejale ka paremini kättesaadavaks teha. Varem tegutsesid suuremates linnades ainult saksa raamatukauplused, kus eesti kirjandust ei müüdud. Rahvale vahendasid raamatuid talurahvakauplused, rändavad linakaupmehed, raamatuköitjad linnas ja maal, turu- ja laada-

kauplejad, vaimuliku tarbekirjanduse osas kirikutegelased. Kirjavara kasvamine ja ostjaskonna suurenemine võimaldas sellealast äritegevust rohkem välja arendada. Esimese raamatukaupluse, kus müüdi eraldi eestikeelset kirjandust, asutas H. Laakmann 1867. aastal Tartus ja varsti järgnes sellele rida teisi. Hakati ka rajama kauplusi, kus müüdi ainult eestikeelseid raamatuid; neid tekkis isegi väikelinnadesse ja alevitesse; nii leidus meil 1870. aastal 11 kauplust ja 1880. aastaks tõusis see arv juba 38-ni. See oli küllalt tähelepanuväärne edu, olgugi enamik kauplustest üpris kehval järjel. Muidugi aitas raamatute kättesaadavus levikule suuresti kaasa.

Kirjastaja H. Laakmann

Eestikeelse kirjasõna väljaandmine näitas rahvusliku liikumise tõusuperioodil hoogsat kasvu. Kui 1870. aastal oli ilmunud ainult 50 trükist (üldmahuga 3376 lk.), siis 1880. aastal anti välja juba 135 trükist (üldmahuga 10 683 lk.). Niisiis kasvas eestikeelne raamatutoodang 70-ndail aastail ligi kolmekordselt. Ka sisu poolest muutus raamat oluliselt: sajandi esimesel poolel oli vaimulik kirjandus moodustanud üldtoodangust tervelt 53%, kuid teisel poolel langes see 30%-ni. Eriti järsult kahanes vaimulike raamatute osatähtsus rahvusliku liikumise kõrgaastail (näit. 1877 — 13%, 1879 — 11%). Esikohale tõusis ilukirjandus ligi 30%-ga (sajandi esimesel poolel ainult 7,4%). Ilmalik raamat, eriti ilukirjanduslikus ja õpetlikus osas, oli võitnud endale väärilise koha ja aitas rahva mitmekülgsele arenemisele mõjukalt kaasa.

Raamatu jõudmist lugeja juurde soodustas ka raamatukogude tekkimine siin-seal vallamajade, seltside ja koolide juures. Lugemine oli maksuline ja raamatukogu kasutajatelt saadud raha oligi peamiseks kirjanduse ostmise vahendiks, mistõttu kogud olid väikesed. Kuid neid kasutati rohkesti ja nad täitsid oma otstarbe.

Raamatute arvu pideva kasvamisega polnud lugejail ning tekkivail raamatukogudel enam hõlpus ülevaadet saada müügil olevast kirjandusest. Sisuka raamatu kõrval sugenes ka puhtärilist kirjandust, mille väärtus oli madal või puudus hoopiski. Vajadus välja astuda tõelise kirjan-

duse eluõiguse eest ja sopakirjanduse vastu oli üheks teguriks, mis pani kirjamehi ka kriitikaks sulge haarama.

«Eesti Postimehes» kavatseti korduvalt hakata ülevaateid andma kogu jooksvast kirjandusest, kuid ei suudetud seda küllaldaste võimetega kirjameeste vähesuse tõttu teostada. Jannsen ise võttis teiste teoste kohta harva sõna. Rohkem esines tema väimees H. Rosenthal, kel jätkus kirjanduslikku huvi ja maitset. K. A. Hermann suhtus tavaliselt liiga leebelt arvustatavasse ja kiitis kõrgeks halli keskpärasust. Kõige asjatundlikumaks ja objektiivsemaks kriitikuks kujunes 70-ndail aastail J. Kunder, kes kümnendi lõpul siirdus «Sakala» kaastööliste hulka. Leidus teisigi arvustajatena esinejaid (J. Jung, A. Grenzstein, A. Reinvald, H. Jannsen jt.), kuid nende sellekohased kirjutised jäid vähearvuliseks. Paistab silma arvustuse kohatine subjektiivsus, kusjuures mõõdupuuks oli sageli autori tuntus, vähem tema kunstiline võimekus. See põhjustas rohkesti rahulolematust ja eriti kümnendi lõpu poole hakati juba suuremat objektiivsust ning asjatundmist nõudma, mille suunas arvustused mõnevõrra arenesidki.

Kriitiliste sõnavõttude tase oli ebaühtlane: tühiste ja naiivsete notiitside kõrval leiame asjalikke artikleid, mis iseloomustavad arvustatavat teost tabavalt või esitavad üsna kaalukaid teoreetilisi seisukohti. J. Kunder hindas M. Veske luules kõrgelt selle rahvalikkust, lihtsust, mõttesügavust, kaunist keelekõla ja lähedust rahvaluulele. Sama kriitik nõudis näidenditelt argielu esitamist, selle heade ja halbade külgede tõepärast kujutamist ning soovitas «suured asjad» edaspidiseks jätta, et vähearenenud vaatajaskond hakkaks näitekunstist üldse aru saama; see on ilmne lähenemine realismi positsioonidele ja rahvateatri nõuetele. H. Rosenthal laitis poolvaimulikke tõlkejutte, «vaga elu peegleid», kus tegutsevad ainult skemaatilised eeskujutüübid, nagu neid tõelises elus kuskil ei esine. Teiselt poolt aga avaldati «Eesti Postimehes» ka rahulolematust kiriku- ja usuvastaste tendentside suhtes (eriti kui A. Reinvald seadis rahvaluule ja «Kalevipoja» kõrgemale piiblist). Suhtumine rahvaluulesse oli hindav ja sellest soovitati ammutada nii sisulist kui vormilist eeskuju; ent kõlas ka hoiatusi rahvalaulu vormielementide väärtarvitamise eest.

Arvustajate enamik ei suutnud veel kirjanduse hindamisel küllaldaselt silmas pidada selle sotsiaalset funktsiooni, asetades esikohale inimese moraalse, haridusliku ja rahvusliku kasvatamise nõude. Seejuures suhtuti võrdlemisi leebelt kergesse ajaviitekirjandusse. Mõnevõrra rangemate nõuetega esines «Sakala», esile tõstes tõelist väärtkirjandust, kuid selle mõiste piirid on sealgi kõikuvad. Arvustus juhtis tähelepanu ka eestikeelse lastekirjanduse vajadusele, määras selle piirid ja ülesanded ning aitas luua eeldusi laste lugemisvara tegelikuks väljakujunemiseks.

Rohkesti käsitleti kirjanduse vormiprobleeme, eriti luule alal, sest algajad autorid olid selles üpriski saamatud. J. Kunder soovitas parem luuletada riimita kui halva riimiga. Teisal arvati, et eesti luules võiks lõppriimi üldse asendada algriimiga (alliteratsiooni ja assonantsiga). Rohket

tähelepanu leidsid kirjandusteoste keele küsimused. Astuti välja meelevaldsete sõnapikenduste ja -lühenduste vastu luulekeeles, mis olid tavaks kujunenud eelmise kümnendi kirjanikel. Laideti saksa keele liigset mõju ja arvustati karmilt sakslastest autorite viletsat keeleoskust. Nõudes tihedamat sidet tõelise rahvakeelega, hoiatati teiselt poolt liigse lokaalsuse ja meelevaldsete uusmoodustiste eest ning taotleti ühtlasemat kirjakeelt. Kriitika aitas kaasa ka uue kirjaviisi lõplikule maksmapanekule. Üldse tõusis 70-ndail aastail eesti kirjakeele tase märgatavalt.

Kriitika näitas hinnatavat aktiivsust ka tõlketegevuse suunamisel. Hakati nõudma täpsemat tõlkimist ja autori äramärkimist, võõra teose vaba ümbertegemist ei peetud enam päris õigeks. Tunnustust leidis heade kirjandusteoste tutvustamine eesti lugejale, hukkamõistu osaliseks sai alaväärtuslike tõlkeraamatute avaldamine. Sageli oli arvustajail põhjust tõlkijaile ette heita halba maitset ja vähest tõlkimisoskust; «Sakala» tegi maatasa mõne pastorliku «ümberpaneku», eriti nende saksiku keelepruugi pärast.

Loomingulise meetodi küsimused. Rahvusliku liikumise ajajärgu kirjanduses domineeris kindlalt kodanlik-demokraatlik ideoloogia, mis aitas kaasa rahvahulkade paremaile püüdlustele ja kasvatas lugejat demokraatlikus vaimus.

Loomingulise meetodi tunnused on selleaegses kirjanduses alles üsnagi ähmased ja raskesti eraldatavad. Kirjanduslikult haritumad autorid võisid küll tunda mujal esinevaid meetodeid ning voole ja neile teatavat poolehoidu jagada, kuid loomingulises praktikas pidid nad paratamatult arvestama meie lugeja algajalikku taset ning sellekohaselt oma sulge tempereerima lihtsama rahvakirjanduse suunas. Ühe või teise kirjandusvoolu mõjutusi võime oma kirjanduses siiski märgata ja piiritleda.

Seniste kirjandusloolistе skeemide järgi (M. Kampmaa jt.) pidi sajandi esimese poole kirjanduses valitsema sentimentalism ja sellele järgnema romantism. Säärane käsitlus on tõsiasjade lihtsustamine ega vasta tegelikule olukorrale. Nii avaldub juba Kreutzwaldi varasemas jutuloomingus selgesti valgustuslik realism, mis taotleb olustikulist konkreetsust ja elulist tõepärasust ning reageerib elavalt aktuaalseile päevaküsimustele; valgustuslik on ka pahede piitsutamine allegoorilise satiiri vormis. Samal ajal tõi Jannsen kirjandusse didaktilis-moraliseerivad tõlkelised külajutud, millesse ta lisandas rohkesti meiepoolset olustikulist elementi, ja kirjutas samas laadis algupärandeid, millega ta lähenes olustikulisele realismile. 60-ndate aastate alguses leiame J. Weitzenbergi luules juba tähelepanuväärseid realismi jooni. Kõike seda võiks tinglikult nimetada meie kirjanduse «eelrealismiks».

50-ndail aastail tõusis Kreutzwaldi loomingus domineerivaks vararomantiline muinsuseharrastus. Selle eellooks oli G. Merkeli jt. balti valgustajate tegevus maa pärisrahvaste muinasaegade idealiseerimisel, millele Faehlmann oli lisanud rahvusliku võitluse momendi. Kreutzwald andis selle suuna kõige väljapaistvamad teosed «Kalevipoja» ja «Eesti

rahva ennemuistsete juttude» näol; ta saavutas kunst- ja rahvaluule õnnestunud sünteesi, silmas pidades nii ühiskondlikke ja esteetilisi ideaale kui ka elulise tõepärasuse nõuet.

Valgustuslik ja olustikuline realism oma asjalikkuse ja õpetlikkusega polnud kõige kohasem rahvusliku liikumise võitluspaatose väljendamiseks. Seetõttu haaratigi järgnenud kõrgajal peamiselt romantismile omase elutunnetuse ja vastavate väljendusvahendite järele. Rahulolematus tegelikkusega, patriootilised üleskutsed, parema tuleviku lootused ja rahva vabastusliikumise püüdlused leidsid kõige sobivamaid avaldumisvahendeid romantilise koolkonna arsenalist. Patriotismi äratamiseks oli kohane rakendada Faehlmanni ja Kreutzwaldi loodud müüte, eriti isamaaluules (Koidula, Kuhlbars); kauge muinasaja idealiseerimise ja ammu kaotatud vabaduse ülistamise kaudu kangastusid tuleviku ideaalid. Selles rahvusromantikas pole esikohal saksa romantismile omane vastuolu ideaalide ja tegelikkuse vahel ega igatsus siinsest maailmast kuhugi irreaalsusse pääseda, pole tundmuste mässu mõistuse vastu. Siin pole iseloomulik niivõrd indiviidi heitlus saatuse tumedate jõududega, kuivõrd püüe sisendada optimistlikku elu- ja võitlustahet, taotlus laiu hulki aktiviseerida.

Kõige eredamalt avaldusid progressiivse romantika tunnusjooned Koidula luules. Jäägitu andumine isamaale, kaasaelamine tema kannatustele minevikus ja olevikus — need on Koidula romantilise isamaaluule põhitunnused. Nende värsside mõneti konkretiseerimata patriotismiaateile annavad mõjukust sügav tundeehtsus, isiklik kannatuspateetika ja viimaks kojuigatsuse kustumatu traagika. F. Kuhlbarsi luules seguneb esiromantiline mütoloogiaharrastus klassitsistlike elementidega; tema luulemaailm oli võrdlemisi elukauge, kuid sai ometi rahvaomaseks mitmete üldlauldavate laulude näol. Kuhlbarsi mõju on selgesti märgata paljude hilisemate romantikute luuletoonis. Romantilist tundeehtsust ja rahvaluule-lähedust tunneme M. Veske lüürikas. Uuemale rahvalaulule lähenes A. Reinvald, kusjuures tema luules enamasti avaldub Kreutzwaldi pärandina valgustuslik mõistuslikkus. C. R. Jakobsoni, J. Kunderi jt. värssides leidsid patriootilised meeleolud väljendust romantilise koega võrdpiltides ja kujutlustes.

Kui ajajärgu luuleloomingus domineeris romantiline laad, siis proosa- ja näitekirjanduses on ilmses ülekaalus olustikuline realism. Pateetilise või ilutseva lüürikaga võrreldes hakati neis põhižanrites rohkem tähele panema ümbritsevaid sotsiaalseid olukordi ja tegelikkuse arenguprotsesse, mida ei võinud kirjanduslikus vormis kujutamata jätta. Sellega oli algust tehtud olustikulistes kalendrijuttudes, millele järgnes kaasaja tegelikkust käsitleda püüdev näitekirjandus. Siin ilmneb taotlus anda ümbritsevast elust loomutruu pilt ja kujutada inimest tema arengus; selleks on katsutud rakendada elust nähtud tegelaskujusid ja reaalseid sündmusi. Varasemale realismile omaselt on tolleaegsete juttude ja näidendite konflikti aluseks peamiselt moraalsed, hariduslikud ja kasvatuslikud probleemid. See kehtib eriti näiteks Koidula loomingu kohta, kelle elutundmine oli

ebapiisav ja raamatulik, kes aga püüdis leida tüüpilisi karaktereid, vahekordi ja sündmusi ning lähenes tänu oma tugevale andele intuitiivselt elutõele. Vähem õnnestus see J. Pärna juttudes, kuigi autor tundis kujutatavat külaelu võrratult paremini. Ta rakendus liiga ühekülgselt didaktilis-moraliseeriva tendentsi teenistusse, mille tagajärjel sisse tungis palju juhuslikku, ebatüüpilist ja illustratiivset. Pärna teoste sündmustik on täielikult allutatud mingile valmis ideele ja illusoorse täiuslikkuse nõudele, kuna autori kunstiline tunnetamine jääb abituks ning ilma kindlama süsteemita.

Romantiliste ja realistlike tendentside põimumine annab kunstilises mõttes oma eriilme kogu XIX sajandi teise poole eesti kirjandusele. Siin esineb rohkesti mitmesuguseid üleminekuastmeid ja vahevorme, millega tuleb pidevalt tegemist ajajärgu autorite loomingu lähemas käsitluses — nii rahvusliku liikumise tõusuperioodil kui ka sajandi lõpukümnenditel.

BIBLIOGRAAFIA

I. Der Ehste und sein Herr. Zur Beleuchtung der öconomischen Lage und des Zustandes der Bauern in Ehstland. Berlin 1861. ▪ Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat I—IX. Trt. 1873—1882. ▪ H. Rosenthal, Kulturbestrebungen des estnischen Volkes während eines Menschenalters (1869—1900). Reval 1912. ▪ Vanemuine 1865—1925. Trt. 1925.

Eestlane ja tema isand. (Sissejuhatus ja kommentaarid: J. Kahk.) Tln. 1959. ▪ Eesti NSV ajaloo lugemik II. Toimet. E. Laul ja A. Traat. Tln. 1964.

II. J. Kärner, Ärkamisaegne Eesti ühiskond. Trt. 1924. ▪ A. Tammann, Eesti üldised laulupidud XIX aastasajal. Tln. 1924. ▪ J. Kärner, «Estonia» 60 aastat. Kroonika 1865—1925. Tln. 1925. ▪ N. Köstner, Teo-orjuse langemine ja maaproletariaadi tekkimine Liivimaal. Trt. 1927. ▪ Fr. Tuglas, Eesti Kirjameeste Selts. Trt. 1932 (II tr. 1958). ▪ P. Põld, Eesti kooli ajalugu. Trt. 1933. ▪ H. Speer, Das Bauernschulwesen im Gouvernement Estland vom Ende des achtzehnten Jahrhunderts bis zur Russifizierung. Trt. 1936. ▪ A. Kasemets, Eesti muusika arenemislugu. Tln. 1937. ▪ H. Kruus, Eesti Aleksandrikool. Trt. 1939. ▪ V. Vaga, Eesti kunst. Kunstide ajalugu Eestis keskajast kuni meie päevini. Trt.—Tln. 1940—1941.

V. Miller, Eesti ajakirjandus baltisaksluse teenistuses. EKirj. 1940, nr. 8, lk. 313—325. ▪ V. Miller, Eesti kodanlik ajakirjandus balti saksluse teenistuses. Eesti Keel ja Kirjandus 1941, nr. 1, lk. 25—46. ▪ V. Miller, A. I. Herzeni sidemeist Tallinna progressiivsete haritlastega. TA Toim. ÜS 1954, nr. 2, lk. 281—295. ▪ Г. И. Наан, Общественно-политическая и философская мысль в Латвии и Эстонии в XIX веке. — Очерки по истории философской и общественно-политической мысли народов СССР. Т. 2. Москва 1956, lk. 826—868. ▪ O. Sepre, Johann Köler kui võitleja eesti talurahva huvide eest. Lng. 1956, nr. 1, lk. 102—116. ▪ E. Jansen, Eesti valgustajad-demokraadid võitluses kiriku ja religioosse obskurantismi vastu. — Religiooni ja ateismi ajaloost. Tln. 1956, lk. 132—163. ▪ H. Kruus, Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel. Tln. 1957. ▪ K. Siilivask, Rahvuslik liikumine Eestis XIX sajandil. Lng. 1957, nr. 2, lk. 270—292. ▪ J. Peegel, C. R. Jakobsoni «Sakala» osa eesti ajakirjanduse ajaloos. Lng. 1957, nr. 3, lk. 449—455. ▪ V. Alttoa, Eesti kirjanduskriitika XIX sajandi kolmandal veerandil. Lng. 1957, nr. 6, lk. 930—943. ▪ J. Peegel, Saja-aastast «Pärnu Postimeest» sirvides. Lng. 1957, nr. 6, lk. 918—924. ▪ Põhijooni majandusliku mõtte ajaloost Eestis XIX sajandil. (Toimet. L. Brutus, L. Loone.) Tln. 1958. ▪ O. Stein, V. V. Bervi-Flerovski ja C. R. Jakobson. Lng. 1958, nr. 11, lk. 1732—1739. ▪ J. Kahk, 1858. aasta

talurahvarahutused Eestis. Mahtra sõda. Tln. 1958. ▪ A. Kask, Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles. Tln. 1958. ▪ V. Alttoa, Eesti kirjanduskriitika aastail 1878—1881. KKirj. 1959, nr. 6—7, lk. 335—344, 399—408. ▪ R. Põldmäe, Paul Blumberg — rahvusliku liikumise varasemaid tegelasi. KKirj. 1960, nr. 6—7, lk. 340—350, 407—415. ▪ E. Jansen, Rahvusliku liikumise demokraatlik suund taotlemas Eesti tihedamat liitumist Venemaaga. — Eesti ühendamisest Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest. Tln. 1960, lk. 204—230. ▪ С. Г. Исаков, Остзейский вопрос в русской печати 1860-х годов. Ученые записки ТГУ, вып. 107. Тарту 1961. ▪ K. Taev, Venemaa tsensuuriseadusandluse administratiivsest rakendamisest Baltimaadel 1850—1870. TRÜ Toim., v. 117. Trt. 1962, lk. 3—24. ▪ S. Issakov, Eesti rahvusliku liikumise kajastusi vene ajakirjanduses 1860-ndail aastail. KKirj. 1962, nr. 1, lk. 29—40. ▪ E. Nirk, Romantismi ja realismi probleemist XIX sajandi eesti kirjanduses. KKirj. 1962, nr. 11—12, lk. 641—655, 710—722. ▪ R. Põldmäe, Koidula teater. Tln. 1963. ▪ V. Mälk, Eesti Kirjameeste Seltsi osa eesti folkloristika arengus. KKI Uurimused VII. Tln. 1963. ▪ I. Loosme, H. Laakmanni osa rahvusliku liikumise aja raamatu väljaandmisel. Paar sammukest... III. Trt. 1964, lk. 103—169. ▪ Lauluga läbi aegade. Laulupidude ajaloost. (Koostanud A. Tamarkin.) Tln. 1965.

II peatükk

FRIEDRICH REINHOLD KREUTZWALD

Tekkiva eesti kultuuri- ja kirjanduselu keskne kuju XIX sajandil oli Friedrich Reinhold Kreutzwald. Suure humanisti ja valgustajana pühendas ta kogu oma elutöö rahva vabastamiseks haridusliku mahajäämuse ja kirikliku vaimupimestuse kütkeist, aidates oma tegevusega oluliselt kaasa ka sotsiaalse vabastusliikumise hoogustumisele. Kreutzwaldil on eriline osa meie rahvusliku kirjanduse kujunemiskäigus ja demokraatlike traditsioonide rajamisel: tema loominguline töö ja võitlus rahva huve teeniva kirjanduse eest pani aluse eesti kirjasõna kvalitatiivselt uuele arengujärgule. Alustanud publitsistina juba 30-ndail aastail ja tõusnud 40-ndail aastail eesti kirjameeste esirinda, andis Kreutzwald oma loomingu peamise osa 50—60-ndail aastail — rahvusliku ärkamise koidikul.

Kreutzwaldi varasem elu- ja tegevusjärk

Noorpõlv ja haridustee. Fr. R. Kreutzwald sündis 26. (vkj. 14.) detsembril 1803 Virumaal Kadrina kihelkonnas Vietinghoffidele kuulunud Jõepere mõisas pärisorjast kingsepa pojana. Ta isapoolne esivanem Mauro Pello oma perega oli sinna toodud 1736. aastal (pärimusteate järgi Laiuse kihelkonnast). XVIII saj. teisel poolel kujunes Jõepere üheks hernhuutliku liikumise keskuseks Põhja-Eestis ja Pello järglased on sellest üsna aktiivselt osa võtnud. Ärksa vaimuga inimestena on nad õppinud kirja tundma ja omandanud külarahva hulgas esileulatuva asendi: Pello Mihkel oli Jõepere esimene koolmeister ja Pello Mango nõukas taluperemees. Tulevase kirjamehe vanaisa Mango Rein oli pikka aega mõisakubjas, isa Juhan oma noorpõlves härraste teener. Hiljem on Juhanil lastud Tallinnas kingsepatööd õppida ja 1797. aastal on ta paari pandud mõisa toatüdruku Annega. Pärimuse järgi (mis on küll võrdlemisi ebakindel) elutsenud Jõepere kingsepp Ristmetsa vabadikukohal, mida on ka tähistatud Kreutzwaldi oletatava sünnipaigana.

1804. a. kevadel seoses muutustega härraste perekonnaelus viidi Kreutzwaldi vanemad Vietinghoffide teise valdusse — Kaarli (Vana-Sõmeru) mõisa Rakvere lähedal. Seal seati Juhan aidameheks ja Ann pereemandaks. Kaarli mõis saigi tulevase kirjaniku lapsepõlvekoduks. Olgu ta vanemad küll muu külarahvaga võrreldes soodsamates tingimustes, pidi poisike juba varakult märkama pärisorjusse surutud talupoegade ääretult viletsat elujärge. Palvevendlik ja saksteustav kodu mõisa alatoas ei saanud sirguvat Aida-Vidrit hoida nägemast mitmesuguseid rõhumise ja ülekohtu avaldusi, mida ta veel vana mehenagi selgesti on mäletanud. Neid nii püsivalt meeldejäänud tähelepanekuid ja teiste suust kuuldud jutustusi võib olulisel määral pidada tema hilisemate vaadete ning elukäsituse lähtealuseks.

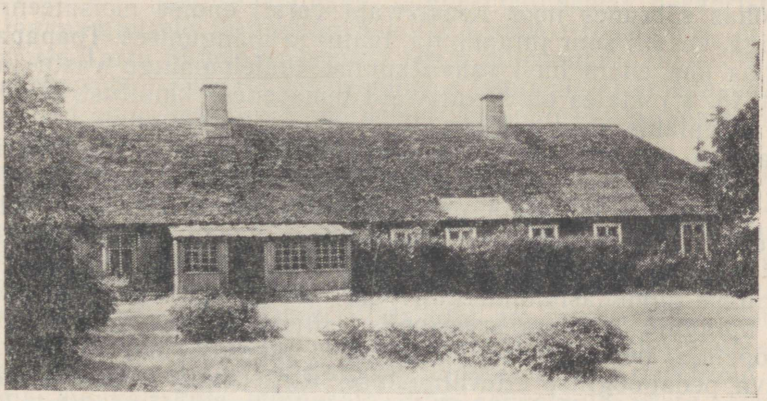

Kaarli mõisahoone

Kokkupuuted mõisateenijate ja külarahvaga viisid aidamehe poja tollal alles täies elujõus oleva rikkaliku ning mitmekülgse suulise luuleloomingu maailma. Sellest kostis kannatust ja kaebehääli, aga seal väljendus ka rahva murdumatu elujõud ning tulevikulootus, tume rahulolematus ja vihane pilge rõhujate pihta. Muinasjutud täis imetabaseid juhtumisi ja leelutatavad regilaulud oma igapäevasest kõnest nii kummaliselt erineva kujundikeelega paelusid lapse meeli-mõtteid. Oma fantaasialennuga hämmastavad olid lood hiiglaslikust vägimehest Kalevipojast; nendest teadis poisile mõndagi jutustada mõisateener Kotlep, kes viis teda mitmele poole lähikonda vaatama Kalevipoja-muistenditega seotud kohti.

1815. a. kevadel sai Kaarli aidamees Johann Reinholdsohn mõisaomanikult vabakirja, millega kogu perekond pääses pärisorja seisusest.

Sama aasta augustis pandi Friedrich Rakveresse saksa õppekeelega linnaalgkooli, mida juhatas köster Carl Gööck. Erinevalt vanematele vabastamisel antud perekonnanimest on koolipoiss enesele saanud Kreutzwaldi nime. Kodus oli ta ema juhatusel küll õppinud eestikeelseid raamatuid lugema, kuid koolis tuli teadmiste algeid otsast peale koguma hakata võõras keeles. Ometi suutis püüdlik ja õpihimuline poiss «köstrikooli» peagi läbi teha ja pääses 1817. a. jaanuaris Rakvere kreiskooli. Noor Kreutzwald osutas oma õpingutes tähelepandavat hoolt ja edasijõudmist, kuid pidi poolteise aasta pärast vanemate varandusliku kehvuse tõttu siiski koolist lahkuma. Ta viidi ühte Tallinna kauplusse, nn. «Karu kontorisse» õpipoisiks. Peatselt selgus aga, et noorukil pole poeselli-ameti jaoks mingeid eeldusi ega huvigi ja ta pääses tagasi isakoju.

Vanemad olid vahepeal asunud hoopis teise maanurka — Harjumaale Hageri kihelkonda, kus isa oli saanud väikese Ohulepa mõisa valitsejaks. Uues kohas sõbrunes noor Kreutzwald varsti endise mõisateenri Jakob Fischeriga, kes oli suur jutupuhuja, laulu- ja mängumees. Toapapa süvendas temas üha enam huvi rahva suulise luuleloomingu vastu ja sellest ajast (1818. a.) alates on Kreutzwald tema enese kinnitust mööda hakanud ka rahvalaule kirja panema.

Ootamatu juhuse tõttu avanes võimalus pooleli jäänud haridusteed jätkata. Kavatsetava rahvakooliõpetajate seminari jaoks oli nimelt kubermangu koolikomisjonil vaja pedagoogideks ette valmistada kolm eesti noormeest. Vanemate palvevendlike sidemete kaudu sattuski üheks kandidaadiks noor Kreutzwald. 1819. a. algul asus ta Tallinna, kus sai prii ülalpidamise gümnaasiumidirektori Chr. v. Stackelbergi majas ning võis jätkata õpinguid Tallinna kreiskoolis. Hiljem selleks Saksamaalt kutsutud eriõpetaja, hernhuutlase Jacob Ulrici juhatusel sai Kreutzwald veel täiendava pedagoogilise ettevalmistuse. Kirja- ning keelemehena tuntud praost O. R. v. Holtz Keilast käis tulevastele seminariõpetajatele ka nende emakeelt õpetamas.

Hoolikalt vajalikke teadmisi omandades ei lasknud noor Kreutzwald end siiski seesmiselt oma kasvatajate pietismile allutada, vaid tema vaated kujunesid vähehaaval sootu teisesuunaliseks. Ilmselt on selles suhtes soodsat mõju avaldanud mõnede kreiskooliõpetajate (J. Lundberg) ratsionalistlik elukäsitus.

1820. a. detsembris lõpetas Kreutzwald kreiskooli, misjärel ta pedagoogiliste kogemuste saamiseks seati linna algkoolide tunniandjaks. 1823. aastal sooritas ta vastava eksami ja sai Tallinna teise poistealgkooli õpetajaks. Töö kõrval jätkas Kreutzwald suure visadusega edasiõppimist. Suvised ja talvised puhkeajad veetis ta nagu kreiskoolipäevilgi vanemate kodus Ohulepal, säilitades nõnda katkematu sideme oma rahva eluga ja vanade pärimuste maailmaga. Oma selleaegsed värsikatsetused on Kreutzwald aga ometi kirja pannud saksa keeles, milles ta oli saanud hariduse, ehkki ta juba koolipoisina oli üritanud ka saksa luule emakeelde tõlkimist.

Kreutzwaldi eesmärgiks oli astuda ülikooli, kuid selleks puudusid tal esialgu väljavaated. Kui 1824. a. kevadeks viimaks selgus, et plaanitsetud rahvakooliõpetajate seminari ei tule, vabanes noormees prii koolitusega kaasas käinud kohustustest. Tal õnnestus võrdlemisi soodsatel tingimustel saada koduõpetajaks ühe Peterburi suurniku perekonda, kus ta töötas poolteist aastat, kogudes edasiõppimiseks raha ja samal ajal end eksameiks ette valmistades. Kreutzwaldi taotlus pääseda kroonustipendiaadina Peterburi sõjaväemeditsiini akadeemiasse läks tema talupojaseisusest päritolu tõttu luhta. 1825. a. novembris sõitis ta Tartu, õiendas järgmise aasta algul nõutavad sisseastumiseksamid ja immatrikuleeriti 16. jaanuaril 1826 Tartu ülikooli arstiteaduskonna üliõpilaseks.

1802. aastal taasasutatud ülikool oli selleks ajaks kujunenud üsnagi väljapaistvaks õppeasutuseks ja teaduslikuks keskuseks. Õppejõudude hulgas töötas terve rida oma aja tuntud teadlasi, kellest mitmed on jäänud suurte kujudena teaduse ajalukku. Olgugi valitsemas dekabristide ülestõusu lämmatamisele järgnenud Nikolai I sünge reaktsioon, ei kadunud veel nii pea Tartu ülikoolis algusest peale juurdunud vabameelsuse vaim. Parimad õppejõud püüdsid akadeemilises noorsoos arendada progressiivseid vaateid ning iseseisvat mõtlemist. Niisuguseid professoreid oli ka arstiteaduskonnas (J. F. Erdmann, J. Chr. Moier jt.).

Kreutzwald kui üks vähestest maa pärisrahva poegadest, kellel oli korda läinud jõuda kõrgema hariduse allikaile, katsus kõigist raskustest võitu saades end võimalikult mitmekülgselt täiendada. Kohustuslike erialaainete kõrval kuulas ta ka tuntud filoloogiaprofessori C. Morgensterni jt. loenguid ning kasutas agaralt ülikooli raamatukogu. Sellesse aega kuulub lähem tutvumine saksa klassikute ja romantikute loominguga, šveitsi valgustuslike autorite teostega, prantsuse näitekirjanduse kuulsate esindajatega. Herderi kirjatööde lugemisel sai Kreutzwald uut äratust oma huvikallakule muinasaja ning rahvaluule vastu. Nõnda olid tema ülikooliaastad täis pingelist tööd uute teadmiste omandamisel ja puudulikust eelharidusest tingitud lünkade täitmisel. Need aastad tähendasid silmaringi pidevat avardumist, teadlikuma maailmavaate kujunemist, lähenemist suurtele valgustus- ja humanismiideedele.

Eriline tähtsus Kreutzwaldi elukäsituse arengus oli tutvumisel Faehlmanniga kohe pärast Tartusse jõudmist. Ühised huvid liitsid neid siitpeale jäädavalt sõpradeks ja võitluskaaslasteks. Kujunes väike sõprusring esimestest eesti üliõpilastest, keda ühendas kokkukuuluvustunne oma paljukannatanud kodumaa ja rahvaga. Selle ringikese vaimseks juhiks oli kindlameelne, arenenud rahvusliku väärikustundega Faehlmann, mõtteosalisteks peale Kreutzwaldi veel J. Nocks (tollal küll juba Tartust lahkunud), D. H. Jürgenson ja arvatavasti ka Ph. J. Karell (viimased kaks olid Kreutzwaldi tuttavad juba Tallinna kreiskoolist). Siin küpses ja sai elu juhtmõtteks veendumus, et haritud eestlase kohus on oma rahvale truuks jääda ja oma teadmisi ning võimeid rahva kasuks rakendada.

Suvevaheaegadel jätkas Kreutzwald ka üliõpilasena rahvaluule kogu-

Kreutzwaldi portree, 1844. aastast (*Hueber*)

mist — peamiselt oma vanemate selleaegse elukoha (Viisu mõisa) ümbruses Järvamaal, aga vahel ulatusid ta käigud kaugemalegi, Torma ja Laiuseni. Nõnda püsis tal endiselt elav kontakt selle talupoegliku keskkonnaga, kust ta pärines. Juba selgema teadlikkusega võis üliõpilane jälgida ka rahva eluavaldusi ja tähele panna, et teoorjus polnud pärisorjusest parem: maata «vabastatud» talupoeg oli ikkagi täielikult sõltuv mõisast.

1831. aastal jõudis Kreutzwald õpingutega ülikoolis lõpukorrale ja kavatses asuda arstidiplomit taotlema. Kuid samal ajal pääses Riias lahti kooleratаud ja noor meedik laskis end lähetada võitlusse selle vastu; järgnes samalaadne töö Vastseliinas ja Tartus. Alles 1832. a. lõpul ja 1833. a. algul sai Kreutzwald viimaks sooritada oma eksamid, seejuures võrdlemisi tagasihoidliku tulemusega, nii et talle võidi anda üksnes 3. järgu arstidiplom. 1833. a. märtsis asus ta Võrru linnaarsti kohale. Sama aasta augustis abiellus Kreutzwald Marie Elisabeth Saedleriga, kelle vanemate majas ta oma viimastel õpinguaastatel oli elanud.

Kutsetöö ja publitsistliku tegevuse algus. Võru oli tollal alles õige noor, alla tuhande elanikuga kreisilinnake, kus väljavaated teenistuslikust küljest olid algusest peale üsna kesised. Linnaarsti palk võimaldas ainult hädapärast läbi tulla, ja et sissetulekud erapraksisest olid piiratud, kiusas Kreutzwaldi pidev majanduslik kitsikus. Peatselt raskendas tema olukorda veelgi vastuollu sattumine kohaliku mõjukama kihiga. Ent kõigele vaatamata — kuigi aeg-ajalt kerkisid üles kavatsused siirduda mujale — jäi Kreutzwald Võrru aastakümneteks. Pärast seda, kui perekond oli kasvanud kahe tütre võrra, ostis tohter enesele pikaajaliste võlakohustuste varal maja ning juurdus vähehaaval selles kõrvalises kohakeses, millel ei puudunud oma meeldivadki küljed (eeskätt ümbruskonna looduslikult kaunite paikade näol).

Kreutzwaldi abitarvitajate hulgas oli peale linnaelanike ka lähemate valdade talurahvast (kuigi Võrus tegutses veel ametlik kreisiarst). Siira heasoovlikkuse ja abivalmidusega võitis eestlasest tohter eriti lihtsamate patsientide poolehoiu; ühtlasi oli tal oma kutsetegevuse tõttu küllaltki põhjalik ülevaade rahva raskest elujärjest.

Kreutzwaldi eluring ei piirdunud üksnes igapäevase arstitööga ja perekonna ülalpidamise muredega — jõudu ja võimalust mööda püüdis ta ka üldisemate küsimuste käsitlemisest osa võtta ning ümbritsevat elu mõjutada. Niisugused võimalused olid 1830—40-ndail aastail äärmiselt piiratud: sotsiaalsete olude üldises umbuses polnud hõlpus vabamale mõttele avaldamiskohta leida. Alles pärast seda, kui Tartu ülikooli edumeelsete ringide algatusel hakkas 1836. aastal ilmuma nädalaleht «Das Inland», sai ka Kreutzwald oma sõnumike kaudu laiema avalikkuse poole pöörduda. Tema saksakeelne publitsistika ei ulatunud tollal küll rahvani, aga haritlasringkondade kaudu oli ta kirjutistel ajajärgu vaimuelule ometi teatav mõju.

Kreutzwaldi kaastöö «Inland'ile» oli kõige intensiivsem ajavahemikul 1837—1843. Hiljem omandas ülekaalu juba otseselt rahvale määratud emakeelne kirjatöö. Ta alustas oma publitsistlikku tegevust valgustajale iseloomuliku väljaastumisega rahvale hariduse andmise eest, millele järgnesid arvukad kohalikku elu puudutavad sõnumikud ja mitmesugused lühemad kirjutised rahvakombestiku ning etnograafia valdkonnast. Viimastes püüdis ta asjalikult valgustada eesti talurahva pärimuslikke tavandeid, seades oma käsitluse otseselt või kaudselt vastukaaluks võõrast rahvusest autorite asjatundmatusest tingitud vassimistele ja sihilikele halvustustele. Visas kinnipidamises vanadest kommetest ja uskumustest nägi Kreutzwald rahva omalaadset vastupanu rõhumisele ja aeg-ajalt kuuldub tema arutlustest juba rahvusliku muinsusromantika toone, mis hiljem ilukirjanduslikus loomingus nii produktiivseks osutus.

Oma sõnumikes peaasjalikult Võrust ja selle ümbrusest on Kreutzwald — olgu kas või vihjamisi — katsunud väljendada kriitilisi arvamusi seoses mõningate kaasaega erutavate nähtustega. Ta kirjutisi kärpis nii «Inland'i» toimetus kui ka tsensor, aga juhuti riivasid need read

ikkagi mõnd hella kohta, tekitades kohalikes võimumeestes ärritust ning vihavimma. Kui Kreutzwaldi autorsus 1839. aastal Võru sillakohtu korduvate järelepärimiste peale avalikuks tuli, puhkenud tohtri vastu kogu kreisi «parema publiku» meelepaha, mis avaldunud koguni aadlike ähvarduses teda «ida poole toimetamisega k a h j u t u k s teha» (s. t. asumisele

Kreutzwaldi maja Võrus

saata). Samal ajal kaotas Kreutzwald kaks kolmandikku oma patsientuurist, ja nimelt jõukamaist ringkonnist: säärase boikotiga püüti teda sundida kohalt lahkuma.

Mõningail juhtumeil põhjustasid Kreutzwaldi kirjutised ka provintsi kõrgemate ametivõimude otsest vahelesegamist. Nii näiteks 1843. aastal kutsus ühte ilmastikuolusid puudutavasse sõnumikku peidetud paarirealine teade näljahädast Virumaal esile terve sekelduste laviini, mis läks kuni Baltimaade kindralkubernerini, kelle korraldusel teade lõpuks valeks kuulutati. Talurahva süveneva vaesumise ja sagedase leivapuuduse meenutamine polnud mõisnikele ning nende huvide ametlikele kaitsjaile teadagi meelepärane. Ja üldse nägid valitseva kihi esindajad tollal, reaktsiooniaja tingimustes, igas vabameelsuse-avalduses või kriitilises vihjes jultunud väljaastumist kehtiva režiimi vastu.

Kreutzwaldi vaadete olemusest. Milline oli see elutunnetuslik kogemuste varu ja maailmavaateline alus, mis juhtis Kreutzwaldi tema ava-

liku tegevuse algusest peale mitte küll väga järsult, kuid ometi visa järjekindlusega vastuvoolu liikuma? Milles seisab tema varasema tegevusjärgu vaadete ja taotluste põhisisu?

Kreutzwaldi kui rahvaliku kirjamehe vaadete kujunemist suunas ühelt poolt tema lähedane ja katkematu seos rõhutud talurahvaga, kelle elukäsitust ta küllalt hästi tundis ning mõistis (seda ka rahvaluule kaudu), teiselt poolt eesrindlike valgustuslike ideede omaksvõtmine, eriti ülikooliaastaist alates. Tema maailmavaadet võime iseloomustada põhiliselt valgustuslik-demokraatlikuna, kui ka kirjanikku ei saa tema sotsiaal-poliitilistes vaadetes järjekindlaks demokraadiks (s. t. vabariiklaseks) pidada. Kreutzwaldi demokratism ei olnud kuigivõrd radikaalse ilmega: see on n.-ö. demokraatliku mõtte algaste, millele on just omane abstraktne valgustuslik (ja mõningal määral didaktilinegi), mitte aga revolutsiooniline iseloom. See seletub osalt ühiskondlike arengutingimustega, osalt aga ka asjaoluga, et siinset ühiskondliku mõtte kujunemist mõjutas peamiselt just saksa valgustusliikumine sellele omase suhtelise nõrkuse ning ajaloolise piiratusega. Kreutzwaldi huvi pöördus mõnede šveitsi kirjameeste poole: tema üheks peamiseks autoriteediks kujunes arstist filosoof J. G. Zimmermann ja tema kirjanduslikus töös andis oma valgustuslike rahvaraamatutega otsest eeskuju H. D. Zschokke. Kuivõrd Kreutzwaldi maailmavaates aga kajastusid eesti talurahva «ootused ja lootused», suutis ta oma õpetajaiks olnud saksa-šveitsi valgustajaist mõnes suhtes kõrgemalegi tõusta.

Ilmselt on Kreutzwald juba Faehlmanni ümber kogunenud sõprusringis omaks võtnud progressiivse rahvusliku ajalookontseptsiooni, mille peamiseks äratajaks võib pidada G. Merkelit. See käsitus oli sihitud baltisaksa reaktsioonilise kultuurtreegerluse-teooria vastu ja kaitses eesti rahva elujõudu ning loovaid võimeid, rõhutas tema vastupanu visadust. Ühes «Inland'is» ilmunud kirjutises 1838. aastal osutas Kreutzwald sellele, et «võidetud ja allasurutud rahvas raudse järjekindlusega oma õnneliku esiaja kommete ja eelarvamuste küljes ripub» ning et «mälestus endisest vabadusest ja iseseisvusest» põimub väänkasvuna nende põlvest põlve edasikanduvate tavandite ümber. Ja tosin aastat hiljem märkis ta arutluses eesti mütoloogia üle, et alistajatel polnud hõlpus rajada oma uue jumala templit «alles verest auravale võõrale maapinnale, mille sügavuses veel nii paljud vulkaanilised elemendid edasi hõõgusid ja ainult väikest algatust vajasid, et verisest külvist uusi hävinguidusid välja meelitada».

Selle võitleva rahvusliku ajalookontseptsiooniga seoses iseloomustab Kreutzwaldi ühiskondlikke vaateid tema avaliku tegevuse algusest peale leppimatus pärisorjusliku korra iganditega. Ta käsitas eesti talurahvast ja balti mõisnikkonda kui vastandlikke ühiskondlikke jõude, nägi aadli kui rahva orjastaja reaktsioonilist osa. Järsult mõistis ta hukka feodaalse ideoloogia avaldused, toonitades, et eesti talurahvas pole mitte loomupäraselt arenemiseeldusteta ja kultuurivõimetu (nagu väitsid reaktsiooni-

lised balti-saksa publitsistid), vaid et just ränk rõhumine, inimeste tööloomadeks alandamine on takistanud igasugust arengut. Ta ei kahelnud selles, et kogu valitsev viletsus on põhjustatud pärisorjuslikust korrast, teorendisüsteemist. Valgustajana pidas Kreutzwald olukorra parandamiseks eriti oluliseks hariduse ja teadmiste levitamist rahvahulkades, milles ta nägi ühiskondliku arengu üht põhitegurit. Sellega otseses seoses oli tema leppimatu suhtumine kiriklikku vaimupimestusse: oma kriitika suunas ta eriti luterliku uuspietismi ja hernhuutliku liikumise vastu.

Arstiks õppides loodusteadusliku hariduse saanud, nimetas Kreutzwald oma maailmavaadet ise loodusteaduslikuks ja vastandas seda teoloogilisele maailmavaatele. Ometi ei suutnud ta veel vabaneda religioossest mõtteviisist, kuivõrd sellega olid seotud tema eetilised põhimõtted. Teravalt hukka mõistes ametliku kiriku härrasvaimulikke, kes kuulusid rahva rõhujate leeri ja suhtusid oma kogudusse kui lüpsilehmasse, samastas Kreutzwald «tõelise religiooni» mõiste humaansuseideega. Ka kristluses hindas ta eelkõige inimeste vendluse ja ligimesearmastuse õpetust, ehkki ta nägi ja mõistis, et balti kirik pole suutnud elu põrmugi humaansemaks muuta. Nii suundus tema usukäsituski sisuliselt feodaalse ideoloogia vastu.

Kreutzwaldi (nagu paljude valgustajate) vaadete süsteemi võib põhiliselt iseloomustada deistlikuna, kusjuures tunnuslik on just toetumine kaasaegse teaduse saavutustele, usk mõistuse jõusse ja maailma ning tema seaduspärasuste tunnetatavusse. Ta imetles inimese aktiivset teadmisjanu, mis suudab kõigist raskustest võitu saada, ja püüdis oma töödes lugejaile näidata inimmõistuse tunnetusvõime jõudu. Ühtlasi oli Kreutzwaldi mõtteviisi üheks kõige tugevamaks küljeks vankumatu veendumus, et areng ja edasiliikumine on pidev ning toimub paratamatus võitluses uue ja vana, tõe ja ebatõe vahel. Valgustajana nägi ta seda võitlust eeskätt kui ideede võitlust ning just selle tõttu andis ta erilise tähtsuse eesrindlike ideede ja hariduse levitamisele.

Kreutzwaldi kirjanduslikud vaated on ta valgustusliku maailmavaatega kõige tihedamalt seotud. Eriti tema tegevuse varasemal perioodil on silmanähtavalt valitseval kohal äratuslik, valgustuslik eesmärk. Kreutzwaldi ei toonud kirjandusse mitte niivõrd elunähtuste kunstilise reprodutseerimise tarve, kuivõrd just püüe kirjasõna kaudu kaasa aidata viletsuses ja harimatuses vireleva rahva edenemisele. Ehkki tal ei puudunud tung poeetiliseks eneseavalduseks, millest kõnelevad ka noorpõlve saksakeelsed värsikatsetused, andsid tema kirjanduslikule tööle peamise suuna ometi inimlik ja patriootiline kohusetunne ning vajadus kaasa rääkida üldise tähtsusega asjus. Valgustajana uskudes progressiivsete ideede elu ümberkujundavasse jõusse, rakendus Kreutzwald oma kirjanduslikus töös nende ideede teenistusse, et kasvatada lugejat ja hõlbustada liikumist paremuse poole. Ta peamiseks eesmärgiks oli talurahva silmaringi avardada, elus valitsevaid seaduspärasusi selgitada, inimeses ja ühiskonnas positiivseid algeid tugevdada. Progressi nimel astus Kreutzwald välja

rahvahulkade rõhumise ja pimestamise vastu, lähenedes nõnda oma kirjandusliku tööga eesti talurahva vabadusliikumisele. Järsult laitis ta rahvast rumaldavat klerikaalset kirjandust, igal parajal võimalusel naeruvääristades selle lamedust ning vaimuvaesust. Kirjanduse saatuse sidus ta tihedalt rahva haridusliku seisundiga, rahvakoolide olukorraga.

Kreutzwald polnud aga õppinud ja mõjusid vastu võtnud üksnes valgustajailt, vaid ka romantikuilt. Ja eesti kirjanduse arengu seisukohast kvalitatiivselt uute joonte tekkimisel tema vaadetes ning tegevuses on progressiivse romantika osa eriti oluline. Alates Schilleri «Tormi ja tungi» perioodi mässulisest loomingust üle Tiecki ja W. Grimmi Heine, Lenau, Freiligrathi jt. revolutsioonilis-demokraatliku suuna poeetideni on saksa romantika parem osa Kreutzwaldi esteetilisi vaateid ja tõekspidamisi oluliselt mõjutanud. Romantismi ühelt ettevalmistajalt Herderilt pärineb ka see seisukoht, et iga rahvusliku kirjanduse loomulikuks aluseks on rahvaluule. Ning rahvusliku kirjanduse mõiste kujuneminegi on seotud eeskätt progressiivse romantismiga. Juba Kreutzwaldi varasemast tegevusjärgust nähtub, kuivõrd eesti rahvusliku kirjanduse kontseptsioon ise ja selle kirjanduse esimesed võrsed tekivad rahvaluule romantilise töötlemise pinnal, rahvusliku muinsusromantika avaldusena. Kui lugejate silmaringi avardava lektüüri viljelejana Kreutzwald paljuski jätkas Masingu laadi ja jutukirjanikuna esindas valgustusliku realismi suunda, siis just rahvusliku romantika hoovus tema (ja Faehlmanni) loomingus oli eestikeelse kirjasõna jaoks täiesti uudne, kuulutades ette järgnevat rahvusliku liikumise tõusujärgu kirjandust.

Poeetilised otsingud. Kreutzwaldi kirjanduslike huvide varasemateks avaldusteks olid koolipõlveaegadest alguse saanud rahvaluule kirjapanekud ja saksa klassikalise luule (Schiller, Goethe) emakeelde tõlkimise katsed. Hiljem lisandus neile saksakeelsete salmikute sepitsemine, mida Kreutzwald on harrastanud ka veel 30-ndail aastail, kuigi mitte eriti innukalt ja esialgu ilma avaldamiskavatsuseta. Nii ta lüürikas kui ballaadikatsetustes on kaunis vähe iseseisvat, need kannavad vastavalaadilise saksa (osalt ka balti-saksa) luule järeleaimamise pitserit. Värsside vormiline ja keelelinegi tase on üsna vähenõudlik. Nähtavasti on seda mõistnud ka Kreutzwald ise, sest ta ei rutanud neid trükkima; alles 1846. aastal avaldas ta «Inland'i» ilukirjanduslikus lisas K. Friedholdi varjunime all mõned oma luuletused, kuid vastuvõtt oli ebasoodne ja tegi sellesuunalistele katsetele jäädava lõpu. Väljapaistvaim trükis ilmunud luuletustest oli «Die Poesie der Esten» oma võitleva hoiakuga rahva poeetiliste pärimuste kaitseks, mille kirjanik hiljem ise emakeelde ümber sõnastas («Eesti lauluanne»).

Ka saksa keelest tõlgitud või saksa eeskujudel kirjutatud värsside avaldamisega oli Kreutzwald oma varasemal tegevusjärgul väga tagasihoidlik, ehkki tal neid tema enese kinnitust mööda laualaekas olnud rohkesti. Ainult üksikud vabad eestindused Hölty, Hauffi, Witscheli jt. luulest leidsid 40-ndail aastail tee rahvavalgustuslikesse väljaannetesse ja

kalendritesse. Tähelepandavam nende hulgast on «Leina laul ühhe wagga tüttarlapse järrel» sentimentaalse luule iseloomuliku näitena.

Hoopis aktiivsemalt kui saksakeelse salmimise või võõrail eeskujudel kirjutatud värssidega hakkas Kreutzwald 40-ndail aastail tegelema vana regivärsilise rahvalauluga. Juba aastaid oli ta avaldanud «Inland'is» kirjutisi eesti rahvapärimuste kohta; tema mõte on intensiivselt liikunud «rahvusliku mütoloogia» ümber, et selle kaudu esile tõsta esivanemate vaimuelu.

1838. aastal oli Faehlmanni ja Jürgensoni eestvõttel loodud Tartu ülikooli juurde Õpetatud Eesti Selts, mille üheks aktiivsemaks liikmeks sai ka Kreutzwald. ÕES-i tegevus andis uut hoogu tema huvile rahvaloomingu vastu, mida ta jätkuvalt kogus, avaldades ühtlasi folkloristliku sisuga kirjutisi seltsi toimetistes. Korduvalt tegeles Kreutzwald isegi arheoloogiliste kaevamistega vanadel kalmetel Võru ümbruskonnas ja esines sellekohaste aruannetega, et näidata, kui paikapidamatu on baltisaksa aadli kontseptsioon Baltimaadest kui iidsest germaani asustusalast. Nendestsamadest patriootlikest eesmärkidest inspireerituna asus Kreutzwald ka rahvalaule ajalooliselt ja mütoloogiliselt mõtestama, neisse uusi elemente ning motiive sisse viima või omaenese kujutlusi sõnastama rahvalaulule lähedases vormis. Niisuguseid rahvasuust kuuldud laulude eriastmelisi töötlusi ja imitatsioone, folkloristlikke ballaade ning katkendeid Kreutzwaldi varasemast loomingujärgust on teada mitukümmend.

Romantilise käsituse kohaselt hinnati rahvaloomingust eriti kõrgelt just ürgvanu mütoloogilisi aineid, muistset kangelasluulet ning ajaloolisi pärimusi. Eeskätt vastavaid näiteid püüdiski Kreutzwald restaureerida. Omalt poolt lisades näiteks Kalevi-motiive, vihjeid muinasjumalaile (Taara, Uku) ja rahva vabadusvõitluse juhtidele (Lembitu), samuti mitmesuguste pseudomütoloogiliste täienduste abil (Vanemuine, Turris, Siuru, Maana jne.) püüdis ta rõhutada eesti rahvaluule võitlevat olemust, teravdas sageli orjuse- ja rõhumisevastast sisu selgema ning sihiteadlikuma ajaloolise mõtestuse andmisega. Üheks oma sisu poolest tähelepandavamaks teoseks Kreutzwaldi kogu varasemas loomingus võib pidada laulu «Waña aeg olli waeno aega», mis pärineb aastast 1845. See ta-

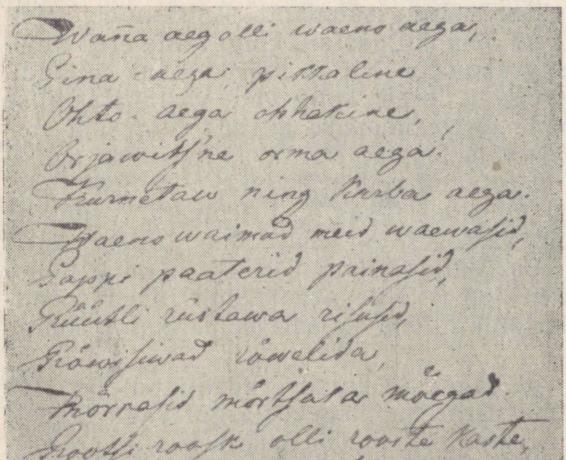

70

haks olla nagu ajaloo julma ebaõigluse poolt põrmu tallatud rahva hädakarjatus ja halamine, ahelais väänleva orja südantlõhestav kaebelaul talutud piinast ning kannatustest. Laul kõneleb sõjakoledustest ja alistajate julmusest, katkust ja näljahädadest, sellest, et võõrad on röövinud rahva rikkuse, raiunud maha pühad hiied ning rüvetanud pühad allikad...

Saksalane, salla ussi,
Sissalikko silleda,
Ikkestas meid orja ikke,
Raud-roma rakkeessa.

Selletaolisi võitleva sisuga motiive leidub Kreutzwaldi teisteski rahvalaulutöötlustes. Kuid nagu vaadeldud laulus, nii esineb mujalgi rohkesti ka tahtlikku fragmentaarsust, paigutist ebaselgust ja ähmasust, salapäraseid vihjeid ja süngevõitu fataalsust, millega on tahetud toonitada nende värsside muinasaegset päritolu. Seejuures pidas Kreutzwald otstarbekaks oma töötlusi ja imitatsioone avalikkusele esitada ehtsa rahvaluulena (nagu toimis samal ajal ka Faehlmann oma muistenditega), et neile anda sellega suuremat tähendusrikkust. Trükis ilmusid tekstid enamasti A. H. Neusi poolt avaldatud eesti rahvalaulude antoloogias («Ehstnische Volkslieder» I—III, 1850—1852) ja mõlema kirjamehe ühises teoses «Mytische und magische Lieder der Ehsten» (1854).

Rahvalaulutöötluste juures kujuneski Kreutzwaldil juba 40-ndail aastail põhiliselt välja nii see üldhoiak kui ka loominguline maneer, mille alusel edaspidi võis teoks saada «Kalevipoja» koostamine. (Paljusid laule on hiljem kas tervikuna või ositi ka otseselt eeposesse põimitud.) Selsamal ajal on ta alustanud ka rahvasuust kuuldud muinaslugude kirjanduslikku töötlemist, pannes nõnda siis põhja oma teiselegi peateosele — «Ennemuistsetele juttudele».

Rahvavalgustuslik proosa. Peamise kontakti rahvaga saavutas Kreutzwald 40-ndail aastail õpetlike raamatute väljaandjana ja kalendritegijana. Seejuures tuli tal võita paljusid tõsiseid raskusi, mis olid tingitud nii sotsiaalsete olude umbusest ja tsensuuriväravate kitsusest kui ka rahvakirjanduslike traditsioonide kujunematusest ning eesti kirjakeele arenematusest. Kõigest hoolimata suutis Kreutzwald lugejaile anda terve rea hinnatavaid töid, millega ta oluliselt kaasa aitas ilmaliku kirjasõna osatähtsuse otsustavaks tõusuks.

ÕES-i liikmena püüdis Kreutzwald kõigiti hoogustada seltsi tegevust rahvakirjanduse arendamisel ja levitamisel, võttes muide enda hoole alla ka eestikeelsete raamatute müügi asjaajamise Võrus. Enesele seadis ta ülesande eestipäraseks ümber töötada H. D. Zschokke karskusteemaline jutustus «Branntweinpest». Alkoholism oli tollal muutunud tõsiseks sotsiaalseks ohuks: levides üha enam rõhumise ja viletsuse kaasnähtusena, süvendas joomine omakorda seda viletsust (karskusseltside asutamine aga oli tollal koguni ametlikult keelatud). 1840. aastal ilmunud «*Wina-katku*» tuleb niisiis pidada vägagi aktuaalseks ja vajalikuks teoseks.

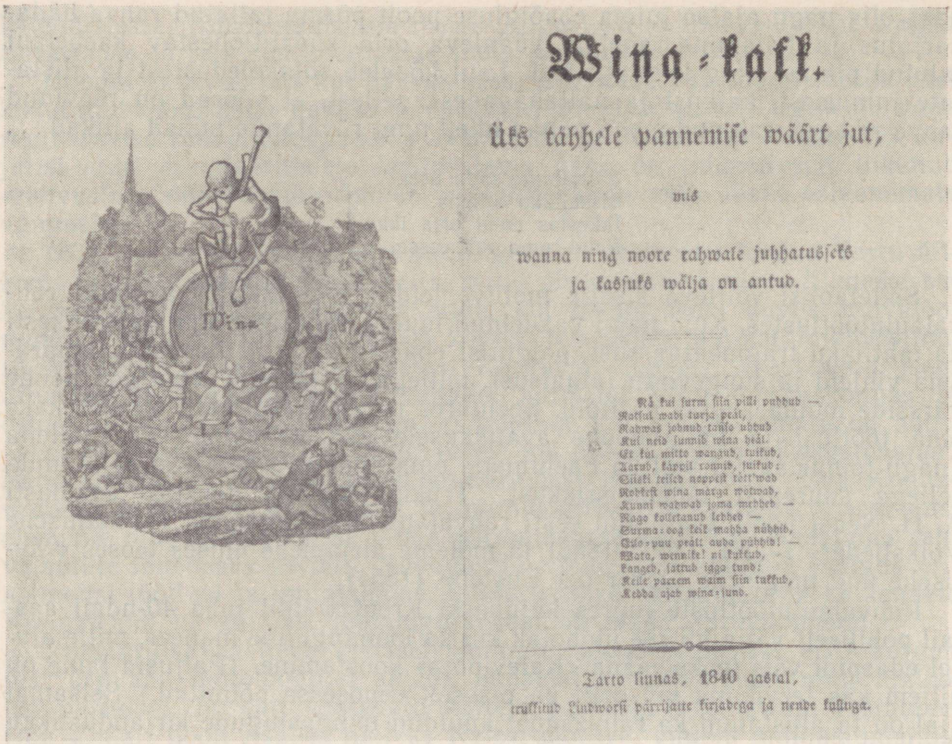

«Wina-katku» frontispiss (*A. Gerni puulõige*) ja tiitelleht

Esimese rahvaraamatu kirjutamine nõudis Kreutzwaldilt suuri pingutusi, kuna ta sulg oli emakeelses kirjatöös alles vilumata. Zschokke juttu on kirjanik ainult üldise eeskujuna kasutanud ja suutnud luua täiesti algupärasena mõjuva töö, mis taotleb eesti külaelu ja -inimeste tõepärast kujutamist. Ajutiseks Sunni tallu sattunud noor mõisateener Kaarl, kellel külaelanikest mõneti laiem silmaring ja suurem teadmiste pagas, toob enesega mitmesuguseid uusi mõtteid ja vaateid, võites oma mõistliku olekuga nii pereisa Mihkli poolehoiu kui tema tütre Else südame. Kesksel kohal on jutustuses joomise kahjuliku mõju näitamine, selle kõrval pakutakse lugejale muidki kasulikke õpetusi. Teost ilmestab selgesti see didaktiline laad, mis valgustajaist autorite käsituse kohaselt igal õigel rahvaraamatul pidi olema. Aga juba siin on märgatav Kreutzwaldi püüe anda kasulikuga koos ka huvitavat ja elamuspärast. Selleks on jutusse lükitud mõned luuletusedki, sealhulgas ka üks regivärsiline rahvalaul. Oma ilmumisaja hõredas ning kehvas eesti jutukirjanduses oli «Viina katk» üsnagi väljapais-

tev saavutus, seda ka sõnastusviisi suhtelise ladususe ja loomulikkuse poolest.

1842. aastal ilmus Kreutzwaldi ümberjutustuses «*Wagga Jenowewa ajalik elloaeg*», mis kuulub ühe iseloomulikuma näitena tollal eesti keeles levima hakanud sentimentaalsete rahvaraamatute liiki.[1] Religioosse motiivistiku esiletungimine loo algupärandis on ka Kreutzwaldi töötlusse jälgi jätnud, ehkki ta mõningaid absurdsusi on püüdnud vältida või vanaaegse ebausuna seletada. Rohkem kui uskliku allaheitlikkuse ja saatusega leppimise moraal haaras lihtsat lugejat selles pisarateröhkes kannatuskroonikas siiski voorusliku meelekindluse ülendus ja alatuse ning julmuse hukkamõist. Raamat leidis elavat vastuvõttu ja ilmus veel mitmes trükis, kujunedes nõnda vanema eesti jutukirjanduse üheks tuntumaks teoseks.

Samal ajal oli Kreutzwaldil tärganud hoopis teiselaadse, laiahaardelise teose kirjutamise mõte, mille üldplaani ta 1842. a. lõpul tutvustas Faehlmannile. Zschokke romaani «Goldmacherdorf» mõjul kavatses ta suurt neljaosalist «eesti rahvusromaani», milles oleks mitmekülgse käsitluse leidnud rahva elu viimase kolmekümne aasta jooksul. Kuid see tähelepandav kavatsus jäi teostamata — küllap puudus nii suureks ja nõudlikuks ettevõtteks vajalik aeg ja ka suutlikkus; pealegi tegid just sellal järsult halvenenud tsensuuritingimused külaelu tõepäraselt käsitleva teose avaldamise praktiliselt võimatuks. Olude sunnil tuli Kreutzwaldil oma varasemal tegevusjärgul piirduda märksa tagasihoidlikumate kirjatöödega ja nendegi avaldamine ei toimunud takistusteta.

Juba 1840. aastal tegi Kreutzwald ÕES-ile ettepaneku hakata talurahva jaoks õpetlikku ajakirja välja andma. Nagu peatselt selgus, ei olnud sellise väljaande jaoks võimudelt luba loota. Kreutzwaldil oli aga juba mõningat sellekohast materjali ette valmistatud ja siis tehti katset seda avaldada raamatukeste sarja kujul. Seegi algatus ei andnud loodetud tulemusi, sest juba «*Sippelga*» esimene anne jäi peaaegu kaheks aastaks tsensuuri seisma ning sai ilmuda alles 1843. aastal. Võimalust mööda püüti ära kasutada ka kalendreid, mis olid tollal eesti keeles ainsad — olgu küll pika vaheaja tagant ilmuvad perioodilised väljaanded. Nendel oli suhteliselt suur levik ja kalendrikirjutistel seega väga lai lugejaskond. Kreutzwald tegi kaastööd Faehlmanni toimetusel ilmunud ÕES-i kalendrile («Tarto- ja Wõrro-ma Kalender», hiljem «Ma-rahwa Kalender»), 1846. aastast alates hakkas ta aga ise toimetama kirjastaja H. Laakmanni «*Marahwa Kassulist Kalendrit*». Kalendrikirjutiste osatähtsus on Kreutzwaldi töös varasemal tegevusjärgul üsna silmapaistev ja ka hiljem jõudis suur osa ta jututoodangust just kalendri kaudu lugejate kätte.

«Sipelgas» ja kalendreis avaldatud õpetlike kirjutiste peamiseks eesmärgiks oli aidata talupojal kuidagi jalgu alla saada ja leida võimalusi

[1] Selle töö valmimiskäigust pole täit selgust. Vanas eas, raamatu IV trüki eessõnas, on Kreutzwald poleemilistel motiividel väitnud jutustuse esialgse kirjutamise ajaks olevat 1820. aasta; vahetuks eeskujuks olnud Marbachi vastav rahvaraamat ilmus aga alles aastal 1838.

inimlikumaks äraelamiseks. Kirjamees püüdis lugejat vaimselt virgutada, õhutada julgemat ettevõtlikkust, juhatada vahendeid viletsusest ja otsesest näljahädast pääsemiseks. Neid nõuandeid kannab rahvasõbra tuline soov, et inimeste mõistus pääseks «pimmeduse paelust wallali» ja «järrelmõtlik tö-teggemine ning asjaajamine likuma lähheks», tahtmine õhutada talupoega võimaluste piirides aktiivsemale oma elujärje parandamisele. Ühtlasi astus ta välja karskuse kasuks, andis nõu tervise hoidmise ja laste kasvatamise kohta jne. Sellele lisandusid paar põgusat geograafilist ülevaadet, kirjutised mõnede tähtsate ajaloosündmuste, taevakehade liikumise, kaugete maade loomade ja looduse kohta. Võimalust mööda püüdis Kreutzwald sellegi vähesega rahvale uusi teadmisi pakkuda ja uudseid mõtteid sisendada.

Õpetlike kirjutiste kõrval leidsid avaldamist ilukirjandusliku ilmega palad, mille hulgast tähelepandavam on mõistujutt «Narrilased» (ÕES-i 1848. a. kalendris) — sihitud päevakorral olnud usuvahetusliikumise ja väljarändamise vastu. Erilisel kohal Kreutzwaldi varasemas loomingus on aga «*Reinowadder Rebbane*» (hakkas ilmuma 1848. a. «Kasulises Kalendris», raamatuna ilmus 1850). Selle Lääne-Euroopas laialt tuntud vana mõistuloo töötlemisel oli Kreutzwaldile peamiseks eeskujuks Goethe vastav heksameetrites kirjutatud teos («Reineke Fuchs», 1794); üsna õnnestunult on ainestik kohandatud meie lugejaile ja töö omandas nõnda peaaegu algupärandi tähtsuse.

Lugudes kavalast rebasest sisaldus juba Lääne-Euroopas üsnagi terav sotsiaalne allegooria ja ka Kreutzwaldi töötlusest kajab igaühele selgesti taibatavalt läbi ebaõiglusele ning vägivallale rajaneva elukorralduse

hukkamõist. «Reinuvader Rebast» võis muidugi lugeda ka kui vembukat lugu, kus loomadest tegelaste käitumises huvitavalt põimuvad inimlikud ja «elajalikud» iseloomujooned ning ajendid. Aga seda võis mõista ka kui võrdpilti ühiskonnast, kus valitsevad kiskjalikud suhted, kus on võidutsemas kurjus ja salakavalus, silmakirjatsemine ja hoolimatus. «Weiked

Illustratsioon «Reinuvader Rebase» esimesest väljaandest
(*A. Daugelli puulõige L. Richteri joonise järgi*)

wargad puakse wõlla, sured tõstetakse tõlda» — tolle elukorra valitsev moraal on Reinuvaderile hästi teada. Kõige sellega ulatus vanaaegse rebasejutu mugandus üle tavalise õpetuslik-valgustusliku kirjanduse piiride, inimlike vigade ja vääruste hurjutamine andis ainet mõttekäikudeks ka elu ebaõigluste üle laiemas ulatuses. Sinnapoole on lugeja tähelepanu otseselt suunatud motos ja ka juttu lõpetades: «Ellajate teggo näitab mõnda Ma-ilma kombet,» märgitakse otsekui kokkuvõtteks; «kes sõeluda oskab, leiab siin ja seal mõne õppetuse iwwa.» Kreutzwaldi loomingus märgib «Reinuvader Rebane» ka keelelis-kujundlike vahendite kasutamise osas tunduvat edu võrreldes näiteks «Viina katkuga». Olulisel määral aitas jutu menukusele kaasa sisu ja käsitluslaadi lähedus rahvalikule jutuainestikule. Teos ilmus kirjaniku eluajal veel mitmes trükis ja kuulub tema kõige populaarsemate tööde hulka.

Kreutzwaldi rahvavalgustusliku tegevuse esileküündivaks avalduseks oli viies vihus ilmunud «*Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on*» (1848—1849). Kavatsus väljaannet ajakirjaks arendada ei saanud küll teoks, aga rikkalikult illustreeritud uudse ja sisuka raamatuna (nagu «Maailm...»

käibele läks) oli see nõndagi täiesti ainulaadne tolleaegse eestikeelse lugemisvara hulgas. Kreutzwald on püüdnud pakkuda võimalikult mitmekesist materjali süvenemiseks ja järelemõtlemiseks — kosmose ehitusest, võõrastest maadest, taime- ja loomariigi iseäralikest nähtustest, aga ka tolle aja tehnikasaavutustest (raudteedest, aurulaevadest, koguni elektrist ja telegraafist). Eeskuju ja ainet on ammutatud enamasti vastavasisulistest saksa väljaannetest («Pfennig-Magazin»), kuid kõige tõsisemaid raskusi esitas just nende teadmiste edasiandmine täiesti ettevalmistamata lugejale, pealegi alles õige arenemata kirjakeeles. Mõnede palade sõnastuslikust raskepärasusest hoolimata annab tööle tema üldilme valgustajalik teadmiste vahendamise hoog ja elevus, mida ergavaimulisemad lugejad (eriti kihelkonnakoolides õppivad noorukid) oskasid hinnata.

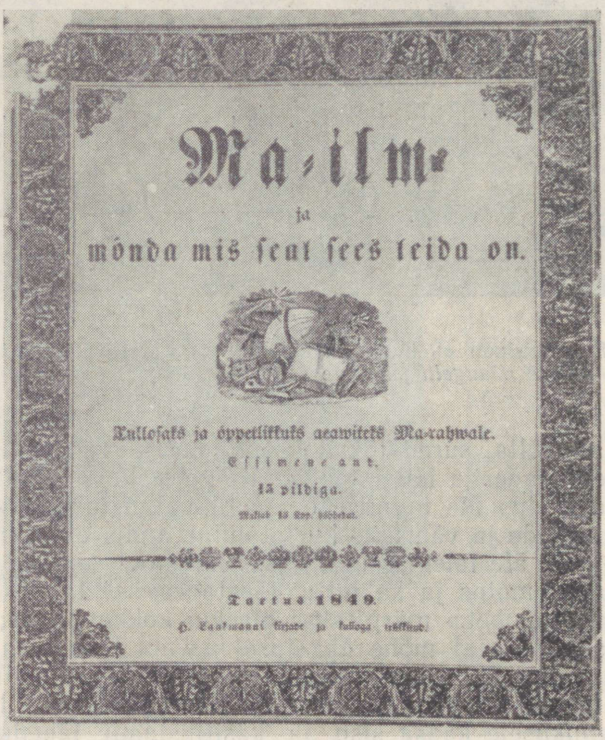
Ma-ilm-
ja
mõnda mis seat sees teida on.

Tullosaks ja õppetlikkuks aeawiteks Ma-rahwale.

Essimene aud.

15 pildiga.

Tartus 1849.

Virgutada teadmisjanu, äratada pimeduses suikuvat mõistust, õhutada tahtmist targemaks saada — see on üks põhieesmärke, mida Kreutzwald oma väljaandele seadis. Ta toonitab, et me peame suure looduse nähtustest «ni paljo õppetust nõudma, kui wõimalik ja sedda tähhelpañema, mis targem rahwas wälja on arwanud, ehk terrase tähhelpañemise läbbi tundma

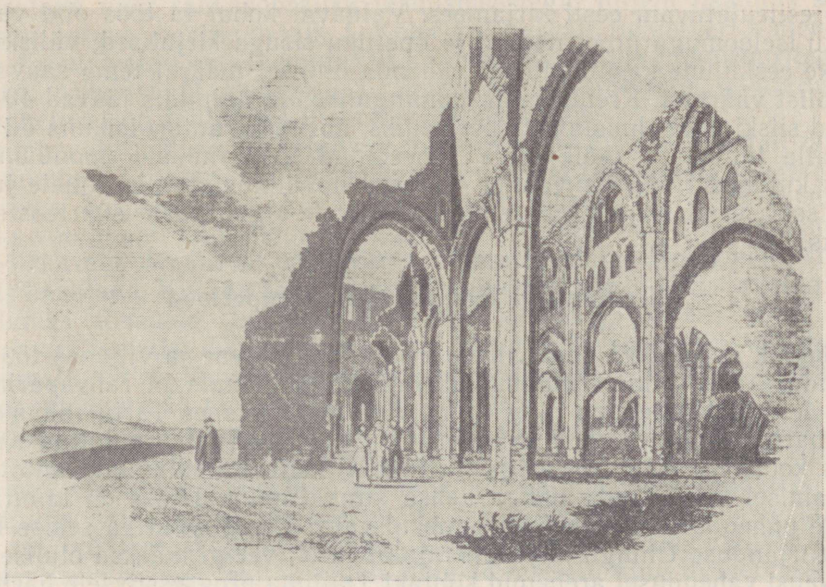

Illustratsioon teosest «Ma-ilm...» — Tartu Toomkiriku varemed (*puulõige A. Hageni joonise järgi*)

sanud». Ta ei väsi alla kriipsutamast seda ütlemata suurt kasu, mis tõuseb «korralise waimo annete prukimise läbbi», ja rõhutab ikka: «Midda enam meie teame, sedda rohkemine tahhaksime weel teada sada.» Lugejale mõnd tehnilist leiutust selgitades märgitakse, et «mõistlikkul inimesel wägga armas on, inimlikko asja-wäljamõtlemise waimo wõitlemas nähha, kus tema wässimata ja tüddimata seestpiddi ja wäljastpiddi wastopanikud ärra wõidab...» Ühtlasi osutab Kreutzwald ka nende saavutuste (näiteks raudteede ja telegraafi) tähtsusele ühiskondliku progressi soodustamisel ja kultuuri levimisel, sest «maad sawad üks teise wahhel ni hästi kauba ajjamise kui öppimise-warrandusi kirest ümberwahhetama, ja mõni kindel wahhe-söri aed, mis aasta saddade wasto olleks piddanud, langeb nüüd korraga mahha, kus läbbistikko asja tallitamine ni ölpsast siggineb». Eriti on valgustajast kirjamehel põhjust hinnata trükikunsti tohutu suurt tähtsust: «S õ n a tõsteti se läbbi otsego terraw nool wibbo peale, kust tema päikese terraga wõidu lennates iggale pole tungis, pimedust kahhandas, arrimata kombeid wähhendas ja öppetuse walgust wälja külwas.»

Olgugi et Kreutzwald oma varasemal tegevusjärgul veel ei leidnud võimalust keskendumiseks mingile suuremale ilukirjanduslikule ülesandele, kujunes temast juba 40-ndail aastail oma töötulemuste poolest

kõige esileulatuvam eesti kirjamees. Valdaval kohal ta töös olid valgustusliku iseloomuga proosateosed ja õpetliku sisuga kirjutised; väliskirjanduslike eeskujude kasutamine ei vähenda olulisel määral tema saavutuste ajaloolist väärtust. Kreutzwaldi loomingulise elu üldpildis jäävad 40-ndad aastad siiski ettevalmistavaks perioodiks, mil ta ka autori-isikuna oli alles lugejaile tundmatu (kõik tema kõnesolnud tööd ilmusid anonüümselt). Sellal kujunesid välja kirjaniku eeldused nõudlikumate ülesannete juurde asumiseks, eesti kirjanduse esimeste tõeliselt algupäraste suurteoste loomiseks.

Kreutzwaldi loominguline kõrgperiood

Elukäik ja vaadete areng. Kreutzwaldi intensiivne ja viljakas töö eesti kirjanduse alal, temalt ilmunud kirjutised rahvaluule ja rahvapärimuste kohta leidsid tähelepanu ning tunnustust mitte üksnes Tartu rahvasõbralikes haritlasringides, vaid kaugemalgi. Eespool on juba mainitud Kreutzwaldi koostööd A. H. Neusiga Tallinnas, kelle rahvalaulude antoloogia koostamisel ta jõu ning nõuga kaasa aitas (ilmunud teos on tänutäheks temale pühendatud). Neusi ettepanekul valiti Kreutzwald ka sealse Eestimaa Kirjanduse Ühingu kirjavahetajaliikmeks; veelgi märksa olulisem oli aga Neusi vahendusel arenenud kontakt Tallinna progressiivsete haritlaste ringiga (Russow, Blagoveštšenski, Nocks jt.).

Asjatundlike ja sisukate kirjutiste kaudu eesti rahvaelu ja folkloori üle oli Kreutzwaldi samal ajal tundma õpitud ka Peterburi Teaduste Akadeemia ringkondades. 1849. aastal pöördus tema poole kaastööpalvega akadeemik P. Köppen, kellele Kreutzwald paari aasta vältel hankis soovitud etnograafilis-statistilisi materjale setude kohta. Köppeni vahendusel astus Kreutzwald kirjavahetusse keeleteadlase akadeemik A. J. Sjögreniga, kelle vahetul mõjul toimus murrang Kreutzwaldi keelelistes vaadetes ja otsustav üleminek uuele kirjaviisile (1851). Sjögreni algatusel valmistas Kreutzwald uueks väljaandeks ette ka J. Forseliuse ja J. W. Boecleri XVII sajandist pärineva teose eestlaste rahvakombestiku ja -uskumuste kohta («*Der Esthen abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten*»), varustades selle väärtuslike ja väga põhjalike, algteksti mahult mitmekordselt ületavate kommentaaridega (ilmus Peterburis 1854. aastal).

Pärast Sjögreni surma kujunes Kreutzwaldil veelgi tihedam sõbralik suhtlemine akadeemikute A. Schiefneri ja F. J. Wiedemanniga, kellel edaspidi oli oluline ning tänuväärne osa kirjaniku peateoste valmimise ja avaldamise käigus. Omalt poolt võis Kreutzwald Peterburi teadlastele kasulik olla eesti folkloori ja keele küsimustes; Wiedemann külastas Võru tohtrit 60-ndail aastail korduvalt ja hindas väga kõrgelt tema kaasabi suure eesti keele sõnaraamatu koostamisel. (Ka väljapaistev loodusteadlane akadeemik K. E. Baer on 1851. aastal Võrus viibides oma vaatluste alal Kreutzwaldis abivalmis kaastöölise leidnud.) 1859. aastal Peterburis käies puutus kirjanik lähedalt kokku vana tuttava Karelli ja teiste sealsete eesti

haritlastega ning rahvasõbralike teadusmeestega; hiljem lisandus sellele lähedane tutvus maalikunstnik J. Köleriga. Eeskätt Schiefneri vahendusel tekkis Kreutzwaldil otsene kontakt ka soome literaatide ja kultuuritegelastega (A. Ahlqvist, O. Donner jt.). Kõigil nendel sidemetel ja ulatuslikul kirjavahetusel oli tähtis osa kirjaniku vaimses elus.

Kreutzwaldi välises elukäigus ei toimunud 50—60-ndail aastail olulisemaid muutusi. Suurem jagu ta tööjõust ning ajast kulus arsti ametikohuste täitmiseks. Kirjanduslik tegevus oli endiselt üksnes kõrvalharrastuseks, milleks võis mahti leida napi puhkeaja arvel. Ainult suviti ja varasügiseti oli töökoormus tavalisest mõnevõrra väiksem, mida Kreutzwald siis ka püüdis kasutada. Kurnav töö ja pidev ülepingutus tegid tohtri enesegi vastuvõtlikuks tõbedele; ta oli sageli õige põdur ja mõtles ajuti isegi raskest arstiametist loobumisele. Kuid puudusid vähimadki väljavaated soodsamate elutingimuste leidmiseks. Seetõttu pidi Kreutzwald oma igapäevast töökoormat tõrkumata edasi vedama.

Lakkamatust vaevanägemisest hoolimata ei suutnud Võru tohter ometi kehvusest ja kitsikusest vabaneda. Ehkki ta sissetulekud olid 40-ndate aastatega võrreldes mõnevõrra suurenenud, polnud need kaugeltki piisavad. Endist viisi jätkus maja ostuvõla tasumine, sirguvate laste koolitamine tõi omajagu kulusid juurde. Alatine mure võlakohustuste pärast koos tervisehäiretega tekitas sageli süngeid mõtteid ning meelemasendust. Raske löögina tabas 1851. aastal perekonda noorema tütre, isale eriti südamelähedase Marie Ottilie surm 15-aastasena. Üksnes arenenud kohusetunne, visa töökus ja soov oma rahvale kasulik olla andsid Kreutzwaldile jõudu kõigist eluolustikulistest ja hingelistest raskustest ülesaamiseks. Takistavaile asjaoludele vaatamata kujunesid 50-ndad aastad ja 60-ndate aastate algupool tema kirjandusliku tegevuse kõrgajaks: selle poolteise aastakümne jooksul suutis ta palju ära teha ja andis oma kõige väljapaistvamad teosed.

Kõnesoleval ajal eesti ühiskonna elus toimunud tõeliselt murrangulised protsessid ei saanud oma otsest või kaudset mõju avaldamata jätta ka Kreutzwaldi tegevusele ja vaadetele. Üleminek kapitalismile oli seotud talurahva aktiivsuse tõusuga, mis avaldus otsestes vastuhakkudes, usulise iseloomuga liikumistes, väljarändamises ja hiljem feodaalkorra vastu suunatud palvekirjade esitamises. Olles tihedas kontaktis eesrindlike haritlasringidega Tallinnas ja Peterburis, astus Kreutzwald otseselt välja tuntud feodalismivastase teose «Eestlane ja tema isand» (1861) toetajana; seejuures osutas ta eestlaste korduvaile ülestõusudele oma rõhujate vastu kui rahva elujõu tõendile. Kreutzwald mõistis sügavat ja lepitamatut vastuolu rõhutud eesti talurahva ja balti mõisnike vahel; ta suhtus üha teravama kriitikaga reaktsioonilisse Balti erikorrasse, nähes parunite privileegides igasuguse edu kammitsaid. Kaasaja sündmused aitasid kirjanikul jõuda selgemale äratundmisele, et rahvahulgad kujutavad enesest aktiivset ühiskondlikku jõudu, ja see äratundmine mõjutas ka tema ajalookontseptsiooni. Siiski jäi Kreutzwald ka sellal põhiliselt oma välja-

kujunenud valgustajalike seisukohtade juurde, pooldades järkjärgulist rahulikku arenguteed.

Samal ajal toimus põhiliste sotsiaalsete protsesside mõjul ka eesti rahvuse kujunemine ja omandas erilise aktuaalsuse rahvusliku mõtteviisi rahvahulkadesse viimine. Kreutzwald, kes juba varem oli korduvalt oma kirjatöödes välja astunud eestlaste saksastamise püüete ja rahvusliku renegaatluse avalduste vastu, jätkas seda joont nüüd ikka sihiteadlikumalt. Eestlane võib saksa keelt õppida ja haritud meheks saada, «aga tema peab omas südames sugu rahva vasta t r u i k s j ä ä m a, ja ei mitte suitsetand kätkit ärapõlgama, mis teda lapse põlves oli kiigutanud. Nõnda on õnne korral minuga lugu olnud, ja ma olen õige uhke selle peale, et ennast Eestlaseks tohin nimetada». Seda deklaratsiooni kinnitas Kreutzwald ka kogu oma tööga rahvusliku kirjanduse rajamisel.

Kreutzwaldi loominguline kõrgperiood eelnes vahetult eesti rahvuslikule liikumisele. Ühiskondlikus elus toimuvad protsessid pidid — vaatamata kõigile takistavaile asjaoludele — mõningal määral kajastust leidma ka kirjanduses. Ennekõike just Kreutzwaldi tegevuse näol, kes pärast Faehlmanni surma oli nagu enesestmõistetavalt jäänud lahkunud sõbra ning mõttekaaslase algatuste jätkajaks ning oli saanud oma kõrvalisele asukohale vaatamata keskseks kujuks tekkivas eesti kirjanduselus. Tema tegevus, kuivõrd välistingimused seda võimaldasid, muutus 50-ndail aastail intensiivsemaks, ta loominguline diapasoon avardus.

Ka Kreutzwaldi kirjanduslikes vaadetes toimus teatav edasiareng. Tema kriitiline hoiak kirikutegelaste ja nende mõjualuste toodangu suhtes, milles manitseti aiva leplikkusele ja alandlikule rahulolemisele, muutus märksa teravamaks, ta väljaastumised obskurantliku suuna vastu eestikeelses kirjasõnas omandasid ägedama ning resoluutsema tooni. Selle kaugemaks tagapõhjaks oli ilmselt sotsiaalsete vastuolude äärmine teravnemine kõnesoleval ajal. Kreutzwald kasutas iga parajat võimalust, et hukka mõista rahva haridusliku mahajäämuse ja ebateadlikkuse arvel hangeldavaid kirjamehi; ta pilkas alatasa «võõras ikkes vedavaid laulikuid» ja raamatukirjutamishimulisi köstriisandaid, kes «laiade vaagnatega oma kõrti lauale toovad, kus vahest mitte soola ivakestki sees ei ole leida». Kahe kirjandusliku suuna erinevust aitas omakorda esile tuua ka selline üsna teisejärgulisena näiv moment nagu kirjaviisi küsimus: uue kirjaviisi peamise eestvõitlejana ründas Kreutzwald kirjanduslikku tagurlust, kes klammerdus vana kirjaviisi külge. Eriti oluline on tema kirjanduslike vaadete arengus see, et väljakujunenud valgustusliku põhihoiaku juures hakkas ikka tugevamini kõlama rahvuslikult algupärase, tõeliselt o m a kirjanduse loomise mõte. Nii nende ülesannete püstitamine kui ka praktiline lahendamine on kõige otsesemalt seotud eeskätt «Kalevipoja» koostamise ja väljaandmisega, millele oli keskendatud Kreutzwaldi peamine tähelepanu ta loomingulisel kõrgajal.

«Kalevipoeg». Rahvale eepose andmine oli tähtsaim algatus, mille teostamine 1850. aastast peale Kreutzwaldi õlgadele langes. Faehlmanni

Friedrich Reinhold Kreutzwald

(A. Laikmaa pastellmaal «Kaugelt näen kodu kasvavat», 1903)

ettekandest ÕES-is Kalevipoja-muistendite kohta 1839. aastal alguse saanud mõte, mis oli järgnevalt toetust leidnud G. Schultz-Bertrami hoogsast sõnavõtust, jäi tegelikult terveks aastakümneks üksnes mõtteks ja kavatsuseks. Ülekoormatus ning hiljem halvenev tervislik seisukord ei võimaldanud Faehlmannil tõsiselt selle töö juurde asuda, ehkki asi oli talle väga südamelähedane. Pärast Faehlmanni surma pöördus ÕES-i sekretär E. Sachssendahl kohe selles küsimuses Kreutzwaldi poole, kes oli lahkunu lähim sõber ja rahvusliku kangelasloo koostamise mõtte tuline poolehoidja — ning tegelikult ka tolleaegsetest kirjameestest ainus, kes selle suure ülesandega vähegi rahuldavalt toime võis tulla. Kreutzwald võttis seltsi poolt tulnud ettepaneku pikema kõhkluseta vastu ja asus algusest peale suure innuga töö juurde. Nõnda leidis täiesti loomuliku rakenduse ka tema enese ammuaegne sisemine vajadus mingi suurema loomingulise ülesande, tõelise elutöö järele.

Saanud enda kasutusse Faehlmanni ettekande käsikirja ning Schultz-Bertrami mõningad lisandused ja täiendanud neid isiklikult rahvasuust kuuldud motiividega, alustas Kreutzwald hoogsalt teose koostamist — esialgselt proosavormilisena. Kavatsuste kohaselt pidi «Kalevipojast» saama umbes 10-poognaline raamat ja samal 1850. aastal olid kõne all isegi juba trükkitoimetamise võimalused. Peatselt selgus ometi, et raskused on suuremad, kui ette võis näha. Materjali nappus pidurdas tegutsemistahet ja kaastööpalvete tulemusteta jäämine (muistendiainese kogumiseks kohtadel) kahandas suuresti optimismi. Ometi võis Kreutzwald 1851. a. lõpu poole kinnitada, et «Kalevipojast» juba «kaunis palju» olevat kirja pandud. Kuid alles 1853. a. kevadel, pärast tutvumist «Kalevala» saksakeelse tõlkega, otsustas ta anda kogu teosele vana rahvalaulu vormi. Selleks mõjutas Kreutzwaldi omakorda nii kunstipärase proosastiili kujunematus kui ka see rikkalik lauluvara, mida ta oli eest leidnud setude juures. Värsistamisel oli võimalik anda rahvuslikule vägilasloole igapidi kohane ja omapärane poeetiline vorm, kasutades seniseid rahvalaulu kirjandusliku töötlemise kogemusi ja peale selle otseselt — kas tervikuna või ositi — paljusid varem kogutud, töödeldud ja vabalt improviseeritud laule.

Tollal asjaosaliste keskel juurdunud kujutluste kohaselt nägi Kreutzwald oma ülesannet niisugusena, et kunagi rahvasuus elanud tervikeepos kui muistne mälestusmärk tuleb esialgsele võimalikult lähedasel kujul restaureerida, uuesti üles ehitada. Kuna olemasolev folkloorimaines tegelikult oli hoopis teiselaadne, kui oletati, siis tõi töö enesega kaasa tõsiseid raskusi. Lugusid Kalevipojast tunti rahvasuus peaasjalikult proosavormiliste muistendite ja lühikeste pärimusteadete kujul, milles enamasti seostati teatavate looduslike moodustiste tekkimist hiidvägilase üksikute tegude või elujuhtumustega. Need muistendid olid alguse saanud väga kauges minevikus (praeguste hüpoteeside järgi mõnes osas juba meie ajaarvamise algul), läbi teinud mitmesuguseid muundusi ja täienenud hilisemate kihistustega. Suhteliselt vähesel määral tundsid rahvapärimused Kalevi-

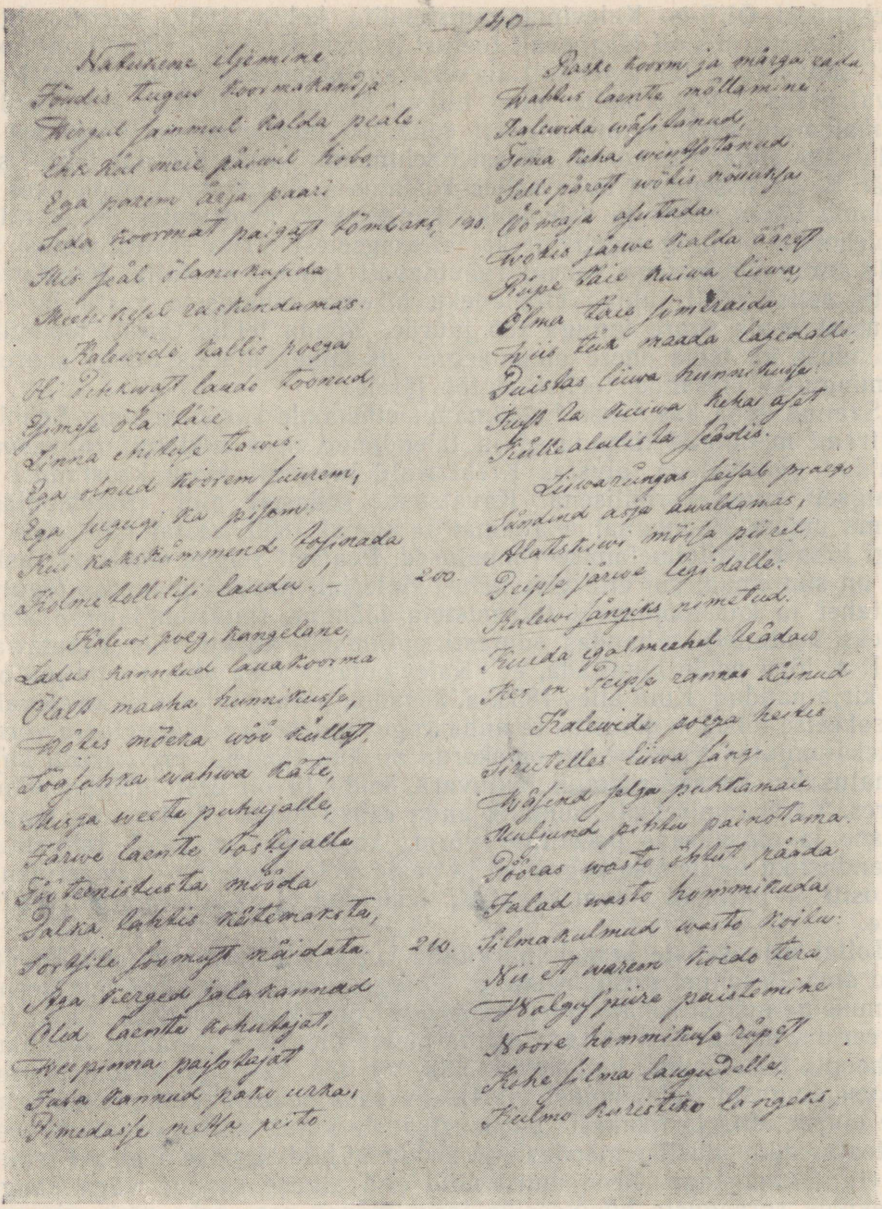

— 180 —

Kalevipoja ilgemine.
Pöudis kuigu koormakandja
Wõigul jämmal kolda peäle.
Ehk Kõl meie päiwil kobe
Ega paremo äija paari
Leda koormat paigast kõmbaks,
Mis jõal õlaemakoida
Mehe kõhl ei taskendamas.

Kalewide kallis poega
Ei pärmugt laudo toonud,
Ilmsse õla käie
Linna ehitaja tarwis.
Ega olnud koorem juurem,
Ega jugugi ka pikem:
Kui kakskümmend kõrmada
Südme kolli[illegible] laudu. —

Kalewi poeg, kangelane,
Ladus kannab lauakoorma
Ööls maaha kummitsesse,
Mõõs mõeka wõo küllalt,
Toojahra wahwa kõte,
Mesja weetu pohujalle,
Färwe laentu tõstjalle
Jõutonnidesta mõda
Palka lahkis nõtemaesta,
Sorkile soomugt nõjadata.
Nga kerged jalakannad
Ööd laentu rohukajad,
Wespimna paisutajad
Faba kannad pato urkas,
Pimedaisse mõtsa peito.

Paske koorm ja mõrga aeda
Wahhas laentu mõllamine
Kalewida wõisilannad,
Jõma neiu wennastõnud
Sellepärast wõhi nõutsa
Õõmaja ajutada.
Wõhis järwe kalda äärest
Rõõpe täie kaiwa liiwa,
Õõma täie jõudraida
Õpis täie mõda laeadalle.
Jaiskas liiwa kunnikuse
Kuss da ruiwa kokas ajast
Kõlkealalisla jõõlis.

Liiwarõngas leijab praego
Saadind aeja awaldamas,
Alatiskiwi mõisa põeel
Leijab järwe lagidalle:
Kalewi jäägiks nimetud.
Teiwida igalmeheh leädaes
Kes on leijaks eannas kõrwad.

Kalewide poega keskis
Õpetelles liiwa jäng:
Õpsend jalga pahkamaie
Kuluwad jõhku paisotama.
Jõeas wasto õhkut päida
Falad wasto kommikuda,
Silmakulmad wasto koiku:
Nii et waremo koidu tera
Walgeb püüre paistemine
Noore kommikuse rõõgt
Kuke silma laugudelle,
Teelme kuristiku lagedaks.

poega ajalooliste sündmustega seotud inimsangarina, maa valitsejana või sõdurvägilasena, millises suunas taotles teda arendada Kreutzwaldile otseseks eeskujuks olnud Faehlmanni ettekanne. Üldse oli kogu see ainestik oma iseloomult õige ebaühtlane, vägimehe kuju ja ta omadused eri muistendirühmades vägagi lahkuminevad. Lauludes tuli üksikjuhtumeil ette üksnes Kalevi nimi, vastavasisulist eepilist luulet — kui seda varem ehk võiski olla — ei leidunud enam kusagil.

Niisuguses olukorras sai siis eepose koostamisel tegemist olla üksnes kujutletud muinsuse näilise taastamisega, arvatavaist fragmentidest mosaiigitaolise näilise terviku kokkusobitamisega (nagu sellele ka Kreutzwald ise korduvalt on osutanud). Sisuliselt polnud ülesandeks niivõrd rahvaeepose kogumine ja väljaandmine, kuivõrd just — mõistagi küll folklooriainestikust lähtudes — rahvale eepose andmine. Seda olulisem oli säärase asjaseisu korral Kreutzwaldi kui koostaja osa, tema kui rahvaluule tundja ja ühtlasi loova kirjaniku ettevalmistatus ning võimekus niisuguseks äärmiselt nõudlikuks tööks.

1853. a. suvel ja sügisel pühendus Kreutzwald jäägitult «Kalevipoja» kirjutamisele, mille tulemusena eepose käsikiri oli novembris esialgsel kujul lõpetatud ning jõudis peatselt ka ÕES-i Tartus. Selle, hilisemas kirjandusajaloolises käsitluses «Alg-Kalevipojaks» nimetatud teose põhisündmustik jagunes 12 loosse, millele eelnevaks «Esiandeks» Kreutzwald oli veel 4 loos ümber värsistanud Faehlmanni muistendid ning oma käsituse muinaseestlaste mütoloogiast. Peatselt selgus koostajale siiski, et käsikiri vajab veel täiendamist ja ümbertöötamist: 1854. a. kevadel valmis uus lugu retkest maailma otsa ja sügisel vormiti õige tunduvalt ümber eepose algusosa.

Käsikirja esimese jätku tsenseerimine näitas, et alandatud ja rõhutud rahva eneseteadvuse äratamiseks määratud teos ei mahu läbi «kitsa värava»: 57 leheküljelt («Sissejuhatuseks» ja «Esiandeks») kustutas eestikeelsete raamatute tsenseerija C. Mickwitz maha terveni 160 värsirida — esijoones kõik vihjed orjusele, rõhumisele, muinasaegsele priipõlvele. Niisugune ametialane üliagarus ähvardas kogu töö ilmumise üldse küsitavaks teha ja tekitas Kreutzwaldis sügavat meelepaha. Samal ajal esinesid pastorid E. Ahrens ja G. H. Schüdlöffel «Inland'i» veergudel kirjutistega, milles avaldati kahtlust «Kalevipoja» teatavate motiivide rahvaehtsuse ning eepose koostamise meetodi teadusliku põhjendatuse üle. Siiski leidus Kreutzwaldil küllalt visadust ja järjekindlust, et esilekerkinud takistustest ja pahatahtlikest vihjetest hoolimata teose viimistlemist jätkata; teda toetasid oma kirjutistega «Inland'is» ÕES-i esimees G. M. Santo, samuti akadeemik A. Schiefner ja G. Schultz-Bertram. 1855. a. sügiseks viis Kreutzwald eepose enam-vähem täielikul kujul — nüüd juba 20 loost koosnevana — lõpule, mõningaid osi täiendas ja parandas ta aga ka veel teose pikaleveninud avaldamise vältel.

ÕES-is oli nõuks võetud «Kalevipoeg» publitseerida teadusliku väljaandena koos saksakeelse tõlkega, ehkki Kreutzwald soovis kõigepealt

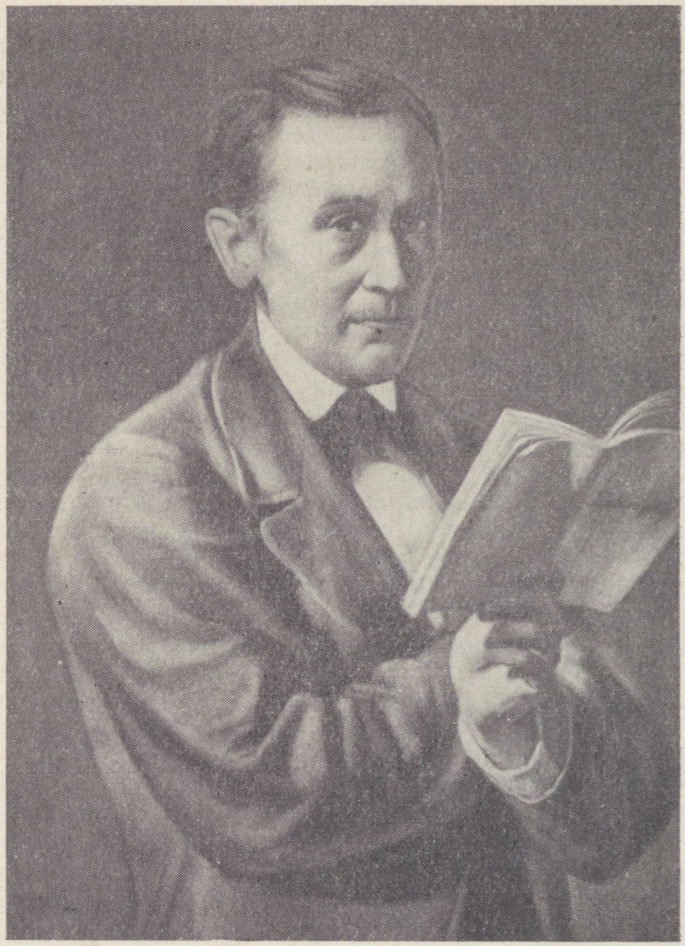

Kreutzwald «Kalevipoja» käsikirjaga (*J. Köleri maal*)

teose originaalteksti võimalikult peatset trükkitoimetamist. Tõlkimine tehti ülesandeks endisele pastorile C. Reinthalile, kelle käes see töö edenes väga aeglaselt ja kes ei suutnud oma ümberpanekus kuigivõrd tabada eesti eepose talupoeglikku laadi. Need asjaolud tekitasid Kreutzwaldile algusest peale palju meelehärmi. Et ÕES-il puudusid võimalused tervikteose ühekorraga väljaandmiseks, siis otsustati «Kalevipoeg» avaldada annete kaupa seltsi toimetistes; nõnda ei teinud eepose ilmumisele enam

takistusi ka tsensuur, kuna see väikesetiraažiline (500 eks.) teaduslik publikatsioon tegelikult rahva hulka ei ulatunud. Esimene anne pääses avalikkuse ette 1857. a. aprillis, kutsudes esile mitmeid kirjutisi, sealhulgas jällegi pastorite Th. Kallmeyeri ja E. Ahrensi noriva iseloomuga arutlused teose rahvaehtsuse üle. Pealtnäha teaduslik-folkloristlikes arvamuseavaldustes oli olulisel määral peidus rahulolematus eepose koostaja üldise sihiseade ja töö ideelise suunitlusega. Niisugused hääled mõjutasid ÕES-is meeleolusid algatuse kahjuks ja takistasid «Kalevipoja» avaldamise käiku; kulus ligemale poolteist aastat teise ande ilmumiseni, ja kuigi avaldati ka heasoovlikke ning tunnustavaid kirjutisi nii kodumaal (A. H. Neus, A. Schiefner) kui väljaspoolgi (prof. W. Schott Berliinis), ähvardas kogu üritust vaikne väljasuremine.

A. Schiefner

«Kalevipoja» avaldamise lõpuleviimiseks andis otsustava tõuke kaasabi ja toetus mõtteosalistelt Peterburis. 1859. a. märtsis viibis Kreutzwald mõned nädalad Karelli, Schiefneri jt. kutsel pealinnas, kus asjahuviliste ringis siira heasoovlikkuse ja tähelepanuga arutleti võimalusi teose ilmumise hoogustamiseks, koguti ettetellimusi jne. See julgustas eepose koostajat ja tõi väljaandmisse uut elevust, nii et veel samal aastal võis ilmuda kaks uut annet. Schiefneri soovitusel saatis Kreutzwald «Kalevipoja» ilmunud osa Peterburi Teaduste Akadeemiale Demidovi auhinna konkursile, mis tõepoolest ka tulemust andis: 1860. a. juunis määrati teosele Schiefneri ja Wiedemanni ühise retsensiooni põhjal rahaline preemia. Niisugune autoriteetne esiletõstmine oli Kreutzwaldile suureks toetuseks ja mõjukas vastus kõigile pahatahtlikele ning ühekülgsetele arvustustele. Eepose ülejäänud osa väljaandmine aga viibis veelgi, kuna lahkhelide teravnemise tõttu Reinthaliga tõlkimisviisi pärast pidi Kreutzwald viimased viis lugu ise tõlkima (koos Schultz-Bertramiga). Alles 1861. a. augustis ilmus trükist viimane anne.

Sellega oli eesti eepos «Kalevipoeg» läbi kõigi raskuste ja vastuolude lõpuks tervikuna kirjanduslikku avalikkusesse jõudnud — kuid veel mitte

eesti lihtlugeja ette. Selleks oli vaja avaldada kättesaadava hinnaga rahvaväljaanne, mille Kreutzwald otsustas teoks teha omal käel, mööda minnes ÕES-ist, kus järjest suurenes tagurlike tegelaste mõjuvõim. Schiefneri vahendusel korraldati teose trükkimine Soomes (Kuopios);

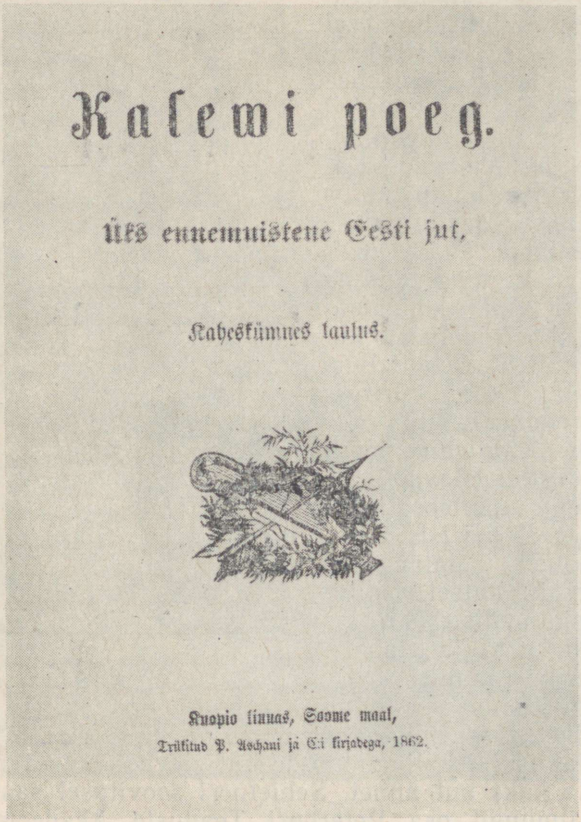

Kalewi poeg.

Üks ennemuistene Eesti jut,

Kaheskümnes laulus.

Kuopio linnas, Soome maal,
Trükitud P. Aschani ja C:i kirjadega, 1862.

seal tuli töö odavam ja polnud niivõrd vaja karta tsensuuritakistusi, mis kohapeal oleksid kohe jälle kerkinud rahvale määratud väljaande ette. «Kalevipoja» rahvaväljaanne ilmus 1862. a. juunis. Teose levik oli aga esialgu õige tagasihoidlik ega vastanud koostaja lootustele: väljaande 1000 eksemplarist jätkus kümmekonnaks aastaks. Alles rahvusliku liikumise hoogustumisega tõusis «Kalevipoeg» ka laiemate hulkade teadvuses tähtsale kohale ja aastal 1875 sai teoks eepose kolmas ning ühtlasi viimane väljaanne Kreutzwaldi eluajal.

«Kalevipoja» ained oma algkujul pärinevad rahvasuust, olles nõnda teose vaieldamatu rahvalikkuse aluseks. Seda on Kreutzwald teoses otseselt rõhutanud:

Need on karjalapse laulud,
Teupoiste trallikesed,
Korrapiiga kõõrutused,
Vanaeide vokilaulud,
Targemate tahtemata,
Suuremate sundimata,
Kõrgemate käskimata!

Ehkki seda kinnitust ei tule võtta sõnasõnaliselt, on siin õigusega osutatud eepose motiivide päritolule ja ühtlasi sellele rahvalikule elukäsitusele, mis ei lase end ohjata ülakihi käsust või keelust.

Eepos kui tervikteos on aga seejuures võinud tekkida muidugi folkloorimaterjali loova ümbermõtestamise tulemusena, koostajate poolt püstitatud kontseptsioonide põhjal. Faehlmann ja tema järel Kreutzwald andsid lugudele muistsest hiidvägilasest selge rahvuslik-ajaloolise keskenduse, seostades need eestlaste kunagise priiusaja ja saatusliku võitlusega võõraste maaletungijate vastu. Läbivaks tunnetuseks sai teravalt antifeodaalne, rõhumisvastase põhisuunitlusega muinsusromantika — rahva kaugema mineviku luulendav taaselustamine patriootilise võitlusvaimu kasvatamiseks, rahvuslike tunnete äratamiseks, rahva uuele elule virgutamiseks sajandeid kestnud orjapõlve nõidusunest. Selle, mis rahvapära-

Kalevipoeg allmaailmas (*Oskar Kallis, triptühhon*)

ses ainestikus oli enamasti olemas ainult n.-ö. latentse võimalusena, tõstsid eepose koostajad oma demokraatlikele ja rahvuslikele vaadetele vastavalt keskselе kohale. Kalevipoja kuju ja tema elujuhtumuste ümbervormimisel oli tooniandvaks oma rahva muinasaja idealiseerimise ning heroiseerimise püüe: sel viisil taheti võimalikult kontrastselt esile tuua ajaloolise ebaõigluse kogu sügavust, mis teose ilmumise ajal iseenesest pidi mõjuma vastupanu- ja võitlustahet äratavalt.

«Kalevipoeg» oli antifeodaalse vabadusliikumise ja eesti rahvuse kujunemise protsessi poeetiline kajastus ning väljapaistvaim kirjanduslik saadus, selle ideestikus ja kujudes leidsid väljendust ajajärgu põhitaotlused. Just rahvuslik eepos oli meie kirjanduses esimene teos, milles täiel häälel kuulutati vabadusmõtet, kujutati võitlust maa alistajate ja rahva orjastajate vastu, seati eeskujuks ennastsalgavat isamaa teenimist. Siin kõneldi rahvale esmakordselt unustusehõlma vajunud kaugemast minevikust, kusjuures otsustava tähtsusega polnud mitte niivõrd mineviku reprodutseerimise tõetruudus, kuivõrd selle õhutava mõju võimalikult täielik ärakasutamine, mida püstitatud ülesanne ja osalt vastav ainestik iseenesest pakkus. Ka Eestimaal on kunagi paremaid päevi olnud, ka sellel rõhutud rahval on kord oma kangelasaeg olnud — niisugust mõtet ja tunnetust sisendas eepos lugejale. Teoses vastandati Kalevipoja aega kui muistset vabaduse- ja õnneaega rahva hilisemaile kannatustele, rõhumise ja vägivalla sajandite katsumustele. Laulik seab enesele otseselt ülesandeks meelde tuletada kõike seda, mida rahva eest on varjanud pikkade orjusesajandite «unustuse vaipa» ja rõhujate «kavaluse kuube», ning teha laiad hulgad teadlikuks kunagistest võitlustest:

Isamaa ilu hoieldes,
Võõraste vasta võideldes
Varisesid vaprad vallad,
Kolletasid kihelkonnad
Muiste põlve mulla alla.
Nende piina pigistused,
Nende vaeva väsimused,
Muiste kallid mälestused
Kostku meile kustumata.

Selles võitlevas põhiidees avaldub eepose kõige tihedam seos rahvahulkade vabadusliikumisega, teose koostamise ajastu ühiskondliku põhiülesandega.

«Kalevipoeg» tõi tekkivasse eesti kirjandusse heroilise alge: eepose vägilane on tegelikult esimene rahvahulkade loovat elujõudu, vabadus- ja õigluspüüdeid kehastav kuju. Esitatud küll kuningana — maa valitsejana, lisaks fantastilise hiiuna, on Kalevipoeg eelkõige ikkagi talupoeglik töövägilane, ehitaja ning meresõitja, kelles on leidnud poeetilise üldistuse rahvas oma iseloomu ja elukäsitusega. Kangelase taotluste sisuks on rahulik loov töö ja võitlus seda ohustavate ning takistavate vaenulike jõudude vastu; ta on rõhutute vabastaja ning kaitsja, kelle tegevus on

Kalevipoja pea (*E. Rebase skulptuur*)

suunatud üldiseks hüveks. Vihases heitluses võõraste maaletungijate vastu kõlavad Kalevipoja suust korduvalt üleskutsed kaitsta mehiselt priiust, võidelda selle eest kogu otsustavusega, jääda truuks oma kodumaale ja rahvale.

«... Mehed olgu nii kui müüri,
Seisku nii kui raudaseina,
Teraksesta tehtud tornid,

Seisku vahvast sõasõidul
Tammemetsa tugevusel,
Kaljurünka kindelusel
Varjuks vaenu tungi vasta.
— — — — — — — — —
Meie maa, see jäägu mõrsjaks
Priipõlve pärijaksa!»

Orjuse- ja rõhumisevastase idee allegoorilis-fantastiliseks avalduseks on eriti Kalevipoja võitlused Sarviku ning teiste sortsidega, millel on eepose sündmustikus keskne koht ja sügav tähendus: rahvaliku vägimehe võit allmaailma süngete jõudude üle väljendab rahva lootusi rõhumisest ning ebaõiglusest vabanemisele.

Kalevipoeg pole ometi ainuüksi mingi sümbolkuju või ideaalsangari skeem, vaid on ühtlasi vastuoluliste omaduste ja tundeeluga inimkarakter, kellel tugevate ning positiivsete joonte kõrval ilmnevad oma nõrkused ja saatuslikud eksimused. Ühelt poolt üleinimlikuks hiidvägilaseks tõstetud, on temasse samal ajal teiselt poolt jäänud lausa looduslapselikku primitiivsust; ta talupoeglikult tervet taibukust varjutab ajuti mingi ürgne lihtsameelsus, ta toimib mõnigikord järelemõtlematult ja uisapäisa oma teomehelikult rohmakate afektide mõjul. Sellega seoses on Kreutzwald teosesse toonud juba antiikkirjandusest tuntud saatusliku süü motiivi, millest on kujunenud vabadusmõtte kõrval eepose keskne ning läbiv eetiline telg: nooruse tormakuses mõtlematult toimepandud süütegude karistuseks on vägilase hilisem hukkumine omaenese mõõga läbi.

Kajastades kogu rahva ajaloolist saatust minevikus, on eepose kangelase elukäik traagiline. Kalevipojale osaks langenud katsumused ja kannatused (ehkki osalt ta enese eksimustest põhjustatud) olid sügavamalt võttes allasurutud, orjastatud rahva viletsuse sümboolseks väljenduseks: ülekohtuselt põrgu väravas kaljukütkesse vangistatud jalutu kangelane oli otsekui oma õnnetu rahva võrdkuju. Et säärane saatus on vägimehele valmistatud taevavägede tahtel, asetuvad ka viimased lõpptulemusena vaenulikku leeri: siin on leidnud kajastust rahvapärases Kalevipoja-ainestikus leiduvad usu- ja jumalavastased jooned. Kõigest hoolimata jäi aga teoses kõlama lootus, et kangelane kord vabaneb ja pöördub tagasi oma rahva juurde «Eesti põlve uueks looma».

Kalevipoja ja kogu rahva vaenlasena (peale ajalooliste raudmeeste) kujutatakse eeposes Sarvikut ja tema käsilasi — sortse, paharette, tuuslareid. Sarvik on kurjuse ja ebaõigluse kehastus, tema kujusse on koondatud julma rõhuja ning õela despoodi jooned. Allegoorilisel kujul on Sarvikus iseloomustatud feodaali, kes halastamatult kurnab orjastatud rahvast:

Sunnib korra sulasida,
Teise korra tütarlapsi
Teupäevi tegemaie,
Kus nad vaesed raudakambris
Raskeid töösi toimetavad,

Vaskikambris valju tööda
Sarvikule sigitavad.
Raudakeppi nuhtleb rampa,
Vaskne vitsa viibilista.

Vabadusliikumise ideestikuga seostuvad «Kalevipojas» peale juba märgitud usuvastaste motiivide veel mitmed väga olulised rahvalikud tõekspidamised ja arusaamad. Eriti vägilase künni ja ehitustegevuse kaudu on eeposes hindavalt esile tõstetud loova töö tähtsust; seejuures väljendub linnade ehitamises patriootiline idee ning kajastuvad ühtlasi ammuaegsed sõbralikud sidemed Venemaaga. Rõhutades teadmiste ja maailma tundmaõppimise tähtsust — eeskätt Kalevipoja mereretke kujutuses, kus tarkust hinnatakse «ülemaks kui hõbevara, kallimaks kui kullakoormad» —, esineb Kreutzwald ka eeposes valgustajana. Teoses ülistatakse rahupõlve ja näidatakse selle kõrval neid koledusi ning kannatusi, mida toob enesega sõda; eriti selgesti avaldub sõjavastane hoiak laulus sõjakulleri sõidust (IX loos). Kõrgelt hinnatakse eeposes ausust ja sõnapidamist, seevastu aga mõistetakse kõige teravamalt hukka reet-

Sõit maailma otsa (*K. Raua söejoonis*)

likkust (nagu see jõuliselt väljendub näiteks Kalevipoja vastuses raudmeeste saadikuile, kes tegid katset meelitada vägilast enda poole). — Kogu selle oma ideelise sisu rikkuse ja kaalukusega, kogu oma üldsuunitluse ja taotlustega tähistas eepos täiesti uue etapi algust eesti kirjanduse arengus.

«Kalevipoja» kunstiliste iseärasuste mõistmiseks on vaja arvesse võtta neid erilisi tingimusi, milles toimus eepose koostamine. Folkloorianestikule toetumine, olemasolev kuju ja sündmustiku põhielemendid ühelt poolt kahtlemata soodustasid suure kunstilise sünteesi loomist. Teiselt poolt aga raskendas tervikteose kujundamist sellesama ainestiku ebaühtlus ning piisamatus. Eepost kirjutades ei olnud Kreutzwaldil mitte igakord võimalik toimida täiesti vabalt oma kunstiliste taotluste järgi, sest ta ees polnud mingi tavaline töö, vaid rahva paljude põlvkondade poolt loodud motiivide ühendamine. Kuna sel ajal rahvapärasuse nõudes oli mõndagi sisuliselt ebaselget ja kuna kirjandusliku vastasleeri poolt asjaolusid sihilikult Kreutzwaldi kahjuks kiputi tõlgitsema, siis sundis see eepose koostajat oma ümberloomingut ja edasiarendust piirama ega võimaldanud igakord anda kõike seda, mida ta sisuliselt ja kunstiliselt paremaks oleks pidanud. (Nii on üksnes selleks, et tagasi tõrjuda kahtlustusi ebarahvalikkuses, eepose vägilasele paiguti omistatud juba liigset algelisust.) Teistes tingimustes oleks koostaja tõenäoliselt võinud oma ideelis-kunstilisi kavatsusi realiseerida suurema järjekindlusega.

Kalevipoeg sarve puhumas (*A. Piiroja mosaiik*)

«Kalevipoja» aluseks olnud ainestiku moodustasid üksiksündmustest pajatavad muis-

tendid ja see on jätnud oma eriilme ka eepose ülesehitusele: teoses on nähtav teatud «mosaiiksus», tema kokkuseade üksteisele järgnevatest episoodidest. Neid episoode seovad aga ühtseks tervikuks teost läbiv ideelis-eetiline kontseptsioon ja kogu teose sisu ning sündmustikku kandev Kalevipoja kuju. Vägilase tegude ja toimingute jälgimisest moodustub eepose kui terviku piirides ka ulatuslikumaid sündmustikulisi tsükleid (vägimehe Soomes käik teose esimeses pooles, võitlused Sarvikuga teises pooles). Tegevus areneb teatava astendusega tõusujoones, kangelase omadused ilmnevad ikka jõulisemalt tema jätkuvates töödes ning võitlustes. Teose sündmustikuliseks kulminatsiooniks on Kalevipoja võit Sarviku üle, millele järgneb juba traagiline lõpplahendus.

Eepose kui rahvaluulel põhineva teose üheks iseloomulikuks jooneks on allegooriline ja fantastiline elunähtuste kajastamine, mida koostaja mõnel määral teadlikult kasutas ka võitleva ideestiku edasiandmiseks. Erinevalt vahetust realistlikust elukujutusest läheb siin kujudes, sündmustes ja olukordades paljugi üle reaalsuse piiride. Kuid seejuures on nendes kujutluspiltides oma sisemine loogika ja poeetiline usutavus. Kunstilise fantaasia kogu ereduse ja mitmekesisuse kaudu avaneb «Kalevipojas» ikkagi rahvahulkade elukäsitus ning suhtumine ümbritsevaisse nähtustesse.

Eepose vägilaslikule maailmale, erilistele kujudele ja sündmustele vastav on ka tema poeetiline vorm. Regivärss kõigi tema väljakujunenud poeetilis-stilistiliste vahenditega annab suuri võimalusi mitte üksnes lüürika, vaid ka eepika jaoks (nagu see nähtub samuti soome eeposest «Kalevala»). Eeposele on omane esituse rahulikkus ja pidulikkus vastavalt tema sisu tähtsusele, väljendusviisi väärikas aeglus ja voolavus on kooskõlas vägilaskuju võimsuse ning tema poolt kordasaadetud kangelastegude suurusega. Rahvalaulu traditsiooniliste väljendusvõtetega (paralleelism, kordused jne.) on «Kalevipojas» saavutatud vajalik eepilise stiili monumentaalsus. Lai ja üksikasjalik kujutusviis toob nähtustes esile ikka uusi iseloomulikke külgi, jooni ja detaile, loob üha uusi poeetilisi võrdpilte, üllatab järjest uute hüperboolide ja fantastiliste seostamistega. Tähelepandava tulemusrikkusega on eeposes rakendatud ka rahvaluule lüürilisi, humoristlikke ja satiirilisi elemente. Erilise kõlamündi annab teosele rahvapäraste värsitraditsioonide ühendamine romantilise poeesia sugemetega, mille poole Kreutzwald suundus juba oma varasemates rahvalaulutöötlustes. Seda iseäralikku «arhailist nägemuslikkust», mis nii kordumatult ilmestab näiteks eepose «Sissejuhatust» ja vastu peegeldub kogu kangelasloo paljudelt tahkudelt, tuleb hinnata suure poeetilise väärtusena.

Regivärsi vorm oma vanaaegse keelekujuga süvendab muinasaja koloriiti ja harmoneerib täielikult eepose sisuga, kujude ning sündmustiku iseärasustega. Ühtlasi oli see vana rahvapärane värsivorm teose koostajale üheks oluliseks vahendiks rahvusliku spetsiifika esiletoomisel, mis omakorda oli kujuneva eesti kirjanduse jaoks väga suure põhimõtte-

lise tähtsusega. «Kalevipoja» värsistus ei ole küll ühtlane, sest Kreutzwaldi imitatsioon enamasti ei suuda tõusta ehtsa rahvalaulu tasemele, samuti esineb selles hulgaliselt keelelisi väärvorme. Kuid hoolimata ettevalmistustöö vähesusest tingitud puudujääkidest on «Kalevipoeg» eesti

«Kalevipoja» 1961. a. väljaande frontispiss (*E. Okka autolito*)

kirjanduses ikkagi jäänud kõige tähelepanuväärsemaks saavutuseks rahvalaulu kunstiliste vahendite rakendamisel poeetilises suurvormis. Kreutzwaldil oli täielik õigus vaenulikelt positsioonidelt lähtunud kriitika puhul toetuda oma klassikutele — rahvalaulikutele — selle kindla teadmisega, et «nende meistrite kolmekümne-aastane uurimine» pole tema jaoks viljatu olnud. Eeposes leidub palju erisuguse sündmustiku ning põhimeeleoluga lõike, mis oma sisu ja vormi vastavusega saavutavad tugeva elamuslikkuse. Lai eepiline jutustus, dramaatilised kokkupõrked ja võitlusepisoodid, rahvalik huumor, lüürilised meeleoluväljendused ja publit-

sistlikult teravdatud värsid on «Kalevipojas» liitunud kunstiliseks tervikuks.

«Kalevipoja» ilmumine otse rahvusliku liikumise eelõhtul omandas erakordselt suure ühiskondliku ja üldkultuurilise tähtsuse. Erilise õhina ja innustusega võttis eepose vastu küll alles väikesearvuline kujunev noorem haritlaspõlvkond (C. R. Jakobson, P. Blumberg, L. Koidula, J. Hurt, M. Veske jt.), kelle hulgast mitmed oma kirjutiste ja ettekannetega kaasa aitasid «Kalevipoja» populariseerimisele. Esimene rahvuslik suurteos sai hoogustuva ühiskondliku liikumise üheks tähiseks, mida tõsteti esile kui rahva arenguvõime ja eluõiguste tõendit. Seetõttu ümbritses «Kalevipoega» rahvusliku liikumise tõusuperioodil demokraatlike jõudude reservatsioonideta tunnustus, samuti kasvas huvi teose vastu ka rahva laiemais hulkades.

Ühiskondlikult äratava mõju kõrval oli eeposel väga oluline osa rahvusliku kirjanduse kujunemise käigus. Esimese väljapaistva originaalteosena kallutas «Kalevipoeg» kirjandust otsustavalt algupärase loomingu ja oma rahva elu käsitlemise poole, kusjuures eepost läbiv võitluslik hoiak avaldas otsest mõju kogu järgneva perioodi kirjandusele.

«Kalevipoja» väljaandeid teistes keeltes

«Kalevipoja» ilmumisega oli eesti rahvuslik kirjandus välja astunud oma tekkejärgust ja ühtlasi jõudnud ka rahvusvahelisele areenile: teos äratas (saksakeelse tõlke vahendusel) tähelepanu kaugel väljaspoolgi ja leidis peatselt tutvustamist paljudes keeltes (ümberjutustuste, osaliste tõlgete, ülevaatlike kirjutiste jne. näol).

«Kalevipojal» kui rahvuslikul eeposel on olnud oma tähtsus ka ühiskondlike liikumiste ja kirjandusliku arengu järgnevatel etappidel. See oli seotud vastuolude ja võitlustega, mis toimusid teose ümber aastakümnete jooksul — avalikult või varjatult, suurema või väiksema ägedusega. «Kalevipoja» hindamise ja tõlgitsemise pinnal on ikka kokku põrganud erinevad sotsiaalsed ja kirjanduslikud tõekspidamised. Rahvusliku liikumise kriisist alates kodanlik-klerikaalne suund, käesoleva sajandi algul estetistlik kriitika ja kodanlikus Eestis natsionalistlik propaganda on olnud omal kombel eepose demokraatliku käsitluse antipoodiks. Alles nõukogude ühiskonnas on «Kalevipoja» hindamisel suudetud ületada varasemate kõikumiste mõjud ja rahvuseepos asetatud temale kuuluvale aukohale. Teose interpreteerimisel on nüüd selgemini kui kunagi varem esile toodud temas väljenduv vabadusliikumise idee kui peamine ja määrav. Oma demokraatliku sisuga on «Kalevipoeg» alati teeninud progressijõudusid ja ta on saanud seega kaugele üle rahvusliku liikumise ajajärgu ulatuva tähtsuse. Järjest on kasvanud ka eesti eepose rahvusvaheline tuntus (tõlgitud seni saksa, vene, ungari, läti, soome, tšehhi ja leedu keelde) ja õigusega võib teda pidada maailmakirjandusse kuuluvaks teoseks.

Kreutzwaldi värsilooming. Nagu varasemal tegevusjärgul, nii ka 50-ndail aastail olid Kreutzwaldi esinemised luuletustega suhteliselt harvad. Hinnates oma luuletajaeeldusi tagasihoidlikult, ei kiirustanud ta värsside avaldamisega ja on tema enese kinnitust mööda suure osa nooremas eas kirjutatust tulesurma mõistnud. Trükis ilmunust on üsna tunduv jagu tagasiviidav väliskirjanduslikele eeskujudele, kuna läbini algupärase luule osatähtsus Kreutzwaldi loomingus ei ole suur. Kuid tema algatajalik tähtsus ning mõju meie kunstitaotlusliku värsi arengus on ikkagi väljapaistev, ilma Kreutzwaldi eeltööta ei saaks õiget käsitust luule edasistest saavutustest.

1850. aastast alates varustas Kreutzwald «Kasulist Kalendrit» kuusalmikutega, mis kujutavad enesest valgustusliku hoiakuga mõtteluule ja vähenõudliku looduslüürika näiteid. 1851. aastal avaldas ta eraldi vihikuna saksa luuletaja G. A. Bürgeri järgi tõlgitud ballaadi *«Lenora»* — süngelt romantilise loo halastamatu saatuse vastu nurisevast sõdurimõrsjast, mis on edasi antud oma aja kohta tähelepandava poeetilise mõjukusega.

Tartu ülikooli 50 aasta juubeliks detsembris 1852 andis ÕES välja Kreutzwaldi selleks puhuks kirjutatud tervitusluuletuse *«Tartu Alma materile»* (koos C. Reinthali saksakeelse tõlkega). Et väljaandes oli vastu autori tahtmist uus kirjaviis asendatud vanaga, siis avaldati tema nõudel

1853. a. algul uus trükk autori muutmata kirjaviisis. Tähelepandav on selle õnnesooviluuletuse viimases stroofis väljendatud lootus, et ülikool edaspidi soodustab ka eesti poeesia arengut: õpetab eesti keelt «reeglimõõdul värsijalga» kasutama, ilma et selle juures siiski luule rahvuslikku kätkit — regivärssi — ära salataks. Rahvalaulu hindav esiletõstmine, püüe regivärsi ja klassikaliste vormitraditsioonide ühendamise poole on edaspidigi iseloomustav nii Kreutzwaldi luulealastele mõtteavaldustele kui ka tema poeetilisele tegevusele.

Oma järgmise luuleteose — poeemi *«Sõda»* (1854) — kirjutaski Kreutzwald sellessamas regivärsivormis, milles tal oli äsja valminud ka «Alg-Kalevipoeg». Esmakordselt nimetas autor end selle teose tiitellehel ja tekstis vanaks Viru laulikuks. Poeem on kirjutatud alanud Krimmi sõja sündmuste puhul ja kujutab endast üldiselt tolleaegsete ametlike seisukohtade värsistust, nagu neid siis ilmus teisteltki kirjameestelt (Russow, Petenberg). Türklasi, inglasi ja prantslasi kui vaenlasi põhjatakse ning pilgatakse, seevastu Vene impeeriumi «suurt ning vahvat keisrit» aga ülistatakse. Tegelikult oli Krimmi sõda küll ka tsarismi poolt ebaõiglane sõda ja vene revolutsioonilised demokraadid nägid Nikolai I lüüasaamises pärisorjusliku Venemaa mahajäämuse ning nõrkuse avaldust. Säärase käsituseni Kreutzwald ei suutnud tõusta ja seda poleks muidugi ka avaldada saanud. Positiivsena väärib tema poeemis siiski märkimist Eesti Venemaaga liitmise ajalooliselt progressiivse tähtsuse toonitamine (see mõte esines ka tervituses ülikoolile); samuti näitas ta, et suure Vene riigi jõud kaitsevad ka eestlaste maad väliste kallaletungide eest, tagades sellega palju kannatanud rahvale püsiva rahu. See vaade leidis väljendust nii «Kalevipojas» kui ka Kreutzwaldi teistes kirjatöödes. — Poeem «Sõda» on rahva hulgas saanud ilmselt hea vastuvõtu osaliseks, sest seitsme aasta pärast on kirjastaja Laakmann sellest (autori teadmata) avaldanud teise trüki.

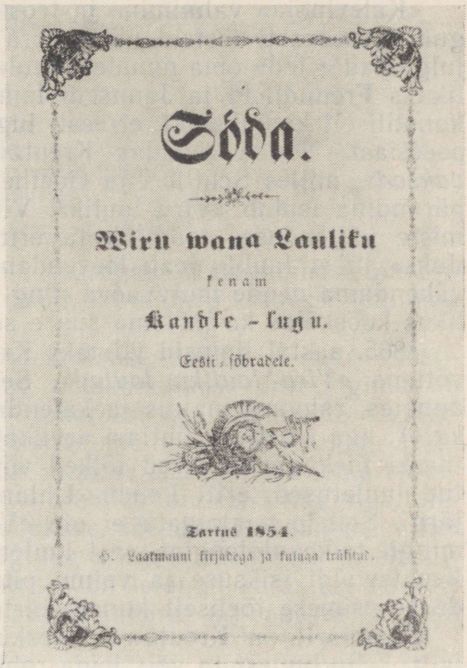
Sõda.

Wiru wana Lauliku

lenam

Kandle-lugu.

Eesti sõbradele.

Tartus 1854.

H. Laakmann kirjadega ja kulaga trükitud.

Regivärsi vormis on Kreutzwald 50-ndail aastail kirjutanud ka pühendusluuletusi (näit. ÕES-i sekretärile E. Sachssendahlile) ja ballaadi

«Koit ja Hämarik» (Faehlmanni muistendi ainetel), mis trükki jõudsid hilisemal ajal. Üksikjuhtumeil on ta värsse kasutanud ka päevapoliitika eesmärgil, avaldades näiteks 1857. aastal ajalehes «Tallorahwa Postimees» pikema satiirilise luuletuse vana kirjaviisi kaitsjate pihta; viimases on sisule vastavalt mõneti lähenetud uuema rahvalaulu laadile. Nurisedes mõlema äsja ilmuma hakanud eesti ajalehe üle, leiab Kreutzwald: «Mis nad keeleks kirja pannud / On vist tont neil ise annud!» ja deklareerib valgustajana ning uue eest võitlejana oma kindlameelset hoiakut:

Sõimu, laimu, rahva naeru
Ei ma karda; — karu-kaeru
Kasvab iga vilja sees:
Mis sest hoolib külvimees?

«Kalevipoja» valmimine ja teosele osaks saanud tunnustavad hinnangud arvatavasti tõstsid mõnevõrra Kreutzwaldi poeetilist eneseusaldust, julgustades teda oma muudegi luuletööde avaldamisele. Ka pidas ta vajalikuks Freundlichi ja Jannseni lamedaile salmikuile vastu seada midagi kunstiliselt kaalukamat, et eesti lugeja mingit aimu võiks saada tõelisest poeesiast. Nõnda avaldas Kreutzwald 1861. aastal värsivihu *«Angervaksad»*, milles Schilleri ja Goethe luuletuste tõlgete kõrval ainsa algupärandina leidub «Viru laulik». Viimases kui oma poeetiliste tõekspidamiste väljenduses toonitab ta eriti, et laul on loodud «inimeste laste iluks» ja et laulik peab leevendama maailmas paha, inimesi trööstides vähendama nende murevaeva ning sütitama vaimu. Need vaated on täielikus kooskõlas ka mõlema suure saksa poeedi loominguliste taotlustega.

1865. aastal ilmusid viimaks Kreutzwaldi senise luuletegevuse kokkuvõttena *«Viru lauliku laulud»*. Sellesse on koondatud varem eriväljaannetes, rahvaraamatuis ja kalendrites ilmunud värsse (peale kuusalmikute), aga sinna on ühtlasi arvukalt lisatud ka uusi. Viimaste hulgas on taaski ülekaalus otsesed tõlked või siis ainetel ning eeskujudel kirjutatud luuletused, eriti Lenau, Uhlandi, Hauffi, Freiligrathi, Houwaldi jt. järgi. Sellele vaatamata ei ole «Viru lauliku laule» kunagi võetud kui mingit tõlkeantoloogiat, sest luuleraamat tervikuna kannab ometi selget Kreutzwaldi isiksuse ja vaimu pitserit, kuuludes sellisena eesti kirjandusse esimese tõeliselt kunstiväärtusliku värsikoguna.

Peamiselt on Kreutzwald eeskuju saanud saksa romantismi esindajailt, kelle luulest ta võis leida rohkesti niisugust, mis vastas tema enese elutunnetusele ja meeleoludele. Nendes värssides kajastub erksahingelise, elu rõõme hindava ja kannatusi sügavalt läbielava inimese sisemaailm; sageli on see leidnud avaldumist looduslüürikas. Siin näeme ühelt poolt niisuguseid ärkavast ning õitsele puhkevast loodusest kõnelevaid luuletusi tulvil elurõõmu ja õnneigatsusi, nagu «Armastuse pidu», «Kevade», «Laul» («Ma teretan sind, hommik»).

Ma teretan sind, hommik,
Sind, kaste, suve õhk!

Sind, vaikne metsa kohin,
Sind, sini taeva võlv!
Ma küsin, õrnad lilled,
Kas mulle õitsete?
Ma küsin, linnukesed:
Kas mulle laulate?

Seevastu öö hämarais varjudes ja süngeis ududes kostavad eleegilised toonid ja täitumatute igatsuste kaebed («Kuupaiste», «Udu», «Igatsus», «Nuker-meel»). Tihti on nende värsside põhiheli traagiline: kahtlused ning pettumused tumestavad lauliku hinge, purunenud lootuste kibedus ja asendamatute kaotuste valu masendavad meelt («Möödaläinud aeg», «Minu pruut», «Sügisel ettevõetud nõu»).

Oh vaiki, vaiki! kandlekeeled!
Ei ole enam kevade,
Kus südant täitsid armu meeled —
Seal lootus' puu nüüd õilmeta.

Oh puist'ge, tuuled, lille riismed
Mu armastuse põrmule,
Kus ükskord väsind sammud, viimsed
Mind viivad vaikse rahusse.

(*Närtsinud lillele*)

Ent kuigi selles luules mõnikord kajab lootusetust ja pessimismi, on esikohal ikkagi armastus inimeste ja elu vastu, kiindumus kõigesse kaunisse selles vastuolulises maailmas.

Inimese tunnete ja mõtete, tema õnneigatsuse, rõõmu ja valu poeetilise kajastamise püüet tollal valitsenud ühiskondlikes suvetingimustes tuleb kahtlemata positiivselt hinnata. Olukorras, kus ränkraske tegelikkus takistas parimate loomu- ja hingeomaduste avaldumist ning arengut, näitasid värsid otsekui vastukaaluks inimese sisemist elu tema rikkuses, ilus ning mitmekülgsuses. Nõnda väljendus luules ärkav rahulolematus eluga, konflikt unistuste ja tegelikkuse, ideaali ja reaalsuse vahel — selles oli kaudset protesti umbse argipäeva vastu. Säärases meeleolulises koestikus, sellises vastuolu tunnetuses on leidnud kajastust eeskätt Kreutzwaldi enese maailmapilt, aga teataval määral ka seda mõjutanud sotsiaalne atmosfäär.

Tähelepandavad on mõningad katsed rakendada luulet otseselt ühiskondliku ainestiku käsitlemisel. Nii hoiatas Kreutzwald valmis «Kotkas, kass ja emis» (ilmunud esmakordselt juba 1847. a. kalendris) liigse kergeusklikkuse eest, millega ta arvas tegemist olevat eriti usuvahetus- ja väljarändamisliikumise puhul. Hiljem avaldas ta «Sipelga» II andes kaks luuletust väljarändamise vastu («Väljarändajatele», «Üks laul kullamaalt»), millest kostab mure tundmatuisse paikadesse siirdujate edasise käekäigu pärast. Truudusest kallile emakeelele ja püüdest luua laulu, kust hüüaks «Eesti heal», on Kreutzwald kõnelnud luuletuses «Esimene laul». Erilist esiletõstmist väärib W. Hauffi järgi loodud ood «Priiuselle»,

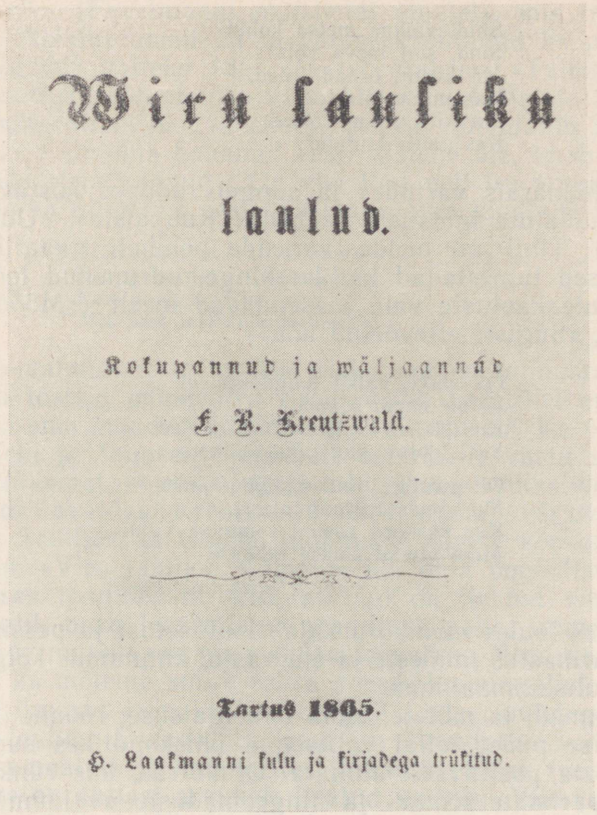

mis kujutab enesest pateetilist vabaduse ülistust ja on sellisena rahvusliku liikumise ajajärgu isamaalüürika avaakordiks. Vabaduseigatsus on elanud lauliku rinnas noorpõlvest peale, tõusnud üles võimsaks lõkkeks, südant ja hinge julgusega täites. Pärimused maa ja rahva minevikust ning omaenese tähelepanekud sellest, kuidas «päris põlves rahvast piinati», on aina õhutanud usku ning lootust paremasse tulevikku.

Sa, vaikne öö, ja sina, armas kannel,
Teil' olen salamõteid avaldan'd;
Nüüd tunnistagem vaiksel õhtu tunnil,
Mis kaebtust teile olen usaldan'd;
Mis mina kuuldes, nähtes, hädal, õnnel,
Ja mis mul lootes südant paisutan'd.
Oh priius, priius! sulle olen laulnud
Ja mõte luulel sinu nime kiitnud.

Poeetilisi eeskujusid on Kreutzwald oma loomingus kasutanud mitmeti: üksikute peaaegu täpsete tõlgete kõrval leidub rohkem selliseid

näiteid, kus on tegemist vaba ümbersõnastuse või sama motiivi täiesti isikupärase töötlusega. «Viru lauliku laulude» esmakordse ilmumise ajal polnud värsside algupärasuse aste meie kirjanduses veel mingiks probleemiks ja sellel ei olnud tollal määravat tähtsust; kuigi kirjameeste noorem põlvkond enamiku luuletuste eeskujud ära tundis, ei takistanud see neid Kreutzwaldi tööle täit tunnustust jagamast. Olgu küll paljudki helid algselt kõlanud võõrsil, Viru laulik oli need isikupäraselt vahendanud meiegi kujuneva lugeja elamusvajadustele, tunde- ja mõttemaailmale. Ka kirjandusloolisel on laenulisuse momenti küll vaja arvestada, kuid see iseenesest ei anna veel alust Kreutzwaldi poeetiliste teenete madaldamiseks. Tema sõnastatud värsid — nii vähesed täiesti algupärased kui ka eeskujudel loodud —, andes oma aja kohta haarava väljenduse tundmuste vastuolulistele voogamistele ja romantilistele meelisklustele, avaldasid õilistavat mõju. Neil oli ka oma nukrate ja eleegiliste motiividega seda elamusväärtust, mis aitas teed valmistada kunsti ning poeesia täielikumale mõistmisele ja seega üldse eesti luule edasisele arengule.

Kreutzwaldi värsiloomingus tulevad mõistagi ilmsiks ka kõik need raskused ja takistused, millega tal tuli kokku põrgata juba luulekeele ja poeetiliste traditsioonide kujunematuse tõttu. Nii mõnelgi puhul on iseenesest elamuslik motiiv ja sügav mõte saanud keeleliselt abitu, konarliku väljenduse. Ja ka Viru lauliku värsside paremikku tuleb hinnata esijoones ajaloolisest seisukohast kui eelduste loomist tõeliselt suure poeesia sünniks.

Kreutzwaldi jututoodang. Juttudes, mis ilmusid 1850-ndail aastail, kujutab kirjanik oma kaasaegset külaelu või siis esitab satiirilisi võrdpilte, jätkates nõnda juba oma varasemal tegevusjärgul avaldatud proosa põhilaadi. Nii see kui teinegi jutuliik on tihedasti seotud autori rahvavalgustuslike taotlustega.

Sünge olukujutuse on Kreutzwald andnud jutus «Üks öö-pilt» (1853. a. kalendris). Armetu taluosmiku asukate viletsust, kasimatust ja masendavat vaimutuimust üles joonistades ei võinud kirjamehele mõistmata jääda seegi, et kõike säärast on põhjustanud väljapääsematus igavesest rõhumisest. Aga nende küsimuste külge oli võimatu puutuda ja nõnda kandus käsitlus usulis-moraalsele pinnale: ainult hauataguse õndsuse lootus pidi näilist troosti tooma selles maise kannatuse lõputus pimedikus.

Hoopis teisetooniline on järgmise aasta kalendris avaldatud «Videvik», mida ilmestab nali ja pilge — jutu õpetliku koore all peitub teatavaid sotsiaalse satiiri elemente. Teoorjusaegse küla kolm kohalikku saapameest ja sakste sabarakku — mölder, aidamees ja kubjas — langevad oma piiritus ahnuses ning rumalas ebausus kelmide ohvriks. Peidetud «varalaeka» väljakaevamisega seotud anekdootlik sündmustik on andnud hea võimaluse nende külasuuruste naeruvääristamiseks. Jutusse on sisse põimitud mitmesuguseid muistendlikke ja rahvauskumuslikke motiive — siin eeskätt vaimupimeduse ning igandlike arusaamade parodeerimiseks.

«Videviku» kujud on oma teatava groteskusse juures eluliselt tõepärased, kirjanik on neid tabavalt iseloomustanud nii väliste joonte kui ka kõne ja käitumise kaudu. Omaaegse külaelu kujutust rahvaluuleliste sugemetega õnnestunult seondades ja kogu loole satiirilist põhiheli andes on Kreutzwald loonud meie varasema kirjanduse ühe huvitavama ning kunstiküpsema lühijutu.

Maa-rahwa
Kasuline Kalender
ehk Täht-raamat
1854
aasta peale pärast meie Jesuse Kristuse sündimist.
Sel aastal on 365 pääwa.
Tartus.
H. Laakmanni kirjadega trükitud.

«Kasuline Kalender» 1854 illustratsiooniga jutustusele «Videvik»

Eraldi raamatukesena jõudis 1853. aastal lugejate ette «*Paar sammokest rändamise-teed*», mille kirjutamiseks on ilmselt tõuget andnud kalliks peetud tütre Marie Ottilie äsjane kaotus (sellele osutavad ka alapealkiri «Üks elopuu küllest nopitud mälestuse-leht» ja leinaline mälestussalmik jutu algul). Ositi on Kreutzwald oma töös eeskujuna kasutanud Jean Pauli üht meeleoluliselt lähedast teost («Leben des vergnügten Schulmeisterlein Maria Wuz . . .»), kuid põhiliselt võib seda jutustust siiski algupäraseks pidada. Nagu varem «Viina katkus», nii ka siin paeluvad tähelepanu mõningad sissepõimitud perekondlikud pärimused ja varased mälestuspildid sajandi alguse külaelust Virumaal (sealhulgas elavalt kujutatud episood 1812. a. sõjapäevilt). Keskne koht on «Paaris sammukeses» antud tütarlapse Suntsi Mari nukker-lüürilisele iseloomustamisele: selles elu koidikul närbuvas lillekeses on Kreutzwald jäädvustanud oma armsa lapse unustamatuid jooni ja kurbust tema varase surma puhul. Kuigi kompositsiooniliselt ebaühtlane (nagu romantilise koega proosa sageli), oli see jutustus oma tundeehtsuse, vahetu elamuslikkuse ja hella poeetilisusega möödunud sajandi keskel meie kirjanduses täiesti ainulaadne ning uudne. Ka keeleliste vahendite kasutamise osas, olgugi sõnastuslike pingutuste jäljed nähtavad, võib seda teost pidada üheks tähiseks eesti kunstipärase proosa kujunemisteel.

Kui «Paar sammukest» Kreutzwaldi selleaegses jutuloomingus esindab tundelis-romantilist laadi, siis «Põllumees ja ammetmees» (1858. a. kalendris) on üks selgemailmelisi valgustusliku realismi näidiseid. Selles on esile tõstetud taibukat ja ettevõtlikku taluperemeest, võrreldes mõisa-

teenistuses suurema «au» ning hõlbuelu otsijaga või kaupmeheametis kasu ja külluse püüdjaga. Kolme erisuguse taotlusega mehe ja nende perekondade käekäigu erinevusest kõneldes on Kreutzwald ühtlasi rohkesti tähelepanu pööranud sellele, kuidas tuleks talumajapidamist ümber korraldada uuema aja nõuetele vastavamaks ning tulutoovamaks. Mõneti küll kunstilise kujutamise kahjuks annab ta ruumi otseselegi õpetusele ja praktilistele näpunäidetele, mis aga tollal võisid leida tänuliku lugeja. Jutus toodud eeskuju õhutas talupoega majandusliku sõltumatuse taotlemisele ja tõenäoliselt ei puudunud sellel teatav mõju (pealegi kui levik oli õige suur: vastavat «Kasulist Kalendrit» on trükitud 7600 eks.). Külaolustiku kujutus on «Põllumehes ja ametmehes» mitmekülgsem ja üksikasjalikum kui kirjaniku üheski varasemas jutus. Valgustusliku tendentsiga olustikurealism, mille jooni ilmnes juba «Viina katkus», «Ühes ööpildis» ja eriti «Videvikus», on siin üsna järjekindlalt läbi viidud; hiljem jätkas seda joont Mihkel Põllupapi lugu.

Juba varasemal tegevusjärgul avaldunud kalduvus allegoorilise satiiri viljelemisele andis uue väljapaistva tulemuse «*Kilplaste*» näol (1857). Teos kujutab enesest vastavasisulise saksa rahvaraamatu («Schildbürger») vaba ümbertöötust, sai aga meie jutukirjanduses täiesti omaseks ja asendamatuks nõndasamuti kui «Reinuvader Rebane». Kasutatud kirjanduslik eeskuju oma rahvalikult lopsaka koomikaga oli tolleaegse lugeja jaoks igati sobilik, kusjuures aine iselaad on ka eestinduse sõnastuslikus vormis aidanud saavutada tähelepanuväärset ilmekust ning eredust. Lood kilplaste imevärklikest ja kentsakaist tempudest muutusid Kreutzwaldi vahendusel tõeliselt rahvapäraseks meilgi ja «kilplane» sai rumala ning põikpäise inimese üldnimeks. «Kalkuni keelest Maakeele tõlgitud ja meie külade komblikuks mõnes tükis ümbersolgitud» jutus on antud omalaadne satiiriline üldistus elus esinevast teadmatusest ja rumalusest ning selle halenaljakaist tagajärgedest. Kilplaste ennekuulmata narruste ja alpusetraditsioonide kaudu pilgatakse ning naeruvääristatakse igasugust vaimset piiratust, aegunud tavade kammitsas olekut, mõttetut ning sõgedat sagimist, pahupidi pööratud «leidlikkuses» avalduvat taibutust. Kõige selle kaudu taotles Kreutzwald kui valgustaja n.-ö. teisest küljest sedasama ees-

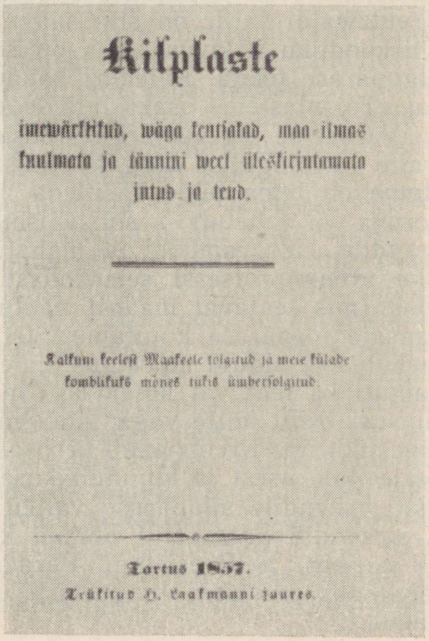
Kilplaste

imewärklikud, wäga kentsakad, maa ilmas kuulmata ja tännini weel üleskirjutamata jutud ja teud.

Kalkuni keelest Maakeele tõlgitud ja meie külade komblikuks mõnes tükis ümbersolgitud.

Tartus 1857.

Trükitud H. Laakmanni juures.

märki, millele olid suunatud ta arvukad õpetlikud kirjatööd: õhutada vaimset aktiivsust ja erksust, sisendada tõeliste teadmiste ja tarkuse hindamist.

Parajal kohal on «Kilplastes» tehtud otseseid torkeid kadakasaksluse ja tagurliku köstrite kirjanduse, eriti aga vana kirjaviisi pihta, mida Kreutzwald samuti välja naerab ühe Kilpla juhmakusena. Oma «traditsioone» au sees pidavad kilplased nimelt tahavad, et nende kirjaviisis kõikumata püsiksid «kõik vanast päritud kunstlikud jooned» ja on kangesti uue vastu, kus «kirjasõna välja näitab, kui tuleks ta rahva suust ja ei mitte raamatust». Vana kirjaviisi pooldajate pilkamisega pidi kirjanik asendama esialgse sotsiaalse satiiri, mis ei pääsenud läbi tsensuuri.

Oma laadilt «Kilplastele» lähedane, kuid päevakorral olnud nähtusi ja probleeme otsesemalt kajastav on mõistujutt «Tuisulased» (ilmus 1859. a. kalendris). Selle töö kirjutamise ajendiks saigi ägenenud võitlus kirjaviisi pärast, kusjuures Kreutzwald teravalt ründab vana kirjaviisi pooldajaid ning õigustajaid. Et nendeks olid ennekõike pastorid ja teised tagurliku suuna kirjamehed, siis kasvas ka jutt tuisulastest üle oma esialgsest kitsamast eesmärgist. Kirjanik naeruvääristas selles tabavalt iganenust nürimeelset kinnipidamist, tõlpi konservatiivsust ja vaimutuimust, andes nõnda mõjuvaid hoope kogu alalhoidlik-klerikaalsele leerile. Kuigi «Tuisulaste» allegooria mõnes osas sisaldab ka teatavaid vasturääkivusi või vääriti mõistmise võimalusi (näiteks balti sakslaste kujutamine «valgelastena» vms.), kujunes sellest oma põhiolemuselt tõeline võitlusteos. Kreutzwaldi satiir on siin saavutanud oma aja kohta suure löövuse ja ühiskondliku kõlavuse, mis on seda hinnatavam, et tegemist on läbini algupärase tööga. Kalendri kaudu, mida trükiti umbes 8000 eksemplari, sai «Tuisulastele» osaks laialdane levik.

Varasema tegevusjärgu proosatoodanguga võrreldes osutavad Kreutzwaldi loomingulise kõrgaja jutustused nii mõneski suhtes edasiminekut. Ilmne on tema püüe käsitleda võimalust mööda — olgu allegoorilises vormis või vahetult — sotsiaalset temaatikat, aidata kaasa mitmesuguste igandite, eelarvamuste ja mahajäämuse ületamisele. Oluline kirjandusliku arenguprotsessi seisukohast on realistlike elementide osatähtsuse tõus (mis teataval määral nähtub ka satiirivahendite kasutamisest) ja kaasaja tõepärase kujutamise taotlus. Antud elupildid on küllaltki mitmekülgsed, olgugi et valgustajale omane didaktiline kallak toob enesega paiguti ka teatavat kuivavõitu mõistuspärast konstrueeritust ja illustratiivsust. Küll mitte väga tunduvalt, kuid ikkagi suurenes ka algupärase ainestiku osa Kreutzwaldi proosas. Mis puutub esituslaadisse, siis rahvakeele ilmekusest ja kujundlikkusest lugu pidades ei unustanud ta keeleliste vahendite sihipärase valiku ja kirjanduskeele harimise põhimõtet; Kreutzwaldi proosastiil polnud küll nii «lopsakas» kui Jannsenil, kuid oli see-eest kultiveeritum. Paraku oli kalendrijuttude saatuseks hiljem täielikult unustusse langeda; uuesti väljaandmine sai teoks alles meie päevil.

Samal ajal avaldas kirjanik veel terve rea raamatuid õpetlikuks, harivaks lugemisvaraks. Niisugused on *«Maa ja mere pildid»*, mille kahes esimeses köites (1850 ja 1857) vabalt ümber jutustati saksa noorsookirjaniku A. F. F. Hoffmanni samanimeline seikluslik reisiromaan — sündmuskohaga Lõuna-Aafrikas ja Tseilonil, kolmas köide (1861) on aga kirjutatud E. K. Kane'i põhjapolaarreiside ülevaate järgi. Need raamatud sisaldasid palju uudset, põnevat ja silmaringi avardavat, mistõttu neid ka suure huviga loeti. Seevastu R. Z. Beckeri hilistöötlusena ilmunud *«Häda- ja Abi-raamatukene, ehk Lahearu küla õpetlik Rõõmu ja kurvastuse juttustus»* (1862) jäi peaaegu tähelepanuta. Mõndagi järelemõtlemiseks kauges minevikus usu nimel toimunud tapatalgute üle andis kokkuvõtlik ristisõdade ajaloo käsitlus *«Risti-sõitjad»* (1851). Tänuväärse käsiraamatuna leidis vastuvõtmist *«Lühhikenne öppetus terwisse hoidmissest»*, mille J. G. Schwartz avaldas oma kooliraamatute sarjas (1854). Ka «Kasulises Kalendris» ilmus Kreutzwaldilt peale ilukirjanduslike tööde kirjutisi, millest üks olulisemaid on «Ligimailt ja kaugemalt» (1857. a. kalendris) äsja lõppenud Krimmi sõja kohta. *«Sippelga»* teises andes (1861) avaldatud materjalidest väärib eriti esiletõstmist programmiline kirjutis «Eesti rahva lauludest ja ennemuistesest juttudest», milles lugejaile selgitati rahva suulise poeetilise loomingu väärtusi ning rahvuskultuurilist tähtsust. Kreutzwald manitses eestlasi kalli pärandina hindama rahvalaule ja -jutte, «mis teile avalikult õpetavad, et teil niisama palju loodud vaimu vara oli antud, kui teiste rahva sugudele».

«Ennemuistsed jutud». Kõige väljapaistvam saavutus «Kalevipoja» kõrval Kreutzwaldi loomingus on «Eesti rahva ennemuistsed jutud». Seegi teos valmis õige pikaajalise töö tulemusena, sest ka rahvajuttude töötlemisega oli Kreutzwald algust teinud juba oma varasemal loomingujärgul. Esialgu tegeles ta peamiselt muistenditega, tutvustades neid ka «Inland'is». 1849. aastal valmis esimese ulatuslikuma muinasjututöötlusena «Tänulik kuningapoeg», mis leidis avaldamist saksa keeles ÕES-i toimetistes (tsensori poolt muudetud pealkirjaga «Der dankbare Fürstensohn»). Vastavas saatesõnas toonitas Kreutzwald püüdu muinasjuttu võimalikult rahvapäraselt edasi anda, talupoegliku kujutlus- ning esituslaadi kõiki erijooni säilitades. Rahvasuust kuuldud aineisse ja motiividesse suhtus ta ometi kui ehitusmaterjalisse väljaarendatud ning viimistletud kunstiteoste loomiseks, milleks andsid eeskuju kõigepealt vendade Grimmide kuulsaks saanud muinasjutud (aga ka Grimmide eelkäija Musäus jt.). Täiendamist ning kirjanduslikku töötlemist pidas Kreutzwald rahvajuttude väljaandmisel päris enesestmõistetavaks, kuna iga jutuvestjagi on üsna suurel määral ka ümberlooja; trükis avaldamiseks püüdis kirjanik motiivide valikus ja arenduses midagi olulist juurde anda, seejuures aga rahvalikule jutustamistavale võimalikult lähedale jäädes.

«Ennemuistsete juttude» saamisloos näeme analoogilisi jooni «Kalevipoja» koostamisega. Aluseks oli rahvapärane aines (peaasjalikult kirjamehele noorpõlvest meeldejäänud muinasjutud), mida kirjanduslikult

on töödeldud romantilise koolkonna eeskujude vaimus, seejuures üksikjuhtumeil ka teiste rahvaste vastavast kirjandusest sobivaid motiive ja süžeesid lisaks võttes. Selles ümberkujunduses on põhiliselt saavutatud kunstipärane stiili ühtlus ja rahvalikkus, mis annab Kreutzwaldi muinasjuttudele nende kordumatu eriilme.

Eesti-rahwa
Ennemuiſtſed jutud
ja
Wanad laulud.
Eſimene Jägu.
Tallinnas
trükitud Lindwerſi pärijate juures
1860.

Kreutzwaldi muinasjuttude esimene vihk

Muinasjuttude kirjapanek toimus teatavate tsüklite kaupa, nagu kirjanikul selleks parasjagu võimalust leidus. Nõnda on üks osa valminud aastail 1850—51. Mõni aeg hiljem (1854) oli käsikirjas juba kaunis suur hulk muinasjutte, kuid puudusid väljavaated nende trükkitoimetamiseks. Kirikuringkondade poolt levitatud halvustava suhtumise tõttu rahvaloomingusse ei olnud kirjastajail säärase materjali avaldamiseks vähematki huvi. Sellele vaatamata jätkas Kreutzwald tööd ja pärast «Kalevipoja» põhilist valmimist on ta aastail 1857—1858 jälle suurema osa oma vabadest tundidest kasutanud muinasjuttude kirjutamiseks. A. Schiefneri vahendusel võttis F. N. Russow Tallinnas enda peale korraldada Kreutzwaldi teose väljaandmine väikeste annete kaupa. Kuid juba esimese ande juures kerkisid tsensuuritakistused: läbivaatamiseks esitatud neljast muinasjutust keelati kaks pastoreid riivava sisu pärast. Nõnda sisaldaski 1860. aastal ilmunud raamatuke *«Eesti-rahva Ennemuistsed jutud ja Vanad laulud»* ainult kaks muinasjuttu ja rahvaluule väärtust selgitava «Eeskõne».

Tallinnas ei jõutudki juttude avaldamisega kaugemale; trükikojas olnud käsikirjast läks osa paraku veel kaotsi ja nõnda hävis mitu muinasjuttu. Väljaandmist jätkas viimaks Laakmann Tartus, avaldades sama pealkirja all kaks annet (II — 1864, III — 1865); nendest üks sisaldas neli, teine viis muinasjuttu. Samal ajal saadi aga Neusi ja Schiefneri vahetalitusel Helsingis teada olemasolevast käsikirjast ja Soome Kirjanduse Selts (mille kirjavahetajaliikmeks Kreutzwald oli valitud juba 1855. aastal) oli nõus muinasjuttude kirjastamist enda peale võtma. Selle üheks ajendiks oli vajadus eesti keele lugemiku järele soome üliõpilaste jaoks. 1866. aastal Helsingis ilmunud *«Eestirahva Ennemuistesed jutud»*

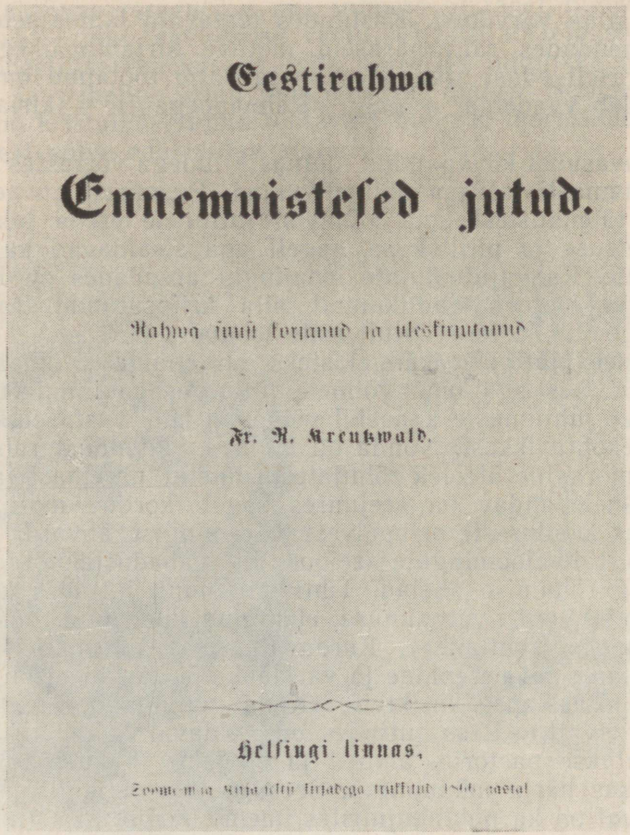

Eestirahwa

Ennemuistesed jutud.

Rahwa suust korjanud ja uleskirjutanud

Fr. R. Kreutzwald.

Helsingi linnas,

Soome-m-ja Kirja-seltsi kirjadega trükkitud 1866 aastal

oli mahukam kui ükski senine eesti algupärane kirjandusteos, sisaldades 43 muinasjuttu ja 18 kohamuistendit. Nii oma sisu kui laadi poolest tõusis see raamat meie kujuneva proosakirjanduse tähelepandavamaks saavutuseks.

Kreutzwald hindas rahva muinasjutte eeskätt kui reaalse elu omapärast luulelist kajastust ja talurahva elukäsituse väljendust mitmesuguste iseäralike omadustega kujude ning fantaasiaküllaste sündmuste kaudu. «Mida enam ennemuisteses jutus inimese loodud kombed, imeteust lugu pidamata, avalikuks tõusevad ja mitmes tükis tõsist elu ülesnäitavad, seda täielikum on jutu loomine,» rõhutas ta raamatu eessõnas. Oma ümbertöötuses püüdis ta säilitada ning edasi arendada rahvajuttude olulist tuuma.

Kreutzwaldi eesmärgiks ei olnud anda rahvajuttude teaduslikku tekstikogu, vaid esijoones kirjandusteos, mis veenvalt näitaks eesti rahva-

luule sisurikkust ja värvikust. Kasutades teatavaid lähteaineid ja üldisi jutuskeeme, ühendades rahvapäraseid motiive kirjanduslikega ja neid täiesti isikupäraselt edasi arendades on ta välja töötanud oma muinasjutud, mida tuleb vaadelda — nagu «Kalevipoegagi» — kirjanduse ühe eriliigina.

Otseselt rahvasuust kirjapandud muinasjuttudega võrreldes on Kreutzwaldi jutud enamasti märksa ulatuslikumad. Peamiselt on see tingitud olustikulistest täiendustest, mis annavad juttudele ereda lokaalse värvingu, konkreetsuse ja piltlikkuse, sageli aga sisaldavad ka sotsiaalse kriitika elemente. Rahvajutustajate loomingut arendades on Kreutzwald rahva ootusi ja lootusi teadlikumalt alla kriipsutanud, rahvajuttude põhihoiaku selgemini ja teravdatult esile toonud.

«Ennemuistsete juttude» kangelasteks on enamasti omaaegse küla kõige kehvemad, kes aga oma võimete tõttu, heade inimlike omaduste läbi või õnnelike juhtumuste kaasabil võidavad kõik vastased, vabanevad viletsuse ja ülekohtu ikkest. Nõnda on leidnud väljendust rahva murdumatu elutahe, moraalne üleolek rõhujatest, unistus paremast ja õnnelikumast elust. Tähelepandav on seejuures sageli korduv motiiv inimeste päästmisest kas nõidusest, orjapõlvest või mingist ähvardavast ohust, milles avaldub rahvaloomingule iseloomulik vabaduspüüe, tahe murda ebaõigluse ning rõhumise ahelad. Tihti väljendub juttudes ka rikka ja vaese vastuolu, samuti varaahnuse ebainimlikkus ning hukutav jõud (näit. «Puulane ja Tohtlane»). Korduvalt seisavad otseselt vastamisi peremees ja sulane, õel perenaine ja vaeslaps või karjane (näit. «Tänulik kuningapoeg», «Vaeslapse käsikivi», «Kuda kuningapoeg karjapoisikese põlves üleskasvis» jt.). Reas juttudes on valdaval kohal kirikuvastased motiivid, näidatakse pastorite ahnust ja silmakirjalikkust («Võlla-mehikesed», «Naljakas härja müümine»). Seesuguste olustikulise koega muinasjuttude kõrval on ka puhtakujulistes imemuinasjuttudes (näit. «Kullakedrajad») fantastilisemate olukordade ja luulelisemate kujude kaudu väljendust leidnud samasugune rahvalik elutunnetus. Kogu traditsiooniline muinasjutumaailm, kus tegelasteks sageli on kuningapojad ja kuningatütred, kus kuldsed tõllad sõidavad säravate losside ette ja vapper külanoormees tõuseb valitseja väimeheks — see on õieti muinasjutupärane hüperboliseerimine, mille kujutlus on loonud vastukaaluks tegeliku elu vaesusele, viletsusele ja hallusele. Selles omapärases poeetilises, unistuslikus pildistikus otsekui mingist hoopis teistsugusest maailmast tema olukordade ja sündmuste erakordsusega valitseb ikkagi oma olemuselt talupoeglik sisu ning mõttelaad.

Ühel või teisel kujul peegeldub Kreutzwaldi muinasjuttudes lihtsatetööinimeste raske olukord ja soov leida sellest väljapääsu. Appi peavad tulema üleloomulikud vahendid või salapärased targad nõuandjad (näit. «Kaksteistkümme tütart», «Õnne-munake»); tee õnnele ja tõeliselt inimväärsele elule avab imepäraste võimete omandamine või suure varanduse leidmine. Kõiges selles avaldub rõhutud hulkade unistus paremast tule-

vikust, see aktiivne romantika, mis inimese elutahet tugevdades õhutab rahulolematust julma tegelikkuse vastu. Ühtlasi tõstetakse muinasjuttudes suure poeetilise ilmekusega esile parimaid inimlikke omadusi, kuna kõik madal ja paheline leiab oma teenitud palga. Sellises elunähtuste hinnangus on kristalliseerunud töötavate hulkade moraalsed tõekspidamised ja põlvest põlve edasiantav elutarkus.

1951. a. väljaande frontispiss ja tiitelleht (*G. Reindorff*)

Rahvalikke jutuaineid ümber töötades, modifitseerides ja laiemalt välja arendades on Kreutzwald oskuslikult ning kirjandusliku sihiteadlikkusega kasutanud kõiki rahvapärase jutustamisviisi vahendeid. Kõnekäänud ja vanasõnad, võrdlused, metafoorid ja perifraasid annavad teose stiilile tema elavuse ning ilmekuse. Kuid siia on kunstikavatsuslikult toodud ka niisuguseid kujunduslikke elemente, mille poolest «Ennemuistsed jutud» lihtsa rahvajutustaja esitusest oluliselt erinevad. Romantilisele proosale omane teatav väljenduslik keerukus ja puhuti pisut raskepära-

negi pidulikkus on Kreutzwaldil paremais juttudes ometi õnnestunult liitunud traditsioonilise muinasjutu-sõnastusega ühtlaseks ning väga isikupäraseks stiiliks, mis annab «Ennemuistsetele juttudele» nende kordumatu ilme ja kunstilise võlu.

Kreutzwaldi muinasjuturaamatul oli nii oma sisuliste väärtuste kui ka teostusliku taseme poolest oluline tähtsus eesti kunstipärase proosa arengus. Teose ideestik ja elukäsitus jätkas ning tugevdas tekkivas kirjanduses seda põhijoont, mille kirjanik oli kätte näidanud juba «Kalevipojaga». Seejuures polnud ka algupärase proosastiili kujundamise taotlus kirjanduse edasiste arenguvõimaluste seisukohalt kaugeltki kõrvaline asi. «Ennemuistsed jutud» andsid veenva tõendi eesti proosa kunstiliste väljendusvahendite rikkusest ning paindlikkusest, soodustades sellega edasiliikumist ja julgustades nooremaid kirjamehi. Ka nende muinasjuttude motiive on korduvalt kasutatud möödunud sajandi kirjanduses (Koidula, J. Tamm) ja hiljemgi, samuti on nad inspireerinud mitmeid muusikateoseid.

«Ennemuistseid jutte» tõlgiti juba Kreutzwaldi eluajal mitmesse võõrkeelde: täielikult ilmus terve kogumik saksa keeles (F. Löwe tõlkes), valikuliselt inglise keeles jm. Üks nendest juttudest on saksakeelse tõlke vahendusel andnud ainet läti kirjanikule J. Rainisele näidendi «Kuldratsu» kirjutamiseks. Nõukogude ajal on Kreutzwaldi muinasjutte tõlgitud vene, leedu, läti jt. keeltesse.

Kreutzwaldi loomingulise kõrgperioodi poolteist aastakümmet oli tähelepandavalt viljakas ja tulemusrikas. Sellal andis kirjanik oma elutöö kõige kaalukama osa: ennekõike «Kalevipoja» kui esimese rahvusliku suurteose, «Ennemuistsed jutud», «Viru lauliku laulud» ja rea kirjandusliselt olulisi jutustusi. Nende töödega Kreutzwald sõna otseses mõttes rajas eesti rahvusliku kirjanduse alused nii ideelis-sisulises kui ka kunstilises tähenduses. Tänu tema tegevusele olid meie kirjandusel juba rahvusliku liikumise alguseks olemas esimesed klassikalised teosed, kusjuures eriti «Kalevipojale» sai osaks täita järgnevas liikumises väga tähtsat ühiskondlikku funktsiooni. 50-ndaist aastaist alates kujunes Kreutzwald ühtlasi eesti kirjanduse ja kultuurielu kõige esindavamaks kujuks, kelle töö ning taotlused äratasid tähelepanu progressiivsete kultuuritegelaste hulgas ka väljaspool Eestit. Isiklikud sidemed ning tihe kirjavahetus literaatide ja teadlastega Peterburis, Helsingis ja Berliinis tasandasid tekkivale eesti kultuurile teed laiema avalikkuse ette. Selles osas tegi Kreutzwald palju ära oma rahva ning ta püüdluste tutvustamiseks.

Elu ja tegevus. Kuigi Kreutzwald oli kujunenud laialdaselt tuntud kirjanikuks, oli ta elu argipäev Võru tohtri ametis endiselt õige üksluine, pingutav ja seejuures kehvapoolne. Kutsetöö kohustuste täitmine võttis peaaegu kogu aja, aastatega kahanes jõud ja pidev ülepingutus õõnestas ennegi põdurat tervist. Kõigist katsetest hoolimata ei leidnud Kreutzwald mingit lahendust, kuidas oma ülejäänud eluaastaid rahulikumaks ja viljakamaks muuta, majanduslikest muredest vabaneda. Kuni 70. eluaastani maksis tohter veel oma maja ostuvõlga ja alles pärast seda — kuna ka lapsed olid oma iseseisvat elu alustanud — muutus olukord kergemaks. Viimastel Võru-aastatel ei tulnud tal küll enam ainelise kitsikuse all kannatada, kuid selles elueas ja halveneva tervise juures ei andnud kirjanduslik töö enam endisi tulemusi.

Siia lisandus terve rida muidki objektiivseid või subjektiivseid tegureid, mis mõjutasid Kreutzwaldi vaateid ja hoiakut eriti 60-ndate aastate lõpul. Tema isiklikku elu varjutasid sellal tugevasti üksindus- ja pettumusmeeleolud, ajuti isegi kahtlus kogu oma töö ning tegevuse tähenduses üldse. Üha rohkem enesesse tõmbudes jäi Kreutzwald tegelikult eemale alanud rahvusliku liikumise esimestest üritustest, suutmata igakord täielikult mõista ja objektiivselt hinnata noorte jõudude püüdlusi. Tema ühiskondlik-poliitiliste vaadete teatavad vastuolud süvenesid sellel perioodil ja viisid teda ajutiselt isegi eitavale seisukohale Köleri ja Jakobsoni mõnede taotluste suhtes. Eriti mõtlematuks pidas Kreutzwald sellal viimaste katseid rahvuslikes huvides taktikaliselt ära kasutada vene šovinistlike ringkondade opositsiooni balti saksluse vastu.

Need kõikumised rahvusliku liikumise programmi ja taktika hindamisel olid küll mööduvad: peagi mõistis Kreutzwald oma seisukohtade ennatlikkust ja 70-ndate aastate algul leidis ta põhiküsimustes demokraatliku suuna esindajatega jälle ühise keele. Kuid vana kirjanik ei suutnud enam tõusta endisele juhtivale positsioonile eesti vaimuelus ega pretendeerinudki sellele. Ta polnud nüüd enam niivõrd otsene tegelane ja suunav jõud kui eelkäija ning teerajaja, keda hinnati peaasjalikult varasemate kirjanduslike teenete pärast. Tekkivad eesti seltsid nimetasid Kreutzwaldi oma auliikmeks, Eesti Kirjameeste Seltsi asutamisel (1872) valiti ta eluaegseks aupresidendiks. Loomingulisel alal aga jäid ta saavutused eelnenud perioodiga võrreldes märksa tagasihoidlikumaks.

Samal ajal omandasid vähehaaval ikka suuremat kaalu Kreutzwaldi peateosed. Eriti «Kalevipoja» ühiskondlik ja kirjanduslik tähtsus kasvas koos rahvusliku liikumise edusammudega. Kreutzwaldi ja tema tööde üle peeti ettekandeid ning avaldati kirjutisi ka mitmel pool kaugemal; 1871. aastal valiti ta Ungari akadeemia liikmeks. «Kalevipoega» tutvustati ümberjutustuste kaudu mitmes keeles, ka «Ennemuistsed jutud» tõlgiti nüüd tervikuna saksa keelde. Huvi tõusust nende teoste vastu kõneleb uute väljaannete ilmumine 1875. aastal, otse rahvusliku liikumise kõrg-

perioodi lävel. Avaldati uustrükis ka Kreutzwaldi peamised allegoorilis-satiirilised teosed «Reinuvader Rebane» ja «Kilplased».

Juba 60-ndail aastail sugenes Kreutzwaldil kontakt rahvuslikult meelestatud haritlaste noorema põlvkonnaga. Kirjavahetuse kaudu Hurda, Veske ja eriti Koidulaga avaldas ta kujunevaile kultuuritegelastele olulist mõju, püüdes kaasa aidata nende eneseleidmisele ja tööle rahva kasuks. Kirjavahetuses nooremate mõtteosalistega on vana kirjamees väljendanud oma seisukohti ja arvamusi kõigi olulisemate kaasaegse elu küsimuste kohta.

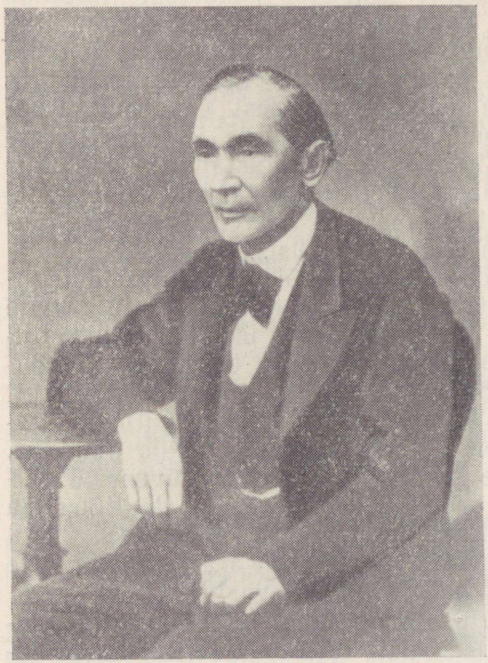

F. Kreutzwald

1877. aastal vabanes Kreutzwald lõpuks Võru linnaarsti kohustustest ja väikest pensioni saades asus elama Tartu (väimees G. Blumbergi juurde). Ta veetis oma teenitud vanaduspuhkust üldiselt üsna tagasitõmbunult, kuid kasutas siiski ka võimalust osa võtta ÕES-i, «Vanemuise», Kirjameeste Seltsi ja Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi mõningaist üritustest (esinedes muu hulgas kõnedega). Otsekohe «Sakala» ilmumahakkamisest alates astus Kreutzwald ajalehe aktiivseks kaastööliseks; siis tihenes ka ta kirjavahetus Jakobsoniga. Kodanlik-demokraatliku suuna positsioonidelt polemiseeris ta teravalt Jannseniga, hukka mõistes viimase kaldumist tagurluse ja vaimupimeduse leeri, samuti taunides Hurta «Sakalast» avalikult lahkulöömise pärast. Kuid G. Blumbergi mõjutusel, kes oli üks Jakobsoni ägedamaid vastaseid, tõmbus Kreutzwald hiljem tagasi ja loobus ajalehele kaastöö tegemisest. 1881. aastal, kui Kirjameeste Seltsi eestseisuses said ülekaalu Jakobson ja tema poolehoidjad, lahkusid Hurda mõtteosalised demonstratiivselt seltsist; ka Kreutzwald pani oma aupresidendi ameti maha, mis viis avaliku suhete katkestamiseni Jakobsoniga. See kahetsusväärne lahkheli, mis peaasjalikult oli tingitud konservatiiv-klerikaalse leeri intriigidest (nagu lubavad järeldada otsesed ja kaudsed andmed), tumestas vana kirjamehe viimaseid eluaastaid, põhjustades sisemisi vasturääkivusi ja meelekibedust.

1882. a. kevadel käis Kreutzwald ÕES-i esindajana Peterburis vana õpingutekaaslase Ph. J. Karelli 50 aasta doktorijuubelil. Pärast tagasijõudmist hakkas ta tervis ähvardavalt halvenema, ilmnes raske ja piinav haigus — põievähk. Mitu kuud pidi Kreutzwald taluma ränki vaevu, kuid ka veel sellal on ta püüdnud oma kirjanduslikku tööd jätkata. 25. (vkj. 13.) augustil kirjanik suri ja maeti neli päeva hiljem Tartu Jaani kalmistule. Kreutzwaldi surmateade äratas laialdasi vastukajasid kogu tolleaegses juba üsna ulatuslikus eesti ajakirjanduses, aga ka baltisaksa ja soome perioodikas.

Hilisem looming. Kreutzwaldi vanapõlve kirjanduslikus töös ja vaadetes nagu ta üldiseski hoiakus tõusid endisest märgatavamalt esile filosoofiline joon ning üldinimlik elueesmärgi ja elusaatuse probleemistik, said erilise osatähtsuse usulis-maailmavaatelised mõtisklused. Kõige lähemalt on kaasaegsete elusündmustega seotud ta kalendrijutud, kuna ülejäänud kirjatöödes on vähe tegemist tol ajajärgul otseselt sotsiaalses või rahvuslikus mõttes aktuaalsete küsimustega.

Pealkirjata kalendrijutus, mida hiljem keskse tegelase järgi on hakatud nimetama «Mihkel Põllupapiks», osutub üheks juhtmotiiviks religioosse kitsarinnalisuse hukkamõist. Andes üsna tõepärase kujutuse tolleaegsest külast, on Kreutzwald püüdnud näidata erisuguse mõtteviisi ja elukäsitusega inimeste suhete kujunemist. Põhiline on jutustuses ratsionalistlik-valgustusliku maailmavaate võit vagatsev-palvevendliku, kõike «ilmalikku» tauniva ellusuhtumise üle, mida toonitatakse vana talumehe Põllupapi ja ta lähikondsete saatuse kaudu. Uute vaadete esindajateks on teoses Ülevainu sulane Hans Virk, samasse külla asunud edumeelne ning haridussõbralik peremees Peeter Mõistand ja uus koolmeister. Läbivaks süžeeliseks jooneks on peretütre Else ja sulase Hansu armastus, lahusolek noormehe soldatipõlves viibimise ajal ja paarijõudmine läbi kõigi takistuste. «Mihkel Põllupapp» on Kreutzwaldi mahukaim jutustus, mis ulatus läbi «Kasulise Kalendri» üheksa aastanumbri (1865—1873); teose sündmustikuline kude on aga võrdlemisi hõre ja on paiguti üksnes hapraks ühenduseks rohkeile õpetlikele vahelepõiminguile ning arutlustele (põllumajanduslikest üksikasjust, talude päriseksostmise kasulikkusest, vallaomavalitsuste valimisest, koolikorraldusest jne.). Probleeme, millel tollal oli vaieldamatu aktuaalsus ja üldhuvitavus, pole Kreutzwald suutnud käsitleda niivõrd kunstilise elukujutuse kaudu, kuivõrd publitsistlike kõrvalepõigete näol. Seetõttu on Põllupapi lugu kirjandusteosena ebaühtlane ja laialivalguv, mida osalt on põhjustanud ka järkjärguline valmimine õige pika ajavahemiku kestel. Lugejate hulgas leidis jutt ilmudes siiski elavat vastuvõttu ja «Kasuline Kalender» saavutas sellal enneolematult suure leviku.

1874. a. kalendris ilmus eelmise järjejutustusena «Uus koolmeister». Seda oli Kreutzwald katsunud avaldada juba kümne aasta eest, enne Põllupapi loo alustamist, kuid oli sattunud tsensuuritakistustele. Käsitluse all on siin peaasjalikult koolikiisimused, kusjuures eesrindlikke kas-

vatuspõhimõtteid esindab vene keele õpetajana ametisse seatud erusoldat Ivanov, kuna kohalik pastor oma kitsarinnalisuses saab moraalse kaotuse osaliseks.

Samaaegselt juttudega jätkas Kreutzwald «Kasulises Kalendris» kuusalmikute avaldamist, milles looduse ja töö poetiseerimise kõrval leidub ka vihjeid eluraskustele, muredele ja vastuoludele. Eriti iseloomustavad on tema kui valgustaja hoiakut väljendavad salmikud, mis õhutavad mõistust harima ja õpetuse valgust taga nõudma, aga ka üldse suuremale aktiivsusele elus ning püüdlustes.

Eluteed kui unes käia
Meil ei kõlba kauemaks;
Lastel lauldaks': äia, äia!
Meestel: minge elavaks.
(Veebruar 1867)

Töö ja võitlemine peavad
Eluteel meid karastama;
Õnn, kell sammud nõnda veavad:
Võitja krooni palgaks saama.
(November 1868)

Analoogilisi mõttesalmikuid on Kreutzwald ka perioodikas avaldanud, eriti oma viimastel eluaastatel; nendes väljendab ta kurbust inimeste pärast, kes ihulikust vabakssaamisest hoolimata endises vaimuvangistuses «Pimeduse piitsa sunnil / Karjalambana kasvavad...». Ta kuulutab kadu vaimu vastastele ja kutsub võitlusele rahva eksitajate ning takistajate vastu, «Kesse m õ i s t u s t hukka mõistvad, / T e a d u s t taga kiusavad, / T a r k u s t hinge tapjaks teevad».

Väljaastumine usulise sallimatuse ja kõleda dogmatismi vastu, mis olulisel kohal oli Kreutzwaldi selleaegseis juttudes, ajendas teda ka *«Rahunurme Lillede»* nime kandvate värsivihkude avaldamisele (I — 1871, II — 1875). Need on saksa autori J. H. W. Witscheli ratsionalistlik-religioosse lüürika tõlked (kogust «Morgen- und Abendopfer in Gesängen»), mis on valminud pikema ajavahemiku jooksul. Witschel on Kreutzwaldi paelunud noorpõlvest peale ja üksiknäiteid selle värssidest oli ta avaldanud aastakümneid tagasi («Sipelga» I andes), tõlgete põhiline osa valmis aga ilmselt vanemas eas. Nagu kirjavahetusest nähtub, otsustas Kreutzwald need vabameelsed usumõtisklused välja anda «pimeduse külvajatele» (s. t. ametliku kiriku esindajatele) «meelehaiguseks». Asjaolu, et konsistoorium värsside avaldamist takistada püüdis (vastuolu pärast luterliku dogmaatikaga), kõneleb kahtlemata nende kasuks — ehkki ilmumisaja kirjanduse sisulist üldilmet arvestades suuremat edasiviivat osa sääraselgi usulüürikal ei saanud enam olla. Ei paelunud lugejaid ka abstraktne laad ja raskevõitu stiil. Siiski poleks õige märkimata jätta, et «Rahunurme Lilledes» leidub mõndagi poeetilises mõttes tähelepandavat: paiguti iseloomustab neid värsse üsnagi jõuline ning värvikas kujundikeel ja eriti looduspiltide eredus. Ka suuremas osas luuletustes kasutatud riimita blankvärss oli meie tolleaegse luule vormivõimaluste seisukohalt võrdlemisi uudne. Olgu toodud näiteks katkend luuletusest «Vana aasta viimsel õhtul»:

Vaiksed vaimud kõigute mu ümber?
Kas teil' paistab selgus taevadest?
Saatke, oh üht ainust healt mull' pilvest,
Ühte vaatust vaimu-riigi seest!
Aga külmal templil uksed lukkus,
Haud on tum ja vaikne tulev ilm.
Ees meil külvab elu kirjuid lilli,
Taga niidab surma vikat, külm.

Tartus «Vanemuise» seltsis sai sellal Koidula algatusel teoks eesti näitemängu sünd. Kreutzwald, ehkki oli algul asja edus kahelnud, elas sellele kaasa siira huvi ning osavõtlikkusega. Ka tema oli selles suunas midagi teha püüdnud: peale Võru saksa seltskonna draamaharrastustest osavõtmise korraldanud ta 50-ndate aastate lõpul ka ümbruskonna külanoortega oma aias seda laadi ettekande (Peeter I kroonimisest). Vastava teksti seadis Kreutzwald tõenäoliselt ise kokku; kirjavahetusestki kuuleme, et ta paberite hulgas leidunud mitmesuguseid dramaatilisi stseene. 1864. aastal aga saatis Kreutzwald G. Schultz-Bertramile lugeda terve suure värssnäidendi «Tuletorn», mis oli küll E. C. v. Houwaldi saatustragöödia tõlge, ometi sellisenagi eesti kirjanduspõllul enneolematu nähtus. Mõni aasta hiljem (1868) läkitas Kreutzwald oma käsikirja tutvumiseks ka Koidulale, teatades ühtlasi uue «kurbliku vaatemängu» kavatsusest. Võimalik, et esimesed juba olemasolevad näitekirjanduslikud katsetused teataval määral kaasa mõjusid eesti teatri mõtte teokssaamisele. Lavastama neid raskepäraseid ja võrdlemisi elukaugeid romantilisi värsstragöödiaid Koidula oma algajaliku trupiga siiski ei söandanud hakata. Esialgu polnud Kreutzwaldil ka teoste avaldamiseks mingit väljavaadet; alles Koidula näidendite lavamenu õhutusel jõudsid viimaks trükki nii *«Tuletorn»* (1871) kui ka *«Vanne ja õnnistus»* (1875).

Oma parema äratundmise kohaselt oli Kreutzwald püüdnud vahendada midagi üldinimliku sisu poolest tähelepandavat, ja kuna Shakespeare'i pakkumine tema arvates oli enneaegne, pöördus ta Houwaldi saatustragöödiate poole («Der Leuchtthurm», 1819; «Fluch und Segen», 1820), millel omal ajal Saksamaal oli väga suur menu olnud. Kuid Houwaldi hinnati mööduva moe tõttu üle ja ta kurbmängudele omistati väärtusi, mida neil tegelikult siiski ei ole. Sellepärast värsstragöödiate tõlkimine, mis nõudis Kreutzwaldilt palju vaeva ja tõsiseid loomingulisi pingutusi, ei suutnud end lõpptulemusena kuigivõrd õigustada. (Et originaali on püütud järgida võrdlemisi täpselt, pole siin tegemist ümbertöötusega; üksikuid väiksemaid moraliseeriva tooniga lisandusi leidub rohkem «Vandes ja õnnistuses».) Nende teoste osatähtsus nii meie dramaturgia arengus kui ka Kreutzwaldi kirjandusliku tegevuse kogupildis on võrdlemisi tagasihoidlik; kuid kirjaniku sellleaegse loomingu üldilmele on nad omamoodi küllaltki iseloomulikud, samuti oli neil teatav osa värsivormi arendamisel ja väljendusvahendite rikastamisel.

Et Kreutzwaldi tema vanemas eas eriliselt paelusid üldisemad maailmavaatelised ja usulis-filosoofilised küsimused, osutab ka samaaegne

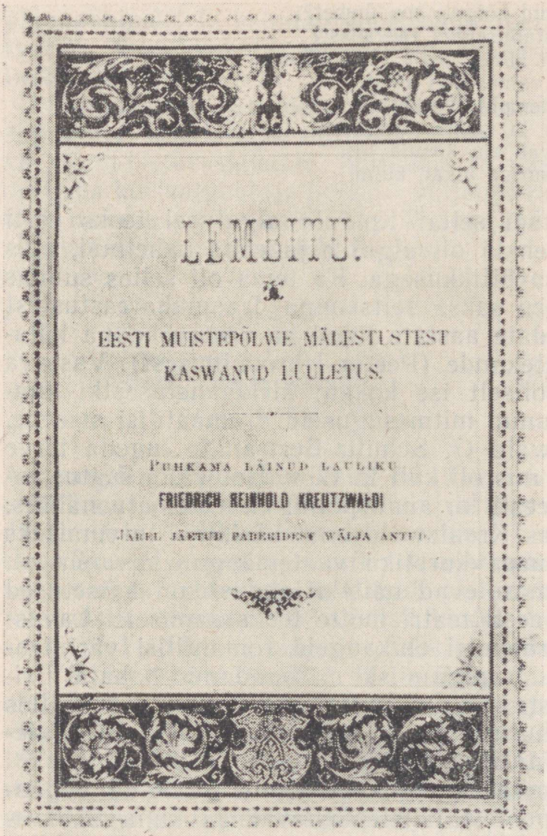
LEMBITU.

EESTI MUISTEPÕLWE MÄLESTUSTEST
KASWANUD LUULETUS.

PUHKAMA LÄINUD LAULIKU
FRIEDRICH REINHOLD KREUTZWALDI
JÄREL JÄETUD PABERIDEST WÄLJA ANTUD.

töö *«Lembitu»* juures, mida ta ise nimetas oma kirjanduslikuks luigelauluks. Eeskujuks sai šveitsi kirjaniku J. V. Widmanni ateistliku suunitlusega poeem «Buddha» (1869), millest lähtudes Kreutzwald püüdis anda siin oma arengutee, oma elukäsituse ja vaadete poeetilist üldistust ning kokkuvõtet. Alustanud tööd 1870. aastal, mil valmis viis esimest laulu, jätkas ta seda pikemate vaheaegade järel nii viimastel Võru-aastatel kui ka elu lõpul Tartus, jõudmata siiski teost päriselt katuse alla viia. Puudub tegelikult lõpplahendus, mitmesugustest sisulistest vasturääkivustest kõnelemata. Raugev loomingujõud ei suutnud enam tervikuks sulatada laenulist ainest ja omaenese maailmavaatelisi kontseptsioone ning kunstilisi kavatsusi. Teose andis lõpetamata käsikirja järgi postuumselt välja Soome Kirjanduse Selts Helsingis 1885. aastal.

«Lembitu» nimikangelase kujul ja tegevusel ei ole mingeid otseseid ühisjooni ajaloolise Sakala vanemaga — sündmuste paigutamine meie maa kristianiseerimise aega XIII sajandi algul on üldse suurel määral suvaline. Asjatu oleks siit otsida ka ajaloolise olustiku tõepärasust või muistse hõimupealiku mõttelaadi tabamist: poeemi Lembitu on eeskätt kirjanduslik autoriprojektsioon, lauliku enese vaadete ja elukäsituse, otsingute ning heitluste väljendaja. Teose põhikoestik on filosoofiline; sellesse on Widmanni maailmavaatepoeemi vabalt ja isikupäraselt töödeldes üle toodud rida usu- ning jumalaeituse motiive, ilma et Kreutzwald siiski omaks oleks võtnud eeskuju ateistlikku lõppjäreldust — selleni tema vaadete areng ei jõudnud. Lembitu jääbki oma otsinguis ja kahtlustes poolele teele, kõikudes raevuka jumalaeitamise ja peaaegu panteistliku usuhärduse vahel, milles teatava piirini avaldub autori enesegi tõekspidamiste vastuolulisus. Nõnda on «Lembitu», kuigi suurel

määral laenuline, samal ajal ometi Kreutzwaldile vägagi iseloomulik teos: oma leppimatusega mõistust kammitsevate usudogmade vastu ja üleskutsetega võitlusele vaimuvabaduse ning humaansuse eest, oma ükskõiksusega välispidise au ning hiilguse suhtes ja sügava hingelise tarbega inimest ülendava ideaali järele, oma tõe ja õigluse püüdega ning hukkamõistuga relvatärinale ja mõttetule verevalamisele.

Sellise sügavasisulise filosoofilise poeemina on «Lembitu» tähelepanu vääriv kui ainus omalaadne meie vanemas kirjanduses. Teose tõlgitsemisel esines küll pikka aega ebaselgust ja seejärel näis ta oma tähtsusest lõviosa kaotavat kirjandusliku eeskuju ilmsikstulekuga. Ometi jääb «Lembitu» niisugusenagi Kreutzwaldi poolt julgeks algatuseks. Poeem on kirjutatud ka väga nõudlikus värsivormis — stantsides, mida eesti luules hiljem ainult haruharva on kasutatud. Illustreerigu seda sissejuhatava osa viimane stroof:

Ma alustan! — Oh kuule minu kõla,
Sa meie-aegne rahvas teraselt,
Ehk kustutame seega vana võla,
Kui healte kohin kostab ülevelt!
Ehk kuulvad need, kes enne meid siin eland,
Nüüd mullas ammu, ammu puhkavad,
Need, kelle laulud enne meid siin kõland:
Et Eestis laulikud veel elavad.

Sõnastuslike pingutuste jäljed (nii rangest stroofiskeemist kui riimisundusest tingituna) on poeemis sageli küll liiaks nähtavad, et saaks kõnelda täielikust kordaminekust, aga oma aja kohta oli siin kunstiliseski mõttes tegemist teosega, mis valmistas teed eepilise luule edasistele saavutustele.

Üsna mitmelt autorilt on Kreutzwald 70-ndail aastail tõlkinud ka lüürikat — eeskätt Heine, aga samuti Hoffmann von Fallerslebeni jt. loomingust. Saksa keele vahendusel on tema värsside hulka sugenenud tõlkeid või mugandusi ka šotlaselt R. Burnsilt ja ungarlaselt M. Vörösmartylt; viimase eeskujul loodud «Laul» («Oh maamees, hoia isamaal' / Sa truu'st roosteta») kuulub Kreutzwaldi patriootilise luule paremate näidete hulka. Vana Viru laulik on tõlkinud salmikuid Schilleri «Pühendustahvleilt», aga temalt ilmunud lühiluules leiduvad isegi mõned mõttelaastud, mille algkuju pärineb aserbaidžaani klassiku Molla-Panah Vagifi loomingust, näiteks:

Nägin a u u s a i d põlgtud põlves,
nägin k e l m i d kõrguses:
Auusal 'pole rahavara —
m e h e h i n d — ei rikuses.

Kreutzwaldi muudest vanapõlve töödest tuleb märkida tema *«Lühikest seletust Kalevipoja laulude sisust»* (1869) ja koos G. Blumbergiga viimase nime all avaldatud saksakeelset ülevaadet «Kalevipojas» kasutatud rahvaluule-ainestikust («Quellen und Realien des Kalewipoeg», 1869).

Jätkates kuni 1874. aastani «Kasulise Kalendri» toimetamist, avaldas Kreutzwald selle lisas juttude kõrval ka õpetlikke kirjutisi (maakera tekkimisest, tsaar Peeter Suurest). Üksikute artiklitega esines ta 60-ndate aastate lõpul ka «Eesti Postimehes», soovitades näiteks avalike raamatukogude asutamist ja õhutades talude päriseksostmist. Kreutzwaldi Tartu-aastate väljapaistvamaks publitsistlikuks eneseavalduseks oli tema kaastöö «Sakalale», eriti oma konservatiiv-klerikaalse leeri vastu suunatud osaga. Kuid ka publitsistlikes esinemistes avaldub sellal vana kirjaniku kalduvus filosoofilistesse mõtisklustesse, nagu seda osutab «Sakalas» avaldatud «Rahvad ja nende võitlemised», veel enam aga ajalehe arhiivis käsikirjadena säilinud «Teadmisest ja uskumisest» ja «Kas inimene tohib oma mõistust tarvitada?» (mõlema 1879. a. algul saadetud kirjatöö ilmumist takistas «Sakala» ajutine sulgemine ja hiljem suhete komplitseerumine); nimetatud artiklitele oma laadilt lähedane on samuti 1879. aastal peetud kõne «Paradiisi-aed». Nendes arendab Kreutzwald valgustajale omaseid ratsionalistlikke vaateid maailmamõistmise ja usu küsimustes, millest nähtub vahetu seos kirjaniku viimaste kalendrijuttude, «Rahunurme Lillede» ja «Lembitu» põhisisuga.

Praktiliselt kasuliku teosena koostas Kreutzwald pärast Tartusse asumist oma arstliku käsiraamatu *«Kodutohter»* (ilmus 1879), milles ta ulatuslikult toetus omaenese pikaajalise kutsetegevuse kogemustele. Ühtlasi on ta selleski töös, õpetades mõistma nähtuste loomulikke põhjusi ja seoseid, püüdnud raamatu kasutajaisse sisendada valgustuslikke vaateid. «Kodutohter» leidis väga soodsat vastuvõttu ja ilmus kuni sajandi lõpuni veel kolmes kordustrükis.

Käsikirjad ja kirjavahetus. Kreutzwaldi käsikirjaline pärand jäi pärast kirjaniku surma Blumbergide valdusse. Halva hoolduse tõttu on sellest palju kaotsi läinud, teatav osa arvatavasti isegi meelega hävitatud — kuna G. Blumbergi vaated ning arusaamad Kreutzwaldi omadest oluliselt erinesid ja ta võis mõningate materjalide avalikkuse ette pääsemist pidada mittesoovitavaks. Trükki jõudis ainult poeem «Lembitu». Käesoleval sajandil õnnestus uurijail (V. Reiman, G. Suits, A. Annist jt.) Blumbergi tütre käest üks osa käsikirju — sealhulgas Kreutzwaldi rahvalaulukogu — välja kaubelda ja sel kombel talletada, kuid see pärand on ikkagi küllalt lünklik.

Tulemusrikkam on olnud Kreutzwaldi epistolaarse pärandi kogumine, ehkki ka see tegelikult oli märksa suurem tänapäeval tuntud kirjavahetusest (pärijate valdusse jäänud osast on suur jagu hävinud). On korda läinud uusi materjale esile tuua kuni kõige viimase ajani. Varasema publikatsioonina tuleb märkida *«Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetust»* (I — 1910, II — 1911), mille seadis trükivalmis K. Leetberg. 1936. aastal ilmus M. Lepiku toimetusel *«Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus»*. Nõukogude Eestis avaldatakse Kreutzwaldi kogu säilinud kirjavahetus tervikuna (toimetaja M. Lepiku põhjalike kommentaaridega); seni on lugejate ette jõudnud kuuest köitest neli.

Kreutzwald oli kirja teel tihedas suhtlemises kümnete oma aja väljapaistvate kultuuritegelastega nii Eestis kui ka väljaspool. Säilinud kirjavahetus on tema ajastu probleemide ja ta isiklike püüdluste, vaadete ning otsingute elav kroonika, mis tänapäeva lugejale pole vähem huvipakkuv kui otsene kirjanduslik looming. Nii annab kirjavahetus Faehlmanniga (mis küll ainult osaliselt on meieni jõudnud) vahetu pildi mõlema suurmehe elu, isiksuse ja tegevuse paljudest külgedest 40-ndail aastail. Laialdane kirjavahetus ÕES-i tegelastega ja huviosalistega kirjanduse ning rahvaluule alal (E. Sachssendahl, A. H. Neus, C. Reinthal, G. Schultz-Bertram jt.), samuti Peterburi akadeemikutega (eriti A. Schiefneriga) võimaldab saada üksikasjaliku ülevaate Kreutzwaldi peateoste sünniloost, tema kui kirjaniku ja inimese tegutsemistingimustest, maailmavaatelistest heitlustest ja elukondlikestki suhetest. Kirjavahetus soome literaatide ja teadlastega (A. Ahlqvist, O. Donner, Yrjö-Koskinen jt.) dokumenteerib varasemat vahetut kontakti põhjapoolse hõimurahva kultuurieluga, kusjuures sai võimalikuks avaldada sealseis soodsamais tingimustes Kreutzwaldi peateosed. Ka kirjalik suhtlemine prof. W. Schott'iga Berliinis aitas kaasa «Kalevipoja» ja üldse tekkiva eesti kirjanduse tutvustamisele rahvusvahelises ulatuses.

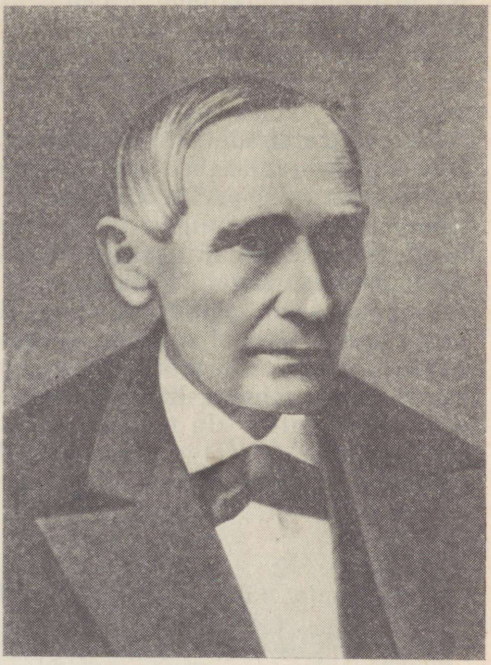

Kreutzwald 70-ndail aastail

Suurt huvi pakub Kreutzwaldi kirjavahetus eesti rahvusliku liikumise tegelaste ja noorema kirjandusliku põlvkonna esindajatega. J. Köler, J. Hurt, J. Adamson, C. R. Jakobson, M. Veske, A. Reinvald jt. on Kreutzwaldiga elavas kirjalikus suhtlemises olnud ja selles kirjavahetuses leiavad valgustamist ning läbiarutamist paljud ajajärgule eriomased probleemid. Täiesti ainulaadsel kohal on aga kõige muu hulgas Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus, mis rohkemal määral kui ükski teine omab andmelis-teatmelise väärtuse kõrval veel erilist tähtsust inimliku dokumendina. Juba aastate koormast rõhutud kirjaniku ja oma elu ning loomingu õitseeas oleva poetessi ligi kuus aastat kestnud kirjavahetust pole mitte

põhjuseta iseloomustatud kui omapärast kultuuriloolist kiriromaani, milles kaasaja ühiskonna, vaimuelu ja kirjanduse probleemid on kõige tihedamalt läbi põimitud usalduslike enese-eritlustega ja suurest hingelisest lähedusest sugenenud emotsionaalse koega. Nagu kirjandusteosel on sellel kirjavahetuselgi oma sisemine areng, tõusud ja langused, konfliktid ja lahendused. Kõige selle tõttu on Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus saanud tähelepandavaks raamatuks meie kirjandusklassikas, mis paelub lugejat nii oma erakordse intellektuaalse sisurikkusega kui ka tundelise elemendiga.

Kreutzwaldi ulatuslik epistolaarne pärand sisaldab ainulaadset ning asendamatut andmestikku kogu mõõdunud sajandi eesti ühiskondliku ja vaimse elu uurimiseks. Ühtlasi on see hindamatu väärtusega kirjaniku enese vaadete, taotluste ning isiksuse lähemaks tundmaõppimiseks, ta teoste sünnilugude ja -miljöö selgitamiseks jne. Kreutzwaldi kirjad kujutavad enesest sageli ulatuslikke arutlusi ühiskondlike ja maailmavaateliste küsimuste, kultuurielu ning kirjanduslike probleemide üle, kajastades oma aja ideelisi võitlusi. Seejuures võis kirjanik oma seisukohti kirjavahetuses avaldada märksa vabamalt kui trükis ilmunud tsensuurialustes kirjutistes ja teostes. Ka oma kirjade kaudu mõjutas Kreutzwald kaasaegseid eesti avaliku elu tegelasi, kasutades kirjavahetust eesrindlike mõtete edasiandmiseks. Kõige selle tõttu tuleb kirjaniku epistolaarset pärandit tema ilukirjandusliku loomingu ja rahvavalgustuslike teoste kõrval väärtuslikult hinnata.

Kreutzwaldi tähtsus eesti rahvusliku kirjanduse kujunemisprotsessis

Oma pikaajalise viljaka tegevuse ja loominguliste saavutustega tõi Kreutzwald eestikeelse kirjasõna arengukäiku põhjaliku murrangu, mistõttu me teda õigusega peame rahvusliku kirjanduse rajajaks. Ühtlasi andis tema mitmekülgne elutöö võimsa tõuke kogu eesti kultuurielu edasiliikumiseks.

Nendeks peamisteks joonteks, mis näitavad eesti kirjanduse kvalitatiivselt uuele astmele tõusmist, on Kreutzwaldi loomingu demokraatlik ideestik, ta peateoste rahvapärane ainestik ja kunstilise vormi rahvusliku omapära taotlus. Kreutzwaldi kirjanduslikku pärandit iseloomustavad sügav humanism ja lähedus rahvahulkade püüdlustele, millega ta andis eeskuju kogu rahvusliku liikumise ajajärgu kirjandusele ning pani aluse eesti demokraatliku kultuuri parimaile traditsioonidele.

Eesti rahvusliku kirjanduse pideva ja jõudsa arengu algust tähistab ennekõike eepos «Kalevipoeg», mille koostamine on Kreutzwaldi suurimaks teeneks. Nii «Kalevipoeg» kui ka «Eesti rahva ennemuistsed jutud» on valminud otseselt rahvaluule ainetel, millega kätte näidati folkloori tähtsus rahvusliku sõnakunsti alusena. Rahvaloomingu sisulisi ja kunstilisi väärtusi selgitades, ise rahvaluulet kogudes ja kogumist ning aval-

damist õhutades andis Kreutzwald suuna ka eesti folkloristika arengule.

Kreutzwaldi loomingul oli teedrajav osa nii luules kui proosas. Ühelt poolt «Kalevipoeg» regivärsi kirjandusliku kasutamise tähelepandavaima näitena, teiselt poolt uueaegsete poeetiliste eeskujude järgimine «Viru lauliku lauludes» ja «Lembitus» avasid eesti luulele laiad ning mitmekesised arenguvõimalused. Rahva muinasjutuainestiku kunstipärase töötlemise, valgustusliku proosa mugandamise ja kaasaegsete elunähtuste vahetu kujutamisega andis Kreutzwald tugevasti hoogu jutukirjanduse edenemisele. Väljaastumistega pastorlik-kösterliku pimestuskirjanduse vastu (mis kõige resoluutsemalt said avalduda küll peamiselt kirjavahetuses) näitas ta kätte ka eesti demokraatliku kirjanduskriitika ülesanded.

Kreutzwaldi laialdane ja mitmekesine publitsistlik tegevus oli kantud püüdest kaasa aidata rahvahulkade olukorra paranemisele, vaimuvalguse levimisele. Järjekindlalt astus ta välja klerikaalide kui rõhumise õigustajate, obskurantismi jutlustajate, hariduse ja progressi takistajate vastu, teadusliku ja sügavalt humaanse elukäsituse eest. Arvukate rahvavalgustuslike ja populaarteaduslike töödega avardas kirjanik lugejate silmaringi, levitas teadusele tuginevat mõtteviisi, võitles kultuurilise maha-

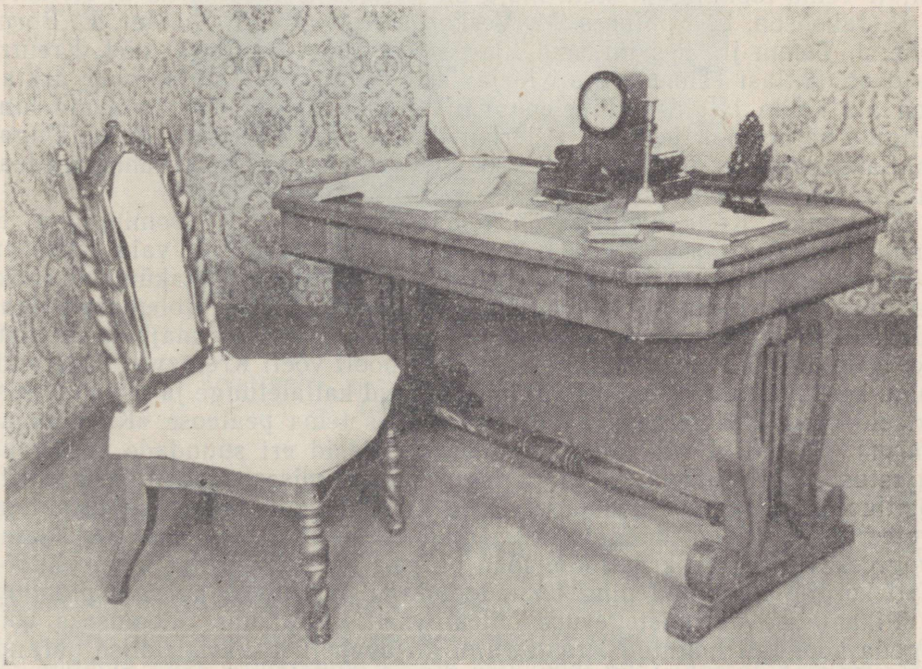

Kreutzwaldi kirjutuslaud (kirjaniku memoriaalmuuseumis Võrus)

jäämuse ja vaimse inertsuse vastu. Pärisorjusliku korra igandite leppimatu vastasena püüdis Kreutzwald kaasa aidata uute ühiskondlike suhete kujunemisele, katsus igati hõlbustada eesti talurahva teed jõukusele ja haridusele.

Mõistes Eestimaa Vene riigiga liitmise ajalooliselt edasiviivat tähtsust, pidas Kreutzwald loomulikuks tihedaid sõprussuhteid ja koostööd suure vene rahvaga. Tema tegevuse ja isiklike kontaktide kaudu eeskätt Peterburi teadlastega kujunesid eesti kultuuri viljakad sidemed vene ja soome kultuuriga.

Hinnatavad teened on Kreutzwaldil meie kirjakeele väljakujundamisel ja selle eri harude (ilukirjanduslik, publitsistlik, populaarteaduslik) arendamisel. Lähendades kirjakeelt sihipäraselt rahva kõnekeelele, rikastas ta samal ajal keelt arvukate tuletiste ja uudsete sõnaühenditega. Kreutzwaldi eestvõttel, ägedas võitluses tagurlike literaatide vastu, tuli kasutusele uus, häälduspärane kirjaviis.

Kreutzwaldi laiahaardeline ja põhjapanev tegevus eesti kirjanduse ning kogu rahvusliku kultuuri arendamisel leidis täielikku tunnustust rahvusliku liikumise aja noorema kirjandusliku põlvkonna poolt, kes nägi «Kalevipoja» koostajas suurimat kirjanduslikku autoriteeti ja auväärset eelkäijat. Tema loomingu vahetu mõju all kujunesid kirjanikeks L. Koidula, C. R. Jakobson, F. Kuhlbars, M. Veske, A. Reinvald, J. Kunder, E. Bornhöhe, J. Tamm jt., kes jätkasid ning viisid edasi Lauluisa tööd. Kreutzwald oli ühtlasi esimene eesti kirjanik, kelle tegevus ja looming äratas oma aja kohta laialdast tähelepanu ning kutsus esile tunnustavaid hinnanguid väljaspool Eestit — Peterburi kõrval eriti Soomes, aga ka Ungaris, Saksamaal jm. Nõnda saadi tekkivast eesti kirjandusest lähemaid teateid ka rahvusvahelises ulatuses.

Suhtumine Kreutzwaldisse ja tema kirjanduslikku loomingusse ei olnud kirjaniku kaasajal ega ka hiljem kõiges üksmeelne, vaid selles on esinenud teravaid arvamuste võitlusi. Nendes paljude aastakümnete jooksul toimunud võitlustes väljendub selgesti kahe kultuuri olemasolu igas rahvuslikus kultuuris. Konservatiiv-klerikaalse leeri esindajate, estetistlike kriitikute ja kodanlike natsionalistide poolt võeti Kreutzwaldi pärandi vastu korduvalt ette avalikke või maskeeritud kallaletunge ja moonutamiskatseid (mis eriti selgesti avaldub võitluses tema peateose «Kalevipoja» ümber). Suuremal või väiksemal määral leidsid eri suundade vastuolud kajastust ka Kreutzwaldi elu ja tegevuse uurimises. Kodanlike autorite käsitluses on paljudel puhkudel fakte ja asjaolusid tendentslikult interpreteeritud, millega madaldati kirjaniku edasiviivat osa. Eesti ühiskonna progressiivsed, demokraatlikud jõud on aga Kreutzwaldi ja tema elutööd alati kõrgelt hinnanud ning tema loomingu paremikku au sees pidanud.

Pikaajalise uurimistegevuse objektiivselt kasulikuks tulemuseks võib lugeda hoolikalt kogutud Kreutzwaldi kirjavahetust, käsikirjalise pärandi säilmeid ja muud kirjanikusse puutuvat materjali, mis on võimaldanud mitmete ulatuslikumate ja kaalukamate uurimuste teokssaamist (G. Suits,

Kreutzwaldi monument Tallinnas (*skulptorid E. Taniloo ja M. Saks*)

A. Annist, L. Tohver-Raud). Suure kirjaniku mälestuse jäädvustamine oli aga kodanlikus Eestis jäetud eraalgatuse asjaks, ning kuigi tegutses isegi vastav selts, ei saanud sel olla küllaldasi tulemusi (märkimisväärseim on neist 1926. aastal kirjanikule Võrus püstitatud monument). Ka Kreutzwaldi teoste avaldamine oli sellal väga piiratud ja juhusliku iseloomuga.

Põhjalik murrang suhtumises Kreutzwaldi elutöösse ning mälestusse võis toimuda alles Nõukogude Eestis. Nii loodi 1941. aastal Kreutzwaldi majas Võrus (kus kodanluse võimutsemise ajal oli sisse seatud kõrts)

kirjaniku memoriaalmuuseum. Enneolematu ulatuse on saanud Kreutzwaldi teoste avaldamine. Nii on ainuüksi «Kalevipojast» nõukogude ajal ilmunud viis uut väljaannet (sealhulgas ka esimene teaduslik väljaanne) üldtiraažiga üle 110 000 eksemplari; neli väljaannet on avaldatud

Kreutzwaldi teoste nõukogudeaegseid väljaandeid

eeposest venekeelses tõlkes. 1953. aastal, millal laialdaselt tähistati kirjaniku 150. sünni-aastapäeva, sai teoks ka tema teoste kogu väljaandmine viies köites. Lõpule jõudmas on Kreutzwaldi ulatusliku kirjavahetuse publitseerimine. Kreutzwaldi nime kannavad Eesti NSV Riiklik Raamatukogu ja Eesti NSV Teaduste Akadeemia Kirjandusmuuseum, aga ka mõned koolid, tänavad, kolhoosid. Rahva austuse ja tänu väljenduseks on Lauluisale püstitatud monumendid Tartus (1952) ja Tallinnas (1958). Üleliidulist tähelepanu äratanud kultuurisündmusena tähistati 1961. aastal «Kalevipoja» esmailmumise 100 a. juubelit. Ka Kreutzwaldi elu ja loomingu marksistlik uurimine on arenenud tõusujoones, kindlatel ideelistel ja metodoloogilistel alustel.

Kreutzwald kui eesti rahvusliku kirjanduse rajaja ning möödunud sajandi suurim kultuuritegelane on saanud püsiva ning auväärse koha nii meie kirjanduse ajaloos kui ka laiade rahvahulkade teadvuses.

I. Wina-katk. Trt. 1840 (II tr. 1881). ▪ Wagga Jenowewa ajalik elloaeg. Trt. 1842 (II tr. 1863, III tr. 1866, IV tr. 1878; salatrükid 1849, 1852, 1858, 1871). ▪ Sippelgas. Essimene jäggo. Trt. 1843. ▪ Maa-rahva Kasuline Kalender (hiljem: Eesti-rahva...) 1846—1860, 1863—1874. ▪ Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on, I—V. Trt. 1848—1849. ▪ Ma- ja Merre-piltid. Trt. 1850 (II tr. 1882). ▪ Reinowadder Rebbane. Trt. 1850 (II tr. 1862, III tr. 1869; salatrükid 1860, 1876). ▪ Ueber den Charakter der Estnischen Mythologie. Verh. GEG II, 3. Dorpat 1850. ▪ Risti-sõitjad. Trt. 1851. ▪ Dr. Friedrich Robert Fählmann's Leben. Verh. GEG II, 4. Dorpat 1852. ▪ Paar sammokest rändamiseteed. Trt. 1853. ▪ Sõda. Trt. 1854 (salatrükk 1861). ▪ Lühhikenne õppetus terwisse hoidmissest. Trt. 1854. (II tr. 1860, III tr. 1869). ▪ Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten. St. Petersburg 1854. ▪ Kalewipoeg, eine Estnische Sage. Verh. GEG IV—V. Dorpat 1857—1861. ▪ Maa ja mere pildid. Teine jagu. Trt. 1857. ▪ Kilplaste imevärklikud, väga kentsakad, maa-ilmas kuulmata ja tännini veel üleskirjutamata jutud ja teud. Trt. 1857. (II tr. 1878). ▪ Eesti-rahva Ennemuistsed jutud ja Vanad laulud. Esimene jagu. Tln. 1860. ▪ Angervaksad. Trt. 1861. ▪ Sippelgas. Teine jagu. Trt. 1861. ▪ Maa ja mere pildid. Kolmas jagu. Trt. 1861. ▪ Kalevi poeg. Kuopio 1862 (III tr. Trt. 1875). ▪ Häda- ja Abi-raamatukene, ehk Lahearu küla õpetlik Rõõmu ja kurvastuse juttustus. Esimene jagu. Trt. 1862. ▪ Uus Tallinna maa-keele. ABD ja lugemise raamat lastele. Trt. 1863. ▪ Eesti-rahwa Ennemuistsed jutud ja Vanad laulud. Teine jägu. Trt. 1864. ▪ Eesti-rahva Ennemuistsed jutud ja Vanad laulud. Kolmas jägu. Trt. 1865. ▪ Viru lauliku laulud. Trt. 1865. ▪ Eestirahva Ennemuistesed jutud. Helsingi 1866 (II tr. Trt. 1875). ▪ Lühikene seletus Kalevipoja laulude sisust. Trt. 1869. ▪ Tuletorn. Trt. 1871. ▪ Rahunurme Lilled pääva töö ja palavuse jahutuseks. Trt. 1871. ▪ Vanne ja õnnistus. Trt. 1875. ▪ Rahunurme Lilled pääva töö ja palavuse jahutuseks. Tõine jagu. Trt. 1875. ▪ Kodutohter. Trt. 1879. ▪ Lembitu. Helsingi 1885.

Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus I—II. (Toimet. K. Leetberg.) Trt. 1910—1911. ▪ Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus. (Toimet. M. Lepik.) Trt. 1936. ▪ Friedrich Reinhold Kreutzwaldi kirjavahetus II—V. (Toimetanud ja kommenteerinud M. Lepik.) Tln. 1953—1962.

Teosed (viies kõites): Laulud; Kalevipoeg; Eesti rahva ennemuistsed jutud; Jutud; Maailm ja mõnda. Tln. 1953. ▪ Kalevipoeg. Tekstikriitiline väljaanne ühes kommentaaride ja muude lisadega I—II. (Toimet. A. Annist.) Tln. 1961—1963.

Olulisemaid tõlkeid: Ehstnische Märchen. Aus dem Ehstnischen übersetzt von F. Löwe. I — Halle 1869, II — Dorpat 1881. ▪ Калевич. Древняя эстонская сага в двадцати песнях. Перевел Юрий Трусман. Ревель, I — 1886, II — 1889. ▪ The Hero of Esthonia and other Studies in the Romantic Literature of that Country. Compiled from Esthonian and German Sources by W. F. Kirby. I—II. London 1895. ▪ Kalewipoeg. Aus dem Estnischen übertragen von F. Löwe. Reval 1900. ▪ Kalevipoeg. Az észtek nemzeti éposza. Eszt eredetiből fordította Bán Aladár. Budapest 1929. ▪ Kalevipoegs. Igauņu tautas eps. No igauņu valodas tulkojusi Elīna Zālīte. Rīgā 1929. ▪ Le Kalewipoëg. Légende épique estonienne. (Tõlk. N. Raudsep ja P. de Stoecklin.) Paris 1930. ▪ Kalewipoeg. La leggenda nazionale del popole Estone. (Tõlk. G. Geroni.) Roma [1931]. ▪ Калевипоэг. Эстонский народный эпос. Перевели с эстонского Вл. Державин и А. Кочетков. Таллин 1950. ▪ Старинные эстонские народные сказки. Таллин 1953. ▪ Калевипоэг. Эстонский народный эпос. Пер. с эстонск. В. Державин и А. Кочетков. М. 1956. ▪ Kalevipoeg. Viron sankarieepos. Suomentanut H. Winter. Helsinki 1957. ▪ Syn Kalevův. [Vybral a přeložil, doslov a poznámky napsal M. Lukáš.] Praha 1959. ▪ Kalevipoeg. Észt nemzeti eposz. Fordította Bán Aladár. Budapest 1960. ▪ Kalevo sūnus (Kalevipoegas). Estu liaudies epas. Verté J. Marcinkevičius. Vilnius 1963.

II. M. J. Eisen, Friedrich Reinhold Kreutzwald. Tähtsad mehed I. Trt. 1883. ▪ G. Blumberg, Dr. Reinhold Friedrich Kreutzwald's Leben. Verh. GEG XXI, 1. Dorpat 1904. ▪ U. Karttunen, Kalevipoegin kokoonpano. Helsinki 1905. ▪ V. Reiman, Friedrich Reinhold Kreutzwald. Kivid ja killud I. Trt. 1907. ▪ H. Pöögelmann,

Kalevipoja juubeli puhul. Edasi IV, 1911, lk. 41—44. ▪ G. Suits, Lenau «Viru lauliku lauludes». EKirj. 1914, nr. 2, lk. 59—62. ▪ A. Jürgenstein, Kreutzwaldi vabameelsus. — Arvustuslised kirjatööd. Trt. 1918. ▪ Fr. Tuglas, «Kalevipoeg»; «Lembitu»; «Paar sammukest rändamise teed». — Kriitika I, Trt. 1919. ▪ M. Linnasaar, «Lembitu» sündimine. Tln. 1921. ▪ A. Anni, Kreutzwaldi saksakeelsed ballaadid. EKirj. 1926, nr. 11—12, lk. 562—576, 629—634. ▪ A. Säärits, «Lembitu» algupära kriitika. EKirj. 1927, nr. 11, lk. 587—605; 1928, nr. 2 ja 4, lk. 71—98, 177—206; 1933, nr. 4—6, lk. 163—174, 219—231, 266—282. ▪ J. Roos, Fr. R. Kreutzwaldi «Maa- ja Merepiltide» algupära. EKirj. 1930, nr. 6, lk. 257—268. ▪ A. Anni, Kreutzwaldi noorpõlv ja saksakeelne lüürika. EKirj. 1930, nr. 7—8, lk. 305—319, 370—378. ▪ L. Tohver, Kreutzwaldi näidenditõlked, võrreldud originaalidega. EKirj. 1930, nr. 9 ja 11, lk. 417—434, 520—530. ▪ A. Anni, Kreutzwald'i kalendrijutud. EKirj. 1931, nr. 11—12, lk. 567—577, 625—638. ▪ G. Suits, Uusleide Kreutzwaldi uurimises. Lng. 1931, nr. 9, lk. 966—972. ▪ G. Suits, Kreutzwaldi eluloo algallikail. Lng. 1931, nr. 10, lk. 1071—1077. ▪ L. Tohver, Kreutzwaldi väliskirjanduslikust eruditsioonist. Trt. 1932. ▪ G. Suits, Kreutzwaldi varasemaist õpiaastaist. Lng. 1932, nr. 6, lk. 694—700. ▪ A. Anni, F. R. Kreutzwald'i 50-ndal surmapäeval. EKirj. 1932, nr. 12, lk. 581—595. ▪ S. Holberg, Kreutzwaldi usundlik maailmavaade. Trt. 1933. ▪ G. Suits, Kreutzwald Ohulepal. Lng. 1933, nr. 4, lk. 444—450. ▪ G. Suits, Kreutzwald Tallinnas. Lng. 1933, nr. 5, lk. 595—603. ▪ G. Suits, Noor Kreutzwald literaadilisandikuna. Lng. 1933, nr. 6—7, lk. 706—711, 802—809. ▪ G. Suits, Kreutzwald Peterburis. Lng. 1933, nr. 8, lk. 940—944. ▪ E. Laugaste, Fr. R. Kreutzwald'i «Kilplaste» algallika küsimus. EKirj. 1933, nr. 12, lk. 563—586. ▪ A. Anni, Kalevipoeg eesti rahvaluules. Trt. 1934. ▪ G. Suits, Kreutzwald Tartus. Lng. 1934, nr. 4, lk. 442—447. ▪ G. Suits, Kreutzwaldi üliõpilasaastaist. Lng. 1934, nr. 5, lk. 592—597. ▪ G. Suits, Kreutzwald ja rahvuslik esiärkamine. Lng. 1934, nr. 7, lk. 827—830. ▪ G. Suits, Kreutzwald ja esimene rahvuslik etapp. Lng. 1934, nr. 10, lk. 1184—1188. ▪ H. Paukson, Kreutzwaldi *Kalevipoeg* eesti rahvuslikus teadvuses. — Raamatu osa Eesti arengus. Trt. 1935, lk. 98—128. ▪ G. Suits, Kreutzwald Tartust lahkumisel. Lng. 1935, nr. 1, lk. 79—86. ▪ G. Suits, Kreutzwaldi lõpueksam. Lng. 1935, nr. 2, lk. 205—208. ▪ G. Suits, Esiärkamine vastoludes. Lng. 1935, nr. 3, lk. 327—328. ▪ A. Annist, «Kalevipoja» saamislugu. Trt. 1936. ▪ A. Annist/G. Saar, Kreutzwald, Jean Paul ja Witschel. Trt. 1936. ▪ A. Aspel, Lähtekohti Kreutzwaldi stiili iseloomustamiseks. EKirj. 1937, nr. 8—9, lk. 380—393, 437—459. ▪ G. Suits, Kreutzwaldi kaastööst «Inlandis» ja ta sekeldusest ametivõimudega 1843. aastal. Eesti Teaduste Akadeemia Aastaraamat I. Trt. 1940, lk. 210—218. ▪ H. Paukson, Kreutzwald esseistina uut ajastut kuulutamas. Lng. 1940, nr. 5, lk. 540—550. ▪ A. Annist, «Kalevipoeg» kui kunstiteos. Tartu/Dorpat 1944. ▪ G. Suits, Nuori Kreutzwald. Helsinki 1953. J. Roos, Fr. R. Kreutzwaldi *Vina-katku* tekkeloo ja algupära küsimus. Lng. 1941, nr. 2, lk. 208—219. ▪ K. Taev, Kreutzwaldi «Kalevipoeg» ja tsaristlik tsensor. Lng. 1952, nr. 1, lk. 111—121. ▪ E. Laugaste, Fr. R. Kreutzwald folkloristina. Teaduslikud tööd, pühendatud Tartu Riikliku Ülikooli 150. aastapäevale. Tln. 1952, lk. 43—81. ▪ Fr. R. Kreutzwaldi maailmavaade ja tegevus. Artiklite kogumik. Tln. 1953. ▪ Friedrich Reinhold Kreutzwald 1803—1882. Elu ja tegevus sõnas ja pildis. (Koost. M. Lepik ja L. Raud.) Tln. 1953. ▪ E. Sõgel, Eesti rahva suur kirjanik. Lng. 1953, nr. 12, lk. 1475—1502. ▪ L. Raud, Fr. R. Kreutzwaldi sidemeist kaasaja eesrindliku intelligentsi, eriti vene akadeemikutega. TRÜ Toim., v. 38. Tln. 1955, lk. 54—67. ▪ A. Elango, Fr. R. Kreutzwaldi seisukohti rahvahariduse ja kooli küsimustes. TRÜ Toim., v. 38. Tln. 1955, lk. 71—92. ▪ I. Sarv, Rahvapärane fraseoloogia Fr. R. Kreutzwaldi loomingus. TRÜ Toim., v. 41. Trt. 1956, lk. 101—116. ▪ «Kalevipoja» küsimusi. TRÜ Toim., v. 53. Trt. 1957. ▪ E. Nirk, «Kalevipoeg» kahe kultuuri vahelises võitluses. — Laias laastus. Tln. 1957. ▪ A. Järv, «Kalevipoeg» XIX sajandi teise poole hinnangutes. Lng. 1957, nr. 4, lk. 591—604. ▪ E. Nirk, «Kalevipoja» osa eestlaste rahvustunde kasvatamisel. Eesti Kommunist 1957, nr. 12, lk. 7—15. ▪ R. Põldmäe, Fr. R. Kreutzwald ja vennastekogudus. KKirj. 1958, nr. 7, lk. 400—411. ▪ E. Nirk, Eesti kirjanduse eelajaloost ja Kreutzwaldi teest kirjandusse. KKI Uurimused III. Tln. 1958, lk. 9—80. ▪ E. Nirk, Kreutzwaldi rahvalaulutöötlustest 1840-ndail aastail. KKirj. 1958, nr. 10—11, lk. 589—599,

650—664. ▪ G. Laugaste, Fr. R. Kreutzwaldi osa rebasejuttude vahendajana. TRÜ Toim., v. 77. Trt. 1959, lk. 68—96. ▪ E. Laugaste/E. Normann, Muistendid Kalevipojast. Tln. 1959. ▪ H. Treumann, Lisandusi «Eesti rahva ennemuistsete juttude» publitseerimisloole. KKirj. 1960, nr. 2, lk. 93—102. ▪ E. Nirk, Friedrich Reinhold Kreutzwald. Lauluisa elulugu. Tln. 1961. ▪ E. Jansen, Friedrich Reinhold Kreutzwaldi maailmavaatelisest väljakujunemisest I. Paar sammukest... II. Trt. 1961, lk. 9—40. ▪ E. Nirk, Paar lisakildu Kreutzwaldi põlvnemisloost. KKirj. 1961, nr. 7, lk. 399—403. ▪ R. Põldmäe, Fr. R. Kreutzwaldi kokkupuuteid Koidula teatritegevusega. Lng. 1961, nr. 9, lk. 1418—1427. ▪ K. Siilivask, «Kalevipoja» ajalooline sisu ja ideestik. Lng. 1961, nr. 11, lk. 1701—1716. ▪ A. Vinkel, Kreutzwaldi osast eesti rahvaraamatu arengus. Paar sammukest... II. Trt. 1961, lk. 41—74. ▪ E. Sõgel, «Kalevipoeg» kuulub maailmakirjanduse varasalve. Eesti Kommunist 1961, nr. 9, lk. 40—49. ▪ E. Nirk, «Kalevipoja» osast eesti kirjanduse arengus. Lng. 1961, nr. 12, lk. 1900—1910. ▪ A. Annist, Viron Kalevipoika-perinteen historiasta. Virittäjä 1962, nr. 4, lk. 412—418. (= Nimi ja asia. Helsinki 1962, lk. 216—222). ▪ R. Põldmäe, Fr. R. Kreutzwaldi varasemaid suhteid «Vanemuise» seltsiga. Lng. 1962, nr. 8, lk. 1254—1268. ▪ Kalevipoeg kunstis. Koostanud ja sissejuhatavad artiklid kirjutanud I. Solomõkova ja H. Üprus. Tln. 1962. ▪ A. Undla-Põldmäe, Kreutzwaldi ja Koidula kirjanduslikest suhetest. Lng. 1963, nr. 12, lk. 1889—1895. ▪ «Kalevipoja» küsimusi II. TRÜ Toim., v. 138. Trt. 1963. ▪ E. Jansen, Kreutzwald «Sakala» kaastöölisena. KKirj. 1965, nr. 4, lk. 203—210.

III peatükk

JOHANN VOLDEMAR JANNSEN

Jannsen kuulub nende kirjameeste hulka, kellel on olnud rohkem öelda oma kaasajale kui järelpõlvedele. Tema tugev anne ei leidnud puuduliku hariduse, halbade kirjanduslike eeskujude ja kõveriti kujunenud maailmavaate tõttu täisväärtuslikku rakendust. Jannseni osa eesti kirjanduse ajaloos seisab peamiselt selles, et ta oma tegevusega aitas talurahvas kujundada ajalehe ja raamatute lugemise harjumust. Jannsenil kui rahvusliku liikumise tegelasel oli oluline koht kultuuriürituste algataja ning organiseerijana, seejuures etendas ta aga, eriti 1870-ndail aastail, äärmiselt vastuolulist osa.

Jannseni elukäik, ühiskondlik ja ajakirjanduslik tegevus

Varasem elu- ja kujunemisjärk. 16. (vkj. 4.) mail 1819 sündis Vana-Vändra mõisa möldril ning Tõrvaaugu kõrtsimehel Adol ja tema naisel Mallel poeg, kellele pandi nimeks Jaan. Priinime *Jensen* sai perekond paar-kolm aastat hiljem. Kui poiss suureks kasvas ja 23-aastaselt Vändra köstriks ning kihelkonnakoolmeistriks sai, kanti ta kohaliku saksa koguduse personaalraamatusse Johann Adami poeg Jannsenina. Alles 1860-ndate aastate lõpul hakkas mees, nüüd juba auväärne redaktorihärra, oma eesnime kirjutama kirjandusloos tuntud kujul — Johann Voldemar (selle täienduse tegi ta oma ristiisa, Vändra mõisniku Vold. von Ditmari nime järgi).

Jannseni isapoolsete esivanemate liinis pärandati möldriametit põlvest põlve: seda pidasid Vändra lähedal Suurejõel juba vaarisa Jaan ja vanaisa Juhan. Jannseni ema, kangur Andrese tütar, oli pärit Kuldkeppide suguvõsast Suure-Jaani kihelkonna Vastemõisa vallast, mis paikneb Vändra naabruses. Välimuselt olevat Johann Voldemar läinud tüüakaisse isa sugulastesse, iseloomult ja vaimuannetelt enam emasse, kes olnud lauluarmastaja, elurõõmus ja sõnakas naisterahvas.

Tulevase kirjamehe lemmikkohaks varasemas lapseeas oli rahvarikas veskikoda, kus veskilised jahvatusjärge oodates mõnusat juttu ajasid ja nalja viskasid. Mitte asjata ei nimetanud Jannsen hiljem veskituba oma «suurkooliks»: siin kasvas ta maast-madalast kokku ehtsa rahvakeelega ja talupojahuumoriga, mis said tema kirjatööde suurematéks väärtusteks.

Muretu lapsepõlv ei kestnud kaua. Poisike oli vaevalt seitsme aastane, kui suri isa. Ema läks varsti teist korda mehele, väike Jannsen ja tema õed-vennad said maitsta kibedat vaeslapseleiba. Võõrasisa Jaan Rõõmussaar oli möldri- ning kõrtsmikuametis kergemeelne ja korratu, mistõttu Ditmar talt juba 1829. a. jüripäeval veski- ja kõrtsikoha käest ära võttis. Samal kevadel anti lapsed karjasteks sugulaste juurde. Väikese Jaani uueks elukohaks sai kihelkonna piiril asuv Magenaru metsatalu, mis kuulus võõrasisa vennale.

Paari aasta pärast võttis ema poja enda juurde tagasi ja saatis ta Vändra köstrikooli. Poiss õppis hästi, ja kui 1833. a. sügisel avati Vändra köstrimajas kihelkonnakool, mille ülesandeks oli ette valmistada külakooliõpetajaid ja vallakirjutajaid, pääses sinna kohe ka noor Jannsen. Kösterkoolmeistrilt Kochilt saanud usin koolipoiss lugeda O. W. Masingu «Maarahva Nädalalehte», mille mõjul tärganud temas lapselik nõu hakata ka ise kirjutama eestikeelset ajalehte. Masingu austajaks jäi Jannsen eluajaks. Koolivaheaegadel hoidis ta karja Ernst Petersoni esivanemate talus Särghaual (Särgaval). Sealne pererahvas pidas lugu kirjavarast, mida suure himuga luges ka karjapoiss.

Kui kool oli läbi ja ka leeris käidud (1836), võttis kohalik abipastor Carl Körber noore Jannseni endale kutsariks. Kuid Vändra kentsakal kirikuõpetajal jätkus huvi anda häid vaimuandeid ilmutavale noorukile ka õpetust muusikas ja saksa keeles. Küllap asjaolu, et Jannsen puutus noores eas kokku just «heade sakstega» — ka ristiisa Ditmar, vana sõjamees, oli inimlikum Baltimaa läbilõikemõisnikust — ja sai nende hoolitsusel hariduse, seletab osaliselt tema hilisemat leplikkust.

Saksa keele omandamine avas Jannsenile tee edasiseks eneseharimiseks, eeskätt Körberi suure, kuid mõnevõrra ühekülgselt vaimuliku kirjandusega komplekteeritud raamatukogu kasutamiseks. Ta luges tollal misjonilehti, lapselik-vaga J. H. Jung-Stillingi viieköitelist «Lebensgeschichte't», F. W. Krummacheri vaimulikke laule ja muud sellist harduslektüüri. Selle mõju all hakkas Jannsenil kujunema usklik maailmavaade, mis oli vastuolus tema «ilmalapse»-loomusega ja põhjustas tõsiseid kannatusi ning võitlusi iseendaga. Jannseni «Diarium» (peetud aastail 1839—1861) jutustab palju huvitavat ning masendavat pietistlike dogmade vägivallast elurõõmsa, kuid lihtsameelse hinge kallal.

19-aastaselt sai Jannsen — tõenäoliselt Körberi eestkostel — oma endise õpetaja Kochi käealuseks nii koolis kui kirikus: ta aitas tollel lapsi õpetada ja hoolitses kantrina ehk esilauljana selle eest, et kogudus paremini viisi peaks. Kui Koch 1842. a. lõpul lahkumispalve esitas, pandi Jannsen tema asemele Vändra kösterkoolmeistriks. Jannseni pühapäeva-

sed palvetunnid olevat peagi populaarseks muutunud, sest jumalariigi asjadest rääkimise kõrval jaganud noor ladusa jutuga köster rahvale ka ilmalikku tarkust. Jannseni menu äratas ametialast kadedust Körberis, tema suhted senise protežeega hakkasid jahenema, mis tekitas noormehes esimese kibestumuse vaimuliku seisuse vastu. Pastori mõju paralüseeris teatud määral ka suhtlemine Vändra mõisa koduõpetaja Georg Bolziga, kes olnud arukas ja vabameelne, ratsionalistlike vaadetega mees.

Märtsis 1843 peeti Jannseni ja tema endise õpilase, saksa päritoluga Rõusa piimarentniku tütre Anette Juliana Emilie Kochi pulmi. Sama aasta detsembris sündis tütar Lydia (Koidula), kellele kümne aasta jooksul järgnes veel viis last. Pere suurenemine tekitas vajaduse hankida lisa kasinale kösterkoolmeistri palgale. Eelkõige vist rahamured juhtisidki Jannsenit katsetama kirjapõllul (märkigem ettehaaravalt, et analoogilistel kaalutlustel tegi ta otsustavaid samme hiljemgi, suhteliselt lahedates tingimustes, sest tema naisel oli kalduvus elada üle jõu ja ka Jannsen ise oskas elumõnudest lugu pidada). Tema debüüt kirjamehena igal juhul õigustas ennast majanduslikus mõttes: «*Sioni-Laulo-Kannel*» I (1845, tõlgitud F. W. Krummacheri «Zionsharfe» järgi), mis sisaldab 333 laulu, paistis omaaegse vaimuliku kirjanduse seast silma sorava tõlke poolest ja elas üle mitu trükki hiiglasuure üldtiraažiga (üle 20 000 eksemplari). «Siioni laulukannel» ei olnud kirikulauluraamat. Selle eessõnas märgib Jannsen, et siia koondatud laulud «... wendadega kous olles iggal aial ja iggas kohtas laulda sündwad».

Kuid Jannsenil oli juba algusest peale ka tõsisemaid kavatsusi. Samal 1845. aastal, mil ilmus tema esikraamat, tegi ta katset saada ajalehe väljaandmise luba, ja kui sellele tuli eitav vastus, pani varsti käima poolperioodilise rahvaraamatu «*Sannumetoja*», mida ilmus kokku seitse annet, nendest Vändra-perioodil kaks esimest (1848 ja 1849). «Sanumetooja» sai kiita ÕES-i «Ma-rahwa Kalendri» sabas ilmunud annotatsioonis, hästi võeti see vastu ka lugejate poolt. Viimaste ostuisu oskas Jannsen tõsta sel viisil, et jättis pikemad jutud järgnema.

Elu Vändras muutus vahepeal üha ebameeldivamaks. Suhted Körberiga halvenesid veelgi pärast seda, kui Jannsen hakkas oma patrooniga konkureerima (ja jälle edukalt!) ka raamatute kirjutamises. Uue koha järele ringivaatamiseks oli ka teisi põhjusi, eriti krooniline rahapuudus, mida ei leevendanud oluliselt honorarid Laakmannilt ega lisatöökoha võtmine (alates 1848. a. märtsist hakkas Jannsen tunde andma 9 versta kaugusel asuvas Vändra klaasivabriku koolis). Nii küpses otsus lahkuda Vändrast, saades teoks aprillis 1850, mil Jannsen kolis Pärnu Ülejõe ehk Rääma alevisse kooliõpetajaks.

Jannsen Pärnus. «Perno Postimees». Pärnu oli kultuuritraditsioonidega linnaks teinud juba J. H. Rosenplänter, kelle «Beiträge» hoidis omal ajal koos estofiile üle kogu maa. Pärnus oli alles hiljaaegu oma teosed kirjutanud ja trükkida lasknud ka Suve Jaan. Jannseni sinna saabudes elas Johann Sommer aga oma viimaseid päevi; Rosenplänter oli sur-

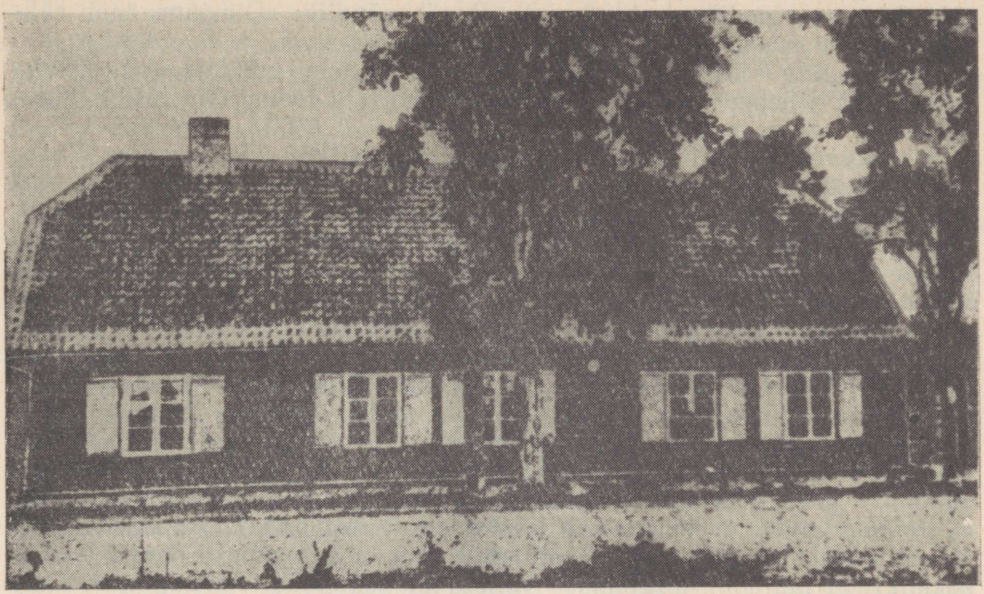

Pärnu Ülejõe koolimaja

nud 1846. aastal ja tema lähematest kaaslastest ei omanud ükski sel määral entusiasmi ega energiat, et Pärnu kui kultuurikeskuse tähtsust alal hoida. Linnas tegutses aga siiski trükikoda ja sel asjaolul oli Jannseni seisukohast küllalt tugevat tõmbejõudu.

Ülejõe kool, kus Jannsen tööle asus, avati vastvalminud hoones 1850. a. sügisel. Kool kuulus küll Rääma vallale, kuid selles õppis nii maa- kui linnalapsi, kusjuures viimastest moodustatud rühmas käis õppetöö saksa keeles. Teadmiste hulk, mida siin jagati, ületas nähtavasti tavalise vallakooli taseme, sest mitmed Ülejõe kooli lõpetanud töötasid hiljem üksnes Jannsenilt saadud pagasiga õpetajatena üle kogu Pärnumaa.

Jannseni kui kirjaniku arengu seisukohalt on oluline, et tal Pärnuski ei katkenud kontakt «lihtrahvaga». Ülejõele kolimisega ei muutunud ta linnakodanikuks, vaid elas praktiliselt maaoludes, taluinimeste vahetus naabruses, ja haris koolile kuuluvat maatükki. Kevadest 1854 võttis ta lisasissetuleku saamiseks enda peale Ülejõe alevivalitseja kohustused ja seegi amet viis teda kokkupuuteisse mitmesuguste inimestega. Seltskondlikuks läbikäimiseks eelistas tõusiklike ambitsioonidega Jannsen muidugi saksa ja saksikuid spiissbürgereid. Innuka laulumehena käis ta kohalikus saksa *Liedertafel*'is, aga asutas ka ise eesti segakoori, mille ta viis oma aja kohta küllalt kõrgele tasemele. Peamiseks ühenduseks välis-

maailmaga oli ärikorrespondents kirjastaja Laakmanniga. Jannseni lektüür Pärnu-perioodil on olnud endiselt vähenõudlik: «Diarium» teab rääkida vagade meeste (N. L. Zinzendorf, Chr. Scriver, J. F. Oberlin jt.), kuid ka muidu tähtsate meeste elulugude, pietismi eelkäija Joh. Arndti teose «Vier Bücher vom wahren Christentum» ja loomulikult piibli lugemisest.

Üsna varsti pärast Pärnu asumist, oktoobris 1850, tegi Jannsen Laakmanni kaudu uue katse hankida luba eestikeelse kuukirja «Marahwa Kulehhed» väljaandmiseks, mis aga tolleaegseis erakordselt julma tsensuuriterrori tingimustes jälle saamata jäi. Korduvate luhtumiste ja ebasoodsa kultuuriõhustiku kiuste ei matnud Jannsen siiski maha eesti ajalehe mõtet.

Kirjatööga tegeles Jannsen Pärnus senisest agaramalt. Ta jätkas «Sanumetooja»-seeriat, millest korrapäraselt, s. o. iga aasta üks anne, said ilmuda veel vaid III (1850) ja IV (1851). Siis tekkis — peaasjalikult tsensuuritakistuste tõttu — pikem lünk, mille osaliseks täiteks ilmus *«Püssipappa essimessed Külla-Juttud külla rahwale»* (1854). V anne tuli välja alles 1856, VI — 1857 ja VII — 1860. Terve seeria loeti nii hoolega «läbi», et praegu on «Sanumetooja» vihud muutunud väga haruldaseks. «Siioni laulukandle» hea minek õhutas Jannsenit andma sama pealkirja all välja veel kaks osa (1853 ja 1860), mis ühes esimese osaga teevad kokku 1003 laulu — hiiglamass vaimulikku käsitööd. Pärnus on valminud ka Jannseni ülejäänud puhtklerikaalsed tooted. Teatud huvi pakub nende seast üksnes *«Laupäwa-öhtune Küllalinne»* (1853), mille algusosas jutustatakse antiikrahvaste usundist ja jumalatest — muidugi ristiusu positsioonidelt kui jõledast ebajumalateenistusest. Jannseni koorilauluharrastus seadis ta vajaduse ette soetada eestikeelset ilmalikku repertuaari. Sellest vajadusest kasvas välja *«Eesti Laulik»* (1860).

Pärnu-perioodi kestkeks sündmuseks kujunes «Perno Postimehe» käimapanemine ja sellega pideva eesti ajakirjanduse rajamine. Krimmi sõja tulemused ja troonivahetus 1855. aastal olid kaasa toonud uued tuuled; vabamad arenguvõimalused avanesid ka perioodikale kogu Venemaal. Teada saanud, et 1856. aastal anti ilmumisluba lätikeelsele ajalehele «Mahjas Weesis», üritas Jannsen järjekordselt leheloa saamist, sedapuhku koguni kahe kirjastaja kaudu. Et Jannsenile oli kahel korral ära öeldud, esitati toimetajatena pastorid — Pärnu trükkali Bormi poolt E. Schultz ja Laakmanni poolt A. H. Willigerode. Load saabusid üle ootuste kiiresti, veel sama aasta lõpuks. Jannsen, kellel oli nüüd valida kahe lehe vahel, otsustas jääda Pärnu, kus ta sai ühtlasi edasi pidada koolmeistriametit. Pool aastat kulus ettevalmistusteks ning tellijate värbamiseks, ja 5. (17.) juunil 1857 astus eesti rahva ette «Perno Postimees ehk Näddalileht», mis Jannseni toimetusel ilmus kuus ja pool aastat. Jannsen ise oli ka selle veergude peamine täitja, kuna kirjasaatjate arv oli üsna piiratud. Nimetada võiks J. Weitzenbergi, C. W. Freundlichi, F. Kuhlbarsi, meremees J. Jürisoni ja sõjaväearst G. Hirschi, aga

veel viiendal ilmumisaastalgi kurdab toimetaja väliskaastöö vähesuse üle. 1861. aastast hakkas isale ajalehetöös appi tütar Lydia.

«Perno Postimehe» programm oli ajalehe kontsessioonikirjaga surutud võrdlemisi kitsaks. Lubati avaldada sõnumeid omalt maalt ja võõrastelt maadelt, kiriku- ja kooliteateid, kirjutisi misjonitööst, põllupidamisest ja majandusasjadest, tervishoiuõpetusi, jutte ning jutujätke ja kuulutusi. Kohalike sotsiaalpoliitiliste olude ja probleemide käsitlemine ei tulnud kõne alla, samuti olid keelatud juhtkirjad (Jannsen hakkas siiski juba üsna varsti avaldama juhtkirjataolisi kirjutisi, peites neid sõnumite osakonda). Tsensor omalt poolt jälgis valvsalt, et midagi ülearust ei pääseks rahvast «rikkuma». Nurisevaile lugejaile püüdis toimetaja vahetevahel kirjavastuste rubriigis oma olukorra raskustest märku anda: «... kui mönni mees teaks, kuida mönni mees mönnes asjas munnade peal peab käima - - -.» Muidugi ei saa kogu vastutust «Perno Postimehe» vaguruse eest veeretada tsensuurile. Õigusega on märgitud, et Jannsen, kes ülematega, muidugi ka «kirjakatsujatega», ikka hästi läbi saada püüdis, tegi oma ajakirjandusliku koorma juba ette kitsamaks kurikuulsast «kitsast väravast» (eriti käib see «Eesti Postimehe» kohta, mille ilmumisajal tsensuuriolud juba mõnevõrra lahedamaks muutusid). See tähendab kõigepealt, et ta andis liialdatud agarusega «keisrile, mis keisri kohus, ja jumalale, mis jumala kohus», samuti hoidus tõsisemalt riivamast kohalikke võimumehi, balti-saksa mõisnikke. Truualamlikult ülistas Jannsen Aleksander II kui rahvale «priiuse» andjat ning tähistas igal aastal pikkade salmikutega armulise keisri ja keisriproua kroonimispüha. Oma nappi ruumi raiskas «Perno Postimees» üksikasjalikule informatsioonile keiserliku suguvõsa liikmete reisidest, pulmadest, varrudest ja muudest perekondlikest sündmustest. Enesest mõista ollakse lojaalne ka tsaari-Venemaa välispoliitikaga. Õige tugevasti annavad Jannseni kui lehemehe töös ennast tunda tema endine köstriamet ja vaimulik lugemus. Vähe sellest, et iga uut aastat tervitab ajaleht traditsioonilise jutlusega «Jesus Kristus on sesamma eile ja tänna ja iggaweste. Halleluja!» ja et jumalasõna vohab kirikupühade numbrites: piiblisalmide ja kristliku moraaliõpetusega on sageli üle soolatud ka täiesti igapäevased kirjutised ja sõnumid. Veendunud luterlasena ei salli Jannsen teiseusulisi ning tõgab ilmse mõnuga nii Türgi sultanit ja Rooma paavsti kui ka kohalikku «roojast ususegajat» Maltsvetti. XIII sajandi ordurüütlitele on ta tänulik eesti paganate «valgustamise» eest, möönab aga siiski, et ristiusk toodi meie maale relvajõul rahva vabaduse hinnaga.

Alamate ja ülemate suhetes ajas Jannsen algusest peale kokkulepluse joont ning hoidus tülidest seisusevahede pinnal («Kõrgedel on maddalaid ja maddalattel kõrgid tarwis — keik sure Jummala seädus»). Kui ülemad on head ja õiglased, alamad sõnakuulelikud ja töökad, siis läheb kõik hästi; peaasi, ärgu nurisetagu oma põlve üle, küll seda taevaselt ja maapealselt aujärjelt nähakse ja omal ajal seadust mööda parandatakse! Selline «rahuarmastav» poliitika oli üheks eelduseks Jannseni hili-

semale reetlikkusele, kuid tingis ka juba vaadeldavail aastail tagurliku platvormi mõnedes päevaküsimustes. Näiteks ei mõistnud Jannsen väljarändamisliikumise sotsiaalseid põhjusi; ta püsis seisukohal, et inimesi ei ajanud oma kodusid maha jätma mitte äärmine majanduslik viletsus, vaid üksnes sõgedus ja kergemeel.

Jannsen ei sulgenud siiski täielikult silmi sotsiaalse ebavõrdsuse ees. «Perno Postimehe» naljanurgas ühendatakse rikkus sageli ihnsuse, ahnuse, südametuse, kõrkuse ja rumalusega ning tehakse nende omaduste kandjad maailma naeruks, kuna ausad ja taibukad vaesed pärivad moraalse võidu. Kibedusega vürtsitatud vihjeid Eesti ühiskondlikele oludele on poetatud kirjavastustesse, samuti leidub drastilisi pilte sotsiaalsetest kontrastidest välissõnumites. «Soome Kaarel» (C. Greenwaldt) arvustab oma reisikirjades vägagi teravalt Eesti elu mahajäämust ja sakste toorust. Eestlaste majandusliku järje parandamiseks teab «Perno Postimees» soovitada eesrindlikke põlluharimismeetodeid, õpetab elumaja paremini ja puhtamalt sisse seadma ning viimastes aastakäikudes hakkab ta õhutama talude päriseksostmist.

Alates esimesest numbrist pöördus «Perno Postimees» eesti rahva — mitte enam maa- või talurahva poole («Terre, armas Eesti rahwas!»). Jannsen toonitab programmiliselt rahva elujõudu ning teiste rahvastega võrdset arenemis- ja haridusvõimelisust, usub eesti kultuuri ja kirjanduse tulevikku, näitab, et töökuse ja osavuse poolest võivad eestlased sakslasi ületadagi. Ühtlasi manitseb ta haritud eestlasi mitte salgama oma rahvust, rõhutades, et häbeneda ei tule oma päritolu, vaid oma harimatust. Seega aitas Jannseni ajaleht kaasa rahvustunde äratamisele.

Rahva silmaringi avardamine on samuti Jannseni peamisi hinnatavaid püüdlusi. Eriline koht kuulub tema ajalehes koolihariduse propageerimisele. Kuigi Jannsen jagab tollal valitsenud arusaama, et kool on kiriku taimelava, peab ta tingimata vajalikuks õpetuse andmist ka ilmalikes ainetes (geograafia, ajalugu, matemaatika, koorilaul jne.) ning astub ägedasti välja balti-saksa pimedusjüngrite vastu, kelle arvates see oli ülearune. Pidevalt antakse informatsiooni uute koolide ehitamisest ja avamisest, kritiseeritakse koolmeistrite halba ettevalmistust ja viletsaid töö- ning palgatingimusi, manitsetakse lastevanemaid lapsi kooli saatma.

Jätkates eesti perioodika, eeskätt Jannseni poolt kõrgesti hinnatud O. W. Masingu valgustuslikke traditsioone, püüab «Perno Postimees» ka ise jõudumööda täita rahva koolmeistri ülesandeid. Ajalehe varasemad aastakäigud sisaldavad ülevaateid Eesti- ja Liivimaa ajaloost ning geograafiast, samuti mitmest maailma maast ja nende elanikest. Huvitavateks geograafilis-etnograafilisteks kirjeldusteks lähevad sageli üle ka misjonitööle pühendatud kirjutised nii «Perno Postimehes» kui ka selle lisalehes «Pagganatte ö ja koit, ehk Missioni-leht», mis hakkas ilmuma alates juulist 1861. Rohkesti ruumi on Jannsen andnud teaduse saavutuste, tehnikavalla uudiste ja leiutiste tutvustamisele, kusjuures ta on va-

jalikul viisil osanud silmas pidada oma lugejate vilumatust abstraktses mõtlemises ja ühtlasi üle saanud väljenduslikest raskustest, mida seadis populariseerija ette tolleaegne oskussõnadest vaene eesti keel. Käegakatsutavalt selge ettekujutus antakse talumehele raudteest, telegraafist, sabaga tähest, maakera ja päikese vahemaa pikkusest. Jälgigem, kuidas Jannsen kirjeldab näiteks vulkaani.

N e a p o l i linna jures S i t s i l i a kunningrikis on üks suur tullepurtsaja mäggi, W e s u w, mis allati suitseb, nago lubja-ahhi, ja tännawo jälle öieti mässamas on. Mai kuus olli ta koggoni käest ärra. Arroto paljo l a w a (kewa wirna) aiab ta wälja, mis nago wirnajöggi mäest mahha jookseb ja keik mis ette juhtub, kinni kattab ja põlletab. Jubba mitto sadda aastat suitseb nimmetud mäggi ja aiab kord korralt wirna wälja; agga ei olle weel mitte tühjaks sanud. Waene on selle mäe lähhedal ellada isseärranis sel aial, kui mäggi möllama hakkab; ükski ei tea, mis temmast ja temma maiast ja põilust maast saab. [- - -] Pärrast kui lawa ärrajahtunud, lähhäb ta köwwaks, nago sawwi-kiwwi, et hobbose ja wankriga peäl wöid söita.

Jannseni loomupärane huumorimeel on inspireerinud teda kirjutama tähtsate ja õpetlike asjade kõrval mõnelgi puhul ka pentsikutest ning sensatsioonimaigulistest juhtumustest.

Sageli kasutab Jannsen tänuväärselt teaduse andmeid ebausklike silmaselgituseks. Eriti on teda pahandanud igasugused maatargad ja nõiad, kelle mõju rahva hulgas ta püüab vähendada nende valelikkust, ahnust ja rumalust paljastades. Vastukaaluks kahjulikule posimisele avaldab ajaleht arsti ja loomaarsti nõuandeid.

Palju energiat on Jannsen kulutanud karskuspropagandaks. Kõrtsmike ja «lakkekoerte» selga sajab pidevat pilkerahet; üpris sageli tuuakse ära hoiatavaid sõnumeid selle kohta, kuidas viin on inimesi majanduslikult laostanud, kuritegudele kihutanud ja vangitorni viinud. Joomise sotsiaalsete põhjuste mõistmisest on Jannsen kaugel, nagu enamik tolleaegseid karskuse eest võitlejaid, ja veeretab kogu süü joodikute eneste loomupärase pahelisuse kaela. Üldse võtab ta talurahva harimatust, ebausku ja viinahimu siunates sageli moraaliapostli halvustava poosi, mis teda mõistagi lugejatele ei lähendanud.

Suhteliselt tagasihoidlikud on «Perno Postimehe» teened rahvusliku kultuurielu edasiviimisel. Tolleaegses ühes tähtsamas päevaküsimuses — võitluses kirjaviisi ümber, mis kujunes omamoodi maailmavaateliseks proovikiviks, asus Jannsen vana poolel ja sai seetõttu hukkamõistu osaliseks uue kirjaviisi eest võitlejate, kõigepealt Kreutzwaldi poolt. Kirjandusega tegeles «Perno Postimees» vähe, piirdudes peaasjalikult teadetega ilmunud uute raamatute kohta, millele on mõnikord lisatud primitiivne annotatsioon. Väärib märkimist, et sooja soovituse on Jannsen kaasa andnud ilmalikke teadmisi pakkuvaile raamatuile. Ajalehe veergudel kajastub aga ka üsna drastiliselt Jannseni halvustav suhtumine vanasse rahvalaulusse. Mitmehäälse koorilaulu entusiastina ei leidnud ta midagi oma maitsele vastavat monotoonsevõitu leelutamisest; see pani tal «kõrwad ugama» ja «nago suitso wing, pea wallutama».

«Perno Postimehe» välissõnumite osakond kujutab endast kirjut revüüd, kus ühesuguse külameheliku mõnu ja familiaarsusega vestetakse nii diplomaatilistest mahhinatsioonidest ja sõdadest kui ka Euroopa kuningakodade noorrahva kosjaplaanidest ja kaasavarast, nii Suessi kanali ümber käivast kapitalistide kisklemisest kui ka kahe valaskala tülist Inglismaa rannas. Vähehaaval anti selles siiski talurahvale ettekujutus maailmapoliitika areenil tegutsevatest jõududest. Ammutades välisinformatsiooni kohalikest saksa lehtedest, võttis Jannsen üldiselt omaks ka nende välispoliitilise orientatsiooni, kuid mõneski küsimuses pääsevad maksvusele tema isiklikud arusaamad. Näiteks mõistab ta resoluutselt hukka eurooplastest kolonisaatorite hirmuteod Aafrikas, Indias ja Hiinas ning ütleb palju kibedaid sõnu Ameerika Ühendriikides kehtiva neegriorjanduse kohta. Kuigi Jannsen astub kollase- ja mustanahaliste kaitseks välja kristliku ligimesearmastuse platvormilt, teenivad tema sõnavõtud kõigi rasside inimõiguste tunnustamise ja humanismiideed.

«Perno Postimees» leidis kiiresti tee rahva juurde. Kui Jannsenil ajalehe käimapaneku eel ilmunud teadaandes tuli alles selgitada, mis asi üldse seitung on, siis juba teisest aastakäigust alates oli tal üle 2000 tellija. See polnud talurahva tolleaegse kultuuritaseme ja võimaluste juures sugugi väike arv (lugejaid oli tegelikult palju rohkem, sest sageli telliti üks ajaleht mitme pere peale). Jannseni ajakirjanduslik menu sõltus suurel määral lugeja mõtlemisvõimele hästi kohandatud ja suupärasest rahvalik-vestelisest vormist, milles serveeriti kõik materjalid alates «peakõnedest» ja lõpetades kuulutustega.

Jannsen Tartus. «Eesti Postimees». Ajaleht tõi Jannsenile enam populaarsust kui sissetulekut (väljaandja Borm maksis talle ca 350 rubla aastas). See tekitas soovi saada majanduslikult iseseisvaks ning pühenduda täielikult ajakirjanikuametile. Mõninga maakuulamise järel asus Jannsen 1863. a. lõpul Tartu, kus ta pani järgmise aasta algusest käima uue ajalehe «Eesti Postimees», olles ise nii toimetaja kui väljaandja. Kohavahetusele ahvatlesid teda ka lootused, et ülikoolist ja teistest koolidest väljuvate noorte eesti haritlaste tõttu võib Tartust kujuneda eesti kultuurielu keskus. Peale selle mõjusid kaasa mitte päris viimases järjekorras perekondlikud kaalutlused: siin avanesid paremad võimalused laste koolitamiseks.

Pärnust lahkudes olid Jannsenil taskus kõigest 40 tellija nimed, kuid juba «Eesti Postimehe» 4. numbris võis ta teatada lugejate arvu kasvamisest 1700-ni ja aasta lõpuks kogunes neid 2210. 60-ndate aastate teisel poolel, kui ajalehe sisuline tase tõusis, kasvas tellijate arv veelgi. «Eesti Postimehe» esimese lisalehena hakkas ilmuma «Eesti Postimehhe juttotubba», mis sisaldas peaasjalikult jutte Jannseni enese ja Koidula sulest ning populaarteaduslikke kirjutisi. Ilmudes samuti nagu pealeht üks kord nädalas, leidis «Jututuba» üsna head vastuvõttu: sellel oli keskmiselt 1700, 1867. aastal isegi 2000 tellijat. Teine lisaleht «Missionär ehk sõnnumed pagganatest» ilmus iga kahe nädala tagant. 1864—68 toimetas

Jannsen «Eesti Postimehe» asutamise ajal

seda Jannsen ise, 1869. aastal C. Hohlfeld, siis läks see lugejate vähesuse tõttu hingusele.

Uut ajalehte andis Jannsen esiotsa välja üsna vanal «Perno Postimehe» põhimõttel: «parrem pool munna kui tühhi koor». Endiselt õhutab ta rahvustunnet, teeb haridus-propagandat, jagab tulusaid õpetusi põlluja majapidamise asjus, soovitab kohti päriseks osta ja koguni kritiseerib ettevaatlikult kõrgeid maahindu, kuid hoolitseb endise agarusega ka ajalehe klerikaalse värvingu eest; ta jutlustab seisustevahelist rahu ja manitseb kirjasaatjaid, kel «tunnikellad ette käiwad», vagusi ootama, «kunni

päike kõrgemale tõuseb», s. t. kuni keiser või saksad ise talurahva olukorda kergendavad. Ei saa öelda, et Jannsenit oma rahva saatus ei huvitanud; seda tunnistab kas või tema abi palvekirjade aktsioonist osavõtjaile, keda ta 1864. a. septembris salaja hoiatas, nii et need ei sattunud politsei küüsi. Aga ta oli liiga arg ja liiga mures oma isikliku heaolu pärast, et vähegi otsustavamalt talurahva huvide kaitseks välja astuda. Sellega valmistas Jannsen pettumuse teistele rahvusliku liikumise tegelastele, kes ootasid, et Tartu asumine toob tema tegevusse uued tuuled. Köleri—Hurda, Kreutzwaldi ja teiste kirjavahetustes leidub Postipapa aadressil üsnagi kibedaid sõnu. Kuid ka laiemad lugejate hulgad ei olnud enam «Perno Postimehe» aegselt vähenõudlikud: Jannsenil tuli kirjavastustes ühtelugu õiendada korrespondentidega, kellele ei meeldinud rahvale sõnakuulelikkuse ja usinuse sisendamine, ning aru anda avaldamata jäänud kirjutistest, millel «liig paljo pippart, sola, koirohto ja sinnepit» sees. Leitakse isegi, et «Perno Postimehest» ületoodud külavaderlik-vesteline laad ei ole enam asjakohane, ja 60-ndate aastate lõpu poole hakkabki Jannsen sellest järk-järgult taanduma.

Ajanõuded mõjutasid peagi ka «Eesti Postimehe» sisu ja toimetaja arusaamasid. Omajagu aitas selleks kaasa kirjasaatjate arvu kasv (1864 sai ajaleht 200 väliskaastööd, 1865 juba 272), kusjuures nende seas leidus väljapaistvaid eesti haritlasi. Noorelt demokraatlike vaadetega arstilt Paul Blumbergilt ilmus 1864.—1866. aastal tuumakaid artikleid eesti haritlaste ja rahva vahekorrast, samuti terve hulk arstiteaduslikke nõuandeid, milles puudutatakse julgelt ka talurahva majanduslikku viletsust kui haiguste peamist põhjustajat. 1865. a. oktoobris trükiti ajalehes ära esimene kirjutis C. R. Jakobsonilt Peterburist. Sellega sai alguse Jakobsoni viis aastat kestnud kaastöö, mis tõstis oluliselt «Eesti Postimehe» taset, kuna samal ajal alanud Jakobsoni—Jannseni kirjavahetus mõjutas positiivselt viimase arusaamasid. Juba 1866. aastast pärinevais kirjades on Jannsen öelnud balti sakslaste kohta vägagi teravaid sõnu, mis näitab, et sisimas oli tal selleks ajaks «kultuuritoojatest» kujunenud hoopis halvem arvamus, kui võiks oletada trükis avaldatu põhjal. «Eesti Postimehes» 1867—69 ilmus osava sulega mereväeohvitserilt J. Jürisonilt pikk ja sisukas kolonialismivastase häälestusega reisikirjeldus «Eestimehhe teekond ümber mailma «Askoldi» laewa peal».

Jaanipäeval 1865 asutati Jannseni algatusel ja peamiselt Tartu käsitööliste toetusel meestelauluselts «Vanemuine» (põhikirja kinnitas minister 27. oktoobril). Seltsi tegevus ei piirdunud koorilauluharrastusega, vaid juba järgmisel aastal astus liikmeks kohalikke eesti haritlasi, kes hakkasid regulaarselt toimuvatel kuuõhtutel pidama kõnesid populaarteaduslikel, rahvuspoliitilistel ja kirjanduslikel teemadel, tehes sellega tänuväärset rahvaharidustööd. Jannsen oli seltsi presidendina nendega pidevalt kontaktis ja avaldas huvitavamaid kõnesid ajaleheski, mis omakorda tuli kasuks «Eesti Postimehe» tasemele.

1868. aastal toimus Koidula vahendusel Kreutzwaldi ja Jannseni lähe-

nemine. Kui «Vanemuise» rahvast äratav tegevus tõmbas endale ning presidendile mõisnike ja pastorite vihase tähelepanu, astus Kreutzwald (kelle üldine suhtumine Jannsenisse oli üpris kriitiline) välja kirjutisega «Ühe laimatu au kaitseks», jagades tunnustust «Vanemuisele» kui ka Jannsenile, «kellel eesti rahva ees suured teened on». 1869. aastal toetas ta kaastööga «Eesti Postimeest». Kreutzwald ja samuti Jakobson püüdsid Jannseni mõjutamiseks kasutada ka oma kirjavahetust Koidulaga, kelle ülesanded ning osatähtsus toimetamistöös aasta-aastalt kasvasid.

«Eesti Postimehe» tiitel (*A. Daugelli puulõige*)

Nõnda kuhjus tegureid, mis pidid soodsalt mõjuma Jannseni vaadete ning «Eesti Postimehe» ilme muutumisele. Ja tõepoolest kujuneski 60-ndate aastate teine pool Jannseni tegevuses tõusujärguks. Kriitilised märkused talurahva olukorra ja mõisnike aadressil muutuvad sagedamaks ning teravamaks; mõndagi sotsiaalset nähtust hakkab «Eesti Postimees» objektiivsemalt mõistma. Näiteks väljarändamise põhjusena tuuakse nüüd esile talurahva majanduslikku viletsust ning kõrgeid maa ostu- ja rendihindu. Progressiivne funktsioon oli maade päriseksostmise ja põllumajanduslike uuenduste propageerimisel, millele Jannsen rohkesti energiat kulutas nii «Eesti Postimehes» kui 1869. aastal käimapandud lisalehes «Eesti Põllomees». Talurahva majandusliku sõltumatuse taotlust

teenis ka Jannseni initsiatiivil 1870. aastal asutatud Tartu Eesti Põllumeeste Selts, mille eeskujul rajati põllumeeste seltse teisteski keskustes.

Jannsen seisis Jakobsoni kõrval, kui see 1866. aastal oma kooliprogrammi propageerimisega kutsus välja kallaletungi «Perno Postimehe» tagurlikult patroonilt W. Bergwitzilt, samuti siis, kui pastorid organiseerisid 1868. aastal rünnaku «Kooli Lugemise raamatu» mahategemiseks. Ka kirjanduse hindamisel langesid Jannseni ja Jakobsoni seisukohad ühte enam kui ühel korral. Rahvaluulet hakkas Jannsen mõistma sootuks teisiti kui «Perno Postimehe» päevil: 60-ndate aastate lõpul kiidetakse tema ajalehes korduvalt «Kalevipoega», «Eesti rahva ennemuistseid jutte» ja rahvalaule ning manitsetakse lugejaid lugu pidama nendes avalduvast rahvuslikust omapärast.

Alates 1866. aastast laskis Jannsen Jakobsonil korduvalt kasutada «Eesti Postimehe» veerge uue kirjaviisi propageerimiseks ja kinnitas ka toimetuse märkustes oma poolehoidu uuele (nihkumist uue kirjaviisi kasuks võis Jannsenil märgata juba 1865). Kartes mõjukaid vaenlasi ja lugejate arvu vähenemist — «Eesti Postimehe» tellimuste peamisteks vastuvõtjateks kihelkondades olid pastorid —, ei astunud ta siiski otsustavat sammu, vaid eelistas ehtjannsenlikult jääda jälle kesktеel ootama, kellele aeg õiguse annab. «Wanna eest seista, on muido tiiskusse tohherdamine ehk närtsind känno kastmine. Paawsti ilmlik riik, meie wanna kirja wiis, Muhamedi wallitsus Eüropamaal ja weel mitmed asjad, mis siin ei tulle nimmetada, on kõik sel wisil hinge wakumas — laskem neid waggusi surra!» kirjutas Jannsen 1868. a. algul, aga oma ajalehte andis ta veel 1872. aastani välja «tutwas kelemurdes», kuigi ta mitu korda rohkem kui oma platoonilise poolehoiuga oleks võinud uue lõplikuks võiduks kaasa aidata «Eesti Postimehe» üleviimisega uuele kirjaviisile.

1869. aastal kujunes tähtsaks sündmuseks Eesti avalikus elus I üldlaulupidu, mis peeti ära pärisorjusest vabanemise 50 aasta juubeli sildi all 18.—20. juunil. Kuigi selle programmis oli rohkesti vaimulikke ja saksa laule, kuigi pastoritele reserveeriti (taktikalistel kaalutlustel) peokomitees ja peokõnede pidajatena tähtsad kohad, etendas laulupidu olulist osa rahvusliku teadvuse õhutajana. Jannsen, kes oli peo korraldamisel algatav ja juhtiv isik, sai selle õnnestumisest juurde enesekindlust ja julgust, mis kajastus peagi «Eesti Postimehes». Õieti ongi laulupeojärgsed kuud Jannseni tegevuse kõrgajaks, millesse langevad tema kõige teravamad sõnavõtud nii erakirjades kui ka avalikkuse ees. (Märkigem, et 1869. aastal muutusid väljendusvõimalused lahedamaks ka tsensorite vahetuse tõttu: «Eesti Postimeest» hakkas seniste balti sakslaste asemel tsenseerima õigeusu preester M. Suigusaar.) Iseäranis kibedaid mõtteid arendatakse peo järelkajades poolesaja aasta eest saadud «priiuse» ümber. «...linnoprius, Hans, linnoprius on ka prius,» argumenteerib «Eesti Postimehe» följetonitegelane Põllu-Tõnu oma jutukaaslase Saks-Hansu vastu. «Omma lubba kül, agga mitte omma tubba egga platsi, kus peal wõid seista. Lubba minna ja surra, kus tahhad, agga küssib kõht

süa, siis painuta pea teo ehk maksu ikke alla, mis igga Jürripäwaga rängemaks wõib minna. Wata, Hans, nisuggused sappitilgad wõiwad ka priusele kibbeda mao jure tehha, et mõnni innimene l a u l o piddule kül tulleks, agga j u b e l i piddule, ei, istub parrem koddo.»

Samal ajal muutusid Jakobsoni väljaastumised järjest võitlevamaks ning poliitiliselt teravamaks. Temalt mais 1870 ilmunud artikliga väljarändamise põhjuste kohta algas «Eesti Postimehes» äge poleemika rahvakoolide olukorra üle Jakobsoni ja pastorite ning kumbagi poolt toetavate

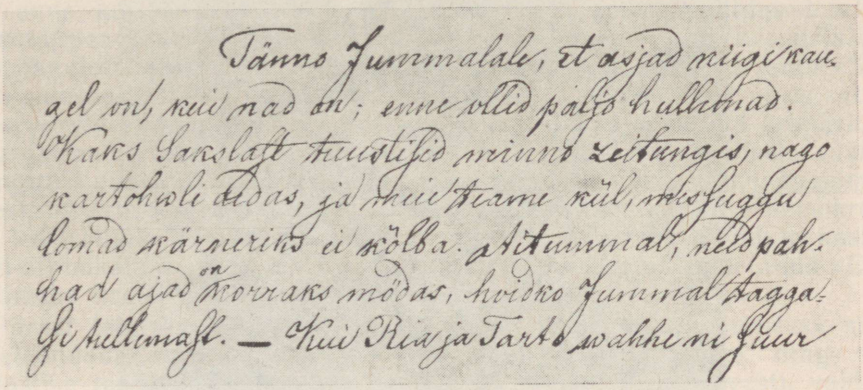

Lõik Jannseni kirjast M. Suigusaarele (1869)

koolmeistrite vahel. Selle käigus esines Jakobson õige kaugele ulatuvate ja julgete sakslaste-vastaste poliitiliste süüdistustega. Jannsen avaldas mõlema poole kirjutisi — Jakobsoni omadest küll nagu sageli varemgi «karedamaid kohti» välja jättes; rahva huvi sulesõja vastu oli suur ja tellijate arv kasvas kiiresti. Toimetaja enese laulupeojärgne radikaalsus hakkas aga vaibuma. Oma eel- ja järelmärkustes artiklitele püüdis ta etendada lepitaja tänamatut osa ja tuli välja tuttava «kuldse keskteega», ei saavutanud aga muud, kui langes ise mõlema võitleva poole kriitika alla ja sai iseäranis balti-saksa ajalehtedelt kuulda vihaseid süüdistusi. Kuid peale avalike ähvarduste ja boikoteerimise (1870. aastal keeldusid mõnede kihelkondade pastorid «Eesti Postimehe» tellimusi vastu võtmast) kasutas mõisnikkond, keda slavofiilide rünnak Balti erikorrale ühelt poolt ja eesti ning läti rahvuslik liikumine teiselt poolt olid selleks ajaks teatud määral kaitseseisukorda surunud, ka teist teed «Eesti Postimehe» talitsemiseks — asus Jannseniga salajastesse läbirääkimistesse, pakkudes rahalist toetust tingimusel, et toimetaja loobuks Jakobsoni ja teiste radikaalsete tegelaste kaastööst (samal viisil oli juba kahjutuks tehtud läti ajaleht «Latweeschu Awises»). «Suur sulesõda» muutus vahe-

J. W. Jannsen

peal üha ägedamaks, kahe tule vahel laveerival Postipapal tuli lõpuks otsustada, kumma poolega ta ühineb. Arglik, kasuahne ja ülemate ees aupaklik nagu ta oli, andis Jannsen reaktsiooniliste jõudude survele järele. 1871. a. veebruarist alates keeldus ta avaldamast Jakobsoni kaastööd ja sai siitpeale üheksa aasta jooksul Eestimaa ja Liivimaa rüütlekonna kassast regulaarselt soliidse summa — kompensatsiooniks ajalehe suunamuutu-

sest tingitud lugejate arvu vähenemise eest. Selle tehinguga reetis Jannsen oma paljude seniste kaastööliste ja pooldajate ootused, taandus rahva kõige aktuaalsemate huvide kaitsmisest ja jättis üha hoogustuva rahvusliku liikumise pikkadeks aastateks ilma häälekandjata. Sellega oli ta ka lõplikult välja kujunenud juba lõhenenud rahvusliku liikumise konservatiivse tiiva tugisambana. Sama aasta suvel, vahetult pärast häbiväärset sobingut, sooritas Jannsen perekondliku turnee läbi Soome, kus teda austusavaldustega vastu võeti kui eesti rahva juhti.

Jakobson oli rüütelkondade kokkuleppest Jannseniga informeeritud juba enne, kui see ta oma kaastööliste seast kustutas. Kuuldused sellest ulatusid peagi ka laiema üldsuseni. Rahva seas levitati käsikirjaliselt värsspamfletti «Neljas Appokriiva raamat Mulgi rahvale» ja laulu «Suur Eesti sulesõda ja tema ots», mis kujutasid sobingu sõlmimist üpris satiirilistes värvides. Jannsen sai oma lugejatelt rohkesti nördinud arupärimiskirju ja andis avaliku vastuse, milles ta eitas kategooriliselt säärast tehingut. Kuid ei päästnud tema renomeed enam ka salgamine: rääkimata sellest, et Jannsen oli kompromiteeritud rahvusliku liikumise demokraatliku leeri silmis, talle pööras selja ka J. Hurt, kellega 60-ndate aastate lõpul oli hakanud sobima koostöö ja kes oli 1871. aastal toimetanud «Eesti Postimehe lisalehte».

Pärast telgitagust kokkulepet ei muutunud «Eesti Postimees» siiski rüütelkondade otseseks hääletoruks. Informatsiooniandjana ning valgustuslike taotlustega ajalehena ei teinud ta oma tööd halvasti, vaid oli 70-ndail aastail koguni paremini toimetatud kui ilmumise algjärgus. Lugejat hoiti hästi kursis välispoliitiliste uudistega ja kodumaiste päevasündmustega. Pidevalt kajastati rahvusliku liikumise ettevõtete tegevust, kusjuures kommentaarid ja hinnangud anti muidugi konservatiivse tiiva platvormilt. Seoses Eesti Kirjameeste Seltsi keelekorraldustööga avaldati ühtelugu artikleid ortograafia- ja muude keeleliste probleemide kohta. Suuremal määral hakkas «Eesti Postimehes» ilmuma kirjanduskriitikat, mis varem oli üsnagi unarusse jäetud, ja tolleaegsete võimekamate kirjanduse hindajate kaastöö tõstis selle ka arvestatavale sisulisele tasemele. J. Kunderi kirjutised rahvalaulust ja selle kunstilistest võtetest stimuleerisid regivärsivormi elustamist 70—80-ndate aastate luules. Järjekindel ja leppimatu oli «Eesti Postimehe» seisukoht tõlkeliste röövlijuttude ning muude alaväärtuslike toodete suhtes, millega ettevõtlikud turukirjanikud rahva maitset labastasid; kurjasti laita sai nii nende «kihvtiste ja kõlvatute seente» sisu kui ka vigane, germanismidest kubisev keel. J. Kunderi, H. Rosenthali ja H. Jannseni kirjutised riivasid aeg-ajalt selliseidki probleeme nagu igapäevase elu kujutamise nõue ja rahvalikkuse põhimõte. Pärast «Sakala» käimahakkamist panid end arvustuses mõnikord juba maksma erakondlikud kired, leides väljendust vastasrinna meeste teoste mõnitamises. Säärastest ja teistsugustest viltulöökidest hoolimata oli «Eesti Postimees» kirjandusarvustuse alal juhtiv ajaleht veel 70-ndate ja 80-ndate aastate vahetuselgi.

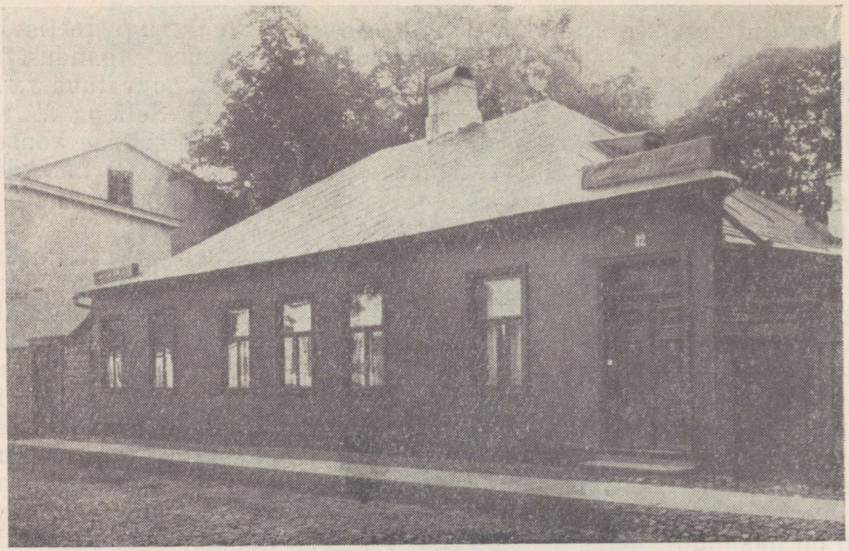

Jannseni maja Tartus

«Eesti Postimehe» edusammud üksikutel aladel ei muuda ometi tõsiasja, et aastad 1871—1877 tähendasid seisakut eesti ajakirjanduse arengus. Jannseni ajaleht ei võidelnud rahvahulkade poliitiliste ja majanduslike nõudmiste eest, kuigi tsensuuriolud seda tõenäoliselt oleksid võimaldanud, ja ei täitnud seega peamist ülesannet, mis langes ajakirjandusele rahvusliku liikumise tol etapil. (Ka Jannsen ise, kes oli 60-ndail aastail mänginud tähtsat osa eesti avaliku elu ettevõtetes, jäi eemale järgmise aastakümne kesksetest üritustest — Aleksandrikooli organisatsioonist ja Eesti Kirjameeste Seltsist.) Kui «Eesti Postimeest» ometi arvukalt telliti — Vene-Türgi sõja ajal oli tiraaž koguni 5000 eksemplari —, siis paljud tegid seda üksnes parema ajalehe puudumise tõttu.

«Sakala» ilmumahakkamine tähistas ühtlasi «Eesti Postimehe» lõpliku allakäigu algust. Juba aprillis 1878, s. o. «Sakala» teisel ilmumiskuul, tõmbas Jannsen enda peale üldsuse pahameeletormi, kui ta mõistis hukka Jakobsoni radikaalse poliitiliste õiguste nõudmise, võrreldes seda tuletikkude andmisega laste kätte. Jätkuvas poleemikas «Sakalaga» sai «Eesti Postimees» ikka hävitavamalt lüüa. Küllalt erapooletu ja tabava hinnangu andis Jannsenile sellesama poleemika käigus tema vastane Jakobson, kirjutades, et «Eesti Postimees» ei ole küll meelega asunud saksastamise teele, «aga tema kitsas poliitika silmaring ja tema valmisolemine, oma «sõprade» tahtmist igapidi täita, on teda viimaste aastate sees ühe tee peale viinud, kus ta meie rahva vastaliste seltsis kõnnib ja elab». 1879.

aastal pani Jannsen ajalehe käima kaks korda nädalas, ja tundes omaenese küündimatust võitluses suurepärase poliitiku ning publitsisti Jakobsoni vastu, võttis teiseks toimetajaks oma poja Heinrichi (Harry). Kuid ei aidanud ka need abinõud, vaid vastupidi, H. Jannseni «baltluse» propaganda (s. o. maa põhirahvastiku ja balti sakslaste lähendamise taotlus), mis objektiivselt tähendas eesti rahva poliitiliste ja rahvuslike huvide reetmist, tegi oma naiivsuses veelgi lihtsamaks demokraatliku suuna võitluse «Eesti Postimehe» vastu.

Novembris 1880 tabas Jannsenit raske rabanduslöök, mille tagajärjeks oli mälu ja kõnevõime kaotus. «Eesti Postimees», mida järgmise aasta jooksul toimetas A. Grenzstein, läks 1881. a. lõpul V. Justi kätte. Elanud pärast tulemusteta ravikatseid kümme aastat masendavat varjuelu Tartus oma poja Eugeni perekonnas, suri Jannsen 13. (vkj. 1.) juulil 1890.

Jannseni ilukirjanduslik looming

Jutud. Jannsen on esinenud kõigis kolmes kirjanduse põhiliigis, kõige tulemusrikkamalt ning produktiivsemalt aga proosas. Tema juttude esmailmumiskohtadeks olid «Sannumetoja» seitse annet, «Püssipappa essimessed Külla-Juttud külla rahwale», «Perno Postimees», Pärnu «Ma-rahwa Kalender», «Eesti Postimees» ning selle jutulisa ja «Eesti Postimehe Kalender». Ajalehtedes ilmusid nii Jannseni kui Koidula jutud ilma autori nimeta, kuna mitmed Koidula juturaamatud kandsid tiitellehel J. V. Jannseni nime. Isa ja tütre jututoodangu segipaisatud massi ajas piirjoone Koidula, koostades nii omade kui Jannseni tööde kohta käsikirjalise bibliograafia; võimalik, et selles esineb lünki ja ebatäpsusi, mistõttu uued kirjandusloolised leiud võivad mõningaid korrektiive tuua. Seniste andmete põhjal on Jannseni sulest ilmunud enam kui 220 juttu, alates paarileheküljelistest laiendatud anekdootidest ja lõpetades 100-leheküljeliste jutustustega. Valik nendest ilmus teises trükis aastail 1881—1911 *«J. V. Jannseni Kirjade»* 20 andes. Üksikud jutud on kooliväljaannetes ka hiljem avaldamist leidnud.

Ainestikult jaguneb Jannseni proosatoodang kaheks suuremaks rühmaks — külajuttudeks ja ajaloolisteks juttudeks, mille kõrval leidub ka väheseid linnaainelisi, kirjutatud peaasjalikult 70-ndail aastail.

Valdav enamik Jannseni juttudest on laenatud saksa allikatest, ent mitte klassikutelt, vaid õpetlikust ajaviitekirjandusest. Tema peamisteks teadaolevateks eeskujudeks on Reinimaa pastorist kirjamehe W. O. von Horni (kodanlik nimi Philipp Friedrich Wilhelm Oertel, 1798—1867) toimetatud perioodiline rahvaraamat «Die Spinnstube» ja jutukogu «Silberblicke». Selgitatud on seni küll üksnes 33 jutu originaalid (nendest 29 Hornilt), kuid ka peaaegu kõik ülejäänud kannavad kas täiesti ilmseid või siis varjatumaid laenamise märke. Tõeliselt algupäraseks võib pidada vaid väikest murdosa Jannseni jututoodangust («Kuida enne olnud ja

kuida pärrast olli», «Ma targad», «Ühhe waese köstre kimbatus», «Judi rätsep», «Uus wariser», «Kuida Pajuvere Ellu püksid jalga sai», «Ditmari herra häätegu»).

Mis puutub laenamisviisisse, siis originaali tekstiga toimib Jannsen tavaliselt võrdlemisi vabalt, enam mugandab kui tõlgib (nagu see tollal oli meil üldiselt tavaks). Kõrvalekaldumisi on põhjustanud ennekõike püüe

«Sanumetoojaid»

kohandada saksa külajuttude olustikku ümber eesti omale, rääkimata isikuja kohanimede muutmisest. Näiteks esineb nii Hornil kui Jannsenil jutupuhuja osas elutark sõjainvaliid, kelle õpetliku ning muheda suu läbi serveeritakse enamik «Spinnstube» ja «Sanumetooja» lugusid. Horni Schmied-Jakob sõdis Hispaanias prantsuse väes, Jannseni Püssipapa ehk Püssi-Jüri aga võttis osa eesti rahvale hästi teatud «Punapardi» kojuajamisest. Eestis tundmatu rauatöösturi asendab Jannsen möldriga ja kääriteritaja kaltsukaupmehega; saksa *Heinzelmännchen*'it pole ta aga osanud ümber teha ehtsaks eesti kratiks ning tagajärjeks on mingi kontamineeritud olevus. Osa kõrvalepõikeid tuleneb vajadusest anda mõnede seikade juurde täiendavaid ajaloolisi, geograafilisi ja muid selgitusi. Ilmselt mitteküllaldaseks on Jannsen pidanud Horni moraliseerivaid remarke ja jumalasõna-annuseid ning on neid omalt poolt helde käega juurde lisanud. Olles oma eeskujust märksa huumorimeelsem ja ladusama sulega, põimib Jannsen omast peast meeleldi vahele ka naljakaid lookesi ja lisamotiive, mida sündmustik talle parajasti meelde tuletab. Eesti ja saksa keele tollasest erinevast arengutasemest tulenenud tõlkimisraskused etendavad kõrvalist osa: nendest on hõlpsasti üle aidanud Jannseni rikas sõnavara ja leidlikkus rahvapäraste väljendite kasutamisel. Viimaseid on ta kuivavõitu Horni teksti rohkesti vahele põiminud, nii et keele lopsakuse ning värvikuse poolest ületab eestindus originaali tun-

duvalt. Tänu suurepärasele rahvakeele valdamisele on Jannsen muganda-nud paljud jutud nii osavasti, et üksnes omaaegsete eesti olude ja kom-mete hea tundja suudab nendes avastada laenamise jälgi.

Jannsenil-jutukirjanikul ja Jannsenil-ajakirjanikul on mitmeid ühiseid jooni, mille seast silmatorkavamaid on jumalasõna ohtrus ja pealetükkiv moraliseerimine. Mitmed jutud illustreerivad otseselt mingit kristliku mo-raaliõpetuse paragrahvi, nagu: tee tööd ja palu jumalat, ole alandlik, armasta ligimest jne. Ühtelugu topib Jannsen oma juttudesse piiblisalme ja vaimulike laulude katkendeid. Otse maagilise jõu omistab ta piiblile. Kord jätab üks raiskuläinud hing pühakirja kuulates kavatsetava kuri-töö katki ja hakkab õigeks inimeseks («Kuida pibel surmast peästab», 1860), teisal saab patune kõrtsiskäija sepp piibli lugemise mõjul vagaks («Rätsep», 1857). Kahjuliku ja uinutava tendentsiga on need arvukad jutud, mis rajatud manitsusele loota aina issanda peale, kes kõigi oma laste eest armulikult hoolitseb. Vastavalt sellele tendentsile tasutakse sää-rastes juttudes kõik head teod kuldrahahunnikutega, taludega, elupäästmisega või kuningliku annetusega, kuna kurjategijad leiavad hirmsa otsa. Vaesed ja ausad inimesed, kelle viletsast olukorrast Jannsen teinekord üsna tõepäraseid pilte maalib, aidatakse jutu lõpul ikka imelikul viisil heale järjele. Näiteks jumalakartlikkusest nõretavas jutus «Must Hans» (1854) tegutsevad krahhi äärel seisva vaese perekonna päästjatena ronk ja kuningas ise. Ühesõnaga: «Annad sinna ennast keige ihho ja hinge, patto ja pühhadussega koggoniste Kristusse pärralt, siis — oh rõmo! — annab temma ennast keige omma armo, au, wäe, iggawesse ello, ja õnnis-tussega sinno pärralt.»

Jannseni ajakirjanduslikust tegevusest juba tuttava positiivse taotlu-sena nimetagem hariduspropagandat, mis mõnigikord on ühendatud eest-laste eneseväärtustunde tõstmise püüdega. Ilmeka näite selle kohta pakub «Woldemar ja Jürri. Ehk: Mis wõib innimessest sada, kelle nimmi Jürri on?» (1866; dr. H. E[isenschmidti?] sulest «Inland'is» 1861 ilmunud jutu «Woldemar und Jürri, ein baltisches Erziehungsbild» vaba tõlge). Aida-mehe terase poja Jüri käekäigu läbi näidatakse siin, et eestlane võib saa-vutada kõik — kõrgema hariduse, hea koha ja üldise austuse, kuna sama mõisa noorhärra Voldemar, hellitatud ja laisk parunivõsu, jääb temale igapidi alla. Kõigele lisaks lükkab Jüri tagasi parunitütre südame. Sama motiiv — madalast soost mehe hiilgav tõus tänu heale koolihari-dusele, vaimuannetele ning tublidusele — on ilmselt õhutanud Jannsenit tutvustama oma lugejaile hollandi admirali Michael Hadrian de Ruyteri elulugu («Mihkel Rüiter», 1850; «Mihkel Rütel, esmalt madrus, pärrast admiral», 1862; mõlemad Horni järgi). Külajuttudes esineb sagedasti te-gelasena koolmeister, kes ilmub areenile ikka autori poolehoiu saatel. Jannsen püüab igati sisendada lugupidamist kooliõpetajate vastu, kes teevad näljapalga eest visalt oma rasket tööd, murravad läbi rahva umb-usu ja eelarvamuste müürist ning võitlevad juhm-despootlike valla- ja koolivanematega. Jutu «Üks mölder omma suggulaste ja sõbradega»

(1856, Horni j.) tegelase, terase noormehe Jakobi saatusest võiks ehk välja lugeda autobiograafilisi sugemeid: ka tema nagu Jannsenigi võtab pastor oma käe alla kösterkoolmeistriks õppima. Kooliharidust kõrval propageerib Jannsen suure agarusega raamatute lugemist.

Jannseni jututoodangu keskkete teemade hulka kuulub ebausu hukkamõist. Sellele on muude juttude seas pühendatud algupärane «Ma targad» (1857), milles Jannsen rebib katte «tohter» Püti-Jüri ja ta naise, kuulsa pisuhännameistri Tuli-Anu ametisaladustelt. Hukka mõistetakse ka kaardimoorid, laada-hambaarstid ja mitut muud mesti šarlatanid ning loomulikult nendetaoliste ülalpidajad — inimesed, kes on «ebbaussu sees, nago kärpsed törwa sees kinni». Hoiatuseks lugejaile näitab Jannsen, muidugi temale omaste liialduste saatel, kuidas ebausu läbi jäädakse ilma rahast ning varast ja et selle ohvriks võib langeda isegi inimelu, nagu juhtus vaese Rasi Riinuga, keda Tõpra küla rahvas hakkas nõiaks pidama ja kes selle järel suri kurvastusest («Rätsep», 1857). Jannsen ei lähtu oma ebausukriitikas aga mitte ratsionalismi positsioonidelt, vaid toonitab ikka jälle, et «Jummala sanna on se ainus abbi, mis sedda umbrohto [= ebausku] kautab».

Ka karskuspropagandat eelistab Jannsen teha hoiatavate eeskujude varal. Sellele tendentsile on allutatud teiste seas tema tuntuim algupärane jutt «Uus wariser ehk ilma kõrtsita ja kõrtsiga külla» (1860), milles Jannseni kui jutukirjaniku karakteersed jooned, nii tugevad kui ka nõrgad küljed reljeefselt esile tulevad. Jutu sündmustik on lihtne (muide, süžee arenduses ei olnud Jannsen üldiselt eriti osav). Jakob Võrk, kõrtsmiku poeg postmaantee äärest, sokutab vagadust teeseldes enda koduväiks Korvi küla peremehele Matsi Peetri Madisele. Siin vaikses metsataguses külas elati seni jõukalt, sest tehti usinasti tööd ja paluti jumalat. Asi muutub aga kurjal kombel varsti pärast seda, kui «sadan omma munna Korwi küllasse munnenud», s. t. kui Jakob oli siia kõrtsi asutanud ja rahvale joomist ning muid pahesid külge harjutama hakanud. Siiani areneb lugu enam-vähem usutavalt. Madise ja tema tütre Anne koduse elu-olu kirjelduses, väimehe võtmise plaanides, Jakob Võrgu salakavalas võrguvedamises isa ja tütre ümber, külarahva kommentaarides sellele ning Jakobi ja Anne mahakuulutamisele — kõiges selles on tubli annus külarahva elu, arusaamade ja mõtteviisi tundmisel rajanevat olustikurealismi, mida jumestab autori lopsakas huumor. Korvi rahva laiale teele ahvatlemise stseenide jämedatoimeline koomika läheneb kohati groteskile, ilmselt Jannseni püüdest näidata seni korraliku külarahva langust võimalikult eemaletõukavates värvides ja hoiatada lugejat viinakuradi eest hästi mõjuvalt. Tegevuse edasine areng ei ole aga enam usutav, Jannsen toob selle täielikult ohvriks alasti tendentsile. Korvi rahva moraalne laostumine kõrtsi mõjul toimub mõne kuuga, sellele järgneb mõne aasta jooksul ka majanduslik laostumine. Sealjuures on küla allakäik ja taassünd pärast kõrtsi kinnipanekut antud äärmiselt konspektiivselt — kahel leheküljel. Lõppu on lisatud ilusasti nummerdatult kaksteist punkti

jutust tulenevaid õpetusi, mida oli vist juba tolleaegselgi lugejal võimatu mitte märgata jutus eneses.

Keele rahvaliku kujukuse poolest on «Uus variser» erakordselt rikas. Karakterina tuleb kõne alla peategelane Jakob, kelle võimaliku prototüübina on mainitud Jannseni liiderlikku ja viinaarmastajat võõrasisa Jaan Rõõmussaart. Tema olemuse avastamist ei jäta Jannsen oma harjunud viisil küll mitte lugeja hooleks, vaid teeb juba päris alguses teatavaks, et tegemist on hundiga lambanahas. Jakobi uusvariserlikkust on iseloomustatud Jannseni maneeri kohaselt peaaegu ainult otsese karakteristika teel, kuid suure mõnu ja rahvasuust pärinevate võrdlustega. Jakob «lömmitas ja lippitses Maddise ja Anne ümber, nago uss linno pessa ümber», laskis oma vagadust läikida nagu klaasitükki pühkmehunnikus, mõisahärralt kõrtsi asutamise luba paludes kummardas tosin korda nagu kaevuvinn jne. jne. Teised tegelased ei ole kuigivõrd individualiseeritud. Madis on tavaline vaga ja hea vanamehike, Anu «terrase walge näoga, punnased palged, tuwwi silmad, ülleültse tüdruk, nago õun, peälegi raps töinnimenne, lahke, tassane», ühesõnaga — omaaegne külailuduse ideaal, kelletaolisi leidub Jannseni jututoodangus veel vähemalt kümmekond.

Jannsen ei ole siiski põhimõtteline kõrtsi vastane, nagu võiks arvata «Uue variseri» põhjal: kõrts ei olnud tolle aja oludes ainult joomakoht, vaid ka muidu kooskäimiskoht ning ühtlasi öömaja teelistele. Tema juttudes esineb ka positiivseid kõrtsmikke, kes on oma ettevõtte muutnud mingiks klubitaoliseks jutuvestmise ja silmaringi laiendamise kohaks, kuna viina seal hoopiski ei võeta.

Sotsiaalsete suhete objektiivsest peegeldamisest on Jannseni külajutud mõistagi üsna kaugel, kuid vaeste ja rikaste suhete kujutuses ei puudu tal elulised tähelepanekud ja mõned õnnestunud tüübid. Kuigi Jannsen lähtub *a priori* eeldusest, et ülemad ja alamad seisused on jumalast seatud ning et mõlemal pool leidub häid ja halbu, on tema juttudes pahelisi ja kalgisüdamelisi tegelasi hoopis rohkem rikaste kui vaeste seas. Seisuse- ja rahauhket peremeest esindab Jannseni jututoodangus vähemalt kaks loomutruult portreteeritud kuju — Nääri Jaak («Naabre tütred», 1851, Horni j.) ja Ohaka Toomas («Nurme Lisa, ehk mis mõnni kord küllas sünnib», 1860). Nääri talu kinnis- ja vallasvarast antakse üpris üksikasjalik loetelu, Jaagu ahnitsemisosavust iseloomustavad väga ilmekad detailid (lindki pillab üle lennates sule tema õue; teenijarahvale keedetakse leent ülemulluse haiseva rasvaga). Ohaka Tooma kümmekonnal tuhanderublasel intressipaberil rajanevat pärisperemehelikku väärikust toonitavad asjakohaselt «hõbevaskega» piip, esimene ja viimane sõna kõikjal, kus küla peremehed koos istuvad, ja vaatamine vaese rahva poole iisraeli kuldvasika viisil — «kõrgest mahha ja ülle õlla». Need eesti kirjanduse esimesi hallparunikujusid on antud mõõdutundega, ilma sentimentalistlikule karakterikujundusele omaste ülepaisutusteta. Tüüpilisem Jannsenile on negatiivse tegelase varustamine võimalikult rohkete pahe-

dega, ka eemaletõukava välimusega, nagu seda on tehtud näiteks rikka kangrulesega jutus «Perre-tüttar ja Waene-laps» (1854, Horni j.): «Kes temma kääst koort ostis, sai pool pima, kes pima ostis, sai pool wet. [- - -] Kui koer kondi mahhajättis, siis leidis temma weel middagi seält küljest. No kuida ta teud, nenda olli ka temma näggo. Silmad aukus, suur ninna püsti, loug kikkis ja palled kortsus, nago kuinud pastlad; peälegi olli keik ta näggo ni röuetand, nago kegi olleks nores põlwes ernid seäl peäl rabbanud, ja igga röugemärk olli, nago weise jalla jälg, mudda täis.» Ihnuri kuju on Jannseni toodangus küllalt sagedane. Kord on see rikas perepoeg, kord mölder, apteeker või selle peremamsel, kuid tema iseloomustamiseks leiab Jannsen ikka värskeid ja ilmekaid detaile, ning kitsipunga kohta käivate rahvalike võrdluste tagavara on tal otse ammendamatu. Üks sotsiaalselt teritatumaid ja omanäolisemaid, sealjuures Jannseni kohta ebahariliku sarkasmiga kujutatud on ihnus vagamees Olbi Mangus («Ihnusse waggadus», 1860). Tolle iseloomustamiseks kasutatakse uudset võtet — tuuakse ära katkendeid tema päevaraamatust, enne muidugi selgitades, mis asi päevaraamat on. Mangus kui viljakaupmees läkitab päevikus palveid jumala poole, et see halastaks ja saadaks ikaldust ning viljahindade tõusu; kirjutab siis, kuidas tal tulnud leivaraasu paluvaid vaeseid inimesi koertega õuest välja ajada; palub, et jumal koristaks ära ta poja, enne kui see raha raiskama hakkab.

Kaunis naeruväärsesse ossa asetab Jannsen jõukad perepojad, kes vanemate või enese rahaahnusest on valmis abielluma õelate, kuid rikaste vanapiigadega. Viimastest saavad Jannseni musta-valge tehnikaga harjunud sule all kõõrsilmalised, masajalgsed ja tingimata tulipunaste juustega hernehirmutised, kelle teenijate näod on perenaise kulliküüntest pidevalt kriimulised. Üldse on armastusabielu propageerimine Jannseni, samuti nagu Koidula ja teiste tolleaegsete ning ka hilisemate jutukirjanike probleemistikus tähtsal kohal. Tema erilise poolehoiu osalised on tasased ja truult armastavad tütarlapsed, kellega perepojad nende vaesuse pärast halvasti ümber käivad. Jannsen ei loe neile isegi moraali oma tavalise kombe kohaselt, vaid tunneb lihtsalt inimlikult kaasa.

Vaesed on Jannsenil enamalt jaolt ausad, head, tublid ja töökad. Nad halastavad hädasolija peale hoopis sagedamini kui rikkad, sest nad teavad, kuidas viletsus maitseb. Ja mida Jannsen eriliselt toonitab: nad peavad lugu oma inimväärikusest ega lömita härra ees koeraalanduses. Jutu «Krahwi herra ja temma kutsar» (1848—49) peategelane kutsar Wähter, kellest Jannsen muide ütleb, et ta oli saksa teenriks liialt õiglane, on oma härrast igati üle ega karda sellele kibedat tõtt näkku öelda. Kasutades oma ametit, veab ta mõisnikku mööda külasid ja näitab, millises südantlõhestavas vaesuses elab vallarahvas. Jannsenile iseloomulik on aga seegi, et rahva olukorra eest vastutavaks ei tehta härrat ennast, vaid seatakse patuoina ossa jõle kammerteener, kes pehmeloomulise krahvihärra on rahvast eemal hoidnud ja ise valitsejat mänginud.

Sageli esinevad Jannseni juttudes tegelastena vaeslapsed. Nende kur-

vast elust annab ta ilustamata pilte, mille taga võib oletada autori isiklikke mõrusid mälestusi. On väidetud, et Jannsenil enesel tulnud lapsepõlves üksvahe vallavaesena perest perre rännata. Need teated on kindlamalt tõestamata, kuid külakorda käivate vaeslaste kannatusi kirjeldab ta küll suure soojuse ja kaasaelamisega. Realismi sugemete mõjulepääsu juttudes vaeslastest ja üldse vaeste ja rikaste vahekordadest takistab aga oluliselt nende juttude trafaretselt õnnelik — ja elutõest väga kauge — lahendus. Vaeste kannatused ja alandused tasutakse lausa muinasjutulisel viisil majandusliku heaoluga, kadunud omaste ja pruutide-peigmeeste jälleleidmisega või muu suure õnne süllekukutamisega. «Hans ja Marri, ehk: kurbdusse järrel tulleb rööm» — see on Jannsenile väga iseloomulik vaeslastejutu pealkiri. Samuti häirib pidev manitsus: ülemad ei pea uhked ega alamad kadedad olema, ja mõlemate kõige suurem püüdlus olgu jumala lasteks saada.

1870-ndail aastail ilmub Jannseni juttudesse, eriti karakterikujundusse, uusi jooni. Silma torkab kõigepealt kujutava elemendi osatähtsuse kasv dotseeriva otseütlemise arvel. Moraliseerivad remargid on tagasihoidlikumaks muutunud, mõnest jutust täiesti kadunud. Kohati leidub katseid motiveerida tegelaste käitumist sügavamate psühholoogiliste sissevaadetega. Keel on endiselt pildirikas, kuid kujundite valik kõneleb autori maitse tunduvast paranemisest. Kõike seda võib seletada Jannseni esteetilise edenemisega, aga ka eesti kirjanduse üldise tasapinna tõusuga.

Uued jooned on selgesti täheldatavad näiteks sarjas «Külajutud» (1874), mis koosneb neljast küla vaese rahva esindaja portreest. Üks ilmekamaid nende seast on satiirilises plaanis antud «Kella-Mihkel». See hüüdnimi ei tulene üksnes Mihkli kellameheametist, vaid veel enam sellest, et mees on üle kogu kihelkonna tuntud keelekandja. Valetades ja oma arvamusi jutukaaslase omadele kohandades poeb Mihkel elust läbi. Peatoidust teenib ta uudiste kandmisega perest perre ja kõikjal võetakse teda lahkesti vastu — austusest Mihkli poolvaimuliku ameti ja rikka tädipoja vastu ning kartusest tema terava keele ees. Kella-Mihklit võiks pidada Juhan Liivi üldtuntud Plärälärä Leenu meessoost eelkäijaks. Hoopis teises, südamlikus, kuid mitte sentimentaalses laadis on välja peetud Karja-Tõnu portree. Vana eraklik külakarjane on veetnud kogu oma elu nurmel ning metsas ja karjaga askeldades inimestest võõrdunud. Seda liigutavama headusega hoolitseb ta loomade eest ja talle on avatud ka looduse hing. Jutukest kannab nukker-lüüriline meeleolu, mida ei lõhesta ükski varasemale Jannsenile omane jämekoomiline võrdlus.

Kõrvuti pikemate õpetlike juttudega on Jannsen avaldanud lühikesi anekdootlikke lookesi, millest mõne jaoks (näit. «Ühhe waese köstre kimbatus», 1857) ta sai ainet oma lähemast või kaugemast ümbrusest. Tõsielust pärineva sündmustikuga algupärases anekdootlikus palas «Judi rätsep» (1858) on värvikalt kirjeldatud mõisaelu, millega autor lähedalt kokku puutus lapse- ja poisipõlves Vändras. Jannsenile kui humoristile sobis see laad hästi, kuid oma produktiivsemal loominguperioodil, 50—

Jannseni perekond

60-ndail aastail, pidas ta selletaolisi jutukesi paljaks ajaviiteks, mitte küllalt õpetlikuks, ja eelistas vahendada tugevama didaktika-annusega lugusid. 70-ndail aastail, nagu märgitud, loobus ta liigpüüdlikust moraliseerimisest ja pakkus lugejale ka pikemaid anekdootlik-novellilise süžeega humoristlikke jutte. Mõned nende seast on rajatud tühisele «naljale nalja pärast», kuid leidub ka selliseid, kus inimlikke nõrkusi ja ambitsioone läbinägev humorist on ühtlasi külarahva elu-olu realistlik vaatleja ning kus jantlikul süžeel on teisejärguline — tegelasi ning olukordi ühendav tähtsus. Inimesi ei jaotata ega iseloomustata siin enam varasemal mustavalge-printsiibil, vaid nähakse neis nii head kui halba, kusjuures mõnele kujule antakse ka tabav sotsiaalne karakteristika. Täielikult paneb Jannseni «teine mina» — huumorimeelne ning frivoolnegi — end maksma näiteks jutus «Vaese lese kuld tük ehk kuida Mari Jüri sai» (1875) ja see ei tule kavala noore lese kosjaloole kahjuks. Õpetlik-vaga Jannsen ärkab ehmatades alles jutu lõpus ning pöördub lugeja poole nõuandega Marile siiski mitte järele tegema hakata, sest igaühel ei õnnestu see vahest nii hästi, mis Maril korda läks.

Omaette rühma Jannseni proosatoodangus moodustavad enam kui paarkümmend ajaloolist juttu. Eeskujuna kasutas ta siingi jälle Horni, kelle sulest on ilmunud 3-köiteline «Sämmtliche historisch-romantische Erzählungen». Eriti rohkesti avaldas Jannsen neid 60-ndate aastate «Jututoas» — kindla eesmärgiga jagada lugejaile uusi teadmisi «sündind lug-

gude lõpmatta rikkussest». Seda ta kahtlemata suutiski, jutustades huviga loetavas ilukirjanduslikus vormis paljude väljapaistvate ajalooliste isikute elulugusid või episoode nende elust. Jannseni vahendusel tutvus talurahvas kartaagolase Hannibali, roomlase Caesari ja Makedoonia Aleksandri suurte tegudega; sai mõndagi teada Peeter Esimesest, tolle seltsimehest Menšikovist ja vaenlasest Rootsi Raudpeast, kuulsatest väejuhtidest Suvorovist, Barclay de Tolly'st ja Skobelevist; luges anekdoote Preisi Pritsust jne. Gustav Vasast, Gustav II Adolfist ja Garibaldist jutustab Jannsen suure poolehoiuga ilmselt sel põhjusel, et need olid sõjajalal katoliiklusega. Isiklik sümpaatia on ajendanud kirjutama ka Abraham Lincolnist, kes tegi lõpu Jannseni poolt põlastatud neegriorjusele. Puht-usumeestele on suhteliselt vähe tähelepanu osutatud, neid esindavad üksnes algkristluse-aegse usukannataja Eustakiuse halepõnev elulugu ja üks episood šveitsi protestandi J. K. Lavateri elust.

Ajaloolised jutud on Jannsen kirjutanud samas rahvapärases vestelises laadis milles külajutudki. Kõrgetest aukandjatest räägib ta samasuguse õlale patsutava familiaarsusega nagu möldritest, kõrtsmikest ja muust külarahvast. Näiteks Gustav Vasa kuningliku isa iseloomustuseks ütleb ta, et see «olli norel põlwel kül kaddakapea, äkkilinne ja pirrakas, nago püssirohhi, agga sedda tassasem ja lahkem wannas põlves». Jutus «Saardami linna puseppa-sell» (1848) on Jannsen lubanud endale pisut nalja heita Peeter Suure üle, kasutades osavasti ära situatsioonikoomika võimalused, mida pakub keiserliku kõrguse esinemine lihttöölisena.

«Eesti Laulik» (1860). Jannseni koguka värsiraamatu sisu ei ole mõeldud lugemiseks, vaid laulmiseks, mida kinnitab nii «Eesti Lauliku» alapealkiri («125 uut laulo neile, kes hea melega laulwad ehk laulo kuulwad») kui ka teose juurde kuuluva noodiraamatu väljaandmine 1862. aastal. Autori eesmärk «Eesti Laulikut» ilmale saates oli utilitaarne — muretseda oma segakoorile lauluvara. Ja loov osa selle sünnis on üsna väike: ta võttis *Liedertafel*'ite vähenõudlikust repertuaarist viisid ning eestindas nende sõnad. Niisiis mitte luuletused, vaid laulutekstid, ja mitte algupärased, vaid tõlkelised.

Värsside ümberpanemisel polnud Jannsenil aga enam seda kordamineku mis juttude mugandamisel. Suuremat sõnalist ökonoomsust nõudev seotud kõne ei ole ala, kus tema spontaanne distsiplineerimatu anne ennast maksma panna suudaks. Paljude «Eesti Lauliku» värsside juurest on raske leida muid luule tunnuseid peale rütmi ning riimide, ja needki kõlksuvad pahatihti halvasti ning labaselt kokku. Lauludes avalduvad eriti selgesti Jannseni naiivsus, ideoloogiline piiratus, madal kirjanduslik kultuur ja maitsevaesus, kuna proosatoodangus jäid need nõrkused mõnigikord tema tugeva jutustajaande varju.

Oluliseks põhjuseks, mis takistas Jannseni värsse tõusmast luule tasapinnale, oli ka tõlgitavate laulude valik. Klassikute laule tõlkis ta suhteliselt harva. Goethelt pärineb üksnes «Laulo palk» («Der Sänger»), Uhlandilt «Rõmus laulja» («Ich bin vom Berg der Hirtenknab'»). Tun-

tumatest luuletajatest on «Eesti Laulikusse» mõne lauluga tee leidnud veel L. H. Chr. Hölty, G. A. Bürger, M. Claudius, J. H. Voss, K. Th. Körner, W. Hauff, kuna kõige massilisemalt on Jannsen tõlkinud-muganda-nud saksa kolmanda-neljanda järgu värsiseppade toodangut. Teisest küljest pole küll põhjustki eriti kahetseda, et Jannsen klassikutelt nii vähe ammutas, sest peale muude luuletõlkijale tingimata vajalike omaduste puudus tal nõudlikkus enese vastu, enesekriitilisus. Ta ei läbenud laulude lihvimisel rohkem tööd teha kui kõige muu juures, mis tema kerge ja kiire sule alt paberile lendas. Illustreerigu seda väidet mõned värsiread Jannseni ainsast Schilleri-tõlkest «Rõmo kitus» («An die Freude»), mis muide suurel määral on maha kirjutatud O. R. Holtzi varasema tõlke pealt:

Rõõm on üllem ellosaatja
Keik mailma wärkides;
Käima panneb ello-ratta,
Nago weder uri sees.

«Eesti Laulikus» on esindatud peaaegu kõik tolleaegse luule teemad. Eestlaste rahvusliku eneseteadvuse õhutamine raamatu esimeses alaosas, isamaalauludes, põimub — osalt tsensori nõudel — tsaaririiki ülistava kroonupatriotismiga, nagu seda näeme muuseas avaluuletuses «Kus on mo kallis issama?» (tõlgitud E. M. Arndti laulu «Was ist des Deutschen Vaterland?» järgi Eestimaa-alaseks moonutatud G. Schultz-Bertrami variandist «Was ist des Ehsten Vaterland?»). Kümmekond laulu selles rubriigis kujutab endast maotuid keisri ülistusi. Vähe veenvalt pidi siinsetes oludes kõlama Hoffmann von Fallerslebeni suurustava laulu «Deutschland, Deutschland über alles» kurioosne eestindus «Eestima käib ülle keige». Sotsiaalseid vastuolusid «Eesti Lauliku» jaoks ei eksisteeri. Vähe sellest, et Jannsen ise muretult trallitab: sedasama teevad tema lauludes karjalapsed ja lustlikud külanoored. Vaesele eesti talupojale omistatakse ülim rahulolu oma põlvega. Võrdlusjooni rikaste ja vaeste elust tõmmatakse haruharva ja sedagi umbes niisuguses laadis nagu:

Kas tunnete mo issamaad,
Kus leiwa pudus tundmatta?
Kus rikkad ning ka waesemad,
Keik tööd ning leiba leiawad?

Pealiskaudne, tegelikkusest möödavaatav optimism, mida «Eesti Laulikus» igal sammul kohtab, on laenuline nagu Jannseni kogu luuletoodangki: selle algallikaks on saksa vanemate rahvalike laulude seas üsna sageli esinev nn. *Aufmunterungslied* (meeleolutõstmise laul).

Loodusluuletuste seast ilmestab omapärasem meeleolu vaid väheseid. Kevade- ja suvelaule muudavad ühenäoliseks linnud, lilled, pehme tuul, haljad põllud, kohavad metsad ja karjuseidüll. Suve- ja sügiselauludes domineerivad rohke saak ning rõõmus uudseleiva maitsmine.

Armastust ülistab Jannsen imalate ülespuhutud võrdlustega, mille va-

hele ta serveerib selliseid ootamatusi, nagu «maggus muisso matsatas». «Pulma-laulus» lasub pearõhk rikkaliku söömaaja kirjeldusel, mis võtab kohati lausa naturalistliku ilme: «Meil on kõhhud täidetud, / Sörmed raswast lakkutud.» Siiski kuulub armastuslaulude hulka Jannseni üks populaarsemaid ning õnnestunumaid luuletusi, rahvalauluks muutunud «Kallis Mari» («Peio iggatseminne») — kena naiivne õhkamine pruudi järele.

Jannseni laulude värsiehitus vastab nende primitiivsele sisule. Värsimõõdus domineerivad jamb ja trohheus, kusjuures õige rütmi saavutamiseks otsitakse ühtelugu abi apostroofilt ja täitesõnadelt. Riimid ja stroofiskeemid on äärmiselt vähenõudlikud. Et tegemist on lauldavate laludega, esineb sageli refrään, olgu siis tirooli rahvalaulu «juvivallera» või mõne muu hõiskava häälitsuse kujul.

Vaatamata oma väheväärtuslikule sisule leidis «Eesti Laulik» rahva hulgas väga laialdast levikut: paarikümne aasta jooksul saatis kirjastaja Laakmann sellest turule kuus trükki üldtiraažiga 14 000 eksemplari. Nähtavasti vastas teos lugejate-lauljate enamiku arenemistasemele ja maitsele.

1869. aastal, paar kuud enne üldlaulupidu, andis Jannsen välja *«Eesti-rahwa 50-aastase Jubelipiddo-Laulud»*, kus leidub ka tema enese sõnastatud laule. Nende seast tuntuim on sisult üsnagi ilmetu «Mo issama, mo ön ja rööm», mis pärineb (tõenäoliselt küll Reigi pastori G. F. Rinne «Hioma- ehk issamaa-laulu» vahendusel) Soome hümnist; koos Runebergi sõnadega laenas Jannsen sealt ka Paciuse viisi. Seda laulu, mis hiljem sai kodanliku Eesti riigihümniks, kiitis tsensor Mickwitz kui eeskujulikku tsaari-Venemaa ülistust.

Näidendid. «Vanemuisele» repertuaari soetamiseks on Jannsen kirjutanud kolm vähenõudlikku farssi: «Pärmi Jaagu unenägu» (esietendus juulis 1873), «Tuhalabida valitsus» (1879) ja esitamata jäänud «Kihlvedu 5000 rubla pääle». Nendest esimese otseseks eeskujuks on Tallinna saksa teatri näitleja P. A. J. Steinsbergi sajandi esimesel veerandil kirjutatud sama pealkirjaga jant, mis omakorda viib A. von Kotzebue «Der Trunkenbold'i» (1805) kaudu tagasi suure taani näitekirjaniku L. Holbergi andeka komöödiani «Mäeotsa Jeppe» (1722). Jannseni «Pärmi Jaagu unenägu» on tuntud vaid proosavormilise ümberjutustuse kaudu «Eesti Postimehe» lisalehes (1873), mille põhjal võib öelda, et Jannsen ei matkinud Steinsbergi mehaaniliselt, vaid andis värske värvingu mõnelegi koomilisele situatsioonile, mida pakub joodiku talupoja härraks narritamise lugu.

Läbinisti tühine «Kihlvedu 5000 rubla pääle» paistab olevat enamvähem sõnasõnaline tõlge saksa keelest. Selles pole hakatud eestipärastama tegelaste nimesidki. Seevastu «Tuhalabida valitsust» võib üsna suure tõenäolisusega pidada algupärandiks. See «rõõmulik näitemäng» seab oma eesmärgiks armastusabielu propageerimise, mis oli tolle ajajärgu näitekirjanduses üldse sageli arendatud teemaks. Intriigi kannavad võimukas taluperenaine, kes tahab oma verinoort tütart mehele panna kuuekümneaastasele rikkale piimarentnikule, ja tema mõistlik, kuid liiga vagur

abikaasa, kes otsustab lapse eluõnne päästmise nimel siiski korraks tuhalabida alt välja tulla. Koos tütre tõelise armsamaga talitseb mees oma ksantipet ülimalt jantlikus stseenis. Lõpp on muidugi «rõõmulik», s. t. tulehark on sunnitud andma noortele oma õnnistuse. Humoristina tugev Jannsen rakendab kohati üsna osavasti sõna- ja situatsioonikoomikat, eriti seoses tuhvlialuse Hannuse etteastetega. Tervikuna näidend siiski rahuldavat muljet ei jäta, selleks on sündmustik liiga ebausutuv, karakterid trafaretsed ja stseenid lohakalt kokku traageldatud.

Jannseni osa eesti kultuuri- ja kirjandusloos

Jannsen rajas pideva eesti ajakirjanduse, viis ajalehe talurahvahulkadeni, avardas selle abil mitmes suunas lugejate silmaringi ja tõstis rahvuslikku eneseteadvust; ta võimaldas tribüüni esinemiseks C. R. Jakobsonile ja teistele demokraatlikele rahvusliku äratustöö tegijaile. Kõige sellega, samuti «Vanemuise» seltsi rajamisega ning tegevuse juhtimise ja koordineerimisega, üldlaulupidude traditsiooni algatamisega ja Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi asutamisega tegi ta kuni 1870. aastani suurt tööd rahvusliku liikumise ideedele pinna valmistamisel. Samal ajal ei võimaldanud Jannseni kompromislik poliitika mõisnike suhtes ja klerikaalne mõtteviis tal täiel määral teenida rahva huvisid. Rüütelkondade survel laskis ta end viia selleni, et sõlmis viimastega telgitaguse tehingu ja lakkas oma ajalehes võitlemast rahvusliku liikumise demokraatlike ideaalide ning ürituste nimel. Need faktid annavad Jannsenile kui rahvusliku liikumise konservatiivse tiiva esindajale, kellena ta tegutses 70-ndail aastail, kõige halvema iseloomustuse.

Jannseni osa kirjanduses on peaaegu niisama vastuoluline kui ühiskondlikuski elus. Oma külajuttudega lähendas ta eesti kirjandust rahvaelu kujutamisele ja lõi omalaadsed traditsioonid külajutu edasistele viljelejatele — L. Koidulale, J. Pärnale, A. Kitzbergile. Sisaldades nii algupärandeid kui mugandusi saksa keelest, kujutab Jannseni jututoodang endast üleminekut tõlkeliselt rahvaraamatult algupärasele proosale. Jannseni juttude kestvamat edasielamist takistasid aga nende kitsalt moraalipedagoogiline eesmärgiseade, pealetükkiv vagatsemine ja kirjandusliku kultuuri vähesus.

Jannseni suur ajakirjanduslik ja ilukirjanduslik menu ning populaarsus sõltusid suurel määral tema harukordselt lopsakast ja pildirikkast keelest, milles teravmeelsete võrdluste ja otse naelapea pihta löövate kõnekäändude sekka on sattunud küll ka omajagu maitsetusi ja labasusi, meie mõiste järgi isegi ebatsensuursust. Jannseni keeletarvitus baseerub tolle aja rahvakeele suurepärasel tundmisel, kuid — nagu Fr. Tuglas on osutanud — tema sule all muutusid rahvalikuks ka need ütlemised, mis ei pärinegi rahvasuust. Jannsen puhastas eesti kirjanduslikku keelt germa-

nismidest ja mõjutas tunduvalt proosastiili arengut. Rahvapärase sõnavara ning fraseoloogia poolest on tema proosal arvestatav väärtus.

Eesti luule arenguprotsessis pole Jannsen etendanud kuigivõrd edasiviivat osa. Pigem aitasid tema tõlkelised laulutekstid kaasa saksa väikekodanlik-sentimentaalse luule mõjude kodunemisele tekkivas algupärases lüürikas. Jannseni vähenõudlikud katsetused draamavormis, mis on valminud pärast seda, kui tänu Koidulale eksisteeris juba algupärane, tähelepandava kunstilise tasemega näidend, ei kerkinud esiplaanile isegi mitte oma aja kirjanduslikus üldpildis.

BIBLIOGRAAFIA

I. Sioni-Laulo-Kannel I—III. Trt. 1845, 1853, 1860 (ilmunud mitmes kordustrükis). ▪ Sannumetoja I—VII. Trt. 1848—1851, 1856—1857, 1860 (I ande II tr. 1872). ▪ Laupäwa-öhtune Küllalinne. Pärnu 1853. ▪ Önsa Lutterusse iggapäwane Usso öppetus ja kinnitus I—II. Trt. 1853—1854. ▪ Püssipappa essimessed Külla-Juttud külla rahwale. Trt. 1854. ▪ Sioni-Ohwri-Altar I—II. Trt. 1859, 1862. ▪ Eesti Laulik. Trt. 1860 (II tr. 1865, V tr. 1880; viisiraamat 1862). ▪ Eestirahwa 50-aastase Jubelipiddo-Laulud. Trt. 1869. ▪ J. V. Jannseni Kirjad, 1.—20. anne. Trt. 1881—1911. ▪ Kolm juttu. Trt. 1922.

«Pärnu Postimees». — Vanaisade vahelugemisi («Loomingu» Raamatukogu 1957, nr. 10).

II. M. J. Eisen, Johann Voldemar Jannsen. Tähtsad mehed III. Trt. 1883. ▪ J. Kunder, Johann Voldemar Jannsen. EKmS-i toimetused nr. 81. Trt. 1888, lk. 22—26. ▪ M. Kampmann, J. V. Jannsen kui ilukirjanik. EKirj. 1908, nr. 5—7, lk. 189—197, 217—224, 249—258. ▪ Postimees 1857—1907. Trt. 1909, lk. 3—24. ▪ A. Jürgenstein, J. V. Jannseni ja C. R. Jakobsoni ilmavaate kujunemisest. EKirj. 1914, nr. 1, 3/4, lk. 4—8, 79—83. ▪ V. Reiman, J. V. Jannseni elutöö. EKirj. 1916, nr. 5/6, lk. 141—173. ▪ H. Rosenthal, Jannseni hingeelust ja tundeilmast. EKirj. 1916, nr. 5/6, lk. 178—191. ▪ A. Jürgenstein, Johann Voldemar Jannseni elust. EKirj. 1916, nr. 5/6, lk. 121—141. ▪ Mälestused ja teated J. V. Jannsenist. EKirj. 1916, nr. 5/6, lk. 192—214. ▪ H. Prants, J. V. Jannseni püüded ja sihid. EKirj. 1921, nr. 2, lk. 46—54. ▪ A. Kruusberg, Ääremärkused J. V. Jannseni müüdavuse asjus. EKirj. 1921, nr. 3, lk. 78—82. ▪ H. Schmidt, J. V. Jannseni pedagoogilised vaated. EKirj. 1925, nr. 1, 3, 6—7, lk. 14—23, 92—100, 234—240, 286—292. ▪ H. Normann, Arstlikud nõuanded maarahvale Joh. Vold. Jannsen'i «Perno Postimehhes» 1857—1863. EKirj. 1926, nr. 1, lk. 44—52. ▪ H. Prants, Eesti ajakirjanduse noorusaegadelt. Õitsituled V, 1926, lk. 18—20 ja VII, 1928, lk. 11—15. ▪ M. Tork, Jannsen Horn'i laenulisena. EKirj. 1933, nr. 8—9, lk. 353—368, 436—446 (siin leidub Jannseni juttude ja näidendite bibliograafia). ▪ G. Suits, Jannsen'i «Eesti Laulik». EKirj. 1933, nr. 10, lk. 479—492. ▪ A. Tammann, Johann Voldemar Jannsen. Tln. 1938.

V. Miller, Eesti ajakirjandus baltisaksluse teenistuses. EKirj. 1940, nr. 8, lk. 313—325. ▪ V. Alttoa, J. V. Jannseni reetlikkust paljastavad satiirid aastast 1871. SV 5. ja 12. I 1952, nr. 1—2. ▪ L. Loone, «Pärnu Postimehe» ja «Eesti Postimehe» sotsiaalmajanduslik programm 1857.—1880. aastatel. Edasi 17. II 1957, nr. 34. ▪ J. Peegel, Saja-aastast «Pärnu Postimeest» sirvides. Lng. 1957, nr. 6, lk. 918—924. E. Maremäe, Märkmeid «Pärnu Postimehest». Edasi 16. VI 1957, nr. 118. ▪ K. Taev, J. V. Jannsen tsensori kitsas väravas. TRÜ Toim., v. 51. Trt. 1957, lk. 81—105. ▪ R. Põldmäe, Täiendav allikas «Vanemuise» seltsi ja teatri ajaloo juurde. KKirj. 1961, nr. 6, lk. 382—383. ▪ R. Põldmäe, Sada aastat «Eesti Postimehe» asutamisest. Lng. 1964, nr. 12, lk. 1901—1910.

IV peatükk

TEISI 1850—70-NDATE AASTATE AUTOREID

Käesolevas peatükis käsitletakse selliseid kirjamehi, kes ei olnud esmajärgulised suurused, kellest aga siiski igaüks mõnes olgu ka kitsas lõigus viis edasi eesti kirjanduse arenguprotsessi. Ühtlasi antakse lühiülevaade kooli- ja kalendrikirjandusest, tõlkelistest rahvaraamatutest ja klerikaalsest kirjandusest, s. t. rahva lugemisvara sellest osast, mille käsitlemist ei õigusta niivõrd ideelis-kunstilised väärtused, kuivõrd lai levik ja mitte just väike osa lugejate mõttemaailma ning maitse mõjutamisel.

Friedrich Nikolai Russow

Publitsist ja luuletaja F. N. Russow sündis 14. (vkj. 2.) aprillil 1828 Tallinnas eesti päritoluga tolliametniku perekonnas. Tema vanaisa Anton Russow (Russoff) oli Kiikla mõisniku toapoiss ja alates 1793. aastast pärisorjusest vabastatuna tsunfti teener Kanuti gildis. Kaotanud varakult vanemad, veetis F. N. Russow lapsepõlve vanaema hoole all Paide lähedal, kus omandas eesti keele oskuse otse rahva käest. Ta õppis Paide kreiskoolis, 1840—1847 Tallinna gümnaasiumis ja 1847—1851 Peterburi ülikooli õigusteaduskonnas, viimases muide üheaegselt N. G. Tšernõševskiga ja petraševskilaste N. Danilevski, A. Jevropeuse, P. Filippovi, B. Katenevi ja A. Hanõkoviga. Siinsed progressiivselt meelestatud üliõpilased elasid kaasa 1848. a. revolutsioonile ja vestlesid sageli poliitilistel teemadel, mistõttu võib arvata, et just Peterburis sai kindlama aluse ka Russowi kodanlik-radikaalne maailmavaade.

Ülikooli lõpetamise järel töötas Russow alates 1852 Tallinnas Eestimaa Kroonupalati sekretärina ja aastast 1859 Toompea lossi komandandina. Ühtlasi oli ta kubermanguvalitsuse eesti keele tõlk ning toimetas (alates 1856) ametlikku «Ma Walla Kulutajat».

Tallinna-aastad on Russowi kirjandusliku, ajakirjandusliku ja ühiskondliku tegevuse kõrgperioodiks. 1854. aastal ilmusid tema «*Söalaul*

Eestima tüttarlastele» ja värsiraamatuke *«Ued Kandlekeled»*, 1854—57 *«Tallinna koddaniko ramat omma sõbbradele male»* — pidevalt ilmuva eesti ajalehe asetäitja ning vahetu eelkäija.

«Tallinna kodaniku raamatut» asus Russow välja andma eesmärgiga hoida talurahvast kursis parajasti käimasoleva Krimmi sõja sündmustega, mis riivasid lähedalt ka Eestit (vaenlase laevastik manööverdas Läänemeres ning Tallinna reidil). See 8—12-leheküljeliste vihikutena ilmunud poolperioodiline väljaanne sai teoks tänu Russowi positsioonile ja tutvustele kubermanguvalitsuses; ka ei olnud selliste brošüüride trükkimiseks vaja nõutada eriluba nagu ajalehe jaoks. Tallinna kodaniku kaheteistkümnest raamatust kirjutas Russow üheksa esimest ja viimase, kuna 10. ja 11. numbri autoriks on tema koolivend ja mõttekaaslane J. D. Petenberg. Materjali sõjategevuse kohta hankis Russow peamiselt ajalehtedest, kuid värvikamaid episoode valides ja neid märgatava kirjandusliku oskusega töödeldes suutis ta üldkokkuvõttes anda elava reportaaži. Enesestmõistetavalt ei saanud ta hinnata sõdivate riikide eesmärke ega valgustada sõja käiku objektiivselt, vaid tegi seda ühe poole — tsaari-Venemaa positsioonidelt, tuues rohkesti andameid kroonupatriotismi ja tsaaritruuduse altarile. Vene soldatite kangelastegusid kirjeldab Russow siiski sellise ehtsa emotsionaalsusega, mis ei lase kahelda, et tema vaimustus nende vapruse, ennastsalgavuse, ülluse ja humaansuse üle oli suur ning siiras. «Tallinna kodaniku raamatute» sõnavara rikkus, kõnekäändude ning fraseoloogia rohkus ja kujukad loodusekirjeldused tõendavad, et Russow oli rahvakeele hea tundja ning osav kasutaja. Konkreetsema ettekujutuse saamiseks tema sõjareportaaži esituslaadist lugegem lühikest katkendit neljandast raamatust:

Jo walwasid meie wirgud wäed paksus metsas, waenlast wasto wõtmas [- - -]. Woite arwata, kuida Türgid omma silmi pikkuti ja põigiti lahti kiskusid, kui korraga kusikust raud-käbbid ja okkad nende peade wasto peksid, ja meie wäggi kui tulispask pude wahhelt wälja kohhises. Ei seäl maksnud ennam aega wita, püs lendas wassakut, möök parremat kät, wõtwad parreminne pikka kue hõlmad kätte, ja nüüd andko Jummal jalgo, eest ärra jookста. Lippago peale! ei Wennelased olle jännest ajama tulnud.

Kaks «Tallinna kodaniku raamatut» ei kõnele sõjategevusest: need on 9. vihik «Õnsa Keisri Nikolai haigus, surm ja matminne», mis võetud «St. Petersburger Zeitung'ist», ja 12. ning kõige paksem, 32-leheküljeline vihik, milles Russow jagab muljeid oma sõidust Moskvasse Aleksander II kroonimispidustustele. Huvitavamateks osadeks siin on need, kus kõne all sõit ja sõiduvahendid: mööda «raudmaanteed» kihutav «tulevanker», samuti laev, mida kirjeldatakse üksikasjalikult. Peterburi ja Moskva kirjelduses on aga liiga vähe oma silmaga nähtut; reisimees opereerib peaasjalikult arvudega, püüdes anda lugejale ettekujutust nende linnade mastaapidest. Vaatamata värskete vahetute muljete nappusele on põhjust näha kõne all olevas vihikus reisikirja algeid.

Russow oli keskseid kujusid Tallinnas 1850/60-ndate aastate vahetusel tegutsenud progressiivsete haritlaste ringis, mis mõjutas soodsalt tema

sotsiaalsete vaadete arengut. Nagu teised ringi koondunud intelligendid, nii jälgis ka Russow sooja südamega rõhutud eesti talupoegade käekäiku ning nördimusega mõisnike vägivallaakte. Oma ametite tõttu kubermanguvalitsuses oli ta hästi kursis 1850-ndate aastate lõpu talurahvarahutustega, töötas muide tõlgina Mahtra ülestõusust osavõtnute juurdlusel. Russowi poolt kohtuaktide järgi koostatud kirjeldust Mahtra sõja käigu kohta sai kasutada E. Vilde. Suure tõenäolisusega võib Russowile kuuluvaks lugeda ka Anija meeste peksulugu paljastava kirjelduse, mis ilmus Herzeni «Kolokol'is» detsembris 1858 pealkirja all «XIX sajandi saksa rüütlid Eestimaal». Samuti ei ole kahtlusi Russowi osavõtus teose «Eestlane ja tema isand» koostamisest; igal juhul oli just temal Tallinna progressiivsete haritlaste seast juurdepääs seda laadi statistilisele andmestikule, mille abil teoses tõestatakse eesti talupoegade majanduslikku ja õigusliku olukorra talumatust.

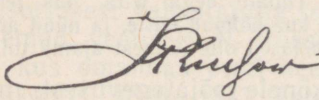

1860. aastal asutas Russow päevalehe «Revalsche Zeitung» ja hakkas seda toimetama koos juristi ning ajaloolase Th. W. Greiffenhageniga. Toimetuse seljataga seisis mainitud progressiivse intelligentsi ringkond, kuid ajaleht sai kaastööd ka väljastpoolt Tallinna, nagu petrašev skilaselt K. Timkovskilt Peterburist ja Fr. R. Kreutzwaldilt. Viimasel oli muide Russowiga ulatuslik kirjavahetus, mis aga on seni leidmata. Russow andis «Revalsche Zeitung'ile» antifeodaalse suuna: põhjendatult on seda nimetatud eesti leheks, mis ilmus saksa keeles. Siin avaldati — niipalju kui tollal üldse võimalik oli — kritiseerivaid kirjutisi ja sõnumeid kohalike ametiasutuste tegevuse, finants- ja maksusüsteemi, seaduste koodeksi, kaubandusõiguste jms. kohta, kusjuures ei jäetud riivamata ka mõisnikke. Erinevalt teistest tolleaegsetest Baltimaade ajalehtedest andis «Revalsche Zeitung» rohkesti informatsiooni Venemaa sündmustest, hankides seda otseselt vene ajalehtedest. Sealjuures kriipsutati osavalt alla kriitilised vihjed tsaaririigi seadusandluse ja majanduspoliitika tagurlikule ning korruptsioonilisele olemusele. Kui teose «Eestlane ja tema isand» ilmumise järel arenes Tallinna ajakirjanduses äge polee-

mika, võttis «Revalsche Zeitung'i» toimetus teose oma kaitse alla, deklareerides kartmatult, et see kõneleb talurahva olukorrast tõtt. Russow sai ajalehte toimetada vaid 1862. aastani, siis tuli tal reaktsioonilise aadli surve tõttu taanduda.

1863. aastal lahkus Russow Eestimaa Kubermanguvalitsuse teenistusest ja asus sama aasta mais Peterburi. Siin töötas ta 1863—1885 maedepartemangus ja 1886—1899 Ermitaaži graafikaosakonna konservaatorina, nende ametite kõrval 1865—1906 Teaduste Akadeemia etnograafiliste ning antropoloogiliste kogude hoidjana. Russowist sai J. Köleri lähedane sõber ja kaastööline, kellena ta kuulus Peterburi patriootide ringi. Köleri õpilane oli Russow muide ka kunsti alal; ta on loonud õlimaale ja joonistusi vana Tallinna motiividel. Peterburi-aastail jätkus ka Russowi kirjanduslik tegevus. Tema sulest ilmusid mõned saksakeelsed teosed, millest olgu mainitud *«Russische Landschafts- und Lebensbilder»* («Vene maastiku- ja elupildid», 1864). Ainet selle kirjutamiseks andis 1863. a. suvel sooritatud ametireis Uraali ja Doni aladele. Russow suri Peterburis 22. (vkj. 9.) juulil 1906.

Luuletajana on Russow regivärsivormi esimesi taaselustajaid. Folkloristlikke huvisid ilmutas ta juba üliõpilaspõlves, kogudes õppevaheaegadel mitmel pool Eestis rahvaluulet. Viis tema kirjapandud rahvalaulu avaldas muide A. H. Neus oma antoloogias «Ehstnische Volkslieder» (1850—52). Russowi kõige pikem regivärsiline luuletus «Sõalaul Eestima tüttarlastele» oli mõeldud sõjaseisukorras viibiva Tallinna elanike meeleolu tõstmiseks, kujutades seega endast luuletaja kiiret reageerimist poliitilisele päevasündmusele. Luuletus on üles ehitatud dialoogina sõjamärkide pärast muretsevate neidude, ööbiku ja käo vahel. Kandva osa sellest moodustab käo optimistlik ning võidukindel repliik, mis rajaneb laiendatud võrdlusel: mitte sõda, vaid saajad on sõudmas meie maale, ja juba ootavad rannas meretaguseid kosilasi suitsusärkides ning punastes tulepärgades neiud, s. t. suurtükid. Luuletus lõpeb käo kurjalt pilkliku, rahvalaulumaneeris väljapeetud pöördumisega «peiude» poole:

Terre, terre! sajukenne!
Terre, peio! peiopoisid!
Astuge armsad meile määle!
Mis otate, mis wahhite?
Egga te ehtel aega wida
Kaugel merre kolleda laenedes?
Uddu teil rikkub hea meele,
Saddust sate jo soppaseks,
Päike pölletab arro peast teil.

«Sõjalaul» läks rahva sekka neljaleheküljelise brošüürikesena, milletaolisi trükiti 1854. aastal teisigi. Eespool mainitud J. D. Petenbergilt ilmus tervenisti kolm julgustuslaulu, mille hulgast «Neekruti laul 1854» on samuti esimesi rahvalauluvormi rakendusi eesti luules. Erinevalt Russowist on Petenberg kasutanud paralleelselt regivärsivõtetega uuema

rahvalaulu vormielemente — lõppriimi ja üksluiselt trohheilist meetrumit. Sisult polnud see laul, milles uljas nekrut väljendab oma rahulolu ja vaimustust kroonuteenistusse ja sõtta mineku perspektiivi üle, tegelikkusega kuigivõrd kooskõlas. Tartus trükiti Krimmi sõja teemalisi laulelendlehti A. Umblialt ja H. L. Wildelt, kelle tooted jäid aga kunstiväärtuse poolest kaugele maha Russowi omast.

Pole huvituseta märkida, et Russowit kui luuletajat hindas Fr. R. Kreutzwald ja et «Sõjalaul Eestimaa tütarlastele» andis otsese tõuke Viru lauliku poeemi «Sõda» sünniks. Kreutzwaldile ei meeldinud üksnes see, et Russow «oma jalga vana pöörase kirjakombe kammitsasse sidunud», mispuhul ta teda pisut nokkis «Kasulises kalendris» (1857). Russow vastas sellele «Tallorahwa Postimehes», Kreutzwald omakorda jätkas poleemikat värssläkitusega, mis nimeliselt on adresseeritud Tallinna kodanikule, tegelikult aga kõigile vanast kirjaviisist kinnipidajaile. Olgu märgitud, et Russow vahetaski varsti kirjaviisi: tema tõlgitud ja 1858. aastal ilmunud uus «Eestimaa Talorahva Seadus» rajas teed uue kirjaviisi võidukäigule ametlikes trükistes ja teadaannetes.

Peale muu avaldub «Sõjalaulus» Russowi märkimisväärne satiiriline talent, millele ta on andnud täie voli oma kahes teises rahvalaulu laadi luuletuses, värsivihu «Ued Kandlekeled» väljapaistvamates palades «Nä immet!» ja «Laisa näddal». Esimeses tõstab folkloori ja etnograafiat harrastav poeet au sisse rahvatraditsiooni, kurtes vanade viiside ja kaunite kommete kadumise, jaanitulede kustumise ja torupillide vaikimise üle. Ühtlasi annab Russow mõnegi valusa müksu kadakasakstele, olles seega üks varasemaid rahvusliku renegaatluse pilkajaid. «Pulgajunkru» portrees markeerib ta tolle naeruväärsust üpris ilmekate ning rahvaehtsate detailide varal («Käed pusas, koid pungas, / Ninnad kortsos, munnad kübbaras» jms.). «Laisa nädalas» rünnatakse üsnagi vaimukalt pealkirjas märgitud pahet, kusjuures autori hinnang ei väljendu lamedas moraliseerimises, vaid kogu luuletust varjundavas, selgesti tuntavas satiirilises häälestuses.[1]

Valdava osa «Uutest kandlekeeltest» võtavad enda alla saksa autorite (L. Uhlandi, J. F. Castelli jt.) lauldavate laulude tõlked. Russowilt pärineb muuseas H. Heine «Lorelei» esimene eestindus («Enne-tundminne»). Tõlgetest väärib eraldi esiletõstmist veel humoristlik «Saks ja matüdruk»: tolleaegsetes Eesti oludes pidi see luuletus, milles maatüdruk saksa ühes tema armuavaldusega naeruks teeb, üsnagi teravalt kõlama.

Värsivihu meeleoluline amplituud on avar, ulatudes elu- ja armurõõmu, isegi kergemeele ülistustest eleegiliste mõtisklusteni kõige kadu-

[1] Luuletusega «Laisa nädal» on seotud lõbus pretsedent tsensuuri ajaloost. Russowi raamatukesel oli mõjukaid, kuid vähetaiplikke lugejaid, kelleni mainitud häälestus ei jõudnud ja kes maarahva moraalse palge puhtuse pärast muret tundes juhtisid Tallinna tsensori N. E. A. Güldenstubbe tähelepanu sellele, et too on läbi lasknud laiskusele õhutava (!) laulu. Seepeale laskis tsensor — mitu kuud pärast värsivihu ilmumist — müümata eksemplaridest «Laisa nädala» välja lõigata.

vuse üle. Tõlkekultuuri ja ka laulude valiku poolest ületab Russow J. V. Jannsenit ja M. Körberit, kes laulutõlkijatena temast mitu aastat hiljem tegutsema asusid.

Russowile tagavad kindla koha eesti žurnalistika ajaloos «Tallinna kodaniku raamatud», millega ta astus sammu poliitilise ajalehe suunas. Kirjanduse ajaloos on tal eelkõige teeneid regivärsilise rahvalaulu vormi ühe varasema rakendajana kunstluules.

Philipp Stramm

Harjumaa Hageri kihelkonna vabatalupoegade Trammide suguvõsast pärinev Philipp Stramm sündis 21. (vkj. 9.) aprillil 1814 mõisaametniku pojana Kohilas, kust perekond varsti ümber asus Tallinna. Siinses kreiskoolis ja gümnaasiumis sai noor Stramm üldhariduse, misjärel ta õppis aastail 1841—1846 Tartu ülikoolis filoloogiat. Andmed Strammi hilisema elukäigu kohta on napid ja lünklikud. Teatakse vaid, et ta oli eraõpetaja Tallinnas, töötades vahepeal lühemat aega (1853—1854) Valgas Cimze (Zimse) seminaris abiõpetajana; hiljem elas Peterburis, kus ta 1871. aastal mõrvati.

Strammi kui kirjamehe mõrvas tsensuur juba kümme aastat varem. Senistel uurimisandmetel on ta kirjutanud neli dialoogi. Kaks nendest — «Eestlaste priidus (ehk wabbadus)» ja «Üks kenna neljatahhulinne jut» —, mis tsenseerimisele antud septembris 1860, tegid tsensuuriaparaadis tavalisest keerukama ringkäigu (lõpliku otsuse nende kohta langetas Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kindralkuberner isiklikult) ja lebasid seejärel kolmveerand sajandit arhiivis, enne kui need avastati. Kahest ülejäänust, mis esitatud 1861. a. alguses, on tsensorite kirjavahetuses säilinud ainult sisukokkuvõte ja pealkirjad — «Üks naljakas neljatahuline jut» ja «Üks kena neljakeelne jut».

Koos käsikirjadega tsensorile esitatud kaaskirjas selgitab autor oma dialoogide eesmärki, milleks on rahva vaimsete jõudude virgutamine, materiaalse ja intellektuaalse vabaduse mõiste selgitamine ning mitmekülgsete teadmiste jagamine. Neid valgustuslikke eesmärke on Stramm järjekindlalt silmas pidanud, kusjuures dialoogide keskse teema — vabaduse ümber käib jutt 1860-ndate aastate tsensorile ennekuulmata enesestmõistetavusega. Viimane asjaolu põhjustaski Strammi tööde kurva saatuse, seda enam et siin-seal puudutatakse ka Eesti ühiskondlikke olusid ja suhteid. Arutlused priiuseprobleemi ümber, mis oli rahva teadvuses jõuliselt esile kerkinud seoses 1856. a. talurahvaseadusega, esitab Stramm, vististi lugejaile aine suupärastamiseks, dialoogina nelja «wapra, wahwa ja sannaka» mehe vahel, kellest igaüks esindab eri ametit, eri maakonda ja ka erisugust arusaamist priiusest. Kõigil neil — palvemaja eestlugejal Harju Antsul, koolmeistril Järva Jaanil, kohtumehel Viru Villemil

ja põllumehel Lääne Lausel — on autori kinnitust mööda «ajo-laegas ja südda õiges paikas», ja midagi igaühe seisukohtadest aktsepteerib ka Stramm ise. Nii jõutakse esimese dialoogi lõpuks ühiselt arusaamisele, et priius on õieti mitmetahuline mõiste, mille alla käivad seaduste tundmisele tuginev juriidiline ja materiaalne vabadus (sealhulgas ka tollal eriti palavasti ihaldatud liikumisvabadus), vaimu- ehk intellektuaalne

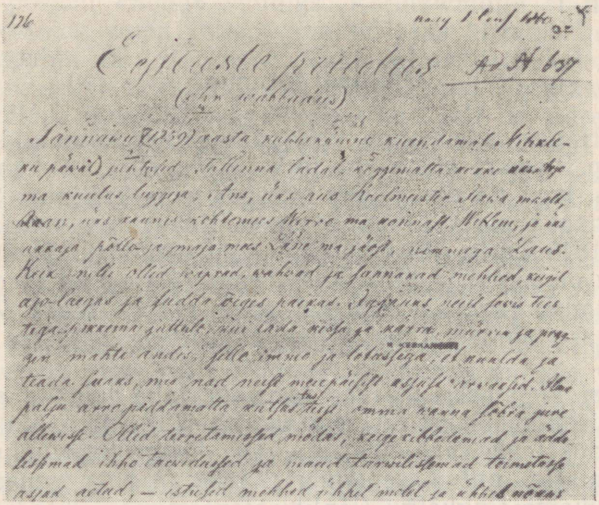

Ph. Strammi dialoogi «Eestlaste priidus (ehk wabbadus)» käsikirja algus

vabadus, mille annavad avarad teadmised, ja lõpuks piibli tundmisel põhinev eetiline vabadus. Viimast toonitab visalt palvemees Ants, kellega autoril näib olevat kõige enam lahkarvamusi; igatahes paneb ta põllumehe Lause kui kõige radikaalsema vestlusest osavõtja suhu skeptilisi märkusi Antsu kitsarinnalise usklikkuse pihta. Selline on dialoogide filosoofiline liin. Kuid vabadusprobleemiga viib Stramm seosesse mitmesugused aktuaalsed päevaküsimused, mida valgustatakse talurahva huvide kohaselt ja mõnikord üsnagi mõisnikevastaselt. Teravalt arvustatakse liikumisvabaduse kitsendusi ja talupoja maata «vabastamist» 1819. aastal, tehakse vihjeid äsjastele talurahvarahutustele ning mõisnike ja talupoegade vaenule, tuuakse sobiva ettekäände all ära isegi «wanna rahwa sanna» — «kurrat ja Saks, need on kaks». Liiga kaugele Strammi kriitilisus siiski ei lähe. Seadustetundja Viru Villemi suu läbi tuletatakse ühtelugu meelde, et seisused ei tohi üksteise piire ületada ja et nad peavad omavahel kokku leppima, et «õn sel rahwal, kes omma asju targu ja

mõistu oskab korda sata, tasa, tasa! ikka meeltmöda! Mitte mürrinal kärrinal raksumisse ja paukumissega».

Teises dialoogis «Üks kenna neljatahhulinne jut» jätkub sümpoosion eeskätt vaimuvabaduse saavutamise viiside selgitamiseks, millega ühenduses tõusevad tulipunkti konkreetsed kultuuri- ja haridusküsimused. Koolmeister Järva Jaan põhjendab uue kirjaviisi eeliseid ning iseloomustab vana kirjaviisi kui vaimu kammitsat, mille kõrvaleheitmisega vabadus jälle hea tüki kasvab (muide, Strammi kaduma jäänud kaks järgmist dialoogi olid uues kirjaviisis, nagu nähtub nende pealkirjadest). Propageeritakse Kreutzwaldi populaarteaduslikke teoseid, J. G. Schwartzi toimetusel väljaantud kooliraamatuid, kahte «Postimeest» ja muud lugemisvara, kust võib õppida õigesti põldu harima, oma tervist hoidma, võõraid maid tundma jne.

Strammi innukad püüded talurahva silmi selgitada, õhutada teda «omma peajõudu prukima» langevad ühte Faehlmanni ja Kreutzwaldi valgustuslike taotlustega. Ühtlasi on põhjust arvata, et Faehlmann andis Strammile dialoogide kirjutamiseks ka otsest eeskuju, nimelt kalendrilooga «Tühhi jut, tühhi lorri, tühhi assi, tühhi kõik», millel on Strammi töödega ühisjooni käsitlusobjekti — aktuaalsete küsimuste — ja dialoogilise vormi mõttes.

Jõudmata lugejani, ei saanud Strammi valgustuslik publitsistika täita mingisugust sotsiaalset funktsiooni. Järelpõlvede tähelepanu väärib see kui üks rahvusliku kirjanduse võrseid, mis muserdati võimu hoolimatu käega.

Juhan Weitzenberg

«Laksi Tõnise» ja «Vana opmani nutulaulu» autor Juhan Weitzenberg sündis 22. (vkj. 10.) juulil 1838 Kanepi kihelkonnas Erastvere vallas Jakapi talu popsi pojana. Hariduse sai ta Erastvere vallakoolis, Kanepi kihelkonnakoolis ja Tartu kreiskoolis. Lõpetanud viimase 1854. aastal, oli noor Weitzenberg paar aastat koduõpetajaks Torma köstri Jakobsoni peres, seejärel elas lühemat aega vanemate kodus ja märtsis 1858 asus Alatskivi mõisa- ning vallakirjutaja ametisse. Siin puutus ta kõige lähemalt kokku talurahva elu ja kannatustega, siit leidis ta ka oma parimate luuletuste aine. Lahkunud Alatskivilt kevadel 1861, sai Weitzenberg koha Narvas Zinovjevi metsatööstusfirma kontoris, kuhu ta jäi elu lõpuni, tõustes vähehaaval ameti- ning palgaredelil ja astudes viimaks isegi väikese kapitaliga ettevõtte osanikuks. Vaimustust luuletamiseks jätkus tal vaid 1860-ndate aastate keskpaigani. Hiljem see lahtus; osalt pärssisid loominguvõimet nõrk tervis ja pidevad haigused. Weitzenberg suri 4. novembril (vkj. 23. okt.) 1877 Narvas ja on maetud sinnasamasse. Tema kalmu ehtis hauakiviga lellepoeg August Weizenberg.

Weitzenberg oli avarate huvide ja liikuva vaimuga andekas inimene. Ta valdas korralikult saksa ja vene keelt (C. R. Jakobson kavatses 1868. a. suvel asuda koos temaga koostama vene-eesti sõnaraamatut) ega põlanud raskeks hakata 30-aastasena õppima inglise ja prantsuse keelt. Peale selle huvitus Weitzenberg ajaloost, eriti soome-ugri rahvaste minevikust, filosoofiast, eesti rahvaluulest, kogudes muuseas F. J. Wiedemannile vanasõnu ja mõistatusi sõnaraamatu jaoks, ja muidugi kirjandusest.

Narva asudes sattus Weitzenberg eemale nii rahvusliku liikumise keskustest kui ka talurahvast enesest, mis aga ei tähenda, nagu oleks ta ühest ja teisest irdunud. Kodukohast oli Weitzenberg pidevas kirjavahetuses vanematega ja noorpõlvesõbra Kusta Taaliga ning käis neid aegajalt ka ise külastamas. Tema kirju oodati ja loeti kogu külaga, sest ta põimis nendesse poliitika-, kirjanduse- ja teaduseuudiseid, kirjeldusi ning huvitavaid tähelepanekuid oma välismaareisidelt (1873. a. suvel viibis Weitzenberg tervise parandamise eesmärgil Saksamaal ja Šveitsis, 1876. aastal tegi lühemaajalise reisi Soome ja Rootsi). Rahva elu sai Weitzenberg lähemalt jälgida ka Virumaa suurtes metsarajoonides, kus ta Zinovjevi firma esindajana viibis talviti kuude kaupa. Käikudest maale ammutas ta ühtlasi ainet ja indu uute värsside loomiseks, kuna linnaelu teda luuletama ei inspireerinud.

J. Weitzenbergi maailmavaate kujunemist suunas oluliselt kontakt C. R. Jakobsoniga, kellega ta oli tuttav juba Torma-päevist. Isiklikud kokkupuuted ja kirjavahetus ei lakanud ka 1860-ndail aastail, mil nad alatihti arutlesid ning vaidlesid sotsiaalsetel teemadel, kirusid «mõegavendi» ja eesti rahvale osaks saavat ülekohut. Fr. R. Kreutzwaldilt palus Weitzenberg hinnangut oma luuletustele. Pikemat kirjavahetust neil aga ei sugenenud, sest Kreutzwald kui regivärsi innustunud pooldaja ei mõistnud Weitzenbergi ande- ja luulelaadi ega teinud sellest saladust noore algaja enesegi ees. Õnneks jätkus viimasel vastukaaluks autoriteetse Viru lauliku skepsisele paras jagu enesekindlust, nii et ta veel 1866. aastal, kui oli juba tõusmas Koidula täht, pidas ennast «kõige andekamaks ja ühtlasi kõige laisemaks eesti luuletajaks».

J. Weitzenbergi kirjavahetustest nähtub, et ta vihkas leppimatult balti mõisnikke ja võttis soojalt osa rõhutud talurahva saatusest. 1864. a. sügise palvekirja-aktsioonile elas ta kogu hingest kaasa ja asus sel puhul kirjutama värssüleskutset, mille levitamiseks üle kogu maa ta tegi suurejoonelisi plaane. Sagedastes kaastöödes «Perno Postimehele» ja «Eesti Postimehele» esineb Weitzenberg tõelise demokraadina, talurahva huvide kindla kaitsjana. Narvas elades nägi ta alatihti ümberasujate voore ja nende südantlõhestavat viletsust. Üks tema tuntumaid artikleid kirjeldab Haapsalu väljarändajate julma kohtlemist Narva politseivõimude poolt (ilmus kärbitult «Eesti Postimehes» 1868. a. detsembris). Ümberasumise põhjusi mõistis Weitzenberg õigesti. Tema teravad kirjutised talurahva käekäigust kutsusid esile kokkupõrkeid Jannseniga, kes tõrkus neid aval-

damast. Jannseni argust, leplikkust ning «Eesti Postimehe» jumalasõnarohkust kritiseeris Weitzenberg ühtelugu nii Postipapale enesele saadetud kirjades kui ka tagaselja. Eestlaste tuleviku suhtes ei jaganud ta aga Jakobsoni lootusi.

Kirikut ja luteri usku käsitas Weitzenberg kui midagi võõrast, mis meie esivanemaile orjastajate poolt väevõimuga peale suruti. Kirjavahetustes tuleb korduvalt ette piiblivastaseid mõtteavaldusi ja lausa pilkavaid märkusi usu ning pappide aadressil. On teada, et Weitzenberg aitas kaasa C. R. Jakobsonis ateistlike veendumuste kujunemiseks, andes talle lugeda D. F. Straussi teost «Das Leben Jesu kritisch betrachtet». Ennast nimetas Weitzenberg 1864. aastal deistiks, kuid näib, et ta tegi seda siiski rohkem äsja huviga loetud kirjanduse mõjul kui sügavamast veendumusest.

J. Weitzenberg.

1870-ndail aastail vähenesid Weitzenbergi ühiskondliku mõtte erksus ja publitsistlik aktiivsus; tema huvid keskendusid enam isikliku käekäigu — tervise parandamise ja materiaalse heaolu ümber. Samal ajal jahenesid ka suhted Jakobsoniga. Narva seltsielus oli Weitzenberg siiski tegev ja 1874. a. sügisel valiti ta vastasutatud «Ilmarise» esimeheks.

Weitzenbergi luuletuste arv koos poolelijäänutega ulatub napilt paarikümneni. Raamatuna need kunagi üheskoos ilmunud ei ole; trükki pääses osa nendest Jannseni ajalehtedes, osa F. Brandti laulikutes ja kaks eri brošüürikestena, kuna mõned on käsikirja jäänud tänapäevani.

Enamikku Weitzenbergi luuletustest iseloomustavad aine otsene ammutamine tõsielust ja eepilisus. Mitmed värsid kajastavad luuletaja enese elusündmusi, kusjuures suurem osa nendest, nagu «Lauluken», «Samuel», «Poja ohkamine» ja mõned teised käsikirjalised luuletused on jäänud autobiograafiliste seikade südamlikeks, kuid sügavamalt mõtestamata kajas-

tüsteks või perekondlikeks pühendusluuletusteks. Vahetuil elufaktidel ja konkreetseil prototüüpidel põhinevad ka Weitzenbergi kaks parimat luuletust, kuid nende kaudu on autor tabanud oma ajajärgule sügavalt tüüpilist ning astunud otse valusate sotsiaalsete nähtuste keskele.

Laksi Tõnise haud Alatskivi kalmistul

«Tõnnis Laks ehk Eestlase Isamaa» trükiti 1862. a. sügisel Narvas õhukese brošüürikesena ja jõudis peaaegu samaaegselt ka «Perno Postimehe» veergudele. Seega langes luuletuse ilmumine ajale, mil väljarändamisprobleem oli Eestis väga aktuaalne. Laksi Tõnis ei ole väljamõeldud kuju, vaid reaalne isik Alatskivi vallast, kes sündis 1808. ja suri 1861. aastal, nagu on lugeda Alatskivi surnuaial Tõnise hauale tema 100. sünni-aastapäeva puhul püstitatud mälestusmärgilt. Selle vaese talumehe traagilise loo on Weitzenberg edasi andnud peaaegu muutmatult, kuid ometi on saavutanud suure kunstilise üldistuse. Kaheksa korda kaheksas lühikeses värsireas, milles jutustatakse õnnetu Laksi Tõnise vaevarikkast põlvest ja vähenõudlik-lihtsameelsete lootuste tärkamisest ning kiirest kokkuvarisemisest, peegeldub tegelikult tuhandete talupoegade saatus. Luuletuse vorm on lihtne: ei ühtki tundepaisutust, ääretult tavalised ja napid sõnad, kohmakad riimid, ja sellest hoolimata — või õigemini selle näilise ebapoeetilisuse tõttu — tugev mõju. «Seitse jalga pikkusele, neli jalga lai»... Pole juhuslik, et selle valusalt sarkastilise vormeliga puänteeris Fr. Tuglas ligi pool sajandit hiljem oma revolutsiooniainelise novelli «Hingemaa».

Rahva seas muutus «Laksi Tõnis» otsekohe populaarseks. Kirjanduse hindajatel jäi see aga tükiks ajaks kahe silma vahele. Laulu rahvalikud väärtused ja väljapaistva koha eesti luules näitas kätte alles J. Kunder, kes «Laksi Tõnisest» 1886. aastal EKmS-is ettekande pidas.

Weitzenbergi teise tuntuma luuletuse täielik pealkiri on *«Vana hopmanni Nutu-laul Mõisavalitsust käest ära andes. Jüripäeval 1861»*. Teravalt feodalismivastase sisu tõttu ei mahtunud see niisama hõlpsasti läbi «kitsa värava». Alles kolm aastat pärast valmimist nõutas luuletusele ilmumisloa Peterburi tsensuurikomitee liige G. Schultz (Bertram), kel-

lele see oli kätte sattunud ja meeldima hakanud. Nii ilmus «Nutulaul» õhukese brošüürina 1864. aastal. Nagu öeldud, sündis seegi otseselt tõsielust nähtu alusel ning tõukel: pealkirjas nimetatud aasta kevadel lasti kohalt lahti Alatskivi mõisa opman Sihwzow, kellega Weitzenberg oli tükk aega koos töötanud. Luuletaja ei piirdunud aga palja kopeerimisega natuurist, vaid teravdas ning üldistas. Otsustades võrdlemisi üksikasjaliku iseloomustuse järgi, mille Weitzenberg on Sihwzowi kohta andnud kirjades vanematele, ei esinenud mõisasundija karakteersed jooned prototüübis mitte nii kontsentreeritud kujul kui tolle kirjanduslikus vastes. Minavormis antud luuletus, milles opman oma kaotatud kuldset põlve taga kurdab, kujutab endast nutulaulu laulja satiirilist autoportreed. See satiir ei ole just peenekoeline, opman tutvustab omaenese pahesid — altkäemaksu- ja võimuahnust, julmust, liiderlikkust — üliavameelse robustsusega. Kuid igatahes andis Weitzenberg vihatud mõisaametnikule sotsiaalselt teritatud karakteristika, mis oli eesti kirjanduses uudne nähtus.

Peale vana opmani on Weitzenberg loonud teisigi värssportreid. «Nutulaulule» analoogilise ülesehitusega käsikirjalises «Holsti laulus» pihib Kanepi pastor von Holst enne armulauale minekut oma patte. Luuletusest on valminud ainult kuus esimest salmi, kuid juba siin satub kirikhärra satiiri otsetabamuste alla. Plaanitsetud pilkelaul vennastekoguduse kohta jäi kirjutamata, mõni aeg hiljem aga sündis kavatsetule lausa antipoodne luuletus «Kooli Taavet», milles autor suhtub harda lugupidamisega vagasse-truualamlikusse palvevennasse (selle algkujuks oli Väägvere koolmeister, D. O. Wirkhausi isa Taavet). Luuletus annab tunnistust autori võitlusvaimu nürinemisest ning järjekindlusetusest usuküsimuses.

Weitzenbergi vähesed armastuslaulud ei pälvi mainimist niipalju sisulis-kunstilise väärtuse, kuipalju autori isikupärase lähenemislaadi poolest. See on naljatlev-vallatlev suhtumine, mis tuleb ilmekalt esile näiteks armastajate leppimist kujutavas luuletuses «Juhan ja Ann» või kalambuurile rajatud laulukeses «Vihaga». Luuletaja kinnitab küll, et armastuseta süda on nagu tähtedeta öö, lilledeta aed jne. («Mis on süda armuta?»), kuid vastupidi tolle aja tavale ei idealiseeri ta armastust ega armastatud neiukest või naist (näit. «Naise uni ja mehe laul»).

Peamiseks kirjanduslikuks eeskujuks ning mõjutajaks, eriti vormi osas, oli Weitzenbergil uuem rahvalaul. Lausa vemmalvärsisepa maneeris on välja peetud «Noortemeestele õpetuseks» — «Tutulutu küla» poisi ebaõnnestunud ehalkäigu reportaaž, mis on pandud illustreerima kulunud käibetarkust, et armu ei saa nõuda vägisi. Kuid ka Weitzenbergi parimad luuletused on vormilt väga lähedased lõppriimilisele rahvalaulule. See rahvalaululikkus — muidugi koos talurahva meeleoludele tugevasti resoneeriva sisuga — tingis nende äärmiselt laia leviku: «Laksi Tõnist» ja «Vana opmani nutulaulu» on üle terve Eesti lauldud ning rahvalauludena üles kirjutatud, kuna Weitzenbergi ennast on õigusega käsitatud kui mitteanonüümset rahvalaulikut. Vähemal määral inspireeris Weitzenbergi regivärss, kuigi ka selle väärtused talle tundmata polnud. Tema märkmi-

kus leidub rahvalaulude üleskirjutusi Oonurmest ja oma kirjavahetustes on ta korduvalt kiitnud regivärsi ilu ning laitnud Jannseni mõistmatust selles küsimuses. Mõnedes Weitzenbergi luuletustes, nagu «Armsaks arstimine» ja pooleli jäänud «Vaesed lapsed», põimuvad regivärsi kunstilised võtted uuema rahvalaulu omadega.

Eesti luule raudvarasse on Weitzenberg andnud kõigest kaks luuletust — «Laksi Tõnise» ja «Vana opmani nutulaulu», mis on nende valmimisest möödunud enam kui saja aasta jooksul rännanud ühest koolilugemikust ja ühest antoloogiast teise. Ainekäsitluselt erinevad need täiesti rahvusliku liikumise aegse luule valdavast enamikust ja on varaseks eelkäijaks sajandi lõpu realistlikule feodalismivastasele eepilisele luulele, mida viljeles eriti Jakob Tamm.

Jüri Jürison

1867. a. «Eesti Postimehe jututoa» 8. number pakkus oma tellijaile huvitava lugemise: Jüri Jürison, pikal reisil viibiva sõjalaeva «Askold» nooremmehaanik, jagas oma muljeid Hiinast. Toimetaja andis pealehes nii autorile kui tema kirjatükile sooja soovituse kaasa, toonitades eriti, et see aus vahva mees on «süddame ja mele polest E e s t i m e h h e k s» jäänud, ehkki hoolsa õppimise ja tubliduse suguvendade enamikust kaugele ette jõudnud. Proovipalale järgnes veel kolmkümmend kirja, mis ilmusid «Eesti Postimehes» augustist 1867 kuni detsembrini 1869 pealkirja all «Eestimehhe teekond ümber mailma «Askoldi» laewa peal» ning kujutavad endast esimest algupärast reisikirjeldust.

Jüri Jürison sündis 28. (vkj. 16.) juunil 1832 Märjamaa kihelkonnas Haimre vallas kehvas Lape taluperes. Nõrgavõitu tervise kiuste omandas Jürison — osalt sõjakoolis, osalt iseseisva õppimise teel — insenermehaanikute korpusse pääsemiseks vajaliku kvalifikatsiooni; ta on teinud isegi erialast teaduslikku tööd, mille tulemusi ta avaldas ajakirjas «Morskoi Sbornik». Aastail 1865—1867 sooritas Jürison «Askoldi» pardal reisi Kroonlinnast Vladivostokki ning tagasi, mille huvitav marsruut küllalt pikkade peatustega mitmes nelja maailmajao tähtsas sadamalinnas pakkus tänuväärset ainet ülalmainitud reisikirjelduseks. Jürisoni ülendati pidevalt sõjalaevastiku auastmestikus, samuti sai ta korduvalt autasusid. 1887. aastal läks ta vaneminsenermehaaniku kohalt erru ning jäi elama Kroonlinna, kus suri 10. detsembril (vkj. 28. nov.) 1899.

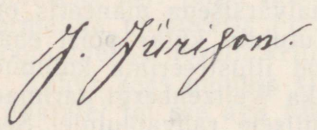

J. Jürisoni autogramm

Jürison oli tuttav 60-ndail aastail Peterburis elanud C. R. Jakobsoniga; hiljem «Sakala» avanumbris nimetatakse tähtsamate kaastööliste seas ka Jürisoni, kuid tegelikku kirjasaatjat temast siiski ei saanud. «Postimehe»

kaastöölisena oli Jürison lühikest aega kirjavahetuses Koidulaga, kellesse ta suhtus väga lugupidavalt. Otsustades tema sulest ilmunu põhjal, oli ta oma aja eesrindliku mõtlemisega haritlane.

Seda, mida Jürison oma pikal teekonnal nägi ja koges, ei ole vähe. Reisikirjeldus kõneleb selget keelt autori terasest pilgust, erksast vaimust,

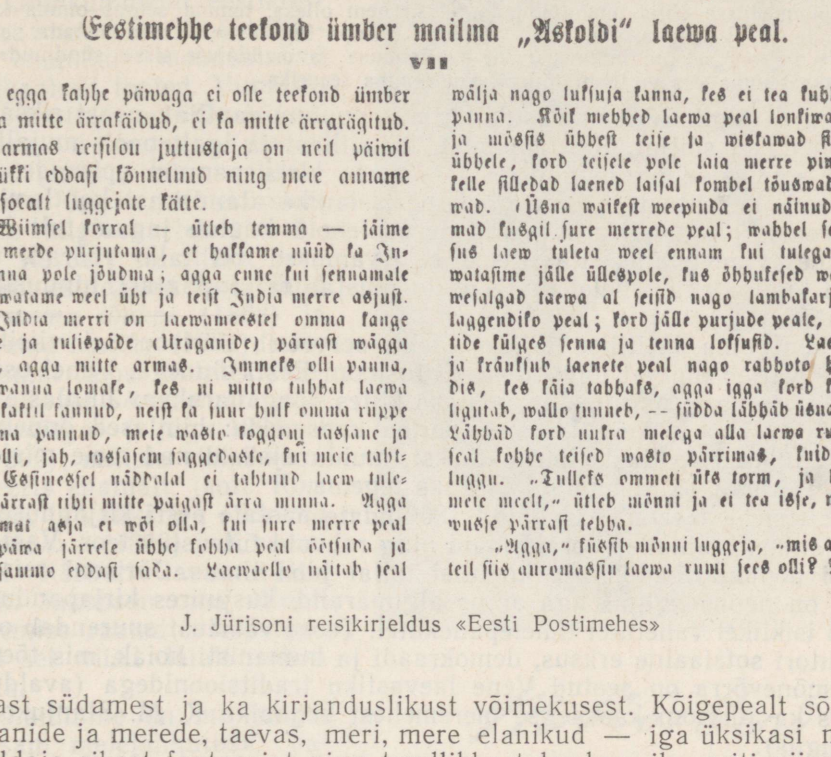

Eestimehhe teekond ümber mailma „Askoldi" laewa peal.

VII

Ühhe egga kahhe päwaga ei olle teekond ümber mailma mitte ärrakäidud, ei ka mitte ärrarägitud. Meie armas reisilou juttustaja on neil päiwil jälle tükki eddasi kõnnelnud ning meie anname warsi soealt luggejate kätte.

„Wiimsel korral — ütleb temma — jäime India merde purjutama, et hakkame nüüd ka India ranna pole jõudma; agga enne kui sennamale same, watame weel üht ja teist India merre asjust.

„India merri on laewameestel omma kange tormide ja tulispäde (Uraganide) pärrast wägga tuttaw, agga mitte armas. Immeks olli panna, et ta wanna lomake, kes ni mitto tuhhat laewa omma kaklil kannud, neist ka suur hulk omma rüppe maggama pannud, meie wasto koggoni tassane ja lahke olli, jah, tassasem saggedaste, kui meie tahtsime. Essimessel näddalal ei tahtnud laew tulenälja pärrast tihti mitte paigast ärra minna. Agga iggawamat asja ei wõi olla, kui sure merre peal pääw päwa järrele ühhe kohha peal öötsuda ja mitte sammo eddasi sada. Laewaello näitab seal wälja nago luksuja kanna, kes ei tea kuhho munna panna. Kõik mehhed laewa peal lonkiwad murres ja mössis ühhest teise ja wiskawad silma kord ühhele, kord teisele pole laia merre pinna peale, kelle silledad laened laisal kombel tõuswad ja wauwad. (Üsna waikest weepinda ei näinud meie silmad kusgil sure merrede peal; wahhel sekka wintsus laew tuleta weel ennam kui tulega.) Kord watasime jälle üllespole, kus õhhukesed walged pilwesalgad taewa al seisid nago lambakarjad halja laggendiko peal; kord jälle purjude peale, mis mastide külges senna ja tenna loksusid. Laew öötsub ja kräuksub laenete peal nago rahhoto haige wodis, kes käia tahhaks, agga igga kord kui ennast ligutab, wallo tunneb, -- südda lähhäb üsna haigeks. Lähhäd kord uukra melega alla laewa rumi sisse, seal kohhe teised wasto pärrimas, kuida tulega luggu. „Tulleks ommeti üks torm, ja lahhutaks meie meelt," ütleb mõnni ja ei tea isse, mis iggawusse pärrast tehha.

„Agga," küssib mõnni luggeja, „mis au pärrast teil siis auromassin laewa rumi sees olli? Miks teie

J. Jürisoni reisikirjeldus «Eesti Postimehes»

soojast südamest ja ka kirjanduslikust võimekusest. Kõigepealt sõit üle ookeanide ja merede, taevas, meri, mere elanikud — iga üksikasi näitab kirjeldaja rikast fantaasiat ning tundlikkust looduse ilu, eriti niisuguste suurejooneliste vaatepiltide suhtes nagu torm Põhjamerel. Kuid niisama läbituntult antakse edasi laevaelu argipäeva, igavust ja tüdimust tuulevaiksel India ookeanil. Jürison tundis mere nägusid ja suutis neid kirjeldada.

Võõrastel maadel köidavad reisimehe tähelepanu kõigepealt looduse ja ehituskunsti, inimeste eluviisi, kommete ja riietuse väline eksootika, mida tutvustatakse ilmekates piltides ja stseenides, sageli hea huumori saatel. Kuid kireva olustikulise pealispinna tagant on Jürison tabanud ka mõndagi olemuslikku, ennekõike kolonisaatorite ja pärisrahvaste vastuolusid, mida ta käsitab tõelise demokraadi ja humanistina. Näiteks muljed Bataaviast ei piirdu ainult värvirikka rahvapeo kirjeldusega, vaid Jürison on ka märganud, et siinsest kolmest linnajaost — malai, hiina ja euroopa

omast — esimeses on ebainimlikud, teises keskmised ja kolmandas luksuslikud elutingimused. Jaava päriselanike ja hollandlastest koloniaalisandate vahekorda iseloomustab ta järgmiselt:

Ni öitsew ja haljendaw, kui mapind siin on, nönda kiddur ja willets näitab temma pärris perremees, Jaawlane, wälja. Kuinud ja willets kehha poolt, kehwa ja pimme waimo poolt, äggab ta Hollandi wallitsusse kaññna al, kes tedda kõigest wäest wanna pimmedusse ohjis püab piddada, et kergem olleks, temma selgas omma kassu taggaaeada. [- - -] Jaawlane ei tohhi ilmasgi Eüropa innimesse ees unnustada, et ta J a a w l a n e on, se on: innimene, kes «allanduse ja maddaluse sisse sündinud», ial kõrgemaks temma ees ei tohhi töusta, kui temma teenriks.

Hiinas jälgib Jürison vastikut rikast oopiuminautijat, vaest rikšakuli ja tema uhket sõitjat. Ka Jaapanist, Brasiiliast ja igalt poolt mujalt on tugeva sotsiaalse õiglustundega meremees kirja pannud episoode, mis kõnelevad ülekohtust ja omavolist, päriselanike alandavast kohtlemisest ja moraalsest laostamisest. Jürisoni poolehoid kuulub jagamatult koloniaalikkes vaevlejaile. Rassilised eelarvamused on talle võõrad, ühesuguse lugupidava tähelepanuga iseloomustab ta jaapanlasi, hindusid ja kahvreid.

Mõnegi oma kriitilise tähelepaneku serveerib Jürison sel viisil, et lausa ahvatleb lugejat tõmbama võrdlusjooni Eesti oludega. Vahel osutab ta ka ise sellisele paralleelile; näiteks kiites «paganarahva» hiinlaste kirjaoskust viskab väikese kivi misjonitöö kapsaaeda: hiinlased õnneks ei teadvat midagi eestlaste harimatusest, muidu ajaksid nad meie misjonärid koju esmalt omi rumalaid targaks tegema.

«Eestimehe teekond» ei olnud 1860-ndate aastate eesti kirjanduses ja ajakirjanduses ainuke võõraid maid ning rahvaid tutvustav teos. Vastavasisulisi populaarteaduslikke kirjutisi tollal juba ilmus. Jürisoni reisikirjeldus on nende hulgas aga ainus algupärand, kusjuures kirjapandu baseerub isiklikel vahetutel tähelepanekutel. Teose väärtust suurendab oluliselt autori sotsiaalne erksus, demokraadi ja humanisti hoiak, mis tõenäoliselt mõnevõrra on seotud Vene laevastiku traditsioonidega (avaldudes näiteks ka Jürisoni kaasaegse meremehest kirjaniku K. M. Stanjukovitši loomingus).

Martin Körber

Martin Körber on viimaseid sakslasi, kes eesti kultuuri- ja kirjapõllul veel midagi arvestatavat korda saatsid. Ta on sündinud 19. (vkj. 7.) juulil 1817 Võnnu kirikumõisas. M. Körberi isa Eduard Philipp tegeles Eesti koduloo- ja muinsuseuurimisega, vanem vend Carl Eduard Anton, Vändra pastor ning J. V. Jannseni ülemus, oli produktiivne eestikeelse kirjasõna soetaja. Seega oli M. Körberi perekondlik ümbrus kultuurilisele ja kirjanduslikule tegevusele õhutav.

1837—1842 õppis Körber Tartu ülikoolis teoloogiat, seejärel tegutses kooliõpetajana Kuressaares ja 1846—1875 pastorina Ansekülas. Lahkunud

sellelt kohalt, asus ta uuesti elama Kuressaarde ja pühendus peaasjalikult kirjatööle. Körber suri 19. (vkj. 7.) aprillil 1893.

M. Körberilt on ilmunud ligi kolmkümmend eestikeelset raamatut, millest valdava enamiku moodustavad klerikaalsed tooted. Viimaste seast tuntuim on *«Önsa Lutterusse weikenne Katekismus»* (1864), mis kooliraamatuna levis mitmekümnes trükis hiiglasuurtes tiraažides. Körberi ilmalikku toodangut esindavad lauluvihud *«Sörwema löuke»* (1862) ja *«Sarema laulik»* (1864), noodiraamat koos laulutekstidega *«Laulud Sörwemaalt, mitme healega»* (I jagu 1864, II — 1866), millele viisid komponeeris enamalt jaolt Körber ise, ja valikkogu *«Sarema Kuldnok»* (1879). Kümmekond Körberi laulu võttis C. R. Jakobson oma «Kooli Lugemise raamatusse», viies need sel viisil laialt rahva sekka.

M. Körber

«Laulmine on mo köigearmsam melejahhutus», paneb Körber «Saaremaa Kuldnoka» motoks, ja kandev osa tema värsivihkude sisust ongi ette nähtud laulmiseks, nagu üldse Körberi luuleharrastused on tihedalt seotud tema entusiastliku tegevusega Saaremaa laulukultuuri edendamisel. Ta asutas oma koguduses Ansekülas laulukoori ja viis selle nii kõrgele tasemele, et 1862. a. suvel võidi esineda Kuressaare publiku ees menuka ilmaliku kontserdiga; järgmisel suvel aga peeti Anseküla pastoraadi lähedal vabas looduses ära laulupidu, mida jälgis enam kui 500 kuulajat kohaliku talurahva seast. Körber oli selle tänuväärse ürituse algataja ning ka teokstegija.

Laulukooridele repertuaari varudes tõlkis ja jäljendas Körber peamiselt saksa sentimentalistlikku lauluvara, mis näib olevat vastanud ka

M. Körberi laulukogusid

tema enese meele- ja luulelaadile. Arvukalt on tema vihkudes esindatud looduslaulud, mida ilmestab idülliline, naiivselt ilutsev meeleolu, nagu:

> Meil kätte jõudnud kewwade, Nüüd metsas
> laulab linnoke, Nüüd merres mängib kallake,
> Nüüd karjas kargab talleke.
>
> (*Kewwadene illo*)

Isikupärasemaid noote leidub vaid harva, asjata otsime Körberi kui kauaaegse Anseküla ja Kuressaare asuka luulest Saaremaa looduse omapära. Meri figureerib tema värssides küll üsna sageli, kuid üksnes kui «Kallis merri, löbbus merri, / Suur ja süggaw, sinnine», mille lahked lained mahedalt laevukest kiigutavad ning taganttuuleke purjesid paisutab ja kust leivakõrvase hankimine on kaluritele lausa lust ning armas ajaviide. Eesti laulutekstide raudvaras püsib senimaani Körberi mereidüll «Kiigu, liigu, laevukene». Sageli on looduslauludele juurde poogitud vagatsevaid mõlgutusi ning õpetlikke paralleele loodusnähtuste ja inimelu vahel. Sama kehtib Körberi arvukate karjaselaulude kohta, millest tuntuim on hardalt lõõritav «Karjane» («Ma ollen weike karjane, / Mul lodud laulja keel»).

Suure ja kvaliteedilt ebaühtlase rühma Körberi luules moodustavad kodukohalaulud. Siin leidub saksa šovinistlike laulude mehaanilisi ümberveeretusi kolkapatriootlikeks Saare- või Sõrvemaa ülistusteks, kuid siia kuulub ka Körberi populaarseim luuletus «Mo armas issa kohhakenne» («Vaikne kena kohakene»), mis oma tundepuhtuse ning lapseliku hardu-

sega on muutunud otse rahvalauluks ja elab edasi tänapäevalgi. Üldlevinud on ka «Issama» («Mo issama armas, / Kus sündinud ma»).

Körberi värsivihud sisaldavad üsna mitu eepilist luuletust. Nende seas on õpetlike lugude värsistusi, nagu «Tammepu» — laul ninatargast mehest, kes julges kritiseerida jumala enese kätetööd; tuttav Albikära Antsu lugu («Mölder omma poeaga»); kurb laul vanast isakesest, keda ükski kuuest lapsest ei tahtnud võtta enda juurde vanaduspäevi veetma. Värssjutustuses kadakast (F. Rückerti järgi) äratab huvi elav pildistik, kuid sellest väljakooritud ning otsesõnaliselt serveeritud piskuga leppimise moraal rikub soodsat üldmuljet. «Kaarnad tunnistajad» on maarahvale mõistetavaks kohandatud variant Schilleri ballaadist «Ibykose kured», viimase sünget romantikat asendab pisarlik-sentimentaalne kujutuslaad.

Luuletehnilisest küljest on Körberi laulud võrdlemisi vähenõudlikud ja monotoonsed. Siin-seal üritatakse rakendada eesti rahvalaulu vormivõtteid, eeskätt alliteratsiooni ja assonantsi. Körberi poeetiline leksikon ei ole rikas; domineerivad väga tavalised epiteedid (kallis, lahke, armas, kole), kuna omailmelisi kujundeid kohtab harva. Ometi on Körberi lauludes enam poeesiat kui näiteks Jannseni «Eesti Laulikus». Tema paremad värsid annavad teatava luuleelamuse ja seda eeskätt oma siiruse ning lausa liigutava lapseliku idüllilisuse tõttu.

Körber ei piirdunud üksnes omade värsside kirjutamisega, vaid õhutas laule tegema ka oma koguduse ja laulukoori liikmeid. «... Sõrwema kitsal rannal olli ommal ajal luletamise himmu hästi öitsemas,» märgib ta «Saaremaa Kuldnoka» eessõnas; vihk ise sisaldab aga Körberi enese laulude kõrval umbes tosina dešifreerimata initsiaalide taha peitunud koolmeistrite, kalurite ja teiste Anseküla rahva ärksamate esindajate laule. Enamik nendest on väga lähedased Körberi värssidele, kuid leidub ka üksikuid iseseisvamaid, märksa proosalisemast elutunnetusest kantud laule, näiteks «Meie merrest ja temma kalladest». Tuntuks sai Körberi «koolkonnast» küll üksnes Peeter Südda (1830—1892), hilisem Suure Tõllu lugude koguja ning väljaandja, kes muide on ainus «Saaremaa Kuldnokas» täie nimega nimetatud värsisepp. Kuid hindamist väärib Anseküla pastori püüe äratada rahvast aktiivsemale vaimsele tegevusele.

Lõpuks ei saa mainimata jätta Körberi hoolast tööd Saaremaa ajaloo materjali kogumise alal, mille tulemusena temalt ilmusid teosed *«Bausteine zu einer Geschichte Oesels»* («Ehituskive Saaremaa ajaloo jaoks», 1885) ja *«Oesel einst und jetzt»* («Saaremaa enne ja nüüd», 1887—1915); eriti viimane on rikkalik ning väärtuslik, hästi süstematiseeritud koduloolise materjali ja rahvapärimuste 3-köiteline kogu. Ühtlasi oli Körber juhtivalt tegev Saaremaa kodu-uurimise seltsis (Verein zur Kunde Oesels).

1850-ndail aastail toimus märkimisväärne edasiminek koolikirjanduses. Kui sajandi esimesel poolel anti õpperaamatuid välja süsteemitult, siis aastail 1852—1861 ilmunud seitsmejaoline *«Koli-ramat»* varustas kihelkonnakoole õppevahenditega peaaegu kõigi tähtsamate ilmalike õppeainete jaoks, olles samal ajal mõeldud käsiraamatuks külakoolmeistritele. Tõsiseks lüngaks selles õpikute sarjas oli aga kirjandust tutvustava lugemikuosa puudumine.

Teose väljaandjaks ning kandvaks autoriks oli Põlva pastor Johann Georg Schwartz (1793—1874), kelle kirjutatud on sarja kolm jagu — *«Lühhikenne öppetus öigest kirjotamissest»* (I), *«Wisika, ehk öppetus lodud asjade issewisidest ja wäggedest»* (VI) ja *«Sündinud asjade juttustaminne»* (VII jagu, kahes andes). Peale tema olid autoritena ja mõnede jagude lõuna-eesti murdest põhja-eesti omasse «tõlkijatena» tegevad veel seitse kirjameest. Enamik nendest olid vaimulikud, välja arvatud Fr. R. Kreutzwald, IV jao (*«Lühhikenne öppetus terwisse hoidmissest»*) koostaja, ja maamõõtja Brasch, kelle abi kasutati II jao (matemaatika õpiku) lisa, maamõõtmisõpetuse kirjutamisel.

Vastavalt autorite pastorliku enamiku mentaliteedile kannab «Kooliraamat» tugevat vaimulikku pitserit: paljud grammatika näitelaused pärinevad piiblist; loodusloo õpikus on erilise tähelepanu osalised piiblilugude tegevuspaikade puud ja elajad, mille tõttu kodumaise taime- ning loomariigi vaatlus üpris puudulikuks jääb; ajaloo õpiku avapeatükiks on «Sündinud asjad mailma algussest Pabeli torni ehhitamisseni» jne. Metoodiliselt on «Kooliraamat» veel lausa lapsekingades, samuti ei ole see keelelisest küljest kuigi hiilgav. Materjali esitusviisi otstarbekuselt ja ladususelt paistab silma Kreutzwaldi jagu, kuid autorit pahandas väga uues kirjaviisis esitatud käsikirja seadmine väljaandja poolt vanasse kirjaviisi. Ülejäänud autoritest on esitusele värvikust lisada suutnud III jao *«Õppetus Jummala lomadest, mis Ma peäl on»* koostaja Võru pastor E. F. Lossius, kellel näib olnud kujundlikku mõtlemist ja huumorimeelt. Nii näiteks iseloomustab ta «smarahti-kiwwi» värvust järgmiselt: «Ta on ni selge rohhilinne, et nored pu-lehhed ja noor heinama-rohhi on temma wasto ni kui keskiggane naene wägga nore mehhe körwas.» Seevastu Otepää pastori M. G. Kauzmanni V jagu *«Keograhwi, ehk öppetus Ma-ilma surussest ja Ma-ilma madest»* on kohati lausa teatmeteoselikult kuiv ning kokkusurutud, ja ka Schwartzi enese esituslaadil puudub elavus.

Vaatamata sisulistele ebakohtadele ja metoodilisele küündimatusele oli Schwartzi toimetatud «Kooliraamat» oma aja kohta tähelepandav saavutus. Küllaltki erakordne on see, et kogu õpikute sari on pühendatud ilmalikele ainetele, kuna katekismus ja piiblilood on täiesti kõrvale jäetud. Seda «puudujääki» ruttas tasa tegema Vändra pastor C. Körber, kelle *«Koli ramat»* I—III (1854) on läbi ja lõhki vaimulik — alates aabitsast (mille põhiosaks katekismus) kuni valitud piiblisalmideni.

Schwartzi «Kooliraamatu» mitmed osad jäid kasutusele üsna pikaks ajaks, kuni EKmS-i algatusel valmisid 70-ndail aastail juba igati paremad ja põhjalikumad eriainete õpikud. Aga juba enne seda tõid eesti koolikirjandusse tõelise murrangu C. R. Jakobsoni lugemikud (nende lähem käsitlus vt. VI ptk.), mis nii materjali valikult, metoodilistelt põhimõtetelt ja keelekultuurilt kui ka ideoloogiliselt suunitluselt olid oma aja

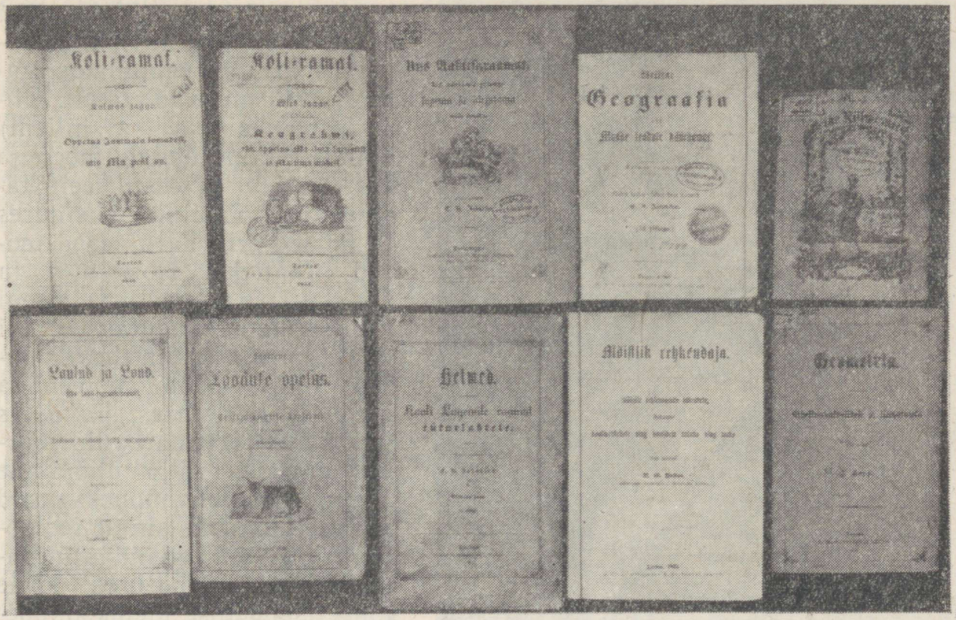

Kooliraamatuid

kohta tähelepanuväärsed. Ehkki mitte Jakobsoniga samaväärsena, pälvib koolikirjanikuna esiletõstmist Carl Eduard Malm, kellel on oma koht kirjandusloos ka luuletõlkijana ja luuletajana.

C. E. Malm sündis 22. (vkj. 10.) veebruaril 1837 tolliametniku pojana Tallinnas. Ema poolt oli ta saksa, isa poolt rootsi päritoluga. Oma kirjanduslikud võimed päris C. E. Malm tõenäoliselt isalt: tagasihoidlik ja hoolas tolliametnik Jacob Johann Malm, kes oli muide tähelepandavalt kunstiandeline, osutus omal ajal furoori tekitanud luuleloo «Die Oberpahlsche Freundschaft» autoriks. Kirjutatud häälduspärases «eestimurdelises» saksa keeles, pilkab laul kadakasakstest napsivendi ja reedab ühtlasi kirjutaja mõningat eesti keele oskust. Niisiis pole võimatu, et eesti keele perfektse tundja C. E. Malmi algteadmised sellelt alalt pärinesid

juba isakodust. Kuid tema huvi keelte vastu võis tärgata ka Tallinna gümnaasiumis, kus tollal õpetajaks oli F. J. Wiedemann.

Teinud läbi gümnaasiumikursuse (1849—1854), oli Malm paar aastat koduõpetajaks Ambla pastoraadis. 1856. aastal asus ta Tartu ülikoolis filoloogiat õppima, kuid läks peagi üle usuteaduskonda, oletatavasti leivateenistuslikel kaalutlustel. Oma filoloogilisi ja pedagoogilisi huvisid ei ohverdanud ta vaimulikuseisusele siiski mitte täielikult. Üliõpilaspõlves (ja ka hiljem) hankis Malm endale hoolega eestikeelseid ja eesti keelt käsitlevaid raamatuid, kusjuures ta mõned eriti haruldased teosed (näiteks Hornungi ja Gutslaffi grammatika) isegi käsitsi ümber kirjutas. Ja kui «Tallorahwa Postimehes» puhkes 1857. aastal poleemika kirjaviisi küsimuses, siis astus uue kaitseks Kreutzwaldi kõrval ainsana välja üliõpilane Malm. Ülikooli lõpueksameid ei sooritanud ta ainult teoloogia alal, vaid omandas ühtlasi kreeka ja heebrea keele ning usuõpetuse ülemkooliõpetaja kutse (1862. aastal). 1867. aastast kuulus Malm Tallinnas tegutsevasse Eestimaa Kirjanduse Ühingusse, ja on arvatavasti tema teene, et seal asuti propageerima uut kirjaviisi. Lõpuks kauaaegne hingekarjaseamet ei saanud saatuslikuks ka Malmi kirjanduslikule tegevusele. Valdava enamiku oma töödest on Malm kirjutanud Rapla pastorina, millist kohta ta pidas 1864. aastast kuni surmani 14. (vkj. 1.) jaanuaril 1901. Sealjuures on Malmi ilmalik toodang sisult hoopis vähem pastorlik kui tema kaasaegsete ametivendade oma.

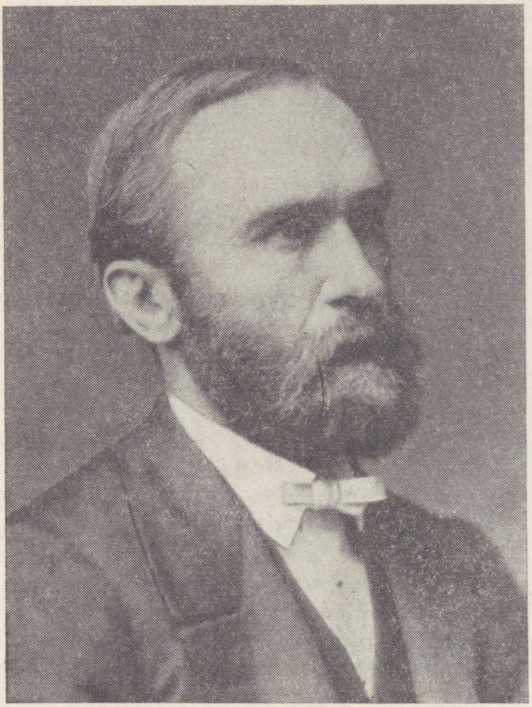

Malmi kirjandusliku loomingu esileküündivamaks osaks on luuletõlked ja -mugandused ning ka mõned algupärased luuletused. Ilmunud on need tema tähtsamates raamatutes — laulude ja proosapalade kogumikus *«Vana ja Uut, Eestirahva ajaviiteks»* (1870) ning koolilugemikus *«Laulud ja Loud»* (I—II jagu 1874, III — 1884), mille kaudu nad läksid

ka laialt rahva sekka. Malm oli meie kirjameestest esimene, kes tutvustas eesti lugejale sellise järjekindlusega maailmaklassika meistrite luuleteoseid, eelistades tõlkida just eepilisi väikevorme, eriti ballaade. Temalt pärinevad oma aja kohta väga head, originaali sõnastust hoolikalt järgivad ja kohati isegi luuletaja omapära säilitavad tõlked: Goethe «Metshallias» ja «Kibuvitsa lill», Schilleri «Tuuker» ja «Kella-laul», Heine «Pelsatsar». Tuhanded koolilapsed õppisid Malmi lugemikust pähe ka valmid «Rohutirts ja sipelgas», «Kaaren ja rebane», «Hunt ja tall», mis on varaseimad Krõlovi tõlked eesti keelde.

Vähem tuntud saksa luuletajaid ei kohelnud Malm sellise pieteeditundega nagu mainitud suurmeistreid. Ta pigem mugandas kui tõlkis nende värsse, allutas need omaenese maneerile sel määral, et piiri tõmbamine ümberpanekute ja Malmi omade värsside vahel pole praktiliselt võimalik. Nii ühtesid kui teisi iseloomustab sundimatult rahvalik ja lihtne ütlemisviis — Malmi luulekeele peamine voorus. Selliste laulude seast väärib esimesena nimetamist «Kask» («Üks kask meil kasvas õues», W. Mülleri järgi), millele Malm on andnud — kui tarvitada K. A. Hermanni tunnustussõnu — täiesti eesti näo ja koore. Oma tundeehtsuse tõttu, osalt kindlasti ka tänu Schuberti kaunile viisile, püsib see tänapäevani rahva poolt armastatumate laulude seas. «Kasele» omane helge nukrus ilmestab ka «Pääsukeste laulu» (F. Rückerti luuletuse «Aus der Jugendzeit» järgi). Varjundi võrra raskemeelsemad on need luuletused, mida kannab elu üüriksuse ja kõige kaduvuse pessimistlik tunnetus («Lahkumine», «Teekäija saeveskis»). Kuid eleegilisus pole Malmi värssides ainuvalitsev meeleolu. Ergast huumorimeelt ilmutab kergejalgse rütmiga hea lastelaul «Varblane tuleb talupojale reheliseks». Mõned looduse ärkamise laulud, nagu «Kevade» ja «Lehekuu rõõm», on otse helerõõmsad. Võrreldes oma kaasaegsega, naiiv-idüllilise M. Körberiga annab Malm looduseelamusi edasi enam tempereeritud laadis. Kuid nagu Körberil, nii pole ka Malmi kahtlemata siiras looduserõõm väljendatud kuigivõrd isikupäraselt.

Luuletehnilist külge valitseb Malm oma aja kohta kindlalt. Sellest räägivad veenvalt tema värsimõõdu vaheldusrikkus, tajutavad, osaliselt isegi täiesti korrektsed puhtad riimid, rikas sõnavara ja suhteliselt värsked epiteedid.

Malmi luuletuste seas leidub ka üks regivärsi-imitatsioon — «Pulmalaul», milles vana rahvalaulu kunstilisi võtteid on küllalt oskuslikult rakendatud. Võib arvata, et selle kirjutamisele õhutas teda regivärsi entusiast F. N. Russow, kellega Malm suhtles 1850/60-ndate aastate vahetusel, toimetades muuseas koos temaga Lindforsi pärijate kirjastuse 1860. a. kalendrit.

Hindamist väärivad Malmi teened koolikirjanduse soetamisel. Tema lugemik «Laulud ja lood» on nii sisuliselt kui metoodiliselt hästi läbi mõeldud. I ja ka II jao materjali valikul on peamiseks kriteeriumiks olnud didaktilisus. See ei mõju aga eemaletõukavalt, sest õpetuseivad serveeri-

takse lastepäraselt elavais, huvitavais ja lühikestes lugemispalades. Rohkesti leidub õpetlikke jutukesi loomadest, valmide ümberjutustusi, vanasõnu ja mõistatusi.

II jaos, «Raskemates lugemistes», samuti III jao laulude-osas on rohkesti luuletusi. Nende valikus peegeldub üks suuremaid erinevusi Malmi ja Jakobsoni lugemiku vahel. Jakobson kui rahvusliku liikumise demokraatliku tiiva ideoloog kasutas oma «Kooli Lugemise raamatut» tekkiva eesti kirjanduse paremate saavutuste, eriti rahvuslikke ideaale kandvate luuleteoste populariseerimiseks. Malm seevastu, toetudes oma tõlkijavõimetele, sisustas lugemiku luuleosa peaasjalikult maailmaklassika meistrite töödega. Nende tutvustamise vastu ei saaks loomulikult midagi olla, kui see poleks toimunud omade ning tollal juba igati arvestatavate luuleteoste («Kalevipoeg», Koidula luuletused) arvel. Nii esindavad «Laulude ja lugude» III jaos eesti luulet peale Malmi enese üksnes F. R. Faehlmann ja F. N. Russow, kumbki ühe lauluga, ja ka II jaos pole valik mitmekülgsem.

III jao kolm esimest osa annavad fragmentaarset algõpetust loodusteaduses, geograafias ja ajaloos. Seda tehakse elavas vormis — piltlike kirjelduste ja mõnikord ka dialoogide kujul. Hinnatav on, et lapsi ei õpetata mitte ainult loodust tundma, vaid seda ka teraselt vaatlema ja armastama, selles ilu avastama. Malmi raamatu oluliseks puuduseks võrreldes Jakobsoni lugemikuga on aga märksa tugevam vaimulik pitser. Seda toonitavad üsna arvukad vaimulikud laulud ja kirikulugu käsitlevad lugemistükid, samuti jumalasõna hõng mitmes muus loos.

Eestimaa koolides võeti «Laulud ja lood» kohe laialt tarvitusele (Jakobsoni raamat levis peamiselt Liivimaal). Esimene trükk kadus müügilt üheainsa aastaga, 1875. aastal ilmus teine trükk ja sellele järgnesid pidevalt ikka uued. Malmi lugemiku järgi õpetati paljudes koolides veel käesoleva sajandi algulgi.

Peale kahe eespool vaadeldud teose ilmus Malmi sulest veel mõningaid vähema tähtsusega kirjatöid, nagu noodiraamat koorilauludega ja kiriklikku tarbekirjandust.

Oma nime on C. E. Malm kirjandusloos jäädvustanud kahe tõhusa teenega: ta viis oluliselt edasi luule tõlkekultuuri ja rikastas koolikirjandust korralikult koostatud ning laialdast kasutamist leidnud õpikuga.

Kalendrikirjandus

1850/60-ndail aastail ilmus Eestis kuus tähtsamat kalendriseeriat (kuni 1845. aastani oli neid kolm). Neil aastakümneil olid kalendrid kui kõige laiema levikuga rahvaraamatud edukalt rakendatavad talurahva silmaringi laiendamiseks ja praktiliste teadmiste ning lugemisharjumuse juurutamiseks. Teisest küljest oli võimalik kasutada kalendreid vaimuliku ideoloogia levitamiseks ja seda tehtigi näiteks kahe Tallinna kalendriga.

«Maa-rahva Kasuline Kalender» (1867. aastast «Eesti-rahva Kasuline Kalender») säilitas Kreutzwaldi toimetamisel ka vaadeldava ajavahemiku kalendrikirjanduses oma juhtiva koha, millele ta oli tõusnud juba 40-ndate aastate teisel poolel. Üksnes 60-ndate aastate alguses, mil kalendrit täitis Karuse pastor F. W. A. Hasselblatt, langes mõnevõrra selle sisuline tase ja vähenes aktuaalsus. Kreutzwald kasutas tähtraamatu lisa läbimõeldult ning otstarbekalt, eelkõige oma rahvavalgustuslike taotluste realiseerimiseks. Siin leidub kirjutisi võõrastest maadest, astronoomia ja geoloogia valdkonnast, riiklikest ja välispoliitilistest sündmustest, arsti nõuannet ja palju muud selletaolist. Valgustuslik moment on esiplaanil ka ilukirjanduslikes palades («Üks öö-pilt», «Videvik», «Põllumees ja ammetmees», «Mihkel Põllupapp»), mis olid «Kasulise kalendri» menu peamiseks põhjustajaks; tähtraamatu trükiarv oli 60-ndail aastail keskmiselt 10 000—12 000. Esimesena viidi see kalender üle uuele kirjaviisile (1852), mille propageerimiseks Kreutzwald kasutas ka tähtraamatu enese lehekülgi, nii «Tuisulastes» kui ka kõrvalepõigete korras mitmes teises kirjutises ja jutus.

ÕES-i toimetatava «Ma-rahwa Kalendri» kõrgajajärk oli lõppenud Fr. R. Faehlmanni surmaga. 1850-ndate aastate esimesel poolel on selle sisu üsna tagasihoidlik — peamiselt tartumurdelised põllumajanduslikud ja muud nõuanded, mõnesugune informatsioon sündmustest laias maailmas ja eraldi äramärkimist vääriv ilmunud raamatute loetelu. Uus tõus algas sama aastakümne teisel poolel tänu J. Hurda ja teiste eesti haritlaste kaastööle. Mitmesuguste tululike nõuannete kõrvale tekib uudne rubriik — kodumaad tutvustavad kirjutised, nagu «Rija liin» (1856), «Tallina liin» (1857), «Narva käük» (1858), mitmeid Lõuna-Eesti paiku kirjeldav «Lustisõit pühiks» (1860—61). Alates 1858. aastast ilmus tähtraamat uues kirjaviisis. 1860-ndail aastail hakkasid kalendris kajastuma ka eesti rahvuslikud ja ühiskondlikud asjad. Nii tõstetakse esile «Kalevipoega» ja tuuakse sellest ära katkend, manitsetakse haritud eestlasi mitte salgama oma rahvust (1860) ja hoiatatakse väljarändamise eest («Üts Essamaa jutukene», 1861). Ilukirjanduslik osa on Kreutzwaldi kalendri omast tunduvalt väiksem, kuid küllalt kvaliteetne. Avaldatakse peamiselt luulet, sealhulgas rahvalaule ja rahvalaulu-imitatsioone.

1871. aastast peale Tartus ilmumist alustanud «Eesti Postimehe Kalender» oli mitme Koidula luuletuse esmaavaldamiskohaks, samuti ilmus siin Jannseni ja Koidula jutte.

Ühesugust pealkirja kandvad ja üksnes trükkali nime järgi eraldatavad Tallinna tähtraamatud — «Eesti-ma rahwa Kalendrid» — olid ühenäolised ka oma pisikese formaadi ja suhteliselt konservatiivse sisu poolest. Tartu kalendritega võrreldes olid mõlemad igapidi mannetumad. Nii Lindforsi kui Gresseli tähtraamatu jutulisa koostasid peamiselt pastorid (C. Körber, F. L. Hörschelmann, O. A. L. Hörschelmann, G. Hasselblatt jt.), eelistades selle täitmiseks vagatsev-moraliseeriva sisuga ning kunstilise väärtuseta tõlkejutte, lühipalakesi ja värsivormilisi tähendamissõnu,

mille varal püüti kasvatada talurahvast kristliku moraali ja jumalast seatud kõrgemaile seisustele allumise vaimus. Harva on selletaolise vähe paeluva materjali sekka eksinud huvitavamaid ning väärtuslikumaid lugemispalasid, nagu populaarteaduslikke kirjutisi, proosavalme, naljandeid või muinasjutte. 1850-ndate aastate lõpu poole läksid Tallinna tähtraamatud korraks üle uuele kirjaviisile, kuid pöördusid peagi — Gresseli kalender varem, Lindforsi oma hiljem — vana juurde tagasi.

Pärnu trükkali Bormi «Ma-rahwa Kalendri» hoidis C. W. Freundlich keskmisel tasemel, avaldades tõlkejutte, luuletusi, põllumajanduslikke nõuandeid ja muud sellesarnast tüüpilist kalendrilisa täitematerjali. Aastail 1861—1863 on Bormi tähtraamatule kaastööd teinud J. V. Jannsen. Selle seast huvipakkuvaim on ilmne algupärand, valdavalt autobiograafiline jutt «Kool ja koolmeister», milles antakse ehtjannsenlikus stiilis üsnagi eluline pilt koolmeistri raskest tööst ja majanduslikust kehvusest. Pärnu kalendrit loeti võrdlemisi laialt; nii läks ta 1863. aastal rahva sekka 9000 eksemplaris.

1857. aastal pani trükikojaomanik J. Kelchen Tallinnas käima «Maarahva Mõnusa Kalendri». Lühikest aega (1861. a.) oli see «Missionilehe» toimetaja J. Diesfeldi käes. Kalendri ning trükikoja järgmine peremees Chr. Assafrey viis mõlemad 1864. aastal üle Kuressaarde. Tähtraamat ilmus siin pealkirja all «Eesti-rahwa mõnnus Kalender» ja selle lisa täitis C. W. Freundlich nagu Bormi kalendritki vähenõudlike luuletuste, naljandite ja kösterlik-õpetlike lookestega.

Kalendrikirjanduse osatähtsus rahva lugemisvaras hakkas 1870-ndail aastail kahanema seoses sellega, et ilmus ikka rohkem ning paremaid ilukirjanduslikke ja populaarteaduslikke raamatuid.

Tõlkelised rahvaraamatud

Juba 1830-ndate aastate lõpust peale olid meie kirjanduses kodunema hakanud vagad naised Jenoveva ja Hirlanda, markkrahv Valter oma truu Griseldisega, Apollonius ja mõned muudki nendetaolised. Haleduslugudele lisandus sajandi keskpaiku mõningaid teist laadi rahvaraamatuid — inimlikke ja ka ühiskondlikke pahesid kritiseerivaid, kunstilises mõttes märksa tõsisemalt võetavaid humoristlik-satiirilisi jutte, mille väljapaistvaimateks näideteks on Fr. R. Kreutzwaldi vahendatud mõistulood «Reinuvader Rebane» ja «Kilplased». Sajandi kolmandal veerandil jätkus tõlkelise rahvaraamatu sissetung üha suurema hooga; nende varal tõusis oluliselt iga-aastane kirjandustoodang. Kuid rõõmustamiseks annab see juurdekasv vähe asja.

1850—60-ndate aastate massilektüüri soetajad kasutasid laenuallikatena ühelt poolt vanu, keskajast pärinevate ning rahvusvaheliselt käibivate süžeedega rahvaraamatuid, teiselt poolt nooremate, enamasti XIX

Rahvaraamatuid

saj. esimesel poolel tegutsenud saksa nn. rahvakirjanike (W. O. v. Horni, G. Nieritzi, Chr. v. Schmidi jt.) vähenõudlikku juturepertuaari. Tõlkeliste rahvaraamatute temaatika on valdavalt ajalooline, kuna ideestikus domineerib kristlike moraaliprintsiipide ning vooruste kaitsmine. «Kunstilistest iseärasustest» nimetagem ennekõike käänakuterohket sündmustikku ja keeruliste situatsioonide ebausutavat lahendamist. Üks süžeelisi stampe on näiteks perekondade või armastajate lahutamine loodusõnnetuste ja sõja tagajärjel või röövlite ja intrigantide kurja käe läbi, millele järgneb rida seiklusi ning katsumusi ja lõpuks üksteise õnnelik jälleleidmine. Nimetamisväärset tähelepanu ei pühendata ka tegelaste psühholoogia tõepärale. Nendena eelistatakse vapraid (mõnikord ka alatuid) rüütleid, hirmsaid (mõnikord ka üllaid) röövleid, rikkaid ja heasüdamlikke kaupmehi, õrnu armastajaid lossipreilisid-prouasid ja muid suurtsugu inglitaolisi naisterahvaid, kelle peade ümber kumab vagadusevõru. Lugeja sotsiaalset mõtlemist ei teritanud halepõnevad lood peaaegu sugugi, pigem nüristasid seda, idealiseerides kõrgemate seisuste esindajaid. Üldse pakkus selline lektüür liiga vähe mõttetööd, küll aga spekuleeris lihtsameelse lugeja emotsioonidega — palju kannatanud taluinimese kaastundega teistele kannatajatele. Jäänud kolmanda ja neljanda järgu kirja-

seadnike asjaks, olid rahvaraamatud halvasti tõlgitud ja jätsid väga palju soovida isegi keeleliselt (grammatilises mõttes), rääkimata ilukirjanduslikust väljendusoskusest. Kui Kreutzwald laenatud süžeed isikupäraselt ümber töötas, kui Jannsengi saksa autorite külajutud üsna osavalt eesti oludele kohandas ning oma stiili valas, siis mainitud kirjameeste tõlketöös puudub loov moment täielikult. Ainsaks positiivseks funktsiooniks, mida see kirjandus omas, oli lugejate võõrutamine klerikaalsest kirjandusest. Kuid sedagi ülesannet täideti poolikult, sest rahvaraamatutes enestes leidus rohkesti religioosseid elemente.

Tõlkeliste rahvaraamatute peamisteks sepitsejateks olid saksa keelt oskajad kösterkoolmeistrid ja käsitöölised, kes hankisid endale suletööga pisut lisasissetulekut. Tüüpilisi autoreid oli näiteks Aleksander Umblia, kübarategija Tartust, kes saatis 1840—60-ndail aastail kirjandusturule üle kümne raamatukese. Tähelepandavaim nende seast on *«Ühhe kristlikko õppetaja wagga tüttar Maria. Ehk se Bernsteini nöid»* (1851, W. Meinholdi järgi), mis annab edasi ühe oma ebainimlikkuses tüüpilise nõiaprotsessi loo Kolmekümneaastase sõja sündmuste taustal. Jakob Jobso, hiljem Livenstroem (1830—1902), Oskar Lutsu vanaonu, töötas mitmel pool koolmeistrina ning Volmaris ja Paides päevapiltnikuna. Ta on «Saksakelest makele üllespannud» neli väga iseloomulike pealkirjadega jutukest: *«Kuida Krahw Hindrik Eihkenwels Jummalatundmissele sai»* (1855), *«Hohrosi lossi preili ja Rütter Mojaan. Nende suur armastus ja önnetu surm. Üks Lihwlandi maal sündind wägga halle luggu»* (kogumikus «Felliner Blätter» 1859 ilmunud F. Dsirne jutu järgi), *«Martin Braun ja temma tru Pudel ehk Weupputus Reini jõe äres»* ja *«Willem Molnau, temma hirmsad teud, ello ja surm»* (kõik kolm 1867), millest kaks esimest ilmusid ka kordustrükis. Nagu K. A. Hermann kinnitab, loetud omal ajal «suure isuga» ka Kolga-Jaani kihelkonnakoolmeistri ning köstri Franz Heinrich Wilbergi (1814—1866) tõlgitud jutte *«Wenediko linna kaupmees»* (1856), *«Linno sulled ehk pois Rene»* (1858; mõlemad G. Nieritzi järgi) ja teisi. Virk rahvaraamatute ümberpanija oli veel Rõika peeglivabriku tisler Karl Rosenbach (1839—1883), kes valis oma erialaks jutustused kõrgemast seisusest laste eriskummalistest elujuhtumustest (*«Ludwig, ärra-kaddunud poeg»*, 1860; *«Krahw Wlorentin Praunstein ehk Mustlasse-Prido»*, 1863, jt.).

1870-ndail aastail hakkasid haleduslugusid välja tõrjuma röövlijutud, mille «koolkonna» looja on Chr. A. Vulpiuse «Rinaldo Rinaldini». Erinevalt haledusjuttudest, kus autoritel ei puudunud vägagi selgeilmelised moralistlikud taotlused, on röövlilood enam ajaviitelise iseloomuga. Lugemishuvi piitsutatakse neis üleskruvitud põnevuse ja seikluslikkusega ning püütakse lihtsameelseis esile kutsuda õudus-emotsioone.

Veriste röövli- ja timukajuttude eesti «klassik» oli vabakutseline Tallinna kirjamees David Martson (1846—1892), kes arendas selle žanri puudused välja viimsete konsekventsideni. Ta «rikastas» lugeja lauda 70—80-ndail aastail kümnete sääraste toodetega, mille kohta ei kõlba

enam tarvitada terminit «rahvaraamat». *«Röövlipäälik Rinaldo Rinaldiiniga»,* selle jäljenduste *«Morando Morandiini»* ja *«Romaano Sitsiliaaniga»* ning veel paari nendetaolisega algatas Martson meie kirjanduses mitmekümneandeliste soparomaanide traditsiooni, mis elas umbrohu visadusega veel kuni 1940. aastani. Martsoni üldiselt karuteenelises kirjanduslikus tegevuses on hinnatav mõnede vene muinasjuttude tõlkimine eesti keelde («Hal Hunt ja Kuninga tütar Helena», «Üheksa peaga uss ja kangelane kuninga poeg»). Samuti on teatav väärtus tema bibliofiilsetel harrastustel: ta kogus eestikeelseid raamatuid ja avaldas pärast hoolsa Pärnu bibliofiili M. Jürgensi surma iga-aastasi uudisteoste nimekirju. Martsoni koostatud «Eesti Raamatute nimekiri» (1891) on aga ärilise iseloomuga kataloog, sisaldades andmeid ainult parajasti müügil olevate raamatute kohta.

Haledus- ja põnevusjutud levisid rahva seas üsnagi laialt. Rahvaraamatute keskmine tiraaž oli oma aja kohta küllalt suur — 2000, ja paljudest ilmus veel kordustrükke. Sellist levikut põhjustas eelkõige lugejate vähenõudlikkus, orienteerumatus kirjandusküsimustes ning arenemata maitse. Rahva isoleerimiseks väärtuseta tõlkejuttudest kritiseeriti neid järjekindlalt 1870-ndate aastate «Eesti Postimehes». Kahjulike «kirjaputukate» aadressil on sapiseid märkusi lendu lasknud ka Fr. R. Kreutzwald. Vist kõige leidlikumalt astus nende vastu välja aga C. R. Jakobson kirjutises «Mõnnest uest ramatust» («Eesti Postimees» 1867). Rahvaraamatute levikut soodustas muuseas ka nende väiksest mahust tingitud odav hind. Jakobson tõestas mõne lihtsa aritmeetilise tehte varal, et see odavus on näiline, et kui väärtkirjanduse iga lehekülg oleks niisama kallis kui näiteks J. Jobso 4-leheküljelise «teose», eespool mainitud «Willem Molnau» oma, siis maksaks «Perùamaa viimne Inka» 1 rubla 2 kopikat, maksab aga kõigest 20 kopikat, «Maa ja mere pildid» maksaks 1 rubla 90 kopikat, maksab tegelikult 28 kopikat, jne.

Mitte kõik rahvaraamatute autorid polnud siiski martsonid. Mõnedel nende hulgast võib märgata ka tõsisemaid taotlusi ja saavutusi.

Tallinna progressiivsete haritlaste ringi kuulunud Johann Daniel Petenberg (1830—1858), kellest oli juba eespool juttu, tutvustas eesti lugejale «paron Münkhousna» imelikke juhtumusi. See lõbus väljaanne,

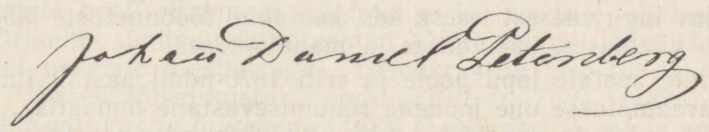

J. D. Petenbergi autogramm

mille algkuju — rahvaraamatute klassikasse kuuluv G. A. Bürgeri «Münchhausen» — kujutab endast suurepärast satiiri aadli pihta, võeti hästi vastu: nelja aasta jooksul (1855—58) ilmus sellest neli trükki.

Märkigem siinkohal, et väikese jälje on eesti kirjanduslukku jätnud ka J. D. Petenbergi vanem vend Carl Hermann, Tallinna veinikaupmees, kes tõlkis saksa keelest «Estoniä» seltsi esimese lavaettekande, lustmängu «Wallelik, kes tõt rägib» (etendatud 1871. a. novembris).

Erinevalt teistest rahvaraamatute soetajatest, kes kasutasid saksakeelseid allikaid, tõlkis Mats Grant (1836—1885), Läti piiri äärse Orajõe vallakooli kauaaegne õpetaja, läti keelest. Tegelikult osutusid kaks nendest raamatukestest omakorda tõlgeteks saksa keelest ja ka kolmanda raamatu, jutukogu *«Sõbralik Küllaline ehk: Eesti Jutto-mees»* (1867) läti algupära on enam kui küsitav. Grant'i eestinduste seast väärib esiletõstmist pikem jutt *«Auwäärt Pridoling ja Pahha Tidrig»* (1868, läti keelde Chr. von Schmidi järgi). Moemaitse kohaselt on siingi tegemist röövlitega, kuid veriste seikluste asemel kujutatakse kinnivõetud röövlijõugu liikmete mõtteid ja elamusi enne surmanuhtluse täideviimist. Röövleid ei näidata üdini ja sündinud pahelistena, vaid põhjendatakse, paari puhul isegi küllalt usutavalt, miks nad halvale teele on sattunud. Jutu lõpp on kahjuks läägelt pisarlik ja nõretab jumalakartlikkusest.

Kuni viimase ajani omistati Grant'ile ka läti algupärandi, J. Dauge «Turaidas jumprava» («Turaida neitsi», 1856) eesti tõlge *«Wagga neitsit Mai Roos»* (1865). On omamoodi paradoks, et nii iseloomulikke sentimentaalse rahvaraamatu tunnuseid kandev lugu kaunist ja vagast tütarlapsest, kes eelistas neitsiau kaotamisele surma, annab tegelikult oluliste muudatusteta edasi 1620. aastal asetleidnud tõsielusündmuse, millest on jäänud usaldatavad jäljed Liivimaa õuekohtu aktidesse. «Mai Roosi» eestikeelse esikväljaande eeskõne all leiduvad initsiaalid *M. G.* ei kuulu aga M. Grant'ile: käsikirja on Laakmanni kirjastusele üle andnud hoopis keegi M. Gildemann Pärnust, kelle autorsus on lõplikult tõestamata; samuti puuduvad andmed tema elu ja muu kirjandusliku tegevuse kohta. Tõlge on ainekohases romantilises, rahvaraamatute tasemelt esileulatuvas stiilis.

Gustav Ellerberg (1830—?), raamatuköitja Haapsalus, on H. G. Lorenzsonni järel teine «Robinsoni» eestindaja. 1866. aastal ilmus tema tõlkes *«Nore Robinsoni ello ja juhtumissed ühhe tühja sare peal»* (J. H. Campe järgi), mis elas üle veel teisegi trüki (1879). Ellerbergi teiste juturaamatute sisust väärib mainimist «Hamburgi linna Liwa-naine» — masendav lugu vaesest lesest, kes, kaotanud tööõnnetuste läbi mehe ja pojad, elab viletsuses, üksinduses ja mahajäetuses.

1860-ndate aastate lõpu poole ja eriti 1870-ndail aastail ilmus tõlkelisse rahvaraamatusse uue joonena rõhumisevastane temaatika, mille sissetungi võib seletada ennekõike rahvusliku liikumise ideoloogia mõjuga. See realiseerus tõlkejuttudes, mis käsitlevad allasurutud rahvaste, eelistatult neegerorjade vaevarikast elu ja võitlust oma rõhujate vastu. Esimesena asus orjuse- ning kolonialismivastase suunitlusega jutte eestindama Lydia Koidula (vt. VII ptk.), kellele peagi järgnes M. Kirsel.

Mats Kirsel sündis 8. veebruaril (27. jaanuaril) 1841 Paistu kihel-

konnas Loodi Laanel talurentniku pojana, õppis Paistu kihelkonnakoolis, ja sooritanud kutseeksamid, töötas aastail 1858—1860 sealsamas, seejärel aastail 1860—1889 Viljandis kihelkonnakooli õpetajana. Kirsel oli Viljandi lauluseltsi «Koit» asutajaid, esimene esimees ja laulujuhataja, samuti kuulus ta EKmS-i asutajate ja «Sakala» kaastööliste hulka. Koos kuue ametivennaga esitas Kirsel 1887. aastal palvekirja, mis oli suunatud koolide kaudu teostatava venestuspoliitika vastu. See põhjustas tema vallandamise õpetaja kohalt. Kirsel suri 18. (vkj. 5.) märtsil 1907 Jämejala vaimuhaiglas.

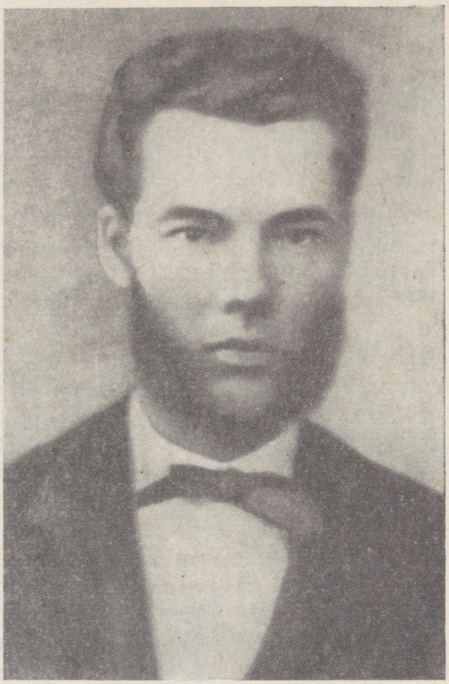

M. Kirsel

M. Kirseli kirjanduslik toodang koosneb neljateistkümnest vabalt saksa keelest tõlgitud rahvaraamatust. Tema esimeseks kirjatööks on üldtuntud *«Kannatlikko Hirlanda loo»* järjekordne ümberpanek eesti keelde (1862). Kirseli tõlkeloomingu kaaluva osa moodustavad aga jutustused, milles valitseb orjuse- ning rõhumisevastane ja rahva vabadusvõitluse temaatika. Nendega jätkas ta Koidula alustatud traditsiooni ja tõusis kõrgemale teistest tolle aja rahvaraamatute soetajatest. Viimaseid ületab Kirsel ka süžeearenduse ja kirjelduste ilmekuse ning emotsionaalsuse ja sõnavara rikkuse poolest. Kirseli väljapaistvamad jutustused on *«Orjaelu»* (1872) ja *«Siimon. Ühe Neegriorja elulugu Brasiilias»* (1876, W. O. v. Horni järgi), milles kujutatakse ning mõistetakse hukka neegerorjade ebainimlikku kohtlemist valgete kolonisaatorite ja orjakauplejate poolt. Esimeses näidatakse ka neegrite võitlust rõhujate vastu («Orjaelu» sündmustik on seotud XVIII sajandi lõpul Haiiti saarel asetleidnud neegrite ülestõusuga). Demokraatlik ideestik läbib ka mitmeid teisi Kirseli tõlkejutustusi, nagu *«Villem Tell»* (1876), *«Gustav Vaasa ehk Kuningas ja talupoeg»* (1884, G. Nieritzi järgi) ja veneaineline *«Peeter Suur ja pärisori. Jut pärisorjade viletsusest Venemaal»* (1880).

Klerikaalse kirjanduse kvantitatiivne osatähtsus XIX sajandi teise poole raamatutoodangus oli veel küllalt suur — keskelt läbi 30%, kuid selle mõjusfäär ja lugejaskond vähenesid järjekindlalt, kuna rahva silmaring laienes ning muu lugemisvara peale tungis. Iseloomulik on ka, et vaimulike raamatute tootmisega ei tegelnud juhtivatest kirjameestest keegi peale J. V. Jannseni. Nende peamisteks kokkuseadjateks olid ühelt poolt pastorid, kes tegid seda n.-ö. kutsetöö jätkuna ning püüdsid ühtlasi omapoolse, vaimulikku ideoloogiat levitava kirjasõna abil isoleerida rahvast rahvusliku liikumise ideesid kajastavast kirjandusest. Teiselt poolt olid klerikaalsete toodete autoriteks käsitöölised ja raamatukauplejad, kes hankisid sel viisil lisasissetulekut: nõudis ju seda laadi kirjanduse sepitsemine kõige vähem fantaasiat ning võimeid-vilumusi.

Esimest tüüpi klerikaalsete kirjameeste seas oli esindavamaid kujusid Tartu Maarja koguduse pastor Adalbert Hugo Willigerode (1816—1893), kes ideoloogiliselt kuulus kõige äärmisema reaktsiooni tiiba, nende sekka, keda ärritas isegi paljas sõna «eesti rahvas» senise «maarahva» asemel. Balti sakslaste huvide ühe kindlama kaitsjana ei piirdunud ta rahvusliku liikumise demokraatliku leeri tegelaste ning ürituste mustamisega, vaid kasutas Maarja kiriku kantslit ja muid tribüüne ka Jannseni ettevõtmiste, nagu «Vanemuise» seltsi ja üldlaulupeo kavatsuse mõnitamiseks. Viimasega Willigerode hiljem siiski leppis, kui ta auahnust rahuldati tema valimisega I laulupeo toimkonna esimeheks. Mõnevõrra edendas Willigerode koorilaulukultuuri oma koguduse piirides, samuti olid tal sidemed Väägvere pasunakooriga ja tolle juhi D. O. Wirkhausiga. Eesti kirjapõllul teatakse Willigerodet kuulsusetu «Tallorahwa Postimehe» esimese toimetajana (1857—1858). Tema juturaamat *«Karrometsa Ado könned ma-rahwale»* (I—II, 1852) sisaldab kaks nõrka tõlkejuttu vagade talumeeste jumalale meelepärastest tegudest. Willigerode on avaldanud ka mõned vaimulike ja poolvaimulike laulude vihud, nimelt *«Meie omma laulu»* (I—II, 1865—1866), koolidele määratud koorilaulud nootidega *«Laulo-salgokenne»* (I—II, 1870, 1872) ja *«Kätkist hauani»* (1893).

Eelkäsitletud kirjamehega ühte leeri kuulunud Paistu pastori Woldemar Adolf Hanseni (1823—1881) sulest ilmus *«Missioni-Tö Tamuli rahva seas India maal»* (1861). Nagu misjonikirjandusele üldse iseloomulik, nii annab ka Hanseni üsna mahukas raamat lisaks misjoniasjade arutamisele ettekujutuse «valgustatava» rahva ajaloost, looduslikest tingimustest, elust-olust ja kommetest-uskumustest.

Ferdinand Diedrich Nikolai Hörschelmann (1834—1902), Viljandi pastor ning praost, hilisem Tartu ülikooli teoloogiaprofessor, töötas samuti aktiivselt vastu rahvuslikule liikumisele, olles muuseas üks C. R. Jakobsoni oponente 1870. a. suures sulesõjas. Tema raamatutest mainigem kirikuajaloolise sisuga surmigavat juttu *«Mattiias Zell ja tema söbrad ehk töe- ja veretunnistajad usuparandamise aeal»* ja üllatavalt

menukat *«Maja-peeglit»* (mõlemad 1874), mis elas üle kuus trükki ja — olgu kurioosumina märgitud — ületas keelepiirid, ilmudes ka läti keeles. Raamat ise on ilukirjanduslike pretensioonideta 103-leheküljeline juhatus mõistlik-jumalakartliku elu sisseseadmiseks.

Nendest kitsas-klerikaalse silmaringiga usumeestest oli mitmeti erinev Carl Eduard Anton Körber (1802—1883). Nooruses reisis ta ringi Lääne-Euroopas ja tutvus teiste maade kultuuriga. Kaua aastaid oli Körber Vändras pastor. Sealne rahvatraditsioon säilitas temast rohkesti anekdoote, milles Körber ei esine sugugi halvas valguses, vaid ekstravagantse ning omajagu vaimuka mehena, kes söandas oma nn. Palermo jutluses (1846) riivata isegi tsaar Nikolai I ennast. Tagajärjeks olid muidugi kaebused ja huvi tekkimine Körberi isiku vastu kuni Peterburini ning sandarmiülema krahv Orlovini välja. Isegi Kreutzwald, kes on teda oma erakirjades korduvalt nimetanud põrunuks, hullumajast ärakaranuks jne., tunnustab sealsamas tema teatavat andekust. Kohaliku talurahva hulgas suurendasid Körberi populaarsust ka tema vastuolud ümbruskonna mõisnikega, mille tõttu — vähemalt osaliselt — ta 1859. aastal ametist vabastati. Selle järel asus Körber Tartu, kus ta hankis elatist tunniandmisega ja kirjatööga, toimetades muuseas lühikest aega «Tallorahwa Postimeest» (1859) ja «Inland'i» (1861). Poolvabakutselise põli seletab ka tema erakordset viljakust: Körberilt on ilmunud üle 40 raamatu, sealhulgas väga eriilmelisi asju, nagu aabitsaid, õppe- ja sõnaraamatuid, aedniku käsiraamat, lastejutte, valme ja sententse, saksakeelseist allikaist tõlgitud eesti rahvapärimusi ning muinasjutte, ja muidugi suur hulk vaimulikke tooteid. Peab ütlema, et viimased erinevad mõneski suhtes klerikaalse literatuuri tuimast ning mannetust üldilmest: Körberi originaalne isiksus paneb ennast siingi maksma eriskummaliste assotsiatiivsete mõttekäikude, ootamatute võrdluste ja muu

C. Körber

sellise näol. Tema keelgi on vaimuliku kirjamehe kohta ebatavaliselt kujukas. Põhisuunitluselt pole Körberi toodang loomulikult vähem tagurlik kui teiste klerikaalsete kirjaseadnike oma. Körberi elutööd kroonib *«Mailma aiaramat, kus sees on, mis mailma algmissest Ma peäl on sündinud: Kunningatest, Madest söddadest n.t.s. mitme pildidega ärraselletud»* (1860). See kujutab endast ligi 200-leheküljelist omapärast üldajaloo käsitlust, millele autor on vahele lülitanud isiklikke muljeid oma reisidelt, eriti Itaaliast, ja muud pealkirja alla mitte päris hästi sobivat, kuid igatahes lõbuga loetavat. Materjali valik ja proportsioonid on muidugi väga suvalised, rääkimata ajalookäigu seletamise katsetest, kus ilmneb Saksa-Preisi ja luterlik vaatevinkel, kuid huvitavuselt annab «Maailma ajaraamat» silmad ette näiteks J. G. Schwartzi «Sündinud asjade jutustamisele». Raamatust ilmus neli trükki.

Ülalmärgitud teist tüüpi vaimulike kirjameeste, s. t. kirjaoskajate käsitööliste koloriitne esindaja on Friedrich Brandt (1830—1890), Sipa koolmeister (Märjamaal), hiljem raamatuköitja Tallinnas. See mees jahmatab oma hiiglaproduktiivsusega: tema kogutoodang ulatub 95 raamatuni, sealhulgas vaimulikke tooteid 77. Viimastes avalduvad eriti kontsentreeritult klerikaalse kirjanduse nõmedus ja kultuuritus. Mõnevõrra positiivsem osa oli Brandti koostatud laulikutel (vt. XI ptk.).

BIBLIOGRAAFIA

F. N. Russow

I. Söalaul Eestima tüttarlastele. [Tln. 1854.] ▪ Ued Kandlekeled. Tln. 1854. ▪ Tallinna koddaniko ramat omma sõbbradele male 1.—9., 12. vihk. Tln. 1854—1855, 1857. Russische Landschafts- und Lebensbilder. Reval 1864.

II. M. Kampmann, Fr. Russowi mälestuseks. Postimees 6.—8. XI 1906, nr. 251—253. ▪ H. Prants, Eesti ajakirjanduse noorusaegadelt. Õitsituled VI [1927], lk. 13—15. V. Miller, A. I. Herzeni sidemeist Tallinna progressiivsete haritlastega. TA Toim. ÜS 1954, nr. 2, lk. 281—297. ▪ V. Lindström, Pidevalt ilmuva eesti ajalehe eelkäijast. Edasi 28. V 1957, nr. 104. ▪ H. Treumann, Lisandusi «Eesti rahva ennemuistsete juttude» publitseerimisloole. KKirj. 1960, nr. 2, lk. 93—102.

Ph. Stramm

II. K. Taev, Philipp Strammi dialoogid. Lng. 1957, nr. 1, lk. 119—127. ▪ A. Vinkel, Sada aastat tsensori arhiivis. SV 9. IX 1960, nr. 37.

J. Weitzenberg

I. Tönnis Laks ehk Eestlase Isamaa. Narva 1862. ▪ Vana hopmanni Nutu-laul Mõisavalitsust käest ära andes. Jüripäeval 1861. Trt. 1864.

II. [J. Kunder] Laul: Laksi Tõnis. Meelejahutaja 18. I 1886, nr. 2, lk. 15. ▪ A. Jürgenstein, Üks unustusesse jäänud Eesti luuletaja. Isamaa Kalender 1892. aastaks, lk. 141—150. ▪ G. M[asik], Juhan Weitzenberg. EÜS-i Album IV. Jurjev 1899, lk. 114—157. ▪ A. Selge, Juhan Weitzenberg. EKirj. 1938, nr. 8, lk. 345—352. O. Paabo, Sellest, kes kirjutas «Laksi Tõnise». Edasi 22. VII 1958, nr. 143. ▪ M. Kalda, Kirjandusloolisi korrektiive. KKirj. 1965, nr. 4, lk. 225—227.

J. Jürison

I. Eestimehhe teekond ümber mailma «Askoldi» laewa peal. EPost. 23. VIII 1867, nr. 34 — 31. XII 1869, nr. 52.

II. J. Peegel, Esimesest eesti algupärasest matkakirjeldusest ja selle autorist. Lng. 1955, nr. 6, lk. 755—761.

M. Körber

I. Sörwema löuke ehk 30 mönnusat laulo. Tln. 1862. ▪ Sarema laulik, üks mönnus luggemisse ramat nore ja wanna rahwale. Kuressaare 1864. ▪ Önsa Lutterusse weikenne Katekismus, ärraselletud. Kuressaare 1864 (52. tr. 1914). ▪ Laulud Sörwemaalt, mitme healega, I—II. Trt. [1864, 1866]. ▪ Sarema Kuldnok ilmaliku laulude koggu, nore ja wanna rahwa melejahhutuseks. Kuressaare 1879. ▪ Bausteine zu einer Geschichte Oesels. Arensburg 1885. ▪ Oesel einst und jetzt I—III. Arensburg 1887, 1899, 1915.

C. E. Malm

I. Vana ja Uut, Eestirahva ajaviiteks. Tln. 1870. ▪ Laulud ja Loud I—III. Tln. 1874, 1884 (I—II jao 10. tr. 1892).

II. Rapla praust Karl Eduard Malm. Tln. [1901]. ▪ V. R[e i m a n], Karl Ed. Malmi rahvus. Post. 11. II 1902, nr. 35.

P. A m b u r, Ühest taaselustatud luuletajast. SV 22. II 1957, nr. 8.

Koolikirjandus

I. Koli-ramat I—VII. Trt. 1852—1855, 1858, 1861.

II. J. T o r k, Pilk meie kooliraamatu minevikku seoses tema osatähtsusega eestluse arengus. — Raamatu osa Eesti arengus. Trt. 1935, lk. 205—229.

Kalendrikirjandus

I. Eesti-ma rahwa Kalender ehk Täht-Ramat. Tln. (Lindfors) 1850—1875. ▪ Eesti-ma rahwa Kalender ehk Täht-ramat. Tln. (Gressel) 1850—1875. ▪ Ma-rahwa Kalender ehk Täht-ramat (Tarto Kalender). Trt. 1850—1875. ▪ Ma-rahwa Kalender ehk Täht-ramat (Eesti-rahwa Kalender ehk Täht-ramat). Pärnu 1850—1875. ▪ Maa-rahva Kasuline Kalender ehk Täht-raamat (Eesti-rahva Kasuline Kalender). Trt. 1850—1875. ▪ Maa-rahva Mönus Kalender (Eesti-rahwa mönnus Kalender ehk Täht-ramat). Tln. 1857—1863, Kuressaare 1864—1875. ▪ Eesti Postimehe Kalender ehk aastaraamat. Trt. 1871—1875.

Tõlkelised rahvaraamatud

I. A. U m b l i a, Ühhe kristlikko öppetaja wagga tüttar Maria. Ehk se Bernsteini nöid. Trt. [1851]. ▪ [J. D. P e t e n b e r g,] Paron Münkhousna naljakad juttud ja immeteud omma reisi peal Wennemaal, Türgi söas, wangi pölwes ja Saksamale taggasi minnes. Tln. 1855 (IV tr. 1858). ▪ [F. W i l b e r g,] Wenediko linna kaupmees. Trt. 1856. ▪ K. R o s e n b a c h, Krahw Wlorentin Praunstein ehk Mustlasse-Prido. Trt. 1863. ▪ M. G[i l d e m a n n?], Wagga neitsit Mai Roos. Trt. 1865. ▪ [G. E l l e r b e r g,] Nore Robinsoni ello ja juhtumissed ühhe tühja sare peal. Trt. 1866 (II tr. 1879). ▪ J. J o b s o, Martin Braun ja temma tru Pudel, ehk Weupputus Reini jöe äres. Trt. 1867. ▪ M. G r a n t, Auwäärt Pridoling ja Pahha Tidrig. Trt. 1868. ▪ M. K i r s e l, Orjaelu. Trt. 1872. ▪ M. K i r s e l, Siimon. Trt. 1876. ▪ M. K i r s e l, Villem Tell. Trt. 1876. ▪ M. K[i r s e l], Peeter Suur ja pärisori. Tln. 1880.

II. M. P u k i t s, Mai Roos ja selle aine käsitlejad. EKirj. 1938, nr. 11, lk. 484—491. ▪ T. K a r m a, Tähtpäev Läti-Eesti kultuurisuhete ajaloos. Pärnu Kommunist 5. I 1960, nr. 1. ▪ H. T r e u m a n n, Lisandusi «Eesti rahva ennemuistsete juttude» publitseerimisloole. KKirj. 1960, nr. 2, lk. 93—102. ▪ A. V i n k e l, Mats Kirsel ja rõhumisevastane temaatika eesti rahvaraamatus. KKirj. 1960, nr. 10, lk. 605—611. ▪ A. V i n k e l, Paar sõna robinsonaadidest mujal ja meil. KKirj. 1960, nr. 12, lk. 724—730. ▪ S. I s s a k o v, Vene rahvaraamat XIX sajandi eesti lugeja laual. KKirj. 1964, nr. 2, lk. 80—88. ▪ M. K a l d a, Kirjandusloolisi korrektiive. KKirj. 1965, nr. 2, lk. 83—84.

Klerikaalne kirjandus

I. [C. K ö r b e r,] Küllaleib. Trt. 1848. ▪ [A. H. W i l l i g e r o d e,] Karrometsa Ado könned ma-rahwale I—II. Trt. 1852. ▪ [W. H a n s e n,] Missioni-Tö Tamuli rahva seas India maal. Trt. 1861. ▪ F. H ö r s c h e l m a n n, Maja-peegel. Trt. 1874 (VI tr. 1904).

V peatükk

UUSI JOONI RAHVALUULES

XIX sajandil eesti ühiskonnas toimunud murrangu avalduseks olid ka muutused rahva suulises poeesias. Neist muutustest kõige olulisem on uue laulustiili võidulepääsemine, mis leidis lähemat käsitlust juba eelmises köites (XIII ptk.).

Sajanditevanuse regilaulu kõrvale ilmus lõppriimiline (ehk uuem) rahvalaul, mis kasutas kirjandusest pärinevaid struktuurivõtteid: lauluti erinevaid värsimõõte, stroofilist ülesehitust ja lõppriimi. Lõppriimilist rahvalaulu esines ammugi (varaseim näide — küll ainult fragment — pärineb juba XVII sajandi lõpust). Valitsevaks muutus uus laulustiil aga XIX sajandi keskel ja sajandi lõpuks surus uuem rahvalaul regilaulu päris kõrvale.

Uue laulustiili tekkimist ja levimist ajendasid väga mitmesugused tegurid. Neist tähtsaim on kindlasti kirjanduse eeskuju ja mõju. Uuema rahvalaulu tekkimises ning arengus tervikuna võib näha kirjanduse mõju rahvaluulele, rahvaluule liginemist kirjandusele. See on täiesti seaduspärane protsess, mis erilise selgusega tuleb ilmsiks just XIX sajandi teisel poolel.

Kui regilaul peamises osas oli neidude ja noorikute suus käibel hoitud, siis lõppriimilist rahvalaulu loodi ja levitatigi eelistavalt noorukite ja meeste poolt. Muutusid ka esituskoht ja -aeg. Regilaul oli suuresti töölaul, mida harrastati nii ühisel teotööl kui ka tubastel toimetustel. Uuem rahvalaul seevastu oli eeskätt puhketundide saatja. Uued lõbustusvormid, eriti just ringmängud, said uue laulustiili kõige tähtsamaks levitajaks. Uuema laulu võidukäik oli ühtlasi ka uue viisi võidukäik. Lõpuks on uuema rahvalaulu erijooneks seegi, et ta levis ka kirjalikult, ärakirjadena laulualbumist albumisse. Kirjaoskuse levimisega muutus see harrastus massiliseks mitte ainult koolilaste, vaid ka täiskasvanute hulgas. Käsikirjalistesse laulikutesse märgiti üles muidugi kõik meelde jäänud või meeldima hakanud laulud ja salmid nii rahvasuust kui ka trükisõnast. Niisiis võib käsikirjaliste laulikute põhjal saada ülevaate rahva seas käibinud lauluvarast. Ja siin jõuame teise uue nähtuse, nimelt rahvaliku laulu

Talgud mõisas (*Th. Gehlhaar*)

juurde. Rahvalik laul — see on kindla, teadaoleva autori laul, mis on rahva seas käibel võrdselt rahvalauluga.

Lõppriimiline laul ja rahvalik laul. Eelnenud sajandeil võis ainult erandjuhul mõni kirjandusliku algupäraga laul hakata rahva seas ringlema. Olukord muutus XIX sajandil, millal eesti trükisõna märgatavalt elavnes. 50-ndail aastail tekkis ja hakkas hiljem koguni vohama nn. laulikute-kirjandus. Laulikud olid väheldase formaadiga, õhukesed ning odavad raamatukesed, mis sisaldasid mitmekesist materjali: rahvalaule, tõlkeid ja mugandusi (peamiselt saksa keelest), algajate värsse ja populaarseks saanud laule tuntud kirjameestelt. Sageli kujutasid laulikud endast otsekui väikseid antoloogiaid. Pakutavad salmikud olid mõeldudki peamiselt laulmiseks, seda tõendavad kas või viited viisidele pealkirjade all. Esimeseks selletaoliseks laulikuks on B. Gildenmanni *«Lillekessed»*, mille esimene anne ilmus aastal 1852, teine 1866 (kokku 100 laulu). Laulikuid — ristitud küll lindude, küll lillede nimedega — ilmus 50-ndail aastail kümme, järgmisel kümnendil ligi 20, 70-ndail aastail juba üle 40, arvestamata sealjuures kordustrükke.

Peamiselt laulikute, kuid ka ajalehtede ning kalendrisabade vahendusel tungis rahva lauluvarasse üha suuremal määral kirjandusliku pärit-

oluga laule, teadaolevate autorite loomingut. Eriti võib seda täheldada XIX saj. teiselt poolelt. Rahvas ise ei eristanud rahvalaulu rahvalikust laulust. Mõlemat lauldi ja levitati kui nimetut, kollektiivset lauluvara. Nii on täiesti rahvaomaseks muutunud P. Mannteuffeli laulud raamatust «Ajaviide peeru valgusel» («Sirise, sirise, sirbikene», «Talgulaul» ja «Jaani-õhtul, tule ääres»), J. Weitzenbergi «Vana opmani nutulaul» ja mitmed C. W. Freundlichi laulud, kõnelemata paljude vähem tuntud kirjameeste loomingust. Üsnagi suur osa hilisemas kogumistöös lõppriimilise rahvalauluna talletatud materjalist on tegelikult rahvalik laul.

Tantsimine kõrtsis XIX sajandi keskel (*L. H. Peterseni maali järgi*)

Raske ongi tõmmata teravat piiri uuema rahvalaulu ja rahvaliku laulu vahele, ja seesugune eristamine muutub sageli täiesti formaalseks: kui me autorit või allikat ei tea, peame laulu rahvalauluks, suudame aga autori välja selgitada, muutub rahvalaul rahvalikuks lauluks. Veelgi keerukamaks muutub olukord, kui arvestada, et rahvalikku laulu võidakse ringlemisel mitmeti muuta: jäetakse ära vähem meeldivaid või ebaaktuaalseid värsse ja stroofe, täiendatakse uute salmidega, muudetakse sõnastust jne. Ühesõnaga — rahvalik laul folkloriseerub. Mõned arendused on algtekstist juba õige kaugel (eriti täheldatav näiteks Mannteuffeli laulu «Sirise, sirise, sirbikene» puhul).

Ent arvestada tuleb veel üht tegurit. Trükitud laulikute vahendusel

pääsesid laiema foorumi ette ka mõned ehtsad külalaulikud, kelle looming nii stiililt kui laadilt vastab täiesti rahvalaulule ning mis ongi levima hakanud juba enne trükis ilmumist. Seesugused kohalikud laulumeistrid värsistasid lokaalseid sündmusi või episoode isiklikust elust. Varasemaks näiteks sellisest külalaulikust on Muhu köster C. W. Freundlich. Suurelt maalt esindab trükitud kirjandusse jõudnud külalaulikuid Laulu-Mihkli nime all tuntud Halliste mees Mihkel Rätsep (1853?—1900). Muidugi on need erandid. Põhiliselt levis külalaulikute looming ikkagi suuliselt ja

Ringmäng

seda üsna kitsal alal — laulumeistri kodukohas ja selle ümbruses või siis teatavas kindlas keskkonnas (õpilased, meremehed, rändtöölised jne.). Rahvaliku laulu levimisala seevastu üha laienes, kuna populaarsemaid laule avaldati ikka uuesti. Aastatega see tendents süvenes: rahvalaul — kui ta just ei kajastanud mõnd ülemaaliselt või üldrahvalikult tähtsat ja olulist seika — muutus provintslikumaks ja ta levik järjest kitsenes, rahvalik laul võitis aga üha laiemat pinda.

Rahvaliku laulu levimises ilmneb taas kirjanduse mõju rahvaluulele üldse ja rahvalaulule eriti. Uuemas rahvalaulus valitseb üldiselt realistlik elutunnetus, kusjuures oluline osatähtsus on koomilisel elemendil, alates huumorist ning kergest pilkest ja lõpetades salvava sarkasmiga. Selle

kõrval leiame XIX sajandi laulurepertuaarist ohtrasti romantilise koega laule, mida iseloomustavad võõrapärane olustik ja selle ilutsev-sentimentaalne kujutamine. Siia kuuluvad laulud kloostriüksinduses vaevlevast neiust, kuningalaste õnnetust armastusest, vahvast röövlist «paksu metsa põhjas, varjul vaikse koopa sees», krahvist ja lamburneiust, Mustast Kaptenist, noorte armastajate vägivaldsest lahutamisest vanemate poolt ja nende haledast surmast ning muud halearmsad või sünkverised lood. Seda laadi laulud lähtuvad saksa romantilisest ballaadist ja kohalikust linnafolkloorist ning jõudsid rahvani enamasti just trükitud laulikute vahendusel. Suure osa rahvalikust laulust moodustavadki nendetaolised sentimentaal-romantilised lood, mis olid väga populaarsed ning peamiselt ringmängulauludena kasutatavad. Nende eeskujul võis ka külas tekkida haledatoonilisi salmikuid petetud neiust või mahajäetud peiust.

Rahvalikus lauluvaras võib leida päris ootamatuid kontakte ja kaugeid mõjutusi. Kes oskaks näiteks tänapäevalgi tuntud laulu «Jää hüvasti, põhjarand, silmade ees / pea sind peidavad lainete vood...» vanema versiooni tagant näha Byroni «Childe Haroldi jumalagajättu»? Mitmedki meie rahvalikud laulud ulatuvad juurtega H. Heine loomingusse. Vastava repertuaari üksikasjalikul jälgimisel võib esile tulla veel paljugi selletaolisi seoseid. Märkida võiks seda, et kui esialgu rahvalik laul kujunes peamiselt saksa ainestikust — nii luulest kui folkloorist lähtudes, siis sajandi viimasel kümnendil hakkavad rahva seas levima ka vene romansside tõlked ning mugandused. Mujalt on rahvalik laul ainet saanud vähe ja ainult juhuslikult.

Käsikirjalised värss-satiirid. Omapärase vahe- või üleminekuastme rahvaluulelt kirjandusele moodustavad pikad värss-satiirid või värsspamfletid, mis ringlesid rahva seas käsikirjadena, nn. lendlehtedena. Käsikirjana ringleva luuleteose näiteks varasemast ajast on juba Käsu Hansu nutulaul. Laulukäsikirju liikus ka vennastekoguduses. Lausa massiliselt hakkasid aga seda laadi teosed rahva seas ringlema alles XIX sajandil, eriti seoses rahvusliku liikumise tõusuajaga. Need käsikirjad, mille autorid paljudel juhtudel — isegi enamasti — jäid tundmatuks, poleks saanud ilmuda trükis. Selleks olid nende seisukohavõtud liiga teravad, ajalookäsitus vastuolus ametliku teesiga «kultuurtreegerlusest», vaen mõisa ja kiriku vastu varjamatu, pildistik liiga sapine. Kitsasse väravasse jäid kinni palju peidetumadki torked valitseva «erikorra» ja selle kandjate pihta. Katseid ju tehti, kuid need jäid kõik tulemusteta. Ometi ei jäänud need värss-satiirid rahvale tundmatuks. Kümnete ja sadade ärakirjadena levisid nad rahva hulgas, eeskätt kooliõpilaste kaudu — ehkki neid politseilikult jälitati: käsikirju konfiskeeriti, levitajaid trahviti peksuga, rahatrahviga, isegi vanglaga.

Need käsikirjalised satiirid tekkisid talurahva ägeneva klassivõitluse tingimustes. Neis rünnatakse balti-saksa mõisnikkonda ja viimase ideoloogilist tugisammast — balti härraskirikut. Kuid värss-satiirid jagavad teravaid torkeid ka rahvusliku liikumise konservatiivse suuna esindajaile,

eriti eesti klerikaalidele. Jälgides ühelt poolt käsikirjaliste satiiride seisukohti, teiselt poolt nende teadaolevaid (või oletatavaid) autoreid ja levitajaid, ilmneb, et värss-satiirid väljendavad rahvusliku liikumise kõige radikaalsema tiiva suhtumist ja meeleolusid.

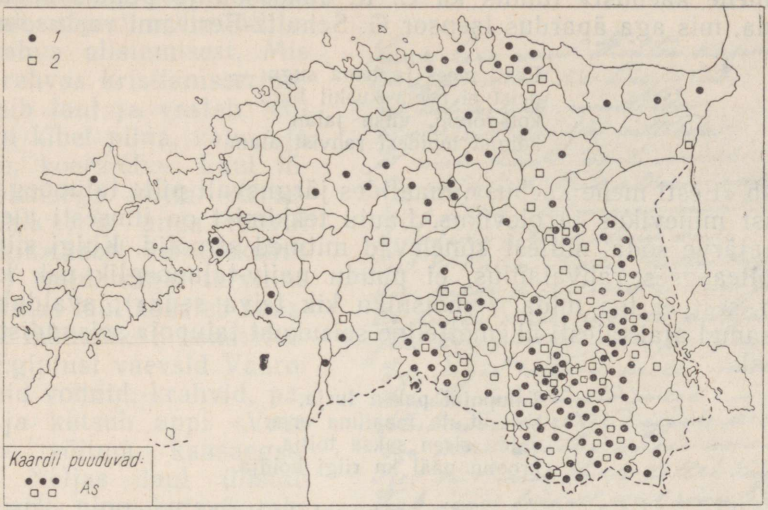

«Eesti mehe kaebuse» levik (1 — suulised teisendid, 2 — kirjalikud teisendid)

Üheks üldiseks jooneks tollele põrandaalusele kirjandusele oli eesti rahva ajaloo jälgimine, kusjuures seda käsitati samas vaimus nagu C. R. Jakobson oma «Kolmes isamaa kõnes». Märkima peab aga seda, et mitmed nimetatud satiirid levisid rahva seas juba enne C. R. Jakobsoni isamaakõnesid (esimene kõne peeti aastal 1868, trükist ilmusid kõned aastal 1870). Seega pole siis tegemist üksnes isamaakõnede mõjuga käsikirjalisele satiirile, vaid ilmselt ka teisesuunalise mõjuga, kuna mitmed laulukäsikirjad olid C. R. Jakobsonile tuttavad. Eriti tähtis on siin just asjaolu, et värss-satiirid levitasid samasugust ajalookäsitust ja seda teravamalt ning rõhutatumalt, kuivõrd neid ei kammitsenud tsensuur. Neis näidatakse eesti muistset õnneaega, mille hävitasid saksa ordurüütlid, kes koos usuga tõid ka orjuse. Sellega seoses võib esile tuua teist üldist joont — teravat kiriku ja pastorite kriitikat, mis mõnes satiiris muutub koguni usu kriitikaks.

Vanimaks värss-satiiriks näikse olevat «Eesti mehe kaebus», mis on tekkinud Kanepi ümbruses juba sajandi keskpaiku (varaseim käsikiri pärineb aastast 1854). «Eesti mehe kaebus» on laulutsükkel, mis tervikuna

koosneb seitsmest iseseisvast laulust. Laulutsükli esialgne autor on jäänud tundmatuks. Satiir on saanud kiiresti populaarseks ning levinud üle kogu mandri-Eesti. Ringlemisel on tsüklit mitmel korral ümber töötatud ning täiendatud, nii et meieni jõudnud käsikirjad sisaldavad varianditi 120—180 stroofi. Üheks laulutsükli ümbertöötajaks on olnud J. Eglon. «Eesti mehe kaebust» tundis ka C. R. Jakobson ja püüdis seda trükki toimetada, mis aga äpardus tsensor G. Schultz-Bertrami vastuseisu tõttu.

Eesti mees ja tema sugu —
neist ei peeta kuskil lugu,
koti-rõivin, viisu jalan,
kõigist muidest rahvist alam.

Nii algab «Eesti mehe kaebus», maalides järgnevalt pilte talupoegade raskest elust minevikus ja olevikus. Laulu tekkimist on ilmsesti ajendanud nn. Pühajärve sõda, millest kõnelevad mitmed stroofid. Kuigi siin, nagu üldse tolleaegses rahvalaulus, ei puudu naiiv-talupoeglik usk keisrisse («Keiser sest ei tea mida, / mõisniku kik teiva seda»), avaldub laulutsüklis samal ajal täiesti ühemõtteline seisukoht talupoja seisundist tsaari-Venemaal:

Talupojal paksu turja,
sest et na maailma orja:
valdu sisen saksa toitja,
kroonu pääl ka riigi hoidja.

Mõisnikke ründab värss-satiir mitmest küljest. Tuuakse esile ajalooline ülekohus, nende parasiitlikkus, julmused minevikus ja olevikus; paljastatakse neid nii sotsiaalsest kui ka eetilisest seisukohast. Niisama teravalt astub satiir ka pastorite vastu. Öeldakse lausa, et vaenlastest on «mõisnik nummer esimene / kerksand tema järgmine». Paljudes stroofides hurjutatakse pastorite ahnust, rahvavaenulikkust, jesuiitlikkust ja härraslikkust. Laulutsükli lõpus pöördutakse rahva poole, manitsetakse «tarkust taga nõudma», koole asutama ning ühtlasi «keisrihärra armu lootma», kes taltsutab parunite võimu ja meelevalda.

Laulutsükli keel on koolmeisterlikult range ja tõsine, stiil pateetiliselt raskemeelne. Autor hurjutab, noomib ja manitseb. Sünge pildistik vaheldub raskepärase satiiriga. Laulutsükli stiilis ja kujundeis võiks ehk näha vennastekoguduse mentaliteedi ja laululoomingu kaudset mõju. Oli ju Urvaste üks vennastekoguduse liikumise keskusi, naaberkihelkonnast aga näikse võrsuvat ka «Eesti mehe kaebus».

Teiseks populaarseks värss-satiiriks on «Mõisnikkude hapukurk (ehk Eesti rahva priiuse laulud. Teada andmine Eesti rahva vana aja lugudest kuni tänase päevani, kus sees on Eesti rahva kannatus ning rüütli kogu ülekohus)». Selle neljast laulust koosneva tsükli autoriteks on peetud Adam ja Peeter Petersoni. Satiir kujutab endast poleemilist sõnavõttu «kultuurtreegerluse» apoloogia, Chr. M. Richteri teose «Geschichte der dem russischen Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen»

(Riia 1857—58) vastu. Variantides leidub viiteid, nagu oleks satiir kirjutatud aastal 1866.

Satiiri esimene laul on poleemiline pöördumine «suurhärra von Richteri» poole. Teises laulus antakse omapoolne käsitus eestlaste ajaloost. Siin maalitakse pilte muistsest priipõlvest, sõjast ordurüütlitega ja rahva alistamisest. Mis sai siis rahvas kristianiseerimisest, küsib laul ja vastab: «Ei muud kui kibet piina, valu / ja orjapõlve, koera-elu». Laul lõpeb üleskutsega võtta «terasnüpli malk / ja anda röövlil röövli palk», sest «ei ülekohus ole see / vaid väga tarviline töö». Kolmas laul kõneleb kaasaegsetest mõisnikest, konstateerides: «Egiptust vaevsid Vaaronid / meid vonnid, krahvid, paronid!», ja kutsub appi «Vene Taanieli» võitma kaasaegset «Paali». Neljas laul ülistab Vene keisrit ning kutsub rahvast toetuma keisrile võitluses parunite vastu.

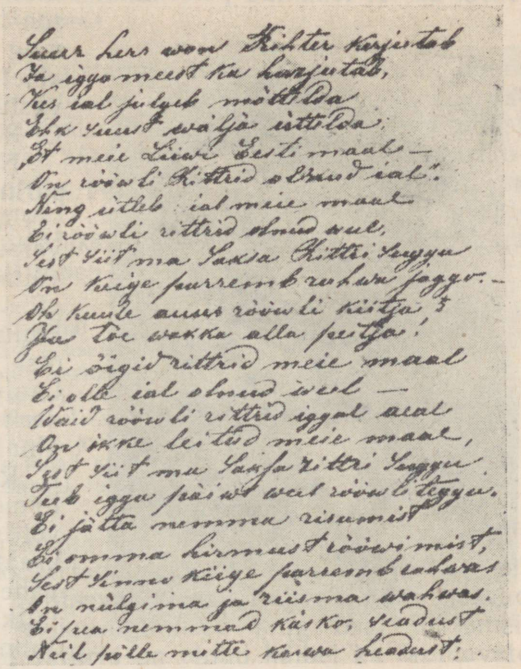

Katkend «Mõisnikkude hapukurgist»

«Eesti mehe kaebusega» võrreldes on «Mõisnikkude hapukurk» rahva seas vähem levinud, ehk küll temastki on säilinud kümneid ärakirju, ja teda on ka vähem ümber kujundatud. Väiksem populaarsus on ilmsesti tingitud kohmakamast ja raskepärasemast sõnastusest, osalt vahest ka küllalt sagedasest piibli sümboolika kasutamisest. Märkimist väärib aga ennekuulmatult terav toon, mis ulatub puhuti otse ülestõusule kutsumiseni («oh ära palu enam luba / vaid näita neile sinist uba . . .»).

Samasse ajajärku kuuluvad noore C. R. Jakobsoni koostatud «Aafrika laulud», mis käsitlevad ka samu probleeme. Rahva seas levinud käsikirjad olid sageli varustatud remargiga «Luuletanud C. R. J.». Ometi ei saavutanud «Aafrika laulud» seesugust menukust nagu «Eesti mehe kaebus» või «Mõisnikkude hapukurk»; tõenäoliselt oli selle põhjuseks laulude mitte küllalt rahvalik sõnastus.

Paljudes värss-satiirides võime kohata kindlat aadressi. See on joon, mis seob põrandaalust võitluskirjandust uuema külalauluga. Ühtmoodi on

nad loodud kas konkreetse sündmuse mõjul või pilkeks kindla isiku pihta. Sealjuures on pilkealuseks valitud sageli eesti klerikaalid või konservatiivsed tegelased. 70-ndail aastail tekkinud satiiridest võib nimetada kahte, mis on suunatud J. V. Jannseni vastu. Mõlemad käsitlevad 1870. aastal tekkinud poleemikat «Eesti Postimehes», milles C. R. Jakobson teravasti ründas koolide olukorda, ning selle tagajärgi — rüütelkondade «toetust» toimetaja Jannsenile, kes vastutasuks sulges oma ajalehe C. R. Jakobsonile.

Külalaulik J. Johanson

Neist tuntum on J. Kunderi sulest pärinev näidendikujuline pamflett «Neljas Appokriiva raamat Mulgi rahvale», värsistuselt ja sõnastuselt veel puisevõitu, kuid sisult õige mürgine irvitus «Postipapa» üle. Vähem teatakse laulu «Suur Eesti sulesõda ja tema ots», mis on päris ladusalt riimitud. Laulu autoriks on peetud nii J. Kunderit kui ka C. R. Jakobsoni, kuid ainult oletamisi. Teada on küll see, et C. R. Jakobson üritas mõlemat trükki toimetada, kuid asjatult. Poliitilises võitluses rahvusliku liikumise demokraatliku ja konservatiivse suuna vahel etendasid nimetatud satiirid küllaltki olulist osa, aidates paljastada Jannseni tõelist palet.

Väga populaarseks muutus — nii käsikirjalise satiirina kui ka lauldava lauluna — Ado Reinvaldi sulase, tüüpilise külalauliku Jaan Johansoni loodud «Tarvastu pühavaimu poomine (ilma nöörita)». Laulus pilgatakse Tarvastu pastorit, ägedat kirikumeest Mihkel Jürmanni ja teisi eesti klerikaale. Laul on loodud kuulujutu alusel, nagu oleks Jürmann kirikus asunud Kristuse hõbekuju müünud ja asendanud selle ülehõbetatud vaskkujuga. Anekdootlikust sündmusest on kujundatud mürgine satiir pastorite vastu, näiteks järgmistes stroofides:

Surmaotsus tehtud oli,
Jürman võttis oma koli,
köitis aktikimbu valla,
kirjut otsusele alla:
«Tappa võib jo seda jätist,
see on Jeesus Naatsarätist,
teda pole ilma vaja,
ta on mässu õhutaja!»

Doll siis ütles: «Mina vistist
sikutan ta alla ristist!
Bergmann andku talle hoopi,
Hurt see topib turbakotti.
Helme Märt ja tema sellid
löögu sisse silma prillid.
Behse ja veel mõni muu
sidugu see kotisuu.»

Samalaadne on «Paistu kiriku õnnistamise lugu», kus ateistlik hoiak on veel tugevam. Laulu aluseks on juhtum 1880. a. hilissügisest, kus pärast kiriku parandustöid korraldatud sisseõnnistamisele tulnud kogudust lastud mitu tundi väljas tuule ja tuisu käes külmetada. Väga terava kirikuja usuvastase tooniga laulus on juttu pappide «pühadusest», räägitakse jumalast, kes on «vere peale maias ka», kirikut nimetatakse «jumalate mõisaks», jutluse sisu aga võetakse kokku: «Kui toote raha toobiga / saab taevas lahti hoobiga». Laul lõpeb manitsusega:

Oh Eesti rahvas, millal sa
võid papi paelust peaseda!
Nad kavalast sind kurnavad,
su vaimu vangis hoiavad.
Kus iial laiamantli-mees
veel aeleb suure auu sees —
Seal varjab maad paks pimedus
ja rõhub rahvast rumalus!

Neid kõige tuntumaid käsikirjadena levinud värss-satiire on küllalt tabavalt nimetatud põrandaaluseks kirjanduseks. Oma aja tingimustes oli see poliitiline luule, mis ründas valitsevat klassi. Rahvalauluga seovad käsikirjalist luulet ühesugused levikutingimused ning osal juhtumeil anonüümsus. Paljud käsikirjalised satiirid on olnud käibel ka lauldavate lauludena, vähemalt ositi. Võib täheldada samuti teatavat ümberkujundamist: pikast käsikirjalisest satiirist tekkis lühike, tihendatud redaktsioon, mis levis suuliselt. Sealjuures on tavalised mitmesugused liitumised uuemate rahvalauludega. Nagu trükitud laulikud, nii on ka käsikirjalised satiirid andnud eeskuju uute laulude loomiseks ning seega otseselt viljastanud rahva laulurepertuaari XIX sajandi keskel ja teisel poolel.

Lõppriimilise rahvalaulu aineala ja laad. Siinkohal lähemalt kõnelemata kirjanduslikel eeskujudel võrsunud ilutsev-sentimentaalsest lauluvarast (mis pealegi enamikus kuulub nn. rahvalike laulude hulka) ja käsikirjalisest poliitilisest luulest kui omaette nähtusest, võime uuemat rahvalaulu tema põhilaadilt nimetada olustikuliseks. Nendes lauludes kajastub eesti talurahva elujärg oma päevaprobleemidega. Siin domineerib realism, selge ja kaine pilk ümbritsevale elule ning pilges käsitluslaad. Satiirilis-humoristlik vaatevinkel, nii iseloomulik kohalikule külalaulule, oli nagu otseseks vastukaaluks kösterkoolmeistrite ning pastorite rahvakeelse, kuid mitte rahvameelse produktsiooni purutõsisele manitsuslikku-

sele. Irvhambalikkus sobib hästi nende laulude koreda koega. Fr. Tuglase tuntud iseloomustuse järgi on selle luule ülesandeks «... esmajoones elu koomika tabamine, selle nähtustele lõikav-terava hinnangu andmine ja selge episoodi arendamine. Sellepärast ei tunne ta lüürilist seletamist nagu vanem rahvaluule, vaid peamiselt nappi ja plastilist jutustust. Ta pilt on kaherealine ja dialoog kolmesõnaline. Ta läheneb ehituselt vanas rahvaluules ainult vanasõnale ja mõistatusele. Tal pole mingeid eeskätt valmis kõnekäände, mida võiks tarvitada umbkaudses tähenduses nagu vanas rahvalaulus. Iga aine jaoks peab siin algusest lõpuni uue vormi looma, ja seda pole riimi pärast enam nii kerge muuta. Ta võrdlused tunnevad ainult koomilistes kohtades liialdusi. Realism on selle luule üldiseks tunnuseks. [- - -] Meie vemmalvärsis leidub küllaltki üllatavat ja värsket. Nad võivad olla haavavad, kuid nad pole igavad ega paku «literatuuri». Nende värvid pole halliks ja tuhmiks segatud, nagu tihti teadlikus kunstluules. Neis valitsevad kõik primitiivse kunsti head ja halvad omadused: vormi nappus ja plastika, kontuuride teravus ja reljeefsus, kuid ühes sellega ka mõtte ja sõna koredus.» — Toodud tsitaat tabab olulist. Tõepoolest, mitte regiluule pildirikkuses veiklevat ilu ei kohta me uuemas rahvalaulus. Küll aga hoogsust, sõnalist lopsakust, teatavat nooruslikku rohmakust, nii erinevat regilaulu viimistletud ja otsekui varavanast sõnaseadest.

Olenevalt laadist pole lõppriimiline rahvalaul ehk nii laia temaatikaga kui regiluule. Esile võiks tuua kolm peamist aineala, mille ümber uuem laul koondub. Kõigepealt olgu märgitud sotsiaalset protesti, iga laadi vastuolusid XIX sajandi külaühiskonnas. Teise rühmana, mis on kõige laialivalguvam, tuleb nimetada mitmesuguste kohalike sündmuste kajastamist, nn. külakroonikat, kus on juttu nii inimestest kui sündmustest. (Neid võiks ehk nimetada ka kitsamas mõttes olustikulisteks lauludeks.) Kolmandaks suureks teemalõiguks on külanoorte südamevaevad ja armuseiklused.

Sotsiaalse protesti luulet võib omakorda jagada alarühmadeks: mõisa vastu suunatud laulud, eelmistega tihedalt põimuvad kiriku vastu suunatud laulud ja lõpuks sulaselaulud, milles kajastuvad vastuolud tekkiva külakodanluse ja teenijarahva, maaproletariaadi vahel.

Iseloomulikuks jooneks uuemale rahvalaulule on talurahva ja mõisnike antagonismi käsitlemine ajaloolises perspektiivis. See on regilauluga võrreldes täiesti uudne aspekt ning seob lõppriimilist rahvalaulu eelnimetatud käsikirjalise poliitilise luulega.

Enne ristiusu toomist,
saksa rahva seia saamist
oli prii kõik eesti sugu,
aga kuidas läks nüüd lugu?
Nüüd said saksa ikkesse,
orjapõlve kütkesse...
(Enne ristiusu toomist)

Seda mõtet korratakse üha uuesti paljudes eri lauludes. Käsitlemist ei leia aga mitte ainult ajalooline ülekohus — teravaid sõnu öeldakse ka kaasaegsete mõisnike kohta, kes «taadre arvu suures pandva / kallist renti see-eest nõudva» või «maad ja mõtsad mõisas teeva / eesti rahva vaiva sööva». Üksikjuhtumeil on see seostunud vägagi teravate väljaastumistega, nagu näiteks «sandarmiobristi» parun Klüchtzneri kätte sattunud «Kambja sõbru nutulaulu» käsikirjalises tekstis, mis lõpeb sõnadega: «Meelen pidage / Krahvid Vonnid ka / Saame kapla kaala pandma / Ja teid posti ülestõmbma / Ni kui teie meil / Vanast teite.» Seevastu keisri kui orjusest vabastaja idealiseerimist, nagu tolleaegses kirjanduses ja ajakirjanduses, kohtame ka rahvalaulus.

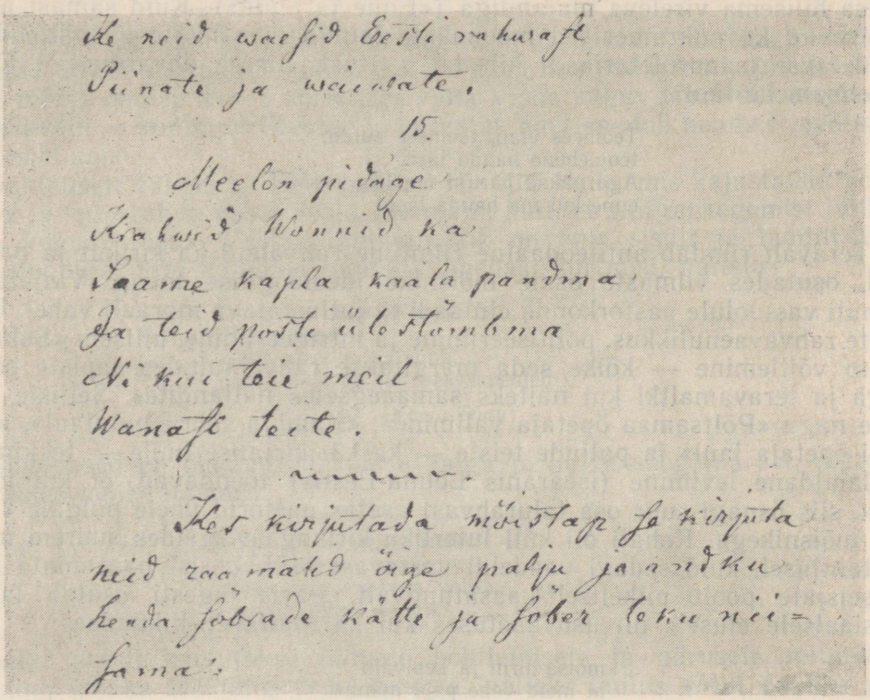

«Kambja sõbru nutulaulu» lõpp koos üleskutsega käsikirja paljundada ja levitada

Antifeodaalses uuemas rahvalaulus võib leida otsekui kaks eri kihistust: ühelt poolt raevukas satiir, mis silmanähtavalt on seostatav käsikirjalistes lauludes ilmneva tendentsiga; teiselt poolt aga eleegilisemat laadi kurtmised ja halamised, mis otsekui jätkaksid regivärsside traditsiooni. Muidugi on ka viimati mainitud laulukihistuses pilkeid, teravaid

väljaastumisi, elutunnetus on ikkagi aktiivsem, võitluslikum, kuid eleegiline toon on ometi tabatav. Selline on näiteks «Orja ohkamine»:

Me vaesed orjad ohkame
siin raske vaeva all:
oh millal meie näeksime
veel priiust Eesti raal...

Need kaks tendentsi ilmnevad ka hilisemas, sajandi viimase veerandi laululoomingus. Ühelt poolt hakkab esinema juba iseteadvus ja üleoleku rõhutamine. «Ei ole enam vana aeg, / et saksa kardab talupoeg», kinnitab laulik, leides, et «nüüd on õigust iga ühel, / saksal kui ka vaesel mehel». Parastava kahjurõõmuga kõrvutatakse pärisorjusaegset toretsevat härrasmõisa hilisema vireleva majandiga («Enne ja nüüd»). Kuid samast ajast pärinevad ka nukrameelsed moonakate laulud, kus mõjuvais väljendites kurdetakse maaproletariaadi kibedat saatust. Sünge ähvardusega lõpeb «Moonamehe laul»:

Teomees elan, teomees suren,
teomehena hauda läen.
Aga paksu paruni ma läbi peksan
enne kui ma hauda läen!

Teravalt ründab antifeodaalne riimiline rahvalaul ka kirikut ja pastoreid, osutades viimaste osale mõisnike ideoloogilise toena. Vihjatakse samuti vastuolule pastorkonna elulaadi ja jutlustatava moraali vahel. Pastorite rahvavaenulikkus, politiseerimine ja intrigeerimine, hilisem «Sakala» vastu võitlemine — kõike seda märgitakse rahvalauludes sapiste sõnadega ja teravamaltki kui näiteks samaaegsetes naljandites. Selliste laulude nagu «Põltsamaa õpetaja valimine», «Kambja sõbru nutulaul», «Kanepi õpetaja laul» ja paljude teiste — ka käsikirjalise luule — tekkimine ja laialdane levimine (iseäranis Lõuna-Eestis) tõendavad, et kui mitte kõik, siis üsnagi suur osa talurahvast asetas pastorid ühele pulgale vihatud mõisnikega. Kohati oli küll luterliku kirikuga võrreldes suurem mõju sektantlusel, kuid sedagi vaadeldi vastavast psühhoosist haaramata kõrvalseisjate poolt pilkeliselt-kaasatundvalt. Päris õigesti osutab laulik sotsiaalsele alusele nii usuvahetuses kui ka Maltsveti-liikumises:

... mõisa-hirm ja kepivalu
ai meid vene papi manu.
Nüüd on eesti rahvas segi —
mes kik nälg ja vaesus tegi!

Kõige tuntum usuvahetusliikumist käsitlev laul on «Lähme linna kirjutama», mis näikse tekkinud olevat Vändras. Selles, nagu uuemas rahvalaulus üldse, suhtutakse usuvahetusse irooniliselt. Mitte et ühte usku arvataks teisest paremaks, vaid naeruvääristatakse just kergeusklikke, kes lootsid usuvahetamisega saavat ka sotsiaalseid ja majanduslikke kergendusi. Otse vene usu vastu ja nimelt usulistel motiividel astub aga Lõuna-

Eestis levinud «Oh ma vaene hull ja rummal», mis — sisu järgi otsustades — võiks pärineda ka mõne klerikaali või kösterkoolmeistri sulest.

Mõnuleva kahjurõõmuga on värsistatud oma ametist lahkuma sunnitud mõisameeste kurtmisi otsalõppenud hea elu üle või nende muid äpardusi. Osalt on need rahvapärased vasted J. Weitzenbergi tuntud laulule (mis ise võib olla rahvalaulu eeskujul loodud). Nii lastakse lahkuvat kubjast õhata:

Oh mina vilets vaene mees,
mul selgest seisab silma ees
see ilus aeg, mis otsa sai,
kus kepp mul igaühte lõi,
kus minu käsi kohut mõist,
et ülemat ei olnud tõist!

Juba vanast regilaulust tuttav soov «ui-ui, ui-ui, upata, / ma tahan kubjast kupata» jatkub uuemaski laulus. Ent millised naeruväärsed kujud on «See Pirni mõisa opman Tiits» või «Ares vana Visba sugu» võrreldes regilaulu nii kõikvõimsa kupjaga! Üleolev ja parastav naer saadab nende ettevõtmisi ja toimetamisi.

Suhteliselt vähem on kirja pandud riimilisi laule, mis kajastavad pererahva ja sulasrahva vastuolusid (võimalik küll, et siin on tegemist lünkadega kogumistöös). Vastav lauluainestik on oma sisult ja laadilt laia diapasooniga. Siin kohtame regivärsilähedasi kurtmisi, näiteks:

Oh mina vaene Karja-Tõnu,
Jüri sulane!
Alati saan halbu sõnu,
peksa pealegi, jah peksa pealegi!

(*Karja-Tõnu*)

Sagedased on õhkamised väikse palga ja halva söögi pärast, näiteks säärastes nelikvärssides:

Oi-oi, oi-oi, orjus raske,
päevapalk on pisike:
kopik kolme päeva kohta,
suutäis leiba nädalas.

Mõnelgi puhul kutsutakse halvale kohtlemisele ja närusele toitmisele vastama lohaka töö ning vedelemisega, näiteks laulus «Mul on üks hea peremees»:

Mul on üks hea peremees
ja hapud räimed roaks ees
ja tuli, vesi keelmata
ja hinge tõmban hinnata....

See eest ma tänan peremeest
ja hoian liia vaeva eest:
kui iial aga mahti saan,
siis päevavilus sirutan....

Värsistatud on koguni naljandeid. Nii põhineb rahvanaljandil laul «Heinamaal»: Peremees on sulasega heinal. Kui naabrid lähevad lõunale, seletab peremees, et ta unustanud toidukoti koju, kuid istutakse siiski põõsa varju, sest «ega külarahvas tea / et me lõunat seal ei pea». Pärast «lõunat» võtab sulane vikati löe otsast ja «niidab» palja löega. Peremehe tõrelemisele vastab sulane: «Ega külarahvas näe / et mul paljas lüsi käe!»

Naljandist on lähtunud ka «Silgulaul», mille tegevus asetatakse enamikus variantides Mulgimaale, kus «Abjas Vana-Karistes, / kord elas kitsi peremees», kes andnud lõunaks igaühele ainult ühe silgu. Kaval sulane teeselnud kõhuvalu: «ega muud ei ole viga / silgul üksi kõhus igav». Antud teine silk, kuid häda läinud veel suuremaks, sest silgud hakanud kõhus tülitsema. Siis toodud «silmapilk / veel üks kolmas, suurem silk», kes tülitsejad lepitanud. Edaspidi saanud pere lõunaks alati kolm silku.

Sajandi viimasel veerandil ilmus sulaselauludesse uus teema: linnatöö ja linnaelu eelistamine, kus loodeti leida pääsu virelemisest ja vaevast. «Linnas, seal on hea elu, / seal ei ole peavalu» nendib laul; «igapäev võib saia süia, / teed ja kohvi peale juua». Suure populaarsuse saavutasid eelnimetatud Laulu-Mihkli laulud, mis on levinud nii suuliselt kui trükisõnas ja leidnud rahva hulgas ka edasiarendamist. Tuntuim neist on «Linakolkija», kus öeldakse lausa välja:

Üht talumatsi teenida
ei ole miski lõbu.
Tee tööd kui vana hobune
ja pealegi saad sõnu!

Modifitseeritult on see laul püsinud elavana tänapäevani. Teine tuntud laul «Mul tuli kiri Tallinnast» kõneleb otseselt linnaasumisest. Nõnda suubub uuem sulaselaul juba töölisfolkloori, mis arenes eriti sajandivahetuse ümber ja hilisemates revolutsioonisündmustes.

Nagu näeme, domineerib uuemas sotsiaalse protesti luules satiir — pilkelisest tõgamisest raevuka sajatuseni. Uus on selles eeskätt aktiivsele vastupanule õhutamine, otse ülestõusule kutsumine. Uus on ka pastorkonna ja kiriku terav ning järjekindel hukkamõist. Riimilistest mõisa ja kiriku vastu suunatud lauludest helgib vastu 40—50-ndate aastate talurahva ülestõusude verist kuma, neis võib aga aimata ka 1905. aasta sündmusi ennustavat kauget kõminat. Mõisa ja kiriku vastu suunatud lauludega võrreldes oli sulaselaulude levik märgatavalt väiksem ja ka sisuliselt polnud nad nii teravad.

Teise suure temaatilise rühmana nimetasime külakroonikat, olustikulisi laule kitsamas mõttes. Need on lood, mis kirjeldavad kohalikke sündmusi: peremeeste «protsessimisi», külapoiste kaklusi, eksimusi moraali vastu ja muid külaelu argipäevast kuidagi kõrvale põikuvaid elujuhtumusi — olgu selleks siis hundijaht või härjamüümine, lahkusu jutlustajate mis-

jonitöö või kalapaadi hukkumine. Seesugused laulud kõnelevad reaalsetest sündmustest ja konkreetsetest tegelastest ning on alati kindla aadressiga. Külakroonikatest on mõned levinud üle kogu Eesti ja sealjuures sedavõrd muutunud ning teisenenud, et raske on tabada algset olustikku, sünnikoha ja sünniaja miljööd. Selline on näit. üldtuntud «Kännu kukk» (algselt küll «Käänu kukk»), mis näikse tekkinud olevat Vändras ja kajastavat sealseid «protsessimisi». Enamasti aga ei levi külakroonikad kuigi märkimisväärselt, mis on ka arusaadav. Kajastavad nad ju ainult võrdlemisi kitsast ringi — küla või kihelkonda huvitavaid sündmusi ning tegelasi.

Ka külakroonika on valdavalt humoristlik või satiiriline, sealjuures üpriski jämedakoeliselt «tõsieluline». Siin ei panda kätt suu ette, vaid öeldakse välja kõik, mida mõeldakse — riimi sunnil isegi rohkem. Armastuslauludes sageli esinevat ilutsevat sentimentaalsust külakroonikas ei kohta.

Tähelepandavalt ohtrasti leidub kohalike laulumeistrite loomingut Saaremaal, kus üheks tuntumaks eeskujuks on olnud C. W. Freundlichi lauluvara. Karuste küla lauliku Suurordi Hindriku loomingust on tuttavad «Neidude lüpsmine», mis kõneleb lapsetapja selgitamisest, ning keisri venna Kuressaares käimise puhul korraldatud vastuvõtu-lavastust kirjeldav «Kord lugesin ma «Valgusest», / mis sündind hilja aja eest...». Sõrvest on lähtunud veel külakiige lõhkumist ja parandamist kirjeldav «Kiigelaul», kergemeelset ja laiale teele sattunud neidu noomivad «Tuukri laul» ja «Reedu laul» ning paljud teised. «Ma kui loodud laulumasin / alati neid valmis nosin...», värsistab Saaremaa laulumeister, lauldes küll kalaretkest, küll suvisest suurel maal käimisest, kord õnnestunud pulmapeost, kord äpardunud õlleteost.

Kohalikku laululoomingut esines üle kogu maa, ehkki vahest mitte nii rikkalikult kui Saaremaal. Nii on Tarvastus tuttavad näiteks «Matu lambavargad» (mis olevat J. Johansoni loodud) ja külapoiste kaklusest pajatav «Ärma sõda», mida omistatakse J. Reinvaldile. Külakroonikate alarühma moodustavad pilkelaulud, kus stroofide kaupa püütakse järjepannu «läbi võtta» ühe küla kõik pered (nn. ümber-küla-laulud). Näiteks:

Kelemendil hapu kali,
perenaine väga vali.

Jaagu Tõnis väga kuri,
ei tal seisa ükski ori.

Toomal palju sirinaid,
lapsi neil kui pirinaid jne.

Külakroonikast kaugemal seisavad värsivormilised elulood, mis levisid peamiselt käsikirjadena. Fr. Tuglas mainib näiteks 100-stroofilist «Jaan Durvase elulugu», mille see mõrtsukas olevat kirjutanud Võru vanglas hoiatavaks eeskujuks teistele. Samalaadne on «Kristjan Kivi laul» (139

stroofi). Kroonuteenistusest põgenenud mees tabati ja mõisteti vangi, kus ta on oma eluloo värssidesse valanud:

Mu elu on täis viletsust,
täis häda, nuttu, kurvastust,
ta on kui laev, mis mere peal,
mis tuulest-tormist aetaks seal!

Säherdusi elulugusid, värsistatud rohkem hea tahte kui oskusega, on veel mõned teada. Nendes on ühiseks jooneks õige tee pealt kõrvalekaldumine, vanglakaristus, hiline kahetsus ja sellest ajendatud soov manitseda teisi, et võetaks õpetust laulutegija kurvast saatusest.

Külanoored tantsimas

Kolmandaks suureks ainerühmaks on armastus- ja kosjateemalised laulud. Sotsiaalse protesti kajastustega võrreldes on see täiesti teine maailm. Nende salmikute siirameelsetes ülistustes ja lihtsameelsetes õhkamistes peitub rohkesti huumorit, muretut nalja ning heatahtlikku pilget. Huumor seob seda laulurühma küJakroonikaga — mõlemad otsivad elust eeskätt koomilist külge.

Sageli esinevaks teemaks on siin külapoiste öised seiklused ja äpardused. Aedadest ja kraavidest ei hooli ehaline: «Ma hüppan üle armuväes / ja endal on hea teivas käes», sest

kui juhtub ilmas mõni mees,
kes pruudi juures magab ees

siis küsin kohe sedamaid:
«Kus, kurat, sina siia said?»

Siis selle nahk saab pargitud
ja riided lõhki rebitud.
(*Ööhulkuja*)

Seda laadi kokkupõrgetest on värsse loodud arvamata hulgal. Lauludes jutustatakse sellest, kuidas võõras ehaline haledasti nüpeldada sai või kuidas talt riided ära võeti ja nõnda kurbkoomilisse olukorda seati:

Tema võttis need püksid
ja võttis selle kaabu
ja paljaste reitega
jättis tema Aadu.

Asjakohaseks jätkuks öiste seikluste kirjeldamisel on õpetused ning manitsused «kihlata ja paari heita, / ristirahva kohust täita». Siin jagavad külalaulikud ohtrasti õpetussõnu nii noormeestele kui ka neidudele.

Meesterahvaid uskuda
on kui soola külvata...
Meesterahval petis keel,
liiderlik ja petis meel!

kinnitab laul, manitsedes tütarlapsi kasinusele ja ettevaatlikkusele. Naisterahvaste kohta aga arvab laulik jannsenlikult:

... naisterahva sugu
muudab meeste elulugu
paradiisiks, rohuaiaks
ehk ka pimeks põrgukojaks!

Üksikuks jäänud vanatüdruk või vanapoiss on aga endiselt pilkealused ja pilge on ehk jämedakoelisemgi kui regivärsis. Abielupõlve peetakse igapidi sündsamaks — juba sellegi poolest, et «ei siis ole öösel hulkumist / ei lakast lauta kukkumist!».

Sageli leidub armastuslauludes ka ilutsevaid stroofe pruudist-peigmehest roosiaias ja kuldsest sõrmusest või sääraseid võrdlusi armastuse vägevusest:

Järv on sükäv, meri sükäv,
armastus on sükävamp.
Tuli palas — om küll vallus,
armastus om valusamp.
Tuld võid ära kustutada —
armastust ei iialgi!

Laialdane levik oli samuti romantilis-sentimentaalseil lauludel mahajäetud pruudist, hüljatud peigmehe kurvast surmast, armastajate lahkumisest jne. Ilutsev-sentimentaalne laad ei seletu seejuures ainult võõrmõjudega, ehkki neil oli küllalt oluline tähtsus. Selles ilmneb mõneti ka «ajavaim», teatav arengutendents, mida tõendavad kas või mõningate regivärsiliste laulude uued, lõppriimilisele laululaadile mugandatud versioonid, mis on samuti kujundatud just ilutsev-sentimentaalseks. Aga olgugi seda laadi laule arvukalt, jääb lõppriimilises laulurepertuaaris valdavaks ikkagi robustsem ja realistlikum laad, mida ilmestavad nali ja pilge.

Arvukalt on laule kosjadest ja pruudiotsimisest. Need on humoristli-

kud lood, kus vaheldumisi langeb nöökeid küll kosilaste, küll kositavate pihta: «Tulge kokku, noorem sugu», «See juhtus külmal küünlakuul», «Sõitsin välja kosjamundris», «Seal Vaibla vallas Kudinal», «Oh mina vilets vaene nosu» jpt. Neist tuntuim on ehk esimene (kaasajal J. Zeigeri seades, pealkirjaga «Hiidlase kosjalugu»).

Kosjateemadega põimuvad tõgavad ülistused ja kiitlemised, nagu «kirju kits ja kimmel mära / see on Kaie kaasavara» või «Liisal mustad tukad-lakad, / Miilil kenad musumokad».

Pilkamist leiavad kadakasakslus ja peenutsemine, eriti sajab nöökeid «õmbluskoolis» käinud «mamslite» pihta:

Sealt siis teda koju toodi,
mõistis mõnda saksa moodi:

suges kukla taha patsid,
riidel küljes sitsid-satsid,

kinnastel ei olnud sõrmi,
sonnessirmil õiget vormi.

Seesugustele ei sobi enam kosilasteks lihtsad talupoisid, nad ootavad endale «linnast lihunikku» ja «alevist armukest». Selleski lõigus on rohkesti ühisjooni lõppriimilise rahvalaulu ja naljandi vahel.

Muudest kitsama levikuga laululiikidest tuleks nimetada veel soldatilaule («Prantsus Moskvas», «Türgi sõja laul», «Oh me vaesed vaevahinged» jt.), mis enamasti kannavad vastava vene repertuaari mõju või on vanema, üleminekuvormilise nekrutilaulu edasiarendused; siis meresõidulaule ja nn. joodikulaule (näit. «Mina olen oma isa-ema ainukene vara»). Sellega olemegi saanud põgusa ülevaate lõppriimiliste rahvalaulude repertuaarist XIX sajandil.

Lõpuks veel mõni sõna nn. n e l i k v ä r s i s t kui ühest uuema rahvalaulu eriliigist. Nagu juba nimi ütleb, koosneb ta neljast värsist ja vastab seega vene tšastuškale, aga ka läti dainale ja soome uuemale rahvalaulule (nn. rekivirsu). Eesti nelikvärss pole nii kindla ülesehitusega kui näiteks soome oma, kus kahes esimeses värsis antud looduspildiga kõrvutatakse või sellele vastandatakse kahe viimase värsiga pilt inimelu sfäärist. Meie nelikvärss lähtub ühelt poolt vanast regilaulust, teiselt poolt aga ringmängude refräänist (nn. vahe- või tantsulaulust), mis on n.-ö. iseseisvaks saanud. Viimaste populaarsusele aitas eriti kaasa nende lauldavus, ühtlasi levisid nelikvärsid albumisalmidena käsikirjaliste laulikute kaudu. Nelikvärssidena hakkas ringlema ka üksikuid stroofe pikematest lauludest (näit. käsikirjalistest satiiridest).

Ringmängu vahelauluna on tuttav näiteks nelik:

Vaat siin on mees kui Korvi härg,
kus selle mehe kaelajärg:
ta murrab metsas noori puid
ja teiste meeste kaelaluid.

Regivärsist on lähtunud järgmine humoorikas hädaldus:

Ui-ui uppi, ai-ai appi,
meil on kodus kõigest nappi:
silgust, leivast, soolast nappi,
hapust taarist aiva nappi.

Paroodiana kirikulaulule on tekkinud nelikvärss:

Ma tahan jätta maha
kõik vanad vigurid,
ei armastada taha
ma enam tüdrukid.

Pikemast laulust on näiteks iseseisvaks saanud stroof, mis pilkab pastoreid:

Oh puista maha pimedust
ja ämbritega hämarust,
et ükski silm ei miskit näe,
siis ohjad ikka meie käes.

Oma temaatikalt ei erine nelikvärss muust uuemast rahvalaulust ja laadiltki osutab juba eespool ilmnenud kahte peasuunda: need on kas humoristlik-satiiriline olustikukajastus ja protestimeeleolu või siis ilutsevsentimentaalsed armuvanded.

Lõppriimilise rahvalaulu vormist. Nagu eelnevast juba nähtus, on lõppriimiline rahvalaul regilaulust palju aktiivsem, võitluslikum ja ühtlasi konkreetsem. Ta on enam-vähem alati seotud kindlate isikute või konkreetsete sündmustega. Tollest konkreetsusest, n.-ö. kindlast aadressist ongi tingitud, et uuem laul levis tavaliselt üsna kitsal alal. Ka levimisaeg ei saanud olla kuigi pikk: uued sündmused tekitasid uusi laule ja nii vahetus küla laulurepertuaar üsna kiiresti. Üldiselt on uuem laul oma päevakajalisuses regivärsiga võrreldes hoopis madalamal kunstilisel tasapinnal.

Ka uuemas rahvalaulus domineerib neljajalaline trohheus. Selle kõrval kasutatakse veel jambilisi värsse, mis on tuletatud trohheilisest eelsilbi juurdelisamisega; muid rütmiskeeme kohtame üsna harva. Kuid uuema rahvalaulu värsimõõt pole kvantiteeriv, vaid sõnarõhuline.

Keerukam on stroofidega. Kõige varasemas riimilises rahvalaulus kujundati stroof ühestainsast värsist kordamise ja refrääni abil. Näiteks:

Suur Mari ja pisike Peeter
iih-uuh-haa,
suur Mari ja pisike Peeter,
nat-nadi-nadi, ups-valle-ralle
as-as-as-saa!

Väga laialt on kasutusel värsipaarist kujundatud stroofid, nagu

Sõitsin välja kosjamundris,
jõudsin kümme versta tunnis.

Edasi tulevad juba neljast värsist moodustatud stroofid. Siingi on vahest esimeseks võimaluseks paarisvärsilise stroofi kujundamine neljavärsiliseks kordamise ja refrääniga. Näiteks

Kui vanapoiss hakkab surema,
siit maailmast lahkuma.
Soo-oh või surema,
siit maailmast lahkuma.

Stroofi ülesehitus olenes ju kõigepealt viisist. Kui viis seda nõudis, võidi ka kahevärsilistest stroofidest moodustada neljavärsilisi. Sammuks edasi on juba täiesti neljavärsilised stroofid. Siin kohtame mitmesugust ülesehitust. Sageli vahelduvad neljavärsilises stroofis nelja- ja kolmejalalised, katalektilised ja akatalektilised trohheused (resp. jambid). Näiteks:

Sööb perenaine piima,
ei anna orjale.
Ta paneb piima kambri
ja ukse lukku eest.

Puhuti on katalektiline ainult viimane värss. Näiteks:

Oleme me moonamehed,
paksu paruni teenijad.
Kas te teate, kulla vennad,
kuidas meie elame?

Kasutatakse ka — ehkki harvemini — kolmejalalist trohheust. Näiteks:

Küll on ilmas palju,
kellel pikk must särk.
Eesti rahvas, tunne,
neil on kuri märk.

Keerulisemaid stroofe ja värsimõõte kasutab uuem rahvalaul väga harva. Ka riim on uuemas laulus vähenõudlik. Kõige kasutatavamad on paarisriimid; hilisemal ajal kohtame ka ristriime, kusjuures levinumad on skeemid *a b a c* või *a b c b*, ainult harva esineb skeem *a b a b*.

Anžambmaani esineb uuemas laulus rohkem kui regivärsis, kuid siingi taotletakse, et värss moodustaks enam-vähem mõttelise terviku. Lause- ja kõnekujunditest on raske mõnda eriti esile tõsta. Märkida võib ainult, et regivärsile nii iseloomulikku ja ülisagedast metafoori tarvitab uuem laul võrdselt teiste kujunditega.

Regivärsi taandumine. XIX sajand on regivärsi taandumise ja hääbumise aeg. Sajandi esimesel poolel oli regilaul veel elav, kuid juba siis võis märgata mõningaid allakäigu tunnuseid. Üheks niisuguseks tunnusjooneks on seegi, et viimasena tekkinud regivärsirühmades, nagu lauludes kupja ja teomehe kokkupõrgetest, eriti aga nekrutilauludes, ei kujune

enam selget laulutüüpi. Väljakujunenud motiive kasutatakse vabalt, seostatakse peaaegu igas variandis ise moodi — seda nii motiivide arvult kui ka järgnevuselt. Allakäigu tunnuseks on ka mitmesugused kontaminatsioonid, eriti eri laululiikidesse kuuluvate laulude liitmine.

Sajandi teisest poolest, eriti aga viimasest veerandist alates võib kõnelda ka regilaulu kasutusala kitsenemisest. Elavana säilinud laulud koondusid peamiselt vanade, muistsest ajast püsima jäänud tavade ümber. Näiteks Kihnus suubus peaaegu kogu regilaul pulmatraditsiooni, kuna pulmapidu oli viimaseks rahvalikuks kombetalituseks, kuhu tingimata kuulus ka regivärsside esitamine. Nii on Kihnus ka näiteks töölaulud ja lüroeepika muutunud pulmalauludeks.

Millal regivärss aktiivselt käibelt kadus? See protsess polnud ühtlane ja on toimunud eri maakohtades erinevalt, kuid rahvastiku suuremat osa silmas pidades saab antud küsimusele siiski vastata. J. Hurda kogumistöö ajal 80-ndail ja 90-ndail aastail ei valmistanud regivärsside leidmine erilist raskust, vähemalt ei ilmne seda korrespondentide kirjadest. 1904. aastal algas O. Kalda organiseeritud rahvaviiside kogumine — ja juba esimestel aastatel kurdavad kogujad oma päevikutes, et vana laulu oskajaid on raske leida. Sellest võib järeldada, et Hurda korrespondentidel õnnestus regilaulu noteerida viimaselt generatsioonilt, kes oma nooruses oli veel kuulnud elavat regivärssi ja selle omandanud. Niisiis pärandus regiluule vanadelt noortele veel sajandi keskpaiku, sajandi lõpul noored aga enam regilaulu ei harrastanud. Selle asemele oli tulnud lõppriimiline rahvalaul. Murranguajaks on seega XIX sajandi teine pool, millal regivärss oli elava kasutamise faasist astunud teise faasi: teda küll veel mäletati, aga enam ei pruugitud. Kauemini jäid vanad laulud püsima ainult perifeerias, nagu Setumaal ja Kihnus, või aladel, kus regilaulutraditsioonid olid eriti tugevad, nagu Kuusalus.

Rahvaluule proosažanrid. Rahva jutuloomingus ei ole möödunud sajand ehk nii oluliseks pöördepunktiks kui rahvalaulu ajaloos. Muidugi tõrjus kirjandus ka rahvajutu tagaplaanile, kuid seda alles sajandi teisel poolel. Sajandi esimesel poolel elas veel rahvajutt, eriti just muinasjutt üle teatava õitsenguajagi. Liikumisvabadus ja kroonuteenistus võimaldasid kokkupuuteid naaberrahvastega, pealegi intensiivsemaid, kui neid võis esineda pärisorjusaegses külas. Sellest tulenes muinasjuturepertuaari vahetamine, eesti jutuloomingu viljastamine laenuliste süžeede, teemade ja kangelastega. Eeskätt võib siin nimetada vene mõju. Elavana püsisid käibel ka muistendid ja naljandid.

Mõnevõrra muutus olukord sajandi teisel poolel, millal rahvajutu harrastamist hakkas piirama trükitud kirjasõna levik. Raamatud ja ajalehed, pasuna- ja laulukoorid kujundasid küla kultuurihuvid ümber. Kõige rohkem kannatas selle all muinasjutt, mille mõistmine ning vestmine taandus üsna kiiresti perifeersetele aladele. Pole juhuslik, et J. Hurda kaastöölistest on kõige rohkem muinasjutte noteerinud Setus ja Võrumaal tegutsenud Jaan Sandra.

Muinasjuttudest kauem püsisid ringluses muistendid. Eriti need lood, mis on seotud konkreetse koha või objektiga (olgu selleks mägi, järv, jõgi, kivi, puu või mõni ehitus), jäävad kauaks rahva mällu ja ulatuvad meie päevini. Heaks näiteks on siin vägilasmuistend: veel tänapäevalgi võib Ida-Eestis leida Kalevipoja-lugude tundjaid. Kuid need lood on ikka seotud mõne kindla loodusobjektiga. Nii kõneldakse Kalevipoja surmast ja hauaasemest, Kalevipoja heidetud kividest, tema jalajälgedest jne. Seevastu lood, mis ei tugine ühelegi nähtavale mälestusmärgile, on ununenud. Ka teistest muistendiliikidest püsisid kauem käibel kindlate kohtadega seotud teated, olid need siis kohamuistendid, ajaloolised muistendid või tekke- ja seletusmuistendid. Rahvausundilistest muistenditest on kauemini püsinud mitmesugused kummitus- ja vaimujutud, mida on toetanud isiklikud elamused ja kujutlused.

Eriti populaarseks muutusid naljandid ja olustikulis-isikuloolised rahvamälestused, nn. pajatused. Kindlasti tunti sääraseid pajatusi varemgi, ent XIX sajandi teisel poolel said nad rahva jutuloomingus üheks peamiseks, kui mitte juhtivaks žanriks. Siingi on tegu väliste tingimuste mõjuga. Laienenud silmaringi, ajalehtede, raamatute ja koolihariduse tõttu muutusid muinasjutud täiskasvanutele liiga vähepakkuvaks: neid kõlbas küll lastele vesta, mitte aga meeste ringis ajaviiteks jutustada. Ka rahvajutus hakati otsima tõenäoliselt võimalikku, usutavat ning silmaringi laiendavat. Selliseks jutužanriks oligi pajatus möödunud oludest, sündmustest ja inimestest, mis kas äratasid tähelepanu oma erandlikkuse ja ebatavalisuse poolest või kirjeldasid iseloomulikke nähtusi ja tüüpilist olustikku. Siia kuuluvad jutustused endiste mõisnike hirmu- või armutegudest, mõisasundijate viperustest, suure jõuga meeste ja naiste (nn. vägilaste prototüüpide) tegutsemisest, isiklikest tondielamustest jne. Pajatustes kohtame motiive nii muinasjuttudest ja muistenditest kui ka naljanditest.

Nii kõneldi Helme ümbruses jõumehest Jermak-Jaanist, kes teole minnes teinud juba õueväravas peatuse ja söönud nädalase leivakoti korraga tühjaks. Sama motiivi kohtame sageli nn. tugeva poisi muinasjuttudes. Tuntud naljandit terve oina söömisest kihlveo peale seostatakse nii ülalnimetatud Jermak-Jaaniga kui ka Vastseliina jõumehe Keldo Antsuga. Kotermanni-motiivid põimuvad päris realistlikesse laevasõidujutustustesse või laevahukukirjeldustesse.

Sel moel ühendavad pajatused endas rahva jututraditsiooni mitut eri kihti. Uuemale rahvalaulule vastab rahva juturepertuaaris kõige rohkem naljand, ja seda nii oma aineala kui laadi poolest. Ning XIX sajand ongi ka naljandi õitseajaks. Naljandigi massilisele levimisele aitavad kaasa kirjalikud allikad, eeskätt muidugi tekkiv ajakirjandus oma naljanurkadega.

Uuemas naljandirepertuaaris on silmapaistval kohal pastorinaljand. Märkimisväärne on naljandite sidumine konkreetsete tegelastega (C. Körber, B. Sielmann jt.). Vanema naljandimaterjali kõrvale hakkas sugenema uuemaaegseid rahvusvahelisi anekdoote, mis käsitlevad juba linnakultuuri

avaldusi ning ametimehi (professoreid ja üliõpilasi, kaupmehi jne.). Ka hakkas naljand — ettevaatlikult ja riivamisi — käsitlema poliitilisi sündmusi ja poliitikamehi, esiotsa kaugemaid ja välismaiseid, hiljem kodumaiseid. See arengujoon näitas kasvutendentsi: mida kaugemale aeg läks, seda suurema osatähtsuse said poliitilised naljandid.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et ka rahva jutureperтuaaris hakkasid domineerima olustikulis-realistlikud süžeed ja teemad, nagu seda üldise haridusjärje arenemise tõttu võib arvata.

Talupojad kõrtsis (*O. Hoffmanni maal*)

Lõppriimilise rahvalaulu ja naljandi valdavaks muutumine rahvaluules näitab selgesti folkloori arengut kirjanduse suunas, rahvaluule ja kirjanduse teineteisele liginemist. Selle protsessi lõpptulemuseks üldise kirjaoskuse tingimustes sai olla üksnes esimese suubumine teise. Rahva sõnakunstiline looming küll ei lakanud olemast, kuid need põhilised funktsioonid, mis rahvaluulel varem laiade hulkade elus olid olnud, hakkasid XIX sajandi teise poole jooksul üle minema juba rahvalikule kirjandusele.

BIBLIOGRAAFIA

I. O. A. F. Mustonen, Virolaisia kansanrunoja. Vihukene eesti rahva laulusid. Helsinki 1893. ▪ Laulu Mihkle vana kannel. Tema sõbra ja tutvatele mälestuseks. Viljandi 1895. ▪ Laulu Mihkli Uus ja vana kannel. Õnsa Mihkli järeljäänud kirjadest tema sõbradele ja tuttavatele mälestuseks väljaantud. Abja 1903. ▪ O. Loorits, Endis-Eesti elu-olu I. Lugemispalu kaluri ja meremehe elust. ERA Toimetused 11. Tln. 1939.

O. Loorits, Endis-Eesti elu-olu II. Lugemispalu metsaelust ja jahindusest. Trt. 1941. ▪ Eesti rahvanaljandid I. Inimese eluperioodid. Toimetanud R. Põldmäe. [Trt. 1941]. ▪ S. Lätt. Eesti rahvanaljandid. Mõis ja kirik. Tln. 1957. ▪ Kelle peale sa loodad? Valimik usu ja kiriku vastaseid rahvaluuletekste. Koostanud S. Lätt ja I. Rüütel. Tln. 1963. ▪ Laul olgu lühike või pikk ... Valimik ajaloolisi sündmusi ja ühiskondlikke vahekordi kajastavaid eesti uuemaid rahvalaule. Koostanud I. Rüütel ja H. Kokamägi. Tln. 1964.

II. Fr. Tuglas, Kirjanduslik stiil. Lehekülgi eesti salmi ja proosa ajaloost. — Kriitika I. Trt. 1919, lk. 15—90. ▪ T. Okkola, Vanhan runolaulun häviämisestä Virossa. Suomi V : 2. Helsinki 1923, lk. 211—247. ▪ A. Jürgenstein, Pilkeluulest eesti rahvalauludes ja kirjanduses. Lng. 1926, nr. 10, lk. 1052—1062. ▪ O. Loorits, Vägilaste prototüüpe. — Album M. J. Eiseni 70. sünnipäevaks. Trt. 1927, lk. 37—71. ▪ A. Palm, Eesti esimene politiline näidend. EKirj. 1930, nr. 1—3, lk. 1—15, 60—74, 126—135. ▪ K. Mitt, Eesti mees ja tema sugu. Olion 1932, nr. 7/8, lk. 201. ▪ H. Prants, Märkuseks ja täienduseks kirjutuse kohta «Eesti mees ja tema sugu». Olion 1932, nr. 10/12, lk. 281. ▪ W. Anderson, Das Lied von den zwei Königskindern in der estnischen Volksüberlieferung. ÕES-i Toimetused XXVI. Trt. 1932, lk. 1—130. ▪ H. Tampere, Laul jänese õhkamisest eesti rahvatraditsioonis ja kirjanduses. — Vanavara vallast. ÕES-i Kirjad I. Trt. 1932, lk. 59—116. ▪ A. Kurlents, «Vanemate vara». Monograafia ühest joomalaulust. Trt. 1933.

J. Depman, Eesti kirjandusloo ained vene isevalitsuse arhiivides. Jakobsoni ja Jannseni päivilt. Leningrad 1927. ▪ V. Alttoa, J. V. Jannseni reetlikkust paljastavad satiirid aastast 1871. SV 5. ja 12. I 1952, nr. 1—2. ▪ Ü. Tedre, Riimiline rahvalaul võitluses kiriku vastu XIX sajandil. — Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Tln. 1956, lk. 104—131. ▪ Ü. Tedre, C. R. Jakobson ja rahvaluule. — C. R. Jakobson ja tema ajastu. Tln. 1957, lk. 144—182. ▪ Eesti rahvaluule ülevaade. (Toimet. R. Viidalepp.) Tln. 1959. ▪ I. Rüütel, Ajaloolisi sündmusi ja ühiskondlikke vahekordi kajastavad laulud. Rahvapärimuste koguja 2. Trt. 1961, lk. 7—48. ▪ Ü. Tedre, Kirjanduse ja rahvaluule suhetest. KKirj. 1965, nr. 11—12, lk. 650—656, 734—740.

VI peatükk

CARL ROBERT JAKOBSON

Rahvusliku liikumise kodanlik-demokraatliku suuna väljapaistvaks juhiks tõusnud Carl Robert Jakobson on eesti kirjandusloosse jälgi jätnud ennekõike publitsistina, aga ka luuletajana ja näitekirjanikuna; veelgi olulisem on tema otsene või kaudne mõju kirjanduse arengule, paljudele autoritele ja mitmesugustele kirjanduslikele üritustele.

Õpiaastad ja pedagoogilise tegevuse algus. Carl Robert Jakobson sündis 26. (vkj. 14.) juulil 1841 Tartus Võrumaalt Haanjast pärineva rätsepa Adam Jakobsoni (varem Torba) esimese lapsena. Ema Elise oli venestunud lätlane. Kehvavõitu linnaelust tüdinenud, siirdus perekond 1846. aastal Torma kihelkonda, kus Adam Jakobson sai köstriks ja kihelkonnakoolmeistriks. 1848. aastal asutas ta Tormas pasunakoori, mille saavutused äratasid laialdast tähelepanu. Ka kirjamehena sai ta tuntuks: avaldas Torma koori kohta kaks brošüüri ja kirjutas klassikalise muusika tutvustamiseks raamatu «Josep Haideni ellokäik», mis ilmus alles pärast autori surma (1862).

Carl Robert õppis alguses isa juures kihelkonnakoolis ja hiljem võeti koguni koduõpetaja, kes valmistas lapsi ette edasiõppimiseks mõnes kõrgemas koolis. Selles ametis tegutsesid Joosep Kapp (pärastine Suure-Jaani kösterkoolmeister) ja Juhan Weitzenberg. Oma kinnise iseloomu tõttu sulgus noor Jakobson raamatute maailma ja armastas üksinda matkata Torma põlismetsades. 1856. aastal saadeti ta Valga kihelkonnakoolmeistrite seminari. Lätlasest direktor Jānis Cimze (Zimse) suutis oma õpilastele korraliku hariduse anda. C. R. Jakobson osutus andekaks õpilaseks, vabadel tundidel luges ta rohkesti ilukirjandust.

Adam Jakobson suri 1857. a. detsembris, kui pojal oli pool koolikursust alles ees. Torma kogudus jättis koha täitmata, kuni noor Jakobson lõpetab seminari, ja andis talle toetustki. 1859. aastal lõpetas ta õpingud ja asus samal sügisel isa asemele Torma köstriks ning kooliõpetajaks, võttes endale ka seitsmeliikmelise perekonna ülalpidamise. Energiliselt ja täie pedagoogilise oskusega jätkas Jakobson isa tööd ning püüdis Torma kooli õppeprogrammi laiendada, eriti loodusteaduslike ainete osas. Kuid uuen-

dused ja noore koolmeistri iseteadvus ei meeldinud kooliülemusele. Torma mõisa pärishärra O. v. Liphart hakkas Jakobsoni taga kiusama ja pastor C. S. Landesen püüdis noormeest väiklaste nöökamistega ärritada. Pingelises õhkkonnas tekkis koolmeistril oma kariloomade pärast tüli mõisnikuga ja sellest kujunes kauakestev kohtuprotsess. Koolmeistrit otseselt ametist vallandada mõisnik ei saanud, kuid ta võttis ära kooli palgamaa; see tegi elatumise võimatuks ja Jakobson oli sunnitud Tormast lahkuma.

Torma mõisahoone

1862. a. kevadel siirdus kogu perekond Narva taha väikesesse maakonnalinna Jamburgi (praegu Kingissepp), kus C. R. Jakobson leidis teenistust saksa kolonistide koolis. Koolimaja kasutati ka palvemajana ja koolmeister oli kohustatud pühapäeviti palvetunde pidama ning orelit mängima, mis tundus talle vastumeelsena. Lastevanemad ei täitnud pealegi oma kohustusi koolmeistri vastu ja Jakobsoni suur perekond sattus puudusse. Majanduslikele raskustele lisandus kirikliku ülemuse, Narva pastori K. Hunniuse ebasoosing. Saksa talupoegade ja linna väikekodanluse miljöö pakkus noorele haritlasele vähe tegevusvõimalusi. Ka side kodumaaga jäi nõrgaks, ainult mõne koolivennaga jätkus kirjavahetus.

Jakobson oli juba koolipoisina hakanud saksakeelseid värsse kirjutama ja proosas katsetama, mida ta jätkas Valga seminaris ja Tormas, eriti aga Jamburgis. Tema käsikirjades on säilinud umbes 50 saksakeelset luuletust. Noor autor oli rohkesti lugenud saksa ilukirjandust, läbisegi klassi-

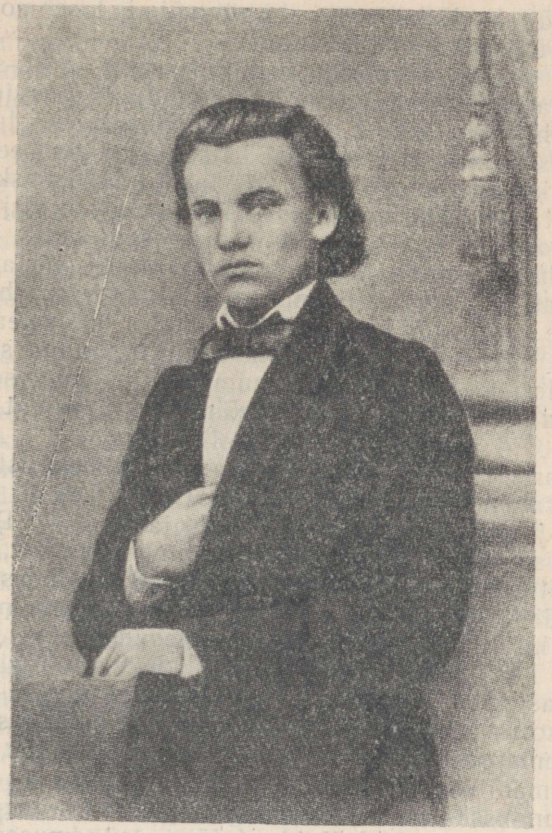

C. R. Jakobson 19-aastasena

kalist poeesiat (Goethet, Schillerit, Heinet jt.) ja keskpärast hilisromantilist luulet. Nende mõjutuste all sepitses ta kurblikku armulüürikat ja pealiskaudset mõtteluulet, tõusmata kõrgemale saksa perekonnaajakirjades ja almanahhides ilmuvate värsside tasemest. Luuletuste sisuks on mõttemõlgutused õnne, armastuse ja kaduvuse teemal, üleüldised igatsused ja õhkamised; juba pealkirjadki («Auf dem Lebenswege», «An die Natur», «Traumbilder» jne.) näitavad sisulist ebakonkreetsust.

Lüürilis-romantiliste luulepalade kõrval leidub siiski ka humoristlikke ja satiirilisi motiive, kerkib esile ühiskondlikke teemasid. Jakobsoni värssides hakkab kajastuma Baltimaade poolfeodaalne olukord: luuletuses «Liefland» esitatakse äge süüdistus siinse orjuse vastu ja seatakse vastukaaluks Venemaa vabamad olud. Pikem luuleteos «An die Freunde»

(«Sõpradele») näitab «Kalevipoja» ilmset mõju ja laseb noores kirjamehes aimata tulevast ühiskondlikku võitlejat.

Juba Tormas tutvus Jakobson sealt pärineva balti-saksa literaadi G. Schultz-Bertramiga, kes sai talle ka nõuandjaks värsside kirjutamisel. Kui noor autor hiljem (1865. a. paiku) plaanitses oma luuletuste väljaandmist, soovitas Schultz-Bertram tal katsetada pigem eesti keeles ning eeskujuks võtta kaunikõlalist regivärssi. Jakobson loobuski saksakeelsest luuleharrastusest ja hakkas varsti eesti keeles värsse kirjutama.

C. R. Jakobsoni isa oli kuulunud vennastekogudusse, kuid ta polnud siiski pietistlik maailmapõlgaja, vaid rõõmsameelne pedagoog ja teoinimene. Perekonnas valitses (eriti ema poolt) mõnevõrra hernhuutlik karmus, kuid lastele ei piiratud kontakti ilukirjanduslike ja teaduslike raamatutega. Varakult on noorele Jakobsonile kätte puutunud saksa klassikute Goethe ja Schilleri teosed, mis oma humanistliku paatosega kahtlemata õpetasid nägema ka kohalike feodaalvõimude türanniat ja vägivallategusid.

Valga seminaris avardus nooruki silmaring mitmekesiste õppeainete ja virga lugemise kaudu. Seminari direktor J. Cimze, kes oli õppinud Saksamaal Pestalozzi järglaste Chr. W. Harnischi ja F. A. W. Diesterwegi juures, äratas tulevastes kooliõpetajates enesest lugupidamist, iseseisvat mõtlemist ja väsimatut tungi enesetäiendamiseks. Meie oludes ei saanud veel taotleda kooli täielikku vabanemist kirikust ja Cimzegi nõudis oma õpilastelt püsimist kiriklikul alusel, kuid tööle asudes nägi Jakobson varsti kiriku ja tõelise haridustegevuse vastandlikkust, mis tegi koostöö otsese ülemusega — pastoriga — võimatuks. Seetõttu kujunes Jakobson juba Tormas feodaalkorra igandite ja neid toetava kiriku vastaseks. Ta oli tutvunud ka uuemate filosoofilis-teoloogiliste teostega ja kahtlema hakanud senises dogmaatilises usukäsituses.

Jamburgi asundussakslaste keskel elades pühendus Jakobson peamiselt ilukirjanduslikele katsetustele. Kuid ajajärgu sündmused näitasid küllalt veenvalt ühiskondlike vastuolude teravust. Eesti talurahvas oli alles mõne aasta eest oma õiguste kaitseks aktiivselt välja astunud ja laiade hulkade rahulolematus polnud hoopiski vaibunud. Kõige lähem kontakt püsis Jakobsonil sellal J. Weitzenbergiga, kellega üheskoos ta tundis 1864. aastal vaimustust Viljandimaa rahva võimsast käärimisest.

Pedagoogina ja literaadina Peterburis. Jakobsoni eesmärgiks oli pääseda pealinna, et leida paremaid võimalusi edasiõppimiseks. Oma kavatsuse tegi ta teoks 1864. aastal. Jakobson töötas ühe aasta kasvatajana ja tunniandjana Peterburi 1. eragümnaasiumis, samal ajal end hoolega täiendades. 1865. a. sügisel sooritas ta Peterburi ülikooli juures gümnaasiumiõpetaja eksamid saksa keele ja kirjanduse alal.

Juba Jamburgis oli Jakobson kokku puutunud Peterburis töötava eesti kooliõpetaja F. Dankmanniga, kes võis vahetalitajaks olla ka tema siirdumisel pealinna ja kontakti loomisel nn. Peterburi patriootide ringiga. 1863. aastast alates oli ringis tooniandva koha saanud maalikunstnik

J. Köler, kes oli kodumaal viibides otseselt kaasa aidanud Viljandimaa talurahvaliikumisele ning kujunenud leppimatuks feodalismi vastaseks. J. Köler avaldas otsustavat mõju C. R. Jakobsoni maailmavaatele ning kujundas temast aktiivse ühiskondliku ja rahvusliku võitleja. Neid sidus terveks eluajaks vaadete ühtsus ja tihe isiklik koostöö. Köleri kaudu tutvus Jakobson ka Peterburi läti progressiivsete haritlastega, eeskätt ühiskonnategelase Kr. Valdemārsiga.

Jakobson töötas õpetajana Peterburi gümnaasiumides, ühtlasi sai ta Köleri vahendusel koduõpetajaks kõrgaadli perekondades. 1867. aastast alates tegeles ta ainult eraõpetusega, sest ta oli alustanud hoogsalt eesti kooliraamatute kirjutamist ja lootis elatuda suletööst. Need lootused siiski ei õigustanud end.

Alates 1865. aastast tegi Jakobson kaastööd «Eesti Postimehele» ja kirjutas viie aasta jooksul rohkesti võitlevaid juhtkirju ning sõnumeid, millega ta levitas kodanlik-demokraatlikku ideoloogiat. Seejuures pidas ta tihedat kontakti rahvaga, kelle elujärge ta tahtis põhjalikumalt tundma õppida ja selle parandamise eest võidelda. Jakobson oli kirjavahetuses oma koolivendadega Valga seminarist ja laiendas kontakti ka teiste koolmeistrite ning kirjameestega. 1867. a. suvel võttis ta osa Viljandimaa kihelkonnakoolmeistrite konverentsist, kus võitis laialdast poolehoidu. Suviti tegi ta kodumaal pikki rännakuid mitmes maakonnas, eriti Viljandimaal, leides endale ustavaid sõpru. 1870. a. suvel rändas Jakobson kogu Põhja-Eesti Narvast Haapsaluni läbi ja tutvus eriti koolioludega. Nõnda tekkis tal rohkesti mõttekaaslasi ja pooldajaid, kellelt sai alati usaldusväärseid andmeid rahva olukorra ja vajaduste kohta. Parimaks sõbraks ja kestvamaks kirjavahetajaks kujunes Jakobsonile Holstre Pulleritsu koolmeister Jaan Adamson, kes toetas aineliselt ja moraalselt Jakobsoni kirjanduslikku tegevust.

Jakobsoni peamiseks eesmärgiks 1860-ndate aastate lõpul kujunes oma ajalehe asutamine, mille kaudu ta lootis rahvast «unest üles äratada». Kuid plaanitsetud ajaleht «Valgus» ei saanud võimudelt ilmumisluba.

1868. aastal liitus Jakobson varasema rahvusliku liikumise kahe tähtsama aktsiooniga — Eesti Aleksandrikooli ja Eesti Kirjameeste Seltsi asutamise eeltöödega. Laialt ringi rännates kogus ta allkirju seltsi põhikirjale; Aleksandrikooli asja viis ta kohalikest ametiasutustest edasi pealinna kõrgematesse instantsidesse, kust varsti saadigi luba raha kogumiseks. Tartu eesti haritlastele lähenedes aktiviseeris Jakobson neid; 1868. a. sügisel «Vanemuises» peetud esimese «isamaa kõnega» mõjutas ta seltsi demokraatlikus suunas. Jakobson toetas ka Jannseni algatatud esimese eesti üldlaulupeo eeltöid, kuid nähes balti reaktsiooniliste ringkondade püüet kujutada seda üritust eestlaste ja sakslaste koostöö demonstratsioonina, asus ta opositsiooni ega võtnud isiklikult peost osa. Hiljem tunnustas ta ometi laulupeol puhkenud tõelist patriootilist meeleolu ja selle rahvakasvatuslikku tähtsust.

Kultuuriküsimuste kõrval ei jäänud Jakobsonil tähelepanu orbiidist

välja majanduselu probleemid. Nii avaldas ta 1868. aastal merelaevanduse elustamise eesmärgil Kr. Valdemārsi materjali alusel koostatud brošüüri «Meie kaubalaeva-vägi Lääne meres», mida tasuta jagati rannaäärseis kihelkondades; see aitas kaasa merekoolide asutamisele ja andis tõuget senisest hoogsamale laevaehitamisele.

1871. a. mais tegi Jakobson koos Äksi kihelkonna Kärkna muusikakooriga reisi Soome, kus ta organiseeris kontserte Helsingis, Viiburis ja sisemaal, läbisõidul ka Peterburis. Seejärel asus ta elama Tallinna, kus

oli peatunud ka 1870. aastal, ja jäi sinna kuni 1872. a. suveni, tegeldes peaasjalikult kirjandusliku tööga.

Kaastöö «Eesti Postimehele». Jakobsoni esimene kirjutis ilmus «Eesti Postimehes» oktoobris 1865, järgneval aastal avaldas ajaleht C. R. J. nimemärgi all juba kümmekond artiklit. Ühtekokku ilmus Jakobsonilt viie aasta kestel «Eesti Postimehes» ja selle «Jututoas» üle 50 artikli, sõnumi ja ilukirjandusliku pala; see tõstis ta juba kvantiteedi poolest tähelepandavaks kirjameheks, kõnelemata kvaliteedist, mis tõusis kaugelt üle tolleaegse publitsistika taseme.

Jakobson astus julge sõnaga võitlusse mõisnike feodaalse rassismi vastu, õhutas eestlastes rahvuslikku väärikustunnet ja mõistis hukka saksastumise. Rõhutades, et eestlased pole enam pärisorjad ega lase ennast enam «teiste jalge al tallada», õhutas Jakobson rahvas tahet võidelda oma õiguste eest. Selle eesmärgiga püüdis ta ka näidata eesti rahva kunagist hiilgavat minevikku. Rahva väärtuse kriteeriumiks pidi olema tema kultuur. Seetõttu tõstis Jakobson esile eestlaste sisukat rahvaluulet ning eriti «Kalevipoega» kui rahva loominguvõime veenvaid näiteid. Kõigiti õhutas ta eestlastest haritlasi kaasa aitama rahvusliku kultuuri edasiarendamisele.

Pedagoogina valgustas Jakobson oma artikleis sagedasti haridus- ja koolikäsimusi. Baltimaade rahvakoolid allusid kirikule, nende õppeplaanis domineeris usuõpetus ja nende eesmärgiks oli kuulekate koguduseliikmete kasvatamine. Vastukaaluks sellele nägi Jakobson koolide ülesannet ennekõike isamaa-armastuse kasvatamises ja kodanikutunde äratamises. Rahva hariduslikust tasemest arvas ta olenevat riigi tugevuse ja õigele kasvatusele pidi tuginema ühiskonna ümberkujundamine. Ta nõudis kooli väljaarendamist kirikust sõltumatuna ja koolielu demokraatlikku juhtimist, nii et rahvas ise saaks sellest maksimaalselt osa võtta. Jakobson arvustas teravalt rahvakooli õppeplaane ja nõudis ilmalikele ainetele palju suuremat osa. Osutades seniste kooliraamatute puudustele asus ta samal ajal ise uusi kirjutama.

Valgustuslikest põhimõtetest lähtudes astus Jakobson juba oma varastes kirjutistes teravalt välja pastorite kui pimedusekandjate vastu. 1866. a. «Eesti Postimehe» jututoast leiame näiteks tema satiirilised värsid pealkirjaga «Karjane, kes keige mailma tark tahtis olla»:

> Olle agga lammas wagga
> ärra nõua tarkust tagga...
> et Sa innimesse mahti
> hakkad püüdma, see ei kõlba...

Jakobsoni kirjutised äratasid pastorite vihavaenu; teda hakati nimetama «maailmaparandajaks» ja usuvastaseks.

Üheks vaidlusteemaks oli kõnesoleval ajal kirjaviisi küsimus. Kreutzwaldi kui uuenduse peamise esindaja mõjul sai Jakobsonist 1866. aastal uue kirjaviisi pooldaja. Ta hakkas selle eest innukalt võitlema ja võttis

ajalehes korduvalt sõna, sidudes uue kirjaviisi omaksvõtmist üldise progressi toetamisega. Uuenduse pooldajate hulk kasvas eriti seoses Jakobsoni aabitsa ja lugemisraamatu ilmumisega, mis olid uues kirjaviisis.

Tähtsat osa ühiskonna arengus omistas Jakobson kirjandusele. Ta jälgis selle edusamme ja püüdis kõigele positiivsele kaasa aidata. Vaimustusega tervitas Jakobson uue luuletähe Koidula ilmumist, andis talle kõlava kirjanikunime ja tema värsside paremikule õige hinnangu. Väliskirjanduse tõlkimist eesti keelde pidas ta vajalikuks, kuid astus karmilt välja alaväärtusliku tõlkelektüüri vastu. Käsitledes eesti raamatu leviku ja hinna küsimusi toonitas Jakobson autorite õigust väärilisele töötasule ja pidas vajalikuks kutselise kirjaniku olemasolu arenevas eesti ühiskonnas.

Ka nendes Jakobsoni artiklites, mis on pühendatud haridus- ja kultuuriküsimustele, kõlavad ühiskondlik-poliitilise süüdistuse noodid balti-saksa mõisnike kui rahva rõhujate ja pimeduses hoidjate vastu. Kuigi tsensuur tema kirjutisi kärpis (nagu näitavad säilinud käsikirjad), pääses ridades ja ridade vahel siiski kõlama seisuste võrdsuse ja rahvaste vabaduse idee. Üheks tugevama löögijõuga väljaastumiseks oli 1870. aastal ilmunud artikkel «Kust tuli mullu nähtud väljarändamise tuju eesti talurahvale ja kuidas oli seesugune hul tuju üleültse võimalik?». Väljarändamise põhjustena näitas Jakobson õigusega talurahva maapuudust, viletsust, vaesust ning harimatust. Siin anti hävitav hinnang kogu valitsevale korrale, esitades väljarändavate talupoegade sõnu: «Mis tähendab mulle see priius, kus mo ihu ja vaim nälguse piinatuse käes vingerdavad; mis tähendab see raharent, kui mul ikka veel ränk elukord on?» Artikkel kutsus esile pastorite ja mõningate köstrite ägedad vastuväited ja «Eesti Postimehes» tekkis seninägematu ulatusega poleemika, mida hakati nimetama ka «suureks Eesti sulesõjaks». Teine samalaadse ägedusega vaidlus tekkis alkoholismi küsimuse ümber, sest Jakobson näitas sellegi sotsiaalse pahe eest vastutavatena balti-saksa mõisnikke.

Temaatilise aktuaalsuse ja sisulise mitmekülgsuse kõrval on kõrgesti hinnatav Jakobsoni artiklite tihedus, osav argumentatsioon ja mõjukas sõnastus. Teema on terviklikult välja arendatud ja sageli elustatud ilmekate võrdlusnäidetega ajaloost. Autor ei laskunud Jannseni kombel lihtsustamise teele, vaid kõneles rahvaga kui täiskasvanuga, kes peab ka keerukamatest asjadest aru saama. Jakobsoni seisukohad polnud kunagi laveerivad, kokkuleppelist keskteed otsivad, vaid ründasid alati senist olukorda, välja kutsudes vastuvaidlusi ja pahameelt. Kui Jannsen käsitles enamasti üldtuttavaid, ametlikult ümmarguseks tehtud ja heakskiidetud küsimusi, siis Jakobson tõi esile kõige valusamaid, hoolega vaikimise katte all hoitud elunähtusi.

Eriti poleemikas oli Jakobson sõnaosav ja löövalt irooniline, rabades vastast üllatavate argumentide või tabavate võrdlustega. Nii näiteks väitis ta, et jumalat polevat vaja ühtelugu paluda, sest see pole ju «karjapoisike, et tal sest wõiks hea meel olla, kui meil temma nimmi igga asja jures suus on». Pastorid nimetasid säärast võrdlust otsekohe usuteotu-

seks. Kadakasakstele ja ümberrahvustajatele ütles Jakobson otse näkku, et kui «Saksa nimmi üksi meest ausaks teeks, keik lõhkise sabbaga laisklejad, petjad, risujad ja wargad ausad mehhed olleksid, kui saksakeelt rägiwad ja sedda modi hilbud ümber kandwad». Halva tasemega luuletuste kohta märkis ta: «Kahju, et sandi salmikutega saapaid ei või tallutada, seal olleksid nemmad omma õige kohha peal!» Samas kirjutises muutub aga sapine iroonia paatoslikuks tunnustuseks Koidula varasemale luulele: «Tõeste, togo eestullew aeg, mis ta toob, kuulsaid laulusid ja laulikuid — üllemal nimmetud laulud sawad nende kõrwas ikka kõllama ja ellama kunni eestikeel ellab.»

Jakobsoni kaastöö Jannseni ajalehele toimus üsnagi keerukais tingimustes: Postipapa leplikud kirjutised käisid enamasti risti vastu Jakobsoni seisukohtadele, seda isegi samadel lehekülgedel. Jannsen laveeris väga erisuguste vaadetega lugejate vahel ja püüdis kõiki enda käes hoida. 60-ndate aastate lõpul toimetaja küll mõnevõrra pooldaski Jakobsoni ägedaid esinemisi ja teataval määral õhutas teda uutele väljaastumistele, kuid teiselt poolt kärpis kaastöölise julgemaid seisukohti, asendas neid oma lepitavate vahelekiilungitega või jättis terved artiklid hoopis trükkimata. Ka tsensor töötas agaralt, nii et Jakobsoni demokraatlikest, vahel isegi revolutsiooniliste sugemetega mõtetest on trükitult palju moonutatud või hoopis välja jäetud. Pärast sobingut rüütelkonnaga sulges Jannsen «Eesti Postimehe» veerud oma kõige radikaalsema kaastöölise ees, võttes sellega Jakobsonilt pikkadeks aastateks võimaluse publitsistlikuks tegevuseks.

«Kolm isamaa kõnet». Jakobson hakkas Eesti ajalugu idealiseerivalt käsitlema juba ajalehekirjutistes, millega ta püüdis rahvast aktiivsemale tegevusele õhutada. 1868. a. oktoobris pidas ta Tartus «Vanemuise» seltsi järjekordsel kõneõhtul ettekande «Enne ja nüüd», mis hiljem sai pealkirjaks «Eestirahva valguse-, pimeduse- ja koiduaeg». Säärane kõne oli tõeline vastuhakk senistele balti-saksa ajaloo-kontseptsioonidele, mis kujutasid kohalikke pärisrahvaid kui kunagisi barbareid, kelle suureks õnneks saksa ristirüütlid ja mungad toonud neile ristiusu ja euroopaliku kultuuri. Jakobson hindas ajaloosündmusi vastupidiselt, ülistades muistset priiuseaega. «Rääkigu meie vastalised, mis naad tahavad, meie meelest ei saa naad seda aega ära võima kustutada, sest temaga olime kõik kautanud, mis siin maa peal jumalikuiks asjuks võib nimetada, olime kautanud oma priiuse, oma isamaa, oma inimese õiguse, ühe sõnaga, oma paradiisi.» Järgnevad kirjeldused Baltimaade vallutamise metsikustest XIII sajandi alguses ja uute peremeeste parasiitlikest elukommetest, mis viisid talurahva viletsusse ja meeleheitesse. Jakobson näitas, et allutajate «pea hool oli see, Eestirahva vaimu põrmu sisse maha tallada ja inimese julgust tema rinnast ära kustutada». Eriti raskesti süüdistab autor kirikut: «Peks ja teutus, need olid need abimehed, kellega Eestirahva vaimu jäädavaks muda sisse katsuti rusuda, ja selle timuka-töö juures on kirikuõppetajad ika kõige suuremad abilised olnud.» Veel hiljuti saatnud pastorid oma koguduseliikmeid mõisa peksule, «et neile nõnda Jumala

käskusi armsaks teha». Õnneks ei kesta aga pimedus igavesti ja meie rahvalegi olevat koit ida pool kumamas.

Ligi kaks aastat hiljem, juunis 1870, pidas Jakobson «Vanemuise» 5. aastapäeva aktusel teise sellelaadilise kõne «Võitlemised eesti vaimu põllul» (ettekanne toimus ühel päeval Koidula «Saaremaa onupoja» esietendusega). Kõnes püüdis Jakobson eesti rahva kultuuriloomingut, eriti kirjandust, seostada tõusuaegadega ühiskonna elus ja ennustas lähemas tulevikus kirjandusele suurt edasiminekut; teiselt poolt hoiatas ta saksastamisohu eest ja kutsus rahvast üles teadlikult selle vastu võitlema.

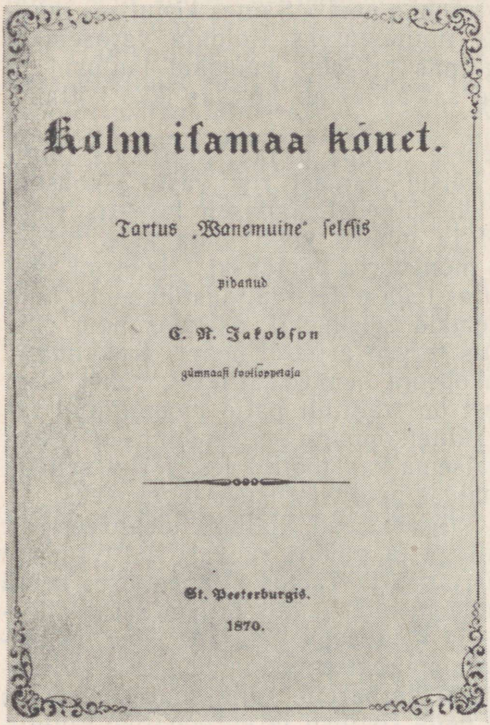
Kolm isamaa kõnet.

Tartus „Wanemuine" seltsis

pidanud

G. M. Jakobson

gümnaasi õpetaja

St. Peterburgis.

1870.

Kolmanda kõnega «Nõia-usk ja nõia-protsessid» esines Jakobson «Vanemuises» sama aasta augustis. Kõne annab masendava pildi keskaegses Lääne-Euroopas levinud nõidus-usu barbaarsusest ja inkvisitsioonikohtute metsikustest, seejuures süüdistades valitsevaid kirikuülemusi. «Jumala riigi eest ütlevad naad ennast siis võitlevat ja Jumala riigi kasvatamiseks teevad naad omad hirmsad teud, kellest hirmsamaid kuskilgi ei ole tehtud ja kellestgi välja mõeldud. Häda selle maale, kus ennast rahvas oma preestrite võimuse alla annud! See rahvas on nii hästi oma vaimu kui ihu poolest p ä r i s o r i ja tal ei ole peasmist, sest et talle jo ema-piimaga ühes kihvti sisse söödetakse, mis tema ihu- ja vaimurammu tuimaks puuks kuivatab.» Jakobson hindab kõrgelt nende teadusemeeste teeneid, kes julgesid nõiaprotsesside vastu võidelda. Kõne lõpus pöördutakse ironiseerivas toonis meie maa olude vaatlusele: «Kes meist ei teaks kui palju Saksad meie maale kõiksugu head toonud? Oma kalli saksakeele tõid naad meie sügava metsadesse, omad uhked kantsid ehitasivad naad meie mägede peale, kelle varemed nüüdgi veel mõnda maakonda ehitavad, oma ilusa mõisade ja viisaka junkrudega õnnistasid naad meie maad, ja kes jõuab nende asjade nimesi kõik üles rääkida!» Sakslased tõid meie maale ka nõidus-usu ja nõiaprotsessid, mille kohta Jakobson esitab rohkesti ajaloolisi andmeid.

«Sel viisil on siis aegamööda nõiausk Sakstest kindlama juurtega meie rahva sisse istutud, kui ristiusk. Sest rahvas nägi siin oma silmaga nõiausu vilja, mis ta ristiusu kohta mitte ei näinud.» Veel tänapäevalgi leiduvat eesti rahva teadvuses ebausku, mida võõrad «nõiapaatrid»

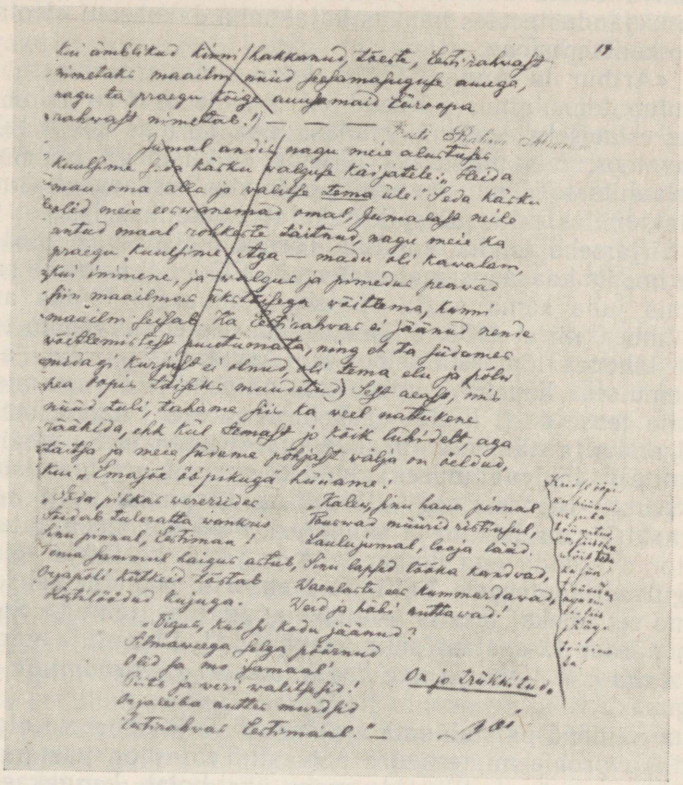

«Kolme isamaa kõne» käsikirja lehekülg tsensori kärpimistega

külvanud. Kutsudes rahvast üles selle ja muude pahede vastu võitlema, toonitab Jakobson oma kõne lõpus: «Palju on veel puhastada, enne kui kõik sõnnik ära saab kasitud olema. Vaimu valgus ja mõistuse selgus üksi on abi nende asjade vasta, ning meie koolmeistrid ärgu väsigu ära, rahvast iseäranis ka looduse teadustes õppetamast — see on see vägev rohi, kelle vasta ebausul kinnitust ei ole.»

Oma ägedalt agiteerivad ajaloosisulised kõned avaldas Jakobson

1870. a. lõpul trükis pealkirjaga *«Kolm isamaa kõnet»*. Käsikirja tsenseerimisel kärpis M. Suigusaar teose teravusest rohkesti maha, kuid andis ometi trükiloa. Teosele sai balti sakslaste poolt osaks vihane vastuvõtt ja autoris hakati nägema balti mõisnike ja kiriku kõige kardetavamat vaenlast. Rahva sekka külvas väljaanne rohkesti mehist võitlusvaimu. Ka paljudes kirjandusteostes hakkas kajastuma Jakobsoni «Kolme isamaa kõne» ajaloo-kontseptsioon.

Näidend «Arthur ja Anna». C. R. Jakobsoni varasemasse loomineperioodi kuulub tema ainus näidend «Arthur ja Anna», mida võime ka pidada üheks esimeseks eesti näidendiks. Juba Tormas tekkis tal kavatsus kirjutada lavateos, mis piitsutaks lõtvade eluviisidega balti mõisnikku. Esialgselt plaanitses ta mingit Schilleri laadis keskaegset donžuanlikku rüütlidraamat, milles julm mõisnik hukutab kodanikuseisusest voorusliku neiu. Kuid kirjamehe isiklik konflikt Torma mõisnikuga 1861. a. suvel pakkus talle hoopis kaasaegsemat materjali. Näidendi esimene saksakeelne visand valmis juba sama aasta sügisel. Jamburgis töötas autor teose põhjalikult ümber, nii et 1863. a. kevadel oli see enam-vähem trükivalmis ja sisuliselt lähenes lõppredaktsioonile. Arvatavasti 1868. aastal, kui Tartu «Vanemuises» kõneldi eestikeelsete näidendite lavastamisest, tõlkis Jakobson oma teose eesti keelde ja kohandas veel rohkem meie oludele. 1870. aastal andis ta näidendi (pealkirjaga «Kuuno ja Salme») Peterburi tsensuurikomiteele läbivaatamiseks, kuid ei saanud avaldamisluba. Tsenseerija G. Schultz-Bertram tegi ulatuslikke kärpimisi, eriti neis osades, mis meenutasid Torma isikuid ja sündmusi. Raskesti moonutatud teksti ei tahtnud autor avaldada ega ümber teha ja jättis käsikirja seisma. Alles 1872. a. algul sai ta teosele Tallinna tsensorilt pooleldi ebaseaduslikult trükiloa, ilma et oleks tekstis olulisi muudatusi teinud. Sama aasta suvel ilmus pärast 12-aastast sünnivaeva C. R. Linnutaja varjunime all *«Arthur ja Anna ehk Vana ja uue aea inimesed. Üks rõõmulik näitemäng kolmes järgus»*.

Jakobsoni näidend paistab oma ajajärgust välja suurema algupärasuse ja ühiskondliku probleemi teravuse poolest. Teoses on vastandatud kaks erisugust mõttesuunda aadlikeskkonnas: üks hoiab kangekaelselt kinni oma iganenud privileegidest, teine pooldab aga seisuslikku üheväärsust ja õiglasemaid, ajakohasemaid seadusi. Otmar von Altfussi peamiseks püüdeks on mõisamajandusest võimalikult suurt kasumit saada ja talurahvast selleks maksimaalselt ekspluateerida. Tema vastandiks on arenenud vaimsete huvidega Arthur von Adelstein, kellel on kavatsus abielluda haritud eesti taluneiu Annaga, sest ta ei hinda naist seisusliku päritolu, vaid «vaimu kõrguse ja südame headuse järele».

Näidendis vihjatakse ka muudele ühiskondlikele vastuoludele, mis on tüüpilised 1860-ndaile aastaile. Altfussid tunnevad hirmu, et talupoeg ei taha enam ainult mõisatööline olla, vaid hakkab «prii inimeste õigusi nõudma, nagu muu Euroopa maades». Kardetakse isegi eepost «Kalevipoeg», mis võivat «tõsta rahva vaimu ja äratada iseenese lugupidamist».

Kihelkonnakoolmeister Torba (autori teisik) teeb katseid rahvakooli uuendamiseks, kuid vanameelsed nimetavad loodusteaduste õpetamist otsekohe materialismiks ja näevad ajaloosündmuste tutvustamises «eestuleva mässamiste idusi». Arthur võtab aga kõrvale tõrjutud Torba enda uude koolimajja õpetajaks ja alustab tihedat koostööd rahvahariduse tõstmiseks. Tulevikusuunda osutab näidendi sümboolne lõpupilt: Altfusside mõisahoone paraadtrepp variseb kokku ja majja pääseb üksnes köögiukse kaudu, mida seni on ainult «alamrahvas» tarvitanud.

On väidetud, et Arthuri kuju loomisel pidas autor silmas tuntud dekabristide kaasaegset Võisiku mõisnikku Timotheus v. Bocki, kes kasvatas üles talutüdruku ja abiellus temaga, tekitades aadliringkondades suurt meelepaha. Seisustevahelise abielu teema oli üliaktuaalne ka saksa demokraatlikus kirjanduses. Võib arvata, et Jakobson pidas säärast mõisnikku ja abiellumisjuhtu erandlikuks nähtuseks, mitte aadli ja talurahva lepitamise võimaluseks, nagu see esineb sagedasti väikekodanliku ideoloogiaga teostes.

Huvitavale teemale ja probleemistikule ei ole autoril ometi korda läinud anda küllalt tugevat dramaturgilist lahendust. Ta ei sea peategelaste teele tõsiseid takistusi, mille võitmiseks peaks kõiki võimeid pingutama. Raskused ületatakse juba eos ja tõsist konflikti ei kujunegi. Mitmed sõlmpunktid (näiteks Anna isa vastuseis) lahendatakse lava taga. Konservatiivse mõisniku ja uuendusmeelse koolmeistri Torba vahekord, mis sisaldab pinevat dramaatikat, lõpeb lihtsa lahkuminekuga. Tõsiselt võetavaks takistuseks ei kujune Arthurile ka tema «võistleja», lihtsameelne talusulane Tõnn.

Peategelaste Arthuri ja Anna karakterid on skemaatilised ja vähe elulised, nende tegevusliinid kulgevad literaarseil ideede- ja armuradadel. Ka koolmeister Torba deklaratiivsed kõnelused on paberlikud. Seevastu näidendi negatiivsed kujud on elulähedasemad ja lavalisemad. Otmar von Altfuss koondab endasse usutavalt tolleaegse balti mõisniku tooruse, egoismi ja rahvavihkamise, tema õde Emeline ja tädi esindavad rumaluhkeid ja silmakirjalikke aadlidaame. Ajajärgule iseloomulik tegelastüüp on valitseja Blüthenroth, alatu rahvusesalgaja, lipitseja, sahkerdaja ning vagatseja. Nende kujude loomisel on autori silma ees seisnud Torma ümbruse tegelikkus, eriti mõisa ja talurahva ületamatud vastuolud; Blüthenrothi prototüübiks oli tolleaegne mõisavalitseja M. Rosenthal. Sulaspoisis Tõnnis vahelduvad lihtsameelse maamehe koomilised mõttekäigud ja literaarse narritüübi filosoofilised targutused, mis pärinevad veel esialgsest rüütlidraamast. Üksikud kõrvalepisoodid pakuvad tõelise rahvaelu toredaid detaile. Näidendi sündmustik on üldiselt loiuvõitu ja pikad kõnelused pidurdavad veelgi selle käiku, kuid kõrvaltegelased (eriti Tõnn ja Blüthenroth) pakuvad laval häid koomilise tüübi loomise võimalusi.

Näidendi feodalismivastane suund leidis rahva hulgas elavat vastukaja. Kuid juba 1873. a. augustis toimus teosele balti-saksa ajakirjanduses äge kallaletung, mille tagajärjel selle etendamine oli mõni aeg keelatud.

Alles 80-ndail aastail hakati näidendit nii linna- kui maaseltsides laiemalt mängima. Hiljem keelati teos uuesti, kuni kutselised teatrid «Vanemuine» ja «Estonia» lõpuks 1907. aastal ettekandmisõiguse hankisid ja tegid publikule vana näidendi uuesti kättesaadavaks.

Koolikirjanduslik tegevus. Tähtsaks ülesandeks kujunes Jakobsonil võitlus uue, ajakohase eesti rahvakooli loomise eest. Üheks pidurdajaks selle arenguteel osutus senine kiriklik ja pedagoogiliselt väheväärtuslik kooliraamat, mis taotles peamiselt usulist kasvatust, noorsoo vaimset nüristamist. Jakobson hakkas vanade õpikute lõplikuks kõrvaletõrjumiseks koostama uusi, kaasaegsele pedagoogikale tuginevaid õpperaamatuid. 1867. a. algupoolel ilmus tema *«Uus Aabitsaraamat, kust viiekümne päävaga lugema ja kirjutama võib õppida»*; seniselt nn. tähemeetodilt oli siin üle mindud häälikumeetodile, mis tegi lugemaõppimise mitmekordselt kergemaks. Aabits levis esialgu visalt, kuid hiljem elas üle kuus trükki. Sama aasta sügisel ilmus Jakobsoni teine õpik — *«Kooli Lugemise raamatu»* I osa, mis tõi tõelise murrangu eesti õppekirjanduse alal.

Lugemikus on tagaplaanile jäetud usuline kasvatus ja esile tõstetud ilmalike teadmiste õpetamine. Proosapalade enamik käsitleb loodust, sest autor on püüdnud õpilastele anda «tervet ja korralist pilti kõigest maailma elust ja olemisest». Kõik palad, ka loodusloolised, olid elavas keeles ja huviga loetavad, mõjudes mitte ainult teadustavalt, vaid ka emotsionaalselt. Mõned aastaaegade ja loodusekirjeldused tõusevad ilukirjanduse tasemele. Loodusest liigutakse edasi koduümbruse ja kodumaa vaatlusse, milles kõlavad ka tugevad patriootilised toonid. Järgnevalt käsitletakse Venemaad ja pakutakse kirevaid pilte teiste maailmajagude eksootikast. Seejuures tabab hukkamõist kaubitsemist neegerorjadega, mis polnud veel päriselt lõppenud, samuti seatakse ahistatud indiaanlased oma füüsiliste ning moraalsete omaduste poolest mitmeti kõrgemale eurooplastest. Raamatus kõneldakse kaasatundvalt koguni Siberis vaevlevaist poliitilistest vangidest, kes «kõige haritud rahva seast nagu välja lükatud on, ning maailma sündiva asjadest midagi ei kuule ega näe».

Kirjandusloos väärib Jakobsoni «Kooli Lugemise raamat» arvestamist eeskätt kui varasem ja rikkalikum eesti ilukirjanduse antoloogia, mis on aastakümnete kestel olnud esimeseks astmeks sõnakunsti juurde kümneile tuhandeile lugejaile. Raamat sisaldab rohkesti Jakobsoni enda ilukirjandusliku laadiga pisilugusid, mille motiive on osaliselt laenatud muukeelseist lugemikest, kuid need on isikupäraselt ümber töötatud ja hästiloetavaks tervikuks kujundatud. Palade sisu on kasvatuslik, noorsugu paremaile tegudele õhutav; seejuures puudub neis pealetükkiv usuline moraal, millega olid küllastatud varasemad lugemikud. Jakobsoni lugemispalu on rohkesti edasi kandunud hilisemaisse eesti lugemikkudesse.

Sobivaid värsse oli Jakobsonil tolleaegsest eesti kirjandusest vähe leida, sellepärast pidi ta keskpärast ja halvematki kasutama. F. Brandti, C. W. Freundlichi, F. Hasselblatti, C. ja M. Körberi, J. V. Jannseni jt. värsisepitsused pakuvad eeskätt usulis-moraliseerivat õpetust ja hoopiski

vähe kunstilist elamust. Mõne lastepärase luuletuse on kirjutanud koostaja ise. Kreutzwaldi luuletusi on Jakobson pidanud koolilastele raskepärasteks, sellepärast võttis ta Viru laulikult peamiselt värssmõistatusi. «Kalevipojast» on toodud rida katkendeid, osalt proosasse ümberjutustatult. Erilist tähtsust omistas Jakobson Koidula luuleloomingule, mida ta kõrgelt hindas: lugemikus leidub 12 Koidula luuletust. Eelistatud on lihtsamat loodusluulet, mis koolilastele kohasem, kuid ei puudu ka filosoofilisemad palad ja hümnid isamaale. Et luulekogud tollal levisid õige visalt, siis tuleb koolilugemiku vahendavat osa eriliselt esile tõsta: Jakobsoni raamatu kaudu saidki mitmed teosed, eriti Koidula luuletused, rahvale üldomaseks.

Kooli
Lugemise raamat.
Kirja pannud
E. R. Jakobson,
Esimene jagu.
80 pildiga.
Tartus, 1867.
Trükitud ja müüs H. Laakmanni juures

Hinnates kõrgelt rahvaluulet, võttis Jakobson oma lugemikku ka otseselt rahvasuust pärinevaid palasid. Suuremat rõhku on pandud mõnede muinasjuttude ja vanasõnade kõrval just regivärsilistele lauludele (nendeks on loetud ka katkendeid «Kalevipojast»); A. H. Neusi antoloogiast on valitud kõige terviklikumaid ja kunstitihedamaid rahvalaule.

«Kooli Lugemise raamatu» I osa leidis kiriklikes ringkondades rohkesti vastaseid, kuid see ei suutnud takistada oma aja kohta suurepärase õpiku koolidesse tungimist, eriti Lõuna-Eestis. Järgnenud 40 aasta jooksul ilmus raamatust 15 trükki ligi 100 000 eksemplaris, nii et Jakobsoni lugemik kujunes üheks populaarsemaks ja mõjurikkamaks eesti raamatuks kogu XIX sajandi kestel.

«Kooli Lugemise raamatu» II osa valmis 1871. a. sügisel, kuid sai ilmuda alles 1875. aastal; esialgse suurema käsikirja jaotas autor seejuures pooleks ja avaldas 1876. aastal eraldi veel III osa. Takistusi tegi

II osa trükkimisel tsensor, kes kärpis üldtuntud luuletusi ja kustutas isegi «Kalevipoja» palasid. Uute autoritena on selles osas esile tõstetud F. Kuhlbars ja A. Reinvald, seevastu Koidula osatähtsus on vähenenud (siin kajastub arvatavasti Jakobsoni lahkulöömine Jannsenist). Kreutzwaldi looming leiab väärilist tähelepanu: temale kuulub esitatud lugemispaladest ligi viiendik (sealhulgas ka mõned ennemuistsed jutud). Jakobson ise on esindatud 9 luuletusega, kusjuures osa neist näib olevatki loodud tarbepaladena lugemiku jaoks. Muidu on ilukirjanduse osa siin suhteliselt tagasihoidlik, kuna pearõhk on asetatud praktiliste põllutööalade käsitlusele. Rohkesti esineb kodu- ja ajaloolisi palasid. J. Hurda peatükid Eesti vanemast ajaloost lähenevad Jakobsoni enda kontseptsioonidele muistsest priiuseajast ja sellele järgnenud orjapõlvest. Ka Tarvastu koolmeistri H. Wühneri pikk kirjeldus Viljandi kohta käsitleb julgelt esivanemate võitlust alistajate vastu. Liivimaa pastorite sinod, pahandatuna raamatu rahvuslikust võitlusvaimust ja usuõpetuse peaaegu täielikust kõrvalejätmisest, keelas Jakobsoni lugemiku II osa kasutamise koolides.

«Kooli Lugemise raamatu» III osa on koostatud nähtavasti eelmisele osale tehtud takistusi arvestades. Nõnda on rohkesti ruumi saanud C. E. Malmi luule, kuna Koidulalt on ainult paar luuletust. Isamaaluulet esindab peamiselt A. Reinvald. Kreutzwaldilt on võetud pikki filosoofilisi luuletusi, samuti didaktilisi katkendeid «Kalevipojast». Jakobsonile endale kuuluvad peamiselt Schilleri tõlked. Rohkesti tuuakse lugemispalasid Venemaa oludest, ajaloost, loodusest ja geograafiast. Tähelepanu pälvib antiiksete ja keskaegsete kangelaste suurte tegude, eriti vabadusvõitluse episoodide esitamine. Toodud maailmajagude ülevaated on raskepärased. Raamatu lõpposa kaldub usulistesse arutlustesse. Pärast autori surma ühendati II ja III osa ning anti selliselt välja veel neljas trükis.

Jakobson taotles ka eesti tütarlastele parema hariduse andmist ja pani suuri lootusi siin-seal tekkivaile tütarlaste kihelkonnakoolidele. Nende jaoks koostas ta erilugemiku *«Helmed»* (1880), mis erineb mitmeti «Kooli Lugemise raamatust». Siin pole eesmärgiks niivõrd üldõpetuse andmine kui tütarlapse kasvatamine oskuslikuks ja moraalseks perenaiseks, abikaasaks ning emaks. Didaktilised arutlused peavad süvendama arusaamist õnnelikust perekonnaelust, puhtast ja mugavast kodust, mõistlikust lastekasvatusest. Vähesed loodusteadusliku ja ajaloolise sisuga palad on lihtsad, jutustava ning moraliseeriva laadiga. Lugemikus leidub ilukirjandusliku kallakuga proosapalasid, samuti on Jakobson kirjutanud muinasjutte. Mõned pikemad lugemispalad («Tiio, üks õige laste-ema ja majapidaja», «Auusa inimeste rõõm», «Laur Lontjalg», «Meister Pigikäpp» jt.), kuigi sihiseadelt didaktilised, näitavad Jakobsoni võimekust realistliku kallakuga proosa alal. Jakob Pärna mõned lühijutud pakuvad rikastuva taluperemehe ideaale ja moraali. Eriti palju sisaldab tütarlastele määratud lugemik luuletusi: 140 palast on neid 74. Juhtiv osa kuulub Koidulale (16 luuletust), kuid ta on esindatud peamiselt «Vainulillede» resignatsiooni ja passiivsuse meeleoludega (mis koostaja arvates pidid olema koha-

Carl Robert Jakobson

semad naisterahvale). Veel leidub luuletusi Kreutzwaldilt, Veskelt, Reinvaldilt, Malmilt jt. On esitatud katkendeid «Kalevipojast», samuti ka regivärsilisi laule (J. Hurda «Vanast Kandlest» ja mujalt). Üldiselt võib «Helmeid» pidada mitmekülgseks kirjanduslikuks valimikuks, mis pakkus eriti rohkesti algupärast luulet. Kuid tütarlaste kihelkonnakoole asutati vähe ja lugemik leidis kahjuks piiratud rakendamist.

Jakobsoni lugemikud tõid koolitöösse ja õppekirjandusse suure murrangu. Need viisid koolidesse ilmaliku, teadusele tugineva õppematerjali, millega nad arendasid õpilaste teadmisi, kasvatasid moraalseid omadusi ja rahvuslikku mõtteviisi. Lugemikkude rohke ja hästi valitud ilukirjanduslik materjal arendas õpilaste kunstilist meelt ja õpetas neid armastama tõelist kirjandust. Ühtlasi tutvustasid lugemikud kirjandust märksa laiemalt kui autorite endi teosed, mille levik oli piiratud.

Jakobson püüdis edasiarenevat eesti kooli varustada võimalikult paljude ajakohaste õpperaamatutega. Pärast aabitsa ja lugemiku esimese osa ilmumist kirjutas ta veel *«Veikese Geograafia»* (1868); see oli sisurikas, kuid väikese mahu juures materjaliga üle koormatud ja raskepäraselt sõnastatud. Geograafia õpiku täienduseks avaldas ta *«Kooli-atlase»* (1873), mis oma värvitrükis kaartidega oli tolleaegse koolikirjanduse tähelepandav saavutus. Kogemused, mis Jakobson oli saanud Peterburis saksa keele õpetajana, võttis ta kokku õpikusse *«Saksakeele õppimise raamat koolidele»* (1878).

«Kooli Lugemise raamatu» I osale oli lubatud kaasa anda ka noodikogu viisidega (lugemikus esitatud luuletuste ja rahvalaulude jaoks). Selleks kohaldas A. Säbelmann-Kunileid võõrsilt laenatud meloodiaid ja eesti rahvaviise ning seadis laulud laste- või segakooridele. 1872. a. kevadel ilmus noodikogu *«Rõõmus laulja»*, milles leiduvatest lauludest mõnigi sai üldlauldavaks.

Noodikogude väljaandmisega (ehkki mitte kooli tarbeks) oli Jakobson tegelnud juba varemgi. Muusikatundjana ja -armastajana hoolitses ta asutatavate laulukooride repertuaari eest, sest saksa keskpärase liidertaafelliku koorilaulu ühekülgsed eeskujud (mida järgis Jannsen) ei olnud kooskõlas muude rahvuskultuuriliste taotlustega. Jakobson kogus ise ja kehutas teisi koguma eesti rahvaviise, et neile rajada spetsiifiliselt rahvuslikku heliloomingut. Tema õhutusel hakkas muusika-andeline A. Säbelmann-Kunileid rahvaviise kooridele seadma ja algupäraseid koorilaule komponeerima, millest mõned pääsesid rikastama ka esimese üldlaulupeo kava. Laulud avaldas Jakobson noodiraamatus *«Vanemuine Kandle healed»,* mis ilmus laulupeo päevadel 1869. aastal. Teine osa järgnes 1871. aastal, sisaldades 15 koorilaulu. Nende sõnad pärinevad enamikus Jakobsonilt endalt, kuid esineb ka Kreutzwaldi, Koidula ja Reinvaldi luuletusi. Viisideks on peale Säbelmanni omade soome heliloojate koorilaulud või soome, ungari ja eesti rahvaviiside kooriseaded. Nõnda oli see laulukogu täiesti erinev teistest selleaegsetest, mis sisaldasid peaaegu ainult saksa koorilaule.

Jakobsoni värsilooming. Esimese luuletuse avaldas Jakobson «Eesti Postimehes» 1866. a. kevadel. See oli vemmalvärsiliselt sõnastatud ja riimitud allegooriline «Reinowadderi pardipüük», milles tahetakse rahvast hoiatada vääritu kokkulepluse eest. Konkreetselt on nähtavasti mõeldud G. Schultz-Bertrami äsjailmunud värsikogule «Peegli-pildid», mis taotles sakslaste ja eestlaste lepitamist, kuid samal ajal alavääristas eesti rahvast. Jakobson reageeris «Peegli-piltidele» samal aastal veel teise allegoorilise luuletusega «Ühhe kalkuni äppardused», mille satiir on muutunud teravamaks ja läbipaistvamaks. Veel rohkem juhtkirjalise väitlustooniga on luuletus «Karjane, kes keige mailma tark tahtis olla»; satiir sihib balti-saksa pastorite pihta, kes vaidluses Jakobsoni artiklitega pidasid täielikumat kooliharidust talurahvale üleliigseks. Nõnda kirjutas Jakobson esimesed eestikeelsed luuletused ainult täienduseks oma poleemilistele artiklitele, kunstilist elamust need värsid ei pakkunud ega taotlenudki.

Näib, et Jakobsoni luuleharrastus oligi peamiselt tarbesihiline. Oma lugemiku I osa koostades tundis ta suurt puudust lastepärastest värssidest ja kirjutas selleks kaks luuletust («Ema ja laps» ja «Kuhu on kõik lillid kadund?»). Juba siin võttis autor endale luuletajanimeks C. R. Linnutaja, mis on saadud Tormast samanimeliselt Kalevipoja sängilt. Lugemikus esineb veel jutustava tooniga anonüümne «Sõda», mida võib Jakobsoni omaks pidada. Tõlkeluule näitena on ladusalt eesti keelde seatud Schilleri ballaad «Der Handschuh» (pealkirjaga «Õige rüütlimeel»).

Jakobson katsetas ka rahvalaulu — õieti küll «Kalevipoja» värsi imiteerimisega, avaldades näiteks luuletuse «Käisin kervest keelamas» (1867). Ta soovitas Koidulalgi kasutada regivärsivormi, saates seejuures näitena oma luuletuse «Laula siiski» (1869). Samal ajal on Jakobson ise saanud

ilmselt innustust Koidula haaravast isamaaluulest. 1868. a. kevadel saatis ta «Eesti Postimehele» oma värsse ja palus need avaldada, «kui ruum kannab ja «kirjakohitsejate» näppude vahelt midagi välja peaseb». Tsensor C. Mickwitz aga leidis, et luuletused kõigutavad riigivalitseja autoriteeti ja süüdistavad orjastajaid-alistajaid, mistõttu nende avaldamine keelati. Need olid algupärased «Jälle meie seas» ja «Uue elu tõotus» ning J. Moseni luuletuse «Andreas Hofer» tõlge. Viimane käsitleb lihtsa rahvamehe võitlust vallutaja Napoleoni vastu, kelle poole valitsejad äraandlikult üle lähevad. «Uue elu tõotuses» pöördub autor Eestimaa poole ja otsib tema «vanu ehteid» — priiust, võimu ja au, mille on hävitanud sajanditepikkune orjus. «Jälle meie seas» võrdleb orjaaega läänest uhkava uduga, mille tuuleiiling jälle eemale ajab. Nende värsside sõnastus on mehine ja poeetiline, leidub tabavaid kujundeid, kuid mõned konarused ei lase luuletustel siiski Koidula tasemele tõusta.

Noodikogu «Vanemuine Kandle healed» käsikirjas esines ka Jakobsoni enda luuletus «Veel pole kadund kõik», kuid Peterburi tsensuurikomitee keelas värsside avaldamise, kuna need ässitavat rahutustele ja ähvardavat lähenevate tormidega. See on Jakobsoni üks paremaid luuletusi, mille pildi- ja mõtterikkus on leidnud ka loomuliku ja kaunikõlalise sõnastusvormi; lihtsas värsis puuduvad autori tavalised sõnakohmakused. Mineviku ja oleviku iseloomuliku seostamise kaudu väljendub luuletuses rahvusliku liikumise aja optimism ja võitlusvaim:

... Ei enam kurbtus' keelil
Nüüd taha kaebada.

Sest Taara tammikutes
Veel kuulen kanget healt;
Kõik ennemuistsed tuuled
Ei ole kadund sealt!

Jakobson avaldas ainult ühe luuletuskogu — väikeses formaadis 64-leheküljelise *«Lauliku C. R. Linnutaja laulud»* (1870). 27 luuletusest on 13 algupärandid ja 14 tõlked või töötlused (väärib tähelepanu, et tõlgete puhul on alati märgitud ka originaal, mida tol ajal enamasti ei tehtud). Oma varasemast luulest on autor teinud valiku, kõrvale jättes publitsistlikud värsiveeretused, osalt ka laste jaoks kirjutatud palad lugemikus. Muud varem ilmunud luuletused on ta kogusse võtnud, lisaks need, mis olid seni «kitsasse väravasse» kinni jäänud. Luuletuskogu tsenseeriti Riias ja sealne tsensor M. Suigusaar ei takistanud enam nende luuletuste ilmumist. Teatavaks reserviks olid Jakobsonil varasemad saksakeelsed luuletused, millest ta mõne sõnastas uuesti eesti keeles. Nõnda on ka tema kõige lüürilisem luuletus «Minu kannikene» enne saksa keeles valminud (kuigi autor on selle dateerinud 8. juuniga 1870, millal ta tutvus oma mõrsja Julie Thaliga). Värsikogu avatakse seitsmerealise luuletusega «Kandke koju mo tervised!», mille kunstilist taset ei ületa ükski

teine luuletus. Lüürilist meeleolu õhkub luuletusest «Kaste või pisarad?», kuid keerukad sõnakonstruktsioonid takistavad selle, nagu ka luuletuse «Armukese ootel» täit mõjulepääsu.

Teine pool kogust sisaldab tõlkeid. Armastuslüürikat on tõlgitud vene rahvaluulest, soome-rootsi kirjandusest (J. L. Runeberg) ja H. Heinelt. Järgnevad tõlked saksa klassikute Goethe ja Schilleri ballaadidest (Goethelt «Udumäe kuningas», Schillerilt «Hektori lahkumine», «Paleused», «Õige rüütlimeel» jt.). Jakobsoni tõlkeoskus on oma aja kohta tunnustusväärne, kuigi teda takistas tollase kirjanduskeele abitus, sundides tarvitama uudismoodustisi, mis pole alati õnnestunud.

Meeskoorilaulude kogu «Vanemuine Kandle healed» II osas püüdis Jakobson valmis viisidele kohandada omaenese või teiste värsse ja tarbe korral luuletas meloodiale uued sõnad, arvestades etteseatud rütmi. Säärase tarbeluulena valminud värssides on enamasti poeetilist üsna napilt. Enam-vähem samal tasemel on ka paar trükkimata jäänud isamaalaulu.

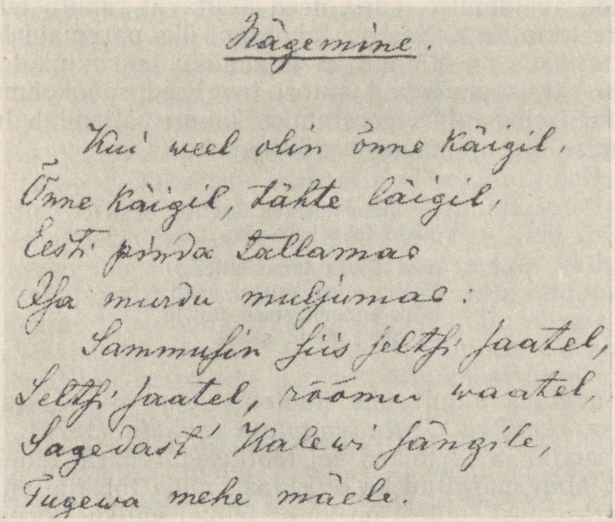

Kägemine.

Kui' weel olin õnne käigil,
Õnne käigil, tahte käigil,
Eesti' pinda tallamas
Isa murdu muljumas:
Sammusin siis seltsi' saatel,
Seltsi' saatel, rõõmu waatel,
Sagedast' Kalewi' sängile,
Tugewa mehe mäele.

C. R. Jakobsoni autograaf

«Kooli Lugemise raamatu» II osa koostamisel kirjutas Jakobson mõned lastelaulud, regivärsilise luuletuse «Kevadine ilu ja elu», milles on tõelise rahvalaulu motiive üsna osavasti edasi arendatud, ja «Kalevipoja» ainetel luuletuse «Tallinna Toompea mägi».

1872. a. kevadel alustas Jakobson Tallinnas tööd poeemi «Sakalased» juures, mille valminud osad (kolm esimest laulu) ta aasta hiljem saatis

EKmS-ile selle aastaraamatus avaldamiseks. J. Hurt ei pidanud neid avaldamisküpseks, kuid käsikirjas on laulud säilinud (tervikuna jäi poeem ilmselt lõpetamata). «Sakalased» on võrdlemisi ladusalt sõnastatud, poeemi eepiline kujutamisviis läheneb kroonikate asjalikkusele. Teoses on tunda tugevat patriootilist meelsust. Sündmuste peategelaseks on Sakala muistne vanem Lembitu, keda liivlaste vanem kutsub appi ristirüütlite vastu. Sõttamineku ettevalmistuses kerkivad lugeja ette noored Salme ja Henno, kuid sellesamaga värsid katkevadki. «Sakalaste» sissejuhatusse on kuulunud ka luuletused «Lauliku palve» ja «Nägemine»; esimene meenutab «Kalevipoja» pühendust, teine tugineb autori saksakeelsele luuletusele «An die Freunde» (aastast 1863).

Hilisemail aastail tegeles Jakobson värssidega harva. Üldse polnud ta luuletajana suur talent ning jäi maha mitmestki kaasaegsest — A. Reinvaldist, M. Veskest ja J. Kunderist, kõnelemata Kreutzwaldist ja Koidulast. Ta leidis küll mõnegi tänuväärse luuleteema, kuid selle kujundamine heaks kunstiteoseks kippus enamasti üle jõu käima.

Ühiskondliku tegevuse kulminatsioon. 1872. aastal oli C. R. Jakobsoni noorem vend Friedrich asunud Vana- ja Uue-Vändra vallakirjutajaks, kuid kohaliku ülemusega tekkisid vastuolud ja teda ei kinnitatud ametisse. Parajasti teenistuskohata olles läks Jakobson venna asemele, ja täie haridusega gümnaasiumiõpetajat polnud võimalik vallakirjutaja kohalt tagasi tõrjuda. Algas ühetooniline kantselei-asjaajamine, mis nõudis küllalt aega ning energiat, kuid ei pakkunud sisulist huvi. Vähe oli võimalusi vaimseteks harrastusteks ja puudus haritud seltskond; ainult Suburgide perekonnaga oli Jakobsonil läbikäimist ja tema mõjul asus ka Lilli Suburg kirjanduses katsetama.

Juba varem oli Jakobson mõelnud võimalusest hakata tegelikuks põllumeheks; nüüd, kus ta elas maal talurahva keskel, võttis see kavatsus kindlama kuju. 1874. a. jaanuaris avanes võimalus osta Uue-Vändra vallas Pärnu jõe kaldal asuv Kurgja metsatalu. Müünud oma koolilugemikkude kirjastamise ainuõiguse H. Laakmannile, suutis Jakobson tasuda osa talu ostusummast, teine osa jäi võlgu. Oma kodu loomine andis võimaluse ka kaua edasilükkunud perekonnaelu alustamiseks; 1874. a. novembris abiellus Jakobson Julie Thaliga.

Seni oli Jakobson põllumajanduse alal ennast teoreetiliselt täiendanud, nüüd sai ta oma teadmisi ka praktikas rakendada. Ta soetas tallu arvuka piimakarja ning seadis sisse koduse piimatööstuse, milleks ta oli eeskuju saanud Soome-reisidelt. Samuti ehitas ta uusi majandushooneid ning rajas jõele jahu- ja saeveski, mida ümbruskond vajas. Talupidamisest ei otsinud Jakobson ainult isiklikku kasu, vaid tahtis Kurgja arendada ka eeskuju pakkuvaks majandiks. Nii kavatses ta näiteks võtta talutütreid piimandust õppima, ja et seda takistas eluruumide puudus, alustas avara elumaja ehitamist, suutmata seda aga lõpule viia.

Vändrasse asudes jäi Jakobson esialgu mõnevõrra kõrvale rahvuslikust võitlusest, hakkas oma energiat rohkem rakendama põllumajanduse edasi-

arendamiseks ja põllumehe kutsealaste teadmiste tõstmiseks. Ettevalmistatava Aleksandrikooli jaoks oli ta juba 1869. aastal avaldanud põllumajandusliku käsiraamatu *«Teadus ja Seadus põllul»*, mis pakkus talupojale tarvilikku õpetust, kuid madalate haridusolude tõttu levis vähe ja tõi autorile majanduslikku kahju. Ta koostas ka teose teise osa, mis oli tunduvalt mahukam, kuid selle trükkimine jäi aineliste raskuste tõttu pooleli ja raamat ei ilmunudki.

70-ndail aastail kujunesid Jakobsoni peamisteks tegevuskolleteks põllumeeste seltsid. Neis olid tollal veel suuresti päevakorral ülddemokraatlikud võitlusülesanded, seal astuti ägedasti välja mõisa pärisorjuslike privileegide vastu. Jakobson valiti 1873. aastal Pärnu ja 1875. aastal Viljandi põllumeeste seltsi presidendiks, kus ta tegi tõhusat tööd. Pidades rohkesti kõnesid põllumajanduslikel ja ühiskondlikel teemadel, tõstis Jakobson talupoja teadmisi ja poliitilist teadlikkust; oma kõnesid andis ta brošüüridena välja ning avaldas osa neist «Sakala» veergudel.

Jakobson oli otsustavat osa etendanud eesti rahvusliku liikumise põhiorganisatsioonide — Eesti Kirjameeste Seltsi ja Eesti Aleksandrikooli peakomitee loomisel, kuid 70-ndail aastail läks konservatiivsel suunal korda teda nende tegevusest kõrvale tõrjuda. Jakobson kuulus küll mõlemasse juhatusse, kuid ta jäi seal peaaegu üksi ega suutnud nimetamisväärselt oma kavatsusi läbi viia; 1875. aastal arvati ta koguni EKmS-i juhatusest välja. Aleksandrikooli asjas oli rohkem üksmeelt: baltisaksa reaktsionääride ägedad rünnakud äratasid peakomitee resoluutsele enesekaitsele ja J. Hurda veenvad vastuväited pälvisid ka Jakobsoni tunnustuse.

Olukord muutus põhjalikult «Sakala» käimapanemisega 1878. aastal. Ägenevas poliitilises võitluses süvenes Jakobsoni vastuolu rahvusliku lii-

kumise klerikaalse tiivaga. Esialgu tegi J. Hurtki «Sakalale» kaastööd, kuid juba paari kuu pärast hakkas ta Jakobsoni avalikult süüdistama «kirikumüüride lõhkumises» ja astus 1878. a. kevadel ajalehe kaastööliste hulgast välja. Järgmisel aastal puhkesid tülid EKmS-is ja käärisid pidevalt edasi, kuni demokraatlik tiib 1881. a. augustis kukutas senise konservatiivse juhatuse ja valis uueks presidendiks Jakobsoni. Võitlus algas ka Aleksandrikooli organisatsioonis, sest abikomiteed pooldasid enamasti Jakobsoni suunda. Kahe suuna võitlus toimus teisteski linna- ja maaseltsides, kus enamasti pääsesid võidule Jakobsoni pooldajad.

Nõnda tõusis Jakobson 80-ndate aastate alguses ülipopulaarseks ja autoriteetseks kodanlik-demokraatliku võitlusrinde juhiks, kelle ümber koondusid järjest laiemad ja aktiivsemad rahvakihid; nende ühiseks eesmärgiks oli feodalismi jäänuste lõplik hävitamine, demokraatlike kodanikuõiguste kättevõitmine ja rahvusliku kultuuri arendamine.

Tegevus «Sakala» toimetajana. Ühiskondlikku tegevust alustades sai Jakobson oma publitsistlikeks esinemisteks kasutada üksnes «Eesti Postimeest», ehkki võimalused seal olid mitmeti piiratud. Juba 1868. a. novembris hakkas ta luba taotlema oma ajalehe väljaandmiseks (ajalehe nimeks pidi saama «Valgus»), kuid tulemusteta. Jakobson jätkas visalt oma taotlust ja alustas uut aktsiooni 1871. a. mais; pidades sedapuhku väljavaateid soodsamaks, asus ta elama Tallinna, kus pidi hakkama toimetama ajalehte «Edasi». Luba jäi selgi korral tulemata (taotlusele isegi ei vastatud enne kui viie aasta pärast!), kuid aktsioon oli laialdaselt tuttavaks saanud ja rahva hulgas oodati põnevusega «Peterburi Jakobsoni» ajalehe ilmumahakkamist.

Vahepeal hakkas Jakobson kaastööd tegema liberaalsele vene ajalehele «Golos», mis jätkus veel pärast siirdumist Vändrasse. Veidi hiljem algas kaastöö Tartu saksa ajalehele «Neue Dörptsche Zeitung», intensiivistudes eriti aastail 1875—77 (Jakobson käsitles seal peamiselt eesti põllumeeste seltside küsimusi ja astus välja nende eluõiguste eest). Terav vajadus oma ajalehe järele aga püsis ja 1877. a. mais esitas Jakobson järjekordse avalduse; uus ajaleht «Sakala» pidi saama eeskätt põllumajandusliku sisuga ja seetõttu ilmuma Viljandis, Eesti põllumajanduslikus keskuses. Aasta lõpuks lahenes küsimus positiivselt, kuid ametlik protseduur viibis seevõrra, et ajaleht ei saanud ilmumist alustada aasta alguses, vaid esimene «Sakala» number jõudis rahva ette alles 11. märtsil 1878.

«Sakala» toimetamine kujunes Jakobsonile tõeliseks elutööks, sest alles nüüd sai ta täiel määral demokraatliku ideoloogia teenistusse rakendada oma hariduse ja publitsistivõimed. «Sakala» ületas kaugelt senist eesti ajakirjanduse taset ja äratas rahva erakordsele ühiskondlikule aktiivsusele, nii et põhjendatult võib aastaid 1878—1882 nimetada «Sakala» perioodiks. Eesti ühiskond oli kapitalismi kiirendatud arengu tingimustes suurte sammudega edasi läinud. Nii kujunev maakodanlus ja maata talurahvas kui ka eesti linnakodanlus ja tekkiv tööstusproletariaat nõudsid oma olukorra parandamist. Oli kujunenud ka eesti intelligents, kelle

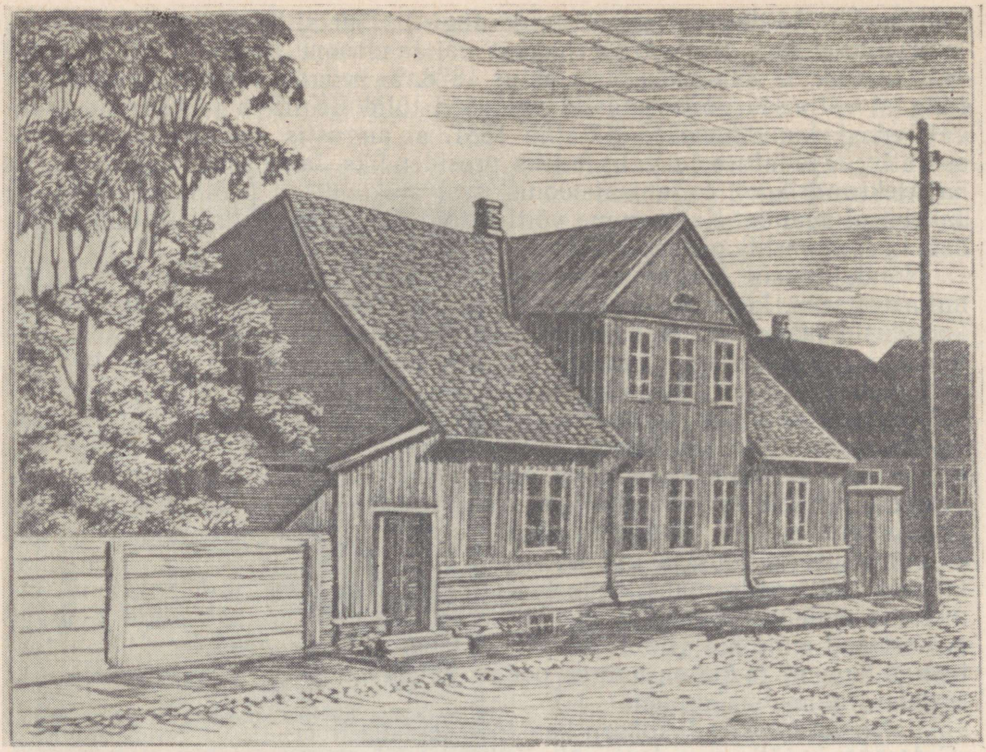

«Sakala» toimetuse maja Viljandis (*E. Vaino puulõige*)

eesotsas seisid paljud võimekad haritlased, enamiku moodustasid aga külakoolmeistrid ja vallakirjutajad. Kõigi nende kihtide edasimineku takistajaks oli poolfeodalistlik Balti erikord. Selles olukorras alustas Jakobson täie jõuga võitlust ning jõudis varsti enese ümber koondada väga laialdased rahvahulgad.

Kuid «Sakala» tegevus ei kulgenud takistamatult. Sellise ajalehe olemasolu oli üldse võimalik Vene tsaarivalitsuse teatud rahulolematuse tõttu balti-saksa aadli separatismiga, kuid viimase ülevõim kohalikes ametiasutustes ja suur osatähtsus keskvalitsuse juures tegid riigivõimu ikkagi «Sakala» suhtes ettevaatlikuks. Igasuguste väärtõlgitsuste ja moonutuste kaudu saavutas vastasrind 1879. a. kevadel ajalehe sulgemise kaheksaks kuuks, samuti algasid mitmed kohtuprotsessid «Sakala» vastu. Pastorid kuulutasid kantslist Jakobsoni «antikristuseks» ja «Sakala» «kuradileheks», keeldusid lehe tellimusi vastu võtmast, hävitasid üksiknumb-

reid ja kiusasid taga nii lugejaid kui kaastöölisi. Ometi ei pidurdanud see ajalehe levikut ega kaastööliste tegevust, vaid pigemini suurendas edukäiku, nii et «Sakala» tõusis kiiresti esikohale ja varjutas kõik teised eesti ajalehed.

«Sakala» võitles eeskätt talupoegliku väikemaavalduse väljakujundamise, aadli võimu hävitamise ja seisusliku üheõigusluse kehtestamise eest. Sellelt aluselt arvustas ajaleht teravalt Balti kubermangudes kehtivat korda ja püstitas nõudeid eesti talurahva huvides. Ajaleht püüdis tõsta rahva usku oma võimetesse, astus välja igasuguse rahvusliku alavääristamise vastu, kaitses rahva algatusi (omavalitsuse juhtimine, vallavanemate konverentsid jne.). «Sakala» võitles ägedasti teoorjuse elementide säilitamise ja talumaade mõisastamise vastu, valgustas talurentnike raskusi ja popside äärmiselt viletsat olukorda. Terava kriitika osaliseks said mõisnike eesõigused, eriti nende seisuslik maapäev. Kohalikud kohtud langesid karmi arvustuse alla nende nõrkuse ja müüdavuse pärast, hukka mõisteti häbiväärset ihunuhtlust. Ei leidnud armu viletsad posti- ja teeolud, kõrtside rohkus, mõisale jäetud jahieesõigus talumaadel jne. Samal ajal nõudis ajaleht talurahva maavalduse laiendamist, ostu- ja rendihindade alandamist, riigimaksude ühtlast jaotamist talu- ja mõisamaa vahel. Talurahvas pidi saama esinduse maapäeval ja seisusliku üheõigusluse. Nõuti Balti kubermangude ümberkorraldamist rahvuslikul alusel, mis oleks Põhja- ja Lõuna-Eesti liitnud administratiivseks tervikuks.

Teravas opositsioonis oli «Sakala» Baltimaadel valitseva luteri kirikuga. Selles nähti paljutki iganenut, üleliigset, isegi naeruväärset. Naelutati häbiposti pastorite omakasupüüdlikud teod (näiteks leerilaste ekspluateerimine tööga), nõuti patronaadiõiguse kaotamist. Kirikumeeste pahesid ja nõrkusi pilkasid eriliselt «Sakala» följetonitegelased Nalja Mart ja Kalja Pärt, kelle lõõpimistest tihti — ja täie õigusega — võis välja lugeda usuvastasust. Laialdaselt käsitleti ajalehes kooliküsimusi: nõuti rahvakooli vabastamist kiriku eestkoste alt ja allutamist haridusministeeriumile, arvustati viletsaid koolimaju, õppeplaane ja õpikuid; heameelt avaldati kõigi edusammude üle hariduse alal ja kiideti edukaid koolmeistreid. «Sakalas» tunti muret ka tütarlaste hariduse pärast, soovitades selleks luua erikoole; teravalt astuti välja koolides teostatava saksastamise vastu. Linnadesse nõuti eestikeelseid koole, sest seal need enamasti puudusid ja noorsugu saksastus tunduvas ulatuses.

Pidevalt jälgis «Sakala» rahvuslike keskorganisatsioonide tegevust ja pühendas suurt tähelepanu põllumeeste seltsidele, mida Jakobson hindas kõige kõrgemalt. Käsitleti ka mitmesuguste muude linna- ja maaseltside tegevust. Kõigiti positiivselt suhtuti laevaseltsi «Linda» tegevusse, milles Jakobsoni mõju oli alguses tuntav. Pooldades tugevat ja omapärast talupojakultuuri, laitis «Sakala» juurduvaid pealiskaudseid linnalikke kombeid, moeriietust ja kadaklikku keelt, soovitades säilitada värvirikkaid rahvariideid, rahvalikke mänge ja meelelahutusi, eriti aga kunstiväärtuslikku rahvaluulet.

«Sakala» informeeris eesti lugejat senisest rohkem sündmustest Vene riigis ja eriti pealinnas Peterburis (vahetevahel töötas seal isegi erikirjasaatja). Tutvustati Soome olusid ja mõnel aastal saadi ka sealt spetsiaalset kaastööd. Rohkesti informatsiooni toodi välismaadelt, mille kommenteerimisel toimetaja selgesti näitas oma demokraatlikke vaateid. Sümpaatiaga kirjeldati näiteks edusamme vabariiklikul Prantsusmaal, täit kaasatundmist leidis Balkani rahvaste vabadusvõitlus jne. Vastumeelsusega kõneldi aga Inglismaa koloniaalpoliitikast, kuna see tekitas üha uut pinevust ning viis järjest uute verevalamisteni Aasias ja Aafrikas. Saksamaal tollal suuri edusamme teinud sotsiaaldemokraatlikule töölisliikumisele poleks olnud võimalik ajalehes sümpaatiat avaldada ja seda Jakobson ei tahtnudki. Ta arvustas sotsialiste ametlikule suunale omases toonis, kuid tõi uue voolu kohta ometi rohkesti informatsiooni, mis pidi äratama mõnegi lugeja aktiivset huvi. Pärast atentaati tsaarile (mida ametivõimud seostasid sotsiaaldemokraatiaga) pidi «Sakala» juba enesekaitseks deklareerima põlgust sellele liikumisele, sest ajalehte kahtlustati kogu aeg poolehoius sotsialismile.

Kirjandusloolisest seisukohast äratavad peamist huvi «Sakala» lisalehed. Neid oli esialgu kaks: põllumajanduslik ja kirjanduslik-populaarteaduslik, hiljem liideti nad ühte. Põllumajanduslik lisa oli mõeldud eeskätt põllumeeste seltside häälekandjaks ja selles toodi rohkesti informatsiooni seltside tegevusest (koosolekuist, näitustest, auhindamistest), samuti refereeriti või esitati seal täies ulatuses ettekandeid, millega koosolekutel olid esinenud Jakobson ise, tema ajakirjanduslikud abilised J. Kõrv ja J. Järv, üliõpilane N. Sõrd, maamõõtja J. Toots jt. Nagu kõnedes, nii ka arvukates artiklites käsitleti põllumajanduslikke küsimusi uuema agronoomia valguses.

«Sakala» kirjanduslikule lisalehele tegid kaastööd nii tunnustatud autorid kui algajad — Fr. R. Kreutzwald, A. Reinvald, J. Kunder, J. Pärn, L. Suburg jt. Jakobson ise kirjutas veel mõne luuletuse ning tõi oma muinasjutte ja proosapalasid, mis ilmusid paralleelselt lugemikus «Helmed». Soodsa avaldamisvõimaluse olemasolu tiivustas ka uusi autoreid sulge proovima. Paistis silma veidi koidulaliku sulehoiakuga algaja naisluuletaja Elsa (taluperenaine Elsa Raudsepp Holstrest). Algupärast ja tõlkelist luulet, muinasjutte ja kirjanduskriitilisi artikleid avaldas rohkesti noor J. Bergmann (usuteaduse üliõpilasena pidi ta oma isikut enamasti varjama nimemärkide taha). Luuletajatena said «Sakala» kaudu tuttavaks A. Grenzstein, J. Järv, P. Jakobson, G. Õis; vähema eduga katsetasid veel M. Tõnisson, M. Lindenberg, J. Peet jt. Lisalehes pidevalt toodud tõlkejutud ei olnud eriti kõrgel kirjanduslikul tasemel, kuid siiski ilmse demokraatliku hoiakuga. Tõlkeluules olid autoritena esikohal Goethe, Schiller ja Heine. Esitati ka palasid eesti rahvaluulest — regivärsilisi laule, vanu laulumänge, naljandeid, muistendeid ja muinasjutte, viimaseid rohkem kirjanduslikus töötluses või allegoorilise mõtestusega.

Tähelepandav on «Sakala» lisalehe tutvustav ja arvustuslik lähenemine

Esimene aastakäik.

Sakala Lisaleht.

№ 6. 8. Aprillikuu-pääwal. 1878.

Saare piiga leinaß.

(Kalewipoeg IV., 188—220).

Kaugele, kaugel mu kaskis,
Lasarte taga mu omaste,
Kaugel on, kaugela nähtse,
Ülalolt eemal mu armuke:
Kaugel, oh kaugel olekse ma!

Wähel on paljugi waeksaist
Loomas meil lahutust alatust,
Meri meil, järwed ja jõed ees,
Tahetust laante ja tuode ees:
Kaugel neist eemal olekse ma!

Kuhu ei saa linna minema,
Tulema sita ei tema soo,
Kuulda ja näha mulle kaugel kuul,
Saatal ei armul jan tuli mu kuul:
Kaugel ta kaendlas olekse ma?

Kaugele kallile kaolale
Üle mee, järwede, jõgede
Laul, mis ja tuhaabed terwiked,
Kaimata kaetua pilarad:
Kaugele, wõeksin, tuleksin ma!

Taewaned, tehagi taitke ka,
Kaotke tull kaue hoost elada!
Laul, tulle terwiked pulju nii,
Tõtsi kui taewad on, kaugesi wiil!
Kaugel ta kaendlas hingatsin ma!

—8—

Johannes Huss.

(Sündinud 6. Juulil 1373; surnud 6. Juulil 1415.)

Üks ei ime teise.
S. Hall.

Wõõrgas kuningas Koorel IV. oli aastal 1347 ühe kuurkooli (ülikooli) Praaga linnas asutanud, mis sell kombel Saksa liikl, et pea 7000 õpilastest Sema peal õppimas olnud. Nagu aga arwata, oli kuur osa neist õppinutest Boomia ehk Tšehhi rahwa, aga ka Saksa oli selle kuurkooli peal palju õppimas, sell et aastal mainitud Saksa kuurkool Heidelbergis 1386 magistrikr. ehk ülikooli peale ja õpetaja sim kõigeema ja teoloogia teadusis. Aastal 1401 tol ka ülikooli peal käskoolu ja esitajaks, ja aastal 1402 Wetlehema kirikn peale õpetajaks ja kuningama Sõjmi kuningarjaseks ja nõukaks. See Wetlehema kirik oli tähele panemise wäärt. Aastal 1391 olnud seda paar Praaga kodanikku oma kuluga hakanud selle kurbetk ehitama, et sema sees Jumala teenistus Sõõmi keeles kuulu peetud. Ülõpetajaks ja kuningaga olnud seda ettewõtmist õnnistanud. Selle kirikn peale sai nüüd Huss õpetajaks. Ehkõmõt mõeldi ei mõtnud ka teile tähtsa koha peale leida. Ja nooremeks põl-

Seal maailmaad naad oma maja tantsu-kaalid kaks päi üles — nõe peale tegimad Jerkule alandiks Kõigile Jerusalemma linna ja õige peale pangeti arwatsin Nõu, nagu Koomas kõgedaste näha, Kõikjaga toredu kaabikate, mängumeeste ja jõumeeste kaadetajel n. u. c. Kuis jõomis neid elanud pilti rahumeie näidata, ükk rändajamad mõd waatama, aga Jugalaid pidumad pea põgenema.

Nagu meie enne ja nimetasime, oli Praaga kuurkooli peal ka mõga palju Saksa maalt õpetmast, sest et sõi ajal mõte rahwa keskes ülikoolides peal ei õpetatud, mõib kaal paal Sadima kel õpeta-

«Sakala» kirjanduslik lisa

kirjandusele. EKmS-i koosolekul seadis Jakobson üles nõude, et kirjanduse arendamiseks ja populariseerimiseks peaks iga ajaleht andma hinnangu kõigile paremaile eesti raamatuile, ja seda nõuet püüdis ta ise täita oma toimetamispraktikas. (Seejuures oli silmas peetud mitte ainult ilukirjandust, vaid raamatut laiemas mõttes.) «Sakala» lisalehes ilmus rohkesti arvustusi, mille autoriks on enamasti toimetaja ise, kuid sõna võtavad kaastöölisedki. Nii näiteks soovitati Kreutzwaldi «Kalevipoja» ja teiste teoste uustrükke, märgiti tunnustavalt L. Suburgi ja A. Reinvaldi teoseid. J. Kunder analüüsis põhjalikult M. J. Eiseni koostatud «Eesti Luuletusi», tekitades pikemaid järelvaidlusi. Kooliraamatuist tõsteti esile nooremate pedagoogide (J. Kapp, J. Kurrik, R. Kallas, A. Grenzstein jt.) ajakohaseid teoseid ja näidati kirikumeeste aegunud sepitsuste kõlbmatust. Tähelepanu leidsid populaarteaduslikud raamatud, pidevalt jälgiti kalendrites ilmunud teadmisi pakkuvat ning kirjanduslikku lugemismaterjali. Kõne all oli ka tõlkekirjandus. Mõni autor jõudis kirjandusteoreetilistegi küsimuste juurde: J. Bergmanni esseed «Sõnake luuldest» võib pidada varasemaks eesti poeetikakatseks, J. Kunder arutles tõlkimist eriti keelelise vastavuse seisukohalt, J. Kõrvilt ilmus huvitav artikkel muinasjuttu-

dest, milles ta tutvustas ka oma kogumis- ja väljaandmistööd. Mitmel puhul võeti sõna keeleküsimustes.

Oluline koht «Sakala» lisalehes oli satiiril, mida Jakobson kasutas laialdaselt ajakirjanduslikus võitluses. «Sakala» satiiri vormiks olid peamiselt Nalja Mardi ja Kalja Pärdi dialoogid. Neis esindas Kalja Pärt eesti rahvusliku liikumise konservatiivse leeri tegelasi, kirikumehi, kadakasaksu ja ülepea igasuguseid lömitajaid ning tuulelippe. Enamik dialooge pärineb «Sakala» kaastööliste sulest, kuid ka Jakobson ise oli üsna viljakas. «Sakala» satiiris jäi enamasti vajaka vaimukusest, palju esines otseütlemist, sageli oli satiir isiklik ja teinekord küllaltki robustne. Kuid puudu polnud teravusest, millega satiir kaasa lõi aktuaalsetes päevaprobleemides.

Satiirirelva kasutati ennekõike võitluseks «Eesti Postimehe» vastu. Paljastati selle ajalehe kõikuvat poliitikat, J. V. Jannseni müüdavust, tema poja Harry Jannseni naiivset ja kahjulikku baltluse-programmi. Jannsenite vastu tegid satiiripalu peale Jakobsoni enda M. Veske, A. Reinvald, A. Kitzberg (viimase sulest pärineb teine osa 1880. aastal avaldatud pilkelaulust «Mes olet sina, Baltipapa tennü...», mis kirikulaulu paroodiana tõi kaasa «Sakalale» kohtuprotsessi). Suur osa oli satiiril ka «Sakala» kirikuvastases võitluses: siin sai vihjamisi ja allegooria vormis väljendada mõndagi, mida tsensuur muidu poleks läbi lasknud. Jakobsoni terav iroonia pastorite aadressil, kes talle olid «lagund leierkasti läktorud ja pastorud», kasvas üle ka usu kui niisuguse pilkamiseks. Kolmandaks põhiliseks teemaks «Sakala» satiirinurgas oli balti-saksa mõisnike käsikajakirjandus. Sellele oli ennekõike suunatud «Sakala» vilka sulega ja elava fantaasiaga kaastöölise Enge-Uduvere vallakirjutaja M. Thomsoni tähelepanu. Tema sulest pärineb suur hulk lõõpivaid dialooge «Tallinna Sõbra» ja «Ristirahva Pühapäeva Lehe» pihta. Ohtralt materjali naljaheitmiseks pakkus «Tallinna Sõbra» müüdava hingega toimetaja — joodik maamõõtja W. F. Eichhorn; tolle «orava» naljakatest tempudest oli «Sakala» Nalja Mardil ja Kalja Pärdil ilmast ilma juttu. Lõbusa pilke märklauaks oli ka «Ristirahva Pühapäeva Lehe» vilets eesti keel ja armetu sisu. Nimetatud põhiliste teemade kõrval pilgati «Sakalas» sageli kadaklust ja saksastamist. Rahvaluuleks on saanud näiteks Järva-Jaani möldri P. Kääri sulest pärit olev kadakasaksu naeruvääristav dialoog: «Kuut morjen, ast tuu mein kirju kalpvasikas keseen...»

«Sakala» lisalehes esineb iseseisva žanrina ka algupärane reisikirjeldus. Selle avas Jakobsoni enda ulatuslik «Soome maa ja soomlased», milles autor kirjeldab oma reisi 1876. aastast. Sama teemat jätkasid Jakobsoni õe N. Johanson-Pärna ja M. Veske reisikirjad Soomest, tutvustades meie lugejale hõimurahva suuremat edasijõudmist hariduslikul, rahvuskultuurilisel ning poliitilisel alal. A. Grenzstein on avaldanud oma õpingute ajal reisikirju Viinist.

Suurt rõhku pandi lisalehes haridus- ja kasvatusküsimustele, kuna arenevad eesti koolid vajasid metoodilist abi. Rohkesti tähelepanu leidsid ajaloolised teemad; murrangulisi perioode ja suuri reformaatoreid ning tea-

Kurgja taluhoone, praegune memoriaalmuuseum

dusemehi käsitlesid Jakobsoni enda ulatuslikud esseed «Johannes Huss», «Breshja Arnold», «Juhan Wikliffe» ja «Galileo Galilei». Tutvustati ka idamaade ajalugu, muhamedi usku, vana-kreeka mütoloogiat, keskaegseid rüütleid, paavsti ja jesuiite, Martin Lutherit, samuti mõningaid Venemaa ajaloo peatükke.

Nagu öeldud, ilmus hilisematel aastatel ainult üks lisaleht, tuues nii kirjanduslikku ja populaarteaduslikku materjali kui ka põllumajanduslikke artikleid, millele lisandus majanduslikke ja juriidilisi teemasid, selgitusi tervishoiu alalt jne. Pakuti samuti mõnesuguseid teadmisi tehnikast (telegraaf, telefon) ja käsitleti loodusteaduslikke aineid. Lisalehte illustreerisid suure formaadiga (mõnikord terve lehekülg) puulõikelised pildid, mille klišeed Jakobson hankis peamiselt Soome väljaannete toimetustelt. Need kujutasid eeskätt poliitilisi päevasündmusi, eriti Balkani sõda, ja nende kohta toodi pikki kirjeldusi, mis aitasid lugejal vahetumat kontakti leida kaasajal toimuvaga. Üldse olid «Sakala» ja tema lisaleht ka toimetamistehniliselt ja välise kujunduse poolest kõrgemal tasemel muust eesti ajakirjandusest.

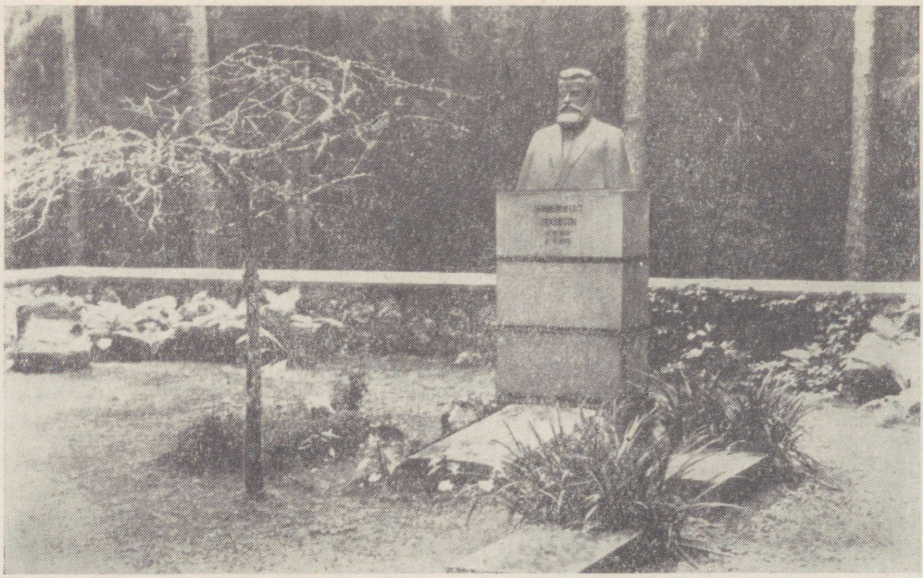

Jakobsoni haud

«Sakala» toimetamine kõigi oma suure majapidamise murede ja laialdase ühiskondliku tegevuse kõrval pani Jakobsonile mitmekordse töökoorma. Ajalehte trükiti Viljandis, mis nõudis sagedasi sõitmisi igasugustel aastaaegadel ja halbade teeolude juures. Väljaandja kasutas toimetuses vähe abijõude ja tegi peamiselt ise suure nädalalehe sisulise ning tehnilise töö. Suurenes ka Jakobsoni tegevus rahvuslikes keskorganisatsioonides, eriti 1881. aastal. Kestev ülekoormatus nõrgendas tugeva organismi vastupanu, nii et Jakobson raske külmetumise tagajärjel haigestununa suri paarinädalase põdemise järel 19. (vkj. 7.) märtsil 1882 40-aastase elujõulise mehena. Tema matus kujunes üldrahvuslikuks leinaavalduseks, ja hoolimata kevadisest teedelagunemisest voolas rahvast rohkesti Kurgjale kokku. Jakobson maeti oma perekondlikule kalmistule Kurgja metsas.

Carl Robert Jakobson arendas harukordselt laiaulatuslikku ja mitmekülgset ühiskondlik-kultuurilist, pedagoogilist, žurnalistlikku ja kirjanduslikku tegevust. Ta kirjutas feodalismivastase näidendi, millel oli rahvusliku liikumise ajal oluline mõju, ja esines luuletajana. Oma kooliraamatutega — eriti emakeelse lugemikuga — viis ta eesti kooli arengut suure sammu edasi. Temast kujunes väljapaistev publitsist, kes propageeris julgelt demokraatlikke ideid ja oskuslikult seadis ajaloolise mineviku kaas-

aegse rahvusliku liikumise teenistusse. Ta aitas rajada algupärast eesti muusikakultuuri ja soetas populaarteaduslikku kirjandust (eriti põllumajanduse alal). «Sakala» toimetajana tõusis Jakobson juhtivale positsioonile eesti ühiskonnas, 80-ndate aastate alguses toetasid teda kindlalt rahva kõik progressiivsemad jõud. Jakobson suri oma tegevuse kõrgpunktil, kuid ta elutöö on ääretult suur ja mõjurikas ning selle tagajärgi on oluliselt tunda ka järgnenud aastakümnetel.

BIBLIOGRAAFIA

I. Uus Aabitsaraamat. Peterburg 1867. ▪ Kooli Lugemise raamat. Trt. 1867. ▪ Veikene geograafia. Trt. 1868. ▪ Meie kaubalaeva-vägi Lääne meres. Trt. 1868. ▪ Teadus ja Seadus põllul I. Peterburg 1869. ▪ Vanemuine Kandle healed. Peterburg 1869. ▪ Kolm isamaa kõnet. Peterburg 1870. ▪ Lauliku C. R. Linnutaja laulud. Trt. 1870. ▪ Vanemuine Kandle healed II. Trt. 1871. ▪ Arthur ja Anna ehk Vana ja uue aea inimesed. Trt. 1872. ▪ Rõõmus laulja. Trt. 1872. ▪ Kooli-atlas ehk maa kaardi-raamat. Trt. 1873. ▪ Kuidas põllumees rikkaks saab. Trt. 1874. ▪ Kooli Lugemise raamat II. Trt. 1875. ▪ Kooli Lugemise raamat III. Trt. 1876. ▪ Anid, nende kasulik kasvatamine ja nuumamine. Trt. 1876. ▪ Edasi. Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi viies aastapäev ja mis seal tehtud ja nõuu peetud. Viljandi 1876. ▪ Eesti hobused, nende mõistlik kasvatamine ja mõistmata rikkumine. Viljandi 1876. ▪ Kes tahab, see mõistab. Viljandi 1876. ▪ Kuidas karjad ja nende saagid meie põllumeeste rikkuse hallikaks saavad. Trt. 1876. ▪ Üks kõne Pärnu maakonna Eesti põllumeeste seltsis pidanud C. R. Jakobson, seltsi president. Viljandi 1876. ▪ Nattukene meie kevadisest rõõmust. Viljandi 1876. ▪ Galileo Galilei, üks valguse riigi vägev võitleja. Viljandi 1878. ▪ Meie laevamehed ja laevameeste koolid. Viljandi 1878. ▪ Saksakeele õppimise raamat koolidele I. Trt. 1878. ▪ Offene Antwort des Herausgebers der «Sakala» auf das zweite Anklageschreiben des Pastor J. Hurt. Fellin 1879. ▪ Helmed. Kooli Lugemise raamat tütarlastele. Trt. 1880. ▪ Sakala Kalender põllumeestele. Viljandi 1880.

C. R. Jakobson, Valitud teosed I—II. (Koostanud R. Põldmäe.) Tln. 1959.

II. [M. J. Eisen,] Carl Robert Jakobson. Tähtsad mehed III. Trt. 1883. ▪ J. Johanson-Pärna, Kuulus eesti rahva hariduse töötaja C. R. Jakobson. Tln. 1891. ▪ M. Martna, Carl Robert Jakobson. Tln. 1903. ▪ V. Ernits, C. R. Jakobson. EKirj. 1910, nr. 8 ja 10, lk. 305—323, 465—494. ▪ M. Kampmann, C. R. Jakobson kui pädagog. EKirj. 1912, nr. 3, lk. 97—104. ▪ B. Linde, Carl Robert Jakobson ilukirjanikuna. EKirj. 1912, nr. 4, lk. 148—154. ▪ A. Jürgenstein, J. V. Jannseni ja C. R. Jakobsoni ilmavaate kujunemisest. EKirj. 1914, nr. 1 ja 3/4, lk. 4—8, 79—83. ▪ A. Jürgenstein, Carl Robert Jakobsoni elu ja töö. Trt. 1925. ▪ E. Vesterinen, Carl Robert Jakobson, Eestin kansallisen heräämisajan merkkimiehiä. Porvoo 1926. ▪ H. Kruus, Carl Robert Jakobson võitlejana. EKirj. 1932, nr. 4, lk. 161—177. ▪ A. Käbin, C. R. Jakobson kui eesti põllumeeste juht. Tln. 1933. ▪ J. Roos, Carl Robert Jakobson. Võitleva rahvusluse pioneer. Tln. 1940. ▪ H. Kruus, Ajakirjanduslikud kohtuprotsessid C. R. Jakobsoni vastu. EKirj. 1940, nr. 6/7, lk. 254—282.

K. Taev, Mõningate C. R. Jakobsoni teoste tsenseerimisest. TRÜ Toim., v. 43. Tln. 1956, lk. 114—133. ▪ C. R. Jakobson ja tema ajastu. (Koostanud E. Jansen.) Tln. 1957. ▪ H. Kruus, Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel. Tln. 1957. ▪ O. Stein, C. R. Jakobsoni (1841—1882) ühiskondlik-poliitilised vaated. Tln. 1957. ▪ J. Depman, «Sakala» esimene eluaasta. Lng. 1957, nr. 3, lk. 456—463. ▪ J. Peegel, C. R. Jakobsoni «Sakala» osa eesti ajakirjanduse ajaloos. Lng. 1957, nr. 3, lk. 449—455. ▪ P. Tuhkru, C. R. Jakobson koolist ja selle ülesandeist. Nõukogude Kool 1957, nr. 1, lk. 6—18. ▪ K. Robert, Carl Robert Jakobsoni «Kooli lugemise raamat». Nõukogude Kool 1957, nr. 3, lk. 143—156. ▪ R. Põldmäe, C. R. Jakobsoni näidendi «Arthur ja Anna» sünni-

protsessist. Lng. 1957, nr. 5, lk. 774—777. ▪ R. Põldmäe, Carl Robert Jakobson Tormas. — Paar sammukest... I. Tln. 1958, lk. 66—117. ▪ C. R. Jakobsoni Talumuuseum. Koostanud M. Kahu, A. Mikk. Kurgja-Linnutaja 1960. ▪ E. Jansen, «Sakala» korrespondentsist ning mõisa ja talu majandusliku vahekorra kajastumisest temas. TA Toim. ÜS 1960, nr. 4, lk. 343—363. ▪ A. Mikk, C. R. Jakobsoni Talumuuseum. — Eesti NSV muuseumid. Tln. 1961, lk. 214—223. ▪ E. Jansen, Kuidas kirik «Sakalat» taga kiusas. — Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis II. Tln. 1961, lk. 225—253. ▪ R. Põldmäe, C. R. Jakobsoni eluloo ja tegevuse kronoloogia I (1841—1871). — Paar sammukest... II. Trt. 1961, lk. 360—406. ▪ R. Põldmäe, C. R. Jakobson Jamburgis aastail 1862—1864. KKirj. 1961, nr. 10, lk. 584—594. ▪ L. Loone, «Arthuri ja Anna» võimalikest prototüüpidest. KKirj. 1962, nr. 6, lk. 341—344. ▪ R. Põldmäe, C. R. Jakobsoni kirjandusliku tegevuse mõnest lõigust. Lng. 1962, nr. 3, lk. 461—470. ▪ R. Põldmäe, Materjale Jakobsoni «Kooli Lugemise raamatu» I osa sünni- ja levikuloo kohta. KKirj. 1962, nr. 10, lk. 591—602. ▪ E. Jansen, Rahva poliitilisest ja kultuurilisest aktiivsusest Eestis aastail 1878—1882. TA Toim. ÜS 1963, nr. 4, lk. 365—376. ▪ R. Põldmäe, C. R. Jakobsoni suhtumine esimesse eesti üldlaulupeosse. KKirj. 1963, nr. 10, lk. 597—604. ▪ R. Põldmäe, C. R. Jakobsoni näidendi «Arthur ja Anna» lavasaatusest. — Almanahh «Eesti Nõukogude Teater» VI. Tln. 1963, lk. 165—203. ▪ M. Kahu, C. R. Jakobsoni «Sakala» levikust. KKirj. 1964, nr. 3 ja 4, lk. 138—143, 211—217. ▪ A. Palm, C. R. Jakobsoni «Kolme isamaa kõne» tekkest, levikust ja vastuvõtust. — Paar sammukest... III. Trt. 1964, lk. 9—72. ▪ R. Põldmäe, C. R. Jakobson ja Kärkna muusikakoor. — Paar sammukest... III. Trt. 1964, lk. 73—102. ▪ E. Jansen, «Sakala» kaastööliste sotsiaalsest ja kutselisest jagunemisest. TA Toim. ÜS 1965, nr. 4, lk. 435—449.

VII peatükk

LYDIA KOIDULA

Rahvusliku liikumise juhtivaks lüürikuks kerkis äkkiloitva lendtähena Lydia Koidula. Süttinuna oma rahva demokraatlikest vabastusideedest suutis ta tõelise luuletalendina anda haarava sõnastuse kaasaja mõtetele ja meeleoludele ning viia romantilise isamaa- ja looduslüürika kõrgele tasemele. Koidula rajas ühtlasi eesti draamakirjanduse ja lavakunsti, viljastas 60-ndail aastail meie jutuloomingut. Tartus oma aktiivsuse kõrgperioodil viis ta ajastut edasi ka ennastsalgava ühiskondliku tegevusega. Oma poeetilise ja vaimustava isiksusega kõigele kaasa elades kasvas ta otsekui rahva unistuste kehastuseks, tõeliseks Koidulaulikuks.

Noorusaastad ja kirjandusliku tegevuse algus

Meie rahvusliku liikumise esilauliku sünnikoht Vändras, mille juurde praegu kergesti viib matkaja tee, asetses läinud sajandil veel kaugete metsade peidus, omaette keele ja kommetega maanurgas. Koidula isal J. V. Jannsenil oli teoorjuse päevil jätkunud annet ja püsivust haridust omandada, talupoja seisusest välja rabelda ning pääseda 1842. aastal Vändra köstri ja kihelkonnakoolmeistri ametisse. Saavutatud seisukoht lubas abielluda Rõusa mõisa saksa soost juustumeistri tütre Emilie Kochiga, kelle tõttu koduseks keeleks sai saksa keel.

Vändra köstrimajas sündis 24. (vkj. 12.) detsembril 1843 Jannsenite esimese lapsena Lidia Emilie Florentine. Nagu märgib isa oma päevikus, sai tütar temale varsti suurimaks rõõmuks, pärast lapse sündi aga haigestus pikemaks ajaks ema. Väikest Lollat (nii kutsuti Lydiat lapsena) on siis mõndagi puhku hoidnud ja eestikeelsete muinasjuttude ning rahvalaulude maailma juhtinud isapoolne vanaema Mall, kellelt Jannsenid olid pärinud oma sõnalise andekuse.

See oli meie tunastes oludes harukordne haritlaskodu. Isa hanesuletöö «Sanumetoojate» juures tegi temast populaarse kirjamehe. Halveneva

Mälestusmärk Koidula sünnikohas Vändras

läbisaamise tõttu pastor C. Körberiga, kes kitsendas niigi puudusega võitleva neljalapselise perekonna leivalauda, peale selle parema sissetuleku ja avarama kirjandusliku tegevuse lootuses asus Jannsen 1850. a. kevadel Pärnu Ülejõe koolmeistriks. Lydiale on meelde jäänud, kuidas neid nuttes saatsid Vändra klaasivabriku saksa soost tööliste lapsed, keda isa oli käinud õpetamas — pärimusteadete andmeil tütrekestki mõnikord enesega kaasa võttes.

Oma sünnikohast viis $6^1/_2$-aastane Lydia ühes ehk vähese eesti keele oskuse, kokkukuuluvuse kasteheinalise külatänavaga, erga loodusetaju ja eluaegse metsa-kiindumuse. Kõige suurema varana läks isa Jannseniga

kaasa Vändra soojalt lopsakas, humoorikas ja kõnekäänuline rahvakeel, mille rikkused tütar hiljem omandas.

Pärnu Ülejõe koolimajas, mis tookord asus veel avarate väljade keskel, möödusid tulevase luuletaja otsustavamad kasvuaastad. Uus kodukoht oma maastikumuljetega, oma jõe- ja merevaadetega, mis Lydiat sageli paelusid, on lapses äratanud sügava loodus- ja ilutunde.

Koidula noorpõlvekodu Pärnus, praegune memoriaalmuuseum

Kodusesse ellu ei toonud kohavahetus ega perekonnaisa kirjanduslik lisatöö esialgu oodatud lahedust. Pärnuski jätkusid abikaasade omavahelised — sageli tühjast kukrust tõusnud — ebakõlad. Jannseni päevikus paljusüüdistatud kitsalt perenaiselike huvidega ja tasakaalutu, aga ometi erga loodustundega Emilie Jannseni jaoks oli ilmselt liiga ränk see murekoorem, mille panid temale puudus, haigus ja kuuehingelise lastepere hooldamine. Et Jannsen peab järjest kaebama oma naise uskmatu meele pärast, siis ei saa kodust miljööd hommiku- ja õhtupalvetest hoolimata lugeda rangelt usklikuks. Kuna pereisa rähkles ajalehe ja klassitoa vahet, jäi ajanappuses kõik kasvatus juhuslikuks.

Kodused lahkhelid on tundelist ja vara-arenenud Lydiat sügavasti puudutanud. Oma mälestustes vaesuse kogemusi meenutades imestas ta,

Koidula tütarlapsena

kuidas lapsed — ema kolmeaastase voodis lamamise jooksul — võõrastes kätes ja halva eeskuju mõjul täiesti hukka ei läinud.

Hiljem on perekonna majanduslik olukord paranenud. Elu tundus siis vallatu poisteperega, ema küllasõitudega, Lydia «geniaalsete tempudega» vaba ning hoogne. Majapidamismured jättis Lydia meelsasti noorema õe kui «mõistlikuma» kanda, ise laskis ta lapsena raamatuisse süvenedes mõnigikord toidud põhja kõrbeda.

1854. aasta sügisel astus Lydia koduse ettevalmistuse järel Pärnu saksa kõrgemasse tütarlastekooli. Perekonna raskemad aastad ja murdeiga on tema algul edukat õppimist pidurdanud, kuid kooli lõpetas ta 1861. a. detsembris eranditult väga heade hinnetega. Lydia sai seega gümnaasiumi tasemele läheneva hariduse, maksimaalse, mis tollal Baltimail naisele üldse võimalik oli. 1862. aastal sooritas ta veel koduõpetajanna nn. suure eksami Tartu ülikooli juures, omandades õpetamisõiguse aadlike perekondades, millist võimalust ta aga kunagi ei kasutanud.

Rangelt saksavaimulises koolis püüti õpilastesse sisendada kõigutamatut austust saksa keele, kirjanduse ja kultuuri vastu, kuna teisi, ka vene kirjandust, vaid möödaminnes puudutati. Jannseni tütre lemmikaineteks said saksa kirjandus ja prantsuse keel. Õppeasutuses pandi erilist rõhku kirjatöödele, milles tulevane luuletaja näitas oma väljapaistvat andekust. Vanemaid abistada püüdes andis Lydia juba koolitüdrukuna eratunde ja asendas vahel isa ka koolitoas.

Pärnu eestlaste hulgas, kes polnud veel saksikuks muutunud, hakkas Jannsen tegema vaikset kultuuritööd. Jutuka koolmeistri juurde koguneti lauluharjutustele ja päevaküsimusi arutlema. Laulsid kaasa ka Jannseni mõlemad tütred ja Lydia kooliõedki, nende hulgas Lilli Suburg.

Tee oma rahva juurde leidis Lydia isa eeskujul, kelle «valud, mured ja mõtted» ta oli varakult kaasa elanud ja kellega koos rõõmutsenud esimese «Perno Postimehe» ilmumisel. Nagu kirjutab Jannsen «Ojamõldri» eessõnas, lubanud Lydia juba pisikese tüdrukukesena Vändras eesti rahvale «ühhe tillukese» raamatu kirjutada. Kui Jannsen ajalehe väljaandmisega alustas 1857. aastal oma elu peatööd, jäi tütar liigagi tihti isa abiliseks ja on sõna-sõnalt isa «kirjutse laua taga» suureks kasvanud. Lapseohtu Lydiat juhtisid ka ajalehest Jannseni isamaa-armastuse ja oma rahva austuse mõtted. Kui ka see rahvuslus oli kodanlik-klerikaalne, truualamlik ja leplik, siis seda võis täiendada Jannseni suurem julgus koduses mõttevahetuses — tema usk rahva tulevikku on olnud nii vitaalne ja kaasaviiv, et on tütregi otsustavalt eestluse poolele võitnud.

60-ndate aastate algul (mil Lydia töötas pidevamalt lehe juures) kajastusid rahvuslikud küsimused «Perno Postimehes» julgemini, võimalik et radikaalse «Revalsche Zeitung'i» mõjul. Tundub, nagu oleks ajalehe neist aastakäikudest esmamulje erksusega seemendatud Koidula Tartu-perioodi kirjandusliku loomingu temaatika.

Lydia oli veel kooliõpilane, kui «Perno Postimehe» veergudele jõudis (1861) tema esimene tõlkekatse «Kiwwi-rist», mis oma drastilise laadi poolest liitus «Misjonilehe» palade ja isa juttudega.

1863. aasta lõpul ilmus eri teosena *«Ojamölder ja temma minnia»* — muide ainuke raamat, mis kannab autori nime: Lydia Jannsen. See oli vabalt ümber pandud vähe tuntud saksa autori L. Würdigi jutu «Auf der Grabenmühle oder Geld und Herz» järgi. Kodumaal levis «Ojamölder» aeglaselt ja menuta. Kuid laulupeo aastal viisid väliskülalised teose kaasa ja see tutvustas meie jutukirjandust saksa ja ungari trükisõnas, tõlgiti isegi soome keelde.

Hoolimata «Ojamõldri» tõlkelisest laadist tähendas selle ilmumine rõõmustavat edusammu huvitava süžeearenduse ja karakterite poolest, samuti loodusmeeleolude ja armutunnete lüürilise väljendamise poolest. See tähendas ka 20-aastasele toimetaja-abilisele autoriks kasvamist.

Kuigi «Ojamõldri» olustik tundus võõrana, peegeldas see ometi meiegi küla vaeste ja rikaste suhteid. Jutu peategelane Andres Trimm kaotab ahnuse mõjul oma inimlikud tunded perekonna, poja Jakobi ja selle

armastatu Anna vastu. Raha needus asub noorte õnne teele. Alles sõda, katk ja surm suudavad murda uskmatu mehe südamekalkust ja panna nägema vaese tütarlapse üllaid hingeomadusi, tema truudust, töökust, abivalmis ning ennastohverdavat meelt, mis kaaluvad kaugelt üles kõik rikkuse väärtused.

Mõlemad Pärnus ilmunud jutud sissepõimitud piiblimotiividega ja laulusalmidega kajastavad Lydia Jannseni kirikumeelset hoiakut. Kriitilise meele virgumisest kõneleb humoristlik suhtumine kirikus magajaisse, käskude tuupimisse, silmakirjalikkusesse jne. Mõningaid anekdooditaolisi nalju, mis ära trükitud ka Jannseni Pärnu kalendris, võiks pidada perekonna ühisvaraks.

Kui «Kivirist» tunduvate isa mõjutuste tõttu jääb segastiililiseks, siis «Ojamöldris» on juba leitud omapärasem väljenduslaad. Jannseni labasusi ja liiglopsakust vältides hakkab siin arenema uus, kunstiliselt kujundatud, kõnekas ja liikuv proosastiil, mida rikastatakse lüüriliste ja humoristlike vahe-episoodidega ning rahvapäraste kõnekäändudega.

Noore toimetaja-abilise saksakeelsed sõnumikud õele (1862) aga ilmutavad taltsutamatut kirjutamislusti ning ärksat tähelepanuvõimet. Tema kirjeldused paeluvad erilise värvikusega, murdudes läbi huumori- või irooniaprisma. Need on eeldused, mis näivad ootavat suuremat ülesannet, avaramaid arenguvõimalusi.

Elu ja tegevuse kõrgperiood Tartus

Teatava murega kaheksaliikmelise pere peatoidule mõeldes kolis Jannsen 1863. a. lõpul Tartu, mille ta oli valinud oma ajalehe «Eesti Postimees» asupaigaks. See õnnelik elukohamuutus viis 20-aastase Lydia Jannseni kadaklikust ja provintslikult piiratud Pärnust maa südamesse, kuhu Jannsenite ja Tartu noorte tegevusega kujunes peatselt rahvusliku liikumise üks keskusi. Siin pingelise töö ja vaimse kasvu rõõmudes lõid õitsema tütarlapse heledad kirjanduslikud anded ja päiklev isiksus. Tuldi linna, kuhu oli ülikoolist tunginud loodusteaduse valgust, kus kuulsa botaaniku ja darvinismi populariseerija M. J. Schleideni õpetus oli äratanud nooruse hulgas suurt elevust. Tema ründamise hoos oli isegi tagurlik «Perno Postimees» darvinismi põhimõtteid ära trükkinud. Tartus polnud aga Jannseni maja ega ettevõtted hoopiski kindlustatud uute vaadete sissetungi vastu. Progressiivsemad rahvuslased võitsid peatselt Jannseni luuletajaks kasvava tütre oma mõjuringi. Siin kooli- ja ülikoolilinnas koondus varsti Jannseni ümber haritlasi ajalehe kaastöölistena ja pärast «Vanemuise» asutamist (1865) seltsi kuuõhtute sisustajatena (J. Hurt, P. Blumberg, C. Hohlfeldt, J. Mielberg, H. Rosenthal jt.). Juhtivale kohale Tartu demokraatide poolel kerkis arstiteaduse üliõpilane Paul Blumberg. Tema haarav, rünnakujulge ja terava sulega isiksus tõi suure tõusu Tartu patriootide meelestusse ja võib-olla Koidula tunnetessegi. Kuid

pärast ülikooli lõpetamist pidi ta 1867. aastal vastu võtma töökoha kauges Kaukaasias, jäädes nõnda paratamatult eemale kodumaisest elust.

Võib arvata, et noore kirjaneitsi paari Tartu algusaasta salapäraselt vähese esinemise varjul sünnib maailmavaateline ja kirjanduslik ümberhinnang ning tihe loominguline töö. Ajalehte jõuavad mõned jutud, aastal 1865 debüüt luuletusega. Siis antakse lugeja kätte Tartu rahvuslike mõjudega kolm lähekuti valminud teost: W. O. v. Horni järgi vabalt tõlgitud *«Perùama viimne Inka»* J. V. Jannseni nime all (1865) ja kaks anonüümset luuletuskogu *«Waino-Lilled»* (1866) ja *«Emmajõe Öpik»* (1867). Kui «Vainulilled» sisaldab enamasti varasemat loomingut, siis «Inka»-lugu ja «Emajõe ööbik» annavad tunnistust suurest ideelisest murrangust. Tolle aja kohta lausa erakordse teravusega on neis rünnatud feodaalset ja kiriklikku rõhumist. Uutest ideedest süttinud autor on paari aastaga tõusnud mahajäänud jannsenlike vaadete juurest ajastu kõige võitlevamate mõtete kuulutajaks. Oma luuletustega jõuab ta üldisest arengust ette ning viib hulki vaimustades neid tulevastele üritustele vastu.

Isa soovil jätkas tütar tööd ajalehe juures, millest kujunes tema elu kutsetöö esimese eesti naisajakirjanikuna. Lydia oli isale «ainus abi tema töö juures» ja suurem osa kaastööst tuli Jannseni kangeneva käe tõttu tütrel kirja panna. Kirjandusliku lisalehe «Jututuba» toimetamine langes täielikult tema õlule. Eriti raskelt koormas tehniline musttöö: tellimuste vastuvõtmine, arvepidamine, korrektuur, toimetuse kirjavahetus. Lydia mõttele, loobuda sellest tervist hävitavast kutsest, seadis Jannsen vastu kogu perekonna eksistentsi küsimuse. Ennastohverdav töö, mis nõudis aega tihti varahommikust hilisõhtuni, röövis noorelt inimeselt nii omaealistega läbikäimise kui ka looduserõõmud, sundis maha matma oma naisesüdame igatsusi. Vabu hetki kasutas ta lugemiseks, luuletamiseks, musitseerimiseks, lubades endale puhkuseks vaid väheseid öötunde. Kitsarinnalises saksa seltskonnas, keda šokeeris Koidula tavalisest erinev tegevusala, tema boheemlik töölaad, tema erinev riietuski, kutsuti teda «hulluks Lydiaks».

Ajakirjaniku kohustustes süvenes luuletaja ometi kogu maa sündmustesse ja rahva muredesse, millest ta ammutas ideesid ning teemasid oma loomingule ja iseseisvat otsustusvõimet. «Jututoale» andis ta aastate vältel paeluva kirjandusliku ilme koos humanistliku ja võitleva üldjoonega.

Kuna Koidula oma avarama silmaringiga ei tahtnud enam mahtuda vanadesse balti vaimu piiridesse, ei lasknud isa teda segada poliitika, kirjaviisi jne. küsimustesse. Isaga puhkes noorel aatlejal toimetustoa kollase kirjutuslaua taga istudes mõnigikord kestvaid vaidlusi. Hiljem Kroonlinnas meenutab Koidula seda «rõõmsa töö, väsimatu vaimse võitluse, vapra kultuurilise ja poliitilise mõttevahetuse» ajana.

Teda arendasid pealegi kirjavahetused kaasaja väljapaistvate isiksustega ja tõsised keskustelud Jannseni koduses salongis. Seda on külastanud progressiivsed haritlased, nii P. Blumberg, C. R. Jakobson, Fr. R. Kreutzwald, helilooja Kunileid, samuti akadeemik Wiedemann, soome rahvusliku

liikumise tegelane prof. Yrjö Koskinen, luuletaja J. Krohn, laulupeo ajal teadlased ja ajakirjanikud C. G. Swan ja J. R. Aspelin, ungari keeleteadlane P. Hunfalvy; balti liberaalne literaat Jegor v. Sivers. Eriti Jakobsoni ja Kreutzwaldi kirjad on Koidula maailmavaadet avardanud ja teda Jannseni mõjuringist demokraatlikumasse suunda juhtinud.

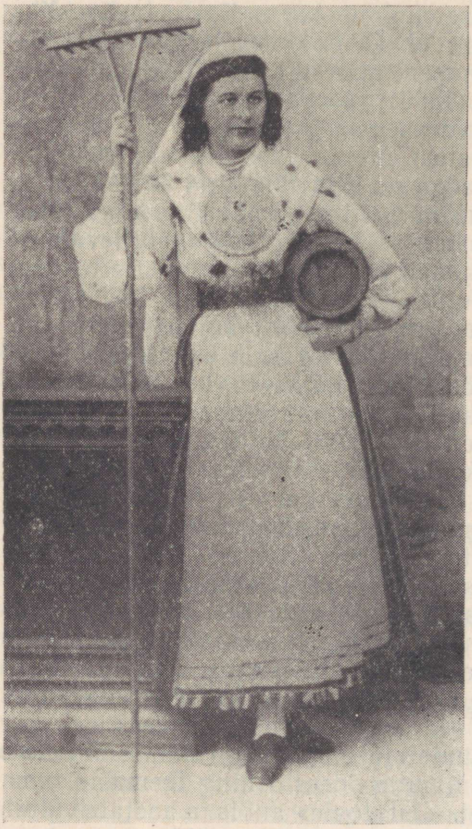

Koidula rahvariides (1867. aastal)

Koidula pöördumine kirjaga tedagi «Kasulises Kalendris» vihjamisi pilganud Viru lauliku poole sai alguseks ligi kuus aastat kestnud kirjavahetusele. Kõike austust, mida «Kalevipoja» looja isiku ja töö vastu lapsest saadik tuntud, siiralt tema ette kandes palus Jannseni tütar otsustavat hinnangut oma luule kohta, milles teda keegi polnud asjatundlikult juhatanud ega õpetanud. Avara südamega Võru tohter, keda olid võitnud «Emajõe ööbiku» isamaalaulud, tunnustas luuletaja suurt andekust ja tema luule mõtterikkust, kuid näitas üksikasjalikult ja karmi otsekohesusega ka tema keele- ja vormivigu. Et Kreutzwaldil oli mõttes kasvatada Koidulast oma töö jätkaja luulepõllul, seab ta sihiks tema vaimse arendamise, vabastamise kiriku ja isa Jannseni mõjudest. Siitpeale kasvas ka Koidula kunstimeisterlikkus, tema teadlik töö luuletustega.

Lauluisa ümbritses laulikneiut sooja mõistmise ja tunnustuse õhkkonnaga, toetas ja julgustas tema püüdlusi. Kirjavahetusest kujunesid meie minevikukirjanduse kõitvamad leheküljed, oma erakordselt rikka sisuga on see aga asendamatu ajastu ja kahe kirjandusliku suurkuju siseelu tundmise allikas. Koidula kirjutab oma teostest, näidenditest, teatritegevusest, toimetustöö raskest argipäevast, avaldab oma suhtumist rahvuspoliitilistesse ja maailmavaatelistesse küsimustesse. Kirjades on talletatud Koidula tegevuse kõrgaastate vaimse kasvu käik koos tema sädeleva, leidliku, vaimuka isikuga. Sellisena ta kehastas Kreutzwaldi naise-

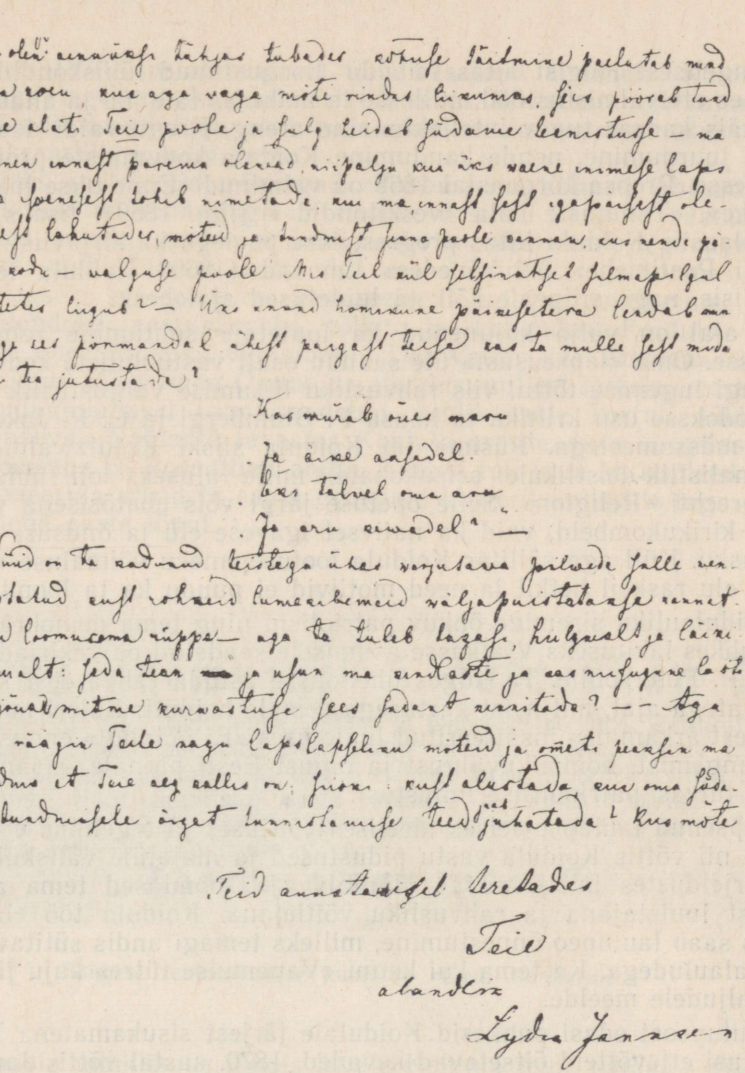

Lehekülg Koidula kirjast Kreutzwaldile

ideaali, ühendades lapseliku tunnetusrõõmuga emantsipeeritud ja haritud naise arukust.

Kasvava kiindumuse lõikas läbi ja tumestas kauaks meeli Kreutzwaldi abikaasa kiivusestseen. Tema nõudmisel katkes ka «südame-teenistuseks» saanud, avara õnnetundega kirjavahetus. Keeldu pidas Koidula üle poole aasta, jätkas siis küll kirjutamist, ent ometi mitmeti muutunud toonis.

Hingelisest löögist aitas toibuda hoogustunud ühiskondlik tegevus, laulupeo ettevalmistustööd, millesse ta mahutas täie jõu ja andumuse. Sellega käis kaasas tugev intellektuaalne areng, Kreutzwaldi demokraatlike ideede juurdumine, nende kandumine Koidula kodumaiste probleemidega juttudesse. Proosa kõrgaastal 1868 on valminud «Enne ukse lukkutamist», «Ainuke», «Tammiste küla «veskitondid»» (ilm. 1869), lisaks veel paar proosalaastu. Koidula liitus progressiivse poolega ka kirjaviisi küsimuses. ««Eesti Postimehe» õhtukõnedes» ilmuvad (1869) Koidula teosed uues kirjaviisis, nagu siitpeale kõik ta luuletused ajaleheski.

Sel ajal on välja kujunenud ka luuletaja suhtumine religiooniküsimustesse. Oma «lapseusust» üle saanud osalt vastuoluliste kodumõjude ja Lessingi lugemise tõttu, viis rahvusliku liikumise valgustuslik kirikuvaen ja ortodoksse usu kriitika ta kaasa P. Blumbergi ja C. R. Jakobsoni stiihilise mässumeelega. Püsima jäi Koidula siiski Kreutzwaldi-lähedasele ratsionalistlik-deistlikule seisukohale, mille aluseks oli ühiselt loetud F. Albrechti «Religion». Selle õpetuse järgi võis ebatõsisena võtta mitte ainult kirikukombeid, vaid ka naiivset igavese elu ja õndsuse väljateenimise usku. Küll aga säilitas Koidula lootusepaneku võimaluse «kõrgemale jõule» elu raskeil hetkil ja need motiivid ei puudu ka ta loomingus.

Koidulauliku sisemine õhkuv patriotism ning tema demokraatlik meelsus puhkes läkituseks Vjatkasse asumisele saadetud palvekirjade-liikumise juhile P. Petersonile. Ta julges ühendusse astuda rahva eest kannatanud võitlejatega ajal, mil neist kartusega eemale hoiduti; Kõleri maalist «Nõidusunest ärkamine» inspireeritud luuletuses «Ei jäänud!» ennustas ta ahelate langemist, hommikuvalgust ja õigust Eesti pinnale, «Isamaa!» värssidest tulvas patriootilist innustust.

Küpsenud laulupeo-eelses ideelises võitluses ja tegelikus ettevalmistuses — nii võttis Koidula vastu pidustused ja majatäie väliskülalisi. Oma reisikirjeldustes imetlevad P. Hunfalvy ja soomlased tema ainulaadset isiksust luuletajana ja rahvusliku võitlejana. Koidula töö elamuslikuks tasuks saab laulupeo õnnestumine, milleks temagi andis sütitava osa oma isamaalauludega. Ka tema kui kauni «Vanemuise tütre» kuju jäi pidupäevilt paljudele meelde.

Laulupeost edasi puhkesid Koidulale järjest sisukamatena Tartu heledad, uusi ettevõtteid õitsetavad kevaded. 1870. aastal võttis Jannsen koos tütardega osa «Kalevipoja»-õhtutest. Koidula kaalus tütarlastekooli asutamise võimalust. Pärast esimest teatrietendust toimus juulis meie tolleaegsete haritlaste ainulaadne ühine väljasõit Helmesse, Tarvastusse ja Viljandi, kus olid arutlusel Eesti Kirjameeste Seltsi ja Eesti Aleksandrikooli küsimused. Kirjavahetus lubab aimu saada selle väljasõidu elamusrikkusest, neil aegadel on võinud sündida Koidula optimistlikud luuletused «Kallim kingitus», «Üürikene», «Ööbik!».

See oli ajaviiv, mil rahvusliku liikumise vastassuunad töötasid veel koos enne lõplikku lahkuminekut. Pärast laulupidu Jannsenile lähenenud

Jakobson on 1870. aastal saatnud tihti kaastööd ajalehele. Koidula sai rohkem aega tegelemiseks näitekirjanduse ja lavastuste ettevalmistamisega. Näidendilooming kujuneski tema intensiivseks kaasaminekuks Jakobsoni demokraatlike nõudmistega.

Juba 1868. aastal olid mõningad «Vanemuise» liikmed tahtnud katsetada eestikeelse näitemänguga, mis tookord siiski teoks ei saanud. Aga seltsis püsis vajadus uudse eeskava, rahvast tõmbavate tegevusvormide järele. Tunti mahajäämust teatri alal naabritest Lätis ja Soomes. Suurimaks takistuseks oli seejuures eestikeelse lavateose puudumine. «Vanemuise» viiendaks aastapäevaks tõlkis ja kohandas Koidula kiiresti Th. Körneri ühevaatusliku värssjandi «Der Vetter aus Bremen». 24. juunil 1870 toimus «*Saaremaa Onupoja*» etendus, millest loetakse eesti teatri algust. Ruumipuudusel tagasisaadetud publikuosale korrati tükki veel järgmisel päeval. Näidendi lavastas Koidula arstiteaduse üliõpilase, oma pärastise õemehe H. Rosenthali abiga. Autoril tuli luua ka kupleed ja laulud, komponeerida viisid ja saata esinejaid klaveril kulisside taga. Trükis ilmus näidend aasta lõpul.

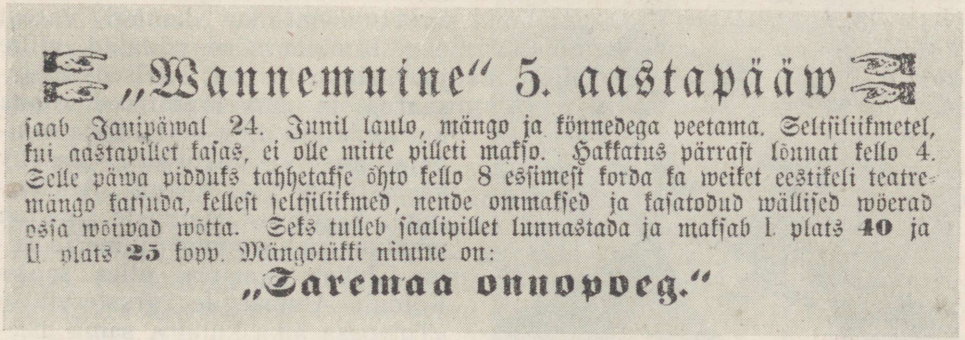
„Wannemuine“ 5. aastapääw

saab Jaanipäwal 24. Junil laulo, mängo ja kõnnedega peetama. Seltsiliikmetel, kui aastapiljet kasas, ei olle mitte pilleti makso. Hakkatus pärrast lõunat kello 4. Selle päwa pidduks tahhetakse õhto kello 8 esimest korda ka weiket eestikeli teatremängo katsuda, kelleſt jeltsiliikmed, nende ommakſed ja kasatodud wälliſed wõerad essa wõiwad wõtta. Seks tulleb saalipillet lunnastada ja maksab I. plats **40** ja II. plats **25** kopp. Mängotükki nimme on:

„Saremaa onnopoeg.“

Esimese teatrietenduse kuulutus «Eesti Postimehes»

Sama aasta mihklikuus jõudis lavale Koidula teine näidend «Maret ja Miina ehk Kosjakased» ja 1871. aastal «*Särane Mul'k, ehk Sada vakka tangusoola*» (trükis 1872). Seda vaevalt aastapikkust lavakunsti harrastust on hiljem hakatud nimetama Koidula teatriks. Kolmanda üldlaulupeo jaoks kirjutas Koidula Kroonlinnas (1880) veel neljanda näidendi, kolmevaatusliku «Kosjaviinad ehk kuida Tapiku pere laulupidule sai», mis pääses trükki ja lavale alles Nõukogude Eestis.

70-ndaiks aastaiks jõudis Koidula oma kirjanduslike võimete ja ühiskondliku mõju hariastmele, ka tema kui autori nimi sai järjest tuttavamaks. Kuid just neil väliselt edurikkail aegadel neelas liiga raskete tööaastate

jälil hiiliv väsimus ja tühjusetunne luuletaja saavutuste-rõõmud. Kriisi süvendasid eriti haigevoodisse sundiv ületöötatud käsi, samuti kuidagi vägivaldselt summutatud armastus (1870. a. lõpul), mille üksikasju on perekonnal õnnestunud järelmaailma eest varjata. Jannseni töömasin hakkas mõtlema oma elule: «Midagi tohib ometi iga inimene ka iseenesele nõuda — ja mis on siis minu päralt? Minu silmapisarad ja minu laulud ja õieti on mõlemad identsed.»

Nagu pidulikuks kokkuvõtteks Koidula Tartu-perioodi tööle kujunes 1871. a. suvel isa ja vend Harry seltsis sooritatud huvireis Riia ja Tallinna kaudu Soome ning sealt Peterburi kaudu tagasi. Minekuelevust tõstsid eriti «Uusi Suometari» toimetaja A. Almbergi kutsed, kellega Lydia oli kirjavahetuses 1869. aastast alates.

Hoolimata suvevaheajast kogunesid külaliste vastuvõtuks Helsingisse soome juhtivad rahvuslikud tegelased: senaator J. W. Snellmann, «Kalevala» koostaja E. Lönnrot, prof. Yrjö Koskinen, C. G. Swan, J. R. Aspelin, A. Almberg, Fr. Perander, soome teatri üks rajajaid Emilie Bergbom jt. Täiuslikuma õnnetundega kui kunagi varem elas Koidula need nädalad, mille joovastust tõstsid suvised kaljusaared ja järvemaastikud, tema kui luuletaja ning oma rahva esindaja austav vastuvõtt, kasvav vastastikune kiindumus Almbergiga. Kogu see elamuste tulv on nõudnud vabastavaid rütme ja riime. Juba tagasiteel olles saatis Koidula Almbergile värsstervituse «Toivossa aika kuluu», sama meeleolu jätkab Tartus avaldatud õnneraske «Suveööse».

Antti Almberg-Jalava

Ent Lydiat tabas pettumus, kui järgnevates kirjades oma noorusearmastuse purunemisest skeptiliseks muutunud A. Almberg nende edasise vahekorra laadina soovis näha ainult kestvat sõprust. Kõik Koidula kaunilt reisilt toodud värskus hukkus enesesüüdistustes ja sompus sügisega tulnud haiguses.

Neil hingeliselt rasketel aegadel on Koidulale armastava hoolega lähenenud tema kauane austaja, arstiteaduse üliõpilane Eduard Michelson, kes saigi nüüd oma varasemale abieluettepanekule jaa-sõna. Michelson oli

saksastunud lätlane, kuid oma valikut põhjendades asetas Koidula inimese rahvuste vahedest kõrgemale. Peigmehe saksameelsus, ükskõiksus rahvusliku tegevuse vastu ja keeleoskamatus tekitasid küll kahtlusi, kuid teiselt poolt hindas Koidula tema loodusteaduslikku maailmasuhtumist, mis oli vaba usulistest eelarvamustest, samuti ka naise vaimse töö alahindamisest. Ometi oli tema mõrsjaõnnel paratamatu vari.

Koidula otsust mõjutasid omajagu nii noorema õe Eugenie eelseisev abiellumine kui ka kodune pinevus isa saksasõbralikkuse ja J. Hurda eemaldumise pärast «Eesti Postimehe» juurest. Rahvusliku liikumise eri rinnete samaaegse vastuolude teravnemise tõttu katkesid sidemed senise lähedase ideekaaslase Jakobsoniga. Hakkas murenema ka vahekord Kreutzwaldiga, kellega mõrsja ei oska nüüd enam tabada õiget tooni. Hingelises lõhestatuses kaotas Koidula palju oma siirusest ja puhtsüdamlikust ususst inimestesse.

Kihlus tehti teatavaks 21. novembril 1871, Michelsoni sünnipäeva eelõhtul. Koidulauliku eelseisev elumuutus tabas rahvuslikku üldsust suure kaotusena. Kirjades mõrsjale avaldati neid mõtteid varjamatult (J. Adamson, A. Reinvald). Eriti tõsiselt hoiatas Koidulat Kreutzwald nii kodumaalt lahkumise kui ka selle abielu eest. Heitluses väljastpoolt tulevate ja sisemiste kahtluste, oma naisesüdame kiindumuste ja patrioodituunete vahel kulus pikk ning närvesööv kihluseaeg. Laulatus toimus 19. veebruaril 1873 Jannseni Tiigi tänava kodus. Noorpaar sõitis otsekohe posthobustega kraamikoormal Jõhvi jaama, sealt rongiga Peterburisse ning üle jää edasi oma uude kodusse — Kroonlinna.

Isikliku elu rajamise rahututel aastatel (pärast «Suveööset») on Koidula avaldanud vaid paar-kolm lüürilist pala. Kaks ajalehejuttu «Koola Rientsi» (1871) ja «Vildako valla vaenelaps» (1872) jäid mõlemad pooleli. «Eesti Postimehe» kalendris 1872. a. peale ilmus viis tähtsusetut anekdooti. Koidula kirjast Kreutzwaldile on teada, et 1872. a. alguses sattus liig-agara koristaja läbi tulle terve kogu luuletusi, millest ta järgneval suvel pidi trükki andma «Emajõe ööbiku» teise osa. Muu hulgas hukkus kümme jutustavat luuletust, puhtalt-kirjutisi ja esimesi visandeid mitmest aastast.

Lüürika. Salapäraselt peidetuna arenes Koidula luuletalent. Tema varasemad saksakeelsed värsiharjutused on meile tundmatuks jäänud. 28. juulil 1865 debüteeris senine juttude autor «Eesti Postimehes» nimemärgi «L» all luuletusega «Koddo», millele sama aasta novembris järgnesid lisalehes «Emmasüdda» ja «Kassepu». Need värsid tutvustavad kogemustega autorit ja on nagu proovid peatselt järgnevatest luuletuskogudest. Sest *«Waino-Lilled»* tsenseeriti sama aasta oktoobris (ilmus 1866), märgituna I osana. Teise osa asemel anti trükki «Eesti õpik Emmajõe kaldal» (tsenseeritud märtsis 1866), mis seisis aga valmistrükituna terve aasta ja ilmus alles suvel 1867 *«Emmajõe Õpiku»* nimelisena. Luulekogude lühikesel vaheajal toimunud autori ideelis-kunstiline küpsemine iseloomustab Koidula võimete kiiret tõusu.

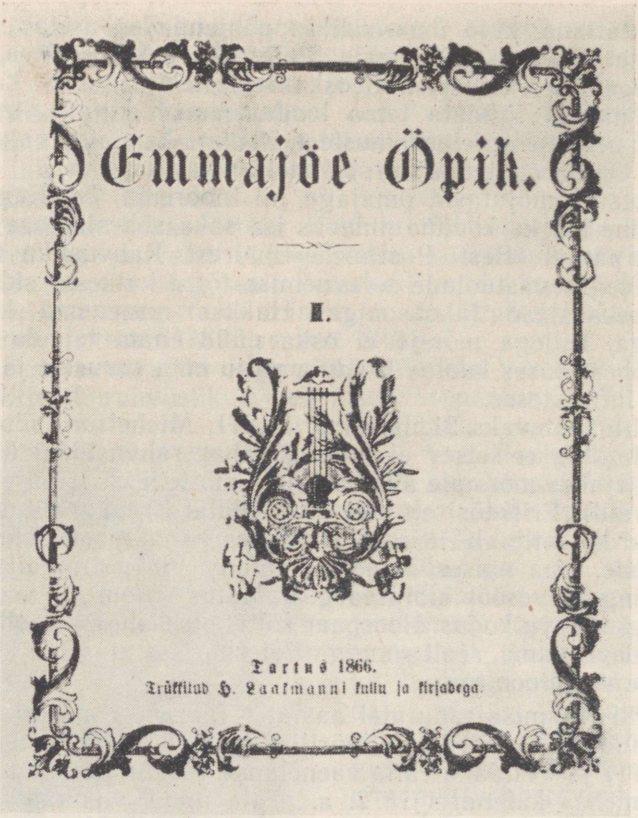

Esikkogu ilmutab luuletaja meelsuses teatavat tagasilööki võrreldes ründavatoonilise «Perùama Inkaga». Et kogu on avaldatud ainult Jannseni «tungiva nõudmise» peale, võib arvata, et autor ilmumise ajal oli sellest juba üle kasvanud. «Vainulilledesse» on mahutatud varasemad, osalt Pärnus sündinud ja — peale mõne erandi — tõlkelaenulised luuletused. Võib oletada, et Lydia isa eeskujul juttude kõrval hakkas ümber panema ka luulet saksa allikaist, millega oldi vahetus seoses juba saksakeelse hariduse tõttu. Kirjandustunnid juhtisid saksa klassikute-humanistide (Lessing, Herder, Goethe, Schiller) ja romantikute (Rückert, Geibel jt.) luulesse. Ka revolutsiooniliste romantikute Hoffmann v. Fallerslebeni, F. Freiligrathi, G. Herweghi, H. Heine jt. värsse võis leida lugemikest ja õpikuist. Kuid Jannseni majas ristlevad pietismi ja didaktilise valgustuse mõjud olid noore kirjapiiga kasvatanud vastuvõtlikuks ka passiivsele biidermeierlikule perekonna- ja koduluulele. Pealegi peeti silmas meie talupojast lugejat, kellele Jannsen arvas klassika ümberpanekut ras-

kesti mõistetavaks ja isegi sobimatuks, «otsekui satterkuub sahha tagga». Nii on Lydiagi tütarlastekooli õpikuist ja lauluvarast, kirjanduslugudest ja kaasaegseist almanahhidest otsinud vähem tuntud kirjanduslikke eeskujusid. Varsti lõid Koidula muusikarepertuaaris Schuberti ja Mendelssohn-Bartholdy viisidega helisema romantikute värsid. Jannseni perekonna armsatest lauldavatest lauludest leiame Koidula poolt eestindatuna H. Heine «Kolm rahva laulu» ja L. Uhlandi «Ei silma meid keegi seal» («Hirtenlied»).

Pika aja jooksul on kasvatanud Jannseni tütre kujundi- ja luulemeelt Elise Polko koostatud saksa luuleantoloogia «Luuletervitused» («Dichtergrüsse») teine, täiendatud trükk (1861), millest on säilinud Koidula enda allakriipsutustega eksemplar. Sellesse teosesse oli koondatud ulatuslik valik (üle 500 lk.) klassikutelt ja romantikutelt, aga ka koguni tundmata autoritelt, sealhulgas palju biidermeierlikku elementi. Mitmeid allakriipsutatud värsse antoloogiast on Koidula kasutanud ehituskividena, mõtetena mõnes luuletuses («Kaugelt koeo tulles», «Emmasüdda»). Suure hulga allakriipsutustega luuletusi on ta tõlkinud ja siit on neid kogunenud nii palju, et võis mõelda värsivihu avaldamisele. «Vainulillede» koosseisust leiame antoloogias 17 luuletust, millest mõningaid on võidud tõlkida ka varem ning teistest allikatest. Need pärinevad enamasti vähe tuntud autoreilt (G. Scheurlin, H. Silesius, E. Rittershaus, J. Sturm jt.), mõned siiski ka A. H. Hoffmann von Fallerslebeni, Justinus Kerneri jt. luulest. Siit on mõningaid luuletusi ulatunud «Emajõe ööbikusse», näiteks tuttav «Neiu kanga juures» (R. Reinicki j.), ja hilisemassegi värsiloomingusse.

Lydia Jannseni tõlkeis on — erinevalt tema isa rohmakast ümberütlemise laadist — algupärandi mõtet ja kujundeid loovalt jälgitud. Vaatamata sisulisele läheduspüüdele mitmes luuletuses («Noremehhe iggatseminne», «Tüttarlapse kaebtus», «Saeweske» jt.) väldib maitsega tõlkija teisal originaali biidermeierlikke magusroosilisi või meie olustikku sobimatuid motiive («Ukse kõrvas», «Armo kaenlus») või elustab eesti varianti oma isiklike mälestuspiltidega («Koddo»). On püütud sageli jääda sama rütmi juurde, maha variseb aga eeskujude tore riimivõrestik ja sünnivad omamoodi lihtsad laulukesed, mitte pingutatud tõlked.

«Vainulillede» värsivormis «Ees-sönnast» õhkub heakombelist alandlikkust. «Weike... ja alwake» tundub endale uus talent, kui ta meie kirjandusse astudes tagasihoidliku vainulillena romantiliselt asetub võimsa tamme alla, millise motiiviga algaja poeetiliselt kujutab Kreutzwaldi suurust. Kuid vainulille kindlaks elusihiks on oma piskuga «annet möda» teiste kasuks elada. Värsivihk paneb nähtavale ka kõik selle, mis tütrele on ilmselt üle kandunud isa pärandist. Mõnigi lendav ingel, Jehoova või ortodoksliku köstrijutluse tiraad võib olla Jannseni otsese mõju jälg.

Jannseni kodu ja kirjanduse paksult didaktiline ilme on koormanud poetessi kohusetundlikku meelt ja pannud esikkogule eeskätt õpetliku mõtteluule pitseri. Nendel mõjutustel on siia jõudnud saksa perekonna-

luule eeskujud, mis manitsevad hoidma vähenõudlikku ja leplikku meelt. Nende ilmekamaks näiteks võiks olla sujuvalt eestistatud «Maenitsus»:

Südda, ei sa kaugelt pea
Tõssist õnne otsima;
Waggusi kuid loda, ussu,
Armasta ja kannata!

Teisal kohustatakse kalliks pidama truud südant, milleta oldaks «sandist waesem», aga oma õnne ja armu varjama kurja maailma eest.

Mitmes luuletuses («Mets», «Hommiko») tuuakse elamuslikke pilte ja helisid loodusest («Kahhiseja mets end wänab / Suwwetormi wõimo al!»), saavutatakse tormlevat hoogu otseütlemisega («Kuis kejk tärkab, kohhab, tõuseb») või tabatakse õnnestunud häälikulist intonatsiooni («Sojad tuled linnolauli»). Kuid loodusparalleelide didaktilise mõtestuse ja romantismipärase kaduvustunde paisutamise tõttu kuhtub luuletuste lõppvärssides kõik kõhnaks ja elamusteta õpetuseks. Sellest ei pääse ka kaunis «Laened», mis oma kärme libisemisega värsis meenutab inimelu kiiret möödumist. Mõnevõrra tundelisema lahenduse on leidnud realistliku algusega «Süggise-mõtted» («Jubba kasse ladwalt lehhed lang'wad»).

Romantismiomane on poetessi sage jõudmine luuletuste lõpul hauamõtte ja kaduvustunde juurde. «Vainulilledes» on see kristlikult mõistetud haud, mille rahulikku puhkust saab oma vaga eluga ära teenida ja millest surmaingel viib taevasse.

Kohati on aga tõeline luuletajatemperament juba selleski kogus visanud maha religiooni ning väikekodanliku sordiini ja saavutanud kunstilisi võite. Olgu näiteks romantiline «Noremehhe iggatseminne» (K. G. v. Leitneri j.), kus tõtlik lühivärss lööb rahutut lööki («Werri mul noor ja kuum, / Koddo mul kitsas ruum, — / Ei leia hinge piin / Otsa ei rahho siin!»). Ilmaliku rõõmu ja mure juurde jõuavad mõned armastuslaulud, nii vallatlev «Kella hellin rindus», julge suuandmisega ja ahistava südamevaluga «Tüttarlapse kaebtus». Autori sügava tunnetuse järgi pühitseb alles armastus inimest mõistma looduse ja luule täit ilu («Armastus»). «Vainulilledes» trükitakse teistkordselt klassikaliselt lihtne ja rahvaomaseks saanud «Koddo» («Meil aea äärne tännawas»; K. Grothi j.), milles lapseunistuste ja tegelikkuse igavene ning valulik vastuolu kumab kasteheinalise külatänava raamis. Ja viimaks ka «Kewwade and», mille otse kordumatu värskuse loob Koidula intiimlüürika üks emotsionaalsemaid liitkujundeid:

Noor kewwade mull' õie wihma
Täis kättil pähhä kallanud!

Järgnevad tundelised otseütlevad värsid suudavad seda meeleolu lõpuni kanda ja üle viia lugejasse:

Et weel ni paljo õnne nääksin,
Ni paljo õisi nähha saaksin —
Kes olleks sedda uskunud!

Lydia Koidula

Vähemasti nelja luuletusega seisab noor autor juba rahvusliku liikumise ühiskondlike päevamurede keskel. «Linnataim» valmib «Eestirahwa tarwitusseks, kassuks» ja kõneleb autoripoolsest rahva tulunduslike raskuste mõistmisest talude ostu ajastul. «Õppetus» kutsub võitlusele rahvahariduse eest, et murda ka rumaluse raskeid orjapaelu. «Neid auusta» on ilmselt mõeldud eeskätt Kreutzwaldi teenete hindavaks esiletõstmiseks.

Ja nagu ennustusena isamaalauliku tulekule tundub pateetiline «Kaugelt koeo tulles»:

Eestima, Eestima —
Kes mind wõtnud ülleskaswata'!
Eesti leib, mull' üksi maggus maitsed —
Eesti piir, mind üksi kindlast' kaitsed —
Tänno Issale! et terreta'
Wõin sind jälle, kallis issama!

Ehkki selles on mõningaid laenulisi motiive saksa luulest (Herwegh, Hoffmann v. Fallersleben), pole need värsid siiski üksnes abstraktselt literatuurne kujutelm (nagu seni väidetud), vaid ilmselt esile kutsutud võõrsilt tagasipöördunud õnnetute väljarändajate kannatustest. Oma esteetilise mõju saavutab luuletus selle enneolematu kiindumusega, millega eesti keele, leiva ja piiri poole pöördutakse. Esmakordselt on siin osatud efektiivselt kasutada ka rütmi, mida markeerib löövalt naisriimide värsipaar ja raskekõlaline korduv «Eestima! Eestima!».

Kuid ei saa salata, et algaja ning võõrkeelse hariduse saanud luuletaja mõte või kujund jääb esikkogus mõnigikord ähmaseks; raskelt paindub eestikeelne tekst, segab saksapärane fraseoloogia, eksitakse rektsiooni ja eituse, ka rütmi ja riimipuhtuse vastu.

«Vainulilled» pakub huvi kõigi nende kirjanduslike ja maailmavaateliste mõjusegude poolest, millest hakkas selguma autori ilme. Pietistliku ja biidermeierliku alguse juurest jõuab Koidula selles kogus ehtromantiliste puhanguteni ja tõuseb oma kaasaja, oma rahva kannatuste ja hädade mõistjaks. Meie kirjanduses tähendas luulevihk ka kunstimeisterlikkuse võite oma spontaansete ja poeetiliste kujundite ning kaunikõlalise sõnavaraga.

C. R. Jakobson, kes uut talenti otsekohe oli märganud, soovitas oma sõnavõtus («Eesti Postimees») selliseid luuletusi rohkemgi noorte kätte, sest isegi sakste rohuaiast «noppime saggedaste paljo sandimaid». See esikkogu inspireeris Jakobsonile ka ajajärgu kõiki lootusi sümboliseeriva luuletajanime Koidula.

Teine kogu «Emajõe ööbik» toob meie kirjandusse üllatava tundepuhkemise oma tosina isamaalauluga. Üldse leidub siin väikekodanlik-didaktilisi luuletusi ainult üksikuid — tunduvalt suurem hulk värsse vahendab nimekate saksa revolutsiooniliste romantikute tunde- ja mõttemaailma, andes sellele omapoolse, eestipärase elamussisu. Uue värsikogu tiitlistki näeme lähenemist tegelikule Eestile, Tartule kui rahvusliku liikumise keskusele ja avaluuletus «Teretamine» ennustab patriootilist luulet, kus

eesti laulik astub eesti rahva ette. Tunnete poole pöörduvate saatesõnadega

Ja mis südamest tuln'd, mingu
Jälle mingu südame!

läheb teele romantiliselt emotsionaalsele alusele toetuv «Emajõe ööbik».

Kõrged vaimsed väärtused, õilsad tunded — tõsidus, truudus, ausus, halastus kannatajate vastu, armastus, patriotism, need on elu rikkused, millest laulab tõsisepalgeline poetess. Ta hindab armastust elujõu ja rõõmu allikana, milleta hukkuks inimene nagu lind priiuseta või lill valguseta («Ei ma jõua» — vana saksa rahvalaul). Enamiku «Emajõe ööbikus» moodustavadki saksa romantismi eeskujudele toetuvad üldsõnalised looduse- ja armukooskõlad ning dialoogid loodusega. Koidula on sealt oma tunnete laadile vastavalt valinud hingelise, platoonilise osa. Lahusoleku mure, igatsus, truudust murdev armsam, aga ka armsama nägemise rõõm saab luuletuse emotsionaalseks lähtepunktiks. Pilved, linnud ja kerge tuuleõhk peavad kandma igatsusi ja muret kaugel viibiva kalli inimese pärast («Näed kõrged pilwed —», «Lenda!»). Ööbiku hääl, tähtede hulk, päikese läige, lillede ja lehtede ilu, kõik see romantilise armastuse isikustatud saatjaskoor — kõik kustub, närtsib, kui «teiseks läks» armsama süda.

Kes teab, autori isiklikele meeleoludele vastab ehk algupärasemana tunduv «Isse tahtsid», milles oma karmi keeldumussõna järel ollakse nagu küünal, mida leek seest õõnestanud. Segamata armuõnn heletab maailma luuletustes «Kui õis mis õitseb heinamaal —» (Burns'i j.) ja «Ma ollen mo armokest näinud». Vastavalt sisu õnneküllusele on siin armupillava käega heidetud võrdlusi ja lõpuks üle mindud pildile, kuidas rahvaski õnnelikku nähes rõõmustab, ning lõpetatud tõusvalt:

Mo südda õiskab ja laulab
Kui lind seal oksa peal
Ja sedda teeb mo põues
Keik armo ja õnne heal!

Olgu need tunded esitatud osalt kolmandas isikus, kõlab neist küllalt sisemist helinat, luuletaja alati valvel südame rõõmu ja nukrust, mida kandub lugejassegi. Koidula kujutab armastust sügavate tunnete, helge rõõmu ja püsiva valu luulena. Need on lihtsad luuletused kaunis poeetilises sõnastuses, kui nad ka kujunduselt jäävad maha Koidula teiste luuleliikide tasemest.

Terviklikuks hümniks emaarmastuse avarale mõistmisele, hoolimata oma laenulistest osadest, on kasvanud «Emmasüdda», mille eleegiline elutunnetus on haaranud mitmete põlvede lapsesüdameid.

«Emajõe ööbiku» vähest looduslüürikat täidab kevadete suur tundeelevus, mis võib pärineda veel Pärnu suurvete vabastava rõõmu päevilt. See tuleb murekoormaid äraheitvate lootustega, lauludega («Looda!»), «taewast tiwaga» mõõtva linnu avarustundega («Kewwade tullik»), kogu olemuse kaasaõilmitsemisega nurme rohupõõsastele:

Kas olgo ränk ka talwe külm ja waewad,
Noor suwweõhk keik murred unnustab;
Mo südda on kui nurme rohhopõsad:
Noor päike nored õied õitsetab.

(*Uus rahho*)

Niisuguse poeetilise ja harukordse pildistikuga on loodusele lähemale jõutud kui kusagil mujal selles kogus. Teistes kevadelauludes vallutab luuletaja ka lihtsalt oma tundepuhanguga, hoogsa kõne ja hüüatustega.

Kuid läbi kevade kõlab ka leinalaul («Ja õues on kewwade») ning härdameelselt viibitakse minevikumälestuste juures luuletuses «Kassepu». Sügavalt läbielatud ja läbituntud luulet leiame aga eriti «Emajõe ööbiku» patriootilisest osast.

Koidula isamaaluule äkki puhkenud sära varjutas eelkäijate saavutused ja tema tõus tundub meile suure üllatusena. Ei saa aga Koidula loomingust arvata, nagu oleks see temaatikalt midagi täiesti uut. Isamaakujund Koidula luules kasvas peamiselt kahe alakujundina, mis voolasid nagu kaks harujõge ühiseks hoovuseks: üks on isamaa rasket orjaööd mäletav priiuseluule, teine hümniline ülistuslaul. Esimene haru hoovab meie kodumaise demokraatliku kirjanduse lätteilt. See on «Kalevipojast» lähtuvate, rahva rasket minevikku kurtvate ja vallutajate vastu pööratud ideede iseenesestmõistetav omaksvõtt. Luuletustest «Emmajõe kaldal» ja «Mõtted Tom-mäel» paistab läbi Faehlmanni muistendite motiive. Koidula ise rõhutab Kreutzwaldi mõju oma «Emajõe ööbikule» ning pole kahtlust, et näiteks tema «Priiusele» noort laulikneiut kõrge eeskujuna võis paeluda. Kõigest sellest on sugenenud rõhumisvastane üldsiht, priiuse ja orjapiinade temaatika, Vanemuise ja Kalevi kujud. See motiivistik ja ideesuund on juhtinud Koidulat algupärase ainestiku ning mõtte juurde, meie rahva ajaloo, raske orjapõlve ja muinsusromantika juurde.

Koidula isamaaluule teine haru tuleb ilmselt Saksamaa vabastussõdade patriotismist. Rahvuse tekkimine oli loonud ka meil eeldused ühise kodumaa käsitlusele luules. Jannseni selleaegset õiget vaistu ja rahvuslikku optimismi iseloomustab tema mure eesti isamaaluule pärast. 1860. aastal E. M. Arndti tulipalavat isamaa-armastust ülistades küsis ta: «Millal tullewad, kes Eesti rahwast ka eht issamaa-laulus õppetawad omma issamaad ja seisust armastama? Eks se Maarja-ma, kus peal meie käime, mis meid toidab ja pärrast lahkest kaisso wõttab, mitte kita egga laulda ei sünni?» Nende motiividega, millega võiks ennustada ka Koidula tulekut, ilmus 1861. aastal Jannseni «Eesti Laulik». Selles leidub muu seas 20 tõlkelaenulist isamaalaulu, mis olid kogunenud Jannseni koorilaulurepertuaarina ja mille juurde kuulusid truualamlikud ning rahulolemisele manitsevad värsid. Jannseni paksust noodikõitest leiame ka ühe Lydia käega sissekantud laulu ja küllap isa tegevus sel alal sai tütrelegi otseseks tõuke andjaks.

Nii tuli rahvuslikku äratust Jannseni kaudu, tuli ühtse Saksamaa eest

võitlevast luulest, revolutsiooniliste romantikute lugemisest. Mõnede eeskujude ilmsikstulek saksa poeesiast ei tarvitse meie silmis vähendada Koidula isamaaluule ajaloolist tähtsust ega selle elamusväärtustki. Üle on võetud peamiselt üksikmotiive, musikaalse tunglevuse ja rütmi elemente oma luuletuste ehituskivideks. Kuid poetess on seejuures juba suutnud anda iseseisvat loomingut, mis ületab eeskujud ja milles kajastub rahva tõelist kannatust. Seostatuna meie rahvusliku liikumise temaatikaga on siit autori idee ja kujunduse läbi kasvanud ületamatut patrioottilist lüürikat.

Koidula inspiratsioon polnud ainult kirjanduslik, vaid selle taustaks oli rahvusliku liikumise tõus ja tema enda lootusrikas meel. Ta usub optimistlikult, et aeg toob muutusi. Peamine on, et tuleb endal tegutseda. Kuid polnud kerge feodaalolude poolhämaras end tunnistada «isamaa lapsiks».

«Emajõe ööbikus» läksid lugeja kätte hümnilised «Sind surmani!», «Mo issama on minno arm!», «Üht eestilaulo». Neile sarnanes oma kiindumusliku laadiga 1867. aastal «Eesti Postimehes» avaldatud «Eesti muld ja Eesti südda». Neis laulab poeet võõraste poolt kaua ikkes peetud sünnimaa looduse ja nooruse ilust, keele kõlavusest, õnnest tema rõõmu ja valu tunda, tema jaoks elada, tema eest surra. «Vainulillede» kiriklik, hauatagune õndsus kasvab õndsuseks puhata kodumaa mullas, saab peaaegu panteistlikuks sulanemiseks looduse igavesse ringkäiku («Mo põrmust lilled õitsetad»). Need olid südant kiirendavad, lootusrikkad helid, romantilise tunde imepäraselt jõudu ja tuleviku-usku andvad helid tõsise, keeldumusnukra muusa kandlelt. Need isamaahümnid kandsid eriti laulupeo päevil ja hiljem laiadesse hulkadesse sügavat patriotismi.

Kirglik tundehoog andis tõelise luule võimu üldistele suurtele mõistetele, millega lähenetakse isamaale. Näis, nagu hakkaksid Eesti vainud alles nüüd haljendama ning kodumaa tuul ja päike hellitama («Sind surmani!»). Ülevalt pihtimuslike, südamest tulevate sõnadega kõnetatakse isamaad luuletuses «Mu isamaa on minu arm!». Lugejasse sööbivad need vastupandamatu intonatsiooni («So linnud und mull' laulawad») ja korduste eufooniaga.

Koidula ühiskondlikult kõige ründavamat luulet esindavad nn. priiuselaulud, millel ei puudu side romantismi rõhumisvastase kirjandusega («Mo issama, nad ollid matnud», «So priust ollid matnud—», «Mõtted Tonimäel», «Kül tahhaks nad!», «Emajõe kaldal»). Sügava kaastundega puudutatakse neis kodumaa ajaloolisi kannatusi, kuuesaja aasta ülekohut, rahva maetud ja taasärkavaid lootusi. Mõjukalt üldistavates kujundites ja emotsionaalsetes piltides paiskab luuletaja süüdistusi ristirüütlite ja nende järglaste vastu.

Mo issama, nad ollid matnud
Sind raske, musta kattega, —
Muud hawatud mapinnast tõusnud,
Kui werrelilled, õitsema.
Ja ahhelas sa ennast wäänsid,
Ja orjaikkes ohkasid, —
Ja waikseks, waiksemaks siis läksid —
Siis unnesurma hingasid!

Teisal võrdleb luuletaja isamaad kirstu maetud neiuga («Ei jäänud!») ja pisarais lillega («Miks sa nuttad?»). Luuletuses «Mõtted Toomemäel» heidetakse feodaalidele päris otsesõnalisi süüdistusi («Piits ja werri wallitsesid!») ja paljastatakse ristikuju orjapõlve sümbolina.

Sõdda pikkas werrerides
Sõidab tulleratta wankris
Sinno pinnal, Eestima!
Temma sammul haigus astub,
Orjapõlli kütkeid tõstab
Ristilõdud kujuga.

Kõik need öövarjud pühib ära luuletuste lõpul tõusev hele koiduvalgus — priius. Tugevad kontrastid, pimeda orjaöö, kadunud ja jälle tõusva koiduvalguse vastandus loovad priiuseluule dramaatilise pinge ning järgneva hõiskava vabanemistunde. Neid luuletusi kannab suur elamus, mis väljendub mõjukate isikustatud piltide kaudu ja mis aheltroopidena ühes suunas voogades organiseerib stroofi ja haarab kaasa lugeja.

Luuletaja suurele kujundusvõimele ja ideelisele küpsusele ei vasta siiski alati tema keelelised ja värsitehnilised võimed. Kreutzwald oma märkustes näitas autorile mitmeidki keele- ja vormivigu (saksapärane eitus, kulunud riim jne.). Koidula sõnastusele, eriti «Emajõe ööbikus», on omased ka julged dialektismid, mis alati ei tule siiski luulele kasuks.

Vaatamata oma sisulisele uudsusele ja poeetilisele tasemele levis «Emajõe ööbik» visalt — nagu ka Kreutzwaldi luule ja «Kalevipoeg». Kuid C. R. Jakobsoni «Kooli Lugemise raamat» kandis 1867. aastast peale tuhandete lugejate kätte otse L. Koidula nime all paremad luuletused «Vainulilledest», «Emajõe ööbikust» ja «Eesti Postimehestki». See väga tugeva patriootilise jõuga valik on suurt mõju avaldanud nii sirguva noorsoo kui ka täiskasvanute keskel.

«Emajõe ööbik» jäi Koidula viimaseks eluajal ilmunud koguks, tema hilisemaid luuletusi tuleb otsida perioodikast, koguteostest ja käsikirjadest.

Viljakas luuleperiood jätkus veel samal 1867. aastal «Jututoas» kümmekonna luuletusega. Nende hulgas ilmusid tema kahanemata värskusega kevadelaul «Tulnud!», kaks parimat isamaalaulu «Eesti muld ja Eesti südda» ja «Miks sa nuttad?». Uut temaatikat ja lähenemist rahvaloomingule märgib Kreutzwaldi muinasjutu ainetel loodud ballaad «Uddomäe kunningas». Selle süžeepinevusse on autor suutnud kätkeda dialooge ja humanistlikku ideed inimese igavesest ilujanust, on tabanud ballaadipärast pahaendelist meeleolu, mida süvendab luuletuse maastikupildi Uhlandi-moeline kordus alguses ja lõpus. Kohati keeleliselt küündimatu, üllatab ballaad leidlike riimide poolest (*hirm — süttewirm; ihhutab — kihhutab*).

Tänapäevani haaravaks jäänud «Miks sa nutad?» algab konkreetse looduspildiga ja loomuliku, lihtsa, autoris kaasaheliseva pöördumisega lille hingevalu poole. Kuid hüüdega «Tõsta pead, õiekene!» on see juba avardunud suureks julgustavaks sümboliks, mis oma piiritlemata sisuga jääb ammendamatuks ja mõjub alati õisvärskelt. Sellele tõusuhoole on lähedane veel teravalt ründav luuletus «Ei jäänud!» (saadetud P. Petersonile), mis jäi avaldamata, nagu ka isamaalt lahkumist leinav raskemeelne «Üksi soendab».

Terve hulk Koidula pisarlikku ja varjamatu kannatusega intiimlüürikat, mis luuletaja-patrioot vapralt oli sulgenud laualaekasse, tuleb nüüd algkäsikirjade alusel ümber asetada Kroonlinnast Tartu aegadesse. Kirjutatud pikema aja jooksul, enamasti ehk peale viimast luuletuskogu, panevad need mõtlema autori isiklikele meeleoludele.

Siit leiame «Emajõe ööbikule» lähedast looduse- ja armutunde kokku-

sulamist. Näiteks olgu diskreetne «Tamme all», kus valukahin tammelehtedes meenutab kadunud õnne, või «Kaljukiri», milles armutunne raiutakse kivisse, või umbleina eksiv «Jä Jummalaga!». Aga ka loodusrõõmust helisev «Kevade on sala tulnud». Uudsena kõlab nende hulgas romantismi meelisteema luuletaja saatusest ja luuleallikast, mis Koidulal vastupidi valust voolavale saksa luulele rajaneb rõõmu ja mure kaksiktundel:

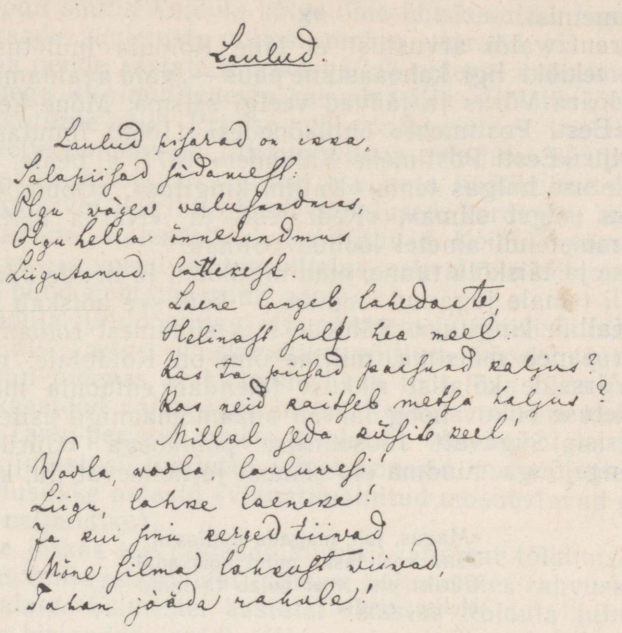

Laulud.

Laulud pisarad on ikka,
Salapiisad südamest:
Olgu vägev valusundmus,
Olgu hella õnnetundmus
Liigutanud lõttekest.
Laene langeb lahedaste,
Helinast sulf hea meel:
Kas ta piisad paisund kaljus?
Kas neid kaitseb metsa haljus?
Millal seda küsib keel'
Vodla, vodla, lauluvesi!
Liigu, lahke laeneke!
Ja kui sinu kerged tiivad
Mõne silma lahkust viivad,
Tahan jääda rahule!

Tähelepandav on siin rahvalaulu algriimi ja parallelismi sissetoomine, mida soovitasid ühtviisi nii Kreutzwald kui Jakobson.

Südames peidetud luulemõtted päästab huulile armastus ja alles armsama nägemisel «lauluks muutus ilm» («Kust ma laulu õppinud?»). Lauludeks muutuvad korduvalt ka armupisarad («Laulupisarad»).

Suur hulk armastusluuletusi («Kust sa siis aru said?», «Ma naeran ja laulan», «Kõige kibedam» jt.) annab edasi kuidagi kahestunud meeleolu, oma tunnet varjava lüürilise kangelase elamusi. Näiteks napisõnaline «Kui vähe!»:

Kui vähe, sõber! veel
Tunned mind sa,
Kui usud: naerdes hing
Rõõmus mul ka!

Lill õitseb kõrre peal —
Uss närib sees!

Pääv naerul näeb mind, —
Öö silmavees.

Neid kõiki iseloomustab eriline keeleline graatsia, heinelik mõttekergus, ootamatu anžambmaaniga saavutatud murduv meeleolu, sonetipäraselt puänteeritud lõpp. Nende luuletuste arvukusel näib mingi side olevat autori isikuga, kes oma uhke välise esinemise taga peitis mõnikord suurt sisemist purunemist.

Pärast Kreutzwaldi arvustust ei lähe Koidula luuletused otse ajalehte — seal tekibki ligi kaheaastane paus —, vaid avaldamiseks mõeldud värsid käivad ära Võrus ja jäävad veelgi seisma. Mõne keskpärase salmiku järel ««Eesti Postimehe» õhtukõnedes» (1869) ilmutas selle vaikse küpsemise vilju «Eesti Postimehe Kalender» 1871. a. peale. Seal on kümmekonna luuletuse hulgas tema «Kallim kingitus», «Ööpik!», «Üürikene», «Vesi», «Kaks selget silma», «Kedrates» ja «Narva neitsi» — teine Kreutzwaldi muistendi ainetel loodud ballaad.

Elu rikkuse ja täiskõla tunne, oma missiooni ja nende väärtuste mõistmine, mida oli temale jaganud isamaa, — kõik see hõiskab hümnina üles luuletuses «Kallim kingitus». Tähtedest ja südamest romantiliselt vastukõlav isamaa paneb mõistma, milline õnn on Koidulale: olla sündinud eestlasena! Värsside kõlalist rikkust täiendab eufoonia mitmesilbilistes riimides, luuletuse õhkuv hoog lähtub anžambmaaniga esiletõstetud daktülilisest värsist. Sügavalt filosoofilise põhikoega «Üürikene» kutsub elama täie hingejõuga, tundma elu rikkust ja helisevat ilu, kõige ta kaduvuse kiuste:

«Magus, jah, magada mullassa:
Täna veel laske mind hõiskada!
Üürike elu: veel hoiab ta mind —
Helise, rind!»

Olemisõnn põhjamaise valge suveöö ees, millest tuikab läbi ööbiku hõise, on kätketud luuletusse «Ööbik». Tormikõlade ja lainerütmide virtuooslik esilemanamine vabavärsilises ja alliteratsioonirikkas luuletuses «Vesi» paneb mõtlema lauliku lapsepõlvele Pärnu jõe kaldal. Ka varem (1868) loodud «Kaks selget silma» kuulub oma nalja taha peitleva armutunnistusega ja sujuva rütmiga Koidula selle žanri paremate hulka.

Siin harukordselt voolavaks arenenud eesti keel on küpsenud autori proosažanrite harrastustes, aga ka sihipärases töös värssidega: palju lootes Koidula talendilt, pani Kreutzwald temale ka enesetäiustamise kohused. Kalendris avaldatud lauludes on oskuslikult kasutatud poeetilisi figuure ja eufoonilisi vahendeid, luuletuse graafilist kujugi, kusjuures valitsevaks jääb neis südamest tulvav suur tunne.

Koidula täit kaasaelamist oma aja poliitilistele päevaküsimustele näitavad tema «Saaremaa onupoja» ja «Kosjakaskede» lavastustes esitatud kupleed: «Päeva ära iial laida», «Ära nina kõrveta!», «Eesti sõpru leitaks' ilmas», «Haljas ilmas kõnnib vaga» jt. Nende teravat poliitilist laadi võis

inspireerida Peterburist saabunud C. R. Jakobson. Satiiri ja pilget kallates naeruvääristas Koidula talupoegi enda nõusse meelitada püüdvaid mõisnikke, «Vanemuise» ilmalikule tegevusele ja rahvuslikele ettevõtteile hammast ihuvaid pastoreid, seltsisiseseid saksikuid kombeid jne. Kergelt visandatud, lööva riimiga tarbeluuletustena on need andnud võimalust Koidula satiiri- ja pilketalendil kaasa kõlada seotud kõnes.

Tartu-perioodil suutis Koidula kõige oma ühiskondliku tegevuse kõrval luua ligi paarsada luuletust, millest umbes veerand jäi autori eluajal ilmumata. Tema nende aastate lüürika näitab pidevat kunstimeisterlikkuse tõusu. Segailmega «Vainulilledest» kasvab välja «Emajõe ööbiku» emotsionaalne romantiline stiil. Priiuse- või looduseluules voolab ülekohava tunde hoog aheltroopidena ja liitkujunditena rõhulises süsteemis. Teisal saavutab sedasama musikaalse autori eksimatu häälikuline intonatsioon, lihtsa sõna kirglik või lüüriline jõud, hüüatused, kordused, anžambmaani oskuslik kasutamine. Kalendrilauludes liituvad Koidula värssidele vaba keeleline voolavus ja vormi teadlik viljelus, rahvalaulu eufoonilised rikkused, mõõdukas püüd puhtama riimi poole.

Proosa. Koidula jutuloomingu algupärasem ja ideelis-kunstiliselt kaaluvam osa sündis Tartus, ühiskondliku võitluse nõudel. Juttude üldine maht kasvas siin pidevas ajakirjanduslikus töös, kus täita ja toimetada oli iga nädal kaastööd vajav «Jututuba». Koidula rohkem kui 80 proosateosest langeb Tartu-perioodi umbes poolsada. Nende hulgas leidub pikemaid ajaloolisi jutustusi, lühijutte, mõistukõnesid, muinasjutte, anekdoote ja populaarteaduslikke palasid (viimatimainitud moodustavad proosatööde üldarvust ühe neljandiku).

Noor abiline jätkas isa jälgedes kiiresti valmivat tõlkimis- ja ümberkohendamistööd, mille edasiviivat tähtsust kujunevates rahvuskirjandustes pole põhjust salata. Esimestel aastatel rikastas Koidula juturepertuaari peamiselt saksa kirjanduse najal, hiljem saksa keele vahendusel ka ukraina, vene, läti, hollandi, prantsuse jt. rahvaste olustikku või ajalugu eesti lugejaile lähedale tuues; mõned soome palad on ta tõlkinud otse algkeelest.

Lydia esimesed sammud juttude mugandamisel toimusid omalaadses koostöös isaga, kes algul parandas tütre abituid katsetusi ja kelle lopsakast sulest mõnigi kõnekäänd või vanasõna toretseb algaja leheküljel. Paari jutu kohta on Koidula ise hiljem märkinud: isaga kahasse. Jannseni olustikulise proosa ja Koidula lemmikkirjaniku Fritz Reuteri realistlik-humoristliku loomingu mõjud on tõsielulähedast hõngu viinud romantiku jututoodangusse. Kirjaneitsi tõlkejutud erinevad isa omadest selgesti oma kujundlikkuse, valituma sõnastuse, temaatika ja aktuaalselt demokraatlike ideede, samuti ka mitmekesistuvate žanrite poolest. Koidula ajalehe-kaastöö ilmus enamasti anonüümselt, tema eri raamatutena avaldatud jutud aga — välja arvatud «Ojamölder» — J. V. Jannseni nime all.

1865. aastal jõudis niisuguse raamatuna lugejate ette *«Perùama viimne Inka»*, mille teemaks on selle kauge maa põliselanike ja nende viimse

kuninga kannatused hispaanlastest vallutajate all ning rahva vastuhakk oma piinajaile. Tõlgitud üsna vabalt W. O. v. Horni jutustuse «Huaskar» järgi, näitab see töö siiski ka tõlkija ilmset kiriku- ning rõhujate-vastast hoiakut. Kiriku kui koloniaalrahvaste alistamise, hävitamise ja röövimise õigustaja tõelise olemuse paljastamine, aga samuti orjastatud rahva kisendava olukorra kirjeldused võisid kergesti mõtte viia meie maa feodaalsetele hädadele. Alistatud inkade kannatuste kõrvutamisele meie oludega juhtis eriti P. Blumbergi arvustus «Perno Postimehes», soovitades juttu lugeda «tähhelepannes» ja «meie aegse aea ülle» järele mõteldes.

Tartu algusaastate «Jututoa» väheses ja vähe omapärases kaastöös välgatab paaril korral autori uudne huvi aktuaalsete ja ühiskondlike küsimuste vastu («Ihhonuhtlusse kautussest Preisimaal», 1864; «Rummala palwekirri», 1865). Viimases jutus on läbi pääsenud peksustseen mõisas. Muus osas ei suudeta luuletuskogude avaldamise ajal tõusta üle ajaviitekirjanduse taseme («Kuida 2000 rubla kasarahha wõib kautada», «Leitud warra» jt.). Uusi jooni Koidula proosatoodangusse on toonud 1867. aasta. Isiklik tutvumine C. R. Jakobsoniga sama aasta suvel, tegelemine Kreutzwaldi «Eesti rahva ennemuistsete juttudega» ja kirjavahetus J. v. Siversiga on suunanud Koidulat rahvaloomingu rikkuste juurde. Ta asus muinasjutu- ja muistendiaineid värsistama ning ka ajalooline jutustus «Narva linna al. 1700» seostub meie maa sündmustega. Järgmisel, 1868. aastal on kirjanik oma proosateostele leidnud aineid ja probleeme kodumaa ühiskonnast, mis tema osalt võõraeeskujulistele ja -olustikulistele külajuttudele annavad algupärandi väärtust. Selle aasta kolm jutukest, proosalaastud ja 1869. aasta võitleva ideestikuga tõlkejutud liituvadki Koidula proosa kõrgperioodiks.

Oma visandlikus külajutus «Enne ukse lukkutamist» on Koidula aineks võtnud feodaalkorra lõpu valusaima ühiskondliku küsimuse — talupoegade väljarändamisliikumise. Seda ühiskondlikku vastupanuliikumist püüdis taltsutada Jannsen manitsustega ja Kreutzwald värsshoiatustega, andes süüd neile, kes rahvast võõrsile meelitavat. Neil kirjanduslikel eeskujudel õhutavad ka Koidula jutus lihtsameelseid võõrsile rändama alatud isikud, kuni ametivõimude vahelesegamine paljastab petturid ja pöörab jutu õnnelikule lõpule. Kuid Koidula läheb esimesena nähtuste sotsiaalsete põhjuste juurde, otseselt nimetades süüdlasena mõisavalitsust. Tema peategelast Hannust tõukavad petiste küüsi painajalikult meeles püsivad renditingimused, tasumata võlad ja hirm rendi tõstmise ees. Ka maapuudus on üheks ajendiks: Kõrtsi Priidu ahvatleb Hannust äraminekule tema rendikoha enese kätte saamise lootuses. Napijooneline tüübikujundus jutustuses visandab Koidulal hiljemgi korduvaid abielupaaride meeliskaraktereid: Mäetaguse Hannus, õieti healoomuline mees, kuid torm, äge ja kange peaga, ei kuula naise nõuannet; tema Tiiu, kel naisterahvalik «terrawam tundmine süddames», aimab õigemini kõiki ohte. Sõnastus, milles esineb üksikuid saksapärasusi, on üldiselt voolav ja rikastatud rahvakeelsete väljenditega.

Sama 1868. aasta teisel poolel ilmunud rõõmsameelses jutus «Ainuke» on Lohasaare Andrese lustakalt humoristliku ja seiklusliku kosjalooga seostatud kõik see positiivne ja lootustandev, mis rahvusliku liikumisega tärkas külas, eeskätt lauluseltsides. Andres on lauluseltsi liige, sealt aga tulevad koolmeistri kaudu uued ja erutavad mõtted, mis külarahva panevad kihistama-kahistama: võitlus uue kirjaviisi ja kooliolude parandamise eest, samuti meie rahvalaulu hindamine ja kaitsmine kirikliku hävitustöö vastu. Sealt levib uus elukäsitus, mis eluseltsilise valikul ei arvesta kaasavara, vaid «süddame kippitust», tundeid. Seda uut teed läheb ka Lohasaare Andres ja külarahva parastamise, vana moodi vaheltkauplejate ja kõigi äparduste kiuste viib ta koju «lauloräästa», kes esimesest pilgust oli temas armastuse äratanud. Riivamisi on jutustuses kõne alla võetud ka sulaste ja peremeeste vastuolud (päevilise Miku arutelus).

«Tammiste küla «veskitondid»» pole olustikult ega kliimalt (kapsad on maha istutatud lihavõttepühadeks jm.) päriselt meie maale kohandatud. Väga romantiline armastusteema on jutus põimitud tollal elulise ja aktuaalse võitlusega ebausu vastu. Nagu vaimupimedusest põhjustatud eelarvamused, nii võis kuritegevusele kattevarjuks saada ka vagatsusmask. Teeröövlist veskipoiss käib iga pühapäev palvemajas, ja pole esimene kord, et «palvemaea ja vaga nägu peaheritsat varjanud!». Siin on Koidula tüübikujundust ilmselt mõjutanud Kreutzwaldi kirjade (ja kalendrijuttude) oma aja kohta ketserlikud tõekspidamised.

Koidula ideestiku esiletoomisega tabame vaid ühte poolt tema olemusest; autori mõistmine saaks poolik, kui jätaksime kõrvale neil aastail tema suure tundekasvu ja lürismi (mis puhkes näiteks Kreutzwaldile saadetud kirjades). «Ainukest» ja «Veskitonte» võiks otseselt nimetada romantilisteks armastusjuttudeks: mõlemas ärkab armastus esimesest silmapilgust kaaslase vastu, kelle nimegi ei teata. See on nimetu igatsus, tunne, mis sünnib otsekui imena ja mis alles annabki õige mõtte laulule ning elule. Meeleolu avaraks tõusuks kasutatakse looduse kaasahingestamist: armuõnnes vaikimine pehme ööbikuhääle ja ladvalehtede liikumise all või ebaõnne painavad tunnid, mil pilved katavad «raske, pimmeda tiwaga tähhewalgust kinni».

Tüübikujunduseski kontrasteerivad enamasti romantiliselt must-valge: Karusta Hinn ja Turuvere Taavet, Vaariku Kadri ja Koidu Tiiu. Sooja poolehoiuga on kujutatud Lohasaare Andrest («Kehhast pik ja sirge, näust walge werrega ja kaks sinnist lahket silma peas»). See on tõsine töömees, kes hommikust õhtuni laulab ja hööveldab. Kindla ja terava sõnaga kaitseb ta uusi seisukohti külaeitede ja peremeeste vastu, ainult kosjaloos näitab ta oma abitust. Temaga harmoneerib Tiiu — sihvakas mustasilmaline piiga, kes on esimene heinakaarel ja esimene laulmas, kellel helisevad suus regivärsid. Negatiivsete tegelaste iseloomustamiseks puistab autor irooniat, vaimukat pilget ja olustikus realistlikke detaile. Pilget sajab mõistuseta ja maitseta tööd rühmavale Tust-Kadrile, kelle peaajud ei küüni mõtlema kaugemale lõunasöögimuredest, kellel mõtteid asendab

kiriklik dogma: mees peab naise pea olema. Tõsieluliselt on nähtud küla oma rahutute ja uudishimulike eitedega, samuti oma protsessimistega uhkeldav Vaariku Villem.

Keele-stiili ja kujunduse paremate saavutustena tunduvad romantilised looduse ja noorte tunnete kirjeldused, mis kohati langevad küll sentimentaalsusse. Neis esineb ulatuslikke ahelpersonifikatsioone, nagu Koidula luuleski. Autorile on omaseks saanud väga rikkalik ja dünaamiline verbide kasutamine, nagu näiteks «Veskitontide» alguses: «Tuulehoog vilistas ja kiunus korsnast läbi, pühkis läbi metsa ja üle nõmme, et puud nutsid käes ja oksad nagu raske vaeva all ohkasid; lõi vasta Tammiste veske veiket akent, et ruudid lõgisesid ja väsind, lahja küünlaotsuke ahju rinna äärel vahete vahel, nagu uinistaja laps, tukkudes pead tuuleõhu käes kõigutas [- - -]». Eriti peab märkima Koidula väljenduse sära ja särtsakust, sõnavara julget ja kõlavärvini tabavat valikut. «Ainukeses» on oskuslikult kasutatud vestelist sõnastust kõnekeelt matkivate küsi- ja hüüdlausetega.

Laulupeo-aastal astuvad Koidula tõlkejutud juba rahvusliku idee teenistusse, tuues (meie oludega kõrvutamiseks) orjuse- ja rõhumisevastase temaatika, teisalt rahvaste vabadusvõitluse, mida juhivad rahva hulgast tõusnud patrioodid. Jutustuses «Johanna d'Ark» viib lihtne prantsuse lamburneiu sõjaväed inglise vallutajate vastu. Sellal kirjutatud «Martiniiko ja Korsika» tutvustas lugejat Prantsuse kodanliku revolutsiooni vabadusideedega, mistõttu jutu lõpp (teos ilmus 1874. aastal) ei pääsenudki läbi tsensuuri. Eri raamatuna avaldatud teoses *«Juudit ehk Jamaika saare viimsed Maroonlased»* (1870) väljendavad neegrite võitlused oma halastamatute isandatega teravat rõhumisvastast ideed.

Laulupeole järgnenud ülendatud meeleolud, aga ka kokkupõrked priiuse vaenlastega on Koidulat juhtinud tuge otsima slaavi rahvaste progressiivsest jutukirjandusest, mille üheks varasemaks vahendajaks eesti lugejaile ta nõnda sai. Ta tõlkis vene päritoluga «Kosma Minia» ja jutustas vabalt ümber «Olesja» — ukraina revolutsioonilise naiskirjaniku Marko Vovtšoki teravalt feodalismivastase «Kasaklanna» järgi (Riia ajakirjas «Die Libelle» ilmunud saksakeelse tõlke põhjal). «Olesja» süžeeks on vaba kasakaneiu raske elukäik, kes armastusest pärisorjaga abielludes langeb ka ise orjaks. Tõlkides lisas Koidula omapoolseid tundelisi rõhke orjaema silmavee kibedusest, orja oma põllulapi viletsusest ja lõpetas süüdistava üldistusega: «Selle ühhe sarnatselt on miljonide ello ärra ellatud. Ja meie aegil julgeb weel innimesi olla, kes sedda aega wabbandawad?»

Koidula valgustusliku sihiga lühipalades jutustatakse «meie ja võõramaa» loomadest, taimedest, kaugetest maadest ja rahvastest, ehituskunsti suursaavutustest jne. Neile paladele lisavad oma eriilme tema tundeline ja kujundlik esituslaad ja 60-ndate aastate lõpul selgesti avalduv demokraatlik mõtteviis. Autor ei jäta näiteks kirjeldustes süüdistamata kaugete aegade orjaperemehi («Egiptuse piramidid») või ristiusku koloniaalrah-

vaste hävitajana («Peruama teed ja köiesillad»). Kirjeldava sisuga «Hallikad» aga algab looduslüüriliste meeleolude ja värssidega. Romantiliselt uhket avarusearmastust ja surmatrotsi kõlab allegoorilisest laastust «Kuusk ja kaddak».

Viimaste Tartu-aastate toodangust märgivad autori ideelisi ja kirjanduslikke suundi kaks pooleli jäänud juttu. Rooma ajaloo teemalise «Koola Rientsi» (1871) nimikangelane valmistab rahvast ette ülestõusuks; jutt katkestati sobimatu mässumeelsuse pärast. Selles ajalõigus kõige õnnestunumat algupärast olustikulist proosat pakub «Vildako valla vaenelaps» (1872), milles autor pöördub jälle meie küla haridusolude juurde. Võimukas Voisaru Margus kehastab tagurliku pärisperemehe tüüpi, kes on asunud vastu töötama rahvusliku liikumise üritustele; peakohtumehena seisab ta vastu haridusele ja eriti uue koolimaja ehitamisele, mis vallalt kulu nõuab. Hoolikalt töödeldes on Koidula siin loonud head realistlikku, lühilauselist, kõnekeelele lähedast proosat. Omalaadset huumorit on Tipsu Tooma laste ja onni kirjeldustes, teisal irooniat joodiku ja pärisperemehe ennast õigustava filosoofia arvel. Kahjuks jäi seegi jutustus lõpule viimata.

Eesti Postimehhe I. lisaleht. 26.

Eesti Postimehhe juttutubba.

Soe tubba, maggus jut.

Kuus | Tartus, 5. Juni 1869. | aasta

Olesja.

Koidula jututoodangu paremik pälvib tähelepanu oma vaieldamatult progressiivse sihiga, oma tõsise probleemistikuga — olgu rahvaste vabaduse, olgu inimese südameõiguste eest välja astudes.

«Eesti Postimehe jututuba» Koidula tõlkejutuga «Olesja»

Et õigesti mõista romantiliste ja realistlike elementide vahekorda nendes töödes, peab eriti silmas pidama autori elamuslaadi. «Jututoas» avaldatud, ilmselt Koidulale kuuluvast mõtteterast loeme: «Senna, kust kõik meie tarkus ja elloõppetus ülle ei awwita, senna lähhäb meile sedda

tarwis, mis tarkus ja elloõppetus ikka laitnud: lõkkendavat ja kuma s ü d d a n t» (1869). See lõkendav ja kuum süda määras sageli Koidula loomingulaadi, mille meetoditesse autoril polnud ju alati teadlikku suhtumist. Valgustuslikust kirjandusest kasvas Koidula oma romantilise, tundelise isiksusega üle, tema kõlbelise sihiga juttudes pole näpuga näitamist või juhatust otsese kasu poole. Tema tähelepandavamate tõlketeoste kangelased tulevad romantismi leerist, romantilises elevuses kulgevad tema 1868. a. olustikulistes juttudes armastusteemad.

Ometi lähenevad Koidula külamiljöö kirjeldused oma rikka ja elulise sõnavaraga stiihiliselt olustikulisele realismile. Eriti siis, kui ärkab autori satiiriline ja irooniline meel pahede, nagu laiskuse, kasimatuse või joomahimu iseloomustamiseks, muutub esituslaad — realistliku ilmekusega pildid ja kujundid näitavad Koidula sellekohaseid võimeid. Realistliku kallaku veelgi ilmsemaid avaldusi tabame aga tema näitekirjanduslikus loomingus.

Näidendid. Nagu muudeski žanrites, toetus Koidula ka draamakirjandust rajades algul saksa eeskujudele. 1868. aastal Kreutzwaldi «Tuletorni» tõlkega tutvudes oli ta märkinud, et meil «n i i s u g u s e i d ümbertöötusi tarvis läheb». Kuid asudes kirjutama otse lavale minevat teost, põikas Koidula kõrvale tõsistest, romantilistest värssdraamadest. Meie algelisi olusid, osatäitjate ja vaatajate taset arvestades läks kirjanik poolrealistlike külanäidendite, rahvatükkide juurde.

Selgesti tunnetades (Lessingi valgustusliku dramaturgiakäsituse mõjudel), kui «hindamatu väärtusega rahvakasvatuse abinõuks võiks olla sobiva repertuaariga näitelava», liidab ta siia õnnelikult progressiivse ideelisuse, ühiskondliku sisukuse taotluse. Oma esiknäidendi «Saaremaa onupoeg» kohta, mis toetus süžeeliselt Th. Körneri värssjandile «Der Vetter aus Bremen», kirjutas Koidula Kreutzwaldile: «Körnerilt on jäänud ainult tüki käik, motiiv, aga see on tihedasti läbi punutud eesti rahvuslikkude ideedega ja ülepea hullupööra modifitseeritud, lisaks veel proosasse valatud, sest et seotud kõne meie emakeeles ja seks otstarbeks veel väga enneaegne oleks olnud ja siin üleüldse hiilgavalt läbi kukkunud.»

Nagu «tüki käiku», nii on näidendis matkitud ka farsside tavalist konflikti: isa tahab panna tütart vastumeelsele mehele, siin Saaremaalt oodatavale rõugearmilise näoga onupojale. Tütar Miina aga armastab teist ja võitleb oma südameõiguse eest. Üle on võetud ka jämekoomiliste võtetega — äravahetamise ja ümberriietamisega saavutatud lahendus.

Oma «suure sulesõja» ajal kutsus C. R. Jakobson Koidulat kirjutama klerikaalide uue kooliplaani vastu sõnadega, mis oleksid «nagu tuli ja mõõk». Koidula ongi haaranud satiiri- ja irooniarelva järele ja Körneri jandile juurde kirjutanud üheainsa täiesti algupärase lehekülje, mille aktuaalne ühiskonnakriitika sidus teost rahvusliku võitluse demokraatlike ideedega. Kui Miina kosilane Hans arvustab kooliolusid, ilmalikku õpetust lämmatavat jumalasõna või vallavalitsust, siis otse Jakobsoni seisukohti väljendades ja kõigiti tõsioludele vastavalt. Koolmeistri majan-

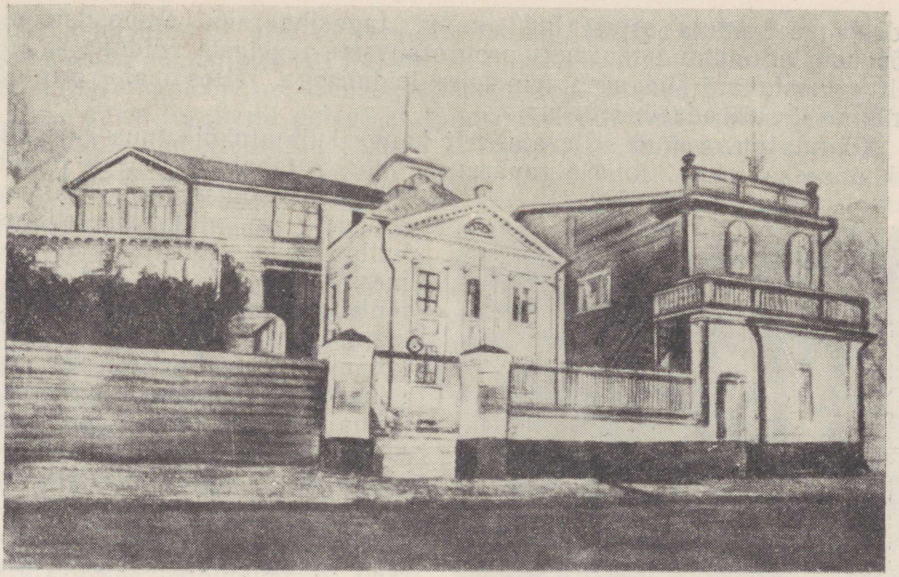

«Vanemuise» seltsi maja Koidula teatritegevuse ajal (Jaama tänavas)

dusliku olukorra, kooli taseme ja mõttetu usuõpetuse tuupimise iseloomustuseks öeldakse näidendis: «Uus kooliplaan anti mullu kirikumõisast kätte: katekismus ja piiblilugemised hoomikuks, katekismus ja testament õhtuks ja lõune võib koolmeister naise lastega taari kuiva soola leiva kõrva juua — küla lombaka Karja-Matsil on kaks rubla aastas enam palka!»

Kõiki neid mõtteid pole Koidula suutnud siduda dramaatilise tegevusega. Siiski on ta püüdnud tühisest saksa jandist kujundada rahvahariduse eest võitlevat ja meie külaeluga seotud lavatükki. Ja see, kuidas koolmeistrid oma sinihallis ülikonnas ja kaapkübarates on hädas, teadmata, kes neist on õige onupoeg, on esmakordselt teatrimängu vaatajaile suurt lõbu valmistanud. «Saaremaa onupoja» dialoog, mis alguses värsseeskuju kammitsas raskepäraselt edasi lohiseb, suudab lõpu poole läheneda tegelikule kõnekeelele, millesse põimub nii elavaid rahvapäraseid ütlusi ja kõnekäände kui ka humoristlikke vahekiile.

Rahva kasvava huvi ja etenduste menu tõukel valmis Koidulal juba sügiseks uus, seekord neljavaatuslik näidend «Maret ja Miina ehk Kosjakased». See on dramatiseering Jannseni Horni-laenulise külajutu «Naabre tütred» aineil. Kui siin autori tööd ühelt poolt kergendas Jannseni eestikeelne tõlge, mida selle rohke dialoogivormi tõttu sai kohati sõna-sõnalt üle võtta, siis tuli tal teisalt ikkagi kohandada jutustus draamažanri nõuetele. Tegevust kontsentreerides (ja dialoogi tunglevust ning lühidust taot-

ledes) on Koidula asjast üle saanud tagasihaarava ekspositsiooniga. Lõpp on kujundatud tõusvaks progressiivsete tegelaste võiduga ja tõeliselt armastavate südamete teineteise leidmisega, jättes maha originaali «mis neist sai» edasiheietuse.

Koidula on osanud selle ajaliselt kauge külajutu üle tuua rahvusliku liikumise kaasaega. Juba algupärandis mõneti tabatud areneva ja kihistuva külaühiskonna vastuolud sobisid ka dramatiseeringusse: hallparuniks rühkiv Nääri peremees täidab oma salvesid «teenijalontruste» näljutamise arvel. Niisuguse talu peretütar, ise küll koguni kasimatu, ei pea vaest saunikulast üldse inimesekski. Tema arvates kuulub nii jõukas kosilane kui ka armuõnn enesestmõistetavalt ainult rikastele.

Naisosadeski esinesid noormehed: H. Jannsen ja H. Rosenthal Mareti ja Miinana

Küll sõlmub näidendiski intriig kahe tütarlapse — vaese Suli Miina ja rikka Nääri Mareti ümber. Kuid Koidula on pannud oma tegelased vastamisi ühiskondlike veendumuste nimel. Tõlla-Hans kuulutab rahvusliku liikumise kõige progressiivsemaid mõtteid. Luige Siim aga küla rikkamatega seltsis võitleb kõige uue vastu ja on vaimulikele käsipuuks, mille varal need «oma kasu poole ülesseronivad». Külla tagasipöörduv Tõlla-Hans hindab vaese Miina isikuväärtust — tütarlast endale eluseltsiliseks valides.

Meespeategelane Tõlla-Hans on Koidula näidendis kujundatud sirgjooneliseks «maailmaparandajaks». Ta on linnas «mässajad mõtted» pähe saanud, pidanud kõnesid ilmalikus seltsis, kirjutanud ajalehis kooliasjust. Koduküla asudes astub see uueaegne rahvamees võitlusse kõige alalhoidlikuma elemendiga, et hakkaks paistma «mõistuse ja õiguse koit». See on otse C. R. Jakobsoni laadis paindumatu võitleja, kelle tulekul — nagu iseloomustab Siim — kaob küla unine rahu, nii et peagi «riid nagu elav tuli igalpool lakka lööb»; ta pööravat kõigel jalad ülespidi ja pea alaspidi.

Hans võidab lõpuks oma vastased. Tagurlik Siim saab aru oma eksitustest ja tuleb uuega «käsikäes» kaasa. Võib arvata, et niisugune oli

näidendi kirjutamise ajal ka Jannseni majas kujutlus erimeelsete rahvuslaste ühisest edasiminekust. Poliitilise lõpplõigu, milles Hans kutsub üksmeelsele isamaatööle, on tsensor käsikirjas kustutanud.

Meie kätte tegelikult polegi ulatunud näidendi algkäsikiri, vaid hiljem Kroonlinnas ümbertöötatud variant (tsenseeritud 1875. aastal). Selles on Koidula kirikuvastast osa pehmendanud: käsikirja lõplikuna isale ära saates arvas autor, et seda võivat nüüd mängida «ilma ühtegi pastorit vihastamata». Trükki jõudis teos esmakordselt alles kuuskümmend aastat pärast autori surma.

Nähtavasti kohe peale «Kosjakaskede» kaht septembrietendust on Koidula asunud kolmanda, täiesti algupärase näidendi kirjutamisele. Suure töökoormuse ja käehaiguse tõttu edenes asi aegamööda — uus teos tuli lavale alles 1871. aasta 3. ja 4. juunil; see jäigi Koidula viimaseks lavastuseks. Trükist ilmus näidend 1872. aastal tiitliga *«Särane Mul'k, ehk Sada vakka tangusoola»*.

Võib arvata, et esialgse variandi kujundas Koidula «Perno Postimehes» 1861. aastal avaldatud anekdootliku tangumüümisloo ümber. See naljalugu arendati komöödia dramaturgiliseks sõlmpunktiks, nagu leheteate pealkiri «Kassin mõistus teeb kahjo» sai selle haridusnäidendi ideeks. Tollal enesestmõistetavalt pidi siia liituma palju korduv ja ikka eluline armastusintriig: isa sunnib tütart vastumeelsele mehele, kuna tütar ja tema armastatu võitlevad oma õnne eest.

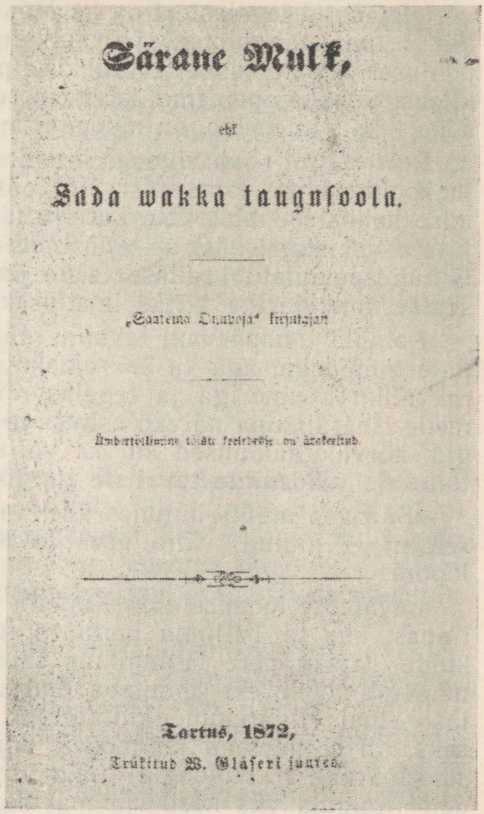
Särane Mulk,

ehk

Sada wakka tangusoola.

„Saatuse Tahtejat" järgijatest

Ümbertöötamine tsäätu tsenseerijt on ärakeelatud

Tartus, 1872,

Trükitud W. Gläseri juures.

Sellesama aasta ajalehematerjalist võib leida paralleele muudelegi näidendis käsitletud probleemidele: nekrutivõtmisest kõrvalehoidumine kehaliste vigastuste varal, eriti aga vastuolu rikaste ostutalunike ja rendiperemeeste vahel. Jõukamast maanurgast tulnud rahakate mulkide ja vähem jõukate tartlaste vaheline riiuküsimus muutus omamoodi traagiliseks nähtuseks. Näidendis «Säärane mulk» asub Koidula, kelle poolehoid on alati kuulunud kannatanuile, esmakordselt ostutalunike-mulkide poolele, toetades talude ostmist, millega vabaneti

mõisnike surve alt. Kogu vahekorra pinevuse viib Koidula seejuures hariduse pinnale. Autor jagab tunnustust mulkide ärksale meelele, nende suuremale kooliharidusele, oma kohast väljaaetud peremees aga on alla jäänud algatusvõime puudumise ja harimatuse tõttu.

Nii saab näidendi sümpaatseimaks tegelaseks rikas ja mehine Männiku Märt, kelle prototüüpki Tartu lähedalt Koidulal silma ees on olnud. See on erksa meelega mees, truu armastuses ning «nii tugev ja lahke», aga ka kindel ettevõtmistes ja nõukas küllalt, et oma mõrsja isalegi selle endist isade talu tagasi osta. Maie, kellele on antud kooliharidust, kaunis, pisut edev ja tundetuhinaline, on nii kindel oma armastuses: ennem hüppab jõkke, kui läheb vastumeelsele mehele. Noorte võitlust toetab Maie noorem vend, Koidula meelistüüp — vallatu poisijõmpsikas — armastajate muresid taipava ja mõistatava huviga.

Neile tegelastele must-valge plaanis seisab vastu Erastu Enn, «kadakapõõsas», «rõugetand ja punased karvad pääs», «põidlapurustaja», kes riukaliste, petise võtetega Maiet endale püüab.

Ülejäänud tegelastest on ka Mäetalu peremees Peeter Pint siin küllalt tähtis oma tangulooga ja mulkidevaenuga. Tema kohast ilmajäämise põhjuseks on aeglus, ettevõtlikkuse puudus, hariduse nappus ja silmaringi kitsus. Sõnakas pereema, kes oma rumalavõitu meest ohjes hoiab ja kelle sõna ikka peale jääb, on näidendi mahlakamaid tüüpe.

Peeter Pint saab viimaks aru Erastu Ennu alatusest, enda rumalusest ja kooliharidusest tähtsusest. Ent püsima jääb tütre kelmile naiseks andmise kohustus, mida ettevaatamatu allkirjaga kinnitatud. Alles vallakirjutaja vahistamiskäsk — siin *deus ex machina* osas — viib ära ülbeks läinud soovimatu kosilase teiste õnne teelt. Ja «säärane mulk» pöörab senise mulkideviha täieks imetluseks Aluste talu tagasiostmisega.

Koidula tänapäevani lavaline näidend köitis kohe oma eluliste ja eredate tüüpidega, aga ka kaasakiskuva tegevusearendusega, elava dialoogi rahvaliku huumoriga ja tegelaste individualiseeritud kõnekeelega. Kõik meile iseäralikuna näivad esitus- ja kujundusvõtted, olgu pikad monoloogid, kõrvaleräkimised kui ka väljastpoolt tulev lõpplahendus, kuulusid tolle aja näidendite tavaliste tinglikkuste hulka, mis kedagi ei häirinud.

«Säärane mulk» kujunes üheks mängitavamaks rahvatükiks. Selle tasemeni ei jõutud, välja arvatud Kunderi «Kroonu onu», kuni sajandi lõpuni.

Lavateose loomisele on Koidula asunud veel kord 1880. aastal Kroonlinnas, kus ta Tallinna laulupeo tellimusena kirjutas «Kosjaviinad ehk kuida Tapiku pere laulupidule sai». Kuid kirjanikul puudus seal külanäidendi loomiseks kodumaa ümbruse ergutav mõju ja perenaisel ning laste-emal ei jätkunud küllaldaselt aega millegi suurema kordasaatmiseks, nii et näidend jäi mõneti viimistluseta. «Kosjaviinade» keel (eriti saksapärane fraseoloogia) näib viitavat võimalikele võõrastele eeskujudele. Koidula viis käsikirja mai algul isiklikult Tallinna, see tsenseeriti

13. juunil, ühel ajaleheteatel on ka alustatud proove, kuid teos jäi tollal siiski ette kandmata — aastakümneteks.

«Kosjaviinade» süžeeks on vallavanema Tapiku Tooma — tähtsa tegelase ja teise bassi puhuja, aga oma naise tuhvlialuse halekoomiline võitlus laulupeole pääsemiseks. Teda toetavad tagasikiskujate vastu veel tütar Eeva ja pasunakoori juht Kristjan Kelk. Sündmustikku kirjab tütre võitlus oma südameõiguse eest, lisaks veel teenijatüdruku jantlik kosimine end vaga usumehe kuues varjava Rummu-Jüri poolt ning farslik kosjaviinade äravahetamine.

Hoolimata üldiselt võrdlemisi tühisest sisust annab näidend võimalusi tujuküllaseks lavastuseks. Juba üksi tore Tapiku Toomas, viinapudel ees, oma suure pilliga ja valesti puhumisega loob ehtkoomilise pildi. Kange perenaine, kes langeb vagadust simuleeriva röövli meelituste lõksu, hästi tragi ja vilgas Eeva, oma murdekeelega individualiseeritud Riinu — kõik need kokku annavad elutruu ansambli, vaatamata kõigele nende pahupidi pööravale tegevusele. Näidend lõpeb optimistliku laulupeole sõiduga.

Negatiivse tegelase peitumine vagatseja maski taha on tuttav autori varasemastki loomingust. Et kõnesolev Tallinna laulupidu peeti pastorite erilisel hooldusel, võis Koidula näidend kergesti kavast välja langeda tema uskupilava tegelase tõttu.

Võib kokkuvõtteks öelda, et Koidula suutis oma lavateosed luua selle ajajärgu eelduste ja võimaluste kohta tähelepandaval ideelis-kunstilisel tasemel. Sellega viis ta näidendižanri ja esimesed katsetused lavakunsti alal rahvusliku liikumise muude tähtsamate kultuuriürituste kõrgusele. Koidula näidendid on rahvalikud oma külaeluprobleemide, eluliste karakterite ja keeleliste vahendite poolest. Rahvusliku liikumise ajastul tähendas oma teatri rajamine eesti kultuuri ja kirjanduse tõsist saavutust, mis lõi sellelgi alal eeldused järelejõudmiseks vanemate kultuuritraditsioonidega rahvastele.

Kroonlinna-periood

Saajasõit viis Koidulauliku rõskeudusele Kotlini saarele, kivimüüriga piiratud kindlusesse, sõjaväelaste ja kasarmute Kroonlinna. See oli lähim paik, kuhu saadi eestkostmiste kaudu mereväearsti koht Michelsonile, keda kroonustipendiaadina ähvardas tööle saatmine Venemaa kaugetesse kubermangudesse. Ja ometi satuti niivõrd erinevasse miljöösse, et ei suudetud kaua kohaneda.

Oma kehvas, võlgadega rajatud kodus majapidamismuredesse astudes, millest teda Tartus oli säästnud toimetuses töötamine, ei mõtelnud Koidula siiski muutuda tavaliseks balti «kodukanaks». Tundes oma elunärvi hoidmiseks vajadust tegutseda «enam kui koduses ringis», püüdis ta jätkata ka seal seltskondlikku ja kirjanduslikku tegevust. Ta pidas algul ettekandeid kohalikus naisteringis (mille lihtsamast keskkonnast osavõt-

jaile tema esinemine on tundunud heidutavalt uhkena), õpetas koolis tütarlastele käsitööd, kirjutas artikli Kroonlinna eestlaste kooliolude kohta. Kuid mehe ametialasest tutvuskonnast, mis koosnes peamiselt balti-saksa arstidest ja ohvitseridest ning veetis aega eeskätt joomise ja kaardimänguga, katsus ta hoiduda, et säästa aega oma südamelähedastele huvialadele.

Koidula kirjutas «Eesti Postimehele» jutte, aga tal on jätkunud küllalt hingelist värskust, et võita ka Michelson oma harrastuste kaaslaseks arstiteaduslike artiklite kirjutajana. Nende ühistööna (Koidula tõlkes) ilmusidki «Tohtri tülinad» («Eesti Postimehe Kalendris») ja «Meie oma vahel. (Mõned veikesed vaidlemised arsti ja lapse-ema vahel)» («Eesti Postimehes»). Niisugune loova töö õhkkond on Lydiat rahuldanud ja virgutanud. Ja kui saare üle vihisesid vinged tuuled, loeti kodus küdeva ahju ees ühiselt ja mugavalt Fritz Reuterit.

Eduard Michelson

Kodumaaga pidas Koidula sidet sagedaste külaskäikudega, kaastööga ajalehele ja kirjadega peamiselt omastele, milles ta elas kodumaa sündmuste juures (kokku üle 250 kirja). Kuna oli lõppenud kirjavahetus Kreutzwaldiga, jäi Koidulale nii vajaliku kirjandusliku mõttevahetuse kaaslaseks peamiselt isa Jannsen, kellele võis vabalt saata ka oma pastorite- ja kirikuvastaseid avaldusi.

Ka pärast esimese lapse — poeg Hansu sündi (1874), nagu Lydia teadustas isale, ei jäetud kirjanduslikke töid unarule; haritud naisena püüdis ta armastava ema ülesandeid ühendada vaimse loominguga. Ometi võime mõista, et kirjanduse jaoks jäi üha vähem aega ja võimalust, kui 1876. aastal sündis teine laps — tütar Hedwig (Hedda). Pealegi tulid närvilised, abikaasade omavaheliste arusaamatuste aastad, mida süvendas loodetud välisreisi korduv edasilükkumine. Sellest kodusest pinevusest päästis viimaks 1876. a. lõpul Michelsonile kaheks aastaks Saksamaale ja Austriasse määratud õppestipendium. Abikaasad sõitsid koos kolmeaastase pojaga, kuna väike Hedda jäi Tartusse vanavanemate juurde.

Vaimne värskendus, mida andis elamine Euroopa suurlinnades (Bres-

lau, Strassburg, Viin), tutvumine kultuuri- ja kunstimälestistega läbisõidul (Dresden, Leipzig, Frankfurt Maini ääres, Heidelberg) on taastanud Koidula elavuse ja liikuvuse. Ent hiljem, eriti pärast tütar Anna sündimist (1878. a. algul), olles majanduslikesse raskustesse sattununa harjumatut puudust kannatanud, tuli Koidula enne Michelsoni õppeaja lõppu Tartusse isakoju. Välismaalt oli ta saatnud «Eesti Postimehele» kuus reisikirja ja omastele pikki, kuni paarikümne-leheküljelisi läkitusi. Reisikirjades avaldub autori mitmekülgne süvenemisvõime — olgu maastikke, linnade ajalugu, kaasaegset poliitilist võitlust, rahva kombestikku või kunstimälestisi lugejale vahendades.

Üks Koidula elukohtadest Kroonlinnas

Tartu õdusas kodus toibus Koidula kiiresti ja veetis siin üle mitme aja paar rahulikumat ja loomingulisest tööst rikast kuud. Selle idülli purustas südasuvel Koidula armsama lapse Hansu surm sarlakitega liitunud difteeriasse. Lahkunud poja mälestuseks otsustasid abikaasad teha kõik, et muuta oma kodust elu senisest harmoonilisemaks. Kui pärast kõiki vintsutusi jõuti jälle Kroonlinna (1878. a. lõpul), siis osati mõlemalt poolt hinnata seda, mida nimetatakse perekonnaõnneks.

Seoses Michelsoni erapraksise kasvamisega muutus elu Kroonlinnas majanduslikult lahedamaks. Need aastad on kaasa toonud ka uue loomin-

gulise tõusu. Sellest ajast pärineb rõõmsaid suvemeeleolusid, kojuigatsuselaule («Igatsus», «Jutt»), tervitusluuletus akadeemik Wiedemannile, jutustused «Raudin», «Valsk-raha lööja», «Loigu perenaine» jt., samuti kõnesolnud näidend «Kosjaviinad». 1880. aastal käis Koidula Tallinna laulupeol, kus teda tervitati elaguhüüetega, ja järgmisel aastal veel pidulisterohkel isa ajakirjandusliku tegevuse juubelil.

Koidula tütrega

«Sakala» ägedaid rünnakuid Jannseni vastu jälgis Koidula juba lapse kohusetundest isa poolel. Jannseni halvatus 1880. aasta lõpul sundis Koidulat, kes alati oli perekonna eest töötanud, kohale sõitma, et korraldada vanemate äri- ja majandusasju. Ta aitas koostada «Eesti Postimehe» uut programmi, õhutas Tartu noori ajalehte toetama, muuseas tasuta kaastöö saatmisele. Ise on ta selle lubaduse järgi avaldanud 12 luuletust.

Luuletaja viimased eluaastad kulusid võitluses halastamatu vähktõvega. Juba 1882. aastal kirjutas ta: «Elu vaev kaalub ta väärtuse rikkalikult üles.» Ja siiski vaikis Koidula varem, kui see oleks olnud paratamatu tema tervise tõttu. Niigi rasketele meeleoludele tõid ajutiseks veel lisa pärandustülid, mistõttu paariks aastaks on katkenud kontakt omastega kodumaal. Ainult ema oma lihtsa meelega jäi Lydia traagiliste tunnete jagajaks, emale kirjutas ta oma luulemõtete muutumisest karmiks kainemeelsuseks, alistumisest perenaise- ja seltskonna-kohustustele. Et sidemed kodumaaga olid ahenenud ja ka «Eesti Postimees» läinud teiste kätte, polnudki stiimulit vaimseks tööks.

Ja haigus tungis samm-sammult peale. 1883. aastal näis õnnestunud operatsioon olukorra päästvat, kuid pärast neljandat, surnult sündinud last ilmus tõbi uuesti. Enam ei toonud otsustavat muutust lõikus ega mudaravikuur Kuressaares, kus Koidula viibis 1885. a. suvel. Kukkumisega lahtikäristatud haav keelas kauaks käe tarvitamise, ka kirjutamise.

Koidula enne surma 1886. aastal

1885. a. detsembrist algasid rasked kannatuskuud, mida mees täie ohvrimeelega püüdis kergendada.

Ise juba füüsiliselt hävitatud, korraldas Koidula laste tulevikku, dikteeris Jannseni teostekogu väljaandmise põhimõtteid. Luuletaja viimseks sooviks oli oma loominguga pääseda rahva südamesse. Patrioodi lahkumistervitus läheb isamaale:

Hinge pisaratest sulle
Pärga püüdsin kududa:
Hõlmad lahti hoia mulle,
Hinge ilu — Eestimaa!

Luuletaja suri vaikselt ja pääsemist oodates 11. augustil (vkj. 30. juulil) 1886. Ta maeti Kroonlinna saksa surnuaiale. Alles 60 aastat hiljem,

1946. aastal, sängitati Koidula põrm kodumaa mulda, Tallinna Metsakalmistule.

Hilisem looming. Rahvusliku liikumise kahe leeri lõplikul lahkuminekul taganes Koidula oma isa poolele. Sellelt seisukohalt tuleb mõista ka tema Kroonlinna-aegset jutuloomingut, mis algusaastail enamasti taandus kodumaisest ainest ja võitlevast probleemistikust. Tartu-perioodi juttudele moodustavad need suure kontrasti.

Kolme esimese Kroonlinna-aasta jooksul on Koidula tõlkinud ja kohandanud «Eesti Postimehele» kümmekond jutustust, mõned neist üsna ulatuslikud. Ajaloo- ja geograafia-alaste lühipalade kõrval on pöördutud ajalooliste juttude juurde, millel ei puudu mõningane teadmisi pakkuv väärtus. Sealt leiame anekdoote Preisi kuningast Wilhelmist («Palvekiri») või sõjasündmuste kujutusi Gustav Adolfi ja Kepleri ajast («Austria rätsepasell»). Pikem jutustus «Kolm kildu» Napoleoni ja tema õemehe Murat' elust tutvustas Prantsuse revolutsiooni kõiki faase — halvustavas toonis küll, aga muidu polekski see läbi «kitsa värava» pääsenud. Olid ju Koidulale «kriitilis-histooriliselt» käsitletud «Martiniiko ja Korsika» lõpposa mitmedki peaaegu täiesti mahatõmmatud leheküljed kibedaks hoiatuseks. Ikkagi demokraatlikult meelestatud autor otsib võimalusi paljastada katoliiklikku usupimedust, jesuiitide inimmõistust hävitavat tegevust («Ühe endise Jesuiti tunnistused Jesuiti ordost»), samuti välja astuda ebausu vastu («Ojutatud tont», «Nõia tulesurm»).

Loova ümbertöötusena jõudis eesti lugeja kätte «Sanna» (eeskujuks on olnud saksa kirjaniku Emmy v. Dincklage novell «Häbiplekk»). Hannoverimaa rikas, kiusakas ja vanameelne talupoeg on jutus esitatud paralleelina meie külaoludele. Omapoolse lahenduse on Koidula andnud tütarlapse Sanna raskele hingedraamale: ta jääb selle mälestuse juurde, kes temas suure tunde oli äratanud, olgugi see mees kriminaalse süüga. Sõnastus on ilmekas nii realistlikus talutoa kirjelduses kui ka tunnete edasiandmisel.

Koidula juttude laad muutus pärast välisreisi, nähtavasti loetud realistliku kirjanduse mõjul. Mitutki proosateost iseloomustab nüüd külamiljöö asemel ainestik käsitööliste (ka linna) eluringist. Uudsete kujudena esinevad õmbleja ja puusepp («Liisu»), kingseppmeister («Valskraha lööja»), madrus («Üksina vahi pääl»), rannarahvas («Juula») jt. «Liisus», mille süžeeks on lesestunud õmbleja raskused poegade kasvatamisel, rõhutab autor otseselt nimiosalise erinevust senistest naistegelastest: «Mõni lugeja arvab ehk kohe, et ma nüüd oma Liisut ei tea mis imedal viisil hakkan väljaehitama, ning et temale nugissilma-noorust otsa ja kõik maailma iludust näu pääle loen, aga võta näpust!» Umbes samalaadselt tutvustatakse kingsepatütart naljajutus «Valsk-raha lööja», kus pilke all on isa rikastumiskirg ja tütre meheleminemisiha, mis viivad neid petise ohvriks. Sõnastusstiil on neis töödes vesteline ja argipäevane.

Psühholoogilise koega palana tuleb mainida juttu «Üksina vahi pääl», kus kirjeldatakse madruse hirmuõid surnud tuletornivahi kõrval. Narva

tööstusmiljöösse paigutatud «Surma suus» ei vasta meie maa tollasele ühiskondlikule tasemele (näiteks esineb eestlasest arst-vabrikant), kuid tõi kirjandusse uudset olustikku ja kõneles eestlase raskest haridusteest.

Oma endassesuletud feodalismi- ja kirikuvastaseid mõtteid sai Koidula kord jälle avaldada lätiainelises tõlkejutus «Raudin» (1879). Selle süžeeks on mõisniku katsed kapitaliseeruvas ühiskonnas ebaausate võtetega pealvee püsida ja läti talupoegade võitlus saksa kolonistidega maa pärast. (Et saksa koloniste samal ajal ka meile sisse toodi, tundus probleem siingi teravalt aktuaalne.) Jutustuses tapavad kolonistid ettekavatsetud tülis viis läti talupoega, mõistetakse sõbrameestest kohtunike poolt õigeks ja tapetute talud antakse neile pealegi.

Koidula ei ole unustanud Kroonlinnas ka proosalaastu. Ilusat poeesiat õhkub tema lüürilisest palast «Päästja pilv» — vihmast, mis sajab maha õnnistuseks kõrvetatud maale ja töös kurnatud inimestele. Kodumaa talvisest loodusest inspireeritud «Talvine metsasõit» oma eufooniliste võtete ja rütmilise hooga läheneb värsskõnele. See mets saab peaaegu sümboolse tähenduse, kui optimistlikult ennustatakse: «Ei jää sinu kevade tulemata!»

Koidula viimase, mahult romaanitaolise jutu «Loigu perenaine» (1881) tegevuspaigad viitavad Tallinnamaale, kuid olustik ja elulaad selles on ilmselt võõrapärased. Ajastule omaselt rajab Loigu peremees oma abielu rahavõimule ja pettusele ning terve jutustus uhkab tumedat vihkamise jõudu. Teos näitab küll Koidula kui vahendaja jutustajavõimete teatavat tõusu (tegelaste karakteriseerimise võtetes, sisulises tiheduses, sõnavara ja kujunduse värskuses), kuid meie kirjanduses olid juba möödumas laenude ja muganduste ajad. Samas ajalehes ilmusid kõrvuti Koidula kohandustega tõlked headelt sõnameistritelt nii autori kui tõlkija nimega. Tema proosa sellel ajajärgul kirjanduse arengus enam kuigi palju edasiviivat anda ei suutnud.

Uues ümbruses, millesse Koidula algul ei juurdunud, ei saanud toitu ka luule. Tema värsitoodang on seal kahanenud, nii et Kroonlinna-aega paigutub vaevalt kolmandik lüürika kogumahust. Kolme esimese aasta üsnagi hulgalise proosa kõrval on avaldatud ainult viis luuletust (neistki optimistlik rukkilõikuse-idüll «Annekene» oli kirjutatud juba Tartus). Paarist Kroonlinna alguaastail loodud värssteosest hakkab kõlama nukkerigatsev, eleegiline heli, mis reedab autori salajasemaid meeleolusid. Värsis üleslendu ihkav laulik nutab oma halvatud tiiva pärast:

Lenda, lenda, linnukene,
Leia lahket isamaad!
— — — — — — — — —
Lindu! sugulane sulle,
Laulus hinge lendu viin!
Õhk ja kodo, omad mulle —
Halvand tiiba nutan siin! —

(*Linnu lennul*)

Rahvalaulu alliteratsioon ja parallelism ning puhtad riimid ilmestavad seda helisevat luuletust.

Optimistlikuma ja uue temaatika leidis luuletaja varsti oma perekonnaelust — lastest. Oma mudilastele hällilaule improviseerides lõi ta algupäraseid lastelaule, mis trükist ilmusid pärast välisreisi. Hällilaulud on olnudki ühendavaks keeks üle luuletaja näiliste vaikimisaastate. Nendes on looduse lõbusat, lapsepärast isikustamist («Väsinuks end päike jooksis»), lihtsat, aga rikast kujundlikkust. Rahvapärast häälikintonatsiooni, kordusi ja onomatopöad on siin oskuslikult ära kasutatud:

Laulab laanes lehelindu, laulab:
Liirila!
(*Hälli ääres*)

Rahvalaulu intonatsiooniga «Hällilaulu» sõnakõlast («Maga, maga maimuke, / Memme magus marjake!») tundnud esimene «kriitik» — poeg Hans — suurt lõbu. Suuremaile lastele on mõeldud õpetliku sisuga luuletused «Kahesugune püüd», «Meie kass», «Kitsetall».

Pärast välisreisi ilmus Koidulalt elevatundelist lüürikat («Tarbe»), ka kevadeluulet («Ei usu!», «Ilu»). Teiselt poolt on uudsemad kirjanduslikud muljed ja isiklikult talutud kannatused avardanud temaatikat jälle ühiskondliku kandepinnaga lüürika juurde. «Isamaa mu ülem varandus,» peab ta tunnistama («Jälle isamaal»). Tema luules algusest saadik kõlanud minoorheli paisub eleegilis-traagilisteks igatsuslauludeks («Igatsus», «Jutt»), milles isamaa-armastus sulaneb ühte suure loodustundega. «Igatsuses» ei mahu luuletaja valu ilusaisse sõnadesse, on vaja midagi rohkemat, midagi kare-realistlikumat («Igatsus õitseb, viletsus lehkab»); mingit «hiilgavat rada» ei otsi luuletaja, vaid «Eestimaa soopind» saab lihtsaks soovide sihiks. Elamuse valu läidetakse hinge peatavates kujundites, millega väga vahetult liitub sõnaeufoonia («Tarretand tiivaga väriseb voolind, / Tarretand laulud tall, sumine silm»). «Jutu» pidulikus, vahelduva värsipikkusega ja eleegilises daktülis voogab kodumaa kevadete ilu, mis on laulikule vaid kauge kangastus.

«Mis mulle jutustad, koidiku tuul?»
Eestimaalt tulen,
Väsinud olen:
Kõikusin kodumaa ladvade lehtes,
Kevade ehtes
Hiilgavad vainud ja väljad ja aas!
Lilleke maas,
Tammed ja kase ja lõhmuse õied
Olid mull õrnaste õhkuvad kõied;
Nägin neid mängivat kevadega —
Mis kaebad sa,
Eestimaa tütre helisev huul?

Neis värssides elab luuletaja sisemine kaunidus, ta avara vaimse elu igatsus, mida ei suuda vaigistada kodukolde ega lasteema-õnn. Sööma- ja joomaihase Kroonlinna lämbumise umbusest päästab ainult luule, eleegi-

Koidula teoste nõukogudeaegseid väljaandeid

liste rütmide ilu — «Koidula õnn!». Sellenimelises luuletuses tänabki luuletaja taevast selle «arutuma õnne» eest, mis teda ilu, vabaduse ja tõe kuulutajana on saatnud inimeste juurde, kuigi tema elu on varjutanud raskuste «pimedusevaip». Nendele luuletustele meeleolulähedane on lauliku viimne luuletus «Enne surma — Eestimaale».

Mitmes üksmeelele ja ühendusele kutsuvas luuletuses, mis olid sihitud rahvusliku võitlusrinde lõhestumise vastu, on Koidula eleegiliste motiivide kõrval kasutanud ka ründavaid toone. Nende väljaastumiste ägeduses ütles luuletaja end lahti ilutsevast romantikast («Ei lillelaulu luua, / Mul enam sünni teretusi tuua / Ei lindudele!»), värssidele seati eesmärk vastasrindlasi lüüa («Mu nõder luule, helise ja salva!»). Paraku olid kõik need üleskutsed, manitsused ja leinad suures osas kodumaal toimuvate võitluste ühekülgsest mõistmisest tingitud, mistõttu neil ei saanud ka kuigivõrd mõju olla. Tuntumaks ja rahvaomaseks on saanud sellest ajast optimistliku kõlaga «Teretus» («Teid ma teretan, Eestimaa pojad»), ka «Puhtad pihud», traagiline «Ma kannan leina!», hümniline «Laulu sisu».

Koidula kõnesolnud luuletustes on tabatud küllalt löövat, argielulähedast ja rahvapärast ütlemist, keele rasket, konarlikku jõudu, või jälle õnnestunud häälikintonatsiooni («Helinal hüüab meid koidiku tuul»).

Käändelõpp-riimide juurest on mõnikord jõutud puhaste ja haruldaste kooskõladeni, täiuslikku vormivalitsemist nõudva sonetini. Siiski ei saa Koidula Kroonlinna-luule täisriimi taotlust igal juhul pidada kunstiliseks õnnestumiseks. Mitmeski ühendusele manitsevas või postuumselt ilmunud luuletuses («Halasta!», «Tulge!», «Õige!») pole suudetud tõusta riimi iseenesestmõistetavuse tasemele. Ka kodumaa parnassi (Grenzsteini) mõttetühi riimikõlksutamine näib luuletajat mõnikord ahvatlevat.

Koidula ühendusele manitsevad luuletused ei leidnud vastukaja ning luuletaja kaotas paljude silmis oma endise koha. J. Kunder isegi mainis vähe austavalt tema salmikesi, «mistes balti süda haledal kombel räägib». Alles pärast võitlusägeduse raugemist hakati uuesti tundma Koidula luule parima osa jõudu andvat väärtust.

Koidulauliku viimseks sooviks oli ka oma teoste uustrükkide kaudu pääseda rahva juurde. Kuid tema kirjanduslik pärand, sealhulgas ka ilmumata looming, mille väljaandmise Koidula oli usaldanud Jaan Bergmannile, jäi osalt Michelsoni (hiljem ka tütarde) vastuseisu, osalt kirjastuslike raskuste tõttu seisma. Alles 1925. aastal jõudis ilmuda «Kogutud luuletused» J. Bergmanni jt. hilisemate suvaliste muudatustega. Nõukogudeaegsed väljaanded on osaliselt neid vigu püüdnud vältida. Kuid alles 1958. aastal Kirjandusmuuseumi saabunud autograafide alusel on avanenud võimalus tekstikriitilise väljaande avaldamiseks.

Kokkuvõtteks

Koidula viis meie rahvusliku kirjanduse kõigis kolmes põhiliigis kunstiliselt hinnatavale tasemele. Ajastu suurtest demokraatlikest ideedest läidetuna, minevikukannatustest ja tulevikulootustest kaasaegseteks võitlusteks jõudu ning vaimustust jagades suutis ta hulki kaasa haarata, tõstes märgatavalt ka kirjanduse ühiskondlikku mõju.

Lepliku ja rahvakasvatusliku suunaga, kuid ilmalikule kirjandusele avatud arusaamistega kodus sirgunud Koidulale tõid rahvusliku ärkamise mõjud vallutava ideelise tõusu ja avara maailmavaate, andes suure kirjanduse tunnuseid ka tema loomingule. Sellele on aluseks romantilised vabastuspüüdlused ja rõhutud rahvaste temaatika, mis siin pöördub feodalismivastaseks võitluseks. Sellele võitlusele õhutamise tarve selgus P. Blumbergi, C. R. Jakobsoni ja Fr. R. Kreutzwaldi kirjanduslikel ning isiklikel mõjutustel. Koidulal polnud kalduvust abstraktsetesse filosoofilistesse arutlustesse, aga ta tundis ometi tarvet kaasa rääkida isamaa, oma rahva saatuse ja religiooniküsimustes. Vaimselt arenenud ja kõrge intelligentsiga laulikneiu oli aldis häid mõjutusi vastu võtma ning oma loomingus kajastama. See on oma kaasaja sügav tunnetus, mis poeetiliselt sõnastas kogu liikumise juhtmõtted: «Tõsta pead, õiekene!», «Käi kindlalt! Pea kõrgess'! / Aeg annab arutust!».

Koidulas äratas elavat vastukaja rahvusliku liikumise valgustuslik kirikuvaen ja ortodoksliku usu kriitika. Kõige lähedasemateks jäid talle Kreutzwaldi ratsionalistlik-deistlikud vaated, mille alusel ilmus kirikuvastaseid motiive Koidula luulesse, samuti juttudesse; tema näidendeis osutatakse kirikule kui rahvahariduse takistajale, tõlketeostes näidatakse vagatsemist inimloomuse kalestajana, samuti kiriku õnnistusel toimuvat röövi- ja hävitustööd koloniaalrahvaste hulgas.

Koidula leidis ainet oma rahva muredest, ajaloolisest minevikust, muinsusromantikast. Ta näitas röövvallutajate ülekohut, mille mõistmisele oli aluseks demokraatlik rahvuslik ideoloogia. Ta viis rahvamuistendid oma luulesse, õpetas kodumaa looduse ilust jõudu ammutama. Hoolimata vastuollu sattumisest oma viimastel eluaastatel Jakobsoni poolt juhitud demokraatlike jõududega, avaldub ka Koidula selleaegses loomingus rahva teenimise siiras tahe.

Koidula mälestussammas Pärnus

Koidula viis isamaalüürika — ja luule üldse — juhtivaks žanriks, olles oma loominguga imeteldav eeskuju kaasajale, suure mõjuga järelpõlvele, tõelist luuleelamust pakkuv tänaseni. Ta on vaimustanud luulesule haarajaid kuni A. Haava ja J. Liivini ning kaugemalegi.

Meie poeesias uuena murdis sisse tema suur tundejõud, vahetu elamus, mille ta suutis viia lugejani küll otsesõnaliselt, küll haaravates kujundites. «Ma olen s õ n a - s õ n a l t «laululind, kes põõsastikus elab!»» iseloomustas Koidula oma värsiloomingu spontaanset laadi. See lüürika on midagi, mis «sügavast südamest» tahtmatult tõuseb huulile. Oma kõige vahetumad «hingepisarad», «valude lained» on luuletaja küll peitnud kaasaja eest.

Kuid rahvale antud patriootiline lüürika, milles on teadlikult läbi viidud üks juhtmõte, on sündinud sama tundepingega. Elamus on selles sageli nii tugev, et kannab märkamatult üle vormikonarustegi.

Kui ka algul polnud meie kirjanduses veel mingit väljakujunenud luulevormi, on Koidula oma loomuliku rütmi- ja vormitundega nõtkelt jälginud sisu nõudeid, loonud varieeruvaid stroofivorme, tabanud sisu ja vormi ühtsust. Ideede ja elamuste lugejani viimiseks on mõnikordki kulunud suurt tööd ja otsinguid, nagu kõnelevad tema luulekäsikirjad.

Alati rikastab meid Koidula luule tundegamma ulatus: leegitsevast pateetikast hella lürismini, joobunud eluhurmast raskeima, hauavilu ihkava leinani. Uudne ja hinnatav oli seejuures tema luule suur musikaalsus. Põhiliselt riimilises süsteemis, mida ta nimetas «haritud rahva lauluvormiks», saavutas Koidula harukordse värsihelisevuse, õma niikuinii muusikalise intonatsiooniga liites rahvalaulu kõlavahendeid. Luuletaja kasutas oskuslikult eri värsivorme ja stroofistruktuure — nii sonetis kui vabavärsis.

Ehkki mitte võrreldav Koidula mõju ja tähtsusega luules, väärib ometi kõrgelt hindamist tema algataja-osa näitekirjanduses ja tegevus jutukirjanduse alal. Pannes aluse näidendižanrile eesti kirjanduses ja rajades eesti teatri, tegi Koidula oma rahva kultuurilisele arengule aegumatu teene, mis üksi oleks küllaldane põlistama tema nime. Algatajana oli ta ühtlasi möödunud sajandi menukaim näitekirjanik, kelle teoseid (eriti «Säärast mulki») rohkesti ette kanti.

Koidula vähe algupärases jutuloomingus väärivad olulistena esiletõst-

Koidula haud Tallinna Metsakalmistul

mist autori sotsiaalne hoiak, publitsistlik päevaprobleemide käsitlus, humanistlik inimese mõtte ja tundeilma avardamise püüe.

Poleks õiglane tähelepanuta jätta Koidula osa kunstiliste väljendusvahendite avardamisel ka sidumata kõnes. Tema rahvapärase, lühikese ja selge lausega proosastiil ulatub näidendi dialoogide salvavast sõnastusest looduspiltide pehme poeesiani.

Kodanliku kirjandusteaduse estetistlikud suunad alahindasid Koidula loomingu ideelist ja patriootilist sisu, autorit vanamoeliseks pidades. Luuletaja sügavam mõistmine ja tema teoste uus elu algas nõukogude ühiskonnas, kus hoogustus tema pärandi väljaandmine, asuti uuesti näidendite lavastamisele, tema elu ja loomingu uurimisele, vabastamisele eksihinnanguist. Lauliku Pärnu kasvukodus rajati memoriaalmuuseum (1945), tema sünnipaik Vändras tähistati mälestusmärgiga (1958). Koidula nime kannavad Pärnu kool ja mitmed kolhoosid. Juba varem (1929) oli Pärnus püstitatud luuletajale mälestussammas. Suure Isamaasõja raskeil päevil tähistati nõukogude tagalas 1943. aastal Koidulauliku 100. sünniaastapäeva, tema patriootiline lüürika oli taas saanud suure jõudu andva tähenduse. Üldrahvaliku austuse väljenduseks oli luuletaja põrmu ümbermatmine Tallinna Metsakalmistule (1946). Koidula lüürika on tõlgituna ohtralt teed leidnud vennasrahvaste juurde, korduvalt on avaldatud luulevalimikke vene keeles.

Koidula luule, mis rahva pärisosaks sai juba kaasajal andeka komponisti A. Säbelmann-Kunileidi viisidega, on läbi aegade kuni tänapäevani inspireerinud meie heliloojaid (Miina Härma, A. Läte, R. Tobias, A. Kapp, G. Ernesaks, V. Kapp, A. Velmet, L. Auster jt.). Tema sõnadele on loodud ja rahvalauludest üle võetud ühtekokku ligi sada viisi, kusjuures tuntumad isamaalaulud on leidnud korduvalt viisistamist. Koidula ülev, traagilistesse eluraskustesse vaibuv patrioodikuju on rahva südame lähedasena uuesti elustunud näidendeis ja luuletustes, maalidel ja graafikas.

Nii elab Koidula sõnas ja helis tänapäevalgi, olles oma koduse maa, rahva ja looduse armastusega, oma ennastohverdava ühiskondliku tegevusega suureks eeskujuks. Tema looming, mis algusest peale oli tihedasti liitunud oma rahva saatusega, on nõukogude ühiskonnas saanud tõeliselt omaseks laiadele hulkadele.

BIBLIOGRAAFIA

I. Ojamölder ja temma minnia. Trt. 1863. ▪ Waino-Lilled. Kuressaare 1866. ▪ Perùama wiimne Inka. Trt. 1866 [ilm. 1865]. ▪ Emmajõe Õpik. Trt. 1866 [ilm. 1867]. ▪ Juudit ehk Jamaika saare viimsed Maroonlased. Trt. 1870. ▪ Saaremaa Onupoeg. Trt. 1870. ▪ Särane Mul'k, ehk Sada vakka tangusoola. Trt. 1872. ▪ Martiniiko ja Korsika. Trt. 1874.

Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus. (Toimet. K. Leetberg.) Trt. 1910—1911. ▪ Kogutud luuletused. (Kogunud ja korraldanud J. Bergmann. Järelredigeerinud G. Suits.) Trt. 1925. ▪ Koidula ja Almbergi kirjavahetus. (Toimet. A. Anni.) Trt. 1925. ▪ Koidula kirjad omakseile 1873—1886. (Toimet. E. Rosenthal-Lipp.) Trt. 1926.

Näidendid. Tln. 1946. ▪ Valik luulet. (Koostanud A. Undla-Põldmäe.) Tln. 1948. ▪ Valitud jutustusi. (Koostanud V. Alttoa.) Tln. 1950. ▪ Teosed. I. Luuletused. (Koosta-

nud A. Vinkel.) II. Jutud ja näidendid. (Koostanud E. Sõgel.) Tln. 1957. ▪ Fr. R. Kreutzwaldi ja L. Koidula kirjavahetus. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus V. (Toimet. M. Lepik.) Tln. 1962.

Tõlkeid: Стихи. Москва 1945. ▪ Избранное. Таллин 1950. ▪ Стихи. Москва 1950. ▪ Избранное. Москва 1961.

II. [J. Kunder,] Eesti Laulikud. L. Koidula. Meelejahutaja 1885, nr. 42, lk. 275—276. ▪ G. S[uit]s, Lehekene Koidula viieteistkümnenda surma-aasta mälestuseks. Kiired II. Jurjev-Trt. 1901, lk. 7—13. ▪ J. Bergmann, Koidula kirjad. EKirj. 1908, lk. 185—188. ▪ M. J. Eisen, Koidula Kroonlinnas. Tln. 1914. ▪ A. Kallas, Tähelend. Koidula elulugu. Trt. 1918. ▪ M. J. Eisen, Koidula luuletused. Tema 80. sünnipäeva puhul. EKirj. 1924, nr. 1, lk. 11—25. ▪ G. Suits, Koidula luuletajasaatus. — L. Koidula Kogutud luuletused. Trt. 1925 (eessõna). ▪ R. Nurkse, «Parandatud» Koidula. Lng. 1926, nr. 6, lk. 662—678. ▪ Fr. Tuglas, Koidula «Säärase Mulgi» sünniloost. Lng. 1928, nr. 5, lk. 434—439. ▪ B. Sööt, Heine Fr. R. Kreutzwald'i, C. R. Jakobson'i, L. Koidula ja A. Haava lüürikas. EKirj. 1928, nr. 10, lk. 528—550. ▪ G. Suits, Koidula «Ojamöldri ja temma minnia» algupära. EKirj. 1932, nr. 3, lk. 97—107. ▪ M. Veidermann, Koidula elu Kroonlinnas a. 1882—1884. EKirj. 1932, nr. 7, lk. 338—340. ▪ K. Leetberg, Koidula kurb saatus. Rakvere 1935. ▪ K. Mihkla, Koidula Pärnus. EKirj. 1936, nr. 7, lk. 297—305. ▪ M. Pukits, Läti jutt L. Koidula paberites. EKirj. 1938, nr. 9, lk. 416—418.

A. Üksip, Koidula ja eesti teater. Lng. 1945, nr. 5/6, lk. 623—628. ▪ V. Alttoa, Lydia Koidula. Lng. 1946, nr. 7/8, lk. 830—842. ▪ N. Andresen, Koidula mälestus ja pärand. Lng. 1946, nr. 7/8, lk. 913—921. ▪ R. Kangro-Pool, Eesti teater algusaastail. Tln. 1946. ▪ Lydia Koidula. Valimik L. Koidula 100. sünnipäeva ja 60. surmapäeva puhul avaldatud materjale. Tln. 1947. ▪ H. Kleis, Lydia Koidula käsikirjaline pärand Riiklikus Kirjandusmuuseumis. Riikliku Kirjandusmuuseumi Aastaraamat I. Trt. 1949, lk. 188—209. ▪ A. Undla-Põldmäe, Koidula oma mehe kirjades. Lng. 1957, nr. 8, lk. 1261—1272. ▪ E. Nirk, Eesti näitekirjanduse algus. — Laias laastus. Tln. 1957. ▪ B. Sööt, Lydia Koidula elu ja kirjandusliku pärandi uurimise tulemustest. RH 14. II 1957, nr. 38. ▪ A. Undla-Põldmäe, Koidula köidete puhul. Lng. 1958, nr. 4, lk. 624—631. ▪ E. Ertis, Pilk Koidula luuleloomingulisse laboratooriumi. Lng. 1958, nr. 9, lk. 1422—1431. ▪ S. Issakov, Marko Vovtšoki «Kasakaneiu» eestikeelsest tõlkest. KKirj. 1958, nr. 11, lk. 665—669. ▪ E. Ertis, Tähelepanekuid Koidula luule loomingulisest protsessist. — Paar sammukest... I. Tln. 1959, lk. 118—130. ▪ A. Vinkel, Probleemidest seoses Koidula luulekäsikirjade avastamisega. KKirj. 1959, nr. 4, lk. 238—239. ▪ J. Aak, Kuidas säilis Koidula käsikirjaline pärand. KKirj. 1959, nr. 4, lk. 239—241. ▪ Lydia Koidula Memoriaalmuuseum. (Koost. L. Lage.) Pärnu 1960. ▪ A. Undla-Põldmäe, Koidula viimased Tartu-aastad (1871—1873). KKirj. 1960, nr. 9, lk. 528—544. ▪ K. Mihkla, Mõningaid andmeid L. Koidula eluloo kohta. KKirj. 1960, nr. 12, lk. 731—735. ▪ B. Sööt, Lydia Koidula. Lühimonograafia. Tln. 1961. ▪ P. Rummo, Ühe laulu lugu. Lng. 1961, nr. 1, lk. 111—128. ▪ A. Undla-Põldmäe, Koidula suhted kodumaaga Kroonlinna-aastail. Lng. 1961, nr. 8, lk. 1254—1262. ▪ E. Ertis, Mõningaid «Kalevipoja» mõjuavaldusi Koidula luuleloomingule. Edasi 11. VIII 1961, nr. 157. ▪ E. Aaver, Koidula teoste kogu väljaandmise katsed. Lng. 1961, nr. 8, lk. 1263—1268. ▪ R. Põldmäe, Fr. R. Kreutzwaldi kokkupuuteid Koidula teatritegevusega. Lng. 1961, nr. 9, lk. 1418—1427. ▪ A. Undla-Põldmäe, Koidula ja kirik. KKirj. 1961, nr. 8, lk. 469—479. ▪ H. Laidvee, Lydia Koidula bibliograafia 1861—1962 (käsikiri 1962). ▪ E. Aaver, Kuidas Jaan Bergmann Koidula luuletusi muutis. KKirj. 1962, nr. 9, lk. 520—530. ▪ A. Undla-Põldmäe, Prantsuskeelsetest luuletustest Koidula käsikirjade hulgas. KKirj. 1962, nr. 8, lk. 461—463. ▪ R. Põldmäe, Koidula teater. Tln. 1963. ▪ R. Põldmäe, Kupleedest Koidula näidendites. KKirj. 1963, nr. 7, lk. 398—404. ▪ K. Mihkla, L. Koidula külajutt «Sanna» ja selle originaal. KKirj. 1963, nr. 12, lk. 717—719. ▪ A. Undla-Põldmäe, Kreutzwaldi ja Koidula kirjanduslikest suhetest. Lng. 1963, nr. 12, lk. 1889—1895. ▪ E. Aaver, Koidula posthuumsed luuletuskogud (1925—1957). — Paar sammukest... III, Trt. 1964, lk. 209—257. ▪ K. Mihkla, Lydia Koidula elu ja looming. Tln. 1965.

VIII peatükk

F. KUHLBARS, M. VESKE, A. REINVALD

Rahvusliku liikumise kõrgaja luules kuulus kõige mõjukam koht Koidulale, kes patriootilise lüürika alal jõudis ette oma kirjanduslikust õpetajast Kreutzwaldist ja ületas poeetilise suutlikkuse poolest suuresti Jakobsoni. Ent samal ajal tegutses ka teisi oma aja kohta tähelepandavaid luuletajaid, kelle loomingu paremikul oli küllaltki laialdane mõju rahvahulkades ja teatav edasiviiv osa meie luule arengus — peamiselt sisulistemaatiline, aga mõneti ka kunstiline. Need olid Friedrich Kuhlbars, Mihkel Veske ja Ado Reinvald, keda käsitletakse käesolevas peatükis, ja Juhan Kunder (viimase põhialaks kujunes näitekirjandus ja tema looming tuleb vastavalt tervikuna vaatlusele XII peatükis). Kõigi nende autorite põhiolemuselt rahvusromantiline luule, muidugi seejuures vastavate individuaalsete eripärasustega, oli tihedasti seotud rahva tõusva vabadusliikumisega ja väärib sellisena hindamist, kuigi sellel luulel olid ka nii- või teistsugused nõrkused ja ta ei saavutanud erilisi poeetilisi kõrgusi. Kronoloogiliselt, ehkki mitte tähtsuse poolest, kuulub siin esikoht Kuhlbarsile, kes astus luuletajana lugejate ette juba enne Koidulat.

Friedrich Kuhlbars

Elu ja tegevus. Tulevane luuletaja sündis 17. (vkj. 5.) augustil 1841 Sangaste kihelkonnas Laatre vallas Uniküla koolimajas, kus ta isa Jakob oli koolmeistriametis. Pärit oli J. Kuhlbars Nõo kihelkonnast Kiisa talust; juba enne «priiuse» tulekut Tartu kreiskooli pääsedes oli ta kodutalu järgi saanud ka perekonnanime. Vastsündinule anti lisaks veel kolm nime — Friedrich Karl Johann, nendest kasutas ta hiljem küll ainult esimest. Nii isa kui ka ema Katharine (pärit Suure-Jaani kihelkonnast Olustverest) olid hardalt usklikud inimesed ja kuulusid vennastekogudusse; koolitare otsa oli koolmeister ehitanud palvemaja ja pidas seal palvetunde. Kodune pietistlik vaim on pojassegi oma jäljed jätnud; viimastel kooliaastatel ja

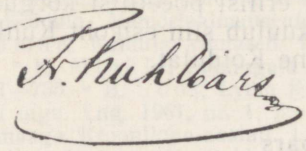

ka hiljem kodukohas viibides pidanud ta mõnikord isa eeskujul palvetunde. Siiski leidus koolmeistri kodus vaimulike raamatute kõrval ka ilmalikke, eriti Kreutzwaldi töid, mis võisid teisesuunalist mõju avaldada ja eriti äratada huvi rahvapärimuste vastu. Omajagu aitas selleks kaasa koolitalu sulane Juhan Külvja, kes teadnud rohkesti pajatada mitmesuguseid lugusid. Poisi ilumeelt kujundas kodukoha looduslikult kaunis ümbrus ja eriti isa poolt koolimaja juurde rajatud suurepärane puuvilja- ja iluaed (Jakob Kuhlbars oli nimelt nooruses aednikuks õppinud ja ka sellena töötanud). Oma loomult oli Friedrich vaikne ning enesesse pöördunud, pärast vanema venna Joosepi minekut Tõllistesse kooli harjus ta üksindusega ning see kujunes temale omaseks jooneks.

Saanud esimest õpetust kodus isa juhatusel, viidi noor Kuhlbars Tartu, kus ta käis poolteist aastat II elementaarkoolis. Hea tunnistusega pääses nooruk ilma eksamiteta edasi Tartu kreiskooli, mille ta lõpetas 1858. aastal. Olles otsustanud isa jälgedes käia ja pühenduda pedagoogilisele tööle, jätkas Kuhlbars aastail 1859—1861 õpinguid seminaris. Tartus koolis käies ilmutas noormees elavat huvi kirjanduse vastu ja luges saksa keeles rohkesti nii saksa kui ka teiste maade nimekaid autoreid. Erilist mõju avaldanud talle kreeka ja rooma klassikaline kirjandus oma mütoloogilise maailmapildiga, mis ilmselt Kuhlbarsi enese luulelaadi kujunemisele teatavat eeskuju andis. Tõenäoliselt kooliaastail tutvus ta ka Faehlmanni saksakeelsete müütidega, mis koos tollal annete kaupa ilmuva «Kalevipojaga» mõjutasid nooruki kujutlusringi rahvusliku muinsusromantika vaimus. Püüdes saada terviklikumat ülevaadet vanemate kultuurimaade kirjanduselu arengust, süvenes Kuhlbars G. Ger-

vinuse mitmeköitelisse saksa kirjandusloosse ja luges hoolikalt J. Scherri maailmakirjanduse ajalugu.

Pärast seminari lõpetamist oli Kuhlbars ühe talve koduõpetaja Lätimaal Gulbene (Vana-Svaneburgi) mõisas, kus ta kasutas oma rohket vaba aega enesetäiendamiseks ja tegi esimesi katsetusi luule alal. 1862. a. augustis asus ta Viljandisse saksa õppekeelega poeglaste elementaarkooli õpetajaks. Tööd ja tegemist oli koolis rohkesti, seda eriti veel siis, kui Kuhlbarsist sai sama kooli juhataja. Palk olnud siiski üsna kesine, mistõttu tuli ajuti hankida lisateenistust tunniandmisega kreiskoolis ja ühes eraalgkoolis. Pedagoogilisse töösse tõsiselt kiindununa viis Kuhlbars oma kooli võrdlemisi heale järjele ja oli kasvandike poolt hinnatud (üks nendest oli pärastine kolleeg kooli- ja kirjamehetegevuses J. Kunder). Noore koolmeistrina võttis ta osa ka Viljandi avalikust elust ja juhatas mõnda aega «Koidu» seltsi laulukoori. Kuid aktiivset rahvusliku liikumise tegelast ei kujunenud Kuhlbarsist kunagi — osalt eraldumisse kalduva iseloomu ja võitlusvaimu puudumise tõttu, osalt tema meelsuse ja kultuuriorientatsiooni pärast. Nii tegi ta näiteks pidevalt kaastööd kohalikule saksakeelsele ajalehekesele «Felliner Anzeiger», kuid Jakobsoni «Sakalaga» kontakti ei leidnud. Võib-olla on üksnes juhus, et just Kuhlbarsi õpilaste hulgast kerkisid hiljem esile klerikaal-natsionalistliku suuna tuntumad tegelased (V. Reiman, J. Tõnisson, H. Koppel), kuid täiesti selge on, et tema suhe rahvusliku liikumisega oli omamoodi platooniline. Kõige ilmsemaks tõendiks sellest on Kuhlbarsi luule, kuivõrd ta püüdis siin väljendada oma kaasaelamist ajastu põhihoovusele.

Esimese värsikogu *«Wastse laulo ja kannel»* avaldas Kuhlbars juba 1863. aastal, ennetades nii Kreutzwaldi «Viru lauliku laule» kui ka Koidula luulet. Aga mingit tähelepanu see pisuke kogu ei suutnud äratada, küllap mõnevõrra ka oma lõuna-eesti keele tõttu. Viis aastat hiljem järgnenud *«Laulik koolis ja kodus»* (1868) taotles eeskätt pakkuda kohast repertuaari lauluõpetamiseks lastele, sestap siis olid ka noodid juures. Alles 1870. aastal avaldatud *«Vanemuine ehk Neljakordne Laulu-Lõng»* — noodiraamat seegi, aga meeskooridele — sisaldab Kuhlbarsi kõige tuntumaks saanud isamaalaule, mille valmimiseks oli hoogu andnud esimene üldlaulupidu Tartus. Juba laulupeol Tarvastu koori poolt menukalt esitatud hoogsa saksa marsiviisiga «Eestimaa, mu isamaa» võitis tollases meeleolutõusus kõlapinda.

Kuhlbarsi isiklik elu väljaspool koolitööd möödus vaikselt ja tagasitõmbunult raamatute keskel. Noore luuletaja mõrsja oli surma saanud õnnetusjuhtumi läbi; nõnda jäigi ta üksikuks ja aastate kuludes aina süvenesid tema eraklikud kalduvused. Pärast 33-aastast pedagoogilist tegevust tagandati Kuhlbars 1895. aastal koolivalitsuse poolt ka õppetööst vene keele piisamatu tundmise pärast. Sealtpeale elas vananev kirjamees tagasihoidlikku pensioni saades oma Viljandi korteris äärmiselt kinnist ning inimpelglikku üksildaseelu. Oma loomuomast optimistlikku elukäsitust ta seejuures siiski ei kaotanud, olgugi see optimism mitmeti pinnaline

ja teataval määral religioosse aluspõhjaga. Luuletusi avaldas Kuhlbars aeg-ajalt ajakirjanduses, enamasti pseudonüüme kasutades (Villi Andi, Mangu Sild). Temalt ilmusid ka uued kogud: «*Laste laulik*» (1899) ja juba käesoleval sajandil «*Kooli kannel*» (1908) ning «*Jõulu-pähkled ja teised luuletused*» (1910); need sisaldavad — nagu pealkirjadestki näha — peamiselt lastele määratud laule ja muidu ilutsevat laadi luuletusi. Samal ajal tegeles Kuhlbars asjaarmastajana kodumaa muinasaja ning kohanimede uurimisega, avaldades ka trükis sellesisulisi töid, mis on teadusliku väärtuseta. Paralleelselt emakeelse kirjatööga on Kuhlbars kirjutanud ka saksakeelset luulet ja isegi sepitsenud värsstragöödiaid; viimased pole trükki jõudnud, lüürikast aga avaldas autor 1904. aastal Fritz Klüse pseudonüümi all väikese kogu «*Vom Ostseestrande*» («Läänemere rannalt»). Mingit tunnustust luuletaja saksakeelne värsiharrastus ei ole pälvinud.

F. Kuhlbars vanemas eas

1905. a. revolutsioonisündmustele järgnenud mustasajalise terrori määratsus on isegi oma kesta tõmbunud Kuhlbarsis esile kutsunud protestinoote, mis ilmnevad näiteks luuletustes «Viljandi järve ääres» ja «Sügisel 1906». Kuid samal ajal jätkas ta ilutsevate isamaalaulukeste soetamist ja kirjutas lohutavaid-lepitavaid jõuluvärsse. Klassisõja päevil sattus raugaealine Kuhlbars — ilmselt toimuvates sündmustes halvasti orienteerudes ning rahvusliku liikumise aja kujutluste vallas hõljudes, arvatavasti ka vastavalt mõjutatuna — otseselt kodanluse lauliku ossa (kogu «*Kannel ning mõõk*», 1919). Ta osutus üheks vähestest kirjameestest, kes asus ülistama ning idealiseerima kodanlikku vabariiki ja nn. vabadussõda. Seda tasuti ka vastavate toetussummadega, mida näiteks suurt kitsikust kannatav Reinvald asjata palus. Aastail 1923—1924 ilmusid autori enese korraldatuna kolmes andes «*Villi Andi Luuletused*» (viimased anded postuumselt).

Kuhlbars suri 28. jaanuaril 1924 ja maeti Viljandi kalmistule. Hoolikalt säilitatud ja korrastatud käsikirjaline pärand (sealhulgas rohkesti värsse eesti ja saksa keeles) on jäänud üksnes elutuks arhiivimaterjaliks.

Luulelooming. Kuhlbarsi poeetiline maitse ja arusaamine kujunes peaasjalikult saksa hilisromantilise luule mõjude sfääris. Nendele eeskujudele osutavad kõige otsesemalt tema poolt avaldatud tõlked J. v. Eichendorffi, W. Hauffi, F. Rückerti jt. luulest; väiksemal määral on esindatud Goethe ja Heine. Romantiliselt ebamäärase ja sentimentaalsegi laadi eelistus juhtis Kuhlbarsi sulge algusest peale ka tema algupärases loomingus, kusjuures paljudel juhtudel üksikmotiivide valikus ja seostamises paistab saksa luule otseseid või kaudseid mõjutusi.

Teiselt poolt tuleb samal ajal arvestada rahvusliku muinsusromantika ja antiikse mütoloogia võlumaailma ning ilmselt ka piibelliku päritoluga motiivide omalaadset põimumist ja kokkusulamist Kuhlbarsi poeetilistes kujutlustes. Eespool nimetatud Faehlmanni ja Kreutzwaldi muinasajapiltide mõju, millele 60-ndate aastate teisel poolel lisandus Koidula isamaaluule eeskuju, liitus lauliku teadvuses Vana-Kreeka kangelasaegade ihalusega ja vanatestamentlike visioonidega ning avaldus mingis erilises kõrgendatud toonis, puhuti ülevoolavalt värviküllases ja suurejoonelises pildistikus. Selles oli teatavat esmakordsuse ja uudsuse võlu, mis rahvusliku eneseleidmise meeleoludega ja väärikuse sugereerimise püüetega harmoneerides sai elava poolehoiu osaliseks. Kuid seda iseloomustas ka algusest peale puhtliteraarsetele kujutlustele omane abstraktsus ja kaugus elutegelikkusest, mis määras selle luulesuuna hilisema saatuse.

Kuhlbarsi esimeses tartumurdelises värsikogus leidub vihjeid sellele järgnenud muinsusromantika puhangule üksnes mõne motiivi näol. Siiski terendab noore lauliku pilgule juba kodumaa uute aegade algus, ehk küll õige ebamäärase sümboolika kaudu: ta näeb «lauljat englit» Eesti mägedele tõusvat kuldse kandle ja võitja-lipuga.

Oh, tulle pea, laula meile jälle,
Kes wannal ajal meile laulsit sa;
Et mu[i]stne waim wõis wäggevast' end'
näita
Nink selle aja waimo wastsest läita!

Wastse laulo
ja
kannel.
Päiw ajab ärra pimmet ööd,
Laul rahwa rojusi, roppo tööd.
Fr. K.
Tartun, 1863.
Trükkitu
H. Laakmanni
man.

Romantilise luulekäsituse isikupärase avaldusena ja poeedikutsumuse ülistusena on leidnud hindamist luuletus «Äitsme-mehhe». Ka selle kujundid ja võrdpildid on udused, suuresõnaline paisutus ulatub kohati äärmusteni, nagu see autorile omane; siingi kangastuvad kuldsed ajad, kuninglik ülimuslikkus, kroonid, troonid ja võidupärjad, kuldsed tornid ja

lillemäed, ihaletakse ebamaiseid helisid ja üleinimlikke võimeid, mis lihtsurelikele tabamatud. Säärane laulikute pooljumalustamine eeldab tublit annust naiivsust. Mõneti argielu maisusele lähemal on väljarändamisliikumise kajastusena valminud pikem luuletus «Tüttarlatse kaibamine wõral maal», milles Kuhlbars — vahest tõuget saanuna Kreutzwaldi luuletusest «Üks laul kullamaalt» — on püüdnud väljendada võõrsile sattunute hingehäda ja meelemasendust ning kustumatut, piinavat kodumaaigatsust:

Oh, konnas mo närtsiwa ule so putwa,
Taiwalik, jummalik, pühhended' ma! —
Mo tröösti ja engli kiik minnoga nutwa,
Sest kaugel, kaugel mult ollet sa.
Oh wõis ma nüüd wäggewin sõmen weel juwwa
Mo essama lillede õngu, nink tuwwa
Mo söamest tenno! — Oh et ne mo äle
Wõis eljuda essama piride päle.

Kuhlbarsi esikkogus leidub ka armumotiive, koguni värsse õllekannu ja piibu ülistuseks, humoorikat laadi elupilte. Nagu toodud näidetestki ilmneb, olid algaja kirjamehe poeetilised eneseavaldused 60-ndate aastate alguse luuletaseme kohta mitmeti esileulatuvad — nii oma keelelise kõlavusega kui ka isikupärase tunnetusega.

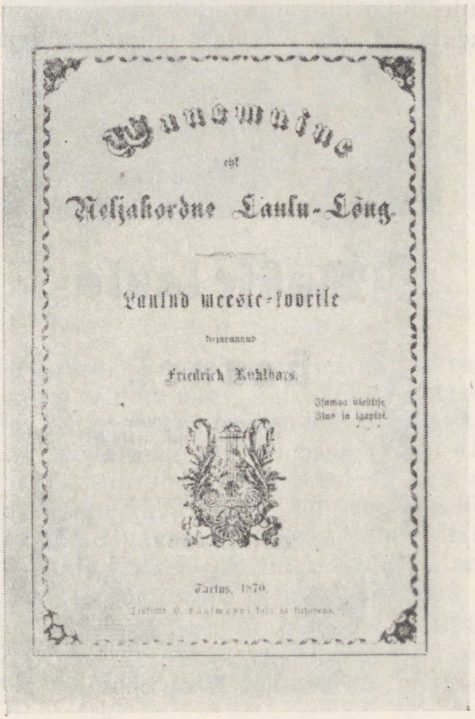
Wanawanne
ehk
Neljahäälne Laulu-Lõng.
Laulud meeste-koorile
Friedrich Kuhlbars.
Tartus, 1870.

Ühiskondlikult funktsioonilt kaalukama osa oma luulest andis Kuhlbars seejärel hümniliste isamaalaulude ja optimistlik-ilutsevate muinsuseluulenduste näol. Viimastes on aga juba märksa rohkem šabloonsust ja üldsõnalist pateetikat. Ilmselt Jannseni eeskuju järgides hakkas Kuhlbars värsse sobitama valmis saksa viiside juurde ja andis need sel kujul ka koos nootidega välja. Levikule aitas see tõepoolest suuresti kaasa, mitmedki patrioottiliste motiividega laulud said kogu rahva hulgas üldtuntuks. Kuid seejuures pole tegemist ainult jannsenlike viisilaenudega (millest täiesti erinesid Jakobsoni samaaegsed püüdlused rahvusliku helikeele poole), vaid siin ilmneb teatavaid sarnasusjooni ka selle pealiskaudse isamaalisuse üldlaadis ja leidub isegi sugemeid pas-

siivsest leplikkusest ning rahulolust. Mõnel puhul on tegemist ühe ja sama saksa eeskuju parafraseerimisega (näiteks Kuhlbarsi «Vennad, võtkem valjust' laulda» ja Jannseni «Eesti vennad laulgem rõõmsast»). Mitte üksnes oma kaasaegse ühiskonna varjukülgedest ja vastuoludest, vaid ka

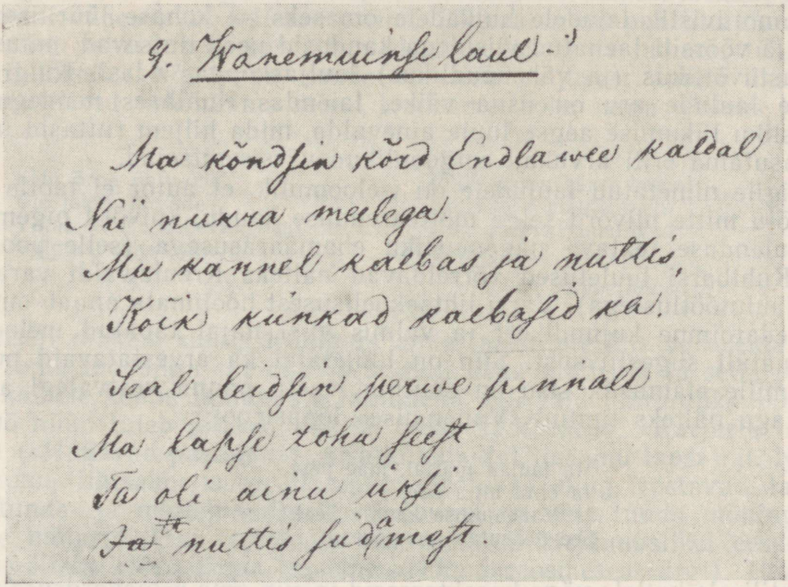
9. Wanemuinse laul -

Ma kõndsin kõrd Endlawee kaldal
Nü nukra meelega.
Mu kannel kaebas ja nuttis,
Kõik kunkad kaebasid ka.

Seal leidsin perwe pinnalt
Ma lapse zohu seest
Ta oli ainu üksi
~~Ja~~ nuttis sudamest.

F. Kuhlbarsi autograaf

ajaloolistest katsumustest — mis kajastusid näiteks Koidula jt. luules — läheb Kuhlbars täiesti mööda, pannes oma peamisele laulukogule «Vanemuine ehk Neljakordne Laulu-Lõng» iseloomuliku moto: «Isamaa üleültse / Ilus ja igapidi». Siin pole kirglikku patriootilist tundehõõgust, vaid ülekaalus on mänglemine sõnadega ja kuldse muinasaja illusoorsete kujutlustega.

Võitlevamat tooni, kannatusi trotsiva patriootilise mehemeele motiive kõlab küll Kuhlbarsi ühes kõige tuntumas laulus «Eestimaa, mu isamaa», ent needki on täiesti deklaratiivsed. Seejuures osutavad esivanemate butafoorsed «pärlikroonid» ja «kuninglikud troonid» siingi autori meelekujutuste ühekülgselt ilutsevat laadi, mis võis küll toetada rahvusliku ärkamise esialgseid vaimustusepuhanguid, ei ole aga suutnud vastu pidada järelpõlvede kriitilisemale hinnangule. Ning polnud vist juhus, et hiljem kodanlikus Eestis kõige reaktsioonilisemad jõud — «vapsid» — leidsid selle laulu kohase olevat oma «hümniks».

Faehlmanni müütidest ja «Kalevipojast» tuntud aineid on Kuhlbars

lüüriliselt varieerinud luuletustes «Vanemuine» («Kui Kungla-rahvas kuldsel a'al»), «Vanemuinse laul» («Ma kõnd'sin kord Endlavee ääres»), «Linda laul» («Sealt Läänemere kalda pealt») ja «Ilmarise loor», millest esimesed on aastakümneid püsinud rahva elava lauluvara hulgas. Suurel määral nende vahendusel saigi see literatuurne, pseudomütoloogiline motiivistik laiadele hulkadele omaseks — kohase lüürilise meeleoluga ja võõrsilt laenatud viisidega kandusid need ilutsevad muinsusepildid vastuvõtlikus (ja vähenõudlikus) lauljaskonnas edasi. Kuigi kõnesolevate laulude arv on üsna väike, laiendas Kuhlbars nendega ometi rahvusliku liikumise aegse luule ainevalda, mida hiljem ruttasid innukalt ära kasutama eriti arvukad epigoonlikud värsisepitsejad.

Kõigile nimetatud lauludele on iseloomulik, et autor ei taotle poeetilist mõju mitte niivõrd selge mõttearenduse kaudu, kuivõrd pigem muinsuseluulenduse teatava nägemusliku ebamäärasusega (selle poolest on need Kuhlbarsi luuletused võrreldavad näiteks Kreutzwaldi varasemate rahvalaulutöötlustega). Värsi lihtsakoelisusest hoolimata annab omas laadis eredatoimne kujundikeel ja valmis viisi najal tabatud meloodilisus salgamatult sugestiivsust. Siin on luuletajal ka arvestatavaid poeetilisi leide, mille elamuslik sisu on suutnud vastu panna kestvalegi ajaproovile, nagu näiteks tuntud «Vanemuise» lõppstroof:

Ma laulan mättal, mäe peal
Ja õhtu hilja õues,
Ja Vanemuinse kandle heal
See põksutab mu põues.

Romantilisele luulele väga karakteerseid ja siin oma esmakordsuse värskuses tähelepandavaid kujundusmotiive leiame teisteski lauludes («Ta kätki on samblasiidist / Ja vaip tal uduveest»).

Selle vähesega õieti ka piirdus Kuhlbarsi osa meie isamaaluules, sest oma 60-ndail aastail valminud lauludele ei suutnud ta hiljem enam midagi samaväärset juurde lisada. Luuletaja jäi tegelikult ühiskondlikest võitlustest eemale ja ta värssides leidub õieti juba algusest peale ka üsna ilmseid eluvõõruse ning rahvakauguse jooni. Sajandi lõpul muutus tema jätkuv isamaa-ilutsus võrdlemisi mõttetuks, nii oma sotsiaalselt sisult kui ka kunstiliselt osatähtsuselt tühiseks ja väärtusetuks, klassisõja ajal ja kodanliku vabariigi algaastail aga eesmärgilt ning funktsioonilt lausa kahjulikuks.

Rohkearvuliselt on Kuhlbars avaldanud kodu- ja loodusluulet, eriti käesoleva sajandi algul. Tema värsid on enamasti ladusad ja kergesti voolavad, nendel ei puudu ka musikaalsus, kuid oma rõhuvas osas on nad pealiskaudsed, sügavama elamusliku mõjuta. Siin-seal tuleb küll ette mõnigi meeleolukas ja ilmekalt sõnastatud salm või värsipaar, hoopis vähe on aga tervikuna haaravaid luuletusi — selleks jäävad nad liiga pinnaliselt ilutsevaks või pelgalt konstateerivaks. Saksa hilisromantilise luule otsese mõju alusena käsitleb Kuhlbars selle meelisainestikku ja

kasutab vastavat kujundikeelt: ikka ja jälle korduvad lillerikkad luhad ja aasad, õilmitsevad puud ja põõsad, allikad, mahe tuuleke, rändaja, ööbikud, tuvikesed, roosid, kuldne päike, säravad tähed jne. Luuletaja on värsse kirjutades läbi võtnud kõik aasta- ja päevaajad, laulnud lahkumisest, kojuigatsusest ja tagasipöördumisest, kuid kordumatut isikupärast tunnet on tal vähe olnud sellesse panna. Ülekaalus on puhtliteratuursed idüllid, milles pahatihti lihtsus läheb üle lameduseks ja ladusus tühipaljaks leierdamiseks. Nõnda on nende värsside paljusest ainult üksikud stroofid suutelised vahendama mõnd loodusmeeleolu, nagu näiteks järgmised:

Läbi õrna õhtu-õhu
Üle laane latvade
Valab kuuke hõbevaagnast
Valgust välja vainule.

Põllu ääres, järve kaldal
Hõiskab ööpikute keel;
Udu vaiksed unetiivad
Valendavad vete teel.

(*Suve õhtu*)

Suhteliselt rohkem suutis Kuhlbars anda lasteluule ühe varasema viljelejana. Tema toodangu see osa on samuti üsna ulatuslik ja selle paremik läks käibele koolis lauldavate lauludena. Nii said üldtuntuks «Õhtulaul» («Öö nüüd tuleb jälle»), «Teele, teele, kurekesed», «Karjaste hommikulaul» («Hüüavad pasunad»), «Kätkilaul» («Uinu, mu laps») jt. Need on kogu oma lihtsakoelisuse juures meeleolukad ning vastavad lastepärasele tunde- ja mõttemaailmale, seejuures on neis tunda mõningaid rahvaluule mõjusid. Osa lastelaule on valminud kirjanduslikel eeskujudel, nagu näiteks «Maasikas» (Goethe «Nõmmeroosikese» järgi). Ilmselt M. Lermontovi «Kasakaema hällilaulu» eeskujul on kirjutatud «Tudu, tuvike. Eesti ema kätkilaul», mille Kuhlbars seejuures siiski on suutnud panna oma ajajärgu meeleolusid kandma ja patriootilist tunnetust väljendama:

Tuleb aeg, kus tuuled, tormid
Läevad läbi maa,
Ehitama saan sind välja
Vaimu väega:
Panen kangelaste laulud
Sulle suhu siis;
Paisutama saab su rinda
Vaba, vägev viis.

Enamik Kuhlbarsi lasteluulest on aga sisutühjalt ilutsev ning pealiskaudne ja niisugusena ammugi unustusse jäänud.

Sajandi lõpul on Kuhlbars avaldanud arvukalt mõttesalme, osa nendest distihhoni vormis; nagu nähtub käsikirjadest, on ta seda žanrit harrastanud hiljemgi. Mõttesalmide temaatika on mitmekesine ja suure hulga seas tuleb ette mõnigi üsna tabav, nagu näiteks välismaise ees kummardamist pilkav «Igaühele oma»:

Ühele meeldivad viljapuu salgad siin kodumaa pinnal,
Teisele kadakad seal võõramaa piiride peal.

Nendes avaldub vaikse ja tööka elu eelistamine, ükskõiksus seltskondliku rüsina vastu, liiga utilitaarse elukäsituse ja hoolimatuse hukkamõist; kuid on ka rohkesti suisa väikekodanlikke tarkusesõnu. Mõneti autori enesegi kohta sobilikuna tundub järgmine mõttesalm:

Ei käblikut küll võrrelda
Või iial ööbikutega,
Ei uhke paabulinnuga;
Tal siiski õigus elada.

Kuhlbarsi luule vormivahendite valikut üldiselt iseloomustada püüdes peab taas sedastama temale tunnuslikku pealiskaudsust ning ülelibisevat kergust. On ilmne, et väljenduse või kujundi leidmine pole talle suuremat peamurdmist valmistanud, sest siin ongi tegemist rohkem sõnade salmimisega kui millelegi olulisele raskestitabatava sõnalise vaste andmisega. Üldse näib Kuhlbarsile tundmatu olevat mõne poeetilise idee pikemaajaline kaasaskandmine; peaaegu kõik ta luuletused on kindla kuupäevaga dateeritud. Selline värsitegemise maneer avaldub kõiges, eriti luule välistunnuste matkimise püüdes, kusjuures suurt rõhku on pandud kõlakujundeile ja riimiefektile. Mõte võib tihtigi jääda kõrvaliseks asjaks ja kalduda lausa pentsikustesse, nagu näiteks riimides *leinaheal* : *heina peal*, *utuparv* : *lutusarv*, *torupill* : *orulill*, *lehepuul* : *mehe huul* jne. (luuletuses «Kalevite kalmul»). On stroofe ja terveid luuletusi, mille sisu ja mõte jäävad täiesti tabamatuks. Tõelisest poeesiast kaldub see kõik üpris kaugele.

Kuhlbars andis selle vähese, mis tal oli lisada uut ja omapärast, rahvusliku liikumise tõusu ajal. Jätkates värsisepitsemist aastakümneid hiljem — sajandi lõpul ja uue algul — oli ta juba tüüpiline epigonismi esindaja, kes ka oma varasema toodangu pinnaliselt ilutseva laadi, luuletamise kerguse ja välise värsisiledusega oli üks järelromantilise epigonismi peamisi ettevalmistajaid. Niisugusena on Kuhlbarsil meie kirjanduse arengus suhteliselt tagasihoidlik koht ka Veske ja Reinvaldiga võrreldes, rääkimata juba Koidulast.

Mihkel Veske

Rahvusliku liikumise perioodi väljapaistvamaid ja mitmekülgsemaid kirjamehi oli Mihkel Veske: keeleteadlane ja folklorist, pedagoog, ajakirjanik ja laia haardega ühiskonnategelane, ühtlasi ka omanäoline lüürik.

Elu ja tegevus. Mihkel Veske sündis 28. (vkj. 16.) jaanuaril 1843 Viljandimaal Holstre vallas Veske talus. Isa andis talu vanimale pojale ja jättis endale popsikoha, millel suutis vaevaliselt perekonda toita. Mihkel käis aastail 1855—1857 Pulleritsu külakoolis, kus õpetas sooja südamega koolmeister ja rahvusliku liikumise tegelane Jaan Adamson. Viimane õhutas poissi edasiõppimisele vähemalt kihelkonnakooliski, et saada koolmeistriks. Vahepeal suri Veske isa ja Paistus kooliskäimisega oli suuri raskusi.

Siiski lõpetas Veske 18-aastasena kihelkonnakooli ning sai seejärel veel paaril talvel lisaõpetust saksa keeles ja klassikalistes keeltes pastor W. Hansenilt. Viimane kavatses nimelt õpihimulist Vesket ja veel nelja kohalikku noormeest suunata Indiasse misjonärideks. Saades ainelist toetust kodukihelkonna pastorilt ja usuteaduse professorilt A. v. Oettingenilt, jätkas Veske vabakuulajana — juba täisealine mees poisikeste hulgas — õpinguid Tartu gümnaasiumis. 1866. aastal jõudis ta eelviimasesse klassi (sekundasse) ja samal kevadel õiendas Tartu ülikooli juures koduõpetaja eksami.

Ülikoolilinnas puutus Veske kokku tuntumate eesti haritlastega ning võttis osa «Vanemuise» seltsi tegevusest, mis äratas temas huvi rahvusliku liikumise vastu ja virgutas ka luuletamisele. 1866. a. sügisel saadeti aga Veske Saksamaale Leipzigi misjonikooli, kus ta leidis eest ebameeldivad olud: õpilased elasid välismaailmast isoleeritult nagu kloostris, ei tohtinud ajalehti ega teaduslikke raamatuid lugeda ja kooliõpetust anti ülitagurlikus vaimus, pealegi olid õpetajad kitsarinnalised ning upsakad. Haridusejanuline Veske laskis endale kodumaalt ajalehti ja kirjandust saata, peale selle hankis ta linnast paremat lugemismaterjali. Kasvandiku asjade läbiotsimisel leitud G. Merkeli raamatud ärritasid misjonikooli tegelasi eriti, Veske sai kõvasti noomida ning muutus veelgi tõrksamaks. Järjest kasvas tema veendumus, et on mõttetu siirduda teise maailmajakku «paganaid pöörama», kuna oma rahvas vajab tungivalt haritud jõudusid. Kui mitmed õpilased misjonikoolist lahkusid, siis järgnes Veskegi neile 1867. a. juunis. Raevunud direktor ähvardas küll vastuhakkajat mitmesuguste surveabinõude kasutamisega, kuid Vene konsuli abil suutis Veske oma õigusi kaitsta.

Juba varem oli ta tutvunud mõne Leipzigi professoriga, kes võimaldasid tal vabakuulajana ülikooli astuda; pärast eksamite sooritamist võeti Veske täieõiguslikuks keeleteaduse üliõpilaseks. Talle hangiti eratoetusi ja väike stipendium ülikoolilt. Eesti haritlased eesotsas Kreutzwaldiga kiitsid Veske sammu heaks ja püüdsid omalt poolt kaasa aidata, et ta saaks valitud erialal õppimist jätkata. Ülikooli õppejõudude soovitusel ja kohaliku Vene konsuli vahendusel hakkas Veske 1868. a. sügisest alates pidevalt toetust saama suurvürstinna Jelena Pavlovnalt; see kestis 5 aastat, võimaldades õpingud muretult lõpule viia. Veske õppis filoloogiat suure hoolega ning ülimalt laias haardes, kuulates loenguid võrdleva keeleteaduse kõrval sanskriti, egiptuse, araabia, kreeka, ladina, germaani, romaani, slaavi ja soome-ugri keelte kohta; ta on jälginud võimalust mööda loenguid ka vana-india, muinas-saksa ja slaavi rahvaluulest, paljude rahvaste kirjandusest ja ajaloost, samuti filosoofiast, pedagoogikast ja osalt loodusteadustegi aladelt. Veske mitmekülgseid võimeid arvestades kutsus prof. M. Müller teda 1870. aastal Inglismaale sanskriti tekste välja andma, kuid kavatsus jäi teostamata. Tegeldes eesti keele ja rahvaluulega, avaldas Veske saksa väljaannetes eesti muinasjuttude tõlkeid ning kirjutisi rahvalaulude ja «Kalevipoja» kohta.

Hoolsa õppimise kõrval ei jäänud Veskele võõraks rõõmus üliõpilaselu. Suviti armastas ta sõpradega matku teha kaunitesse paikadesse, talvel võttis osa üliõpilasorganisatsioonide tegevusest, tõustes isegi akadeemilise ühingu «Lipsia» esimeheks. Kuid ta ei unustanud ka kodumaad, vaid oli ulatusliku kirjavahetuse kaudu pidevas kontaktis siinsete sündmustega.

M. Veske üliõpilasena Leipzigis

Veske lõpetas ülikooliõpingud 1872. aastal uurimusega *«Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik des finnischen Sprachstammes»* («Uurimused soome keelkonna võrdlevast grammatikast», ilmus 1873), mille eest ta sai doktorikraadi. Kevadel 1873 pöördus ta pärast seitsmeaastast võõrsil viibimist tagasi kodumaale. Kuna Tartus oli parajasti asutamisel uus vallakoolmeistrite seminar, siis oli väljavaateid saada õpetajaks selles koolis. Meelsamini oleks Veske hakanud eesti keele lektoriks Tartu ülikoolis, kuid selleski tekkis vastuseis ja viivitus. Teenistuskoha puudumisel veetis ta 1873. a. suve kodukohas Holstres, kus kogus rahvalaule. Sel suvel kirjutas Veske ka rohkesti luuletusi ja koostas kogu *«Laulud Viisidega»*, mis jõudis trükki järgmisel aastal. Häda sunnil hakkas ta Tartu saksa ajalehe «Neue Dörptsche Zeitung» ja J. V. Jannseni «Eesti Põllumehe» kaastööliseks, mis pahandas demokraatlikke ringkondi, eriti C. R. Jakobsoni. Veske andis Tartus keeletunde ning võttis agaralt osa ÕES-i ja «Vanemuise» tegevusest, pidades seal ettekandeid ja avaldades artikleid ÕES-i väljaannetes.

Alles 1874. a. sügisel valiti Veske Tartu ülikooli eesti keele lektoriks, lisaks sai ta 1878. aastal eesti keele õpetaja koha Tartu venekeelses seminaris. Progressiivsemad ringkonnad soovisid eesti keele lektorikohta muuta dotsentuuriks, kuid tagurlus ajas selle nurja. Veske asus koostama saksa-eesti sõnaraamatut (peamiselt Wiedemanni eesti-saksa sõnastiku baasil) ja viis töö peaaegu lõpuni. Rahvakeelest lisamaterjali kogumiseks alustas ta Tartu ülikooli ning EKmS-i toetusel 1875. aastal oma suviseid uurimisreise, mis toimusid kuni 1884. aastani ja viisid paarikümnesse kihelkonda eri murdealadel. Selle tulemusena valmisid *«Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis»* (1879), *«Eesti rahvalaulud»* (I vihk 1879, II — 1883), rida lühemaid uurimusi ja reisiaruandeid ÕES-i ja EKmS-i väljaannetes, millega Veske tõusis tähelepandavaks soome-ugri

keeleuurijaks ja folkloristiks. Suvel 1880 viibis Veske uurimisreisil Soomes ja selle viljana valmis *«Soome keele õpetus»* (I jagu 1881, II — 1883), mis oli meil esimene sellesisuline.

Veske demokraatliku maailmavaate kujunemisele olid otsustavat mõju avaldanud Fr. R. Kreutzwald, C. R. Jakobson ja J. Köler, kellega ta oli tihedas kirjavahetuses. Uurimismatkad kodumaa eri osadesse viisid ta eriti lähedasse kontakti rahva eluga, õpetasid teda tundma laiade hulkade olukorda ja püüdlusi. Oma positiivne osa oli selles ka tegelemisel rahvaluulega. Loomult aktiivne ja ühiskondlikest küsimustest huvituv Veske ei saanud eemale jääda rahvusliku liikumise üritustest. Juba 1875. aastal valiti ta EKmS-i abipresidendiks, mitu aastat toimetas ta seltsi aastaraamatut. «Sakala» ilmumisest peale kujunes Veskest C. R. Jakobsoni suuna ustav pooldaja. EKmS-is oli ta opositsiooni kandvam tugi, organiseerides juhtimise üleminekut demokraatliku leeri esindajate kätte. Pärast C. R. Jakobsoni surma oli Veske seltsi president (1882—1885), kuigi ta vallandati seminariõpetaja kohalt (1881) ja tema ühiskondlikku tegevust püüti takistada ning ära keelata. Veske võttis osa ka Aleksandrikooli asutamise eeltöödest ja kooli põhikirja väljatöötamise komisjoni esimeheks saades arendas opositsiooni peakomitee presidendi J. Hurda vastu. Ka kaubalaeva-seltsis «Linda» oli Veske tegev, töötades 1883. aastani seltsi majanduslike ettevõtete palgalise juhina Tartus — ei või öelda, et edukalt, sest sellekohased eeldused tal puudusid. Üldse oli Veskel küll rohkesti head tahet oma rahva kasuks töötada, kuid ta organisatoorsed võimed olid piiratud: ta innustus kergesti ja võttis liiga palju ette ega suutnud kõike vajalikul viisil teoks teha. Liigse killustatuse tõttu jäi ka tema kirjanduslik produktsioon võrdlemisi väikesemahuliseks.

Juba varakult oli (eeskätt J. Köleri mõjul) ärganud Veske huvi vene rahva ja selle vaimuloomingu vastu, temast sai üks esimesi ja tähtsamaid eesti-vene kultuurisuhete arendajaid. 1884. aastal asutas Veske ajakirja «Oma Maa», mille üheks eesmärgiks oli vene kultuuri ja kirjanduse tutvustamine eesti rahvale; selles avaldati Puškini, Lermontovi ja Turgenevi teoseid ning jutustati nende suurte kirjanike elukäigust.

Pärast C. R. Jakobsoni surma tõusis Veske rahvusliku liikumise juhtivaks tegelaseks, ilmutades suurt agarust eriti seoses senaator Manasseini revisjoniga; kõik see suurendas balti-saksa reaktsionääride vaenu tema vastu (sepitseti isegi plaane tema Siberisse saatmiseks). Ohtliku olukorra tõttu kasutas Veske võimalust Tartu ülikooli toetusel sõita teaduslikule õppereisile Ungarisse, kus viibis 1885. a. juunist 1886. a. augustini. Seal sai ta teate määramisest Kaasani ülikooli äsja asutatud soome-ugri keelte õppetoolile erakorraliseks professoriks. Uuele kohale asus Veske alles 1887. a. sügisel, viibides enne seda vene keele õppimise otstarbel mitu kuud Moskvas. Kuulajaid oli Veskel Kaasanis väga vähe, mistõttu jäi rohkesti aega teaduslikuks tööks. 1888. ja 1889. a. suvel võttis ta ette uurimisreise soome sugu rahvaste keele ja rahvaluule uurimiseks, mille tulemusena avaldas teosed *«Исследования о наречиях черемисского языка»*

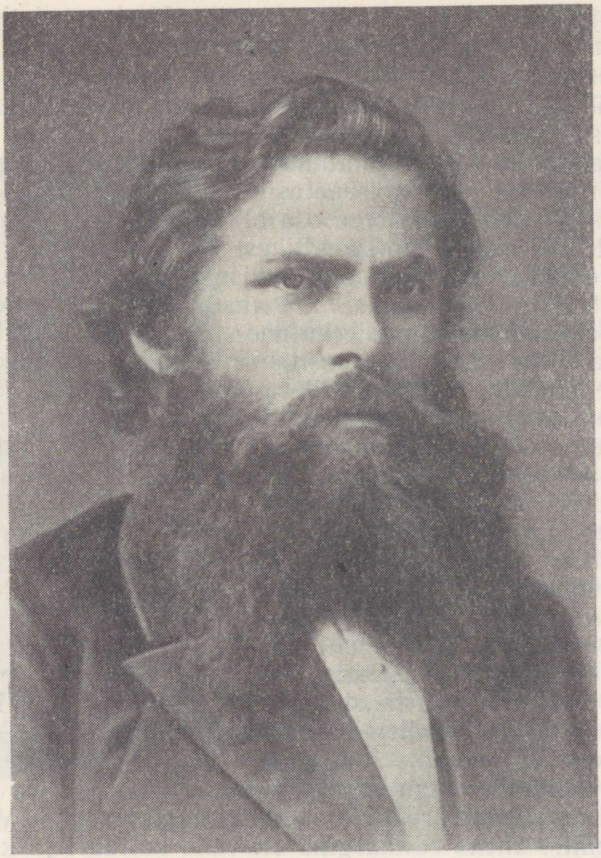

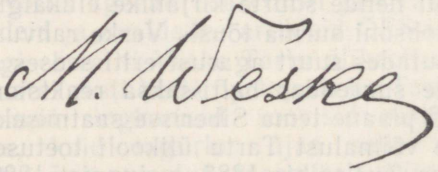

(«Uurimused tšeremissi keele murretest», 1889) ja *«Славяно-финские культурные отношения, по данным языка»* («Slaavi-soome kultuurisuhetest keelte alusel», 1890). Nendes teostes käsitleb ta keeleliste laenude põhjal slaavi ja soome-ugri rahvaste tihedaid kokkupuuteid pikkade ajalooperioodide vältel.

Läbielatud raskused ja kestev ülepingutus murdsid enneaegselt Veske tervise ja ta suri südamerabandusse 16. (vkj. 4.) mail 1890 Kaasanis.

Tema põrm toodi kodumaale ja maeti Tartu ülikooli kalmistule. 1899. aastal püstitati Veske hauale mälestusmärk, mis valmis korjandustest saadud summade abil. Samal aastal ilmus postuumselt tema teine luuletuskogu *«Dr. Veske Laulud»*.

Luulelooming. Veske koduümbrus oli rikas vana rahvalaulu poolest; ikka laiemalt võitis pinda ka uuem lõppriimiline laul. Palvekirjade-aktsiooniga seoses levisid mõisavastase sisuga satiirilised laulud, mida Veskegi võis tunda. Tartus sai ta lisaks kirjanduslikke mõjutusi. Gümnaasiumi õpilasena koondus Veske teiste koolipoistega ringikeseks, kus harrastati «Kalevipoja» lugemist ja arutlemist; 1866. a. suvel kogus ta koduvallas rahvalaule. Kõik see andis hoogu tema enesegi luulekatsetustele.

Veske värsid on suures osas loodud valmisolevaile meloodiaile ja määratud eeskätt laulmiseks, vähem lugemiseks. Juba enne Saksamaale siirdumist oli valminud terve kogu jaoks luuletusi ja tal oli kavatsus neid välja anda. 1867. a. sügisel saatis ta 20—30 luuletust läbivaatamiseks Kreutzwaldile. Viimasele meeldis noore luuletaja püüe kasutada regivärsilise rahvalaulu vormi, kuid ta leidis nendes katsetustes siiski rohkesti puudusi ja arvas, et ainult üksikud luuletused vääriksid avaldamist. Kahtlemata pidurdas see karm hinnang Veske värsiharjutuste enneaegset trükkimist ja suurendas noore kirjamehe nõudlikkust enda vastu.

Leipzigi ülikoolis hakkas Veske keeleteaduslike ainete kõrval õppima ka «literatuuri ja lauluõpetust» (arvatavasti poeetikat), mis arendas tema maitset ja tõstis luuletuste kunstilist taset. Juba varem oli koduvalla rahvas tema luuletusi tuntud viisidel laulma hakanud, eriti pulmades, ja sellisteks puhkudeks telliti Saksamaaltki võimekalt omakandi noormehelt uusi laulusõnu. Varsti hakkasid sõbrad ja tuttavad soovima, et Veske luuletused pääseksid ka trükki, ja kogusid neid rahva käest, kuid autor ise oli muutunud oma värsside avaldamise suhtes tagasihoidlikuks. Kodumaale tagasi tulnud, kuulis Veske imestusega, et tema laulud kõlavad laialdaselt Viljandimaa rahva suus. Pärast esimest üldlaulupidu oli lauluharrastus tunduvalt hoogu saanud ja tunti teravat puudust sobivast repertuaarist. Püüdes vajadustele vastu tulla, kogus Veske oma varasemad luuletused kokku ja kirjutas veel umbes 30 uut juurde (peamiselt võõrsilt laenatud viise silmas pidades) ning koostas nendest kogu «Laulud Viisidega», mis ilmus 1874. aastal. Eraldi vihus pidid järgnema viisid, kuid sellest Veske loobus (arvatavasti C. R. Jakobsoni rahvuslike meloodiate levitamise püüet õigemaks pidades kui saksa viiside pakkumist).

«Laulud viisidega» on ainus Veske eluajal ilmunud värsikogu. Mitmesse külge hargneva ühiskondliku ja kultuurialase tegevuse kõrval jäi luuletamine tagaplaanile, uusi värsse avaldas ta ainult üksikutel puhkudel või eriotstarbeliselt. Nõnda koostas ta kolmanda üldlaulupeo eel koos P. Abeliga koorilaulude väljaande «Laulu-kogu» (1880), milles 13 laulu on Veske sõnadega. Siis möödus jällegi aastaid, ilma et temalt oleks

ilmunud ainustki luuletust. Isegi Veske enda ajakirjas «Oma Maa» ei leidu tema värsse nimetamisväärselt. Mõnevõrra on ta luuletegevus hoogustunud Ungaris viibimise ajal ja 1887. aastal Moskvas, kuid seejärel Kaasanis süvenes Veske täielikult teaduslikku töösse ja jättis värsid unarule. Tema luuletuste üldarv küünib üle kahesaja, kuid suurem osa neist jäi autori eluajal käsikirjadesse ega pääsenud lugejate kätte.

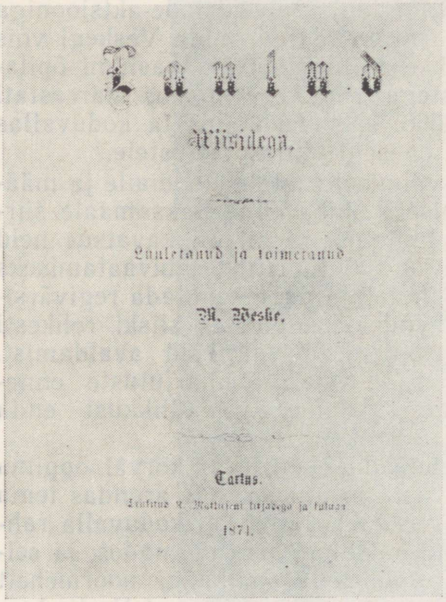
Eesti
Viisidega.
Luuletanud ja toimetanud
M. Veske.
Tartus.
1871.

Toetades Kreutzwaldi poolt algatatud rahvusliku luulelaadi kontseptsiooni, püüdis Veske oma loomingus teadlikult läheneda rahvalaulule. Oma värsikogu eessõnas toonitas ta, et laulud peavad «rahva elu, vaimu ja iseloomu järele tehtud» ja «vana rahvalaulude põhjuse pääle säetud, aga mõne uuema aja ehte ja iluga ehitatud olema». Nendest seisukohtadest lähtudes taotles Veske oma lauludes rahvaomase elukäsituse tabamist ja ühtlasi rahvaliku väljendusviisi loomulikku lihtsust, selgust ning laulvust. Luuletaja kasutas trohheilist värssi ja rohkesti alliteratsiooni, mis koos lõppriimiga tõstsid ta laulude kõlavust. Veskel leidub ka otseseid rahvalaulude töötlusi ja jäljendusi, nende hulgas oma aja kohta tähelepandavalt kordaläinuid. Rahvaluule kõrval on Veske ilmseid mõjutusi saanud Kreutzwaldi, aga ka Koidula ja Kuhlbarsi luulest. Arusaadavalt on tema loomingule jälgi jätnud lähedane tutvus saksa romantilise luulega, samuti ka vene poeesiaga.

Vastavalt oma optimistlikule meelelaadile on Veske ka värssides enamasti hoogne ja elurõõmus, ta lauludes on rohkesti heledat ning päikeselist meeleolu, pidulikku elevust ja ülevust. Kui aeg-ajalt kerkibki nukraid toone elu ebaõigluse või saatuse karmuse pärast, ei ulatu see siiski kusagil sellise tragismini nagu näiteks Koidula luules. Ka tema patriotism ei avaldu niivõrd väljaastumistes oma rahva rõhumise vastu, kuivõrd kodumaa ja selle olude idealiseerimises. Kuid teisest küljest on tema luule mitmeti konkreetsem, kodukoha looduse ja rahva eluga vahetumalt seotud kui Koidulal või Kuhlbarsil.

Veske luules on rohkesti samade ainete ja motiividegi kordumist. Peamisteks teemaringideks on priius ja isamaa, kodukoht ning kodune loodus, lapsepõlvemälestused, armastus. Sageli esinevad need motiivid tema lüürikas omavahel tihedalt läbipõimituna.

Kõige arvukamalt on Veskel esindatud armastusluule, mis oli tema varasemal loominguperioodil valdav. Eeskujuks on olnud peamiselt saksa järelromantiline lüürika ja nende salmikute kunstiline tase jääb üsna madalaks. Võib tähele panna kaht üpriski vastakat laadi: ühelt poolt naiivset vagatsemist, nii et armumõtted põimitakse ühte usuliste tunnetega, teiselt poolt aga tungib esile ehtsate külalaulude frivoolsust. Arvatavasti meeldisid viimased Paistu ja Aidu valla poistele, kes neid 60-ndail aastail autorilt nõutasid ja laulsid. Ent Veske armulüürikal on ka positiivne seos oma kodupaigaga: taustana näeme omaaegset reaalset külaelu ja talutõid, mitmes mälestus- ja lahkumislaulus heiastub tõeliselt olemasolnud inimesi, sündmusi ja tegevuspaiku. Hoolimata saksa eeskujust võib «Armuvanne hallikal» kajastada luuletaja endagi kaotusi ja pettumusi, mis on paratamatud seitsmeaastase võõrsil viibimise kestel. Samu motiive varieerib regivärsiline «Kask ja kand». Lapselikku tundepuhtust ja eleegilist kurbust, aga ka lausa esemelikku konkreetsust on tulvil luuletus «Karjapoisi armuke», mis (samuti kui «Armuvanne hallikal») oli aastakümneid tuntud üldlauldava lauluna.

Veske kirjanduslik edasiareng ülikooliaastail taltsutas tema noorusluule ülemeelikuse, kuid vähendas ühtlasi luulepiltide värskust ja konkreetsust. Peamiseks teemaks kujuneb romantilis-sentimentaalne igatsus kättesaadamatu ideaalkuju järele, kusjuures kasutatakse rohkesti lillelist sümboolikat ning kulunud võrdlusi. Ainult üksikjuhtumeil annab karmi tegelikkuse vastuolude tunnetus värssidele tähendusrikkama kõla, nagu näiteks luuletuses «Rikas orjaarmuke»:

Kõik mu lootus, ootus tühi,
Asjata mu armastus.
Arm mull' annab üksi valu,
Ei mult võeta viletsus.

Oh, et olen vaene ori,
Olen sündin'd sulane!
Oh, et nägus neiu rikas,
Sündin'd talutütreke!

Oleks see neiu popsi tütar,
Armastaksin teda ka; —
Julgest' tohiksin siis minna
Teda omal' kosima.

Sentimentaalse armuluule kõrval leidub Veskel ka humoristlik-mänglevat tunnete avaldamist, mis viitab Heine eeskujudele. Selliseid luuletusi pole küll palju («Kadund kinnas», «Jüri ja Mari») võrreldes seda laadi viljelnud järgneva põlvkonna luuletajatega (K. E. Sööt, A. Haava jt.). Küpsemas meheeas loodud armuteemalised luuletused on tunnetes tagasihoidlikud ja tõstavad rohkem esile ühiskondlikult allasurutud naise väärtust, õhutavad tema enesetunnet («Kõige ilusam õis», «Neiu ehtele»). Armastuslüürikaga põimuvad Veske vähesed õitsilaulud, millest osa on dateeritud 60-ndate aastatega. Need tuginevad aga rohkem võõraste pastoraalide eeskujule kui luuletaja enda elamustele.

Mõnesugust väliskirjanduslikku eeskuju võib olla ka Veske karjaselauludel, kuid põhiliselt on nendele ainet andnud luuletaja enda karjapõli

ja nad kujutavad seda suure konkreetsusega. Neis kajastuvad koduümbruse maastikupildid ja vahelduvad karjase meeleolud ülevatest rõõmuhetkedest vaikse harduseni. Karjaselaulud kuuluvad samuti Veske varasemasse loominguperioodi. Autori optimistliku meelelaadi ja osalt kirjanduslike eeskujude tõttu vaadeldakse karjapõlve enamasti heledamast, isegi idüllilisest küljest. Ometi on neis haaravat poeetilist meeleolu ja sisulist veenvust; ka on need luuletused oma vormilt ühtlased ja terviklikud, nii et üksikud on tõusnud meie toonase luule paremiku hulka («Karjapoiss», «Ma olen karjapoisike»).

Lembeluule ja karjaselaulud segunevad Veskel sagedasti ja tihedalt looduslüürikaga. Rikkalikult looduselamusi sai ta ilusalt koduümbruselt: veskijärv, kaldanõlvakult nirisev allikas, mäekingul kahisevad üksikud kased ja üle põllu mustendav tihe kuusemets — see südamelähedane maastikupilt terendab ühtelugu Veske kodu- ja loodusluuletustes ning annab neile intiimsust, konkreetsust. Rohkem avaldub see siiski luuletaja küpsemal loomingujärgul. Varasemaiks peetavais looduslauludes käsitatakse vahelduvaid loodusnähtusi kõikvõimsa jumaliku vaimu avaldustena ja nende vaatlemine äratab luuletajas igavikutunde, tänumeele suurele loojale («Kevade tulemine», «Ülem laul»). Sääraste värsside religioosne idealism tundub pealetükkivana ja ka nende kunstiline tase on madal. Kahtlemata on hiljem saksa parema luule tundmaõppimine mõju avaldanud Veske looduslüürikale ja seda vabastanud religioossest tendentsist. Leipzigi üliõpilasena ümbruskonna kaunites paikades rännates on talle omaseks saanud saksa rahvalik matkalaul, mis üldise meeleolutsemise kõrval paneb tähele ka loodust. Otseseid matkarõõme näivad kajastavatki mõned Veske luuletused («Metsas», «Metsakäik»). Mõnikord muutuvad aga matkalaulud looduspiltide üldsõnaliseks loetluseks ja refrääniliseks trallitamiseks, taotledes eeskätt lauldavust.

Õnnestumisi on Veske looduslüürikas eriti kevadele pühendatud luuletuste näol. Kuigi ka «Kevade kõla» kutsub tänama maailma loojat, tõuseb luuletuses esiplaanile suur inimlik rõõm looduse kevadisest ärkamisest, liikumisest, kasvamisest, inimese loovast tööst; kõik see on leidnud ladusa sõnalise väljenduse. Kevadest kui inimliku rõõmu allikast kõneleb «Neiude õitsmeaja laul», mis kuulub üldse Veske tihedamate ja terviklikumate luuletuste hulka:

Oh mis ilus on nüüd vaad'ta
Üle väljade!
Võtkem, õed, karja saata
Välja vainule!
Lillerikkail' võsadelle,
Õed läheme!

Kõik nüüd ilus, õnnes elab,
Liigub lustiga;
Võsa helgib, kaasik kõlab,
Tahab kõnelda.
Kevade, su ime ilu
A'ab meid hõiskama.

Hästi on Veskel õnnestunud mõned õhtulaulud. Tema loomingu üheks tippsaavutuseks võib pidada luuletust «Uinuselaul neiule», mis on kujunenud tasakaaluliseks tervikuks, kuigi refrääni kordus hakkab lugedes veidi lohisema. Luuletus on täis suveõhtu kauneid pilte ja õrna meeleolu,

millega seondub igatsus armastatud neiu järele. Siin ei tundu midagi liigsena, värss voolab ilmekalt ja varjundirikkalt, selles on kohati haruldast musikaalsust. Luuletus tõendab Veske parimat luulevõimekust 70-ndate aastate esimesel poolel. Sellevastu tema hilisem loodusluule tundub eeskätt intellektuaalse vaatluse ja kirjeldusena, milles emotsionaalne laeng on hoopiski nõrgem.

Rahvusliku liikumise perioodile omaselt viljeles Veske rohkesti patriootilist luulet, eriti priiuselaulu. Kasvades ühiskondlikult arengult edasijõudnud maakohas sai ta varakult teadlikuks kohaliku talurahva palvekirjadeaktsioonist. Seda kandva lootuse saada keisri armust sotsiaalseid ja majanduslikke kergendusi on ka Veske mingil määral omaks võtnud. Eriti avaldub see 1869. a. märtsis pärisorjuse kaotamise 50. aastapäeva puhuks luuletaja koduvalla juhtivate tegelaste poolt Veskelt tellitud lauludes. Pole küll täiesti selge, missugused laulud just selleks puhuks on kirjutatud, aga tõenäoliselt kuulub enamik Veske priiuselauludest sellesse perioodi, sest nad on ligikaudu ühel ja samal tasemel ning ka sisuliselt sarnased. Ühe esileulatuvamana väärib märkimist «Isa sõnad», milles isa ja poja vahelise kahekõne kujul on rõhutatud priiuse tuleku vältimatust, nagu ei suuda keegi tagasi hoida kevade saabumist ega päikesetõusu. Teisal («Priius, priius, püha priius») katsub luuletaja esile tuua teatavaid ühiskondliku ja majandusliku edenemise avaldusi; säärane käsitlus vastas rahvuslikku liikumist kandnud talurahva meeleoludele, mille väljendajaks Veske kujunes. Priiusele omast optimismi kaldub luuletaja sagedasti nägema kevadises loodusjõudude puhkemises või hommikuse valguse ja elu ärkamise dünaamikas. Sageli rõhutab luuletaja üht tolle aja ühiskond-

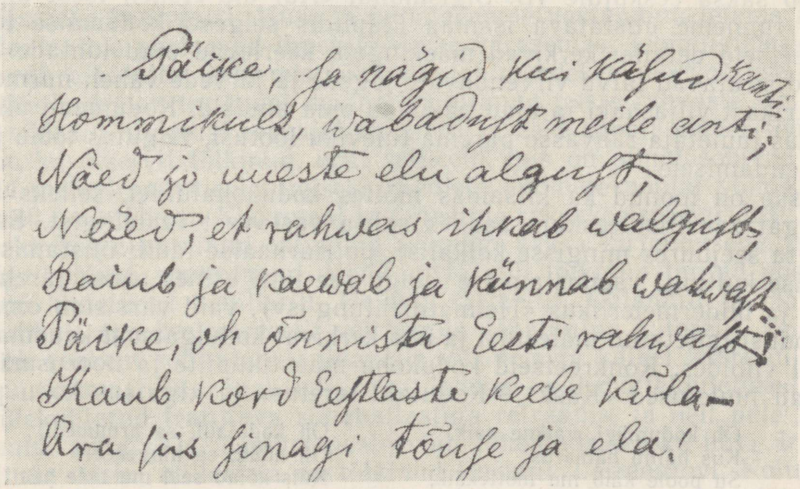
Päike, ja nägid kui käsud kanti;
Hommikult, wabadust meile anti;
Näed jo uueste elu algust,
Näed, et rahwas ihkab walgust,
Raiub ja kaewab ja künnab wahwast
Päike, oh õnnista Eesti rahwast!
Kaub kord Eestlaste keele kõla —
Ära siis sinagi tõuse ja ela!

M. Veske autograaf

liku liikumise põhinõuet — rahvahulkade tungi hariduse järele. Mõningad priiuselaulud kuuluvad Veske kõige hilisemasse luuleperioodi; neid iseloomustab teatav sisuline aegumus, kuid kujundite suurem ilmekus ja vormiline meisterlikkus. Nendest «Kevade võit» ülistab kõlavates daktüülilistes värssides kevade ja vabaduse ande; «Paistus Peipsi piirelt» ja «Koidule» seovad pateetiliselt rahva priikssaamist päikesetõusuga. Viimatimainitud luuletused kuuluvad Veske loomingu paremiku hulka.

Veske ülejäänud isamaaluule pole kuigi arvukas. Tuntuim neist on luuletus «Kodumaa» («Kas tunned maad, mis Peipsi rannalt»), mida tänapäevalgi sageli lauldakse, sest luuletus sisaldab igavesti kestva patrioodilise ja humanistliku programmi: hinnata ja armastada oma kodumaa looduse ilu, põlvkondade visa tööga loodud väärtusi ja saavutatud edusamme, soov kaasa aidata oma rahva parema tuleviku kindlustamisele. Stroofide lõpul esinev neljarealine refrään on lauldavas laulus oma kohal, tõustes viimases stroofis otse pidulikuks vandetõotuseks. Kahtlemata on Veske patrioodilised luuletused oluliselt kaasa aidanud rahvahulkade eneseteadvuse ja võitlusvaimu kasvule. Nii lauldi rahvusliku liikumise ajal vaimustusega «Pühanduse laulu», mis elamuslikult väljendas patrioodilist indu ja tegutsemistahet:

Meie armsal' isamaale
Lausa laulud kõlage!
Isamaa, sa helde, püha,
Kuule meie palve iha:
Meid su hoidjaks pühitse!

Pühitse meid, üli armas,
Ikka hoidma Eesti meelt!
Hoidma vabaduse idu,
Parandama Eesti pidu,
Kosutama Eesti keelt!

Üldrahvalikult tuntuks on saanud ka «Ilus oled isamaa!». Kuigi luuletus tugineb saksa eeskujule (B. Sigismundi «Auf die Höhen lasst uns steigen»), tunneme ülistatava isamaa üldpildis selgesti kodumaise looduse konkreetseid detaile: kerkivad mäekingud, keerlevad ojad luhtade keskel, metsad sirutavad latvu virvendavate jõgede ja järvede vahel, nurmed tõotavad rikast viljasaaki ja aiad pakuvad oma andisid. Kodumaad ülistades sisendas luuletaja rahvasse parema tuleviku lootusi, virgutas tööle ja oma elu edendamisele.

Veske on loonud ka kitsamas mõttes kodukohaluulet, selleks ilmselt mõningat žanrilist eeskuju saades saksa vastavast luuleliigist. Siiski ei lange ta seejuures mingisse kolkalise, patriarhaalse idülli ülistamisse ega linnalise kultuuri vaenustamisse (nagu see tihti esines saksa järelromantilises ja biidermeierlikus «Heimatdichtung'is»), vaid värsistab oma talupojakodust talletatud mälestusi ja üha kerkivat koduigatsust kauemat aega võõrsil viibides. Konkreetseid kodukoha maastikupilte ja noorusmälestusi pakuvad luuletused «Kask», «Kodutalu teretus» ja «Igatsus kodu poole».

Oh kodumägi, vaikne paik,
Kus hällib hämarus,
Su poole käib mu mõttekäik,
Su poole igatsus!

Oh kodulaul, sa armuheal,
Oh hüüd, sa hingekeel!
Kuis kõlad seal mu mäe peal!
Oh kuuleksin sind veel!

(Igatsus kodu poole)

Kodust lahkumise ja eemaloleku ehtsat valu õhkuvad «Isa talult lahkumine», «Kodu kask», «Võõral maal», «Igatsus kodu järele».

Patriootilise luule ringi kuuluvad ka pühendusluuletused tuntumaile rahvuslikele tegelastele. Kui 1873. aastal eesti haritlased ja ärksam talurahvas esmakordselt tähistasid oma suurima kirjamehe Fr. R. Kreutzwaldi juubelit, kirjutas Veske luuletuse «Dr. Kreutzwaldi 70. sündimisepäevaks», milles ta seab eeskujuks juubilari rahvavalgustuslikku tööd. Sügavat leinatunnet väljendab «C. R. Jakobsoni haud», mis sai laialdaselt tuntuks:

Vändra jõe haljal kaldal
Kerkib küngas puude all,
Liiva sõmer teda matab,
Haljas muru teda katab,
Keda leinab Eestimaa.

Veskel esineb veel üks oluline luulerühm, mida tähistatakse tavaliselt pealkirjaga «Rõõm ja mure». Selles leinab luuletaja armsama neiu kaotust, orbunud laps kurdab oma vaevarikast elu, vanemad kaebavad oma lapse surma pärast. Vaese sulasemehe elumuresid õhkub luuletusest «Hõissa, poiss, ja võta naene!», mis seisab lähedal Veske tõlgitud vene luuletaja A. Koltsovi luuletusele «Istun laua ääres». Pealetükkiva nukrusega võitlevad luuletused «Õhtul istun üksi», «Troost» ja «Sügise mõtted»; viimases kõlavad pettumusetoonid rahvusliku liikumise ummikusse-sattumisest 80-ndatel aastatel. Muremeelsed on ka mõned nekrutilaulud, sest pikaajaline soldatielu kodumaast kaugel oli täis vaeva ja alandust, kuigi luuletaja püüab sekka tuua mõningaid patriootilisi ja keisritruuduse toone. Osalt M. Lermontovi motiividel loodud «Bulgaaria õitsevas orus» väljendab sõjamehe kannatusi. Mure ja leinateemade vastandina leiame aga ka rõõmulaule, mis pärinevad ilmsesti Veske varasemast loominguperioodist. Ehtsat rahvalaululist ilutsemisrõõmu õhutab murdekeelne «Nooruse rõõm».

Veske luulet on tunduval määral mõjutanud teiste rahvaste kirjandus. Ta on võõraid luuletusi eeskujuks võtnud ja neid vabalt ümber töötanud, kuid on ka otseselt tõlkinud, eriti selliseid, mis on olnud sobivad koorilauluna meiegi rahvale laulmiseks. Seniste andmete põhjal võib kõnelda umbes 40 luuletõlkest. Kodumaal ja Leipzigis saksakeelset haridust saades on Veske kõige paremini tutvunud muidugi saksa kirjandusega ja sealt ka kõige rohkem ammutanud. Vähe on ta küll tõlkinud tuntud poeetidelt (üksikud luuletused Schillerilt, Heinelt, Geibelilt, Uhlandilt ja Hauffilt), peaasjalikult aga keskpäraseilt või hoopis vähetuntud autoreilt, kelle luuletusi oli rohkem sobitatud lauldavaile viisidele ja käibel koorilauludena. Need on enamasti üldsõnalised armu-, looduse- või mõtteluuletused, sagedasti ülekuhjatud trallitava sõnaballastiga refräänis, ja neil pole kunstilist kaalu. Juba 1874. aastast peale võib täheldada Veske huvi ärkamist vene luule vastu, millest ta on tõlkinud Puškini, Lermontovi, Koltsovi jt. luuletusi. Originaalist on Veske tõlkinud ka soome ja ungari luulet — esimesest meeleolukaid uuemaid rahvalaule, teisest Petőfi südamlikke värsse.

Võimeka keelteoskajana tõlkis Veske mõned laulud rootsi ja taani keelest, isegi üks iiri naljatlev rahvalaul on vabalt tõlgitud.

Mihkel Veske on eesti rahvusliku liikumise ajajärgule tüüpiline haritlane, ühiskonnategelane ja kirjamees. Suuri raskusi ületades suutis ta omandada filoloogilise erihariduse ja temast kujunes meie esimene tähelepandav soome-ugri keelte ning eesti murrete uurija, kes oma töös rakendas võrdlev-ajaloolist meetodit. Olulisel määral viis ta edasi ka eesti folkloristikat. Balti-saksa reaktsionäärid tegid aga Veskele pidevalt takistusi, nõnda et ta ei saanud teaduslikul alal oma võimeid täielikult avaldada. Niisugust suhtumist põhjustas eriti tema aktiivne osavõtt eesti rahvuslikust liikumisest. Oma rahva teenimise üheks abinõuks oli Veskel kirjanduslik tegevus laiemas mõttes, sealhulgas ka luuletamine. Ennekõike pidas ta silmas rahvale üldkasutatava laulurepertuaari soetamise ülesannet. Vesket tuntakse kõigepealt patriootilise luule esindajana (ehkki sellesisulisi värsse pole palju), tema üksikud isamaalaulud on võitnud erilise populaarsuse. Omal ajal olulised priiuselaulud on järelpõlvede jaoks aktuaalsuse kaotanud, küll aga säilitavad oma väärtuse tema koduluule, looduslüürika ja karjaselaulude paremad näited. Veskel on aegumatuid teeneid kunstluule lähendamisel regivärsilisele rahvalaulule ja üldse väärib toonitamist tema luule rahvalikkus, mis ei jäänud mõjuta nooremaile kaasaegsetele. Sisuliste eeskujude kõrval on Veske hilisemaile luuletajaile pakkunud rohkesti õpetlikku luulestiili ning poeetilise sõnavara alal.

M. Veske büst (*A. Weizenberg*)

Ado Reinvald

Kõrgema ja keskharidusega kirjameeste hulka suutis tõusta hoopiski koolitamata talupoeg Ado Reinvald, kelle luuletegevust viljastasid rahvusliku liikumise aastate suur kirjanduslik edasiminek ja ümbritseva tegelikkuse rikkad lätted.

Elulugu. A. Reinvald sündis 3. detsembril (vkj. 21. nov.) 1847 Viljandi kihelkonnas Uue-Tänassilma (Uusna) vallas Tammelaane (praeg. Juurika) talus. 1850. a. sai ta isa Jüri rendiperemeheks Tarvastu valda Ilissa tallu. Ado õppis emalt lugemise selgeks ja mõnelt külamehelt kirjutamist, esialgu kooli pääsemata. Hiljem oli isal kavatsus andekale pojale haridust anda, kuid võimalused olid kitsad ja vanimal arvuka lastepere hulgast koduski tegemist. Alles 14-aastaselt pääses Ado Soone külakooli, ja sedagi ainult üheks talveks, sest talu nõudis nooruki tööjõudu endale. Lõunatundidel, kui teised künnipoisid puhkasid, püüdis Ado lugeda ja kirjutada, kuid isa keelanud seda kui tarbetut jõukulutust. Hiljem plaanitses Jüri Reinvald poega misjonäriks õppima saata, kuid tal endal ei jätkunud enam elupäevi. Ilissa peremees oli pandud valla «sillakupjaks»; teeparanduse ülevaatusel tabas teda teenimatult sillakohtuniku pahameel: ta sai 60 kepihoopi, mis pani keskealise mehe põdema ning viis viimaks hauda. Isa surm võttis Adolt lõplikult lootuse haridust saada, kuid kuritegu eostas noormehes igikestva viha mõisa ja mõisnike vastu.

20-aastane Ado hakkas isa surma järel Ilissa talu peremeheks ja oma nooremate õdede-vendade toitjaks ning hooldajaks. Teoorjusest oli juba edasi jõutud raharendile ja 1870. aastal ostis Reinvald esimeste hulgas ümbruskonnas oma talu päriseks — muidugi pikaajalise võlakohustusega. Tarmukas noor peremees hakkas põlde parandama ja õunaaeda rajama ning rohkesti linu kasvatades sai ta üle taluostu esimestest raskustest. Teda valiti ka vallaameteisse, kuid need tõid kaasa peamiselt ajakulu ja kõrtsisõpru. Kooliharidust puudumist püüdis ärksa vaimuga noormees korvata väsimatu iseõppimisega, lugedes rohkesti ilukirjandust ja vastu võttes kõike kättesaadavat tolleaegsest vähesest eesti luulevarast (võõrkeeli Reinvald ei osanud).

Reinvaldi esimene luuletus pääses trükki 1868. a. mais «Perno Postimehe» veergudel. Laulude tegemist oli ta alustanud juba alaealise poisina. Eeskuju selleks sai Ado emalt ja tädilt, kes oskasid vanu regivärsilisi laule ja tegelesid ka riimilise külalaulu sepitsemisega. Võimalik, et mõned Reinvaldi tuntumadki luuletused pärinevad poisipõlvest, nagu ta ise on kinnitanud.

Tõeline loominguline puhang näib olevat vallandunud 1869. aastal (ilmselt üldlaulupeo mõjul), nii et järgneval aastal sai juba valmis luuletuskogu. Kreutzwald, kelle käes see oli läbivaatamiseks, ei jäänud aga nähtavasti käsikirja tasemega rahule. Autor tegi hoolikalt parandustööd ja saatis seejärel ise uuendatud käsikirja 1871. a. algul Kreutzwaldi kätte. Aidanud omaltki poolt värsse siluda, andis vana laulutark soovituse trük-

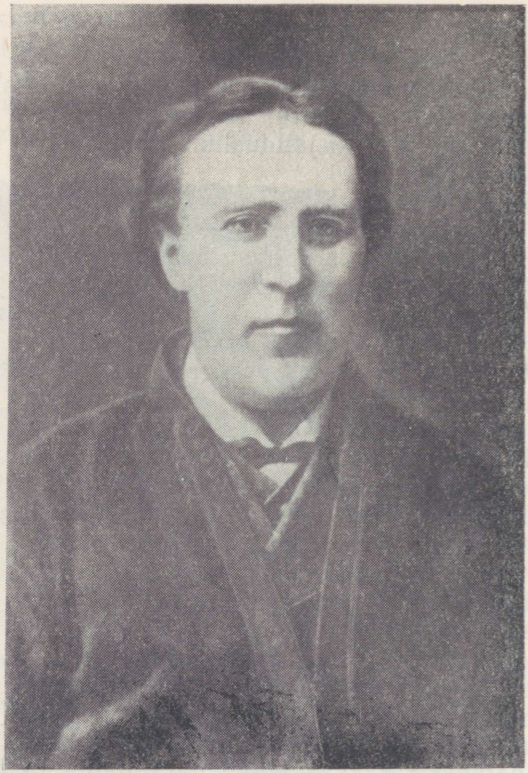

A. Reinwald

kimiseks ja *«Villandi Lauliku»* I anne ilmus veel 1871. a. lõpul (kaanel 1872).

Samal ajal astus südikas Reinvald kirjavahetusse veel mitmete väljapaistvate kirjanike ja kultuuritegelastega (J. Köler, C. R. Jakobson, L. Koidula jt.). Lähedane kontakt oli tal tekkinud naaberkihelkonnast Paistust pärit oleva noore J. Kunderiga ja viimase vahendusel Leipzigist kodumaale naasnud M. Veskega. Sõbralikus läbikäimises mõtteosalistega ja samuti ulatusliku kirjavahetuse kaudu sai Reinvald rohkesti kirjanduslikke nõuandeid ja praktilisi näpunäiteid oma teoste parandamiseks (kahjuks on need kirjad enamasti kaotsi läinud). Juhtivad haritlased nägid Reinvaldis rahvuslikule tegevusele ärganud eesti talupoja omamoodi musterkuju ja suhtusid seetõttu temasse erilise sümpaatiaga. Eriti Kreutzwald

on talle vastuskirjadena saatnud põhjalikke traktaate, millega kasvatas oma vastuvõtlikust õpilasest veendunud ratsionalisti ja kirikuvastase. C. R. Jakobsoni kirjutised avasid Reinvaldi silmad talurahvale minevikus tehtud ülekohtu ja kaasaegsete olude kisendava ebaõigluse nägemiseks. Koidula luule meisterlikkus võis algajale õpetada kujundite ja vormivõtete rakendamist. Õhutatuna teadmisjanust alustas Reinvald kirjavahetust isegi soome õpetlastega, kuigi tal oli vähe oskust vastuinformatsiooni andmiseks.

Esimese luuletuskogu heakskiitev, osalt isegi vaimustatud vastuvõtt innustas Reinvaldi aina hoogsamalt värsse kirjutama, nii et juba 1873. a. suvel jätkus luuletusi uue kogu koostamiseks. 1875. aastal ilmus esimesest värsivihust koguni uustrükk, mida ei juhtunud esmajärgulistegi kirjanike teostega. Samal 1875. aastal jõudis lugejate ette *«Villandi Lauliku»* II anne, mis näitas olulist edasiminekut temaatilise avardumise ja kunstimeisterlikkuse tõusu suunas. Kuid koguga *«Õitsi Ööpik»* (1876) tasus Reinvald lõivu hoopiski vähenõudlikule lugejale. Luuletaja oli esimese puhanguga oma sügavamad luulevarud ammendanud ega suutnud oluliselt edasi areneda. Siiski avaldas ta juba 1877. aastal *«Viljandi lauliku»* III ande. Samal aastal jõudis trükki ka brošüür *«Seletus Kalevipoeast»*.

J. V. Jannseni ja C. R. Jakobsoni kokkupõrkes mõistis Reinvald selgesti klerikaalse ja demokraatliku maailmavaate vastuolusid ning jäi Jakobsoni kindlaks pooldajaks, kuigi valitud suund piiras tunduvalt tema tegevusvõimalusi. Õhinal liitus ta ammuoodatud «Sakalaga» ja võitis uuele ajalehele rohkesti pooldajaid. Reinvald toetas agarasti ka demokraatliku leeri võitlust EKmS-is ja aitas kaasa C. R. Jakobsoni võidule 1881. aastal. Ta koostas «Sakala kalendri» 1879., 1880. ja 1882. aasta jaoks ning «Lindanisa kalendri» 1883. aastaks, mis oma demokraatliku mõttesuunaga tekitasid suurt poleemikat. «Sakala» vaimus loodud satiirilised luuletused avaldas Reinvald kogus *«Nalja-kannel ehk Laulurahe Baltlaste lilliaias»* (I — 1881, II — 1883; viimases on ka venna Jüri Reinvaldi luuletusi). Hiljem lisandus veel *«Viljandi lauliku»* IV anne (1889).

Laialdasest kirjanduslikust tegevusest hoolimata jäi Reinvald edasi tegelikuks põllumeheks. Tema tutvuskond laienes järjest ja Ilissa talu kujunes omamoodi kultuurikeskuseks. Et parandada ümbruskonna haridusolusid, asutas Reinvald oma tallu isegi kooli ja pani nooremad vennad õpetajateks. Tüli vaimulikega lõpetas siiski selle ettevõtte. Ka külanoorte lõbutsemisi ja seltside tegevust koondus Ilissale, vahel peeti seal isegi rahvarohkeid avalikke pidusid. Käisid külas peremehe arvukad sõbrad ligidalt ja kaugelt, nende hulgas juhtivad eesti haritlased.

Kogu selle hoogsa ja mitmekülgse tegevuse juures aga varitsesid Ilissa peremeest üha tõsisemad majanduslikud mured. Need olid alguse saanud juba 1882. aastal taluhoonete mahapõlemisega, pealegi kahanesid 80-ndail aastail sissetulekud põllusaaduste langenud hindade tõttu. Tekkisid uued võlad vanadele lisaks, eriti seoses venna Jaani abistamisega («Vir-

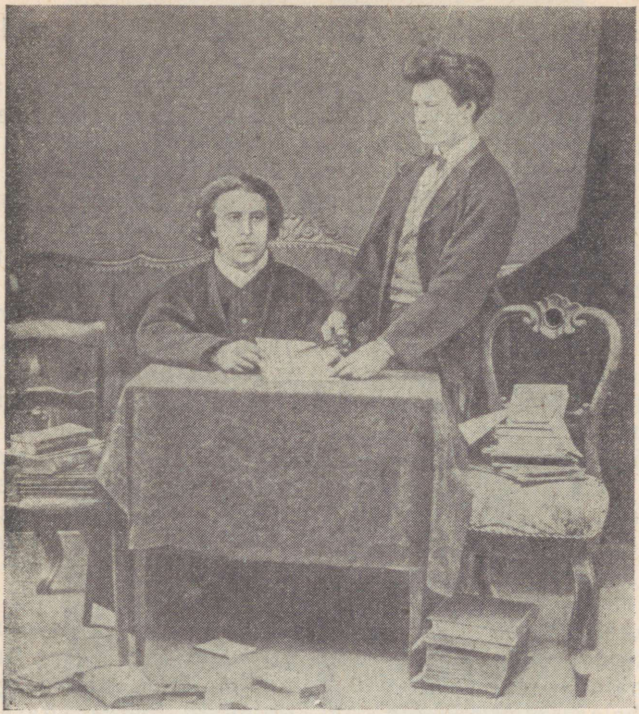

A. Reinvald ja J. Kunder. Foto on tehtud R. Sachkeri juures 1871. aastal ja kannab rahvusliku demonstratsiooni iseloomu. Nimelt esines Paistu pastor W. A. Hansen nimetatud aastal Liivimaa sinodil eesti rahvusliku liikumise vastu suunatud kõnega («Inter parietes»). Kõne tekst sattus C. R. Jakobsoni kätte ja foto kujutab A. Reinvaldi ja J. Kunderit seda katki lõikamas. Hiljem olevat politsei fotot Reinvaldi juurest otsinud.

malise» väljaandmiseks vajaliku trükimasina muretsemisel). Laia joonega peremees, kellel oli rohkesti käimisi ja toimetusi, ei suutnud ka enam küllalt talupidamise eest hoolitseda. Liiatigi oli talupoeglikul kirjamehel ja eesrindlikul ühiskonnategelasel oma nõrkusi, sagenevad viinavõtmised tekitasid ülemäärast aja- ja rahakulu. Nõnda jõudis Ilissa 1889. aastal otsesesse oksjoniohtu, millest sedapuhku läks veel korda pääseda uue suurema laenu abil, kuid neli aastat hiljem müüdi Reinvaldi talukoht ikkagi. Saadud summa kulus täielikult võlgade katteks, nii et kauaaegne taluperemees oli korraga puupaljas. Katsed tuntud laulikule talu tagasiostmiseks toetussummasid koguda ei andnud tulemusi ja Reinvald lahkus jäädavalt Ilissalt 1894. a. kevadel.

Edaspidine elukäik kujunes vananeval kirjamehel kannatusrikkaks. Peavarjuta jäänud, siirdus ta Tartumaale Nõo ligidale Jakobi tallu oma tädi juurde majuliseks. Polnud teenistust ega mingit sissetulekut ja tütred pidid esialgu talutööga perekonda toitma. Poolteise aasta pärast koliti Andrese tallu, ent sealgi polnud parem: peremees oli joodik ja kutsus Reinvaldi alatihti kaasa. Jällegi poolteist aastat hiljem siirdus perekond Nõo alevikku, sealtki mindi varsti edasi. Pikemalt peatuti Ropka vallas Kleinil, kus Reinvald asutas väikese poe ja hakkas Tartu ärimeestele kalendreid koostama. Ta toetas kaastööga oma venna Jaan Reinvaldi asutatud ja toimetatavat ajalehte «Virmaline», mis ilmus Narvas, ja võttis mõnevõrra osa Narva seltside tegevusest.

Suurtest lüüasaamistest pikapeale toibudes hakkas Reinvald vähehaaval jälle sulge liigutama. Ta kirjutas näidendi *«Bagdadi Kalif»* (1897) ning pikemad jutustused *«Rasva-Jaak»* (1902) ja *«Elusäatuse tormid»* (1903), peale selle lühemaid proosapalasid ajakirjades ja kalendrites. Ilmus ka tema humoreskide ja satiiripalade põimik *«Suur Naljahammas»* (1903). Vahetevahel ilmus Reinvaldil uusi luuletusi ajalehtede veergudel. Isa jälgedes käies katsetas luuletajana ka tütar Liisa Reinvald, kellelt on ilmunud värsikogu «Koidu kannid» (1895). Oma varasemat luuleloomingut redigeeris ta ja võttis kokku mahukaks raamatuks *«Ado Reinvald'i Laulud»* (1904). Kuid luuletaja isiklik elu halvenes jällegi: vahepeal soetatud oma maja müüdi ja vanas eas pidi ta uuesti hakkama üüriliseks. 1912. a. paiku siirdus Reinvald Elva lähedale Kulbilohu külla, kust ta vahepeal mõneks aastaks lahkus, kuid lõpuks tuli jälle sinna tagasi. Sõja-aastail kannatas vana kirjamees teravat puudust ja perekondlikud kaotused vapustasid hinge. Vaevarikas elukäik lõppes 8. veebruaril 1922 Kulbilohus; põrm maeti Tartu Raadi (end. Maarja) kalmistule.

Luule. Reinvaldi varasema loomingu kandva telje moodustab võitlusjulge isamaaluule. Leiame sealt eeskätt Koidulale lähedasi intonatsioone ja isegi temaatilisi edasiarendusi (näiteks luuletuses «Isamaale»). Samuti nähtavad on C. R. Jakobsoni mõjud. Reinvald on ise tunnistanud, et juba Jakobsoni kõige varasem ühiskondlik tegevus kasvatanud temas isamaaarmastust ning hiljem juhtinud oma eeskujuga tööle kirjapõllul. Luuletus «Möödanik» lausa moduleerib «Kolme isamaa kõne» süüdistust eesti rahva orjastajate vastu. Programmiline luuletus «Eesti rahvas» sisendab jakobsonlikult oma rahvuskaaslastele kindlust, ettevaatust, tõearmastust, «paavstide» ja variseride põlgamist, vaprust edasirühkimiseks tuleviku «kuldsesse linna», mille värava saab avada ainult «valgus' võtmega». Ent reaalset elu hästi tundev luuletaja ei satu liigsesse optimismi ega pateetikasse, sest minevikuvarjud pole veel lahkunud, ja ta hoiatab korduvalt nende eest või pöördub rahvuseeposest tuttava sümboolika poole:

Jõua põrgu väravalta —
Kallis Kalev, koeu sa!
Ammu sind ju vangi maalta
Ootab ohkel isamaa
(*Palumine*)

Eestis pärisorjuse kaotamise 50 aasta juubeliks (1869) on pühendatud pikem luuletus, milles ülistatakse Schilleri laadis vabaduse hüvesid, kuna aga kõrgete riigivalitsejate kombekohane kiitus jääb üsna kidakeelseks. Selle kõrval lauldakse väljarändajate kurbloolusest tõelise mure ja kaastundega («Paremad mõted», «Kahetsus», «Üksinda»).

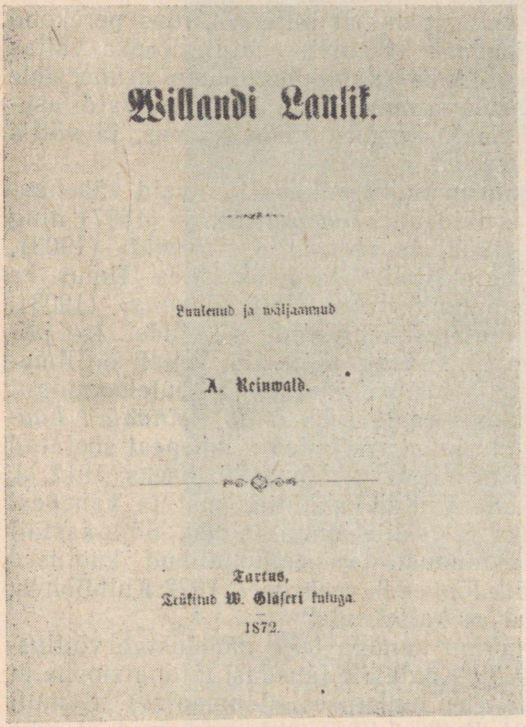
Willandi Laulik.

Luuletnud ja wäljaannud

A. Reinwald.

Tartus,
Trükitud W. Gläseri kuluga.
1872.

Reinvaldi luule patriootiline temaatika, otsides puhuti väljendust kõrges sümboolikas, aheneb vahel taas jooksvaks päevaprobleemiks, mida samaaegselt käsitleti ajalehe juhtkirjas. Nii ootab luuletaja kord valgust nagu oma armsamat («Armu igatsus»), teisal muretseb ta valla ametmehena rahvakooli pärast, et see aeglaselt edeneb («Kool»). Oma kogemuste põhjal arvustab ta halbu kohtumehi ja rahvavalgustajana vaidleb nõiduseuskujate vastu. Säärastes luuletustes on küll jõutud omamoodi maksimaalse elulähedusenі, kuid kunstilises mõttes on siin pahatihti tegemist ainult riimitud publitsistikaga.

Reinvaldi teises värsivihus näib patriootilise luule esimene puhang juba möödas olevat ja luuletajat-võitlejat asendab rohkem vaatleja-mõtiskleja. Räägitakse küll virgumisest «kuld'ses Kalevide kodus» («Kodule») ja antakse mõista, et võõrsilt tulnud alistajate järglastel pole siin maal püsivalt asu («Nurin»), kuid värssides ei tundu alati kaasakiskuvat võitlushoogu. Koidula eeskujust («Miks sa nutad?») inspireerituna on sündinud luuletus «Pisarad», milles jõutakse iseseisvalt kauni poeetilise võrdkuju juurde: kastepiisad on sündinud meie esivanemate vaevapisaraist, mis nuteti orjuse öös ja kaovad päikese tõusul. Sagedasti on patriootiline teema peidetud allegoorilisse vormi, millel puudub küllaldane poeetiline sugestiivsus, pealegi jääb varjatud mõte mõnikord selgusetuks. Ränkraske mineviku võrdkujuks on tihtipeale pimedus või udu, mis ei taha maalt lahkuda («Org», «Udu ja päike», «Elu ööse»).

70-ndate aastate teisel poolel vähenes Reinvaldi isamaaluule aktiivsus. Luuletus «Rahvused» toonitab kõigi rahvuste võrdsust, mis tulevikus teeb

lõpu vaenule ja verevalamisele. Vahepeal puhkenud äge ühiskondlik võitlus seoses «Sakala» ilmumahakkamisega virgutas küll Reinvaldi publitsistliku luule hoogsale viljelemisele, 80-ndate aastate ideoloogilises umbumises aga taltus suuresti temagi võitlejanatuur ning ilmnesid katsed lepitada lõhenenud rahvuslikke jõude («Isamaa», «Õnnemäel», «Rahule!», «Nutaksin», «Ärge riielge»). Seejuures maksis luuletaja lõivu ka 80-ndail aastail lokanud tsaariülistamisele ja kirjutas kroonulikke kiituselaule; kõige suurematest liialdustest, mis avaldusid sajandi lõpul, jäi ta siiski puutumata. Veel sajandi vahetusel ja uue algulgi leiame Reinvaldilt rahvusliku liikumise ajajärgu mõttekäike jätkavat isamaaluulet (näiteks pikem luuletus «Eesti rahva minevik — olevik — tulevik», mis ilmus «Sakalas» 1900. aastal). Nendes luuletustes pole mitte üksnes meenutatud mineviku ebaõiglust ja ülekohut, vaid ka toonitatud, et isamaa kannatusi ei või kunagi unustada:

Ma näen su piina verevermeid
Veel täna selge silmaga,
Su ahastus ja valukisa
Mu kõrvu kostab otsata!

Ei lepita mind ajalugu
Su riisuja, su röövliga,
Kes põrgut valmistasid sulle,
Neid näeks ma põrgus põlema.
(Unusta?)

Võitlushoogu on tunda tolleaegsetes emakeelele pühendatud luuletustes (näiteks «Kodukeel»), mis lähtusid konkreetsest eesti keele alavääristamise olukorrast.

«Viljandi lauliku» III ande patriootilise luule rühma kuuluvad pühendused väljapaistvatele rahvuslikele kultuuritegelastele (Fr. R. Kreutzwaldile, C. R. Jakobsonile, A. Kunileidile), milles hinnatakse mõneti pateetikasse kaldudes nende meeste edasiviivaid saavutusi. Pühendusi ja värssläkitusi jätkub samas laadis ka luuletuskogu IV andes (teiste hulgas M. Veskele ja J. Kölerile). Sellele luulerühmale lähedased on mitmed pühenduslaulud ajaloolistele paikadele («Oma linnale», «Sakkalamees», «Sakala maa», «Lindanisale»), mis ülistavad rahva muistset vaprust ja õhutavad selle uut ärkamist.

Hulga luuletusi on Reinvald pühendanud Koidula isikule, kes näib olevat talle ülimaks kirjanduslikuks eeskujuks ja isamaatütre ideaaliks («Ei ole», «Koidikule»). Kui imeteldava poetessi elusaatus viis teda eemale kodumaalt, pöördus Reinvald korduvalt võõrsile siirdunu poole ja õhutas teda endiselt laulma («Laula veel!», «Laulu tiivad», «Emajõe ööpikule», «Minu linnukesele»). Nendeski luuletustes on palju hämarat sümboolikat, nii et pühendusobjekt jääb mõnikord lugejale mõistetamatuks. Puhuti on Reinvald aga suutnud sügavasti sisse elada luuletaja võõrsil viibimise traagikasse.

Uudseks ainealaks oli Reinvaldil eesti rahvalaulu väärtuste toonitamine, mis põhines tema piiritul austusel «Kalevipoja» ning selle koostaja vastu. Luuletus «Laulu kuningas» ülistab vana kirjameest, kes avastanud Kalevipoja poolt mahamaetud «vana laulu varandused». Regivärsi vormis kirjutatud «Laulu matus» kurdab taga endist laulurikkust, teisal õhutab

autor tundma õppima õiget eesti luulet, mis seisab lähedal rahvalaulule («Paneme tähele»). Luulepraktikas lähenes Reinvald ise harva regivärsilisele rahvalaulule, tundes end riimitud laulus ilmselt hoopis kodusemana. Oma esimese värsivihu lõpus on ta siiski esitanud 15 ehtsat rahvalaulu, millesse ta omalt poolt on lisanud ainult tähtsusetuid vaheliiteid.

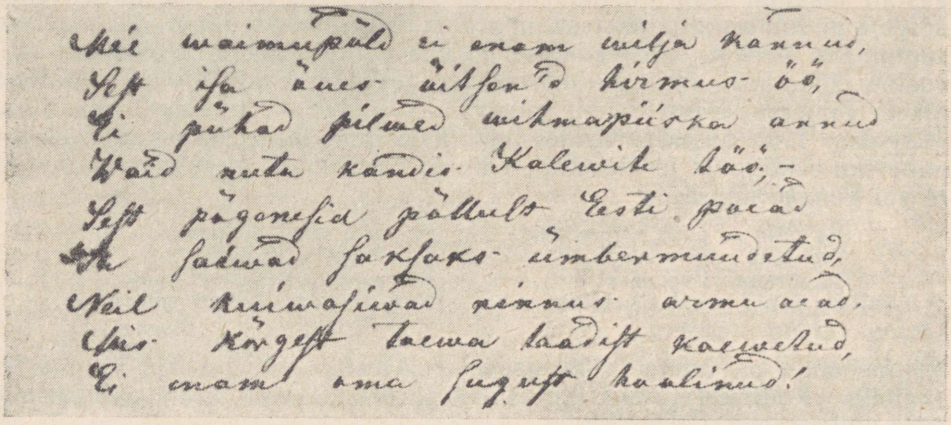

A. Reinvaldi autograaf (stroof tervitusluuletusest Kreutzwaldile)

Üheks meelisteemaks on Reinvaldil sümpaatia Soome maa ja rahva vastu, mis juurdus isiklikest kirjavahetustest ja C. R. Jakobsonilt saadud teadmistest. Luuletaja on sügavalt kiindunud hõimurahva töödesse ja saavutustesse, mis võisid eestlastele oma kultuuri arendamisel ja ühiskondliku elu korraldamisel innustavat eeskuju pakkuda. 80-ndaisse aastaisse kuuluv «Põhja nael» tõstab eriti esile soome rahva kindlameelsust ja rahvuslike püüdluste sihiselgust. Kuid enamasti on Reinvald pidanud tsensori kartusel oma Soome-imetluse peitma keerukaisse allegoorilistesse piltidesse, mis vähendas nende arusaadavust ja mõjukust. Raskesti mõistetavad on juba niisugused luuletused nagu «Luule külaskäik», «Unenägu», «Põhja kannel», «Vana taat»; võrdpiltide keerukuse aste tõuseb veelgi hilisemates luuletustes («Sillal», «Kus m'u kaasa», «Poolringi»).

Reinvald oli sotsiaalselt ja karakteri põhiolemuselt läbinisti talupoeg ja luuleski ei salga ta oma madalaks peetud elukutset, vaid ülistab seda ja seab otse vastukaaluks linnaelu pahedele («Talumehe rõõm»). Luuletus «Musta kuube» kuulutab programmiliselt tahet jääda talupojaks ja kanda auga esivanemate musta kuube, mitte võõrduda oma rahvusest. Saksastumist laidab luuletus «Kadakas», eelistades truuks jäämist künnivaole ja oma rahvusele. Otsest talupojaelu teemat esineb Reinvaldi luules siiski vähe.

Talupoeglikku suhtumist ja vaatlust tabame ka autori loodusluulest. Reinvald annab otsese kirjeldusega edasi oma muljeid («Väluste lilled», «Head ööd»), kõnetab loodusnähtust kui elavat olendit («Lillekesele») või teeb looduspildist võrdlusi inimelu kohta («Sügise»). Üheks õnnestunumaks looduslüürika näiteks on luuletus «Õhtu päike»:

Õhto päike puista kulda,
Üle metsa, muru, maa:
Puista kõnet pilve põue,
Minu südamesse kaa!

Mõnikord hakkab lihtsas värsis helisema südamlik mälestus noorpõlve päevist («Kui alles») või lühistroofi nappides kontuurides kujuneb ilmekas pilt loodusest («Sügisel»). Reinvaldi hilisemas loodusluules kaldub ülekaalu omandama subjektiivne resoneerimine, loodusnähtuste kõrvutamine oma meeleoludega («Talvel», «Roheline pilt»). Päikese kui eluallika hümniliseks ülistuseks on luuletus «Päikene», mis on M. Veske samasisulisest luuletusest kümmekond aastat varem kirjutatud:

Sääl tõuseb ta ruumi suures, sinises saalis!
Mäed ja metsad paistavad purpuri puna maalis
Ja taevas jumistab tema peiuliku palge ees,
Tähed kahvatavad häbelikult tema kullase sära sees.

Ehtsat talupoeglikkust õhkub Reinvaldi rohkest koduluulest. Ilmselt tõuget saanud Koidula luuletusest «Kodu», on Reinvald «Lapse põlves» kaunites poeetilistes kujundites väljendanud siiraid tundeid talulapse nooruspäevist. Lahutamatust kokkukuuluvusest kodutalu Ilissaga kõneleb luuletus «Lauliku isa maea», kodust lahkumise rasket valu hõõgub mõnest mälestuspalast («Epule», «Kodust lahkudes»). Lapsepõlve ja nooruse meenutused on üldse Reinvaldile ammendamatuks luuleallikaks, mis on andnud kõige tundeehtsamaid luuletusi; ta värsskõne on hakanud vabamalt voolama kodustele radadele astudes. Ometi võib kadunud nooruse õnneaegade meenutamises ja eluteel osaks saanud pettumuste värsistamises tegelikkuse kajastamise kõrval tunda ka romantilise luule eeskujude järgimist.

Armastuslaule on Reinvaldi varasemas luules vähe ja nendegi eeskujudeks paistavad olevat C. W. Freundlichi, F. Brandti, J. V. Jannseni jt. labased värsisepitsused ning külatänaval kuuldud uuemad rahvalaulud. Siin pole tundelist õhkamist ega ilutsemist, vaid lihtsakoeline taluinimene jutustab suure konkreetsusega oma armuõnnest ja -hädast nagu muudestki elujuhtumustest («Vana tüdruk», «Põlgtud peiu»). Luuletus «Pulma rõõm» esitab vemmalvärsilises sõnastuses ehtsa külaelu žanripildi, kuid juba kaasaegne arvustus leidis selle olevat labase. Järgnevates kogudes muutub Reinvaldi lembeluule oluliselt: vitaalne külapoiss on kasvanud arukaks meheks ja tema meel ning mõte on taltunud. Ainult harva heliseb värsis mõni mälestuslik kaebetoon («Kaebtus», «Annele», «Armukese

matusel», «Salamahti»). Luuletaja lausa kardab sattumist tunnete rahutusse lainetusse, sest see toob kaasa rasket võitlemist endaga («Laened»). Ainult luuletus «Alviinele», mis on seotud sõiduga Saaremaale 1873. aastal, on tulvil lahkumiskurbust ja kaotusetunnet. 70-ndate aastate lõpul ja eriti järgneval kümnendil kirjutas Reinvald üksnes veel mõningaid järelromantika konventsionaalseid truudusevandeid või ülistas armastuse tähtsust inimelus üldsõnaliselt, vahel üsna kokkusurutud aforistlikes lühivärssides, milles elamuspinge on hoopiski raugenud.

Reinvaldi esimene värsikogu sisaldab mõningaid ilmsesti kõige varasemaid luulekatsetusi, mille vorm on algeline ja mõte ähmane. Leidub isegi väike alaosa pealkirjaga «Vaimulikud laulud», milles peegeldub veel algaja värsisepitseja kodust piibli ja lauluraamatu lugemist, poolvaimulikku kooliõpetust ja unistusi misjonäriametist. Teises kogus puudub usuteema peaaegu täiesti, ainult lõppluuletus «Aiman» kujutab hakkide karja valgust-varjavat lendu, mis ennustab autori kasvavat kirikuvastasust. «Viljandi lauliku» III anne on pühendatud Fr. R. Kreutzwaldile ja teoses valitsevad vanalt ratsionalistilt omandatud vaated, mis mõistuseülistamisest ulatuvad ägeda kirikuründamiseni ja kohati ateismini. Luuletajat vaevab kahtlus hinge surematuse pärast või ta süüdistab jumalaid maailma hädade eest. Esiotsa kahtleb ta, kas religiooni saab nõrgalt maailmalt ära võtta, ja arvab, et alles tulevased sajandid teevad lõpu «muistsele mängile», või ta pole kindel, kas teadlastel jätkub tarkust elu saladuste selgitamiseks. Kuid sealsamas vastandab ta usku ja teadust kui lepitamatuid antipoode, mis ei saa üheskoos eksisteerida:

Mis ustakse, seda ei tääta mitte,
Mis täätakse, seda ei usta mitte:
Kudas käsed sa uskuda, kui ma juba tään?
Kudas võid sa tääda, kui sa usud? —
Tahad sa uskuda, siis ära tää midagi,
Tahad sa tääda, siis ära usu midagi.

(Usk ja täädus)

Oma mõtteavaldused usu üle ongi Reinvald surunud enamasti aforistlikku lühivormi. Eepika poole kaldub ainult «Hurone», milles näidatakse äsjaristitud indiaanlast palju ausameelsemana kui kristlast-eurooplast. Ilmsesti Kreutzwaldi mõttekäikudele toetudes ülistab Reinvald ühtaegu jumala täiuslikkust, kuid nimetab sealsamas piiblilugusid «rahva lapsepõlve-juttudeks» («Paradiis»), mida peeti kaasajal jõledaks usuteotuseks. Teisal võrdleb ta usuelamusi unenägudega või peab usu algallikaks inimkonna ilutsemistarvet. Kõige inimliku aluseks loeb luuletaja ikkagi teadust ja arvab, et iga inimene on kohustatud iseseisvalt mõtlema, «muidu pannakse sind paari lojuksega» («Mõtlemine»). Säärast ratsionalismi ja ateismi polnud seni eesti kirjanduses avaldatud, sellepärast märgistati Reinvald üheks kardetavamaks «kirikumüüride lõhkujaks». Hiljem on tema kirikuvastasus mõnevõrra taltunud ja ta on puhuti isegi religioosset tar-

beluulet sepitsenud, kuid põhiolemuselt jäi tema maailmavaade ikkagi mõistuslik-kriitiliseks.

Usuteemade kõrval on Reinvald kaldunud laiemas aspektis mõtisklustesse inimsaatuse, moraali, vabaduse, ideaalide jne. üle. Hoolimata oma talupoeglikust elujärjest eemaldub ta silmanähtavalt tuttavast keskkonnast, lähedastest ja mõistetavaist inimestest, koduümbruse elunähtustest ja loodusest ning muutub väsimatult filosofeerivaks külatargaks. Igapäevased tähelepanekud ning looduspildid tekitavad ainult assotsiatsioone ja annavad tõuget arutlusteks, mille kohal hõljub Schilleri idealistliku eetika ja vabadusekäsituse vaim (Reinvaldile tõlkisid Schilleri luulet tema vennad). Juba ühes varasemas luuletuses väljendub soov olla omaette õitsev lilleke või tuulevaikne metsasalk, mitte käredalt voolav jõgi ega tormis mühisev meri («Minu süda»). Avaldub kosmiline igatsus pääseda taevatähtede juurde («Taeva tähed», «Silm») või kuhugi ideaalsesse maailma («Igatsus», «Asjata»). Nooruslikku optimismi kipub asendama elutüdimus ja surmaootus, mida assotsieerivad sügisene lehelangus ja öö tulek («Kasepuu», «Eha a'al»). Luuletaja kujutlus eksleb ikka udustes orgudes, kuhu päikesevalgus ei küüni, ja ideaalide «kuldne värav» jääb varjatuks. Unistuste ja tegelikkuse ületamatu vastuolu on kunstiliselt kõige õnnestunuma väljenduse leidnud luuletuses «Kuldrannake», mis tõusis tolleaegsete luulesaavutuste tippu ja on saanud üheks armastatumaks rahvalikuks lauluks.

Pessimistlikud toonid on suures osas tulenenud luuletaja isiklikest eluraskustest, kuid need ei muutu siiski ainuvalitsevaks. Tormi ja pimeduse vastandina leiab ta loodusest ja enda südamest ka rõõmu ja päikesepaistet. Luuletaja hindab kõrgelt poeesia osatähtsust ühiskonnas ja seab eeskujuks antiikset kultuuri, milles käis võistlus luule ja tarkuse vahel. Neid mõttekäike on kõige rohkem mõjutanud Schilleri filosoofiline lüürika, mis taotles kõigi inimlike jõudude harmoonilist väljaarendamist, ehkki üksnes ideaalide püstitamise teel.

Rasked tsensuuriolud ja muud põhjused sundisid Reinvaldi vahel rakendama allegoorilist ümberütlemist, millest võrsusid ühiskondliku tendentsiga valmid, ühed varasemad eesti kirjanduses. «Loomade valitsuses» mõistetakse ilmselt hukka balti-saksa aadli omavoli ja vastutöötamist Vene keskvõimu poliitikale. «Männapuu» (hiljem «Seedripuu») sümboliseerib samuti sajandite vältel juurdunud Balti erikorda, mille purustamiseks on vaja Taara piksenoolt. Balti sakslaste ülevõimu varisemist ennustavad allegooriliselt ka pikemad luuletused «Egiptuses» ja «Baabiloni langemine». EKmS-i likvideerimist on Reinvald kajastanud noormehe surmana luuletuses «Haual». Tsaarivõimu venestamispoliitika kainestas ka Reinvaldi keisrivaimustust ja pani teda allegooriliselt kujutama surmaohtu viidud väikerahva traagikat («Lõokene ja kotkas», «Kull ja tuvikene», «Hunt ja tallekene»). Veel enamgi: 1905. aasta eelses luuletuses «Sooduma ja Komora» kõlab nagu kokkuvarisemise ennustust kogu tsaaririigile.

Samaaegses luulepalas «Võrtsjärve peal» on Reinvald loobunud allegoorilisest ümberütlemisest: talumehele ülbelt kallalekippuv mõisahärra leiab paraja palga jääauku uppudes. Mõisa- ja kirikuvastasust on tulvil ka luuletused «Juba jälle!» ja «Müts maha!». Viimane — tublist mehest Matsist — käibib lauluna tänapäevani. Rahvaste suurt vabadustungi tervitab Reinvald luuletustes «Buuri sõda» ja «Trooja varemetel», õhutades nendega ka oma rahvast võitlema.

«Viljandi lauliku» III andes esineb sari lühiluuletusi Euroopa pealinnade kohta, kuid neis on vähe iseloomustavat ja veel vähem kunstiliselt arvestatavat. Sajandivahetusel sepitses Reinvald samalaadseid salme eesti kirjanikest, rahuldudes enamasti üldsõnaliste tunnustuseavaldustega. Oma aforistlikud lühiluuletused koondas ta hiljem tsüklisse «Sädemed», milles mõni irooniline sähvatus on märkitabav. Vähenõudliku tarbeluule liiki kuuluvad värssmõistatused.

Reinvaldi üldisest luuletasemest allpool seisavad «Õitsi Ööpik» ja mõlemad «Naljakandled». Esimeses leidub mõne tavalise luuletuse kõrval kaks pikemat jutustavat laadi pala («Napsi Mats» ja «Mõisa vanakubja kahetsus»), mis aga ei tõuse kõrgemale lamedast vemmalvärsist. «Naljakandled» sisaldavad ainult poliitilist satiiri, nagu need kujunesid päevavõitlustes «Sakala» veergudel. Ainult dialoogiks seatud «Tõnts ja Viiu» on hiljem rahva seas levinud, seejuures on esialgne allegooria (Tartu Tõnts kosib Sakala Viiut, s. t. M. Jürmann asub Tarvastusse pastoriks) aja jooksul täiesti välja kulunud.

Reinvald oli loomupäraselt andekas luuletaja, kes soodsamates arengutingimustes oleks võinud jõuda suurema meisterlikkuseni. Tal on tugevalt loov intuitsioon, mis kergesti leiab luuleteemasid ja tabab neile kohaseid kujundpilte, kuid vähese üldhariduse ja luuletehnika puuduliku valitsemise tõttu jäävad need ideed sageli poolikult realiseerituks. Vaimukas mõte ja luulepärane kujund on takerdunud ebatäpsesse või ähmasesse sõnaseadesse, mis ei lase luuletust täielikult mõjule pääseda. Luuletaja on valinud enamasti trafaretse trohheilise või jambilise nelikvärsi (paralleelse või ristriimiga) ega ole taotlenud vormilist vaheldusrikkust mõttele vastavalt. Selle tagajärjel tundub sagedasti, et sõnadel hakkab ranges värsiskeemis ruumipuudus ja neid amputeeritakse meelevaldselt või jäetakse koguni välja. Riimimisel on Reinvald enamasti kasutanud kulunud või ebapuhtaid kokkukõlasid, vahel aga hoopiski riimiseadest loobunud. Mõtte ja sõna mittevastavust esineb eriti abstraktse sisuga luuletustes, kus ainekohane sõnavara on autoril puudulik või ebatäpne. Seevastu konkreetsema sisu puhul leiab laulik enamasti alati õige väljenduse ja stiililine ühtlus annab mõnele luuletusele üsnagi meeldiva ladususe. Reinvald on luuleainet laenanud ka teistelt autoritelt, kuid ta pole jäänud lihtsa ümbervärsistamise astmele, vaid on teemat loovalt edasi arendanud ning mõnelgi juhul jõudnud oma paremate luuletusteni. Nõnda on teda eriti viljastanud Koidula eeskujud.

Vaatamata kujunemis- ja tegevustingimuste iseärasustest tulenenud

loomingu ebaühtlusele ja kõikuvale kunstilisele tasemele võitis Ado Reinvald rahvaliku laulikuna olulise koha rahvusliku liikumise aegses kirjanduses. Oma mõisnike- ja kirikuvastase hoiakuga esindas ta luules ühiskondlikult eriti hinnatavat suunda, kuid andis mõndagi ka mõtteluule ja looduslüürika alal. Tema luulepärandi paremik, ehkki tagasihoidlik kogutoodangu mahuga võrreldes, pole kaotanud oma huvitavust tänapäevani.

BIBLIOGRAAFIA

F. Kuhlbars

I. Wastse laulo ja kannel. Trt. 1863. ▪ Laulik koolis ja kodus. Trt. 1868. ▪ Vanemuine ehk Neljakordne Laulu-Lõng. Trt. 1870. ▪ Viliende. Gedichte aus Fellin. Fellin 1877. ▪ Школьныя Гуселькы. Дерпт 1892. ▪ Laste laulik. Trt. 1899. ▪ Vom Ostseestrande. Gedichte von Fritz Klüse. Fellin 1904. ▪ Kooli kannel. Viljandi 1908. ▪ Jõulu-pähkled ja teised luuletused. Viljandi 1910. ▪ Kes on Kalevipoeg, Suur Tõll ja nende kaastegelased? Viljandi 1911. ▪ Unikülast Viljandi. Viljandi 1917. ▪ Kannel ning mõõk. Viljandi 1919. ▪ Uurimised aja- ning haridusloolisel väljal. Viljandi 1922. ▪ Villi Andi Luuletused. Tln. I ja II — 1923, III — 1924.

II. A. Kitzberg, Lauliku Friedrich Kuhlbarsi seitsmekümne-aastase sündimisepäeva puhul. EKirj. 1911, nr. 8, lk. 316—317. ▪ J. Roos, C. H. Niggol, Friedrich Kuhlbarsi elu ja tegevus. EKirj. 1924, nr. 3, lk. 97—110. ▪ J. Meeri, Mälestused F. Kuhlbarsist. EKirj. 1924, nr. 6, lk. 270. ▪ P. Ruubel-Kõrnitse, Friedrich Kuhlbars ja tema pärandus. EKirj. 1925, nr. 4, lk. 125—128.
E. Nirk, F. Kuhlbarsi luulest. SV 29. I 1954, nr. 5.

M. Veske

I. Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik des finnischen Sprachstammes. Leipzig 1873. ▪ Laulud Viisidega. Trt. 1874. ▪ Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis. Trt. 1879. ▪ Eesti rahvalaulud. Trt. I — 1879, II — 1883. ▪ Laulu-kogu 1880-ma jubeli aasta mälestuseks. Välja annud P. Abel ja Dr. M. Veske. Trt. 1880. ▪ Soome keele õpetus. I — Viljandi 1881; II — Trt. 1883. ▪ Avalik vastus õpetaja härra J. Hurt'i «avaliku kirja» peale. Trt. 1883. ▪ Исследования о наречиях черемисского языка I. Казань 1889. ▪ Славяно-финские культурные отношения, по данным языка. Казань 1890. ▪ Dr. Veske Laulud. Viljandi 1899. ▪ Mihkel Veske laulud. Korraldanud ja redigeerinud M. Jürna ja E. Nurm. Trt. 1931.
Valitud laulud. [Järelsõna: K. Taev, Mihkel Veske lüürikuna.] Tln. 1949.

II. Живая старина 1890, отд. III—IV, lk. 5—8, 19—23 [nekroloog]. ▪ M. Kampmann, Mõned M. Veske laulud. EKirj. 1914, nr. 1, lk. 9—11. ▪ A. Jürgenstein, Dr. Mihkel Veske. EKirj. 1915, nr. 5/6, lk. 129—150. ▪ J. Jõgever, Dr. M. Veske kui keeleteadlane. EKirj. 1915, nr. 5/6, lk. 150—153. ▪ M. Kampmann, Mihkel Veske luule. EKirj. 1915, nr. 5/6, lk. 153—170. ▪ Üksikud mälestused Dr. M. Veskest. Kogunud ja trükki annud J. V. Veski. EKirj. 1915, nr. 5/6, lk. 170—203. ▪ J. V. Veski, Dr. M. Veske kirjatööde nimekiri. EKirj. 1915, nr. 5/6, lk. 204—208. ▪ Dr. Mihkel Veske 25. surmapäeva mälestuseks. [EKirj. 1915 ilmunud artiklite kogumik-äratrükk.] Trt. 1915. ▪ H. Koppel, Märkmeid paari M. Veske lauludekogus avaldatud luuletise kohta. EKirj. 1932, nr. 11, lk. 575—576. ▪ J. Tamm, Dr. Mihkel Veske aastail 1881—1883. EKirj. 1934, nr. 12, lk. 530—539. ▪ J. Kaup, Dr. Mihkel Veske. Keeleteaduse pioneer ja isamaalsuse raudne tulehoidja. Tln. 1937.
E. Siil, Mihkel Veske Urvastes. Emakeele Seltsi aastar. II. Tln. 1956, lk. 234—251. ▪ J. Depman, Soome-ugri keeleteaduse ajaloost XIX sajandi tsaari-Venemaal. KKirj.

1958, nr. 6, lk. 361—367; nr. 7, lk. 430—434. ▪ A. Vaga, Mõnede tõlkeluuletuste päritolust. KKirj. 1961, nr. 1, lk. 35—36. ▪ O. Ibius, Politsei Mihkel Veske jälgi ajamas. KKirj. 1961, nr. 6, lk. 338—340. ▪ A. Vassar, Mihkel Veske katse koguda materjale eesti talurahvakoolide kohta. TA Toim. ÜS 1964, nr. 4, lk. 307—311. ▪ R. Põldmäe, Miks Mihkel Veskest ei saanud paganamisjonäri? KKirj. 1965, nr. 5, lk. 263—275.

A. Reinvald

I. Villandi Laulik I. Trt. 1872 (II tr. 1875). ▪ Villandi Laulik II. Viljandi 1875. ▪ Õitsi Ööpik ehk Naljakad laulud, noorde poiste ja neiudele. Trt. 1876. ▪ Viljandi laulik III. Trt. 1877. ▪ Seletus Kalevipoeast. Viljandi 1877. ▪ Nalja-kannel ehk Laulurahe Baltlaste lilliaias. I — Viljandi 1881, II — Trt. 1883. ▪ Viljandi laulik IV. Narva 1889. ▪ Bagdadi Kalif. Trt. 1897. ▪ Rasva-Jaak. Kuulus Eesti kütt, tema imelikud jahi lood ja juhtumised. Viljandi 1902. ▪ Suur Naljahammas. Rahva lõbu ja nalja leht I. Viljandi 1903. ▪ Ado Reinvald'i Laulud. Trt. 1904. ▪ Valik luuletusi. [Eessõna: K. Perandi, A. Reinvald.] Trt. 1924.

II. A. Jürgenstein, A. Reinvaldi 70. sünnipäeva puhul. EKirj. 1917, nr. 11/12, lk. 289—293. ▪ Fr. Tuglas, Ado Reinvald. Uus Post. 16. XII 1917, nr. 10 (= Kriitika II, Trt. 1926 ja 1935). ▪ A. Perandi, Ado Reinvald. EKirj. 1922, nr. 3, lk. 65—72. ▪ A. Perandi, Ado Reinvaldi usuliste vaadete arenemisest. EKirj. 1924, nr. 10, lk. 417—429. ▪ H. Schmidt, Kirjanik Ado Reinvaldi viimaseid kirju. EKirj. 1926, nr. 9, lk. 477—480. ▪ A. Palm, Ado Reinvald ja August Ahlqvist. EKirj. 1933, nr. 5, lk. 237—245.

V. Rajalo, Ado Reinvaldi viimaseilt elupäevilt. KKirj. 1961, nr. 12, lk. 754—759. ▪ H. Niit, Millal ilmus A. Reinvaldi «Viljandi laulik» I—IV? KKirj. 1963, nr. 8, lk. 461—463. ▪ E. Priidel, Ado Reinvald. Tln. 1965.

IX peatükk

RAHVUSLIKU LIIKUMISE KÕRGAJA JUTUKIRJANDUS

1870-ndail aastail kujunesid algupärase jutukirjanduse arenguks endisest mitmeti soodsamad tingimused. Selleks ajaks olid juba tekkinud ilmaliku kirjanduse lugemise harjumused laiemates hulkades. Autorid nagu Kreutzwald ja Koidula olid sedagi näidanud, et ei tarvitse rahulduda maarahvale kohandatud laenuliste lugudega, vaid et ka eesti elu algupäraseid aineid on võimalik loetavaks jutuks sõlmida. Eriti suurendas vajadust algupäraste juttude järele 60-ndate aastate lõpul hoogustuv rahvuslik liikumine oma mitmeharuliste eluliste probleemidega. Ka olid sündmused, ideed ja olusuhted meil niivõrd eripärased ja konkreetsest tegelikkusest tulenevad, et nende edasiandmiseks oli raske leida kohast jutumaterjali saksa kirjandusest, mis näiteks Jannsenile ja temast veelgi vähenõudlikumaile kirjameestele oli mugandusteks laialt ainet pakkunud.

Algupärase jutukirjanduse laienemisele aitasid kaasa ka mõned organisatsioonilised üritused. Eesti Kirjameeste Seltsi loomisega kujunes teatav kirjanduslik atmosfäär ja ilmnesid ka mõnesugused püüdlused tööde taset tõsta. EKmS hakkas välja andma oma toimetiste seeriat, mis sisult ja ilmelt oli küll väga ebaühtlane, kuid sinna pääsemiseks pidi käsikiri ikkagi läbi käima seltsi eestseisuse mõne liikme hindavate silmade alt ja see mõningal määral siiski tõstis nõudlikkust kirjatööde vastu. Ladusamaile juttudele oli avatud pääs ka regulaarselt ilmuma hakkavaisse seltsi aastaraamatuisse, kus toimetajateks olid enamasti küllalt asjatundlikud mehed (M. Veske, J. Bergmann jt.).

Algupärase jutukirjanduse stimuleerimisel oli EKmS-i väljaannetest veelgi suurema tähtsusega ajakirjanduse tunduv laienemine 70-ndate ja 80-ndate aastate vahetusel. Kui seni oli nii algupäraste kui ka tõlkeliste juttude levitamise eest hoolt kandnud peamiselt Jannseni «Eesti Postimees» koos oma «Jututubade» ja «Õhtuste Kõnedega», siis nüüd lisandus sellele lühikese ajavahemiku jooksul mitu uut ajalehte (C. R. Jakobsoni «Sakala», A. Ainti poolt asutatud «Tartu Eesti Seitung», Rakvere haridusseltsi «Kalevipoeg» väljaandel ilmuma hakanud «Valgus»). Ajalehed

reserveerisid küllaltki suuremahulisi lisalehti või joonealuseruumi nii lühijuttudele kui ka järgnevaile jutustustele.

Samal ajal sai teoks ka esimese kindlakujulise, seejuures peamiselt kirjandusliku sisuga ajakirja loomine. 1878. a. suvel Tartus kirjastaja Laakmanni väljaandel ilmuma hakanud «Meelejahutajas» võib ilmekalt näha «Maailma ja mõnda» taolise poolperioodilise väljaande kujunemist regulaarseks ajakirjaks. Esimestel ilmumisaastatel oli «Meelejahutaja» mõeldud annete kaupa avaldatava raamatusarjana, kandes lisapealkirja «Eesti Biblioteek»; väljaande eesmärgiks oligi soetada lugejaile ilukirjandusliku ja populaarteadusliku sisuga raamatukogu. Kuid järk-järgult omandasid üksikanded kuukirja ilme, kujunesid välja sellele iseloomulikud rubriigid; 1880. aastal suurenes ka iga-aastane annete arv seniselt kümnelt kaheteistkümneni ja hiljem hakati «Meelejahutaja» köidet raamatu asemel aastakäiguks nimetama.

1882 VII.

Meelejahutaja.

Uelfas aastakäik.

Tartus, Juuli kuul 1882.

Eesti Laulnisa

Dr. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi

mälestuseks.

Mu Isa! Mull igaw on Altai mägi
„Ja Aasia aasul ei ole mu hüüd;
„Mull wangistab südant üks imelik wägi

«Meelejahutaja» tiitel (1882)

«Meelejahutaja» sisu oli üsnagi hästi valitud ja seal leidus algupäraseid ilukirjanduslikke töid ning tõlkeid, tihti nimekatelt kirjanikelt (N. Gogol, I. Turgenev, L. Tolstoi, G. Maupassant, B. Bjørnson); ühtlasi pakuti

siin ülevaateid ka sellal tegutsevatest eesti autoritest. Peale selle avaldati väljaandes kirjutisi ajaloost, teistest rahvastest, majapidamis- ja pedagoogikaküsimustest.

«Meelejahutaja» koostamise ja toimetamisega tegeles tollal Tartu ülikoolis teoloogiat õppivate eesti üliõpilaste ringkond, kuhu kuulusid A. Mohrfeldt, J. Bergmann, F. W. Ederberg, P. Undritz ja J. M. Eisen. Ehkki küll mitte eriti talendikad ja fantaasiarikkad, olid need pärastised pastorid üliõpilaspõlves agarad kirjamehed ning suutsid ka laiema kaastööliste võrgu puudumisel ajakirja ülal hoida.

Juhtivat osa etendas selles töös Aleksander Mohrfeldt (hilisema nimega Mäevälja, 1857—1938), kes pärast Tallinna kreiskooli lõpetamist oli olnud Põltsamaal koolmeistriks ning enne pastorikutse kasuks otsustamist õppis Tartus lühemat aega veterinaariat ja arstiteadust. Mohrfeldt — nagu tema kaaslasedki — oli ka üks Eesti Üliõpilaste Seltsi asutajaid. «Meelejahutajat» toimetas ta aastail 1878—1884 ning aastail 1882—1886 ka teist Laakmanni kirjastatud väljaannet — «Eesti rahva Kasulist Kalendrit». Mohrfeldti hilisematest kirjatöödest väärib märkimist tema äia Jakob Hurda biograafia (1934).

A. Mohrfeldti üheks agaramaks abiliseks «Meelejahutaja» toimetamisel oli endine koolmeister Paul Undritz (1854—1897), kes varem, kuni 1880. aastani, oli olnud «Sakala» kaastööline. Suurte aineliste raskustega võideldes suutis ta lõpetada ülikooli usuteaduskonna ja sai lõpuks pastoriks, kuid väljakurnatud tervise tõttu suri varakult. Ülikooliaastail tegutses ta EKmS-is ja esines seltsi aastaraamatuis, oli ka A. Grenzsteini abiline «Oleviku» toimetamisel ning peale selle teistegi ajalehtede ja poolperioodiliste väljaannete usin kaastööline. P. Undritzi kui kirjamehe tegevus suundus peamiselt pedagoogilisele alale, kus ta saavutusteks olid lugemiku tüüpi väljaanded *«Eesti Laste Kirja-kogu»* (I anne pealkirjaga «Looduse lood lastele» 1877, II anne 1879) ja *«Mõistlik jutustaja»* (I—II 1880—1881). Ka tema teised raamatud olid enamikus õpetliku sihiga. Mõned neist, nagu P. Põhjandi varjunime all ilmunud *«Kangekaelus kautab»* (1877) ning *«Ebausu rumalus ja kõrkuse toorus»* (1880), kujutavad endast pooltõlkelisi didaktilise juhtmõttega jutte.

Ajajärgu ühe parema tõlkekirjanikuna ja eriti vene kirjanduse tutvustajana kerkis esile Friedrich Wilhelm Ederberg (1859—1939). Ta võttis üliõpilasena osa EKmS-i ja Aleksandrikooli komitee tegevusest ja avaldas «Eesti Postimehes», «Meelejahutajas», «Olevikus», kalendrites ning albumites mitmesuguseid kirjutisi. 1881. aastal ilmusid Ederbergi sulest raamatukesed *«Venemaa ajaloost»* ning *«Vene maast ja rahvast»*, kus ta ladusas vestelises vormis esitas eesti lugejaile huvitavaid episoode venelaste ja teiste idapoolsete rahvaste minevikust ning kaasajast. Sellest ehk veelgi olulisem on Ederbergi tegevus vene kirjanduse vahendamisel. Ta tõlkis eesti keelde Puškini «Dubrovski» (1880) ja katkendi «Boris Godunovist», Gogoli «Jõuluöö» ja «Sorotschinski küla laada» (1880) ning Turgenevi nii «Küti kirjades» kui ka mujal ilmunud jutte. Nõnda pani ta

vene klassikalise kirjanduse tõlkimisele tugeva aluse ning aitas kummutada saksa ajaviitekirjanduse ainuvalitsust. Ederbergi tõlked on oma aja kohta kõrgel tasemel; ta tundis hästi vene keelt ja on püüdnud tõlgitavate autorite omapära edasi anda, kusjuures ta sõnavara on rikkalik ja väljendus ladus. Tõlkekultuuri arendamisel on tähtis ka see, et erinevalt eelkäijatest on Ederberg loobunud lühendamisest, mugandamisest ja ümberjutustamisest, lubades endale ainult tähtsusetuid kärpeid.

Jakob Pärn

Elukäik. Rahvusliku liikumise aja viljakaim jutukirjanik Jakob Pärn pärineb Põhja-Tartumaalt. Tema vanaisa Jakob on olnud Torma kõrtsimees ja selles ametis jõudnud teistest külameestest paremale elujärjele. Kirjaniku isa Kristjan, kellel oli esimesest abielust seitse last, kosis pärast leseks jäämist Loovere küla rendiperemehe Jakob Raudsepa tütre Leenu. Nende esimese lapsena sündis Jakob Pärn Torma küla Lahvardi talus 30. (vkj. 18.) oktoobril 1843. Temale järgnes veel kuus nooremat õde-venda, nii et Pärnade pere kujunes üpris suurearvuliseks.

Kristjan Pärn oli hakkaja ning energiline mees, ta oskas lugeda ja kirjutada ning on olnud aastakümneid kiriku vöörmünder ja koolivanem. Ta oli töökas talupoeg, kes suurest perekonnast hoolimata elas jõukamalt naabritest. Noores eas teolisena mõisas käies oli ta ära õppinud ka kangruameti, mis tal hiljem aitas rendiraha kokku saada. Juba Lahvardi talu, mida Kristjan oli teorentnikuna pidanud 12 aastat, suutis ta viia heasse korda.

Kuid tulevane kirjanik võis Lahvardilt kaasa viia üksnes talu nime jutustuse «Oma tuba, oma luba» jaoks, sest jüripäeval 1844 kolisid Pärnad Tormametsa (Metsa) tallu, mis asus Torma kirikust kolme versta kaugusel keset suurt metsa. See talu oli Lahvardist väiksem ja liivaste põllumaadega ning Kristjan Pärn nägi siin palju vaeva uudismaa harimisega. Kuid ka teokoormus oli siin tagasihoidlikum.

Talveõhtuti ketramise kõrval õpetas ema Jakobile ja teistele lastele lugemist ja kirikulaule, isa jutustas lugusid vanast ajast ning näitas kätte kirjutamise. Üheksa-aastaselt viidi Jakob Torma kihelkonnakooli, kus õpetas köster Adam Jakobson. Kuigi viimane kuulus vennastekogudusse, ei ole ta oma õpilasi siiski eriti koormanud usuõpetusega, vaid kulutanud selle peale ühe tunni päevas, jättes kirjutamise, rehkendamise ja laulmise kõrval aega ka geograafia ja loodusõpetuse jaoks.

Tormas puutus Jakob kokku köstri poja Carl Robertiga, kes haritumas ümbruses üleskasvanuna aitas avardada metsatagusest tulnud poisi silmaringi. Peatselt läks C. R. Jakobson edasi õppima Valga seminari, kuid Jakob Pärn pidi esialgu leppima sellega, et sai kihelkonnakooliski käia. Torma pastori von Landeseni juures õppis ta täiendavalt saksa keelt ja orelimängu. Kui Valga seminari lõpetanud C. R. Jakobson seati oma isa

järglasena Torma kihelkonnakooli õpetajaks ja köstriks, õppis ka Jakob Pärn oma lapsepõlvesõbra juhatusel veel kaks talve innukalt saksa ja vene keelt ning sai Jakobsonilt ilmselt ka maailmavaatelisi mõjutusi.

Lõpuks 1862. a. sügisel õnnestus Pärnal pääseda edasi õppima Tartusse. Käinud lühikest aega Oheimi elementaarkoolis, astus ta uue semestri algul kreiskooli. Gümnaasiumiõpetaja G. Blumberg andis noormehele tasuta saksa keele järeleaitamistunde, tutvustas talle saksa klassikalist kirjandust (Lessing, Goethe, Schiller) ning aitas tal lõpuks 1865. aastal pärast kreiskooli läbitegemist pääseda saksa õppekeelega Tartu I Õpetajate Seminari.

Üheks tugevamaks õpetajaks seminaris oli läti rahvusliku liikumise tegelane Atis Kronvalds (Otto Kronwald), kes õpetas ajalugu ja oli tuntud edumeelse mehena. Vene kirjandust õppis Pärn I. D. Belovi juhatusel, professor Strümpel õpetas talle pedagoogikat. Õhtupooliti käis Pärn vabakuulajana kahe aasta jooksul ülikoolis keemia, geoloogia ja füüsika loenguid jälgimas. Rahvuslikult meelestatud noormehena ei suutnud Pärn välja kannatada hiljuti Saksamaalt saabunud õpetajate A. E. Maassi ja F. A. H. Lange ülbust ja sakslaste ülistamist ning sattus nendega konflikti.

1867. a. kevadel avaldas Pärn «Eesti Postimehes» artikli, milles ta kutsus eesti noormehi seminari õppima. Juurdetulijate hulgas olid ka hilisemad kirjamehed C. H. Niggol ja R. Kallas. Pärna eestvõttel moodustasid eestlastest õpilased seminaris väikese salajase ringi, kus arutleti isamaalisi küsimusi ja vaieldi päevaprobleemide üle. Peale selle esines Pärn ka väljaspool seminari kõnelejana pedagoogilistel teemadel. Juba seminariõpilasena äratas ta eesti haritlaste ringkondades suuri lootusi ja Paistu mehed kutsusid teda sealse kihelkonnakooli õpetajaks. Jaanipäeva eel 1867 käiski Pärn Holstres, kus ta tutvus Jaan Adamsoni ja teiste kohalike tegelastega. Koolmeistriks hakkamiseks leidis ta siiski oma hariduse olevat vähese ning otsustas kõigepealt seminari lõpetada.

Ärganud rahvuslikku vaimustust puhus eriti lõkkele C. R. Jakobson 1868. a. sügisel, kui ta Tartus pidas oma esimese isamaakõne. Üle hulga aja uuesti kohtudes andnud kaks noorpõlvesõpra vastastikuse tõotuse: «Isamaa eest tööle! Iga üks oma jõudu mööda ja omas kohas.»

Jakob Pärn lõpetas seminari 1869. aastal tagasihoidliku tunnistusega, sest temasse vaenulikult suhtuvad Maass ja Lange olid hinnete alandamise eest hoolt kandnud. Pärn sai elementaarkooli õpetaja koha Põltsamaa alevis, kus ta püüdis kultuurihuvisid ergutada ja asutas laulukoori. Põltsamaal kirjutas Pärn ka oma esimesed ilukirjanduslikud teosed. Heaks tuttavaks sai ta kihelkonnakooli abiõpetaja K. A. Hermanniga, kellega tal oli tihti kõnelusi «Eesti elu üle».

1871. aastal siirdus Pärn Läänemaale Lihula alevisse sealse elementaarkooli juhatajaks. Juba kreiskooliõpilasena oli ta tutvunud oma koolisõbra õe, veskirentniku tütre Anna-Juliane Zimmermanniga, kellega ta pärast Lihulasse siirdumist abiellus.

Lihula oli tollal üks vaimselt mahajäänumaid kolkaid Eestimaal. «Siin on veel pimeduse riik kesk pääva aeal ja häda sellele kes julgeb küünalt kuskil põlema süüta.» kurtis Pärn 1873. aastal Jakob Hurdale. Raske oli uuel rahvavalgustajal siin tegutseda, kuid ta asus entusiasmiga tööle nii koolipõllul kui ka kirjamehena. 70-ndate aastate teisel poolel õnnestus Pärnal oma majanduslikku olukorda mõnevõrra parandada ja see aeg

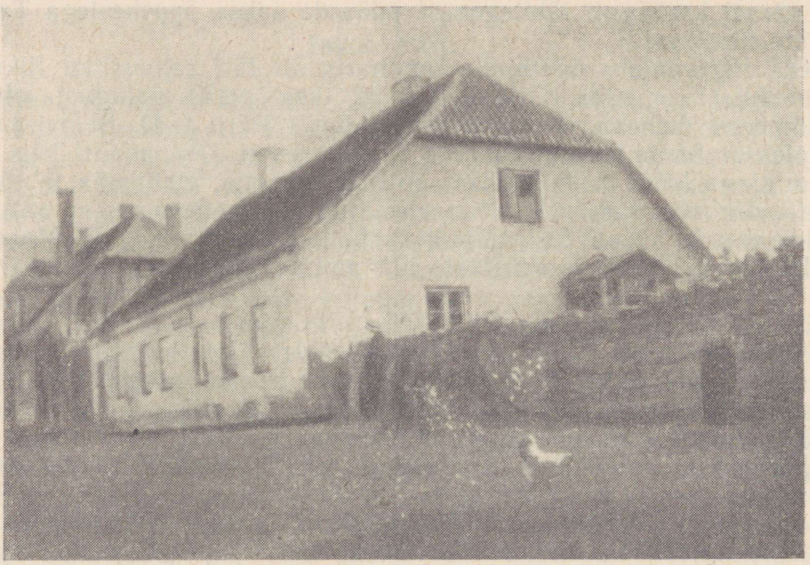

Lihula elementaarkooli maja

kujunes tal loominguliselt õige viljakaks. Just Lihulas on valminud lõviosa tema kirjanduslikust produktsioonist, mille kirjastamine on kord lausa kuhjunud lühikesele ajavahemikule: 1879. a. jaanuaris on tsenseeritud «Oma tuba, oma luba», «Wilhelm» ning «Juhan ja Adele». Ka kiratseva kooli viis Pärn peagi heale järjele ja tema juurde saadeti lapsi õppima Läänemaa kaugematestki nurkadest. Olgugi et eesti keelt õppekavas polnud ette nähtud (õpetus toimus saksa keeles), laskis Pärn eesti soost kasvandikel kirjutada eestikeelseid kirjandeid ning üldse sisendas oma õpilastesse rahvuslikku meelsust. See viis ta lepitamatusse vastuollu Lihula mõisa rentniku W. von Grünewalt'i, kohaliku pastori Spindleri ning aleviku koorekihiga. Kutsuti koguni Saksamaalt kohale õpetajanna, pastori naiseõde, kelle erakool aga ei suutnud Pärna välja süüa, mis aina süvendas vihavaenu. Veelgi rohkem ärritas Lihula saksikut ja kadaklikku ladvikut, et Pärn võttis vastu eesti ajalehtede, sealhulgas «Sakala» tellimusi,

tegi ise «Sakalale» kaastööd ning kirjutas jutustusi talurahva elust. Koolmeistri peale saadeti Tallinna ägedaid kaebusi, kuid 1878. a. kevadel kooli revideerides leidis kubermangu koolivalitsuse direktor, et õpilaste teadmised ületavad programmide nõudeid, ning jäi õppetööga täiesti rahule. Kui Pärn hakkas Lihulasse asutama põllumeeste seltsi, puhkes tüli uue ägedusega: koolivalitsuse poolt keelati tal seltsis igasuguse ameti vastuvõtmine ja mistahes avalik tegevus. Pärn tõmbuski tagasi, kuid vastuolud olid läinud nii teravaks ja olukord muutunud nii võimatuks, et ta 1882. a. kevadel võttis enda ise koolijuhataja ametist lahti.

Pärn oli küll ka juba varem tahtnud Lihulast lahkuda ja asuda kuhugi suuremasse keskusse, kuid kõigist otsimistest hoolimata ei olnud tal õnnestunud leida sobivat töökohta. Nüüd sattus Pärn oma suure perekonnaga (tal oli sellal viis poega) väga raskesse olukorda. Tallinnas, kuhu ta siirdus, polnud koolipõllul tööd leida. Teenistuskohal Thomas Jakobsoni raamatukaupluses tuli peale müüjaameti teha tõlketööd vene keelest saksa keelde, millega Pärn ei saanud hakkama. Kuna lootused Rakveresse või Otepääle koolmeistri kohta saada esialgu ei täitunud, kolis Pärn pärast pooleaastast Tallinnas viibimist Tartu. Ülikoolilinnas katsus ta veel kord õnne kaubanduse alal ja rentis ühe halvasti mineva raamatupoe, kuid pidi peatselt sellest tegevusest loobuma. Ei andnud midagi ka pöördumised sealsete avaliku elu tegelaste ja rahvuslike ringkondade poole, kõik jäid kurdiks vaese kirjamehe hädadele. Meelt heites kirjutas Pärn 1883. a. märtsis J. Kunderile: «Tartus leian ma igal pool külmi südamid, külmad sõna kõlksud, külmad soovimised, paljuldl näeks, et ma pea siit jälle edasi rändaks. Kurb on minu lugu, kurvemaks ta läeb, ma ei näe otsa kuskil.»

Lõpuks endine Otepää pastor Jakob Hurt, kellega Pärnal Lihula päevil oli arenenud pidev kirjavahetus, aitas tal saada 1883. a. sügisel Otepää kihelkonnakooli juhataja koha. Seoses sellega tugevnes Hurda mõju Pärnale, kuna tema suhted C. R. Jakobsoniga viimase tegevuse kõrgajal niikuinii olid jahenenud (Pärn oli soovitanud «Sakalas» tarvitada pehmemat tooni ning mitte rünnata teisi eesti ajalehti, millega Jakobson ei saanud nõustuda).

Majanduslike tingimuste poolest kujunes Pärna elu Otepääl lahedamaks, sest sealses kihelkonnakoolis oli õpilaste arv märksa suurem kui Lihulas. Kuid ka töökoorem oli siin raskem, nii et kirjanduslikuks tegevuseks jäi aega vähem. Ka Otepääl jätkas ta osavõttu ühiskondlikust elust: pidas kõnesid lastekasvatusest, tegutses karskusseltsis jne. Ei jäänud pahandusedki tulemata: muidu EKmS-i radikaalsesse tiiba kuulunud pastor B. Sperrlingk võttis mõne aasta möödudes Pärna suhtes vaenuliku hoiaku ning soovitas vanematel oma lapsed Otepää kihelkonnakoolist ümber paigutada teistesse koolidesse. Pärn hoidus igati tüli teravaks ajamise eest, sest ei olnud kerge suure perekonnaga (tal oli üldse 11 last, 4 neist surid noorelt) uuesti rändama minna. Otepääl töötas Pärn veerandsada aastat, olles koolimehena väga hoolas ja kohusetruu. 1899. aastal

asutas ta koos kohaliku kirjamehe G. Wulffiga põllumeeste seltsi, mille esimeheks ta oli mitu aastat.

Kui 1908. aastal suri kirjamees ja koolmeister Peeter Org, siis pakuti tema vabanenud kohta Lätis Volmari (Valmiera) õpetajate seminaris Pärnale. Viimane siirduski sinna, kus ta õpetas eestlastest kasvandikele eesti keelt ja usuõpetust, andes peale selle tunde ka tütarlaste gümnaasiumis ja reaalkoolis. Kuid sellest hoolimata jäid majanduslikud mured töökat koolmeistrit kummitama.

Pärast 45-aastast pedagoogilist tööd läks Pärn halva tervise tõttu pensionile ja asus elama Elva. Kuid paiukil ei saanud ta olla kuigi kaua — 6. oktoobril (vkj. 23. septembril) 1916 Pärn suri. Ta on maetud Tartusse Raadi (end. Maarja) kalmistule.

Looming. Kirjanduslikku tööd alustas Pärn juba Tartu õpetajate seminari kasvandikuna. 1868. aastal kirjutas ta oma esimese raamatu *«Mõistlik majapidaja ja lastekasvataja»*, mis ilmus trükist järgmisel aastal. Tulevase koolmeistrina on Pärn oma kirjameheteed alustanud pedagoogilise teosega, millele lugejaskonna võitmiseks on püüdnud anda jutustuse kuju. Et selliste raamatute järele ilmset vajadust tunti, näitab teisegi trüki ilmumine (1878). Autori teistest praktilise sihiga kirjatöödest võiks veel nimetada metoodilist käsiraamatut *«Kirjalikud tööd koolis ja kodu»* (1879), milles muide antakse näpunäiteid ka kirjade kirjutamiseks (koos vastavate näidistega).

Peamiselt viljeles Pärn oma kirjandusliku tee algul lastekirjandust. Üksteise järel ilmusid tema lastejuttude kogud *«Juttud armsa lastele»* (1870), *«Muistena juttud noore rahvale»* (1871) ja *«Lühikesed juttud armsa lastele»* (1873), millele hiljem lisandus veel teisigi. Pärn on oma lastejuttudes pealetükkivalt õpetlik, paljude juttude tuum on juba väljendatud nende vanasõnalistes ja moraliseerivates pealkirjades («Auusta oma isa ja ema, siis käib sinu käsi hästi ja sina elad õnnelikult maa pääl», «Kes sõnakuulmata on, langeb õnnetusse», «Sina ei pea mitte varastama», «Suur tük aeab suu lõhki»). Peale üldise moraaliõpetuse, milles autor korduvalt esile tõstab eriti jumalakartlikkust, esineb siin ka rahvusliku liikumise ajale iseloomulikke ideid oma rahvusele truuks jäämise ja «oma toa, oma loa» motiiviga. Enamasti on Pärn oma õpetustele jutukoorukese ümber küpsetanud igapäevase elu ainest, kuid selle kõrval esitab ta rahvaluulele toetuvaid imemuinasjutte ning lisaks tuleb ette ka «Kalevipoja» motiivistikust lähtumist («Viru vanema tüttar Salme»). Siin võib täheldada Kreutzwaldi eeskuju folklooriainete kasutamisel.

Lastejuttude sarnaselt on väga moraliseerivad ja ühesuguse skeemi järgi kombineeritud ka Pärna esimesed jutustused täiskasvanuile *«Pere tüttar ja Vaene laps»* (1872), *«Räbala-Hans ja Serva-Aadu ehk: Kuida töö nõnda palk»* (1873), «Mis inimene külvab, seda tema ka lõikab!» (EKmS-i Aastaraamat I, 1873), «Ustav sulane» (EKmS-i Aastaraamat III, 1875), *«Vanaema varandus»* (1875). Need on suuremalt jaolt üles ehitatud kontrastiprintsiibile: virk ja hoolas vaenelaps, sulane või teenijatüdruk jõuab

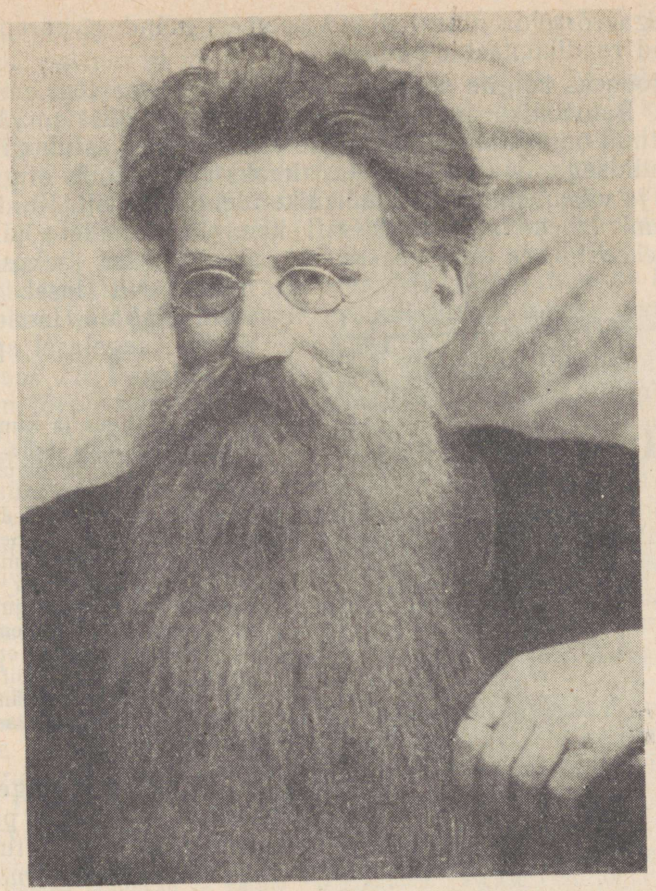

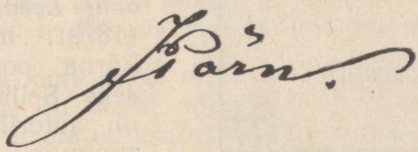

haljale oksale ning abiellub õnnelikult, laisk ja lohakas perepoeg või -tütar raiskab varanduse ning lõpetab oma elu viletsuses. Enamasti on neisse lugudesse süžeelise põnevuse saavutamiseks sisse põimitud varguse- ja röövimismotiive. Sellised karakteriseeringud ja süžeekujundused näitavad küll külaühiskonna kihistumist ning autori poolehoidu vaesele rahvale, kuid tema retseptid parema elujärje saavutamiseks on ühekülgsed ja naiivsed. «Vanaema varanduses» on Pärn püüdnud Eesti küla

Soome oludega võrrelda ning leidnud Soomest mõndagi paremust ja eeskuju (kindlad rendikontrahid jm.).

Ühiseks jooneks kõigile neile jutustustele on «oma toa, oma loa» propageerimine. Rahvusliku liikumise ajajärgu ideestikust on Jakob Pärn just selle võtnud oma juhtmõtteks, mille eest ta välja astub suure energia ning järjekindlusega. Ajajärgu põletavaimaks probleemiks oligi tõepoolest maaküsimus ja vabanemine balti mõisnike ülemvõimu alt. Kuid Pärn nägi selle probleemi lahendust oma kitsalt kodanlike vaadete järgi üksnes talude päriseksostmises ning eestlaste majandusliku jõukuse saavutamises. Nii laseb ta näiteks ühel «Räbala-Hansu ja Serva-Aadu» tegelasel pateetiliselt kõnelda:

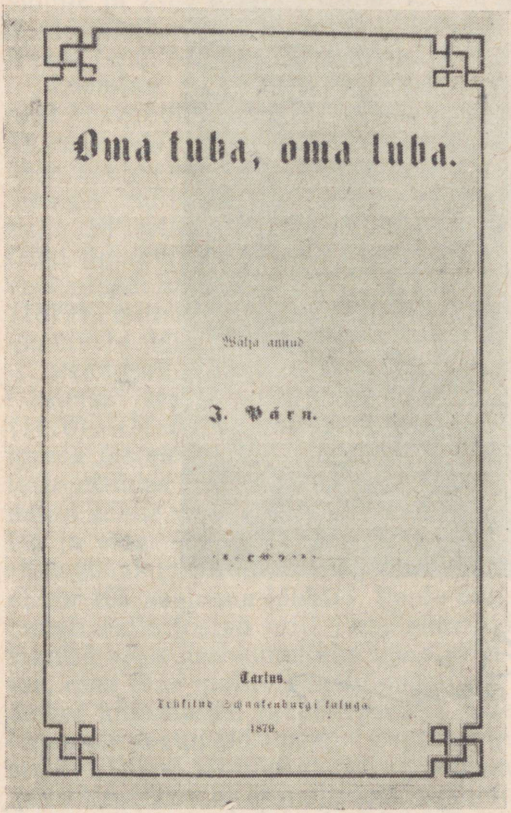
Oma tuba, oma luba.

Wälja annud

J. Pärn.

Tartus.

1879.

> «Meie õigus ja rammu ei maksa ühtigi, vaid üksi raha. — Eestlane on oma maad ja õigusid kaotanud ja äravõitjate rahakotti toppeks saanud, siit ei lunasta teda muud keegi vägi kui raha. Seepärast, kes ennast võera ikkest lunastada tahab ja ise oma peremees kui ka isaisade põllude pääl julgeste elada tahab, see lunastagu ennast rahaga. Terve Eestimaa on raha eest saada, oh oleks mul nii palju miljonid, ma ostaks ta täna, et Eestimees Eestimehe kõrvas võiks ausaste elada.»

Suhteliselt kõige õnnestunumalt on taludę päriseksostmise idee kehastatud jutustuses *«Oma tuba, oma luba ehk Lahvardi Kristjani ja metsavahi Leenu armastuse lugu»* (1879), mis on kujunenud Pärna populaarseimaks teoseks. Selle kirjutamise ajaks oli autoril juba rohkem loomingulisi kogemusi. Veelgi suuremat osa «Oma toa, oma loa» suhtelises kordaminekus etendas asjaolu, et siin on Pärn kõige rohkem tuginenud tõsielulisele alusele, kasutanud olude ja inimeste kujutamisel oma noorpõlvemälestusi Tormast ning jälginud mitmeid prototüüpe. Peategelaste väljajoonistamisel on tal eeskujuks olnud oma isa ja ema (nimedki on samad), metsavahi Tõmmu prototüübiks on olnud Torma metsaülem Metjäär,

Savikada metsavahti on silmas peetud Kõrdi talu ja pere kirjeldamisel jne.; tõsielust pärinevad ka õige mitmed episoodid.

Lahvardi Kristjani näol on Pärn püüdnud esitada ideaalset talupojatüüpi. Kristjan on lõpetanud kihelkonnakooli ja on tolle aja kohta haritud noormees. Töökuse, ettevõtlikkuse ja kokkuhoidlikkuse varal viib ta ellu oma unistuse — ostab talukoha päriseks, korrastab hooned ja rajab õunapuuaia. Oma kangelase ees seisnud raskusi on autor aga tublisti lihtsustanud. Kui võrrelda kirjandusliku Lahvardi Kristjani võitlust pärisperemeheks saamisel Jakob Pärna isa ees seisnud raskustega, millest oli juttu eluloolises osas, siis on vahe suur. Nii ostab jutustuse Kristjan talu päriseks kolme aastaga, Metsa Kristjanil kulus selleks aga üle paarikümne aasta.

Muus osas on Pärn aga selleaegse külamiljöö kujutamisel püsinud enam-vähem tõepärasuse pinnal. Ka tegelaste iseloomustamisel on autoril olnud siin suurem edu; peale Lahvardi peremehe jäävad meelde ka hooplev metsavaht Tõmm ja laisk viinanina Kõrdi Saul. Kompositsiooniliselt on jutustus ühtlasem kui Pärna varasemad tööd; siin ei ole põnevuse loomiseks sisse toodud vargamotiive ega ebausutavaid juhtumusi, süžeeline pinge tekib loomulikult tegelastevahelistest suhetest. Stiil on üldiselt rahvalik ja külapäraselt lopsakas, autoril on tüsedaid võrdlusi ja kujukaid kõnekäände («Tõmm oli maias sigarite pääle nagu kits soola pääle», «Saul on päris kelm ja päevavaras, ööl nahkhiire kombel lendaja, pühapäeval päris pühajüri kutsikas»). Ainult kohati rikuvad tema keelt saksapärased konstruktsioonid.

Teose eesmärgiks oli virgutada rendiperemehi talude ostmisele ja korrastamisele. Selleks peab tõuget andma peategelase Lahvardi Kristjani eeskuju, aga lisaks kasutab autor tihti veel otseseid agiteerivaid üleskutseid, mida ta paneb oma tegelaste suhu või esitab autoripoolsete publitsistlike kõrvalepõigetena:

«Korja raha, rahvas, ja koolita oma noort sugu, siis peaseb su maapind vangist ja su rumaluse ahelad langevad ja vaimu vari taganeb valguse eest. Jätta kõrtsid kuivaks ja sõida parem aastas kümme korda Eesti seltskondadesse ja ime sealt uut jõudu võitlemisele, sest viin on su kõige suurem õnnetus ja su rumalus su kõige kangem ahelas. Oma tuba, oma luba olgu su ülem elu mure ja omas tuas tarkusega tallitus su kroon ja ehe!»

Kuigi «Oma tuba, oma luba» olukorda mitmeti idealiseeris ja raskusi laskis kergesti võita, oli teosel omal ajal suur edasiliikumisele õhutav mõju ning seda on nimetatud isegi renditalupoja aabitsaks.

Oma teisteski jutustustes ei arenenud Pärn edasi realismi suunas, vaid kaldus märksa suuremal määral olude idealiseerimisse. Veel rohkem annab end tunda tõsiste probleemide lahendamise kergekäelisus ja tähtsale kohale tõuseb seikluslik element täiesti ebaveenvate ning pinnaliselt esitatud juhtumustega. Jutustustes *«Wilhelm»* (1878) ja «Uni ei anna uuta kuube, magamine maani särki» («Sakala Lisaleht» 1879) arendatakse «oma toa, oma loa» motiivi kaupmeeste keskkonnas — tõestamiseks, et mitte üksnes maal, vaid ka linnas võib eestlane jõuda haljale oksale ning

saada võrdseks sakslastega. Jutustuses *«Lahtine aken»* (1882) püüab Pärn näidata, et peale kahe eelmise võimaluse võib «jumala abiga omast jõust» jõukale järjele jõuda ka käsitöölisena, kusjuures kõrvalmotiivina ei puudu siingi Pärna meelismõte — talu ostmine. Uudsena torkab siin silma asjaolu, et autor on pidanud nüüd märkama ka eestlaste endi keskel valitsevaid vastuolusid ja et «oma toa, oma loa» saavutanud suguvend hakkab omakorda teisi rõhuma. Kuid kirjanik kas ei saa aru või ei taha aru saada selle nähtuse seaduspärasusest ning püüab selle põhjusena näidata hariduse puudumist. Jutustuses *«Head sõbrad»* (1883) hakkab seni eestlaste ja balti parunite vahelisi seisuste vaheseinu rünnanud kirjanik koguni rääkima vajadusest eraldada seisusi eestlaste endi keskel, avaldades rahulolematust olukorraga Tartu «Vanemuise» seltsis, kus kaupmehed ja haritlased ning teenijatüdrukud ja talunaised olevat «nagu pudru ja kõrt segamini».

Need mõttekäigud pole juhuslikud, sest samaaegselt eespool vaadeldud teostega ilmusid jutustused *«Juhan ja Adele ehk armastus ei küsi seisuse järele»* (1879), «Üksainus tütar» («Sakala Lisaleht» 1879) ja *«Must kuub»* (1883), milles Pärn seab ideaaliks juba eesti soost mõisniku. Ilmselt seoses külakodanluse kujunemisega tekkis tollal ka säherdusi naiivselt tõusiklikke ambitsioone, mis leidsid väljenduse Pärna teostes. «Juhanis ja Adeles» nähakse suurimat õnne koguni selles, kui võidakse nime ette kirjutada aadlitiitlit märkiv «von». Polnud veel küllalt selge, et rahvahulkade demokraatlikel püüdlustel ei saa olla midagi ühist võõra rõhujateklassiga; soovitud ja nõutud võrdsust balti aadli ja hariduse omandanud eestlaste vahel kiputi kujutlema mingi magusromantilise idüllina. Kui ahvatlevatena niisugused väljavaated ühele või teisele võisidki paista, ei saanud selliste naiivsete unistustega seisuse vaheseinte ületamisest end kuigi kaua petta. See hakkas selgeks saama Pärnalegi ja tema kõige mahukamas, romaanile lähenevas jutustuses «Must kuub» lahendatakse armastusvahekorrad nii, et eestlastest haritlased lepivad siiski omast rahvusest elukaaslastega. Siin on eesti hallparunid ja mõisnikud majanduslikult saksa parunitega enam-vähem ühel pulgal, kuid kirjanik laseb neil viimaste ees siiski esineda üpris truualamlikult.

Nii inimeste kujutamise kui ka probleemide lahendamise poolest tõuseb «Must kuub» Pärna teiste jutustuste hulgast esile ja on — «Oma toa, oma loa» kõrval — kirjaniku arvestatavamaid teoseid. Peale muu on siin lausa punkthaaval esitatud ka Pärna kui rahvusliku liikumise tegelase ühiskonnakriitilised seisukohad. Esitades küsimuse, «Mis asjad need kõik on, mis meie elu köidikutes hoiavad?», vastab kirjanik: 1) lühikese aja peale tehtud rendikontrahid, mis ei lase talupojal jalgu alla saada, 2) teoorjus, 3) eesti talurahva esindajate puudumine maapäeval, 4) kirikuõpetajate valimisel esinev mõisnike patronaadiõigus ja 5) asjaolu, et eesti rahvakoolid ei kuulu haridusministeeriumi alla. Need kõik olid rahvusliku liikumise käigus esilekerkinud ja väljakujunenud seisukohad.

Mõningaid uusi jooni esitab Pärna viimane trükis ilmunud suurem

ilukirjanduslik töö — jutustus *«Jumala abiga Omast jõuust»* (1884). Ka siin propageeritakse talude päriseksostmist ning püütakse näidata, et isegi kõige kehvem vaenelaps võib saada taluomanikuks. Kuid sellest jutustuse pealiinist on siin huvitavam süžeeline kõrvalharu, mis kõneleb saunanaise Viiu saatusest. Viiu on Pärna loomingus esimene ja üldse tolle aja külajuttudes üks väheseid taluinimesi, kes julgeb mõisnikule vastu hakata ja jääb ses suhtes lõpuni sirgjooneliseks. Ta ei tagane oma õigusest ka siis, kui ta saun hävitatakse ja ta ise vangi heidetakse. Nii Lahvardi Kristjan kui ka kõik teised Pärna kangelased söandasid parunit üksnes vahel selja taga kiruda ja nii on Viiu kuju teatavaks uueks teetähiseks kirjaniku loomingus. Kahjuks ei ole autor ka siin suutnud loobuda konventsionaalsest lõpplahendusest: pärast Viiu surma laseb ta mõisaproual püüda kõike heaks teha ning lõpetab raamatu jumalale viiruki suitsutamisega.

Üheks Pärna nii ideeliselt kui ka kunstiliselt esileküündivaks teoseks on käsikirja jäänud jutustus «Kasulapsed», mille 1883. aastal autori teatel «tõmbas zensur läbi». Teos tugineb suurel määral tõsielulistele sündmustele; ainet on Pärn saanud Tartu-lähedasest Vesneri mõisast, kust oli pärit tema naine. Jutustuse ajaliseks taustaks on 1840-ndad aastad, kui Tartumaal tõusis liikumine ümberasumiseks Venemaa sisekubermangudesse. Mõisnikud suruvad selle liikumise karmilt maha, lastes talupoegade juhte peksta ja Siberisse saata. Säärasel süngel taustal areneb vana ausa metsaülema Kunteri vastuolu uue mõisavalitseja ning metsaülema Windiga. Saksamaalt palgatud Wind karistab julmalt talupoegi iga metsast võetud oksarao pärast, ise aga laastab paruni teadmata kogu metsa, raha oma tasku pistes. See tegelane on uuelaadne kuju kirjaniku loomingus, joonistatud üldiselt realistlikult, ehkki jääb mõneti skemaatiliseks (nagu enamik Pärna tegelasi). Paralleelselt mõisaametnike eluga on kujutatud saunikute kisendavat viletsust ning renditalunike väljakannatamatut olukorda. Autor näitab jutustuse lõpus, kuidas julmadest repressioonidest hoolimata algab väljapääsu otsivate talupoegade uus väljarändamislaine. Teos on kirjutatud märksa usutavamalt ja realistlikumalt kui Pärna eelmised tööd. Kuid kätteharjunud maneeri tõttu püüab ta jutustuses siiski kõigile nende teenete järgi kätte mõõta: alatu Wind kihutatakse mõisast minema, aus Kunter saab metsaülema ametisse tagasi, tema kasulapsed Taavet ja Marie abielluvad. Viimastel lehekülgedel tahab autor lugejat koguni uskuma panna, et parun otsustab talurahva elujärge kergendada, annab talukohad müügile ning teenib külarahva üldise austuse.

Omapäraseks kokkuvõtteks Pärna jutuloomingust on tema teine käsikirja jäänud jutustus «Hinge maa», kus otsese dispuudi näol on esitatud ta teoste vastandlikud poolused: kehvtalurahva väljapääsmatu olukord ja kirjamehe naiivsed, ebareaalsed retseptid selle parandamiseks. Teose kõige huvitavamaks osaks on sulase Tooma vaidlus peretütre Juulaga «oma toa» probleemi üle. Ehkki autor püüab toetada peretütart, kes arvab, et sulaselgi on võimalik raha korjata talukoha ostmiseks, jääb lugeja

uskuma sulase kaalukaid argumente, mille järgi tal pole mingit väljavaadet niisuguseid sääste koguda. Sellepärast paneb Toomas lootused tasuta hingemaa jagamisele; kui aga seda ei toimu, peab ta oma paremate tunnete vastaselt naima peretütre, mis osutub ainsaks reaalseks võimaluseks saada peremehe õigusi.

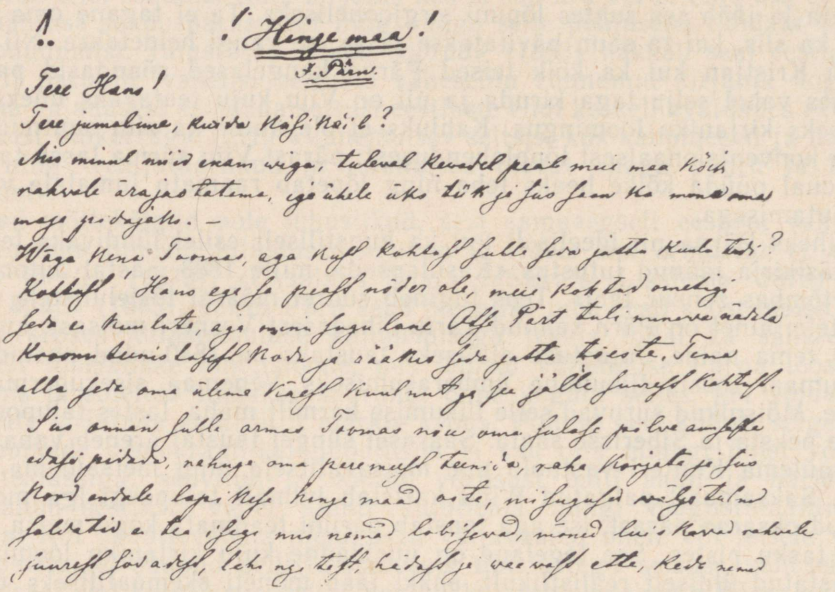

J. Pärna käsikirja «Hinge maa» algus

Kodanlikus kirjanduskäsitluses on Pärna peetud C. R. Jakobsoni ideede ilukirjanduslikku vormi valajaks, kuid sellesse teesi tuleb suhtuda mõnesuguste reservatsioonidega. Pärna noorpõlvesõbra ja õpetajana on Jakobson teda küll mõjutanud ja koos teiste rahvusliku liikumise tegelastega äratanud kaasa lööma rahvuslikes üritustes ning vastavaid ideesid propageerima. Kuid Jakobsoni mõju on olnud vaid osaline ja just Pärna viljakaimal perioodil see järjest vähenes, asendudes hiljem hoopis konservatiivsema pastor Hurda mõjuga. Seetõttu ei suutnud ta ka Balti seisusliku korra kriitikas kuigi kaugele minna. Kui Jakobson oma publitsistikas võitles ägedalt nii parunite kui ka pastorite vastu, siis Pärnal tema juttudes piirdub mõisast vabanemise taotlus peamiselt majandusliku probleemiga. Peaaegu kõik ta jutustuste tegelased suhtuvad mõisnikesse seejuures suure alandlikkuse ja aukartusega. Ka ei ole Pärn suutnud luua ühtegi ilmekamat mõisniku tüüpi, ta on saksa näinud kartliku talumehe silmadega —

kas hea või ka vihase härrana — ja sellega piirdunudki. Täielik vastand Jakobsonile on Pärn oma vagatsemise ja kirikuaustusega.

Jutustajana on Pärn eeskätt Jannseni suuna jätkaja; tema teostes esineb samalaadne pealetükkiv õpetlikkus, mis avaldub tihti ka otsesõnalises lugeja poole pöördumises. Nagu Jannsenil, nii on ka Pärnal lemmiktüübiks vaenelaps või kehvik, kes virkuse, sõnakuulelikkuse ja teiste vooruste abil jõuab heale järjele. Peamiseks edu tagajaks on töö ning Pärn ei taha tunnistada ühtegi tõket, mis ei oleks ületatav tööga. Kujutamismaneeris domineerib musta-valge tehnika, tegelasi on näidatud kas ideaalses valguses või ühekülgselt pahede kandjatena.

Rohkem on Pärnal silma täpsust külamiljöö kujutamisel; oma jutustustes on ta jäädvustanud kohati üsna iseloomulikke pilte XIX sajandi kolmanda veerandi Eesti külast. Kuid seadmata endale eesmärgiks tegelikkust kujutada nii, nagu see tõeliselt on, kasutab ta elust võetud detaile ja pilte soovkujutluste loomiseks. Alati viib ta oma meelistegelased kõigi raskuste kiuste võidule, laseb neil takistusi ületada kõige uskumatumal viisil, opereerib tihti õnnelike juhustega ning kõige ebaveenvamaid võtteid käiku lastes lõpetab oma lood õnneliku heaolu piltide või vähemalt refereeringutega. Pärn on küll käsitlenud olulisi ja aktuaalseid probleeme oma aja elust, kuid nende lahendamise viis on välja mõeldud. Peaaegu kõik tema jutustuste peategelased saavutavad «oma toa» kas maal või linnas ning jõuavad haljale oksale, kuigi sellele rääkisid vastu Pärna endagi elukogemused. Kuid kahtlemata oli «oma toa» propagandal autori kaasajal teatav tähtsus feodalismi igandite vastu võitlemisel: õhutades talude päriseksostmist, aitas see omajagu kaasa ühiskondlikule arengule Eestis.

Alles 80-ndate aastate algul võib Pärna loomingus täheldada realistlike tendentside esiplaanile asetumist. Jutustustes «Jumala abiga omast jõust» ning käsikirja jäänud teostes «Kasulapsed» ja «Hingemaa» langeb kujutuse paatos juba talurahva väljapääsmatule olukorrale, kusjuures naiivsed retseptid selle parandamiseks seletuvad rohkem inertsi mõjuga. Pärna teostes kohtame üldse kõrvu nii sentimentalistlikke, romantilisi kui ka realistlikke elemente, seejuures üsna kaootilises olukorras, ja ta kujutamisviis on võrdlemisi algeline.

Eesti proosakirjanduse arengus tähendas Pärna läbini algupärane looming edusamme võrreldes Jannseni ja teiste peamiselt tõlkeid ning mugandusi pakkunud autorite produktsiooniga. Külaelu kujutamise tõepärasuses jäi ta küll maha Kreutzwaldi kalendrijuttudest, samuti ületas teda oma kunstilise taseme poolest Koidula jutulooming. Siiski käsitles Pärn oma teostes rahvast erutavaid aktuaalseid probleeme ja tõusis eriti oma viljakuse tõttu rahvusliku liikumise kõrgaja tähelepandavaks proosakirjanikuks.

Elukäik ja ühiskondlik tegevus. Lilli (ristinimega Caroline) Suburg on sündinud 1. augustil (vkj. 20. juulil) 1841 Pärnumaal Uue-Vändras Rõusa mõisas. Ta vanemad olid mõisateenijad, kes pärinesid põlistest Vändra talupojaperekondadest. Isa Toomas oli Vändra mõisa juurde kuulunud Viratu küla Kivimurru talu rendiperemehe poeg, kes juba noorukina käsutati mõisa viinaköögi teopäevi tegema. Peatselt seati Kivimurru Toomas kiltriks ja muudeti ta perekonnanimi Suburgiks, hiljem sai tast V. von Ditmari kindralist pojale Uue-Vändras eraldatud Rõusa mõisas aidamees. Siis läks ta paari Lüiste talust pärineva Eva Nuudiga, kes oli olnud mõisas toatüdrukuks. Varsti pärast esimese tütre sündi kutsuti Toomas Suburg Rõusast Vana-Vändra mõisa tagasi, kus talle anti opmani koht.

Opmani palk ei olnud suur ja algul oli Suburgide kiiresti kasvava perekonna elujärg Vana-Vändras tagasihoidlik. Olukord hakkas paranema seejärel, kui opmaniemand — õppinud juustumeistrilt Kochilt (J. V. Jannseni äialt) ära selle ameti — oli saanud Vana-Vändra ja ajuti ka Rõusa mõisa piimatoodangu ümbertöötamise enda kätte. Piimarentniku tegevus osutus nii tulusaks, et võimaldas koguda väikese kapitali. Kui parun suri ja Vana-Vändra mõis hooldajate poolt välja renditi, oli opman Suburgil võimalik hakata mõisa rentnikuks. Sealt alates kasvas jõukus pidevalt ja elaminegi seati sisse päris saksa moodi.

Viieaastasena viidi Lilli parunilaste juurde mängima ja saksa keeli

Rõusa mõisahoone

lugemist õppima. Hiljem toodi viimaste jaoks Saksamaalt koduõpetajanna, kelle juures õppis ka opmani vanem tütar. 11-aastaselt pandi Lilli koos õe Anettega (sünd. 1845) Pärnu kooli. Algul õpiti Vändra parunite sugulase Marie von Ditmari erakoolis, poolteise aasta pärast astus Lilli aga Pärnu Linna Tütarlastekooli. Seal õppis ta kuni 1859. aastani, lõpetades õppeasutuse II klassi (6 õppeaastat). Õppimise jätkamist kaheaastase kursusega I klassis nn. suure eksami jaoks takistasid haigus ning kodused olud. Hiljem, 1869. aastal, sooritas L. Suburg Tartus koduõpetajanna eksami.

Pärnu tütarlastekoolis õppis samal ajal ka endise Vändra köstri tütar ja tulevane kirjanik Lydia Jannsen. Päritolu ja kodukoha naabrus viis mõlemad algul sõbrustama, kuid hea vahekord ei kestnud kaua, muutudes sügavaks lõheks. Selle põhjuseks olid peamiselt tütarlaste lahkuminevad karakterid.

L. Suburg oli saanud saksameelse ja saksakeelse kasvatuse. Kuid suvistel koolivaheaegadel isakodus Vändras võttis ta vastu ka teisi mõjusid. Isa Toomas oli emast vähem saksik ja pidas lugu ka eestikeelsest kirjavarast; tema väikeses raamatukogus olid Kreutzwaldi «Maailm ja mõnda», Jannseni «Püssipapa jutud» ja «Sanumetoojad», leidus Kõrberi ja teiste kirjameeste raamatuid, telliti pidevalt «Perno Postimeest» ja hiljem «Eesti Postimeest». Seda kirjavara luges vahetevahel ka saksakoolis käiv tütar.

Varsti pärast Lilli tagasipöördumist koolist isakoju toimus perekonna elukorralduses muutus — Suburgid otsustasid mõisarentniku kohalt astuda peremeheseisusse. Mõisaproua von Ditmar eraldas Suburgidele Sikkana laanest 530 vakamaad maad, mis pidi lepingu järgi välja ostetama alles 18 aasta pärast. Toomas Suburg laskis rohkesti uudismaad harida ja uhked suurtalu hooned üles ehitada. Hiljem ostis ta veel juurde kolm naabruses asuvat talu 700 vakamaaga — nii kujunes tõeline karjamõis, millele oli nimeks antud Suburgi nimega riimumiseks uhkeldav Waldburg. Vanemate kõrval oli suure majapidamise juhtimisel rohkesti tegemist ka L. Suburgil. Kui neli aastat hiljem õde Anette koolist koju jäi, langesid majapidamismured rohkem tema õlgadele ning Lilli peamiseks hooleks kujunes kirjatarkuse jagamine oma nooremaile õdedele-vendadele ning 5—6 külalapsele, nii et Waldburgis tekkis omamoodi erakool.

Kõnesoleval ajajärgul piinas L. Suburgi pikaajaline haigus, mis kurnas teda seitse aastat ning surus tihti mitmeks kuuks voodisse. Tõevoodis püüdis ta oma haridust täiendada, lugedes rohkesti saksakeelset ilukirjandust, samuti filosoofilisi ja ühiskondlikke probleeme ning naisküsimust käsitlevaid teoseid.

Tähtsat osa L. Suburgi arengus etendas C. R. Jakobson, kes tuli 1872. aastal Vändrasse vallakirjutajaks. Jakobson külastas tihti Waldburgi, leides sealt eest haritud, kirjandushuvilise noorsoo. On ju ka Lilli Suburgi noorem õde Laura (sünd. 1853) hiljem kirjanduspõllul sulge proovinud, avaldades raamatud «Kasuema päevaraamat» (1895) ja «Eksiteelt peas-

nud» (1910); sügavam sümpaatia kujunes Jakobsonil eriti aga keskmise õe Julie (sünd. 1849) vastu.

C. R. Jakobson tõi Waldburgi preilidele lugeda oma avaldamata käsikirju ja mitmesuguseid nii eesti- kui ka saksakeelseid raamatuid. Viimaste hulka kuulusid tollal moodsate filosoofide T. R. Malthuse, J. S. Milli, D. F. Straussi ja teiste teosed, mida kristlikus vaimus kasvatatud L. Suburg kui jumalavallatuid algul tagasi tõrjus. Jakobsoni pealekäimisel tutvus ta siiski üksikasjalikumalt ka säärase kirjandusega ja need teosed (näiteks Straussi «Jeesuse elu», mis vaatles kriitiliselt evangeeliume) aitasid Suburgil vabaneda kammitsevaist kiriklikest köidikuist ning avardasid tema maailmavaadet.

Lilli Suburg.

Isiklikud kokkupuuted ja kirjavahetus Jakobsoniga olid ka L. Suburgi rahvuslikeks äratajaiks. 1873. a. suvel, kui ta oli Jakobsonile jutustanud oma kooliaastaist Pärnus, soovitas viimane tungivalt sellest jutustuse kirjutada, et — nagu autor hiljem on meenutanud — «neid suguõdesid oma rahvarüppe tagasi hüüda katsuda, kes ülematesse saksa seltskonna kihtidesse ärakadumise hädaohtus õõtsusivad». Ühes kirjas visandas Jakobson isegi tulevase teose sihtjooned, millest L. Suburg küll kinni ei pidanud, kuid asus siiski sedamaid kirjutama. Autobiograafiline jutustus «Liina» valmis 1873. a. suvel umbes kuu ajaga. Et autoril loomingulised kogemused puudusid ja ta eesti keel oli väga saksamaiguline, lubas Jakobson teose ümber kirjutada. Kuid nähtavasti ei leidnud ta selleks enam aega, olles seotud Kurgja talu sisseseadmise ja oma elu korraldamisega. Igatahes seisis «Liina» käsikiri Jakobsoni käes mitu aastat. Ei saanud redigeerijat ka Mihkel Veskest, kelle poole Suburg hiljem ses asjas pöördus. Nii ilmus «Liina» ilma oluliste parandusteta alles 1877. aastal.

1878. a. sügisel pakkus trükikojaomanik ja «Perno Postimehe» välja-

andja F. W. Borm L. Suburgile oma lehe toimetaja kohta ning Jakobsoni pealekäimisel ja Ado Reinvaldi soovitusel võttis see ettepaneku vastu. Jakobsoni lootus Suburgi kaudu seni konservatiivset ja «Sakala»-vaenulikku «Perno Postimeest» oma leeri tõmmata õnnestus siiski ainult osaliselt: vastutavaks toimetajaks jäi edasi köster C. F. Lorenzsonn, ja Pärnust kaugel Vändras elades ei suutnud Suburg end kuigivõrd maksma panna. Peagi tekkis toimetajate vahel tüli, millesse sekkus ka väljaandja Borm; vahekorra teravnedes loobus Suburg 1879. a. detsembris «Perno Postimehe» toimetamisest. Oma aastase tegevusega ajalehe juures oli ta siiski võimalust mööda püüdnud Jakobsoni toetada.

Vahepeal hakkas Suburgide majapidamine tõsiselt alla käima. Mõisnikusarnasteks saanutena tuli ka sellekohaselt elada; lisaks oli aga perekonnapea järjest rohkem hakanud purjutama, alkoholi ja kaardimängimise võrku sattusid ka pojad. Emand ja koolitatud tütred tahtsid Waldburgis mõisalikku eluviisi harrastada: muretseti kallist sisustust, võeti suurejooneliselt külalisi vastu ja korraldati uhkeid võõruspidusid, mis ei vastanud Suburgide majapidamise kandejõule. Perekonnas tekkisid suured lahkhelid, mida ei õnnestunud lepitada. 1880. aastal müüs Toomas Suburg karjamõisa, jättes endale vaid 60 vakamaad põldu koos veskiga. L. Suburg koos emaga püüdis Waldburgi müümist kohtu teel tühistada, kuid see ei läinud korda.

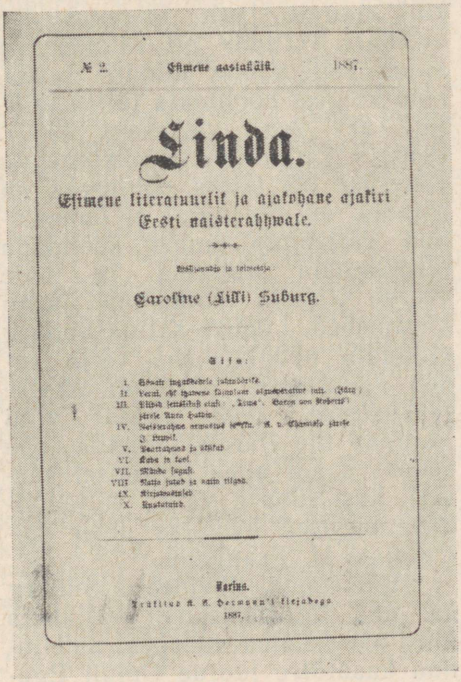
№ 2. Eſimene aastakäik. 1887.

Linda.

Eſimene literatuurlik ja ajakohane ajakiri Eesti naisterahwale.

Wastutawaks toimetajaks

Caroline (Lilli) Suburg.

Sisu:

I. Sõnaks ingaderele jutukõrtsile.
II. Kesk. Oh igawene Kõmulaan ohjumõõtmine mit. (Jätk.)
III. Ellujä lemmikloh ehk „Linda". Kuuba von Redwitz'i järele Kata Kuldar.
IV. Nõukogohne nõmmetud lõpetus. K. v. Klinckowström järele J. Kunpel.
V. Raamatuhoone ja ülikud
VI. Kõne ja kael.
VII. Mõndo lugudi.
VIII. Natte jutud ja naiste tõigud.
IX. Kirjawahetused
X. Ärakuulutused.

Pärnus.
Trükitsus A. W. Hermann'i kirjadega
1887.

L. Suburg asus samal aastal koos oma kasutütre A. Wiegandtiga Pärnu, kus ta avas eesti laste jaoks 3-klassilise (6-aastase õppeajaga) tütarlastekooli koos õmbluskursustega. Kuigi õppekeeleks oli saksa keel, taotleti õpilastes rahvusliku meelsuse kasvatamist. Kadakasakslikust vaimust täidetud pärnulased pidasid aga oma pühaks kohuseks lapsi koolitada täissaksa koolides ning Suburgi õppeasutusel tekkis raskusi. Pärnus võttis Suburg osa ka seltsielust: ta pidas kõnesid, organiseeris näitemänguhuvilisi ning korraldas näitemüüke.

Viljandimaa rahvuslike tegelaste soovitusel viis Suburg 1885. aastal oma kooli Viljandisse, kus ta jätkas pedagoogilist tööd rahvusliku hariduse suunas. 1893. aastal andis Suburg kooli juhatamise üle kasutütrele.

Viljandis õnnestus Suburgil teostada oma ammune unistus — asutada naiste ajakiri, mille esimene number ilmus 1887. a. oktoobris. Ajakirja nimeks oli «Kalevipoja» mõjul antud «Linda». Vastutavaks toimetajaks oli algul H. Treffner, kuid juba 1888. a. maikuus võis L. Suburg ise nii väljaandjana kui vastutava toimetajana alla kirjutada. 1890. a. lõpul läks Suburgil korda muuta «Linda» kuukirjast nädalaleheks. Oma ilukirjanduslikus osas pakkus väljaanne peamiselt tõlgitud romaane, jutustusi ja lühilugusid, algupäraste kirjutistega esines esimesel aastal enamasti L. Suburg ise. Peale selle avaldati artikleid esmajoones naisküsimuse üle, kirjutisi koolist ja kodust, pakuti kasulikke nõuandeid perenaistele. Tihti esitati eesti kirjameeste elulugusid ning püüti üht-teist ära teha ka kirjanduskriitika osas. 1889. aastast alates hakkas «Linda» suuremat tähelepanu pöörama vene kirjandusele, saksa ajaviiteromaanide kõrval ilmus nüüd rohkem vene keelest tõlgitud teoseid. Osalt olid needki ajaviitelist laadi, kuid avaldati ka väärtkirjandust (sealhulgas Puškini «Kaukaasia vangi» tõlge). Ilmus samuti mõningaid biograafilist laadi kirjutisi Lomonossovist, Karamzinist, Krõlovist, Puškinist ja Lermontovist.

Suburg püüdis mitmeti «Linda» sisu elavaks muuta: neidudele pakuti rohkesti arutlusi peigmeestest ja abiellumisest, katsuti õhutada mõttevahetust lugejate vahel ja seati sisse vastavad rubriigid (neidki pidi küll suurelt jaolt toimetus ise täitma). «Linda» oli esimene ja ainus selletaoline ajakiri Eestis, kuid kõigest hoolimata jäi ta tellijate arv üsna väikeseks (380). Peale «ärganud» naislugejate vähesuse oli üheks põhjuseks ka asjaolu, et toimetajal ei õnnestunud väljaande ümber koondada nimekamaid autoreid ja selle veerge täitsid kolmanda järgu kirjamehed. Lõpuks sattus Suburg «Lindat» nädalalehena välja andes suurtesse majanduslikesse raskustesse. 1893. aastal viidi «Linda» üle Pärnu (ametlik luba selleks saadi alles järgmisel aastal), kus Suburg varsti väljaandmise õigused loovutas uuele toimetajale H. Prantsule.

L. Suburgi hauasammas Vändra kalmistul

1899. aastal likvideeris Suburg ka oma tütarlastekooli Viljandis ning asus elama vahepeal abiellunud kasutütre juurde Omuli Ege-

rile Valga lähedal. Seal kasutütre last kasvatades, ajuti õe pool Valgas peatudes ning memuaare kirjutades veetis ta oma vanaduspäevad. L. Suburg suri Valgas 8. veebruaril 1923 ja on maetud Vändra kalmistule, kuhu talle 1926. aastal püstitati hauasammas.

Looming. Lilli Suburgile tõi kirjanikunime tema esikteos *«Liina»* (1877), mille tiitellehele autor oli lisanud iseloomustava alapealkirja «Ühe Eesti tütarlapse elulugu, temast enesest jutustatud». Kuigi «Liina» oli autori esimene kirjanduslik katse, kujunes see Suburgi peateoseks, mida ta hiljem enam ei suutnud ületada. «Liina» omandas üsnagi suure populaarsuse, anti varsti (1884) uuesti välja ja soome keelde tõlgituna avaldati ka Helsingis (1892). Jutustuse menukus oli tingitud tema ilmumisest rahvusliku liikumise kõrgajal, mille ideedele ta hästi vastas. Oluliseks teguriks oli ka teose autobiograafilisus (materjaliks kasutas autor oma saksakeelset päevikut), mis tagas eluliselt usutavate detailide rohkuse ja andis esitusele sisemist soojust. «Liina» ainestikuks on Suburgil põhiliselt olnud õpinguaastad Pärnus ja elu Vana-Vändra mõisas, kuid seejuures esineb ka terve rida erinevusi autori ja tema jututegelase elukäigus ning perekonnaloos.

Jutustuse ilmumisel peeti seda mõnede poolt C. R. Jakobsoni kirjutatuks või vähemalt ümbertöötatuks; tegelikult kuulub Jakobsonile vaid ühe ebaolulise kirjelduse teisend, mis laduja eksituse tõttu trükiti ära koos Suburgi redaktsiooniga. Nii esimesest kui ka teisest trükist pidi aga tsensori kärpimise tõttu välja jääma peategelase ideelise arengu valgustamiseks väga tähtis VII peatüki lõpupool, kus kujutati kohtumist mõisas süütult pekstud teoorjaga. Ka jäi «kitsasse väravasse» kinni üks lõik IV peatükist, mis kõneles mõisa pärisorja raskest olukorrast.

«Liinas» kujutab Suburg, kuidas eesti tütarlaps, keda linnas koolis saksastada püütakse, siiski võib oma rahvusele truuks jääda. Teos on eeskätt protest saksastumise vastu, epiloogis väljendab autor seda eesmärki ja ideelist sihti otsesõnaliselt: «Oh, Liina, hüüa omale seltsi! Hüüa, ehk kuuleb ka veel mõni neist, kes ennast oma rahva eest Sakslaste sekka ära peidavad!» Suburg pöördub oma teoses üleskutsega naiste poole, et need püüaksid saada rohkem haridust ja oleksid meestele väärilisteks kaaslasteks rahvuslikus liikumises. Idee väljendamiseks on autoril kohased tegelased ja süžee: peategelasel Liinal tuleb valida kahe noormehe — talupoisi ja sakslase vahel. Konflikti areng ei ole küll pingeline, ent siiski pidev ja järjekindlalt toob autor esile neid momente, mis tõukavad Liinat eemale sakslastest. Need on parunitütre Hilda ülbus, Jansu taadi jutustused eestlaste minevikust ja tema arvamused ühiskonnaliikmete suhete kohta, isa alandlikkus sakste saatmisel, koolikaaslaste pilked talutüdrukute kohta, mõisas süütult pekstud teoorjaga kohtumine, armastatud Friedrichi ja teiste tudengite kõrgid ning eestlasi alavääristavad kõnelused ja Friedrichi ema eitav suhtumine Liinasse. Viimase momendiga konflikt kulmineerib ja Liina valik langeb oma rahva ning lapsepõlvesõbra Jansu kasuks.

Ideeliselt on «Liina» radikaalsem kui enamik J. Pärna teoseid, milles taotleti ainult üheõiguslust sakslastega ja soovitati leplikkust mõisnikega. Suburgi jutustuses ei jäeta kahtlust selles, et balti sakslastest tuleb täielikult lahku lüüa. Ka kunstilise kujutamise osas on «Liinal» Pärna töödega võrreldes teatavaid eeliseid, ehkki viimane fabuleerijana oli osavam ja ladusam. Kui Pärn suutis esitada vaid olustikku, sündmusi ja tegelaste väliskuju, siis Suburg on püüdnud usutavalt valgustada oma tegelaste psühholoogiatki. Liinas, tema vanemates, kooliõdedes, mõisateenijates ja separahvas näeme elavaid inimesi, samuti kohtame meeleolukaid looduse- ja miljöökujutusi.

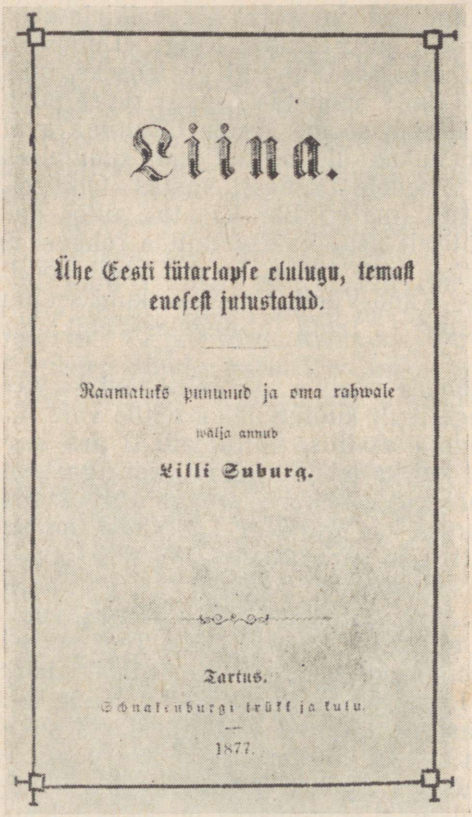
Liina.

Ühe Eesti tütarlapse elulugu, temast enesest jutustatud.

Raamatuks pannud ja oma rahwale wälja annud

Lilli Suburg.

Tartus.

Schnakenburgi trükk ja tulu.

1877.

Nagu Suburgi enese vaated, nii ta jutustusegi keskse kuju üldine eluhoiak on muidugi suuresti sõltuvuses ajastust. Peale hariduse nõudmise piirdub Liina üpris passiivse osaga: elab vanemate juures ja ootab kosijat. Teose olustikuski on vähe tõeliselt rahvalikku: tegevus areneb tolleaegsele talupoeglikule lugejale võõras linna- ning mõisamiljöös ja sündmustik liigub peamiselt ühest pidust teise. Peategelasele omane peenutsev hingelaad on ilmselt mõjutatud kohalikust aadlikultuurist (ja kindlasti ka tolleaegsest naistele mõeldud saksa ajaviitekirjandusest). Kuid rahvusliku mõtteviisi juurdumine isegi selles eesti päritoluga mõisapreilis võis siiski lugejaid viia nende uute ideede jõu tunnetamisele.

Meetodi poolest esindab «Liina» väikekodanliku iseloomuga romantilist hoovust 70-ndate aastate eesti jutukirjanduses — igatahes tuli seda märksa vähem ette Koidula asjalikult sõnastatud, kerge huumorivirvega juttudes ja Pärna utilitaristlikes, ainult «oma toast» unistavates lugudes. Keeleliselt on «Liina» väga saksapärane, raskelt liikuva lausekonstruktsiooniga. Ent üldiselt stiililt on teos Pärna puise kirjeldusega võrreldes emotsionaalsem ja soojem, sõnastus on kõrgelennulisem ja hoogsam, ehkki kohati teatavate sentimentaalsemaitseliste vesivõsudega.

Olgugi et «Liinas» mõisa ja talupoegade vahelisi sotsiaalseid suhteid peaaegu ei puudutatud, kutsus raamat balti-saksa ringkondades esile tormi. «Revalsche Zeitung» alustas terve kampaania Suburgi vastu, nimetades «Liinat» «kurjaks valeks» ja «hirmsaks kihutuskirjanduseks sakslaste vastu». Kiitvalt hinnati teost «Sakalas», aga ka «Eesti Postimehes» ja Eesti Kirjameeste Seltsis. C. R. Jakobson hakkas oma ajalehe veergudel sakslaste rünnakuid tagasi tõrjuma ja andis sõna ka Suburgile endale, kelle vastuskirjade jaoks «Revalsche Zeitung» ei leidnud ruumi. Selle võitluse tõttu leidis «Liina» rahva hulgas veelgi rohkem lugejaid ja teosel oli oluline osa rahvusliku mõtteviisi propageerijana.

«Liina» edu julgustas autorit sulge proovima ka edaspidi. Juba 1878. aastal töötas ta uue jutustuse kallal, mis 1881. aastal ilmus pealkirjaga *«Maarja ja Eeva ehk: Suguluse truuus ja armastus mehe vasta»*. Ka see teos ei pääsenud trükki ilma tsensorikärbeteta: V peatüki lõpust pidi välja jääma mitmeleheküljeline refereering eestlaste ajaloost, II peatükist lõik talurahva viletsa elujärje kohta. «Maarja ja Eeva» oli autori poolt mõeldud «Liina» järjena, mille sündmustik toimub kakskümmend viis aastat hiljem (I peatükis kujutatakse Liina ja Jaani hõbepulma). See seostamine on siiski tinglik ega ole vastavuses kummaski teoses ilmnevate ajaliste koordinaatidega.

Nagu mitmes Pärna teise perioodi jutustuses, nii on ka Suburgi «Maarjas ja Eevas» püütud näidata meelispilte eesti uusmõisnikest ja nende heast läbisaamisest aadlikega. Ideeliselt tähendab «Maarja ja Eeva» seega taandumist «Liina» positsioonidelt, analoogiliselt Pärna jutustustele lastakse siin sõlmida mitu eri seisusest noorte abielu. Waldburgi karjamõisa omaniku tütrel oli kahtlemata rohkem eeldusi eesti mõisnikke tõepäraselt kujutada kui koolmeister Pärnal, ometi on ka temal see täiesti ebaõnnestunud. Kuna Suburg seadis oma ülesandeks näidata täieliku külluse ja heaolu saavutanud sugurahva esindajaid kogu nende hiilguses, siis on ta loobunud Waldburgi allakäiguga seotud autobiograafilistest materjalidest ning püüdnud toetuda ainult mõttekujutusele. Kuid tema loov fantaasia oli piiratud ning eemaldumine tegelikkuse pinnalt on toonud kaasa kunstilise äpardumise. Autor on lühikeses jutustuses käiku lasknud küll rohkesti tegelasi, kuid pole neist kedagi suutnud meeldejäävalt karakteriseerida; väga hõre ning ebaveenev on ka miljöökujutus. Samal ajal on süvenenud juba «Liinas» ilmnenud nõrgad küljed: peenutsemine, liialdamine pidude ja pillerkaaridega, maitsetu sentimentaalne stiil. Viimast on ilmselt põhjustanud «Gartenlaube» autori E. Marlitt'i väikekodanlikult sentimentaalsete romaanide sõnastuslaadi matkimine. Nii on üleva stiili taotlus pahatihti jõudnud välja selle karikatuurini.

Suurt ei lisa Suburgi loomingule tema lühemad lood «Kahe poolega jutukene» («Sakala Lisaleht» 1879) ja «Leeni, ehk igavene käsualune» («Linda» 1887); siiski püsivad need «Maarja ja Eevaga» võrreldes märksa reaalsemal pinnal, kujutades taluelu. Esimeses nõuab autor talumeestelt

tähelepanelikumat suhtumist haritud abikaasadesse, teises astub välja naise iseseisvuse eest.

L. Suburgi viimaseks suuremaks teoseks jäi jutustus «Linda, rahva tütar», mis ilmus «Postimehe» joone all 1900. a. augustis. Siin sõdib kirjanik viinajoomise vastu ning kujutab tallu miniaks läinud haritlasneiu kannatusi seal valitseva aegunud mentaliteedi ja hingetooruse tõttu. Peategelase Lindaga on Suburg püüdnud uuesti luua eesti haritud naise ideaali ja ühtlasi polemiseerinud Grenzsteini poolt esitatud «rahvapoja» tüübiga. Võrreldes «Maarja ja Eevaga» tähistab «Linda, rahva tütar» edusammu autori loomingus nii ideelises kui kujunduslikus osas. Ta mõistab, et eesti soost mõisnikest saavad samuti kurnajad ja selle läbi rahva elujärg ei parane. Ühtlasi arendab Suburg edasi «Kahe poolega jutukeses» ja «Leenis» väljendatud mõtteid haridusest, naiste iseseisvusest ja poolte õigustest abielus. Tammaru joomahaige vanaperemehe kujutamisel on prototüübiks olnud kirjaniku isa; ka mujal on märgata tähelepanelikumat tõsielu jälgimist. Üldse on autor siin romantilise kujutamisviisi hüljanud ning vastavalt ajavaimule taotlenud realistlikku käsitluslaadi. «Linda, rahva tütar» kuulub seda laadi kirjeldava realismi teoste hulka, mis oma tasemelt on võrreldav K. Krimmi ja Chr. Kannikese jutustustega. Kümme aastat varem oleks jutustus võinud tähelepanugi äratada, kuid pärast Juhan Liivi ja Eduard Vilde värvikaid teoseid ei suutnud ta oma pinnapealse ning hallivõitu kujutusega enam huvitada ning jäigi raamatuna välja andmata.

XIX sajandi teise poole elu-olu ja Vändra kultuuritegelaste tundmaõppimiseks pakuvad huvitavat materjali L. Suburgi memuaarilised kirjatööd. Nendest ilmus osa juba 80-ndate aastate lõpu poole «Lindas», osa aga autori viimastel eluaastatel. Tõsielulised episoodid memuaarteosest «Suburgi perekond» (1923—1924) on palju tähelepandavamad kui «kõrgestiililine» «Maarja ja Eeva», ehkki ka memuaarides leidub muu hulgas palju subjektiivset ja ebakriitilist.

L. Suburgi kirjanduslik anne oli tagasihoidlik, tema loominguline fantaasia napp, ilukirjanduslik produktsioon väikesemahuline. Kuid oma aktiivse tegutsemistahte ja algataja-osa tõttu tõusis ta ajajärgus esile. Suburg oli Eestis esimene naiste õiguste eest võitleja, keda ei rahuldanud baltisaksalik konservatiivne vaade, mis naise tegevuse sfääri piiras kolme *K*-ga (*Kinder, Küche, Kirche*). C. R. Jakobsoni mõjul suhtus kirjanik kirikusse ning pastoreisse eitavalt. Oma ilukirjanduslikes teostes ja artiklites nõudis ta naisele väärikat kohta mehe kõrval perekonnas ja ühiskondlikuski elus. Nagu kirjatöödega, nii püüdis Suburg ka oma tütarlastekooliga ning esimese naisteajakirjaga kasvatada uut laiema silmaringi ja rahvusliku mõtteviisiga naiste põlvkonda.

Rahvusliku liikumise tõusuperioodil omandas algupärane jutukirjandus eestikeelses trükisõnas kindla koha, selle viljelemine muutus pidevaks. Kõrvuti algupäranditega jätkus muganduste ja tõlgete avaldamine, kuid

ka nende suhtes tõusis nõudlikkus. Juba 1867. aastal esitas C. R. Jakobson «Eesti Postimehe» veergudel nõude, et eesti keelde tõlkimiseks valitaks ainult sellist kirjandust, «mis hea ja kirjatundjatest kõige parremaks kidetud».

Algupärane jutukirjandus kajastas ajajärgu põletavaid päevaprobleeme, lüües aktiivselt sekka võitluses feodaalkorra igandite vastu ning propageerides rahvusliku liikumise ideid. Seega vastas ta rahvahulkade huvidele ning leidis rohkesti poolehoidu, vaatamata oma kunstilisele vähenõudlikkusele.

Žanriliselt ja loomingumeetodilt jäi algupärane proosa veel diferentseerumata. Esines peamiselt lühem või pikem ilma eriliste vormitunnusteta jutustus, millesse oli tihti põimitud publitsistlikke kõrvalepõikeid ja praktilisi, rahvavalgustuslikke nõuandeid. Neis jutustustes kohtame mitmesuguseid ja üsnagi erinevate esitusviiside sugemeid: kaasaja ja kohalike olude kujutamine koos ühiskonnakriitikaga osutab realismi suunas; elu ilustamine ja kujutamine sellisena, nagu teda taheti näha, vastab romantismi tunnusjoontele; halearmsas stiilis, imeliste juhtumuste ja kokkusattumuste ohtras pakkumises ning õnnelike lõppude eelistamises näib aga jätkuvat veel sentimentalistlik laad.

Erinevate jutustamisviiside ja -laadide võimalused leidsid teadlikku kasutamist alles piiratud ulatuses. J. V. Jannseni familiaarset ning külavaderlikult õpetlikku suunda jätkas J. Pärn, Fr. R. Kreutzwaldi ja L. Koidula lüürilis-publitsistlikule laadile on mõneti lähemal L. Suburg. Üldse on selle ajajärgu autorite ring veel väga kitsas, nende viie nimega õieti ongi mainitud kõik tähelepanuväärivad algupärase jutukirjanduse esindajad. Kreutzwaldi proosalooming kuulub enamalt jaolt küll rahvusliku liikumise eelsesse aega, kuid kahe suures tiraažis levinud kalendrijutuga («Mihkel Põllupapp» ja «Uus koolmeister») ütles ta oma mõjuka sõna ka kõnesoleval perioodil. 60-ndate aastate jutukirjanduse kõige esileküündivam esindaja oli Koidula; 70-ndail aastail domineeris Pärna suurearvuline jututoodang, mis jätkus ka 80-ndate aastate algul. Sealt asus proosakirjandust mitmes suunas edasi viima juba suuresti kasvanud autorite ring — E. Bornhöhe, J. Järv, M. Põdder, E. Aspe, A. Saal, E. Vilde, Juhan Liiv jt.

BIBLIOGRAAFIA

F. W. Ederberg

I. Vene maast ja rahvast. Trt. 1881. ▪ Venemaa ajaloost. Trt. 1881. ▪ Katk Eesti maal aastal 1710. Isamaa kalender 1881, lk. 66—72. ▪ Johann Heinrich Rosenplänter. Tähtsad mehed V. Trt. 1884, lk. 25—48. ▪ Kaarma seminaar Saaremaal. EÜS-i Album IV. Jurjev 1899, lk. 101—108.

II. A. Jürgenstein, F. W. Ederbergi 70. sünnipäevaks. Postimees 30. VI 1929, nr. 173. ▪ J. Roos, Friedrich Ederberg kirjamehena. Postimees 6. V 1939, nr. 121. ▪ J. Roos, Ühe lahkunud kultuuritegelase teest ja tööst. EKirj. 1939, nr. 5, lk. 193—198.

A. Mohrfeldt

I. Metselu. A. Pert'i Jõulu Album 1898, lk. 15—20. ▪ Bologoje-Taiga. Nelipühi Album 1899, lk. 9—11. ▪ Jakob Hurt. Trt. 1934.

II. J. Kõpp, Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalugu I. Trt. 1925. ▪ P. Grünfeldt, Lehemeeste patriarh. Kunst ja Kirjandus 1936, nr. 46. ▪ A. Palm, Aleksander Mohrfeldt-Mäevälja 80-aastane. EKirj. 1937, nr. 1, lk. 23—30. ▪ A. Liiv, Esimene eestikeelse ajakirja «Meelejahutaja» toimetaja... Kodu 1937, nr. 2, lk. 50.

P. Undritz

I. P. Põhjand, Kangekaelus kautab. Trt. 1877. ▪ Laste kirja-kogu I. Looduse lood lastele. Trt. 1877. ▪ Eesti Laste Kirja-kogu II. Trt. 1879. ▪ Kuldpõrnik. Trt. 1879. ▪ Ebausu rumalus ja kõrkuse toorus. Trt. 1880. ▪ Mõistlik jutustaja I—II. Trt. 1880—1881.

II. K. E. Sööt, Paul Undritz. EKirj. 1920, nr. 11/12, lk. 355—360. ▪ J. Kõpp, Mõned lisandused Paul Undritzi eluloo juurde. EKirj. 1921, nr. 4, lk. 122—124.

J. Pärn

I. Mõistlik majapidaja ja lastekasvataja. Trt. 1869. ▪ Muistena juttud noore rahvale. Trt. 1871. ▪ Pere tüttar ja Vaene laps. Trt. 1872. ▪ Lühikesed juttud armsa lastele. Trt. 1873. ▪ Mis inimene külvab, seda tema ka lõikab! EKmS-i Aastar. 1873, lk. 44—66. ▪ Räbala-Hans ja Serva-Aadu... Trt. 1873 [1874]. ▪ Ustav sulane; Vanad jutud. EKmS-i Aastar. 1875, lk. 1—46, 47—52. ▪ Vanaema varandus. Trt. 1875. ▪ Wilhelm. Trt. 1878 [1879]. ▪ Oma tuba, oma luba... Trt. 1879. ▪ Juhan ja Adele... Trt. 1879. ▪ Uni ei anna uuta kuube, magamine maani särki. Sakala Lisaleht 1879, nr. 1, 3, 4, 6 ja 7. ▪ Üksainus tütar. Sakala Lisaleht 1879, nr. 12—15; 1880, nr. 12—14, 17, 19—21, 23, 25, 26, 50—52. ▪ Kirjalikud tööd koolis ja kodu. Trt. 1879. ▪ Lahtine aken. Trt. 1882. ▪ Mesilastest ning nende pidamisest. Trt. 1882. ▪ Head sõbrad. Tln. 1883. ▪ Must kuub. Tln. 1883. ▪ 24 Juttu lastele. Tln. 1883. ▪ Jumala abiga Omast jõuust. Trt. 1884.

II. M. Kampmann, Jakob Pärn'i 70-aastase sünnipäeva puhul. Postimees 16.—17. X 1913, nr. 239—240. ▪ A. Jürgenstein, Jakob Pärni seitsmekümnenda sünnipäeva puhul. EKirj. 1913, nr. 11, lk. 385—386. ▪ B. Linde, Kaks mälestusepäeva. Vaba Sõna 1914, nr. 2, lk. 70—73. ▪ J. Mändmets, Jakob Pärn. Päevaleht 28.—29. IX 1916, nr. 216—217. ▪ A. Jürgenstein, Jakob Pärn †. Postimees 26. IX 1916, nr. 220. ▪ H. Raudsepp, Jutukirjanik Jakob Pärn. Sakala 3. ja 5. X 1916, nr. 113—114. ▪ C. H. Niggol, Jakob Pärni elulugu. — Oma tuba, oma luba (III tr.). Trt. 1923. ▪ A. Raag, Jakob Pärna elu ja töö. EKirj. 1926, nr. 8—10, lk. 385—395, 433—450, 515—533. ▪ C. H. Niggol, Minu mälestused varemast ajast. EKirj. 1926, nr. 9, lk. 460—463. ▪ M. Veiderman, Jakob Pärn Lihulas. EKirj. 1933, nr. 4, lk. 182—187.

V. Alttoa, Üht jakobsonlast mälestades. Edasi 17. X 1956, nr. 207. ▪ O. Kruus, Jakob Pärn. Noorte Hääl 18. X 1956, nr. 245. ▪ K. Mihkla, Suuliste andmete kasutamisest kirjandusteaduslikus uurimistöös. KKirj. 1961, nr. 12, lk. 710—718. ▪ O. Kuningas, Jakob Pärn Lihulas. — Lihula minevikust ja tänapäevast. Lihula 1961, lk. 77—80. ▪ O. Kruus. Kirjandusloolisi korrektiive. KKirj. 1965, nr. 6, lk. 347—350.

L. Suburg

I. Liina. Trt. 1877. ▪ Kahe poolega jutukene. Sakala Lisaleht 3. III 1879, nr. 9. ▪ Maarja ja Eeva... Trt. 1881. ▪ Leeni, ehk igavene käsualune. Linda 1887, nr. 1—3, lk. 4—10, 51—57, 83—97. ▪ Linda, rahva tütar. Post. 9.—31. VIII 1900, nr. 176—195. ▪ Suburgi perekond. EKirj. 1923, nr. 4—12, lk. 182—192, 275—287, 324—335, 363—378, 415—429, 469—480, 538—541, 559—567; 1924, nr. 1—4 ja 6, lk. 40—48, 85—93, 125—127, 154—164, 252—261.

II. A. Jürgenstein, Lilli Suburgi surma puhul. EKirj. 1923, nr. 2, lk. 49—54. ▪ Ä. Raudoja [A. Roose], Lilli Suburg ilukirjanikuna. Agu 1923, nr. 9, lk. 258—260. ▪ A. Jürgenstein, Järelsõna Lilli Suburgi poolt «Eesti Kirjanduses» avaldatud «Suburgi perekonna» kohta. EKirj. 1924, nr. 9, lk. 395—400. ▪ A. R[aud], Lilli Suburg. — Liina (III tr.). Trt. 1927, lk. 5—13. ▪ A. Undla, Uusi andmeid Lilli Suburgist. EKirj. 1935, nr. 8, lk. 346—354.

II OSA

X peatükk

KIRJANDUSELU ÜLDPILT SAJANDI LÕPUKÜMNENDEIL

Rahvusliku liikumise ettevalmistus- ja tõusuperioodil oli eestikeelse kirjasõna arengus toimunud põhjalik murrang. See, mis pool sajandit varem üksnes noore Kr. J. Petersoni soovkujutluses terendas ja mille poole 1840-ndail aastail hakkasid sihiteadlikumalt püüdlema Faehlmann ja Kreutzwald, sai nüüd teoks: võrsus ning hakkas kujunema oma rahvuslik kirjandus. Mitte enam balti-saksa kirikumeeste hoolealusena, nagu oli varasem eesti talurahvale määratud lektüür, mitte vaimuliku propagandateenistuse käsikuna, vaid laiade rahvahulkade eluliste huvide ja püüdluste väljendajana, rõhumisvastase mõttelaadi kasvatajana, rahvusliku teadvuse äratajana. Samal ajal muutus vaimuliku ja ilmaliku kirjasõna vahekord suuresti viimase kasuks.

Kirjanduse ühiskondlik ja üldkultuuriline osatähtsus tõusis järsult, eriti rahvusliku liikumise kõrgaastail. Kujunevale kirjandusele oli omane valgustuslik ja demokraatlik põhisuund, mis kõige täielikumalt vastas ajajärgu vajadustele. Ikka tungivamalt hakkasid avalduma olulised ühiskondlikud probleemid, mis kaldusid hoopis erinevaile radadele varasema maarahvale määratud kirjasõna algelise õpetlikkusega võrreldes. Feodalismivastane rahvuslik ideestik, kuigi välistingimuste ja range tsensuuri tõttu sordiini all hoitud, sai üha tunnuslikumaks, avaldudes patrioötilise pateetika, muinsusromantika ja optimistlike tulevikuennustuste näol. Olgugi et eesti rahvuslik liikumine kui oma olemuselt talurahvaliku vabadusliikumise avaldus ei suutnud ühiskondlikku mõtet viia revolutsioonilise demokraatiani, vaid sellele jäid ka kõige tähelepandavamail tõusujärkudel omaseks teatavad ideelise piiratuse jooned (eriti naiivse monarhismi näol), andis ta kirjanduse ja kogu kultuurielu arengule siiski täiesti uue ilme.

Kõne all olnud ajal, 1850—70-ndail aastail, kujunes ilmalik kirjandus rahva vaimuelu enesestmõistetavaks osaks. Kui seni oli eesti talurahva kunstilisi vajadusi rahuldanud esijoones rahvaluule, siis nüüd hakkas viimast ikka ilmsemalt asendama rahvalik trükisõnaline lektüür. Rahvaluules nägid demokraatlikud kirjamehed seejuures täie õigusega kuju-

neva rahvusliku kirjanduse alust ja väga oluliseks sai rahvaluule ainestiku kasutamine ning töötlemine rahvusromantilises vaimus. Sellest lähtudes said ühtlasi alguse teadlikud rahvusliku vormi ja erilaadi tabamise taotlused, mida siiski kaunis avaralt seostati ka eeskujude kasutamisega teiste rahvaste kirjandusest.

Ajajärgu uute ideede avaldusena tulid meie kirjandusse ja leidsid arendamist täiesti uudsed teemad, mille esinemine varem poleks olnud üldse mõeldavgi. Ajaloolise ebaõigluse ja rõhumisvastase võitluse teema käsitlemisel tõusis esile ning hakkas tugevnema heroiline alge. Olulise koha sai seisusliku ja rahvusliku üheõigusluse idee. Sotsiaalse ja varandusliku ebavõrdsuse probleem leidis tolleaegseid olusuhteid silmas pidades põhiolemuselt demokraatlikku valgustamist.

Põhjalik muutus oli toimunud ka kirjanduslike jõudude osas. Peale mõne erandi jäid balti sakslased eesti kirjanduse arengu peateelt nüüd täiesti kõrvale, mõnesugust osa etendasid nad üksnes veel kirikukirjanduses. 60-ndail ja 70-ndail aastail juurdetulnud nooremad eesti autorid olid enamikus juba valgustuslik-demokraatlikus vaimus kujunenud, teadlikud patrioodid ja rahvusliku opositsiooni meeleolude kandjad. Nende tegevus ning loominguline töö teenis eeskätt rahva sotsiaalse ja kultuurilise arengu huve. Siiski oli juurdetulijate hulgas küllalt mõjukas osa ka noortel teoloogidel, kes oma kirikliku maailmavaate tõukel liitusid rahvusliku liikumise konservatiivse tiivaga.

Kõigi eespool märgitud edusammude kõrval oli kujuneval kirjandusel arusaadavalt ka veel õige palju nõrkusi, mida arvesse peab võtma edasise arengu iseärasuste mõistmiseks.

Ühiskondlik-poliitiliselt nii Vene tsaarivalitsusest kui kohalikust saksa aadelkonnast sõltuva väikerahva õigusteta olukord polnud kuidagi soodus rahvusliku kultuuri edendamiseks. Igal sammul tuli ületada suuri takistusi, kordaminekud said osalt võimalikuks üksnes kohalike võimude ja keskvalitsuse vastuolude ärakasutamise tõttu. Niisugune olukord oli paratamatult õige ebakindel, kuna ju eesti rahvusliku liikumise enese jõupotentsiaal kogu suure tsaristliku impeeriumi mastaabis jäi enam kui tagasihoidlikuks. Kõigist muutustest hoolimata säilitas rahva vaimuelu mõjutamisel ikkagi üsna tugeva positsiooni luteri kirik, kellele allus sisuliselt rahvahariduse suunamine; religioosne ideoloogia valitses, nagu öeldud, ka tunduva osa rahvusliku mõtteviisiga haritlaskonna teadvust. Lisaks ei saa unustada laiemate hulkade vaesust, mis piiras kirjanduse mõjuala, samuti läks paremale järjele jõudnud eestlastest üsna suur osa saksastumise tõttu oma rahvale kaotsi.

Mis puutub otseselt kirjameestesse, siis olid need oma hariduse saanud saksa koolides; emakeel oli kirjakeelena alles kujunemisjärgus ja sedagi kasutama tuli õppida n.-ö. omal käel. Nad kirjutasid lugejaskonnale, kelle üldhariduslik tase oli alles äärmiselt madal, piirdudes kõige hädapärasema kirjaoskusega. Säärastes tingimustes ei olnud ka ilukirjanduse kunstiliste kriteeriumide areng ja uute kvaliteetide kujunemine kau-

geltki hõlpus, ka edasiviivate ning väärtuslike ideede väljendamine jäi tihtipeale oma vahendite ja laadi poolest küllaltki lihtsakoeliseks. Asjaolu, et ikka suurem arv kirjamehi püüdis sugurahva vaimsele edenemisele kaasa aidata, näitab kahtlemata rahvusliku liikumise poolt äratatud kultuurilise elevuse ulatust. Kuid mitte alati ei olnud anded ja eeldused vastavuses autorite patriootilise vaimustuse, hea tahte ning eneseusaldusega.

Rahvuslike jõudude lõhenemine demokraatlikuks ja konservatiiv-klerikaalseks suunaks ning nende kahe leeri terav võitlus kogu rahvusliku liikumise kõrgajal oli objektiivselt paratamatu. Isiklike vastuolude tõttu omandas see äärmise ägeduse ja paljudki kaasaegsed tunnetasid seda olukorda traagilisena; ometi andsid võitluslik pinevus ja poleemiline vaim ärganud ühiskondlik-kultuurilisele elule hoogu ning veretukset, haarasid järjest laiemaid hulki, pannes neid tegelema ajastu probleemidega. Nõnda tõmmati liikumisse juurde üha uusi jõude, mis ilmekalt avaldus demokraatliku suuna hoogsas tugevnemises. Ent olukord muutus põhjalikult, kui rahvuslik liikumine oma kulminatsiooni ületas. Mõneks ajaks said kirjanduseski nähtavaks eriti just nõrkused ja ummikulised avaldused, kuigi üsna peatselt hakkas kujunema ka juba kvalitatiivselt uusi ning edasiviivaid jooni.

Rahvusliku liikumise kriis ja selle mõju kultuurielus. 1870-ndate aastate lõpul ja 80-ndate algul oli hoogustunud talurahva võitlus maa pärast, mis rahvusliku teadlikkuse tugeva kasvuga seostudes põhjustas neil aastail laiade hulkade ühiskondliku aktiivsuse erakordse tõusu. Rahvuslike ühiskonnategelaste demokraatlik tiib eesotsas C. R. Jakobsoniga avaldas talurahvaliikumisele väga olulist mõju ja toetus omakorda suurel määral sellele kui laiemale sotsiaalsele nähtusele. Oma sisult väikekodanlik-demokraatlik talurahvaliikumine jätkus mitmesugustes avaldusvormides ka sajandi lõpukümnenditel, nagu ei vaibunud ka rahvuslik liikumine. Ometi toimus viimases rida olulisi muutusi, mis avaldusid kõige vahetumalt ajakirjanduses, kuid ka kirjanduses ning kõigi teiste rahvusliku kunsti ja kultuurielu aladel.

Oma kõrgajal oli rahvuslik liikumine pärisorjuse tugevate igandite vastu suunatud ülddemokraatlike ideedega väljendanud eesti talurahva kõigi kihtide elulisi huve, osaliselt kaasa haarates ka linnade ja alevite väikekodanlust ning kujunevat tööstusproletariaati. Kuid 80-ndail aastail ilmnes järjest selgemini, et muutuvais tingimustes ei suuda rahvuslik liikumine enam ühendada erinevate rahvakihtide taotlusi.

Kapitalismi edasise arenguga jätkus diferentseerumine eesti ühiskonnas ning süvenesid vastuolud kindlustuva maakodanluse ja küla poolproletaarsete kihtide vahel. Jõukusele pürgiva päristaluomaniku ja sulastevabadike suguvennalik üksmeel osutus rohkem luulekujuks kui tegelikkuse pildiks. Maakodanlusel oli juba varemgi olnud rahvuslikus liikumises oma erihuvisid ja 80-ndate aastate keskelt tulid need üha selgemini ilmsiks. Kui varem oli olnud igati esikohal võitlusülesanne balti-saksa mõisnikkonna vastu, siis nüüd rõhumise komplitseerumisega olukord muutus ja

kodanluse programmil ei olnud maata talurahva jaoks enam suuremat paeluvust, linnakehvistust ja tööstustöölistest kõnelemata. Kuivõrd rahvuslik rõhumine aga püsis ja osalt isegi tugevnes, polnud vastupanu sellele kaotanud oma üldtähtsust ja rahvuslik liikumine kestis, kuid selle sisemine hoog ja keskendus polnud enam endine.

1880—90-ndail aastail ei tõusnud enam esile ühtki väljapaistvamat isikut, kes oleks suutnud vääriliselt jätkata C. R. Jakobsoni püüdlusi. Rahvusliku liikumise juhi osale pretendeeris terve trobikond kodanlikke või väikekodanlikke kihte esindavaid haritlasi ning poolharitlasi, kellest mitmedki omandasid kurva kuulsuse oma kõikumise ja põhimõttelagedusega. Nende tegevus ajakirjanduses ja rahvuslikes organisatsioonides jättis kõnesolevate aastate ideelis-poliitilisele elule Eestis kriisi ning segaduse pitseri. Peataolek, selgema programmi puudumine, truualamluse võistlus ja väiklane sulesõda toimetuste vahel näitab ühelt poolt, kuivõrd mehed ja lehed ise olid väiksema mastaabiga, teiselt poolt aga seletub see olukord sotsiaalsete ning rahvuspoliitiliste olusuhete tunduva komplitseerumisega.

Rahvuslik liikumine oli suunatud eeskätt saksa soost mõisniku kui rõhuja vastu, peaasjalikult balti aadli seisuslik-rahvuslike eesõiguste vastu. Vene riigivõimu suhtes oli see liikumine üldiselt lojaalne: sealtpoolt loodeti ja taotleti isegi otsest abi ning tuge. Kuid ammu oodatud ja soovitud haldusreformid 80-ndatel aastatel tõid ühtlasi esile tsaarivalitsuse reaktsioonilised, šovinistlikud eesmärgid Baltimaade rahvastiku — nagu teistegi riigi ääremaadel asuvate «muulaste» vägivaldseks venestamiseks. See asjaolu andiski oma eriilme sajandi lõpukümnendite ühiskondlikule atmosfäärile ja kultuurielule.

Kuigi suund kurikuulsa Balti erikorra purustamiseks oli ajalooliselt progressiivse tähtsusega, toimus Baltimaade administratiivne ühtlustamine Vene riigi muude osadega tegelikult kõige süngema poliitilise reaktsiooni olukorras, mis iseloomustab tsaar Aleksander III valitsusaega. Senaator N. A. Manasseini poolt aastail 1882—1884 Balti kubermangudes läbiviidud revisjon äratas siinseis rahvuslikes ringkondades kõige helgemaid lootusi ja leidis igati toetust. Kuid valitsuse järeldused ja edasised praktilised sammud olid mitmeti ootamatut laadi. 1885. aastal seati ametisse uued kubernerid: Liivimaal M. A. Zinovjev ja Eestimaal eriti aktiivse venestajana tuntud vürst S. V. Šahhovskoi. Järgnes venekeelse asjaajamise sisseseadmine algul valitsusasutuste ja kohalike kohtu- ning omavalitsusorganite vahel, hiljem ka viimaste omavahelises suhtlemises. Rahvusliku liikumise üheks taotluseks oli olnud eesti keelele ametliku asjaajamiskeele õiguste saavutamine ka kõrgemais kohtuinstantsides ja haldusasutustes; nüüd aga tõrjus vene keel kõrvale mitte üksnes kõrgemate asutuste saksa keele, vaid ka seni vallaorganeis kasutusel olnud eesti keele. Igati püüdis keskvõim soodustada õigeusu kiriku mõju suurenemist, et sellega pinda valmistada venestamisele.

Kõige rängemaks löögiks rahvuslikule kultuurielule oli šovinistlikus

vaimus teostatud koolireform. Aastail 1886—1887 läks täide rahvusliku liikumise demokraatliku tiiva ammune soov ja ettepanek: valla- ja kihelkonnakoolid koos õpetajate seminaridega allutati haridusministeeriumile, mis oluliselt piiras balti aadli ja pastorite võimu rahvakooli üle. Kuid sellega kaasnes ühtlasi koolide venestamine — õppekeeleks määrati vene keel, esialgu maakoolides alates kolmandast õppeaastast, 1892. aastast peale hakati aga nõudma vene keeles õpetamist juba esimesel koolitalvel. Emakeeles lubati õpetada ainult usuõpetust ja kirikulaulu, muidu oli aga õpilastel ametlikult keelatud isegi omavahel koolis või ka kooliteel eesti keelt kõnelda. Paljud teenekad koolmeistrid pidid vene keele puuduliku oskuse tõttu oma ametist lahkuma, mis omakorda avaldas negatiivset mõju kohalikule vaimuelule. Emakeelse alghariduse peaaegu täieliku likvideerimisega oleks kogu sirguv põlvkond jäänud praktiliselt poolkirjaoskamatuks, kui sellest poleks üle aidanud koduõpetus ja enamiku rahvakoolmeistrite «ebaseaduslik» hoolitsus eesti keele tundmise eest. Teiselt poolt ei saa ka eitada vene keele õppimise positiivset tähtsust, eriti edasiõppijaile, sest kõigis linnakoolides oli samuti seatud ametlikuks õppekeeleks vene keel.

Rahvusliku liikumise allakäik avaldus mitmete ühisürituste nurjumises ja seltsielu loidumises. Nii näiteks põllumeeste seltsid, mis varem olid olnud üsna olulise tähtsusega talurahva äratamisel ja rahvusliku mõtteviisi kasvatamisel, muutusid nüüd peamiselt maakodanluse kitsamaid majanduslikke huve arvestavateks koondisteks, kusjuures reas säärastes seltsides tugevnes mõisnike mõjuvõim. Täieliku majandusliku krahhiga lõppes kaubalaevaseltsi «Linda» tegevus: asjatundmatu juhtimise, tugeva konkurentsi, kuritarvituste ja tülide tõttu hakkas selts kiratsema ja likvideeriti 1893. aastal suurte kahjudega, mis tekitas eriti rahvusliku propaganda mõjul seltsi aktsiaid ostnud inimestes kibedat pettumust ning meelehärmi. Kui silmas pidada ka veel 80—90-ndate aastate agraarkriisi, mistõttu langesid viljahinnad ja väga paljud talupojad sattusid raskustesse maa ostuvõlgade tasumisega, siis seegi kõik ei jätnud oma mõju avaldamata üldsuse meeleoludele.

Eriti ilmekalt näitas rahvusliku liikumise kriisi ja ummikut seniste tähtsaimate kultuuriliste ettevõtete — Eesti Aleksandrikooli ja Eesti Kirjameeste Seltsi fiasko. Aleksandrikooli organisatsioonis sai 80-ndate aastate algul järjest selgemaks, et kohalikud abikomiteed ei usalda põhiliselt kodanlik-klerikaalset suunda esindavat juhtkonda eesotsas J. Hurda kui peakomitee presidendiga. 1883. aastal toimus viimase ametist «lahtimõistmine» rea abikomiteede poolt, mida Hurt ja tema poolehoidjad aga ei tunnustanud. Võitluses oma juhtiva positsiooni säilitamise eest pöördus Hurt korduvalt tsaarivõimude poole salakaebustega opositsionääride peale, nõudes kõigi abikomiteede sulgemist. 1884. aastal aga suleti mitte üksnes abikomiteed, vaid ka peakomitee; viimase asemele moodustati esialgu 25-liikmeline komisjon, nn. keskkomitee. Hilisem katse abikomiteesid uuesti ellu kutsuda ei leidnud rahva hulgas enam poolehoidu ja 1888.

aastal likvideeriti kogu organisatsioon lõplikult. Suure rahvusliku entusiasmi ja ohvrimeelsusega kokkukantud summade arvel avati küll samal aastal Põltsamaa lähedal Kaarlimõisas ametlikult Eesti Aleksandrikool, kuid põhiliselt vene õppekeelega koolina. Emakeelse keskastme õppeasutuse loomise üritus oli seega tühja jooksnud.

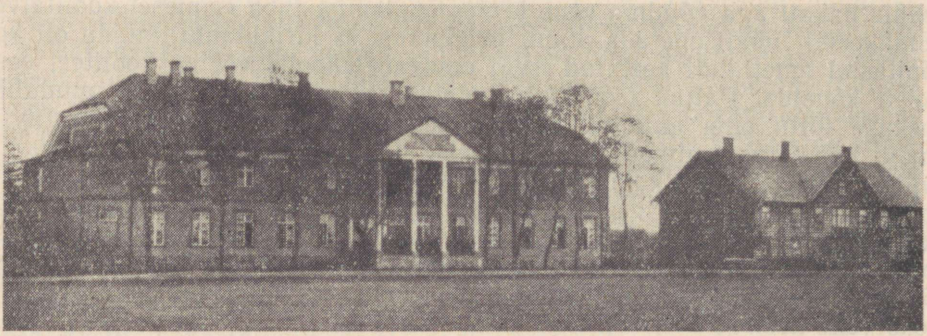

Eesti Aleksandrikool Põltsamaal

Keerukam ja pikaajalisem oli EKmS-i allakäigu lugu. Pärast C. R. Jakobsoni surma langes otsekohe järsult seltsi tähtsus rahvusliku liikumise keskusena ja liikmete arv kahanes mitmekordselt (1885. aastal tasus liikmemaksu ainult umbes 100 isikut). Muutudes üha enam väiklase kildkondliku kisklemise areeniks, ei suutnud EKmS enam laiemaid kultuurihuvilisi ringkondi kaasa tõmmata, kuigi teatavaid katseid selles suunas tehti. Nii korraldati 1887. aastast alates iga-aastasi «kirjanduse võidupidusid», mille eesmärgiks oli algupärase kirjanduse uuemate saavutuste ning kirjanduslike jõudude populariseerimine ja üldse rahvahulkade huvi õhutamine kirjanduselu vastu. Kuid žürii vähese asjatundlikkuse ja kõnesolevate aastate kirjandusliku produktsiooni kõhetuse tõttu ei suutnud need konkursid, autorite esinemised ja võidupärgadega kroonimised sisuliselt siiski suuremat elevust tuua, mõnes suhtes kaldusid «võidupeod» aga üsna odava provintsliku palagani tasemele.

Jakobsonlikku suunda püüdis EKmS-is esialgu jätkata M. Veske, ehkki järjest keerukamaks muutuvas ühiskondlik-poliitilises olukorras ka tema ei suutnud kuigi kaugele näha. Pärast Veske lahkumist kodumaalt 1885. aastal pääsesid seltsi etteotsa mehed, kellel polnud niigivõrd eeldusi selle kui rahvusliku kultuurikeskuse juhtimiseks. Ei poliitiliselt naiivne ja organiseerimisvõimetu K. A. Hermann, veel vähem aga säärane põhimõttelage sekeldaja nagu H. Treffner suutnud seltsi jätkuvast allakäigust päästa. Lõmitamiseni ulatuv truualamlikkuse demonstreerimine tsaarivõimudele sai ikka enam tavaks, end C. R. Jakobsoni poliitika jätkajateks

pidavad tegelased sattusid järjest rohkem kroonuliku ideoloogia kiiluvette. 90-ndate aastate algul jõudis asi nii kaugele, et tsarismi venestuspoliitikat toetavad asjamehed — «Valguse» toimetaja J. Kõrv, Tallinna tsensor J. Truusmann jt. — püüdsid ka EKmS-ist teha üht ümberrahvustamise vahendit. Opositsiooni esindasid seltsis nn. pastorite partei suuna jätkajad (V. Reiman jt.), kes esimestele vastu astusid klerikaalselt ja natsionalistlikult platvormilt. Ei ühel ega teisel kildkonnal olnud aga laiemat ühiskondlikku kandepinda. Mis puutub kirjandusliku seltsi otseste eesmärkide järgimisse, siis selles suhtes olid tulemused arusaadavail põhjusil enam kui tagasihoidlikud; peale juba mainitud «võidupidude» korraldamise võiks nimetada ainult veel mõningat tegevust folkloristika alal, ent selleski oli raskuspunkt mujal (J. Hurda organiseerimistöös). EKmS-i lõppjärk kujunes otse haledaks: lõputu kisklemine ja vägikaikavedamine varjas ära kõik muu, kuni selts 1893. aastal J. Truusmanni salakaebuse põhjal tsaarivõimude poolt suleti. Rahvusliku liikumise tõusuperioodil parimate lootustega rajatud kirjanduslik-kultuurilise organisatsiooni tegevus oli kuulsusetult lõppenud.

Üleмate tubaga saab
Pühapäewal 19. Juulil s. a.
Tartus Eesti Kirjameeste seltsi ruumides
(Jaama uul. nr. 20.)
Wõidu-pidu
annihindadega ära peetud.
Wõidu hinda saawad: I. Teaduslise sisuga lõned. II. Luuletused. III. Ettelugemise kunst (deklameerimine). IV. Laul. V. Mänusita mäng.
Õhtul etendatakse näitemängud:
I. Inimese hind ja wäimehe wäärtus. Lustmäng kolmes järgus maa elust.
II. Leppimine surmas. Kurbmäng ühes waatuses.
Red ilutuledega walgustatud.
Sisseastumise hind 20 kop.
Hakatus kell 12 lõuna ajal.
Eesti Kirjameeste seltsi eestseisus.

EKmS-i võidupeo kuulutus «Postimehes»

Vahepeal kujunenud akadeemiline koondis asendas mitmes suhtes EKmS-i. Eesti üliõpilaste ametlikult kinnitamata selts oli tegevust alustanud juba 1870-ndate aastate algupoolel. Katse luua 1881. aastal korporatsiooni *Vironia* läks aga luhta saksa korporatsioonide vastutegevuse tõttu. 1883. aastal sai teoks Eesti Üliõpilaste Seltsi asutamine A. Sperrlingki eestvõttel, ülikooli valitsus kinnitas selle teadusliku seltsina (*Verein Studirender Esten*). Tegevuse algus oli võrdlemisi hoogne: toimusid kõnekoosolekud kultuurilooliste ettekannetega (F. W. Ederberg, V. Reiman, A. Sperrlingk, P. Undritz), arutleti rahvusliku kultuuri arendamise küsimusi jne. Kuid peagi aktiivsus vaibus ja järgnes sügav mõõnajärk; ka liikmete arv jäi väheseks (80-ndate aastate lõpul Tartus õppinud umbkaudu 200-st eesti üliõpilasest kuulus seltsi vaid üks kümnen-

dik). 1890. aastal tehti uus korporatsiooni (*Fraternitas Viliensis*) loomise katse, kuid seda ei kinnitanud ülikooli kuraator. EÜS-i tegevus rahvuskultuurilisel alal jätkus, ehkki alalhoidlikus vaimus — juhtivateks tegelasteks olid V. Reiman, O. Kallas, J. Tõnisson, H. Koppel. Korraldati kirjanduslikke koosolekuid (alates 1891. aastast), millest osa võtma kutsuti literaate ka väljastpoolt seltsi; pärast EKmS-i tegevuse katkemist said need peamiseks kirjandusliku suhtlemise vormiks. Hinnatavaim on EÜS-i albumite väljaandmine V. Reimani toimetusel (neid ilmus ajavahemikul 1888—1902 kokku seitse), milles leidub arvestatavaid kultuuriloolis-filoloogilisi uurimusi ja materjale. Alates 1897. aastast anti välja kalendrit «Sirvilauad», mis sisaldas populaarseid kirjutisi ja sai hea leviku osaliseks.

Varem üsna tähelepanuväärset osa etendanud «Vanemuise» seltsis jätkati kõnesoleval ajal teatritegevust A. Wiera juhtimisel. Kujunes juba püsivam poolkutseline teatritrupp, kelle esinemised olid enam-vähem regulaarsed. Tegevus oli küllaltki ulatuslik, kuid seejuures võrdlemisi pinnaline: domineerisid mitmesugused meelelahutusliku iseloomuga laulumängud ja operetid, melodramaatilised lavastused ja nn. ilunäitlused. Sisuliselt püüti repertuaaris siiski jälgida progressiivset ideestikku, samuti jõudsid Wiera teatris esmakordselt eesti lavale üksikud teosed maailmakirjanduse klassikast (Shakespeare, Molière, Voltaire). «Estonia» selts Tallinnas oli sellal täiesti alla käinud ega suutnud anda midagi nimetamisväärset; suurema tähtsuse omandas oma kultuuriliste üritustega «Lootuse» selts, kus jätkati ka lavalisi katsetusi. 1894. aastal sai teoks «Estonia» seltsi «ülevõtmine» peamiselt «Lootusest» tulnud jõududega ajakirjaniku ja näitejuhi A. Perdi algatusel.

Näitemänguharrastus levis sajandi lõpukümnendeil laiuti õige hoogsalt, kandus suurematest linnadest ka väiksemaisse keskustesse ja maale, kus ikka sagedamini korraldati lavalisi ettekandeid. Samaaegselt võitis üha enam pinda koorilaul, asutati rohkesti uusi laulukoore ja kasvas pidevalt üldlaulupidudest osavõtjate arv (IV laulupeol 1891. aastal Tartus 2700, V laulupeol 1894. aastal samuti Tartus ligemale 4000, VI laulupeol 1896. aastal Tallinnas üle 5000 esineja). Repertuaaris oli seejuures valdaval kohal juba eesti heliloojate algupärane laululooming (A. Kunileid, A. Thomson, J. Kappel, K. A. Hermann, A. Läte, M. Hermann-Härma, K. Türnpu).

Üldde mokraatliku sisuga liikumine rahvusliku rõhumise vastu laiades hulkades — eriti talurahva seas — polnud kaugeltki lõppenud, vaid kestis ka 1880—90-ndail aastail. Kuigi rahvusliku liikumise ideoloogias süvenes kriis, avaldudes juhtiva tegelaskonna võimetuses ja kesksete rahvuslike organisatsioonide allakäigus, näitas rahva ühiskondlik ja kultuuriline aktiivsus ometi tõusu. Eeskätt sellel pinnal ongi mõistetavad nii näitemängu kui ka koorilaulu üha laiem levik, suurepärased tulemused rahvaluule kogumisel kohalike kaastööliste abiga, samuti ajakirjanduse ja ilukirjanduslikugi produktsiooni tunduv mahuline kasvamine. Hulkade kul-

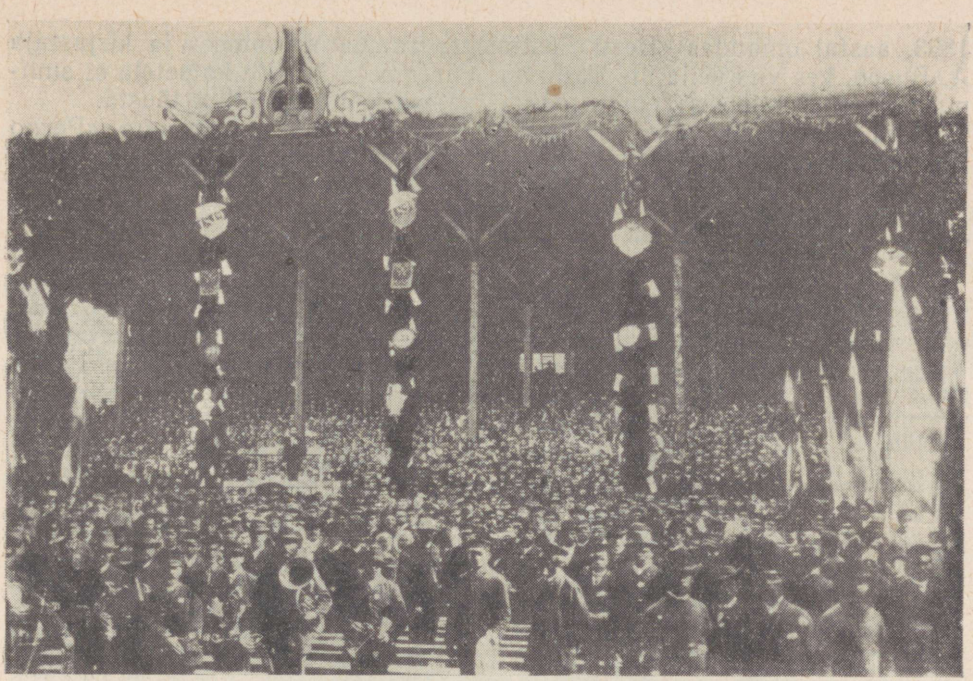

V üldlaulupidu Tartus 1894. aastal

tuurilised vajadused ja nõuded suurenesid, tarbijaskond laienes. Protestimeeleolud rahvusliku rõhumise vastu, oma kultuuri arendamise püüe ja patriootiliste tunnete avaldamine suutsid veel kaasa tõmmata. Jätkasid tegevust laulu- ja mänguseltsid ning eriti 90-ndail aastail tekkis hulgaliselt karskusseltse, mis kujunesid kohalikeks vaimse elu keskusteks. See levimine laiuti, mis ilmnes kõnesoleva aja ülddemokraatlikes püüdlustes, avaldub sajandi lõpukümnendite kultuurielu kõigis valdkondades.

Ajakirjandus. 1880-ndate aastate algupoolel valitsenud ühiskondlik-poliitiline elevus kutsus ellu rohkesti uusi eestikeelseid perioodilisi väljaandeid. Suhteliselt lühikese ajavahemiku jooksul ajakirjandus mahuliselt mitmekordistus. Kuna kirjanduselu oli kõnesoleval ajal eriti tihedasti ajakirjandusega seotud, on vaja viimasestki ülevaatlikumat pilti saada.

«Eesti Postimehe» toimetajaks oli pärast J. V. Jannseni haigestumist lühemat aega A. Grenzstein, 1881. aastal omandas aga ajalehe W. Just ja toimetajaks sai K. A. Hermann. Juba sellal kaotas «Eesti Postimees» uute ajalehtede kõrval oma endise tähtsuse; veel madalamale langes väljaanne sisuliselt siis, kui seda 1886. aastal hakkas toimetama J. Tülk.

1893. aastal omandas «Eesti Postimehe» raamatukaupmees ja kirjastaja A. Busch, kes viis selle üle Tallinna. Vaatamata kõigile katsetele ei suutnud «Eesti Postimees» enam mõjukamate ajalehtede hulka tõusta.

Seni suhteliselt vähe tähtsa provintsiajalehena hingitsenud «Perno Postimehe» omandas 1885. a. lõpul K. A. Hermann ja hakkas seda järg-

№ 7. Tartus küünlakuu 8. 1886.

Kolmaskümnes aastakäik.

Tuleb wõlju iga luupäew.

Makjab aastas postiga 2 rubla ja pooles aastas 1 rbl. 25 kop., ise ära tuua aastas 1 rbl. 60 kop. ja pooles aastas 1 rbl.

Kuulutuste korpusrida 5 kop.

Toimetuse adreje liht- ja rahakirjadele: Dr. K. A. Hermann, Tartus. Wene keelt: Доктору К. А. Гермаму, Дерптъ. Saksa keelt: Dr. K. A. Hermann, Dorpat.

Iga 10 lehe päält 1 ilma hinnata.

Toimetajaga wõib kokku saada kell 11—2 Kapilowi majas Suure turu ääres nr. 17 Tartu panga wastu.

Postimees.

(Endine Pärnu Postimees.)

Üleüldine politika, teaduse ja põllutöö ajaleht.

Kolmaskümnes aastakäik.

Tellimisi ja kuulutusi wõtawad wastu: Tartus: K. A. Hermann, Laakmann, Bachler, A. Grenzstein, Bachs, Bares, Schmidt. Tallinnas: Busch, Jakobson, Kluge & Ströhm, Nastal, Wassermann. Pärnus: Borm, Treufeldt, Jakobs. Wiljandis: Karow, Feldt, Winter. Rakwerres: Kuhs, Tiemann. Poides: Seidelberg. Torio: Martson. Wõrus: Vielrose. Walgas: Rudolph. Põltjamaal: Leihberg, Puchk. Haapsalus: Hallberg. Kuresaares: H. Schmidt. Lihulas: Büttner. Jõhwis: Hahn. Keilas: Maaberg. Alatskiwil: Fr. Körner. Narwas: Geigerjew, Kuusmann, Otson. Märjamaal: P. Kaske. Peterburis: Seelandt, Leopas.

Kirjanduse mõjust.

Juba palju ja tihti on sellest kõneldud, et kirjandusel, see on raamatutel ja ajalehtedel suur mõju on. Meie ei taha selle pärast täna siin sellest pikka kõnet pidada. Aga siisgi on asi nii tähtjas, et ikka jälle uuesti temast kõneldakse. Ka meie lehe üks ülem eesmark on kirjanduse wäljalaotamist ja mõju edendada.

Meil Eestlastel on kodumaal juba suur hulk tublisid koolisid, kus tuumakat õpetust antakse. Meie peame ka rõõmuga tunnistama, et haridus Eesti rahwa seas jõudsal sammul edasi läheb, aga mitte tagurpidi ei käi. Neude püüdmised, kes weel rahwa haridust püüawad takistada, on nii nõrgaks jäänud, et nad wäljagi ei julge tulla, ega endid awalikult näidata, sest nad saawad igal pool otse naeruks. Koolidel on siis nüüdsel ajal suur mõju, ja neude eest kantakse ka tublisti hoolt.

Aga nüüd peame silma ka teisele poole tõstma. Me peame küsima: Mis mõjub pääle kooli kõige rohkemini haritud rahwa elusse? Selle küsimuse pääle õigesti wastata oskab küll iga wõi tõlgib ühe jutukese, mis ka waewalt jõuab trükkijat leida, ja nõnda wiisi on palju. Eks see ole waewaline asi! Millal jõuab seda wiisi kirjandus õitswale järjele? See kestab küll kaua?

Mis on üks rahwas ilma kirjanduseta? Ei mitte midagi! Mis on ka kool ilma kirjanduseta? Ei jälle midagi! Ja ometi ei kanta tema eest mitte sugugi hoolt. Kui aga koolide eest hoolt kantakse, siis peaks ometi koolide waimutoidu, kirjanduse, eest ka hoolt kantama, kõige wähemalt weerand osagi nii palju kui koolidele osaks saab. Täiesti aru saamata on, kuda kirjanduse kaswamine nii hooletusesse on wõinud jääda! Iseenesest oleks juba mõista, et just nii kui kooliõpetajad ametisse pandakse, nii peaksiwad ka kirjamehed, kellel tarkust ja osawust on, ametisse pandama, neile palk antama, et nad häid raamatuid kirjutaksiwad, mida koolis ja kodus wõidaks tarwitada. Seda wiisi on mujal pool juba ka oma jagu tehtud. Nõnda saawad näituseks teaduste akademiate liikmed Wene, Ungari, Saksa, Prantsuse, Inglise maal palka üksnes selleks, et nad häid kasulisi raamatuid kirjutaksiwad.

(Ole jälle tulema.)

täitmata jätmise pärast kohtu alla oli annud.

— Wäeteenistuse eesõigusi tahetakse wähendada. Siia maale oli nelja sugu eesõigusi. Nüüd on nõnu esimesi ja teist klassi ühendada. Kes edespidi wabatahtlikult teenima läheb, peab ühe aasta teenima; kes aga liisu läbi lähäb, peab kaks aastat teenima. Selle uue seaduse läbiwaatamine on praegu käsil.

— Saksa lehed on rõõmsad selle üle, et Eesti Postimees kirja mõisnikkude Ökonomia seltsi üle awaldanud ja seda rohkesti kiitnud. Nad panewad kiidukirja osalt Saksa keelde ümbergi.

— „Eesti Postimehe" omanik ja toimetaja Wilhelm Just on oma lehe wiimases numbris kuulutanud, mitmed kaebata, et neude kirjad mitte „Eesti Postimehe" toimetuse kätte ei olla jõudnud. See tulla sellest, et Tartus kaks lehte peaaegu ühesuguse nimega olla. Säärane ütelus näitab wäga selgesti, nagu aleks mõni kiri meie kätte tulnud, mis „Eesti Postimehe" toimetusele oli saadetud, sest et meie lehel wähe sarnane nimi Eesti Postimehega on. Meie lükkame niiselts enamasti tubli. Dr. Weske on Kirjameeste seltsi president. Tema ajal on selts 12 korda wäikemaks jäänud. See on tõendus, et Dr. Weske selle ameti kohane ei ole. Dr. Weske tahtis wiimasel koosolekul ühe kirja läbi mis ta Ungari maalt seltsile saatis, oma ameti maha panna. See oli täitsa õige, kui ka koosolek teda tagasi soowis. Dr. Weskel ei ole loodud andeid ühegi seltsi juhataja olla. Päälegi tuleb siia juurde, et tema terwei 2 aastat peab isamaalt kaugel olema. Seda ei sünni kusagil maailmas, et ühegi seltsi president aastate kaupa seltsist kaugel elab, waid kui seda sünnib, siis paneb meeb ise oma ameti maha, ja kui ta seda ei tee, siis walitakse mõni teine tema asemele. President on seltsi pää, ja kui pää puudub, siis ei ole kehast asja. Selle pärast arwame meie, et Kirjameeste seltsil kõige esiti uut presidenti tarwis on, kui tema paremini peab õitsma. Kirjameeste seltsi maja ostmise asjast kõneleme teine kord.

— Kaunid Tartu pildid, mida R. von zur Mühlen walmistanud, on neil päiwil Laakmanni juures ilmunud. Need tulewad ande kaupa wälja. Esimeses andes leiame d a a m i-

mise aasta algusest Tartus välja andma «Postimehe» nime all. 1887. a. lõpul tegi katset ajalehte omandada E. Vilde, ühtlasi hakkas «Postimees» sellal ilmuma kolm korda nädalas; kuid väljaandjaks-toimetajaks Vildet ametlikult ei kinnitatud ja ajaleht jäi endiselt Hermanni kätte. Viimasel polnud mingit selgemat poliitilist programmi, oma ähmast «isamaalisust» püüdis ta kooskõlla viia truualamluse deklaratsioonidega ja võimalikult hoiduda teravamatest sotsiaalsetest probleemidest. Siiski on Hermanni «Postimehel» teeneid rahvusliku kultuuri edendamisel; selle kaastööliste hulgas oli peale Vilde arvukalt teisigi nooremaid kirjanduslikke jõude. Olulist toetust leidis ajaleht Eesti Üliõpilaste Seltsi ümber koondunud ringkondadelt. Nii õnnestus Hermannil muuta «Postimees» 1891. aastal koguni esimeseks eesti päevaleheks. Kui Vilde kodumaale naasnuna 1893. a. sügisel uuesti «Postimehe» toimetusse asus, läks tal korda anda ajalehele tugev demokraatlik suund, kusjuures ta oma lähemate mõtte-

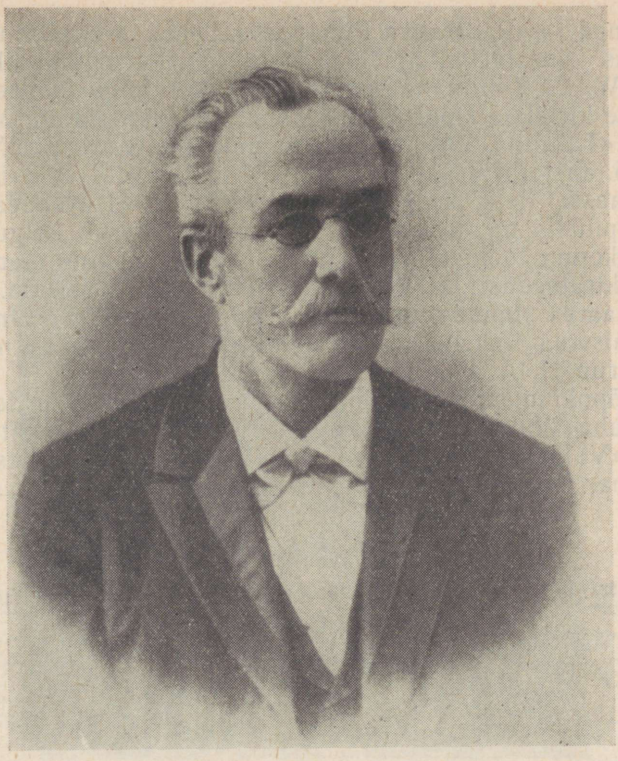

K. A. Hermann

kaaslastega (R. Aavakivi, J. L. Jürgens, M. Martna, A. Alver jt.) levitas materialistlikku elukäsitust ja püüdis ühiskondlik-poliitilisi ning kultuurilisi nähtusi valgustada sotsiaaldemokraatlikelt positsioonidelt. Nii kujunesid aastad 1895—1896 «Postimehe» kõrgajaks, mil ta oli kõige progressiivsem ajaleht Eestis. 1896. aastal ostsid Hermannilt tema ajalehe kodanluse esindajad (V. Reiman, O. Kallas, H. Koppel), misjärel eelnimetatud demokraatlikud kultuuritegelased «Postimehest» kõrvale tõrjuti ning J. Tõnissoni toimetusel kujunes sellest eeskätt eesti maakodanluse huvide väljendaja.

«Sakala» osatähtsus langes järsult kohe pärast C. R. Jakobsoni surma. 1885. aastal omandas ajalehe J. Peet, kelle toimetusel «Sakala» vahepeal juba täiesti troostituks muutunud olukord hakkas vähehaaval paranema. Kuid laiemat mõju, kõnelemata juhtivast osast, Viljandi ajaleht meie vahepeal märksa suurenenud ajakirjanduses enam ei saavutanud.

Jätkasid ilmumist ka reaktsiooniliste jõudude huve väljendavad eesti-

keelsed ajalehed — «Ristirahva Pühapäeva Leht» ja «Tallinna Sõber». Esimest toimetas kõnesoleval ajal Eestimaa konsistooriumi ülesandel Kuusalu pastor W. F. Kentmann ja ajaleht järgis kõige konservatiivsemate saksameelsete kiriklike ringkondade kopitanud mõttelaadi. Mõisnike poolt ellukutsutud «Tallinna Sõber» ilmus maamõõtja W. F. Eichhorni toimetusel kuni 1895. aastani ja kaitses avalikult balti aadli reaktsioonilisi seisukohti. 1882. aastal lisandus Riias ilmuv «Kündja» J. Nebocati toimetusel, mis esialgu püüdis näida erapooletuna; kuid peatselt selgus selle Liivimaa mõisnikkonna toetusel väljaantava ajalehe tõeline olemus ja pärast mõneajalist kiratsemist jäi «Kündja» 1891. aastal seisma. Ka 1883. a. lõpul Kuressaares ilmuma hakanud «Saarlane», kuigi eelmistest mõnevõrra liberaalsema ilmega, pidas põhiliselt siiski silmas mõisnike huve (toimetas parun H. A. F. Sass).

Sajandi lõpukümnendite laiema mõju ja tähtsusega ajalehtedena tulevad peale juba ülalmärgitud «Postimehe» arvesse eeskätt «Virulane», «Olevik» ja «Valgus». Kuna kõigi nende toimetajad olid otseselt tegevad ka kirjanikena, on nimetatud ajalehtedel küllalt oluline osa kirjanduslikuski elus.

Nr. 23. Tallinnas, 15. Juunil 1882. 4. aastakäik.

Wirulane.

Tellimise ja kuulutuste maksmise ärakaotamise teatamise wastu, kui ta kuskilgi wiwitse selle lehe tellimise lõpetada.

Mõnda rahwa elust.

Nagu lehes Nr. 19. tähtsimine mõne sõna peale mõtlemata rahwa seisukohalt, mõtlesime tahtsime tähendet, kui juures hädas ja puudus jes juure imet leitagi abiku rahwalt olab, keda enam talu hulgastes ei tunnetada ja teisel moodi ei ole. Selle mõtte on meile näitd nüüd Dr. F. Kreutzwaldi kirja tähte tootmuk. See meeste on tähti olnu tõenaga ja sani tulitatu, aga ka tähtele wõitu hariuse ja mõtlatu peetud teiseti tõsimõtlisult kirjutamise omandusest, mõtte neid uuimuji ka mõnenekis peetatte, kes meie „praktisk peetud ja mõtja karritabe" inimeste teoriimise ja mõtlemise eel lasamad. Jah, see mõtte ainutõttud karrabale rõhtud, kunnadi mõtegatsi peetakse tõnga sõna peab, mõtlemiga meie hulgast. Kuitaat mõtlegatsis enne parandada nõhatte, ei teile jarnaid ei sõn ütnge ainult ei ole ega ka tulemuseks olemz ei saagi. Sõna jah ehk see tõnd hunne ütnge pärit tootmuse, kus see rahwas, teile pärast meie tudet mõnd nii ütsjalt ütnge ja rahu nõjatte peate ja ütlete, et „meie mõnd teega õnnetu ei ole, ka mõtte ei õnnetu lasmatte ei tee," kuniga mõi ütu mõtte ütlejat. Kui mõnwad aastad rõhmati nõtjahe peal juba mõlmis haama hakas, ühe jaatsiimad Tallinna linne Uõõtajaas kõrja tauna ütnu tõndad ülemiste mõisaaeste ütnua. Nemad tahtjamad 1868. taastimad ruti mõõmaab lõgata laaba. Ühi tahtis maksmas, ütes antt ütnud teaba: 1 rõi 50 kop. 1 rõi 50 kop. ja 1 rõi 50 kop. Kõik maksmas. Ilja mõõmaa leitamiseks kahab mõõmatt 6 päeva ära, sõi Tõrvis jaatsa alemate mõõjate nahks taamab ütu nagu ütnu, et ka tõnu mõi ütnega. Nüüd tahab teis tahtsitahe päeva palgatt 25 kop. mõõmaa, kõik tõõtaja ka tõõma peale. Selleja ei mõõ mõõ ütnu ütnu ütnu

J. Järv

lehes ei piirdunud Järv üksnes feodaalkorra igandite kritiseerimisega, vaid osutas ka talurahva diferentseerumisele ja kõneles kaasatundmisega külakehvistu viletsusest. «Virulane» kaitses eesti keele õigusi ning püüdis kaasa aidata rahvusliku kultuuri arengule, kusjuures omajagu tähelepanu leidsid ka kirjandusküsimused. Järve abilistena alustasid oma kirjamehetegevust E. Vilde, Juhan Liiv jt. Ajalehes astuti välja kirikliku obskurantismi vastu ja arendati humanistlikke, valgustuslikke mõtteid. Uudseks jooneks eesti ajakirjanduses oli, et «Virulane» püüdis valgustada ka linna töörahva olukorda ja ilmutas puhuti teatavat poolehoidu töölisliikumisele. Kõigi nende omaduste tõttu — ehkki Järv samal ajal serveeris ka rohkesti sentimentaalseid moraliseerimisi ja poolharitlaslikku mõttetarkust — võitis «Virulane» rahvahulkades laialdast poolehoidu ja kujunes kõige levinumaks eesti ajaleheks (6000 tellijat). Tsaristliku tsensuuri poolt sai aga poliitilise reaktsiooni tingimustes «Virulasele» osaks pidev tagakiusamine, kuni toimetaja Järv 1888. aastal kroonuvõimude korraldusel Baltimaadelt

välja saadeti, millega tehti lõpp ka ajalehe ilmumisele. Nõnda oli lämmatatud peamine üldde mokraatliku liikumise huve väljendav häälekandja.

1881. a. lõpul hakkas A. Grenzstein Tartus välja andma «Olevikku», mis esialgu toetas täielikult kodanlik-klerikaalset suunda ja asetus Jakobsoni «Sakala» vastasrinda. Ajalehe ümber koondus peamiselt alalhoidlike vaadetega rahvuslikku haritlaskonda, mis avaldus ka väljaande üldises

Olewik

№ 47. Tartus, 19. nowembril 1890. IX. aastakäik. № 47.

Ilmub iga reedapäew. Maksab 52 nummeri kohta ühes 11—1 lisanumbriga kwartalis. Ilma saatmis postiga 3 rbl. postita 2 rbl. 50 kop; poolest a. postiga 1 r. 70 k., postita 1 r. 25 k. Üksik nummer 6 kopikat. Kuulutuste eest arwatakse 5 kop.

Ajaraamatud.

See nõu, millega meie täna oma auustatud jõuprade ette tahame astuda, on niisugune, millest kõige wanemad ja rikkamad mälestused tulewatele põlwedele wõiwad jäi le jääda. Meie anname nimelt jeda nõu, et iga talu enejele ühe walge raamatu murrisels, millesse kõik tähtjamad asjad järjest sisse tuleks kirjutada. Niisugused walge lehtedega raamatud maksawad ainult mõne kopika ja meie ajal on neid küll küll, kes kirjutada praegu terwe Eesti rahwas enese kesket wanawarana korjab. Meie teame ise, kuida wanawara korjamisega lugu sagedasti läheb. Kord tuled mingisugune weike juhtumise juures mõni wanawara riismete meelde. Meil ei ole aga kirjutuse materjasli nii käe pärast, et teda õigele kohale wõiksime ülesse tähendada. Ka näib ta meil Dr. Hurti tõttu saatmiseks liig wähe olewat. Teine kord, kui meie teda ülesse kirjutaksime, on ta ununud. Nii jääb ta sagedasti jäädawalt unustusse. elawad inimesed on ka essiwa wanemad, ja nimelt niisugust tulewale põlwede esiwanemad, kes oma esiwanematelt weel enam soowiwad kui meie. Ka meie ajal sünnib ajalugu, mis kirjapanemise wäärt on. Ka meie närme ja kuuleme tuhtumisi, mis meie pärastitsel päewadel jää meelega ja kasuga loeme ja mida meie kui armas mälestus muti walge pääl oma lastelastele wõime järele jätta. Mis igamees siin nimelt ülesse kirjutab ja mis ta „kirjutamata järele, seda peab mõistlik inimene oma

meelsuses. Samal ajal pole võimalik eitada, et «Oleviku» toimetamise tase oli suhteliselt tähelepandav. Eriti rohkesti tegeles ajaleht sellal rahvusliku kultuuri probleemidega, toonitas emakeelse kooli tähtsust, püüdis igati kaasa aidata kirjakeele arendamisele jne. Eesti kirjanduse edendamine seisis «Oleviku» programmis olulisel kohal, ajalehe toimetuses töötas õige mitmeid noori kirjamehi (P. Undritz, A. Saal, J. Liiv, G. E. Luiga, K. E. Sööt jt.). Kuid Grenzstein ise osutas oma vaadetes äärmist kõikuvust ja 80-ndate aastate lõpul tegi peaaegu täispöörde. Senine klerikaalide poolehoidja asus ägedasti ründama luteri kirikut ja näitas õigesti selle reaktsioonilist osa. Kuid samal ajal loobus «Olevik» vähehaaval ka oma senisest rahvuslikust seisukohast ja hakkas heaks kiitma venestuspoliitikat — ilmse eesmärgiga kindlustada enesele nõnda võimude toetus ja juhtiv positsioon eesti ajakirjanduses. Kuid selline silmatorkavalt järsk meelemuutus ei äratanud tsaarivõimu esindajais küllaldast usaldust, mis

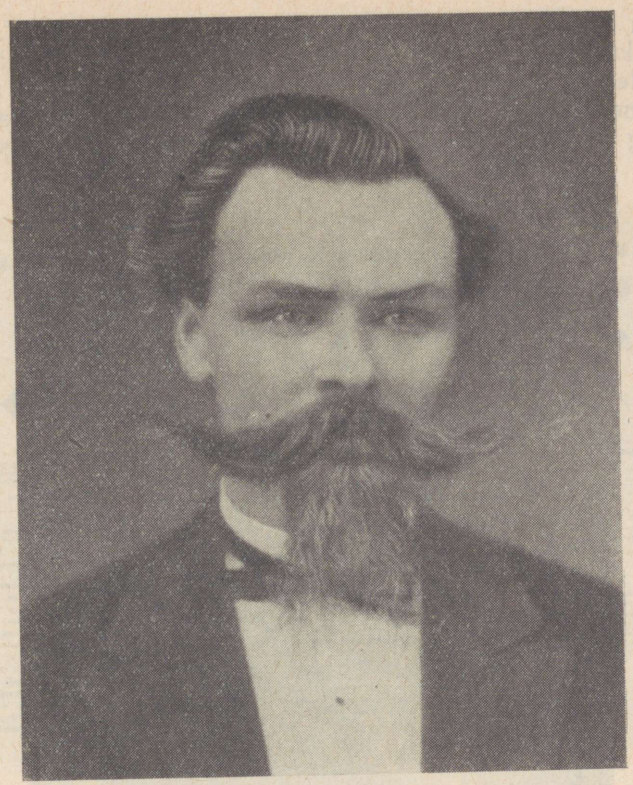

A. Grenzstein

omakorda kutsus 90-ndatel aastatel Grenzsteini poolt esile juba lausa hüsteerilisi väljaastumisi ümberrahvustamise õigustuseks. See peletas «Olevikust» eemale paljud tema senised pooldajad. Võitluses oma vastastega (üheks peamiseks kujunes koguni Tartu tsensor J. Jõgever, kes püüdis toimetaja innukust ohjeldada) ei valinud ka Grenzstein enam vahendeid, vaid laskis käiku šantaaži ja salakaebused, ilma et ometi oleks suutnud oma aktsiate kurssi kõrgemate ametimeeste silmis tõsta. Olles nõnda täieliku poliitilise ja moraalse pankroti ning ummikuni jõudnud, siirdus Grenzstein 1901. aastal välismaale vabatahtlikku pagendusse.

Veelgi madalamale ideelis-eetilisele tasemele (kõnelemata üldisest toimetamise tasemest) langes J. Kõrv oma ajalehega «Valgus», ehkki toimetaja ise tavatses esineda Jakobsoni poliitilise järglasena. «Valgus» oli ilmuma hakanud juba 1880. a. lõpul Rakveres M. Lindenbergi toimetusel, kuid kiratses ja jäi peagi seisma; J. Kõrv omandas ajalehe 1882. aastal

ja viis aasta lõpul üle Tallinna. Positiivselt tuleb hinnata «Valguse» mõisnike- ja kirikuvastast suunda, milles ta oli võrdlemisi järjekindel ja leidis sellega poolehoidu ka lugejaskonnas. Kuid juba 80-ndate aastate teisel poolel kujunes Kõrvi ajalehest ühtlasi tsaristliku poliitika truualamlik ülistaja ning venestuse avalik toetaja. Selle rahvusliku nihilismi ja jämeda

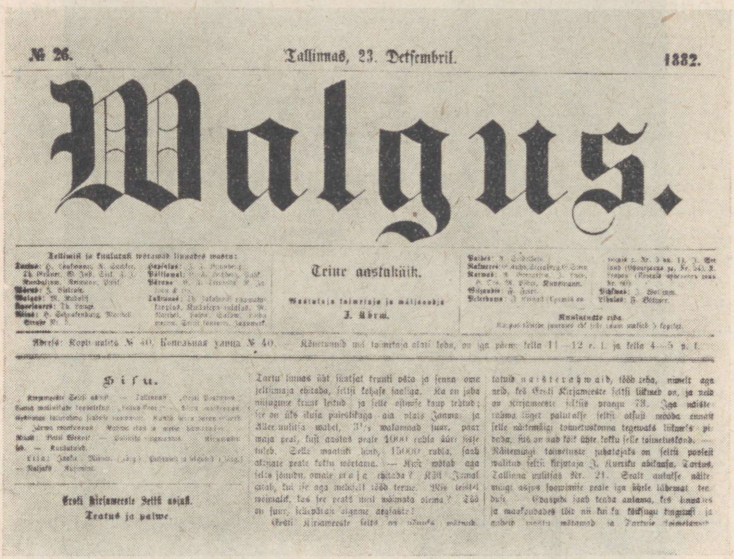

№ 26. Tallinnas, 23. Detsembril. 1882.

Walgus.

Teine aastakäik.

Wastutaja toimetaja ja mäljeandja J. Kõrw.

Sisu.

Eesti Kirjameeste Seltsi asjust.

Teatus ja palwe.

demagoogia ajendiks oli seejuures peamiselt poliitilise ja ainelise profiidi taotlus, millise eesmärgi Kõrv olulises osas ka saavutas. Võitluses oma ajakirjanduslike konkurentide vastu leidis «Valguse» toimetaja toetust tsensor Truusmannilt ja kuberner Šahhovskoilt; salakaebused ja telgitagused intriigid olid vahendeiks, mis aitasid Kõrvi elus edasi jõuda. Pärast «Virulase» seismajäämist oli «Valgusel» kui Põhja-Eesti ainsal arvestatavamal ajalehel suur lugejaskond: täites oma funktsiooni üldise informatsiooni vahendajana, saavutas ta küllaltki laialdase mõju, mis oli aga üpris vastuoluline. Kooskõlas ajalehe poliitilise tendentsiga oli ka tema hoiak kultuuriküsimustes. Eesti kirjanduse suhtes väljendas Kõrv sageli alavääristavaid arvamusi, soovitas algupäraste katsetuste asemel tegelda rohkem tõlkimisega ja halvustas tõusvaid kirjanduslikke jõude (eriti realistiks kujunevat E. Vildet). Lugejaskonna võitmiseks avaldati «Valguse» lisas pidevalt madalatasemeliste seiklus- ja põnevusromaanide tõlkeid (enamasti mitut korraga), mis silmas pidasid kõige mahajäänumat maitset; mõnevõrra vahendas ajaleht siiski ka väärtkirjandust (Tolstoi «Sõja ja rahu» esimene tõlge). J. Kõrvi taolise tegelase pääsemine küllaltki mõ-

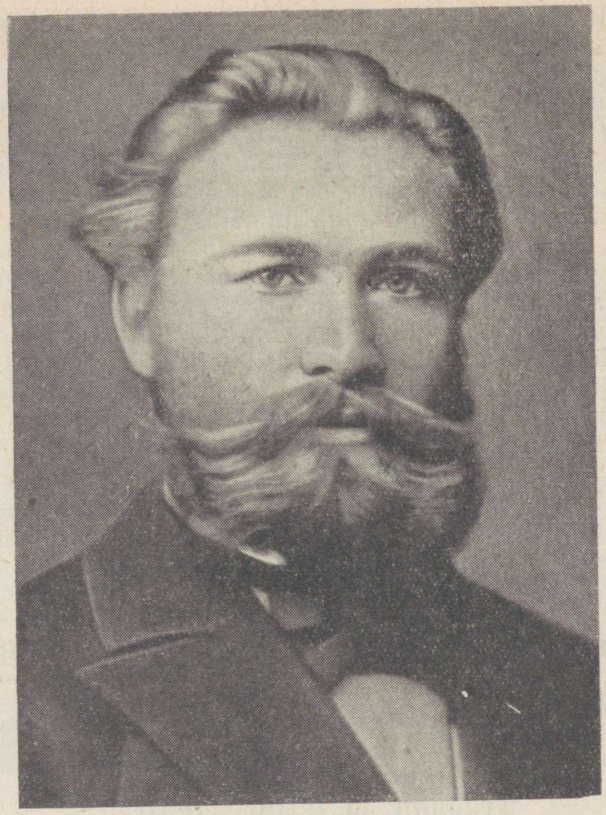

J. Kõrv

jukale positsioonile on ilmseks näiteks selle kohta, millised olud valitsesid sajandi lõpukümnendite ühiskondlik-poliitilises ja kultuurilises elus.

Oma üldsuunalt mõnevõrra «Valguse» sarnane oli «Virmaline», mis 1887. aastal hakkas ilmuma Peterburis ja toodi järgmisel aastal üle Narva. Sellegi ajalehe väljaandjad — vennad Reinvaldid — olid kujunenud Jakobsoni vaadete tuliste poolehoidjatena ja jätkasid oma kirikuning mõisnikevastase hoiakuga teatavat demokraatlikku joont. Ent samal ajal läks «Virmaline» kaasa venestuspoliitikaga, kusjuures ei peetud alandavaks vene šovinistlikelt ringkondadelt ka otsest rahalist toetust lunida. Laiemat loetavust ega kuigi märkimisväärset mõju «Virmalisel» ei olnud, kuna ajalehte peale kõige muu üpris viletsal tasemel toimetati. Alles 1897. aastast, kui «Virmalist» asus toimetama E. Vilde, muutus selle

üldilme järsult. Järgmisel aastal läks ajaleht M. Neumanni omandusse, kes hakkas seda välja andma «Uue Aja» nime all esmalt Tartus ja 1900. aastast alates Tallinnas.

Ajakirjanduse üldist mahulist kasvu ja laienemist sajandi lõpukümnendeil näitab ka juba üsnagi mitme ajakirja ilmumine, ehk küll ükski nendest ei suutnud veel kindlamalt jalgu alla saada. Eelkõige peab nimetama 1878. aastal Laakmanni väljaandel esialgu poolperioodilise sarjana ilmuma hakanud «Meelejahutajat», mida toimetas ja sisustas grupp üliõpilasi (A. Mohrfeldt, F. W. Ederberg, J. Bergmann jt.). See oli esimene kirjandusliku ja populaarteadusliku iseloomuga ajakiri; ilmus algul 10 numbrit aastas, 1880. aastast alates iga kuu. 1883. aastal esitati taotlus «Meelejahutaja» iganädalaseks avaldamiseks ning kuni vastava loa saabumiseni seisis ajakiri terve aasta. Väljaannet asus siis toimetama J. Kunder, kes andis «Meelejahutajale» eeskätt kirjandusliku perekonnalehe iseloomu. Pärast Kunderi siirdumist Kaasanisse (1886) jätkas toimetamist J. Kurrik, kuni «Meelejahutaja» ilmumine 1887. a. lõpul katkes.

1884. a. kevadel hakkas M. Veske välja andma kuukirja «Oma Maa», mis sisaldas kirjutisi ajaloo, folkloori, kirjanduse ja keeleküsimuste kohta. Üheks eesmärgiks oli seejuures ka vene rahva, tema ajaloo ja vene kirjanduse tutvustamine. Pärast aastast ilmumist jäi «Oma Maa» seoses

№ 6. Tartus, 30-mal Septembril 1886.

Oma Maa.

Teaduste ja juttude ajakiri.

Kolmas aastakäik. — Ilmub kuus üks kord, kuu keskel.

Tellimisi ja kuulutusi wõtawad wastu kõik Eesti raamatukauplused.

Tellimise hind: Tartus ja neile, kes Tartust ise ära tuua lasewad, kuni selle aasta lõpuni (9 kuu eest) ainult 1 rbl., koju kätte-saatmisel posti-kaudu tuleb maksta selle aasta lõpuni (9 kuu eest) 1 rbl. 50 k. Kes wiis exemplaari tellib ja raha otsekohe ette ära maksab, saab 1 exemplaari ilma hinnata, kes kümme tellib — kaks exemplaari j. n. ed.

Kuulutuste rida, kaks korda murtud, korpustähtede suuruses ehk selle ruum, maksab 4 kop. ühe korra kuulutusel, 3 kop. kui enam kui üks kord kuulutatakse, pikemad kuulutused wähem.

Toimetaja kirjalik adress: Hugo Treffner, Tartus.

Toimetaja elukorter: Hobuse uulitsas Nr. 2 (Kiwisilla ligidal).

Veske Tartust lahkumisega seisma, kuni alles 1886. a. kevadel jätkus ajakirja ilmumine J. Jõgeveri toimetusel (nimeliselt figureeris toimetajana H. Treffner). Skeptilise suhtumisega rahvuslikku liikumisse äratas Jõgever ajakirja vastu peagi opositsiooni, väljaanne ei leidnud laiemat lugejaskonda ja jäi 1891. a. algul lõplikult seisma.

Nr. 1. I. aastakäik.

Laulu ja mängu leht.

Kuukiri Eesti muusika edendamiseks.

Wastutaw toimetaja ja wäljaandja Dr. K. A. Hermann.

Ilmub kuus korra. Hind aastas kättesaatmisega 1 rubla, pooles aastas 60 kop. — Ise ära tuua aastas 80 kop., pooles aastas 50 kop.

Tellimisi wõ ab iga raamatukaupluses ja muusikaedendaja waatu. Toimetuse adress: tellimise, raha- ja muudele kirjadele: „Dr. K. A. Hermann, Tartus."

Teretuseks.

Kallis Eesti rahwas! Armsad lauljad ja mängijad! Siin ilmub jälle uus ajakiri. Ta tahab Eesti laulu ja mängu edendada; ta tahab ka selles asjas täiesti ja iga pidi Eestlane olla; ta tahab meie rahwa südameid soendada ja osawõtjatele siin ja sääl mõne lõbusa silmapilgu walmistada. Tulge siis juurde, kallid suguwennad ja -õed kes laulu ja mängu armastate! Wõtke sest armsast ettewõttest lahkesti osa! Jah, wõtke osa! See asi on seda wäärt. Kallis, ilus, helisew laul ja mäng peab siin lehe läbi sõdant liigutama. Lõbusad kirjeldused, õpetused, jutud ja teatused peo-

K. A. Hermanni «Laulu ja mängu leht» alustas ilmumist 1885. aastal. Sellise eeskätt muusikalise ajakirjana (kus siiski avaldati ka muud lugemist) püsis väljaanne 13 aastat, kuni ta 1898. aastal muudeti kirjanduslikuks kuukirjaks «Rahva Lõbu-lehe» nime all. Järgmisel aastal omandas ajakirja J. L. Jürgens, kelle toimetusel see muutus ateistlik-materialistlike vaadetega haritlaste rühmituse tribüüniks.

Naistele määratud ajakirjana hakkas 1887. a. lõpul Viljandis ilmuma «Linda» L. Suburgi väljaandel, kuid laiemat lugejaskonda leidmata kiratses hulk aastaid. 1893. aastal viidi ajakiri üle Pärnu, kus see H. Prantsu toimetamisel kujunes kirjanduslikuks perekonnaleheks. 1897. a. lõpul läks «Linda» A. Jürgensteini kätte, kes suutis ajakirja taset mõnevõrra tõsta ja võimekamaid kirjamehi kaastöölisteks värvata.

Nõnda oli ajakirjanduse üldpilt sajandi lõpukümnendeil varasemaga võrreldes õige tunduvalt muutunud. 80-ndail aastail rajati terve hulk uusi ajalehti ja ajakirju, millega suurenes nõudmine kirjandusliku kaastöö järele. Sellega seoses hakkas kujunema ka arvukam kutseliste kirjameeste ringkond — peale toimetajate eriti nooremate abitööjõudude näol; niisuguste «suleproletaarlastena» on lühemat või pikemat aega tegelnud tunduv osa tolleaegseist algajatest kirjanikest. Kuigi väljaannete arvu suurenemine ei tähendanud alati ajakirjanduse sisulise taseme tõusu, olid peamised ajalehed kõigi oma ideoloogiliste nõrkuste ja poliitiliste puuduste juures informatsiooni levitajatena üha kasvavale lugejaskonnale

vajalikud. Ajalehtede omavaheline poleemika oli küll enamasti madalal tasemel, väiklase iseloomuga ja tihti demagoogiline, kuid mingil määral kasvatas siiski avaliku arutluse harjumusi. Sajandi lõpukümnendite eesti ajakirjanduse suureks nõrkuseks oli see, et osa väljaandeid asus toetama tsaarivalitsuse šovinistlikke taotlusi. Kõige selgemalt demokraatlikke püüdlusi väljendanud ajaleht «Virulane» sunniti vaikima. Ametliku poliitikaga opositsioonis oli ka päevalehena suurima mõjukuse omandanud «Postimees», saavutades 90-ndate aastate keskel tähelepandava taseme, kuid kallutati seejärel kodanluse päevapoliitika rööbastele.

Kirjandusküsimuste käsitlusse tõi ajakirjanduse laienemine õige tunduva elavnemise, kuigi ka siin end väga suurel määral tunda andis kildkondlik vaim, mis tihti kõigutas arutluste ning hinnangute objektiivsust. Lähemalt tuleb sellest juttu kriitika ülevaates (XVII ptk.).

Kirjastusolud ja raamatute levik. Kuigi mitte nii järsult ja samasuguses proportsioonis kui ajakirjanduse maht, kasvas sajandi lõpukümnendeil varasemaga võrreldes ka väljaantavate raamatute hulk. Sajandi kolmandal veerandil oli aastas ilmuvate trükiste arv kõikunud 40 ja 80 vahel, ületades alles 1870-ndate aastate keskel seoses rahvusliku liikumise tõusuga 100 piiri. 1880-ndail aastail lähenes see arv juba 150-le, 1890-ndail aastail aga suurenes veelgi märksa: ulatunud kümnendi algul üle 200, tõusis aastane trükiste arv sajandivahetuseks juba üle 300. Nõnda oli siis raamatutoodangu maht (nii nimetuste kui lehekülgede arvu poolest) ka rahvusliku liikumise kõrgaastatega võrreldes paisunud kahekordseks ja 50-ndate aastatega võrreldes vähemalt viiekordseks.

Mida kujutas enesest see raamatutoodang sisuliselt, millised tendentsid avaldusid väljaantava trükisõna üldlaadis? Iseloomulik on vaimuliku kirjanduse osatähtsuse jätkuv taandumine, kuigi see ka sajandi lõpukümnendeil moodustas veel trükiste üldarvust peaaegu veerandi. Samal ajal suurenes aga õige tunduvalt üldhariduslikke teadmisi pakkuvate ja lugejate silmaringi avardavate väljaannete hulk, eriti humanitaarteaduste, kuid ka loodusteaduste alal; selliste teoste — nii tõlgete kui ka algupärandite rohkenev ilmumine aitas oluliselt kaasa teadusliku maailmavaate levimisele. Hoogsalt jätkus samuti ilukirjanduse osatähtsuse kasvamine trükiste arvulistes näitajates, algupärandite kõrval veelgi suuremas ulatuses tõlgete alal, kuid eriti viimaste sisulise taseme kohta tuleb paratamatult mitmeid reservatsioone teha. Mis puutub ilukirjanduslike väljaannete trükiarvusse, siis oli see kõnesoleval ajal algupärastel proosateostel keskmiselt 2000—3000 eksemplari (üksikjuhtumeil ka kuni 5000), värsiraamatuil 1000—1500 (siin pole arvestatud mitmesuguseid laadalaulikuid), näidendeil tavaliselt alla 1000 eksemplari. Kõige laiema levikuga trükisteks olid endiselt kalendrid, millega võrreldav tiraaž oli üksnes mitmesugustel vähenõudlike rahvaraamatute seeriatel. Koolikirjanduse arengule sai aga otsustavaks piduriks rahvakooli venestamine ja riigikeelsete õpperaamatute kasutusele võtmine (ajaloos, geograafias, aritmeetikas jne.).

Eestikeelse ajakirjanduse ja raamatutoodangu mahuline mitmekordistumine sajandi lõpukümnenditel poleks saanud võimalikuks teatavate edusammudeta trükitööstuses ja kirjastamistegevuses. 1880. aastal oli Eestis 20, 1890. aastal juba 30 trükikoda. Need olid tavaliselt küll väga algelise sisseseade ja väikese jõudlusega poolkäsitöölikud ettevõtted, kuid tolleaegseid vajadusi üldjoontes nad suutsid rahuldada. Kirjastajatena tegelesidki eeskätt trükikodade omanikud või ka mõned raamatukaupmehed, kelle asjatundlikkuse vähesuse ja kirjastamise alal valitseva juhuslikkuse üle sageli kurdeti tolleaegses ajakirjanduses. Mitmete trükikojaomanike ja raamatukaupmeeste suhtumine raamatusse kui kaubaartiklisse kallutas vaekausi sageli madalatasemelise põnevuslektüüri kasuks.

Eestikeelsete raamatute peamisteks väljaandjateks olid seni olnud suuremad trükikojad, eeskätt Laakmann ja Schnakenburg Tartus, teatavas osas Lindforsi pärijad ja Gressel Tallinnas. Kuid juba 80-ndail aastail osutati ajalehekirjutistes ikka sagedamini sellele, et senised kõige jõukamad kirjastajad on muutunud eestikeelsete raamatute väljaandmise suhtes järjest jahedamaks, kuna raamatute levik alati ei õigusta nende kasulootusi. «Postimehes» toodud ülevaates 1894. a. raamatutoodangu kohta reastuvad kaheksa olulisemat kirjastajat avaldatud trükiste arvu järgi nõnda: H. Mathiesen, A. Mickwitz, A. Seidelberg, K. A. Hermann, H. Laakmann, A. Grenzstein, K. Mattiesen, Schnakenburg. Nagu siit nähtub, on senised peamised kirjastajad taandunud üsna tagasihoidlikele kohtadele; sellega seoses läks ka esikoht trükiste arvu poolest Tartult Tallinnale. Arvestatavamat osa hakkasid juba etendama esimesed eestlastest kirjastajad: peale «edetabelis» esindatud Hermanni ja Grenzsteini alustasid tegevust A. Busch, J. H. Vahtrik ja G. Pihlakas Tallinnas, P. Erna Rakveres, K. E. Sööt Tartus, H. Leoke Viljandis jt. Vaatamata materiaalsete võimaluste piiratusele läks mitmel neist korda rajada omaenese trükikojad.

Eelnenud aastakümnetega võrreldes oli eestikeelsete raamatute väljaandmisel saavutatud ilmset edu, ometi jättis olukord kirjastamise ja samuti raamatukaubanduse alal veel õige paljugi soovida. See torkas eriti silma meestele, kes olid oma haridust Lääne-Euroopas täiendamas käinud ja hakkasid siinseid olusid võrdlema vanemate kultuurimaade omadega. (Kirjastusolude mahajäämusele osutab juba seegi, et alles 1884. aastal tegi A. Grenzstein «Olevikus» neid küsimusi arutledes ettepaneku eesti keeles kasutusele võtta seesugused uhiuued sõnad, nagu *kirjastamine, kirjastus* ja *kirjastaja*.) Tingimuste ebanormaalsust sai enamik autoreid valusasti tunda otse omaenese nahal, kuna nende töö kuigi arvestatavat tasumist ei leidnud.

Rahvusliku liikumise süvenev kriis ja ummikulised meeleolud koos majanduslike tingimuste halvenemisega mõjusid pidurdavalt ka raamatute levikule, mis omakorda tegi kirjastajad ettevaatlikuks ning kõhklevaks. Nende probleemide üle kaebles eriti sageli K. A. Hermann «Postimehes», kuna ta ise ka kirjastajana tegeles. Õige tihti nuriseti veel rahva tuimuse ning ükskõiksuse üle ja otsiti selle põhjusi nii viletsas varan-

duslikus olukorras kui ka rahvakoolis, mis ei ole kirjanduse vastu küllaldaselt huvi kasvatanud. Osalt pidurdas arvatavasti raamatute levikut suuresti paisunud ajakirjandus — seda enam, et tolleaegsetes ajalehtedes oli küllaltki oluline koht ilukirjanduslikul ja populaarteaduslikul materjalil. Teravaid etteheiteid langes vastavasisulistes kirjutistes suurema haridusega suguvendade aadressil, kes saksa- või venekeelsete koolide kasvandikena piirduvat ainult võõrkeelse lektüüriga ega toetavat emakeelse kirjanduse edenemist. Püüdes õhutada rahva hulgas huvi ja tähelepanu kirjanduse vastu, rõhutasid ajalehed tihti ka, et kui murdosagi sellest, mis igal aastal vägijookide eest tuulde visatakse, raamatute eest välja antaks, paraneks eesti kirjanduse olukord tunduvalt.

Mis puutub eestikeelsete raamatute müügisse, siis sajandi keskel valitsenud oludega võrreldes oli selleski osas toimunud küllalt suur edasiminek. Kauplusi, kust võis osta emakeelset kirjandust, oli tekkinud kõigisse suuremaisse keskustesse. Ometi olid need enamasti üpris kehvas olukorras ja poodnikud asjatundmatud. Suhteliselt üsna suurt osa etendasid kõnesoleval ajal ränd-raamatukaubitsejad, kes oma pampudega külast külla ja laadalt laadale käisid. Nende hulgas leidus tõelisi kirjanduse levitamise entusiaste, kelle peaeesmärk oli sisukaid ja kasulikke raamatuid rahva hulka viia, aga hoopis rohkem rändas ringi kõige halvema turukirjandusega äritsejaid. Osa rändkaubitsejaist tungis isegi kirjastustegevusse: palkasid neljanda järgu sulemehi röövliromaane tõlkima, lasksid neid suurtes tiraažides trükkida ja realiseerisid ise mööda maad ringi käies hea kasuga.

Üldse kasvaski alaväärtuslik tõlkekirjandus sajandi lõpukümnendeil niisuguseks vesivõsuliseks nähtuseks, mis parema kirjanduse eestvõitlejaile rohkesti meelehaigust valmistas. Seniste haletundeliste «jenoveevade» asemele astus nüüd pöörane põnevuslektüür, mis vohama lõi kapitalistlikele turuseadustele toetudes. «Rinaldinid», «Morandinid», «Mustad kaptenid», «Hiina keisrikoja tumedad saladused» ja teised annete kaupa avaldatavad seiklus- ning röövlijutud tungisid üha suuremal hulgal massi lugemisvarasse, rikkudes kirjanduslikku maitset. Kuigi ajakirjanduses nende väljaandjaid-levitajaid pidevalt sõideldi ning hurjutati, ei olnud sellel ometi suuremaid tulemusi.

Teatav osa parema kirjanduse populariseerimisel ja kättesaadavaks tegemisel oli sajandi lõpukümnenditel juba ka raamatukogudel, mida loodi peamiselt kohalike laulu- ja mänguseltside või karskusseltside juurde. Ometi — kui kummaline see võikski tunduda — oli ajalehtedes sageli juttu ka sellest, et raamatukogud kirjanduse väljaandmist ja levikut koguni pidurdavat. Häda oli nimelt selles, et eesti raamatukogusid oli alles liiga vähe (80-ndail aastail vaevalt paarsada) ja nende võimalused väga piiratud; paremal juhul muretses igaüks neist uuest raamatust üheainsa eksemplari, mida lugesid paljud — ja suur osa tiraažist jäi kirjastaja lattu seisma. Seepärast õhutati raamatukogude arvu suuren-

dama ja soovitati olemasolevatel korraldada peoõhtuid ning näitemüüke, et saadud sissetulekutega rohkem häid raamatuid osta.

Eesti raamatu välisilmest tuleb öelda, et see jäi kõnesoleval ajal õige vähenõudlikule tasemele, kui seda mitte nimetada otse armetuks. Enneaegne olekski oodata polügraafilise teostuse kunstipärast läbimõtlemist, kui probleemiks oli alles kuidagiviisi äratrükkimine, kõige lihtlabasem teksti paljundamine. Et eesti raamatu juures oli tollal peanõudeks odavus, siis läks just algupärane kirjandus lugejate ette kõige hallimas rüüs — kulunud fraktuurkirjas, halval paberil, ainult brošeerituna, maitsetult trükitud ilmetute kaantega. Tavaliselt puudus üldse igasugune kujundus või siis laenati saksa väikekodanliku kunsti tagavaradest mingeid ligilähedalt asja juurde kõlbavaid juhuslikke «kaunistusi», vinjette ja pildikesi.

1860—70-ndail aastail oli esimene eesti puulõikekunstnik Eduard Magnus Jakobson (1847—1903) meie raamatu kujunduslikku taset üsna oluliselt tõstnud, eriti oma venna kooliraamatute, noodiväljaannete jm. illustreerimisel. Tema illustratsioone ilmus ka kalendreis, ajakirjades ja albumeis. Kuid iseloomulik on asjaolu, et seda produktiivset kunstnikku ei rakendatud ainsagi arvestatavama ilukirjandusliku teose kujundajana; seevastu on ta rohkesti ilustanud vaimulikke raamatuid ja brošüürikesi, sajandi lõpu poole peamiselt üksnes neid. Nõnda ei suutnud E. M. Jakobson siiski rahvuslikku raamatukunsti rajada, kuna ta tegevuses polnud küllaldast sihipärasust ja võimedki olid rohkem käsitöölisliku iseloomuga.

E. M. Jakobson

1884. aastal kirjutati «Eesti Postimehes»: raamatud on «oma välimise kuju poolest nii viletsad, et häbi enesel kätte võttes, mis veel teisele kinkimisest rääkida». Paari erandina on mainitud antoloogiat «Eesti Luuletused» ja M. J. Eiseni kogu «Helinad Emajõelt». Esmakordselt kerkis siin ilusa raamatu nõue, kuid pidi kauaks jääma hüüd-

T. Grenzstein

jaks hääleks kõrbes. Alles 90-ndate aastate keskelt pärinevad esimesed eesti kunstniku illustratsioonid algupärastele kirjandusteostele. Need on Tõnis Grenzsteini (1863—1916) joonistused K. E. Söödi luuletuskogule «Rõõm ja mure» (klišeeris A. Saal) ja litograafilised illustratsioonid vahelehtedel E. Vilde naljajutule «Muhulaste imelikud juhtumised juubeli-laulupidul» (mõlemad 1894). Kuigi ka neid mingiks raamatukujunduslikuks suursaavutuseks pidada ei saa, oli esimeste illustreeritud algupäraste teoste ilmumine kui erandlik nähtus ikkagi omaette sündmuseks tolleaegses kultuurielus. Sajandi lõpul tuli raamatute ja ajakirjade illustreerijatena juurde uusigi jõude (T. Gutmann, M. Pukits), kelle tegevuse olulisem osa kuulub aga uue sajandi algusse.

Kirjameeste elu- ja töötingimused. Sajandi lõpukümnendite eesti vaimuelule üldiselt iseloomulik laiuti levimise moment avaldus ka kirjanduses. Lugemisvajaduse kasvamisega üha suuremates hulkades ja kultuuripüüdluste elavnemisega suurenes enesestmõistetavalt ühtlasi tung kirjanduslikule tegevusele ja rohkenes järsult sel alal katsetajate hulk. See ajajärgule omane kallak kvantitatiivsusse pidi paratamatult esiotsa tingima teatava üldtaseme madaldumise, mille üle tolleaegses ajakirjanduses nii tihti kurdeti. Ja hilisemates tagasivaadeteski on neid aastakümneid sageli nähtud peamiselt sellest küljest, mis oli küll väliselt domineeriv, ent siiski mitte ainumäärav. Kirjandusega tegelejate ja kogutoodangu hulgaga võrreldes oli tippe suhteliselt hõredalt, kuid need viisid siiski kirjanduslikku arengut oluliselt edasi. Muidugi oleks see edasiliikumine soodsamates tingimustes võinud olla märksa hoogsam ja tulemusrikkam.

Kes siis õieti olid sajandi lõpukümnendite eesti kirjanikud, millised nende loomingutingimused ja ettevalmistus kirjanduslikuks tegevuseks? Need küsimused kerkisid tollal sageli kõne alla, sest ikka teravamalt tunnetati olukorra kitsust, arenguvõimaluste ahtust.

Kirjameeste suurema jao moodustasid koolmeistrid, kelle teatava osa hariduslik ettevalmistus oli üsna napp. Teise peamise ringina tulevad arvesse ajalehemehed — toimetajad ja nende abilised, kellena on tegel-

nud lühemat või pikemat aega ka hiljem silmapaistva tähtsuse omandanud kirjanikud. Veel peab nimetama üksikuid rahvusliku liikumisega seotud nooremaid pastoreid. Nendele lisandus juhuslikumaid katsetajaid mujudeltki elualadelt, keda tihtipeale sundis aga sulge haarama mitte niivõrd loomingulise eneseväljenduse vajadus kui lootus kirjaniku või luuletaja kõlavat nime saada. Oli lõpuks ka sääraseid kirjanduslikke käsitöölisi, kes tõlkijate-mugandajatena või algupäranditegi sepitsejatena olid valmis igasugu tellimusi täitma. Nõnda kogunes kirjanduse ümber üsnagi arvukalt mitut liiki loomingulise tegevuse ja sõnakunsti profaneerijaid, mis kutsus esile rahulolematust ning nurinat.

Üheks olulisemaks põhjuseks, mis takistas kirjanduse edenemist, oli see, et just enesele tõsisemaid kunstilisi eesmärke seadvad autorid ei saanud oma töö eest mingit väärilist tasu. Kui alaväärtusliku seiklusromaani tõlkimisega võis mõni kirjanduslik hangeldaja isegi kenakest tulu saada, siis tõsise algupärase teose kirjutaja ei võinud kunagi loota, et see kindlustab talle võimaluse kirjandusliku tegevuse jätkamiseks. «Meil ei või keegi oma elu tegevust ainult kirjanduse peale panna; see oleks lahtiste silmadega nälja surmasse jooksmine,» kirjutas Juhan Liiv «Sakalas» 1887. aastal. Kirjastajad maksid heal juhul 10—15 rbl. trükipoogna eest, algajatele aga veelgi märksa vähem. Mõnikord kõneldakse ajalehtedes juhtumeist, kus raamatute trükkijad isegi ilma hinnata ei tahtvat enam autoreilt käsikirju vastu võtta. Nõnda oli siis kirjanduslik tegevus mõeldav ainuüksi mingi elatist kindlustava töö kõrval, milline asjaolu järsult piiras enesearendamise võimalusi ja jättis suurema osa autorite toodangule paratamatu diletantlikkuse pitseri. Oma kutsetööga kirjandusele kõige lähemal seisid ajakirjanikud, kuid eriti nooremate toimetuseabiliste elutingimused olid enamasti üpris viletsad. Pedagoogilisele tegevusalale siirdunuid kammitsesid peale igapäevase koolitöö paljud muud ülesanded, mida neil tuli täita kohalike rahvavalgustajatena. Pastoritest, kelle elujärg küll hoopis lahedam, polnud juba nende teoloogilise maailmavaate tõttu suuremat loota.

Kirjameeste materiaalne kindlustamatus oli niisiis üheks põhjuseks, et tegemist sai olla ainult asjaarmastajatest poolkirjanikega. Isegi noore E. Vilde erakordselt vilgas sulg ei suutnud talle kutselise kirjaniku leiba tagada muidu kui ikkagi üksnes ajakirjandusliku tegevuse toel, J. Liivi meeleheitlik katse sellest nõiaringist välja murda viis ta aga traagilise kokkuvarisemiseni. Samalaadset saatust jagasid mitmedki teised (K. Krimm, Chr. Kannike ja J. Parv surid tiisikusse, J. M. Sommer jäi vaimuhaigeks). Mõistagi jättis seesugune olude ebasoodsus oma jälje kirjanduse üldilmele ja loomingu tasemele.

Ajalehtedes kurdeti vahel ka selle üle, et suurem jagu eesti kirjanikke on tegelikult ainult poolharitlased, kelle teadmistest ja lugemusest on viljakaks loominguliseks tööks liiga vähe. Rõhutati enesetäiendamise ja keelte õppimise vajadust, et laiemalt maailmakirjandusega tutvuda ning avaramat ülevaadet omandada. Väheste kirjanduslike teadmistega autor

«puperdab oma enese poolsegaste luulejampsimiste ja mõttevasingute seas, nagu kana takus, ja ta ei jõua ialgi sellele kõrgele seisupaigale, kust tal enese ja teiste tööde kohta vaba ülevaade oleks», kirjutati «Postimehes» 1887. aastal. Kõigiti põhjendatud olid ka soovitused kirjanikele võimalikult rohkem maailmas liikuda, reisimisega oma silmaringi avardada ja eluliste tähelepanekute hulka rikastada. Teades aga, milline oli enamiku meie kirjameeste elujärg, on selge, et ainult vähestel oli küllalt eeldusi, võimalusi ja ettevõtlikkustki nende soovituste järgimiseks. Kes aga jalgsi Viljandist Tartus käisid — sest posthobuste võtmiseks polnud raha —, ei saanud ju tõsisemalt mõtlema hakata välismaareisidest.

Kriitika poolharitlastest autorite aadressil riivas paljusid, sealhulgas nii mõndki ajalehetoimetajat. See kutsus esile ka poleemikat, milles rõhutati senisest rohkem andekuse osatähtsust. Viimasele asetas pearõhu ka E. Vilde, kes 1888. aastal «Postimehes» leidis, et «meil ei ole ainust suuremat vaimu kirjapõllul tööl»; piiratud eeldustega autorite asjatuid pretensioone laites arvas Vilde, et kui tuleks tõeliselt tähelepanuväärseid teoseid, siis küll need sütitaksid ka meeli ja köidaksid südameid.

Üsna palju oli tollal tegemist osa autorite ülepingutatud iseteadvuse ja naiivse upsakuse avaldustega, mida sarjati mitte üksnes arutlevais kirjutistes, vaid ka kirjanduslikes pamflettides. Nähtavasti sugenesid need jooned ühelt poolt liiga kitsa silmaringiga kirjameeste vähesest enesekriitikast, teiselt poolt avaldas aga ilmselt mõju just sajandi lõpukümnendeil toimunud «autori avastamine» lugeja poolt. Varasem eestikeelne raamat oli tulnud lugejale enam-vähem tundmatult kirjamehelt, kelle isikust teati vähe või üldse mitte midagi ega tuntud selle vastu ka suuremat huvi. Siis polnud ka tähtis, kas oli tegemist algupärase teose või tõlkega, kas leidus kaanel autori nimi või mitte. Nüüd aga hakati juba kirjanikku kui inimest rohkem lugejaile tutvustama ajalehekirjutistes ja trükitud piltide kaudu, kuid ka vahetult (näit. EKmS-i võidupidudel, kõnekoosolekutel jm.). Nõnda toimus vähehaaval selle iseenesest algelise teadmise vastuvõtmine, et raamatukirjutaminegi on nagu mingi omaette elukutse ja et juttude ning laulude «väljamõtlejad» kujutavad enesest teatavat tarvilikku ja tähtsat rakukest rahva organismis. Kreutzwaldi ja Koidula kui rahvusliku liikumise aja kirjanduslike suurkujude kõrval sai juba üsna varakult tuntuks näiteks noor Vilde, kelle teoste populaarsus oli tolle aja kohta otse erakordne. Kuid üsna paljudel juhtudel sattus kirjanduslike katsetajate pretensioonikus teravasse vastuollu nende tegelike saavutustega, andes põhjust pilkamiseks ja naeruvääristamiseks. Poolharitlasest andetu sulemehe halekoomiline kuju (Vilde suguvend Johannes Käbi või Bornhöhe Salomon Vesipruuli laadis) ongi sel kombel jäänud sajandi lõpu vaateveerule omalaadse hernetondina — hilisema aja kirjanduslike diletantide hirmutuseks.

Kummatigi ei saa selle laiutamise lastehaiguse kõrval jätta märkamata, et kirjanduslik kultuur kõnesoleval ajal ometi järk-järgult tõusis ja meie kirjanduselu üldtase suurte sammudega lähenes vanemate kultuu-

rimaade omale. Seda eeskätt tänu nendele autoritele, kes väsimatu enesetäiendamise ja rohke lugemisega jõudsid lähedasse osasaamisse kaasaegsest üldeuroopalikust kirjanduselust ning kodumaiseid kitsaid olusid trotsides Venemaal või Lääne-Euroopas laiemalt ringi liikusid. E. Bornhöhe ja E. Vilde, kes end ka välismaal ajakirjanikena suutsid vee peal hoida, on selle kõige ilmekamaks näiteks. Mainimata ei saa jätta antud seoses A. Haavat. Teised, olgugi paigalisema eluviisiga, arendasid oma võimeid ja laiendasid silmaringi teiste rahvaste kirjandusse süvenedes (J. Tamm, K. E. Sööt, Juhan Liiv). Nõnda kujunesid sajandi lõpukümnenditel kirjanduslikud jõud, kes suutsid edasiliikumist kanda ja on selle ajajärgu kõige väljapaistvamate esindajatena püsima jäänud.

Kirjanduse arengu põhijooni. 1880-ndail aastail oli kirjanduses ikka veel valdaval kohal rahvusliku liikumise kõrgajale omane temaatika, probleemistik ja ka ainekäsitluse laad. Patriootiline idealism seadis nagu normiks eesti tegelikkuse tinglik-ilustava, pühapäevase kujutamise. Läbi raskuste majanduslikule sõltumatusele pürgiv tubli talumees, noor eesti haritlane või isamaalikule tegevusele ärganud naisterahvas saavutab oma sihi, tema toimimisviis ja meelelaad on enamasti lugejale esitatud varjamatu didaktilise eesmärgiga. Jätkub isamaa ilu, emakeele kõla, oma rahva vapruse, mehisuse ja töökuse ülistamine värssides. Kuid mida rohkemal määral, mida laiema autorite ringi poolt seda temaatikat ja probleemistikku olulisemate edasiarendusteta varieeriti, seda enam kaotas ta oma tähendusrikkusest. Ühiskondlike tingimuste muutumisega, rahvusliku liikumise süveneva kriisiga ja paljude esialgsete lootuste luhtumisega tühines iseenesest seesuguse kirjanduse funktsioon, paljastus ta nõrk seos tegelikkusega, ta üha suurenev mahajäämus elu vajadustest. Niisugune ongi sajandi lõpu kirjanduse nn. järelromantiline, epigoonlik suund.

Pole küll võimalik eitada, et senise temaatika ja käsitlusviisi jätkamine kirjanduses mingil määral oli tingitud rahvusliku rõhumise püsimisest. Kuid kirjanduse ajaloolises arengus oli see siiski juba läbikäidud etapp, ja hoolimata nende nähtuste suurest kvantitatiivsest ülekaalust ei olnud need siiski enam ainuvalitsevad. 80-ndail aastail hakkab juba vähehaaval eluõigust nõudma ka kaasaegse tegelikkuse asjalikum, kainem ja tõepärasem kujutamine, taotlus näidata rahva elu ta reaalsete raskuste ja varjukülgedega. See uus suund kirjanduses polnud eelnenule kuidagi vastanduv oma olemuselt ja eesmärkidelt — teda iseloomustab nii demokraatlik hoiak kui ka patriootiline tunnetus —, kuid selle avaldumine on juba märksa teistsugune, sotsiaalne mõtestus sügavam. Üleminekuga nn. rahvusromantiliselt suunalt kriitilisele realismile on vahetult seotud uudse temaatika ja probleemistiku esiletõusmine kirjanduses, eesti ühiskonnas süvenevate sisemiste vastuolude kajastumine ja rahvusliku liikumise kriisist põhjustatud meeleolude avaldumine.

Iseloomulik on ka teatav muutus kirjanduse põhiliikide osatähtsuses: poeesialt kandus raskuspunkt järk-järgult üha enam proosale. Kui rahvusliku liikumise tõusuperioodil oli juhtiv osa kuulunud vaieldamatult luu-

lele, mis kõige vahetumalt ja elamuslikumalt väljendas ajastu vaimu ning püüdlusi, siis 80-ndate aastate teise poole ja 90-ndate aastate kohta seda enam ei saa väita. Olgugi luuletajate arv ja värsside üldtoodangu maht mitmekordselt suurenenud, jäi poeesia tase võrdlemisi tagasihoidlikuks, sisuline tähendusrikkus suhteliselt väikeseks.

Proosakirjanduse arengus on märgatav sisuline ja žanriline mitmekesistumine, seejuures ka mõnede täiesti uudsete nähtuste esilekerkimine. Kõrvuti varem viljeldud olustikuliste külajuttudega ja rahvuslikku meelsust ning eneseteostust õhutavate proosateostega omandas tähelepandava koha romantiline ajalooline jutustus. Selle žanri esikteos — E. Bornhöhe «Tasuja» — oli ilmunud juba rahvusliku liikumise kõrgperioodil, erilise hoo sai aga ajaloolise proosa viljelemine just 80-ndate aastate teisel poolel ja 90-ndate algul (A. Saal, J. Järv jt.). Olgugi säärane rahvusromantika puhang kirjanduse üldarengu seisukohalt võttes mõnevõrra hilinenud ja teatava piiratuse jooni kandev (mitte üksnes meetodi ja laadi poolest), väljendas ta siiski rahvahulkades jätkuva liikumise meeleolusid ja omas lugejaskonna teadvuse mõjutajana küllalt arvestatavat tähtsust. Viimast asjaolu kriipsutab omakorda alla ka eesti ajaloolise proosa keelustamine tsensuuriametkonna poolt 1893. aastast alates.

Ajajärgu kõige tähelepandavamaks kirjanduslikuks edumärgiks oli realistliku proosa kujunemine. Teatavaid samme selles suunas tegid juba M. Põdder ja E. Aspe. Peatselt tõusis aga esiplaanile noor E. Vilde, kes oma väga intensiivses ja kiiret arengut osutavas loomingulises tegevuses jõudis juba 80-ndate aastate lõpuks üsna teadlikult realismi positsioonidele, andes järgnenud kümnendil üha veenvamaid tõendeid uue meetodi rakendamise viljakusest. Selles suunas kulges 90-ndail aastail ka rea teiste proosakirjanike areng (Juhan Liiv, A. Kitzberg, E. Peterson, Chr. Kannike jt.), ehkki nende osatähtsus Vildega võrreldes jäi tollal suhteliselt väiksemaks. Realistliku kirjanduse juhtivate autorite üksikasjalikum käsitlemine kuulub juba järgmisse perioodi (ja ühtlasi ka kirjandusloo järgmisse köitesse), kus nad andsid oma loomingu kandvama osa. Kuid ka sajandi lõpu kirjanduselu üldpildis on nendel proosakirjanikel niivõrd oluline koht, et seda ajajärgu ülevaates silmist ei saa lasta.

Proosa sisulise arengu ja mitmekesistumisega kaasnes kõnesoleval ajal ka uute žanrite kasutuselevõtt. Seni oli peamiselt läbi saadud umbmäärase mõistega «jutt», mis võis tähendada nii lühemat kui ka pikemat proosateost. 80-ndail aastail ilmusid aga juba üksteise järel teosed, mida täie õigusega võib pidada romaanideks (J. Järve «Vallimäe neitsi», E. Vilde «Teravad nooled», «Kaks sõrme» ja «Kuhu päike ei paista», A. Saali «Vambola»), ehkki ainult kaht esimest neist on otse tiitellehel romaaniks nimetatud, kuna teised kandsid tagasihoidlikumat žanrimäärangut «jutustus». Üheaegselt romaaniga tuli kasutusele samuti novelli mõiste (esialgu sageli tõlkelisel kujul «uudisjutt», seejuures rakendatuna mõnikord üsna ulatuslike proosateoste kohta), ja esialgsest terminoloogi-

lisest ebamäärasusest hoolimata andis kõnesoleva aja kirjandus ka juba põhilistele žanritunnustele vastavaid novelle.

Luule osas, nagu juba öeldud, jätkus esialgu suuremate muutusteta rahvusliku liikumise kõrgaja ideede ja teemade käsitlemine, kuid üha kahaneva elamusliku mõjuga. Varem tähelepandavaid tulemusi saavutanud autoreist tegelesid veel F. Kuhlbars ja A. Reinvald, ometi suhteliselt vähe juurde andes. Mitmete kirjameeste luuletegevuse tähtsust piiras peale poeetilise ande vähesuse ka veel konservatiiv-klerikaalne elukäsitus (J. Bergmann, M. Lipp, M. J. Eisen). Värsiveeretamisel katsetajate arv oli üldiselt õige suur, kuid toodangu kogumahust moodustas lõviosa ilmetu epigoonlus, varem tuntu vähe pakkuv korrutamine. Lõputud isamaalised ilutsused sattusid tegelikkusega järjest suuremasse vasturääkivusse ja minetasid viimaks täielikult oma tegevusele õhutava sisu. Oli vaja midagi muud, ja vähehaaval hakkas ka luules uusi jooni ilmnema.

Värssidesse leidsid tee eluraskustega heitleva talupoja mured ja hädad, töö- ning vaevarohke argipäev. Patriootilises luules hakkas suuresõnaline vaimustus asenduma raskete ning rõhuvate mõtetega kodumaa ja rahva saatuse pärast. Senisega võrreldes märksa vahetumat suhet hakkas luule saavutama kodumaise loodusega. Nende joonte esiletõusmine oli kõige selgemini märgatav J. Tamme realismile lähenevas luules, aga samuti vendade Liivide ja K. E. Söödi loomingus 90-ndail aastail. Hingestatud armastuslüürikuna tuli oma esimeste värsikogudega eesti kirjandusse A. Haava.

Valdavama osa värsitoodangust moodustas kõnesolevalgi ajal lüürika, kuid selle kõrval väärib tähelepanu ka eepiliste žanrite senisest jõudsam esiletõusmine. Ühelt poolt leidsid viljelemist veel romantilise laadiga poeemid ja ballaadid (M. J. Eisen, J. Bergmann), teiselt poolt tulid juurde rahvalikud lugulaulud, valmid jm. eepilised vormid (J. Tamm, Jakob Liiv). Seejuures on suurel määral tunda rahvaluule mõju ja eeskuju. Viljelemist leidis ka lühiluule — mõttesalm, epigramm (A. Grenzstein-Piirikivi, F. Kuhlbars).

Näitekirjanduses toimus sajandi lõpukümnenditel kasvamine peaasjalikult laiuti. Näitemänguharrastuse levimine linnadest ka väiksemaisse keskustesse ja maale lõi elava nõudmise jõukohase repertuaari järele. Seda tellimust ruttas täitma hulk küsitavate eeldustega kirjamehi, kes pahatihti piirdusid võõrkeelse jandikirjanduse mugandamisega. Sajandivahetuseks oli eesti keeles trükis ilmunud juba tublisti üle saja näidendi, kuid püsivama väärtusega algupärandite osa nende hulgas on suhteliselt õige tagasihoidlik.

Koidula ja Jakobsoni poolt algatatud suunda jätkas dramaturgias kõige tulemusrikkamalt J. Kunder, saavutades eriti «Kroonu onus» tähelepandava sisulise ja teostusliku taseme. Arvestatava jõuna kerkis näitekirjanduses esile ka Jakob Liiv, kelle kõige tugevamad teosed («Tühjale maale», «Kolmat aega vallavanem») kõnesoleval ajal aga tsensuuritakistuste tõttu trükki ei pääsenud. Alustas oma näitekirjanduslikku tegevust

A. Kitzberg, ulatudes juba oma esimeste vähenõudlike töödega («Punga Mart ja Uba-Kaarel», «Pila-Peetri testament») tunduvalt üle keskmise taseme. Nimetamata ei saa jätta ka J. Orgusaart, kelle näidendid andsid oma osa kaasaegse külaelu kujutamisel.

Et ainus poolkutseline näitetrupp «Vanemuise» seltsis A. Wiera juhtimisel orienteerus esijoones mitmesugustele laulumängudele ja muusikalis-meelelahutuslikku laadi lavastustele, siis puudusid alles eeldused nõudlikuma näitekirjanduse arenguks. Autorid pidid arvestama kohalike seltsilavade võimalusi ja asjaarmastajalike osaliste võimeid, suuremate kunstiliste eesmärkide seadmiseks polnud veel aeg tulnud. See avaldub ka näitekirjanduse žanrilises jagunemises: eelisolukorras oli rahvalik lustmäng kui kõige üldmõistetavam, kuna tõsise draama osas jäid saavutused hoopis väiksemaks ja katsed algupärast tragöödiat luua ei saavutanud kuigivõrd edu. Siiski tuleb sajandi lõpukümnendite näitekirjandust (nagu ka tolleaegseid lavaharrastusi) arvestada kui vajalikku üleminekuastet ja ettevalmistust kutselise teatri sünnile uue sajandi algul, misjärel ka algupärases draamaloomingus võidi jõuda kvalitatiivselt uuele tasemele.

Õige tähelepandava elavnemise tõid sajandi lõpukümnendid kirjanduskriitikasse. Kui 80-ndate aastate alguseni kirjanduselu üldküsimusi käsitlevate ja arvustuslike kirjutiste arv oli olnud tagasihoidlik — juba avaldamisvõimalustegi piiratuse tõttu —, siis nüüd muutus olukord tunduvalt. Ühelt poolt andis eestikeelse ajakirjanduse järsk laienemine kirjanduskriitikale senisest märksa avarama tribüüni, samal ajal kui oluliselt suurenes ja mitmekesistus ka kirjanduslik produktsioon. Teiselt poolt vastuolud eri grupeeringute ja ajalehetoimetuste vahel põhjustasid elavat polemikat ning arvamuste võitlust kirjandusküsimusteski. Nendel asjaoludel kannatas küll pahatihti arvustuslike seisukohavõttude objektiivsus, tekitades juba kaasajal rohkesti nurinat, ent kriitilise mõtte hoogustumine ja arutluse viimine laiade lugejatehulkade ette oli kirjanduselu üldises arengus ikkagi tähelepandav edusamm. Lisaks kõigele muule tuleb silmas pidada seda, et just kõnesoleval ajal toimus eesti kirjanduses üleminek seni domineerinud rahvusromantiliselt laadilt enam või vähem järjekindlale kriitilisele realismile. See andis omakorda rohkesti ainet väitlusteks ja erisuguste arvamuste esitamiseks, millel tema tähendusrikkuse pärast on põhjust järgnevalt veel üksikasjalikumalt peatuda.

Eri suunad kirjanduses, loomingulise meetodi muutumine. Kuigi loomingulise meetodi küsimused ja erinevad seisukohad sellel pinnal tõusid eesti kirjanduses selgemini esile alles sajandi lõpukümnendeil, ei tule arvata, nagu oleks eelnenud perioodi kirjandus kujutanud enesest selles suhtes midagi täiesti ühtset. Ka rahvusliku liikumise ettevalmistus- ja tõusujärgul ilmnes kirjanduses mitte üksnes eri suundi maailmavaate ning elukäsituse osas, vaid ka tegelikkuse ja selle kirjandusliku kajastuse vahekorra mõistmises. Nende erisuguste arusaamade ja vastukäivate seisukohtade iseloomu suhtes polnud aga asjaosalistel enestelgi veel küllal-

dast selgust: nii kirjanduselu üldise algelisuse kui ka teoreetilise mõtte mahajäämuse tõttu ei jõutud siis veel meetodi küsimuse arutlemiseni.

1850—70-ndate aastate eesti kirjandusele andis suurel määral ilmet romantiline suund (tema vastavate lokaalsete eripärasustega). Selle kaudu eeskätt õieti väljenduski kirjanduse rahvuslik ideestik, patriootiline eneseleidmine, ärkamise elevus. Kuid siinjuures väärib silmaspidamist asjaolu, et rahvuslikus kirjanduses juba selle varasemal kujunemisjärgul oli romantilise alge kõrval väga oluline koht ka valgustuslikul elemendil ning just nende läbipõimumine andis oma eriilme kõnesoleva aja kirjandusele. Valgustuslik joon oli teatavasti ajalooliselt varasem, rahvusromantilise tendentsi lisandumisega sai aga kirjandus täiesti uue ilme ja avanesid kaugemad arenguperspektiivid — nii ideelises kui ka kunstilises mõttes. Olles tihedasti seotud valgustusliku realismiga, aitas romantiline hoovus meie kirjanduses omakorda teed valmistada realismi täiuslikumaile vormidele; otsesel ülemineku- ja murrangujärgul pidid aga seejuures küllalt teravalt ilmnema ka lahknevused. Nõnda avaldusid arenguprotsessile omased vastuolulised seosed ja selle dialektiline olemus, erisuguste tendentside põimumine ning vaheldumine.

Kuivõrd eesti kirjandus oma kujunemisjärgul esindas peamiselt nn. rahvakirjandust selle mõiste ajaloolises tähenduses, siis ei avaldu loomingulise meetodi erijooned selles materjalis tema üldise vähenõudlikkuse tõttu enamasti kuigi selgesti — seda vähem, mida ilmsem oli autorite diletantlikkus ja didaktilis-moraliseerivate eesmärkide ülekaal. Ometi võimaldab seegi lugemisvara vähemalt üldise tendentsina näha arengu sisemisi seaduspärasusi, kirjanduse kasvamist tegelikkuse sügavama ja tõepärasema käsitlemise suunas.

Nagu teiste rahvaste, nii ka eesti kirjanduse areng näitab, et püüdlus elulise tõepärasuse poole saab viia järjekindlama realismini siis, kui on tekkinud selleks vajalikud objektiivsed tingimused — nii ühiskondlikus arengus kui ka sõnakunsti väljendusvõimalustes ja loomingulistes traditsioonides. Seesugused objektiivsed tingimused olidki senise arengu ja ettevalmistuse tulemusena meie kirjanduses tekkinud sajandi lõpukümnenditeks. Rahvusromantiline suund oli eelnenud perioodi jooksul oma edasiviiva osa põhiliselt täitnud ja hakkas seoses rahvusliku liikumise süveneva kriisiga üha enam esialgset tähtsust kaotama. Valgustusliku iseloomuga «eelrealismi», kus elutõde oli vähemal või rohkemal määral lahjendatud illustratiivsuse elementidega, hakkas eelkõige proosas asendama järjekindlam realism: detailide tõepärasuselt liikus kirjandus vähehaaval tüüpiliste olukordade ja tüüpiliste karakterite suunas, olustikulise tõetruuduse jooned hakkasid koonduma tegelikkuse laiemaks ning terviklikumaks panoraamiks. Need protsessid on osaliselt tähelepandavad M. Põdderi ja E. Aspe, eriti aga noore E. Vilde loomingus 80-ndail aastail; selles suunas liikusid ka J. Liiv, K. Krimm, Chr. Kannike jt. Kuigi samal ajal avaldus veel hilinenud puhanguna rahvusromantikat — ajaloolises proosas ja luules —, suundus kirjanduse põhihoovus 90-ndate aastate algupoolel juba

kriitilise realismi voolunõvasse. Suurel määral aitasid selleks kaasa ka väliskirjanduslikud mõjud ja eeskujud ning laienev tõlketegevus (millest lähem ülevaade allpool).

Loomingulise meetodi muutumise kõige olulisemaks põhjuseks olid kahtlemata muutused ühiskondlikus olemises ja demokraatliku mõtte jõudmine uude arengufaasi. Ajal, mil eesti rahvuse kujunemine oli põhiliselt teoks saanud ja hakkasid ikka selgemini ilmnema klassierinevused ning vastuolud kodanliku rahvuse piirides, kaotas senist rahvusromantikat toitnud ideoloogia järk-järgult oma pinna. Kerkisid uued sotsiaalsed probleemid, hakkasid levima uudsed ideed ja vaated; seni esiplaanil olnud rahvuslikele seisukohtadele lisandus midagi märksa avaramat, kaugemale ulatuvat. Nii tõusis juba 80-ndail aastail päevakorrale tööliskü̈simus, on teada esimesi mõtteliikumisi sotsialistlike ideede ümber, haritlaskonna eesrindlikumas osas hakkas järjest suuremal määral pinda võitma materialistlik ja ateistlik maailmavaade, süvenes huvi loodusteaduste vastu. Need käärimised üldises elutunnetuses, mõttelaadis ja mentaliteedis olid esialgu vähe märgatavad ja haarasid kas üksikisikuid või väikesi rühmitusi, kuid midagi nendest liikumistest jõudis siiski ka trükisõnasse ning mõjutas laiematki avalikkust. Ilukirjandus tegi selle edasiliikumise kaasa — oma spetsiifika kohaselt ja oma eriprobleemidega.

Ajastus eneses eostunud uued ideed ja teiste maade realistliku kirjandusega tutvumine avasid senisest märksa paljulubavamaid perspektiive ümbritseva tegelikkuse mõistmiseks ja kujutamiseks, seda eriti kõige arenemisvõimelisemaile, uuele vastuvõtlikumaile autoreile. Esirinnas sammus siin noor E. Vilde, kes oma isiklike eelduste, andelaadi ja võimekuse poolest oli otsekui kutsutud kirjandust uude arengujärku viima, teisi vaatesuundi avama. See ei võinud märkamata jääda ka vastasleeris, sest juba 1886. aastal nägi reaktsiooniline «Tallinna Sõber» Vildes niisugust autorit, kes oma teadmised ammutavat «võeramaa Demokratlaste ärritavatest kirjadest», mis «Sozialdemokratlaste ja teiste lõhkujate erakondade kasvatamiseks kirjutatud on». Tollal oli see küll alles suur liialdus, kuid mitte ilma tähenduseta edaspidise jaoks. Aasta hiljem nimetati «Valguses» Vilde jutustusi «liiderlikeks» ning «iga ausama ja peenema kombe vastaliseks» (need sõnad tulid paraku teise andeka noore kirjaniku Juhan Liivi sulest, kes oli märksa tugevamini kinni rutiini kammitsais). Sellele süüdistusele vastu vaieldes toonitas Vilde juba otseselt enda asumist «reallilisel seisupaigal» ja püüdis ühtlasi selgitada realistliku meetodi põhiolemust («aega, elu ja inimesi kirjeldada, nagu nad tõesti on») ning selle erinevust «paleuslikust luulest», romantilisest kujutluslaadist. Teadlik ja veendunud realismi positsioonidele jõudmine juba 80-ndate aastate teisel poolel, ehkki ta seda oma loomingus veel täiesti järjekindlalt rakendada ei suutnud, näitab Vildet kui kirjandusliku liikumise avangardisti, kellena tal oli täita väga tähelepanuväärne osa.

Et teisedki tunnetasid vajadust algupärase kirjanduse lähendamiseks rahva tegelikule elule ja püüdlustele, seda näitas K. Krimmi sellesisuline

sõnavõtt «Virulases» 1886. aastal, kuigi ta oma umbmääraselt sõnastatud arutluses paistab eelistavat teatavat realismi ja romantismi sünteesi. Toimetaja J. Järv, kes seda kõnelust jätkas, tegi (terminite tolleaegse tähendussisu kohaselt) koguni vahet «realilise», «idealilise», romantilise ja rahvaliku kirjanduse vahel, pidades kõige kohasemaks viimast. Oma põhihoiakult aitasid mõlemad kirjutised teed tasandada realismile, ja ka otseseks eeskujuks soovitatud autorid (B. Bjørnson, B. Auerbach, P. Päivärinta) kuuluvad kriitilise realismi eelkäijate hulka.

1888. aastal tekitasid ajakirjanduses laialdast poleemikat «Oma Maa» toimetaja J. Jõgeveri järsutoonilised kirjutised, milles tühiseks «luuleuduks» nimetati juba oma mõtte ja algse tähenduse kaotanud rahvusliku ärkamise aegsete hüüdsõnade korrutamist. See kriitika muutunud olusuhetes tühjaks sõnakõlinaks mandunud isamaaliku tundlemise vastu oli olulisel määral põhjendatud ja aitas kahtlemata kaudselt omajagu kaasa asjalikuma elukäsituse ning ka realistlike tendentside võidulepääsule. Teiselt poolt ei saa aga jätta arvesse võtmata, et Jõgever oma seisukohtades tugines nähtavasti peamiselt majanduslikust edust huvitatud külakodanlusele ja (kandes ka ilmseid vene tšinovniklik-kiriklike ringkondade mõjusid) oli liiga ennatlik ning ühekülgne oma nihilismi kalduvas skepsises rahvusliku ideestiku suhtes. Laiades hulkades polnud rahvuslik liikumine tollal ju veel lõppenud ja patriootilisel luulel oli teatav osa täita ka ähvardava ümberrahvustamisohu tingimustes.

Kuid seda, et nn. järelromantilise, epigoonliku kirjanduse ja pseudoluulelise ilutsemise asemele on vaja midagi tüsedamat ning tõsielulisemat, hakati kõnesoleval ajal ikka tungivamalt tajuma. Ka A. Grenzstein, kes alles 1884. aastal oli Zola'd häbiväärseks sopakirjanikuks kirunud, asus 1890. aastal oma ajalehes kuulsat prantsuse autorit meie noortele kirjanikele otseseks eeskujuks seadma. Kuid seejuures ei tõstnud ta siiski Zola'd esile kui suurt ühiskonnakriitikut, vaid üksnes kui oskuslikku «elutõsiste piltide» maalijat; soovitades seesuguse seemne külvamist meiegi kirjanduspõllule «puhastatud kujul», kutsus «Oleviku» toimetaja üles «rahvalikke külajutte» kirjutama. Kuivõrd need seisukohad olid piiratumad Vilde omadest, nähtub sellestki, et «Olevik» suhtus Vilde loomingusse tollal kaunis erapoolikult ja puhuti isegi otse kiuslikult (süüdistused plagieerimises jne.).

Kõige ägedamaks uue suuna vastaseks oli J. Kõrvi «Valgus», seda enam, et toimetaja (terava kriitika pärast tema enese teoste aadressil) kandis Vilde vastu ka isiklikku vimma. Ta manitses mingi uduse idealismi positsioonidelt kirjanikke elust «sündsaid eeskujusid» leidma ja kombelisuse ning vooruse võidukäiku kujutama, püüdes samal ajal Vildet (ehkki enamasti otseselt nimetamata) tembeldada ebamoraalsuse apostliks, karskusevastaseks jne. Seda äärmiselt vulgaarset käsitust realismist kui elu «sopaste külgede» eelistamisest jagasid tollal enamasti ka konservatiiv-klerikaalse leeri kirjamehed; üsnagi iseloomulikuks võib selles suhtes pidada näiteks M. Kampmanni, kes Vildega polemiseerides 1891. aas-

tal «Sakalas» suure enesekindlusega väitis, et «realismust» põlgavat «iga haritud ja kombelik lugeja». Sisuliselt on see täies kooskõlas «Ristirahva Pühapäeva Lehe» seisukohtadega, kus kirjutati 1893. aastal: «Vilde ei oska mitte ühtainust tõsist ristiinimest lugeja silma ette kujustada, [---] ülepea käib tema raamatutest niisugune kergemeelne ja tundmuseta õhk läbi, keda võeras keeles nimetatakse «frivol».» Seepärast on täiesti arusaadav, et Vilde esindatav kriitiline realism pidi olema orgaaniliselt võõras ja vastuhakkav ka V. Reimani ja A. Jürgensteini laadi tegelastele, kes taotlesid talupoegliku patriarhaalsuse ning kodanlik-klerikaalse ideestiku ühtesulatamist kirjanduses. Kuigi ka näiteks Jürgenstein pidas end hiljem realismi pooldajaks, erinesid tema arusaamad realismist oluliselt Vilde omadest, sest nendesse ei mahtunud üldse materialistlik maailmamõistmine, majanduselu probleemid, klassivastuolude nägemine jm. kriitilisele realismile tunnuslikud jooned, vaid esiplaanile seati moraaliprobleemid.

Vilde oma arutlustes ja poleemilistes väljaastumistes rõhutas järjekindlalt tegelikkuse tõepärast kujutamist: elu ja inimesi esitatagu kirjanduses niisugustena, nagu nad on, mitte aga, nagu mõne «eluküpsuseta sulemehe äritatud pääaju kujutada püüab», sest säärane asi «ei ole enam luule ega kunst, ta on luulevõimu haiglane palavik». Nendesamade järelromantismi vastu sihitud mõttekäikude kirjanduslikuks väljenduseks oli ka Vilde pilkejutt «Suguvend Johannes», mille hädakangelases ta välja naeris elukauget luuleilutsust. Ligilähedalt samas vaimus alustas oma pamfletti «Ühe kirjaniku päevaraamatust» ka Juhan Liiv (mõlemad tööd ilmusid üheaegselt 1891. aastal, esimene «Postimehes», teine «Olevikus»), aga end «Suguvend Johannesest» riivatuna tundes pööras ta lõpuks pilke teraviku Vilde vastu. Järgmisel aastal avaldas ajalooliste jutustuste autorina tuntud E. Bornhöhe omakorda satiirilise raamatu «Tallinna narrid ja narrikesed», milles ta andis muu hulgas hävitava kirjandusliku karikatuuri elust mahajäänud literaatidest. Oli ka teisi autoreid, kes ajakirjanduses esinesid realistliku suuna toetajatena. Vilde uutes jutustustes («Karikas kihvti», «Kippari unerohi» jt.) süvenev sotsiaalsete pahede kriitika leidis ikka laiemat tunnustamist ja tõi realismile aina rohkem poolehoidjaid. Pärast «Varju» kirjutamist avaldatud vestes «Esimesed kirjaniku tundmused» deklareeris ka Juhan Liiv oma lõplikku seljapööramist «nüriks tehtud» kirjanduslikule maitsele, mis end toidab «Münchhauseni imelugudega, tapmistega, musudega ja kõrvalopsudega».

Realismi esiletõusmine ja kindlustumine oligi kõige ilmsem ning vaieldamatum proosa alal, seda eeskätt tänu Vildele, kes saavutas 90-ndail aastail silmapaistvaid tulemusi oma loominguliste eelduste väljakujunemise tõttu, mida omakorda soodustas tutvumine marksistliku õpetusega. Tema romaani «Külmale maale» (1896) on peetud niisuguseks tähtteoseks, millest võiks arvata kriitilise realismi kindlat võidulepääsu eesti kirjanduses. Mõni aasta hiljem astus Vilde kõrvale tugeva prosaistina E. Peterson-Särgava, kes oli viljastavaid mõjutusi saanud suurtelt vene realistidelt. Samal ajal arenes realismi teel oma jutu- ja näitekirjanduslikus loo-

mingus ka A. Kitzberg, ehkki teda sellal veel ei saa kriitiliseks realistiks pidada. Luules esindasid realistlike tendentside tugevnemist kõige arvestatavamalt J. Tamm, K. E. Sööt ja A. Haava, samuti Juhan Liiv (viimase värsid jõudsid trükki mõnevõrra hiljem).

Üleminek realismile oleks kahtlemata võinud olla hoogsam ja tulemusrikkamgi, kui seda oleks soodustanud teoreetilise ning kriitilise mõtte suurem küpsus ja kui samas suunas arenenud autorid oleksid suutnud koonduda mingiks kirjanduslikuks rühmituseks. Tegelikult valitses aga kirjanduslikes arusaamades üldse ja loomingulise meetodi küsimuses eriti kaua aega suur kirevus ning selgusetus. Enamik autoreist tajus ajanõudeid pigem intuitiivselt kui teadlikult ja iga kirjamehe realismile lähenemise tee oli isesugune, tihti konarlik ning käänuline. Sellepärast on ka arusaadav, et esialgu säilis nende loomingus teatavaid väikekodanliku romantika sugemeid ja et kaugeltki mitte kõik ei näinud kaasaegse ühiskonna vastuolusid sellise teravusega kui Vilde. Ent kõigele vaatamata tähendas sajandi lõpukümnendeil toimunud kirjandusliku meetodi asendumine suurt edasiminekut. Selle tulemusena avanes eesti kirjandusele tee senise tunduva mahajäämuse ületamiseks nii probleemistiku kui ka kunstilise laadi poolest ja sajandivahetuseks võis ta mõningate oma tippudega ulatuda juba üldeuroopaliku kirjandusliku tasemeni.

Tõlketegevuse laienemine, kirjanduslike sidemete tihenemine. Ilukirjanduse tõlkimine teistest keeltest hoogustus sajandi lõpukümnendeil järsult ja võttis üha laiema ulatuse, andes omakorda tunnistust meie kirjanduselu tihenevast seostumisest juhtivate kultuurimaade ja naaberrahvaste kirjandusega. Seejuures pälvivad eeskätt tähelepanu kaks iseloomulikku joont: esiteks avardus tunduvalt tõlgitava kirjanduse «geograafia», teiseks hakati nõudma seniste liigvabaduste vältimist suhtumises võõraste autorite teostesse ja taotlema suuremat täpsust tõlgitava teksti edasiandmisel. Kui varem oli originaali autor täiesti jäänud eesti keeles ümbersõnastaja varju, siis nüüd — seoses süveneva kirjandusliku kultuuriga — tõusid oma õigustesse ka väliskirjanikud ja hakkasid omandama teatavat kohta lugejategi teadvuses. Väliskirjanduse laienevale tundmisele aitasid omakorda kaasa sagenevad tutvustava iseloomuga kirjutised ja mitmekesine informatsiooniline materjal ajakirjanduses. Ka kirjanduslikes arutlustes ja väitlustes osutati juba õige sageli mitte üksnes saksa, vaid ka vene, prantsuse, soome ja skandinaavia autoritele, mis annab tunnistust üldise kirjandusliku silmapiiri avardumisest.

Tõlkimise ulatuse poolest oli küll saksa kirjandus kõnesolevalgi ajal esikohal, mis seletub peaasjalikult saksa keele laialdase tundmisega. Kuid seejuures oli suures ülekaalus mitmesugune odav meelelahutus- ja põnevuskirjandus (eriti ajalehtedes avaldatud lektüüri osas), millega võrreldes kestvama väärtusega teoseid on tõlgitud hämmastavalt vähe. Kümnete ja kümnete kaupa ilmus nii perioodikas kui ka raamatutena romaane ja jutustusi autoreilt, kellest kirjanduslugu midagi ei tea. Üks tõlgitavamaid oli näiteks suursugune pseudonüüm sir John Retcliffe (tegelikult

H. Goedsche), kelle kurikuulus «Villafranka» lohises läbi «Valguse» lisalehe kuue aastakäigu! Säherduste seast on isegi väikekodanlik-sentimentaalsete perekonnaromaanide sepitsejad E. Marlitt ja E. Werner veel teataval määral silmahakkavad; vähemalt 80-ndail aastail võisid viimased meie lugejaskonnale midagi pakkuda (eeskätt teatava vabameelse hoiakuga ja seisuslike vaheseinte taunimisega), mistõttu Marlitti avaldati «Sakala Lisalehes» Jakobsoni päevil ja noor Vilde tõlkis «Virulasele» Wernerit. Tuntumatest kirjanikest on 80-ndatel aastatel esindatud nii ajakirjanduse veergudel kui ka raamatutega W. Hauff ja Th. Körner, kuid ka A. Kotzebue. Uuemast kirjandusest tutvustati sellal üsna ulatuslikult P. Heyset, samuti avaldati B. Auerbachi ja 90-ndail aastail (eriti ajalehtedes) austerlase P. Roseggeri jutte. Nimetamist väärivad veel üksikud R. Kneiseli, E. Wicherti, W. H. Riehli, R. Vossi ja M. Ringi teoste tõlked. Üks menukamaid autoreid oli noorsookirjanik F. Hoffmann, kellelt ilmus terveni 12 raamatut. 1891. aastal avaldas «Olevik» H. Sudermanni «Mure», ent mingit murrangut saksa kirjanduse tõlkimisse seegi enesega ei toonud, vaid kadus rohkete kriminaal- ja pseudoajalooliste romaanide voolu. Suuremaid nimesid kohtame veel üksnes paari näidenditõlke kaanel (Lessingi «Minna von Barnhelm» 1897, Schilleri «Röövlid» 1898).

Saksa luulet tõlgiti ja avaldati ajakirjanduses kõnesoleval ajal üsna ulatuslikult, kusjuures eelistatuim autor oli Heine — siiski mitte poliitilise ja ühiskonnakriitilise luuletajana, vaid peamiselt armastuslüürikuna. Schillerilt ja Goethelt on tõlgitud eeskätt ballaade. Teataval määral leidsid tee eesti lugeja ette ka XIX sajandi esimese poole hilisromantikud (N. Lenau, A. v. Chamisso, G. Geibel, L. Uhland, J. v. Eichendorff jt.), kuid kaasajale lähemal seisnud saksa luule on peaaegu täiesti kõrvale jäänud.

Tähelepandavat tõusu näitas sajandi lõpukümnenditel vene kirjanduse tõlkimine, mida varem oli avaldatud üsna piiratud ulatuses (ja sedagi osalt saksa keele vahendusel). Vene keele oskuse kasvamisega kirjameeste seas — mitmedki neist olid hariduse saanud vene õppekeelega Tartu seminaris — ja rahvusliku liikumise demokraatlikule suunale omaste vene rahvale ning vene kultuurile lähenemise püüetega seletubki see huvitõus, mis tegi lõpu saksa mõjude senisele ainuvalitsusele. Vene kirjandust avaldati 80—90-ndail aastail juba peaaegu niisamasugusel hulgal kui saksa oma, puhuti oli see (eriti ajakirjanduses) isegi ülekaalus. Seejuures väärib eriti märkimist, et kui saksa keelest tõlgiti kõige rohkem kergekaalulist ajaviite- ja noorsookirjandust, siis vene keelest tõlgitu hulgas olid igati valitseval kohal väljapaistvad realistlikud autorid.

Suhteliselt kõige ulatuslikumalt on esialgu tõlgitud Turgenevit: 80-ndail aastail ilmus ajakirjanduses üle kahekümne tema jutustuse (peamiselt «Küti kirjadest») ja lühipala, samal ajal avaldati ka raamatutena kaks jutuvalimikku (1882 ja 1890); hiljem lisandusid perioodikas ilmunule veel «Luule kõnes» (1892) ja «Mõisnikkude pesa» (1900). Elavat tähelepanu leidis Puškini proosa: ilmusid «Dubrovski» (ajalehes 1880. aastal,

raamatuna sajandi lõpul), «Padaemand» (1884 ja 1895), samuti avaldati ajalehtedes «Belkini jutustusi» (osa neist korduvalt eri tõlkeis). Gogoli «Surnud hingede» avaldamine «Omas Maas» küll katkes ajakirja seismajäämise tõttu, kuid ilmusid mitmed tema jutustused ja näidend «Vanapoisi kihlus» (1899). Üksikuid osi avaldati ajakirjanduses Lermontovi «Meie aja kangelasest» (1883, 1885). Vanemast kirjandusest on tähelepanu leidnud Karamzin, tema «Vaene Liisa» ilmus isegi kolmes tõlkes (1886, 1890 ja 1894). L. Tolstoiga sai eesti lugeja 80-ndail aastail tutvuda «Kaukasuse vangi» (1887) ja mõne ajakirjanduses avaldatud moraliseeriva lühipala kaudu, 1893. aastast hakkas aga «Valguse» lisas ilmuma juba tema «Sõja ja rahu» tõlge — siiski lühendustega ja tasemelt vähenõudlikuna. Selle suurromaani uus, oma aja kohta juba igati väljapaistev tõlge M. Põdderilt (J. Tamme ja M. Neumanni osavõtul) ilmus 1898. aastal «Postimehes» ja ka eraldi raamatuna. 80-ndate aastate lõpul ja 90-ndail aastail lisandusid ülalnimetatuile üksikute teostega veel Dostojevski, Leskov, Korolenko, Saltõkov-Štšedrin, Grigorovitš, Uspenski, Garšin, Tšehhov, Garin ja veel terve hulk väiksema tähtsusega vene proosakirjanikke (nii on näiteks perioodikas hulgaliselt avaldatud G. Danilevski, A. K. Tolstoi jt. töid).

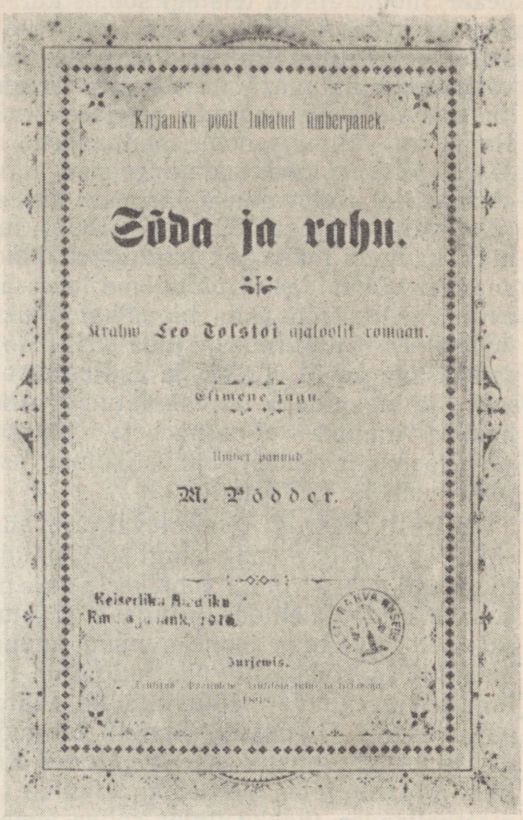
Kirjaniku poolt lubatud ümberpanek.

Sõda ja rahu.

Kraahw Leo Tolstoi ajaloolit romaan.

Esimene jagu.

Ilmsex pannud

M. Pödder.

Keiserliku Ajaloolise Ühingu raamatukogu. 1914.

Jurjewis.

Vene luulet tõlgiti eriti rohkesti 80-ndate aastate teisel poolel (30—40 luuletust iga aasta). Kõige elavamat huvi on äratanud Lermontovi ja Puškini looming, kusjuures hinnatavaks saavutuseks võib pidada nende tähtsamate poeemide avaldamist. Väga populaarseks said eesti lugejate hulgas Krõlovi valmid (ilmusid 1897. aastal ka raamatuna), samuti tõlgiti Dmitrijevi valme. Üsnagi ulatuslikult tutvustati eesti keeles veel Koltsovi, Maikovi ja Nikitini luulet. Viljakamaiks vene luule tõlkijateks kujunesid J. Tamm

ja G. Wulff-Õis (mõlemad Tartu seminari kasvandikud), kellele lisandusid veel T. Kuusik, J. Kunder, K. E. Sööt, G. E. Luiga jt.

Arvestatavat edu saavutati soome kirjanduse tõlkimisel, kuna mitmed kirjamehed (M. Lipp, M. J. Eisen) oskasid soome keelt ja olid Soomes käies ka sealsete kirjanikega isiklikult kokku puutunud. Juba 80-ndate aastate algupoolel anti välja mitu raamatut soome proosakirjandusest: K. Suomalaineni novellivalimik (1881) ja M. Lipu tõlgitud ning koostatud «Soome Uudisjutud» kolmes andes (1882—1885), mis sisaldab peale Suomalaineni teistegi soome külarealistide Th. Hahnssoni ja P. Päivärinta jutte. Ajakirjanduses avaldatud väheste soome autorite hulgas oli sellal eelistatuim Päivärinta, kelle töödest 1892. aastal ilmus ka väike valimik raamatuna. Varasematest kirjameestest on veel esindatud Z. Topelius kahe eeskätt noortele lugejatele määratud väljaandega (1891, 1898). Ilmus ka valimik soome muinasjutte (1898). Märkimata ei saa jätta M. J. Eiseni tööd soome eepose tutvustamisel: 1883. aastal ilmunud «Väikesele Kalevalale» järgnes hiljem juba terve värssides tõlgitud «Kalevala» (I jagu 1891, II — 1898), mis küll originaali kunstilisest tasemest kaugele maha jäi, kuid ometi hõimurahva suurteosest teatavat osasaamist võimaldas. Muu soome luule avaldamine tolleaegses perioodikas osutub suhteliselt üsna tagasihoidlikuks. Proosast ilmus 90-ndail aastail «Olevikus» ja «Lindas» juba kriitilise realisti M. Canthi teoseid, sealsamas aga ka M. Talvio ja J. Reijoneni külajutte. Esialgu üksikute jutukeste ja laastudega on esindatud J. Aho, kelle töid juba rohkemal hulgal hakkas ilmuma «Postimehes» ja selle lisades sajandi lõpuaastail (J. Ploompuu tõlkes). Juhuslikumalt esinesid soome autoreist veel Kauppis-Heikki ja T. Pakkala.

Kiiresti kasvas kõnesoleval ajavahemikul prantsuse kirjanduse osa, ehkki enamasti — nagu inglise kirjandusegi puhul — oli tegemist kaudtõlgetega saksa või ka vene keele vahendusel. Kuna peamiseks avaldamiskohaks olid ajalehtede jutulisad (raamatuid ilmus ainult üksikuid), siis sai iseloomulikuks jooneks nüüd ammugi unustatud autorite ajaviiteromaanide ja põnevuslugude hulgaline tõlkimine. Ei saanud kuigi head ja lugejaid arendavat mõju olla ka säärastel kirjanikel, nagu E. Sue või palju esinev G. Ohnet, samuti kui mõneti küsitavaks saavutuseks jääb A. Dumas' hiiglaslik «Grahv Monte Kristo». Kahtlemata hinnatavamaks tuleb pidada Jules Verne'i romaanide avaldamist nii raamatutena kui ka ajalehelisades (kokku ilmus seitse tema romaani, mõned seejuures korduvalt). Varasemaist romantikuist on juba 80-ndail aastail tõlgitud nii Chateaubriand'i kui ka A. de Vigny'd. Tähelepandav on, et samal ajal ilmuvad ka mõned Maupassant'i novellid («Meelejahutajas» 1882, «Omas Maas» 1889), kellele 90-ndate aastate algul lisandub juba Zola. Viimaselt avaldati peale lühemate tööde ka terve rida romaane (esimese tõlkis 1894. aastal muide E. Vilde), ehkki muudetud pealkirjadega. Sajandi lõpul oli Zola prantsuse väärtkirjanduse tõlgete hulgas igati esikohal, kusjuures

ta jõudis eesti lugejate ette suhteliselt üsnagi kiiresti (näiteks 1892. aastal avaldatud «Le débâcle» ilmus meil pealkirjaga «Vaenlase võimu all» 1899. aastal). Üsna sajandivahetusel on tõlgitud ka Hugo'd («Viimne päev enne surma», 1900). Prantsuse luulet jõudis kõnesoleval ajal eesti keelde vähe ja juhuslikult.

Mis puutub ingliskeelsesse kirjandusse, siis selle tõlgete hulgas langeb üsna oluline osa ameerika autoritele, kes esialgu on isegi ülekaalus. Ajalehtedes ilmunud paladele lisandus 1884. aastal raamatuke «Ameerika uudisjutud», avaldati mitmeid F. Cooperi romaane. Peatselt on end ka inglise ja ameerika autorite puhul maksma pannud ajalehetoimetuste püüe lugejaid paeluda seiklusromaanidega, mille hulk aasta-aastalt suurenes (näiteks H. Conway, H. R. Haggard, M. Read jt.). Ulatuslikult on esindatud kriminaaljuttude «klassik» Conan Doyle (E. Vilde tõlkes). Nende autorite romaane ilmus ka raamatutena. Vanemast inglise kirjandusest on Defoe «Robinson Crusoe» ümberjutustusi korduvalt avaldatud (1891. aastal kahes eri väljaandes, hiljem veel 1895 ja 1897). Paar Scott'i ajaloolist romaani ilmus ajalehtedes («Virmalises» 1888 «Kentin Durward» ja «Valguse» lisas 1894 «Kaitsev-nõidusabinõu»); avaldati ka E. G. Bulweri «Pompeji viimsed päevad» («Olevik» 1888). Kõige selle kõrval on inglise realistliku kirjanduse paremik suhteliselt koguni vaeslapse ossa jäänud, esindatud on õieti ainult Dickens üksikute lühijuttudega ajalehtedes ja kahe eraldi väljaantud jutustusega (1882 ja 1898). Suhteliselt rohkem tähelepanu on leidnud ameerika humorist Mark Twain, kelle jutte ilmus 90-ndail aastail üsna arvukalt (üks peamisi tõlkijaid oli jällegi E. Vilde). Peale ülalnimetatute on veel avaldamist leidnud üksikud R. Kiplingi, Jerome K. Jerome'i, E. A. Poe', R. Stevensoni jt. teosed. «Vanemuises» tehti sellal algust ka Shakespeare'i lavastamisega, kuid trükki tema draamateoseid siis ei jõudnud. Luulet on inglise keelest tõlgitud üsna napilt, peamiselt J. Nebocati poolt (E. Elliott, Ch. Kingsley jt.). 1895. aastal anti välja raamatuna Miltoni «Kadunud ja jälleleitud Paradiis», kuid ümberjutustusena proosas.

Elavat huvi on äratanud ungari kirjanik Mór Jókai, kelle teosed leidsid avaldamist perioodikas ja terve rea raamatutena (1886, 1894, 1898 ja 1899). Ka ungari poeesia — eeskätt muidugi Petőfi — on esindatud mitmekümne luuletusega (J. Parve, K. E. Söödi jt. tõlkes). Muus osas tuleks veel nimetada esimest tutvust Skandinaaviamaade autoritega (muidugi saksa keele vahendusel, nagu toimus ka ungari autorite tõlkimine), kusjuures esikohal on igas suhtes norra kirjandus. Rohket tähelepanu leidsid B. Bjørnsoni külajutud: alates juba 1882. aastal «Meelejahutajas» ilmunud «Sünnöve Solbakkeniga» on ta esikohal kuni sajandi lõpuni — kokku üle kümne teosega, millest osa ilmus korduvaltki (tõlkijateks J. Liiv, M. Põdder jt.). Teistest tuntumatest norra realistidest kohtame eesti ajakirjanduses veel Jonas Lie'd ja A. L. Kielland'it; viimase romaan «Garman ja Worse» (J. V. Veski tõlkes) ilmus 1899. aastal eraldi raamatuna. Taani kirjandusest on valitseval kohal H. Chr. Andersen oma muinasjuttudega;

mõningate lühipaladega on esindatud ka kriitiline realist H. Pontoppidan. Rootsi autoreist on tõlgitud 90-ndail aastail peamiselt üksnes A. Hedenstjerna humoorikaid lühijutte (paarikümne ümber), alles üsna sajandi veerul ilmus ka S. Lagerlöf.

Ei saa lõpuks märkimata jätta J. Bergmanni tööd kreeka klassikalise luule tõlkimisel (osad «Odüsseiast», «Batrahhomüomahhia»), K. A. Hermanni tõlkeid õige paljude rahvaste luulest laulutekstidena jne.

Eeltoodud ülevaadegi lubab teha järelduse, et eesti lugejaskonna kirjanduslik silmaring sajandi lõpukümnendeil õige tunduvalt avardus, ühtlasi mitmekesistusid kirjanduslikud mõjud ja sidemed. Kuigi väga rohkesti, nagu öeldud, avaldati ka küsitava väärtusega ajaviitelektüüri, jõudis ometi meie lugejate ette hulk püsiva tähtsusega ja maailmakirjanduse paremikku kuuluvaid teoseid. Pole seejuures liigne veel kord rõhutada, et kõige sisukam ja parema valikuga oli tõlketegevus just vene realistliku kirjanduse osas. Teiste maade suurte sõnameistrite loomingu tõlkimine eesti keelde aitas seejuures oluliselt kaasa üldise kirjanduskultuuri tõusule, soodustas kunstiliste väljendusvõimaluste mitmekesistumist ja kirjanduskeele arengut. Kõik see ei jätnud oma mõju avaldamata ka algupärase loomingu tasemele. Eriti tähtsaks tuleb hinnata tõlkekirjanduse osa realismi kujunemisel ja kindlustumisel eesti kirjanduses.

Seoses tõlketegevuse suure mahulise kasvamisega pidi kõnesoleval ajal vältimatult lõpp tulema ka senisele kirjanduslike eeskujude ja laenude praktikale. See, mis rahvusliku kirjanduse kujunemise ja arengu varasemal järgul oli olnud omajagu vajalik ning isegi seaduspärane (seda teed on käidud ka teistes maades ja meil kasutasid seda kõige teenekamadki autorid), osutus nüüd märksa teisenenud tingimustes juba aegunuks ning säärasena taunitavaks. 80-ndate aastate teisel poolel hakkas ajakirjanduses ikka sagedamini kuulduma etteheiteid nende aadressil, kes tõlgitud või vabalt ümberpandud teoseid oma nime all avaldavad, tõelist autorit sootuks märkimata jättes. Lõplikult diskrediteeris end seesugune «loominguline menetlus» seoses kirjandusliku skandaaliga, mis puhkes 1894. a. algul J. Kõrvi «Luigemäe Olli» ümber: see 1890. aastal EKmS-i võidupeol algupärase romaanina esimese auhinnaga kroonitud teos osutus nimelt Chateaubriand'i «Atala» vabaks töötluseks. Sealtpeale võis autorsuse ning algupärasuse küsimuses olla ainult üks seisukoht: range vahetegemine originaali ja tõlke vahel sai enesestmõistetavaks nõudeks, millest kõrvalekaldumist käsitati kirjandusliku eetika rikkumisena.

Kirjanduslike sidemete teine külg — eesti autorite loomingu tõlkimine ja tutvustamine väljaspool — jäi kõnesoleval perioodil ühiskondlik-ajalooliste tingimuste ebasoodsuse tõttu alles üpris kõhetuks, selle vähese äramärkimine ei nõua kuigi palju ruumi. Olulisemaid edusamme olid «Kalevipoja» tõlkimine vene keelde (J. Truusmanni sõnasõnaline proosatõlge 1886—1889, N. Aleksejevi esimese 10 loo värsstõlge 1893—1897) ja eepose uue heatasemelise täieliku tõlke ilmumine saksa keeles F. Löwelt (1900); viimase tõlkes olid varem ilmunud ka «Ennemuistsed jutud». Peale selle

ilmusid «Kalevipoja» sisujutustused soome ja rootsi keeles (mõlemad 1884), tutvustav ülevaade prantsuse keeles ja ulatuslikum ümberjutustus inglise keeles koos Kreutzwaldi muinasjuttudega (mõlemad 1894). Väikeses antoloogias «Поэты Финляндии и Эстляндии» (1898) esitati vene lugejaile näiteid Kreutzwaldi, Koidula, M. Veske jt. meie luuletajate loomingust. Mõningat huvi eesti kirjanduse tõlkimise vastu ilmutati Soomes, kus avaldati ajalehtedes või raamatutena E. Bornhöhe «Tasuja», L. Suburgi «Liina», J. Pärna «Oma tuba, oma luba» ja rida lühemaid palasid, luulest eeskätt Koidula, Söödi ja Haava värsse. Soome ajalehtedes ilmus ka üksikuid tutvustavaid sõnumeid eesti kirjanduse kohta; muu hulgas märgiti näiteks juba 1891. a. «Uusi Suometaris» tunnustavalt Vilde edasiviivat osa. 90-ndail aastail ilmus Vilde ja Juhan Liivi mõningaid jutustusi saksa, vene, soome ja läti keeles.

Suurtes joontes ongi see peaaegu kõik. Igatahes liiga vähene, et võiks kuigivõrd kõnelda eesti kirjanduse tundmisest naaberrahvastegi juures, kaugematest maadest hoopis rääkimata. Need vähesed tõlked olid alles otsekui esimesed sõnumiviijad ühe äsja iseseisvama rahvuskultuurilise arengu teele jõudnud rahva kirjandusest. Pääsemine oma keelepiiride kitsusest suure maailma avalikkuse ette pidi paraku veel kauaks jääma juhuslikuks ja vaevaliseks, kuigi juba üht-teist oleks omaltki poolt anda olnud üldisse kirjanduslikku vahetusringlusse.

BIBLIOGRAAFIA

Üldist

II. Из архива князя С. В. Шаховского, I—III. С. Петербург, 1885—1910. ▪ H. Rosenthal, Kulturbestrebungen des estnischen Volkes während eines Menschenalters (1869—1900). Reval 1912. ▪ G. Suits, Sihid ja vaated. Helsingi 1906. ▪ Postimees 1857—1907. 50-aastase kestuse mälestuseks. Trt. 1909. ▪ A. Kruusberg, A. Grenzsteini müüdavus. EKirj. 1921, nr. 3—6, lk. 82—93, 116—122, 141—153, 171—179. ▪ J. Kurrik, Vilksatused ärkamisajast. EKirj. 1922, nr. 6 ja 7, lk. 181—193, 239—249. ▪ H. Raudsepp, Eesti ilukirjanduse murdjoontest aastasaja vahetusel. EKirj. 1922, nr. 10/11, lk. 337—348. ▪ H. Prants, Ajakirjandus veerandsaja aasta eest. EKirj. 1922, nr. 10/11 ja 12, lk. 367—372, 416—423. ▪ J. Kõpp, Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalugu I. Trt. 1925. ▪ Fr. Tuglas, Ado Grenzsteini lahkumine. Trt. 1926. ▪ Fr. Tuglas, Eesti Kirjameeste Selts. Trt. 1932. ▪ Tartu üliõpilaskonna ajalugu seoses eesti üliõpilaskonna ajalooga. Toimet. J. Vasar. Trt. 1932. ▪ R. Antik, Eesti raamat 1535—1935. Trt. 1936. ▪ K. Taev, Realistliku kirjanduse sissetung ja selle tähendus rahva arengus. — Raamatu osa Eesti arengus. Trt. 1935, lk. 264—274. ▪ H. Helm, Lühike eesti ajakirjanduse ajalugu. Trt. 1936. ▪ J. Roos, Jaan Tõnissoni vaated kirjandusele. Lng. 1938, nr. 10, lk. 1094—1100. ▪ H. Kruus, Eesti Aleksandrikool. Trt. 1939. ▪ B. Kangro, Realismi läbimurd. Lng. 1941, nr. 2, lk. 220—233. ▪ H. Salu, Ajalehe jutunurk ja eesti proosakirjandus sajandivahetusel. — Tuul üle mere. Tampere 1965, lk. 188—206.

H. Kruus, Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel. Tln. 1957. ▪ Põhijooni majandusliku mõtte ajaloost Eestis XIX sajandil. (Toimet. L. Brutus ja L. Loone.) Tln. 1958. ▪ K. Kääri, Romaani žanritunnustest ja esimese eesti romaani küsimusest. KKirj. 1960, nr. 1, lk. 1—15. ▪ N. Andresen, Kirjandusliku realismi mõttest 1880-ndail aastail. KKirj. 1960, nr. 3, lk. 152—156. ▪ E. Nirk, Romantismi ja realismi probleemist XIX sajandi eesti kirjanduses. KKirj. 1962, nr. 11 ja 12, lk. 641—655, 710—722.

▪ V. Alttoa, Eesti kirjanduskriitika aastail 1882—1885. KKirj. 1963, nr. 4 ja 6, lk. 210—216, 348—356. ▪ E. Nirk, Kirjanduselu kontuure möödunud sajandi veerult. Lng. 1965, nr. 10, lk. 1572—1587. ▪ O. Ibius, Eestikeelne saksa ajakirjandus XIX sajandi teisel poolel. KKirj. 1965, nr. 10 ja 11, lk. 600—606, 669—674.

Kirjanduslikest sidemeist

II. B. Sööt, Heine Fr. R. Kreutzwald'i, C. R. Jakobson'i, L. Koidula ja A. Haava lüürikas. EKirj. 1928, nr. 10, lk. 528—550. ▪ A. Anni, Soome kirjandus Eestis. EKirj. 1931, nr. 2, lk. 71—87 (= Tervitus lahe tagant, Trt. 1931; sisaldab tõlgete bibliograafia). ▪ M. J. Eisen, Isiklikke mälestusi soome-eesti kultuurilistest kokkupuutumistest 50 aasta eest ja neile järgneval ajal. EKirj. 1931, nr. 3, lk. 169—185.

Puškin eesti keeles. Tln. 1949. ▪ R. Alekõrs, E. Prink, Vene kirjanduse mõjusid Jakob Tamme loomingus. Lng. 1952, nr. 5, lk. 561—591. ▪ V. Adams, Lermontov eesti keeles. Lng. 1956, nr. 2, lk. 248—252. ▪ B. Sööt, Leo Tolstoi ja eesti kirjandus. Lng. 1956, nr. 12, lk. 1800—1811. ▪ V. Adams, Turgenev eesti keeles. Lng. 1957, nr. 6, lk. 925—929. ▪ V. Adams, Gogol eesti keeles. Lng. 1959, nr. 4, lk. 615—622. ▪ N. Andresen, Eesti kirjanduslikust elust sajandi vahetusel ja L. Tolstoist. KKirj. 1960, nr. 11, lk. 667—671. ▪ B. Sööt, Leo Tolstoi tutvustamine eesti perioodikas kirjaniku eluajal. Lng. 1960, nr. 11, lk. 1741—1746. ▪ S. Issakov, I. A. Gontšarov ja Baltimaad. Lng. 1962, nr. 6, lk. 946—952. ▪ С. Г. Исаков, М. Е. Алехина, Русская литература в Эстонии в 1880-е гг. Труды по русской и славянской филологии VI. TRÜ Toim. v. 139. Trt. 1963, lk. 95—163. ▪ U. Lehtsalu, Varasemaid katseid inglise kirjanduse eestindamisel. KKirj. 1963, nr. 11, lk. 678—682. ▪ S. Issakov, Vene rahvaraamat XIX sajandi eesti lugeja laual. KKirj. 1964, nr. 2, lk. 80—88. ▪ K. Kask, Shakespeare eesti teatris. Tln. 1964. ▪ S. Issakov, Eesti-vene kirjanduslike suhete uurimise põhiprobleeme. KKirj. 1965, nr. 8—9, lk. 460—466, 539—546. ▪ С. Исаков, О литературных и культурных связях эстонцев с другими народами Советского Союза до 1940 г. TA Toim. ÜS 1965, nr. 3, lk. 361—380.

XI peatükk

RAHVALUULE KOGUMINE JA AVALDAMINE

Eesti rahvaluule kogumise, uurimise ja publitseerimise alal tehtud varasemad sammud leidsid valgustamist kirjandusloo eelmises köites. Sellealane tegevus XIX sajandi algupoolel kuulus veel kitsasse balti-saksa haritlaste huviringi, kes jäid enamuses rahvast üsnagi kaugele. Alles Faehlmanni ja Kreutzwaldi esileastumisega sai suhtumine rahvapärimustesse kardinaalselt uue suuna, sest nad rakendasid ka folkloori võitlusse eesti rahva eluõiguste ja arenguvõime tunnustamise eest. Sellel eesmärgil toimus ka rahvapäraste motiivide kirjanduslik töötlemine, nende poetiseerimine ja mütologiseerimine ning rahvusliku ajalookäsitusega seostamine.

Esimene, kes asus laiemaile hulkadele selgitama suuliste pärimuste rahvuslik-ajaloolist ja poeetilist väärtust, oligi Kreutzwald («Kasulises Kalendris» ja «Sipelgas», «Kalevipoja» ja «Eesti rahva ennemuistsete juttude» eessõnades). Ta oli ka esimene, kes püüdis ärksamaid rahva hulgast kaasa tõmmata nende pärimuste kirjapanemisele. Kreutzwaldi folkloristikuulsus väljaspool Eestit tõstis tema autoriteeti ka kodumaal, ja kuigi klerikaal-aadellikud ringkonnad jäid sellealase tegevuse vastu täiesti külmaks, ei läinud tema äratajatöö kaotsi. 60-ndate aastate lõpul võrsus rahva seast juba rida entusiaste, kes hakkasid kirja panema rahvalaule, rahvajutte ja vanasõnu — ilma muu nähtava ajendi või üleskutseta kui Kreutzwaldi eelnimetatud kirjutised, «Kalevipoeg» ja «Ennemuistsed jutud».

Üks varasemaid oli Otepää koolmeister Peeter Anton, kes 1867. aastal on kirja pannud muinasjutte ja vanu rahvakombeid. Vana-Vändra Kadaka koolmeister J. Peterson (E. Peterson-Särgava isa) on aastail 1868—1869 üles märkinud juba 65 rahvalaulu, 9 muinasjuttu ning 300 vanasõna ja kõnekäändu. Halliste kihelkonna väljapaistva tegelase Kõrgemäe Annus Kase tütar Leena alustas rahvaluule kogumist 16-aastase neiuna 1868. aastal. Tema hoolikalt koostatud 224-leheküljeline käsikiri sisaldab peale 295 regivärsilise laulu veel linnuhäälte imitatsioone, vanasõnu, mõistatusi,

isegi 10 rahvaviisi ning rohkesti rahvausundilist ja tavandilist materjali.[1] Vigala kihelkonna Oese koolimajas hakkas selsamal ajal põngerjaohtu õpilane, 12-aastane M. J. Eisen kaasõpilastelt mõistatusi kirja panema ja sai kokku 200 mõistatusest koosneva käsikirja. Suure-Jaani koolmeistri J. Ruusi käsikiri «Eestlaste vanad sõnad, laulud, muistsed jutud ja mõned sündinud asjad» (1871) sisaldab 896 vanasõna.

Leena Kase

Need on tähtsamad, kuid kaugeltki mitte kõik asjahuvilised, kes tasapisi hakkasid oma ümbruskonnas vana muinasluulet paberile panema — õhutatuna ühelt poolt Kreutzwaldi tegevusest, teiselt poolt ebamäärasest, kuid aktiivsest soovist kaasa aidata oma kodupaiga mineviku, oma maa ja rahva ajaloo uurimisele. Tollal nähti rahva suulistes pärimustes üht peamist allikat mineviku tundmaõppimiseks, «Kalevipoegagi» käsitati suurel määral ajaloolise dokumendina, mis näitab, «et meilgi oma möödanik on olnud, et meil kaunis olevik on, et meid julge ja kindel tulevik ootab» (A. Reinvald). Lugulaulu ilmumine ja sellele osaks saanud tunnustus on suurel määral hoogu andnud sellele rahvaluule-vaimustusele, mis ilmestab XIX sajandi viimast kolme aastakümmet.

Ühtlasi näitavad need esimesed omaalgatuslikud pärimuste kirjapanekud eri maakohtades, et oli tekkimas juba teatav ring asjahuvilisi, et oli kujunenud pinnas suurematekski üritusteks. Oli vaja vaid suunavat ning organiseerivat kätt, et ühendada üksikute jõupingutused plaanikindlaks tööks. See saigi teoks Eesti Kirjameeste Seltsi asutamisega, mille eesotsas seisev Jakob Hurt oli eriliselt huvitatud just rahvaluule kogumisest; ta oli juba kümmekond aastat osa võtnud ÕES-i tegevusest, oli enda ümber koondanud asjahuvilisi ja soetanud enesele umbes 300 laulutekstist koosneva kogu.

---

[1] C. R. Jakobsoni tulise pooldajana ei astunud L. Kase kontakti J. Hurdaga, isegi EKmS-i liikmeks astus ta alles pärast viimase lahkumist seltsi juhatusest. Ometi on käsikiri hiljem sattunud J. Hurda kogudesse.

Kogumistöö ja publitseerimine EKmS-is. Otsekohe EKmS-i tegevuse algul seadis presidendiks valitud J. Hurt ülesandeks: «Teaduse asjade poolest peaks Seltsi esimene püüdmine olema, igal pool ja kõige jõuuga vanu Eestirahva mälestusi, iseäranis aga vanu Eestirahva laulusid ja regevärsisid, rahva suust korjata ja kirja panna.» Kui ka igal liikmel pole võimalik ise kogumas käia, siis võib ta ometi «teravaid noorimehi ehk muido sündsaid inimesi korjama kihutada». See üleskutse ei jäänud vastukajata, kuigi EKmS-i esimestel aastatel polnud kogumistöö veel eriti elav. Alates 1874. aastast hakkas aga materjali kokku voolama päris hulgaliselt (1874. a. — 363, 1875. a. — 361, 1876. a. — 556, 1877. a. — 1148, 1878. a. — 1272, 1879. a. — 1257 rahvalaulu). Suur teene on siin J. Hurdal, kes seltsi presidendina igati õhutas just seda töölõiku — küll juhatuse ja seltsi koosolekutel, küll kirjavahetuses. Eeskätt oli Hurt huvitatud rahvalauludest, kuid juba algusest peale sisaldasid seltsile saadetud kogud ka muid rahvaluuleliike, eriti just lühižanreid: mõistatusi, vanasõnu ja kõnekäände. Hoogu võisid tööle anda veel 1876. ja 1878. aastal avaldatud üleskutsed («Eesti rahva ajaraamat» ja «Avalik kiri kõikidele»). Üleskutsetes õhutati kõiki materjali koguma viieseerialise suurväljaande («Vana Kannel», «Vana Tarkus», «Vana Usk», «Vana Jutt» ja «Vana Kombe») jaoks või üritust rahaliselt toetama. «Avalik kiri» ilmus ka eraldi brošüürina nii eesti kui saksa keeles. 1880. aastast algas aga kogumistöös tagasiminek, mis J. Hurda lahkumisega seltsist veelgi süvenes.

EKmS-i järgnenud tegevusperioodil püüdsid rahvaluule kogumist uuesti hoogustada abipresident J. Kunder ja kirjatoimetaja J. Jõgever. Mõlemad avaldasid 1886. aastal üleskutse ja kava rahvapärimuste kogumiseks, esimene «Meelejahutajas», teine «Omas Maas». Läbimõeldud ning laiaulatuslikud töökavad — eriti J. Kunderi oma — võinuksid ellu rakendatuina palju kasu tuua. Aga J. Kunder lahkus juba samal aastal Eestist ja kogu töö seltsis jäi J. Jõgeveri õlgadele, kes ei saanud mingit abi ega toetust eestseisuse teistelt liikmetelt. Pole siis põhjust imestada, et 70-ndate aastatega võrreldes koguti EKmS-i poolt sellal mitmekordselt vähem rahvaluulelist materjali (näiteks aastail 1886—1891 ainult 658 rahvalaulu). Üldsummas kogunes aga seltsi tegevusaja jooksul siiski tähelepanuväärne hulk ainestikku (ligi 18 000 punkti).

EKmS-i folkloristlik töö ei piirdunud rahvapärimuste kogumisega. Rahvaluule küsimusi käsitleti ka seltsi koosolekutel. Ettekannetega esinesid C. R. Jakobson, J. Kapp, J. Bergmann, J. Kõrv, J. M. Sommer, korduvalt M. Veske ja J. Kunder. Ettekanded on enamasti ka trükis ilmunud (seltsi aastaraamatutes, ajakirjades «Meelejahutaja» ja «Oma Maa», mõnikord ka ajalehtedes). Populaarsed ettekanded olid otsekui elavaks tõendiks, kuidas ja milleks kogutud rahvapärimusi kasutatakse. Sellega hoiti ülal huvi kogumistöö vastu ning ühtlasi põhjendati kogumise vajadust. Tuleb märkida, et J. Kunder oma ettekannetes — Fr. R. Kreutzwaldi järel esimesena — käsitles regilaulu poeetilist väärtust konkreetse ana-

lüüsi najal. M. Veske referaadid tegelesid peamiselt rahvalaulude keele küsimuste ning eesti mütoloogia probleemidega; tema lühiuurimused rahvalaulude keelest on omal alal klassikalised. On ilmne, et rahvaluulega tegelemine viljastas ka mitme seltsiliikme kirjanduslikke harrastusi. Rahvalikke intonatsioone ja otse rahvalaulu võtteid leiame M. Veske luulest. J. Pärn on paljudes jutukestes kasutanud muinasjutusüžeesid. Tõenäoliselt on muinasjuttude kogumine ja sõnastamine kaasa mõjunud ka J. Kunderi näidendite rahvalikule lopsakusele nii dialoogi kui ka karakterite kujundamisel.

Kuigi EKmS-is rahvusliku liikumise kaks suunda väga ägedasti kokku põrkasid, peab ütlema, et rahvaluule kogumise vajalikkuses ning selleski, mida just koguda, oldi enam-vähem ühel arvamusel. Niihästi M. Veske kui ka J. Hurt ei pidanud tõelise rahvaluule hulka kuuluvaks nn. uuemaid rahvalaule, mõlemad kriipsutasid alla muistse lauluvara kogumise tähtsust ja pakilisust. Lahku läksid aga arvamused kogutud materjali kasutamises. J. Hurt plaanitses teaduslikke suurväljaandeid. Teiselt poolt soovitati aga ennekõike rahvalikke tekstikogumikke ja üldse kiiremat publitseerimist. Nii märkis C. R. Jakobson oma esimeses kõnes EKmS-i presidendina, et endise eestseisuse ajal jäid vanad laulud ja jutud «seltsi kappi hallitama», ja toonitas: «Meie peame oma rahva kulla, omad rahva laulud ja jutud, jälle rahva kätte kandma», et nad «uues kujus rahva seas jälle käima võiks hakata».

Kuidas oli siis lugu kogutud materjali avaldamisega? Juba 1871. aastal kirjutas J. Hurt «Vanast Kandlest» kui rahvalaulude väljaandest. 1875. aastal ilmuski *«Vana Kandle»* esimese köite 1. vihk ja samal aastal on Hurdal valminud ka ulatusliku viieseerialise suurväljaande — «Eestirahva ajaraamatu» (hiljem «Monumenta Estoniae antiquae») — kava. 1876. aastal järgnes «Vana Kandle» 2. vihk, siis aga tekkis pikem paus: köite viimased vihud ilmusid alles terve aastakümme hiljem. 1884. aastal hakkas vihkude kaupa ilmuma «Vana Kandle» teine köide J. Bergmanni redigeerimisel, kes oli ka nimetatud laulude peamine koguja.

«Vana Kandle» köidetega (esimene esitas Põlva, teine Kolga-Jaani lauluvara, kokku 671 teksti) rajas J. Hurt eesti rahvalaulude teadusliku väljaandmise printsiibid: publitseerida laulud 1) kihelkond-haaval, 2) täielikult, s. o. koos kõigi variantidega, midagi muutmata.[1] «Vana Kandle» ilmumine oli tähelepanu vääriv sündmus. Kuid see väljaanne ei püüdnud ega saanudki olla lugemisraamatuks oma murdelise, osalt foneetilisust taotleva kirjapildi ning saksakeelse tõlkega (ainult esimeses köites). Niisuguselgi kujul tõid ilmunud köited J. Hurdale küllalt pahandust: leidus ülivagaduse eestvõitlejaid, kes leidsid rahvalauludest usuvastaseid väljendusi, paganlikkust, rõvedusi jne. — ning seda pastori koostatud teoses. Nii noomiti Hurta erakirjades päris põhjalikult.

[1] J. Hurt pole küll oma printsiipidest täiel määral kinni pidanud, jättes avaldamata osa variante, kõrvale jättes ka mõningaid tekste (peamiselt küll obstsöönseid) ja sageli kärpides või iseseisvateks lauludeks jagades kontaminatsioonilisi laule.

Rahvaliku laulukogu avaldas M. Veske. Ülikooli ja osalt ka EKmS-i toetusel oli ta suviti — alates 1875. aastast — teinud ulatuslikke kogumisreise Viljandimaal, Virumaal ja Setumaal, üles kirjutades eeskätt rahvalaule. Nõnda avastas ta ka eesti suurima teadaoleva rahvalauliku Epp Vasara. M. Veske rahvalik antoloogia *«Eesti rahvalaulud»* ilmus aastail 1879 (I) ja 1883 (II). Antoloogia sisaldab kokku 182 rahvalaulu, mis enamasti pärinevad Virumaalt. Seltsis süvenenud lahkhelide tõttu ei ilmunud Veske valimiku esimene vihk mitte EKmS-i toimetisena, vaid omaette. Alles tagantjärele (koos teise vihu ilmumisega) võeti valimik toimetiste hulka. Veske valimik on koostatud eeskätt loetavust ning esteetilist väärtust silmas pidades. Siin on terve rida väga häid tekste, mis on läinud ka koolilugemikesse ning hilisemaisse antoloogiaisse. Seetõttu oli vastukaja ajakirjanduses Veske valimikule palju elavam kui Hurda «Vanale Kandlele».

EKmS-i kolmanda rahvaluule-väljaandena — seegi võeti toimetiste hulka tagantjärele — olgu nimetatud J. Kõrvi *«Eesti-rahva muiste-jutud ja vanad-kõned»* (1881). Kogumik sisaldab 13 rahvajuttu, enamik neist muistendid, teiste seas kolm muinasjuttu. Materjal oli tuttav juba EKmS-i aastaraamatutest, kus nad varem ilmusid. Lood on enamasti rahvaehtsa alusega, kuid Kõrvi poolt kohati üsna ebarahvalikult ümber stiliseeritud. Sellest kogumikust on populaarseks saanud muinasjutt «Vetevaimu heategu», mis on ilmunud paljudes lugemikes. J. Kõrvi raamatuke on nii sisult kui ka stiililt puhas rahvaraamat ega erine millegi poolest teiste rahvalike kirjameeste (M. Sohberg, P. Käär) toodangust. Toimetiste hulka võeti see teos ilmselt sõbramehelikkusest, mida EKmS-i asjaajamises paljugi esines.

Eelnimetatust palju loetavamaks kujunes J. Kunderi *«Eesti muinasjutud»*, mis ilmus EKmS-i toimetistes — ühtlasi esimese seltsi poolt kirjastatud raamatuna — aastal 1884 (tiitellehel 1885), sisaldades 53 rahvajuttu (sealhulgas ka muistendeid). Kunderi sõnastus tabab rahvalikku jutustamisstiili, ületades kaugelt Kõrvi ilutseva ning puhuti sentimentaalsevõitu sõnaseade; selles suhtes on tema tekstid rahvalähedasemad ka Kreutzwaldi «Ennemuistsete juttude» samavõrd raske- kui isikupärase ütlemisviisiga võrreldes. Teaduslikuks väljaandeks Kunderi kogumik ei ole mõeldud. Ometi ületab ta folkloorseid rahvaraamatuid nii mahult kui ka esitustasemelt.

EKmS-i viimaseks rahvaluule-väljaandeks on J. Jõgeveri *«Eesti muinasaeg»*, mis kujutas endast rahvajuttude plaanipärase publitseerimise katset. Väljaandest ilmus (seltsi aastaraamatu lisana 1889—1890) tegelikult ainult väike algusosa, mis sisaldab peamiselt muistendeid. Ometi oli «Eesti muinasaeg» kui teaduslik väljaanne rahvajuttude osas esimene selletaoline (ülesehituses on nähtud vene folkloristi A. N. Afanasjevi mõju). Tekstid esitatakse põhiliselt sellisel kujul, nagu nad on kirja pandud, väljaandja on piirdunud ainult keelelise redigeerimisega. Iga teksti puhul lisatakse siin ka päritoluandmed (kui need on teada).

Olgu veel märgitud, et rahvalaule ja -jutte ilmus ka EKmS-i aastaraamatutes (eriti esimestel aastatel). Nimetamata ei saa jätta samuti selliseid väljaandeid, nagu J. Kunderi «Kalevipoja»-ümberjutustus ning M. J. Eiseni «Kalevala» tõlge, mis ilmusid seltsi toimetistena.

EKmS, ühendades hulgaliselt rahvaluulehuvilisi, saavutas niisiis küllaltki märkimisväärseid tulemusi niihästi folkloori kogumisel, publitseerimisel ja populariseerimisel kui ka esimeste uurimiskatsete õhutamisel ning avalikkusele tutvustamisel. Seltsi liikmete poolt kogutud rahvapärimuste hulk ületab kõik varasemail aastail talletatud materjalikogud. «Vana Kandlega» rajatud rahvalaulude teadusliku publitseerimise põhimõtted on aluseks tänapäevaselegi editsiooniplaanile. M. Veske valimik on klassikaline rahvalaulu-antoloogia, J. Kunderi muinasjutukogumik Kreutzwaldi kogu järel teine esindavam eesti muinasjuttude väljaanne. Väga oluline ja ka hilisemale perioodile mõju avaldanud on seltsi populariseeriv töö. Kõnedes, aastaraamatutes ja ajakirjanduses selgitati üsna mitmekülgselt rahvaluule kogumise tähtsust ja vajalikkust, kogutava materjali laadi, kogumise printsiipe, eesmärke, materjali kasutamise võimalusi jne. Nõnda levis laiemates hulkades arusaamine rahvapärimuste kogumise vajalikkusest ja see oli 80-ndate aastate lõpul alanud suurkogumise eduks ülimalt tähtis.

Teisi kogujaid. Kuigi EKmS-il oli keskne ja juhtiv osa rahvapärimuste kogumisel ning avaldamisel, ei koondanud ta siiski kõiki asjahuvilisi. Eestlaste seltsist jäid saksa haritlased kõrvale ja ka kohalikud saksa õpetatud seltsid — ÕES ja EKÜ — ei pööranud kõnesoleval ajal enam tähelepanu eestlaste folkloori kogumisele ning uurimisele. See vähene, mida ÕES-is tehti, oli eeskätt mõne entusiasti erahuvi avaldus.

Esimesena neist nimetatagu Martin Körberit, kes pastoriametist tagasitõmbununa alustas 1876. aastal Kuressaares koduloolise materjali kogumist ja avaldamist kohalikus saksa ajalehes («Arensburger Wochenblatt»). Pikapeale valmis nõnda mahukas käsikiri *«Oesel einst und jetzt»*, mille esimene osa ilmus 1887. aastal, viimased osad alles postuumselt (1899 ja 1915). See põhiliselt kodulooline teos sisaldab ohtrasti folkloori, eriti muistendeid, mis suures osas on Körberi enese poolt üles märgitud.

Kuressaares tegutses ka gümnaasiumiõpetaja J. B. Holzmayer (1839—1890), kes 1865. aastal organiseeris Saaremaa uurimise seltsi (Verein zur Kunde Oesels). Selts koondas tähelepandavaid ainekogusid õige mitmel alal, kusjuures Holzmayer ise huvitus eeskätt arheoloogiast ja etnograafiast. Andmete kogumisel on Holzmayer kasutanud väikest asjahuviliste ringi, eeskätt Kaarma köstrit M. Kallast ja selle poega R. Kallast. Lühikest aega oli Kuressaare gümnaasiumi õpetajaks ka J. Hurt ja võib arvata, et kontakt Holzmayeriga on tema hilisemale tegevusele soodsat mõju avaldanud. J. B. Holzmayeri põhiteoseks on kolmeköiteline *«Osiliana»* (1868—1880), mis sisaldab rahvausundilist ja kombeloolist materjali, vähemal määral ka rahvalaule.

Sõnaraamatu ja grammatika tarvis materjali kogudes on akadeemik F. J. Wiedemann (1805—1887) arvukalt folkloorset ainest kirja pannud, peamiselt vanasõnu, kõnekäände ja mõistatusi, aga ka tähelepanekuid rahvausundi ja kommete alalt. Need avaldas ta teoses *«Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten»* («Eestlaste seesmisest ja välisest elust», 1876), mis on siiani jäänud mahukaimaks eesti vanasõnade koguks.

Nimeka uurijana olgu mainitud L. v. Schroederit (1851—1920), kelle sulest ilmus 1888. aastal monograafia eesti puimakommetest. Nagu Holzmayeri, nii ka Schroederi teos ilmus ÕES-i toimetistes.

Ülalnimetatud saksa haritlaste tegevusega eesti folkloori kogumisel, publitseerimisel ja uurimisel jätkus ka XIX sajandi teisel poolel J. H. Rosenplänteri ja A. H. Neusi traditsioon. Kuid juhtivale kohale olid selles töös asunud juba eestlased, kusjuures EKmS-i kõrval tegutses üsnagi arvukalt ka eraviisil kogujaid ja avaldajaid (sageli olid nad seltsi liikmed).

Nii käis Kreutzwaldi õhutusel Setumaal rahvaluulet kogumas V. Stein, noteerides eriti rahvalaule. Osalt enda kogutud, suures enamikus aga Kreutzwaldi materjalile toetudes koostas ta vanasõnade ja kõnekäändude kogu, mis ilmus aastal 1875. Folkloori kogus ka asjaarmastaja-arheoloog J. Jung, kelle üheksaandelise seeria *«Kodu-maalt»* kuues osa (1879) sisaldab tähelepandavalt head materjali, eriti kalendritähtpäevadega seotud kombeid ja laule. Eraviisilist kogumist jätkas ka J. Hurt, keda abistasid peamiselt sugulased.

Enda tarbeks on ülestähendusi teinud J. Pärn, J. Jürgenstein-Lill, C. E. Malm, M. Tõnisson, P. Käär, M. Jaakson, P. Südda jpt. Talletatud pärimusi kasutati ka kirjanduslikuks töötlemiseks (J. Pärn, A. Kitzberg) või vähenõudlikuks, nn. rahvaraamatuliseks publitseerimiseks (C. E. Malm, M. Tõnisson, P. Käär jt.).

Pole liialdus väita, et tollal peaaegu iga vähegi silmapaistvam kirjamees on ühtlasi suuremal või väiksemal määral ka rahvaluulet üles kirjutanud. Ja need, kellel puudusid võimalused ise rahva suust kirjapanekuid teha, on vähemalt rahvaluule kogumisele ühte või teist viisi kaasa aidanud (üleskutsete, selgituste, hindavate sõnavõttudega).

Tähelepandavalt suur osa rahvaluulesse hindava suhtumise kasvatajana oli C. R. Jakobsonil. Kuigi ta ise pole nimetamisväärselt rahvaluulet kogunud ja ka tema otseseid sõnavõtte rahvapärimuste kohta on teada õige napilt, ilmneb tema hinnang folkloorile vägagi selgelt niihästi tema pedagoogilisest kui ka ajakirjanduslikust tööst. C. R. Jakobsoni populaarseks saanud lugemikud esitasid silmapaistval hulgal rahvalaule ja -jutte (tütarlastele mõeldud lugemikku «Helmed» võiks nimetada peaaegu rahvaluule antoloogiaks). Ka «Sakala» avaldas lisalehes ohtrasti folkloorset materjali. C. R. Jakobsoni autoriteetsed ja laia lugejaskonda leidnud väljaanded suutsid veenvalt selgitada rahvaluule kogumise vajalikkust ning astusid folkloori kösterlik-vagatseva halvustamise vastu.

Seoses folkloristika edusammudega Soomes hakati ka sealpool lahte

elavat huvi tundma Eesti vastu, kust loodeti leida täiendavat võrdlusmaterjali, eriti «Kalevala» uurimisel. Mitmel korral viibis Eestis O. A. F. Lönnbohm-Mustonen, kes andis välja ka oma esimesel matkal 1877 Hiius, Muhus ja Saaremaal kirjapandud rahvalaulud *«Vihukene eesti rahva laulusid»* (1893). Avaldatud on 204 lauluteksti, enamasti juba uuema laulustiili sugemetega. Samal 1877. aastal viibis Eestis A. A. Borenius-Lähteenkorva, noteerides eriti lauluviise (üle 200 meloodia). Meil kogutud pärimustega tutvumas ja neist väljakirjutusi tegemas käis 1883. aastal K. Krohn. Sajandi lõpul (1898) viibis Soome Kirjanduse Seltsi ülesandel kogumisretkel Saaremaal A. R. Niemi, kus ta kirjutas üles 760 laulu ja 50 viisi. Mitmed kohalikud kogujad jätkasid hiljemgi kaastööd Niemile, saates talle Helsingisse veel 1880 rahvalaulu.

Niisiis tegeldi eesti rahvaluule kogumise ja publitseerimisega ka väljaspool EKmS-i. Toimus ekspeditsioone-kogumisreise, hangiti materjali publikatsioonide jaoks. Rahvaluule tungis üha laialdasemalt ka trükisõnasse: lugemikud, kalendrilisad ja ajalehed avaldasid tähelepandaval hulgal kõige erisugusemat folkloorіainest. Seegi valmistas avalikkust ette järgnevaks suurkogumiseks, millest olid kutsutud osa võtma juba kõik, «kes iganes sulge oskavad pruukida».

Suurkogumine. 80-ndate aastate lõpu poole olid rahvusliku liikumise süveneva kriisi ja tsaristliku venestuspoliitika pealetungi tõttu mitmed senised ühisüritused lämmatatud. Seda suurema tähtsuse omandas siis ülemaaline rahvaluulekogumine, mis ühendas sadu kultuurihuvilisi rahvusliku mõtteviisiga inimesi. Kogumistöö algatajatena ja organiseerijatena tegelesid eeskätt J. Hurt ja M. J. Eisen.

Tunnuslikuks jooneks sellele suurkogumisele oli kaastööliste õhutamine ning töö juhtimine ajakirjanduse kaudu. Ajalehtedes avaldati üleskutseid ja kogumistöö aruandeid, kogujate tähelepanekuid ja kõrvalseisjate reageeringuid. Sellest võtsid osa kõik kaalukamad eesti ajalehed, üks suuremal, teine vähemal määral — hoolimata lahkarvamustest muudes küsimustes või toimetajate omavahelistest vastuoludest (erandiks jäid ainult otseselt mõisnike ja kirikuringkondade poolt ülalpeetavad lehekesed).

Ajalehti oli kasutatud juba EKmS-is tehtava töö tutvustamiseks ja selgitamiseks. Lausa massiliseks muutus aga mitmesuguste üleskutsete avaldamine 80-ndail aastail. A. Thomson kutsus «Omas Maas» (1884) rahvaviise kirja panema, J. Jung palus «Olevikus» (1885) teateid saata muistsete matusepaikade ja muude arheoloogiliste objektide kohta. A. Grenzstein organiseeris «Oleviku» kaudu mõisa- ja kirikuvastaste andmete ja kultuuriloolise materjali kogumist (tema «Kirjakogu» sisaldab ka väärtuslikku folkloorіainest, eeskätt uuemaid rahvalaule). 1887. aastal õhutas J. Hurt materjali koguma «Setu-raamatu» jaoks («Lühikene teade ja tähtis palumine»), M. J. Eisen pöördus avalikkuse poole üleskutsega koguda mõistatusi, et soomlaste eeskujul suurt mõistatuste raamatut kokku seada. 1888. aastal avaldas J. Hurt oma suure üleskutse «Paar palvid eesti ärksamaile poegadele ja tütardele»; tema eeskujul ilmus K. A. Hermannilt

samal aastal «Tähtjas palve ja soov», milles kutsuti kõiki rahvaviise koguma. Klassikaliseks osutus nendest J. Hurda üleskutse, nii oma täpsete juhiste kui ka üksikasjaliste küsimustega.

Jakob Hurt oli sündinud Põlva kihelkonnas Himmaste külakoolmeistri esimese pojana 22. (vkj. 10.) juulil 1839. Pere oli vaene, hernhuutlasest isa karm ja valiusklik. Kümneaastaselt viidi poiss Põlva kihelkonnakooli ja selle lõpetamise järel 1853. a. jaanuaris Tartu kreiskooli. Andekas ja õpihimuline nooruk köitis kreiskooli inspektori C. Oetteli tähelepanu, kes tungivalt soovitas teda edasi koolitada ning lubas isegi omapoolset toetust (tasuta korteri ja söögi). Tänu sellele võimaldus J. Hurdal 1855. aastal astuda Tartu gümnaasiumi, mille ta lõpetas kiitusega 1858. a. detsembris. Noormeest ennast huvitas edasiõppimine filoloogia alal, ent see oli tollal — vähemalt eestlase jaoks, kes haridusega pidi eeskätt leivaameti saama — äärmiselt ebapraktiline. Uskliku isa ja praktilise C. Oetteli mõjul astus J. Hurt 1859. aastal usuteaduskonda. Kuulanud teoloogia kõrval ka filoloogilisi distsipliine, lõpetas ta ülikooli 1865. aastal. Seejärel siirdus J. Hurt koduõpetajaks akadeemik Middendorffi perekonda Hellenurmele. 1867. aastal kandideeris ta Äksi pastori kohale ja valitigi, kuid konsistoorium ei kinnitanud, tuues formaalseks põhjenduseks, et nn. prooviaasta on lõpetamata. Tegelik põhjus oli aga küllap selles, et uue kirjaviisi eest võitlevat «nooreestlast» ei tahetud näha pastoriametis, pealegi veel Tartu külje all. Nähtavasti see otsus Hurta eriti ei puudutanud: prooviaasta lõpetamise asemel sooritas ta ülemkooliõpetaja eksamid ja siirdus 1868. a. algul Kuressaare gümnaasiumi õpetajaks. Sama aasta sügisel asus J. Hurt tööle Tartu gümnaasiumi vanade keelte ja maateaduse õpetajana.

Algas kõrgperiood J. Hurda elus, eeskätt intensiivne ühiskondlik tegevus esimese laulupeo ühe ettevalmistajana, «Kalevipoja»-õhtute organiseerijana, «Eesti Postimehe» lisalehe toimetajana, Eesti Aleksandrikooli peakomitee ja EKmS-i presidendina. Küllaltki pingutava koolitöö kõrval oli selle kõigega raske toime tulla. Arvatavasti lootuses rohkem vaba aega leida ja ka majanduslikust kitsikusest pääseda nõustus Hurt ettepanekutega asuda pastoriks Otepääle (seal oli ta sooritanud oma pooleli jäänud prooviaasta). Sedapuhku ei olnud ka konsistoorium vastu ja 1872. a. detsembris pühitseti J. Hurt pastoriametisse. Pastori sõltuvus tagurlikest kirikuringkondadest, kuid ka pidev kontakt saksa seltskonnaga (eriti abikaasa kaudu) ja võib-olla mõned muudki isiklikku laadi tegurid kahtlemata mõjutasid tema väljaastumisi ning ettevõtmisi. Saabus otsustav konflikt rahvusliku liikumise demokraatliku suunaga, milles Hurta tabas lüüasaamine. 1878. a. avalikule poleemikale C. R. Jakobsoniga järgnes 1880. aastal Hurda lahkumine Eestist. Jäänud 1881. aastal EKmS-is oma pooldajatega vähemusse, astus ta seltsist välja ning jõudis peatselt fiaskoni ka Aleksandrikooli organisatsioonis. Peterburi eesti Jaani koguduse pastorina jäi ta otsekui «vabatahtliku maapagulasena» Eesti ühiskondlikust elust kõrvale.

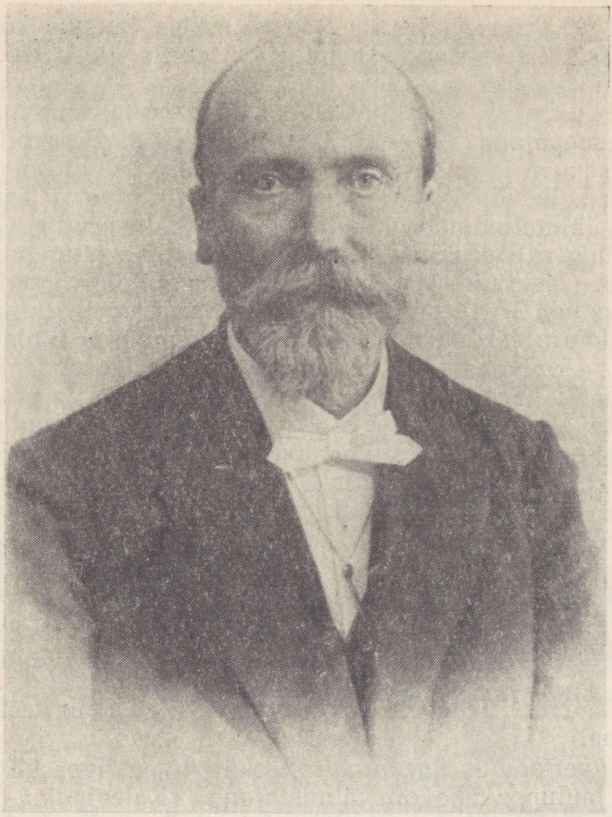

J. Hurt.

Järgnevalt pühendas J. Hurt oma vaba aja täiesti teadusele, mis oligi tema pärisosaks. 1886. aastal kaitses ta Helsingi ülikoolis doktoriväitekirja keeleteaduse alal («Die estnischen Nomina auf -ne *purum*»), kavatsedes loobuda pastoriametist. F. J. Wiedemanni surmaga oli nimelt vakantseks jäänud soome-ugri keelte akadeemiku koht, samuti oli lootusi eesti keele professuuri loomisele Peterburi või Tartu ülikoolis. Kuid need väljavaated osutusid petlikuks: professuuri ei avatud ja akadeemiku kohale Hurta ei valitud (tema kõrvalejätmises on mõninga põhjendatusega nähtud balti-saksa ringkondade mõju). 1897. aastal tegi J. Hurt veel ühe katse, pöördudes palvega otse keisri poole, et talle võimaldataks aastane

toetus 2400 rbl., mis lubaks pühenduda ainult teadusele. Sellelegi järgnes eitav vastus — aasta pärast. Pastorina tegeles Hurt Peterburis kuni 1901. aastani, oma viimastel eluaastatel keskendus aga täielikult folkloristlikule tööle. J. Hurt suri 13. jaanuaril 1907 (vkj. 31. dets. 1906).

Huvi rahvapärimuste, eriti aga rahvalaulu vastu oli Hurdal tärganud juba koolipõlves. Oetteli majas tutvus ta Neusi rahvalaulukoguga, aga veel suuremat vaimustust äratas «Kalevipoeg», mille esimese ande lugemisest 1857. aastal ta hiljem kirjutas: «Kunagi polnud mind minu nooruses mõni teine teos nii haaranud ja elektriseerinud kui need esimesed laulud «Kalevipojast» .... Minu huvi eesti rahvalaulude vastu omandas «Kalevipoja» kaudu uut elu ja aiva uut jõudu . . .»

See huvi ei jäänud ainult platooniliseks: noormees asus ka rahvapärimusi kodukohas Põlvas kirja panema. 1860. a. suvevaheajal tegi ta ise üleskirjutusi ja suunas sellele tööle ka õe Eeva. Vanim käsikiri (aastaist 1860—1872) sisaldab 50 rahvalaulu. 1862. aastal sai J. Hurdast ÕES-i kirjavahetajaliige ja järgmisel aastal ilmus talt seltsi 25 aasta juubeliks trükis vihuke kodukihelkonnast kogutud muistendeid, uskumusi ja kombeid koos lühikeste kommentaaridega. Mõningaid isiklikult kirjapandud regilaule avaldas Hurt ka kalendrilisades («Ma-rahva Kalender» 1863, «Tarto Kalender» 1865).

Pärast ülikooli lõpetamist sageli elu- ja töökohta vahetades ei saanud J. Hurt ise kogumisega suuremat tegelda. Küll aga kasutas ta kõiki võimalusi, et oma tutvuskonda sellele tööle õhutada. Asunud Tartu ja võtnud 1871. aastal oma ülesandeks muu hulgas «Eesti Postimehe» lisalehe toimetamise, sai Hurt võimaluse juba laiema avalikkuse poole pöörduda. Ja seda võimalust kasutas ta ohtrasti. Üksteise järel ilmusid kirjutised «Mõni pilt isamaa sündinud asjust», «Mis lugu rahva mälestustest pidada» ja «Palve neile, kes jutustusi isamaa sündinud asjust armastavad», milles paluti kõiki «vana aja sõpru», et need «igasugusi rahvamälestusi, mis teavad ehk kergesti järele nõuda võivad», üles tähendaksid ja Tartusse saadaksid.

J. Hurda tööst EKmS-is oli juba eelnevalt juttu. Rõhutagem veel kord, et seltsi saavutused folkloristikas on suuresti Hurda väsimatu hoole ja organisatoorsete võimete tulemuseks. Asunud Peterburi, jätkas Hurt esialgu oma kogumistööd kas isiklikult või ainult väheste kaastöötajatega. Nii käis tema ülesandel Joosep Hurt 1883. aastal Pärnumaal, 1884. aastal oli ta ise Setumaal. Aastail 1883—1885 kasvas Hurda kogu 1350 rahvalaulu-kirjapaneku võrra. 1886. aastal sai Hurt Peterburi Teaduste Akadeemia soovitusel haridusministeeriumilt toetust ning töötas kolm nädalat Setus. 1887. aastal vaatas ta läbi Pihkva arhiivid ning kavandas oma «Setu-raamatu».

Nii oli Hurdal sugenenud kogemusi tööst korrespondentidega ning samal ajal kujunenud üsna hea ülevaade kogutavast materjalist, kui ta asus koostama oma suurt üleskutset. 1888. aastal avaldatud «Paar palvid»

on õigupoolest kaheosaline. Esimeses palutakse saata murdematerjale («Eesti murrete raamatu» tarvis), teises õhutatakse koguma «vanavara»: laule, jutte, vanasõnu, mõistatusi, vanu kombeid, pruuke ja rahvausku. Üleskirjutamiseks antakse täpsed juhendid, mis kokkuvõtvalt sisalduvad nõudes: «üleskirjutaja ei pea midagi muutma, ei maha jätma ega juure lisama». Osutatakse ka vajadusele üles tähendada, kellelt materjal on kirja pandud. Lõpuks järgneb küsimuskava tavade ja rahvausundi kohta. Üleskutse läbis «Oleviku» ja «Postimehe» mitu numbrit, väiksemad ajalehed avaldasid selle lühendatult.

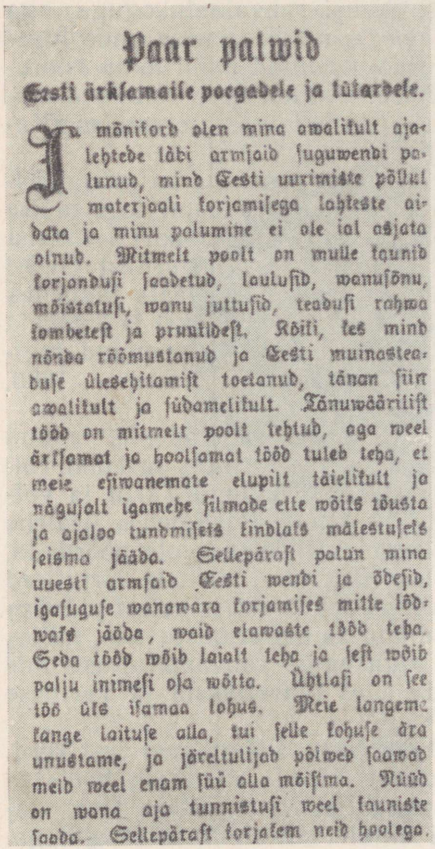

Paar palwid

Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele.

Ja mõnikord olen mina awalikult ajalehtede läbi armsaid suguwendi palunud, mind Eesti uurimiste põllul materjaali korjamisega lahkeste aidata ja minu palumine ei ole iial asjata olnud. Mitmelt poolt on mulle kaunid korjandusi saadetud, laulusid, wanusõnu, mõistatusi, wanu juttusid, teadusi rahwa kombetest ja pruukidest. Kõik, kes minu nõnda röömustanud ja Eesti muinasteaduse ülesehitamist toetanud, tänan siin awalikult ja südamelikult. Tänuwäärilist tööd on mitmelt poolt tehtud, aga weel ärksamat ja hoolsamat tööd tuleb teha, et meie eßiwanemate elupilt täielikult ja nägusalt igamehe silmade ette wõiks tõusta ja ajaloo tundmisels kindlals mälestusels seisma jääda. Sellepärast palun mina uuesti armsaid Eesti wendi ja õdesid, igasuguse wanawara korjamises mitte lõdwats jääda, waid elawaste tööd teha. Seda tööd wõib laialt teha ja sest wõib palju inimesi osa wõtta. Ühtlasi on see töö üks isamaa kohus. Meie langeme kange laituse alla, kui selle kohuse ära unustame, ja järeltulijad põlwed saawad meid weel enam süü alla mõistma. Nüüd on wana aja tunnistusi weel kauniste saada. Sellepärast korjakem neid hoolega.

J. Hurda üleskutse (1888) algus

Vastukaja oli laialdane. Töö edukusele aitas omakorda kaasa asjaolu, et Hurt osava organisaatorina hakkas järjekindlalt avaldama aruandeid «Eesti vanavara korjamisest ja keelemurrete uurimisest». Aruannetes toodi kogujate nimed ja kogutud materjali hulk, ühtlasi oli analüüsitud saadetisi ning hinnatud nende väärtusi. Sealsamas õhutati kogumistöös mahajäänud kihelkondi muistset «kullavara» unustushõlmast päästma, osutati eeskujudele ja noomiti kõrvalseisjaid. See kõik andis ettevõttele hoogu ja suurendas kaastööliste hulka. Kuid on teada, et need aruanded (ja rahvaluule kogumine üldse) äratasid ka hoopis vastupidist reageerimist, seda eelkõige kiriklikes ja vennastekoguduse ringides. Nii näiteks pastor R. Kallas (kes koolipõlves oli ka ise innukalt rahvapärimusi kogunud) astus lausa raevukalt välja Hurda vastu, kes «kristlikke kihelkondi» hindavat mitte vagaduse, vaid hinge rikkuva ilmaliku lori kogumise järgi. Selletaolisi etteheiteid ning süüdistusi tuli mujaltki ja nende tõrjumine tõi Hurdale lisavaeva.

Kitsarinnalised väljaastumised võisid algatajale küll mõnesugust meelehaigust valmistada, ei suutnud aga kogujaid töölt kõrvale kallutada. Juba 1888. a. lõpuks oli Hurdal 200 kaastöölist ning kõige viimase aruande järgi (sept. 1906) oli tema korrespondentide arv tõusnud 960-ni. Tegelikult oli kaastööliste arv veelgi suurem, sest paljud saadetised on kollektiivsed

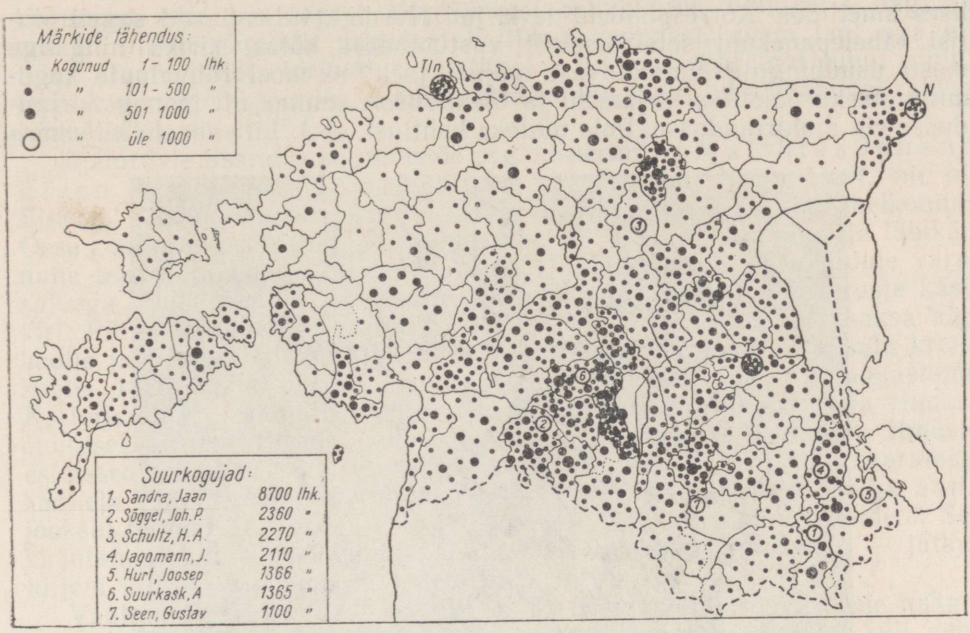

J. Hurda kaastöölised (*kaardi koostanud R. Viidalepp*)

ning mõnel korrespondendil olid veel oma abilised-kogujad, samuti on üle 200 saadetise anonüümsed. Tõenäoliselt koosnes Hurda kaastööliste pere vähemalt poolteisest tuhandest isikust, kelle hoole ja vaevaga on talletatud üle veerand miljoni üksikpala (sellest rohkem kui 47 500 rahvalauluja 16 700 rahvajututeisendit). Suur enamik neist entusiastidest töötas tasuta; ainsaks palgaks oli nimetamine aruandes, millele mõnel puhul lisandus Hurda autogrammiga pilt või raamat. Ainult vähestele (seda eeskätt eriülesannetega kogumisreisile läkitatud isikutele, peamiselt üliõpilastele, nagu O. Kaldale, M. Ostrovile, G. Seenele jt.) on Hurt saanud rahalist abi osutada.

Kogumistööst võttis osa väga erisuguseid isikuid. Siin oli kõrvu üliõpilasi ja talusulaseid, kooliõpetajaid ja õpilasi, kunstnikke ja kirjamehi. Hurda korrespondendid olid näiteks J. Lilienbach, G. Tikerpuu, Elise Aun, M. Aitsam, A. Laipmann, J. Mändmets, J. Peterson, M. Kampmann ja paljud-paljud teised. Suurkogumisel oli otseste tulemuste — nimelt rahvapärimuste fikseerimise ja talletamise kõrval laiemgi ühiskondlik tähtsus, kuivõrd ta tõmbas kaasa inimesi, kes muidu oleksid ehk avalikust elust kõrvale jäänud, äratas neid tegevusele ja harjutas kirjatööga. Rahvaluule kogumisel tutvuti ka rahva elujärjega sügavamalt kui külaharitlase tava-

lises ametitöös. Korrespondentide kirjad Hurdale vahendavad sageli olulisi tähelepanekuid sotsiaalsetest vastuoludest külas, kiriku ning iga mesti usuühingute lämmatavast mõjust jne. Sel moel rahvaluule kogumine otsekui koolitas kirjamehi ja tõenäoliselt suunas nii mõnegi kirjandusse või ajakirjandusse. Pole näiteks kahtlust, et J. Lilienbachi hilisemas

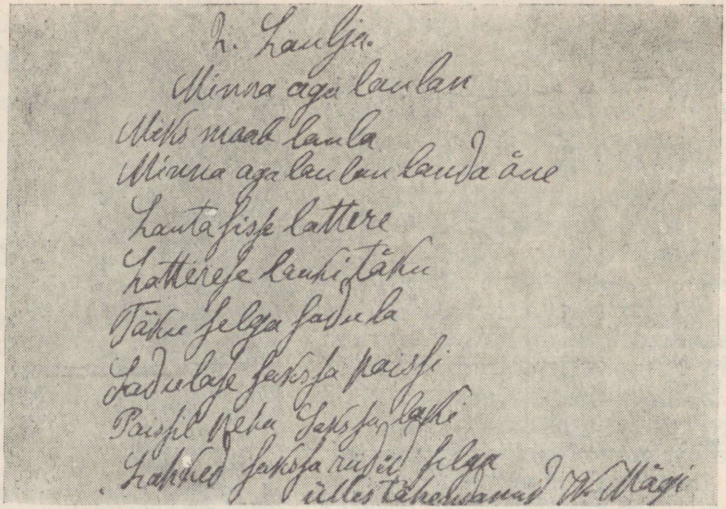

Näide kaastööst (Saaremaa vabadiku V. Mäe saadetisest)

tegevuses etendasid olulist osa kogemused ja tähelepanekud, mis ta oli saanud Hurda kaastöölisena. See rahvaluule kogumise teine külg on samuti arvestatava tähtsusega talletatud materjali kõrval. Ja sellepärast ongi rahvaluule suurkogumine oluliseks etapiks mitte ainult meie folkloristikas, vaid ka üldises kultuuriloos.

J. Hurt pälvib tähelepanu mitte ainult kogumistöö suureviisilise organiseerijana, vaid ka kogutud materjali hoolika korraldajana ning vastutustundelise säilitajana. Kaastöö rühmitas ta (kasutatud paberiformaadist lähtudes) nelja seeriasse, saadetised järjestas topograafiliselt. Uurimistöösse ei jõudnudki Hurt süveneda. Isiklikust huvist ajendatuna tegeles ta mõnevõrra rahvapärase «täheteadusega», mille tulemusi kajastab 1899. aastal ilmunud *«Eesti astronoomia»*. Laialt plaanitsetud «Setu-raamatust» jõudis ta (Soome Kirjanduse Seltsi kaasabil) trükki toimetada kolmeköitelise *«Setukeste laulud»* (I — 1904, II — 1905, III — 1907), mis on siiani jäänud eesti rahvalaulu kapitaalseimaks väljaandeks (779 pealkirja all 1975 lauluteksti).

Hurda kui folkloristi puuduseks oli küll, et ta kangekaelselt keeldus

kogumast oma kaasaegset lõppriimilist rahvalaulu. Folklooris nägi ta eeskätt ainult pärandit vanadest hallidest aegadest, uuem laul aga oli tema arvates vilets kirjanduse matkimise tulemus. Ent igal juhul pidigi tema kogumistöös pearõhk olema regivärsil kui tollal juba hääbuval rahvaluuleżanril.

J. Hurdale lisandus kogumistöö organiseerimisel Matthias Johann Eisen, kes on tuntud ka üliviljaka kirjamehena. Nagu Hurt, nii oli Eisengi külakoolmeistri poeg — ta sündis Läänemaal Vigala kihelkonnas Oese koolimajas 28. (vkj. 16.) septembril 1857. Elu koolimajas ja läbikäimine teiste õpilastega tutvustas noort Eisenit varakult rahvaluule varasalvega. Selle tõendiks on muide 1869. aastast pärinev mõistatuste käsikiri. Pärast algõpetuse saamist isalt õppis noor Eisen Lihula saksa algkoolis ja Pärnus Ülejõe algkoolis, selle lõpetamise järel Haapsalu kreiskoolis. 1875. aastal siirdus Eisen tagasi Pärnu, sedapuhku gümnaasiumi. Korteris oli ta «raamatukirjutajana» tuntud J. Otstaveli juures ja viimase õhutusel alustas Eisengi juba gümnaasiumiõpilasena suletööd. Ilmusid esimesed vihud värsikatsetustega «Lehekuu õied» (1876) ja «Taaralaste kannel» (1877), seejärel ridamisi hulk muidki raamatukesi (nelja aasta jooksul terveni 31 teost!) — tõlkeid, mugandusi ja ka algupärandeid. See kirjutamistuhin — iseloomulik niihästi ajastule kui ka Eisenile — jätkus hiljem ülikooliski, kuhu ta astus 1879. a. sügisel.

Vaatamata C. R. Jakobsoni ja Fr. R. Kreutzwaldi soovitustele hakata õppima õigusteadust otsustas ka Eisen teoloogia kasuks. Tõsi küll, oma õpinguid ta suurt edasi ei viinud, sest kirjamehetöö neelas kogu aja. See on ka mõistetav, sest tuli ju sellest tööst ainuke tulu, mis võimaldas Eisenil ülikoolis käia. Nii ilmus Eisenilt üliõpilasaastail üle 70 mitmesuguse teose: lastejutte, tõlkeid, elulugusid, ilmalikke ja vaimulikke laule jne. Ülikooli lõpetas ta 1885. aastal. Nagu enamik eesti teolooge, ei leidnud ka Eisen kodumaalt töökohta. Ta oli lühikest aega pastoriks Petroskois ja seejärel Ingeris (Moloskovitsas, Kattilas), kuni 1888. aastal leidis püsivama koha Kroonlinnas, kuhu ta jäi 1912. aastani. Pärast pastoriametist vabanemist asus Eisen Tartu, kus töötas esialgu kooliõpetajana ja alates 1919. aastast ülikooli eradotsendina ning isikliku professorina rahvaluule alal kuni oma surmani 6. augustil 1934.

Esimesed rahvaluule ülestähendused tegi M. J. Eisen, nagu märgitud, juba lapsepõlves; koolipoisina (1872) saatis ta EKmS-ile käsikirja 11 muinasjutu ja ülevaatega Vigala murdest. Hiljem surus äge raamatukirjutamise tuhin rahvaluulehuvi ajutiseks kõrvale ja alles ülikoolipäevil hakkas Eisen folklooriga jälle pidevamalt tegelema. Ta peamiseks ettevõtteks sai folkloorsete rahvaraamatute koostamine. Esimene selletaoline oli muistendite kogu *«Esivanemate varandus. Kohalised eesti muinasjutud»* I (1882). Juba selles kasutas M. J. Eisen ühtlasi võimalust, et lugejaid ka kogumistööle virgutada: eessõnas palub ta sama laadi jutte kirja panna ja temale saata, et teisedki jaod võiksid ilmuda. Seda palvet kordas Eisen ka «Eesti Postimehes». 1883. aastal ilmus teine jutukogu *«Endise põlve*

pärandus» I, mis sedapuhku sisaldab muinasjutte. Mõlemad kogumikud on tüüpilised rahvaraamatud.

Otsustavat mõju Eiseni folklooriharrastustele avaldas reis Soome aastal 1881 ja osavõtt Soome Kirjanduse Seltsi juubelist. Seal tutvus ta tähtsamate soome folkloristidega, eeskätt K. Krohniga, kellega ta jäi tihedaisse sidemeisse elu lõpuni. Soome mõju on näha ka üleskutses, mille Eisen avaldas 1887. aastal «Postimehes», «Virulases», «Olevikus», «Sakalas» ja «Meelejahutajas», paludes «vanu Eesti mõistatusi üleskirjutada ja neid hää asja edendamiseks minu kätte saata». Üleskutsel oli päris laial-

dane vastukaja: Eisenile saadeti nii mõistatusi kui ka muud rahvaluulet. Laekunud materjali põhjal koostas Eisen kogumiku *«Eesti rahva mõistatused»* (1889), mis sisaldab 1770 mõistatust ja 10 mõistatuslaulu. Sugenenud käsikirjalise kogu andis ta kasutamiseks Krohnile ja kinkis lõpuks Soome Kirjanduse Seltsile (kogus on üle 5000 mõistatuse, saadetud 76 isiku poolt). K. Krohni abistas Eisen oma kaastöölistega ka hiljem mitmesuguse materjali (isiku- ja kohanimede ning lauluteisendite) täiendaval kogumisel. Krohni heaks töötades avardus ka Eiseni enese pilk ning aegamööda asus ta rahvaväljaannete soetamise kõrval laialdasemalt kogumistööd organiseerima. 1892. aastast alates kogus Eisen praktiliselt iga laadi folkloorimaterjali, ehkki eelistavalt rahvajutte.

M. J. Eiseni kogumistöö edenemine äratas pahameelt J. Hurdas, kes kaunis teravatoonilises kirjas soovitas valida mõne muu töölõigu «isamaa ja sugurahva kasuks». Hurt leidis nimelt, et kogutud vanavara peaks ühtekokku jääma, muidu on uurimine ja ka publitseerimine takistatud, samuti ei olnud ta nõus Eiseni rahvalike väljaannetega. Hiljem kandus poleemika ka ajakirjandusse, kus Hurt väitis, et kahekordne kogumine on jõu kulutamine, ja heitis Eisenile ette matkimist. Hurda poolel astusid välja veel K. A. Hermann ja A. Grenzstein, viimane koguni sulges «Oleviku» veerud Eiseni üleskutsetele. Mõlemad ajalehetoimetajad soovitasid Eisenil oma kogud Hurdale üle anda ja kogumistööst loobuda, kuid Eisen jätkas siiski tegevust. Järgmisel aastal (1893) puhkes Hurda ja Eiseni vahel uus vaidlus termini pärast: esimene hoidis kinni juba mõnevõrra traditsioonilisest *vanavarast*, teine soovitas kasutada (soome eeskujul) *rahvaluulet*. Pärast Hurda surma pääseski võidule *rahvaluule*, kuna mõistega *vanavara* hakati tähistama etnograafilisi esemeid.

Eiseni kogumistöö korrespondentidega katkestas alles Esimene maailmasõda. Selleks ajaks oli tema juhendamisel tekkinud rahvaluulekogu juba mahuga ca 40 000 lehekülge.[1] Ja kuigi on selge, et Eisen jäi nii kogumise organiseerimises kui ka talletatud materjali korraldamises Hurdast maha, pole põhjust teda sellepärast veel alavääristada (nagu omal ajal on tehtud). Eiseni töö täiendas mitmeti ja oluliselt Hurda tegevust.

Eiseni kogumistööd edendasid suuresti tema arvukad publikatsioonid, millest tuleb allpool veel üksikasjalikumalt juttu. Nende eessõnades avaldas Eisen tänusõnu kogujaile ja õhutas tööd jätkama. Oma jutuväljaandeid saatis ta ka preemiaks agaramaile kaastöölistele. Halvaks küljeks osutus aga sealjuures asjaolu, et nimetatud teostes kasutatud iselaadi eisenlik jutustusstiil, mida iseloomustab äärmine lapidaarsus ja kohati lausa konspektiivsus, muutus kogujaile eeskujuks ning puhuti otse normiks. Selles osas oli Hurdal õigus, kui ta märkis, et Eiseni väljaannetes pole leida folkloristile vajalikku «teaduslikku keeletundmist».

---

[1] Hiljem jätkas M. J. Eisen kogumist kaastööliste (eriti kooliõpilaste) abiga. Tema käsikirjaline kogu kasvas lõpuks üle 90 000 lehekülje ja sisaldab ümmarguselt 17 000 rahvalaulu- ja 25 000 rahvajututeisendit.

Kokkuvõtvalt võib öelda: XIX sajandi viimasel veerandil formeerusid meie peamised rahvaluulekogud. Kogujateks olid asjaarmastajad rahva seast, kes üksnes entusiasmist tegid ära tohutu ulatuse ja tähtsusega töö. Ülemaaline rahvaluule kogumine jätkas rahvusliku liikumise tõusuperioodi ühisüritusi. Kokku kanti ü l e 162 000 l e h e k ü l j e rahvapärimuste kirjapanekuid. Kujunesid rahvaluule korraldamise ja liigitamise esimesed traditsioonid. Teostega «Vana Kannel» ja «Setukeste laulud» rajati rahvaluule teadusliku publitseerimise printsiibid.

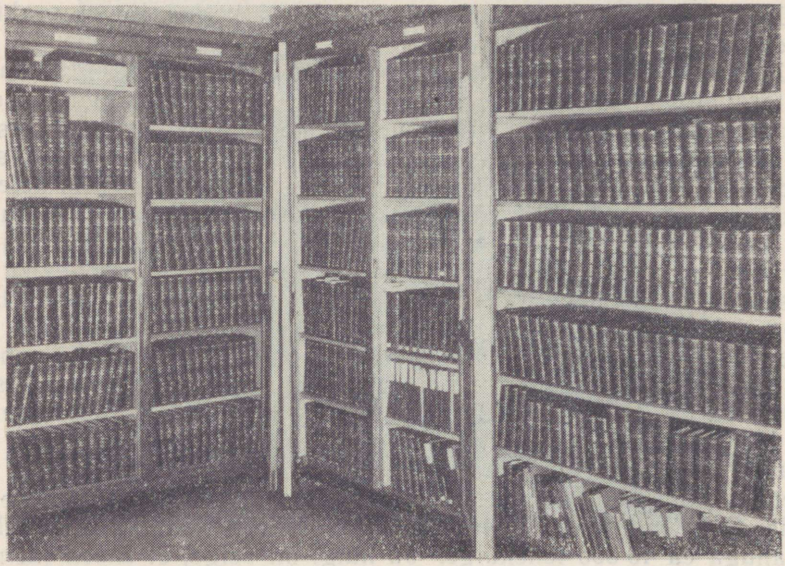

Osa eesti rahvaluule käsikirjalistest kogudest Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumis

Selle kõige kõrval muutus rahvaluule tollal ka vägagi arvestatavaks lugemisvaraks mitmesuguste rahvalike väljaannete kaudu. Kunagi varem ega hiljem pole folkloor moodustanud eesti trükisõnas nii suurt protsenti, ühelgi muul ajal pole rahvapärimusi (eeskätt just rahvajutte) nii palju loetud ja levitatud.

Rahvaluule lugemisvarana. Möödunud sajandi teise poole kõige levinumad ja loetavamad trükised kuuluvad liiki, mida võiks nimetada rahvaraamatuks. Need 2—4-poognalised oktaavformaadis brošüürikesed, hinnaks mõni kopikas, olid määratud kõige laiemale lugejaskonnale. Seesuguste väljaannete hulgas oli nii juturaamatuid kui ka laulikuid, sisuliselt kuuluvad sinna samuti kalendrid oma kirjandusliku lisaga.

Säärases trükitoodangus oli märgatavalt rohkesti folkloorset ainestikku: muinasjutte ja muistendeid, regivärsilisi ja lõppriimilisi rahvalaule, vanasõnu ja mõistatusi, isegi uskumusi ja kombeid. Need raamatud olid laialt loetavad, mida tõendab kas või seegi, et paljud laulud või muud palad on läinud rahvasuhu ja sealt rahvaluulena taas üles kirjutatud. Sealjuures on mõnel korral pahatihti võimatu öelda, on siin tegemist rahvasuust raamatusse (ja sealt tagasi rahva hulka läinud) või hoopis trükiteosest rahvasuhu tunginud palaga. Sellest ilmneb säärase kirjanduse omaaegne populaarsus ja mõju.

Rahvaluulet sisaldava ja rahvast mõjutanud kirjavara — kui kõrvale jätta kalendrid — võiks jaotada kahte liiki: esiteks mitmesugused jutuväljaanded, kus ilmusid kas ainult jutud või jutud ja laulud ning muudki palad; teiseks nn. laulikud, mis sisaldasid ainult laule. Laulikuid ilmus tollal palju, kuid nendes oli rahvaluule osatähtsus üldiselt väiksem kui jutuväljaannetes. Viimastes oli nii muinasjuttudel kui ka muistenditel õige suur osa, vastavaid väljaandeid ilmus rohkesti ning sageli mitmes trükis.

Rahvajuttude väljaandmisel võib eristada vastava ainestiku kirjandusliku töötlemise mitut järku. Esimesena nimetatagu siin raamatuid, mille väljaandjad on rahvasuust noteeritud jutud trükki toimetanud ilma olulisemate kohenduste või täiendusteta. Seesugused on näiteks G. Ellerbergi *«Naljatilgad ehk loe ja naera»* (1868), mis sisaldab laenuliste anekdootide järel 12 kohalikku muistendit usutavas esituses. Gustav Vänjast [G. Rosenberg] toob raamatus *«Eesti-Rahva Vanad Pärlid ehk meie omad Juttud»* (1870) 14 muistendit (nende seas «Kalevi poea haud Tallinnas», «Tõllus ja Leiger», «Mispärast Tallinn valmis ei saa»). Folkloristile arvestatavat materjali esitavad Peeter Kääri väljaanded *«Eesti rahva Vanad jutud»* (1881) kolmeteistkümne rahvajutuga ning *«Eesti vanad jutud»* (1882), mis toob kümme muistendit ja viis naljandit. Üsna laialdase populaarsuse võitis P. Südda raamat *«Saaremaa vägimees Suur-Tõll»* (1883); see sisaldab väljaandja ning ta kaastööliste poolt kogutud muistendeid, mida on püütud liita terviklikuks tsükliks. Võiks nimetada veel J. Lill-Jürgensteini, kes oma raamatus *«Rohtaedas lahke vanakeste seas»* (1875) esitab puhtakujuliselt folkloorset ainestikku. Säherdusi publikatsioone ilmus suhteliselt tagasihoidlikult, sest rahvapärastest tekstidest raamatute koostamine eeldas ju teatavat kogu ja rohkemat materjali, millest sai valida esinduslikemaid näiteid. Varasemad publitseerijad pidid aga peaasjalikult leppima kas lapsepõlves kuuldud ja meeldejäänud või siis üksnes oma kodukoha ümbruses käibel olevate pärimustega.

Hulgaliselt laekunud materjal ja pidevalt tegutsev kaastööliste võrk lõi eeldused viljakaks tööks M. J. Eisenile, kellest saigi peamine folkloorsete rahvaraamatute koostaja. Lisaks tuleb arvestada tema kui kirjamehe vilumust ja nobedust: enne oma esimest rahvalikku jutukogu «Esivanemate varandus» (1882) oli Eisen avaldanud kümneid mitmesuguseid raamatukesi. 1883. aastal ilmus Eisenilt teine rahvajuttude kogumik ja aastal 1890 mõistatuste valimik. Erilise hoo sai rahvaluule publitseerimine

M. J. Eiseni folklooriainelisi rahvaraamatuid sajandi lõpult

90-ndail aastail, mil Eisen sellele pühendas oma peamise tähelepanu. Kuni sajandivahetuseni suutis ta trükki toimetada tervenisti 30 sellesisulist rahvaraamatut — kõik rahvajutud, ainsaks erandiks ülalmainitud mõistatuste kogumik. Aastail 1901—1917 lisandus neile veel 24 rahvalikku publikatsiooni (kordustrükke arvestamata). Kodanlikus Eestis, kus tal esikohal oli teaduslik tegevus, avaldas Eisen 6 rahvaluulekogumikku.

Eiseni väljaanded olid kahte laadi. Ühelt poolt avaldas ta ainult tekste lühema või pikema saatesõnaga. Seesugused on näiteks *«Rahva raamat»* I—V (1893—1895), *«Vanapagana jutud»* I ja II (1893, 1896), *«Rahvanali»* I—V (1895—1897) jpt. Teist laadi väljaannetes täitis Eisen poole või rohkemgi raamatu mahust teemakohase arutlusega, millele siis järgnesid tekstid näitematerjalina. Siia kuuluvad väljaanded nagu *«Kratiraamat»* (1895), *«Luupainaja»* (1896), *«Kodukäijad»* (1897), *«Jaaniraamat»* (1899) jt. Väljaannete folkloristlik tase oli keskpärane, kuid siinkohal tuleb osutada eriti nende populaarsusele lugemismaterjalina, mida tõendavad kordustrükid ja kirjastajate valmisolek selletaoliste teoste nii hulgaliseks avaldamiseks. Lugejaskond võttis Eiseni rahvaraamatuid tänulikult vastu.

Teise väljaannete rühma moodustavad seesugused raamatud, mille aluseks on olnud küll folkloor, kus aga kirjamehed on saadud aineid võrdlemisi vabalt käsitlenud. Siin võiks esimesena nimetada J. Pärna, kelle

«Peretüttar ja vaene laps» (1872) on võrdlemisi hea näide muinasjutu vaba töötluse kohta. Peretütre Anna ja kasutütre Mari vastuseade, konflikt ja kogu arendus on muinasjutupärased, kuid süžeest on kõrvaldatud imepärased motiivid, võluvahendeid ja muud säärast selles loos ei esine. Ka sama autori *«Muistena juttud noore rahvale»* (1872) on valminud seesuguse menetluse tulemusena. Samalaadseid väljaandeid on veel mitmeltki tundmatuks jäänud autorilt, näiteks *«Wanna sep ja temma kolm poega, ehk: Õnnesep»* (1869), *«Vändra jutumees I. Kümme õpetlikku muistejuttu»* (1889) jne.

Kolmandaks rühmaks on väljaanded, mille sisuks on küll rahvajutud, kuid mitte eesti rahvajutud. Eriti on tõlgitud saksa ja vene muinasjutte, kusjuures mitte alati pole nimetatud, et tegemist on tõlgetega. Saksa muinasjutu-väljaannetest on kasutatud eeskätt vendade Grimmide tuntud kogu, tõlgitud on ka W. Hauffi kunstmuinasjutte kogust «Karavan». Saksa keele kaudu on meie lugejate ette jõudnud ka araabia muinasjutuvarasalve «Tuhat ja üks ööd» tagasiminevaid jutte. Trükis ilmunud välismaine muinasjuturepertuaar avaldas teatavat mõju ka kohalikule jututraditsioonile.

Eelnimetatud väljaannete-rühmade piir pole muidugi kindel. Paljudes sellistes publikatsioonides seisavad kõrvu tõlge ja omalooming, rahvajutt ja mugandus. Ilmekaks näiteks seesuguse toimimisviisi kohta on J. Mäesepa «juturaamatud», mis pidasid vastu mitu trükki ja kus ühes andes on eesti, teises vene muinasjutud, kõrvuti rahvapärased lood ja isiklikud väljamõeldised.

Rahvaloomingu avaldamisel lugemisvarana tegeles üsnagi menukalt M. Sohberg. Mart (~ Martin) Sohberg sündis 25. (vkj. 13.) novembril 1839 Pärnumaal Võlla vallas. Hariduse sai ta Mihkli kiriku- ja vallakoolis ning Pärnu Ülejõe algkoolis, kus ta oli J. V. Jannseni õpilane. Viimase sulemehe-tegevus on Sohbergile innustavalt mõjunud, nagu ta ise tunnistab. Pärast kooli lõpetamist sai Sohberg koduvallas vallakirjutajaks, millises ametis töötas ligi 60 aastat. Kirjamees suri Tõstamaal 20. jaanuaril 1927.

M. Sohberg on tuttav eelkõige «Laulutoojate» ja «Jututoojate» väljaandjana; laule on ilmunud seitse, jutte kümme annet. Teosed olid populaarsed ja isegi sedavõrd, et mõnest andest pole meie raamatukogudes säilinud ühtegi eksemplari, hoolimata kordustrükkidest. Sohbergi raamatukeste menukus oli tingitud eeskätt sellest, et suure osa nende sisust moodustavad rahvapärimused: regivärsid ja mitmesugused rahvajutud (eriti muinasjutud). Materjal näikse olevat rahva suust spetsiaalselt kirja pandud, juba varem trükis ilmunut pole Sohberg oma väljaannetesse võtnud.

«Jututoojate» esimeses kolmes andes (1874) on kasutatud ühendava lülina jutustajat — vanaks Raudjalaks kutsutud «väljateeninud» soldatit. Need palad pole enamasti folkloorsed, seal esineb ainult mõningaid vihjeid ebausu vastu; peaasjalikult on tegemist anekdootlike elupildikeste

viimistlemata ja kohmakate ümberjutustustega. Hilisemates annetes muutus Sohbergi jutustuslaad mõnevõrra ladusamaks, keel jäi aga endiselt viimistlematuks ning puhuti labaseks. Kaasaegne arvustuski heitis kirjamehele ette «toorest» keelt.

M. Sohbergi jutu- ja laulutoojaid

Rahvajutte hakkas Sohberg avaldama alates neljandast jututoojast (1876), pannes siitpeale ka annete alapealkirjaks «Ennemuistsed juttud ja vanad sõnad». Avaldatu hulgas on rohkesti päris rahvaehtsaid muinasjutte, muistendeid, pärimusteateid ja naljandeid, mis on esitatud ka enamvähem rahvapärases sõnastuses. Kuid leidub ka madalakvaliteedilist «omaloomingut», mida on tinginud Sohbergi taotlus rahvajutte «ilusamaks» teha (näiteks VI ja IX andes); rahvapärast alust on neis vähese oskusega kombineeritud «kunstmuinasjuttudes» veel vaevalt näha. Korduvalt on jututoojates avaldatud võõra päritoluga, ilmselt tõlkelisi palasid.

Sohbergi «Laulutoojatest» on tänapäeval kättesaadavad ainult üksikud. Neist neljas sisaldab näiteks üle kolmekümne regivärsilise laulu, mis enamikus on rahvaehtsad kirjapanekud. Sohberg on ka ise püüdnud regivärsi stiilis laulda ja mitte päris ebaõnnestunult. Vanemate regivärsside kõrval on toodud mõningaid uuemaid, lõppriimilisi laule. Kuuendas laulutoojas on juba täielikus ülekaalus Sohbergi rahvalaulutöötlused ja imitatsioonid. Laulumehena tundub ta üldiselt andekam olevat kui jutustajana. Sohbergi laululoomingus — kaasa arvatud rahvalaulutöötlused — võib märgata värskust ning elurõõmsat, isegi sensuaalset joont, mis erineb enamiku tolleaegsete laulikute pseudoromantilisest ilutsemisest või soigumisest.

M. Sohberg oli mitmeti oma aja tüüpiline kirjamees nii võimete ja eelduste kui ka ambitsioonide poolest. Ta ise pidas end Jannseni õpilaseks ning viimase «Sanumetoojad» on kahtlemata olnud eeskujuks tema jutuja laulutoojatele. Jutumehena ei ole Sohberg kuidagi võrdne Jannseniga, laulikuna on tal aga ilmseid eeliseid, kas või regivärsi stiliseeringute näol, mis kaugelt ületavad Jannseni kuiva, koolmeisterliku õpetlikkuse. Folk-

loristikale on Sohberg säilitanud — ümberkohendatud materjali kõrval — küllaltki tähelepandava hulga jutte ja laule. Ka Sohbergi produktsiooni mõju eesti rahvajuttude repertuaarile tuleb folkloristikas arvestada. Igal juhul on rahvaluulega seotud osa Sohbergi toodangust kõige hinnatavam, jättes täiesti tagaplaanile ta vaimuliku sisuga väljaanded.

Ohtrasti folkloori sisaldava kirjandusliigi moodustasid nn. laulikud. Kunagi varem ega hiljem pole trükitud nii palju laulikuid kui just möödunud sajandi teisel poolel: 60-ndail aastail ilmus neid (kordustrükke arvestamata) paarkümmend, 70-ndail aastail juba üle neljakümne jne. Seesuguseil väljaandeil oli kõigepealt praktiline eesmärk: nad andsid tõesti laulutekste. Ainult väga harva kujutas mõni laulik endast tervenisti väljaandja loomingut — enamasti oli see otsekui pisike antoloogia, mis sisaldas paljude autorite laule, kuid ka anonüümset või rahvasuust kirjapandud lauluvara. Sageli kandsid laulikud pikki ja üpris pentsikutena kõlavaid pealkirju, nagu näiteks *«Laulo pois ehk Laulo poisi nalja tükkid, nore rahwale römo jätkuks wälja antud»* (1865), *«Laulo-Räästas ehk Lada Laulud. Rahwa ello ja wiside järrel Gustaw Wänjast»* (1867), *«Kuldnok ehk Teine Pärnu Laulik. Noorerahvale südame äratamiseks, rõõmuks ja õpetuseks»* (1875) jne. Laulikute koostajad kasutasid ära üldist tähelepanu äratavaid sündmusi (nii näiteks Vene riigi sõjad Türgi vastu tõid iga kord kaasa spetsiaalsete laulikute ilmumise). Armastatud võtteks oli ka pöörduda pealkirjas teatava maakoha või linna elanike poole, mis tõenäoliselt pidi sealt kandi ostjaid ligi meelitama.

Arusaadavalt oli niisugustes väljaannetes paljugi kirjanduslikku praaki. Andetu värsitreimine, maotu sentimentaalsus, tüütuseni kulunud riimid, värsiskeemid ja kujundid, ääretu sõnaohtrus — need omadused on tunnuslikud tervele laulikute literatuurile. Kuid poleks siiski õiglane näha ainult seda külge.

Laulikutes leidus ka omajagu päevakajalist reageerimist kaasaega huvitanud nähtustele. Antoloogilise laadi tõttu sisaldasid väljaanded ka üht-teist poeetiliselt arvestatavat. Suuresti on laulikud mõjutanud meie uuemat rahvalaulu: väga paljud rahvaomaseks peetud lauludest lähtuvad tegelikult möödunud sajandi laulikutest. Ka on laulikud vahendanud eesti lugejale välismaist luulet — tõlkeid esineb rohkesti (iseasi on muidugi nende kvaliteet). Ühtlasi avaldati laulikutes päris märkimisväärsel hulgal regivärsilisi rahvalaule, neid esineb rohkesti isegi omamoodi kurikuulsa salmitaguja F. Brandti väljaannetes.

Friedrich Brandt oli oma aja iseloomulikumaid raamatusepitsejaid, kellelt kogusummas on ilmunud terveni 95 teost. Ta sündis 18. (vkj. 6.) oktoobril 1830 Märjamaal Sipa mõisas. Õppinud aastail 1844—1847 Jädivere seminaris, sai Brandt kodukohas koolmeistriks, ühtlasi ka Sipa valla-, kohtu- ja magasikirjutajaks. Esimene raamat ilmus temalt 1861. aastal, millele järgnes läbisegamini ilmalikke ja vaimulikke salmikuid, röövlilugusid ja jutluseraamatuid. Kergemat töökohta otsides siirdus ta 1868. aastal Nõva abikiriku ja sealt peagi Risti abikiriku köstriks.

1875. aastal asus Brandt Tallinna, kus ta elatas ennast raamatukirjutamise ja -köitmisega. Parandamatu joodikuna kannatas ta nälga ja viletsust, kuni suri 14. (vkj. 2.) mail 1890.

F. Brandt oli üks usinamaid laulikute koostajaid, ja olgugi nende väärtus õige küsitav, leidis erakordselt laia tarbijaskonna. Tema *«Eestima Öpik»* ilmus 1864—1883 koguni viies trükis, jättes seega varju kõik pärisluuletajad, ja enamik teisigi tema väljaandeid avaldati korduvalt soliidsetes tiraažides. Raamatute hulka arvestades on arusaadav, et Brandt ei jõudnud oma laulikuid ise täita, vaid kasutas, eriti hilisemates väljaannetes, ka teiste autorite loomingut (esindatud on J. Weitzenberg, P. Mannteuffel, F. N. Russow, R. J. Winkler, C. W. Freundlich jt.). Rahvalauludest kohtame Brandti laulikutes regivärsse, uuema rahvalaulu varasemaid näiteid ja ka tollal elavalt käibel olnud laulurepertuaari. Tõlgete ja eeskujudel kirjutatud salmikute kõrval on Brandt värsistanud ka naljandeid ja muinasjutte. Teatavat tehnilist vilumust ei saa selle juures salata, kuid erilist luuleannet tema toodang ei osuta. Rahvalaulud ta kas esitab muutmatult või siis töötab täiesti ümber; seesugust kohendamist, nagu oli tavaks näiteks Sohbergil, Brandt ei ole harrastanud. Näikse, et trükitud kogumike kõrval on Brandt kasutanud ka otse rahvasuust tehtud ülestähendusi, millele viitab ka uuemate rahvalaulude esinemine.

M. Tõnisson

F. Brandti laulikud olid vägagi populaarsed ja tema laulud tungisid kiiresti rahvalikku lauluvarasse, sest ta tabas laiema lugejaskonna maitset oma kentsakate sündmuste ja pentsikute olukordade värsistusega. Suupärased olid ta laulud ka oma vormilt — trohheilise rütmi, vähenõudliku ristriimi ning küllaltki lopsaka keelega.

Kolmanda tüüpilise folkloori kasutajana rahvaraamatutes tuleb nimetada tuntud kalendrikirjanikku Mats Tõnissoni. M. Tõnisson sündis 23. (vkj. 11.) märtsil 1853 Paistu kihelkonnas Aidu vallas popsipojana. Iseõppijana sooritas ta koolikomisjoni ees koolmeistri-eksami ja töötas aastail 1873—1880 Vändras vallakooli

õpetajana. Seal sattus ta konflikti jõuka taluniku ja ehitusettevõtja J. Tammanniga, kes ühest Tõnissoni kirjutisest ennast solvatuna tundis ja autori kohtusse kaebas. Kohus leidis kaebuse olevat põhjendatud ja mõistis kirjamehe kuueks kuuks vangi. Asi lahenes küll Tõnissoni avaliku andekspalumisega, kuid koolmeistri kohalt oli ta ikkagi sunnitud lahkuma.

M. Tõnisson asus nüüd katsetama raamatukirjutajana. 1880. aastal ilmus Viljandis tema esimene valimik *«Ennemuistsed Luuletused»*, mis sisaldab muinasjutte ja regivärsilisi laule, peale selle mitmesuguseid ebausukombeid, lausumisi ja nõidussõnu. Kogumiku koostamisel on väljaandja käsi kohendavalt tegev olnud — juttude juures rohkem, laulude juures vähem. Esitatud palade valikul ja osalt ka nende töötlemisel on M. Tõnisson püüdnud teravdada nii mõisnike kui ka pastorite vastast hoiakut. Kahjuks pole aga tema sulge samavõrra juhtinud stiilitunne ja maitse, nii et esijoones juttudesse, kuid ka lauludesse on sugenenud labasusi.

Edasi tegi M. Tõnisson algust kalendrikoostajana ja avaldas oma esimese tähtraamatu 1882. a. peale. Kalendris leidus muuseas ka rahvalaul «Vanaaegne palju», milles olid sellised värsid:

Uiu-tuiu hunta palju,
toa taga tonta palju,
kurjal härral kulda palju,
vahimehel vitsu palju,
kelmil kubjal keppa palju,
vaesel rahval valu palju,
teopoistel töida palju,
pere parsil peerga palju,
kämre otsas kassa palju...

Balti-saksa mõisnike häälekandja «Neue Dörptsche Zeitung» haaras nendest värssidest kinni, tõlkis ja tõlgitses neid teadlikult valesti kui ässitust mõisnike tapmisele (nuiadeks saanud peergudega) ja rahakassade röövimisele (*kassid* tõlgiti *kassadeks*). Ühtlasi jagati hoope kalendrikirjutaja ning ka C. R. Jakobsoni vastu. Ehkki eesti ajakirjandus üksmeelselt saksa lehe provotseeriva hädakisa vastu välja astus, konfiskeeris politsei kalendri. See vahejuhtum tegi laialdaselt tuntuks M. Tõnissoni ja tema kalendri, mis aastail 1884—89 ilmus *«Tallina Täht-raamatu»*, alates 1890. aastast aga *«Tõnissoni Tähtraamatu»* nime all; selle tiitliga jätkus kalendri ilmumine ka veel pärast M. Tõnissoni surma 23. (vkj. 10.) novembril 1915. Pole huvituseta märkida, et 1905. a. revolutsiooni ajal kordus peaaegu täpselt eelkirjeldatud vahejuhtum: taas süüdistasid saksa ajalehed Tõnissoni kalendrit mässule õhutamises, kasutades tõendiks valesti tõlgitud väljendeid.

M. Tõnisson oli üks väheseid, kes oma kalendrilisades on järjekindlalt avaldanud rahvapärimusi: uskumusi, vanasõnu, mõistatusi, rahvalaule ja -jutte, eriti suure heameelega ka naljandeid pastorite pihta. M. Tõnissoni tegevus ei piirdunud kalendrikirjutamisega. Ta on avaldanud veel laulikuid, aabitsaid, haledusjutte, unenägude seletajaid, koka- ja ämmamoori-

M. Tõnissoni väljaandeid

raamatuid jne. Ka osasse sellistesse väljaannetesse on ta poetanud folkloorset materjali. Vahest ehk kõige tähelepandavam neist on *«Rahva piibel»* (1910), mis kujutab endast mõtteterade, aforismide jne. süstematiseeritud kogumikku. Materjaliks on olulisel määral vanasõnad (umbes 300), tsitaadid rahvalauludest ja «Kalevipojast».

Kõigest eelnevast näeme, et möödunud sajandi viimasel veerandil kuulusid suuliste pärimuste rahvalikud väljaanded loetavamate teoste hulka. Rahvaluule oli tollal veel niivõrd elav, et iga asjahuviline kirjamees võis kas ise oma kodukohast või siis mõnede kirjapanijate abiga soetada avaldamist vääriva kogukese. Teiselt poolt oli aga rahvaluule aktiivselt käibelt siiski sedavõrd taandumas, et leiti vajalikuks ja kasulikuks tema populariseerimine trükisõnas. Suur tähtsus oli siin ka «Kalevipoja» eeskujul, mille rahvapärasust ja ühtlasi ka kunstiväärtust laialt teati ning toonitati. Teatavas mõttes võib kogu selle folkloorse lugemisvara väljaandmises näha «Kalevipoja», s. o. Kreutzwaldi algatatud ürituste massilist jätkamist, olgugi hoopis madalamal tasapinnal (ja mõnelgi puhul ehk rohkem materiaalsetel kui ideelistel kaalutlustel). Kahtlemata oli rahvaluule nii ulatuslik trükis avaldamine osalt tingitud ka originaalse kirjanduse nõrkusest: rahvaomaste kujudega, kohalike olude ja kodupaiga looduse kajastamisega korvas folkloorne rahvaraamat mõneti algupärase ilukirjanduse vähesust.

BIBLIOGRAAFIA

Üldkäsitlused

II. O. Kallas, Übersicht über das Sammeln estnischer Runen. FUF II. Helsinki 1902. ▪ V. Reiman, Kivid ja killud I. Trt. 1907. ▪ O. Loorits, Estnische Volksdichtung und Mythologie. Trt. 1932. ▪ J. Hautala, Suomalainen kansanrunoudentutkimus. Helsinki 1954.

Eesti kirjanduse ajalugu I. (Toimetanud K. Taev.) E. Laugaste, Eesti rahvaluule. Trt. 1946. ▪ Eesti rahvaluule ülevaade. Toimetanud R. Viidalepp. Tln. 1959. ▪ E. Lau-

gaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. Valitud tekste ja pilte. Tln. 1963. ▪ Ü. Tedre, Kirjanduse ja rahvaluule suhetest. KKirj. 1965, nr. 11—12, lk. 650—656, 734—740.

Eesti Kirjameeste Selts

I. Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat. Trt. 1873—1894. ▪ J. Kõrv, Eesti-rahva muiste-jutud ja vanad-kõned. EKmS-i Toimetused nr. 51. Viljandi 1881. ▪ J. Kunder, Eesti muinasjutud. EKmS-i Toimetused nr. 65. Rakvere 1885. ▪ J. Kunder, Kalevipoeg. Lugu Eesti muinaskangelasest. EKmS-i Toimetused nr. 73. Trt. 1885. ▪ J. Jõgever, Eesti muinasaeg. EKmS-i Aastaraamat 1889—1890 (lisa).

II. Fr. Tuglas, Eesti Kirjameeste Selts. Trt. 1932 (II tr. Tln. 1958). ▪ Fr. Tuglas, Lisandeid Eesti Kirjameeste Seltsi ajaloole. EKirj. 1933, nr. 10—11, lk. 465—479, 528—548.

V. Mälk, Eesti Kirjameeste Seltsi osa eesti folkloristika arengus. KKI Uurimused VII. Tln. 1963.

Teised kogujad ja publitseerijad

I. J. B. Holzmayer, Osiliana. Verh. GEG VII, 1—3. Dorpat 1868, 1872, 1880. ▪ V. J. Stein, Üks kubu Vanu-sõnu ja vanu kõnekombeid. Trt. 1875. ▪ F. J. Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten. St. Petersburg 1876. ▪ J. Jung, Eesti rahva vanast usust, kombedest ja juttudest. Kodu-maalt nr. 6. Trt. 1879. ▪ C. R. Jakobson, Helmed I. Trt. 1880. ▪ J. Jung, C. v. Kügelgen, Estnische Sagen. Sb. GEG 1885, lk. 210—213. ▪ M. Körber, Oesel einst und jetzt I—III. Arensburg 1887, 1899, 1915. ▪ L. v. Schroeder, Die Hochzeitsbräuche der Esten... Verh. GEG XIII. Dorpat 1888. ▪ K. A. Hermann, Eesti rahvaviisidest. EÜS-i Album I. Trt. 1889. ▪ K. A. Hermann, Ueber estnische Volksweisen. Verh. GEG XVI, 1. Dorpat 1891. ▪ O. A. F. Mustonen [Lönnbohm], Virolaisia kansanrunoja. Vihukene eesti rahva laulusid. Suomi III, 7. Helsinki 1893.

II. V. Reiman, Dr. phil. Karl August Hermann. EKirj. 1909, nr. 2, lk. 49—65. ▪ J. Bergmann, Paar täiendust ja üks õiendus V. Reimani «Dr. K. A. Hermanni eluloo» kohta. EKirj. 1909, nr. 3, lk. 127—131. ▪ K. Leichter, Rahvaviiside kogumisest Eestis. Vanavara vallast. ÕES-i Kirjad I. Trt. 1932, lk. 154—178.

P. Ariste, Akadeemik F. J. Wiedemanni teaduslik tegevus Tallinna päevil. Emakeele Seltsi Aastar. I. Tln. 1955, lk. 27—53. ▪ Ü. Tedre, C. R. Jakobson ja rahvaluule. — C. R. Jakobson ja tema ajastu. Tln. 1957, lk. 144—182.

J. Hurt

I. Mis lugu rahva mälestustest pidada. E. Post. lisal. 1871, nr. 26—27. ▪ Eestirahva ajaraamat. E. Post. lisal. 1876, nr. 13. ▪ Pildid isamaa sündinud asjust. EKmS-i Toimetused nr. 15. Trt. 1879. ▪ Vana Kannel. Täieline kogu vanu Eesti rahvalaulusid. EKmS-i Toimetused nr. 3. I — Trt. 1875—1886, II — Trt. 1884—1886. ▪ Paar palvid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele. Olevik 22. ja 29. II, 7. ja 21. III 1888, nr. 8—12; Postimees 23. II, 1., 8. ja 15. III 1888, nr. 23, 26, 29, 32. ▪ Kõne Eesti vanavara korjamisest muinasaja uurijate kongressil Riias Augusti kuus 1896. Olevik 3., 10., 17. ja 24. XII 1896, nr. 49—52. ▪ Eesti astronoomia. Jurjev 1899. ▪ Über die Pleskauer Esten oder die sogenannten Setukesen. Helsingfors 1904. ▪ Setukeste laulud. Pihkva-Eestlaste vanad rahvalaulud, ühes Räpinä ja Vastseliina lauludega. SKS Toimituksia 104. Helsingi, I — 1904, II — 1905, III — 1907. ▪ Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad. Toimet. H. Kruus. Trt. 1939.

II. K. Krohn, Übersicht über die wissenschaftliche Thätigkeit des Pastors Dr. Jakob Hurt. Отдельный оттиск из Отчета Императорского Русского Географического Общества за 1904 г. С.Петербург 1904. ▪ A. Mohrfeldt, Jakob Hurt. Trt. 1934. ▪ R. Viidebaum, Jakob Hurda kaastöölistest. ERM-i aastaraamat IX/X, 1933/34. Trt. 1934, lk. 231—254. ▪ R. Viidalepp, Jakob Hurt — geniaalne rahvaluulekoguja. EKirj. 1939, nr. 7, lk. 293—312. ▪ H. Koppel, Dr. J. Hurda poliitilist seisukohta ja tegevust mõjutavaist asjaoludest. EKirj. 1939, nr. 7, lk. 289—293. ▪ J. Roos, Rahvapärimusi ja

teateid J. Hurda kohta Põlvast. EKirj. 1939, nr. 10, lk. 436—448. ▪ O. Urgart, Jakob Hurt ajakirjanikuna. EKirj. 1939, nr. 7, lk. 321—325.

H. Tampere, Jakob Hurda rahvaluule väljaandmistööst ja selle printsiipidest. Paar sammukest... I. Tln. 1958, lk. 131—170. ▪ R. Põldmäe, Kirikutegelaste vastuolusid Jakob Hurda rahvaluule kogumisega. KKirj. 1959, nr. 7, lk. 409—421.

M. J. Eisen

I. Kõige ilusamad ennemuistsed jutud. Trt. 1881. ▪ Esivanemate varandus I. Trt. 1882 (II tr. 1908, III tr. 1922). ▪ Endise põlve pärandus I. Trt. 1883 (II tr. 1920, III tr. 1921). ▪ Eesti rahva mõistatused. Trt. 1889 [1890] (II tr. 1913). ▪ Vanad jutud. Paide 1892 (II tr. 1894). ▪ Rahva raamat. I ja II — Trt. 1893, III ja IV — Trt. 1894, V — Trt. 1895. ▪ Vanapagana jutud. Tln. 1893. ▪ Hansu-raamat. Tln. 1894 (II tr. 1920). ▪ Kuningajutud. Tln. 1894 (II tr. 1906, III tr. 1908, IV tr. 1922). ▪ Raha-augu jutud. Trt. 1894 (II tr. 1900, III tr. 1906, IV tr. 1920). ▪ Rahva-nali. Tln. 1895. ▪ Krati raamat. Narva 1895. ▪ Luupainaja. Tln. 1896 (II tr. 1922). ▪ Teised vanapagana jutud. Tln. 1896. ▪ Teine rahva nali. Tln. 1896. ▪ Kõrtsi raamat. Trt. 1896 (II tr. 1931). ▪ Hans ja vanapagan. Trt. 1896 (VI tr. 1921). ▪ Kodused jutud. Tln. 1896. ▪ Kuues ja seitsmes Moosese raamat. Tln. 1896. ▪ Kolmas rahva nali. Tln. 1896. ▪ Näkiraamat. Tln. 1897 (II tr. 1922). ▪ Kodukäijad. Tln. 1897. ▪ Teised kodused jutud. Tln. 1897. ▪ Neljas rahva nali. Tln. 1897. ▪ Jaani raamat. Tln. 1899. ▪ Koerakoonlased ehk peninuki rahvas. Trt. 1899. ▪ Narvast Tallinna. 30 omamaa vanajuttu. Narva 1901. ▪ Kirikute raamat. Trt. 1901. ▪ Endised jõumehed. Narva 1901. ▪ Viies rahvanali. Tln. 1901. ▪ Lindanisast Tallinna. Tln. 1901. ▪ Kalevipoja päevilt. Trt. 1901. ▪ Kuidas ma kirjameheks sain. EKirj. 1925, nr. 9, lk. 343—350.

Esivanemate varandus. Koostanud ja redigeerinud H. Tampere. Tln. 1958.

II. K. Krohn, Mälestusi M. J. Eisenist. EKirj. 1925, nr. 9, lk. 337—339. ▪ Album M. J. Eiseni 70. sünnipäevaks. Trt. 1927. ▪ M. J. Eiseni elu ja töö. (Toimet. F. Cederberg ja E. Päss.) Trt. 1938.

E. Normann, M. J. Eiseni mõistatuste ja vanasõnade trükiväljaanded. Paar sammukest... II. Trt. 1961, lk. 422—434.

Folkloorne rahvaraamat

I. F. Brandt: Eestima Õpik, ehk mitmesugused aialikkud laulud. Trt. 1864 (III tr. 1873, V tr. 1883). ▪ Kullerkuppud ehk 20 uut armsad laulo lastele. Trt. 1868. ▪ Läne Lilleaed. Trt. 1868. ▪ Pisukene Laulu- ja mängimees. Trt. 1869. ▪ I. Kolm Kuninga poega. II. Naljakad jutu lisandikud. Trt. 1869. ▪ Teine Eesti Ööbik. Trt. 1870. ▪ Nalja natukesed noore rahva aeaviiteks. Trt. 1870. ▪ Harju Laulik. Tln. 1872 (III tr. 1880, V tr. 1893). ▪ Eesti Kukulind ehk Küla Kägu. Tln. 1875. ▪ Harju Ööpik. Tln. 1875. ▪ Vene ja Türgi Sõa-Laulud aastal 1877. Tln. 1877. ▪ Ajalik tasku-laulu-raamat. Tln. 1881. ▪ Tallinna Ööbik ehk Tõt ja nalja õpetuseks ja meele jahutamiseks. Tln. 1883. ▪ Kolmas «Eesti Ööbik» ehk Eesti noore rahva rõemuks kokkupandud mitmesugused lõbusad ajalikud laulud. Rakvere 1885.

G. Ellerberg, Ma-rahwa Wanna Juttomees ehk ammo odetud küllalinne. Trt. 1865. ▪ [G. Ellerberg], Naljatilgad ehk loe ja naera. Trt. 1868. ▪ C. J. Erdman, Luigetiik ja veel viis õpetliku jutu Eesti rahvale ning mõned jutu-jätkud ehk loe ja naera. Trt. 1875. ▪ [M. Jürgens], Sõbralik küllaline ehk Eesti Juttomees. Pärnu 1867. ▪ M. Jürgens, Lõbbusad õhtutunnid ehk: Eesti Jutto-mees. Pärnu 1871. ▪ Kaksteist-kümmend luike ehk Kuninga tütar Kuld-Täht. Paide 1892. ▪ Kirju Kuk ehk: Küla laulik. Tln. 1878. ▪ M. Kirsel, Wiis kentsakat ennemuistset jutto. Trt. 1862. ▪ P. Käär, Eesti rahva Vanad jutud. Rakvere 1881. ▪ P. K. [= Käär], Eesti vanad jutud. Tln. 1882. ▪ [K. Körber], Wanna aia juttud, Saremaalt ja Länemaalt kokko-korjatud. Trt. 1863. ▪ K. Körber, Wanna rahwa moistussekõnned ja targad sannad. Trt. 1869. ▪ J. Lill, Rohtaedas lahke vanakeste seas. Trt. 1875. ▪ Lääne Kaarel, Haapsalu laulik ehk Laulud noore rahvale. Tln. 1879. ▪ M. H., Wanna sep ja temma kolm poega, ehk:

Õnne-sep. Pärnu 1869. ▪ E. M...t, Wiis kenna jutto. Trt. 1867. ▪ J. Pärn, Muistena juttud noore rahvale. Trt. 1872. ▪ J. Pärn, Pere tüttar ja vaene laps. Trt. 1872.

M. Sohberg: Essimene küla Juttutooja. Vana Raudjala kentsakad jutud Tiksu-Tõnu pleekaeas. Tln. 1874. ▪ Kolmas Eesti juttutooja ehk Vanna Raudjalla juttud Malmi Mihkle varrul. Narva 1874. ▪ Neljas Eesti juttutooja. Ennemuistesed juttud ja vanad sõnad. Trt. 1876. ▪ Viies Eesti juttutooja. Vanad ennemuistesed juttud. Viljandi 1876. ▪ Kuues Eesti juttutooja. Ennemuistesed juttud. Trt. 1877. ▪ Seitsmes Eesti jututooja. Trt. 1878. ▪ Kaheksas Eesti jututooja. Trt. 1881 (II tr.). ▪ Üheksas Eesti jututooja. Trt. 1881. ▪ Kümnes Eesti jututooja. Trt. 1881. ▪ Neljas Eesti laulutooja. Trt. 1876. ▪ Kuues Eesti laulutooja. Tln. 1883.

Sõeasõnum ja Teretamine ehk Kaunid Laulud Sõea-ajal. Tln. 1884. ▪ P. Südda, Saaremaa vägimees Suur-Töll. Kuressaare 1883 (II tr. Tln. 1889, III tr. Tln. 1911). ▪ T. A. J., Vändra jutumees, I jagu. Tln. 1899.

M. Tõnisson: Ennemuistsed Luuletused. Viljandi 1880. ▪ Põllu Tõnu põrgus. Kõige imelikum ennemuistne jutt. [Tln.] 1883. ▪ Leitud lapsed. Ehk: Wõitlemine põrglastega ja kõige ilusam kuninga tütar Kullake. Tln. 1884. ▪ Eestlaste laulik. Rahvuslised isamaa-, armastuse-, rõemu-, kurptuse- ja mängi-laulud. [Tln.] 1886 (IV tr. — Tln. 1888, VI tr. — Paide 1897). ▪ Laste jutud. [Tln.] 1887. ▪ Mängi laulik. [Tln.] 1887. ▪ Tasku laulud. Tln. 1890. ▪ Uus Rahva laulik. [Tln.] 1892. ▪ Laste Lugemise raamat. Kodus ja koolis õppijatele. [Tln.] 1892. ▪ Noore rahva selsiline. Вейсенштейн 1893 (II tr.). ▪ Rahva piibel, mis on kogutud vanasõnadest, rahvalauludest, mõtteteradest ja riimitud salmidest. Paide 1910 (II tr. 1912). ▪ Tallina Täht-raamat ehk Kalender 1884—1889. ▪ Tõnissoni Tähtraamat 1890—1916.

Uued Luuletused. Tln. 1875. ▪ Vanaaegsed imejutud. Trt. 1878. ▪ Weike Ennemuistne jutto-ramat armsa Marahvale aeawiteks luggeda. Trt. 1866. ▪ G. Wänjast, Laulo-Räästas ehk Lada Laulud. Tln. 1867 (II tr. — Rakvere 1872). ▪ G. Wänjast, Eesti-Rahva Vanad Pärlid ehk meie omad Juttud. Tln. 1870.

II. M. Kampmann, Eesti vanem ilukirjandus. Trt. 1908. ▪ M. Sohberg, Jannsen Pärnus. EKirj. 1916, nr. 5/6, lk. 204. ▪ J. Hermann, Ärkamisaegne kirjanik ja luuletaja Mart Sooberg †. EKirj. 1927, nr. 2, lk. 94—97. ▪ A. Jürgenstein, Nipet-näpet Eesti kaugemast ja lähemast minevikust. Tln. [1921]. ▪ J. Tamm, Dr. M. Veske a. 1881—1883. EKirj. 1934, nr. 12, lk. 530—539.

XII peatükk

NÄITEKIRJANDUSE ARENG SAJANDI VIIMASEL VEERANDIL. J. KUNDER

Laulu- ja karskusseltside tegevus näidendite lavastamisel. L. Koidula näidendite lavastused Tartu «Vanemuise» seltsis 1870. ja 1871. aastal, mis eesti kultuurilukku on läinud Koidula teatri nime all, olid esimeseks sammuks rahvusliku teatri poole. Nii algelised kui Koidula näidendite lavastused kunstilises mõttes veel olidki, panid nad aluse lavakunsti pidevale arengule, mis aastakümneid hiljem viis kutselise teatri sünnini. Koidula teater tekkis rahvusliku liikumise tõusuperioodil, millal tegutsemisvaimustus ja soov tõestada eesti rahvuse kultuurivõimelisust ning -küpsust andis jõudu ettevõtete teostamiseks, milleks eeldused olid alles hädavaevu välja kujunenud. Koidula teater tõusis tühjale kohale: puudusid näitlejad, lavastustöö kogemused, puudus algupärane näitekirjandus. Mis Koidula nobedast sulest valmis, jõudis kohe lavale ning leidis tänuliku vaatajaskonna.

Kuigi Koidula tegevus lavastajana oli lühiajaline, on selle tähtsust ja äratavat mõju raske üle hinnata. Ajalehed viisid sõnumid eestikeelsest teatrimängust üle maa, lavastusi olid näinud ka teiste linnade seltsitegelased, kes said otsest eeskuju. Laulukooride edukas tegevus oli kunstiliste ühisürituste seemne nii linnades kui ka külas juba varem idanema pannud ja selles mõttes langes Koidula teatri äratav mõju mingil määral ettevalmistatud pinnasele. Koidula lavastustest said mitmed kaasaegsed kirjamehed innustust algupäraste näidendite kirjutamiseks, kuigi draamakirjanduse komplitseeritud žanr oli visa arenema ja algataja enese näidendite tase jäi kauaks ületamata.

Koidula teatritöö lõppemine pärast «Säärase mulgi» lavastamist 1871. aastal oli «Vanemuisele» kaotuseks, sest koos vaimustust sütitava luuletajannaga tõmbus peaaegu tervikuna teatritööst tagasi näitetrupp, kes oli lavastustes kaasa mänginud. Ometi ei kadunud näidendiharrastus «Vanemuisest» pärast Koidula teatri soikumist. Paariaastase loiduse järel virgus see uuesti R. Sachkeri juhtimisel, kelle käe all mängiti umbes 20 näidendit. R. Sachker oli kõigepealt hea organisaator, kes nois vähe-

soodsais tingimustes suutis «Vanemuise» ümber koondada uue, püsivama koosseisuga näitetrupi, kuigi mingit ühtset lavastuste stiili ei võinud veel tekkida.

Koidula teatri äratav mõju ulatus Tartust peagi teistesse linnadesse. Juba 1873. a. veebruaris mängiti Peterburis K. A. Hermanni eestvõttel näidendit «Linnas ja maal», mille lavastaja oli saksa keelest vabalt eesti keelde mugandanud. Samal aastal lavastas G. Holstein Narvas Jakobsoni «Arthuri ja Anna». Etenduse õnnestumine andis mõtte asutada Narvas lauluseltsi «Ilmarine», mis saigi teoks 1874. aastal. «Ilmarine» matkis «Vanemuise» tegevust ja näidendite lavastamine oli siis Narva seltsis tähtsal kohal.

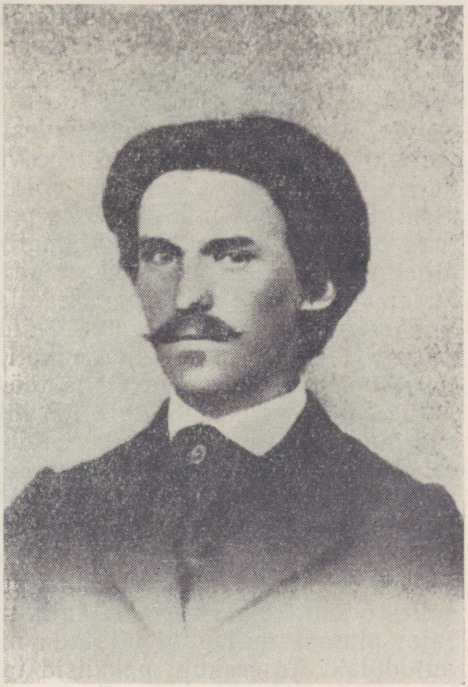

R. Sachker

«Vanemuise» sõsarseltsidest tegutses 70-ndate aastate algupoolel aktiivselt Viljandis «Koit». Selts asutati 1871. aastal ja esimene näidend, milleks oli L. Koidula «Säärane mulk», lavastati seal kaks aastat hiljem. Viljandis mängisid Koidula näidendis naisosi juba naised, lavastus õnnestus üldiselt hästi. Veel samal aastal mängiti «Koidus» «Arthurit ja Annat». 1878. aastal alustas tegevust Pärnu «Endla». Tallinna «Estonia» seltsis lavastati esimesed näidendid küll juba 1871. aastal, kuid paariaastase tegevuse järel loidus seal näitemänguharrastus ning soikus lõpuks täielikult. Tallinna eesti seltsielu raskuspunkt kandus 1878. aastal asutatud «Lootuse» seltsi, kus tegeldi ka lavakunstiga.

Nii oli 70-ndate aastate jooksul kõigi suuremate linnade laulu- ja mänguseltsides levinud näidendite lavastamine. 80-ndatel aastatel jätkus see protsess kasvava hooga. Võrus asutati lauluselts «Kannel» 1881. aastal; esimene näidend lavastati seal 1884. Paides lavastas sealne «Ühendus» 1886. aastal esimese näidendi, Rakveres «Ööbik» samal aastal. Mustvees tegutses agaralt lauluseltsi «Sõprus» näitering, kus 1883. aastast alates on laval käinud kogu kaasaegne algupärane repertuaar. Kroonlinnas jõuti eesti näidendi lavastamiseni 1882. aastal, Riia «Imantas» 1885. 80-ndate aastate alguses on näitemänguharrastus laialt levinud ka maal, kõige-

pealt muidugi majanduslikult ja kultuuriliselt enam arenenud Lõuna-Eesti kihelkondades. Maal asuvaist seltsidest tegutses eriti agaralt Tori lauluselts «Salme», mis rajati 1883. Selle seltsi näitering esines järjekindlalt Tori ja Vändra ümbruses, andes etendusi koolimajades ja taludeski. Külarahva huvi näitemängu vastu oli üldiselt suur. Vana rahvalaul ja -kombestik olid sel ajal taandumas ning rahva kunstimeel, otsides uusi avaldumisvorme, innustus näitemängust, nii primitiivne kui see tollal oligi. Toilas ehitas kohalik peremees Abram Siimon koguni omaette hoone näidendite ettekandmiseks, missugune tegu leidis järgimist veel paaris kohas.

On loomulik, et väikelinnades, eriti aga maal jäi tolleaegse näitemänguharrastuse kunstiline tase väga madalaks. Maal mängiti ruumikamates talumajades, küünides või rehealustes, eesriideks voodilinad, rekvisiitideks — mis mängupaigas parajasti saadaval. Polnud ka osatäitjail juba nende eelduste tõttu võimalik palju anda, ja kõigele lisaks pidi algeline olema ka näidend, mida niisugustes tingimustes mängiti. Kui kirjanik tahtis kirjutada nonde külalavade jaoks, pidi ta jääma piiridesse, mida aeg ja olud ette seadsid. Näidend ei võinud esitada keerukaid lavastamisnõudeid ega sisaldada komplitseeritud osi. Koidula oli mõistnud noid piire, ühtlasi aga osanud oma töödesse mahutada huvitava tüübistiku ja aktuaalse ideestiku. Koidula töö jätkajad ei olnud aga tema kõrgusel ega suutnud pahatihti kasutada neidki võimalusi, mis peitusid primitiivsel laval esitatavas talupojanäidendis.

80-ndate aastate teatrielus etendas juhtivat osa «Vanemuine», kus lavastajaks oli 1878. aastast alates A. Wiera. Kõigist oma puudustest ja tegevuse vastuoksustest hoolimata on Wieral teeneid eesti teatri ajaloos. Ta on esimene lavastaja, kelle puhul võime rääkida oma stiilist, kuigi selles domineerisid väikekodanlik magusus ja väline efektitsemine, et vaatajat alatasa millegagi üllatada ning teda teatrisse meelitada. Wiera oli autodidakt, ja eeskuju pakkusid talle ainult kohalikud saksa teatrid, kus lavastuste põhimassi moodustasid väikekodanlikule maitsele vastavad komöödiad ning jandid. A. Kotzebue'l ja tema laadi matkijatel oli saksa teatrite lavastustes kindel koht. Siiski pakuti arenenumale publikule ka klassikalisi lavateoseid, kuna aga Wieral tuli nii näitlejaid kui vaatajaskonda alles õpetada mõistma tõsist näidendit. Tolleks ülesandeks ei olnud Wiera — kuigi ta tegi üksikuid katseid — oma eelduste poolest kõige kohasem ega aidanud selleks kaasa ka tegutsemistingimused.

Wiera-aegses «Vanemuises» langes peamine tähelepanu muusikalistele lavastustele — rahvalikele näidenditele muusika ja lauluga ning operettidele. 80-ndate aastate teisel poolel, mis oli Wiera teatritegevuse kõige viljakam periood, tõi ta ometi esmakordselt eesti lavale ka mõned maailma draamaklassika suurteosed (1886 Molière'i «Ihnuse», 1888 W. Shakespeare'i «Venedigu linna kaupmehe» ja 1889 «Kangekaelse taltsutamise»).

90-ndail aastail sattus Wiera näitetrupp raskemaisse tingimustesse. «Vanemuises» kui lauluseltsis keelati näidendite lavastamine, sest põhi-

kirjas polnud niisugust tegevust ette nähtud. Wieral õnnestus saada luba näidendite lavastamiseks omal riisikol: ta pidi ise vastutama oma lavastuste sisulise külje eest, samuti tulema majanduslikult ots otsaga kokku. Viimane asjaolu avaldas mõju repertuaari valikule: kerge ajaviitenäidend, lustmäng ja «ilunäitlus» hakkasid järjest enam domineerima ja koos sellega algas ka Wiera teatri allakäik.

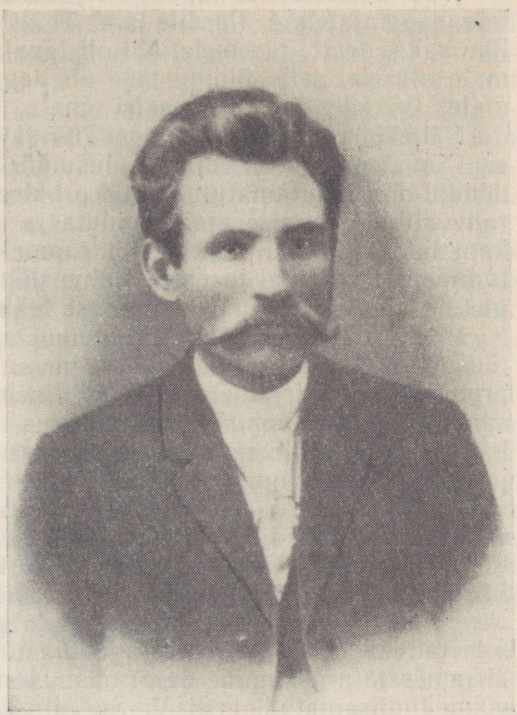

A. Wiera

Kahtlemata avaldas Wiera teater omajagu mõju tolleaegsele näitekirjandusele. Ühelt poolt tundis Wiera teravat puudust lavaküpsest algupärasest näitekirjandusest ning lavastas kõik selle, mis lavastamist kannatas, sest algupärandite vähesuse pärast tehti teatrile sageli etteheiteid. Teiselt poolt aga ei inspireerinud Wiera teatri väikekodanlik laad ja kergete laulumängude harrastus näitekirjanduse alal katsetajaid tegelema tõsisemate probleemidega.

90-ndail aastail on majanduslikud ja kultuurilised olusuhted tunduvalt muutunud, teistsuguseks kujunes ka seltside ilme. Eesti kodanlus ja väikekodanlus oli linnades tõusnud juba küllaltki arvestatavaks jõuks, mis eraldus teadlikult linnade kehvemast elanikkonnast. Mitmed eesti laulu- ja mänguseltsid kujunesid seetõttu jõukama ja tihti saksiku maneeriga linnakodanluse tsitadellideks. Eriti ilmselt avaldus säärane taandareng Viljandi «Koidus», kuigi see selts 70-ndail aastail oli tegutsenud aktiivselt ja kultuurijõuliselt. Sedasama oli märgata «Endlas» ning teisteski seltsides. Paralleelselt selle protsessiga käis üle maa karskusseltside asutamise laine. Rajatavad karskusseltsid olid oma koosseisult demokraatlikumad kui varasemad laulu- ja mänguseltsid, paljudes neist oli liikmete enamik töölisklassi hulgast. Näidendite lavastamisel kujunesid karskusseltsid peagi võistlejaiks endistele seltsidele, mitmes karskusseltsis kerkis lavastajatena esile tõelisi teatritöö entusiaste. Nii arendas Viljandis lavakultuuri karskusselts «Vabadus», Pärnus «Valgus», Narvas «Võitleja», Peterburis «Ustavus», Tartus

«Karskuse Sõber». Karskusseltside asjaarmastuslik näitemänguharrastus oli vajalikuks eeltööks püsivamate teatrikollektiivide moodustamisel. Aga nagu varem lauluseltsid, nii kannatasid ka karskusseltside näiteringid kroonilist algupärase repertuaari puudust.

1894. aastal ärkas lõpuks varjusurmast «Estonia» ning tänu energilistele lavastajatele A. Perdile ja V. Thalile hakkas peagi järele jõudma kohaliku saksa teatri tasemele. Nii oli lavakunst 90-ndail aastail jõudnud laiemale alusele, selle üldine tase oli aegamööda tõusnud, lähenedes suuremates linnades kutselise teatri omale.

Näitekirjanduse arengujooni 70-ndail aastail. L. Koidula ja C. R. Jakobsoni lavateostega oli rajatud alusmüür eesti näitekirjandusele. Nende näidendid olid lahutamatult seotud probleemidega, mis köitsid talurahvahulki rahvusliku liikumise ajal. Koidula ja Jakobson ei saavutanud küll suuri kunstikõrgusi, kuid pioneeritöö draamakirjanduse rajamisel tegid nad igati tunnustust väärival tasemel. Rahvusliku liikumise aja kultuurivõitude hulgas on algupärase näitekirjanduse tekkimine üks tähtsamaid.

Pärast edukat algust ei kulgenud näitekirjanduse areng siiski pidevas tõusujoones. Koidula näidendite menu meelitas teisigi kirjamehi võimeid proovima näitekirjanduse alal, kuid nende katsetusi ei krooninud kaugeltki samaväärne kordaminek. Nii järgnes Koidula teatritegevuse lühikesele lootusrikkale ajale terve aastakümme, millal uudisnäidendeid ilmus vähe ja nendest ei ulatunud ükski algatajate poolt saavutatud tasemeni.

70-ndate aastate esimesel poolel lisandus Koidula ja Jakobsoni teostele veel kolm näidendit: V. Steini *«Kivi-linad ehk Vangi tornist taeva»* (1872), K. A. Hermanni *«Oksjon»* (1874) ja J. Kantswey külatragöödia *«Mihkel ja Liisa ehk: Vaata, mis rikkuse ahnus võib teha»* (1875). V. Stein ja J. Kantswey püüdsid oma näidenditega ajada esimesi vagusid tragöödia komplitseeritud žanris. Tõelisest tragöödiast jäid nad veel päris kaugele, sest kirjameeste arusaamine žanri olemusest oli mitmeti ebaselge ja kirjanikuvõimed piisamatud, eriti V. Steinil. Ta lähtub konkreetsest linavarguse loost; et aga näidendi moraal oleks küllalt meeldesööbiv, esitab autor sentimentaalseid ja ebausutavaid pilte varaste südametunnistuse piinast pärast nende tabamist: üks poob enese põgenemisel, teine sureb vanglas oma tegu kahetsedes. Ajastu märgid on sellessegi sünge lõpuga tragöödiasse sisse kootud: nagu Koidulal ja hiljem Kunderil, annetavad sellegi näidendi tegelased raha maarahva kooli heaks. J. Kantswey käsitleb oma tragöödias raha- ja südameabielu probleemi, lastes hukkuda ahne ja kalgi peremehe tõttu mõlemal armastajal. Järgnevatel aastakümnetel muutus tõeliste tunnete ja varanduslike huvide vastuolu üheks näitekirjanduse meelisteemaks, mis kordub mitmesugustes variantides nii kümnetes komöödiates kui ka tõsisemates lavateostes. J. Kantswey arendab oma tragöödiakatses intriigi päris oskuslikult, kuid karakterite väljajoonistus on algeline. Traagiline finaal — Liisa viskumine kaevu ning Mihkli enesetapp armastatu haual — ei ole veenva elamusjõuga välja peetud. Kuid J. Kantswey kirjanduslik suutlikkus oli V. Steini omast märgatavalt suurem ja

sundabielu koledad tagajärjed maalis ta drastilistes värvides vaataja silmade ette. Loogilise ja elava intriigi tõttu kujunes «Mihkel ja Liisa» 70-ndail aastail paljumängitud lavateoseks. Mingil määral on «Mihkel ja Liisa» Romeo ja Julia iidse teema esimene variant eesti laval ja kihelkonnakoolmeister J. Kantswey üks meie tragöödia esiisasid.

Nii napp kui oligi 70-ndate aastate näitekirjandus, algatati juba sellal kaks järgnevate kümnendite lavakirjanduse iseloomulikku suunda — näidendi vormi valatud moraaliõpetus ja maitselage jant. K. A. Hermann jutlustab näidendis «Oksjon» viletsuse äärel seisvatele inimestele kuulekust ja alandlikkust ning laseb nad siis pääseda ime abil, ilma et siin oleks põhjust otsida karakteriloogikat või inimpsüühika tõepärasuse taotlust. Hermanni laad leidis järgnevail kümnendeil hulgaliselt jätkajaid. J. Otstaveli *«15-ne rublane kõrvits ehk Türgi hobuse muna»* (1877) algatas tühise jandikirjanduse, millel pole muud eesmärki, kui arenemata maitsele vastu tulles vaataja ilmtingimata naerma panna. Siin ei jätku Koidula komöödia traditsioonid, vaid ollakse neist tunduvalt allpool: J. Otstavel teeb oma näidendis odavat nalja juhmaka kõrtsmiku arvel, kes püüab kõrvitsast varssa välja haududa!

Nii ei suutnud algupärase näitekirjanduse areng 70-ndail aastail sammu pidada näitelava kasvavate nõudmistega. Puudujääke püüti katta mugandamistega. Teistest kirjandustest oli ammutanud juba Koidula ning tema eeskuju matkisid paljud. Ent kui Koidula laenas ainult süžee ning põimis näidendisse oskuslikult eesti olustiku, siis hilisemad mugandajad enamasti tegid ülesande endale palju lihtsamaks: muudeti ainult tegelaste nimed eestipäraseks ja jäeti ära või kohendati ümber mõni stseen, mille sobimatus siinsesse olustikku oli liiga silmatorkav. Mõnikord lubasid võõra teose vahendajad endale aga üsnagi suuri vabadusi. Nii on K. A. Hermann saksa autori A. W. Ifflandi näidendi «Vanapoisid» mugandamisel saanud eesti keeles lavatüki «Linnas ja maal», kusjuures tegelaste arv on vähenenud täpselt poole võrra. Esimesed mugandused tehti eranditult saksa näitekirjandusest, eelistatud autoriteks olid Th. Körner ja A. Kotzebue. Kui kokku arvata nii algupärandid kui eeskujudele toetuvad tööd, ulatus eestikeelsete trükitud näidendite arv 70-ndate aastate lõpuks paarikümneni.

70-ndail aastail, millal meie näitekirjandus viibis veel sünniraskustes, alustas loomingulist tegevust Juhan Kunder. Järgneval aastakümnel kujunes temast kirjanik, kes kõige edukamalt jätkas Koidula tööd algupärase näitekirjanduse loomisel. Selle kõrval on J. Kunderil suuri teeneid kirjanduskriitika ja koolikirjanduse arendamisel.

Juhan Kunder

Elukäik. Juhan Kunder pärineb Paistust — majanduslikus ja vaimses arengus suhteliselt kaugemale jõudnud Viljandimaa kihelkonnast, kust põlvnesid mitmed rahvusliku liikumise aja kultuuritegelased. Ta sündis

26. (vkj. 14.) detsembril 1852 Holstre vallas Kovali talu peremehe Hendrik Kunderi pojana. 10-aastasena alustas Kunder õpinguid Pulleritsu külakoolis, kus õpetajaks oli tuntud ühiskonnategelane ja pedagoog Jaan Adamson. Edasi viis Kunderi haridustee teda Paistu kihelkonnakooli ja sealt Viljandi elementaarkooli, kus üheks tema õpetajaks oli F. Kuhlbars.

Kunderi noorpõlv möödus miljöös, mis oli laetud rahvusliku liikumise aja ideedest ja tegutsemisvaimustusest. Ta tundis juba noorukina mitmeid rahvusliku liikumise tegelasi, kõigepealt muidugi J. Adamsoni, kelle energiline osavõtt rahvuslikest üritustest oli Kunderile eeskujuks. Varakult õppis Kunder tundma ka Mihkel Vesket, kelle värsid olid tema koduvalla rahvale juba siis tuttavad, kui Kunder käis kihelkonnakoolis. Lõpuks oli Kunderi poolvend Hain Henno (kellest oli saanud Kovali peremees ja pikemaks ajaks Holstre vallavanem) kaasosaline või vähemalt toetaja paljudes rahvusliku liikumise aja üritustes ja organisatsioonides. Seepärast on mõistetav, et kaasaja ühiskondlikud ettevõtted said noorele Kunderilegi südamelähedaseks. Juba varases noorukieas kujunes temast rahvusliku liikumise ühisürituste toetaja ning osaline.

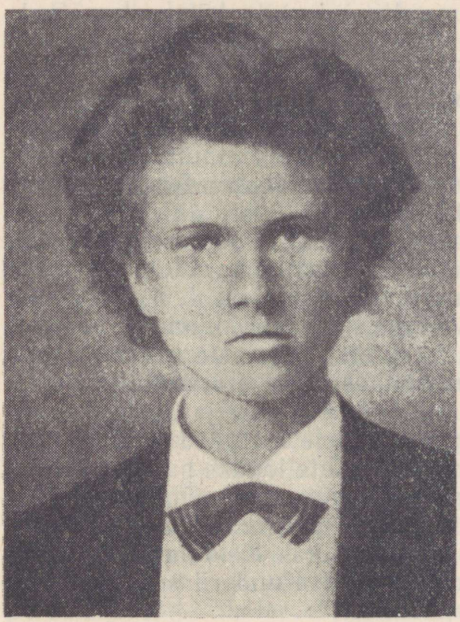

Noor Kunder

Elementaarkooli lõpetamise järel asus Kunder õpinguid jätkama Viljandi kreiskooli, sattudes seal saksikusse õhkkonda. Ent kodukihelkonnas omandatud meelsus oli noorukis nii tugev, et võõras miljöö oma ümberrahvustamistaotlustega ei jätnud temasse mingit jälge. Juba kreiskoolis hakkasid avalduma Kunderi kirjanduslikud huvid ja kalduvused: ta tegi esimesi värsikatsetusi ja tõlkis A. Kotzebue näidendi «Kes teab, mis tarvis see hea on».

1872. aastal siirdus kahekümneaastane Kunder Tartu, et alustada õpinguid sealses õpetajate seminaris. Selles õppeasutuses, mis oli väljaspool balti sakslaste otsest mõjupiirkonda, valitses neil aastail mõnevõrra teistsugune õhkkond kui linna muudes koolides. Seminaris oli õpetajaks läti rahvusliku liikumise tegelane A. Kronvalds, seal oli teisigi väljapaistvaid pedagooge, nagu loodusteaduste õpetaja F. A. H. Lange, kirjanduseõpetaja A. Glage jt. Kunderi peamiseks huviobjektiks kujunesid seminariaastail loodusteadu-

sed, kuid üsna viljakas oli ta ka kirjandusliku loomingu alal: avaldas esimese luuletuskogu ja kirjutas kaks näidendit. Aineliselt olid seminariaastad Kunderile rasked, sest kodutalu ei saanud teda enam kuigi oluliselt toetada. Noor kirjamees pidi andma eratunde ja ülepingutus oli nii tõsine, et ähvardas tervist.

1875. aastal lõpetas Kunder seminari, tegeles ühe õppeaasta Tartu III linnakoolis teise koolmeistrina ning sai siis töökoha Rakvere elementaarkooli. Rakveres töötas Kunder pedagoogina kümme aastat, esialgu elementaarkoolis, hiljem tunniandjana ka kreiskoolis ning alates 1882, olles sooritanud kreiskooliõpetaja kutseeksami, juba täieõigusliku õpetajana.

Üheks põhiliseks ülesandeks seadis Kunder uute loodusteaduse õpikute koostamise eesti koolidele, missugune töö terminoloogia väljakujunematuse tõttu veeretas koostaja ette suuri raskusi. Ühtlasi jätkas Kunder luuletamist, kirjutas näidendeid ja toimetas aastail 1885—1886 kirjanduslikku nädalalehte «Meelejahutaja». Samal ajal kogus ta rahvajutte ja töötas neid ümber, avaldas kriitilisi artikleid ja tegi eeltöid esimese ulatuslikuma eesti kirjandusloo koostamiseks. Nagu õpikute koostamine, nii ka folkloorialane ja kirjanduslooline ning kriitiline tegevus on suures osas vahetult seotud Kunderi aktiivse osavõtuga EKmS-i tööst. Kunderi kui pedagoogi meelis-ettevõtteks kujunes samuti töö Aleksandrikooli heaks, mille asutamise muredele ja lootustele ta kogu südamega kaasa elas. Ta propageeris Aleksandrikooli mõtet paljudes artiklites ja kavandas ühtlasi tulevase kooli profiili; temas nähti rajatava kooli inspektorit või isegi juhatajat. Kõigi muude ülesannete kõrval jätkus tal veel energiat tööks-tegevuseks Rakvere linnavolikogus ning tuletõrjeseltsis.

Kui lõpuks selgus, et Aleksandrikool ei kujune eestikeelseks õppeasutuseks, pidi Kunder mõtlema teadmiste täiendamisele ja põhjalikule vene keele oskuse omandamisele. 1886. aastal siirdus ta Kaasanisse, kus töötas ülikooli õppejõuna M. Veske; õpingute lõpetamiseks oli talle lubatud toetust Aleksandrikooli kapitalist. Hiljem selgus, et toetuse andmiseks pole alust, ja Kunder sattus Kaasanis majanduslikult äärmiselt raskesse olukorda. Tal õnnestus ülikoolis vabakuulajana mõningaid loodusteaduse distsipliine tasuta jälgida, ka õppis ta võrdlevat anatoomiat, botaanikat ja anorgaanilist keemiat. Sissetulekut tuli teenida tundide andmisega.

Kuid ikkagi polnud Kunderi haridus veel küllaldane, et kindlustada talle inspektori koht Aleksandrikoolis, sest uute määruste järgi nõuti vastavat tüüpi koolide inspektoritelt kõrgemat haridust. 1887. aastal siirdus Kunder J. Köleri nõuandel Peterburi, et lõpetada kõrgem pedagoogiline õppeasutus. Järgnes jällegi füüsiliselt ja vaimselt väga pingutav talv, sest Kunder kuulas loodusteaduslikke loenguid ka Peterburi ülikoolis. Ülepingutusel olid traagilised tagajärjed: Kunder haigestus tüüfusesse ning kurnatud organism ei pidanud haigusele vastu. Ta suri 24. (vkj. 12.) aprillil 1888 Peterburis ja maeti Rakverre; pool sajandit hiljem (1938) püstitati kirjanikule Rakvere linna tagasihoidlik mälestussammas.

Ühiskondlik ja koolikirjanduslik tegevus. J. Kunderi maailmavaate väljakujunemine langes rahvusliku liikumise tõusupäevadesse. Vaimsed äratused, mis ta oli kaasa võtnud kodupaigast, süvenesid koolis ja viisid kirjaniku varakult C. R. Jakobsoni ideekaaslaste leeri. Ta ühines rahvusliku liikumise demokraatliku suunaga, kuigi ei kuulunud selle kõige järjekindlamate esindajate hulka. Oma avaliku tegevuse algperioodil oli Kunder teravalt meelestatud balti mõisnikkonna vastu ja taunis Jannseni kokkuleplikkust. Viljandi kreiskooliõpilase sulest käsikirjana käibele läinud satiir «Neljas Appokriiva raamat Mulgi rahvale» kui üks meie varasem poliitiline pamflett näitab veenvalt noore Kunderi seisukohti ja hoiakut. Nähtavasti ulatusid kuuldused Jannseni reeturlikkusest Kunderini varsti pärast «Eesti Postimehe» toimetaja ning rüütelkondade vahelise sobingu sõlmimist ja noormees ei saanud jätta proovimata oma võimeid poliitilise päevakaja kirjutamisel. Pamflett kujutab Jannseni äraostmist mõisnike poolt, see on sõnastatud teravalt paljastavas laadis ja levis käsikirjaliselt kiiresti ning laialdaselt. Omavahelises sõprade ringis on «Neljandat Apokriiva raamatut» mõnel pool etendatudki ja Jannsen pidas vajalikuks ajalehes õienduse avaldamist. Nii tabas demokraatlikult meelestatud noor Kunder oma poliitilise satiiriga üht tolleaegse ühiskondliku elu valusamat küsimust ja toetas C. R. Jakobsoni.

Rakvere-perioodil ei osutanud Kunder enam seesugust võitlusvaimu ning hakkas eralduma rahvusliku liikumise demokraatlikemaist jõududest. Tajudes seda ohtu, mida kogu rahvale kujutas endast balti mõisnikkond, ei suutnud ta samal ajal küllalt õigesti mõista tsarismi olemust. Kunder oli üks neist tolle aja kultuuritegelastest, kes hindas üle toetust, mida eesti rahvuslik liikumine sai tsaaririigi ametnikkonnalt võitluses balti aadli vastu. See oli talupoja naiivne lootus tsaari peale, millest ka Kunder polnud täiesti vaba.

Tihedasti oli Kunder seotud EKmS-iga. Ta esines seltsi koosolekuil loodusteaduslike referaatidega ja etendas oma osa ka seltsi sisevõitluses, olles 1882. aastast kuni surmani teine abipresident. Pärast M. Veske lahkumist kodumaalt oli Kunder mitmel valimiskoosolekul ka üheks peamiseks kandidaadiks seltsi presidendi kohale. Salgamatult kuulus Kunder seltsi töövõimelisemate liikmete hulka ja tema populaarteaduslikud artiklid olid seltsi aastaraamatuis hinnatavaks materjaliks.

J. Kunder kuulus Aleksandrikooli põhikirja koostamise komisjoni ja pärast peakomitee likvideerimist (1884. aastal) 25-liikmelisse komisjoni, olles valitud selle asepresidendiks. Ta kaitses esialgu energiliselt eesti keele õigusi Aleksandrikoolis ja saatis vastava märgukirja Tartu õpperingkonna kuraatorile. Venestuse tugevnemisel andis Kunder riigivõimu survele järele ning rahuldus sellega, et ainult põllumajanduslike distsipliinide õpetamine toimuks eesti keeles. See oli taganemine olude sunnil (oli selge, et ministeerium ei luba eesti õppekeelega kooli avamist) ja üsna ülearuselt hakkas Kunder oma taganemist põhjendama väitega, et võõrkeelne keskharidus olevat eesti noorsoole vajalik.

J. Kunder

J. Kunder oli tähtsamaid rahvusliku liikumise aja koolikirjanikke; tema loodusteaduslikud huvid suunasid teda kõigepealt koostama eesti koolidele uusi loodusloo õpikuid. Pideva enesetäiendamise teel jõudis Kunder oma kaasaja loodusteaduse üldise tasemega enam-vähem sammu pidada. Loodusnähtuste analüüsis on ta materialistlikel seisukohtadel, kuid loodust mõistab ta siiski kui jumaliku jõu ja tarkuse avaldust; inimest käsitab ta kui jumaliku vaimu kandjat, teiselt poolt aga näeb ta inimeses olendit, kelle kohta range järjekindlusega kehtivad loodusseadused. Kunder pidi oma loodusloo õpikute sissejuhatavais osades usudogmadele lõivu maksma rohkemgi, kui ta ise soovis, sest muidu oleksid klerikaalid takistanud raamatute ilmumist. Kunderi õpikute ja loodusteaduslike artiklite sisu on aga materialistlik, kogu käsitluslaad satub vastuollu idealistliku filosoofiaga, eriti geogoonia küsimuste valgustamisel.

Põhiteoseks loodusloo alal oli Kunderi *«Looduse õpetus»*, millest ilmus aastail 1877—1885 kolm köidet: esimene käsitleb zooloogiat, teine botaanikat, kolmas geoloogiat ja mineraloogiat. Õpikud on koostatud meetodikindlalt, napis, asjalikus, kuid ilmekas stiilis. 1879. aastal ilmunud *«Veikene looduse õpetus»* oli kokkuvõte kolmes raamatus toodud materjalist. Populaarteaduslik teos *«Maakera elu ja olu»* (1878) kirjeldab tähtsamaid loodusnähtusi ja annab geoloogilise seletuse maakera pinnavormide tekke kohta. Lisaks nimetatud tööde koostamisele täiendas ja parandas Kunder C. R. Jakobsoni «Kooli lugemise raamatu» I osa, misjärel õpik jäi koolides käibele ning elas aastail 1887—1905 üle veel 9 trükki.

Kunderi töö õpikute koostamisel on meie kultuuri- ja haridusloos suure tähtsusega. Tema loodusloo-raamatud on mitmele generatsioonile andnud emakeelseid algteadmisi loodusteaduste alalt.

80-ndate aastate alguses plaanitses Kunder Rakveres ajalehe asutamist, mille poliitiline programm tema arvates ei pidanud kujunema nii teravaks kui «Sakalal», kuid ka mitte nii leplikuks kui «Eesti Postimehel». Oma ajalehe väljaandmiseni Kunder siiski ei jõudnud. C. R. Jakobsoni eluajal oli ta «Sakala» aktiivne kaastööline, hiljem tegi ta kaastööd mitmele ajalehele, kusjuures lähedane kontakt J. Kõrvi «Valgusega» mõjus pidurdavalt Kunderi vaadete arengule.

Aastail 1885—1886 toimetas Kunder kirjanduslikku perekonnalehte «Meelejahutaja», mis juba oma programmi kohaselt hoidus sekkumast ajastu poliitilisse võitlusse. Kunderi toimetamisel kujunes «Meelejahutaja» mitmekülgseks nädalaleheks, mis avaldas kirjutisi ajaloo, geograafia ja kultuuriloo valdkonnast ning andis tulusat nõu praktilisteski küsimustes. Väärtuslikuma osa «Meelejahutajas» avaldatud materjalidest moodustavad ilukirjanduslikud palad — tõlked ja algupärandid. «Meelejahutaja» tutvustas neil aastail lugejaid pidevalt vene klassikalise kirjandusega, eriti Turgenevi, Puškini ja Lermontovi loominguga, ning avaldas samal ajal kaasaegsete eesti kirjanike töid. Maitsekalt toimetatud kirjandusliku nädalalehe lugejaskond jäi aga väikesearvuliseks, eesti haritlaskond ei suutnud tagada selle küllaldast levikut. Kui Kunder 1886. a. lõpul seoses kodumaalt lahkumisega toimetajatööst loobus, ilmus «Meelejahutajat» veel ainult üks aastakäik.

J. Kunder püsis peaaegu paari võitlusrohke aastakümne jooksul põhiliselt rahvusliku liikumise demokraatliku leeri ridades. Pedagoogina, koolikirjanikuna ja Aleksandrikooli huvide eest võitlejana tõuseb ta esile kaasaegsete kultuuritegelaste hulgas. Suure visaduse ja püsivusega tegi ta mitmekülgset kultuuritööd, oli rahvavalgustaja selle sõna tõelises ja paremas tähenduses. Selle kõrval jätkus tal aega ja energiat ka ulatuslikuks kirjanduslikuks loominguks.

J. Kunder näitekirjanikuna. Kunderi mitmepalgelise loomingu kõige väärtuslikuma osa moodustavad näidendid. Virgutavaid mõjutusi näidendite kirjutamiseks sai noor Kunder seminariõpilasena Tartus, sest ta jõudis eesti teatri sünnilinna ajal, millal algupärasele näitekirjandusele oli

Koidula poolt äsja alus pandud. Kunder leidis peagi kontakti «Vanemuise» seltsiga ning mõistis pöuda, mis valitses lavarepertuaari osas. Noore kirjamehe andelaadis oli omadusi, mis ajendasid teda katsetama näidendižanris. Tal oli hea fabuleerimisoskus, ta suutis tabada ehtsat rahvakeelt ja tema loomupärane huumoritaju võimaldas eredalt välja maalida koomilisi karaktereid ning situatsioone. Sellepärast ongi Kunder näitekirjanduse juurde ikka ja jälle tagasi pöördunud, kuigi tal hiljem pedagoogilise tegevuse kõrval jäi vähe võimalusi draamažanri keerukaisse probleemidesse süvenemiseks.

Tõlkinud juba kreiskooliõpilasena ühe A. Kotzebue näidendi, asus Kunder Tartu seminaris algupärandite kirjutamisele. Tema esiknäidendi «Orust õnnemaale» üle on R. Kallas 1873. a. juunis pidanud EKmS-is ettekande; protokollist nähtub, et tegemist oli värssnäidendiga. Teos otsustati saata arvustamiseks Kreutzwaldile, kuid rohkem pole selle kohta mingeid teateid.

Seminaripäevilt (1874) pärinevad Kunderi ühevaatuselised näidendid *«Mulgi mõistus ja tartlase tarkus»* (trükis 1881), *«Muru Miku meelehaigus»* (trükis 1882) ja käsikirja jäänud «Varastatud vorst» (mängiti «Vanemuises» esmakordselt 1875). Nimetatud näidendite kunstiline tase on veel madal, neist nähtub kirjaniku enese algajalikkus ja kaasaegse eesti näitekirjanduse traditsioonide kujunematus. Koidula mõju on tugev, eriti näidendis «Mulgi mõistus ja tartlase tarkus», mis kordab «Säärase mulgi» probleeme, osalt isegi tüübistikku ja süžeearendust. Kuna aga noorel autoril puudus Koidula hea vormitunne ja arenenud kirjanduslik maitse, jäi ta tollal paratamatult üksnes epigooni ossa. Kunderi esimeste näidendite kompositsioon on algeline, lõpplahendused lihtsustatud, dialoogid venivad ja tegelaste enamiku! puudub eluline veenvus. Kuid vähemalt «Mulgi mõistus ja tartlase tarkus» riivas üht ajajärgu ühiskondlikku nähtust — mulkide ja tartlaste vaenu — ning õhutas Aleksandrikooli toetama. Seega oli Kunder astunud aktuaalsete probleemide keskele, mis põhjustas näidendi omaaegse populaarsuse. Teose taotluseks on näidata mulkide-tartlaste vaenu mõttetust, et ühtlustada ja tugevdada rahvuslikku võitlusrinnet. Kaldudes kõrvale süžeeliinist, laseb autor koolmeistril näidendi lõpus teha propagandat Aleksandrikooli heaks ja talumeestel annetada suuri summasid kooli asutamiseks.

Igivanale tegelaste äravahetamise võttele on rajatud «Muru Miku meelehaiguse» süžee, kusjuures nii situatsioonides kui ka karaktereis leidub palju naiivsust. Kogu näidend, millele Koidula «Saaremaa onupoeg» nähtavasti eeskujuks on olnud, jääb vähe usutava jandi tasemele. Ometi on Kunderil õnnestunud luua ühes kõrvaltegelases karakter, mis tõuseb kõrgemale kõigi tema varasemate näidendite kujudest. Selleks tegelaseks on enesesse ja oma ametisse armunud kohtumees ja sillakubjas Jüri Kaarmann. Temas on Kunder esmakordselt tabanud omapäraselt nähtud koomilist tüüpi, nii et sillakupja pikad monoloogid moodustavad näidendi kõige huvipakkuvama osa. Sellise kuju loomine tõestas, et Kunderil on

komöödiakirjaniku eeldusi. Vähe uut lisab tema esimestele lavateostele «Varastatud vorst», milles kujutatakse jõuka perepoja Üleoja Haini kosjaja pulmalugu. Nii võib Kunderi seminariaegset loomingut pidada katsetamisperioodiks. Näidendid annavad tunnistust fabuleerimisoskusest, autor on tabanud elavat ja rahvapärast dialoogi, kuid karakterite väljatöötuses jääb ta tunduvalt maha Koidula tasemest.

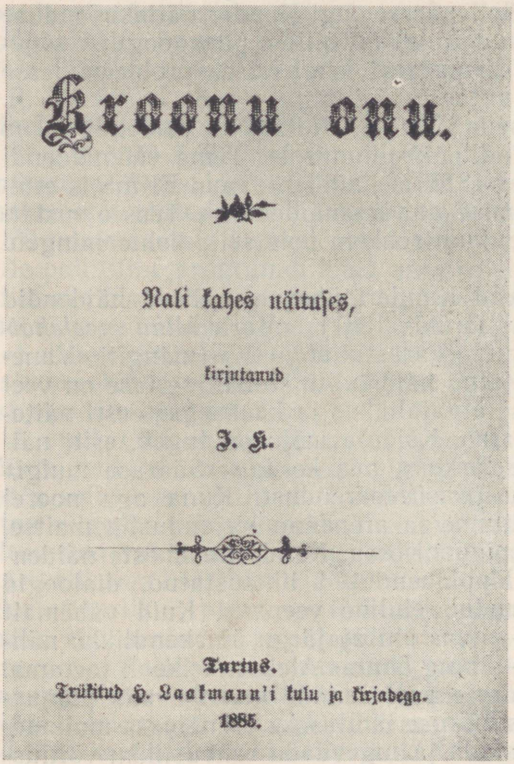
Kroonu onu.

Nali kahes näituses,

kirjutanud

J. K.

Tartus.
Trükitud H. Laakmann'i kulu ja kirjadega.
1885.

Pärast «Varastatud vorsti» kirjutamist tekkis Kunderi näitekirjanduslikus tegevuses paus. Kümne aasta jooksul valmis tal ainult üks näidendivormis teos — satiiriline «Vallavanema valimine», mis pole pääsenud ei trükki ega lavale. Kui kirjamees 80-ndate aastate keskel uuesti draamavormi juurde pöördub, on tema võimed tunduvalt arenenud. 1885. aastal ilmunud külakomöödia *«Kroonu onu»* on Kunderi draamaloomingu väljapaistvaim saavutus. Kõigepealt on märgatav tema kui näitekirjaniku iseseisvumine: on saavutatud oma kujutamislaad, Kunderi kirjanikuloomus kõlab tugevamini ja selgemalt. Erksa huumorimeelega kirjanik on siin leidnud ainestiku ja tüübid, mis sobivad tema andelaadile.

Komöödia põhiline väärtus on selles, et autoril on õnnestunud tabada kaasaegse külaühiskonna iseloomulikke karaktereid: «Kroonu onu» on eesti draamakirjanduses esimene näidend, milles vihjatakse jõuka pärisperemehe ja vaese rentniku vastuoludele. Harimatu külakodanlase ahnus, laiutamistung ja nõmedus on esile toodud ehtsas komöödiapärases vormis. Kunder oli oma humoristipilguga tabanud jõukas päristalunikus jooned, mis hiljem kujunesid meie külaaineliste näidendite peamisteks kriitikaobjektideks. Südameabielu probleem, mida Koidulast peale näitekirjanduses sageli käsitleti, on ka selles Kunderi näidendis tegevust liikuma panevaks jõuks. Koomilised situatsioonid tekivad, kui noori armastajaid asub aitama leidlik erusõdat Aabram Andrejevitš Sikk. Ja nagu märkamatult põimuvad siis hoogsasse süžeesse teisedki kaasaja maaühiskonnale aktuaalsed probleemid: Kunder naerab välja varaka peremehe

Metsa Priidu rumalat ülbust, pilkab neid, kes oma emakeelest lugu ei oska pidada, vastandab aruka ja lihtsa eluviisi hallparuni suurustamisele.

Metsa Priidu sarnaneb oma isemeelsuses Koidula Peeter Pindiga, aga otsekohe on näha, et Kunder on läinud kaugemale. Peeter Pindis oli rõhk asetatud karakteriomadustele, Kunder annab aga oma tegelasele tugevama sotsiaalse värvingu. Metsa Priidu muutub karikatuuriks, kui hakkab isegi oma tütrega kanget ja saksikut eesti keelt purssima. Ning alles siis, kui selgub, et ta on pettuse ohver, nõustub Priidu rentniku poega oma väimeheks võtma. Leppimisstseen, mille osalt tingis lustaka komöödia süžee, on sentimentaalne ja vähe veenev.

Huvitavamaks tegelaseks näidendis on erusoldat Kroonu onu. Kunder on lähtunud selle karakteri loomisel konkreetsetest eeskujudest, kuid tema huumoritunne on tegelase väljamaalimisel otsekui vallandunud köidikuist ning tulemuseks on üks eredamaid lavakujusid eesti XIX sajandi näitekirjanduses. Erusoldatit iseloomustavad leidlikkus, luiskamislust ja heasüdamlikkus, mis viivad ta näidendis noorte õnne kättevõitleja ossa. Kroonu onu läheneb maailmakirjanduse ühe igivana kangelase — *miles gloriosus*'e standardkujule, jäädes seejuures lõpuni sümpaatseks tegelaseks. Tema luiskamiste tagant, mis ulatuvad Osmanpaša vangivõtmiseni, avaneb taibukas ja ettevõtlik mees; oma seiklustest jutustab ta iseloomulikus soldatižargoonis, kuuludes omapärase tüübina meie möödunud sajandi külamiljöö juurde.

Stseen «Kroonu onu» lavastusest «Estonias» 1936. aastal (B. Kuuskemaa ja A. Vaino)

Dramaturgianõuete täitmise poolest on «Kroonu onu» õnnestunud teos: selles areneb pinge gradatsiooniseadusi mööda, kompositsioon on huvitav ja tegelased räägivad lopsakat ning värvikat talupojakeelt. Venitatud dialoogi pahest ei ole aga Kunder

päriselt vabanenud selleski näidendis. «Kroonu onust» kujunes sajandi lõpu näitelavade hiilgetükk, ka kutselistes teatrites on teda korduvalt lavastatud.

Pärast «Kroonu onu» loomist ärkas Kunderil huvi tõsisemate näidendite vastu. 1887. aastal ilmunud *«Mõrsja ja märatsejad»* on kolmevaatuseline draama, Kunderi surma järel 1890. aastal avaldatud *«Kingu Laos»* oli autoril kavandatud tragöödiana. «Mõrsja ja märatsejad» oli ilmumise ajal aktuaalse sisuga teos: näidend paljastas pettureid, kes vagatsejate ja jutlustajate maski all riisuvad lihtsameelseid usklikke. Midagi tartüflikku on siin esinevas Ants Kalas ja Loorits Nõelas, kuid eeskujuna tuleb Molière vaevalt arvesse ja Kunderi tegelased jäävad Eesti küla kitsastele oludele vastavaiks pisisulideks. Uuelaadne karakter näidendis on Kose peretütar Tiiu, noor tahtekindel neiu, kes suudab oma õnne ja tuleviku nimel võitlusse astuda: ka ohtlikus olukorras meelekindlust kaotamata oskab ta enese eest seista. Näidendi idee, suunatud usuhullustuse ja petturlike vagatsejate vastu, pole aja kuludes aegunud, kuigi «Mõrsja ja märatsejad» ei saavutanud niisugust populaarsust nagu «Kroonu onu». Põhjus on selles, et draamas puuduvad nii eredad karakterid. Kaasaegse näitekirjanduse üldiselt foonilt tõusis aga seegi Kunderi näidend esile omapärase teosena ning sellele vastavalt kujunes vastuvõtt kriitikaski soodsaks.

Tragöödia «Kingu Laos» on oluliste kunstiliste puudujääkidega teos. Kunder on püüdnud luua õpetava tendentsiga saatusdraamat ebaausale teele sattunud noormehest, kuid peategelases ei saavuta ta terviklikku ja veenvat karakterit. Ka on näidendi kaks vaatust suuresti erinevas stiilis: esimene Kuru kõrtsitoas on laadilt realistlik, teine, mille sündmustik kujutab peategelase saatust 20 aastat hiljem, on sentimentaalne ja pealesuruva tendentsiga. On andmeid, et «Kingu Laose» vahemised vaatused tsensori poolt kärbiti ning tragöödia on trükki jõudnud ainult osaliselt.

Mitu näidendit jäi Kunderil lõpetamata. Ta alustas värssnäidendi «Lembit» kirjutamist, millest katkend on ilmunud «Valguse» 1891. a. kalendris. Kunder suhtus terava kriitikaga Kreutzwaldi «Lembitu» ideestikku ja tal oli kavatsus luua draamateos muistsest Sakala vanemast. Teine pooleli jäänud näidend on kavandite järgi viievaatuseline draama pealkirjaga «Eesti muld ja Eesti süda — kes neid jõuaks lahutal». Teos pidi käsitlema väljarändamisprobleemi, kuid sellest on valminud ainult osa esimesest vaatusest.

Kunderi kui näitekirjaniku areng kulges tõususuunas: ta alustas eeskujudele toetuvate väheväärtuslike katsetustega ja jõudis hiljem värvikate rahvaelu-stseenide lavaletoomiseni. Tema draamakirjaniku eeldused on ilmsed, huumorimeel andis parimad saavutused koomiliste karakterite ja stseenide kujutamisel. Kunderil ei olnud küll nii kõrgest kirjanduslikust koolitusest tunnistust andvat maitset kui Koidulal, samuti pole ta vormitunne eelkäija omaga võrdne, aga seda korvab rahvapäraste

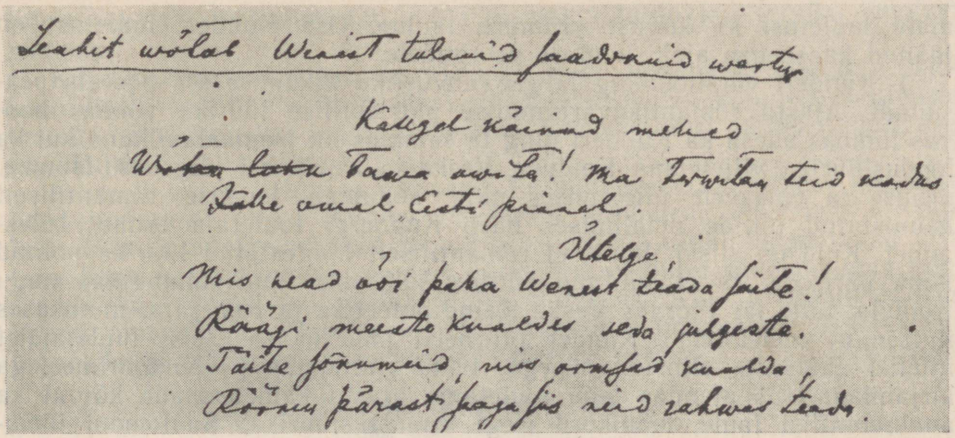

Näide Kunderi «Lembitu» käsikirjast

tüüpide tundmine ja rahvaelu-stseenide lopsakas maaling. Kunderi draamaloomingu toitus külaelu aineringist ja tal oli mõneti teravam silm sotsiaalsete probleemide nägemiseks kui Koidulal. Ka draamatehnika valdkonnas suutis Kunder Koidula laadist mõnes osas edasi minna: tema näidendite tegelased ei lausu enam nn. kõrvaleütlemisi, mida teine laval viibiv tegelane ei tohi kuulda. Kui tema draamaloomingus leidubki ainult paar lõpuni viimistletud isikupärast teost — «Kroonu onu» ning «Mõrsja ja märatsejad», siis üksikuid läbitunnetatud tegelasi kohtame teisteski näidendites. Tema tähtsus eesti draamakirjanduse koidikul on edasiviiv, Koidula ja Kitzbergi vahel on ta peamiseks ühendavaks lüliks. Kunderi näidendeid mängiti külalavadel aastakümnete jooksul loendamatuil kordadel.

J. Kunder luuletajana. Kunder ei tõusnud rahvusliku liikumise ajajärgu juhtivate poeetide hulka, kuigi ta on luuletamist harrastanud enamvähem pidevalt. Tema luuletajatee jaguneb kaheks perioodiks. Alustanud värsiloomingut juba kreiskooli päevil Viljandis, jätkas ta seda hoogsalt seminaristina Tartus. Sellel varasemal perioodil avaldas Kunder kaks väikest värsivihikut: *«Õie-kuu ja külm elu maanteel»* (1873), mis sisaldas ainult kolm luuletust, ja *«Kümme laulu»* (1876); valdav osa tema luulest jäi trükis avaldamata. On säilinud P. Ainsoni koostatud käsikirjaline kogumik, mis sisaldab umbes 40 Kunderi luuletust aastaist 1872—1874. Pärast mõneaastast pausi hoogustus Kunderi luulelooming uuesti 80-ndate aastate algul. 1882. aastal oli tal valmis luuletuskogu käsikiri, mis pealkirjaga «Laulud» sai tsensorilt ilmumisloagi, kuid ei jõudnud siiski trükki. Nimetatud käsikiri kujunes põhituumikuks postuumsele kogule *«Algupäralised luuletused»* (1889), kusjuures sellesse valiti pare-

maid luuletusi ka kogust «Kümme laulu». Osa Kunderi luuletusi on jäänud kaasaegse ajakirjanduse veergudele.

J. Kunderi värsilooming järgis rahvusliku liikumise aja poeesia peasuundi. Ajastu romantikavarjundilise patriootilise lüürika võimas hoovus tõmbas kaasa ka Kunderi ning ta sammus nii isamaalaulikuna kui ka looduslüürika viljelejana Koidula, Veske ja Kuhlbarsi jälgedes. Isamaa, priiuse ja emakeele ülistamises ning kodumaa looduse romantiliselt kaunistatud piltide maalimises näeb Kundergi luuletaja esimest ülesannet. Kuid on siiski ilmne, et romantiliselt hingestatud lüürika polnud tema pärisosa; ta ei suutnud süttida selliseiks tundepuhanguiks nagu Koidula, talle jäi võõraks Veske tõsine pateetika ja Kuhlbarsi muinsuses ilutsemine-unelemine. Kunder oli neist oma kaasaegseist luuletajaist intellektuaalsema ellusuhtumisega, tema elurõõmus ja huumorimeelega kirjanikuisiksus ajendas teda luuletama ajastu käibeteemade kõrval ka anakreontilisi laule, mõnikord isegi armastuslüürikat Saalomoni ülemlaulu laadis. Aga need laulud olid ajastu luule üldsuunast nii järsult lahkuminevad, et nende avaldamine autorile eneselegi mõttesse ei tulnud. Trükki pääses see osa Kunderi loomingust, mis liikus kaasaegse luule peateemade ringis, kuigi ta seal suutis anda vähe originaalset ja jäi sageli matkija ossa.

Kunderi luule temaatiline skaala on üsnagi lai; loodus-, isamaa- ja kodulüürika kõrval leidub tal mõtteluulet, joogilaule, värsistusi mütoloogilistel ja üksikjuhtumeil ka religioossetel teemadel. Maailmakirjanduse klassikast on eeskujuks olnud kõigepealt Schiller. Noor Kunder taotles suure eeskuju mõtterikkust, paleuslikku ja hingestatud luulelaadi, värsi hoogsat rütmi. Schilleri «Kellalaulu» mõjul on sündinud Kunderi «Elu ringjooks», milles püütakse mõtestada inimese eluea üksikuid perioode hällist hauani. Kuid eesmärk oli liiga kõrge: kirjandusliku algaja mõtisklustel puudub vajalik emotsionaalsus ja tunnetuslik sügavus.

Isamaalüürikuna helistab Kunder oma kandlel neidsamu viise mis Koidula ja Veskegi, jõuab aga harva nende elamuslikkuse ja haaravuseni. Kodumaa looduse pilte maalib ta sageli romantilis-sentimentaalse lüürika standardsete epiteetide abil. Kui säärase ilustatud maalinguga pidas sammu sisemine tunne, nagu luuletustes «Munamäel», «Eesti mäel» või «Mu Eestimaa», siis sündisid luuletused, mis on suutnud läbi teha ajaproovi ja leidnud viisistatult tee rahva lauluvarasse. «Munamäel» on oma kirka looduspildi ja siira optimismiga populaarsemaid laule rahvusliku liikumise aja poeesiast:

Kulla laenil valendavad väljad,
Järved hõbel ehavad;
Kaugel kõrged lehemõtsad haljad
Kõu kombel kohavad:
Siin on ilus elada!

Juba siingi kipub aga loodusmotiivi värskus ja autori tundeehtsuski mattuma ülepaisutatud sõnakõlina ja kulunud luulebutafooria alla ning

tulemuseks on ilustatud pilt, mida ei elusta laulu kui terviku emotsionaalsus.

Kunderi looduslüürikas on üksikud isikupärasemalt nähtud detailid kaootiliselt segatud sentimentaalsete ilusõnade ja kulunud mõtteheietustega. Kodulüürikas on ta lähedane Veskele, eriti näiteks luuletuses «Lahkuja».

Mitmeti teises valguses näitavad Kunderi luuletajaisiksust käsikirjalised luuletused. Noor Kunder on olnud bravuurne elurõõmu ülistaja, kelle lüürika anakreontilised toonid ajastu luule üldpildis mõjuvad üllatava kontrastina. Tundub, et neis värssides on autor lähemal oma põhilaadile kui tundelistes looduspiltides ilutsedes. Kui ta kiidab sõpruskonda, õlut või sinisilmset neidu, toob ta senise lüürikaga võrreldes uusi toone, kuigi sellistele lauludele jääb teatav buršiliku labasuse varjund.

Tooge mulle kesva vetta,
õlut mul! —

see kordusmotiiv võiks olla Kunderi seda laadi luule motoks. Tema armastuslauludel puudub küll poeetiline jõulisus, kuid need on märksa julgemad kui teiste tema kaasaegsete lembeluule.

Vormi poolest jäi Kunderi luule konarlikuks. Ta ohverdab mõttepuhtuse sageli alliteratsioonitaotlusele või riimisundusele, amputeerib sõnu ja tarvitab ajastule omast standardset riimivara. Rütmitunne ja värsi elav hoogsus on tema luule tugevamaks küljeks. Sisuliselt jääb Kunder rahvusliku liikumise aja poeesia peamiste teemade kordajaks, kes üksikutes luuletustes suutis tõusta tundeehtsa lüürikani.

Kunderit tuleb hinnata ka kui luule tõlkijat. Ta tõlgete arv pole küll suur, kuid need tutvustasid eesti lugejale oma aja kohta heal tasemel vene ja saksa luuleklassikat. Õnnestunud on Schilleri luuletuse «Laul rõõmule» tõlge, samuti katkendid «Orleansi neitsist». Kunder oli ka esimesi Lermontovi ja Puškini luule tõlkijaid.

Tegevus folkloristina, lastekirjanikuna ja kriitikuna. J. Kunder oli sügavalt huvitatud rahvaluulest. EKmS-is esines ta mitmel korral ettekannetega eesti folkloori kohta, õhutades seltsi liikmeid koguma nii laulu- kui jutuvara. Kuigi Kunderi enese teadmised folkloori alal jäid ühekülgseks, püüdis ta süstematiseerida rahva suulist loomingut. Tema peamiseks teeneks on rahvajuttude töötlemine ja kogu *«Eesti muinasjutud»* väljaandmine (1884, tiitellehel 1885). Raamat sisaldab 53 muinasjuttu ja muistendit, mis on kogutud Kunderi kodukihelkonnast Paistust, aga ka Rakvere lähedalt. Valdava enamiku moodustavad imemuinasjutud ja rahvausundilised muistendid, millel on täiesti ilmne rahvapärane alus, ehkki kirjandusliku töötlemise moment on seejuures küllalt oluline.

Tugevasti jääb «Eesti muinasjuttudes» kõlama rõhumisvastane teema, samuti leidub jutte, milles kajastub külaühiskonna sotsiaalne kihistumine. Kunderi raamatut iseloomustab tihe ja kokkusurutud, seejuures aga elav ning rahvapärane sõnastus. Esituslaad on tunduvalt lakoonilisem kui

Kreutzwaldi «Eesti rahva ennemuistsetes juttudes», kusjuures Kunderi stiili tugevuseks on rahvakeelne lausestus ja rohke dialoogi kasutamine. Selle kunstipäraselt viimistletud, kuid muinasjutuvestja elavale väljenduslaadile lähedale jääva koguga tõusis Kunder Kreutzwaldi kõrval teiseks väljapaistvaks rahvajuttude töötlejaks.

Elavat huvi tundis Kunder koolimehena lastekirjanduse vastu, käsitledes algupärase noorsoolektüüri tekkimisega seoses olevaid probleeme ja ka ise lastele kirjutades. Üksikutes humoristliku põhikoega juttudes ei ületanud ta keskpärast taset. Seevastu koolieelsele eale määratud *«Laste raamat»* (1884) ja *«Lu'ud lastele»* (1885) sisaldavad igapäevaseid pisilugusid, mis on kirja pandud lihtsas ja väikestele lugejatele mõistetavas keeles. Puhuti on Kunder oma lastelugudes lõivu maksnud pealesuruvalt õpetlikule tendentsile.

Viljakas oli Kunderi kirjanduskriitiline tegevus. Avaldanud esimesed kriitilised artiklid juba seminaristina, kujunes ta hiljem ajajärgu kriitilise mõtte üheks peamiseks väljendajaks. Kunderi kriitika põhialused on lahutamatult seotud tema demokraatlike vaadetega. Talle oli selge kaasaegse kirjanduse ühiskondlik funktsioon, kusjuures ta pedagoogina ja rahvusliku liikumise aja tegelasena mõistis kirjanduse kasvatavat ülesannet mõnikord küll pisut liiga üheplaaniliselt. Eesti kirjanduses oli talle vastuvõtmatu kõik see, mis ideelt ja sisult ei läinud kaasa rahvusliku liikumise demokraatliku suunaga. Kirjanduse ühiskondliku funktsiooniga on Kunderil lahutamatult seotud kirjanduse rahvalikkuse taotlus. Rahvalikkus ei ahene tema käsituses mitte ainult rahvapärase väljendusvormi nõudmiseks, vaid kirjanduse põhiülesandeks peab ta rahva huvidele vastava ideestiku käsitlemist. Kunder hindas kõrgelt vanu rahvalaulu-traditsioone ja soovitas kaasaja autoreil toetuda nendele, ometi ei pidanud ta rahvalaulu matkimist rahvalikkuse ainukeseks avaldumisvõimaluseks. Luule analüüsimisel oli Kunderil arenenud maitse ja oskus tabada kaasaegsete eesti luuletajate olulisi erijooni. Seejuures oli Kunder julge polemiseerija, kes ei kartnud vajaduse korral isiklikku seisukohta vastandada üldlevinud hinnanguile. Pieteeditundest hoolimata, mida Kunder tundis Kreutzwaldi suhtes, kritiseeris ta näiteks teravalt «Lembitut», arvates selles leidvat «allapoole rusuvat vaimu». Lüürikas leviva sisutühja vormihelina vastu astus Kun-

der energiliselt välja, hindas aga kõrgelt J. Weitzenbergi «Tõnis Laksi», samuti ka noore Anna Haava tundeehtsat luulet. Uusi horisonte avava tähtsusega olid Kunderi poolt «Meelejahutajas» avaldatud esseed eesti luuletajate kohta, milles on tabavalt analüüsitud Kreutzwaldi, Koidula, Veske jt. poeedi-isiksust. Pärast Kunderi surma koondati «Meelejahutajas» ilmunud kriitilised esseed koos biograafiliste andmetega ja luulenäidetega raamatuks, mis kannab pealkirja *«Eesti kirjandus, koolile ja kodule. Esimene raamat: Eesti vanemad laulikud»* (1890). Kuigi teos ei kujuta endast süsteemipärast kirjanduse ajalugu, oli see kaasaegse kriitilise mõtte väljapaistev saavutus. Kunder tegi eeltööd ka ulatusliku kirjandusloo koostamiseks, kuid ei jõudnud selle kirjutamiseni.

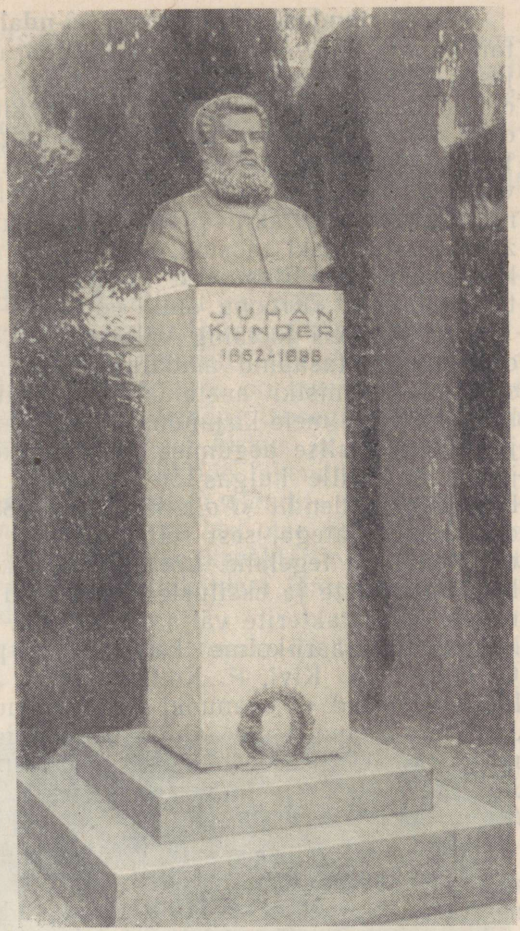

J. Kunderi mälestussammas Rakveres

J. Kunder suri 36. eluaastal, olles nii kirjanikuna kui koolimehena alles jõudmas oma võimete kõrgperioodi. Tema tegevus oli mitmekülgne nagu enamikul tolleaegsetel kultuuritegelastel ja mõneski lõigus jäid töötulemused vajaliku sügavuseta. Aga neil aladel, mille viljelemine vastas Kunderi eeldustele, on tema tegevus eesti kultuuri- ja kirjandusloole esmajärgulise tähtsusega. Tema näidendilooming moodustab omapärase lüli meie lavakirjanduse arengus, kaalukas on Kunderi osa kriitika ajaloos. Rahvajuttude väljaandjana jätkas Kunder Kreutzwaldi tööd. Püsiva jälje jättis ta samuti loodusloo õpikute koostajana. Kogu tema tegevus aitas kaasa demokraatlike kultuuritraditsioonide kindlustumisele.

*

Näitekirjanduse arengujooni 80-ndail ja 90-ndail aastail. 80-ndail aastail kasvas pidevalt nõudmine algupärase lavarepertuaari järele, sest järjest rohkem hoogustus linnas ja maal seltside tegevus, kus lavastati näidendeid. Kümnendi alguses oli näitekirjanduse areng loidunud. Näidendite väljaandmise hõlbustamiseks organiseeriti «Vanemuise» algatusel 1883. aastal üheksast näiteseltsist koosnev Eesti Näitlejate Ühendus, kes võttis kirjastamiskulud enda kanda; ühenduse tegevus ei arenenud aga nimetamisväärse aktiivsusega. Kümnendi keskel hakkas huvi näidendižanri vastu siiski tõusma, trükis ilmunud näidendite arv näitab pidevat kasvutendentsi. Elustavalt mõjus kindlasti J. Kunderi näitekirjanduslik tegevus, eriti «Kroonu onu» edukäik.

Kui Kunderi looming välja arvata, jäi 80-ndate aastate näitekirjanduse üldine tasapind madalaks; seda iseloomustab samasugune algelisus mis eelmistki aastakümmet. Näitekirjanduseski andis end tunda kriis, millesse meie kirjandus oli sattunud rahvusliku liikumise aja ideede ja aadete osalise aegumise tõttu. Eelkõige oli 80-ndail aastail tegemist jantidega, mille hulgas õieti midagi märkimisväärset ei leidu. Ainult E. Pohla näidendit *«Poissmehed»* (1883) võiks vahest võrrelda J. Kunderi komöödiatega, sest selles on vähemalt saksik teenijatüdruk omapäraselt nähtud tegelane. Loendamatuil kordadel tehakse tühist nalja kosilaste äparduste ja eksituste arvel, kuid puudub komöödiate ideeline suunitlus või karakterite väljaarendamine. Näidendite enamiku andsid sellel kümnendil paari-kolme katsetusega piirdunud autorid (A. Karotom, G. Daniel, H. Kivi, P. Koit, E. Pohl, J. Parv, J. Lill jt.), kelle võimalikud eeldused ei saanudki välja kujuneda nii väikese praktika juures. Jantidele lisandus moraaliõpetuslik näidend, missugust liiki viljeles peamiselt M. J. Eisen. Ainukeseks tõsisemate probleemidega draamaks on J. Kunderi «Mõrsja ja märatsejad»; E. Pohla tragöödiakatsetus *«Armastus ja kadedus»* (1886) ei suutnud pakkuda midagi väärtuslikku.

Omaette nähtuseks kujunesid sajandi lõpukümnendeil muinasjutulised «ilunäitlused» — pseudomütoloogilise motiivistikuga romantilis-sentimentaalsed lavastused. Neis etendavad tegelastena tähtsat osa ebamaised olendid, kelle kõrval kujutatakse tavaliste surelike elusaatust. Suuna algatajaks oli P. Jakobson, kes 1884. aastal valas näidendivormi Faehlmanni müüdi *«Koit ja Hämarik»*. Kuigi tegelastena on lisatud veel Vanemuine, Päeva- ja Öökuningas, Karjane ja Õitseline, et luua mingit sündmustikku, oli tulemus täiesti ebadramaatiline. Ent ometi oli P. Jakobson tabanud midagi niisugust, mida matkiti ja varieeriti kaua: ta tõi lavateosesse rahvuslik-muinasloolise ilutsemise, haldjate ja jumalate maailma, murueide tütarde laulud ja tantsud, kasutades seejuures dialoogis nii värssi kui sidumata kõnet. Kõik see on iseloomulik järgnevatelegi seda liiki teostele. 1886 ilmus A. Jürgensteini *«Juta»*, 1888 P. Jakobsoni *«Udumäe kuningas ehk kroonitud voorus»*; viimane ongi selle žanri kõige tuntum teos. Hiljem lisandusid neile veel Ansomardi (P. A. Pitka) *«Murueide tütar»* (1900), J. Normann-Põhjalase *«Leeni ehk Vaeselapse*

jaaniöö» (1903) ja *«Loreida, metsakuninga tütar ehk Vaimude armastus»* (1910), M. Lõunelase *«Lossi kasvandik»* (1905). Sedasama laadi esindas ka K. A. Hermanni «lauleldus» (ooperilibreto) *«Uku ja Vanemuine ehk Eesti jumalad ja rahvas»* (1908). Omamoodi finaaliks kujunes uus *«Koit ja Ämarik»*, seekord A. Grenzsteini sulest (raamatus «Priidus», 1911). Teos on näide grenzsteinlikult siledavormilisest, kuid tüütavalt sentimentaalsest ja sisutühjast värsiheietusest, mis käesoleva sajandi kirjanduses oli juba ajast ja arust läinud.

Muinasjutulised ilunäitlused on sajandi lõpukümnendite järelromantika avaldusvormiks meie kirjanduses. Sisuliselt on nad teravalt erinevad rahvusliku liikumise aja kõrgromantismist, mida sütitas ajastu võitlusvaim ning optimism ja mis avaldus kõigepealt elujõulises, aktiivses võitluspoeesias. Pseudomütoloogilistes näidendites on seevastu tegemist passiivse ilutsemisega, sentimentaalse tundemängitsusega, millest on kadunud võitlev ideestik, varasema romantismi kirkus ja hoog. Pealiskaudne tundmusetaotlus vesistab süžee, konfliktide lahendused on naiivsed ja imetabased, tulenedes enamasti ülemaiste olendite vahelesegamisest. Erilist respekti tuntakse Vanemuise vastu, kes otse nomenklatuurse tegelasena kuulub igasse näidendisse. Surelike karakterite kujutamisest on autorid mööda libisenud kergel käel, enamik neist jääb niisama ebareaalseiks kui jumalad ja vaimud.

P. Jakobsoni «Udumäe kuningas» on kõnesolevate näidendite hulgas

P. Jakobsoni «Udumäe kuningas» «Vanemuises» (1903)

suhteliselt kõige õnnestunum. Mütoloogilise maailma kõrval püüab autor selles mingi pildi anda ka keskaja olustikust preestrite, nunnade ja tuleriitadega, samuti talupoja elust-olust. Kuid näidendis leidub ka palju seesugust (näiteks Kalevi kaasa Linda koos oma ehtekastiga), mis pole põhiintriigi seisukohalt sugugi vajalik. Tihendatult ja tugevasti kärbitult andis «Udumäe kuningas» Wiera teatris ometi efektse lavastuse, sest teoses leidus palju niisugustki, mis sobis viimase ilutsev-sentimentaalse lavastusstiiliga. Teiste seda laadi näidendite lavamenu oli märksa tagasihoidlikum.

Pseudomütoloogilised teosed moodustavad möödunud sajandi lõpu näitekirjanduses omapärase irdharu. Elukaugus, probleemivaesus ja sentimentaalne ilutsemine eraldas neid ühelt poolt rahvusliku liikumise aja romantismist, veelgi suurem erinevus valitseb ilunäitluste ja 90-ndate aastate realismisugemetega olustikunäidendite vahel. Et siin peamist eesmärki nähti väliselt ilusas vaatepildis või siis efektses süžees, ei suutnud ilunäitlused jätta meie näitekirjanduse arengusse püsivamat jälge.

Laia ulatuse võttis sajandi viimastel aastakümnetel võõraste näidendite mugandamine, mida igakord ei ole võimalik eraldada tõlkimisest. Tekkis kirjamehi, kes spetsialiseerusidki mugandamisele (J. M. Sommer, H. Graf, H. Winter), kusjuures materjal valiti kas kergekaaluliste komöödiate või sentimentaalsete näidendite hulgast. Mugandajad-tõlkijad aitasid küll leevendada repertuaaripõuda, kuid lõpuks hakkas nende produktsioon algupärase näidendi arengut pidurdama, surudes sellele peale oma maitsetaset. Väärtuslikke näidendeid tõlgiti vähe ja trükki pääsesid neist ainult üksikud (nii jäid käsikirja ka 80-ndail aastail «Vanemuises» lavastatud Shakespeare'i ja Molière'i näidendid). Alles üsna sajandi lõpul jõudsid lugejateni mõned maailmaklassikasse kuuluvad lavateosed — Schilleri «Röövlid» (1898), Lessingi «Minna von Barnhelm» (1896), Gogoli «Naisevõtt» (pealkirjaga «Vanapoisi kihlus», 1899).

Algupärase näitekirjanduse madalseis ei jäänud märkamata ka kriitikute poolt. Täiesti õigustatult tehti (J. Parv) juba 1888. aastal näitekirjandusele etteheiteid, et see ei anna põhjalikku pilti rahva iseloomust ja vaimulaadist. Nimekamad seltsid hakkasid võõrduma algupärandite lavastamisest, sest tühised komöödiad, õpetlikud näidendid ja ilunäitlused jätsid saalid tühjaks. 90-ndail aastail ja eriti uue sajandi alguses juhiti ajalehtedes korduvalt tähelepanu lavakirjanduse mahajäämusele, kuid see ei suutnud asja kuigivõrd parandada.

Eesti proosakirjanduse arengus olid 90-ndad aastad murrangulise tähtsusega. Kümnendi algusest peale tugevnes realistliku kirjanduse kriitiline suunitlus, missugune protsess viis meetodikindla kriitilise realismini. Näitekirjandus ei suutnud seda arenguprotsessi veel 90-ndail aastail kaasa teha, otsekui inertsi jõul kestsid edasi senised suunad. Ei vähenenud tühiste jantide arv, jätkus õpetliku lavakirjanduse tootmine (kusjuures moodi läks karskusaate propageerimine). Sajandivahetuse aastail hoogustus uuesti sentimentaalse tragöödia harrastamine vanas

kantsweylikus laadis. Sellistena võib nimetada P. Jakobsoni *«Pettuse ohvreid»* (1896), S. Parmi tragöödiaid *«Kadeduse ohvrid ehk Ranna Rein»* ja *«Luige Liisu»* (1909, esimene küll tunduvalt varem kirjutatud). Neile lisandusid veel Bruno Bergi (O. Brunbergi) *«Ranna piiga»* (1907) ja *«Metsajärve salakütid»* (1909).

Võrreldes 70-ndate aastate kurbmängu-katsetustega on nimetatute tehniline kujutamisoskus tunduvalt kõrgem, kuid ometi pärinevad nad samast poolsentimentaalse saatustragöödia kännust, mida eriti saksa näitekirjanduses viljeldi realismieelsel perioodil. Ei ole neis tragöödiates drastilisi konflikte suudetud põhjendada karaktereist tõusvate vastuoludega, vaid mingi saatuslik paratamatus juhib sündmustikku vapustava lõpu poole. Tegelasi kujutatakse läbinisti musta-valge tehnikas. Sündmustiku loogikat ja kujude käitumisajendeid püüab järjekindlamalt põhjendada P. Jakobson, kelle tegelased liiguvad tavalises linnamiljöös. Liialdusteni paisutatud dramatismi leidub eriti rohkesti S. Parmi teostes, kuigi autor püüab vihjata ka sotsiaalsetele vastuoludele kui ühele tegelastevahelise võitluse põhjusele. B. Berg valib sündmuspaiga ja tegelased ebaharilikust miljööst, kord salakaubavedajate hulgast, kord lausa meeletu küttimiskire all kannatavate jahimeeste seast. Negatiivsed tegelased hukkuvad, kuid on jõudnud hävitada ka ausate õnne. Nii Berg kui ka Parmi sõlmavad konflikti ikka ja ainult sundabielu probleemi varal. Kõigi nende teoste finaal on vapustavalt traagiline, kuid kunstiliselt siiski vähe veenev.

Saatustragöödia mustrite järgi on ka meie kõnesolevad autorid taotlenud eelkõige põnevat intriigi. Kaalukamate kunstiliste võitudeni takistasid neid jõudmast tegelaste psüühika seaduspärasuste unustamine, nõrkus ülepingutatud dramaatiliste stseenide vastu ja paigutine sõnapaljus, mis häirib eriti B. Bergi teostes. Kuigi nimetatud tragöödiaid mängiti ilmumisajal sageli, ei aidanud nad kaasa meie näitekirjanduse arenguprotsessile. Uued tendentsid näitekirjanduse arengus on seotud kõigepealt olustikukomöödiatega, mille arv ja kunstiline kaal 90-ndail aastail hakkasid vähehaaval kasvama.

Realismi ettevalmistajaid sajandivahetuse näitekirjanduses. Nii madal kui meie draamakirjanduse tase veel 90-ndail aastail oligi, sünnitas üldine kirjanduslik edasiliikumine temas ometi teatavaid virvendusi ja vastupeegeldusi, tekitas vaevu märgatavaid hoovusi, mille liikumissuund hakkas aeglaselt pöörduma realismi poole. See avaldus olustikulise tõepära suurenemises, karakterikujutuse süvenemises ja kriitilises varjundis, mis tekkis kõigepealt komöödiates. Nii võib 90-ndate aastate näitekirjanduse arengut jälgida kahes liinis: üks neist jätkas eelnenud aastakümnete žanreid ja laadi, teine oli mingil määral mõjutatud ajastu tõusvast realismist ja andis olustikukomöödiad, mis ongi 90-ndate aastate näitekirjanduse väljapaistvamaiks saavutusteks.

A. Kitzbergi esimeste algupäraste näidendite ilmumine oli 90-ndail aastail omaette sündmus, tema külaelupildid vallutasid varsti kõik lavad,

kuigi neis polnud ei põrutavat süžeed ega hullupöörast janti. Kuid neis oli võltsimatut miljöökujutust, mahlakaid taluelu-stseene ja täisverelisemaid tüüpe, kui oli andnud varasem näitekirjandus. Ei ole A. Kitzbergi *«Punga Mart ja Uba-Kaarel»* (1894) ning *«Pila-Peetri testament»* (kirjutatud 80-ndate aastate lõpul, mängimisluba saadud 1893) kaugeltki näitekirjanduse meistriteosed, aga nende vaieldamatu elulisus tõstab nad esile ajastu vähepakkuvalt taustalt. Neis on peidus ended, mis osutavad autori enese kui ka kogu eesti näitekirjanduse edasistele arengusuundadele. A. Kitzbergi kui draamakirjaniku kasvamine toimus aga võrdlemisi aeglaselt ja polnud ka teisi, kes 90-ndail aastail oleksid suutnud tegelikkusele ning elutõele lähemale astuda. Nii jäigi kõnesolev aeg sisuliselt kriitilist realismi ettevalmistavaks etapiks.

Ühe selles suunas tegelnud kirjamehena on sajandi lõpult mainitav külakomöödiate autor Jüri Orgusaar. Ta sündis 27. (vkj. 15.) oktoobril 1857 Viljandimaal Kolga-Jaani kihelkonnas talupidaja perekonnas. Pärast kohaliku kihelkonnakooli lõpetamist õppis Orgusaar aastail 1875—1879 Riia õpetajate seminaris ja töötas seejärel üle kümne aasta kooliõpetajana Tartumaal Sootaga vallas. Pedagoogilise töö kõrval oli Orgusaar mitmekülgne kultuuritegelane: ta kogus rahvaluulet, võttis osa EKmS-i tööst ja lavastas kohalike jõududega näidendeid. Töötanud lühemat aega Paides kohtupristavina, siirdus Orgusaar 1894. aastal Valka, kus asus tegelema ärialal. Ta oli kohaliku karskusseltsi näiteringi aktiivsemaid tegelasi, samuti 1902. aastal «Säde» seltsi üks rajajaid. 1905. a. lõpul vangistati Orgusaar süüdistatuna revolutsioonilises tegevuses ja pool aastat hoiti teda Pihkva vanglas. Seejärel töötas J. Orgusaar kontoriametnikuna Valgas, kus ta suri 30. (vkj. 17.) mail 1912.

J. Orgusaar

J. Orgusaar on kirjutanud kolm külakomöödiat: *«Inimese hind ja väimehe väärtus»* (1888), *«Suured vaimud»* (1899) ning *«Teder mulle ja suled sulle»* (1900). Probleemistiku osas ei ole Orgusaar novaator: seesama raha- ja südameabielu küsimus, mis paljudes kaasaja kergetes komöödiates oli tegevust liikuma panevaks jõuks, kordub temagi näidendites. Kuid Orgusaart eraldab nende komöö-

diate üldisest tasapinnast eredam tüübistik, taluolustiku hea tundmine ja kujutust läbiv satiiriline virvendus. Tema komöödiate teravik on suunatud saksiku meelelaadi ja tehingabielude, peenutsevate peretütarde, luulehaigete eneseimetlejate ja ärplevate ning ennast täis perepoegade vastu. Neile vastandab autor tööka maainimese arukuse ja lihtsuse, mille abil tema näidendite positiivsed tegelased jõuavad hõlpsasti taluomaniku seisusse, sest Orgusaargi ei ole vaba aastakümneid kirjanduses valitsenud oma toa ja oma loa ideoloogiast. Nii saab aus sulane Kaspar näidendis «Inimese hind ja väimehe väärtus» kerge vaevaga peremeheks; sama kordub ka näidendis «Suured vaimud». Klassivahe-probleemidest vaatab Orgusaar mööda, kuigi pärisperemeeste rahaahnus on tema pilkeobjektiks.

Kõige avaramalt on taluolustikku kujutatud näidendis «Teder mulle ja suled sulle». Komöödiažanri iseärasustele vastavalt ei muutu probleemid tõsiseks, hoolimata sellest, et sundabielu kartusel peab üks peategelasi kodunt põgenema. Paljudes stseenides on tabatud sajandi lõpu küla iseloomulikke nähtusi; eelkõige on seal rahaahned ja tehinguhimulised peremehed, kes ei arvesta noorte südamete soove, vaid peavad mõõduandvaks ainult kaasavara. Hea ja õiglase võidulepääs toimub Orgusaare komöödiates aga võrdlemisi lihtsalt, mistõttu huvitavatest tüüpidest hoolimata jääb teostesse põgususe ja pealiskaudsuse varjund. Kompositsioonilt ei ole Orgusaare komöödiad viimistletud, esineb pikki ja pingenõrku dialooge, mille vahel välgatavad ehtsalt komöödiapärased stseenid.

Oma teoste olustikulise tõepärasuse, eluliste tüüpide ja kergelt satiirilise hoiakuga kaasaegse külaelu väärnähtuste vastu valmistas Orgusaar teed ühiskondlike probleemide käsitlemisele eesti näitekirjanduses, kuigi teda ennast kriitiliste realistide hulka arvata oleks veel ennatu. Tema komöödiad olid sajandivahetuse aastail palju mängitavad ja ilmusid mitmes trükis. Nende väärtused ajastu tühise jandikirjanduse taustal on ilmsed.

Suuremad teened kui J. Orgusaarel on oluliste probleemide toomisel draamakirjandusse Jakob Liivil (1859—1938; lähemaid biograafilisi andmeid vt. XV ptk.). J. Liivi näitekirjanduslik looming ulatub ühes käsikirjadesse jäänud teoste ja lastenäidenditega kokku kahekümneni; tema žanriline haare on laiem kui ühelgi varasemal eesti näitekirjanikul, ulatudes värsstragöödiast satiirilise komöödiani, lastenäidendeist sotsiaalseid probleeme käsitleva draamani. Oma esteetiliste arusaamade poolest oli ta Orgusaarega võrreldes sammu kriitilisele realismile lähemale astunud ja süvenes rohkem kaasaegse ühiskonna vastuoludesse. Ei ole temagi vabanenud sentimentalismi elementidest, mis avaldusid kõige ilmekamalt tragöödiates, kuid J. Liiv ei langenud romantikast varjundatud teosteski niisugusesse aegunud haletundelisusse nagu S. Parmi või B. Berg.

Esiknäidend *«Tühjale maale»* valmis J. Liivil juba 80-ndate aastate lõpul. Järgneva kümnendi keskel on lõpetatud värsstragöödia *«Ordu-*

meister» ja komöödia *«Kolmat aega vallavanem»*. Tollase tsensuuri rangust iseloomustab küllaltki ilmekalt tõik, et ükski neist näidendeist ei pääsenud trükki. Mõned süütumad katkendid avaldas «Ordumeistrist» 1895. aastal ajakiri «Linda», tervikuna ilmus tragöödia alles kümme aastat hiljem. Näidendist «Tühjale maale» kirjutas autor «pehmendatud» variandi pealkirjaga *«Õnne otsijad»* (1901), algvariant jõudis lugejani alles 1910. aastal. «Kolmat aega vallavanem» ilmus 1904, olles umbes kümne aasta jooksul käsikirjaliselt ringi rännates pahandanud enesekindlaid kogukonnaisandaid. J. Liivi paremate näidendite trükkijõudmise säärane sunnitud hilinemine oli omamoodi traagiline, sest kui teosed lõpuks uue sajandi algul ilmusid, polnud neil muutunud olustikus enam seda tähtsust ja kõlajõudu mis loomise ajal. Nimetatuile lisandus J. Liivi sulest veel rida näidendeid: *«Halastaja õde»* (1904), *«Pilved»* (1912), tragöödia *«Vare»* (1913), *«Obligatsioon»* (1921) jt., mis enamasti ei ulatunud üle keskpärase taseme.

«Tühjale maale» on tugevaima sotsiaalse rõhuasetusega näidend möödunud sajandi lõpu draamaloomingus. Teose kirjutamisele ajendasid kunagised sündmused J. Liivi kodukihelkonnas seoses väljarändamisliikumisega. Karmides stseenides kujutab näidend rahva rasket olukorda XIX sajandi keskpaiku. Mõisaorjusest lahti ihkav talupoegade hulk on selles peamiseks tegelaseks, tema vastaseks südametu ja ahne opman Jüri Sipsoh (seesama Sihwzow, kes oli prototüübiks juba Weitzenbergile). Laksi Tõnis on teine otseselt tegelikkusest näidendisse toodud tegelane. Kuigi teoses pole päris selgesti avatud talupoja viletsuse tõelisi põhjusi (jääb ikkagi võimalus, et olukord oli väljakannatamatu peaasjalikult õela opmani tõttu), on «Tühjale maale» hinnatav feodaalkorra pahesid paljastava näidendina.

Talupoegade karaktereid ei ole J. Liiv näidendis eriti üksikasjalikult välja töötanud. Jüri Sipsoh oma südametuses ja kalkuses kerkib esile kõige meeldesööbivama tegelasena. Teose stiili iseloomustab teatav karmus, isegi rohmakus, mis hiljem J. Liivi näidenditest kaob. Nõrgem on vaatus, mis kujutab väljarännanute käekäiku võõrsil; selle kirjutamisel puudusid autoril vahetud tähelepanekud, mistõttu tinglikkus ning otsitud motiivid on kohe märgatavad. Mõnegi stseeni pealiskaudsus seletub sellega, et tegemist on autori debüüdiga näitekirjanduses. Ja üldse oli J. Liiv esimene, kes eesti talupoja ränkrasket saatust kujutas draamateoses, milles on aimatavad sotsiaalse ülekohtu vastu protestimise noodid.

«Ordumeister» märgistab jõudsat edenemist eesti tragöödia arengus. Teose ainestik pärineb vanast Lüübeki kroonikast, milles jutustatakse Sigfrid Lander von Spanheimist, kes oli Liivimaal ordumeistriks aastail 1415—1424. Kroonika järgi tahtnud Spanheim oma armukese mehele panna kaupmehesellile; kui viimane keeldus, lasknud ordumeister mehe salakaebuse põhjal hukata. Kaagil on kaupmehesell ennustanud Spanheimi surma 13 päeva pärast. See napp teade, mis võib olla ka kroonikasse põimitud legend, sai aluseks J. Liivi värsstragöödiale. Auto-

ril pole seejuures esmaseks ülesandeks olnud kauge mineviku kujutamine, vaid tegelaste saatuse jälgimine. Ordulossi keldris vaevleb eestlaste vanem Mango, kelle kindlameelsus ja alistumatus jätab temale tragöödia tõelise kangelase oreooli. On ilmne, et Mango kujus on kirjanik taotlenud romantiliselt üleva tegelase loomist, kes ennustab kindlasõnaliselt ordu-võimu langemist. Lossis ei tunta end peremeestena vallutatud maade üle, vaid kardetakse vastuhaku puhkemist. Sellel taustal toimuvad salakavala Spanheimi roimad, milleks teda ajendab kirg Adele Waldersee vastu.

Teose üldlaadile on mõju avaldanud romantilised minevikudraamad (mida rohkesti viljeldi saksa kirjanduses) nendele omaste standardsete motiividega: saatuslik ja vastustamatu kirg, mis sõlmab konfliktid, sünged lossikeldrid vangiga, võltsitud kirjad ja ausa rüütli kangelaslikkus. Tragöödia oluliseks puuduseks on probleemi kaugus ja vähene huvitavus, veel enamgi aga vastuoksused mõnede tegelaste hingeliste murrangute kujutamisel. Raske on uskuda Adele valetunnistust, mis põhjustas Markwart Klempuve hukkamise, samuti ordumeistri enese kahetsemispihtimust enne surma. Ent kõigist neist puudustest hoolimata on J. Liiv tunduvalt kunstipärasem kui tema kaasaegsed sentimentaalsete saatustragöödiate tegijad. Autori intellektuaalne kujutuslaad ja realismilähedane elutunnetus on teda hoidnud õudusromantika liialdustest. Teose värsivorm on viimistletud, küll mitte eriti särav ja nüansirikas, kuid kirjeldustes täpne ja oma aja kohta tähelepandav.

Tragöödia «Vare» on «Ordumeistriga» enam-vähem võrdsel kunstilisel tasapinnal. Ka siin sõlmab autor intriigi levinud motiivi abil: isa püüab takistada, et tema lapsed, kes oma sugulust ei aima, omavahel ei abielluks. Seda paratamatult traagilise finaalini viivat süžeed, kuigi see on mõnevõrra kistud, arendab J. Liiv küllaltki pingeliselt. Autori sümpaatiad on tööka ja edasipüüdva haritlasnoorsoo poolel. Aadli narruseni ulatuv seisuseuhkus ja vaimne allakäik avaldub parun Peileri karakteris. Ka selles tragöödias säilitab kirjanik kujutamislaadi tasakaalu päris õnnestunult, laskumata ülepakutud sentimentaalsusse. Ent taotlus anda midagi üldinimlikult mõjukat polnud autorile jõukohane siingi.

J. Liivi parimaks saavutuseks näitekirjanduse valdkonnas on olustikukomöödia «Kolmat aega vallavanem». Need on Väike-Maarjas tähelepandud tüübid ja situatsioonid, mis valatud satiirilise teravuseni ulatuvasse komöödiavormi. Vallavanem Jaak Nogu on huvitav segu jonnakusest, rumalusest, uhkusest ja omakasust ning seejuures suurejooneline võimumees omasuguste seas. Kujutatud miljöösse suhtub autor kriitiliselt, pilge tabab rumalat ja võimuahnet vallavanemat, samuti teda ümbritsevaid tegelasi ja kogu nende asjaajamist. Vallavanemaks valitakse see, kes valijaile korraldab kõige suurejoonelisema joomapeo, kohtumõistmine on madaldunud armetuks farsiks, valla rahaasjad on korrast ära, kooli olukorra üle ei tunta muret. Kui Jaak Nogu valitakse kolmandat korda vallavanemaks, on ta ka majanduslikult laostumise äärel, rääkimata moraalsest allakäigust. Haripunkti jõuab autor paljastustega, kui kihelkonna-

kohtunik saabub revideerima vallakohtu istungit. Kõik lõpeb küll komöödiapäraselt õnneliku lahendusega, sest arukad ning nõukad sõbrad päästavad Nogu talu ja varanduse, kuid see ei tühista eelnenud satiiriliste torgete teravust. Näib, nagu oleks Gogoli «Revident» J. Liivi komöödia kompositsioonile mõju avaldanud, kuigi autor ei jõua kaugeltki vene kirjaniku tüübirikkuseni. Küll räägivad aga valla võimumehed temagi näidendis omapärast ja toredate ütlustega rahvakeelt. J. Liiv tabas komöödias mitmeidki kaasaegse maaühiskonna tüüpilisi pahesid ja Jaak Nogu osutab ilmset sugulust Kitzbergi peremehetüüpidega.

J. Liivi hilisemad näidendid ei suuda enam midagi uut pakkuda. Tal ei olnud näitekirjanikuna A. Kitzbergiga võrdset arengupotentsi, kuid oma osa kriitilise realismi ettevalmistamisel on temagi näidenditel.

J. Orgusaare ja J. Liivi, samuti ka A. Kitzbergi esimesed näidendid jäid 90-ndail aastail veel olustikurealismi pinnale, nende kriitiline teravus ja kunstiline mõjukus ei saavutanud kaasaegse proosa tippteoste taset. Aga ometi olid need autorid avanud näitekirjandusele uued arengusuunad. Nad püüdsid lavale tuua tõepäraseid rahvaelu-stseene, millega ühtlasi karakterikujutus ja situatsioonid muutusid tunduvalt elulisemaks ning lavale kandus elav rahvakeel. Ajastu vastuolulistesse probleemidesse ei suutnud need näitekirjanikud küll tungida nimetamisväärse põhjalikkusega, elunähtusi valgustavad nad alles põgusalt ja sageli üksnes välispidiselt. Nende tegevus oli teataval määral ikkagi eeltöö periood, puudus veel järjekindel kriitiline suunitlus ja probleemide ning karakterite sügavusse tungimine, samuti ka draamavormi vaba valitsemine. Nimetatud nõuete täitmine jäi järgnevate kümnendite ülesandeks, millal kriitilise realismi juurdumisega ka näitekirjandus tõusis uutele kõrgustele.

BIBLIOGRAAFIA

Üldist

I. V. Stein, Kivi-linad ehk Vangi tornist taeva. Trt. 1872. ▪ H. Winter, Kodukäija. Trt. 1873. ▪ K. A. Hermann, Oksjon. Trt. 1874. ▪ J. Kantswey, Mihkel ja Liisa ehk: Vaata, mis rikkuse ahnus võib teha. Trt. 1875. ▪ J. Otstavel, 15-ne rublane kõrvits ehk Türgi hobuse muna. Pärnu 1877. ▪ J. Lill (= Jürgenstein), Üks eksinud inimene, ehk eksida on kerge, ümberpöörda raske. Trt. 1880. ▪ A. Karotom, Üks öö Tartus. Trt. 1883. ▪ H. Kivi, Kosilane Kaukaasiast ehk Õige armastus ei anna ennast üsagi arutada. Tln. 1883. ▪ E. Pohl, Poissmehed. Trt. 1883. ▪ P. Jakobson, Koit ja Hämarik. Trt. 1884. ▪ A. Jürgenstein, Juta. Trt. 1886. ▪ A. Sackaria, Kingsepp Piits suure loosi võitja. Trt. 1886. ▪ E. Pohl, Armastus ja kadedus. Trt. 1886. ▪ M. J. Eisen, Kaks tundi kohtumees. Trt. 1886. ▪ P. Koit, Häbemata kosilane. Trt. 1887. ▪ V. Luik, Kolmekordne kosjakaup. Trt. 1887. ▪ M. J. Eisen, Isaisa viisi. Trt. 1887. ▪ M. J. Eisen, Kuidas nõiaks saab. Trt. 1887. ▪ P. Jakobson, Udumäe kuningas ehk kroonitud voorus. Trt. 1888. ▪ J. Orgusaar, Inimese hind ja väimehe väärtus. Trt. 1888. ▪ G. Daniel, Uhkus tuleb enne langemist. Trt. 1889. ▪ M. J. Eisen, Kalevi kannupoisid. Trt. 1893. ▪ M. J. Eisen, Keisri kuue pärast ehk Kroonlinna külaline. Trt. 1893. ▪ A. Kitzberg, Punga Mart ja Uba-Kaarel. Viljandi 1894. ▪ A. Pert, Feoffan. Tln. 1894. ▪ A. Weizenberg, Maie ja Mihkli

kosjad, ehk klaas veini. Trt. 1895. ▪ P. Jakobson, Pettuse ohvrid. Talve-raamat 1896. ▪ A. Reinvald, Bagdadi kalif. Trt. 1897. ▪ A. Kitzberg, Pila Peetri testament. Trt. 1897. ▪ J. Orgusaar, Suured vaimud. Trt. 1899. ▪ P. Jakobson, Kihlakaart ehk suured seiklused. Trt. 1899. ▪ J. Orgusaar, Teder mulle ja suled sulle. Trt. 1900. ▪ Ansomardi (= P. A. Pitka), Murueide tütar. Trt. 1900. ▪ P. Jakobson, Karukütt. Jurjev 1900. ▪ J. Liiv, Musti lell ehk Isand Kibe kimbatus. Rakvere 1901. ▪ Ansomardi, Matsil unes, teistel ilmsi. Trt. 1901. ▪ M. Lembit, Veel üks kord ehk vana arm ei roosteta. Trt. 1901. ▪ J. Ungerson. Saladused. Trt. 1901. ▪ J. Liiv, Õnne otsijad. Rakvere 1901. ▪ A. Weizenberg, Õnn ja töö. Trt. 1901. ▪ J. Normann, Vagaduse katte all ehk kihlus metsas. Trt. 1902. ▪ J. Parmi, Mardi õhtu. Tln. 1902. ▪ A. Leiloph, Kosilaste segadus. Kilingi-Nõmme 1902. ▪ J. Normann, Leeni ehk Vaeselapse jaaniöö. Tln. 1903. ▪ J. Normann, Kihvtised keeled ehk Perekonna õnne röövel. Trt. 1903. ▪ J. Liiv, Kolmat aega vallavanem. Trt. 1904. ▪ J. Liiv, Halastaja õde. Trt. 1904. ▪ M. J. Eisen. Tilluke tipsuke. Tln. 1905. ▪ M. J. Eisen, Kas surnud või ei. Tln. 1905. ▪ J. Liiv, Ordumeister. Trt. 1905. ▪ M. Lõunelane, Lossi kasvandik. Viljandi 1905. ▪ P. Madisson, Laen ja vargus. Viljandi 1906. ▪ B. Berg (= O. Brunberg), Marutõbine. Viljandi 1907. ▪ B. Berg, Ranna piiga. Viljandi 1907. ▪ J. Leppik, Oue Anne õnn. Viljandi 1908. ▪ M. J. Eisen, Must sada. Trt. 1908. ▪ B. Berg, Metsajärve salakütid. Viljandi 1909. ▪ S. Parmi, Kadeduse ohvrid ehk Ranna Rein. Tln. 1909. ▪ S. Parmi, Luige Liisu. Tln. 1909. ▪ A. Weizenberg, Jõulupuu. Viljandi 1910. ▪ J. Normann, Loreida, metsakuninga tütar ehk Vaimude armastus. Trt. 1910. ▪ J. Liiv, Tühjale maale. Trt. 1910. ▪ A. Grenzstein, Priidus. Trt. 1911. ▪ E. Pohl, Sõda pruudi pärast. Trt. 1911. ▪ P. Jakobson, Kustas kosib Mihklit. Viljandi 1912. ▪ J. Liiv, Pilved. Viljandi 1912. ▪ J. Liiv, Vare. Viljandi 1913.

II. K. A. Hermann, Lühike tagasivaade «Vanemuine» lauluseltsi 25-aastase tegevuse pääle tema jubileumi pidul 15. juulil 1890. Trt. 1890. ▪ K. Menning, Eesti näitekirjanduse ajalugu. EÜS-i Album VII. Jurjev 1902, lk. 210—224. ▪ S. Parmi, Lühikene eesti näitemängu ajalugu. Peterburg 1904. ▪ Narva Eesti Selts 1874—1914. Narva 1914. ▪ J. Kärner, Eesti teatri ajalugu I. Tln. 1922. ▪ J. Kärner, Eesti näitelava 19. aastasajal. Tln. 1923. ▪ Vanemuine 1865—1925. Trt. 1925. ▪ J. Kärner, «Estonia» kuuskümmend aastat. Tln. 1925.

P. Põldroos, Tähtsamaid etappe eesti teatri arenguloost. Eesti Nõukogude Teater II. Tln. 1956, lk. 7—93. ▪ E. Nirk, Eesti näitekirjanduse algus. — Laias laastus. Tln. 1957, lk. 219—266. ▪ O. Kuningas, Jakob Liivi elust ja loomingust. — J. Liiv, Valitud teosed. Tln. 1960, lk. 7—37. ▪ R. Põldmäe, Koidula teater. Tln. 1963.

J. Kunder

I. Õie-kuu ja külm elu maanteel. Trt. 1873. ▪ Kümme laulu. Trt. 1876. ▪ Looduse õpetus. Trt. 1877. ▪ Maakera elu ja olu. Trt. 1878. ▪ Veikene looduse õpetus. Trt. 1879. ▪ Mulgi mõistus ja tartlase tarkus. Trt. 1881. ▪ Looduse õpetus II. Trt. 1881. ▪ Muru Miku meelehaigus. Trt. 1882. ▪ Laste raamat. Rakvere 1884. ▪ Kroonu onu. Trt. 1885. ▪ Lu'ud lastele. Trt. 1885. ▪ Looduse õpetus III. Trt. 1885. ▪ Eesti muinasjutud. Rakvere 1885 [1884]. ▪ Kalevipoeg [ümberjutustus]. Trt. 1885. ▪ Jumala kuju. Trt. 1885. ▪ Mõrsja ja märatsejad. Trt. 1887. ▪ Esimene õpetus Vene keeles. Trt. 1888. ▪ Algupäralised luuletused. Trt. 1889. ▪ Kingu Laos. Trt. 1890. ▪ Eesti kirjandus, koolile ja kodule: Eesti vanemad laulikud. Viljandi 1890. ▪ Or'st ehk Sults-Matsi ja Kommesnöri veider kohtulugu. Viljandi 1903.

Imelik peegel. Tln. 1953. ▪ Kroonu onu. Tln. 1954.

II. J. Jõgever, Johann Kunder. EKirj. 1906, lk. 214—221, 225—243, 257—272, 289—300; 1907, lk. 5—11, 17—24, 33—41, 49—55, 67—72, 81—94, 105—118. ▪ K. A. Hermann, Johan Kunderi mälestuseks. Hüüdja 1907, nr. 5—6.

E. Nirk, Juhan Kunderi kirjanduslikust pärandist. SV 26. XII 1952, nr. 52. ▪ K. Laigna, Juhan Kunderi osast eesti kultuuriloos. Lng. 1956, nr. 11, lk. 1620—1646. ▪ V. Alttoa, Lisandeid Juhan Kunderi loominguloole. KKirj. 1959, nr. 3, lk. 140—146. ▪ K. Laigna, Juhan Kunder. Lühimonograafia. Tln. 1959.

XIII peatükk

E. BORNHÖHE JA TEISED AJALOOLISE JUTUSTUSE VILJELEJAD

XIX sajandi lõpukümnendeil tõusis omalaadse selgesti piiritletava kirjandusliku nähtusena esile ajalooline jutustus, mille tekkeajendeis, ideestikus ning ainealas, kunstilises laadis ja sotsiaalses funktsioonis on eri autorite loomingul rohkesti ühiseid jooni. Sellepärast osutub otstarbekaks kogu selle nähtuse vaatlemine ühte peatükki koondatuna, ehkki siin käsitlemisele tulevate kirjameeste pärand sisaldab ka teiselaadilisi teoseid.

Juba rahvusliku liikumise ettevalmistusperioodil ärganud elav huvi maa ja rahva mineviku, eriti kauge muinasaja vastu (mille väljenduseks oli ka «Kalevipoja» koostamine) sai üha enam hoogu liikumise kõrgpäevil. Ühelt poolt seati ülesandeks rahvale tema ajaloo kirjutamine selle sõna otseses mõttes, mille tulemusena ilmusid C. R. Jakobsoni «Kolm isamaa kõnet», J. Hurda «Pildid isamaa sündinud asjust», J. Jungi seeriaväljaanne «Kodu-maalt» jne. Teiselt poolt oli aga tungiv vajadus ilukirjanduses jätkata ning edasi arendada rahvuseeposega algatatud võitlevat minevikukäsitlust, eestlaste ajaloo heroiliste ja traagiliste sündmuste kunstilist taaselustamist. Ajajärgule iseloomulikust muinsuseharrastusest oli võrsunud ka sellal hoogustuv rahvaluule kogumine, minevikuline ja pseudomütoloogiline motiivistik poeesias; sellestsamast sugenes ka rahvuslike «ilunäitluste» ettekandmine laval. Esimeste ajaloovisandite avaldamine ja süvenev huvi kroonikaliste allikmaterjalide vastu hoidis need probleemid avalikkuse pideva tähelepanu orbiidis; neid riivati õige tihti ka ilmuma hakanud «Sakalas». Innustust ja eeskuju võidi kõigele lisaks leida ajaloolise proosa suurest menust teiste rahvaste kirjanduses, maailmakuulsa Walter Scott'i ja ta arvukate järglaste teostest. Eriti rohkesti oli selliseid autoreid XIX sajandi teisel poolel saksa kirjanduses (Heinrich Laube, Wilhelm Riehl, Georg Ebers, Felix Dahn jt.), kelle üsnagi soodsa vastuvõtu osaliseks saanud romaane mingil määral kahtlemata tundsid meiegi kirjamehed. Varakult hakati eesti keelde tõlkima ka vene autorite ajaloolisi jutustusi (nii ilmus 1879. aastal Puškini «Kapteni tütar» ja 1880. aastal Gogoli «Taras Bulba»).

Vastavalt eesti kirjanduses tollal domineerinud romantilisele suunale sai ka ajaloolise proosa kõige tunnuslikumaks iseärasuseks rahvuslik muinsusromantika. Ühtlasi avalduvad aga selles žanris sentimentaalse rahvaraamatu ja tõlkelise juhtumustelektüüri teatavad järel- ning kõrvalmõjud, samuti ajaviitekirjandusele läheneva saksa ajaloolise proosa ilmsed eeskujud.

Eduard Bornhöhe

Eesti ajalooliste jutustuste algataja ning väljapaistvaim esindaja oli Eduard Bornhöhe, kelle teosed on püsinud loetavatena tänapäevani. Tugeva loomupärase andega autorina kuulub ta sajandi lõpu kirjanduse eredamate kujude hulka.

Elukäik ja loominguline tee. E. Bornhöhe (ametliku nimega Brunberg) sündis 17. (vkj. 5.) veebruaril 1862 Rakvere lähedal väikeses Kullaaru mõisas, kus ta isa Jaan oli siis aidamees ja valitseja asemik. Tegelikult pärinevad Brunbergid Järva-Jaani kihelkonnast Kuksema vallast — seal on kirjaniku isapoolsed esivanemad juba Põhjasõja ajast peale elanud Valasti külas Prunni talus (talu nimest on tuletatud ka hilisem perekonnanimi). Jaan Brunberg oli nooremas eas olnud kodukohas mõisakokk ja pärast abiellumist kümmekond aastat samas kihelkonnas Metstagusel koolmeister. Ka Kullaarule ei jäänud perekond kauaks: 1865. aastal siirduti Viru-Jaagupi kihelkonda Inju mõisa. Seal pidas Brunberg esialgu ühe aasta aidamehe ametit, seejärel võttis rendile läheduses asuva mõisa tuuleveski. Kuid läbisaamine härrastega polnud kiita. Tegelnud veel mõne aasta Inju koolmeistrina ja vallakirjutajana, asus Jaan Brunberg 1870. aastal alatiseks elama Tallinna. Teenistust leidis ta äsja rajatud Balti raudtee töökojas.

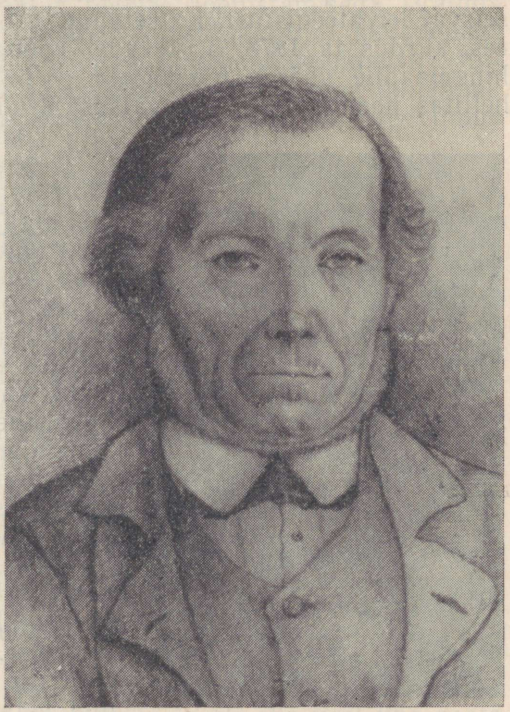

Kirjaniku isa (*Bornhöhe joonis*)

Saanud kodus esimest kirjaõpetust ja omandanud mõningaid algteadmisi saksa keeles,

võis Eduard 1872. aastal astuda õppima Kentmanni saksa algkooli. Sealt siirdus ta kaks aastat hiljem kreiskooli, kus näitas end mitmekülgselt andeka õpilasena: ta paistis silma nii oma kirjandite kui ka joonistamisande ja musikaalsusega. Tallinna saksa kreiskoolis valitsev šovinistlik õhkkond ei suutnud noorukit oma rahvast võõrutada, kuna Brunbergide kodus elati innukalt kaasa eesti rahvusliku ärkamise meeleoludele. Tulevase kirjamehe varasemale kujunemisele avaldas suurt mõju ta erksavaimuline ja luulemeelne ema Mai; ka vanemad õed Pauline ja Julie ilmutasid tolle aja kohta silmapaistvaid vaimseid huvisid.

Bornhöhe kirjanduslikud kalduvused avaldusid juba varakult. Kuigi ta saksa kreiskooli õpilasena oma emakeeles mingit ettevalmistust ei saanud, katsetas ta ometi juba koolipäevil esimeste kirjatöödega. Tõenäoliselt õhutas teda selleks tädipoeg A. Mohrfeldt, kes Tartu ülikooli astudes hakkas ühtlasi «Meelejahutajat» toimetama; viimase vahendusel pääsesid Bornhöhe esimesed kirjatööd peatselt ka trükki. Eduard Vilde on oma õpingute ajal Brunbergide juures elades saanud omakorda vanemalt nõolt ergutust kirjanduslikeks harrastusteks.

1877. aastal lõpetas 15-aastane Bornhöhe kreiskooli auhinnaga. Kuna töölise pojal puudusid võimalused õpingute jätkamiseks, tuli otsida iseseisvat leivateenistust. Katsetanud esiotsa joonestajana maamõõtjate juures, siirdus ta 1878. a. kevadel kaubakontori õpilaseks Peterburi. Kuid hingelaadile võõras tegevusala ei pakkunud mingit rahuldust, pealegi hellitas noor Bornhöhe kavatsust asuda õppima maalikunsti (selleks oli talle mõningaid lootusi andnud ristiisa E. Gebhardt, Düsseldorfi kunstiakadeemia professor). Samal ajal (1878) ilmusid trükist algaja sulemehe esimesed pooltõlkelised ilukirjanduslikud katsetööd: eraldi raamatuna seiklusjutt *«Röövel ja mõisnik»*, ajakirjas «Meelejahutaja» humoristlik lugu «Üks leht «Vana pagana» tähtraamatust». Nendes ei saa eeldadagi mingeid püsivamaid väärtusi, kuid nad osutavad siiski Bornhöhe varakult ilmnenud andekust ja temale eriomast kallakut seikluslik-heroilise ning humoristliku poole. Autori ajalooliste huvide esimeseks avalduseks oli pikem kirjutis «Vene rahvas» («Meelejahutajas» 1879), mis ühtlasi näitab selgesti eesti rahvusliku liikumise demokraatlikule suunale iseloomulikku poolehoidvat suhtumist vene rahvasse. Kahtlemata on noore kirjamehe teadvuse kujunemisele olulist mõju avaldanud äsja ilmuma hakanud «Sakala», mille innustunud lugeja ta oli.

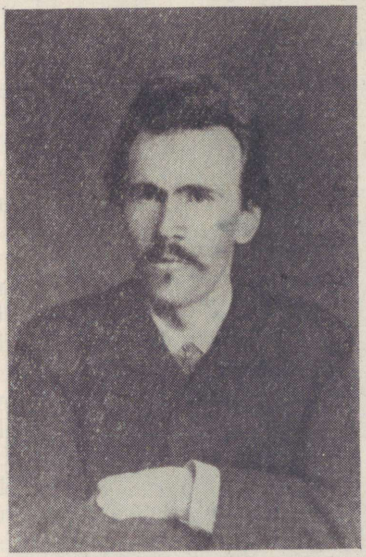

Noor Bornhöhe

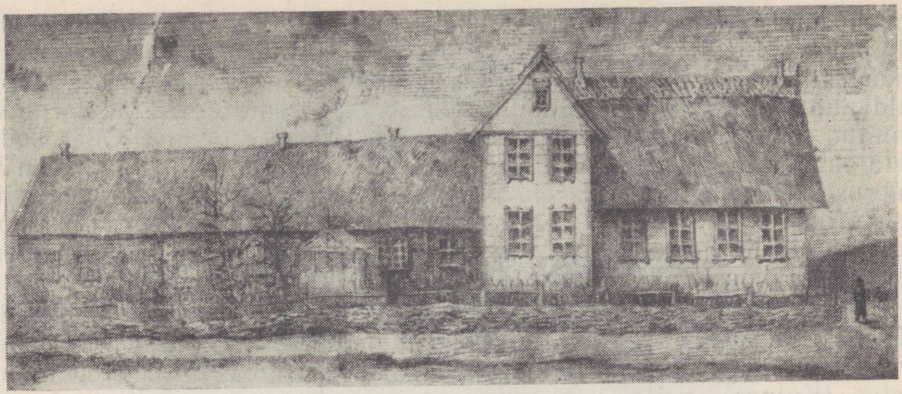

Põltsamaa kihelkonnakool (*Bornhöhe joonis*)

Umbes aasta töötas Bornhöhe raudteekontori ametnikuna Kovnos (Kaunases), kus ta eriti keskendunult tegeles joonistamisega. Valmis tööde ootamatu kaotsiminek tõmbas aga kunstiõpingute kavatsusest kriipsu läbi. 1879. a. augustis asus Bornhöhe kihelkonnakoolmeistri abilisena Põltsamaale. Seal kirjutas ta 17-aastase noorukina oma tähtsaima töö — jutustuse *«Tasuja»*; teos on lõpetatud Tallinnas, kus see ilmus 1880. aastal.

Tegeldes Tallinna saksa ajalehtede kaastöölisena, katsetas Bornhöhe samal ajal kirjanduslik-populaarteadusliku väljaandega «Lindanissa», mille ta kavatses arendada ajakirjaks; ebasoodsate tingimuste tõttu ei jõudnud sellest siiski ilmuda rohkem kui kaks annet (1881/82). Et ka «Tasuja» esiotsa avalikkuses mingit erilist tähelepanu ei suutnud äratada, siis noor kirjamees ilmselt pettus oma lootustes ja tõmbus aastateks tagasi. Bornhöhe järgnev eluperiood kujunes üldse õige vaheldusrikkaks ja rahutuks, kusjuures ta emakeelse kirjatööga tegeles nagu muu hulgas, pooljuhuslikult. Pidevalt ringi rännates ei võtnud ta ka otseselt osa meie kirjanduselust ja oma äärmise tagasihoidlikkuse tõttu kirjamehena oli üldse isiklikult vähe tuntud.

1881. a. sügisel siirdus Bornhöhe Põhja-Kaukaasiasse Stavropoli, kus töötas ühe talve kösterkoolmeistrina; seejärel oli ta lühemat aega keelteõpetajaks Tifliisis. Gruusiast on ta teinud matka ka naabruses asuvasse Türgisse ja Pärsiasse. 1882—84 tegeles Bornhöhe Matsalu mõisas Läänemaal parun Hoyningen-Huene perekonnas koduõpetajana ja oli seejärel Tallinnas «Revaler Beobachter'i» teatrikriitik. 1885. aastal tegi ta kestvama välisreisi Lääne-Euroopasse, mille kohta avaldas ka reisimärkmeid («Valguses»). Aastail 1886—87 töötas Bornhöhe keelte- ja muusikaõpetajana Kuuda seminaris Märjamaal ja oli siis veel ühe aasta koduõpetajaks Matsalus. 1888. a. lõpul sooritas ta Tallinna kubermangu-

gümnaasiumi juures eksternina edukalt abituuriumieksamid ja — omades väljapaistvaid võimeid keelte alal — astus järgmise aasta algul Tartu ülikooli filoloogiat õppima. Teenistusest kogutud tagavara vähesus ei võimaldanud siiski kestvamat stuudiumi: juba mõne kuu pärast oli Bornhöhe sunnitud ülikoolile selja pöörama ja taas leivaametit otsima. Olles koduõpetajaks Tuula lähedal Lobõnskoje mõisas, puutus ta isiklikult kokku ka naabruses Jasnaja Poljanas elava L. N. Tolstoiga. 1889. a. sügisel siirdus Bornhöhe jälle välismaale, järgnenud kevadtalve aga veetis A. Mohrfeldti juures Novgorodis; seal on tõenäoliselt kirjutatud ka *«Villu võitlused»*, mis ilmus Tallinnas sama 1890. a. sügisel.

Töötanud repetiitorina mitmes vene kõrgaadli majas (vürst Obolenski, Speranski jt. juures), tegeles Bornhöhe 90-ndate aastate algul jälle vaheldumisi ajakirjanikuna ning karikaturistina Berliinis ja koduõpetajana Poolas (Kutnos). Sellal valmisid tema satiiriline teos *«Tallinna narrid ja narrikesed»* (ilmus 1892) ja mõningad tõlked-ümberjutustused («Robinson», «Reinuvader Rebane»); samuti on nendel aastatel alustatud «Anni neitsipõlve» ja *«Vürst Gabrieli»* kirjutamist (viimase lõpetas kirjanik 1893. aastal kodumaal ja teos ilmus trükist sama aasta lõpul). Saksa ajakirjanduses töötades on Bornhöhe avaldanud ka saksakeelseid novelle (Bruno v. Innise pseudonüümi all), millest seni tuntakse küll ainult paari-kolme.

1893. a. sügisest jäi Bornhöhe püsivalt elama Tallinna, kus ta leidis teenistuskoha tõlgina ringkonnakohtus. Oma ametitöö kõrval avaldas ta üksikuid lühipalasid ja tõlkeid vene keelest (V. S. Solovjovi «Tsaari pruut», A. A. Sokolovi «Vandemeeste kohtu all»). 1898. a. kevadel tegi kirjanik pikema matka (koos «Eesti Postimehe» toimetaja ning kirjastaja A. Buschiga), külastades Türgimaad, Palestiinat, Egiptust, Kreekat, Itaaliat ja Prantsusmaad. Oma reisimärkmed avaldas Bornhöhe Buschi ajalehe lisas pealkirjaga «Pühal maal ja mujal» ning järgmisel aastal raamatuna *«Usurändajate radadel»*. Selle matka tähelepanekud leidsid kajastamist ka paaris novellis.

1898. aastal Bornhöhe abiellus Constance Pehlmanniga, kes pärines kadakasaksliku käsitöömeistri perekonnast. Mõni aeg hiljem (1901) sai ta ringkonnakohtu arhivaariks ja arhiivimaterjalidega tutvumine andis tõuget ka pikema kaasaega käsitleva teose *«Kollid»* kirjutamiseks (ilmus 1902. aastal ajalehes «Uus Aeg» ja järgmisel aastal raamatuna). Siitpeale Bornhöhe niigi vähene kirjanduslik tegevus hakkas sootuks vaibuma, osalt «Kollide» ebasoodsa kriitika mõjul; temalt ilmus veel üksnes paar reisikirjeldust ajalehtedes — «Tallinnast Nuustakule» (1903) ja «Volgal» (1905). Aastail 1905—1906 avaldati «Uue Aja» kaasandena suures tiraažis *«E. Bornhöhe Kirjatööde kogu»* (seal ilmus esmakordselt ka jutustus «Anni neitsipõlv»). Pärast seda ei esinenud kirjanik kuni oma elu lõpuni enam ühegi uue teosega: olles võrdlemisi hella enesetundega ja seejuures tihti oma kutsumuses kahtlev, loobus ta täielikult kirjandus-

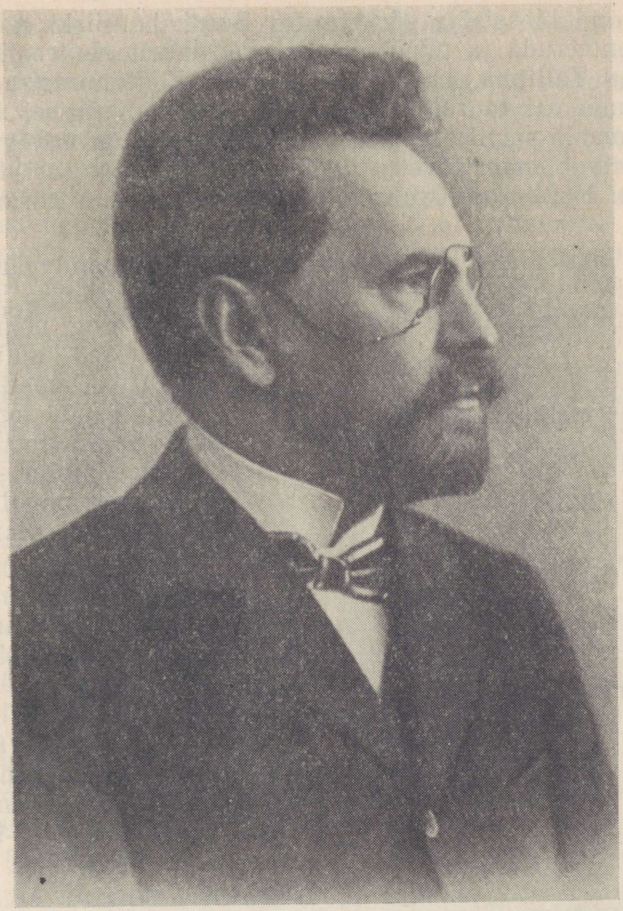

likust tegevusest aastais, kus mõnigi teine alles oma küpsesse loomingujärku on jõudnud.

1907. aastal nimetati Bornhöhe Jõhvi ülemtalurahvakohtu eesistujaks, millisel ametikohal (alates 1912 elukohaga Narvas) ta töötas kuni Oktoobrirevolutsioonini. Seejärel kutsuti ta revolutsioonilise linnavalitsuse poolt Narva linnasekretäriks, 1918. a. algusest aga määrati rahvakohtuni-

kuks. Järgnenud klassisõja sündmustes Bornhöhe siiski ei suutnud küllaldaselt orienteeruda ja püüdis jääda poliitiliselt neutraalseks. 1919. a. algul asus ta Tallinna, kus leidis töökoha Kohtuministeeriumis; sama aasta lõpul määrati ta rahukohtunikuks. 1923. a. sügisel tehtud ametisõidul Saaremaale sai Bornhöhe laeval külmetada ja ennegi nõrgenenud tervis ei suutnud enam tõvest jagu saada. Kirjanik suri 17. novembril 1923 ja maeti Kopli kalmistule. 1951. aastal maeti ta põrm ümber Metsakalmistule.

Bornhöhe ajaloolised jutustused. Kõige tähelepandavamalt mõjutas Bornhöhe laia lugejaskonda ja ühtlasi eesti kirjanduse arengut oma ajalooliste jutustustega kui selle žanri algataja ning võimekaim viljeleja. Need teosed kuuluvad nii oma ideestiku kui ka kunstiliste väärtuste poolest sajandi lõpukümnendite eesti kirjanduse tipmiste saavutuste hulka ja on suutnud säilitada oma huvitavuse ning populaarsuse meie ajani. Eeskätt on see muidugi kehtiv «Tasuja» kohta.

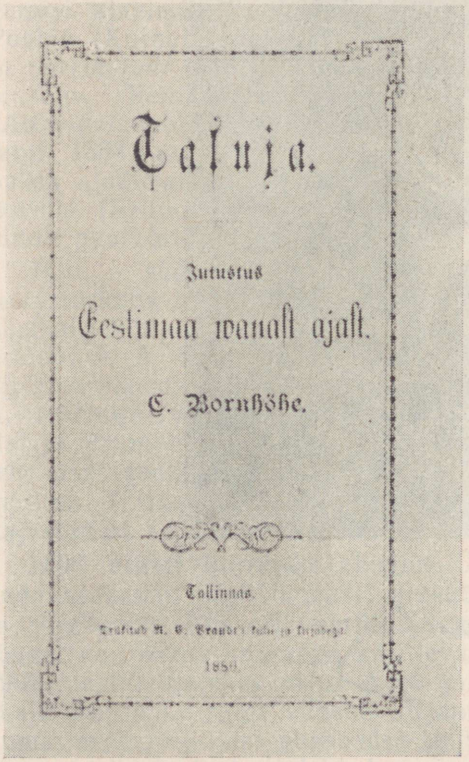
Tasuja.

Jutustus

Eestimaa wanast ajast.

C. Bornhöhe.

Tallinnas.

1850.

Oma peateose kirjutas Bornhöhe otse hämmastavat varaküpsust ilmutava noorukina. Rohke lugemine peamiselt saksa keeles oli arendanud kujundliku mõtlemise võimet ning loomingulist fantaasiat ja paari aasta jooksul tehtud katsetöödega oli ta suutnud omandada seevõrra kogemusi, et 18-aastase autori esimene algupärane jutustus võis ulatuda märgatavalt üle tolleaegse eesti kirjanduse üldisest tasemest. Ühtlasi oli tema teos nii aineala ja sündmustiku kui ka emotsionaalse koe poolest uudne ning värske.

Eestlaste muistse vabadusvõitluse teema ja rõhumisvastane ideestik olid esmakordselt tugeva kõlavuse saanud «Kalevipojas», kuid oma žanri erilaadi tõttu ei kujunenud eepos sõna otseses mõttes massilektüüriks. See ideestik ja temaatika jätkus Koidula jt. patriootilises lüürikas, veelgi otsesemalt mitme autori ajaloolises publitsistikas. Minevikusündmuste rahvusliku mõtestamise püüe oli ajajärgu üks iseloomulikumaid jooni ja seda ergalt tajuv noor

Bornhöhe leidis siin suurepärase rakendusvõimaluse oma tunglevale rahvustundele ning ajaloolistele huvidele.

Hilisemas tagasivaates on autor oma tolleaegseid püüdlusi selgitades kirjutanud, et tal olnud mõttes «lihtsas, kõigile arusaadavas keeles» rahvale «ta oma kännust kasvanud k a n g e l a s i ette kujutada, neid omadustega ja juhtumistega välja ehtida, mis lihtsat lugejat (muid ei olnudgi) kaasa kisuvad»; nende kujude najal lootnud ta «rahva maha surutud iseteadvust, meheuhkust kasvatada ...». Primaarne ei olnud niisiis ajaloosündmuste reprodutseerimine (kroonikute napisõnalisi teateid on Bornhöhe kasutanud üsna vabalt), vaid just nimelt n.-ö. rahvuspedagoogiline eesmärk. 1343. a. Jüriöö ülestõusu juurde võis Bornhöhet juhtida üks J. Bergmanni sulest äsja ilmunud tagasihoidlik kalendrikirjutis «Eestlane ordo ajal», kus esmakordselt eesti trükisõnas nimetati toda «suurt mässu». On samuti ühisjooni, mis lubavad kõnelda tutvusest J. Jungi sarjaga «Kodu-maalt». Pole võimatu, et mingil määral on teose teket ning motiivistikku mõjutanud ka Keila ja Harku ümbruskonnas levinud ajaloolised muistendid-pärimused.

«Tasuja» oli esimene täiesti algupärane ajalooline jutustus (teiste rahvaste minevikku käsitlevaid tõlkeid ja mugandusi oli ilmunud varemgi üsna arvukalt — nii Jannseni, Koidula, kuid ka J. Jobso, M. Kirseli jt. sulest). Ja esmakordselt meie kirjanduses kujutati selles otseselt eestlaste ülestõusu rõhujate vastu. Jutustus oli küll (ilmselt kirjastaja nõudel) varustatud lühikese eessõnaga, milles märgiti, et teoses tahetavat üksnes «tükikest Eestlaste õnnetuserikkast ajaloust nüüdse Eestlaste silma ette panna, ilma mingisuguse nõuta, nüüdseid asju kaugeltgi puudutada». Aga see avaldus oli tehtud peamiselt tsensori tähelepanu kõrvalejuhtimiseks, kuna autori tõelised eesmärgid olid koguni teised. 1343. a. traagilisi sündmusi kujutades noor kirjanik oma teosega otsekui avastas selle eestlaste vabadusvõitluse ühe kangelaslikuma peatüki, millest laiad rahvahulgad ei olnud enne seda midagi kuulnud. Kirjandus-

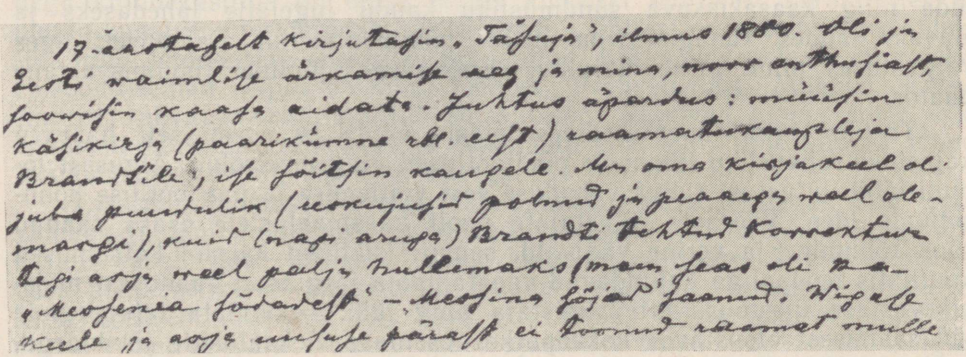

Lõik Bornhöhe kirjast M. Kampmannile (1912)

likult taaselustatuna hakkasid need kauged ajaloosündmused siitpeale mõjutama rahva kaasaegset vabadusliikumist.

Kuivõrd on võimalik järeldada «Tasujas» esinevate sündmustikuliste seikade jms. põhjal, on Bornhöhe toetunud peamiselt B. Russowi või Chr. Kelchi kroonikale (mis jutustasid nendest sündmustest nn. Liivimaa noorema riimkroonika järgi). Kuna ta sellal ilmselt polnud veel tuttav äsja avastatud J. Renneri kroonikaga, siis ei võinud ta ka teada, kuidas tegelikult anti märku ülestõusu alustamiseks, samuti Paide läbirääkimistest ja nende traagilisest lõpust, Kanavere lahingust, Tallinna all toimunud võitluse üksikasjust ja talurahvasõja edasisest käigust (Russowil ja nimetatud osas peamiselt temale toetuval Kelchil see kõik kas puudub või on üpris segaselt edasi antud).

Nende maade kirjanduses, kus kroonikaline andmestik on olnud rikkalikum ja mitmekülgsem, võidi ajalooainelistes kirjandusteostes ulatuslikult käsitleda mitte üksnes tõeliselt olnud sündmusi, vaid leida ka kesksed tegelased ajalooliste isikute hulgast. Mõnevõrra teisiti oli lugu «Tasujaga» nagu Bornhöhe järgnevategi jutustustega. Meie rahva minevikku valgustavate andmete piisamatuse tõttu pidi autor teose sündmustikku üles ehitades ja seda kandvaid kujusid luues rohkem lootma oma ajaloolisele vaistule ning elavale mõttelennule. Ülepea olid ju Eesti ajaloo materjalid (eriti just eesti rahva seisukohalt) tollal suurelt osalt alles täiesti läbi uurimata. Pole seepärast siis mingi ime, et jutustuses esineb ilmseid anakronisme, olustikukujutus jääb hõredaks ja karaktereis on vähe tollele kaugele ajajärgule tunnuslikku; ka ülestõusu enese käiku on teoses nähtud märksa teisiti, kui me nüüd teame seda tegelikult olnud. Ometi ei saanud säärased teatava määrani paratamatud kõrvalekaldumised ilukirjandusliku teose puhul otsustavat tähtsust — oli ju õige palju meelekujutuslikku tolleaegses ajaloolises publitsistikaski (näiteks Jakobsonil). Noore Bornhöhe väljapaistvaks saavutuseks tuleb pidada seda, et ta ammuse mineviku tegi meeldejäävate inimkujude ning kaasakiskuva sündmustiku kaudu lugejaile lähedaseks ja elavaks, andes kunagisest heitlusest põhijoontes ka ajalooliselt õiges valgustuses pildi, milles sisaldus erakordselt jõuline rõhumisvastane paatos.

«Tasuja» minevikuepisoodides leidsid ereda ja poeetiliselt haarava kajastuse rahvusliku liikumise põhitaotlused ning meeleolud. Algusest lõpuni läbib jutustust rahva vabaduse eest võitlemise ja patrioötilise kohusetunde idee. Võõraste orjastajate poolt kaasmaalastele osaks saanud ränk rõhumine ja verine vägivald, samuti isiklikud karmid katsumused konfliktis feodaaliga kujundavad vabatalupoja järglasest Jaanusest mõisnikevastase ülestõusu ettevalmistaja ning juhi. Hoolimata talupoegade lüüasaamisest otsustavas kokkupõrkes vaenlase ülekaalukate jõududega, hoolimata Tasuja unistuste ja püüdluste kokkuvarisemisest näitab ta oma kangelasliku ennastsalgavusega vabadusvõitluse ülevat teed. Mitte lep-

pida rõhumise ja vägivalla ahelatega, ennem surra vabadusvõitlejana kui elada orjana — seda sisendas lugejaisse «Tasuja».

Jutustuse keskne tegelane ja nimikangelane on tugev, üllas karakter, kelles juba varakult avaldub mehine väärikus, tahtekindlus ning arenenud autunne. See on läbini romantiline ideaalkuju, autori noorusliku vabadusiha ja õigluspüüde kehastus. Pühendanud oma elu võitlusele rahva orjastajate vastu, on ta valmis ületama suurimaid väliseid takistusi ja raskeid sisemisi vastuolusid (mida põhjustab eriti kiindumus vaenulikust leerist pärinevasse Emiiliasse). Ja kui Tasujas sündmustiku lõpus toimubki teatav sisemine murdumine ja ta surma otsides sööstab lootusetusse taplusmöllu, jääb ta oma romantilise kangelase loomusele truuks. Peategelase traagilises saatuses väljendub ka kujutatavate ajaloosündmuste vapustav tragism — otsustava vabanemiskatse nurjumine, ülestõusnute hukkumine ebavõrdses heitluses. Kuid see traagika ei masendanud lugejat, vaid õhutas võitlusvaimu, õpetas mõistma vabaduse hinda, vaimustas tegudele isamaa ja rahva hüveks. Tasuja kuju, kelles on leidnud kehastuse rahvakangelase üllad omadused, on noore Bornhöhe loominguline suursaavutus: harva saab kirjandusteose tegelasele osaks õnn võita niivõrd oluline ja püsiv koht laiade hulkade teadvuses.

Nagu Jaanuse, nii ka «Tasuja» teiste keskkete kujude juures on selgesti märgatav romantismile omane paisutus, põhiliste loomuomaduste kontrastne rõhutamine. Samavõrra kui Jaanus paelub oma mehisuse, vapruse ja õilsusega, mõjub feodaalide leeri peamine esindaja Oodo von Raupen eemaletõukavana oma ülbuse ja närususega, toore vägivalla ja julmusega, ohjeldamatuse ning kergatslikkusega. Oma venna täieliku vastandina on aga kujutatud õiglast ja arukat, südamlikku ning õrnatundelist Emiiliat, kes tundub üpris erandlikuna tolles karedas ja toores keskkonnas. Omakorda on Lodijärve kupja kujusse nagu koondatud kõik see õelus ja alatus, salakavalus ning ilge lõmitamine, mis iseloomustas oma rahva reetjaid. Niisugune tugevate värvide ja teravate kontrastidega kujudekäsitlus on omas laadis küllaltki mõjukas: karakterites ei puudu kunstiline terviklikkus ja tõepärasus, ühtlasi on antud selged inimlike ning sotsiaalsete omaduste hinnangud. Keskkete tegelaste kõrval ka episoodilisemad kujud (Vahur, Tambet, Prohveti-Pärt, Maanus, Karu-Andres, rahvavanemad, rüütlid, sõjasulased) kerkivad lugeja silme ette enamasti küllaltki reljeefsete ja omanäolistena, tihti ilmestatuina mõne üksiku tabava detaili või iseärasusega.

«Tasuja» sündmustik areneb aste-astmelt tõusva pingega: ikka teravamaks ja lepitamatumaks muutuvad vastuolud vaenulike leeride esindajate vahel, ikka suuremad jõud kistakse võitlusse. Teose viimases osas põhikonflikt — talupoja ja feodaali vastuolu — kasvab üksikisikute-vahelisest võitlusest üle rahva otsustavaks väljaastumiseks rõhujate vastu, isikutragöödia asendub suure ajaloolise tragöödiaga, mille käigus leiab ühtlasi oma lahenduse ka üksikisikute saatus. Kuivõrd kogu 1343. a. ülestõus osutub jutustuses n.-ö. ainult ühe inimese tegevuse tulemuseks,

Illustratsioon «Tasujale» *(T. Gutmann, 1905)*

on see muidugi puhtakujuline romantiline tinglikkus, mida me antud seoses ometi ei võta mingi häiriva eksimusena ajaloolise tõe vastu. Otseselt kujutatakse «Tasujas» ainult tegevustiku kõige olulisemaid sõlmpunkte, vahele jättes üsna ulatuslikke ajalõike; nõnda on teoses saavutatud tugev sisemine pinge ja haaravus, mis kirjeldavate osade vaheletoomisega oleks lõtvunud. Ka olustikulise konkreetsuse nappust ei taju lugeja jutustuse puudusena: olustikulised üksikasjad, kui nad pole just hädavajalikud, üksnes nõrgendaksid romantilise teose mõjujõudu. «Tasujale» on omane eriline poeetilisus ja ühtlasi nii kujude kui ka sündmustiku teatav poeetiline stiliseerimine, teisejärgulise ja vähem tähtsa hülgamine, millega kogu tähelepanu koondub keskksele, peamisele. See lisab jutustusele kunstilist tihedust ja jõulist dramatismi, vaatamata teatavale visandlikkusele ja hoolimata nendest naiivsustest ning ebausutavustest, mis on tingitud autori noorusest ja kasutatud kirjanduslike eeskujude iseloomust.

Teose poeetilisust näitab peale üldise kavanduse, kujude ja ülesehituse ka sõnastus. «Tasujas» on eriline rõhk asetatud tundmustele ja meeleoludele; tugevate kontrastide harrastus ja sõnastuslik paisutus viib paiguti isegi kujundite liigse kuhjamiseni. Võrreldes tolleaegse eesti proosa keskmise tasemega on Bornhöhe igatahes suutnud õige mõjukalt kujutada sündmusi ja olukordi, luua värvikaid ning otse visuaalselt meeldesööbivaid pilte. Hinnatav on jutustuse keele rahvapärane ilmekus nii sõnavaras kui fraseoloogias (ehkki esitrükis pole siin-seal veel vältida suudetud ka mõningaid võõrapärasusi). Märkimist väärib samuti dialoogi loomulik ja sundimatu arendamine ning püüe karaktereid individualiseerida nende kõne kaudu. Dramaatiliselt pingelisemais osades, sündmus-

tiku kulminatsioonipunktides läheneb teose keel rütmilisele kõnele: eepiline jutustus annab siin aset rahutult tunglevale ja kirglikule sõnastusele, poeetiline hoovus tõuseb jõulise romantilise paatoseni. Kõik see on tõendiks, et «Tasuja» peale sisuliste väärtuste osutas uusi võimalusi ka keelevahendite kunstikavatsuslikul kasutamisel. Illustreerigu seda katkend ülestõusu alguse kirjeldusest:

Ei kestnud kaua, seal purtsas teises kohas veripunane leek otsekui maa seest välja, kasvas kiireste ja läks suuremaks, kui esimene. Vaevalt oli see sündinud, kui kahes, kolmes, neljas uues kohas uued tulekahjud väljatekkisivad. See näitas, kui oleks Eestimaa pind lõhkenud, ja vuhiseks maakera põlev sisikond lugemata pragudest välja. Lähädal ei olnud enam ööd, pimeduse mustjad-hallid viirud tulede vahel kadusivad kordamööda täieste, siis läksivad kõikudes jälle laiemaks, niikuda leegid kõrgemalt ehk madalamalt lõkendasivad. Lõpp'mata kauguses, kus silm tuleleeki enam ei näinud, liikus verekarva puna taeva veerel.
See ei olnud enam kogemata õnnetus, see oli mässamise märk!

Esimese, nii silmapaistvalt õnnestunud ajaloolise jutustuse ilmumine oli rahvusliku liikumise kõrgaastate tähtsamaid kirjanduslikke sündmusi (kuigi seda paraku ei suutnud vääriliselt esile tõsta tolleaegne kriitika). «Tasuja» tugevdas mõjukalt eesti kirjanduse demokraatlikku, kõige tihedamalt rahva vabadusliikumisega seotud suunda. «Kalevipojaga» algatatud põhiline teema — võitlus vabaduse eest, orjuse ja rõhumise vastu — on saanud teoses kaasakiskuva, küll romantiliselt paisutatud, ent siiski ajalooliselt konkreetse käsitluse, julge ning ilma mingisuguste kompromissideta lahenduse. «Tasuja» oli ajaloolise jutustusena oma ideestikult ja meeleolulise koestiku poolest teravalt kaasaegne, oma ajajärgu vajadustele vastav teos, mis tolleaegse kirjanduskeele arenematust ning kohmakust ületades tõusis kohati tähelepandava väljendusliku sugestiivsuseni. Niisugusena jäigi ta mitte üksnes Bornhöhe peateoseks, vaid üldse sajandi viimase veerandi ajaloolise proosa suurimaks saavutuseks.

Kümme aastat hiljem ilmunud «Villu võitlused» on juba ühiskondlike liikumiste mõõnaperioodi jälgi kandev teos, milles eelmise jutustuse noorusvärske ja siiras vaimustus on pidanud taganema kainemate ning kriitilisemategi toonide ees. Rahvusliku liikumise ummikusse jõudmine pole ka Bornhöhet mõjutamata jätnud, ta näeb mõndagi teises valguses. Kujutatava ajajärgu, ainestiku ja põhiidee poolest on «Villu võitlused» õige tihedalt «Tasujaga» seotud, kuid samal ajal nii oma meeleolult kui kujutuslaadilt ka mitmeti erinev. Suhtumine kaugetesse aegadesse ning olukordadesse on teataval määral muutunud, rahvusromantilist hoogsust on asendanud suurema ajaloolise erapooletuse taotlus.

Jutustuse aluseks sai J. Renneri ja B. Russowi kroonikais leiduv teade 1343. a. toomapäeva-sündmustest Viljandis. Kuna nende andmed on üsna napid, mitmeti ebamäärased ja osalt isegi üksteisele vasturääkivad, siis on hiljem avaldatud arvamust, et siin võib olla tegemist mitmel pool mujalgi tuntud rändmuistendiga, mille abil Liivimaa noorema riim-

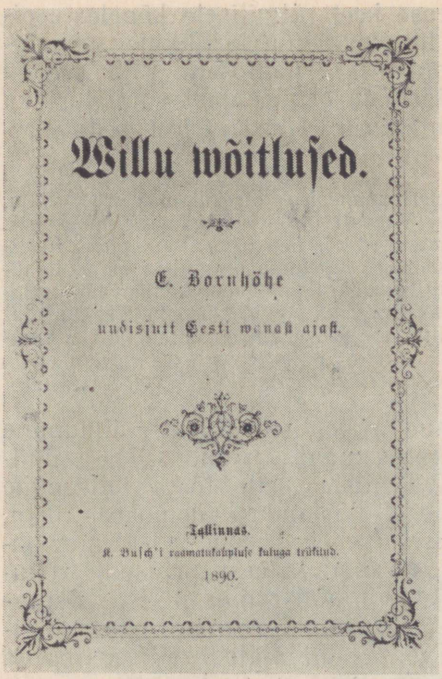

kroonika koostaja B. Hoeneke ehk katsus õigustada ordu julmi veretöid pärast 1343. a. «mässu». Aga kui asi nii olekski, ei vähenda see iseenesest veel «Villu võitluste» kui ilukirjandusliku teose tähtsust, sest jutustuses käsitletakse tollal kõhklusteta ajalooliseks arvatud episoodi rõhutud rahva vabaduspüüde ühe avaldusena, meeleheitliku vastuhakukatsena. Sellisena võtsid jutustuse vastu ka lugejad ja teose alusel tekkinud rahvatraditsioon teab Viljandi lossivaremeis isegi otseselt kätte näidata nn. Villu keldri.

Tuleb hinnata seda, et Bornhöhe ka vahepeal ühiskondlikus elus toimunud tagasiminekule vaatamata jätkas oma uues teoses rõhumisvastase võitluse temaatika käsitlemist; «Tasujaga» võrreldavat mõju ei suutnud see jutustus aga enam avaldada. Osalt juba selle tõttu, et kujutatavais sündmustes endis ja keskse tes karakterites on märksa vähem jõudu, sütitavat heroismi. Siin liigub kättemaksumõtegi hoopis madalamalt, kuni salalik rünnakukatse lõpeb reetmise tõttu vaenlaste meelevalda sattunud talupoegade armetu mahanottimisega. Sepp Villu on küll psühholoogiliselt mitmekülgsem ja keerukam kuju kui Jaanus, ometi isiksusena palju vähem paeluv. Tema kaudu on kirjanik ilmselt tahtnud näidata, kuidas olukorrad ja sündmuste loogika sunnivad ka enesessetõmbunud, üksnes isiklike huvide ning heaoluga piirduvat inimest oma mõtteviisi muutma: karmide kogemuste läbi saab Villu teadlikuks oma veresidemest rahvaga, mõistab, et kättemaks ning vabanemine ülekohtust on saavutatavad ainult ühise võitlusega, ja ta asub selle võitluse etteotsa. Kuid tema elukäigus on vähe tõeliselt kangelaslikku, oma võitlustes jääb ta ikka ja jälle kaotajaks, saab lüüa ning on jõuetus seisukorras kuni oma viletsa surmatunnini sügavas lossikeldris. Just selle tõttu, et Villu isikus pole küllaldaselt lugeja kujutlust erutavaid, ülevaid jooni, on ta traagiline saatus pigem haledust tekitav kui oma võimsusega vapustav.

Siit ilmneb ka kogu teose kunstilise laadi ja meeleolulise koe erinevus «Tasuja» omast. Villut küllap võib kõigi tema vastuoluliste joonte ja nõrkade külgedega pidada oma ajastus tõepärasemaks ning usutavamaks kui Tasujat — ta on mõneti realismile läheneva teose kangelane. Romantilise pateetika osatähtsust piirates on kirjanik püüdnud näidata

oma tegelase kasvamist ja ümberkujunemist, üldrahvaliku vabadusvõitluse teele asumist, õpetades ühtlasi põlgama reetlikkust, nahahoidmist ning isikliku üldisest tähtsamaks pidamist. (Sedasama toonitatakse veelgi drastilisemalt sakste ees lömitava Risti Krõõda kujuga, kes oma poja päästmiseks mässunõu reedab.) Kõiges selles ei puudu oma veenvus ja mõjujõud. Ent jutustusel jääb siiski vajaka sisemisest terviklikkusest, kunstilisest ühtsusest: selles on teatavat meetodi ja stiili eklektikat, mis ei soodusta elamuslikku mõjukust. Puhtromantilisele kujutusele iseloomulikud võtted (ja mõnesugused seikluslikud motiivid) segunevad «Villu võitlustes» olustikulise realismi elementidega, ka karakterikujunduses ja eriti dialoogides; teatavad ebakõlad ilmnevad üleva ja madala, traagilise ja koomilise seostamises, paiguti võtab võimust pealiskaudne vesteline laad. Tugevam ja stiiliühtlasem on jutustuse lõpposa, kus on tunda ka sügavamat sisemist kaasaelamist ja tõsidust.

Sepp Villu (*E. Okas, 1952*)

«Villu võitlused» näitab Bornhöhe kaldumist realismi poole (mida eriti toonitas teost retsenseerides E. Vilde), kuid tema katsed selles laadis olid alles ebakindlad ja juhusliku ilmega: kunstilised eesmärgid ei olnud kirjanikule enesele küllalt selged. Kõige selle tõttu ei suutnud ta ka saavutada oma esimese jutustuse mõjukust. Nähtavasti mõistis autor seda isegi, igatahes kirjutas ta oma kolmanda ajaloolise teose jälle valdavalt romantilises käsitluslaadis — ometi siingi suure ideeliskunstilise kordaminekuni jõudmata.

«Vürst Gabriel ehk Pirita kloostri viimsed päevad» on kodumaa mineviku käsitlemisel tulnud ajaliselt märksa lähemale: teose sündmustik toimub XVI sajandi teisel poolel suure Liivi sõja päevil, kulmineerides Tallinna piiramisega Vene vägede poolt 1577. aastal, mille käigus hävis ka rikas Pirita klooster. Peamiseks ajalooliste andmete allikaks on autorile seejuures olnud ilmselt B. Russowi kroonika; kaasaegse kirja-

panekuna pakkus see rohket faktilist materjali nii sündmuste kui ka ajaloolise olustiku osas, samuti on siit teosesse tulnud terve rida tegelasi (Mönnikhusen, Schenkenberg, Risbiter, Delwig, Sandstede jt.).

Liivi sõda on üks Eesti ajaloo otsustavaid murdejärke, millest Bornhöhe on andnud kõige laiemat lugejaskonda paeluvas kirjanduslikus vormis küllaltki objektiivse pildi, minnes paljus järsult lahku balti-saksa ajaloolaste erapoolikuist kontseptsioonidest. Kesksel kohal pole autoril küll enam rahva otsene võitlus rõhujate vastu, aga sündmusi on ta ikkagi valgustanud eeskätt eesti talurahva ootusi ja lootusi silmas pidades. Teosest nähtub, et tõusva Vene riigi arenemise ja laienemise püüdlustest tingitud võitlus Liivimaa feodaalvõimude ning Rootsi ja Poola väesalkade vastu langes teataval määral ühte ka eesti talurahva huvidega (kuigi kauakestev sõda tõi enesega ääretuid kannatusi) ja leidis viimase toetust. «Vürst Gabrielis» on saanud kirjandusliku kajastuse see mõlemapoolseist huvidest tingitud võitlusliit, kusjuures teose kangelane — noor vene vürst Gabriel Sagorski, kes ema poolt on eestlane ja siin üles kasvanud — otseselt välja astub Eestimaa Vene riigiga ühendamise eest. Näidates peamisi sotsiaalseid ja poliitilisi jõude nende ajalooliselt tõepärastes vahekordades, on kirjanik tihti satiiriliselt valgustanud balti aadlikke (Risbiter jt.); tõelise röövlipealikuna on kujutatud baltlaste lemmiksangarit Ivo Schenkenbergi, kes on teoses Gabrieli otsene vastane.

«Vürst Gabrielis» on Bornhöhe rohkem kui eelmistes jutustustes lähenenud ajaloolise seiklusromaani laadile. Teose sündmustik on täis keerukaid olukordi ja ootamatuid vahejuhtumusi, mitmesuguste küllaltki traʃaretsete motiivide ja võtete abil püütakse lugejat põnevil hoida. Kuid ei kujude omalaadne eredus ega stseenide värvikus, ei tegevuse sõlmituse leidlikkus ega otste osav kokkuviimine suuda asendada sügavat ja siirast kaasaelamist. Siin valitseb seikluslik-reibas, üpris pealiskaudne heroism, kusjuures kangelane sööstab tihti uisapäisa ohtudesse eeskätt puhtisiklikel ajenditel. Rahvaliku kangelase alged Gabrielis pole leidnud küllaldast väljaarendamist — peamine tähelepanu on pööratud tema eriskummalistele seiklustele aadlipreili Agnese pärast, millega seoses ta toimimistesse tuleb iseloomulikku järjekindlusetust ja jutustuse ideelisse koestikku teatavaid vasturääkivusi. Selles teoses pole enam «Tasuja» hõõguvat võitlusvaimu ja kangelaslikku paatost ega ka «Villu võitluste» julma ning peaaegu fataalset traagikat. Kõik on koguni kergem, literatuursem, pinnapealsem: paeluvus ilma sügavama hingelise erutuseta, konfliktid ilma vapustava otsustavuseta, vägitegude kergus-ladusus ilma suurema veenvuseta, lõpuks ka tendents ilma «ohtliku» teravuseta. Sest isegi «Vürst Gabrieli» põhiidee eesti ja vene rahva ajaloolisest sõprusest sai ilmumisaja venestusreformide tagapõhjal paratamatult kroonumeelse kõrvalmaigu. Nõnda tuleb kunstiliste kompromisside tagant nähtavale teatavaid sisulisigi kompromisse. Kuid kõigele sellele vaatamata oli teose vastuvõtt soodne, levik suur ja põhiline funktsioon kahtlemata positiivne.

«Vürst Gabrielist» on ilmne, et romantilise ajaloolise proosa võima-

lused olid Bornhöhe jaoks enam-vähem ammendatud, oma kirjanduslikus arengus pidi ta leidma teisi teid. Realistliku suuna mõjude ning osatähtsuse kasvamisega oligi kirjanik vahepeal korduvalt pöördunud kaasaja kujutamise poole ja ka selles osas suutis ta eesti kirjandusloosse kaunis tähelepandava jälje jätta.

Kaasaeg Bornhöhe loomingus. Pärast noorpõlve katsetööd «Üks leht «Vana pagana» tähtraamatust» avaldas Bornhöhe 80-ndail aastail ainult üksikuid väikesi visandeid, mis olid sugenenud reisimuljete alusel. Tema esimeseks ulatuslikumaks teoseks kaasaja ainestikul sai alles satiirilise põhikoega «Tallinna narrid ja narrikesed», milles ühtlasi kõige selgemini väljendub kirjaniku hüvastijätt noorpõlve romantilise perioodiga ja püüdlus tegelikkuse nähtuste tõepärasema ning kriitilisema kujutamise poole (antud juhul osalt groteskivormis).

«Tallinna narrides» katsus Bornhöhe üles joonistada mõningaid omaaegseis ühiskondlik-olustikulistes tingimustes veidruseni virildunud inimtüüpe, kes on tühised, haledad ja naeruväärsed — olgu nende narruseks siis kuulsus, raha või armastus. Kõige olulisem ja mitte põhjuseta ka kõige populaarsemaks saanud on teose esimene osa «Kuulsuse narrid», kus pilkeobjektiks on kaks eesti vaimukangelast: «kirjanik» Salomon Vesipruul ja «leiutaja» Jaan Tatikas. Selles kõverpeeglis on autor tahtnud kaasajale näidata suurte sõnade ja armetult väikeste tegude halekoomilist vastuoksust, kõrgelennuliste taotluste ning ülemääraselt paisutatud pretensioonide tegelikkusele mittevastavust. Teatavas mõttes on siin aga antud ka kogu tolleaegse «Eesti elu» karikatuur, kodumaiste olude troostitu madaluse ja väikluse võrdpilt. Erilise halastamatusega on kirjanik rünnanud kõnesolevale ajale iseloomulikku järelromantikat, näidanud ebardlike hüpiknukkudena noid ülepaisunud kujutlusvõimega «idealiste» ja tõusiklikke poolharitlasi, kelle mõttemaailmal puudus igasugune reaalne seos ümbritseva eluga. Otse õelat lõbu tundes on Vesipruuli kuju kaudu välja naerdud tolle aja rohkearvuliste epigoonlike sulepiinajate andetust ning harimatust,

Vesipruul ja Tatikas (*N. Mei, 1941*)

üldist madalat vaimutaset ja samaaegseid juhmakaid igavikupüüdlusi. Summeerides oma narruste-uurimise tulemusi, toonitab autor teose lõpposas («Narride narr») veel kord võltsi ja ebaelulise kirjandusliku väljamõeldise pentsikust. Kujude ja situatsioonide esitus «Tallinna narrides» kaldub paiguti jämekoomikasse, ilmutades teatavat rahvanaljanditele lähedast rohmakust ning piiripidamatust, kuid autori kujutamismaneeris ja ütlemisviisis on ka küllalt otse ülemeelikut vaimukust. Kogu oma groteskusega kuulub see teos sajandi lõpu kirjanduse kõige koloriitsemate nähtuste hulka ja on õigusega koha leidnud meie satiiriklassikas.

Pärast püsivamalt Tallinna asumist avaldas Bornhöhe aeg-ajalt ka tõsisematoonilist lühiproosat. Temalt ilmus rida jutte kodulinna olustikust («Aadam ja Eeva», «Lihavõtte kink», «Orelimängija», «Jõuluingel»), milles sooja kaasaelamisega on kujutatud nn. väikeste inimeste elu. Muljed mõisamiljööst on andnud ainet novellile «Liisi peigmees». Samal ajal jätkas kirjanik oma reisitähelepanekute alusel tekkinud jutte («Must plaaster», «Jõuluöö Petlemmas», «Aischa»). Kõige arvestatavamad teosed kaasaja käsitlemisel andis aga Bornhöhe kahe pikema jutustusega 80-ndate aastate Tallinna elust: need on «Anni neitsipõlv» ja «Kollid».

«Anni neitsipõlv» on kirjutatud saksa realisti Theodor Fontane romaani «Irrungen-Wirrungen» mõjul ning otsesel eeskujul. Kujud ja põhisündmustik on teatavate kohandustega üle võetud ning küllaltki leidlikult omaaegse Tallinna olustikku sobitatud. Peamine tähelepanu jutustuses keskendub seisusliku ning varandusliku ebavõrdsuse probleemidele, nagu see avaldub mõisnikupoja Hugo v. Randeni ja pesunaise tütre Anni Klimbi suhete kujunemise kaudu. Kummatigi annab end «Anni neitsipõlves» tunda mõni joon inimeste vahekordades ja käitumislaadis, mis meie maal valitsenud eritingimuste ning rahvuslike eelarvamuste juures osutub küsitavaks või mittekarakteerseks, lastes paista teose laenulist päritolu. Kirjaniku enese arengu seisukohast on siiski tähelepandav tema toetumine saksa kriitilise realismi ühele väljapaistvamale esindajale.

«Kollides» on Bornhöhe nendesamade põhiprobleemide käsitlemisele asunud juba täiesti iseseisvalt, omaenda eluliste tähelepanekute ja üldistuste alusel. Jätkates tööd juba omaseks saanud realistlikus laadis on ta suutnud luua märksa täielikuma ja laiahaardelisema kujutuse 80-ndate aastate Tallinna elust kogu ta seisuslik-rahvuslike suhete keeruka punutisega. Kirjanik on andnud omalaadse läbilõike sajandi lõpu linnarahvastiku erinevaist kihtidest, püüdnud iseloomustada nende mentaliteeti ja selgitada nähtuste ühiskondlik-ajaloolisi põhjusi. Iseäranis on teda huvitanud endiste maaisandate ja nende kunagiste orjade suhted uutes oludes, ühiskondliku arengu uuel astmel, samuti tollal veel küllalt terav kadakasaksluse probleem.

Neid põhilisi vaatlussuundi avavadki teose tegelaste süsteemi kandvad kujud parun Stern-Himmelshausen, kaupmees Langberg ja rätsep-

meister Pohlig — nende ja neile lähedal seisvate inimeste vahekordade kaudu konkretiseerub teose probleemistik. Võõrsilt kodumaad külastama tulnud Paul Jostson on küll sündmustikus oluline kuju ja mitmeti autori ideede kandja, kuid mitte peategelane otseses mõttes; esindades siinsete oludega võrreldes tollal veel progressiivset Ameerika demokraatiat, näeb ja tunnetab ta teravalt tsaaririigi provintsi aegunud olusid ning sumbunud õhustikku.

Parun Stern-Himmelshausen ja kaupmees Langberg (*A. Hoidre, 1962*)

«Kollid» on mitmeplaaniline ja võrdlemisi keeruka sündmustikuga teos, milles erinevate ja näiliselt üksteisest isoleeritud sotsiaalsete gruppide esindajate omavahelised suhted ning seosed on üldiselt üsna usutavalt kujutatud, ehkki puhuti on tunda ka teatavat konstrueeritust. Kriminaalne aines, mis jutustuse kirjutamiseks otsese tõuke andis, on kõige muu juures rohkem süžeeliseks sõlm-motiiviks jäänud; sellele ei omistata suuremat tähtsust, kui just põnevuse huvides tarvilik. Küpse kirjanikuna ja siin juba täiesti selgeilmelise realistina on Bornhöhe suutnud oma teosesse koondada rohkesti 80-ndaile aastaile iseloomulikke nähtusi ja probleeme linnaolustikust, mida selliselt polnud eesti kirjanduses keegi teine käsitlenud. Kuigi «Kollide» ilmumisel käesoleva sajandi algul oli kriitilisel realismil — eeskätt Vilde ja Petersoni teoste näol — juba märksa väljapaistvamaid ja ajaproovile vastupidavamaid saavutusi, ei vähenda see Bornhöhe jutustuse kaalu ega tühista autori püüet kirjandusliku arenguga kaasa minna.

Bornhöhe reisikirjeldused. Ühena vähestest möödunud sajandi viimase veerandi eesti kirjameestest, kes võrdlemisi laialt oli ringi rännanud, sai Bornhöhe ka nõudlikuma tasemega reisikirjelduse arendajaks meie kirjanduses. Eelnenud ajast võib märkida ainult väheseid ja esitustasemelt tagasihoidlikke reisilugusid (J. Jürisoni, H. Tiismanni, K. A. Hermanni sulest), millest kirjanduslikuma ilmega on Koidula matkamärkmed Saksamaalt. Kaugemale ulatuv oli tõlkeliste, ainetel kirjutatud reisilugude

traditsioon (juba Masingust ja Kreutzwaldist alates), mis ka Bornhöhet mõjutamata ei jätnud: üks tema varasemaid töid «Teekond Homikumaal» («Virulases» 1886) toetub põhiliselt teiste reisijate andmestikule — kuigi kirjamees oli Idamaid ka oma silmaga põgusalt näha saanud — ega tule algupärandina arvesse. Täiesti isiklike tähelepanekute põhjal on aga kirjutatud «Teekond Õhtu-Euroopas» (ilmus «Valguses» 1885/86), samuti kõik tema hilisemad seda laadi tööd.

Bornhöhe tõi eesti reisikirjeldusse ilukirjandusliku kujundlikkuse momendi: leppimata kuiva teatmematerjali ja üldiste konstateeringutega püüdis ta elavalt üles joonistada iseloomulikke episoode, karakteerseid tüüpe, meeleolukaid situatsioone. Ta on katsunud tabada nähtud kohtade ja eluavalduste põhiilmet, edasi anda võõra olustiku pitoresksust. Oma jutustust arendab ta enamasti mõnusas vestetoonis, elustab esitust tabava naljasõna või satiirilise nükkega. Selline subjektiivne vahetu suhtumine ja nähtu kohta sundimatu mõtete ning muljete avaldamine on Bornhöhe reisikirjelduste oluliseks väärtuseks.

Hoogsalt alustatud «Teekond Õhtu-Euroopas» (milles juttu on kirjaniku matkadest peamiselt Saksamaal) on alguses mahlakam ja kulub edaspidi nagu kuivapoolseks, kuni jääb ootamatult hoopis pooleli. See-eest tugev ja tihe tervik ning niisugusena oma aja kohta igati väljapaistev reisiraamat on «Usurändajate radadel» (1899). Piiblilugude tegevuspaikades viibides pole autor üldiselt kaotanud oma kriitilist vaimu ja huumorimeelt: näilisest pieteeditundestki lööb taoti läbi üsna tabav iroonia eri usulahkude, üksteisele vastukäivate legendide-pärimuste ja lihtsameelsete püüdmiseks määratud pühade totruste üle. Selgesti avaldub teoses kirjaniku siiras kaasatundmine Lähis- ja Kesk-Ida rõhutud rahvastele; teda kui humanisti ei saa ükskõikseks jätta kisendavast sotsiaalsest ebaõiglusest tingitud viletsuse ning mahajäämuse drastilised pildid. Terava hukkamõistuga kõneleb reisimees türklastest vallutajate vandalismist ja nimetab Inglise kolonisaatoreid «kõige maailma riisujateks». Aga ka kaunis Itaalias ei võinud muinasaja säilmete ja maailmakuulsate ehitus- ning kunstimälestiste kõrval märkamatuks jääda kaasaegse elu sotsiaalsete probleemide teravus — streikide, rahutuste ja nälgivate tööinimeste julma mahatapmisega.

Omapärase ilmega on Bornhöhe teiste reisikirjelduste hulgas kodumaine matkaveste «Tallinnast Nuustakule». Lugu kolmest erisuguste tõekspidamistega jalgrattamehest on küll üsnagi visandlik, annab aga ometi elava ning humoorikalt nähtud pildi ajast ja inimestest, paikkondade kunagisest palgest.

Reisikirjeldus «Volgal» (1905) sisaldab peale rohkete tabavate ülestähenduste nähtud kohtadest, inimtüüpidest, Volga-äärsetest rahvastest jne. ka seesuguseid mõtisklusi ja võrdlusjoonte tõmbamisi, mis näitavad küllalt selgesti Bornhöhe kriitilist suhtumist tsaaririigis valitsevaisse oludesse. Kirjamehe tolleaegsele kroonuteenistuslikule sõltuvusele vaatamata on revolutsioonilise vabadusliikumise puhangud leidnud temas kül-

Eduard Bornhöhe

lalt elavat vastukaja. Demokraadina loodab ta, et Venemaa arenguteelt langevad «kunstlikud takistused», samuti iseloomustab ta kangelastena mineviku suurte rahvaülestõusude juhte ja ajaloolise vabastusliikumise õhutajast Kozma Mininist kõneldes tõmbab teatava ühendusjoone proletaarse kirjaniku Maksim Gorkini.

Bornhöhe on eesti kirjanduse ajaloos omandanud püsiva koha eeskätt ajaloolise proosa algatajana ning kõige tugevama esindajana. Rahva võitlus orjastajate ja rõhujate vastu on see peateema, mis läbib kirjaniku ajaloolisi jutustusi; sellega jätkas ta rahvusliku liikumise demokraatliku suuna taotlusi. Kirjanduslike eelkäijate — Kreutzwaldi, Koidula, Jakobsoni parimaid traditsioone edasi kandes aitas Bornhöhe oma teostega kaasa eesrindliku ühiskondliku mõtte arengule. Tema jutustused, sisendades lugejatesse leppimatust sotsiaalse ja rahvusliku rõhumise vastu, avaldasid rahvahulkadele suurt mõju nii oma esmakordsel ilmumisel kui ka aastakümneid hiljem. Nad kasvasid üle feodalismi igandite vastu suunatud rahvusliku liikumise ajalooliselt piiratud eesmärkidest ja omandasid järgnevates sündmustes (eriti 1905. a. revolutsiooni päevil) hoopis kaugemale ulatuva tähenduse. Veel Suure Isamaasõja aastailgi suutsid Bornhöhe jutustused täita võitlusele kutsuvat funktsiooni. Nõukogude Eestis avaldatud väljaannete hulk ja otse ainulaadne kogutiraaž (üle

E. Bornhöhe teoste nõukogudeaegseid väljaandeid

190 000 eksemplari) on tõendiks nende teoste ärateenitud ning püsiva populaarsuse kohta.

Bornhöhe kogu looming sai oma põhitooni rahvuslikult liikumiselt, kuigi enamik tema teostest valmis juba selle liikumise kriisi- ja langusperioodil. Ka oma kaasaega käsitlevais jutustustes ründas kirjanik eeskätt seni peremehetsenud võõra ülimuskihi seisuslik-rahvuslikke eelarvamusi ja toonitas ühiskondliku elu areenile tungivate uute jõudude pidurdamatust. Olgugi et kirjanik seejuures jäi põhiliselt kodanliku demokratismi pinnale, teenis ta 1905. a. revolutsiooni eelsel perioodil ka nende oma teostega sotsiaalset progressi. Olulisi teeneid on Bornhöhel satiiri ja huumori arendamisel.

Hinnatav on Bornhöhe algatuslik osa reisikirjelduse viljelemisel, selle žanri viimisel täisväärtusliku kirjanduse tasemele. Tulemusrikkalt on ta kaasa aidanud ka teiste maade kirjanduse vahendamisel, olles muu hulgas üks varasemaid vene kirjanduse tõlkijaid.

Bornhöhe loomingus peegeldub selgesti ajajärgule iseloomulik kirjanduslike meetodite muutumine ja areng. Tema ajaloolised jutustused on ülekaalukalt romantilised, kusjuures «Tasujat» võib pidada meie rahvusromantilise proosa tippsaavutuseks. Hiljem tungib esile realistlik kujutuslaad, andes põhiilme eriti kirjaniku kaasaega käsitlevaile teostele — oma «Kollidega» jõudis ta juba kriitilise realismi lähistele.

Bornhöhe mahult mitte eriti ulatuslikule, kuid sisutihedale ja mitmekesisele loomingule kuulub väärikas koht XIX sajandi viimase veerandi kirjanduses. Meie proosa arengus on tema teosed tähtsaks ühenduslüliks rahvusliku liikumise perioodi jututoodangu ja laia sotsiaalse haardeulatusega kriitilise realismi suurteoste vahel.

Andres Saal

Ajaloolise proosa tuntuim viljeleja Bornhöhe kõrval oli Andres Saal, kes oma arvukate ja tollal vägagi menukate teostega püüdis taaselustada eriti muistse vabadusvõitluse ajajärku.

Elulugu. A. Saal on sündinud 21. (vkj. 9.) mail 1861 Pärnumaal Tori kroonuvallas Laasi taluperes kuuenda, noorima lapsena. Poiss ilmutas varakult vaimuerksust ja andekust, 5-aastasena oskas ta juba lugeda. Õppinud Selja vallakoolis ja Tori kihelkonnakoolis, sai 17-aastane Saal 1878. aastal kodukohas Seljal abikoolmeistriks. Ta jätkas teadmiste täiendamist omal käel, nii et võis 1880. aastal õiendada Tartu Õpetajate Seminari juures vallakooliõpetaja eksami. Katsed pääseda edasi õppima Peterburi pedagoogika instituuti või konservatooriumi ei andnud piisamatu eelhariduse tõttu tulemusi. Noore koolmeistrina võttis Saal juhtivalt osa kohaliku «Salme» seltsi elust, tegeles koorilaulu ja pillimänguga ning esines kõnedega, suviti aga matkas rohkesti jalgsi mööda kodumaad. Ühtlasi oli ta hakanud saatma sõnumeid ajalehtedele, peamiselt «Olevi-

kule», mistõttu A. Grenzstein kutsus lootustandva kaastöölise 1884. aastal toimetusse tööle.

Ka Tartus pidi Saal veel viis aastat Jaani koguduse koolis tunde andma (et kroonuteenistusest pääseda), oma mitmekülgsetest kohustustest vabaks jääva aja pühendas ta aga hariduse täiendamisele. Tema peamiseks huvialaks kujunes kodumaa mineviku tundmaõppimine, mis rahvusliku liikumisega oli eriliselt päevakorrale tõusnud. Saal luges rohkesti vastavat kirjandust, sealhulgas kõiki Baltimaid puudutavaid kroonikaid, ja jälgis aastail 1886—1889 ülikoolis vabakuulajana ajaloo, filosoofia ning keeleteaduse loenguid (professorite R. Hausmanni, G. Teichmülleri jt. juures); ta huvid ulatusid aga ka pedagoogika ja loodusteaduste valdkonda. Ühtlasi võttis Saal agaralt osa Tartu eesti seltsielust («Vanemuises» ja Kirjameeste Seltsis), olles tuntud kui väga energiline, kõikumatu eneseusalduse ja elurõõmsa loomuga isiksus.

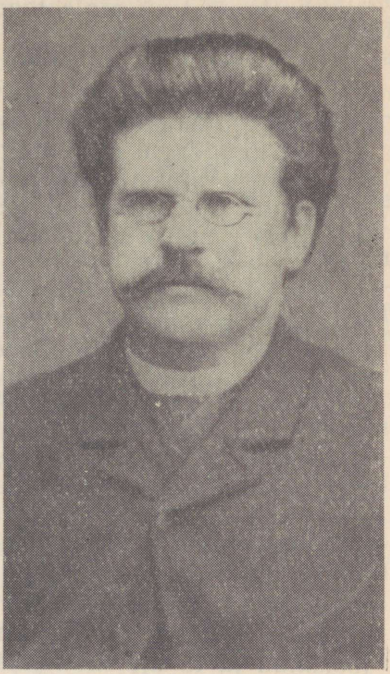

A. Saal

«Oleviku» toimetuses tööle asudes avaldas Saal (kuni 1885. aastani kirjutas ta oma nime *Sahl*) esimesed algupärased proosapalad — «Tee taevasse», «Juhan ja Salme» — ning katsetas ka värssidega (ajalehes «Kündja»). Raamatuna ilmus autori esimene ulatuslikum kirjatöö — põnevusliku laadiga jutt *«Põgenenud kloostri kasvandik»* — 1885. aastal, leides üsna heatahtlikku vastuvõttu. Eriti hoogsat kirjanduslikku tegevust hakkas Saal arendama mõni aasta hiljem, olles leidnud oma kutsumuse romantilise ajaloolise proosa alal. Eeskujudeks olid talle seejuures peamiselt W. Scott'i arvukad epigoonid tolleaegses saksa kirjanduses, kes trafaretset motiivistikku varieerides tootsid suurel hulgal pseudoajaloolist ajaviitelektüüri. Oma töös ilmutas ka Saal tähelepandavat viljakust; iseloomulik on muide seegi asjaolu, et tema teoste algredaktsioonid on paberile pandud kiirkirjas. Aastal 1889 avaldas kirjamees väga soodsate hinnangute osaliseks saanud jutustuse *«Vambola»*, millele järgnesid kiiresti uued teosed *«Hilda»* (1890), *«Aita»* (1891), *«Uudu ja Meeta»* (1892), *«Leili»* (1892—93), «Saare piiga» («Olevik» 1893), *«Dan ja Singa»* (1893); neile lisandusid minevikulise taustaga põnevus- ja seiklusjutud *«Sõstra-silmad»* (1890) ja

«*Kunstniku paleus*» (1892). Samal ajal valmisid ka Saali puhtajaloolise iseloomuga raamatud «*Päris ja prii*» (I 1891, II 1893) ja «*Üleüldine isamaa ajalugu*» (I 1893). Peale kõige selle jõudis Saal nendel oma kirjandusliku tegevuse kõrgaastatel avaldada veel lühemate palade kogumikke («*Ämariku tunnid*», 1892; «*Vaimude vallas*», 1894) ning rea tõlkeid saksa ja vene keelest nii ajalehtedes kui ka raamatutena (sealhulgas Turgenevi «Luule kõnes», 1891).

Jaanuaris 1892 valiti Saal EKmS-i kirjatoimetajaks, milline asjaolu, eriti tema lähedaste sidemete tõttu Grenzsteiniga, andis tõuget mitmesugusteks intriigideks. Peamiselt tegevusest EKmS-is selle kurval ning segasel lõppjärgul oligi tingitud, et kuberner Šahhovskoi (J. Truusmanni jt. andmete alusel) oma märgukirjas siseministrile 1892. a. septembris eriti suurt tähelepanu pööras Saali teostele; sellele järgnenud ajalooliste jutustuste ametlik keelustamine tsensuuri kaudu sulges kirjaniku ees tema senise keskse aineala.

Sooviga leida rohkem aega kirjanduslikuks tegevuseks ja lootes saavutada majanduslikku sõltumatust oli Saal 1889. aastal «Oleviku» toimetusest lahkunud ja pidas koos A. Grenzsteini vennaga Tartu Ülejõel toiduainete kauplust. Äritegevusel ei olnud siiski edu ja Saal otsustas end ette valmistada teise praktilise kutseala jaoks. 1892. a. kevadel siirdus ta õpireisile välismaale, viibides Saksamaal, Austrias ja Šveitsis. Hiljem õppis Saal Kronenbergis (Baieris) fototehnikat ja Viinis tsinkograafiat; 1893. aastal kodumaale naasnuna asus ta omandatud ametioskust rakendama «Oleviku» trükikoja juures. Kirjanduslik tegevus jäi Saalil siitpeale tagaplaanile, tema selleaegsed tööd («*Romaanlik kosimine ehk karistav kihlvedu*», 1894; «*Elu tormid*», 1897; H. Prantsu pihta sihitud pamflett «*Sala lehed Räbala Hansu eluraamatust*», 1897) on vähese kaaluga.

Tolleks ajaks oli A. Grenzsteini olupoliitika lõplikult ummikusse jooksnud ja ta ajaleht kaotas kogu oma endise mõjukuse. 1897. a. sügisel lahkus Saal Tartust ja pärast lühiajalisi peatusi Kesk-Euroopas ning Itaalias siirdus Hollandi Ida-Indiasse (Indoneesiasse), jäädes püsivamalt elama Jaava saarele. Ta töötas algul neli aastat tsinkograafina ühes eratrükikojas Surabajas, 1902. aastal astus aga Hollandi koloniaalvõimude teenistusse Bataavias (Djakartas). Topograafia-ameti foto-osakonna juhatajana oli Saalil võimalus rohkesti Jaaval reisida, maad ja rahvast ning valitsevaid olusuhteid põhjalikult tundma õppida. Kolonisaatorlikku mentaliteeti omaks võtmata suhtus ta indoneeslastesse siira heatahtlikkusega, nagu näitavad tema reisikirjad ning muud arvukad kirjutised uue elupaiga ja selle iseärasuste üle eesti ajalehtedes, samuti mitu imperialismi- ja kolonialismivastase põhihoiakuga romaani («Valge vanne» jt.). Lisaks saksa, vene, inglise, prantsuse ja hollandi keelele õppis Saal ära ka malai keele; nõnda saavutas ta vahetu kontakti jaavalaste kultuuri ning vaimueluga, kujunedes selle innukaks tutvustajaks.

Pidevalt kaugel võõrsil elades ei kaotanud kirjanik sidet kodumaaga ja siinsete probleemidega, esinedes ka sellekohaste sõnavõttudega eesti

ajakirjanduses; oma üldise pealiskaudsuse tõttu ei tabanud ta aga kaugeltki igakord kõige olulisemat ja kippus puhuti liiga subjektiivseid arvamusi esitama (näiteks oma endist leivaisa Grenzsteini õigustades). Elavalt reageeris Saal oma kirjavahetuses 1905. a. revolutsioonisündmustele, ilmutades seejuures proletariaadi ajaloolise osa mõistmist ja teravalt taunides kodanlike politikaanide hoiakut. Iseloomustav on aga, et esinedes kolonialismi vastasena ja revolutsiooni pooldajana oskas Saal end samaaegselt Hollandi koloonias isiklikult üpris hästi sisse seada ja elus edasi jõuda: 1915. aastal oli tal Bataavias juba kaheksa maja, mis tõid aastas ligi 10 000 kuldnat tulu (lisaks 6000-kuldnasele aastapalgale).

1911/12 viibis Saal pikemal puhkusel Euroopas ja külastas ka kodumaad; 1917. aastal oli ta jälle Hollandis, kuid kodutee jäi sõjasündmuste tõttu suletuks. Pikema reisi tegi kirjanik 1918/19. a. vahetusel Põhja-Ameerikasse, Jaapanisse ja Hiinasse. 1920. aastal Saal pensioneeriti ja ta asus Kaliforniasse, kus elas Los Angelese tuntud aedlinnas Hollywoodis rantjeena ning majadeomanikuna. Kuigi esiotsa Ühendriikidest suures vaimustuses ja isiklikult võrdlemisi jõukal järjel, hakkas Saal varsti nägema ka sealse elu varjukülgi ning jõudis hiljem — majanduskriisi päevil — oma kirjavahetuses õige pessimistlike mõtteavaldusteni: riigis, kus 7 miljonit töötut ja kõik vangikojad kubinal täis, «on niipalju vigasid, et parandada võiks ainult viimane päev...». Oma üldises maailmakäsituses kaldus kirjamees elu lõpu poole usundifilosoofia kaudu juba müstikasse, harrastades isegi teosoofiat ja spiritismi.

Vana mehenagi võttis Saal ette korduvaid reise, külastades 1925. aastal viimast korda ka Eestit. Kodumaal viibimise tulemusena hakkas järgmisel aastal ilmuma tema 6-köiteline *«Valitud Kirjatööde Kogu»*, mida autor osaliselt suutis veel ise redigeerida. Tugevasti halvenes Saali nägemine (1923. aastal Jaapanis maavärisemise ajal saadud vigastuse tagajärjel); 1927. aastal jäi ta täiesti pimedaks, kuid kirjutas siiski ise masinal oma kirju. A. Saal suri 23. juunil 1931, varsti pärast 70. sünnipäeva. Lahkunu soovi kohaselt toodi ta põrm pärast krematsiooni kodumaale.

Jutustused Eesti ajaloost. Saali mahukas loomingus kuulub keskne koht eestlaste ja liivlaste allaheitmise ajalugu käsitlevale triloogiale «Aita», «Leili» ja «Vambola» (millest kõigepealt valmis viimane). Nende teostega avardas kirjanik oluliselt meie ajaloolise proosa aineala, suundudes kaugemale minevikku kui Bornhöhe. Põhiliseks allikaks oli Saalil seejuures Läti Henriku kroonika, mille andmestikku kasutades ta teadlikult püüdis vältida alistajate ideoloogiast tingitud tendentslikkust. Ilmseid mõjutusi on kirjanik saanud G. Merkeli raamatuist.

Oma teoste eesmärki hiljem iseloomustades on kirjanik toonitanud taotlust sisendada rahvahulkadesse äratundmist, «et meie mitte oma sündimise pärast juba põlgduse vannet eneste õladele ei pruugi laduda lasta»; need raamatud olevat pidanud «sugurahvast oma vana aja suure-

päralsuse peale juhtima, et sellest asjalikum iseenesest lugupidamine võiks idaneda...». Nõnda tahtis autor rahvast «tema üksluisusest ja tuimusest üles virutada ja paremale, tugevamale võitlusele oma vabaduse, iseseisvuse kättesaamiseks kihutada».

Nende eesmärkide saavutamiseks ja oma teoste mõjuala suurendamiseks pidas Saal õigeks «lugejate maitsele võimalikult vastu tulla». Selle tõttu võis näida kõige kohasem juba aastakümnete jooksul laiades hul-

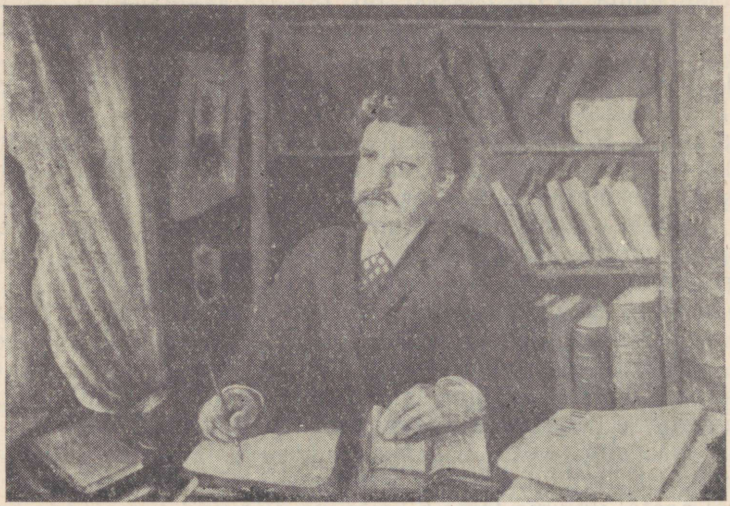

Andres Saal (*T. Grenzsteini maal*)

kades väga populaarseks saanud tõlkeliste rahvaraamatute laad oma kireva sündmustiku, hea ja kurja polaarsuse, paisutatud tundelisuse ja detailsemat psühholoogilist motiveeringut vältiva kiirkujutusega. Samas suunas mõjutasid autorit muidugi ka ülalmainitud romantilise ajaloolise proosa eeskujud eriti saksa kirjandusest. Tuleb öelda, et niisugune esitusmaneer vastas ühtlasi kõige paremini Saali enese kirjanduslikele eeldustele, sest ta oli eeskätt hoogsa mõttekujutusega fabuleerija, hoopis vähesel määral aga võimeline karakteriloominguks.

Kroonikast teadaolevaid sündmusi jälgis Saal võrdlemisi hoolikalt, püüdes silmas pidada ka ajajärgule vastavat topograafilist andmestikku; samuti seadis ta oma ülesandeks tutvuda kõigega, mis oli tollal kättesaadav muistsete eestlaste esemelise kultuuri, elukorralduse, usundi ning kombestiku kohta. Selle töö jälgi on kirjaniku raamatuis mõnevõrra ka näha ja sihikindlat mineviku uurimist on võidud teatava määrani tema tugevaks küljeks pidada. Kuid Saali ajalooline stuudium libises üldiselt

ikkagi üksnes pealispinda mööda, ilma et tal kuigivõrd oleks korda läinud tabada varafeodaalse ühiskonna olemuslikke jooni, toimunud võitluste tõelist iseloomu või tolleaegsete inimeste elulaadi ning mõtteviisi iseärasusi. Selleks on autoril vajaka jäänud nii teadmistest kui ka kujutlusvõimest, mistõttu esialale tungisid odavad literatuursed efektid ja šabloonid. Teadlikult loobus ta olustiku ja isikute lähemast kirjeldamisest, põhjendades seda asjaoluga, et ajalooliselt tõetruud andmestikku selleks niikuinii kuigivõrd ei leidu.

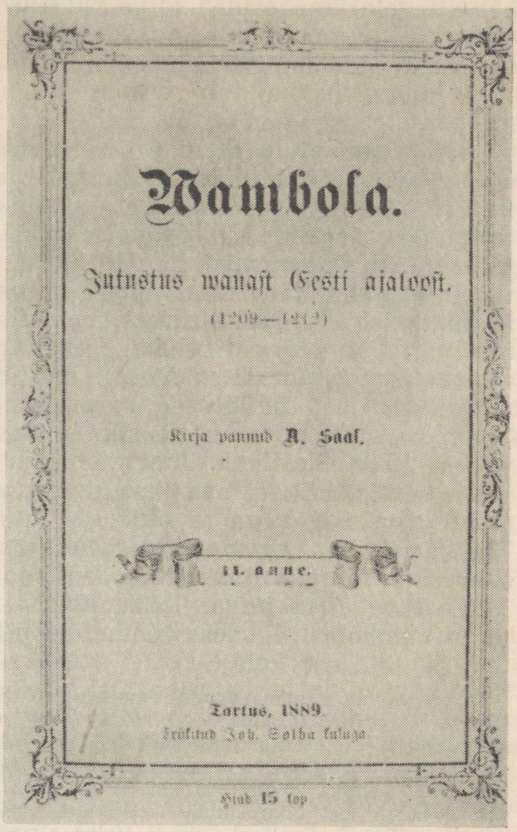
Wambola.

Jutustus wanast Eesti ajaloost.

(1209—1212)

Kirja pannud A. Saal.

II. anne.

Tartus, 1889.

Hind 15 kop.

Oma ajaloolise ainestiku (või pigem tausta) poolest on Saali triloogiast kõige suurema kandvusega esimesena kirjutatud «Vambola», milles on kõne all eestlaste muistse vabadusvõitluse algusjärk (1209—1212). See oli aeg, kus veel ordurüütlite rünnakuid suudeti tagasi tõrjuda ja vaenlasele mõnigi ränk löök anda (lahing Ümera jõel), mida teose autor sai tulemusrikkalt ära kasutada rahvusliku iseteadvuse tõstmiseks. Sellepärast mõjuski «Vambola» tollal otsekui selle kauge heroilise ajajärgu avastusena ja leidis nii lugejaskonnas kui kriitika poolt igati hindavat suhtumist. (Ainult reaktsiooniline «Ristirahva Pühapäeva Leht» süüdistas Saali paganluse propagandas ja ristiusu toojate halvustamises.) Saavutatud edu innustas sellesama vabadusvõitluste perioodi käsitlemist jätkama; et aga autoril oli oma eesmärke raske saavutada muistse priiuse loojaku kujutamisega, pealegi oli järgnevaile traagilistele sündmustele osutatud juba ilmunud teose epiloogis, siis asus ta selle asemel kirjutama «Vambola» eellugusid.

«Aita» sündmustik on paigutatud XII sajandi lõppu, millal eestlaste ja liivlaste vanemad autori käsituse kohaselt veel üksmeeles võitlevad maale tunginud saksa ordurüütlite vastu. «Leilis» jälgitakse neid olukordi ning sündmusi järgnenud aastail, kus osa liivlasi ja eeskätt vanem

Kaupo kalduvad sobingusse võõraste vallutajatega ning võtavad vastu ristiusu. Mõlemat teost seob «Vambolaga» ühtne motiivilõimestik (siin selgub tegelaste ja nende lähikondsete varasem elukäik ning saatus), omavahel ka põhiliselt ühine tegelaskond. Sündmustiku kandjatena või kõrvaltegelastena esineb terve rida kroonikast võetud nimedega kujusid (Kaupo, Russin, Imanta, piiskop Berthold, Lembitu jt.), ent asjatu oleks neile läheneda mingite ajaloolise tõepärasuse kriteeriumidega; ka teoste põhisündmustik kujutab enesest pseudoajaloolist põnevuslugude põimingut.

Saali raamatuis domineerib kaleidoskoopiliselt kirev juhtumuste ja ootamatute pöörakute ahel. Siin tuleb ette suurem jagu tolleaegses seikluskirjanduses ja romantilises ajaloolises proosas kasutamist leidnud iseloomulikke motiive: sünnipära saladusi, kuratlikke intriige, elupäästmisi, äraeksimisi, põgenemisi ja jälitamisi, varitsemisi ja lõksumeelitamisi, vangilangemisi ja ootamatuid pääsemisi, tundmatuks jäämisi või järske äratundmisi, ekslikult surnuks peetuid, röövitud lapsi, saladuslikke sõpru, maskeerimisi võõraste riietega, esinemisi valenimega, tähendusrikkaid unenägusid, pihtimisi surivoodil jne. jne. Kõike seda on kuhjatud täiesti mõõdutundetult, küllaldase motiveeringuta, vähese kunstilise vaistuga. Seal, kus oleks piisanud ühestki sõlmest, on Saal neid pahatihti punundud üheksa tükki ülestikku. Juhtumuste ja intriigide paljus muutub koormavaks, sündmustik ei saa kusagil areneda tõelise eepilise laiusega; pole mahti süveneda aega ja oludesse, inimestesse ning nende elamustesse. Tagajärjeks on enam-vähem ühel tasapinnal põimlevate faabulaliinide arabeskne kirevus ilma selge, keskendava peajooneta.

Teatava ettekujutuse loomiseks Saali jutustuste iseloomust olgu toodud «Vambola» algusosa lühike sisututvustus, mille alusel võib järeldusi teha kogu teose kohta:

Soontagana vanema poega Vambolat sõjateele saates ei suuda tema õde Vaike varjata, et ta armastab noormeest rohkem kui venda, ja samasugune on lugu ka viimasega. Sellest keelatud tundest masendatuna lahkuvad noored ja Vambola otsustab sõjas surma otsida. Tagasiteel maalinna kohtab Vaike metsas tundmatut rauka; see on tegelikult Soontagana endine vanem Votele, kes sissetunginud saarlaste poolt on kolmekümne aasta eest oma kodukohast minema viidud ja hiljem pikaks ajaks sõjavangina Rootsi sattunud. Seejärel juhtub Vaike pimedas pealt kuulma, kuidas võõras liivlane (Kaupo väimees Vane) kellegi äraandja (Panda) kaasabil katsub teada saada salateed linnusesse. Põgeneda püüdev neiu tabatakse, kuid tema päästab võõras sõjamees (tegelikult Sakala vanem Lembitu), kes seejärel kohe ise nendesamade varitsejate lõksu langeb. Linnuses saab Vaike teate, et ta isa — Soontagana vanem — on sõjaväljal langenud. Ootamatust saatuselöögist rabatud emand annab neiule surivoodil teada, et Vaike polegi tõeliselt tema tütar, vaid põlatud armastuse kättemaksuks kelleltki teiselt vanemalt varastatud laps. Lihula linnamäel, kus samal ajal põletatakse langenud Soontagana vanema surnukeha, püüab reetur Panda esineda endise vanema Votelena; tõeline Votele, kes ka on kohal, takistab teda selles. Nähes valeliku käes oma naise sõlge ja lootes temalt teateid saada omaste kohta, ei ütle vanake siiski kellelegi, kes ta tõeliselt on. Panda on aga Votele kohe ära tundnud, sest temap see oligi, kes aastakümnete eest Soontagana vanema vastase kätte mängis. Ta ise on ühe leedulasest sõjavangi poeg, kes nüüd tundmatuna Metsavaimu nime all vaenlaste salakuulajana tegutseb. Ka tema enese naine ei tea, et ta tegelikult on kõigi poolt vihatud Panda. Jätnud naise hoole

alla vangistatud Lembitu (teadmata, et see on Lembitu), purjetab Panda koos Vanega kalameesteks maskeerituna Saaremaale, et järele uurida sealseid linnuseid. Muhus kohtuvad nad Varbola noore vanema Manivaldega, kelle on tormi ajal päästnud Tornimäe tuletorni vahineitsi, teadmata päritoluga Leida. Nüüd saadab Manivalde võõrastega Leidale oma armukinnitused ja käevõru, milles Panda ära tunneb endise Soontagana vanema tütre ehte. — Samasuguses vaimus jätkub juhtumuste ahelik ka jutustuse ülejäänud kolmveerandis, kusjuures tõeliselt ajaloolised sündmused ei oma perekondlikest saladustest sugenevate episoodide kõrval kuigi väljapaistvat kohta. Pikapeale selgub, et nii Vaike kui Leida on Lembitu kaksiktütred ja Votele lapselapsed, leitakse ka Votele naine Linda; Vaike saab Vambola ja Leida Manivalde kaasaks, pahategija Panda aga pureb Votele koer surnuks.

Saali minevikukujutuste mõju kahandab kõige suuremal määral karakteriloomise nõrkus. Ta veatutena mõeldud ideaalkujud ja nende täielikult pahelised vastased ei suuda enamasti tekitada elavate inimeste illusiooni; oma tegelaste toimimist ei püüagi autor kuigivõrd psühholoogiliselt motiveerida, vaid piirdub tavaliselt üksnes teadustamisega, mida lugeja peab lihtsalt uskuma. Seejuures on teoste ideelisele kavatsusele vasturääkiv õilsate tegelaste naiivsus ja taibutus — nad osutuvad sageli abituteks mängukannideks salakavalate vaenlaste käes ja nende võiduleviimiseks peab autor käiku laskma üha kummalisemaid juhuseid. Eriti paljastub Saali kujude pinnapealsus seesugustes komplitseeritumais ja vastuolulistes olukordades nagu näiteks seoses Kaupoga (armastatud naise hülgamine, üleminek teise usku ja asumine seniste vaenlaste poolele). Säärane siseelu primitiivsus ning lihtsustatus annab ilme ka tegelaste kõnele; sageli esinevad pikad monoloogid on täis võltsi tundelisust, õõnsat paatost või teatraalset õelust.

Saali teoste rahvavanemad, nende mõrsjad, naised ja lapsed on tavaliselt ikka vaid ühest seiklusest ning saladuslike juhtumuste keerisest teise sattuvad üksikkangelased vanade rüütliromaanide laadis, nagu nende vastasedki meenutavad rohkem literatuurseid kurjuse kehastusi kui ajalooliselt eksisteerinud vaenulikke jõude. Omaaegses ajalootundmiseta ja vähese kriitikameelega lugejaskonnas võitsid need teosed küll elavat poolehoidu ning nende emotsionaalne mõju oli tollal üldsuunalt kahtlemata positiivne, kuid edasiviivat kirjanduslikku tähtsust ei olnud nendel ka esmailmumise ajal. E. Vilde sellekohane kriitika saaliliku ajaloobelletristika nõrkuste kohta («Leili» puhul jm.) oli kogu oma teravuses täiesti põhjendatud.

See, mis iseloomustab Saali triloogiat, on veelgi rohkem kehtiv ta teiste ajalooliste või õigemini küll pseudoajalooliste jutustuste kohta. Ligikaudu triloogia tasemel on kirjutatud «Hilda», milles kõneldakse 1343. a. sündmustest; kroonikateateid on autor küll täpsemalt silmas pidanud kui Bornhöhe, kuid teose üldmõju oli ometi märksa tagasihoidlikum. Niisugused teosed nagu «Uudu ja Meeta», «Saare piiga», «Dan ja Singa» on ajalooliseltki hoopis umbkaudsed ja ebamäärased. Esimesele on ainet andnud A. v. Ungern-Sternbergi romantiline kujutluspilt «Esthone» (samal eeskujul oli ka J. Kunder 1886. aastal «Meelejahutajas» avaldanud poeemi «Uudu ja Metilda»), millel on üpris vähe puute-

A. Saali teoste väljaandeid

punkte ajaloolise tegelikkusega. Juba täielikult muinasloolisse eelaega on taandunud «Dan ja Singa», kus kirjamehe fantaasia tegeleb Saaremaa, Taani, Norra ja Saksi kuninglike ülikutega, saagalike viikingiaja kangelastega. Suhteliselt lähemaisse aegadesse on paigutatud «Sõstra silmade» (XVII sajandi lõpp nõiaprotsessidega) ja «Kunstniku paleuse» sündmustik; sentimentaalse rahvaraamatu algupärase edasiarenduse katsetena ei ilmuta nad ajaloolis-olustikulist tõetruudust ega oma nimetamisväärset kirjanduslikku kaalu.

Saalil oli plaanis kogu vanemat Eesti ajalugu ilukirjanduslike teoste sarja valada. Selle kavatsuse poolelijäämist põhjustas eeskätt tsensuuritakistus. Kuid kirjamees oligi tegelikult selle vähese, mis tal pakkuda oli, oma esimeste töödega ära öelnud — aastail 1892/93 avaldatud teosed näitavad juba täiesti ilmseid tühinemise tunnuseid. Üldse oli just Saal ajaloolises proosas kõige iseloomulikum «järelromantik» ja 90-ndail aastail ei saanud tema toodang meie kirjandusele ideelis-sisuliselt enam midagi olulist juurde lisada, kunstilisest küljest kõnelemata. Ajal, kus

tungivalt päevakorrale oli tõusnud kriitiline realism, polnud Saali rohkearvuliste teoste pealiskaudne romantika ja odav sentimentaalsus kuidagi kirjanduslikku arengut soodustav. Ta ajaloolised jutustused või romaanid ei suutnud ära teenida püsivamat eluõigust; kuivõrd neid hilisemal ajal on loetud, võisid nad levitada üksnes maitselamedust ja ajaloolist naiivsust, — teadagi kõige ebaküpsema lugejaskonna hulgas. Sajandi viimase veerandi proosakirjanduses kuulub aga Saalile kõigele sellele funktsionaalsele vastuokslikkusele vaatamata oma koht. Kuivõrd laialdane oli tema teoste mõju omal ajal, nähtub sellestki asjaolust, et Saali jututegelaste nimedega (*Leida, Vaike, Hilda, Leili, Aita, Meeta, Vambola* jt.) on ristitud terveid põlvkondi.

Kolonialismivastased teosed. Idamaade tutvustamine. Sajandivahetusel kujunes A. Saalist eesti kirjanduse kõige silmapaistvam kolonialismiprobleemistiku käsitleja, idamaade olustiku ja iidse omapärase kultuuri tutvustaja. Kirjaniku eluajal jäid need teosed tema loomingu ülevaadetes täiesti ajaloolise proosa varju, alles tänapäeval on hakatud seda osa rohkem esile tõstma.

Oma tähelepanekute jagamist kodumaisele lugejale alustas Saal reisikirjeldustega «Olevikus» («Emajõelt ekvaatori alla» 1897/98, «Kirjad Jaava saarelt» 1898, 1901/2), millele järgnesid eraldi väljaannetena *«All-ilma saladused»* (1903) ja *«Jaava»* (1911). Peale selle avaldas Saal eesti ajalehtedes veel üle kolmekümne lühema või pikema kirjutise, milles ta kõneles Jaava elu mitmesugustest külgedest ning nähtustest, puudutas sealset usundit ja kristliku misjonitöö olemust, jutustas oma reisidest ja jahiretkedest, käsitles Jaava ja ka India kultuuri ning kirjandust (muu hulgas ilmus tema sulest 1912. a. «Olevikus» ulatuslik eepose «Mahabharata» sisututvustus). Oma reisikirjades, olupiltides ja artiklites suhtus Saal siira kaasatundmisega kohalikku rahvasse, mõistis koloniaalikkest tingitud kannatusi ning alandusi. Kuid ta väljendas ka usku maa paremasse tulevikku, tervitas uue ärkamise avaldusi ja kõneles isegi sotsialistlike vaadete levikust. Kogu see suur publitsistlik ja populaarteaduslik materjal näitab kirjaniku humanismi ning demokraatlikku mõtteviisi. Osa Saali sellealaseid kirjutisi ei jõudnud tema elupäevil trükki ja on säilinud käsikirjadena.

Saali ilukirjanduslikus loomingus on kolonialismi- ja imperialismivastane ideestik esindatud kolme mahukama teosega. Buuri sõja sündmustele reageeris kirjanik romaaniga *«Priiuse ja isamaa eest»* («Olevik» 1902/3, raamatuna 1903), milles terava hukkamõistu osaliseks saavad Inglise imperialismi vallutuspoliitika täideviijad, kuna autori kogu sümpaatia kuulub oma iseseisvuse eest võitlevaile buuridele. (Mõnevõrra on siin ilmselt kaasa mõjunud ka asjaolu, et Saal seisis lähedastes sidemetes hollandlastega, kelle hulgast buuridki pärinevad.) Jaava viimaste vürstiriikide ja sultanaatide sõltumatuse riismete hävitamine — seekord juba hollandlaste poolt —, mida kirjanik osalt veel oma silmaga nägi, on ainet andnud pikemaks romaaniks *«Valge vanne»* (ilmus «Teatajas»

1904, ümbertöötatud kujul «Olevikus» 1911 ja raamatuna 1912). Selle ainestiku käsitlemist jätkas Saal ka romaanis *«Valgus hommikust»*, mille käsikirja ta juba 1908. aastal kodumaale saatis; trükki jõudis töö siiski alles autori eluloojakul (1929).

Kõigile neile teostele annab oma saaliliku ilme hoogne sündmustiku arendamine, milleks kasutatakse samasugust trafaretset motiivistikku ja mustaks-valgeks retušeeritud tegelaskonda, nagu on tuttav juba tema ajaloolistest töödest. Kogu see juhuslikkuste mäng ja naiivsete salapärasuste põimitus ei anna põhjust vaagimiseks usutavuse seisukohalt, samuti on esitusmaneerilt ja sõnastuselt tegemist endise lameda ning maitsetu pseudoromantikaga. Kui silmas pidada meie kirjanduse vahepealset arengut, siis oli Saal siin kunstilises mõttes lootusetult ajast maha jäänud, mistõttu ta teosed ka mingit tähelepanu äratada ei suutnud. Kirjandusloolises tagasivaates pälvib siiski äramärkimist aineringi avardumine, kusjuures romaanide terav poliitiline sisu — imperialismi ja kolonialismi äge paljastamine — tõi uudseid jooni eesti kirjanduse ideestikku. Kasutatavate kujutamisvõtete primitiivsusele vaatamata on kirjanik suutnud anda meeldejäävaid ja paiguti vapustavaid pilte kolonisaatorite vägivallategudest, eriti näiteks viimase romaani koonduslaagrite kirjeldustes. Koos autoriga hakkas ka lugeja hindama ning austama jaavalaste loomupärast väärikust, filosoofilist meelerahu ja moraalset üleolekut valgeist orjastajaist. Saal ise on korduvalt toonitanud oma kolonialismivastaste tööde sisemist seost varasemate eesti ajalugu käsitlevate teostega: nii ühel kui teisel puhul oli autori eesmärgiks kujutada rahva võitlust oma priiuse ja eluõiguste eest, alistamise ning rõhumise vastu.

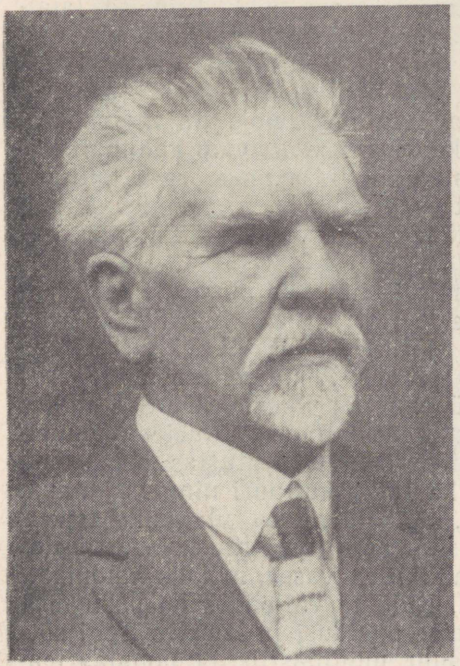

A. Saal vanas eas

Saali ulatuslikust ja mitmekesisest loomingust on autorile kõige iseloomulikum tema varasema tegevusjärgu ajalooline proosa, millel oli sajandi lõpukümnendite kirjanduse üldpildis oma osatähtsus. Nende teostega aitas kirjanik säilitada ja edasi kanda rahvusliku liikumise ajajärgu patriootilist ideestikku, rahva vabaduspüüdluste ja rõhumisvastase

võitluse paatost. Tunnustades Saali loomingu neid põhitaotlusi, tuleb aga sealsamas möönda, et kirjandusliku meetodi, kunstimeisterlikkuse ja maitse arengus ei suutnud ta (oma mitmeti vildakate teoreetiliste lähtekohtade, pealiskaudsuse ning ande piiratuse tõttu) täita edasiviivat osa. Nõnda oli kirjaniku minevikuainelistel teostel kogu nende omaaegse populaarsuse juures küllaltki vastuoluline mõju, mis komplitseerib Saali pärandi kirjandusloolist väärtustamist. Asjaolu, et need romaanid-jutustused pole tänapäeval enam õigustanud nende uuesti väljaandmist, kõneleb ise enese eest. Kirjaniku kolonialismivastase põhihoiakuga teosed ja Jaavat tutvustavad publitsistlikud materjalid jäid tema kaasajal (kohalikest elunähtustest ja teravatest päevaprobleemidest kaugetena) suurema vastukajata; alles meie päevil on need oma ainestiku pärast kirjandusloolist huvi äratanud, ilma et siiski oleks ette näha nende kirjatööde uuesti käibele minekut elava lektüürina. Nõnda kuulub Saal selliste autorite hulka, kes on täitnud teatavat funktsiooni oma kaasajal, suutmata aga enam paeluda hilisemat, märksa arenenumat ja nõudlikumat lugejaskonda.

Jaak Järv

Üks autoreid, kelle ilukirjanduslikust toodangust kõige laiemat tähelepanu äratasid ajalooainelised teosed, on ka Jaak Järv; ühtlasi kuulub temale sajandi lõpu ühiskondliku mõtte arengus oluline koht ajalehetoimetajana ja publitsistina.

Elukäik ja publitsistlik tegevus. Jaak Järv sündis 17. (vkj. 5.) aprillil 1852 Viljandimaal Vana-Suislepa vallas sulase pojana. Ta oli 9 aastane, kui suri isa. Perekonna ülalpidajaks sai vanim vend, kes oli teisel pool Võrtsjärve Nõo kihelkonnas külakoolmeister. Venna juures Rõhu koolimajas möödus Järve noorpõlv. Teadmiste omandamisega jõudis ta nii kaugele, et suutis ära teha koolmeistrieksami. Pärast paariaastast teenimist talusulasena sai Järv 1871. aastal Vastse-Nõo vallas koolmeistrikoha.

Rahvusliku liikumise õhustikus tegi Järv alates 1872 kaastööd «Eesti Postimehele», osutades elavat huvi ühiskondlike probleemide vastu. Aleksandrikooli kohaliku abikomitee sekretärina astus Järv kirjavahetusse J. Hurdaga, keda ta kõrgelt hindas kui ümberrahvustamise vastu võitlejat. Samal ajal on alguse saanud ka noore koolmeistri ilukirjanduslikud katsetused — esiotsa värssidega: 1873. aastal ilmus Tartus tagasihoidlik vihk *«Lillekimbukene»,* milles õige tuntavad on Koidula luule mõjud. Ajastule iseloomulik ja sellisena hinnatav on osa värsside patrioottiline motiivistik (millest häirituna tsensor kustutanud käsikirjast üksikuid salme ja isegi terveid luuletusi); sealsamas kõrval aga leidub ka rohkesti odavat sentimentaalsust. «Eesti Postimehes» sai debütant küll vägevasti kiita, kuid tema poeetilised eeldused olid üldiselt enam kui

tagasihoidlikud. Järve algelised värsid jäid elamusliku mõjuta ja ka hiljem ei saavutanud ta luule alal midagi tähelepandavat. 1876. aastal esitas Järv uue valimiku avaldamiseks EKmS-ile, kuid see lükati tagasi, millest pahanenuna autor koguni seltsist välja astus. Sellal on Järv tegelnud ka muusikaga, komponeerides viise enese ja Koidula sõnadele; seitse tema laulu avaldas K. A. Hermann hiljem noodiraamatus «Eesti Kannel».

Nõost oli Järv lahkunud 1875. a. kevadel ja viibinud aasta Tarvastus (osa ajast nähtavasti Vooru vallakirjutajana). Katse asuda edasi õppima Valga kihelkonnakoolmeistrite seminari ei läinud korda, sest sisseastumiseksamid käisid üle jõu. 1876. aastal asus Järv elama Viljandisse, kust tegi kaastööd «Eesti Postimehele» ja pakkus oma käsikirju kirjastamiseks Schnakenburgile, kuid tulemusteta.

Suure rõõmuelevusega võttis Järv vastu teate «Sakala» ilmumahakkamisest. Olles vahepeal lähenenud C. R. Jakobsonile, asus ta uuele ajalehele tellijaid värbama ja sai nõnda algusest peale toimetaja abiliseks. Tema ülesanded olid peaasjalikult tehnilist laadi (kaastöö ümberkirjutamine, korrektuur ja ajalehtede laialisaatmine), kirjutamiseks «Sakalas» jäi vähe mahti. Jakobsoni võimsa publitsistiande eeskuju aga oli noorele abilisele igatahes arendav ja andis väärtuslikke kogemusi edasiseks.

Nendel aastatel on Järv arendanud Viljandis mitmekülgset tegevust. Ta oli 1878. aastast alates «Koidu» seltsi esimees (ning koorijuht) ja Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsi kirjatoimetaja. Mõlemas seltsis on Järv esinenud kõnedega, 1880. a. kevadel mängiti «Koidu» laval ka tema näidendit «Õiguse kasu ja ülekohtu kahju». 1879. a. sügisel tegi Järv katse hakata välja andma kirjanduslikku ja teadmisi populariseerivat ajakirja «Linda», kuid tema kui tollal suletud «Sakala» abitoimetaja avaldus lükati tagasi. Trükki jõudis sellal tõlgitud jutustus «Agnes Bernauer, vaene habeme ajaja tütar ja Baieri maa hertsogiina ehk Armastuse ja hariduse vägi» (1879), kuna teise käsikirja («Inimene ja tema sugu») avaldamise keelas Tallinna tsensor.

Vaatamata Järve kogu austusele C. R. Jakobsoni kui demokraatliku leeri esivõitleja vastu ei kujunenud vahekord leivaisaga heaks — ilmselt väga erinevate iseloomude tõttu. 1880. a. augustis lahkus Järv «Sakala» toimetusest, arvates muide leidvat Nalja Mardi ja Kalja Pärdi ühes dialoogis pilkavaid vihjeid enese kohta. Isiklikud motiivid ei viinud teda siiski konflikti Jakobsoni suunaga; Järv jätkas tegevust Viljandi seltsides ja tegi kaastööd «Perno Postimehele» endises «Sakala» vaimus.

1881. a. suvel võttis Järv A. Aintilt üle suurtes ainelistes raskustes oleva «Tartu Eesti Seitungi» väljaandmise. Et sama aasta lõpul alustas ilmumist ka A. Grenzsteini «Olevik» ja Tartu kohta sai ajalehti juba liiga palju, otsustas Järv oma väljaande üle viia Tallinna, ühtlasi andes ajalehele uue nime «Virulane» (esimene number ilmus 3. juunil 1882).

«Virulase» väljaandjana kujunes Järv eesti ajakirjanduses Jakobsoni demokraatliku suuna kõige otsesemaks ning mõjukamaks jätkajaks. Tema

ajalehe tugevaks küljeks oli väljaastumine mõisnike eesõiguste vastu ja rahvahulkade vaesuse ning viletsuse näitamine. Viimasega ulatus «Virulane» ka juba kapitalistliku korra pahede paljastamiseni, osutades ühiskondlikele tingimustele kui maa ja linna tööinimeste hädade põhjusele. Olude paranemist arvas Järv siiski olevat võimaliku saavutada üksnes reformide teel valitsusvõimude poolt. Nõuanded, mida ajaleht lugejaile jagas, olid enamasti ühiskondlike probleemide lahendamiseks väikekodanlikult idealistlikud (näiteks rõhutati kokkuhoidu, energilise ning tahtekindla iseloomu arendamist jne.), kuid rohkesti oli juttu ka põllumajanduse agrotehnilise taseme tõstmisest, tööstuse ja laevanduse arendamise vajalikkusest.

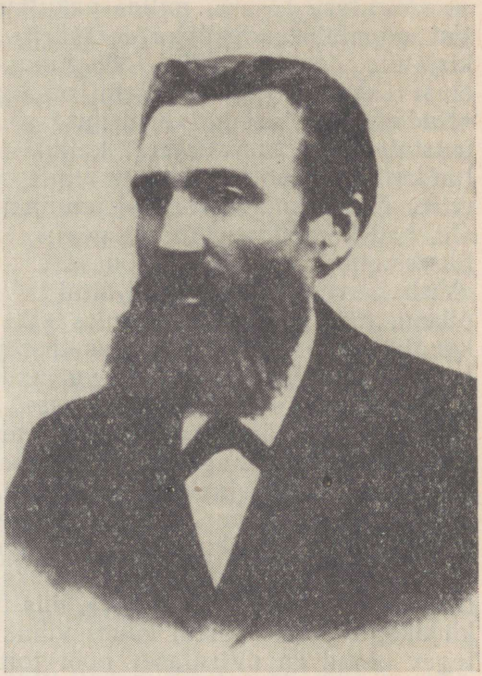

Järve «Virulane» oli esimene eesti ajaleht, milles hakati tähelepanu pöörama töölisklassi raskele olukorrale ja soovitati töölistel oma majanduslike huvide kaitseks organiseeruda (s. t. luua artelle ja kooperatsioone). Ühtlasi söandas Järv õigustada streike, mida ametliku seisukoha järgi loeti kuritööks. E. Vilde, kes sel ajal «Virulase» toimetuses töötas, on hiljem Järve puhul põhjendatult kõnelnud «primitiivsest tundmusesotsialismist», millel täiesti puudus teoreetiline alus. Kuid toimetaja tutvuskonnas oli ka esimesi teadlikumaid sotsiaaldemokraate (A. Burland), mis ei jäänud kajastumata ajalehe ilmes: «Virulases» ilmus sõnumeid rahvusvahelise töölisliikumise kohta, avaldati nekroloog K. Marxi surma puhul 1883. aastal jne.

Ehkki Järve kui autodidakti enese hariduslik ettevalmistus oli pinnaline ja osalt selle tõttu ka ta vaadetes esines suuri kõikumisi ning vasturääkivusi, taotles ta oma ajalehes suure püsivusega lugejate silmaringi avardamist ja teadlikuma elukäsituse levitamist. Võrdlemisi vabameelses toonis käsitleti «Virulases» ka usuküsimusi (kusjuures näiteks leiti, et kristlusega võrreldes mitmeti eelistatavam olevat budism). Rohkesti tähelepanu pühendas ajaleht rahvusliku kultuuri ja seltsielu arendamise probleemidele; rahvusliku rõhumise vastu välja astudes nõuti

eesti keelele eluõigust ametiasutustes saksa keele asemel jne. Kõige selle tõttu on täiesti loomulik, et «Virulane» omandas teiste eesti ajalehtede hulgas varsti väljapaistva koha ja saavutas tolle aja tingimustes laialdase loetavuse (Järv ise kõneleb 6000 tellijast).

Ajalehetoimetajana võttis Järv osa Tallinna tärkavast seltsielust, püüdes seda suunata meelelahutuslikult teelt kultuurhariduslike taotluste poole. 1883. aastal esines ta näiteks «Lootuse» seltsis ettekandega Giordano Bruno üle (mille avaldas järgmisel aastal ka brošüürina); see on terava kirikuvastase põhitendentsiga inimliku tõemeelsuse ja vaimukindluse apoteoos.

«Virulase Lisas», milles pakuti nii ilukirjanduslikku kui ka mitmekesist populaarteaduslikku lektüüri, avaldas Järv arvukalt omaenesegi kirjatöid. Aastail 1885—1888 ilmus temalt värsse ja rida jutte kaasaja elust («Mari Linnik», «Rahu otsijad», «Kasemäe Mihkel», «Isa süda», «Kadunud lootused», «Kadeduse saatus» jt.). Suuremat osa neist iseloomustab tugev moraliseeriv kallak, kusjuures avaldub autori elav kaasatundmine vaevatuile, koormatuile ja kaasinimeste südamekalkuse ohvreile. Nimetamisväärset kirjanduslikku kaalu Järve nendel juttudel ei ole, nad kannatavad üldise pealiskaudsuse all (eriti katsetused humoristlik-vestelises laadis). Mõnevõrra tähelepandavamad on 1886. aastal «Virulases» ilmunud lühijutud «Valla sant» ja «Kondikorjaja» ning pikem, romaanile lähenev teos «Elsa». Esimesed on väga teravalt ühiskondlikku ebavõrdsust, õiglusetust ja hoolimatust tauniva sisuga; nende tugevat kriitilist paatost elu varjukülgede kujutamisel ei tühista ka autori kaldumine liigsesse halemeelsusse. «Elsat» iseloomustab tolle aja kohta väljapaistvalt järsk mõisavastane tendents ja seal väärivad äramärkimist säärased kujud, nagu äärmiselt paheline ja alatu parun Magnus v. Barthen, silmakirjatseja ning täielik lurjus kirikuvöörmünder Siimon Kaalep jt. Oma melodramaatilis-sentimentaalse laadi ja väljamõeldud keeruka sündmustikuga see teos tervikuna siiski suuremat elulist veenvust ei saavuta. Järve selleaegseks tähtsamaks teoseks kujunes ajalooline romaan *«Vallimäe neitsi»*, mis ilmus autori kirjastusel sarjas «Rahva kirjakogu» 1885. aastal kuues vihus; selle kirjutamisel on osaliselt kaastegev olnud ka «Virulase» noor toimetuseabiline E. Vilde. Samas sarjas avaldas Järv veel P. Heyse, A. Tolstoi ja M. Jókai teoseid.

1888. a. sügisel, süüdistatuna ajalehe toimetajana sotsialistlike vaadete levitamises, saadeti Järv kuberner Šahhovskoi poolt kaheks aastaks Baltimaadelt välja. «Virulast» ametlikult ei suletud, kuid H. Treffneri poolt vastavaile instantsidele esitatud taotlus väljaande toimetamise jätkamiseks lükati tagasi (arvatavasti oli siingi tegemist telgitaguste mahhinatsioonidega) ja oktoobris jäi ajaleht seisma.

Väljasaadetuna elas Järv Moskvas, kasutades seda aega peaasjalikult õpetliku kirjanduse soetamiseks. Temalt ilmusid sellised raamatud, nagu eeskätt Samuel Smiles'i idealistlikele kontseptsioonidele toetudes moraalset enesekasvatust toonitav *«Mehised mehed»* (1889), kodanlik-kristliku

filantroopia esindajate elulugusid eeskujuks seadev *«Inimesesoo häätegijad»* (1890), neljas andes avaldatud *«Ilm ja elu»* (1890—91), siis veel rida karskusemõtet õhutavaid väljaandeid (*«Joomise katk ja võitlemine tema vastu»*, *«Sõnumed hukatuse ja õnnistuse teelt»* jne.); sellesisuliste kirjutistega esines Järv ka «Postimehes». Kõigis nendes avaldub järjest silmatorkavamalt autori humanismi laialivalguvus, elukäsituse naiivne idealism ja süvenev kalduvus religioossusele.

Pärast pagendusaja möödumist Tallinna tagasi pöördununa asus Järv tegelema kalakaubanduse alal, jätkates selle kõrval kirjanduslikku tööd. Temalt ilmusid ajaloolised jutustused *«Ristitütar»* (1891) ja *«Karolus»* (1892), peale selle raamat *«Võitluste tormis, ehk uus Robinson»* (1891). Oma samaaegselt avaldatud moraliseerivate kirjutistega kaldus Järv üha enam äärmustesse, ilmutades sageli otse puritaanlikku kitsarinnalisust ja hämmastama panevat konservatiivsust. Jutustuses «Pendi küla ja tema kaitsja» («Postimees» 1891) asus ta näiteks ülistama looduslähedast kolkaelu, kogukondlikku patriarhaalsust ja usuvagadust, kujutades seevastu kihelkonnakoolis käinud noormehi amoraalsuse katkutõve levitajatena. Järve arvukad artiklid ja brošüür *«Meie seltside lõbuasjust»* (1895) kutsusid oma ühekülgsusega esile rohkesti ägedaid vastuväiteid ajakirjanduses, kusjuures pilkealuseks sai ühtlasi autori huvi okultismi ja spiritismi vastu (brošüür *«Tunne iseennast!»*, 1895). — Võib üldiselt nõusse jääda Järve hilisema enesehinnanguga, kui ta 1910. aastal M. Kampmannile oma maailmavaate kohta kirjutas: «Oh, sellega on lugu kaua, kaua õieti kurb olnud. Ei saa ega saa kord kindlusele ja tarvilikule selgusele! Kõik on seal segane, väljakujunemata, chaoslik.»

1906. aastal läks Järvel korda «Virulane» uuesti käima panna, seekord juba päevalehena (ilmus ajutise sulgemise tõttu ka «Tähe», «Sädeme», «Uue Virulase» ja «Õiguse» nime all). Väljaandja aegunud ja ähmaste seisukohtade tõttu ei saavutanud tema ajaleht aga enam kuigi nimetamisväärset mõju. Teravalt pilkas ja parodeeris Järve nututoonilist rahvusliku üksmeele ning klassirahu jutlustamist «Kiire» naljaosas E. Vilde. Ka jutud, mis toimetaja oma väljaandeis tollal avaldas, on kirjanduslikult tähtsusetud.

Kuna ajalehel ei olnud edu, asus Järv uuesti Moskvasse, kus ta oma kiluäri pidades tegeles vähehaaval ka kirjatööga. Nii ilmus tema sulest 1912. aastal *«Naisterahvas süüpingis meeste ees»* — terav väljaastumine O. Weiningeri küünilise naiste alavääristamise vastu, milliseid seisukohti reaktsiooniaja atmosfääris laialdaselt levitati (ka eesti ajakirjanduses). Järve hilisemad ilukirjanduslikud teosed (4-vaatuseline draama «Aadam Luik», mõned jutustused, miniatuurid ja paar vihikut luuletusi) on jäänud käsikirja.

Moskvas elas Järv kuni 1919. aastani, siis siirdus Samaara kubermangus asuvate omaste juurde. 1920. a. varakevadel, teekonnal Ufaa kubermangu hukkus ta Djoma jõel.

Ajaloolised teosed. J. Järv kasutas kodumaa minevikku kujutades üldjoontes sama laadi romantilis-sentimentaalsete põnevus- ja haleduslugude äraproovitud mõjuga võtete arsenali, millega opereeris Saal. Kuid erinevalt Bornhöhest ja Saalist (ning üldse meie tolleaegse ajaloolise proosa üldilmest) on Järve esimestes sellistes teostes — «Vallimäe neitsis» ja «Ristitütres» — rahvuslikud ideed hoopis kõrvaliseks jäänud ning vabadusvõitluse temaatikast mööda mindud: domineerival kohal on üldinimlikud eetilised probleemid ja usundilooline motiivistik. Kirjanikku paeluvad eeskätt altruistlik enesesalgavus, ohvrimeelsus ja üllameelne tõepüüdlus, mille ta läbi kõigi katsumuste viib võidule igasuguse madaluse ja alatute salasepitsuste üle. Järv on ka ajaloolistes teostes põhiliselt truuks jäänud sellele küsimuste ringile, mida ta käsitles oma samaaegses publitsistikas ja olevikuainelistes juttudes.

«Vallimäe neitsi», mida teatava põhjendatusega peetakse esimeseks romaaniks eesti kirjanduses, on mahukas ja väga keeruka sündmustikuga teos. Tegevus rullub lahti romaani kangelanna Marta vanemate katsumusterohke armastuse ja nende vägivaldse lahutamise kujutustega, mille taustaks on katoliikluse ja luterluse vastuolud XVII sajandi lõpul. Marta, kes kasvab üles Tallinnas oma katoliku preestrist onu Urban Gamla hoolealusena, saab Põhjasõja ajal ümberpiiratud linnas koleda katkutõve puhul kannatajate imeväärseks aitajaks ja omandab otse üleloomuliku olendi kuulsuse. See imponeerib pärast Tallinna alistumist ka Vene väeülemaile ja tsaar Peetrile, kelle võimsa käe läbi tuleb ennastsalgava neitsi vooruste tunnustus ja vaenulike intriigide tühistamine. Marta piiritu ülluse ning inimesearmastuse vastandiks on esijoones ta preestrist hooldaja, kes fanaatilise katoliiklasena on oma eesmärkide saavutamiseks valmis otse kuratlikuks salakavaluseks ja kelle kalkus ning hoolimatus ei tunne mingeid piire.

Juhtumusteromaanile iseloomulikus kirevas sündmustikus

tuleb ette röövimisi, vangistamisi, põgenemisi, elupäästmisi jms. salapäraseid ning põnevaid asjaolusid. Teose kujud esinduvad lihtsustatud musta-valge tehnikas, demonstreerides nii oma teguviisi kui ka sõnaohtrate dialoogide kaudu järsult kontrastseid omadusi. Romaanižanrile tunnuslik on kujutamise üksikasjalikkus, mis avaldub ka tegelaste hingeseisundi otseses või kaudses näitamises vastavalt sündmustele ja olukorrale. Ajaloolised refereeringud Põhjasõja käigust, samuti ka sissepiiratud Tallinna kirjeldused on muu sündmustikuga võrdlemisi lõdvalt seostatud ja teose ajaloolisus rangemalt võttes üldse suuresti tinglik. Ka muidu on «Vallimäe neitsi» stiililt õige ebaühtlane ja ajaloolise ainestiku käsitlemine romantilise põnevusromaani vormis jääb kunstilises mõttes pinnaliseks ning rabedaks. Üldisest käsitluslaadist mõneti erinev on romaani keskosas selle faabulajoone arendus, mis sisaldab Marta ja vürst Boris Balahhini ajutise vastastikuse lähenemise loo: need peatükid sarnanevad kõige rohkem Vilde varasema loominguperioodi ajaviiteromaanide laadiga ja pärinevadki tõenäoliselt viimase sulest.

80-ndate aastate keskel oli «Vallimäe neitsi» taolise suure romaani ilmumine kõigile ta iseärasustele vaatamata omalaadseks sündmuseks, mis andis tunnistust kirjanduselu arengust. Teistkordselt paarkümmend aastat hiljem väljaantuna esindas ta juba kaugele seljataha jäänud etappi, leidis aga ometi ka siis veel rohkesti lugejaid.

«Ristitütres» on usuliste tõekspidamiste erinevused ja vastuolud keskse kohale tõusnud. Jutustuse kangelanna Magdaleena kujuneb hussiitide õpetuse mõjul (mida ta tundma õpib ühe käsikirja kaudu) XV sajandi lõpul katoliikliku orduaja tingimustes kohalikuks usupuhastajaks ja ketserlikuks jutlustajaks, keda kirikuvõimud julmalt taga kiusavad ning tuleriidal hävitada püüavad. Teos kajastab kirjaniku elavat huvi reformatsiooniliikumise vastu, ent kujutatud sündmuste ajalooline tõepärasus siinseis oludes on enam kui küsitav. Minevikulist koloriiti on püütud tabada mõnede keskajale iseloomulike kommete, uskumuste ja tavade sissepõimimisega, mis jäävad siiski enam-vähem juhuslikeks kõrvalmotiivideks. Õieti vähe sobivad on käsitletava probleemistiku puhul seiklusjutu trafaretsed võtted, mille kasutamine toob enesega rohkesti usutamatusi. Kõige selle tõttu jäi «Ristitütar» meie ajaloolises proosas võrdlemisi tagaplaanile.

Rahvusromantilisele ajalookäsitusele ja ühtlasi ka ajajärgu meelisteemadele ning tunnuslikule kujutuslaadile märksa lähemale on Järv astunud oma kolmandas ning viimases jutustuses «Karolus», mille sündmustik kulmineerib traagilise 1343. aastaga. Teose nimitegelane on erandliku elusaatuse ja mitmeti vastuolulise sisemaailmaga noor eesti soost feodaal, kes oma võitlus- ning vaheldusrikkas elus kodumaal ja võõrsil mõndagi tunda saab. Üles kasvanud oma rahva rõhujate keskel ja tõusnud rüütliseisusse, ei kaota Karolus ometi veresidet suguvendadega; nende olukorra parandamiseks püüab ta välja astuda «seaduslikul viisil» ja teiste rüütlite inimlikule halastusele üleskutsumise teel. Tema

niisama ausa- kui lihtsameelset tõepüüet ja tahtekindlust ei kõiguta feodaalide hulgast väljatõukamine, isiklike õnnelootuste purunemine ega ka karm vangipõli. Kuid vabadusvõitlusest on Karolusel sootuks omapärane arusaamine: tema rüütlimeel põlgab salamisi ettevalmistatavat mässu-

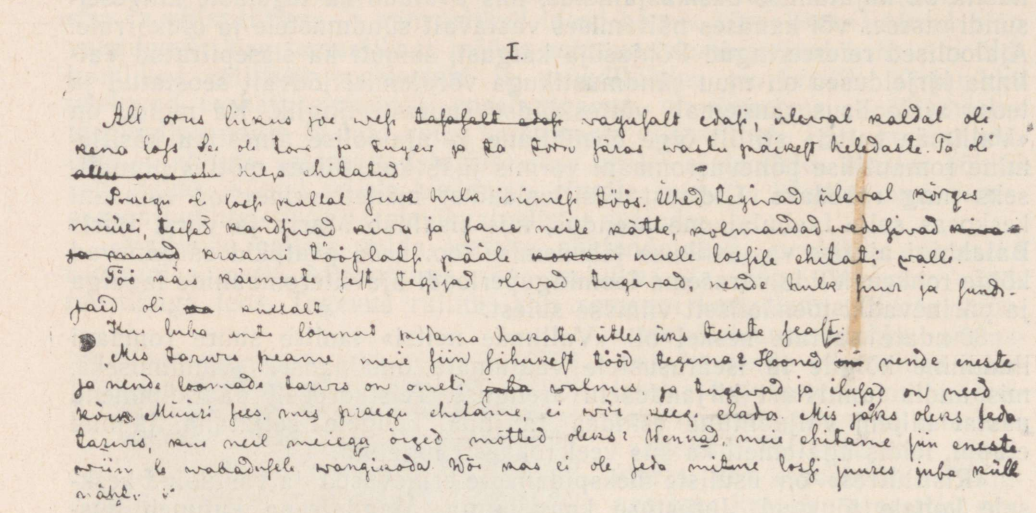

I.

«Karoluse» käsikirja algus

nõu ja vastasele ootamatut kallaletungimist selja tagant (siin tahaks Järv nagu otseselt polemiseerida Bornhöhe «Tasujaga»). Sellepärast püüab ta rahvast ülestõusumõttest tagasi hoida ja paneb pealootuse välisabile, et siis alustada «ausat võitlust» vabaduse eest. Jüriöö ülestõus puhkeb vastu Karoluse tahtmist, kui viimane on Soomes abi nõutamas, tormaka Saaro Peetri õhutusel ja eestvõttel. Siiski laseb autor oma kangelasel osa võtta lahingust Tallinna all, kus ta langeb vangi ja surmamõistetuna lõpetab oma elu mürgiga.

Tuleb möönda, et ajaloolisi allikmaterjale on Järv mõneski osas jälginud hoolikamalt kui noor «Tasuja» autor ja püüdnud neid oma teoses ka ulatuslikumalt ära kasutada. Ent kõigele vaatamata jääb «Karolus» ikkagi vaid Bornhöhe jutustuse omalaadseks vastukajaks, olles sellest mitte üksnes ideelises ja kunstilises mõttes märksa väheütlevam, vaid ka sisuliselt tagasikiskuv. Järve kangelase «ausa sõja» idee ja talurahva ülestõusu pidamine pimedast tasumisvihast tingitud õnnetuks eksisammuks ning alatuks mõrtsukatööks näitab kirjaniku ajalookäsituse naiivsust ja abstraktsest moraliseerimisest tulenevat segasust. Oma isikliku mehisuse ja suuremeelsusega võis Karolus küll lugejate poolehoidu äratada, kuid tema vastuolulised arutlused heitsid tegelikult varju suurele

ajaloolisele vabastuskatsele ja tegid üldse küsitavaks kõigi selletaoliste rahvaülestõusude «lubatavuse».

Paraku pole Järv ka sõnameistrina tugevam kui ideede arendajana. «Karoluse» kujunduslik kude on võrdlemisi hõre ja käsitlusviis pinnapealne, jutustusest jääb üldmulje kui mingi mahukama romaani konspektist. Kujud on ikkagi ainult üldjoontes visandatud ja üheplaanilised, hingeliste elamuste edasiandmine algeline; ka olustik jääb enamasti umbkaudseks. Oma refereerivas laadis on Järvel teatavat jutustamise ladusust, mis aga ei omanda kuigivõrd kunstipärast tihedust ja mõjujõudu, olles lähedasem Saalile kui Bornhöhele.

J. Järve ilukirjanduslikud eeldused ei olnud ilmselt kuigi tugevad. Ta kaasaja-ainelised jutud, jäädes üksnes ajalehe veergudele, ei äratanud arvustuse tähelepanu ja pole üheski kirjandusloos mainimist leidnud; ka ajalooliste teoste kirjanduslik väärtus osutub võrdlemisi tagasihoidlikuks. Oma ideestiku poolest ei suutnud viimased juba nende esmailmumisel lugejaile kuigi palju pakkuda, pealegi andis siin end rohkem kui muus ajaloolises proosas tunda trafaretse seiklusliku elemendi mittevastavus autorit huvitanud probleemistikule. Kuivõrd juhuslik oli Järve kirjanikuosa, seda laseb paista ka ta hilisem suhtumine oma juturaamatuisse: 1910. aastal kinnitas autor täiesti tõsiselt, et ta nendest enam kõige vähematki ei mäletavat peale selle, et nad suuremat väärt ei ole. See ülimalt kriitiline enesehinnang, mis võis tollal küll teatavast isiklikust kibestumisest tingitud olla, on osutunud omajagu paikapidavaks. «Vallimäe neitsi» ja «Karolus» saavutasid mõneks ajaks suhtelise loetavuse, kuid jäid siiski Bornhöhe ja ka Saali menukamate teoste varju. Peagi taandusid nad rahva lugemisvaras kõrvalisele kohale ja ka hilisemad väljaanded pole neid enam taaselustada suutnud.

Teiste autorite ajaloolistest jutustustest

E. Bornhöhe, A. Saal ja J. Järv olid kõige tähelepandavamad, kuid mitte ainsad ajaloolise proosa viljelejad kõnesoleval ajal: aastail 1880—1893 ilmus raamatutena ja perioodikas ühtekokku kolmekümne pikema või lühema minevikuainelise teose ümber. Nende autoriteks olid tollal juba nimekate kirjanike K. A. Hermanni, J. Kunderi, J. Kõrvi ja E. Aspe kõrval siis alles kirjanduslikud algajad A. Kitzberg ja G. E. Luiga ning rida võrdlemisi vähetuntuks jäänud literaate (M. Reisson, Anette Kruus, Markus Kalju, A. Rühka); mõned jutustused avaldati anonüümselt ja nende autorsus on seni lähemalt selgumata. Arvestades tolleaegse uudiskirjanduse vähesust, omandas ajalooline proosa eriti 80-ndate aastate lõpul ja 90-ndate algul õige väljapaistva koha, olgugi et osa teoste tunnetuslik ja kunstiline väärtus oli kesine. Siinjuures ei saa unustada selle ainestiku käsitlemist ka teistes põhižanrites: ilmus kaugemast mine-

vikust kõnelevaid luuletusi, ballaade ja poeeme (sealhulgas Kreutzwaldi «Lembitu»), samuti loodi lavateoseid (näiteks Jakob Liivi «Ordumeister»). Kõik see aitab veelgi selgemini näha ajajärgule iseloomuliku minevikuharrastuse intensiivsust.

Kolme peamise autori teoste kõrval tuleb kirjanduslikult ühe kõige kaalukama jutustusena arvesse A. Kitzbergi *«Maimu»* (1892). Ehkki oma ajalooliselt koelt võrdlemisi hõre, suutis teos äratada emotsionaalset protestitunnet esivanemaile osaks saanud rõhumise vastu; hinnatavaks omapärasuseks on seejuures kohaliku muistendiainese ulatuslik kasutamine.

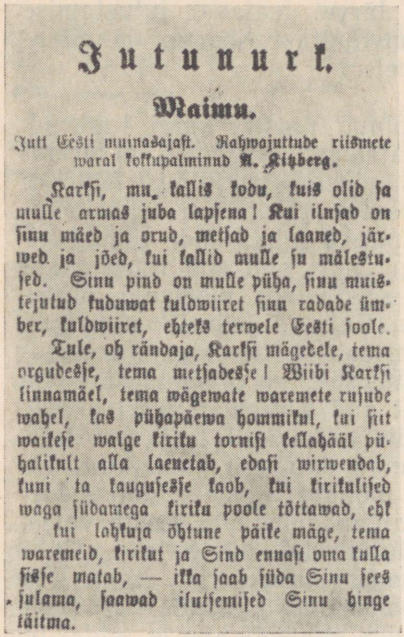

Jutuuurk.

Maimu.

Jutt Eesti muinasajast. Rahwajuttude riismete waral kokkupalminud A. Kitzberg.

Karksi, mu kallis kodu, kuis olid ja mulle armas juba lapsena! Kui ilusad on sinu mäed ja orud, metsad ja laaned, järwed ja jõed, kui kallid mulle su mälestused. Sinu pind on mulle püha, sinu muistejutud kuduwad kuldwiiret sinu radade ümber, kuldwiiret, ehteks terwele Eesti soole.

Tule, oh rändaja, Karksi mägedele, tema orgudesse, tema metsadesse! Wiibi Karksi linnamäel, tema wägewate waremete rusude wahel, kas pühapäewa hommikul, kui siit waikese walge kiriku tornist tellahääl pühalikult alla laenetab, edasi wirwendab, kuni ta laugusesse kaob, kui kirikulised waga südamega kiriku poole tõttawad, ehk kui lahkuja õhtune päike mäge, tema waremeid, kirikut ja Sind ennast oma kulla sisse matab, — ikka saab sinda Sinu sees julama, saawad ilutsemised Sinu hinge täitma.

«Maimu» algus «Postimehes»

K. A. Hermanni jutustusele *«Auulane ja Ülo»* (1886) on seevastu andnud ilme mõõdutundetult ülepaisutatud minevikusuuruse ihalus: see on esmakordne katse kujutada Sigtuna hävitamise lugu. Üpriski skandaalse kuulsuse osaliseks sai J. Kõrvi *«Luigemäe Olli»* (1887/88), mille kirjandusliku eeskujuna oli liiga mehaaniliselt kasutatud Chateaubriand'i «Atala'd». Olustikku on sugenenud palju võõrapärast ja muinaseestlastele on omistatud mitmeid indiaani rändsuguharude tavasid (esivanemate luude kaasaskandmine vms.). Ka muidu ei ole Chateaubriand'i teose mugandus kunstiliselt saavutuseks kujunenud. Teiste minevikuaineliste teoste üldiselt romantilisest laadist mõneti erinev on E. Aspe jutustus *«Anna Dorothea»* (1891), milles leidsid käsitlemist üldinimlikud probleemid XVIII sajandi alguse linnaolustikus, seejuures realismile lähenevas laadis.

Ülejäänud ajaloolised teosed, sealhulgas noore G. E. Luiga mitu lühijuttu, osutavad küll head tahet ja kajastavad omal viisil ajajärgule iseloomulikke meeleolusid, ilma et neist ometi ühelgi oleks suuremat kaalu või kestvamat mõju olnud. Omamoodi huvitava kirjanduslike seoste näitena väärib mainimist 1893. aastal anonüümselt avaldatud «Hugo ja Tekla», milles ilmselt on jäljendatud kirjaniku-dekabristi A. Bestužev-Marlinski üht Eesti-ainelist ajaloolist jutustust «Eiseni loss» (selle tõlge oli ilmunud juba 1881. a. «Kodumaa kalendris»).

Vastavalt rahvusromantilistele taotlustele leidsid meie minevikuainelises proosas erilist tähelepanu ajaliselt kaugemad perioodid, kusjuures

eelistatavamad olid heroilised võitlusjärgud (sõda ristirüütlitega, ülestõusud feodaalide vastu), — sellest kõnelevad just kõige tuntumad ja paremad teosed. Ajaloolisele proosale annab tema üldilme võitlev rahvuslik hoiak, mis esijoones avaldub kaugete esivanemate idealiseeritud kujutamises ja kaasaelamises neile osaks saanud katsumustele. Selle eesmärgiks oli äratada lugejais kangelasmeelt ja tõsta rahvusliku ajaloo episoodide kaudu hulkade iseteadvust ning teojulgust. Hoopis teisejärguline probleem oli tollal rangem ajalooline tõetruudus: selles suhtes polnud nõuded kuigi suured, sest maa ja rahva minevikku tunti alles õige umbkaudselt.

Tõepoolest, enamikus ajaloolistes jutustustes antud ühiskondlikes, majanduslikes, kultuurilistes ja usundilistes kujutustes on ääretult palju ebakriitilist ning naiivset, mis hoopiski ei vasta tänapäevasele teaduslikult põhjendatud minevikupildile. Kuid nende emotsionaalset mõju tolleaegsele lugejale ei või sellepärast alahinnata. Oli ju paljugi imeväärselt uudset lugudes eestlaste omast riigist, malevatest ja laevastikest, omadest väejuhtidest, rahvavanemaist ja kangelastest, kõrgest materiaalsest ja vaimsest kultuurist. Sellega ajaloolised jutustused (kuigi suuremat osa neist võiks samasuguse õigusega ka pseudoajaloolisteks nimetada) sisendasid — kõigele oma literatuursele illusoorsusele vaatamata — hulkadesse uut jõudu võitluseks sotsiaalse ja rahvusliku rõhumise ning alavääristamise vastu. Nagu juba «Kalevipoeg», nii kajastasid nemadki rahvuslikke soovkujutlusi, mille tegevus oli küll projitseeritud minevikku, mis aga ideoloogiliselt sihtisid tulevikku.

Tollal oli vaja kujutluste suurejoonelisust, isegi liialdamist kunagise vägevusega, oli vaja isamaalike müütide loomist, et kasvatada rahvas eneseusaldust ja äratada rahvusliku väärikuse tunnet. Ajalooliste jutustuste menu seletub teataval määral just asjaoluga, et siin nagu patrioototilises lüürikaski oli antud võimalus hoogsamale mõttekujutusele. Esivanemate elust tohiti luua vabalt fantaseerides ülevaid ning värvikaid pilte, sajandite eest toimunud vihased võitlused alistajate ja orjastajate vastu sobisid kandma kaasaegseid meeleolusid. Kõik see pidi viima lugejad järeldusele, et eesti rahva ikka veel kestev sulaseseisund on koletu ajaloolise ebaõigluse avaldus, mis ei saa igavesti püsima jääda.

Ent minevikuainelisel proosal kui kirjanduslikul nähtusel olid ka mitmedki nõrgad küljed. Võitlusliku joone kõrval ilmnes ajaloolises jutustuses ja romaanis ühelt poolt tugev põnevuslik, teiselt poolt aga kergekaaluliselt ilutsev kallak. Muinsusromantika vahekord kaasaegse tegelikkusega polnud kaugeltki alati ühesugune, ajaloolistes kujutustes avalduvail tendentsidel oli suuresti erinev ideeline kandvus. Jutustused rahva minevikust olid oma paremikus rahvusliku liikumise kõrgperioodi järelkajaks, kuid teatava jälje jätsid neile ka ühiskondlikud mõõnameeleolud.

Jätkuval rahvusromantikal oli sotsiaalset pinnast niivõrd, kuivõrd püsisid veel mitmesugused feodalismi igandid ja rahvuslik surve, kuid eriti jõuliseks ega suuresti edasiviivaks nähtuseks seda (eriti 90-ndate

aastate algul) enam pidada ei saa. Rahvusliku liikumise süveneva kriisi tingimustes minetasid paljudki meelismotiivid oma ideelis-sisulise tähendusrikkuse, tuli ilmsiks omajagu jõuetut minevikus ilutsemist või tühist halisemist, võitlusvaimu kaotanud kidurat isamaalikkust. Siin ilmneb teatav paralleelsus reaktsiooniaja ummikus tekkinud kirjandusliku inflatsiooni nähtustega (pealiskaudsete värsside hulk, ajaviitelektüüri levik, pseudorahvuslikud «ilunäitlused»). Minevikujuttude kulminatsiooni ühiskondlikus õhustikus, ajameeleoludes oli midagi summutatut, oma alanud edasitungis takerdunut, sissepoole pöördunut. Kujuneva kriitilise realismi kõrval osutus ajaloolise proosa rõhuv enamik kirjandusliku maitsetaseme arengus juba ilmselt mahajäänuks, millele juhtis tähelepanu ka realismi positsioonidelt lähtunud kriitika. «Nad ei meeldi mulle,» märkis romantiliste minevikukujutuste kohta poleemiliselt E. Vilde 1890. aastal. «Neil on iseäralik vänge-magus maik juures. Nad on minu meelest veniv-vedelad, nagu poslamasla ja glycerin. Ma ei salli neid kuldjuukselisi rüütlipreilisid, kes pisarsilmil lossi trepipäälsel kullatud kannelt löövad, niisama vähe kui neid põrguigavaid kangelasi, kelle sõnadest ja tegudest igavene tarkus, igavene auusus, truudus ja osavus välja paistab. Ma ei leia elusaid inimesi Eesti ajaloolistest jutustustest.» Eriti teravalt, kuid täiesti asjakohaselt ja paikapidavalt arvustas Vilde Saali pinnalist kujutusmaneeri.

Romantilisel minevikuproosal polnud 90-ndail aastail enam kuigi paljutõotavat arenguperspektiivi: ühiskondlike olude ja kirjanduslike tõekspidamiste muutumine oli nähtuselt ta toitepinda võtmas. Kuid vaibumine ei tulnud loomulikul teel, vaid ametivõimude otsese järsu vahelesegamise tõttu (mille asjaoludele oli viidatud eespool Saali käsitluse puhul). See iseenesest siiski näitab, kuivõrd ohtlikuks niisugust «kihutuskirjandust» kõrgemal pool arvati. Kuna Tartu tsensor sai Peterburist trükiasjade peavalitsuselt vastava eeskirja, kadusid ajaloolised jutustused pärast 1893. aastat uudiskirjanduse hulgast, samuti katkes reaks aastateks nende uustrükkide avaldamine.

XIX sajandi lõpukümnendite ajaloolise proosa põhiline funktsioon ja mõju-ulatus väärivad kahtlemata kirjandusloolist esiletõstmist. Muinsusromantika, eriti aga kõige väljapaistvamais teostes esinev rõhumisvastane võitlusepaatos avaldas väga tunduvat mõju laiadele hulkadele — tõenäoliselt ulatuslikumat kui ükski teine kirjanduslik nähtus kõnesoleval ajal. Kasvatades rahvuslikku väärikustunnet, vabadusearmastust ja leppimatust ajaloolise ebaõigluse veel püsinud avaldustega, aitasid need teosed tugevdada kirjanduse demokraatlikku põhisuunda ja progressiivset ühiskondlikku mõtet. Kõige silmapaistvamaid tulemusi saavutas E. Bornhöhe, kelle ajaloolised jutustused nii oma ideestiku kui ka kunstilise taseme poolest kuuluvad sajandi viimase veerandi kirjanduse paremikku ja on jäänud ka järelpõlvedele elavaks klassikaks. Teiste autorite vastavate teoste enamik ei ole suutnud vastu pidada kestvamale ajaproovile, olles muutunud nüüd juba täiesti minevikuliseks nähtuseks.

Rahvusromantika hilise avaldusena olid ajaloolised jutustused oma põhiosas rahvusliku liikumise ajajärgu kirjanduslikuks epiloogiks, millega samaaegselt meie proosas tõusis juba valdavale kohale kriitiline realism.

BIBLIOGRAAFIA

E. Bornhöhe

I. Röövel ja mõisnik. Trt. 1878. ▪ Vene rahvas. Meelejahutaja I a/k., 7.—9. anne (1879), lk. 309—329, 355—369, 409—425. ▪ Tasuja. Tln. 1880 (II tr. Trt. 1888; III tr. Jurjev 1900; V tr. Tln. 1921). ▪ Lindanissa I—II. Tln. 1881—1882. ▪ Villu võitlused. Tln. 1890 (III tr. Tln. 1921). ▪ Tallinna narrid ja narrikesed. Tln. 1892. ▪ Reinuvader Rebane. Tln. 1892. ▪ Vürst Gabriel. Tln. 1893 (II tr. 1898; IV tr. 1906; V tr. 1920). ▪ Kollid. Tln. 1903. ▪ E. Bornhöhe Kirjatööde kogu. Tln. 1905—1906.

Ajaloolised jutustused. Tln. 1952 (seesama 1953 ja 1959). ▪ E. Bornhöhe Teosed (kolmes köites): Ajaloolised jutustused; Tallinna jutud; Jutud ja reisikirjad. (Koost. ja komment. E. Nirk.) Tln. 1962—1964.

Tõlkeid: Kostaja. Kertomus Viron kansan entisiltä ajoilta. Porvoo 1888. ▪ Мститель. Таллин 1952. ▪ Исторические повести. Таллин 1954. ▪ Keršytojas. Apysaka iš tolimos estu liaudies praeities. Vilnius 1955. ▪ Мститель. Борьба Виллу. — Эстонские исторические повести. Москва 1961.

II. A. Roose, Eduard Bornhöhe. Lng. 1924, nr. 1, lk. 29—35. ▪ A. Mohrfeldt, Eduard Brunberg (Bornhöhe). EKirj. 1924, nr. 2, lk. 49—56. ▪ G. Suits, Ajaloost kirjandusloos. — *Liber saecularis.* ÕES-i Toimetused XXX. Trt. 1938, lk. 981—992. ▪ H. Viires, Eduard Bornhöhe elust Jõhvis. EKirj. 1938, nr. 11, lk. 480—484. ▪ J. Roos, E. Bornhöhe osa maailmakirjanduse eestindamises. EKirj. 1940, nr. 8, lk. 325—331. ▪ H. Salu, Eesti «Wilhelm Tell». — Tuul üle mere. Tampere 1965, lk. 128—142.

O. Kuningas, Saksavastasest orientatsioonist Eduard Bornhöhe loomingus. Lng. 1948, nr. 11, lk. 1381—1385. ▪ E. Nirk, Lisandusi Bornhöhe biograafia jaoks. Lng. 1959, nr. 3, lk. 462—469. ▪ E. Nirk, Mõnda E. Bornhöhest teatrikriitikuna. KKirj. 1960, nr. 2, lk. 78—92. ▪ E. Nirk, Eduard Bornhöhe. Kirjanik ja inimene. Tln. 1961. ▪ V. Miller, Miks just «Tasuja». Lng. 1962, nr. 2, lk. 286—289.

A. Saal

I. Põgenenud kloostri kasvandik. Trt. 1885. ▪ Vambola. Trt. 1889 (II tr. 1913, III tr. 1921). ▪ Hilda. Tln. 1890. ▪ Sõstra-silmad. Trt. 1890 (II tr. 1903, III tr. 1909, IV tr. 1913). ▪ Aita. Tln. 1891 (II tr. 1903, III tr. 1920). ▪ Päris ja prii I—II. Rakvere 1891, 1893. ▪ Uudu ja Meeta. Rakvere 1892. ▪ Ämariku tunnid. Trt. 1892. ▪ Kunstniku paleus. Rakvere 1892. ▪ Leili, üks pagana naine. Paide 1892—93. ▪ Dan ja Singa. Tln. 1893. ▪ Üleüldine isamaa ajalugu I. Rakvere 1893. ▪ Vaimude vallas. Trt. 1894. ▪ Romaanlik kosimine ehk karistav kihlvedu. Trt. 1894. ▪ Elu tormid. Riia 1897. ▪ Sala lehed Räbala Hansu eluraamatust. Jurjev 1897. ▪ Priiuse ja isamaa eest. Jurjev 1903. ▪ All-ilma saladused. Jaava tulemägedelt. Jurjev 1903. ▪ Jaava. Trt. 1911. ▪ Valge vanne. Trt. 1912. ▪ Saarepiiga. Trt. 1927. ▪ Valgus hommikust. Trt. 1929. ▪ A. Saali Valitud Kirjatööde Kogu I—VI. Trt. 1926—1936.

II. O. Urgart, A. Saal 70-aastane. EKirj. 1931, nr. 6—7, lk. 305—311, 367—373. E. Koemets, Kolonialismiprobleemist Andres Saali loomingus. KKirj. 1961, nr. 5, lk. 267—278. ▪ E. Koemets, Saja-aastane Andres Saal. Lng. 1961, nr. 5, lk. 784—789.

J. Järv

I. Lillekimbukene. Trt. 1873. ▪ Itaalia tõetunnistaja, Filoteo Giordano Bruno. Tln. 1884. ▪ Vallimäe neitsi. Tln. 1885 (II tr. Trt. 1906; III tr. Trt. 1908). ▪ Mehised mehed. Tln. 1889. ▪ Inimesesoo häätegijad. Tln. 1890. ▪ Joomise katk ja võitlemine tema vastu.

Tln. 1890. ▪ Ilm ja elu I—IV. Tln. 1890—91. ▪ Ristitütar. Tln. 1891 (II tr. 1892). ▪ Võitluste tormis, ehk uus Robinson. Tln. 1891. ▪ Sõnumed hukatuse ja õnnistuse teelt. Tln. 1891. ▪ Karolus. Tln. 1892. ▪ Vaenlane sõbra näol. Tln. 1892. ▪ Tunne iseennast! 1895. ▪ Meie seltside lõbuasjust. 1895. ▪ Kari ja karjased. 1909. ▪ Kas elu või surm? 1910. ▪ Naisterahvas süüpingis meeste ees. Moskva-Tartu 1912.

II. K. Kääri, Romaani žanritunnustest ja esimese eesti romaani küsimusest. KKirj. 1960, nr. 1, lk. 1—15.

Üldist

I. J. Jung, Kodu-maalt I—IX. Trt. 1874—1879. ▪ F. Wilhelm, Martin Lennep. Kodumaa Kalender 1881 aasta peale. Trt. 1880, lk. 16—36. ▪ Markus Kaljju [J. Johanson-Pärna], Jaaku Miinat. Valgus 1882, nr. 25—28. ▪ Anette Kruus, Isamaa tütar. Trt. 1883. ▪ [G. E. Luiga,] Kuldsel ajal. EPost. 1883, nr. 10—12. ▪ G. E. Luiga, Ohakad. Võõrsil leidnud. Isamaa Kalender 1886. a. peale. Trt. 1885, lk. 12—23 ja 46—60. ▪ J. K[under], Jumala kuju. Trt. 1885. ▪ G. E. Luiga, Muruneid. Meelejahutaja 1886, nr. 16—18. ▪ K. A. Hermann, Auulane ja Ülo. K. A. Hermanni Kasuline Rahva-Kalender 1887 aasta tarvis. Trt. 1886, lk. 1—25 (raamatuna Trt. 1887). ▪ G. E. Luiga, Abikaasa ustavus. Isamaa Kalender 1888 aastaks. Trt. 1887, lk. 3—31. ▪ J. Kõrv, Luigemäe Olli. Valgus 1887/88 (raamatuna Tln. 1893). ▪ E. Aspe, Anna Dorothea. Olevik 1891, nr. 27—29 (raamatuna Trt. 1927). ▪ A. Kitzberg, Libahuint. Olevik 1891, nr. 50—51; 1892, nr. 1, 3, 4. ▪ A. Kitzberg, Maimu. Trt. 1892 (II tr. 1893, III tr. 1911). ▪ M. Reisson, Elanikud Tubastemäel. Valguse lisaleht 1892, nr. 22—32. ▪ M. Reisson, Kaitse-ingel. Tln. 1893. ▪ Hugo ja Tekla. Tln. 1893. ▪ A. Rühka, Tannior. Jurjev 1900.

II. A. Annist, Muinsusromantika osast Eesti arengus. — Raamatu osa Eesti arengus. Trt. 1935, lk. 81—97. ▪ A. Palm, Ärkamisaja olustiku- ja ideeproosa ning ajalooliste jutustiste osatähtsus rahva elus. — Raamatu osa Eesti arengus. Trt. 1935, lk. 125—183.

E. Nirk, XIX sajandi ajalooliste jutustuste ühiskondlikust funktsioonist. — Laias laastus. Tln. 1957, lk. 171—194. ▪ S. Issakov, Dekabristid ja eesti ajalooline jutustus XIX sajandi lõpul. KKirj. 1961, nr. 11, lk. 648—662.

XIV peatükk

OLEVIKUAINELINE JUTUKIRJANDUS

Üldpilk proosa olukorrale. 1880-ndail aastail võib eesti algupärases proosakirjanduses täheldada nihkeid asjalikuma elukujutuse suunas. Et romantism meie kirjanduses üldse oli jäänud võrdlemisi taltsaks ja talupoeglikult kaineks, siis ei tähendanud üleminek realistlikumale elukujutusele järske hüppeid ega ägedaid võitlusi, vaid toimus algul üsna märgatamatult. Rahvusliku liikumise kõrgaja paatos oli 80-ndate aastate keskel vaibumas. Kas otsesõnaliselt või õhukese jutukoorega varjatult rahvusliku liikumise loosungeid propageeriv publitsistlik laad oli proosaski oma aja üle elanud. Endisest rohkem sugenes ajaviitelise iseloomuga jutukirjandust, mis ei seadnud enda ette suuremaid ühiskondlikke ülesandeid. Vanema jutukirjanduse sentimentaalsevõitu esitusmaneeri hakkas kõigutama humoristliku vaatlemisviisi sissetung. Asjalikuma ja tõetruuma kujutuse tekkimist võib märgata mõnedes nihetes, mis toimusid süžee ülesehituses. Kui 60—70-ndail aastail tavaliselt kõik jutud lõppesid õnnelikult — hea päris võidu ja kuri leidis karistuse, peategelased abiellusid ning jõudsid jõukale järjele —, siis nüüd tuleb ette ka teistsuguseid lahendusi. Nii mõnelgi puhul ei suudeta eluraskusi võita ning jutt lõpeb nukra akordiga; alati ei lähe autori sümpaatia osalistel õnneks teineteist leida ja mõnikord osutub ka armastatu halvaks, väärituks inimeseks. Rohkem tähelepanu pöörasid jutukirjanikud seejuures tegelaste hingeelu jälgimisele: ei lepitud üksnes autoripoolse kinnitamisega, vaid järjest rohkem kasutati kaudse iseloomustamise vahendeid. Tihti on jäetud lugejale võimalus tegelase käitumise järgi otsustada tema tunnete ja elamuste üle.

Psühholoogilise külje lähema jälgimise taotlus tõi kaasa jutustuste pikenemise; kirjeldamise ja refereeriva jutustamise kõrval said suurema osatähtsuse dünaamilises arengus kujutatud pildid oma üksikasjalikkuses. Järjest rohkem ilmus romaani tunnustele läheneva kompositsiooniga pikemaid jutustusi: J. Pärna «Must kuub» (1883), M. Põdderi «Bob Ellerhein» (1884), J. Kõrvi «Kindel eesmärk» (1885), E. Vilde «Teravad nooled» (1885) ja «Musta mantliga mees» (1886), E. Aspe «Ennosaare Ain»

(1888). Jutustuse ülekasvamine romaaniks toimus ka minevikku kujutavates proosateostes. J. Järve «Vallimäe neitsit» (1885) ongi märgitud esimese eesti romaanina. Igatahes on 80-ndad aastad eesti romaani sünniajaks.

Laienes ka teoste aineala ja tüüpide ring. Tihti kandus jutustuste tegevuskohtki üle Eestimaa piiride — «Bob Ellerheina» ja «Ennosaare Aini» nimitegelased siirduvad Moskvasse, «Teravate noolte» kangelane Aratov alustab Peterburis ja rändab Rooma, Chr. Kannikese jutustuse «Eksiteel» tegevuskohtadeks on peale Eestimaa Peterburi ja Karlsruhe, «Kindla eesmärgi» peategelane Tõnu Konrat käib oma tõusuteed Riias. Talupoegadest ja mõisarahvast tegelaste kõrval omandavad järjest suurema osatähtsuse eesti soost haritlased (üliõpilased, koduõpetajad, arstid, advokaadid) ja käsitöölised; mitmes E. Aspe jutus tutvustatakse meremehi, J. Kõrv pakub juba välja eestlasest kapitalisti.

Hoogsalt suurenes jutukirjanduslik toodang, tunduvalt kasvas algupärandite osatähtsus. Raamatute tiraažid olid endiselt väikesevõitu, seevastu hoopis laiemalt levis algupärane proosakirjandus ajalehtede kaudu, mis kiiresti kandsid mitmetuhandelistes tiraažides jutustusi rahva sekka. 80-ndail ja 90-ndail aastail oli eesti ajalehtede arv üsnagi suur, enamasti tõid nad oma joone all järgnevaid tõlkelisi või algupäraseid jutustusi ning romaane. Suurematel ajalehtedel («Olevik», «Virulane», «Valgus», «Postimees», «Sakala») olid veel ulatuslikud lisalehed, mis peaasjalikult täidetigi kirjandusliku materjaliga. Enamasti olid need lisad küljendatud nii, et neid võis eraldi raamatuteks kokku köita; kuid ka ajalehti endid koguti ning säilitati lugemisvarana. Ajalehe loetavus sõltus õige suurel määral sellest, milliseid kirjanikke õnnestus tal enda ümber koondada. Nii andis «Postimehe» veergudele palju külgetõmbavust E. Vilde talendi sära, peale toimetaja K. A. Hermanni avaldasid siin oma töid ka Chr. Kannike ja M. Põdder, osalt samuti E. Aspe, K. Krimm ja A. Kitzberg. Tuumakas oli «Oleviku» kirjanduslik osa, kus avaldati rohkesti Juhan Liivi jutte, aga ka A. Kitzbergi, E. Aspe ja teiste teoseid. «Sakala» lisalehes ilmusid Juhan Liivi varasemad proosapalad ja K. Krimmi tähtsamad jutustused. «Virulase» veergudel on avaldatud E. Vilde varasemaid töid ja J. Järve teoseid, «Valgus» tõi algupäranditest peamiselt toimetaja J. Kõrvi jutustusi. Mõnevõrra avaldati eesti autorite proosat ka ajakirjades («Meelejahutaja», «Oma Maa», «Laulu ja mängu leht», «Linda»), kuid ajalehtedega võrreldes jäi nende osatähtsus siiski väikeseks.

Ajakirjanduse laienemine mõjus kaasa ka kirjameeste arvu suurenemisele. Ajalehtede kirjanduslikes lisades ja jutunurkades kerkisid esile järjest uued nimed, kes tõlketööde sekka avaldasid ka mugandusi ja jäljendusi (tihtipeale algupärasusele pretendeerivate alapealkirjadega «Jutt Eesti rahva elust» või «Eesti jutt»). Enamasti on sääraste kirjatööde autorid — M. Tõnisson, J. Otstavel, J. Kruus, P. Grünfeldt ja paljud teised — peatselt unustuse hõlma langenud.

Jaan Jõgever (1860—1924), kes töötas Tartus pedagoogina, rahvakoolide inspektorina ja tsensorina, on keeleteaduslike kirjutiste kõrval avaldanud iseloomuliku pealkirjaga jutustuse *«Ärkamisel»* («Oma Maa» 1884, raamatuna 1899). Selleski katkendliku esitusviisiga ja sündmusrohkes teoses jätkatakse nii ideestikult kui ka stiililt Jakob Pärna laadi: siin on rohkesti õnnetusi ja õnnelikke ärapääsemisi, siin esineb eesti soost mõisnik, jutustus lõpeb kolmede pulmadega ning peategelased tõotavad «Eesti asja edendada». Tolle romantilise maneeri ületamist näitavad J. Jõgeveri kaks lõpetamata ning käsikirja jäänud pealkirjata romaani, milles on kohati päris huvitavalt kujutatud Tartu olustikku ja üliõpilaste elu möödunud sajandi lõpul.

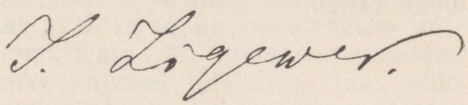

Palju kirjutanud autorite hulka kuuluvad kaks küllaltki nimekat ja mitmekülgset kultuuritegelast — K. A. Hermann ja M. J. Eisen, kes värsside kõrval on trükki andnud ka rohkesti proosat. K. A. Hermannilt on peale ajakirjanduses avaldatud jutustuste kirjandusturule jõudnud proosaraamatud *«Uudisjutud»* (1895), *«Lapse mälestus ja teised algupärased jutud»* (1896) ning *«Rikka ja vaese pulmad»* (1898). Üldiselt jätkas ta Jakob Pärna laadi: primitiivsed jutustused külaelust lõpevad traditsioonilise õnneliku lahendusega, kus voorus pärib võidu ja vaene saab rikkaks. Säärase kujutusmaneeri iseloomulikuks näiteks on Hermanni jutustus «Kaks noort meest» («Laulu ja mängu leht» 1890), kus õnneliku lõpu jaoks lastakse külapoiste tüliobjektiks olnud neiul isegi surnuist üles tõusta.

M. J. Eiseni produktiivsus on lausa üllatav: koos tõlketeostega on ta välja andnud umbes kakssada raamatut, millele lisandub veel rohkesti kirjutisi ajakirjanduses, kalendrites ja koguteostes. Valdava osa Eiseni proosaraamatutest moodustavad rahvajuttude publitseeringud ja töötlused. Neist väljaannetest on kirjastatud sageli kordustrükke, nii et Eisen kujunes XIX sajandi lõpul ja XX algul kõige viljakamaks rahvaraamatute väljaandjaks. Tema töid on trükitud peale Tartu ka Tallinnas, Nar-

vas, Viljandis, Paides ja Riias, osalt on ta raamatud ilmunud anonüümselt või varjunimede (Mag. Aleksander Nooli, Dr. Ise, A. Maine) all. Rahvaluule publitseerimise kõrval on Eiseni algupärastel juttudel üpris tagasihoidlik koht tema kirjanduslikus produktsioonis. Kõige erksama mulje jätavad *«Naljajutud»* (1883), mille kolm humoorikat lugu on Vilde noorpõlvetööde eelkäijad. Tihti on aga Eiseni jutud Jakob Pärna laadis primitiivsed ja didaktilised lood, mis jutlustavad karskust. Niisugused on tema raamatukesed *«Tartu saladused ja Tallinna mehe juhtumised»* (1891), *«Kihvtiandjad»* (1901), *«Kolm jutukest»* (1901) jt. Huvitavamad on rahvapärased lood kaugemast minevikust, milliseid muu materjali kõrval leidub kogumikes *«Vahepalukesed»* (1903) ja *«Kaim»* (1905).

Täiesti omalaadse kujuna pälvib äramärkimist eestlasest misjonär Hans Tiismann (1829—1886), kes aastail 1865—1868 oli viibinud Aafrikas (praeguse Keenia ja Tansaania aladel) ja avaldas hiljem suurelt osalt algupärase raamatu *«Ahvrikamaa õis ehk ühe Ahvrikamaa Galla neitsi Pauliine Fathme õnsad elupäevad»* (1882). H. Tiismann oskas araabia ja suaheeli keelt ning oli ilmselt ka galla keele tundja; raamatus toodud kirjeldus galla rahvast ja tema elust — muide üldse esimene maailmas — näitab autori humaanset suhtumist. Terava hukkamõistuga kujutab ta araabia orjakaupmeeste poolt korraldatud inimjahte ja neegrite julma kohtlemist. Niisugusena võib H. Tiismanni raamatut pidada teatavaks ühenduslüliks J. Jürisoni reisikirjelduse ja A. Saali kolonialismivastaste tööde vahel.

Maximilian Põdder

Elukäik. Kauemat aega oli Valgutast pärinev Jaak Põdder kooliõpetajaks Viljandimaal Kolga-Jaani kihelkonnas. Siin Võisiku mõisa maa-alal Paala (Põltsamaa) jõe alamjooksul Rõikal ja metsade keskel Meleskis asus üks tolle aja suurimaid tööstusettevõtteid Eestis — Peterburi kaupmehe C. F. Amelungi klaasi- ja peeglimanufaktuur. Ettevõttel oli juba XIX sajandi teisel veerandil neljasaja töölise ümber ja töölislaste tarvis oli Rõikal omaette kool. Selle kooli õpetaja Jaak Põdderi seitsmenda ning viimase lapsena sündis 1. juulil (vkj. 19. juunil) 1852 poeg, kellele pandi nimeks Moritz Maximilian (neist kahest nimest tuli tarvitusele ainult viimane).

Alghariduse sai Maximilian kodus isalt; aastail 1867—1873 õppis ta Tartu gümnaasiumis, mille lõpetas kuldmedaliga. 1873. a. sügisel astus M. Põdder Tartu ülikooli, kus õppis algul (nähtavasti uskliku ema soovil) teoloogiat, mille vahetas peagi arstiteaduse vastu. Selle kõrval kuulas ta ülikoolis ka kirjanduse, keeleteaduse ja bioloogia loenguid. Tartus sõbrunes M. Põdder Leipzigist tagasijõudnud M. Veskega, kes kujunes väikese-

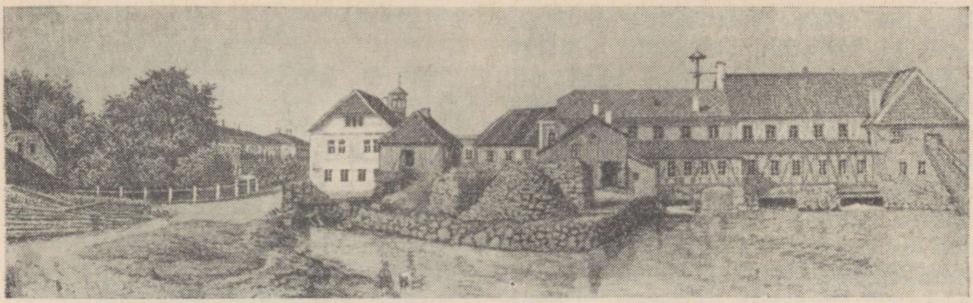

Rõika klaasivabrik (*W. Stavenhageni jooniselt*)

arvulises eesti üliõpilasperes juhtivaks kujuks. M. Veske mõjul sai ka M. Põdderist rahvusliku liikumise radikaalse suuna pooldaja, samuti juhtis vanem kaaslane teda vene eesrindliku kirjanduse rikkuste juurde.

Kuid ülikoolis sattus M. Põdder ka buršielu atmosfääri ning oma elurõõmsa iseloomu tõttu hakkas tudengitele omastest prasseldustest osa võtma. Alkoholi kurjasti pruukimise ja majandusliku kitsikuse tõttu katkesid 1876. aastal M. Põdderi ülikooliõpingud ja ta pöördus tagasi isakoju Rõikale. Omal käel püüdis ta jätkata keeleteaduse õppimist ning luges loodusteaduslikke teoseid; peale kirjanduse paelusid teda kunstidest veel joonistamine ja muusika. Andekust avaldas ta ka keeleteaduse vallas, koostades sõnaraamatuid ja grammatikaid. M. Põdderi peamiseks tegevusalaks ja leivateenimise vahendiks kujunes tõlkimine; teda võib pidada esimeseks eesti kutseliseks tõlkijaks. Selle kõrval tegutses ta koduõpetajana ja kirjamehena, olles muide Jakobsoni «Sakala» üks aktiivsemaid kaastöölisi.

1881. a. sügissuvel tegi M. Põdder reisi Venemaale, külastas Peterburit ja Moskvat ning viibis üle kuu aja Kolomnas. Moskva eluga tutvustas kirjameest lähemalt ta vanim vend Karl Adolf Põdder, kes oli seal üle paarikümne aasta kontoriametnik. Tuginedes venna jutustustele ja kasutades oma vahetuid muljeid Tartu üliõpilaselust, Moskva seltskonnast ning koduõpetaja ametist, kirjutas M. Põdder 80-ndate aastate algul oma kõige esileküündivama teose «Bob Ellerhein» (ilmus «Sakalas» 1884), mis EKmS-i võidupeol 1888 krooniti II auhinnaga. Teos pidi seejärel ilmuma ka raamatuna, kuid millegipärast jäi see kavatsus teostumata.

Aastail 1882—1885 tegi M. Põdder kaastööd peamiselt «Eesti Postimehele», kuid ka «Sakalale». Ta võttis aktiivselt osa EKmS-i tegevusest (1878. aastast alates): pidas seltsis kõnesid, oli kirjanduskomisjoni liige ja kuulus aastail 1885—1887 seltsi juhatusse. M. Põdder oli üks tähtsamaid M. Veske ajakirja «Oma Maa» kaastöölisi, avaldades selles väljaandes mitmesuguseid artikleid ja lühijutte. Aastail 1886—1896 tegi

ta kaastööd eeskätt «Postimehele», kuid ta kirjatöid ilmus ka «Sakalas». 80-ndate aastate lõpul oli M. Põdder kasvatajaks H. Treffneri gümnaasiumi pansionaadis; rahutus koduõpetaja- ning kirjameheametis möödusid ta järgnevadki aastad. Heades suhetes oli M. Põdder selle progressiivse intelligentsi rühmitusega, kes andis välja radikaalset ajakirja «Rahva Lõbuleht» ning koguteoseid «Lõbu ja teadus».

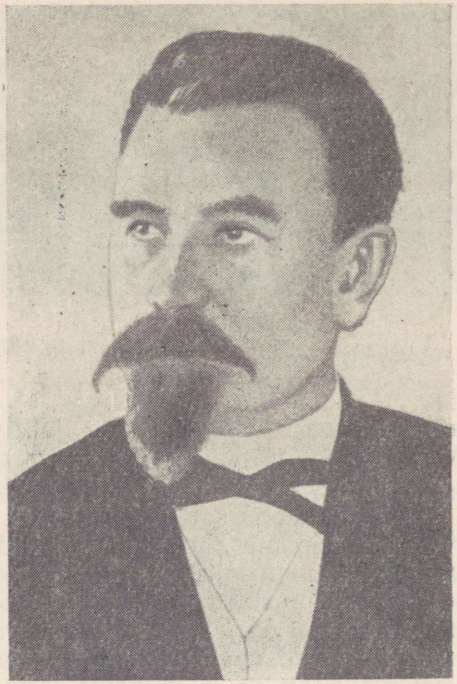

Sajandivahetusel M. Põdder abiellus kauemat aega Saksamaal elanud guvernandiga ja asus elama Tallinna; sooritanud prantsuse keele õpetaja eksami, oli ta elu lõpuni õpetajaks J. Umblia koolis. Kuid ka see elumuutus ei suutnud tuua põhjalikku pööret kirjamehe saatusesse, alkoholi kuritarvitamine ruineeris ta tervist ning põhjustas majanduslikku viletsust. M. Põdder suri 15. (vkj. 2.) oktoobril 1905 Tallinnas südamerabandusse ja on maetud Rahumäe kalmistule.

Jutulooming. Nagu teisedki selle aja kirjamehed, alustas M. Põdder oma kirjanduslikku tegevust ajalehtede joone all. «Eesti Postimehe» kaastöölisena hakkas ta selle «Jututoas» avaldama lühijutte. Mõned neist ulatusid kõrgemale keskmisest joonealusejutust selle poolest, et autor ei piirdunud üksnes mingi armastusloo lühema või pikema esitamisega, vaid riivas ka sotsiaalseid probleeme. Nii näitab ta jutus «Jonn peab olema, jonn on loodud!» («Eesti Postimees» 1882) talumeeste rumalust, kellele üks ja seesama advokaat on lubanud õigust, ässitades neid edasi protsessima ning raha kulutama. Jutustuses «Kaotatud rahapung» («Eesti Postimees» 1883) on süžee aluseks küllalt trafaretne lugu kaotatud rahakoti leidmisest, kuid tähelepanu äratab raha hukatusliku mõju näitamine ja taluinimeste psühholoogia jälgimine. Tänu aastatepikkusele tõlketööle valdas M. Põdder teistest kirjameestest paremini sõnaseadmise kunsti; ta jutud on ladusasti kirjutatud, tihti tõstab nende loetavust mõnus huumorivirve.

Tähelepandavaks edusammuks eesti proosa arenemises kujunes pikem

jutustus «Bob Ellerhein» (1884), milles M. Põdder on käsitlenud meie kirjanduses varem vähe kasutamist leidnud aineala — eesti haritlase elu. Vahetult enne «Bob Ellerheina» ilmunud J. Pärna «Mustas kuues» on küll peategelane noor eesti soost arst Juhan Visnapuu, kuid kujutatud liiga idealiseeritult ja ebausutavalt. Lähtekohalt on M. Põdderi teosel sarnasust «Musta kuuega», sest temagi peategelane on andekas ja edasipüüdlik ning rahvuslikult mõtlev eesti arst, kes lõpuks jõuab haljale oksale. Kuid kunstilise kujutuse osas astub «Bob Ellerhein» J. Pärna jutustusest mõne sammu edasi tänu sellele, et M. Põdder käsitletavat ainet palju paremini tundis ja oli ka mõneti kirjanduslikult suutlikum.

Jutustuse peategelane Bob (Robert) Ellerhein on sündmustiku algul Tartu üliõpilane, kes peab õpingud katkestama, sest tuleõnnetuse tõttu laostunud vanemad ei saa enam majanduslikku toetust pakkuda. Ellerhein saab sõbra soovitusel koduõpetaja koha Moskvasse saksa kaupmehe Runensteini perekonda, kus tekib armastus üliõpilase ja peretütre Mea vahel. Selle ilmsikstulekul kihutatakse koduõpetaja minema ja ta siirdub tagasi oma erialale, võttes arstina osa Serbia-Türgi ja Vene-Türgi sõjast aastail 1876—1878. Sõdade vaheajal lõpetab Ellerhein Tartu ülikooli ja kohtub hiljem välilaatsaretis Meaga, kellest on vahepeal isa soovil saanud salanõunik Koslovi minia. Kui aga Mea on üksteise järel matnud oma ema, mehe (see saab sõjas raskesti haavata ja poolhaigena kukub hobuselt) ja vaesunud isa, kohtab ta Berliinis uuesti doktor Ellerheina ja nüüd ei ole kahel vabal inimesel enam mingeid takistusi abiellumiseks. Edaspidi töötab Bob Ellerhein lugupeetud arstina sünnimaal, viies ellu oma noorpõlve ideaale.

J. Pärna, K. Krimmi ja Chr. Kannikese jutustustega võrdlemisel paistavad «Bob Ellerheinas» silma M. Põdderi edusammud karakterite kujutamisel. Enamik M. Põdderi jutustuse tegelasi jääb meelde elavate, omapalgeliste inimestena, olgu see siis raskepärase iseloomuga kaubanõunik Runenstein, tema kiitsakas ja närviline proua Anna, priiskav leitnant Dornheim, liigkasuvõtja juut Benjamin või upsakas balti parun de Kunkelshausen. Õige ereda kujuna kerkib jutustusest esile guvernant ning seltsidaam Vintraut, kelle vanatüdrukukarakterit on suurepäraselt tabatud. Keskse tegelastest ainukesena pole liha ja verd saanud Ellerheina armastatu Mea, kes on jäänud ilmetuks ning ebamääraseks kauniks daamiks.

Peategelane Bob Ellerhein ise on esitatud positiivses valguses, tema voorusteks on töökus, viisakus ja tagasihoidlik uhkus. Kuid täisvereliseks ning lugejat kaasakiskuvaks kangelaseks ei ole ta jutustuses saanud kujuneda, sest autor ei ole teda kuskil lasknud võitlusse astuda vastaste ja saatusega, vaid kõrvaldab kõik tõkked teelt juhuslike kokkusattumuste abil. Kangelase saatuse lahendamine säärases plaanis näitab, et M. Põdder ei ole päriselt suutnud välja jõuda realistliku kujutamise teele, vaid tugineb osalt veel ajaviitelis-sentimentaalse jutustamisviisi võtetele.

Teose kõige huvitavam osa on kolm esimest peatükki, kus käsitletakse

rahvusliku liikumise aja ühiskondlikke probleeme. Ilmekas on esimeses peatükis antud Tartu kirjeldus ja selleaegsete eesti üliõpilaste iseloomustus. Kahjuks jätab autor nii lootustäratava alguse sinnapaika, viies oma tegelase ära Moskvasse ja Bulgaariasse. M. Põdder kui rohkem lugenud ja reisinud inimene on küll J. Pärnast asjatundlikum ning detailsem ka kaugemate kohtade kujutamisel (näiteks viienda peatüki algul antud lüüriline Moskva kirjeldus), kuid Tartu olude edasiandmisega võrdset värvikust ta siin siiski ei saavuta.

Ideeliselt jätkas «Bob Ellerhein» rahvusliku liikumise demokraatliku suuna seisukohtade propageerimist. Teose teises peatükis kõneldakse täie tunnustusega C. R. Jakobsonist ja soovitakse edu tema püüetele; oma jutustusega seisab M. Põdder kindlalt Jakobsoni platvormil. «Bob Ellerhein» kritiseerib Balti erikorda ja nõuab eestlastele teiste rahvastega võrdseid õigusi. Kolmandas peatükis annab M. Põdder otse lahingu Tartu kastivaimu ja üldse Baltimaade umbse olukorra vastu: Bob Ellerheina ja Karl de Kunkelshauseni vaidlusse on koondatud kõik peamised argumendid, millega balti parunid ründasid eesti rahvuslikku liikumist. Baltlaste tüüpilise esindajana jutlustab Kunkelshausen eestlaste ümberrahvustamist ja hurjutab nooreestlasteks nimetatavaid rahvusliku liikumise eestvõitlejaid, Ellerhein aga kaitseb rahvuste ja seisuste võrdõiguslikkust, asudes demokraatlikel positsioonidel. Ühtlasi toonitatakse teoses vene rahvale lähenemise ning vene keele õppimise vajalikkust ja osutatakse neile võimalustele, mis avanevad eesti haritlastele Venemaa mõlemas pealinnas. Kirjanik näitas saksa mõisnike ja eesti rahva huvide lepitamatust ning tema jutustusest hõõgus usku eesti rahva elujõusse ja kultuurivõimelisusse. See tegi «Bob Ellerheina» kaasaegse progressiivse haritlaskonna hulgas populaarseks. Teose mõjukusele aitasid kaasa ka tema ladus jutustamisviis, hea rahvapärane sõnastus ja mõnus huumor; oma kunstiliselt tasemelt ületas jutustus teised kaasaega käsitlevad proosateosed, sellega suutsid võistelda alles E. Aspe ja E. Vilde.

Pärast «Bob Ellerheina» avaldamist polnud M. Põdder enam võimeline end pingutama suuremate algupäraste teoste loomiseks. «Omas Maas» ja «Postimehes» ilmus temalt küll aeg-ajalt lühemaid jutte, kuid enamasti ei tõuse need kõrgemale ajaviitelisest laadist. Teistest esileküündivam oma tüseda jutustamislaadi ja humoristliku sõnastusega on külajutt «Kas Tukk või Sukk?» («Oma Maa» 1884). Selles samakõlaliste perekonnanimede äravahetamisest tekkinud konfliktile rajatud loos propageerib autor Aleksandrikooli ning esitab muu hulgas ilmekaid kirjeldusi näitemüügist ja aiatööst.

Tõlketööd. Oma kirjandusliku tegevuse vältel tõlkis M. Põdder üle veerandsaja raamatu, enamasti romaane ja jutustusi, aga ka lühemaid jutte. Nende hulgas on rohkesti ajaviitelektüüri ajalehtede jutunurkade jaoks, kuid M. Põdder on eesti lugejaile kättesaadavaks teinud ka rea väärtteoseid. Kõige rohkem on ta tõlkinud saksa kirjandust, millest võiks nimetada populaarteaduslike teoste autori J. H. Campe raamatuid

Kolumbuse, Barentsi ja teiste maadeavastajate elust, kriitilise realisti W. v. Polenzi peateost, külaromaani «Püttsepa peremees» («Der Büttnerbauer») ja humoristi Fritz Reuteri romaani «Kui ma alles põllumees olin». Viimase tõlge (1901) kuulub M. Põdderi tippsaavutuste hulka ja võis teoks saada ainult asjaolude õnneliku kokkusattumise tõttu: Mecklenburgi külaelu kujutava alamsaksakeelse romaani «Ut mine Stromtid» tõlkimisele sai kirjamees asuda üksnes tänu oma naise Luise abile, kes neiupõlves oli kümmekond aastat elanud lastekasvatajana alamsaksa keelt kõneleva rahva hulgas. Võitlust balti parunite vastu ja seisusliku üheõigusluse eest aitasid toetada M. Põdderi poolt tõlgitud balti-saksa kirjaniku Th. H. Panteniuse (1843—1915) antifeodaalsed romaanid «Ühe muna pärast» («Um ein Ei») ja «Mineviku vangistuses» («Im Banne der Vergangenheit»). Ühiskondlikku nõudmist nende järele näitas seegi, et Kuramaa talupoegade elu ja parunivastast võitlust kujutav romaan «Ühe muna pärast» ilmus viie aasta jooksul kolmes trükis (esmakordselt «Sakalas» 1878) ja tema viimase trüki (1882) pealkiri «Jumala maakeses» (Panteniusel sisaldab Kuramaa jutustuste tsükkel «Im Gotteslándchen» neli teost) läks Baltimaade iroonilise nimetusena käibele ka eesti keeles.

Teiste Lääne-Euroopa maade kirjanduse tõlgetest on nimetamisväärsed J. Verne'i «Viieteistkümne aastane kapten» ja B. Bjørnsoni realistlikud külajutud.

Hinnatavaid teeneid on M. Põdderil vene klassikalise kirjanduse tõlkimisel. 1886. aastal avaldas ta «Eesti Postimehes» Puškini jutustuse «Mõisniku tütar talutüdrukuna» («Барышня-крестьянка»), millele järgnes jutustusi ja lühipalu I. Turgenevilt, G. Uspenskilt, A. Tšehhovilt ja teistelt. Esimesena tutvustas ta eesti lugejaile Maksim Gorkit, avaldades kogumikus «Lõbu ja teadus» II (1899) talurahva õigusetut olukorda näitava jutu «Kirilka». M. Põdderi suursaavutuseks kujunes L. Tolstoi epopöa «Sõda ja rahu» tõlge, mis avaldati 1898. aastal «Postimehe» joone all ja seejärel kohe ka raamatuna. Kuna samal ajal ilmus Jakob Kõrvi tõlkes «Sõda ja rahu» ka «Valguse» veergudel, siis arenes kahe ajalehe vahel võistlus ja «Postimehe» toimetus tahtis romaani avaldada võimalikult kiiresti. Sellepärast abistasid M. Põdderit selle mahuka töö juures M. Neumann (tõlkis osa II raamatust) ja J. Tamm (tõlkis IV raamatu algupoole). Kõnesolev «Sõja ja rahu» tõlge ületas oma tasemelt märksa J. Kõrvi oma ning oli selle aja tõlketegevuse väljapaistvaim saavutus. Üldse oli M. Põdderist kujunenud sajandi lõpuks kõige võimekam tõlkija.

M. Põdderil oli keelteannet, peale vene ja saksa keele oskas ta hästi ka prantsuse keelt. Rõikal elades tegeles ta 80-ndate aastate algul innukalt vene-eesti sõnaraamatu koostamisega, kuid ei leidnud sellele kirjastajat. 1884. aastal avaldas ta *«Lühikese vene keele grammatika»* ja töötas pikemat aega ulatusliku *«Saksa-Eesti sõnaraamatu»* kallal, mis ilmus pärast autori surma 1906. aastal.

M. Põdder astus eesti kirjandusse andeka ja paljutõotava autorina, kes oma jutustuses «Bob Ellerhein» toetas rahvusliku liikumise demo-

kraatlikku tiiba ja viis edasi eesti proosakirjanduse arengut realismi suunas. Suured teened on tal eesti tõlkekultuuri tõstmisel, eriti vene kirjanduse väärtteoste kättesaadavaks tegemisel eesti lugejaile. Tööga sõnaraamatute koostamisel aitas ta kaasa tõlkimiskultuuri taseme kindlustamisele edaspidisekski.

Jakob Kõrv

Elukäik ja ajakirjanduslik tegevus. Jakob Kõrv pärineb Kodavere kihelkonnast, kus juba tema vanaisa Kondrati Tõnu oli Kokora vallas Paapsi külas jõukas rendiperemees. Viimase poeg Märt läks paari Leeninimelise tüdrukuga ja 3. detsembril (vkj. 21. nov.) 1849 sündis neil Kondrati talus poeg Jakob. Mudilasena emata jäänud Jakob kiindus eriti vanaisasse, kes jutustas talle Kaval-Antsu ja Vanapagana lugusid ning muinasjutte. Kirjamees ise meenutas: «Sakstest teadis minu vanaisa ikka pentsikaid ja rumalaid ehk kerglasi tükka rääkida. Usust ja Jumalast ei rääkinud ta iial sõna.» Seevastu oli aga isa Märt väga jumalakartlik, teadis piiblist iga sõna ning seletas pühakirja ka lastele. Säärases kahe maailmavaate vasturääkivuses kasvas Jakob üles. Ehkki ta usuasjus andis õiguse isale, jäi muus tema eeskujuks vanaisa. Poisi esimeseks lektüüriks oli piibel, kuna isa teda ilmalike raamatute ligi ei lasknud. Hiljem aga sattus Jakobi kätte Kreutzwaldi «Maailm ja mõnda», edasiseks lektüüriks kujunesid «Perno Postimehe» ja «Talurahva Postimehe» köited.

Pärast kohalikus külakoolis käimist õppis Jakob Kõrv kolm aastat Kodavere kihelkonnakoolis. Seejärel tegi ta ära vallakooliõpetaja eksami ning oli kuus aastat Alatskivil Haapsipea külas koolmeister. 1874. aastal siirdus J. Kõrv Tartu, et ülemkooliõpetaja eksami vastu valmistuda. Ta võttis tunde J. Kunderilt ja kreiskooliõpetajalt K. Masingult, täiendades end peamiselt saksa keele ning kirjanduse alal, ja luges pedagoogilisi teoseid. Kuid eksami tegemisest ei saanud asja: J. Kõrvi haridus oli vähene ja tal puudus püsivus süstemaatiliseks õppimiseks. Huvid olid üpris laialivalguvad: ta jälgis ülikoolis vabakuulajana prof. Teichmülleri filosoofialoenguid, huvitus selle kõrval Lääne-Euroopa kirjandusest, hakkas soome keelt õppima, kogus rahvaluulet, uuris aianduse- ja agronoomiaraamatuid. Laiahaardeliste harrastustega oli ju ka M. Veske, kelle juures J. Kõrv Tartus mõnda aega korteris oli.

Pööranud selja õpetajakutsele, katsus J. Kõrv õnne kirjamehena. Keelte õppimise otstarbel oli ta K. Masingu juhatusel Puškini «Kapteni tütre» tõlkinud saksa ja eesti keelde; eestikeelne tõlge ilmus mõne aja pärast (1879) pealkirjaga «Pealiku tütar» ka trükis. Kuid Kõrvi esimesed raamatud olid trükimusta näinud juba paar aastat varem, kui ilmusid tõlkelised teosed «Asujad Kaanada metsas» ja «Vene-Türgi sõda 1877». Tõlketööde avaldamist jätkas ta ka järgmistel aastatel; neist väärivad nimetamist

N. Gogoli «Kasaka-hetman Taras Bulba» ning Krummacheri ja Herderi rahvaluulealane teos «Mõistukõned ja luule jutustused» (mõlemad 1880).

M. Veske viis Kõrvi Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi ja Eesti Kirjameeste Seltsi. Viimases valiti ta varsti eestseisuse liikmeks. Põllumeeste seltsis sai ta aga palgalise kirjatoimetaja koha, kus tegutses 1881. aastani. Sellal andis ta välja ka kaks aianduse käsiraamatut.

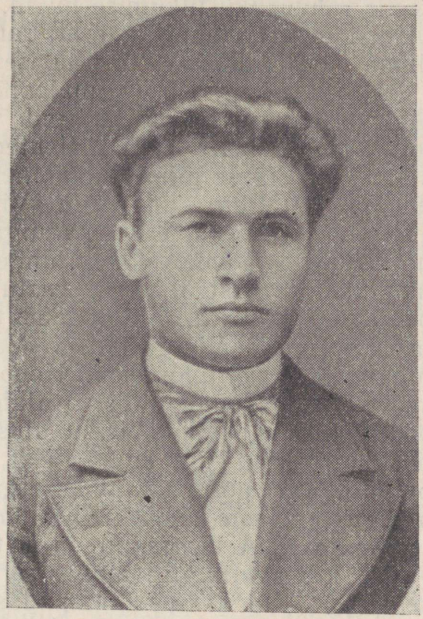

Eesti haritlastel (M. Veske, H. Treffner, enne Rakverre minekut ka J. Kunder jt.), kelle hulgas Kõrv Tartus liikus, olid head suhted ülikooli vene keele ja kirjanduse professori Pavel Viskovatoviga. Oma poliitilistelt vaadetelt oli viimane reaktsionäär ja panslavist, kes aitas ellu viia tsarismi reaktsioonilist poliitikat ülikoolis. Talle oli slavofiilsete ringkondade poolt ülesandeks tehtud Tartus venestusele pinda valmistada, milleks ta kasutaski oma sidemeid eesti haritlastega. M. Veske ja K. Masingu kaudu sattus Viskovatovi mõjualuseks ka Kõrv, hakates propageerima siirdumist apostlikku õigeusku ning koostööd tsaarivõimudega.

Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi sekretärina sai Kõrv tuttavaks C. R. Jakobsoniga ning hakkas 1880. aastal «Sakalale» kaastööd tegema. Järgmise aasta hakul kutsus Jakobson Kõrvi Viljandisse ajalehe abitoimetajaks. Jakobsoni ootamatu surma järel kinnitati Kõrv «Sakala» vastutavaks toimetajaks ja tema nime all (kuigi teiste isikute toimetatuna) ilmus see 1883. a. lõpuni. Kõrvil oli hea võimalus jäädagi oma aja kõige menukama ajalehe toimetajaks ning küllap hiljem lehte ka omandada. Kuid nähtavasti majanduslikel kaalutlustel pidas ta paremaks osta Rakvere haridusseltsilt «Kalevipoeg» ajaleht «Valgus», mille ta sai kätte õige odavalt, ja hakkas 1882. a. maikuust alates seda välja andma. Algul kavatses Kõrv küll pärast «Valguse» käimasaamist «Sakala» toimetajaks tagasi minna, kuid ei leidnud endale sobivat asemikku «Valguse» juurde. Ka tekkis tal lahkhelisid Jakobsoni pärijatega. 1882. a. lõpul viis Kõrv «Valguse» Rakverest üle Tallinna.

Jakobsoni viimase aja abilisena päris Kõrv teenimatult ka osa suure rahvamehe autoriteedist ja omandas nõnda eesti ajakirjanduses kohe kaaluka koha; tema «Valgus» leidis rohkesti lugejaid. Oma ajalehes väl-

jendas Kõrv võrdlemisi ebamäärast, kuid siiski «Sakalale» lähedast programmi; väljaastumistega Balti erikorra, saksa mõisnike ja ka luteri usu vaimulike vastu leidis ta algul rahva hulgas poolehoidu. Kuid hiljem, eriti 1887. aastast alates muutus «Valgus» Aleksander III reaktsioonilise poliitika ülistajaks ja tsaristliku rahvaste rõhumise toetajaks. J. Kõrv reetis rahvusliku liikumise huvid, jutlustades kõige selgrootumat allaheitlikkust tsaarivõimule ja eesti rahvuse kadumist ning kutsudes üles siirduma «keisri usku» (mida ta ise ei kavatsenudki teha).

Ajalehes nägi Kõrv esmajoones tuluallikat ning selle suurendamiseks olid talle kõik vahendid head. Peamisteks konkurentideks pidas Kõrv teiste mõjukamate eesti ajalehtede toimetajaid K. A. Hermanni, A. Grenzsteini ja J. Järve ning hakkas nende vastu võitlema. Kõige ohtlikum tundus talle J. Järv, kuna selle «Virulane» asus Tallinnas. Olles hea sõber Tallinna tsensori J. Truusmanniga ning tihedates suhetes Eestimaa kuberneri vürst S. Šahhovskoiga, õnnestus Kõrvil kõrgemal pool varem kerkinud umbusaldust J. Järve vastu suurendada, nii et viimane sotsialismi pooldamises kahtlustatuna 1888. aastal Baltimaadelt välja saadeti. «Virulase» seismajäämisega tõusis «Valguse» tellijate arv lühikese aja jooksul tuhandelt kuue tuhandeni. Hoopis rohkem peavalu valmistasid Kõrvile suure lugejaskonnaga Tartu ajalehed. A. Grenzsteini hästi toimetatud ja populaarse «Oleviku» vastu alustas ta intriige ning pealekaebusi, kuid nendel ei olnud kuigi suurt efekti, sest Liivimaa kuberner M. Zinovjev ajas paindlikumat poliitikat ja talle ei meeldinud vahelesegamine teise kubermangu tegelaste poolt. Lakkamatut sõda pidas Kõrv «Eesti Postimehe» toimetaja K. A. Hermanni ja eriti hiljem viimasele kuuluva «Postimehe» vastu: üks avalik kallaletung järgnes teisele, tülid vaheldusid kohtuprotsessidega. Kui A. Busch omandas «Eesti Postimehe» ja tõi selle Tallinna, järgnesid ka sellele kohe pealekaebused ning survevahendid trükivalitsuse poolt.

Ajakirjanduslikus konkurentsis vahendeid valimata püüdis Kõrv samal ajal oma «Valgusele» lugejaid põnevate vereromaanidega. Aastast aastasse järgnesid lisalehes pseudoajaloolised «jutustused Kristuse ajast» ja mitmesugused seikluslood, mõnikord 5—6 järgnevat jutustust või romaani korraga. J. Kõrv ise «toimetas eesti keelde» romaanid «Ben Hur ehk Kolgata», «Josua», «Jesuiit» ja «Nena Sahib ehk mässamine Indias» (viimane ilmus näiteks 136 numbris kolme aasta kestel); veelgi rohkem läkitasid neid «Valguse» kaudu lugeja maitset rikkuma toimetaja omaksed (naine Anna, kes oskas vene ja prantsuse keelt, vend Paulus jt.). Ainult harva sattus «Valguse» veergudele väärtkirjandust — mõned W. Scott'i, J. Verne'i ja F. Cooperi romaanid ning L. Tolstoi «Sõda ja rahu».

Kuna teiste ajalehtede toimetajad olid lugejate hulgas populaarsust võitnud kui algupäraste teoste autorid, ei piisanud ka J. Kõrvile ainuüksi tõlkija mainest. Et enda kui kirjamehe võimetele tähelepanu juhtida ja rahuldada lugejaskonna soovi algupäraste teoste järele, hakkasid «Valguses» toimetaja sulest aeg-ajalt ilmuma «Eesti jutud»: «Kindel eesmärk»

(1885—86), «Kiired kosjad» (1887), «Luigemäe Olli» (1887—88), «Mehe armastus» (1889), «Öö ja koit» (1892—94). Nagu hiljem selgus, polnud küll needki kõik algupärased ning tõid loorberite asemel ebameeldivusi.

Ka muidu oli «Valgus» võrdlemisi madalal tasemel: Kõrv loobus peatselt juhtkirjade avaldamisest, õpetlikke kirjatöid ja populaarteaduslikke artikleid ilmus harva, keeleliselt jättis ajaleht palju soovida. See ei jäänud märkamata nendelegi, kes toimetajasse heatahtlikult suhtusid; nii palus M. Veske 1886. aastal ühes kirjas ka J. Kunderit Kõrvile ta puudusi näidata, sest «Valguses» leiduvat lauseid, «nagu oleks neid mõni karjapoiss kokku pokerdanud». Puhaskasust huvitatud Kõrv ei raatsinud toimetusse palgata võimekaid ja kogenud kirjamehi, vaid ajas läbi noorukitega, kellele tarvitses maksta ainult 5 rubla kuus.

Kõigele vaatamata õnnestus Kõrvil saavutada oma «kindel eesmärk» — saada ajalehe abil jõukaks. 1895. aastal tõusis «Valguse» lugejate arv juba üle 10 000. Toimetaja võis asutada uue trükikoja, osta Peipsi taha mõisa, soetada Tallinnas krunte ja kinnisvarasid, saata lapsed Šveitsi õppima. Kuid oma avaliku ja salajase tegevusega oli Kõrv sattunud vähe kadestatavasse valgusse. Olgugi et EKmS-i juhatusse kuulusid tollal juba Kõrvi mõtteosalised, sealhulgas asepresidendina J. Truusmann, ei suutnud needki maha suruda avalikkuses tekkinud meelepaha ja 1892. a. algul heideti «Valguse» toimetaja seltsist välja. Kuigi Liivimaa kuberner selle otsuse tühistas, ei olnud võimalik enam mingit lepitust saavutada ja järgnevate kaebuste ning apellatsioonide tagajärjel suleti 1893. aastal Eesti Kirjameeste Seltski.

Revolutsioonilise tõusu perioodil sajandi algul kaotas «Valgus» oma mõju ning lugejad eemaldusid temast; mäletatakse näiteks, et Narvas on töölised Kõrvi «valgeks hobuseks» kutsutud ajalehte demonstratiivselt põletanud. Senist poliitilist suunda muutes lähenes Kõrv sellal isegi oma vastastele balti sakslastele, nii et need 1906. a. linnavolikogu valimistel Tallinnas ta koguni Balti konstitutsioonilise erakonna poolt kandidaadiks üles seadsid. «Valguse» müüs Kõrv 1906. aastal K. A. Hermannile, kuid ka viimane ei suutnud kidunevat ajalehte enam elustada.

J. Kõrv elas avalikkusest tagasitõmbunud rantjeena veel mõned aastad Tallinnas, käies talviti Šveitsis oma haigeid silmi ja närve ravimas. 1912. aastal lahkus ta jäädavalt Eestist ja suri unustatuna 6. septembril (ukj.) 1916 Šveitsis Bernis Waldau närvihaigete kliinikus. Ta surnukeha põletati ja urn tuhaga saadeti kodumaale.

Kirjanduslik toodang. J. Kõrvi kirjanduslik tegevus algas tõlkimisega. Peale keskpärase või ajaviitelise kirjanduse on Kõrv omaaegsele eesti lugejale kättesaadavaks teinud kolm tähtteost vene klassikast: Puškini «Kapteni tütre», Gogoli «Tarass Bulba» ja Tolstoi «Sõja ja rahu». Erilisi eeldusi tõlketööks Kõrvil polnud, ta vene keele oskus oli liiatigi puudulik. Keele õppimise otstarbel tehtud «Kapteni tütre» tõlge on üsna konarlik, rohkete ebatäpsuste ja suurte kärbetega, kuid Puškini esimese eesti keelde tõlgitud proosateosena oli sellel siiski teatav tähtsus. «Sõja ja

rahu» tõlkimise ajaks olid Kõrvi võimed ja oskused tublisti edasi arenenud (tõenäoliselt abistas kirjameest selles töös tema naine), kuid ka Tolstoi epopöa tõlge sisaldab omajagu lihtsustamisi ja ebatäpsusi.

Oma kirjandusliku tegevuse algusaastatel on Kõrv rohkesti tegelnud rahvaluulega, mille vastu äratas tema huvi juba lapsepõlves vanaisa oma pajatustega. M. Veske innustusel ja eeskujul hakkas ta oma Tartu-päevil rahvajutte koguma, huvitudes eriti Vanapagana-lugudest. Alates 1877. aastast, kui Kõrvist sai EKmS-i liige, pidas ta seltsis mitmeid ettekandeid rahvaluulest ning avaldas rahvajutte seltsi aastaraamatutes. 1881. aastal ilmus talt kogumik *«Eesti-rahva muiste-jutud ja vanad-kõned»*, mis sisaldab Kalevipoja-muistendeid ning peamiselt näkkidest ja vetevaimudest pajatavaid jutte. Kõrv jätkas seega kirjanduslikult töödeldud rahvajuttude publitseerimist, mida oli alustanud Kreutzwald. Peamiselt on ta avaldanud Kodavere kihelkonnast üleskirjutatud rahvajutte; selle kõrval on ta töödelnud ka mõningaid kirjandusest ammutatud süžeesid. Muinasjuttudest on mitmeid ka hiljem korduvalt lugemikes ja mujal trükitud. 1886. aastal avaldas Kõrv «Valguses» veel jututsükli «Kaval Ants ja Vanapagan», mille kogumisega ta oli pikemat aega tegelnud ning mis sisaldab kõik tähtsamad selle juturingi rahvapärased lood.

Aastail 1885—86 ilmus «Valguses» (raamatuna 1888) jutustus *«Kindel eesmärk»*, milles Kõrv kujutab talupojasoost tegelase rühkimist «haljale oksale». Jutustuse peategelaseks on kärneripoiss Tõnu Konrat, kellest pärast mõisnikuga tülliminekut saab Riias ehitustööline, peatselt aga töödejuhataja, siis äriosanik ning hiljem koguni juba miljonär. Kogu oma elu on Tõnu silme ees pidanud kindlat eesmärki — saada rikkaks — ning vahendeid valimata ta selle saavutabki. Vanas eas pöördub ta tagasi kodukohta, soovides omandada saksa parunilt mõisat ning naita oma poega mõisniku tütrega. Noored — Tõnu poeg Johannes ja parunipreili Thereese — ei suuda aga end jõhkra rahasunni alla painutada ning isade vaenu tagajärjel tekib nende vahel vastastikusest meeldimusest hoolimata konflikt. Alles aastaid hiljem, kui Thereese on saanud pärandi ja sellega vääranud Tõnu Konrati majandusliku sunni, toimub nii noorte kui ka vanade vahel leppimine ning pulmad saavad teoks.

Jutustus väärib tähelepanu Tõnu Konrati tüseda kuju pärast, milles oli mõndagi uudset eesti proosas. Selle tüübi loomisel on autori silme ees seisnud ta vanaisa ja tõsieluline lähtealus on tegelasele andnud rohkem liha ja verd. Oma rahakultuse ja jõhkra hoolimatusega erineb Tõnu Konrat aga märksa J. Pärna ja M. Põdderi kangelastest, kelle ülesrühkimised toimuvad enamasti siiski mingite ülevamate ideaalide saatel. Tõnu Konrat oma rahajumaldamise ja mõisnikule kättemaksmise motiiviga on juba Mogri Märdi otsene eelkäija. Jutustuse lõpul on Tõnu Konrat täielikult omandanud ekspluataatorliku mõtteviisi; ta poeg leiab isegi, et isa «mõisnikumaks oli saanud kui mõnigi mõisnik».

Kuid Tõnu Konrati tüübi ilmekusest hoolimata ei ole «Kindlast eesmärgist» kujunenud veel päriselt realistlikku teost. J. Pärna juttudega

võrreldes on «Kindel eesmärk» küll mõneti tugevama psühholoogilise koega ja ta on vaba «Musta kuue» autori imalast religioossusest, kuid sellegi poolest on ka Kõrvi jutustuses õige rohkesti ebausutavust, kujutuse hõredust ja lamedust. Ka Tõnu Konrati rikastumise käigu kujutamisel jääb paljugi ebaveenvaks, tõepäraste detailide asemel peame tihti leppima pelga kinnitusega. Suuresti soovida jätab teose keel ja stiil. Nende puuduste tõttu andis E. Vilde «Kindlale eesmärgile» järsult eitava hinnangu, nimetades seda «Postimehe» veergudel 1888. aastal viletsaks jutuks ja armetuks tööks, mis muidugi kutsus esile terava poleemika «Valgusega».

Järgmisena Kõrvi sulest ilmunud jutustus «Mehe armastus» («Valgus» 1889) ühiskondlike probleemide vastu kuigivõrd huvi ei tunne ega püüa valgustada eesti rahvusliku liikumise ajajärku. See on psühholoogilise taotlusega jutustus, mis kujutab ennastohverdava austaja, truu naise ja halva mehe armastuskolmnurka. Nagu pisut hiljem ilmunud E. Aspe «Meremehe mõrsjas», nii on ka siin naine sidunud oma saatuse vääritu mehega, kellest ta alles mitmekordsete valusate elu õppetundide järel suudab lahti öelda. Erinevalt Aspe novellist on Kõrvi jutt õnneliku lõpuga: allakäinud mees sureb ja vabastab tee kannatlikule austajale. Suurem osa jutustuse sündmustikust toimub Peterburis, kuid nii tsaaririigi pealinn kui ka teiseks tegevuskohaks olev Tallinn teoses kuigivõrd kujutamist ei leia.

Jutustus «Öö ja koit» («Valguses» ja lisalehes 1892—94), mis kannab alapealkirja «Eesti mineviku jutt talurahva orja-aegu», on nähtavasti sündinud ajalooliste jutustuste menu mõjul. Paigutanud sündmustiku ajavahemikku 1792—1830, maalib Kõrv jutustuse algupoolel masendava pildi pärisorjuslikust külast, mis ägab saatanlikult julma paruni ikkes. Ahistatuna vastuhakanud pärisorjade poolt lubab mõisnik surmahädas nende olukorda parandada, kuid hiljem kutsub sõnamurdlikult kohale sõjaväe ja laseb vastuhaku eestvedajad läbi kadalipu ajada ning Siberisse saata. Külanoormees Henno, kelle mõrsja on langenud isanda ihade ohvriks ja enda uputanud, tapab alatu paruni ning põletab mõisa häärberi. Siitpeale jutustus nagu murdub, võttes sotsiaalsete konfliktide asemel vaatlemisele psühholoogilise probleemi: Henno koolitatud poja Villemi ja paruni tütretütre Emilie armastus peab purunema vana vaenu ja omaaegsete saatuslike konfliktide pärast. «Öö ja koit» toetab meie XIX sajandi lõpu ajaloolise jutustuse antifeodaalset suunda, kuid jääb keskpäraseks ning ebajärjekindlaks; jutustuse lõpposa maksab lõivu kiriklikule moraalile.

Vahepeal oli J. Kõrv avaldanud veel kaks jutustust, mis sattusid 90-ndate aastate kirjanduslike võitluste tulipunkti. Need on *«Kiired kosjad»* (ilmus «Valguses» 1887, raamatuna 1893) ja *«Luigemäe Olli»*. Pärast «Valguses» avaldamist saatis Kõrv «Luigemäe Olli» 1888. aastal EKmS-i sekretäri J. Jõgeveri kätte väljaandmiseks seltsi toimetistes, märkides, et see on «algupäraline, aga ühe tähtja aja pilt meie Eesti rahva elus». Nähtavasti EKmS-is kasvava Kõrvi-vastase opositsiooni tõttu «Luigemäe Olli» raamatuna trükkimine lükkus edasi; 1890. aastal saatis autor teose

Luigemäe Olli.

Kujutused Eesti minewikust,

1217–1224. a.

Kirjutanud Jakob Kõrw.

Eesti Kirjameeste Seltsi woidupidul 1890. a.

esimese auuhinnaga kroonitud.

Teistkorda trükitud.

Tallinnas.

Trükitud G. Mattiesen'i kirjadega.

seltsi IV võidupeole, kus see H. Treffneri eestvõttel krooniti I auhinnaga. Kandes säärast loorberipärga, ilmus «Luigemäe Olli» 1893. a. suvel raamatuna. Järgmise aasta algul aga näitasid «Postimees» ja «Eesti Postimees», et «Luigemäe Olli» on plagiaat prantsuse kirjaniku Chateaubriand'i teosest «Atala». Hilisem üksikasjalik võrdlemine on seda väidet kinnitanud, tõestades, et Kõrvi «algupäraline» jutt koosneb Chateaubriand'i teoste «Atala» ja «René» saksakeelse väljaande tõlkekatkenditest vaheldumisi «Atala» vabama jäljendusega; prologina on lisatud Läti Henriku kroonikale toetuv ajalooline sissejuhatus eestlaste muistsest vabadusvõitlusest. Püüdes kujusid ja sündmusi kohandada Eesti oludele, on Atala nimetatud Palleks, Chactas Olliks, indiaani suguharude asemel tegutsevad sakslased ja liivlased, krokodillide asemele on pandud hundid, jasmiinidest ja magnooliatest on saanud toomingad ning jalakad jne.

Antipaatia tõttu, mida Kõrvi vastu laialdaselt tunti, omandas säärane eeskujude ilmsikstulek kirjandusliku skandaali iseloomu. Ühtlasi näitas see, et 90-ndail aastail oli eesti kirjandus saanud täisealiseks ning seljataha jätnud ajajärgu, kus rahvuslikuks kirjanduseks arvati ka mugandusi ja tõlkeid. Mis oli lubatud paarkümmend aastat varem, osutus vastuvõtmatuks ajal, kui olid jalad alla saanud algupärase kirjanduse kõik tähtsamad žanrid. 1896. aastal lisas «Eesti Postimees» uue paljastuse, osutades, et ka «Kiired kosjad» ei ole algupärand, vaid võlgneb oma tekke prantsuse kirjaniku André Theuriet' ühele romaanile, mis oli saksa keeles ilmunud pealkirjaga «Gerards Heirat». Nii oli Kõrv kirjamehena üpris halba valgusse sattunud ja pärast 1894. aastat pole ta ka enam midagi olulist avaldanud.

J. Kõrv esindab oma jutustustega romantismilt realismile ülemineku aja kirjandust. Kuid ta jäi keskpärasele tasemele, suutmata tõusta aja-

järgu paremate proosakirjanikeni (E. Aspe, Juhan Liiv, E. Vilde). Kõrvi «algupäranditele» osaks saanud ägeda kriitikaga jõudis lõpule teistest kirjandustest laenamise ja mugandamise ajajärk eesti kirjandusloos. Oma toimetaja-tegevusega esindas Kõrv olupoliitilise ja saagitseva joone sissetungi ajakirjandusse, olles sellisena üheks tumedamaks kujuks eesti ühiskondliku mõtte ajaloos. Nii oma kirjatöödes kui ka isiklikus elus esindab ta ja paljastab tahtmatult eesti tolleaegset tõusikkodanlust, kellele endised rahvuslikud «paleused» olid saanud ainult äriabinõudeks.

Christian Kannike

Elukäik. Christian Kannike (kodanikunimega Kristian Mauer) sündis oma vanemate viienda lapsena 22. (vkj. 10.) juunil 1863 Tartumaal Äksi kihelkonnas Maramaal Käo talus. Ta isa Märt ja ema Tiina olid mõlemad pärit Saaremaalt. Christian oli terase loomuga ning näitas häid vaimuandeid, Maramaa valla- ja Äksi kihelkonnakoolis õppides sai ta hea edasijõudmise tõttu koolivalitsuselt toetust. Nooruk armastas muusikat, juba kihelkonnakoolis oli ta pasunakooris flötistiks ning oskas ka hästi orelit mängida; hiljem on ta ka oma lauludele viise komponeerinud.

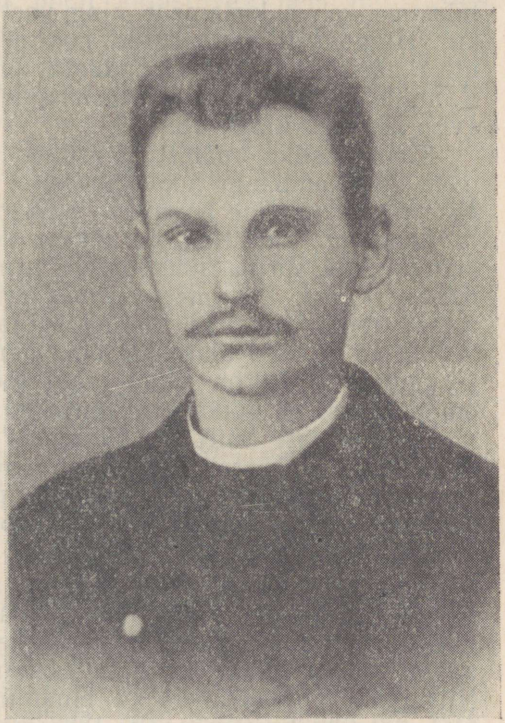

Kuna vanemail ei olnud majanduslikku jõudu poega edasi koolitada, siis pandi ta ametit õppima Tartus asuva Maramaa vallakirjutaja juurde. Siin leidis nooruk võimalusi oma teadmisi iseõppimise teel täiendada. Vallakirjutajana tegutsemiseks kutsumust tundmata siirdus noormees 1884. aastal Imavere mõisa meieriks õppima, kuid hädise tervise pärast pidi peatselt sellestki loobuma. Järgnevalt elas ta mõnda aega vanemate juures, kus kirjutas oma esimese jutustuse «Gustav ja Wilhelmine ehk surma suust leitud armuke». 1885. a.

kevadel avaldati see «Eesti Postimehe» joone all; autoriks oli märgitud Ch. Kannike ja selle, ajajärgule iseloomuliku magusa varjunime all ilmusid K. Maueri jutustused ja värsid ka edaspidi.

1888. aastal asus Kannike Tartusse ja oli algul «Eesti Postimehe», aastast 1890 alates «Postimehe» toimetuse töötaja. Nendes kahes ajalehes avaldati ka peaaegu kõik tema jutustused ja luuletused. 1888. aastal ilmusid Tartus Kannikese esimesed raamatud — jutustused *«Möldri saladus»* ja *«Tundmuste vangis»*; neile lisandusid 1890. aastal Tallinnas jutustus *«Eksiteel»* ja naljajuttude kogu *«Raamat, mida kõigil 'pole tarvis lugeda»*.

«Eesti Postimehe» toimetuses lasus kogu lehetöö Kannikese õlgadel, peale selle tegi ta veel muid kirjatöid. See suur töökoorem mõjus halvasti niigi viletsale tervisele, mida nüüd õõnestas ka tiisikus. Noore literaadi meeleolu rusus ja ta vastupanuvõimet aitas nõrgendada veel õnnetu armastus: meeliköitnud neiu kasuvanema rahaahnus sundis tagasi lükkama kehva kirjamehe ning vastu võtma jõukama kosilase ettepaneku. Hingeliselt muserdatud noormehe raskest haigusest puretud tervis ütles päriselt üles. Paar nädalat enne lõplikku kokkuvarisemist lahkus Kannike Tartust isakoju Maramaale, kus ta suri 27-aastaselt 7. märtsil (vkj. 23. veebruaril) 1891.

Kirjandusliku mälestusmärgina ilmus raamatukaupleja ning kirjamehe M. Neumanni hoolekandmisel Tallinnas 1904. aastal *«Ch. Kannikese teuste täieline kogu»* — esimene sellelaadne väljaanne Eestis.

Looming. Christian Kannikese esimesed jutustused «Gustav ja Wilhelmine ehk surma suust leitud armuke», «Äuuvõlg ehk miljonite püidmine» («Eesti Postimees» 1887) ning «Surnud ja elab» («Eesti Postimees» 1888) annavad tunnistust saksa ajaviitejutu tehnika omandamisest, ilma et need tõuseksid oma pinnalisuse ja imepäraste juhtumustega kõrgemale J. Pärna sama laadi töödest. Kannikese jutud on seevõrra omapäratud, et võiksid niisama hästi kuuluda ka mõnele teisele selle aja joonealuste täitjale. Jutustuse «Kaks venda» («Eesti Postimees» 1888) algul vilksatab juba mõningaid isiklikke tähelepanekuid mõisaelust Imaveres viibimise ajast, kuid siis pöörab autor sellegi jutu kurbade ja õnnelike juhtumuste teele ning kaotab reaalsuse pinna jalge alt.

Chr. Kannikese kirjanduslikuks õnnetuseks kujunesid autori kergekäelisus ja tema juttudele tagatud avaldamine ajalehtede joone all. Nii paistab ta aastail 1888—1889 silma harukordse viljakusega: talt ilmub üheksa jutustust, peale selle mitmeid lühijutte ja tõlkeid; ka ta 1890. aastal trükitud kahe raamatu käsikirjad on sellal tsenseerimiseks antud. Niisugune pinnapealsus ja elukujutuse umbkaudsus ei jäänud tähele panemata ka kriitika poolt: 1888. aastal ilmunud «Möldri saladuse» ajaviitelist ilmet ja eesti koloriidi puudumist arvustati teravalt ajakirjas «Oma Maa». Tõrjudes ägedalt tagasi süüdistusi võõraste ainete kasutamise kohta, hakkas Kannike järgnevalt siiski elu asjalikuma kujutamise poole püüdma. Tema varasemad jutustused on tõepoolest juurteta,

nende tegevuskohtade kirjeldused ja tegelaste iseloomustused on üldised, ilma kohaliku koloriidi ja rahvusliku omapärata. Ka ei ole autorit huvitanud sotsiaalsed probleemid, tegelased on suures enamikus varakatest seisustest ja ametitest — järjest esitatakse mõisnikke, mõisarentnikke ja -valitsejaid, metsahärrasid, kaupmehi ja suurtalunikke. Ka vaesemate kihtide esindajad — ametnikud, kaupmehesellid, üliõpilased — saavad õnnelike juhtumuste läbi või oma püüdlikkuse tõttu heale järjele. Seega jätkas Kannike J. Pärna maneeri, erinedes viimasest ainult märksa ükskõiksema suhtumisega «oma toa» propageerimisse.

1889. aastal «Eesti Postimehes» järjestikku avaldatud jutustustes «Head naabrid» ja «Kõvad kivid» astus kirjamees sammu elule lähemale, suutes juba anda mõningaid plastilisi pilte eesti külaelust. Mõlemas jutustuses kujutatakse tülitsevaid naabertalunikke ja selles võib näha rahvusliku liikumise lõhenemise teatavat vastupeegeldust. Nagu selleaegsed luuletajad, kutsub ka Kannike üksmeelele, mõistes hukka erinevate leeride kokkupõrkeid. Teiselt poolt kajastuvad neis jutustustes üsna tõepäraselt ka sajandi lõpu eesti küla kapitaliseerumisest tulenevad nähtused. Nii ehitavad jutustuses «Head naabrid» üleaedsed talunikud Kõrgemäe Jaak ja Kingu Mats mõlemad tuuleveskid ning hakkavad jahuga kauplema, kannatades vastastikku konkureerides suurt majanduslikku kahju. Kui Kingu pere tuleõnnetuse tõttu alla jääb ning on sunnitud talust loobuma ja linna kolima, siis süütab kade Kingu perepoeg korduvalt Kõrgemäe hooneid ja peab sellepärast Siberisse minema.

«Kõvades kivides» on tülitsemise ajendid rohkem psühholoogilised. Vaen saab alguse sellest, et Vedru Marie lükkab tagasi naabrimehe Kolga Juhani kosjad. Ärapõlatud kosilane tunneb end rängasti solvatuna ja hakkab ihaldatud neiut laimama. Järgnevad lõputud protsessimised heinamaa ja karja pärast, need kasvavad leppimatuks vaenuks ja muudavad tegelaste saatuse õnnetuks. «Kurb lõpp, aga — kõvad kivid ei tee head jahu...» lõpetab autor oma jutustuse. Peale mõnede ilmekate kirjelduste (eriti pulmapäeva hommikust) avaldub just selles tavapärase süžeeskeemi hülgamises realistlikumale esitusviisile üleminek. Naabrite tülitsemise kujutamisega avas Kannike ühtlasi tee ühele eesti kirjanduse meelismotiivile, millest tema järel haarasid kinni Juhan Liiv («Pahased naabrid»), K. Krimm («Uba-Kaarli poeg») ja J. Mändmets («Tont»).

Psühholoogilise vaatlusviisi süvenemist näitab ilma suuremate pretensioonideta jutustatud «Vana lugu» («Eesti Postimees» 1889), kus kaupmeheselli armastuslugu on edasi antud lihtsalt, ilma uskumatute juhtumusteta. E. Vilde naljajuttude eeskujuks võtmisest annab tunnistust «Raamat, mida kõigil pole tarvis lugeda», kuid selle huumor on verevaene, ilma särtsakuse ja lopsakuseta.

Kannikese luuletusi on tema eluajal ainult paarikümne ümber «Postimehes» avaldatud. Teostekogu sisaldab üle poolesaja luuletuse; neid on rohkemgi olnud, kuid käsikirjad on pärast autori surma kaotsi läinud.

Värsisepana on Kannike sajandi lõpul eesti luules vohanud epigonismi tüüpiline esindaja. Tüütuseni halab ta väga üldsõnalistes ja varjundivaestes salmides õnnetust armastusest, kirjutab sekka mõne lillelise looduspildikese ning paaril juhul tuletab meelde ka ilusat isamaad. Isikupärase laadini jõudmata ei suuda Kannike lugejas elamust tekitada, kuigi traagilise saatusega noor autor ise arvatavasti mõndagi motiivi on sügavalt läbi tundnud. Suhteliselt kõige mõjukamaks osutub tema traditsioonikohane värsivormiline testament «Mind matke»:

Mind vaiksesse metsa matke,
Kui ükskord suren ma;
Mu kalmu-künkakest katke
Te halja muruga.

Ja kalmule pange ehteks
Üht lille kasvama,
Et õrnasti seal ta õitseks,
Siis hingan rahuga.

Küll laulab siis metsa kohin,
See tume kurblik heal,
Ja lehtede vaikne kahin
Mul uinumiseks seal.

Ja lilleke koidu ajal
On kastes kalmu peal;
Ta õitseb mu risti najal
Ja nutab — nutab seal.

Kaarel Krimm

Elukäik. Kaarel (Karl) Krimm sündis 28. (vkj. 16.) juulil 1863 Kodavere kihelkonnas Alatskivi vallas Naelavere külas Tõnni talu rentniku pojana. Ta õppis aastail 1872—1874 Naelavere külakoolis ja aastail 1874—1879 Kodavere kihelkonnakoolis, kus tema õpetajaks oli kirjamehekalduvustega J. Jürgenstein (Lill). Ühel ajal Krimmiga õppisid kihelkonnakoolis kirjandushuvilised õpilased Jakob Liiv ja Anton Jürgenstein, kelledest esimene kirjutas juba sellal salmikuid. Pärast kihelkonnakooli lõpetamist käis Krimm vene keele omandamise eesmärgil koos Nina küla venelastega Tartus kalu müümas. Soov oli edasi õppida, kuid isa kehvuse tõttu ei saanud ta enam kuhugi õppeasutusse astuda. 1883. aastal tegi Krimm Tartus Hollmanni seminari juures ära vallakooliõpetaja eksami ja sai 1884. a. sügisel Väike-Maarja kihelkonda Uniküla mõisa kirjutajaks ja koolmeistriks (sealt Pandiverre siirdunud Jakob Liivi asemele). 1885. a. kevadel lahkus K. Krimm Unikülast, kuna ta valiti sama kihelkonna Koonu-Ärina koolmeistriks ning vallakirjutajaks; hiljem ajas ta ka Kaarma valla asju.

Väike-Maarja ümbruskonda oli tollal koondunud salkkond kirjamehi ja siin hakkas kujunema nn. Väike-Maarja parnass. K. Krimm oli tihedas läbikäimises Jakob Liivi ja P. Jakobsoniga, nad arutasid omavahel uusi värsse ja rahvusliku liikumise küsimusi ning sõitsid suvel aeg-ajalt külla ka Rakveres elavale kreiskooliõpetajale ning «Meelejahutaja» toimetajale J. Kunderile. Sellel perioodil kirjutas Krimm oma ainukese raamatu «Saatuste ja vale vangis» ning jutustuse «Armu paleused».

1887. aasta kevadel ja suvel viibis K. Krimm koos Jakob Liiviga vene keele oskuse täiendamise eesmärgil Novgorodi lähedal Kruzino ale-

vis. 1889. aastal siirdus ta Väike-Maarjast Pärnumaale Halliste kihelkonda Kaarli valla kirjutajaks. Noorusaegade ja armastatu meenutuseks avaldas kirjamees sama aasta sügisel «Postimehes» luuletuse «Tuttav tee». Sellele vastas samas ajalehes Alatskivi neiu Mari nime all Jakob Liiv ja nõnda sugenes kahe luuletaja vahel üle aasta kestnud omapärane poeetiline «armuvaidlus».

Hallistes asudes sai K. Krimmist agar «Sakala» kaastööline ja lühemat aega elataski ta end Viljandis ajakirjanikutööst. Hiljem, 1893. aastal, sai temast koosseisuline toimetuseliige, kelle õlgadele langes tegelikult kogu «Sakala» kirjutamise ja toimetamise raskus, sest vastutav toimetaja J. Peet oli sellal raskesti haige; sama aasta sügisel kinnitati Krimm ka ametlikult «Sakala» teiseks vastutavaks toimetajaks. Kui J. Peet 1893. a. lõpul suri tiisikusse, sai Krimmist «Sakala» ainutoimetaja. Selles ametis ei suutnud ta aga kuigi kaua vastu pidada ja oli sunnitud 1894. a. algul «Sakala» juurest järjest rohkem tunda andva haiguse tõttu lahkuma. Krimmigi tervist laastas kopsutiisikus (millesse ta võis nakatuda oma eelkäijalt), kusjuures seisukorra halvenemist soodustasid ebakorrapärane eluviis ja kalduvus alkoholi pruukida.

Viljandist siirdus Krimm 1894. a. veebruaris Kadrina kihelkonda Undlasse oma noorema venna, vallakirjutaja A. Krimmi juurde, et «end värskes õhus ja rahus kosutada». Tervise parandamine oli aga hiljaks jäänud ja K. Krimm suri 30-aastasena Undlas 29. (vkj. 17.) mail 1894. Maetud on ta kodukohta Alatskivi surnuaiale.

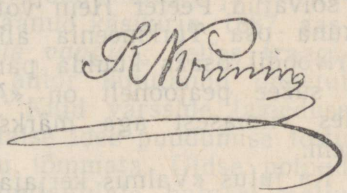

Looming. K. Krimmi eluajal ja hiljemgi on teda peetud esmajoones luuletajaks, kuid tegelikult on 80—90-ndate aastate kirjanduse üldpildis hoopis olulisema tähtsusega tema proosateosed. Krimmi kirjanduslik tegevus algas jutustusega «Kadunud esimene armastus», mille ta kirjutas veel Alatskivil viibides ja mis ilmus 1884. a. lõpul «Eesti Postimehes» (sealsamas olid pisut varem avaldamist leidnud ka tema esimesed värsid). Ainet oli algaja kirjamees ammutanud omaenda elust; teose

algupoolel on kujutatud autori noorusarmastust ja selle hääbumist, kuna tegelaste hilisem kohtumine uues olukorras ja õnnelik lõpp abiellumise näol on juba kirjandusliku fantaasia saadus. Lähtumine isiklikest mälestustest on jutustusele andnud lüürilise koe ja elulise usutavuse, kuigi kunstiliselt kujunduselt on teos veel abitu. Kohati elustab esitusviisi tagasihoidlik huumor.

Järgmine jutustus «Ärmu paleused» (ilmus 1885. a. sügisel «Eesti Postimehe» 15 numbri joone all; lõpp jäi millegipärast avaldamata) näitab juba märksa arenenumat esitusviisi ja suuremat kompositsioonivilumust mitme süžeeliini kasutamise ja piltide üksikasjaliku väljamaalimisega. Siingi kujutab Krimm talle hästi tuntud keskkonda ja elamuste ringi — tegevus toimub Peipsi-äärse rannaküla taludes ja Tartus, teose sisuks on võrdlemisi keeruka intriigiga armastuslugu. Jutustus «Ärmu paleused» on iseloomulik kui realismile ülemineku aste. Külaelupildid on enamasti joonistatud asjalikult, kuid armastussuhete kujutamisel langeb autor veel tihti kulunud literatuursusse, milles võib märgata saksa väikekodanliku ja sentimentaalse proosa mõju.

Et K. Krimm juba sellal otsis teed realismile, näitab ka tema artikkel «Eesti algupäralisest kirjandusest» («Virulases» 1886). Ta astus välja rahvusliku ja rahvaliku kirjanduse eest ning leidis, et kirjandus peab oma ainet võtma kaasaja rahvaelust, kuid tegelikkuse ilustamata peegeldamise nõudeni ta siiski veel ei jõudnud.

Järgnevas kirjanduslikus tegevuses taandus K. Krimmi teostes 90-ndate aastate algul armastusteema ainuvalitsus ja leidsid pinda sotsiaalsed motiivid. Jutustuses «Ära tungi!» («Postimehe lõbulisa» 1890) saavad armastajate ühenduse takistajaks seisuslikud vaheseinad: talupoegliku päritoluga mõisakirjutajale ning kirjamehele tehakse härraste poolt halastamatult selgeks, et ärgu püüdku säärane tungida aadliseltskonda. Jutustuse lõpplahendus on oma olemuselt traagiline: alandatud ja solvatud Peeter Hein võtab oma südamevalu lahutamiseks vabatahtlikuna osa Turkmeenia alistamise sõjaretkest ja talle langeb alles surivoodil osaks kuulda parunitütre armuavaldust. Nii ideeliselt kui ka süžee peajoonelt on «Ära tungi!» Juhan Liivi «Varju» eelkäija, olles viimasest aga märksa pealiskaudsem ja tundetoonilt romantilisem.

Ka jutus «Valmis kerjaja» («Sakala» 1891) on juba sotsiaalsed suhted ja materiaalsed probleemid olulised. Pillava eluviisiga mõisavalitseja ei saa enam õhata «armu paleustest», vaid kaalub rikka pruudi kosimist, et oma varalisi vahekordi joonde ajada. Kuigi jutt tüürib sedapuhku õnnelikule lahendusele, ei ole lõpp enam sentimentaalselt lääge, vaid ärapõlatud kosilase vastuvõtmise võimalusele ainult vihjatakse. Jutustatud on «Valmis kerjaja» võrdlemisi konspektiivselt ja värvitult.

Selleaegses kirjanduses laialt levinud roosat lillekeelt ja pealetükkivat moraliseerimist naeruvääristas Krimm parodeeriva jutuga «Isevärki romaan» («Sakala» 1891).

K. Krimmi tähtsaim ja ka mahult ulatuslikem teos on jutustus «Uba-Kaarli poeg» («Sakala» 1892). Siit on muide Uba-Kaarli nime laenanud oma näidenditegelasele A. Kitzberg, kes Pöögle kohtukirjutajana oli sellal Krimmi lähedaseks naabriks. Teos näitab lähenemist realismile. Seda on autor ka teadlikult taotlenud — vastuseks lugejate küsimustele kirjutas ta «Sakalas»: «Mis nüüd jutu sisu külge puutub, siis on tema kirjutaja enesele kangeste kohuseks teinud, ainult elu juurde jääda. Kõik, mis igapäevasest tööst, toimetusest ja mõtlemisest unistuse tiivul ülesse tahab lennata, saab uksest välja visatud». Materjali on Krimm ammutanud kodukandist Alatskivilt, kasutades prototüüpidena Uba-Kaarliks hüütud kandimeest ja oma noorpõlvearmsamat Kiisa Marit.

Uba-Kaarel on vaesevõitu talupoeg, aga iseloomult uhkeldaja, ärpleja ning riiukukk. Saare talu rentnikuna ei saa ta läbi jõuka Üleoja Mihkliga, kuid naabrimeeste laste Jakobi ja Leena vahel hakkavad arenema õrnemad suhted. Kui Jakob lubab Üleoja Leenal trahvita tagasi viia kinniaetud lehma, peksab Uba-Kaarel poja vaeseomaks. Kodunt lahkunud Jakobist saab naaberkihelkonnas rikka Võllamäe talu eeskujulik sulane, kelle vastu hakkab huvi tundma peretütar Selma. Kuuldused sellest ulatuvad Üleojale ja armastajate suhted on sassis ka kaua aega pärast Jakobi naasmist kodutallu, mis on Uba-Kaarli haiguse tõttu alla käinud. Hiljem vahekorrad siiski selginevad ja Jakobist saab Üleoja peremees.

Jutustus on huviga loetav, Krimmi eelmistest teostest märksa tihedama koega ja ilmekate karakteritega; teistest eredamad on Uba-Kaarli ja Võllamäe Selma kujud. Oma laadilt on «Uba-Kaarli poeg» lähedane Juhan Liivi ja J. Mändmetsa jutustustele. Stiililt aga on teos ebaühtlane, kõrvuti asjaliku jutustamisviisi ja tüsedate kõnekäändudega leidub ka maitsetust ning läägust.

Peale proosateoste on K. Krimm avaldanud ajakirjanduses ja kalendrites umbes sada luuletust, teist nii palju on jäänud käsikirja. 1887. aastal ilmus tema ainuke raamat *«Saatuste ja vale vangis»*; selles traagilisi sündmusi kuhjavas poeemikatsetuses on autor kujutanud õnnetut armastuslugu, mille aine pärineb Alatskivilt. Kuid värsside lameduse ja ilmetuse, veel rohkem aga elulise ja aktuaalse idee puudumise tõttu ei suutnud teos enesele kuigivõrd tähelepanu tõmmata. Üldse polnud Krimmil eeldusi tolle perioodi arvukate salmitagujate hulgast palju esile tõusta, ta oli luuletajana veel täielikult pseudoromantilise poeesia võtete kammitsais. Peamiselt laulab ta loodusest ja armastusest ning see temaatiline kitsus oli üks põhjusi, et ta värsid (mis oma tundesisult ja sõnastuse tasemelt ei jää palju maha näiteks Jakob Liivi omadest) kuigivõrd mõjule ei pääsenud. Kui Krimm mõnikord püüabki oma loodusmotiividele tugevamat filosoofilist allteksti anda (näiteks luuletuses «Tiik»), jääb ta ometi liiga abstraktseks ja loiuks. Enamik ta luuletusi on tundehõredad, kuid mõnikord on tal siiski korda läinud elamust sugestiivsemalt sõnastada, näiteks laulus «Kevadel»:

Käib kena kevade läbi maa
Ja ärkab unest lilleke, õis;
Ta päeva paistel lööb puhkema,
Rind imelist igatsust täis.

Nüid tasa kohiseb metsas puu,
Seal õiskab ööpik kuis õisata võis;
Tal rõõmu laulust on kõlamas suu,
Rind imelist igatsust täis.

Kui vaatab õisi mul õnnis silm
Ja kuulan, kui ööpik meil õiskamas käis,
Siis kurb ja õnnestav paistab mul ilm, —
Rind imelist igatsust täis.

K. Krimm on rõhku pannud vormikultuurile ja teinud otsinguid mitmes suunas. Juhan Liivist varem on ta silprõhulistelt värsimõõtudelt püüdnud üle minna aktsenteeruvale süsteemile. Rohkesti on Krimm kirjutanud sonette. 1892. aastal ilmus «Sakala Lisas» koguni 15 üksteisega sonetipärja tähtsamate reeglite järgi seostatud sonetti pealkirjaga «Elu». Selles teoses on Krimm püüdnud esitada filosoofilisi mõtteid inimelu arengukäigust ja väljendada noore põlvkonna vaadete lahkuminekut vanemate seisukohtadest, kuid liiga raskeid tehnilisi nõudeid esitava vormi tõttu ei ole ta suutnud tervikuna anda kaasakiskuvat ja ilmekat mõttearendust.

Kaarel Krimmi looming kujutab endast romantismilt realismile ülemineku astet, oma jutuloomingus oli ta Juhan Liivi otsene eelkäija. Vähem pakub ta luuletajana, jätkates epigoonlikku laadi, uusi teid leidmata. K. Krimmi umbes kümne aasta jooksul sündinud looming kuulub õigupoolest tema kirjandusliku kujunemise aega; võimalik, et ta oleks välja jõudnud tähelepanuväärsemate saavutusteni, kui haigus ja varajane surm poleks tema loomingulist teed nii lühikeseks kärpinud.

Jakob Martin Sommer

Elu ja tegevus. Jakob Martin Sommer sündis 22. (vkj. 10.) novembril 1860 Rakvere kihelkonnas Uhtna vallas Sillal koolmeistri perekonnas; ta vanemad olid pärit Tormast. Esimese kooliõpetuse sai ta isa käest ja õppis siis kolm aastat Pikaristil Viru-Nigula kihelkonnakoolis, mille lõpetamise järel sai sealsamas abikoolmeistriks. 1878. aastal tegi Sommer vallakoolmeistri eksami ning läks koolmeistriks Viru-Jaagupi kihelkonda Põlulasse. 1879. a. kevadel siirdus ta sama kihelkonna teise serva Tudusse, kus suvel õpetas Tudu klaasivabriku tööliste lapsi ning talvel oli koolmeistriks vallakoolis.

1878. aastast alates oli Sommer EKmS-i liige ja võttis osa seltsi tegevusest, esinedes kõnedega ja kogudes rahvaluulet. Noorest kool-

meistrist kujunes J. Hurda üks virgemaid ning innukamaid korrespondente, kes juba üksnes Viru-Jaagupi kihelkonnast pani kirja üle 200 rahvalaulu. Samal ajal sai temast ka «Sakala» kirjasaatja.

1880. aastal sooritas Sommer Tallinnas eraalgkooliõpetaja eksami ja oli seejärel koolmeister Viru-Jaagupi kihelkonnas Roela vallas. 1882. a. kevadel loobus ta koolitööst ning asus elama Tallinna, kus kirjutas ja tõlkis jutte ning andis tunde, tegi kaastööd «Eesti Postimehele», «Postimehele» ning «Olevikule». Ühtlasi oli Sommer agar seltsielu edendaja, juhatas laulukoore ja tegeles näitemängu arendamisega «Lootuse» seltsis. Et nii laulukooridel kui ka näiteseltskondadel oli puudus repertuaarist, siis tõlkis ta näidendeid ning kirjutas ka ise naljamänge ja korraldas lauluvara, millest ta hiljem välja andis kaks kogumikku. 1883. a. sügisel oli Sommer lühikest aega Peterburis Jaani kiriku koolis õpetajaks. 1884. a. suvel käis ta koos teiste «Estonia» seltsi esindajatega Soomes Jyväskylä laulupeol, mille muljed avaldas hiljem raamatuna *«Teekond Soome laulu pidule»* (1885). 1884. a. sügisest alates oli ta koduõpetaja Kose kihelkonnas Rookülas Nõmmemõisas, kus jätkas usinalt rahvaluule kogumist. Õppevaheaegadel elas ja tegutses Sommer Tallinnas. 1887. aastal avas ta seal oma kaheklassilise pansionaadiga poeglaste-kooli, mis valmistas ette gümnaasiumidesse ja reaalkoolidesse astumiseks. Erakooli pidas Sommer 1890. aastani, mil teda tabas närvihaigus. Paari aasta jooksul paranes tervis siiski sedavõrd, et Sommer võis jälle pedagoogina tööd saada Peterburi eesti koolis. Peatselt asus ta uuesti Tallinna, kus kirjutas oma paremad jutustused «Alide», «Eeva õun» ja «Hiline päike».

Hoolimata Sommeri suurest töökusest ja paljudest ametitest kimbutas teda tihti majanduslik viletsus. Alatine võitlus leiva pärast murdis kirjamehe tervise enneaegselt. 1895. aastal jäi Sommer uuesti vaimuhaigeks

ning paigutati haiglasse, kus ta haigushoos lõpetas oma elu 27. (vkj. 15.) detsembril 1897.

Looming. J. M. Sommeri kirjanduslik tegevus algas 80-ndate aastate hakul. 1882. aastal avaldas «Eesti Postimees» ta esimesed jutud «Jaan ja Leena» ning «All kaevanduses». Järgnevatel aastatel ilmus Sommeri sulest pidevalt raamatuid — tõlkejutustusi, algupäraseid jutte, lühinäidendeid, lastekirjandust. Ta ühevaatuslikud näidendid *«Kihlatud»* ja *«Varemete keskel»* (mõlemad trükitud 1884. aastal) on humoristliku sisuga ning kirjutatud lavanõudeid silmas pidades. Ka Sommeri lasteraamatud — neist *«Kuldsed Jõulu pähklid»* (1889) sai EKmS-i neljandal võidupeol II auhinna — on ladusad ja lastepärased, kuid osalt võõrastele eeskujudele toetuvad ning kirikliku vaimuga.

J. M. Sommeri esimese perioodi jutustustest väärib teatavat tähelepanu *«Ära müüdud Pulma kuub»* (1883), mis kajastab rahvusliku liikumise ideesid. Sündmustik algab sellega, et parun kihutab kohalt minema koolmeister Hannus Õiglase, kuna viimane loeb «Sakalat» ja peab selle üle kõnesid. Ent seda huviäratanud konflikti kõrvale jättes hakkab autor teiste tegelaste abil arendama trafaretset armastuslugu, mis lõpeb suure mõisa ostmisega. Jutustuse lõpupoolel mõistetakse hukka Tallinna kadakasakslust, propageeritakse eesti laulukoore ning loodetakse väljaastumistes Balti erikorra vastu toetust Vene keskvalitsuselt. Teoses leidub asjalikke kirjeldusi, kuid kompositsioonilise laialivalguvuse ja karakterite pealiskaudse joonistuse tõttu jääb ta siiski vähepakkuvaks. Sommeri järgmised jutustused *«Kihlasõrmus»* (1888), *«Võrgutuse paelad»* (1890) ja *«Õnnetusest õnnele»* (1892) esindavad ajaviitelist laadi ega tõstata olulisi probleeme.

Vesteline toon ja naiivne õpetlikkus kipuvad domineerima ka jutustuses *«Alide»* (1893), mille kohta E. Vilde oma retsensioonis humoristlikult märkis: «Ostku «Alidet» noored neiud 16—19 aasta vanaduses! Nad leiavad temast kombelikku õpetust ja oma jagu lõbu.» Jutustus kujutab eestlannast guvernandi elu Moskvas, kus neiul lastakse kiiresti võita sealsete meeste südameid ja saada mitmeid abieluettepanekuid. Koduõpetaja olukorra kujutamisel on Sommer detailirikkam kui M. Põdder «Bob Ellerheinas». Selles jutustuses leidub omas laadis meeldejääv karakter — pööraselt armukade ja usufanatismist haaratud poola krahvinna Josephine Kljukowska, kelle heitlikku meelt ja ägedat temperamenti on õnnestunult kujutatud. Seevastu krahv Kljukowski ei usu millessegi ja tunnistab jumalakummardamist vaid praktilistel kaalutlustel, kuna kirikuvastasus oleks takistuseks karjäärile. Ent nii krahviperekonna kiriklikes vahekordades kui ka üldse kõrgema seltskonna kommete kujutamisel ilmneb mitmeid möödalaskmisi, mis on tulenenud vastava keskkonna ebapiisavast tundmisest.

Märksa kindlamini tunneb Sommer end Virumaa külaolustikus, nagu tõendab tema järgmine jutustus *«Eeva õun»* (1893), mis on autori kõige arvestatavam teos. Selles jutustatakse Veskimetsa talu kasutütrest

Tiinast, kellele meeldinud perepoeg Priidik on läinud kaugetele meredele. Aastad aga kaovad ja Veskimetsa perenaine tahab kasutütart mehele panna. Tiinat ihkab naida joodik ning äge noormees Peet Riiv, kes saadab oma isamehena kosjakaupa tegema keskealise peremehe Toomas Maripuu. Viimane kosib aga Tiina endale. Maripuu on haritud ja laia silmaringiga talumees, ta on üks «Kalevipoja» seltsi asutajaid ning mõisnike vastaseid, ka muidu igati sümpaatne inimene, kuid Tiinale meheks natuke vana. Pealegi on Tiina pulmadeks isakoju saabunud Priidik. Vihane Peet vihjab Tiina ja Priidiku suhetele ning äratab üles Maripuu armukadeduse, mistõttu abikaasade elu muutub põrguks. Asi läheb selleni, et Tiina uinutab oma mehe jäädavalt unerohuga. Peet omakorda tahab Priidikut maha lasta, kuid tabab Tiinat ning läheb vangi, Priidik kaob tagasi meredele.

Suurelt jaolt areneb sündmustik loogiliselt, tegelaste vahekorrad on tõepäraselt joonistatud. Ainult jutustuse lõpplahendus tulistamise appivõtmisega tuleneb silmanähtavalt kirjaniku tahtest moraalikäskude vastu eksinud tegelasi tingimata teose lehekülgedel karistada. Mõneti ebamääraseks jääb ka Tiina karakter; tema puhul pole kirjanik küllalt ette valmistanud sääraseks meeleheitlikuks sammuks nagu mehe mõrvamine. Kõige huvitavam karakter teoses on Maripuu, ka Veskimetsa pererahvast on meeldejäävalt iseloomustatud.

Autori viimane jutustus *«Hiline päike»* (1895) kujutab juba eesti mõisnikku. Kuid seegi pole Sommerit huvitanud kui sotsiaalne nähtus, vaid ta on piirdunud oma tegelaste armastusvahekordade käsitlemisega. Vanatüdrukust mõisaomanik Minna ja tema hiline armastus noore mõisavalitseja Jakobi vastu on kujutatud huvipakkuvalt, teised tegelased kipuvad jääma skemaatiliseks.

J. M. Sommeri teosed üldiselt ei püüa tõstatada ega lahendada suuri ühiskondlikke probleeme. Talle on omane teatav ajaviiteline laad, kusjuures siiski ei saa eitada mõnesuguseid realismi sugemeid. Kunstilise kujutamise osas tegi Sommer läbi ilmse arengu, ta viimastes jutustustes on rohkem plastilisi elupilte ja psühholoogiliste nüansside tabamist, kuid J. Pärna omaga sarnanevast jutuskeemist ta päriselt siiski ei vabanenud.

Elisabeth Aspe

Elukäik. Elisabeth Aspe elu on seotud Pärnuga. Tema isa Madis Aspe oli pärit Pärnu lähedalt Sauga vallast. Kavatsedes saada koolmeistriks, õppis ta Eametsa kirjutuskoolis tuntud rahvavalgustaja Abram Holteri juures. Sealsamas omandas hariduse ka kirjaniku ema Mari, kes oli Holteri õetütar. Koolis saadud äratuse tõttu valitses Aspe perekonnas rahvuslik vaim ja suhtuti eitavalt tollal laialt levinud kadakasakslusse.

Sauga mõisnik von Gerstfeldt ei lubanud Madis Aspet teise valda õpetajaks minna, vaid rakendas ta tööle oma mõisas kirjutaja, aidamehe

Elisabeth Aspe.

ja kiltrina. Hiljem läks Aspel siiski korda asuda Pärnu. Algul ta rentis endale väikese veski, varsti ostis Vana-Pärnu ja Sauga valla piiril Tallinna maantee ääres asuva sae- ja jahuveski koos suure krundiga. Sauga jõe Pärnu jõkke suubumise kohas asunud veskikoht ühendas endas küla võlusid linnaelu mugavustega ning oli idülliline kodu. Möldri elujärg kujunes jõukaks, abielu oli kooskõlaline ja lasterikas. Kuid kümnest järeltulijast suri seitse noores eas; eriti traagiliseks kujunes Aspe peres 1858. aasta, kui kevadtalvel sai kalmuliseks järjestikku kolm last.

15. (vkj. 3.) detsembril 1860 sündisid abielupaarile kaksikud tütred, kellele pandi nimedeks Elisabeth ja Caroline (viimane suri mõne päeva

pärast). Elisabeth kasvas üles koos vanema õe Tiio Marie ja noorema õe Catherinega; 1869. a. taud röövis vend Hindriku (Heinrichi), kes oli oma andekusega gümnaasiumis silma paistnud ja 20-aastaselt trükis avaldanud ühe tõlkejutustuse.

E. Aspe vanem õde oli J. V. Jannseni juures koolis käinud ja Lydia Jannsenilt tunde võtnud. Üldse olid Jannseni ja Aspe perekond sõbralikus vahekorras. Algteadmised saigi Elisabeth vanemalt õelt, kes õpetas teda nii saksa kui ka eesti keeli lugema.

Aspe peres valitses kultuurne õhkkond. Möldrimajas oli suur eestikeelne raamatukogu, mille põhivara oli päritud A. Holterilt, ja seda täiendati pidevalt. Loeti eesti ajalehti ja raamatuid, lauldi emakeelseid laule. Madis Aspe käis ka Tartus esimesel üldlaulupeol, peatudes endise pärnulase J. V. Jannseni juures; ta sai tuttavaks J. Hurda ja teiste rahvusliku liikumise tegelastega ning tõi rohkesti rahvuslikku vaimustust Pärnu kaasa. Hiljem aitas M. Aspe Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi asutada ning võttis osa muudest seltskondliku elu avaldustest. Teisele üldlaulupeole 1879. aastal sõitis pereema koos kolme tütre ja väimehega. Elisabethile kujunes see üheks kõige mälestusväärsemaks sündmuseks tema noorpõlves.

Kümneaastaselt pandi Elisabeth Pärnu kõrgemasse tütarlastekooli, kus enne teda olid õppinud L. Koidula ja L. Suburg. Koolis jõudis Elisabeth hästi edasi, ta oli kaasõpilastest laiema silmaringiga, tähelepanu äratasid ka ta kirjandid. Kuigi õppetöö koolis oli täiesti saksakeelne ja -meelne, säilitas tütarlaps oma kodu tõttu rahvusliku vaimu. 1878. aastal oli E. Aspe lõppklassis, kuid õpetajaeksam jäi tegemata; vanemad ei tahtnudki oma tütart teenima panna, vaid nägid temas veskikoha pärijat. Järgneva aja kohta märgib kirjaniku päevaraamat, et see oli «ilma teenistuse ja leiva mureta, vanemate majas, ja vanemate lahke valve all», aga seejuures ka üksildane, «ilma lõbuta ja väheste kohustustega». Tundes enda elust eemalejäämist, igatses neiu tööd ja pääsemist «teiste inimeste sekka», kuid vanematest ei raatsinud lahkuda.

Käis küll õige mitmeidki kosilasi, kuid need tavatsesid takseerida kõigepealt veskit ja saekaatrit ning Elisabeth andis neile korvi. Tundlikule loomusele ja elujõust pakatavale neiule olid need pettumused valusad, ta kaldus lohutust otsima religioonist, kavatses kord isegi diakonissiks minna.

Neiuaastail hakkas E. Aspe järjest rohkem jõudu rakendama kirjatööle. 17-aastaselt oli ta alustanud päeviku pidamist; selle lehekülgedele on aeg-ajalt sugenenud ka saksakeelseid salmikuid, milles on jälgitud saksa klassikalise luule eeskujusid. 1880. aastal saatis ta esimesed sõnumid «Eesti Postimehele». Soovides kaasa aidata rahvuslikele üritustele, tõlkis E. Aspe saksa keelest W. Jenseni ajaloolise novelli «Karin von Schweden» ja annetas selle honorari (40 rubla) Eesti Aleksandrikoolile (teos ilmus hilinemisega 1883. aastal). Järgnevalt tõlkis ta saksa naiskirjaniku W. Heimburgi religioosse novelli «Ja rahu maa peal», mis

ilmus 1881. a. «Eesti Postimehes» ja leidis toimetaja A. Grenzsteini heakskiitu. Sellele järgnes samal aastal juba esimene algupärane jutustus, mis kandis Koidula ühe varasema jutustusega ühesugust pealkirja — «Enne ukse lukutamist». Ka hakkas E. Aspe eestikeelseid luuletusi kirjutama. A. Grenzstein pidas noore ja tagasihoidliku kaastöölisega kirjavahetust, õhutades ja julgustades teda intensiivsemale tegevusele. 1882. a. juulis käis E. Aspe Vändras Kurgjal, kus teda C. R. Jakobsoni perekonnas lahkesti vastu võeti ning kus ta tutvus mitme silmapaistva rahvusliku liikumise tegelasega.

Elu isakodus muutus aga aasta-aastalt ahtamaks: ei olnud kokkupuuteid uute inimestega, vähe oli muljeid ja sündmusi. Selle all kannatades ja tundes oma kirjandusliku arengu takerdumist, plaanitses E. Aspe kodust lahkumist; kuid ka seekord jäi võitjaks tolleaegne perekondlik mentaliteet, mis kinnistas tütarlapsed isamaja külge kuni meheleminekuni. Tagasihoidliku iseloomuga neiu ei suutnud traditsioonide jõudu murda. Pealegi oli vanem õde haige, Elisabeth pidi rohkesti vaeva nägema tema laste eest hoolitsemisega. 1886. aastal jäi halvatuks Madis Aspe, mistõttu tütar oli veelgi kindlamini kodu külge seotud. Pikkade ööde kaupa valvas Elisabeth isa haigevoodi juures ja kirjutas siin jutustused «Kasuõde», «Ennosaare Ain», «Maantee päält» ja «Meremehe mõrsja». 1887. a. lõpul jäi vähktõvega voodisse ema Mari ja suikus järgmisel kevadel surmale. Elu möldrimajas muutus veelgi kurvemaks ja üksluisemaks.

1889. a. juulis sõitis E. Aspe koos õega Tartu EKmS-i kolmandale kirjanduse võidupeole. Kuna ta jutud olid enamasti ajalehtedes initsiaalide E. A. või Elisabethi nime all ilmunud ning raamatutena välja andmata, oli E. Aspe jäänud õigupoolest vähetuntuks; ka võidupeol ei tõmmanud ta endale tähelepanu ja see tõi pettumuse. Ainult K. A. Hermanni pool võeti tagasihoidlikku naisautorit sõbralikult vastu.

Peatselt pärast E. Aspe Tartus-käiku surid teineteise järel tema isa ja õemees. Perenaisekohused langesid veel suurema raskusega Elisabethi õlule. Siiski leidis ta aega ka loomistööks, kirjutades jutustused «Anna Dorothea», «Ajalehe läbi» ja «Ilma-aegu».

Veski pidamine käis naisperele üle jõu ja nad rentisid selle välja. Lõpuks oli E. Aspe seniseist kütkeist prii ja sõitis 1891. a. sügisel Peterburi. Tagasihoidlikul provintslasel oli aga raske kohaneda suurlinna elurütmile ja sobivat teenistust leida. Lõpuks kinnitas E. Aspe kanda Peterburi lähedal nõrgaandeliste laste varjupaigas, kuid kohtas sealgi mitmeid raskusi. Varsti kutsus teda Pärnu tagasi teade vanema õe Marie haigestumisest. Perekondlikud kohustused said jälle võimust. 1892. a. novembris E. Aspe abiellus oma õemehe venna, kaupmees Heinrich Nieländeriga, kes oli juba eakas mees. Abielupaaril oli kolm last, õe surma järel tuli enda hoole alla võtta ka tema neli poega. Varsti jäi H. Nieländer ühe õnnetu ärioperatsiooni tõttu pankrotti ja tema vallasvara müüdi oksjonil. Sellele järgnes üha uusi saatuselööke: üksteise järel surid kopsutiisikusse kolm õepoega, siis õde Catherine ja abikaasa Hein-

rich. Lese majanduslikku seisukorda ahistas mehest järelejäänud võlgade maksmine. Kuid seegi polnud kõik: peatselt suri luutiisikusse kirjaniku noorim poeg, hiljem ka viimane õepoeg.

Nii kujunes E. Aspe kogu elu õigupoolest pidevaks heitluseks perekondlike kohustuste ja muredega, mis takistasid tegelikkuse mitmekülgsemat tundmaõppimist ning ahendasid kirjaniku vaatepiiri. Kuid tänu kodu rahvuslikule meelsusele, pidevale eesti ajakirjanduse jälgimisele ja rohkele kirjanduse lugemisele oli E. Aspe oma aja kohta siiski küllalt laia kultuurilise silmaringiga naine; ta tundis poolehoidu rahvusliku liikumise demokraatlikule tiivale ning mõistis hukka Balti erikorda.

E. Aspe loominguliselt aktiivsem periood oli õieti üsna lühike — oma peamised teosed andis ta 80-ndate aastate lõpul ja 90-ndate algul. Hiljem, tingituna isikliku elu raskustest, oli tema kirjanduslik esinemine üksnes episoodiline. Kuid kõigest hoolimata säilis E. Aspe elav huvi kirjanduse vastu. Kui noorpõlves oli (peale eestikeelse kirjanduse) tema lektüüriks olnud peamiselt saksa klassikaline kirjandus, siis vanemas eas on ta lugenud ka prantsuse, inglise, ameerika, rootsi ja taani kirjanikke (peale emakeele valdas kirjanik saksa ja prantsuse keelt). Eriti on talle meeldinud M. Andersen Nexø «Vallutaja Pelle», Sigrid Undseti «Kristiina Lauritsatütar» ja Selma Lagerlöfi romaanid.

E. Aspe suri pensionärina Pärnus 25. augustil 1927 ja on maetud Vana-Pärnu surnuaiale.

Looming. E. Aspe loomingutingimused olid enamiku 80—90-ndate aastate eesti autorite omadest siiski soodsas mõttes erinevad. Teiste kirjameeste tööd sündisid kiirustades ajalehe jutunurga jaoks toimetustoa närvesöövas askelduses või hilistel öötundidel, kusjuures sõltuvus leheomaniku nõuetest ja vähearenenud lugejate maitsest viis ajaviitelise tooni domineerimisele ning magusa romantilis-sentimentaalse stiili vohamisele. Neid pahesid näeme eriti Chr. Kannikese, K. Krimmi ja teiste väiksemate kirjameeste joonealusejuttudes, kuid ka E. Vilde ja Juhan Liivi 80-ndate aastate teostes. Leivateenistusest vaba ja toimetuste saginast kaugel asuva E. Aspe loominguline tee võis minna rohkem iseseisvat rada. Kui jätta kõrvale Vilde, siis kujuneski Aspe 80-ndate aastate kõige sisukamate olevikuaineliste proosateoste autoriks.

E. Aspe esimese algupärase jutustuse «Enne ukse lukutamist» («Eesti Postimees» 1881) aine pärineb Pärnust. Rannavahid olid tapnud sadamas soolavarguselt tabatud mehe; appihüüdmist kuulnud laevavalvur, kes ei söandanud vahele segada, poonud enda pärast südametunnistusepiinas üles. Selle traagilise loo on autor liitnud armastusintriigiga ning varustanud mõned tegelased keerulise biograafiaga. Ka on ta kujutanud asja nii, et laevavalvur tegelikult pole kaassüüdlane, millise asjaolu selgumine hajutab kahe perekonna vaenu põhjuseks olnud minevikuvarju ja peategelaste järeltulijad võivad abielluda. Jutustuse kompositsioon pole terviklik, vaid kisub mitmesse harru, kujutamine on liiga konspektiivne, tüübidki ühekülgsed ja skemaatilised. Kuid sellest ja mõningatest sõnastuse

puudustest hoolimata on autori fabuleerimisvõime ja jutustamisanne tähelepandav ning tõsielulisest juhtumusest lähtumine on andnud tööle tavalisest ajaviitejutust üle ulatuvat omapära.

Järgnevatel aastatel oli E. Aspe kirjanduslik töö soikunud; aastail 1884—1886 ilmusid «Oleviku Lisas» ainult ta õpetlikud kirjad seerias «Neiule ja noorikule», kus ta väljendas oma vaateid naise osa kohta perekonnas ja ühiskonnas.

Jutustusega *«Kasuõde»* («Olevik» 1887, raamatuna 1913) näitas kirjanik suurt edasiminekut oma loomingulisel teel. See on külajutt vaeslapsena kasvanud neiust, kes hakkab armastama oma kasuvenda Ottot, kuid hüljatakse viimase poolt; alles aastate pärast, mitmete õnnetuste ja kannatuste järel suudab mees Anu ennastohverdavat armastust hinnata. Teose keskne tegelane on E. Aspe naiseideaali ilukirjanduslik kehastus. Neid voorusi, mida autor propageeris kirjade seerias «Neiule ja noorikule», on ta Anus näitlikult välja joonistanud. Anu on ennastohverdav, kannatlik, südamlik, töökas ja tagasihoidlik; oma ümbrust ei püüa ta paremuse poole mõjutada suurte sõnade, vaid omakasupüüdmatute tegude ja kõlbelise jõu abil. Kõige vähenõudlikkuse juures ei puudu Anul ka oma uhkus, ning kui siia juurde lisada veel tema truu armastus, siis võib temas näha oma aja positiivse kangelase kehastust. Seejuures ei ole Anu jäänud skemaatiliseks, vaid mõjub küllaltki tugeva elulise karakterina. Seda on kirjanik saavutanud oma peategelase asetamisega sündmuste keerisesse, kus tuleb järjest tegutseda, vastupidavust osutada, õnnetusi üle elada. Anu teatavas idealiseerimises aga võib näha romantilise meetodi järelmõju muidu realistliku koega jutustusele.

Peategelase vooruste rõhutamiseks on kirjanik mölder Otto esimese naise Maia, samuti ka viimase ema ja õe maalinud negatiivses valgustuses. Nood hepikud linlased on tööst võõrdunud ning kergest ja priiskavast eluviisist nakatunud; nende pilkelise, kohati karikatuurini ulatuva kujutamisega on autor hoiatanud liitumast kadakasaksliku elemendiga. Selles pinnapealse linliku kultuuri ja kadakliku mentaliteedi hukkamõistus ning terve taluelu ülistamises ongi jutustuse ideeline tuum.

Teistest tegelastest on huvitavaim kräbe ja jutukas saunaeit oma laia kõnega. Anu armastatu Otto kujutamisel on tunda mitte üksnes suuremat distantsi, vaid ta on üldse jäänud psühholoogiliselt vähe avatuks.

Miljöö väljajoonistamine ei ole jutustuses kuigi üksikasjalik, kuid püsib realistlikul pinnal. Veskiolustik oli Aspele hästi tuttav ja sellele on ta «Kasuõe» kujundamisel toetunud. Jutustamisviis on kujukas ja rahvalik, «Kasuõe» tegelaste psühholoogiline valgustus tähendab tunduvat edusammu eesti proosa arengus. Jutustuse sündmustik on sundimatult arenev, kuid mõnede oluliste episoodide ja asjaolude esitamine jääb liiga põgusaks. Kompositsiooniliselt on teos omapärane ja uudse lahendusega eesti kirjanduses: sündmusi esitatakse osalt vahetult, osalt refereeritakse neid Anu kirjades. Säärase vahelduva rütmiga ja kaheplaanilise kujutamisega on saavutatud esitusviisi ökonoomsust ja huvitavust,

ehkki teose algupoolel — sündmustiku eellugude esitamisel on liialt hakkiv kompositsioon muutnud ülesehituse keeruliseks ning hüplevaks.

E. Aspe peateoseks kujunes *«Ennosaare Ain»* («Oleviku Lisa» 1888, raamatuna 1910), mis jälgib eesti haritlase kujunemisteed ja on ses suhtes võrreldav M. Põdderi «Bob Ellerheinaga». Oma tegevusajalt on ta viimasest varasem, kujutades teoorjuse algusaastaid, millal talupoja saa-

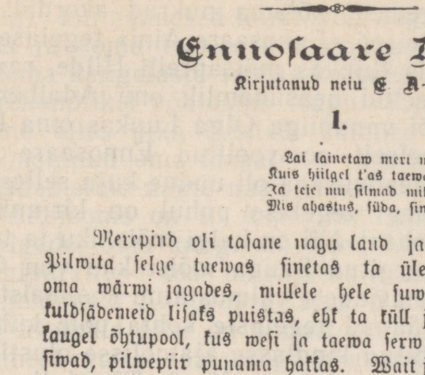

Ennoſaare Ain.

Kirjutanud neiu E A—

I.

Lai lainetaw meri mul ſilmade ees
Kuis hiilgel t'as taewas ent näit!
Ja teie nii ſilmad miks ſeiſate wees? —
Mis ahaſtus, ſüda, ſind täit?

Merepind oli taſane nagu laud ja läikiw nagu peegel. Pilwita ſelge taewas ſinetas ta üle waikſele weewäljale oma wärwi jagades, millele hele ſuwepäike weel lugemata kuldſädemeid liſaks puistas, ehk ta küll juba weeremas oli ja kaugel õhtupool, kus weſi ja taewa ſerw nähtawalt kokku ſulaſiwad, pilwepiir punama hakkas. Wait ja waguſi, nagu poleks ta iialgi tormi näinud ega hädaohtſelt laineid tõſtnud, puhkas meri. Seda enam kära ja müḧinat tegi aurulaew, kes reiſijate ja kaubaga Riiaſt tuli ja õhtuks weel P. linna tõttas ſaada. Ehk ſeda küll ligi paarkümmend aastat tagaſi on, ja ſel ajal palju weikſemad laewad nimetatud kahe linna wahet ſõitſiwad kui nüüd, ſiiski jõudſiwad nad kära küll teha. Kohiſedes käiſiwad laiad rattad mõlemal pool laewa üles alla, wahutades keerles weſi kiirelt edaſitormawa laewa nina ees, kuna paks muſt aurutoruſt paiſuw ſuits pool risti ſelge taewa poole tõuſis ja mõni undiſhimuline laineke wahus pea üles tõstis kärategija järele wahtima.

Weel polnud kuſagilt küljeſt maad näha, ja reiſijad, kelledeſt iluſa ilma tõttu weel keegi kurja merehaiguſe kätte pol-

«Ennosaare Aini» algus «Olevikus»

tust määras veel mõis ja külapoiss võis vaid erandjuhtumil suuremat haridust saada. Teose peategelase Ennosaare Aini (Anton Enmanni) kujutamisel on prototüübina kasutatud Uulu mõisast pärinevat Jakob Tülki, kes õppis mitmes välismaa ülikoolis ning tegutses maamõõtjana ja «Eesti Postimehe» toimetajana. Ain omandab hariduse ja sõltumatuse tänu mõisniku veidrikust naisevennale Adalbertile — nii on siis situatsioon mõneti analoogiline J. Liivi «Varjule». Ennosaare Aini saatus ei kujune küll nii traagiliseks kui Kukulinna Villu oma, aga jutustuse lepitavast

lõpust hoolimata on varjuderohke Ainigi tee. Tema lapsepõlv möödub jõukas talus, kuid isa surma tõttu (selles on süüdi kuri mõisnik) tuleb ta emal hakata mõisa karjanaiseks. Mõisas ja hiljem linnas saab Ain hariduse, lõpetab viimaks Moskvas ülikooligi ning saab täheteadlaseks, kuid ta on muutunud oma rahvast võõrdunud erakuks. Selle põhjuseks on olnud lahtirebimine oma keskkonnast ja õnnetu armastus mõisnikutütre Hilde vastu. Lõpuks leiab Ain küll tee teda truult armastava Junkru Olga ja ka oma rahva juurde, kuid siis on elu parimad aastad seljataga ning jutustuse finaaliski jäävad tugevasti kõlama nukrad akordid.

Peale nimikangelase on ka teised «Ennosaare Aini» tegelased meeldejäävalt iseloomustatud, olgu siis tujukas mõisapreili Hilde, range parun von Habermann, veidrikuks peetud heasüdamlik onu Adalbert, kindlaloomuline taluperemees Peet või vanapiiga Olga Luukas oma kustumatu noorusarmastusega. Eriti reljeefselt on voolitud Ennosaare vanaperenaine, kes oma jonnakuse ja iseteadvusega oli uudne kuju selleaegse eesti proosa tegelaste galeriis. Mõnegi tegelase puhul on kirjanikul silme ees olnud prototüüp oma kodukohast. Nii on kalgi mõisniku ja tema õrnasüdamelise naise kujutamisel järgitud Sauga mõisnikku von Gerstfeldti ja tema abikaasat, isamaalistest asjadest vaimustatud koolmeister on loodud Abram Holteri järgi. Ülejäänud tegelaste kohta pole küll selliseid vasteid teada, kuid nad on asetatud kindlasse ajaloolisse olustikku, mida E. Aspe on kirjeldanud oma isa pajatuste järgi. Tõsielulise materjali kasutamise tõttu on teoorjusliku küla miljöö kujutus värvikas, sellest detailirikkama ja lopsakama pildi on alles mitmed aastad hiljem andnud J. Liiv ja E. Vilde. Talu argipäevast on E. Aspe küll enamasti mööda läinud, kuid perekondlikke sündmusi ja muid kindlate tavadega seotud momente (kosjad, pulmad, mardisandid, külakiik) on ta loomutruult ja eredalt kirjeldanud. Hoopis ilmetum on mõisa- ja linnaelu kujutus; Aini ülikooliõpingutest ja astronoomitööst ei suuda aga kirjanik kuigivõrd kujutlust luua.

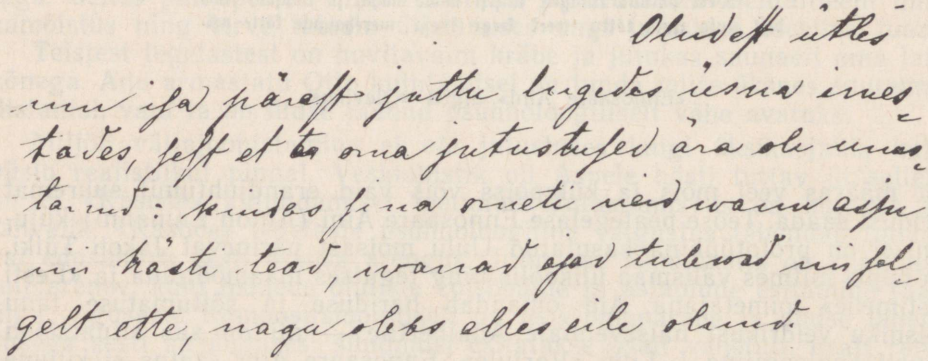

Lõik Aspe kirjast M. Kampmannile (1911)

«Ennosaare Ainis» on käsitlemist leidnud mitmed rahvusliku liikumise probleemid. Kujutades talupoisi teed õpetlaseks näitab E. Aspe vastuseks balti sakslaste alavääristavale suhtumisele eestlaste kultuurivõimelisust. Ühtlasi astub kirjanik välja rahvuse salgamise ning eesti haritlaste ja saksa aadlike segaabielude vastu. Neid rahvusliku liikumise tuntud ideid esitab ta aga palju kunstipärasemalt ja hoopis suurema psühholoogilise veenvusega kui J. Pärn. Ka sotsiaalsetelt oludelt on Pärna ja Aspe tegelased erinevad (selles kajastub ilmselt kahe autori erinev elukogemuste ring): kui esimesed kulutavad kogu energia majandusliku kehvuse võitmiseks ja «oma toa» saavutamiseks, siis Aspel ei ole see probleemiks — tema kangelaste saatus kujuneb keeruliseks ja murerohkeks enamasti perekondlikel põhjustel. Nagu «Kasuões», nii ka siin leitakse õige elukaaslane alles pika eksiteel käimise järel. Junkru Olgas on autor uuesti kehastanud oma ideaali — ta on samasugune tagasihoidlik, truu ja soojasüdameline naine nagu Anu.

Kompositsioonis on E. Aspe taotlenud teatavat uudsust, tutvustades avalehekülgedel oma kangelast tema hilisemal elujärgul. Aine esitusviis on romaanipärane — teos on rajatud mitmele süžeeliinile, sündmused arenevad vaheldumisi Ennosaare talus, Sauga mõisas, Pärnus ja Moskvas. Ent kuigi üksikuid pilte on küllalt üksikasjalikult välja maalitud, libiseb autor mitmest olulise tähtsusega momendist pelga refereerimise või konspektiivse jutustamisega üle ja pikka ajavahemikku haarava teose üldmuljes jääb puudu romaanile iseloomulikust elutäiusest. Nii kuulub «Ennosaare Ain» žanriliselt siiski veel jutustuste hulka, kuigi tal ei puudu mõningane osa eesti romaani kujunemisel. Meetodilt näeme selles teoses realistlikku kujutusviisi nii miljöö kirjeldamisel kui ka karakterite enamiku avamisel, kuid stiilis leidub veel kohati romantilist ilutsemist ja peategelase iseloomustamises ning süžeearenduseski võib kohata romantismi sugemeid.

Pärast «Ennosaare Aini» pole Aspe enam suutnud keskenduda suurema kompositsiooni loomiseks, oli aga järgnevail aastail veel viljakas autor, avaldades lühemaid jutustusi.

Edasiarengut realismi teel näitab jutustus «Maantee päält» («Oleviku Lisa» 1889). Teose kangelanna Loviisa, kelles on tunda eelmiste teoste Anu ja Olga näojooni, ravib ja varjab rängast sõjaväeteenistusest pagenud soldatit ning armub sellesse. Kuid naabrimees Simeon Vintske, kes ise on Loviisale silma heitnud, annab põgeniku üles; väejooksik aetakse läbi kadalipu ja ta sureb. Autor on siin kaasatundvalt avanud selle traagika, mis tulenes inimest hävitavast veerand sajandi pikkusest kroonuorjusest. Terava hukkamõistuga kujutatakse omalaadset äbarikku Simeon Vintsket, kes on linnas kujunenud kadaklikuks tsunftiselliks, külla tagasipöördununa muutub aga eemaletõukavaks ja kõigi poolt põlatud santlaagriks.

«Meremehe mõrsja» («Postimehe lõbu-lisa» 1890) on dramaatilise sisuga psühholoogiline novell, nii oma miljöölt kui ka kujutusvõtetelt

lähedane jutustusele «Enne ukse lukutamist». Sadamalinna elanikuna on Aspe kokku puutunud laevameeste perekondadega ning püüdnud mõnda sellest elust edasi anda. «Meremehe mõrsja» jutustab poolvendade-vahelisest draamast mõlema poolt armastatud naise pärast. Oma põrutavate sündmuste aheliku ja juhuse suure osatähtsuse poolest tuletab teos meelde romantismi tüüpilisi tooteid, kuid siin on ka iseloomulikke erinevusi. Kahevahel kõikuv ja juhustest tõugatav Kristiine ei kingi oma armastust heale ja väärikale vennale, vaid jääb kiindunuks jõhkrasse ning saatuse poolt karistatud Kristjanisse ka siis, kui on avalikuks saanud viimase vennatapu-katse. Sündmustikult on teos põnev, kuid liiga konspektiivne — romaani ainestik on surutud novelli raamidesse.

«Anna Dorothea» («Olevik» 1891, raamatuna 1927) viib kaugemasse minevikku, Põhjasõja-järgsetesse aegadesse. Selle jutustuse on inspireerinud Pärnu Ülejõe Rothbergi tuuleveskis rippunud allegooriline õlimaal. Mõttekujutusele toe leidmiseks on autor uurinud ka Pärnu linnaarhiivis vanu kroonikaid. Psühholoogilise koega armastusloos toob Aspe lugejate ette Pärnu raehärra Johann Friedrich Bohnsaki, kes mainitud veski «Issanda aastal 1721 ... Jumala auks ja ligimeste kasuks ehitada lasknud», ning jutustab tema naitumisest oma kasutütre Anna Dorotheaga. Too neiu on tujukusehoos ära põlanud maalikunstnikust kosilase, kes maalib hiljem mõistukõnelise portree, millel Anna Dorothea lükkab tagasi metsalilled ning valib oakorvi. Oma elu mõttetu pirtsakusega rikkunud Anna Dorothea saadab pildi veskisse ja hilisema muistendi järgi ei tohtivat seda sealt liigutada, et pahandatud daam ei hakkaks kodu käima. Niisugune legendilaadne lugu mõjub romantiliselt ning tundub võõrapärasena — eeskujuks ongi ilmselt olnud saksa novellikirjandus. E. Bornhöhe, J. Järve ja A. Saali ajaloolistest jutustustest erineb «Anna Dorothea» esitusviis tublisti, olles rohkem hilisemate Aino Kalda ja J. Mändmetsa samalaadsete teoste eelkäijaks.

1891. aastal «Postimehe» jutunurgas avaldatud naljajutt «Ajalehe läbi» ja psühholoogiline jutustus «Ilmaaegu» ei lisa E. Aspe loomingusse enam uut. Viimasena mainitus esitab kirjanik uue variandi naisest, kes kannatlikult ja truult ootab vastuarmastust; lõpuks leitakse siiski, et endaohverdus oli kõik ilmaaegu ning oleks tulnud oma õnne eest aktiivsemalt võidelda.

Järgnenud aastail muutus E. Aspe loominguline tegevus lünklikuks. Aeg-ajalt ilmus siiski «Postimehes», «Lastelehes», «Lindas» ja «Ristirahva Pühapäeva Lehes» jutustusi ning tarbekirjanduslikke jõulu- ja nelipühijutukesi. Jutustuses «Küla veerel» («Postimees» 1897) esitatakse veel üks teisendus tuisupäisest mehest ja noorpõlves tähelepanuta jäänud naisest, kes alles vanas eas leiavad tee teineteise juurde. Sellest psühholoogiliselt hõredast ja ebaveenvast tööst rohkem pakub huvi E. Aspe üks viimaseid teoseid, jutustus *«Aastate pärast»* («Postimees» 1911, samal aastal ka raamatuna). See viib möödunud sajandi lõppveerandi Pärnu kaupmeeste sekka, kusjuures ainet on kirjanik ammutanud oma

noorpõlvemälestustest. Jutustuse peategelane on jõuka kaupmehe tütar, kelle saatus kujuneb tahtejõuetu iseloomu tõttu troostituks. Üle jõu elamise pärast on äri pankrotti läinud ja jõudeelu jätkamiseks sunnib ema tütre naiseks minema rikkale vanapoisile. Aastate pärast kohtab lesestunud Erika küll oma noorpõlvearmastust Robert Tähte, kuid ei suuda andestada selle suhteid teise naisega. Teos annab tõetruu pildi kodanlikust keskkonnast, kus puuduvad ideaalid ja vaimsed püüded ning valitseb kaine arvestus; elu möödub hallilt ning rõõmutult, perspektiivi ja sihita. Kuid suureks maaliks ei ole autor enam suuteline olnud: jutustus on jäänud hõredaks, sündmustik liigub mööda šabloonilisi radu, jutukäiku on sugenenud häirivaid psühholoogilisi ebausutavusi. Eriti paistab see silma tolleaegse proosa taset arvestades, mis Aspe tegevuse kõrgajast möödunud kahe aastakümne jooksul oli hoogsalt tõusnud.

E. Aspe on oma proosatöödes kujutanud talupoegade, meremeeste ja linlaste elu, tema teosed on enamasti seotud Pärnu ja selle lähema ümbrusega. Ta on ladus jutustaja, kuid pisut kuiva ja konspektiivse esituslaadiga — nii ei ole ta suutnud ühtki oma teost välja arendada romaaniks. Kompositsiooniliselt on E. Aspe püüdnud oma jutustusi huvitavalt üles ehitada, esitanud sündmusi erinevail ajalistel plaanidel ja andnud edasi kirjadena, kasutanud raamjutustust ja esimeses isikus jutustamist. Kuid ta tüüpide valik on jäänud väikeseks ning süžee ülesehitamisel kaldub ta šablooni. Autori meelistüübiks on passiivse hoiakuga ennastohverdav naisekuju, kellele on vastandatud teine — laisk, kergemeelne ning upsakas. Viimase välisest särast laseb end noores eas pimestada teose meeskangelane, kes alles vanast peast oskab hinnata tagasihoidlikku ja truud armastust.

E. Aspe kirjanikuisiksuse areng jäi ühekülgseks. Loomingulist tööd on ta harrastanud jõudetegevusena, seadmata enda ette ühiskondlikult kaalukamaid ülesandeid. Passiivse iseloomu tõttu ei saanud temast võitlejat, kajana on ta korranud teiste poolt algatatud ideesid; rohkem kui sotsiaalsed probleemid on teda huvitanud perekondlike vahekordade kujutamine. E. Aspe jutustamisanne oleks ilmselt lubanud saavutada rohkem, kui ta on oma teostes realiseerinud. Kuid sellisenagi tõuseb ta eelnenud (L. Koidula, J. Pärn, L. Suburg) ja osalt ka kaasaegsetest prosaistidest (M. Põdder, Chr. Kannike, K. Krimm, M. J. Sommer, J. Kõrv) kõrgemale. Nendega võrreldes on ta lähemal realismile, ehkki üleminekuaja peegeldusena kannavad ta teosed endas veel ka romantilise kujutamisviisi jälgi. E. Aspe kirjanduslikku osatähtsust ja mõju vähendas suurel määral see, et ta teosed jäid nende loomisperioodil laialipaisatuks ajalehtede veergudele ning jõudsid raamatutena lugeja ette alles aastakümneid hiljem.

*

1880-ndail aastail tugevnesid ja tihenesid realistlikud elemendid olevikuainelises proosas, toimus järkjärguline lahtiütlemine romantilis-senti-

mentaalsest stiilist ja selle asemel pääses võidule asjalikum jutustamisviis. Peamiselt avaldus see olustiku paremas väljajoonistamises, psühholoogilise vaatluse süvenemises ning õnneliku lõpuga süžeeskeemidest loobumises. See üleminekuaja realism, mida kohtame 80-ndail aastail ja 90-ndate aastate algul, on oma iseloomult enamasti kirjeldav, talle on veel võõras nähtuste kriitiline hindamine, ühiskondlike pahede sihiteadlikum paljastamine ja nende põhjuste analüüs. Teataval määral andis end rahvusliku liikumise kriisile järgnenud aastail tunda ajaviitelise, meelelahutusliku elemendi esilekerkimine. Uut tõusu näitas proosateoste sotsiaalne mõtestatus 90-ndate aastate teisel poolel.

Kriitilise realismi esindajateks kujunenud kirjanikud (kelle lähem käsitlus kuulub III köitesse) alustasid kõik 80-ndail aastail ja 90-ndate aastate algul veel romantilises laadis. Selle jooni võib eksimatult tabada Vilde esimestes jutustustes «Kurjal teel» ja «Musta mantliga mees», puhast minevikuromantikat esindab A. Kitzbergi «Maimu»; romantismi elemendid ulatuvad veel isegi J. Liivi tugeva kriitilise paatosega «Varju», romantismist on kantud E. Petersoni esimesed kirjanduslikud katsetused ja jutustus «Ei iialgi!».

Ajajärgu kesksekss proosakirjanikuks tõusis E. Vilde, kes teisi ületas oma kujuloomisoskuse ja fabuleerimisvõime poolest, hiljem ka sotsiaalse ja psühholoogilise analüüsiga. Juba 80-ndate aastate teisel poolel ilmneb Vilde loomingus pidev realismi sissetung, seiklusromantika hakkab järkjärgult maad andma realistlikule küla- ja agulirahva kujutamisele. Romaanis «Kaks sõrme» (1887) ja sellele järgnenud jutustustes ning novellides («Punane mulk», «Kondivalu kõrtsirahvas», «Karikas kihvti», «Kippari unerohi», «Mihkli vurrud») on juba ülekaalukalt valitsemas realistlik meetod. ««Linda» aktsiates» (1894) omandab realistlik kujutusviis selgelt kriitilise värvingu. Samal 1894. aastal jõudis lugejate ette ka J. Liivi «Vari», milles avaldub tugeva jõuga kriitiline paatos, ehkki jutustus ositi sisaldab ka veel romantismi jooni. Vilde loomingus sai kriitilise realismi meetod siitpeale valitsevaks, ««Linda» aktsiatele» järgnesid juba eesti kriitilise realismi sellised tähtteosed nagu «Külmale maale» (1896) ja «Raudsed käed» (1898). Päris sajandi lõpul astus kriitilise realismi esindajate hulka ägedalt süüdistav ja karmitooniline E. Peterson oma jutustuste seeriaga «Paised». Kriitilise realismi sugemetega novelle ja jutustusi kirjutasid ka Juhan Liiv ja A. Kitzberg, sajandivahetusel lisandusid neile J. Mändmets ja G. E. Luiga.

Leidis arendamist ka satiiriline ja humoristlik kujutamisviis. Nii ilmusid 1891. aastal J. Liivi ja E. Vilde kirjanduslikud pamfletid, millele järgnes vahetult E. Bornhöhe satiiriline sari «Tallinna narrid ja narrikesed». Humoristliku laadi viljelemisel on teeneid eeskätt E. Vildel, kellelt ilmus naljajutte 80-ndail aastail «Postimehe» veergudel ja hiljem mitmes raamatus («Kõtistamise kõrred», «Naer on terviseks», «Kus sandid saia söövad» ja «Muhulaste imelikud juhtumised Tartu juubeli-laulupidul»). Vilde eeskujul hakkasid naljajutte avaldama ka mõned väiksemate

võimetega kirjamehed (Chr. Kannike, M. J. Eisen). Tugeva huumoritundega kirjanik oli A. Kitzberg, kelle külaainelised jutustused «Rätsep Ohk ja tema õnneloos», «Püve Peetri «riukad»» ja «Veli Henn» kuuluvad eesti humoristliku kirjanduse raudvarra.

XIX sajandi lõpuks pakub eesti proosa juba küllaltki mitmekesist pilti. On kasutusele tulnud ka kõik põhilised žanrid: romaan, jutustus, novell (lühijutt), laast, reisikirjeldus.

Sajandi lõppkümnendi proosakirjandus andis järjest täieneva ja tõepärasema kunstilise vastupeegelduse ajajärgu elunähtustest. Kõige eesrindlikumad autorid oskasid juba näha kapitalistlikule arenguteele jõudnud ühiskonna vastuolusid ning varjukülgi, neid paljastada ja kritiseerida. Nii ühiskondliku haarde kui ka žanrilise mitmekesisuse poolest oli loodud tugev alus realistliku proosa edasiseks arenguks.

BIBLIOGRAAFIA

M. Põdder

I. Kuu ja kuu-usk. Narva 1881. ▪ Jonn peab olema, jonn on loodud! EPost. 2. VI 1882, nr. 23. ▪ Kaotatud rahapung. EPost. 9. XI—21. XII 1883, nr. 45—51/52. ▪ Lühikene Vene keele grammatika I. Trt. 1884. ▪ Bob Ellerhain ~ Bob Ellerhein. Sakala 4. II—11. VIII 1884, nr. 5—32. ▪ Kas Tukk või Sukk? Oma Maa 1884, nr. 8—9, lk. 186—189, 209—218. ▪ Saksa-Eesti sõnaraamat. Tln. 1906. ▪ Bob Ellerhein. Trt. 1911 [1912].

II. Postimees 1857—1907. Trt. 1909, lk. 223—224. ▪ J. Kurrik, Vilksatused ärkamisajast. EKirj. 1922, nr. 6, lk. 189.

O. Kuningas, Meie esimesest üliõpilasromaanist ja selle autorist. Edasi 31. X 1956, nr. 217. ▪ J. V. Veski, Veel mõnda seoses M. Põdderiga. Edasi 25. XI 1956, nr. 234. ▪ N. Andresen, Eesti kirjanduslikust elust sajandi vahetusel ja L. Tolstoist. KKirj. 1960, nr. 11, lk. 667—671. ▪ O. Kruus, Maximilian Põdderi elust ja tööst. KKirj. 1964, nr. 1, lk. 25—31.

J. Kõrv

I. Vene-Türgi sõda 1877. I — Trt. 1877; II — Trt. 1878. ▪ Mõistukõned ja luule jutustused. Viljandi 1880. ▪ Eesti-rahva muiste-jutud ja vanad-kõned. Trt. 1881. ▪ Tarviline õpetus Maja-aia pidamisest. Trt. 1881. ▪ Kindel eesmärk. Trt. 1888. ▪ Mehe armastus. Valgus 1889, nr. 1—9, 27—46. ▪ Öö ja koit. Valgus 1892, nr. 1—5, 7, 51—53; Valguse lisal. 1893, nr. 1—52; 1894, nr. 1—12. ▪ Luigemäe Olli. Tln. 1893. ▪ Kiired kosjad. Tln. 1893. ▪ Vene-Eestikeele Sõnaraamat. Tln. 1894.

II. A. Jürgenstein, Jakob Kõrv. EKirj. 1916, nr. 11, lk. 397—400. ▪ Fr. Tuglas, Ado Grenzsteini lahkumine. Trt. 1926. ▪ T. Kaljo, Jakob Kõrv'i «Luigemäe Olli» algupärast. EKirj. 1930, nr. 8, lk. 353—364.

R. Põldmäe, Jakob Kõrvi tütre Alice Kõrvi mälestusi. KKirj. 1964, nr. 3, lk. 174—177. ▪ O. Kruus, Kirjandusloolisi korrektiive. KKirj. 1965, nr. 6, lk. 347—350.

Chr. Kannike

I. Mõldri saladus. Trt. 1888. ▪ Tundmuste vangis. Trt. 1888. ▪ Head naabrid. EPost. 29. III—31. V 1889, nr. 13—22. ▪ Kõvad kivid. EPost. 7. VI—9. VIII 1889, nr. 23—32. ▪ Raamat, mida kõigil 'pole tarvis lugeda. Tln. 1890. ▪ Eksiteel. Tln. 1890. ▪ Ch. Kannikese teuste täieline kogu. Tln. 1904.

II. A. J[ürgenstein], Ch. Kannikese teuste kogu. Linda 1904, nr. 44, lk. 876—879. ▪ A. H. Tammsaare, Ch. Kannike. EKirj. 1916, nr. 4, lk. 89—93.

H. Kään, Christian Kannike. Edasi 14. VIII 1955, nr. 160. ▪ O. Kruus, Christian Kannike. SV 21. VI 1963, nr. 25.

K. Krimm

I. Kadunud esimene armastus. EPost. 21. XI—19. XII 1884, nr. 47—51/52. ▪ Armu paleused. EPost. 4. IX—11. XII 1885, nr. 36—50. ▪ Saatuste ja vale vangis. Trt. 1887. ▪ Ära tungi! Postimehe lõbulisa 1890, lk. 240—277. ▪ Valmis kerjaja. Sakala 17. ja 27. XII 1891, nr. 51—52. ▪ Uba-Kaarli poeg. Sakala 3. I—1. VII 1892, nr. 1—23, 25—27.

II. H. Prants, Karl Krimm. Perekonnaleht 1913, nr. 28, lk. 220—222. ▪ J. Põllumees, Karl Krimm. Agu 1923, nr. 30, lk. 989—990. ▪ Jakob Liiv, Elu ja mälestusi. Trt. 1936.

N. Andresen, Kirjandusliku realismi mõttest 1880-ndail aastail. KKirj. 1960, nr. 3, lk. 152—156. ▪ A. Undla-Põldmäe, Autor realismi tuleku teelt. KKirj. 1963, nr. 7, lk. 429—432. ▪ H. Kattai, Juhan Liiv Viljandis. KKirj. 1965, nr. 2, lk. 108—110. ▪ R. Alekõrs, Veel raasuke meie realismi-taime võrsumise päevilt. — Jutt on see kooruke. Tln. 1965, lk. 159—173.

J. M. Sommer

I. Ära müüdud Pulma kuub. Tln. 1883. ▪ Kihlatud. Tln. 1884. ▪ M. Suvi, Varemete keskel. Tln. 1884. ▪ Teekond Soome laulu pidule. Tln. 1885. ▪ Kihlasõrmus. Tln. 1888. ▪ Uued meestekoorid. Trt. 1889. ▪ Kuldsed Jõulu pähklid. Tln. 1889. ▪ Laste jõulu-jutud. Tln. 1890. ▪ Pühade kingitus lastele. Tln. 1890. ▪ Naljakad laulud. Trt. 1890. ▪ Võrgutuse paelad. Tln. 1890. ▪ Laste pildi kogu I—II. Tln. 1891. ▪ Õnnetusest õnnele. Tln. 1892. ▪ Alide. Tln. 1893. ▪ Eeva õun. Tln. 1893. ▪ Hiline päike. Tln. 1895.

II. V. Mälk, Eesti Kirjameeste Seltsi osa eesti folkloristika arengus. Tln. 1963.

E. Aspe

I. Enne ukse lukutamist. EPost. 25. XI—23. XII 1881, nr. 47—49, 51. ▪ Kasuõde. Olevik 13. IV—20. VII 1887, nr. 16—30. ▪ Ennosaare Ain. Oleviku Lisa 1888, nr. 10—24. ▪ Maantee päält. Oleviku Lisa 1889, nr. 13—15. ▪ Meremehe mõrsja. Postimehe lõbulisa 1890, lk. 314—336. ▪ Anna Dorothea. Olevik 8.—22. VII 1891, nr. 27—29. ▪ Ennosaare Ain. Trt. 1910. ▪ Aastate pärast. Trt. 1911. ▪ Kasuõde. Tln. 1913. ▪ Anna Dorothea. Trt. 1927.

II. A. Jürgenstein, Elisabeth Aspe. Linda 1898, nr. 21, lk. 353—355. ▪ Postimees 1857—1907. Trt. 1909, lk. 146—147. ▪ B. Linde, Ennosaare Ain. EKirj. 1911, nr. 8, lk. 318—319. ▪ O. Urgart, Elisabeth Aspe. Lng. 1927, nr. 10, lk. 945—950. ▪ A. Raag, Elisabeth Aspe elu ja looming. Trt. 1928.

A. Undla-Põldmäe, 100 aastat Elisabeth Aspe sünnist. KKirj. 1960, nr. 12, lk. 753—755.

XV peatükk

LUULE SAJANDI LÕPUL

Värsitoodangu mahuline suurenemine. Sajandi lõpukümnenditel toimus eesti luulekirjanduses väga ulatuslik kvantitatiivne edasiminek, kuid kunstilise taseme poolest ilmnes paigaltammumine, isegi osaline tagasilangus. Värsitoodangu mahu kasvamise üheks tähtsamaks eelduseks oli ajakirjanduse järsk, peaaegu kahekordne juurdekasv. See pakkus rohkesti võimalusi ka luuletajatele oma loomingu avaldamiseks, õieti tekitas elava nõudmise värsside järele. Kui 70-ndail aastail ilmus ajalehtedes üsna harva luuletusi, siis «Sakala» tõi sellesse märgatava muutuse, nii et luule võitis püsiva koha ajakirjanduse veergudel. Peamisteks luulevahendajateks said 80-ndail aastail ajalehed «Eesti Postimees» ja «Olevik», samuti «Postimees», mis hiljem päevaleheks muutudes vajas endisest mitmekordselt rohkem kaastööd. Ka provintsileheks taandunud «Sakala» avaldas rohkesti luulet, eriti 80-ndate aastate lõpul. Isegi mõisnikemeelne «Kündja» organiseeris omaenese luuletajate pere, kes mujal ei esinenud. Teisedki ajalehed («Valgus», «Virmaline», «Virulane») avaldasid luuletusi, rohkem küll alles tugevasti romantikast ilmestatud 80-ndail kui kainenevail 90-ndail aastail.

Lugejaskonna pidev kasvamine võimaldas ka eestikeelsete ajakirjade asutamist, ja nende sisumaterjali peamise osa andis ilukirjandus. Paariaastase seisaku (1883—1884) järel äratati uuesti ellu «Meelejahutaja», mis ilmus aastail 1885—1887 nädalalehena; seal anti küllaltki tähtis osa luulele. Sama laadi olukord kujunes ajakirjas «Oma Maa», mis ilmus aastail 1884—1891. L. Suburgi asutatud «Linda» sisaldas alguses luulet vähe, kuid sajandi lõpul kasvas sealgi värsiridade osatähtsus. Sajandi lõpu ajakirjas «Rahva Lõbu-leht» hakkas ilmuma realismi kalduvaid luuletusi. Luulet sisaldasid ka kalendrid, eeskätt «Isamaa kalender», kus mõnel aastal ilmus eriosas «Laulikute lillekimp» ulatuslik valimik uuemat luulet.

Näitas tunduvat tõusu ka omaette luuleraamatute väljaandmine. 60-ndail ja 70-ndail aastail ilmus kirjandusliku tasemega värsikogusid üliharva, vaevalt 1—2 raamatukest aastas, vahel ka mitte ühtegi. Nüüd võis luuleharrastaja iga aasta osta juba 4—5 kogu. Peale selle ilmus

mitmesuguseid «noorerahva lõbu-laulikuid», milles pakuti viletsaid värsisepitsusi kõrvuti tõeliste luulepaladega. Aeg-ajalt võeti valminud luulesaak kokku antoloogiateks. Nõnda avaldas M. J. Eisen mahuka värsivalimiku *«Eesti Luuletused»* (1881) ja selle põhjalikult muudetud uustrüki *«Uued Eesti luuletused»* (1888). Esimene väljaanne oli määratud Eesti Kirjameeste Seltsi poolt kingituseks Soome Kirjanduse Seltsile selle 50 aasta juubeliks. Koostaja lähtus kodanlik-klerikaalse ringkonna kitsalt positsioonilt ja andis ülekaalu «oma meestele» (J. Bergmann, A. Grenzstein, M. J. Eisen jt.). Antoloogia teises väljaandes on disproportsiooni mõnevõrra vähendatud ja rohkesti ruumi antud uutele luuletajatele, kes olid 80-ndail aastail peale kasvanud. Eriti hoogu läks antoloogiate avaldamine 90-ndail aastail, kuid nende tase oli madal ja koostamise alused ebaasjalikud. Arvestatavam on J. R. Rezoldi poolt 1895. aastal koostatud *«Eesti luuletajate album»*, milles toodi ka autorite pildid ja lühikesed biograafilised andmed. P. F. Kõiv koostas «Eesti nooremate luuletajate albumi» (1896), milles aga paraku ei esine ühtki pärisluuletajat. Elly Weltmanni «Eesti Nais-luuletajate Album» (1897) mahutas 32 naisautori hulka küll Koidula, E. Auni ja A. Haava, kuid teiste nimed on hiljem täiesti ununenud. Sääraseid pealiskaudseid «luulealbumeid» hakati juba kaasajal teravamalt kritiseerima.

Eesti
Luuletused
Tartus.
1881.

80-ndate aastate esimesel poolel oli värsside avaldamine nii raamatutena kui ka perioodikas veel üsna tagasihoidlik, sest raamatute kirjastamises valitses tollal üldiselt teatav seisak, pealegi polnud uus luuletajate põlvkond veel tuult tiibadesse saanud. Kuid varsti hakkas värsitoodangu madalseis mööduma: ajakirjandus avaldas üha rohkem luuletusi, juurdekasv suurenes päev-päevalt. Peaaegu igas numbris toodi luulepalasid, mõnes isegi kuni 10 luuletust korraga. Peagi hakati juba kõnelema liialduslikust «luuletõvest», sest kümnendi lõpul tegutses lausa

värsiveeretajate leegion. Umbkaudu võiks luule alal katsetajate tolleaegset arvu hinnata vähemalt paarisajale. Nende seas leidub umbes 40 autorit, kes on suurema toodangu ja suhteliselt arvestatavama kunstilise tasemega; nad jõudsid enamasti ka iseseisvate värsiraamatute väljaandmiseni. Valdavam osa värsiseppi osutus aga andetuiks asjaarmastajaiks, kelle sepitsused ei suutnud tõelisi luuleelamusi pakkuda kaasaegsele lugejale ja veel vähem jäi neist jälgi kirjandusloosse.

Tolle perioodi luule üldmahust on raske pilti saada. Kümmekond ajalehte ja ajakirja suutsid värsse pakkuda üsna suurel arvul. Kui 70-ndate aastate lõpul ilmus ajakirjanduses vaevalt 30—40 luuletust aastas, siis järgnevail kümnendeil tõusis see arv isegi kümnekordseks. Juba 1883. a. ajalehtedest leiame üle 100 algupärase luuletuse; 1885. aastal ületab see arv 200 piiri ja 1887. aastal läheneb 500-le, mis näib olevat rekordiliseks aastatoodanguks. Arvulist vähenemist on märgata 1893. aastast alates, kuid 200—300 luuletuse piiri jääb aastasaak siiski püsima. Kui juurde lisada veel need erikogudes ilmunud luuletused, mis jäid ajakirjanduses ilmumata, siis on XIX sajandi lõpukümnendite värsitootmise mahulised näitajad vist tänapäevani ületamata. Ent ühelgi teisel perioodil ei ole luule kunstiline hind nõnda madalasse langenud kui tolleaegses massitoodangulises üleproduktsioonis.

80-ndail aastail toimus luuleväljal põhjalik jõudude vahetus. 1882. aastal surid eelmise perioodi tuntumad luuletajad Fr. R. Kreutzwald ja C. R. Jakobson, neile järgnes varsti L. Koidula (1886), siis ka J. Kunder (1888) ja M. Veske (1890). Passiivsemaks olid jäänud keskikka jõudnud F. Kuhlbars ja A. Reinvald. Juba 70-ndail aastail hakkasid esile kerkima nooremad autorid K. A. Hermann, A. Grenzstein, J. Bergmann, M. Lipp, M. J. Eisen jt., kes jõudsid 80-ndail aastail oma parimasse tegevusperioodi. Nad olid enamasti kõrgema hariduse saanud ja rakendusid tööle kutseliste ajakirjanikkudena ja toimetajatena või said pastoriteks. Esimesed töötasid juhtivate kirjameestena ja jätkasid luuletamist, teisi pidurdas mõnevõrra nende kiriklik elukutse; mõnigi võimekas autor

(R. Kallas, J. Bergmann, M. Lipp jt.) kulutas rohkesti oma eeldusi vaimuliku kirjanduse soetamisele või kiriklike raamatute redigeerimisele.

Uusi jõude eesti luulesse tuli tollal siiski pidevalt juurde. Noored literaadid leidsid teenistust peamiselt ajalehetoimetustes. Jooksva päevasündmusliku materjali kõrval pidid nad hoolitsema ka ajalehe ilukirjandusliku lisa eest ja aitama luulenurka täita. Viletsate töö- ja palgatingimuste tõttu jäid toimetustesse püsima ainult kesise haridusega noored inimesed, kellel polnud paremaid väljavaateid; edasiõppimiseks ei jätkunud neil aega ega materiaalseid vahendeid. Selliste «hädavarestena», pooleldi üleliigsete inimestena tunneme suurt osa tolleaegseist luuletajaist (Juhan Liiv, A. Haava, E. Aun, G. E. Luiga, K. Krimm, J. Parv, A. Rennit, Ed. L. Wöhrmann jt.).

Majanduslikult veidi kindlamas olukorras olid need kirjamehed, kes pidasid koolmeistriametit. Kuid nende õlul lasus peale koolitöö enamasti ka kohalik seltskonnategevus, nii et enesetäiendamiseks ja luuletamiseks jäi vähe võimalusi ning nendegi areng osutus vaevaliseks. Koolimeestena töötasid J. Tamm, Jakob Liiv, P. Laredei, A. Jürgenstein, O. Grossschmidt, P. Grünfeldt jt.; osa neist jättis koolitöö maha ja siirdus kirjamehe vabale, kuid vaevarikkale kutsele.

Tõlkeluule osatähtsuse kasvamine. Algupärase luule kõrval anti ajakirjanduses tähtis osa ka värsitõlgetele, nii et vaadeldaval perioodil ilmus eesti keeles teiste rahvaste luulet mitu korda rohkem kui eelmistel aastatel. Seejuures muutus suhtumine tõlkeluulesse põhiliselt. Varasemad rahvusliku liikumise ajajärgu luuletajad ammutasid oma inspiratsioonile julgesti lisa teiste rahvaste, eriti saksa luulevarast ega tõmmanud selget piiri oma ja võõra loomingu vahele. Viimast töötasid nad väiksemal või suuremal määral ümber, vahel ka tõlkisid sõna-sõnalt, kuid ei ühel ega teisel juhul nimetanud nad lugejale luuletuse tõelist autorit. Nõnda segunesid nende algupärandid tõlgete ja eeskujudele toetuvate värssidega.

Säärane menetlus kadus juba 80-ndate aastate alguses. Hakati kindlamalt nõudma, et luuletajad annaksid teada tõlgitud või ümbertöötatud luuletuse tõelise autori. Enamasti täideti seda nõuet, nii et lugeja sai kindlat vahet teha tõlkelise ja algupärase luule vahel. Vihjati isegi «kirjanduslike varguste» karistamisele välismaal ja üksikute näppamiste puhul tehti ajakirjanduses küllaltki suurt kära.

Kõige rohkem on tõlgitud saksa luulekirjandust. See olenes sajandite jooksul kujunenud kultuurisidemeist ja eeskätt keeleoskusest, sest iga kõrgema astme kooli lõpetaja oli omandanud täielikult saksa keele, kuna muid keeli (vene keel kaasa arvatud) tunti üsna puudulikult. Endastmõistetavalt loeti rohkesti saksa kirjandust, saadi sealt loomingulist eeskuju ja hakati kättesaadavaid luuletusi eesti keelde tõlkima. Alles 80-ndate aastate lõpul — seoses koolide üleviimisega vene õppekeelele — tihenes vahetu kontakt ka vene kirjandusega ja hakati ulatuslikumalt vene luulet eesti lugejale vahendama.

Kõnesoleva kahe aastakümne jooksul ilmus eesti ajakirjanduses

umbes 400—500 saksa luule tõlget. Kõige rohkem tõlgiti Heinet, ligikaudu 100 luuletust. Kuid meie talupoegliku ja väikekodanliku lugeja jaoks ei otsitud saksa revolutsioonilise poeedi ühiskonnakriitilisi luuletusi, vaid lepiti peamiselt tema kerge ja mängleva armastuslüürikaga; alles 90-ndate aastate lõpul hakkasid tõlkijad tutvustama ka poliitilist Heinet. Talle järgnevad arvuliselt Schiller ja Goethe, kellelt tõlgiti peamiselt ballaade. Edasi tulevad XIX sajandi esimese poole hilisromantikud N. Lenau, A. v. Chamisso, E. Geibel, L. Uhland, A. H. Hoffmann v. Fallersleben, J. v. Eichendorff, Th. Körner, F. Rückert, F. Freiligrath jt. Esineb ka rida vähe tuntud autoreid, kelle luuletase ei tõuse üle keskpärasuse. Kuid saksa luulekunsti esindajad XIX sajandi teisest poolest jäid käsiteldaval perioodil eesti lugejale peaaegu tundmatuks.

Huvitavat arengupilti näitab vene luule tõlkimine. Kui 80-ndate aastate esimesel poolel ilmus ainult mõni üksik luuletus, siis kümnendi teisel poolel tõlgiti iga aasta juba 30—40 luuletust. 90-ndail aastail langes see arv 10—20 piiridesse. Järsku tõusu võib seletada osalt vene keele oskuse kasvamisega luuletajate seas, sest mitmed neist (J. Tamm, G. Wulff-Õis jt.) said hariduse vene õppekeelega Tartu seminaris. Teiseks põhjuseks oli tolleaegne üldine kultuuriline ümberorienteerumine, mis avaldus ka vene luule vahendamise püüetes. Kõige rohkem tõlgiti Lermontovi loomingut, kusjuures eelistatavaimad olid teatavad filosoofilise, osalt ka religioosse kallakuga luuletused (näit. «Puri», «Ingel», «Palve»), mis ilmusid isegi korduvates tõlgetes. Tõlgiti siiski ka Lermontovi poeemid «Deemon», «Laul Vene tsaarist Iván Vassiljevitschist . . .» jt. Väga tuttavlikuks sai eesti lugejale Krõlov oma klassikaliste valmidega, mis mõjutasid ühtlasi algupärase eesti valmi tekkimist. Rohkesti tõlgiti Puškinit (mõndagi luuletust mitmekordselt), sealhulgas tema poeemid «Poltaava», «Vaskratsanik», «Kaukaasia vang» jt. Eesti lugejale tutvustati veel Koltsovi, Maikovi ja Nikitini loomingut.

Mõnevõrra tutvuneti soome luulega, kuid tõlgitud on siiski juhuslikke autoreid ja üsna vähesel määral. Palju rohkem pakuti eesti lugejale ungari luulet, seda küll saksa keele vahendusel. Tõlkijaid paelus eeskätt revolutsiooniline romantik Petőfi oma elamusliku lüürikaga; teisi ungari luuletajaid (M. Vörösmarty, S. Kisfaludy jt.) kohtame meie ajakirjanduses ainult üksikjuhtudel.

Tõlgiti veel muudegi rahvaste luuleloomingut, kuid enamasti saksa keele kaudu, sest võõrkeelte oskus oli vähene. Peamiselt «Kündja» toimetaja J. Nebocat, agar keelteõppija, püüdis originaalist tõlkida prantsuse ja inglise luulet. J. Bergmann vahendas kreeka klassikalist kirjandust ja K. A. Hermann katsetas rooma autorite tõlkimisega. Peale selle on Hermann tõlkinud — peamiselt koorilaulude sõnadena — veel õige paljude rahvaste luulet (muidugi enamasti vahetõlgete kaudu). Tõlketehniline tase oli tol perioodil keskpärane ja sagedasti kiputi keerukamat värsistruktuuri lihtsustama. Üheks paremaks tõlkijaks sai J. Bergmann,

kes püüdis originaali sõnastust ja värsimõõtu võimalikult täpselt edasi anda, kuigi vahel ohverdas selleks tõlketeksti ladususe.

Luule ideelis-kunstilisest üldilmest. Kogu Venemaad haaranud poliitilise reaktsiooni tingimustes sumbusid julgemad kõlad ühiskondliku sisuga luulest. Tõeliste kodumaiste eluprobleemide käsitlemise kõrval hakkas maad võtma suuresõnaline, pateetiline ja võlts keisrilaul, samal ajal kui panslavistide poolt üleskihutatud Aleksander III plaanitses väikerahvaste venestamist ja algaski sellekohane äge aktsioon 80-ndate aastate teisel poolel. Vägeva monarhi enda ja tema perekonnaliikmete tähtpäevadeks sepitsesid truualamlikke pühendusluuletusi peamiselt ajalehetoimetajad ise, eeskätt A. Grenzstein. Ka teised toimetajad ja nende abilised kinnitasid juhtkirjade kõrval luulevormis oma ustavust heldele tsaarile; värssides rahvale ja kodumaale ülistati edusamme, mida tegelikkuses polnud palju märgata. Tolleaegsed isamaalaulud olid abstraktsed, üldsõnalised, vanade tõotuste ja imetluste kulunud kordamised. Alles 90-ndail aastail hakkas isamaaluules kõlama uusi toone, mis sugenesid muutunud olukordadest. Mitme avaliku elu tegelase lipitsemine üksteise võidu kuberneride, tsensorite ja muude kroonumeeste ees tekitas tülgastust ja pani luuletajaidki pahameelt avaldama. Mõnedki luuletajad (E. Aun, K. E. Sööt, J. Tamm jt.) hakkasid «õilmitseva isamaa» tegelikkuses nägema ka selle tumedaid külgi, vaesust, ühiskondlikke vastuolusid, sotsiaalset ülekohut, alamate kihtide perspektiivitust. Nõnda tuli luulesse mõningaid uudseid motiive ja tundetoone. Muidugi kõlas ka naiivset isamaailutsust endist viisi edasi mõnegi luuletaja (eriti M. Lipu) värssides. Üldiselt jäid aga luuletajad ühiskondlikes küsimustes võrdlemisi indiferentseks.

Olulise osa tolleaegsete luuletajate loomingus moodustas loodusluule, kuid kunstiliste saavutuste poolest polnud siingi edasiminekut. Loodust kujutati vähese asjalikkusega, pealiskaudsete tähelepanekute kaudu, millele järgnes tavaliselt reflekteeriv arutlus või moraal, mis hajutas lugejas tärganud meeleolu. Loodust imetleti enamasti jumala kätetööna, mille eest pidi kiitust laulma. Looduslüürikaga tihedalt seotud on mitmesugused kodumälestused, mida paljudelgi õnnestus nauditavasse luulesse valada, sest igaühel oli kaasa tuua ehtsaid pilte oma noorusest ja kodupaigast ning see annabki neile suuremat konkreetsust ja tundeehtsust.

Tundeluule peamiseks aineks olevat armastus, väitis J. Parv 1886. aastal «Omas´Maas», toetudes ilmsesti romantikute teooria kõrval ka meie senise luule arengutendentsidele. Armastuslaulud võtsidki neil aastail ilmse arvulise ülekaalu, kuid kunstiliselt ei saavutanud laulikud siin erilisi võite, vaid langesid enamasti šablooni ja epigoonlusse. Eriti algajatel värsiseppadel oli lembeluule täis vältimatuid sinisilmi, kuldjuukseid, ööbikulaulu, roosilõhna, kuupaistet ja merekohinat, mille elamuslik väärtus liigse tarvitamise tõttu oli ammu kadunud. Ihaletavat «armukest» ülistati eemalt, abstraktselt ja ebaisikuliselt, üldiste ja kulunud sõnadega. Isegi kirikhärrad (J. Bergmann, M. J. Eisen, M. Lipp jt.) luuletasid

armuteemadel, kuid ülimalt platooniliselt; sellegi «süü» pärast pidid nad end peitma varjunimede taha. (Ka naisluuletajad kasutasid sagedasti varjunimesid, sest luuletamine kippus ikka veel kahjustama nende reputatsiooni.) Ülitihti kandus mõttekäik maise armastuse teemalt edasi usulise resoneerimise pinnale. Juba kaasajal hakati proosas ja värssides pilkama kurvakujulisi «armuvalu» laulikuid, nende kerget toodangut toimetustest tagasi tõrjuma või magusat stiili parodeerima. Armulüürika pseudoromantilisele laadile kujunes kriitiliseks punktiks 90-ndate aastate algus, millal ilmus rida paroodiaid ja arvustusi, mis tegid säärase luule naeruväärseks. Ei vaieldud vastu armastuslüürikale kui niisugusele, vaid hakati sellelt nõudma uusi, isikupärasemaid ja sügavamaid toone. Järgnenud aastail jääb armastuslüürika arvuliselt tagasihoidlikumaks ja mõnevõrra muutub ka sisuliselt. Üksikutel luuletajatel (A. Haava, E. Aun, K. E. Sööt jt.) leidub juba tõesti tundeehtsaid värsse ja kaalukaid kunstilisi kordaminekuid.

Vaadeldaval perioodil kirjutati rohkesti ka mõtteluulet, eeskätt A. Grenzsteini eeskujul. Aga siit ei leia kuigivõrd tõelist filosoofilist elutunnetust ega selle kunstimeisterlikku sõnastust, vaid rohkem väikekodanlikku moraali. Need salmid on sobinud eeskätt külanooruse albumeisse. Paljudele oli eeskujuks filosoofilise luule üks tippsaavutusi — Schilleri «Laul kellast» — ja mõnigi eesti luuletaja on šillerlikult püüdnud mõtestada elu ja surma keerukaid küsimusi, kuid enamasti on need jäänud keskpärasteks järeleaimamisteks. Sagedasti kippus mõtteluule usuliste arutluste viljatuisse abstraktsioonidesse või hoopis kitsasse dogmaatikasse, mistõttu luuletus pole enam kaugel ametlikust kirikulaulust. Vana aastat lõpetades või uut alustades, samuti suurte kirikupühade puhul tõi peaaegu iga ajaleht poolvaimuliku luuletuse, milles palutakse jumalalt kaitset kõrgele keisrihärrale, riigile ja rahvale.

Kui 90-ndate aastate alguses võttis laiemalt hoogu karskusliikumine ja üle maa asutatud karskusseltsid hakkasid nõudma oma kunstilist repertuaari, siis sooviti ka karskussisulise luule sündi, et seda rakendada ühe relvana viinavastases võitluses. Sedagi tellimust püüdsid realuuletajad otsekohe täita.

Vaadeldaval ajajärgul saavutas tähelepandavat edu lüroeepiline luule. Kahtlemata vene kirjanduse vahendusel (eriti Krõlovi loomingu kaudu) jõuti allegoorilise žanri — valmi juurde. Näib, et selle peidetud ümberütlemine sobis hästi surveaegade olukorrale. Lüroeepilise luule suuremad vormid (ballaadid, lugulaulud jne.) haarasid ajaliselt enamasti tagasi minevikku, sageli koguni ebamäärasesse muinasaega, võttes eeskuju teiste rahvaste romantiliselt luulelt. Meelsasti pöörduti oma rahva mütoloogia poole, kusjuures rahulduti peamiselt Faehlmanni müütide kasutamisega; lisa leiti ka Kreutzwaldi muinasjuttudest. Algallikate vähesuse ja ühekülgsuse tõttu jäi mütoloogilise sisuga ballaadiluule sisuliselt hõredaks ning ühtelugu korrati ammu tuntud motiive. Ühe tõsisema saavutusena selles osas võiks märkida M. J. Eiseni luuleteost «Kõu ja Pikker».

Tähelepandavaks sündmuseks ja tõukejõuks eepika arengule osutus Kreutzwaldi postuumselt ilmunud minevikuaineline poeem «Lembitu» (1885). Nii mõnigi eepiline luuleteos kirjutati veel võitlusest ristirüütlite vastu ja eriti traagilisest Paala lahingust (näit. P. Jakobsoni «Paala jõe kaldal» ja «Seitse pisarat», J. Bergmanni «Salme» ja «Ustav Ülo»). Omapäraseks kõrvalepõikeks nende aastate eepilises luules oli K. Krimmi külaelu kujutav värssjutustus «Saatuste ja vale vangis» (1887); see sisaldab rohkesti ehtsa argielu pilte, mis tol ajal oli värssides alles ebatavaline, kuid jäi muidu kunstiliselt väheütlevaks.

Kõige suuremaid võite ajajärgu lüroeepilises luules saavutas Jakob Tamm. Tema poeetiliste kujutluste allikaks oli ehtne folkloor, mitte selle ümbertöötatud järellooming, mistõttu tema eepika raskuspunkt on nihkunud muinsusromantikast rahvaelu reaalsele pinnale. Rohkesti tegeles jutustava luulega ka Tammele isiklikult lähedal seisnud Jakob Liiv.

Sajandi lõpu luule kohta on üldiselt teada, et see näitas oma sisulise epigoonluse kõrval ka kunstilise vormi poolest üsna vähest edasiminekut. Võib märkida kujundite hallust, šabloonilisust, väikekodanlikule maitsele vastavat sõnastusstiili; hoopis harva leiame originaalsust ja sugestiivsust. Kõige olulisemad teened olid tol perioodil luule vormi ja poeetilise keele edasiviimises J. Bergmannil, kes on eesti keeles rakendanud mitmesuguseid keerukaid ning nõudlikke vorme, eriti sonetti ja tertsiini, tarvitanud tavalise trohheuse kõrval teisigi värsimõõte (näit. amfibrahhi ja daktülit) ning loonud ise huvitavaid stroofiskeeme. Bergmanni luulekeel oli grammatiliselt puhas ja moonutusteta, mis tähendas suurt edasiminekut võrreldes eelmise perioodiga. 1889. aastal seadis «Virmaline» teistele eeskujuks Anna Haava luule, milles leiti «suured ja sügavad tundmused» voolavat vabas sundimatus väljenduses. Tunnustati ka Jakob Liivi värsside sisulist selgust ja väljenduslikku täpsust, ehkki nende emotsionaalne jõud jääb nõrgaks. Neid hinnanguid võib enam-vähem aktsepteerida. Kainet, asjalikku ja isegi proosalikkusesse kalduvat stiili harrastasid Jakob Tamm ja P. Jakobson, samuti lähenes neile 90-ndail aastail K. E. Sööt. Kulunud ja vähese omapäraga väljenduslaad on õige mitmel luuletajal, kes avaldasid küll rohkesti värsse ajakirjanduses ja isegi eri kogusid, kuid jäid kaasajalgi tähele panemata. Kõigele vaatamata kujunes selles madala tasemega suures «luuleuputuses» siiski mõni talent (J. Tamm, A. Haava, K. E. Sööt, Juhan Liiv), kes sirutasid oma ladva ajajärgust märgatavalt kõrgemale ja kindlustasid endale püsiva koha eesti kirjandusloos.

Ado Grenzstein-Piirikivi

Silmapaistvamaks eesti ajakirjanikuks ja ühiskonnategelaseks kujunes sajandi lõpukümnendeil A. Grenzstein, kes on arvestatav ka luuletajana.

Ado Grenzstein sündis 5. veebruaril (vkj. 24. jaan.) 1849 Viljandimaal Tarvastus talurentniku pojana. Ta käis aastail 1867—69 Tarvastu

kihelkonnakoolis, kus õiendas ka vallakoolmeistri eksami ja hakkas juhataja abilisena töötama. Aastail 1871—1874 õppis Grenzstein Valga seminaris ja tegeles seejärel kaks aastat Audrus köstrina ning kihelkonnakooliõpetajana. Audrus alustas ta ka luuletamist ja avaldas 1877. aastal kogu *«A. Piirikivi Esimesed luuletused»*. Väljapaistva pedagoogina kutsuti Grenzstein Tartu nn. Hollmanni seminari õpetajaks. Pärast kaheaastast tööd seminaris nähti temas üht peamist kandidaati tulevase Eesti Aleksandrikooli juhataja kohale. Pedagoogilise ettevalmistuse täiendamiseks viibis Grenzstein aastail 1878—1880 Viinis. Esialgu pooldas ta «Sakalat» ja tegi sellele kaastööd, välismaalt tagasijõudnuna laskis aga end värvata «Eesti Postimehe» toimetajaks (halvatus oli J. V. Jannseni rivist välja löönud). Kodanlik-klerikaalse leeri toetusel asutas Grenzstein 1881. aastal uue ajalehe «Olevik», mille ümber koondus võimekam osa haritlaskonnast; seejuures püüdis toimetaja eri suundi esialgu lepitada. Ta avaldas sagedasti ajalehes ka omaenda luuletusi, samuti ilmusid kogud *«Laulud ja salmid»* (1888) ning *«Mõttesalmid»* (1899).

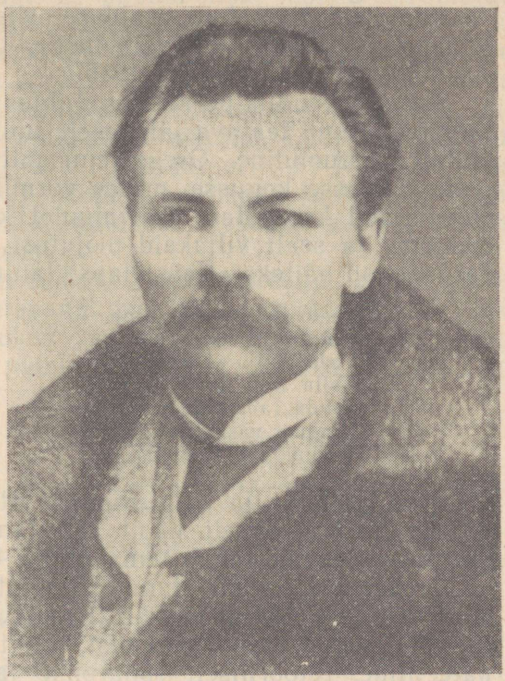

A. Grenzstein.

A. Grenzstein on tegev olnud ka koolikirjanduse alal. Temalt ilmusid *«Saksa keele õpetaja»* kolmes osas (1877—1880), *«Kooli Laulmise raamat»* (1878), *«Eesti lugemise raamat»* kahes osas (1887—1888) ja muud. «Oleviku» toimetaja pikemad poliitilised juhtkirjad ilmusid ka eri brošüüridena, mida on vaja arvestada ühiskondliku mõtte arengu uurimisel. Grenzstein on avaldanud veel populaarteaduslikke teoseid, esimese maleõpetuse eesti keeles (1883) jm. Tal on teeneid eestikeelsete oskussõnade loomisel, eriti ajakirjandusliku, ühiskondliku ja kunstialase terminoloogia alal. «Olevikus» avaldas ta rohkesti kirjandus- ja kultuuriloolist materjali ning rajas 1898. aastal erilise arhiivi, nn. «A. Grenzsteini kirjakogu», mille säilinud 18 köidet sisaldavad mitmekülgset allikmaterjali.

Kui tsaarivõimud alustasid Baltimaade venestamist, asus Grenzstein seda õigustama ja hakkas võitlema eesti rahvuslike püüete vastu, kasutades selleks muu hulgas ka telgitagust poliitikat ja salajasi kaebekirju. Kuid tal ei õnnestunud võimu esindajate täit usaldust teenida ja teda peeti ikkagi kahtlase «patriootilise suuna» tegelaseks. Kuna Grenzstein oli kaotanud ka rahva usalduse, siis loobus ta 1901. aastal «Oleviku» toimetamisest ja siirdus välismaale, kuhu jäigi elu lõpuni. Ta suri Prantsusmaal 20. aprillil (ukj.) 1916.

See ühiskondlik-poliitilises suhtes väga vastuoluline ja kõikuv tegelane on jätnud teatava jälje meie luule arengusse, ehkki ta osa siingi on küllalt vastuoluline. Grenzsteini mitmed paremad luuletused kuuluvad tema esimesse kogusse, milles vormiline väljendus on sisuga tihti üsna õnnestunud kooskõlas. Rahvaluulet kogudes on ta hästi mõistnud selle iseloomu ja sealt viljakaid mõjutusi vastu võtnud. Ehtsale rahvalaulule sarnanevad näiteks «Vaese lapse laulu» read:

Veere looja, päevakene,
Kalla alla, kallikene!
Veere looja vete kaudu,
Kalla kase ladva kaudu!
Saada rahu rammetule,
Hingust väsind hingedele!
Väsinud on väetimad,
Nõrkend ära nõdrakesed.
Ei ole vaesel varjukesta,
Kehval keha kattekesta:
Kivi külma külle alla,
Mätas märga alla pääda,
Udu tad õrna uinutamas,
Kaste kallist kaisutamas.

Kuid rahvalaulu ja «Kalevipoja» stiilielementide järeleaimamise püüd on Grenzsteini teiselt poolt kallutanud ka puhtkõlalisse sõnademängu, mis hiljem lausa vohab tema luules tõelise kujundlikkuse arvel.

Grenzstein on kirjutanud rohkesti patriootilist luulet, kuid varasemas osas see toetub eeskätt Kreutzwaldi ja Koidula eeskujudele, vahel tundub isegi otsest laenamist. Liiatigi on see algusest peale õõnsalt pateetiline, retooriliselt sõnarohke ja vähekonkreetse sisuga. Luuletaja soovib isamaale kõiki mõeldavaid hüvesid ja koormab vahel luuletuse kuiva publitsistikaga üle nagu ajalehejuhtkirja («Õnnesoov isamaale»). Esineb ka loodusluulet, kuid vähe-elamuslikus ja ebakonkreetses laadis. «Kääpa jää minek» jõuab onomatopoeetilises sõnamaalingus lausa absurdsuseni. Esimeses kogus leidub ka jutustavaid luuletusi («Vanemuine», «Vaskjala silla piiga») rahvalaulu vormis, kuid need on lõdvad ja venitatud muistendi-ümberjutustused, mitte tihedad kunstiteosed. Juba selles kogus on Grenzstein avaldama hakanud oma aforisme, mis mõneti lähenevad ehtsale vanasõnale ja on osalt ka rahvasuhu läinud (näiteks «Üks tunnikene tukkumist / toob eluks ajaks kukkumist»). Kuid enamasti kaldus ta paradoksaalsesse mõttespekulatsiooni ja pealiskaudsesse riimimängu, mis on kaugel tõelisest vanasõnast ja mõtteluulest. Säärane mänglev laad on olnud paljudele teistele eeskujuks veel lahjemate värsipaaride või -nelikute sepitsemisel.

Kogus «Laulud ja salmid» esitab Grenzstein hulgaliselt isamaaluulet, kuid vastavalt autori maailmavaate kõikuvusele on ka tema ühiskondliku

suunaga luule ilma konkreetse programmita, ainult suuresõnaline deklaratsioon. Ta annab kodumaale truudusevandeid (mida ise murrab), kiidab looduseilu, leinab tülide pärast (mida ise tihti alustab), manitseb vennalikule ühendusele, lubab uusi ja paremaid aegu ning palub kõige selle jaoks taevastelt jõududelt abi. Ei puudu siiski mõned kordaläinumad isamaalaulud, näiteks «Võõrsil» («Üksinda, pean võõrsil rändama»), milles kõlab siiras koduigatsus ja tõsine sisu on leidnud vastava väljenduse. «Unenägu» annab teravates kontuurides pildi kodumaa raskest elukorrast. Grenzstein on sepitsenud ka mõned sõjalaulud, kuid nende võitlussekutsed on ebakonkreetsed ja ajalooliselt sisutud. Luuletaja pöördub veel muistendlike minevikuainete poole, toetudes eriti F. Kuhlbarsi eeskujudele («Pühajärv», «Ülemjärv»). Kohati on nende luuletuste värsid ladusad, rütmikindlad ja riimipuhtad, kuid see ei suuda varjata sisulist hõredust ega nägemuspildi ähmasust.

A. Grenzsteini loodusluulegi on enamasti ebakonkreetne, ainult mõned üksikud luuletused pälvivad tähelepanu oma ehtsa meeleoluga («Väike kevadelaul»). Tunderikas ja mõjukas on «Palvetund looduses», kuigi häirib vagatsev lõppakord. Ei puudu ka mõni õrnade piirjoontega luulepilt, näiteks «Neiu»:

Astus neiu nooruke
Õitsva lina-väljale,
Vaata, laulis rõõmsalt viit:
Mõrsja särgi saan ma siit!

Säält ta sammus edasi
Haljendava aasani:
«Õied!» hõiskas tema suu,
«Siit saan mõrsja vaniku!»

«Kuulge, kuulge ingli häält
Lina-põllu, aasa päält!»
Taimed nõnda hüüdsivad,
Võitu õitsta püüdsivad.

Kogus «Laulud ja salmid» leidub rohkesti valme, mille sisu toetub peamiselt rahvusvahelistele motiividele. Kuid vähese kunstilise läbitöötamise tõttu on need jäänud rohkem anekdootideks värssides.

Peale kõige muu sisaldab see kogu tervelt 400 mõttesalmi. Need on varasematega võrreldes sisu poolest veidi tuumakamaks läinud, kuid liiguvad ikkagi mööda väikekodanliku moraali pealispinda, suutmata tungida suurte elutõdedeni. Hilisem kogu «Mõttesalmid» ei tõsta aforismide kvaliteeti, vaid suurendab üksnes nende niigi suurt kvantumit. Aforismi on Grenzsteinil sünnitanud enamasti mingi kõlav riimipaar, millele alistub mõttekäik, mistõttu sisu jääb segaseks või vastuoluliseks. Sagedasti käänatakse mõte sääraseks paradoksiks, mida ei saagi tõsiselt võtta. Siiski leidub mõttesalmide suure hulga seas ka lakoonilisi ja tabavaid, nagu näiteks:

Sääl, kus lõpeb mõte ära,
Hakkab pääle sõnakära.

A. Grenzsteini enese sõnastusstiil on üldiselt mänglev, lilleline, väliste efektidega koketeeriv, mis jätab sisulise selguse ja elamusliku mulje

hoopis kõrvaliseks asjaks. Edvistava riimimängitsusega jõudis autor vahel lausa pentsikusteni: *lahutab — jahutab — kahutab — pahutab — vahutab — rahutab; ühenda — lühenda — tühenda — pühenda; võsudest — kõsudest; silduneb — kilduneb* jne. Otsekui iseenese pihta oleks autor sepitsenud järgmise salmi:

Sa tegid riimi kena, puhta,
Ja siisgi — sinu laul läks luhta;
Sa säädsid riimi õrrele
Ja jätsid mõtte kõrrele.

A. Grenzsteini luule avaldas 80-ndail aastail oma näilise artistlikkusega märgatavat mõju kogu eesti luulekirjandusele, juhtides seda kerge ja pealiskaudse sõnademängu libedale teele, mis kahandas mitmegi kaasaegse autori salmikute niigi tinglikku väärtust. Kuid mõningal määral on Grenzstein ka luule sisulisi piire avardanud ja temaatikat rikastanud.

Karl August Hermann

Ajajärgu mitmekülgsemaks ühiskonna- ja kultuuritegelaseks, ajakirjanikuks, keeleuurijaks ja muusikameheks kujunes K. A. Hermann, kes väärib arvestamist ka luuletajana ja prosaistina.

Karl August Hermann sündis 23. (vkj. 11.) septembril 1851 Põltsamaa lähedal Võhma külas sepa pojana. Ta pandi kümneaastaselt õppima Anikvere külakooli ja 1864. aastal Põltsamaa kihelkonnakooli, kus tal tuli võidelda suure puudusega. Aastail 1867—1868 õppis Hermann Põltsamaa saksa elementaarkoolis ja järgneval õppeaastal sai ta juba kihelkonnakoolis õpetaja abiliseks. 1869. aastal tegi ta Tallinnas elementaarkooliõpetaja eksami ja gümnaasiumi sisseastumise eksami, kuid jätkas siiski tööd kihelkonnakoolis. 1871. a. alguses siirdus Hermann Peterburi, kus sai õpetajaks nn. inglise koolis ja andis eratunde. Neil aastail algas ka tema kirjanduslik tegevus mõnede näidendite tõlkimise ja mugandamisega.

1874. aastal asus Hermann Tartu, sooritas gümnaasiumi lõpueksami ja astus järgmisel aastal ülikooli usuteadust õppima. Kuid teoloogia «tõed» kutsusid temas esile kõhklusi, pealegi tekkis tal ülikooli juhtkonnaga konflikt, mis sundis õpinguid Tartus katkestama. Hermann siirdus Leipzigi ülikooli ja asus õppima võrdlevat keeleteadust. Õpinguis jõudis ta kiiresti edasi ja lõpetas 1880. aastal ülikooli keeleteaduse doktori kraadiga, kaitstes väitekirja eesti keele sõnatüvede ja väldete kohta («Der einfache Wortstamm und die drei Lautstufen in der estnischen Sprache»).

Kodumaal ei leidnud Hermann esialgu teenistust ja kavatses Venemaale kooliõpetajaks minna. Siis kutsuti ta 1882. aastal A. Grenzsteini asemele «Eesti Postimehe» toimetajaks, kellena ta töötas 1885. aastani.

Omandanud ajalehetöö kogemusi, ostis Hermann 1886. aastal «Perno Postimehe» ja viis selle Tartu, kus pani ta käima «Postimehe» nime all. Järgmisel aastal hakkas ajaleht ilmuma kolm korda nädalas ja 1891. aastal kujunes esimeseks eesti päevaleheks. Hermanni poliitilised vaated olid ebamäärased ja ta alistus enamasti olukorra sunnile, mõningal määral ka algavale venestamisele. Siiski suutis ta ajalehe ümber koondada haritud kaastöölisi ja tõsta eriti ilukirjanduse osa tähelepandavale tasemele. Keerukad ühiskondlikud olusuhted ning võitlus konkurentidega ruineerisid pikapeale toimetaja tervise ja 1896. aastal müüs ta «Postimehe» grupile, kelle poolt seati uueks toimetajaks J. Tõnisson.

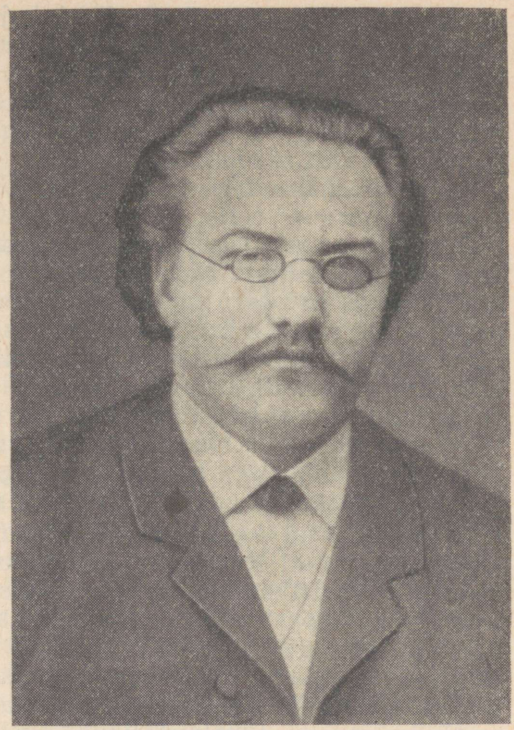

K. A. Hermann.

Alates 1889. aastast töötas Hermann ka Tartu ülikooli eesti keele lektorina. Oma keeleteaduslikud seisukohad on ta kokku võtnud teoses *«Eesti keele grammatika»* (1884), millele hiljem (1896) järgnes II osana *«Eesti keele lause-õpetus»*. Paraku esines Hermann ka täiesti ebateaduslike teooriatega eesti keele ja kaugete idamaiste keelte sugulusest.

Vanemas eas hakkas Hermann koostama entsüklopeediat *«Eesti üleüldise teaduse raamat»*, kuid suutis sellest ainult ühe köite (A-täht) välja anda (1900), sest suurele teosele ei jätkunud küllaldaselt kaastöölisi ega ostjaid.

Eriti intensiivselt tegeles Hermann muusika alal, andes välja hulga noodiraamatuid, millega rahuldas laulukooride vajadusi. Tema enda muusikalooming on laialdane, kuid püsivamat väärtust on ainult üksikutel lauludel (näit. «Isamaa ilu hoieldes»). Rohkesti on Hermann kogunud rahvaviise ja need enamasti kooriseades rahvale tagasi andnud. Ta tegutses ka mitme üldlaulupeo koorijuhina. Alates 1885. aastast andis Hermann välja spetsiaalset muusika-kuukirja «Laulu ja mängu leht»,

mis ilmus 1897. aastani. Seejärel kujundas ta väljaande ümber kirjanduslikuks ajakirjaks «Rahva Lõbu-leht», mida ta toimetas 1898. ja 1899. aastal. Hiljem, 1906. aastal, omandas Hermann J. Kõrvilt ajalehe «Valgus» ja toimetas seda «Hüüdja» nime all, kuid suurtesse raskustesse sattununa pidi oma ajakirjandusliku tegevuse 1907. aastal lõpetama. Hermann suri Tartus 11. jaanuaril 1909 (vkj. 29. dets. 1908).

Kirjanduslikku tegevust alustas Hermann seoses näitemänguharrastusega: ta organiseeris Peterburis eesti näitetrupi ja lavastas septembris 1873 näidendi *«Linnas ja maal»* (ümber töötatud A. W. Ifflandi teosest «Die Hagestolzen»). Sellele järgnes 1874. aastal ühevaatuslik *«Leppimine surmas ehk kurb lugu kahe venna vahel»* (Th. Körneri järgi). Peale nende tõlgete, mille keel on kohmakas ja saksapärane, kirjutas Hermann ühevaatusliku näidendi *«Oksjon!»* (1874). See kui üks varasemaid eesti algupärandeid näitekirjanduses sai järgnevail aastail rohkesti mängitavaks, kuigi teose kunstiline tase on madal. Vanemas eas komponeeris Hermann ooperit («laululdust») *«Uku ja Vanemuine»*, mille libreto ta kirjutas vanamoelises pseudomütoloogilises laadis.

K. A. Hermannilt on ilmunud paarkümmend jutustust, suuremalt jaolt tema toimetatud «Eesti rahva Kasulises Kalendris» (1875—1882) ja «K. A. Hermanni Kasulises Rahvakalendris» (1887—1903 ja 1907); osalt trükiti neid teistkordselt eri raamatuis. Juttude ainestik on võetud külaelust ja sündmustik on seotud enamasti rikaste ja vaeste vastuoluga. Paljude juttude peategelastena esinevad noored armastajad, kellest üks on jõukas talulaps, teine vaese sauniku tütar või poeg, mõnikord sulane või teenijatüdruk. Seejuures kuulub autori sümpaatia ikka viimastele, kes on töökad, ausad, edasipüüdlikud ja haridusesõbralikud ning jõuavad oma vooruste abil haljale oksale. Nende vastandiks on rikas pererahvas, tihti seisuseuhke, kitsi, haridusevaenulik ja vaest inimest alavääristav. Kuid sündmuste käigus saavad rikkadki mõistlikuks ja nõustuvad noorte abieluga, mis autori arvates on üheks abinõuks vaesuse vähendamisel. Selle naiivse idealismi kõrval ei puudu vahel siiski ka kriitilisemad mõttekäigud. Kõige radikaalsemat ideoloogiat sisaldab jutt «Kas eksiteel või mitte» (1881. ja 1882. a. kalendris), milles selgesti kajastuvad C. R. Jakobsoni seisukohad. Jutukest peeti rahvahulki ässitavaks ja see tekitas balti sakslaste seas ärevust. Paar pala, nendest tuntuim *«Auulane ja Ülo»* (1887. a. kalendris ja eri raamatuna), käsitlevad kauge mineviku sündmusi muinsusromantika vaimus. 80-ndate aastate lõpul näeme Hermanni juttudes mõningaid realismi tendentse, mida võib tõenäoliselt seletada E. Vilde mõjuga. Õige mitmed jutukesed esitavad veidi sentimentaalses toonis autori lapsepõlvemälestusi.

Hermanni jututoodang on sisulise mahu poolest võrdlemisi ulatuslik ja kujutab kohati üsna tõepäraselt eesti talurahva omaaegset elumiljööd, kuid teemade kunstiline läbitöötus on algeline ja šablooniline, karakterid musta-valge tehnikaga vastandatud ning konfliktid naiivselt, vähe usutavalt lahendatud.

Mõnevõrra kaalukam funktsioon on olnud Hermanni luuleloomingul, kuigi ka see on äärmiselt pinnapealne. Ta kirjutas värsse peamiselt valmisolevate koorilauluviiside jaoks ja samal otstarbel tõlkis teistest keeltest luuletusi. Trükis avaldatud koorilaulude sõnad võttis autor kokku värsikoguks «*K. A. Hermann'i Salmikud. Esimene kimbukene*» (1881), millele hiljem järgnes samalaadne teine kimbukene (1892). Eeskuju sai luuletaja peamiselt saksa järelromantilisest tundlevast kirjandusest. Kohtame tavalist romantilise luule temaatikat: isamaa, priiuse ja emakeele ülistamist, laulu ja rõõmsa meele kiitmist, kodust lahkumise kurvastust, looduse, eriti kevade-ilu imetlemist, armutunnete väljendust, jumala vägevuse kuulutamist, elumurede ja surmakurbuse väljaõhkamist. Tunded on enamasti ebaisikulised, väljendatud üldsõnaliselt ja trafaretseis kujundeis. Laululine iseloom on tihti peale surunud sõnalist liigliha ja eriti refräänides mõttetut ning labast trallitamist. Vahel harva leidub siiski vahelduvaid värsimõõte ja stroofistruktuure, mis on samuti tingitud meloodia vormist. Näeme autori püüdlikkust puhaste riimide leidmisel, kuid tihti saavutatakse see sisutute täitesõnadega.

Suur osa Hermanni laulukogude sisust on teistest keeltest tõlgitud, eeskätt saksa hilisromantikute luulevarast. Kuid sagedasti on pöördutud ka vene, soome, rootsi, ungari, itaalia, prantsuse, inglise jt. rahvaste luulesalvede poole; ei puudu isegi türgi, india ja jaapani rahvalaulud. Koorilaulutekstidena on Hermanni enese värsid ja tõlked siiski oma otstarbe täitnud. See oli otseses mõttes tarbeluule, millele pole tõsisemaid kunstinõudeid seatudki.

K. A. Hermann väärib nimetamist ka ühe varasema eesti kirjandusloolasena. Tema teos «*Eesti kirjanduse ajalugu*» (1898) on lõdvalt seotud, ilma ühtlase meetodita koostatud materjalikogu, millel aga ei puudu siiski teatmelised väärtused. Autor on varasemad perioodid esitanud põhjalikumalt, kuid hilisemaid ajajärke käsitlenud ainult loendavalt. Rohkesti leidub teoses faktilisi vigu ja väärtõlgitsusi; hinnangud ja kunstiline analüüs puuduvad peaaegu täiesti.

Jaan Bergmann

Eesti luule vormivõimaluste arendajana ja ballaadi viljelejana tuleb hinnata Jaan Bergmanni. Ta sündis 29. (vkj. 17.) detsembril 1856 Kolga-Jaani kihelkonnas Soosaare vallas Niilu talus. Andekas poiss pandi 1868. aastal õppima Põltsamaa kihelkonnakooli, mille lõpetas kahe aastaga. Seejärel jäi ta veel üheks aastaks Põltsamaa saksa elementaarkooli oma keelteoskust täiendama. Juba sellel ajal hakkas noor Bergmann õpetajate K. A. Hermanni ja J. Pärna juhtimisel kirjatööga tegelema. 1871. a. sügisel astus ta Tallinna gümnaasiumi, kus tutvus antiikse ja saksa klassikalise kirjandusega ning alustas luule tõlkimist eesti keelde. Sakslastest kaasõpilaste halvustava suhtumise kummutamiseks ja oma emakeele

paindlikkuse demonstreerimiseks tõlkis Bergmann heksameetrilise kreeka väike-eepose «Batrahhomüomahhia» («Konnade ja hiirte sõda»). Gümnaasiumi lõpetades oli tal valmis terveni 36 vihikut luulet ja proosat, mis hiljem enamasti trükis avaldamist leidis.

1877. aastal astus Bergmann Tartu ülikooli teoloogiat õppima. Ta liitus teiste kirjanduslikult aktiivsete üliõpilastega (K. A. Hermann, A. Mohrfeldt, M. J. Eisen, F. W. Ederberg), tõlkis «Vanemuise» lava jaoks näidendeid ja pidas EKmS-is ettekandeid. Kui kirjastaja H. Laakmann hakkas välja andma «Meelejahutajat», siis täitis J. Bergmann oma kaaslastega aastate jooksul selle sisu. EKmS-i ülesandel kogus ta üliõpilasena 1878. a. suvel koos paari abilisega Kolga-Jaanist üle 300 rahvalaulu, mis trükiti hiljem J. Hurda «Vana Kandle» II osas (1884—1886), kusjuures Bergmann oli tegev ka väljaande redigeerijana. EKmS-is 1878. aastal peetud ettekandega «Sõnakene luuldest», mis ilmus ka seltsi aastaraamatus, on Bergmann rohkesti värsitehnilist õpetust andnud teistele, eriti vähem haritud luuletajaile.

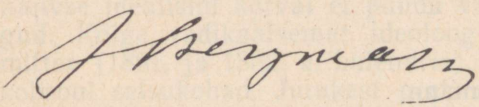

Pärast ülikooli usuteaduskonna lõpetamist (1882) pidas Bergmann oma nn. prooviaasta Peterburis J. Hurda juures. 1884. aastal valiti ta Paistu koguduse pastoriks, kuhu jäigi terveks eluajaks. Bergmann hoolitses koolide eest nii oma kihelkonnas kui väljaspool ja valiti Viljandi maakonna vaimulikuks koolirevidendiks. Oma luuletoodangu koondas ta suurde väljaandesse *«J. Bergmanni laulud»* (1901). Aastail 1901—1905 toimetas ta «Postimehe» kaasannet «Lasteleht». Hilisemas elueas rakendas ta oma head keeleoskust kirikliku lauluraamatu ja piiblitõlke uute väljaannete redigeerimiseks. Bergmann suri Paistus 25. (vkj. 12.) juunil 1916 ja on maetud sealsele kalmistule.

J. Bergmanni luuletoodang on mahukas, kuid kunstiliste saavutuste poolest ei ületa ta palju oma kaasaegseid. Tema tundeluule temaatika on määratud saksa romantismi ja eriti järelromantismi kitsavõitu piiridega — loodus, isamaa, armastus, millele lisanduvad mõned kõrvalisemad motiivid.

Isamaaluules on Bergmann vähe uut leidnud, enamasti liigub ta eelkäijate poolt kättenäidatud radadel. Endiselt antakse isamaale üldsõnalisi truudusetõotusi ja kõneldakse lootusest paremale tulevikule. Isamaa mõistesse mahutab autor pealegi luteri kiriku ja õhutab sedagi kaitsma, mis vähendab omakorda värsside mõjukust. Rohkesti leidub Bergmannil pühendusi tsaaridele nende mitmesuguste tähtpäevade puhul, milles luuletaja on rakendanud vahelduvaid värsivorme ning saavutanud sõnalist ladusust, kuid säärane «kroonuluule» oma suuresõnalise paraadlikkusega oli sisuliselt võlts ega võinudki midagi püsivamat anda. Vähese elamusega ja kuivavõitu on ka pühendused eesti kultuuritegelastele, nõnda Fr. R. Kreutzwaldile ja J. Hurdale, kes olid Bergmannile suurimad autoriteedid. Luuletus «Vana Kannel» annab täie tunnustuse J. Hurda elutööle ja seab rahvalaulu kunstluulele eeskujuks, millist seisukohta Bergmann mõnevõrra ka oma loomingus järgis.

Tõsised ühiskondlikud probleemid jäävad aga luuletajal vaatepiiri taha ja ainult harva leiab ta oma värssides kohta eluraskuste kirjeldamiseks. Üks väheseid selleteemalisi on luuletus «Vaene laps», milles varieerimine ja kordus suurendavad tundepinget ning loovad sellesisulistele rahvalauludele omase troostitu meeleolu:

Oh mina mannetu,
Oh mina õnnetu:
Kuhu ma läen?
Võeras ei võta mind,
Tuttav ei taha mind:
Kuhu ma jään?

Oh mina majatu,
Rahu ja rajatu:
Kuhu ma jään?
Kohus ei kaitse mind,
Talud ei toida mind:
Kuhu ma läen?

Oh mina isatu,
Oh mina ematu:
Kuhu ma läen?
Armu ei ole mul,
Aitajat pole mul:
Kuhu ma jään?

Bergmanni loodusluule on vähese elamusliku mõjuga, reflekteeriv ja moraliseeriv. Luuletaja seisab maailma rikkuste ees õpetatud teoloogina, kes ei tunneta iseväärtusena looduse ääretut mitmekesisust, ilu ja küllust, vaid talle on kõik lihtne ja selge jumala kätetööna. Looduse ilu on ainult selleks, et inimest rõõmustada, talle tõotada taevariigi hüvesid ja äratada tänutunnet jumala vastu targa hoolitsemise eest. Harva piirdub Bergmanni luuletus looduse imetlemisega ja suudab hoiduda religioossest targutusest. Niisugune on näiteks lühiluuletus «Kevadel» oma lihtsuse ja sõnanappusega:

Kõik maa ja taevas
On ilu täis,
Kui päike hiilgab
Ja hõiskab õis.

Kus aas ja muru,
Sääl lehkab lill,
Kus nurm ja vainu,
Sääl kõlab pill.

Sest hüppa, süda,
Ja hõiska, rind,
Et jälle ehtind
End Eesti pind.

Bergmanni armuluule on intellektuaalne vaatlus või argne imetlus. Armastatut nähakse rohkem sümbolites, eriti ärakulutatud võrdluses lillega. Vahetuma elamusväljenduse pidurdajaks oli luuletajale-pastorile ka väikekodanlik ja kiriklik moraal. Rohkesti on Bergmann armastuslüürikat tõlkinud saksa kirjandusest, nagu kõrvale hoidudes «isiklikust vastutusest», muide sealtki valides kõige karskemaid, idealistlikes unistustes hõljuvaid luulepalasid.

Vanemas eas on Bergmann kirjutanud puhtvaimulikke luuletusi, mis kalduvad ilukirjanduse piiridest välja ning said omal ajal lauldavaiks kirikulauludeks. Need pole ainult passiivsed usulised mediteerimised, vaid neis leidub ka reaktsioonilist võitlejatooni usu, kiriku ning piibli kaitseks pealetungivate vabamate mõttevoolude ja ateismi vastu.

Paistab, et Bergmanni vähe tundelisele luuletajanatuurile sobis kõige paremini rahulikum eepiline luule. Saksa romantilise ballaadi eeskujul ja huvist oma rahva mineviku vastu on tema eepika peamiseks aineks saanud episoodid muistsete eestlaste vabadusvõitlusest ja rahvaluule hämaralt imedemaalt. Ainult harvadel juhtudel pääseb ta olevikule lähemale ja reaalsemale tegevuspinnale. Autori fantaasia pole siingi eriti viljakalt loov olnud ja on jätnud sündmustiku esitamise tihti refereerivale tasemele. Sisulist kuivust ei suuda varjata ka värsitehniline osavus ega stiililine ilukõne. Siiski oli Bergmanni jutustav luule oma ajajärgu esileküündivam.

Muistsete eestlaste rasket olemasoluvõitlust käsitlevad ballaadid «Lembitu valimine», «Salme», «Ustav Ülo» ja «Linda». Bergmanni üks küpsemaid luuleteoseid on «Ustav Ülo», milles sügavalt dramaatiline sisu on surutud tihedasse ballaadivormi. Ökonoomne sõnastus ja dialoogiline ülesehitus süvendavad dramaatilist pinget ja amfibrahhiline värsimõõt suurendab kujutuse ärevat rahutust.

«Ei karda su käsku, mis võib su piin?
Kuid tunnistan sinule vabalt siin:
Mind läkitas Lehola Lembitu,
Et ütleksin pojale, teel ta ju!

Ta hulgad on tulemas Paala poolt,
Ka Varbola vanem on kannud hoolt,
Ning Nurmekond Võrtsjärve veereni
On kogunud kokku ju täiesti.

Kõuu kombel nad ilmuvad hulgani,
Ei suuda sa keelda neid sugugi;
Sest katsu, et minema enne läed,
Kui Lembitult piiratud lõksu jääd!»

Hoogsuse ja pinevuse poolest on ehtsalt ballaadiline ka «Taara pidud taga selja», mille eeskujuks on mõnevõrra olnud E. Geibeli romanss «Zigeunerleben».

Rahvausundlikke ja anekdootlikke minevikuaineid käsitlevad ballaadid «Koidutäht», «Luupainaja», «Märti Mihkelt», «Kuramaa kurat» ja «Valevanne», milles folkloorset sisu enamasti aga võrdlemisi kuivalt refereeritakse. Saksa allikaile toetudes on Bergmann luuletanud rahvusvahelisest muistendiainest hoogsa ja tihedasisulise ballaadi «Igavene Juut». Luuletaja on ballaadiaineid otsinud ka teiste maade kirjandusest ja ajaloost; «Viilip II surm», «Lomonossovi põgenemine» ja «Kulla võimuses» seisavad eelmiste ballaadidega ühel tasemel.

Rohkesti on Bergmann eesti lugejale vahendanud teiste rahvaste ballaadikirjandust. Tema tõlkes ilmusid A. S. Puškini «Tark Ooleg» (1884), Fr. Schlegeli «Ariion», Fr. Schilleri «Kellalaul» (1879) ja «Alpimäeküttt», L. Kosegarteni «Kivide aamen», G. A. Bürgeri «Lenoora» (1881), J. W. Goethe «Kalamees» ja «Udumäe kuningas», F. Freiligrathi «Lõvi ratsasõit» (1884), A. Chamisso «Salais y Goomes» ja «Küll päike päeva ette toob» jm. Bergmanni tõlkeid iseloomustab püüe originaalteksti võimalikult täpselt edasi anda (mis põhjustab vahel sõnalist kohmakust), samuti värsitehniline korrektsus. Ajajärgu tähelepandavate saavutuste hulka kuuluvad Bergmanni tõlked antiik-kreeka klassikast: juba ülalmainitud «Batrahhomüomahhia» ja «Odüsseia» 5 laulu, mis on osade kaupa siin-seal trükis avaldatud. Tõlgete heksameetri kvaliteet pole päriselt laitmatu, kuid kohati on saavutatud küllaltki hinnatavat ladusust ja loetavust.

J. Bergmann on eesti luulesse püsiva jälje jätnud eeskätt ballaadide loojana, eriti tema «Ustaval Ülol» on olnud suur rahvuslikku eneseteadvust ja mehisust õhutav mõju. Ühtlasi tuleb J. Bergmanni pidada sajandi lõpu luules üheks paremaks vormimeistriks, kes arendas ja puhastas oluliselt eesti luulekeelt, kultiveeris täisriimi ning rakendas eesti keeles senitundmatuid värsimõõte ja stroofivorme.

Matthias Johann Eisen

Eesti suuremaid rahvaluule kogujaid, rahvausundi uurijaid ja virgemaid rahvaliku lugemisvara soetajaid M. J. Eisen on oma ajastu raamides mõnevõrra arvestatav ka luuletajana, eriti eepilise luule viljelejana.

M. J. Eisen (tema elulugu vt. XI ptk.) alustas kirjanduslikku tegevust juba 70-ndate aastate keskel, kui ta õppis Pärnu gümnaasiumis. Esialgu sepitses ta salmikuid J. Otstaveli «laulikute» jaoks ja tõlkis proosateoseid, eriti noorsookirjanduse alalt. Gümnaasiumi lõpetamisel oli tema sulest ilmunud juba üle kolmekümne raamatu, nende seas ka kaks luuletuskogu (*«Lehekuu õied»* — 1876, *«Taaralaste Kannel»* — 1877). Tartu ülikooli usuteaduskonnas õppides liitus Eisen üliõpilaste-kirjameestega, kes olid koondunud «Meelejahutaja» ümber. Ta tegutses ka EKmS-is ja koostas

seltsi ülesandel antoloogia «Eesti Luuletused» (1881), mis pühendati Soome Kirjanduse Seltsi 50 aasta juubelile. Samal ajal jätkas Eisen kirjanduslikku tegevust endises laadis ning avaldas aastail 1879—1885 juba 76 raamatut, enamasti tõlkelise jutukirjanduse ja populaarteaduse valdkonnast. Ta toimetas ka biograafilist seeriat *«Tähtsad mehed»*, millest ilmus aastail 1882—1884 kuus vihku eesti kirjameeste (O. W. Masing, Fr. R. Faehlmann, Fr. R. Kreutzwald, C. R. Jakobson jt.), soome ühiskonnategelaste ja kirjanike (E. Lönnrot, J. L. Runeberg, J. V. Snellmann) ja Baltimaade ajalooliste isikute (Läti Henrik, G. H. Merkel jt.) kohta; suurema osa biograafiate autoriks oli seejuures Eisen ise.

M. J. Eisen

Kuna Eiseni esimestele värsikogudele sai osaks üsna karmi kriitikat, siis tõmbus ta luuletajana mõneks ajaks tagasi. Alles 1884. aastal ilmus temalt uus luuletuskogu — *«Helinad Emajõelt»*, millele 1885. aastal järgnes *«Südemed»*. Aga nendegi arvustus polnud kuigi soodne ja edaspidi peitis autor enda varjunimede taha (Nooli-Aleksander), avaldades nõnda luuletuskogud *«Uus laulik»* (1887), *«Minu laulud»* (1890) ja *«Laulik»* (1902). 1888. aastal andis Eisen välja varem ilmunud luuleantoloogia uue, ümbertöötatud trüki «Uued Eesti luuletused». Vanemas eas koondus tema huvi rohkem soome sugu rahvastele, eesti ajaloole ja folkloorile ning luulelooming jäi kõrvaliseks asjaks. Oma aja kohta oluliseks kirjanduslikuks saavutuseks võib pidada «Kalevala» tõlkimist eesti keelde (I osa 1891, II 1898, hiljem kordustrükid).

M. J. Eiseni varasemais värsikogudes kajastub peamiselt Koidula luule järelmõju, kuid lahjendatult. Olles grafomaani kalduvustega, polnud ta võimeline oma luulet viimistlema, vaid seadis kergekäeliselt lestakaid värsse salmidesse. Noor Eisen on abi otsinud ka rahvalaulult, kuid vähe taibanud selle tõelist ilu. Hiljem on talle olulist õpetust andnud J. Bergmanni väliselt viimistletud luule, mistõttu Eiseni 80-ndate aastate värssides ei või salata mõnesugust sõnalist ladusust ja suuremat mõtteselgust.

Peamiselt M. Lipu ja J. Bergmanni kirjanduslik mõju, samuti lähene-

mine tõelisele eesti rahvaluulele juhtisid Eiseni eepilise luule alale, kus ta saavutas arvestatavaid tulemusi. Peamiseks ainevallaks on Faehlmanni müütide maailm, muistne ja hilisem Eesti ajalugu ning eriti rahvaluule muistendlik ja usundlik osa. Jutustavad luuletused «Videvik ja Kuu», «Koit ja Hämarik», «Ilmarise varandused» ja «Juta leinamine» jäävad Faehlmanni müütide vähekunstiliseks ümbervärsistamiseks, kusjuures võib märgata üksikute «Kalevala» motiivide ärakasutamist. Ajaloolist temaatikat leiame luuleteostest «Ingvar», «Laulu võim», «Olev», «Truu Meeme», «Jaanilinna ärahävitamine», «Narva lahing» jt. Eiseni eepilised luuletused on enamasti liiga pikad, sõnarohked, vähe keskendatud ja dramaatilise pinevuseta; esineb raskusi ka värsistamisel, eriti riimid tunduvad kunstlikud, pealesunnitud. Neist «Tarkpea» ja «Jaanilinna ärahävitamine» lähenevad oma vormilt regivärsilisele rahvalaulule ja «Kalevipojale».

«Kalevala», Faehlmanni müütide, «Kalevipoja» ja Kreutzwaldi muinasjuttude aineid koondas Eisen üsna ulatuslikku pseudomütoloogilisse kangelaseeposesse *«Kõu ja Pikker»* (1885), mis leidis oma ilmumisajal üldist tunnustust. Eepose ülesehitus on kompaktne, kuid tõelist poeetilist mõjukust saavutatakse selles siiski harva. Sündmustiku esitus kaldub sõnarohkusse, autoril ei ole jätkunud küllalt oskust ideeliseks süvenemiseks ega veenvate detailide tabamiseks. Teose kangelased on vähe individualiseeritud ja üksikud õnnestunud pildid ei päästa nõrgavõitu üldmuljet. Värsimõõduks on valitud heksameeter, mis äratas tol ajal imetlust, kuigi selle rakendus jätab palju soovida.

Hilisemate regivärsiliste eeposte *«Kuldja»* (1923) ja *«Kaks kuninga poega»* (1926) juurde asus Eisen juba aastakümneid töötanud folkloristina. Ta on ära kasutanud mitut liiki rahvalaule, loitse, kombeid, muistendeid ja ajaloo-andmeid, kuid see on omamoodi isegi kahju toonud: teosed on materjaliga üle koormatud ja sündmustik liiga keerukaks arendatud. Tegelaskujud jäävad aga ähmaseks ja värsistuses ei tabata tõelise rahvalaulu sõnameisterlikkust. Autori stiil seisab siingi lähemal «Kalevipojale» kui ehtsale regivärsile.

M. J. Eisen oli andekas ja suure töövõimega kirjamees, kuid heade eelduste täit mõjulepääsu on takistanud tema pealiskaudsus ja läbematus, mis pole võimaldanud põhjalikumalt süveneda ühessegi alasse, vaid on teda kallutanud pinnalisse paljukirjutamisse nii ilukirjanduses kui ka teaduslikus tegevuses.

Martin Lipp

Epigoonliku luule üks iseloomulikumaid esindajaid on Martin Lipp. Ta sündis 14. (vkj. 2.) aprillil 1854 Tarvastus Vooru vallas Peetruse talu rentniku pojana. Juba 7-aastasena pandi ta Vooru külakooli ja kahe aasta pärast Tarvastu kihelkonnakooli. Õpinguid jätkas Lipp Valga kreiskoolis ja seejärel aastail 1871—1874 Tartu gümnaasiumis. Ülikooli usuteaduskonnas õppides (1874—1878) liitus ta eesti üliõpilaste grupiga, kes tege-

les õpingute kõrval keele, kirjanduse ja ajalooga. Suvevaheaegadel tegi Lipp reise Soome ja hakkas soome jutustusi eesti keelde tõlkima. Ülikooli lõpetanud, oli Lipp Tartu Jaani koguduse abipastoriks, 1881. a. lõpul sai aga Saaremaale Kaarma koguduse pastoriks (ühtlasi ka Kaarma seminari direktoriks). Idüllilises Kaarma kirikumõisas hakkas noor pastor hoogsalt salmikuid sepitsema ja seal valmiski tema luuletoodangu põhilisem osa. Ilmusid «Soome Uudisjutud» kolmes andes (1882, 1883 ja 1885) ning A. Kivi näidendi «Öö ja päev» tõlge (1884). Hiljem tõlkis ta ka soome luulet. Kaarmast siirdus Lipp 1884. aastal Nõosse ja jäi sinna pastoriks elu lõpuni. Ta suri 8. märtsil 1923 ja on maetud Nõo kalmistule.

M. Lipp.

M. Lipu värsitoodang, mis ilmus enne ajakirjanduses mitme nimemärgi ja varjunime all, on koondatud mahukaisse luuletuskogudesse *«Kodu Kannid»* I ja II (1897 ja 1899), *«Lihtsad lilled»* (1902) ja *«Päikse kullas»* (1909). Samaaegselt kirjutas Lipp ka vaimulikke laule, mis ta avaldas kogus *«Kodu kannel»* (1894); osa nendest on läinud kirikulauluraamatusse. Hilisemail aastail tegeles Lipp rohkesti kiriku ja hariduse ajaloo uurimisega, avaldades teose *«Kodumaa kiriku ja hariduse lugu»* I—II (1895—1899), mis on aga ühekülgselt balti pastorite teeneid ülistav. Ka uuris ta kultuuriloost tuntud eesti perekondade genealoogiat ja avaldas eri teosena *«Masingite suguvõsa»* (1907); postuumselt ilmus *«Karellide suguvõsa»* (1932). Lipp andis välja mitmeid koguteoseid lastekirjanduse alalt, kuid neid ei saa kuigi kõrgelt hinnata liialt moraliseeriva ja vagatseva laadi tõttu, kõnelemata tema piiblilugudest, mille sunniviisiline tuupimine oli aastakümnete jooksul koolilastele piinaks.

Kirjandusloos väärib Lipp arvestamist eeskätt luuletajana. Tema toodang toetub täiel määral saksa romantika ja järelromantika eeskujudele. Lipu värsid voolasid ilma suurema vaevata, sest ta oli pealiskaudne ja

keskendamatu, sügavama inspiratsioonita kergekäeline paljukirjutaja, enese vastu äärmiselt vähenõudlik. Tema neli kogu sisaldavad ühtekokku 854 algupärast ja tõlkelist luuletust, nii et Lipp on kahtlemata üks kõige produktiivsemaid eesti luuletajaid üldse. Seejuures ei tõuse aga tema kunstiline tase kunagi üle lameda keskpärasuse; ka luule temaatika on võrdlemisi kitsas, esineb palju korduvat.

Suure ulatusega, kuid sisuliselt vähepakkuv on Lipu isamaalüürika. Ikka kurdab ta kulunud, üldistes fraasides muistsete eestlaste vabaduse kaotuse ja järgnenud orjapõlve pärast, ülistab tsaar Aleksander I kui eesti rahva pärisorjusest vabastajat, kutsub «isamaa poegi ja tütreid» üles tegudele, truudusele oma kodumaa vastu, emakeele austamisele. Ühelt poolt manitseb Lipp sisetülidest loobumisele, sealsamas aga õhutab võitlusele «tuisulaste» (C. R. Jakobsoni pooldajate) vastu. Hilisemail aastail sattus ta vahel konflikti balti sakslaste ülevõimuga kodumaa avalikus elus ja arvustas süvenevat venestamispoliitikat. Eestlaste saksastumist laitev luuletus «Kes unustab» tõi autorile suuri sekeldusi kiriklikes ringkondades. Isegi karistussalkade julmusi 1906. aastal on Lipp paaris luuletuses arvustavalt käsitleda söandanud. Tugevaid ühiskondlikke toone sisaldavad mõned luuletused, mis on kirjutatud Buuri sõja puhul.

Rohkesti esinevaks teemaks M. Lipu luules on armastus. Kuid selle juures leiame vähe isiklikku elamust, vahetuid tõelisi tundeid, sest motiivid ja luulemaneer on temal nagu enamikul teistelgi kaasaegsetel valmisklišeedena laenatud saksa järelromantilisest kirjandusest. Ei tulda toime ilma tollal üldkäibinud sentimentaalselt ilutsevate epiteetide ja metafoorideta. Alles viimases kogus «Päikse kullas» muutub armastuse teema käsitlus veidikenegi maisemaks.

«Lahkes looduse templis» näeb luuletaja enamasti ainult trafaretseid üldpilte ja refereerib neid vähese kaasaelamisega. Viimases luuletuskogus muutuvad siiski ka loodusmeeleolud konkreetsemaks ja elavamaks. Looduslüürikale on lähedane lapsepõlvekodu ja noorusmälestuste luulendamine, mis omandab osalt lastelaululise laadi. Emale on pühendatud mõnedki südamlikud värsid, ehkki neis on võõrad mõjud märgatavad.

M. Lipp on katsetanud ka jutustava luulega. Tema pikemates luulelugudes puudub dramaatilisus, sündmuste ilmekam väljaarendus; lüürilised meeleolutsemised ja mõtisklevad vahepalad pidurdavad niigi vähest dünaamikat. Temaatika pärineb ajajärgu minevikuharrastustele vastavalt eesti päris- või pseudomütoloogiast, muistse vabadusvõitluse tandreilt ja hilisema ajaloo perioodidest; ei puudu ka olevikulised värssjutustused. Esimeseks eepiliseks luuleteoseks oli Lipul «Põhjala kuninga tütar», mis meenutab L. Uhlandi ballaadi «Lauliku needus», kuid on kirjutatud sõnaohtralt, keskendamatult ja ilutsev-lüüriliselt. Sama laadi on «Lauluriigi kuningas». Ballaadis «Pühajärv» voolab värss kohati ladusalt, kuid sündmustik kulgeb lõdvalt. Elavama sisuga on «Salme», seevastu «Lembitu ja Meeme» isikud-tegelased jäävad ainult kahvatuteks varjukujudeks. «Kaupo, Liivlaste vanem» mõistab hukka rahva äraandmist, milles ei puu-

dunud vihjed sajandi lõpu renegaatide kohta. Leidub teisigi luuletusi muistse vabadusvõitluse teemadel, kuid need ei lisa ballaadiloomingule midagi olulist.

Hilisemate sajandite sündmuste ja isikute kohta kirjutatud eepiliste luuletuste hulgas on ilmekas «Viljandi kants», milles esineb rohkesti allteksti kaasaegsete usutülide kohta. Ballaadis «Valgjärv» on veidi rohkem dramatismi ja kompaktsust kui Lipul tavaliselt. Selle sarnane on ka «Tulekiri», kuid ballaadi tendents on sihitud ateismi vastu, mis hakkas neil aastail juurduma, eriti nooremate haritlaste hulgas. Siiski leiame Lipult ka mõne teravalt feodalismivastase ballaadi, näiteks «Jost Dunter», milles piinatud kutsar tõukab mõisniku jääauku. Mõisavastaselt kõlab ka ballaad «Peedu». Kroonikalise kuivuse all kannatavad ajaloolise sisuga luuletused «Kristian Kelch» ja «Päälik Heinrich Wrede, kuninga Karl IX elupäästja». Inimlikku vaprust ja kohusetruudust kujutavad veelmõned ballaadid, mille sündmustik on võetud rahva argielust. «Vahva Villem» on nendest kõige hoogsam, kuid teised sama laadi värsslood langevad üleliigsesse moraalitsemisse ja vagatsemisse («Oruveski», «Lesk Elsa», «Sambo»). Luuletus «Hiidlased» suundub joomise vastu ja on käsitluslaadilt humoristlik.

Kogus «Päikse kullas» leidub ka terve hulk saksa klassikute ja järelromantikute ballaadide tõlkeid (Fr. Schiller, H. Heine, A. Chamisso, Cl. Brentano, G. A. Bürger, L. Uhland, J. Kerner, W. Müller jt.), mille sõnastus on üsnagi ladus, aga poeetilise värskuseta.

M. Lipu väljenduses on vähe isikupära, enamasti on see üldsõnaline, tihtipeale ka lame ja lääge. Sagedasti esineb J. V. Jannseni, L. Koidula, M. Veske, J. Kunderi jt. motiivide ning väljenduste otseseid parafraase. Värsimõõdu huvides amputeerib ta sõnu, veelgi sagedamini aga venitab rahvalaululiste lõppude (*-lta, -la* jne.) abil värsse pikemaks, eriti riimsõnade leidmiseks. See teeb tema lõdva värsi ja lameda stiili veel halvemaks. Õieti polegi Lipp vanast regivärsist muud õppinud kui venivaid lõppe tarvitama. Värsimõõtudes ja stroofivormides esineb Lipul vähe vaheldust, kuigi ta puhuti katsetab keerukamate struktuuridega. Siiski on tema salmikud omal ajal olnud vähenõudliku lugeja poolt hinnatud, samuti on mitmed komponistid (eriti A. Läte, kes oli samal ajal Nõos köster-organistiks) loonud tema sõnadele koorilaule.

Peeter Jakobson

Iseõppinud kirjameheks sai Rakvere kingsepp P. Jakobson, kellel ei puudunud sellekohased võimed ja andekus. P. Jakobson sündis 27. (vkj. 15.) detsembril 1854 Rakveres vaeste tööliste lapsena. Ta pääses 10-aastasena vene kiriku juures asunud kooli ja hiljem vaeste- ehk köstrikooli; viimases õppis ta kolm aastat ja rohkem ei suutnudki vanemad teda koo-

litada. Poiss pandi kingsepaametit õppima ja see tööala saigi tema elukutseks. Hoolika lugemisega täiendas ta oma haridust, nii et võis kasutada saksa- ja venekeelset kirjandust.

Täisikka jõudnuna võeti Jakobson sõjaväkke ja saadeti 1877. aastal Vene-Türgi sõja puhkemisel Balkani rindele. Sõja lõppedes vabastati ta nõrga tervise pärast kroonuteenistusest ja ta asus uuesti Rakveresse. Nüüd puutus Jakobson kokku J. Kunderiga, kelle mõjul temast sai «Sakala» kaastööline. Juba 1881. aastal ilmus tema luuletuskogu *«Õilme nupukesed»*, sellele järgnesid *«P. Jakobson'i Luuletused»* I (1884) ja II (1885). Hiljem avaldas ta pidevalt oma algupäraseid ja tõlkelisi värsse ajakirjanduses. 1884. aastal siirdus Jakobson Väike-Maarja alevikku, kus ta järgneval aastal avas raamatukaupluse. Seal tekkis tal lähem kontakt vendade Liivide ja Jakob Tammega. Hiljem asus Jakobson Väike-Maarja lähedale Põdrangule vallakirjutajaks; seal suri ta kurgutiisikusse 23. (vkj. 11.) juulil 1899.

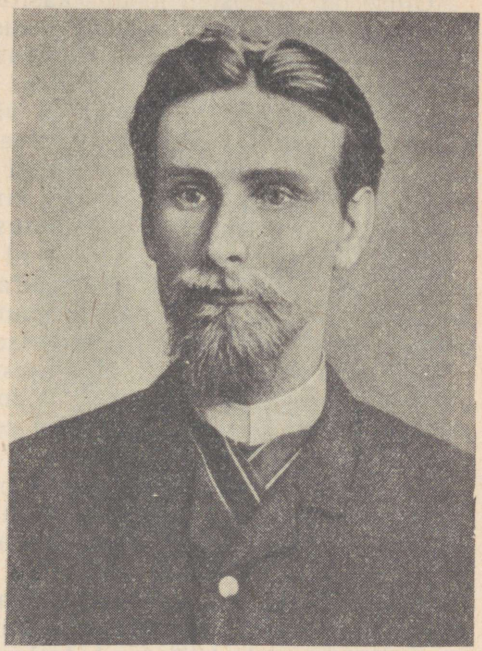

P. Jakobsoni luule tugineb saksa hilisromantika eeskujudele ja jäljendab tugevasti eelnenud eesti autoreid (Kreutzwald, Koidula, Veske, Reinvald jt.). Tema loomingut iseloomustavad teemade lihtsus, käsitluse loomulikkus ja tundesiirus; enamasti on see vaba ülespaisutatud paatosest ja lillelisest sõnamaalingust. Luuletaja lähtub mõneti rahva mängulaulude ja vemmalvärsside laadist, mis annab tema värssidele teatava maamehelikU lihtsakoelisuse ja tahumatuse juures ometi luulepildi konkreetsuse. Teiselt poolt aga ohustab tema värsse tundepuudus, proosalisus. Jakobsoni sõjalauludes («Eesti soldati surm Bulgaarias», «Lahkumine Slivnost» jt.) on arvatud mõnevõrra vastu kostvat M. Lermontovi sõjaluule karme toone. Mõni lihtne looduspilt annab väheste sõnadega tõelise elamuse, meenutades vahel hilisemat Juhan Liivi, näiteks vähenõudlik pastoraal «Suve hommikul», milles on suurema konkreetsuse huvides loobutud isegi riimist:

Kilinal, kõlinal
Metsa pool rutates
Sammub ju kirju
Loomade kari.
Karjapois vilega
Kõnnib ta järel ja
Lullitab lugusi
Piibari peal.

Kaste veel katab kõik
Lehed ja lilled nii
Hiilgaval pisaril
Orus ja mäel,
Kunni siis päikene
Palaval paistusel
Ära neid joob.

Üldse on Jakobsoni loodusekäsitus paljude kaasaegsete omast realistlikum ja vaba religioossest kallakust. Sellega ei kaasne küll veel alati kunstiline õnnestumine. Ka armastuslauludes on Jakobson paljude teiste tolleaegsete luuletajatega võrreldes mõneti elulähedasem, ometi tabame temagi sellesisulistes salmikutes vähe isikupäraseid toone ja luulepilt hajub enamasti konventsionaalsesse sõnamängu. Mõni armulaul langeb oma stseenilises naiivsuses koguni taskulaulikute repertuaari tasemele. Seevastu hilisematel eluaastatel kirjutatud armuteemalistes luuletustes tundub tõelisi pettumusi ja kannatusi.

P. Jakobson ei ole mööda läinud ka ajajärgule omasest eesti mütoloogia ainete värsistamisest. Ta kasutas peamiselt Faehlmanni pseudomütoloogia ärakulutatud temaatikat, suutmata sellele värskemat eluõhku sisse puhuda. Schilleri «Kellalaulu» otsesel eeskujul on ta kirjutanud pika filosofeeriva luuletuse «Laul majast», mis kipub jääma loendavalt kuivaks. Ajajärgu moele vastavalt leidub temagi luuletuskogudes «mõtteterasid», mis püüavad A. Grenzsteini eeskujul teravmeelitseda, ilma sügavamaid tõdesid avamata.

90-ndate aastate teisel poolel on kujunev kriitiline realism mõnevõrra mõju avaldanud P. Jakobsoni luulele. Senise literaarse temaatika asemele astuvad reaalsest ümbrusest võetud olustikupildid ja tegelaskujud. Luuletaja värsistab lihtsas ja asjalikus sõnastuses vaeste inimeste kannatusrikkaid eluepisoode ja enamasti traagilisi surmalugusid. Tema sümpaatia kuulub kannatajaile, kuid tõsisema sotsiaalse kriitikani ega protestini ta veel ei jõudnud. Iseloomustagu Jakobsoni hilisema värsiloomingu asjalik-realistlikku laadi paar strofi luuletusest «Rukki leib»:

Oled märsis heinalisel,
Kotis kannab killamees,
Seisad igal pidulisel
Pikal pidulaual ees.

Sinuta mis maksab ilmas
Hiilgav hõbe, kallis kuld,
Need on näljalise silmas
Nagu kivi, nagu muld.

Elise Aun

Anna Haava kõrval esines sajandi lõpul küllalt tähelepandavalt tolle perioodi teine võimekam naisluuletaja E. Aun.

Elise Rosalie Aun sündis 15. (vkj. 3.) juunil 1863 Kanepi kihelkonnas Ilmjärve vallas Pikareinul talurentniku tütrena. Hiljem rentisid vanemad Setumaal väikese Ulitina mõisa, kus E. Aun veetis oma lapsepõlve.

Koolide puudumise tõttu ümbruskonnas sai ta algul juhuslikku õpetust, hiljem (1882) lõpetas Räpina-Lokuta tütarlastekooli. Luuletama hakkas neiu kõrvalises Ulitinas üksindust tundes spontaanselt, ilma kirjanduslike eeskujudeta. E. Auni luulepalad hakkasid pidevalt ilmuma ajakirjanduses ja teda peeti isegi Koidula vääriliseks järglaseks. Lühikese aja jooksul jõudsid lugejate ette luuletuskogud *«Kibuvitsa õied»* (1888), *«Laane linnuke»* (1889) ja *«Metsalilled»* (1890). Neil aastail avaldas ta ajakirjanduses ka kirjeldusi setude omapärasest elust ja kogus J. Hurdale Setumaalt rahvaluulet. Alates 1888. aastast viibis E. Aun vahelduvalt Võtikveres, Riias ja Pärnus. Aastal 1890 asus ta Viljandisse L. Suburgi ajakirja «Linda» toimetusse tööle. Järgnevalt elas E. Aun kordamööda Riias, Kroonlinnas ja Valgas, olles haigeravitsejaks ja guvernandiks või töötades raamatukaupluses. 1898. aastal tegutses ta uuesti «Linda» toimetuses. E. Aunilt ilmusid veel luuletuskogud *«Kibuvitsa õied»* II (1895) ja III (1901). Tema proosakogumik *«Tosin jutukesi»* (1898) kaldub sentimentaalsesse ilutsemisse ega oma tõsisemat kirjanduslikku väärtust. E. Aun on tegelnud ka proosa- ja luuleteoste tõlkimisega. Püsivamat tööala leidmata õppis luuletaja veel Vändras kurttummade kasvatajaks, töötas seejärel Pärnus riidekaupluse kassapidajana ja sai 1902. aastal Tallinnas Kristliku Rahvakirjanduse agentuuri abikaupluse juhatajaks. 1903. aastal abiellus E. Aun kooliõpetaja F. Raup'iga. Mehe ametid viisid perekonna Simbirskisse, kust 1911. aastal pöörduti uuesti tagasi Tallinna. Vanemas eas ei tegelnud E. Aun enam luuletamisega. Ta suri Tallinnas 2. juunil 1932.

Elise Aun

E. Auni esimesed luuletused väljendavad enamasti nukraid meeleolusid, mida noores luuletajas on tekitanud elu vaimselt võõras ümbruskonnas. Kuid ka hiljem suuremaisse keskustesse pääsedes ei tundnud ta ennast õnnelikuna, vaid hakkas tagasi igatsema armsasse kodusse Setumaal. Tema koduigatsuselaulud on siirad ja lihtsad, enamasti ilma ajajärgu šabloonilise luuleehteta. Neist on tähelepandavam «Koduta», mida tuntakse viisistatuna laialdaselt:

Nagu pääsu, päeva-lindu
Olen kulla koduta,
Nagu lõo lõbu-lindu
Asun tuule tormilla.

Pääsulgi on pehme pesa
Räästa varjul vilu, vaik,
Lõokesel kena kesa
Lustiline lõbu-paik.

Kus on kodukene kullal',
Varjupaika vaesele?
Magades ma Maarja mullal
Leian rahu aseme.

Luuletaja elukäik kujunes raskeks ja murerohkeks nagu tol ajal igal eesti naisel, kes püüdis iseseisvalt oma teed käia, pealegi kirjanduslikku tegevust leivateenistusest olulisemaks pidades. Ei leidnud ta alati lohutust elumuredele ka oma usulisest idealismist ja kaldus sagedasti pessimismi. Omaenda hädade kõrval tunnetab E. Aun ka teiste elu-ummikuid, eriti vaesuse rõhku, seetõttu on tema luules üsna sagedased lesknaiste ja vaeslaste motiivid. Omapärane ja tugeva ühiskondliku kõlaga on pikk luuletus «Vaesus», millest paar katkendit:

Küll on hale,
Küll on kale,
Vaesel ilmas igavas,
Ei se vale,
Tihti pale
Viibib valupisaras.

Enne koitu,
Päikse loitu
Jookse teise juhi all.
Kehvad kõhtu,
Aga õhtu
Poole ööni üleval.
. . . . . .

Vaimuanded,
Taeva kanded,
Armetumalt surevad.
Kadun'd õnned! —
Mõtte kõned
Südant sala purevad.
. . . . . .

Läinud lootus,
Haua ootus
Ainus mõtte magusus.
Voodi vilu,
Armas ilu,
Vaeva järel vagusus.

Näib, et luuletaja pessimism kasvas pidevalt aastate elukogemustes. Varasemais luuletustes oli ta veel naiivselt usklik ja püüdis oma mentaliteeti teistelegi sisendada. Ülalesitatud vaese inimese ausas eluhinnangus ei otsita aga enam lohutust taevaõndsusest, mis teistes luuletustes on enamasti lahenduseks. Teadliku sotsiaalse protesti väljendamiseni luuletaja ometi ei jõudnud.

E. Aunil on puhuti teravat pilku ilmekate loodusnähtuste ja konkreetsete maastikkude nägemiseks ning ta oskab oma meeleolusid vahel üsna elamuslikult väljendada. Enamasti lõpevad ta looduspildid küll usuliste tunnete virgumise ja jumala vägevuse ülistamisega, nagu see on omane järelromantilise luule põhilaadile. Armastuslüürikas on luuletajal suhteliselt vähem isikupärast, see on rohkem abstraktne mõttekujutus kui vahetu elamus. Raskemeelsete igatsemiste ja kurtmiste kõrval ei puudu ka mõned helgema meeleoluga ja humoorikad laulukesed, milles on tunda eriti Heine mõju.

Mõningaid katsetusi on E. Aun teinud teiste eeskujul muinsusroman-

tika luulendamisega, kasutades Faehlmanni ja Kreutzwaldi palju korratud motiive. Üldiselt hoiab ta eemale romantilised mõtte- ja tundepaisutused; eriliste saavutusteni pole aga luuletaja siingi jõudnud.

E. Auni võib positiivselt hinnata ka teadliku tähelepanu pärast värsikultuuri, eriti riimitehnika suhtes (puhtad mitmesilbilised ja liitriimid). Seejuures on vormiline külg E. Auni loomingus põhiliselt tasakaalus sisuga, mitte iseväärtusena esile tõstetud; kujundites ei puudu mõnigikord oma sugestiivsus. Tema väljendusstiil on kohati karmivõitu, lilleline ilutsemine on Aunile võõras.

Jakob Liiv

Sajandi lõpu autoreist kerkib vormikindla lüürika ja eepilise luule viljelejana esile Jakob Liiv, kes on produktiivne olnud ka näitekirjanikuna ja prosaistina.

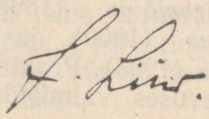

Jakob Liiv sündis 28. (vkj. 16.) veebruaril 1859 Tartumaal Alatskivil Veskirahva kandikohal. Hiljem siirdus perekond Riidmaa kandiküla ja 1866. aastal rentis isa Rupsi külast Oja talu, kuhu jäädi paika pidama. Jakob pandi 11-aastaselt Naelavere vallakooli, mille lõpetas 1874. aastal. Aineliste raskustega võideldes pääses nooruk 1875. aastal Kodavere kihelkonnakooli, kus õppis 3 aastat tubli pedagoogi J. Jürgensteini juhtimisel ja sai kirjanduslikku äratust. Õpetaja pani suurt rõhku kirjatöödele ja tema käe all kujunesid mitmedki tulevased kirjamehed. Kihelkonnakooli lõpetamise järel tegi Liiv 1879. aastal Tartus nn. Hollmanni seminaris vallakooliõpetaja eksami ja sai Kavastu Varnjal abikoolmeistriks.

Järgmisel, 1880. aastal siirdus J. Liiv Väike-Maarjasse Triigi-Avispea kooliõpetajaks ja Triigi-Uniküla vallakirjutajaks. Pooldades C. R. Jakobsoni feodalismivastast võitlust, sattus ta varsti tülli pastori ja mõisnikega

ning loobus 1883. aastal õpetajaametist ja asus Uniküla mõisakirjutajaks. Järgmisel aastal kutsuti Liiv Pandivere ja Raeküla vallakirjutajaks ning Pandivere koolmeistriks, kus töötas 1886. aastani. Seejärel siirdus ta uuesti koolmeistriks Avispeale ja jäi sinna 1901. aastani. Liiv tegeles aktiivselt kohalikes seltsides ning sai laialt tuntuks näitejuhina ja kõnepidajana. Tal kujunes kontakt Rakveres eluneva P. Jakobsoniga, kes Liivi õhutusel siirdus varsti Väike-Maarjasse raamatukaupmeheks. Liiv kutsus ka sinnasamasse koolmeistriks K. Krimmi, kes parajasti alustas kirjanduslikku tegevust. Nendega liitus vahetevahel Juhan Liiv. Kui 1889. aastal asus Väike-Maarjasse M. Kampmann, siis hakkas temagi teiste kirjameeste mõjul luuletama. Pärast Krimmi ja Kampmanni lahkumist tuli kihelkonnakooli juhatajaks Jakob Tamm ja uus vaimuerk tutvuskond andis luuletaja loomingule värsket hoogu. Sajandi algul liitus nendega O. Münther, tuues kaasa pahempoolseid ideid ja kontakti Tallinna kirjandusliku eluga. «Väike-Maarja parnass» arendas oma liikmeid ja virgutas suuremale loomingulisele aktiivsusele. Esialgu nn. järelromantilisest voolust oluliselt erinemata, lähenesid need autorid 90-ndail aastail mõnevõrra realismile. Jakob Liiv ja J. Tamm taotlesid seejuures ka suuremat luulekeele puhtust ja rahvapärasust ning kindlamat värsivormi.

«Väike-Maarja parnass» (J. Liiv, O. Münther, J. Tamm)

Juba 80-ndate aastate alguses hakkasid Jakob Liivi luuletused ajalehtedes ilmuma ja 1886. aastal avaldas ta oma esikkogu *«Viru kannel»* I. Järgnevalt ilmus tema luuletusi pidevalt ajakirjanduses, eriti «Meelejahutajas», «Virulases» ja «Postimehes». Jõudsid lugejate ette ka uued luulekogud *«Viru kannel»* II (1891) ja III (1900), *«Leinalilled»* (1894) ning lugulaulud *«Kõrbelõvi»* (1898), *«Püha kuju»* (1900) ja *«Vaimude org»* (1906). Praktilises seltsitegevuses valmisid kirjanikul

mitmed näidendid, samuti avaldas ta ajakirjanduses ja erikogudes realistlikus laadis jutustusi oma kodunurga elust.

Aastal 1901 loobus Liiv koolitööst ja asus Väike-Maarja alevikku Karskuse Kuratooriumi teemajapidajaks; veidi hiljem avas ta seal raamatukaupluse. Tema luulest ilmus kaheköiteline koguväljaanne *«Jakob Liiv'i kirjatööd»* (I — 1906, II — 1910). Majanduslikud raskused sundisid Liivi 1913. aastal siirduma Rakveresse, kus ta hakkas töötama panga kassapidajana ja toimetas kohalikku ajalehte. Liiv pooldas tsarismi kukutamist 1917. aastal, järgnenud sündmuste käigus asus ta kodanluse poolele. 1919. aastal valiti Liiv Rakvere linnapeaks, kuid tõmbus varsti poliitilisest elust tagasi ja asus uuesti tööle õpetajana Rakvere I algkoolis, kuhu jäi kuni pensionile minekuni 1926. aastal. Koolitöö virgutas teda kirjutama lastenäidendeid. Vanemas eas valmis Liivil veel pikem lugulaul *«Revolutsioon»* (I osa 1927, II — 1937), ta avaldas mahuka valikkogu *«Lüürilised laulud»* (1929) ja uue kogu *«Päikese veerul»* (1933). Kultuurilooliselt väärtuslikud on tema memuaarid *«Elu ja mälestusi»* (1936) ja postuumselt ilmunud *«Mälestusi lühijuttudes»* (1938). J. Liiv suri 17. jaanuaril 1938 Rakveres ja on maetud kohalikku surnuaeda.

Jakob Liiv läks kaasa C. R. Jakobsoni feodalismivastase võitlusega ja saatis «Sakalale» käredat ühiskonnakriitilist kaastööd. C. R. Jakobsoni surma puhul kirjutas ta pikema leinalise luuletuse «Matus», milles toonitas vajadust jätkata lahkunu pooleli jäänud võitlust. Kuid järgnenud aastail vähenes Liivi ühiskondlik aktiivsus ja vaibus ka luulelooming, kuni J. Kunderi «Meelejahutaja» andis talle uut hoogu ja 1885. a. paiku algas tema intensiivsem luuletajategevus. Neil aastail süvenes Liiv eriti saksa kirjandusse ja võttis sealt omaks järelromantilise luulemaneeri. Esimeses kogus paistab silma, et tal peaaegu puudub isamaaluule, kuna need rajad näisid juba liiga läbitallatuina. Selle asemel leiame idüllilist koduluulet ja perekondlike teemade käsitlust, eriti pühendusi emaarmastusele. Ei puudu ka järelromantikale iseloomulikud nukrad armulaulud ja resignatsioonimeeleolud. Loodusluules esineb veel vähe konkreetsust, kuid sellesse seguneb tihti filosoofilist mõtisklust. Juba leiame ka hilisemale Liivile omaseid lugulaule ja allegoorilist žanrit.

«Viru kandle» II osas on Liiv maksnud mõningat lõivu pooleldi kohustuslikule tsaari ülistamisele, kuid ta tunneb kaasa ka isamaa ja rahva saatusele uutes raskustes ning katsumustes. Rangemaks muutunud tsensuur õpetas kätte allegoorilise vormi, mille varjus võis riivata mõndagi ühiskondlikku väärnähtust. Rohkeneb mõtteluule, mis kipub vahel küll koolmeisterlikult moraliseerima. Liivi lembeluule ei muutu palju avaramaks, lisanduvad ainult mõned humoristlikud kõrvalepõiked. Omapärane on tema «armuvaidlus» K. Krimmiga nn. «Mari lauludes», mis ilmusid 1890. a. «Postimehes». Vastastikune luuletamine kestis hulk aega ja andis üle kümne luuletuse, mis kuuluvad mõlema autori loomingu paremiku hulka.

«Viru kandle» III osa sisaldab 90-ndate aastate luulet, milles autori paleused on hakanud pragunema ja tekivad kahtlused paljudeski senistes tõekspidamistes. Kodumaad ähvardavais uutes ohtudes tahaks ta rahvast virgutada kas või passiivsele vastupanule. Allegooriad paljastavad juba selgemalt ja otsesemalt konkreetsete isikute närusust ning põhimõttelagedust: «Haraka kavalus» arvustab EKmS-i kirjanduslike võidupidude kergatslikke tegelasi, «Meie-aja Hans» naeruvääristab J. Kõrvi, kes pidas ennast C. R. Jakobsoni järglaseks, «Tuulelipp» aga karikeerib kõigile arusaadavalt printsiibitut Ado Grenzsteini:

Nad Taara mäe tippu
On seadnud tuulelipu,
Kel iga pilve vina
Ja tuuled pöörvad nina.

Lipp seletada püüab
Ja uhkelt alla hüüab:
«Näe, ilm mu ümber käänab
Ja õhus viskleb, väänab.

Ju aasta kümned mina
Pean paigal oma nina,
Ei kiigu, liigu tihti,
Vaid ajan kindlat sihti.»

Nende negatiivsete tegelaste vastu seab Liiv luuletuses «Kas tunned meest?» kindlameelse eesti talupoja, kuigi konservatiivses laadis.

Liivi loodusluule on enamasti mõttemõlgutuslik: luuletaja näeb mingit välist loodusmotiivi, kuid ei taotle selle meeleolude edasiandmist, vaid rakendab pildi tavaliselt mõne keskpärase elutõe tuletamiseks või moraalikäsu väljaütlemiseks. Mõnikord on autoril selleski laadis teatavaid kordaminekuid (näiteks luuletus «Kuivanud kõrs»). Ei puudu ka tunderikkamad looduspildid, milles luuletaja ei mediteeri ega otsi välistest nähtustest inimsaatuse paralleele, vaid annab vahetult edasi oma elamusi. Koos venna Juhaniga tõi ta konkreetsemal kujul eesti lüürikasse Peipsi järve karmi ilu, millesse põimuvad tihti veel kodumälestuste soojad toonid («Järve kaldal», «Kallid kohad», «Kodujärv», «Minu luule hällipaik» jt.). Olgu siit näiteks toodud sonett «Kodukoht»:

Mul kodukohaks oli Peipsi kallas,
Kus vesi sinas ala silma ees,
Mis vahest paistis peegli vaikuses
Ja vahest mässul hirmu hinge valas.

Ma armastasin rahu vete vallas
Ja vaatsin taeva kuju vaikses vees;
Ka kari-loomad paistsivad seal sees
Ja karjapoiss — ma ise — viisud jalas.

Ma vaatsin pilvis paistvat vikerkaari,
Mis säras, läikis ilu-värvidest
Ja maalis uhkeid pilta järve pinda.

Seal nägin linnasid ja metsi, saari,
Mis nagu kasvasivad välja veest
Ja ime väel täitsivad mu rinda.

Liivi lembeluule avaldus nüüd peamiselt mälestuslike tagasivaadetena kunagistele elamustele. 90-ndail aastail tungis temagi värssidesse heinelik ironiseeriv-mänglev suhtumine armuelamustesse, mis oli üheks võtteks oma tõeliste tunnete varjamisel. Säärased luuletused on «Viimne palve», «Naabri talus», «Naabri külas» jt.

Värsivormi osav valitsemine ja sõnaseadmise üldine hõlpsus viisid Liivi ka suuremate luulevormide juurde, kusjuures ilmsesti andsid eeskuju Jakob Tamme saavutused eepilise luule alal. Juba «Viru kandle» II osas leidub esimene pikem lugulaul — «Kättemaksmine», milles valitseb veel röövliromantika atmosfäär. Vähe õnnestunud on ka ilutsevasse sõnademängu kalduv pseudomütoloogiline «Mäevaim». Liivi jutustav luule saavutas kõrgpunkti 90-ndail aastail. Argielulised ained ja mõned ühiskonnakriitilised toonid näitavad luuletaja vastuvõtlikkust meie kirjanduses juurduva realismi nõudeile. Luuletusele «Palvetajad», mis kujutab rikka mehe eneseuhket ja kehviku alandlikku kirikuskäimist, sai 1894. aastal «Postimehes» ilmumisel osaks karm kriitika, milles kahtlustati autorit usuvastasuses. «Jahimees», «Vaimude org» ja «Vali karistus» luulendavad Tamme laadis rahvausundlikke motiive ümbritseva argipäeva taustal. «Ebahaige» ja «Jällenägemine» piitsutavad laiskust ja joomapahet, «Kolm keppi» meenutab masendavaid orjuseaegu.

Pikemat aega töötas Liiv lugulauluga «Kõrbelõvi», mis valmis 1896. aastal ja kujunes autori kõige tähelepandavamaks saavutuseks värsseepikas. Teose ainestik on eksootiline, kuid seda tuleb mõista allegooriliselt: Araabia šeigi Solimani ja noore pealiku Abdallahi võitlus karavani juhtimise ja šeigi imekauni tütre Soranda pärast peab sümboliseerima 80-ndate aastate alguses toimunud poliitilist võitlust J. Hurda ja C. R. Jakobsoni vahel. Autor oli varem pooldanud C. R. Jakobsoni demokraatlikku suunda ning aktiivset võitlustaktikat, kuid lugulaulus eelistab ta vanamehe Solimani ettevaatlikku arukust ja peab ekslikuks Abdallahi nooruslikku tormakust, mis viib karavani ühe osa kõrberöövlite kätte. Teose uue väljaande (1905) järelsõnas pidi Liiv oma seisukohta jällegi revideerima, sest revolutsioonisündmuste keerises ei rahuldanud teda eesti kodanluse eitav suhtumine rahva õigustatud nõudmistesse. Autor andis nüüd «Kõrbelõvis» õigust ühele ja teisele tegelaspoolele. «Kõrbelõvi» on Liivi üks kõige tihedamalt ning kunstilisemalt kujundatud luuleteoseid ja võib iseseisvat elu elada ka ilma allegooria lahtimõtestamiseta. Eriti kordaläinud on 3. peatükk, mis tugineb ühele araabia muinasjutule.

Liivi teine silmapaistvam lugulaul «Püha kuju», mis valmis umbes samal ajal, tugineb kodumaisele tõsiloole ja on kirja pandud realistlikus laadis. Kui E. Vilde samaaegses romaanis «Külmale maale» on vastutus kuriteo tekkimise eest pandud ühiskonnaolude viletsusele, siis «Püha kuju» peategelane Lutsu Ants muutub jõukast perepojast kirikuvargaks rohkem oma moraalsete puuduste pärast, kõikudes hiljemgi heade ja kur-

jade instinktide vahel. Lugulaulu kunstiline tase on madalam kui «Kõrbelõvis» ja värss läheneb pahatihti proosale.

Eepilisi luuletusi kirjutas Liiv hiljemgi, kuid ei ületanud oma seniseid saavutusi. Kaasatundmisega kirjeldab ta lugulaulus «Onu Toomas» üht vallavaest ja kujutab värssjutustuses «Sunni all» 1905. aasta veretöid rahva kallal. Mõningaid oma lugulaule on autor püüdnud ümber seada dramaatilisse vormi, kuid pole sellega erilisi võite saavutanud.

Uuel sajandil püüdis Liiv ajalaulikuna reageerida suurtele sündmustele. Ta pooldas rahva poliitilisi nõudmisi 1905. a. revolutsioonis ja tundis valusalt kaasa järgnenud reaktsiooni ohvritele. Luuletus «Kurval ajal», mis on kirjutatud 15. jaanuaril 1906, kujutab luuletajat ennast varitsenud hädaohtusid:

Hüääned ja tiigrid ju piiluvad ammu
Öövarjus nii sala, kui roomajad...
Neist mõnigi teinud on hüppava sammu, —
Mu vere haisu nad nuusivad...

Luuletaja loodab siiski paremate aegade tulekule, kui inimkond areneb ja vabaduse mõistest paremini aru saab. Kirjanduselu uutesse arengusuundadesse suhtus Liiv skeptiliselt ja sattus vastuollu «Noor-Eesti» liikumisega, pilgates selle Euroopasse püüdlemise deviisi, moraalivabadust ja kirjandusliku messia ootamist. Teiselt poolt hakkas ta ise rohkem tunnustama luule esteetilisi väärtusi. Liiv võttis oma loomingus mõndagi omaks «Noor-Eesti» luuleprintsiipidest, eriti G. Suitsu «Elu tule» võitleva paatose ja sõnastuslaadi järeleaimamine ulatub kohati tervete värsiridade kokkulangemiseni.

J. Liiv taunis sõja barbaarsust ja tervitas puhkenud revolutsiooni kui loodetavat vabaduse toojat. Ta kirjutas süüdistavaid värsse Saksa okupatsiooni süngetest kuudest. Kodanliku Eesti algaastail ülistas Liiv uut riigikorda, selle tegelasi ja «kangelasi», ehkki varsti hakkasid kõlama ka pessimistlikumad toonid. Ometi sepitses ta veel hulgaliselt pühendusluuletusi kodanliku riigi tähtpäevadeks, mälestussammaste avamiseks, lipupühitsemisteks jne. Säärane tarbeluule on ülekaalus ka viimases kogus «Päikese veerul» ning see ei suutnudki üldisesse luulevarasse midagi kestvamat anda. Kuid ei puudu ka vanainimeselikult rahulikud kodumaapildid, loodusevaatlused, mis on omajagu arvestatavad.

Liivi mahukas eepiline teos «Revolutsioon» jäi juba anakronistlikuks minevikukunstiks (ka oma sõnastusstiili ja värsitehnika poolest) ega suutnud lugejaile midagi pakkuda. See on naiivselt ratsionalistlik väljaastumine usudogmade vastu ja püüe kirikliku «kurja» mõistet esitada positiivsena — näidata kultuuri loojana vennatapjat Kaini, kelle isaks on Lutsifer. Üksikud stseenid mõjuvad oma ülepingutatud dramatismis tahtmatult koomilistena, mõningaid kordaminekuid võib vahest leida sententslikest värssidest ja allegoorilistest vihjetest inimelu seadustele.

Jakob Liivi luule on tundesisu poolest väheintensiivne. Tuleb siiski hinnata Liivi teadlikku vormitaotlust ja tolle aja kohta tõsiseid jõupin-

gutusi värsitehnika alal. Õige ulatuslikult viljeles ta näiteks sonetti, millega teised kaasaegsed harva toime tulid; seejuures ei valmistanud talle erilisi raskusi soneti nõudliku riimiskeemi täitmine. Liiv on järjekindlalt harrastanud täisriimi, ka mitmesilbilist. Kuigi autori varasemas loomingus ei puudu ka ülevromantiline, maguslilleline või abstraktselt kuivavõitu sõnastusstiil, voolab tema värss enamasti sundimatult, loomulikus ja lihtsapoolses kõnekeelele lähenevas sõnastuses.

Peale luuleloomingu on Jakob Liiv üsna ulatuslikult tegelnud näitekirjanduse alal, mida on lähemalt iseloomustatud juba eespool vastavas ülevaates (XII ptk.). Kuid Liiv on esinenud ka prosaistina, avaldades sajandivahetusel ligemale kolmkümmend realistlikus laadis jutustust. Need ilmusid ajakirjanduses ja kogumikes *«Vihud»* I—III (1901—1908). Autoril on olnud rikkalikult elulist materjali, mida ta püüab tõetruult esitada, kuid selle ainestiku mõtestamine ja kunstiline läbitöötamine on enamasti jäänud piisamatuks ning poolikuks. Seetõttu polegi Liivi proosalooming suutnud laiemat tähelepanu võita, kuigi tema jutustuste ideestik on hinnatav ja ta kriitiline hoiak on suunatud mitmesuguste ühiskondlike väärnähtuste ning inimlike pahede vastu.

Adam Peterson

Sajandi lõpul kerkis ootamatult luuletajana esile ligi 60-aastane Adam Peterson, kelle neli värsikogu pakkusid vähe luulekunsti, kuid seda enam mõisnikevastast protesti, mis oli teistel laulikutel hoopis napiks jäänud.

Adam Peterson sündis 19. (vkj. 7.) märtsil 1838 Viljandimaal Holstre vallas Kipi talurentniku pojana. Haridust sai ta Pirmastu valla- ja Paistu kihelkonnakoolis ning Viljandi ja Pärnu kreiskoolis. Aastail 1858—1863 töötas Peterson mõisavalitsejana Pärnumaal Võlla ja Laiksaare kroonumõisas. Kui 1864. a. kevadel Viljandimaa talupojad hakkasid keisrile esitama kollektiivseid palvekirju, milles nad nõudsid oma majandusliku ja sotsiaalse olukorra parandamist, siis tõusid A. Peterson ja tema üliõpilasest vend Peeter rahvaliikumise juhtideks, olles aktiivselt tegevad palvekirjade koostamisel ja Peterburisse edasitoimetamisel. Nad leidsid toetust ka Peterburi eesti haritlastelt, eriti maalikunstnik J. Kõlerilt. Kuid liikumine summutati mõisnike poolt, vennad Petersonid võeti vahi alla ja neid vintsutati mööda vanglaid ning kohtuid. Ärevaid olukordi kirjeldas A. Peterson ka oma värssides:

Sillakohus päevad, ööda,
Talusid ja valdu mööda
Tegi «palvekirja jahti»,
Lõhkus kapid, lauad lahti,
Riided, riiulid ja raha
Paiskas laiali ja maha,
Toolid, uksed uperpalli,
Tõukas talutaati halli,
Kirjad, papred, võtmed võttes,
Jäled jäljed järel jättes;
Hullemalt veel Holstre vallas
Iga talu tare tallas.

Lõpuks saadeti P. Peterson Vjatka kubermangu sundasumisele. A. Peterson läks vennale vabatahtlikult järele ja jäi Venemaale 1900. aastani, tegutsedes mitmes paigas mõisavalitsejana ja -rentnikuna. Aastail 1895—1900 ilmus neli vihku *«Adam Peterson'i Laule»* ja umbes niisama palju on luuletusi säilinud käsikirjades. Eestisse tagasitulnuna elas Peterson mõne aasta Viljandimaal ja asus hiljem Tallinna, kus töötas linna raamatukogu ja lugemislaua juhataja abina. A. Peterson suri 12. detsembril 1918 Holstres ja on maetud Paistu surnuaiale.

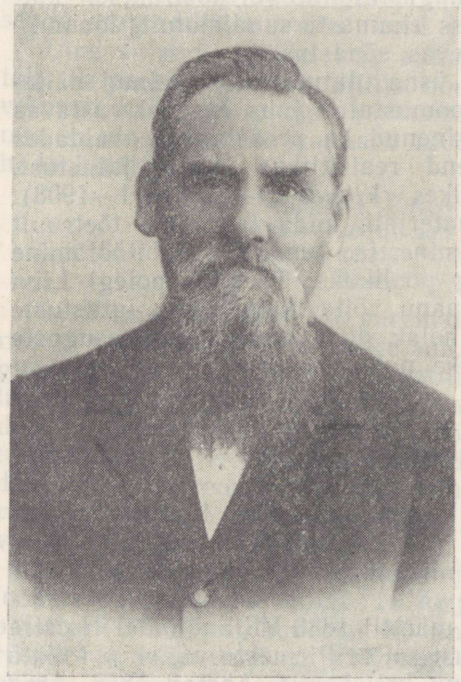

A. Peterson alustas luuletamist juba 1850-ndate aastate lõpul — esialgu vallatlevate armusalmikutega. 60-ndate aastate alguses tungis tema värssidesse teravaid ühiskondlikke toone, eriti protesti mõisnike ülekohtu vastu, mispoolest need seisid lähedal tolleaegseile satiirilistele rahvalauludele. Kõnesolevad luuletused ei ilmunud tollal trükis, vaid levisid käsikirjaliselt ja suuliselt, õhutades rahvast võitlusele. Hiljem Petersoni vastu alustatud kohtuprotsessis loeti seda talle üheks poliitiliseks süüteoks. (Neid tekste pole säilinud ja küsimus on üldse problemaatiline.) Riia vanglas vaeveldes kirjutas ta pikema luuletuse «Vangitornis». Selles on ehtsalt edasi antud ahastust ja meeleheidet, mis kohati tõuseb jumalaeituseni. Venemaal elades jätkas Peterson luuletamist rahulikumas toonis. Ta värsid ülistavad kodumaad, rahvast ja eesti keelt, laulik soovib neile paremat tulevikku ja annab patrioottilisi vandetõotusi. Ägedasti astus Peterson oma luuletustes välja Baltimaadel valitseva konservatiivsuse ja pärisrahvaste saksastamise vastu. Ta soovitas järjekindlalt lähenemist suurele vene rahvale («Võrdlus», «Mu isamaa!»), kuid ülistas seejuures tsaare kui eesti rahva päästjaid ja vabastajaid. Sageli kirjeldas Peterson eesti rahva rasket minevikku, eriti pärisorjust, ja iseloomustas saksa rüütleid kui orjuse toojaid. Mõnes pikemas luuletuses («Rauduskäik», «Lõpp») meenutab A. Peterson kroo-

nikalises laadis 60-ndate aastate rahvaliikumist Viljandimaal ning enda ja oma venna kannatusi järgnevatel aastatel. Esinevad ka mõned valmid, mille teravik on sihitud balti sakslaste pihta; sealjuures on tunda Krõlovi eeskuju. Mõnede muinasjuttude värsistamisega on A. Peterson juba 70-ndail aastail astunud jutustava luule radadele. «Laulude» II osas leidub 8 «rahvalaulu», mis autor on ise koostanud regivärsi stiili osava imiteerimisega. Kõige vähepakkuvam on «Laulude» III osa, mis sisaldab ainult ülistusi tsaaridele (välja antud Nikolai II kroonimispäevaks 1896. aastal). Umbes samasisulisi luuletusi kirjutas Peterson ka saksa keeles ja avaldas kahes vihus. Niisugused kroonulikud salmisepitsused ei äratanud mingit tähelepanu ega võitnud poolehoidu. Samal ajal tegi tsensor takistusi Petersoni võitlevama sisuga luuletuste väljaandmisel ja kustutas rohkesti lehekülgi, mis arvustasid Baltimaadel valitsevat tagurlust.

Eesti ajakirjandus möödus A. Petersoni värsivihkudest peaaegu vaikides ja tema kolmekümneaastase hilinemisega avaldatud teosed levisid väga vähesel määral. Autori minevikulised mõtted polnud enam lugejale arusaadavad ja luule vormiline tase ei küündinud 90-ndate aastate paremate saavutusteni. Petersoni stiil on lame, vemmalvärsiline, ta riimioskus algeline, kujundid vähe luulelised. Oma luuletajavõime nappusest on autor teadlik olnud, kuid ta tahtis neid laule siiski avaldada — peamiselt kunagiste ühiskondlike võitluste ja kannatuste meenutamiseks ning protestiks mõisnike ülevõimu vastu, mis ikka ei olnud veel lõppenud. Sotsiaalse protesti meeleolude poolest ulatubki Petersoni luule kaasaegsete omast tunduvalt üle.

Andres Alver

Sajandi lõpul paistab silma luuletaja A. Alver, kelle vähene looming kaldub tunduvalt realismi poole.

Andres Alver sündis 7. novembril (vkj. 26. okt.) 1869 Tarvastu kihelkonnas Vooru vallas Alvre talus. Ta õppis Vooru vallakoolis, Murikatsi kreeka-õigeusu koolis, Tarvastu kihelkonnakoolis ja Valga kreiskoolis. Aastail 1887—1892 käis Alver Tartus H. Treffneri eragümnaasiumis ja õppis 1892—1898 Tartu ülikoolis arstiteadust. Üliõpilasena võttis Alver osa Tartu seltside «Vanemuine», «Karskuse Sõber» ja «Taara» tegevusest, pidades seal rohkesti kõnesid. Ta liitus ka radikaalse haritlasrühmaga, kes andis välja progressiivset ajakirja «Rahva Lõbu-leht». Alver omandas sotsialistlikud vaated ja levitas pahempoolseid ideid, mistõttu sattus vastuollu Tartu kodanlusega, eriti «Postimehe» ringkonnaga. Luuletusi avaldas Alver ajakirjanduses ja ainsa koguna «Võhumõõgad», mis äratas konservatiivses leeris pahameelt. Pärast stuudiumi lõpetamist määrati Alver 1898. aastal Tartu ülikooli kohtuliku arstiteaduse instituudi assistendiks ja suunati doktorantuuri. Ta sai valmis väi-

tekirja, kuid enneaegse õnnetu surma tõttu jäi see esitamata. 1900. a. suvel käis Alver Saksamaal end kohtumeditsiini alal täiendamas ja võttis osa XIII rahvusvahelisest arstiteaduslikust kongressist Pariisis. Samal aastal määrati ta Valga kreisiarstiks. Ametikohuste täitmisel uppus Alver 24. (vkj. 11.) jaanuaril 1903 Smiltene jõkke. Ta on maetud Tarvastu surnuaiale.

A. Alver

Alveri luuletuskogu *«Võhumõõgad»* ilmus 1898. aastal; selle sisu pärineb aga enamasti aastaist 1888—1892, kui luuletaja õppis alles gümnaasiumis. Seetõttu kajastab värsikogu vähe autori hilisemaid ühiskondlikke vaateid, kuid teatav realismilähedasem suund on ometi märgatav. Alveri loodusluules tundub asjalikku vaatlust ja tõelist meeleolu, nagu näiteks luuletuses «Suvele»:

Ma armastan sind, suve kena ilu,
Su lindude ja liblikate mängi,
Su lehtes puude karastavat vilu
Ja metsa põues pehmet sambla sängi.

Ma armastan su küllust põllu süles,
Kus õnnistus on avand elu sooni,
Kus paisund vilja pead sirgund üles
Ja päike ehib neile kulla krooni.

Ma armastan su vilu vete voogu,
Mis virvendades kaldast kalda kiigub –
Ja sinu heinamaade rikast loogu,
Mis tuhatvärviliselt tuules liigub.
— — — —

Koduteemasid käsitleb Alver elamuslikult; lembeluules tajume ehtsat südametukset ja osalt ka heinelikku mänglevust, kuid romantiline armuvalu on autorile võõras. Mõned rahvaluuleainelised ballaadid («Teomees», «Ihnuse vaim») ja lühemad luuletused pakuvad olustikulisi detaile ning näitavad eriti mõisnike julmust. «Eesti Jumalad» on pikem pseudomütoloogiline arutlus ilma erilise sügavuseta. Regivärsiline «Tõnni Manni» on tugevasti olustikuline, seejuures aga liialt venitatud.

Värsikogu avapalaks on valitud Goethe jumalaid trotsiv luuletus «Prometheus». Alveri eriliseks meelisautoriks oli aga Heine, kelle luulet ta rohkesti tõlkis, eriti sotsiaalselt teravamaid ja usuvastaseid palasid. «Võhumõõkadeski» leidub mitmeid sotsiaalse Heine luulenäiteid, millest

eriti väärib tähelepanu «Orjalaev». Hiljem (1902) ilmus Alveri tõlkes trükist Heine pikem usku naeruvääristav luuletus «Vaidlemine». Ühel aastal värsikoguga avaldas Alver materialistlikku elukäsitust väljendava luuletuse «Looduse-uurija» ning revolutsioonilis-allegoorilise «Saima ja Imatra».

Alveri luulestiil on lihtne ja läheneb proosale, selles tundub teadlikku kõrvalekaldumist ajajärgu «ülevast» sõnastusest. Tema poolteisesajast luuletusest on suur osa hiljem kaotsi läinud. Käsikirjas on säilinud näidendmuinasjutt «Uldenago» ja realistlik lühinäidend «Enne oksjoni», millele Peterburi tsensor ilmumiseks luba ei andnud.

Tähelepandavad on Alveri populaarteaduslikud artiklid «Rahva Lõbu-lehes».

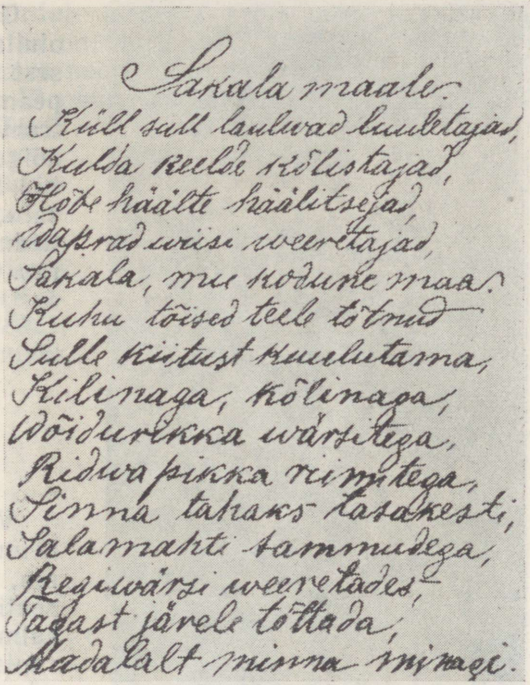
Sakala maale.
Küll sull laulwad luuletajad,
Kulda keelde kõlistajad,
Hõbe häälte häälitsejad,
Waprad wiisi weeretajad,
Sakala, mu kodune maa.
Kuhu tõised teele tõtnud
Sulle kiitust kuulutama,
Kilinaga, kõlinaga,
Wõidurikka wärsitega,
Ridwa pikka riimitega,
Sinna tahaks tasakesti,
Salamahti sammudega,
Regiwärsi weeretades,
Tagast järele tõttada,
Madalalt minna minagi.

A. Alveri luuletuse «Sakala maale» algus

Gustav Wulff-Õis

Gustav Wulff (luuletajanimega G. Õis) sündis 1. jaanuaril 1865 (vkj. 20. dets. 1864) Vastse-Otepää vallas Juusa talus. Ta õppis aastail 1880—1884 Tartu venekeelses seminaris, töötas seejärel 1885—1892 õpetajana Puhja kihelkonnakoolis ja oli siis kaks aastat Amblas koduõpetajaks. 1894. aastal asus G. Wulff kodukohta Vana-Otepää vallasekretäriks, millises ametis ta tegeles pidevalt üle neljakümne aasta. Kirjamees suri 9. jaanuaril 1946 ja on maetud Otepää surnuaiale.

G. Wulff võttis Puhjas ja Otepääl aktiivselt osa muusika-, hariduse-, majanduslike ja karskusseltside asutamisest ning juhtimisest. 1882. aastast alates oli ta õige mitme ajalehe ja ajakirja kaastööline, avaldades luuletusi, luuletõlkeid, jutustusi, arvustusi ja muid kirjutisi. Rohkesti ilmus G. Wulff-Õie värsse «Isamaa kalendris» 1889—1893. Luuletusi on säilinud ka käsikirjades.

G. Wulff-Õie luulelooming ei erine oluliselt tolleaegsest järelromantilisest laadist. Temagi temaatikaks on peamiselt isamaa, loodus ja armastus. Rahva igavest vabadustungi väljendab kõige ilmekamalt 1883. aastal avaldatud luuletus «Õrn ööbik, kuhu tõttad sa?», mis koos K. Rammi viisiga on leidnud koha rahva põhilises lauluvaras. Olgu siin toodud viimane salm:

Kui aga taevas kumab koit
ja kaob pime öö,
siis laulan: tõuseb priiusloit
ja vaob orjavöö;
sest vaimu taeva võlvilla
ju näha koidu tuld
ja uuel ilul särama
löönd Eesti oma muld!

Varakult ilmnevad Wulff-Õie lembeluules heinelik mänglevus ja iroonia, mis tõrjuvad kõrvale üleliigse sentimentaalsuse. Hiljem sepitses ta salmikuid peamiselt pidudel deklameerimiseks, mistõttu tema luule läheneb päevakajalistele kupleedele, kus kritiseeritakse kaasaja väärnähtusi (eriti joomaliialdust). Sääraseid luuletusi leidub antoloogias «Eesti luuleilm».

Vene õppekeelega seminari kasvandikuna kujunes Wulff-Õis üheks varasemaks vene kirjanduse tutvustajaks ja tõlkijaks Eestis. Ta tõlkis Krõlovi valme, Puškini ja Lermontovi lüürikat ning kirjutas tutvustavaid ülevaateid vene kirjanduse kohta. Ka saksa luulet on ta tõlkinud, eriti Heine värsse.

Andres Rennit

Andres Rennit sündis 5. novembril (vkj. 24. okt.) 1860 Tarvastus Kuressaare vallas Vaigu talus. Ta õppis ainult paar aastat Kuressaare vallakoolis ja täiendas hiljem end iseõppimise teel. Alguses oli ta trükitööline, 1892. aastast peale tegeles raamatukaupmehena Viljandis ja asutas hiljem sinna ka oma trükikoja. A. Rennit pooldas C. R. Jakobsoni ja saatis kaastööd «Sakalale». Juba 1883. aastal ilmus tema luuletuskogu *«Sakala Ööpik»*, sellele järgnes teine kogu *«Nurmelt ja niidult»* (1894). Vanemas eas pidas A. Rennit Viljandis ajalehekontorit. Ta suri 3. septembril 1936 ja on maetud Viljandi kalmistule.

A. Renniti luule temaatika piirdub isamaa, armastuse, looduse ja koduse elu käsitlemisega. Seejuures on märgata C. R. Jakobsoni demokraatliku ideoloogia mõju, mis paneb noort autorit kahtlema usuküsimustes (osalt A. Reinvaldi eeskujul). Ei puudu ka satiirilised toonid kaasaja reaktsiooniliste nähtuste kohta. Teine kogu sisaldab peamiselt armastuslüürikat, kusjuures luuletaja tundeavaldused on lihtsamad ja loomulikumad kui paljudel teistel kaasaegsetel. Sellelt pinnalt võrsus tema kodumälestuslik murdeluuletus «Kallis kotus» (ilmus «Olevikus» 1892), mis on saanud üheks armastatumaks ja lauldavamaks eesti lauluks.

Mu meelen kuldne kodu kotus,
Ma sageste näe und veel sest,
Kos õndsa esa kallis katus
Mu varjas vaikist latsekest.

Mäest alla, mööda kopli veere
Sääl pa'lla jalu paterdi,
Sis ringi üle Ridassaare, —
Kaits peokest täis lillesi.
— — — —

Nüüd kadund, igaveste minnu,
Nee armsa aja amugi,
Me, latse, nagu essind linnu
Kik ilma laanen laiali.

Ka lohk ja saar saand tõisemase
Ja mäge muutnu hoolsa käe
Ning koplise om kasvan kase,
Kuid mälestus ei meelest läe.

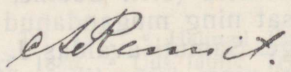

Paljud Renniti luuletused, eriti autori hilisemast east, on jäänud käsikirja. Ta on kirjutanud ka mõned jutustused ja näidendid, kuid nende väärtus pole kuigi suur. Kultuuri- ja kirjandusloolist huvi pakuvad mõningad tema mälestused (eriti C. R. Jakobsoni, L. Suburgi, Juhan Liivi, A. Kitzbergi ja Aino Tamme kohta).

Muid luuletajaid

Käsiteldaval ajajärgul esines veel kümneid luuletajaid, kelle laialdane toodang on jõudnud ka eri kogudesse, kuid pole oma kunstilise küündimatuse tõttu pääsenud kirjanduse põhivara hulka. Märgitagu neist ainult üksikuid, kes on mõnevõrra tähelepanu väärinud.

Otto Grossschmidt sündis 20. (vkj. 8.) detsembril 1869 Otepää alevis, õppis sealses kihelkonnakoolis, oli kooliõpetaja Rõngu Raigastel, hiljem ajakirjanik Tartus, kus suri 10. juunil 1941. Avaldas rohkesti luuletusi ajakirjanduses, kalendrites ning kogudes *«Veikene Lille Kimbukene»* (1895) ja *«O. Grossschmidt'i Luuletused»* (1901). Ajajärgu tundepaisutusliku laadi kõrval esineb tema luules ka realistlikke ja humoristlikke sugemeid, kuid need kalduvad stiili poolest tihti labasusse. Käesoleval sajandil tegeles ta rohkem lühiproosa ja näidendite kirjutamisega.

Jaan Speek (pseud. Leidin) sündis 24. (vkj. 12.) septembril 1866 Tartumaal Pangodi vallas, õppis Tartu seminaris, töötas 1887. aastast alates Narva Kreenholmis ministeeriumikooli õpetajana ja 1906. aastast alates ajakirjanikuna Tallinnas ja Narvas. Suri 29. aprillil 1921 Narvas, maeti Otepää surnuaiale. Leidini luuletused ilmusid 1885. aastast peale ajakirjanduses, peamiselt «Postimehes». Armastuslüürikas kaldub luuletaja sentimentaalsusse, kuid loodusluules leidub üksikuid kordaminekuid. On avaldanud ka mõtteluulet, lugulaule ja ballaade.

Aleksander Tombach (pseud. Kaljuvald) sündis 10. novembril (vkj. 29. okt.) 1872 Viljandimaal Kabala vallas, õppis Tallinna gümnaasiumis ja aastail 1890—1894 Peterburi ülikoolis idamaade keeli. Töötas Peterburis pangaametnikuna, kodanlikus Eestis rahandusministeeriumis ja panganduse alal. Avaldas 1897. aastal oma ainsa kogu *«Luuletused. I anne»* ja tõlkis Shakespeare'i draama «Daani Prinz Hamlet» (1910). Kaljuvalla värssides tundub mõistuslikku kargust ja mehist tooni, millega ta mõnevõrra erineb ajajärgu üldisest tundepaisutusest; tema luulekeel on aga kohmakavõitu.

Johannes Parv (pseud. J. Endla, 1867—1899), kes tegeles 1886—1893 ajakirjanikuna Tartus, on avaldanud ajalehtedes luuletusi ja luuletõlkeid (eriti Goethe, Schilleri ja Petőfi värsse). Ta on tõlkinud ka proosat ning mugandanud «Vanemuise» lava jaoks näidendeid ja laulumänge. Samuti avaldas J. Parv kirjanduse- ja teatriarvustusi, kirjandusloolisi ning -teoreetilisi artikleid.

Mainida võiks veel Jaan Leppikut (1861—1943), kellelt ilmus terve rida värsikogusid (*«Salmikud»*, 1884; *«Laululind»* I—III, 1886—1895; *«Kaste tilgad»*, 1890 jm.), mis osutavad teatavaid lüüriku eeldusi. Luuletajana alustas oma kirjanduslikku tegevust ka Peeter Grünfeldt (1865—1937), avaldades kogud *«Õilmestik»* (1889), *«Priiuse helinad»* (1894), *«Sinililled»* (1900) jm., milles avaldub ilmne lähedus Grenzsteini luulelaadile. Pseudonüümi all *Helmi* andis välja oma värsikogu *«Rohu lillekesed»* (1894) pastoriproua Julie Wilhelmine Ederberg (1861—1897), kes varieeris peaasjalikult Koidula luule motiivistikku.

Sajandi lõpukümnendite luuletajate arv ja värsitoodangu kogumaht oli suur, püsimajäävat seal hulgas aga suhteliselt kaunis vähe.

BIBLIOGRAAFIA

Antoloogiad

I. Eesti Luuletused. Kokku korjanud M. J. Eisen. Trt. 1881. ▪ Uued Eesti luuletused. Kokku kogunud M. J. Eisen. Trt. 1888. ▪ Eesti luuletajate album. Välja annud J. R. Rezold. Tln. 1895. ▪ Eesti nooremate luuletajate album. Välja andnud P. Fr. Kõiv. Trt. 1896. ▪ Eesti Nais-luuletajate Album. Kokku korjanud Elly Weltmann. Viljandi 1897.

II. N. Klauren, Eesti antoloogiate ülevaade. EKirj. 1934, nr. 6—7, lk. 259—271, 304—311.

A. Grenzstein-Piirikivi

I. A. Piirikivi Esimesed luuletused. Trt. 1877. ▪ Laulud ja salmid. Trt. 1888. ▪ Mõttesalmid. Trt. 1899.

II. A. Kruusberg, Aadu Grenzstein †. EKirj. 1916, nr. 11—12, lk. 386—397, 409—439. ▪ A. Kruusberg, A. Grenzsteini müüdavus. EKirj. 1921, nr. 3—6, lk. 82—93, 116—122, 141—153, 171—179. ▪ Fr. Tuglas, Ado Grenzsteini lahkumine. Trt. 1926.

K. A. Hermann

I. K. A. Hermann'i Salmikud. Trt. 1881. ▪ K. A. Hermann'i Salmikud II. Trt. 1892.

II. V. Reiman, Dr. phil. Karl August Hermann. EKirj. 1909, nr. 2, lk. 49—65. ▪ J. Bergmann, Paar täiendust ja üks õiendus. EKirj. 1909, nr. 3, lk. 127—131.

J. Bergmann

I. J. Bergmanni laulud. Trt. 1901.

Koidutäht ja teisi luuletusi. Tln. 1957.

II. H. Visnapuu, Jaan Bergmann luuletajana. EKirj. 1916, nr. 10, lk. 313—327. ▪ M. J. Eisen, J. Bergmanni kirjatööd. EKirj. 1916, nr. 10, lk. 328—332. ▪ V. Reiman, Jaan Bergmann. EKirj. 1916, nr. 10, lk. 346—353. ▪ M. Veidermann, Jaan Bergmanni laen Geibelilt. EKirj. 1932, nr. 2, lk. 72—74. ▪ P. Ariste, J. Bergmanni «Igavene juut». EKirj. 1934, nr. 6, lk. 271—274.

V. Alttoa, Sada aastat «Ustava Ülo» looja sünnist. Lng. 1956, nr. 12, lk. 1812—1817.

M. J. Eisen

I. Lehekuu õied. Trt. 1876. ▪ Taaralaste Kannel. Trt. 1877. ▪ Helinad Emajõelt. Trt. 1884. ▪ Sädemed. Trt. 1885. ▪ Kõu ja Pikker. Trt. 1885. ▪ Uus laulik. Trt. 1887. ▪ Minu laulud. Trt. 1890. ▪ Laulik. Narva 1902. ▪ Kuldja. Trt. 1923. ▪ Kaks kuningapoega. Trt. 1926.

II. M. J. Eisen, Kuidas ma kirjameheks sain. EKirj. 1925, nr. 9, lk. 343—350. ▪ M. J. Eiseni kirjutatud raamatute nimestik. EKirj. 1925, nr. 9, lk. 350—365. ▪ M. J. Eisen, Kuidas mind ajakirjandusest eemale tõrjuti. EKirj. 1925, nr. 9, lk. 396—400. ▪ Album M. J. Eiseni 70. sünnipäevaks. Trt. 1927. ▪ M. J. Eiseni elu ja töö. Toimetanud F. Ederberg ja E. Päss. Trt. 1938.

M. Lipp

I. Kodu Kannid. Trt. 1897. ▪ Kodu Kannid II. Peterburi 1899. ▪ Lihtsad lilled põllu peenralt ja niidu nõlvalt. Tln. 1902. ▪ Päikse kullas. Trt. 1909.

II. M. J. Eisen, Martin Lipp. EKirj. 1923, nr. 3, lk. 97—105. ▪ H. Sepp, Martin Lipp kui ajaloouurija. EKirj. 1923, nr. 4, lk. 145—150.

P. Jakobson

Õilme nupukesed. Rakvere 1881. ▪ P. Jakobson'i Luuletused I—II. Rakvere 1884, 1885.

E. Aun

I. Kibuvitsa õied. Trt. 1888. ▪ Laane linnuke. Trt. 1889. ▪ Metsalilled. Tln. 1890. ▪ Kibuvitsa õied II. Trt. 1895. ▪ Kibuvitsa õied III. Tln. 1901.

II. A. Undla-Põldmäe, Kes oli «Eesti neiu Setu maalt»? KKirj. 1963, nr. 6, lk. 362—366.

Jakob Liiv

I. Viru kannel. Tln. 1886. ▪ Viru kannel II. Rakvere 1891. ▪ Leina-lilled. Trt. 1894. ▪ Kõrbelõvi. Trt. 1898. ▪ Viru kannel III. Tln. 1900. ▪ Püha kuju. Tln. 1900. ▪ Jakob Liiv'i laulud. Tln. 1900. ▪ Vihud I. Rakvere 1901. ▪ Vihud II. Rakvere 1903. ▪ Vaimude org. Tln. 1906. ▪ Jakob Liiv'i kirjatööd I. Trt. 1906. ▪ Vihud III. Tln. 1908. ▪ Jakob Liiv'i kirjatööd II. Tln. 1910. ▪ Lugulaulud. Tln. 1918. ▪ Revolutsioon I. Trt. 1927. ▪ Lüürilised laulud. Trt. 1929. ▪ Päikese veerul. Rakvere 1933. ▪ Elu ja mälestusi. Trt. 1936. ▪ Revolutsioon II. Trt. 1937. ▪ Mälestusi lühijuttudes. Trt. 1938.

Valitud teosed. Tln. 1960.

II. H. Visnapuu, Jakob Liiv luuletajana. EKirj. 1929, nr. 2—3, lk. 49—59, 97—112. ▪ O. Urgart, Jakob Liiv. Tema 75. sünnipäeva puhul. EKirj. 1934, nr. 2, lk. 51—54. ▪ J. Roos, Jakob Liiv surnud. EKirj. 1938, nr. 2, lk. 65—68. ▪ H. Visnapuu, Jakob Liivi luulepärandusest. Varamu 1938, nr. 3, lk. 251—254. ▪ K. Merilaas, Jakob Liivi lüürika päämotiive. Lng. 1938, nr. 3, lk. 323—328.

P. Ambur, Jakob Liivist ja tema loomingust. Lng. 1959, nr. 2, lk. 291—293. ▪ A. Vinkel, Jakob Liivi tulek kirjandusse. KKirj. 1959, nr. 2, lk. 85—91. ▪ O. Kuningas, Jakob Liivi elust ja loomingust. — J. Liiv, Valitud teosed. Tln. 1960, lk. 7—37.

A. Peterson

I. Adam Peterson'i Laulud. Trt. 1895. ▪ Adam Peterson'i Laulud II. Trt. 1896. ▪ Adam Peterson'i Laulud III. Trt. 1896. ▪ Adam Peterson'i Laulud IV. Viljandi 1900.

II. J. Lõo, Adam Petersoni mälestuseks. EKirj. 1920, nr. 11/12, lk. 354—355. ▪ L. Kulbin, Adam Petersoni kui juhtiva rahvuslase kujunemine. EKirj. 1936, nr. 7—8, lk. 305—324, 353—370. ▪ H. Kruus, Eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonid 1860-ndail aastail. — Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel. Tln. 1957, lk. 9—87.

A. Alver

I. Võhumõõgad. Trt. 1898.

A. Rennit

I. Sakala Ööpik. Viljandi 1883. ▪ Nurmelt ja niidult. Viljandi 1894.

Mu meelen kuldne kodukotus. Tln. 1960. [Eessõna: E. Priidel, Andres Rennit].

II. A. Kaelas, Andres Rennit. EKirj. 1936, nr. 10, lk. 438—448.

A. Nagelmaa, A. Renniti kirjanduslikust pärandist. KKirj. 1960, nr. 10, lk. 630—631.

G. Wulff-Õis

II. R. Põldmäe, Sada aastat «Õrna ööbiku» autori sünnist. KKirj. 1965, nr. 1, lk. 39—44.

XVI peatükk

JAKOB TAMM

Sajandi lõpukümnendite luule üks arengutendentse — lüroeepika esiletõusmine — leidis kõige ilmekama väljenduse Jakob Tamme loomingus. Kirjutas viimane ju hulgaliselt nn. lugulaule, samuti sai ta tuntuks valmikirjanikuna. Ajajärgule iseloomulikul rahvaluule-ainete kasutamisel esindas Tamm elulähedasemat suunda, mida kannab demokraatlik ideestik ning asjalik olustikukujutus. Sellisena läks Tamme loomingulaad lahku P. Jakobsoni, A. Jürgensteini jt. romantilis-mütoloogilisest folkloorikäsitusest, näidates teed realismi poole.

Elu ja kirjanduslik tegevus. Jakob Tamm pärines Tartumaalt, Võrtsjärve-äärse Rannu kihelkonna põhjaosast. Tema isa Ado Tamm oli sündinud Rakke külas, ema Mai — Verevis. Et J. Tamme vanemad kuulusid maatööliste hulka, pidid nad korduvalt oma elukohta vahetama. 60-ndate aastate algul leidis Ado Tamm tööd Vastse-Nõos Mõtsküla talus. Siinses «moonatares» sündis 7. mail (vkj. 25. apr.) 1861 vanemate esimese lapsena poeg Jakob. Varsti pärast seda asus perekond tagasi Randu — väiksesse Kure mõisa, mis koosnes kahest ostu teel omandatud külast. Tammed said siin natuke maad, mille eest tuli peremehele päevi teha. Pikemat aega oli perekonna elukohaks Alakeerdi kandikoht, mille lepikutes väike Jakob armastas mängida. Kure-perioodil omandas ta ema voki kõrval ka lugemisoskuse. Nähtavasti on tugevakasvuline ning töökas Mai Tamm poja eest hoolitsemisel peaosa mänginud; igatahes meenutab luuletaja teda hiljem heldimusega. Seevastu äratas erksaloomuline Ado Tamm laiemat tähelepanu: teda mäletatakse tänapäevani suure jutumehena. Mitme oma lugulaulu rahvaluuleained on J. Tamm kuulnud just isa suust. Samuti on Ado Tamm armastanud raamatuid ja ajalehti lugeda.

Kümneaastasena saadeti Jakob Koopsi vallakooli, kus ta sai käia ainult ühe talve, sest 1872. aastal vahetasid Tammed uuesti elukohta, asudes kümmekond kilomeetrit kagu poole — Teedla väikemõisa (Rõngu kihelkonda). Siingi said J. Tamme vanemad viletsa maalapi, elades algul Topsil, hiljem Konna kandikohal. Teedla vaheldusrikka looduse keskel

möödus J. Tamme karjapõlv, mille rõõmud ja mured on talle hiljem rohkesti luuleaineid pakkunud. Samuti võttis nooruk nüüd osa põllutöödest, käies päevi tegemas ka peremehe põllul.

Samal ajal jätkus koolitee. Kõigepealt õppis Tamm aasta Kirepi vallakoolis, 1873. aastal astus ta aga Tilga õigeusu-kirikukooli, kus käis neli viis talve. Siin pandi alus Tamme vene keele oskusele, samuti tegi ta esimest tutvust vene kirjandusega. Teiselt poolt oli kirikukooli programmis tähtsal kohal usuõpetus ning kroonupatriotismi sisendamine.

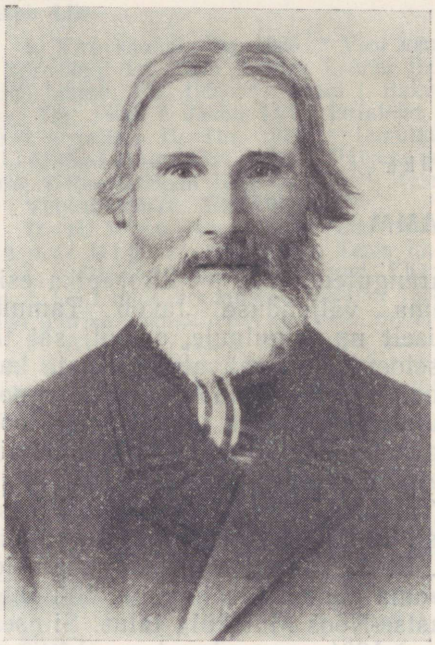

Ado Tamm

Vahepeal oli Ado Tamme eluränakute ring sulgunud — ta pöördus tagasi Rannu kihelkonda, leides ulualust naise sugulaste juures Verevi küla Otsa talus. Siit hakkas pereisa koos oma kahe tütrega ümbruskonna talumeeste juures leiba teenimas käima. Ka Jakobile, kes jätkas kooliteed, sai Otsa talu koduks, kus ta vaheajad veetis ja hiljemgi peatus.

Tilga koolist siirdus J. Tamm 1878. aastal Tartu II õpetajate seminari, õppides siin — nagu teisedki kasvandikud — kroonu kulul. J. Tamm kuulus selle vene õppekeelega kooli esimesse lendu. Tollal valitses seminaris hilisemaga võrreldes alles üsnagi vaba vaim: õpilastel lubati liikuda väljaspool kooli ning lugeda eesti kirjandust ja ajalehti. Igapäevases koolitöös kasvatati õpilasi ametliku ideoloogia vaimus, millega Tamm oli kokku puutunud juba Tilgal. Ainuke õppejõud, kes tutvustas seminariste tollal haripunktile jõudnud rahvusliku liikumise päevaprobleemidega, oli eesti keele tundide andja M. Veske.

J. Tamme — lihtsa maapoisi vaimsele arenemisele oli seminariperiood otsustava tähtsusega. Rääkimata muudest üldhariduslikest ja pedagoogilistest teadmistest, õppis noormees siin ka vene ja saksa keelt, süvenes vene klassikalisse kirjandusse ning tutvus kirjandusteooria põhiküsimustega. Õpilased tegid luulekatsetusi, mis koondati käsikirjalisse almanahhi «Seminari Sulemehed». 1881. aastal esines selles ka J. Tamm. Tollal avaldas talle olulist mõju koolivend P. Laredei, kes oli hästi kontaktis eesti ühiskondliku ja kirjandusliku eluga. Laredei õhutusel hakkaski noormees värsse kirjutama.

Et Tamm, kes maaproletaarlase lapsena oli eemal seisnud rahvuslikust liikumisest, seminaripäevil eesti ühiskondlikust elust hakkas osa võtma, näitavad tema 1882. aastal kirjutatud antifeodaalsed luuletused. 1881. aastal oli Tamm ka EKmS-i liikmeks astunud. Tolleaegne huvi rahvapärimuste vastu õhutas nähtavasti Tammegi rahva suulist traditsiooni

Otsa talu

jälgima. Selleks avanesid suurepärased võimalused kodukohas — Verevi külas, kus armastati rääkida nii kohalikke muistendeid kui ka laiemalt tuntud jutte; samuti leidus siin rahvalaulikuid. J. Tamme paberite hulgas kohtamegi rahvalaulude ja -juttude ülestähendusi, mis võivad pärineda juba 80-ndate aastate algult. Kuna Tamm käis ka hiljem Verevi jutumehi kuulamas, on mitmed tema lugulaulud kirjutatud just siinsetel ainetel.

Seminari lõpetas noormees 1881. aastal. Et Tammel, nagu sageli teistelgi vene seminari lõpetajatel, oli teenistuskoha leidmisega raskusi, muretses direktor L. Ždanovitš temale võimaluse jääda veel aastaks seminari juurde ennast täiendama. Edasi olevat Tamm elanud ka A. Grenzsteini «Oleviku» toimetuses; suurema osa oma ajast aga veetis ta vanemate juures Rannus.

1882. aastast peale ilmus J. Tamme töid ajakirjanduses. Kõigepealt trükkis «Tartu Eesti Seitung» ära Krõlovi valmi «Talumees ja madu» tõlke. Esimese algupärandina jõudis samal aastal «Sakalas» lugejate ette luuletus «Vana maja» (hilisem «Kõrts»). Edaspidi avaldas J. Tamm oma

luuletusi ajalehes «Virulane» ning ajakirjades «Meelejahutaja», «Oma Maa» ja mujal. Hoopis suurem oli aga käsikirja jäänud värsside hulk.

Lüüriliste luuletuste ja mõttesalmide loomise kõrval hakkas Tamm varakult huvi tundma lüroeepika vastu. Juba 1881. aastast pärinevad ballaadid «Saladus», «Sant» (ilmus hiljem pealkirjaga «Isa ja poeg») ja «Hundikarjus». Järgneval aastal kirjutas ta luuletuse «Varblane ja pääsuke», mis omab juba valmi tunnuseid. Tamme kui tõlkija huviobjektiks olid tollal Krõlov, Lermontov ja Puškin.

1883. aastal sai Tamm abiõpetaja töökoha Põltsamaa lähedal Adaveres nn. Eduardi erakoolis, mida pidas ülal kohalik mõisnik. Siin oli õpilaste arv väike ning elu üksluine. Oma vaba aega kasutas Tamm õppimiseks ja luuletamiseks. 1883. a. sügisel kirjutas ta suurema tsükli lastelaule, mis ilmusid «Meelejahutajas» 1885 («Hällilt elule») ja 1887 («Tütarlapsuke tegevusel»). Samuti pärinevad Adavere päevilt lugulaulud «Võitlus põrgu vastu», «Ärkvel» ja «Ahervars». Laienesid Tamme tõlketegevuse piirid: vene kirjanduse kõrval hakkas ta tähelepanu pühendama ka Schillerile, Heinele ning saksa ja austria hilisromantikute ballaadiluulele. Suurema tõlketööna valmis Adaveres Lermontovi «Laul Vene tsaarist Ivan Vassiljevitschist», mis ilmus 1884. aastal ajakirjas «Oma Maa» ja järgmisel aastal eribrošüürina. Selleks ajaks oli Tamm kokku seadnud ka oma luuletuskogu «Ärkanud Healed» esialgse käsikirja ning otsis sellele M. Veske kaudu kirjastamisvõimalusi.

1885. aastal siirdus J. Tamm Pilistvere kihelkonnakooli õpetajaks. See töökoht pakkus avaramaid tegevusvõimalusi: samaks sügiseks valmis uus koolimaja, kus hakkasid tööle kolm õpetajat. Kohaliku pastori ja saksastumisele kalduva koolijuhataja P. Teckeli mõjul seisis õpetus siin eemal tolleaegsest eesti ühiskondlikust mõttest ja Tammel kulus palju vaeva, et kooli vaimu uuendada. Õppetöös saavutas ta häid tulemusi. Sõbralikud suhted kujunesid Tammel oma kaasõpetaja ning toakaaslase Samuel Kääriga, kelle abil ta süvenes lähemalt saksa kirjandusse.

Ka Pilistvere perioodil tegeles Tamm agaralt luuletamise ja tõlkimisega. Siin on valminud hulk lüürilisi luuletusi. 1886. aastal kirjutas ta kümmekond valmi («Punik», «Siga» jt.); samuti lõi Tamm Pilistveres elades rea lugulaule, näiteks «Orjakivi» ja «Odavad orjad». Vene kirjanduse tutvustamisel pühendas Tamm nüüd tähelepanu ka rahvaluulele: 1887. aastal ilmus «Meelejahutajas» «Talupoeg Mikula», esimene ning ainuke bõliinatõlge eesti keelde XIX sajandil. Pilistveres tõlkis Tamm Puškini poeemid «Poltaava» ja «Vaskratsanik». Nende nõudlike luuleteoste kättesaadavaks tegemine eesti lugejaile oli oma aja kohta tõsiseks saavutuseks. Kõrvuti ulatuslikumate töödega tõlkis Tamm Pilistveres rea muid Krõlovi, Lermontovi ja Puškini luuletusi. Saksa kirjandusest omandas laia populaarsuse Heine «Kahe grenaderi» tõlge.

80-ndate aastate lõpul hakkas Tamme nimi luuletajana juba teatavat tähelepanu äratama. EKmS-i esimesel võidupeol (1887) leidis hindavat tunnustamist tema «Ahervars» ja 1890. aastal sai ta esimese auhinna

Jakob Tamm.

lugulaulu «Urgas» eest. 1888. aastal märkis «Oma Maa», et J. Tamm ja P. Jakobson «meie noorte laulikute legioni seast terve pea maad kõrgemal seisavad». M. J. Eiseni antoloogias «Uued Eesti luuletused», mis ilmus samal 1888. aastal, oli Tamme loomingule pühendatud 36 lehekülge (9 luuleteost).

1890. aastal asus J. Tamm abiõpetaja kohale paari aasta eest tegevust alustanud Eesti Aleksandri-linnakoolis Põltsamaa lähedal. Õppetöö toimus vene keeles ja selles tuli ka Tammel ajalugu ja geograafiat õpetada; siiski olid Aleksandrikoolis ette nähtud ka eesti keele tunnid, mis anti samuti Tammele. See kool oli tollal teatav kultuurikeskus: siin töötas rida eesti ja vene õpetajaid ning õpilasedki olid arenenumad — enamasti kihelkonnakoolide lõpetajad. Kõik see pakkus Tammele võimalusi vaimseks läbikäimiseks ning mõjukamaks pedagoogiliseks tegevuseks. Kirjanik saavutaski nii õpilaste kui ka õpetajatega hea kontakti. Oma aineid esitas ta hoolikalt, osalt loengumeetodit kasutades. Tamm püüdis

J. Tamm Eesti Aleksandrikooli õpetajate ja õpilaste keskel

rohkem pakkuda, kui seda nõudis ametlik programm. Õpilasi kohtles ta seltsimehelikult, mille tagajärjeks oli täielik usaldus õpetaja vastu. Hilisemates tagasivaadetes on Aleksandrikooli kunagised kasvandikud Tamme nimetanud koguni õpilaste vaimseks juhiks, kes püüdis võimaluste piirides tõsta ka nende rahvustunnet ning armastust eesti kirjanduse vastu. Oma raamatukogust laenutas Tamm meelsasti eesti kirjandust ning mängis kaasa õpilaste poolt esitatud näidendites.

Mis puutub Tamme suhetesse kaasõpetajatega, siis leidus nende hulgas küll inimesi, kes olid kontaktis uusima vene kirjandusega, kuid teiselt poolt veedeti siin meeleldi vaba aega kaardimänguga õllelaua taga, mis ka Tamme teataval määral kaasa kiskus.

Nagu näitab luuletus «Seisul», on luuletaja Põltsamaale asudes üle elanud teatavat loomingulist kriisi. Ometi jõudis ta siin lõpuks nii kaugele, et avaldas 1892. aastal oma luuletuskogu *«Ärganud hääled»* kaks annet. Need sisaldavad valimiku algupärandeid ja tõlkeid (167 luuletust) tema loomingulise tegevuse varasemast järgust (I anne aastatest 1881—1883, II aastatest 1884—1886), valgustades seega juba läbikäidud teed autori kirjanduslikus arengus. Käsikirjades on tema hilisemadki luuletused koondatud «Ärganud häälte» järgmisteks anneteks (III—VI), kuid trükki need tervikuna ei pääsenud. Ainult teatav osa Tamme töid jõudis ajakirjanduse kaudu lugejateni.

Põltsamaa aastail arenes Tamme looming juba eestpoolt tuttavates

roobastes. Lüürikas sõnastas ta oma lapsepõlvemälestusi ning looduselamusi. Lüroeepikas jätkas luuletaja rahvajutuainete kirjanduslikku töötlemist, värsistades muu hulgas muinasjutud «Kuldking», «Ussipealik» jt. Välisautoritest tõlkis Tamm Põltsamaa päevil Goethet ja Krõlovi.

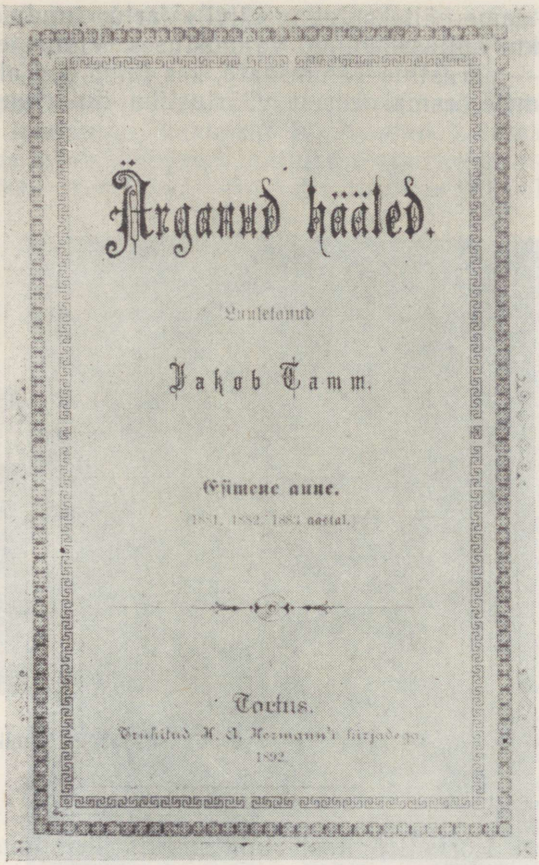
Ärganud hääled.

Luuletanud

Jakob Tamm.

Esimene anne.

Tartus.

1892.

Kuna Tammel puudus linnakooli-õpetaja kutse, ei sidunud ta oma eluplaane jäädavalt Põltsamaaga, ja kui 1893. a. sügisel avanes võimalus, siirdus luuletaja Väike-Maarja kihelkonnakooli juhatajaks, millisele töökohale ta jäi surmani. Siin olid eesmärgile jõudnud rahulikku elu eelistava kirjamehe iseseisvusetaotlused. Ka palga poolest oli koolijuhataja koht Väike-Maarjas küllalt rahuldav; 1900. aastal sai Tammel võimalikuks koguni Võrtsjärve äärde talu osta, mida ta ise ei jõudnud pidama hakata.

Siinsele koolile oli juba eelneva juhataja poolt tugev alus pandud. J. Tamme ajal tõusis kooli kuulsus veelgi, nii et Väike-Maarjasse kui ümbruskonna ainukesse kõrgemasse rahvakooli tuli õpilasi kaugemaltki. Koolijuhatajana ja õpetajana töötas luuletaja täie kohusetunde ja hoolega. Ka siin õpetas ta sageli rohkem, kui nõudis ametlik programm, oli õpilaste vastu õiglane ja valis endale tublid abilised. Kuid seda vahetut kontakti, mis iseloomustas Tamme suhteid Aleksandrikooli poistega, ta Väike-Maarjas üldiselt enam ei saavutanud. Õpilased olid siin nooremad ja suhtusid rohkem aukartusega kõrges kateedris istuvasse koolijuhatajasse, kes mõnikord võis muutuda üsna ägedaks. Samuti polnud tema loengumeetod õpilastele igakord huvi- ega jõukohane.

Kus aga J. Tamme isiksus õpilasi kaasa kiskus, oli kirjandusõpetus. Siin püüdis ta vene autorite kõrval tutvustada ka tolleaegset eesti kirjandust. Sageli lugenud ta luuletusi ja jutte klassis ette. Niisugusena

teame näiteks Juhan Liivi «Varju» tundmaõppimist, mille puhul nii Tamm kui õpilased olnud vaimustuses. Viimaste hulgas istus ka Anton Hansen — pärastine Tammsaare, kes ütleb end alles Väike-Maarjas, tänu J. Tammele, esmakordselt väärtusliku ilukirjandusega kokku puutunud olevat.

Endise Väike-Maarja kihelkonnakooli maja

Kõrvuti õpilaste juhtimisega kirjanduse juurde jätkus J. Tamme enda tee luuletajana. Erinevalt oma eelnevatest töökohtadest leidis ta Väike-Maarjas ning selle ümbruses eest teisigi kirjamehi. Nn. Väike-Maarja parnassi kaasliikmetega (P. Jakobson, Jakob Liiv jt.) tekkisid Tammel tihedad sõprussidemed. Omavahelistes arutlustes pöörati siin rohkesti tähelepanu eriti luulevormi küsimustele. Ja olgugi «parnaslased» ühe ajajärgu kirjanikud, ilmnes nii nende maailmavaates kui ka kirjanduslikes tõekspidamistes erinevusi, mis kutsus esile ägedaid vaidlusi.

Tamme luuleloomingusse tungisid nüüd Väike-Maarja ained. Erilist inspiratsiooni pakkus muistenditega ümbritsetud maaliline Ebavere mägi, mille kohta Tamm lõi hulga luuletusi. Sajandivahetusel jättis Tamme loomingusse sügava jälje armastus oma kunagise õpilase Johanna Soobi vastu, kes aga luuletaja tunded tagasi tõrjus, abielludes 1900. aastal omaealise K. F. Pinkovskiga (ka viimane on sulemehena tegelnud).

Loodus- ja armastuslüürika kõrval lõi Tamm Väike-Maarjas rea õnnestunud lugulaule, nagu «Kurja küüsis», «Lüpsik» (esmakordselt ilmus

see 1903. aastal pealkirja all «Kas kaob?!»), «Sõida põrgu!» jt. Kavatsetud ulatuslikuma luuletööga «Lugu Kavalast Antsust ja Vanapaganast» ei jõudnud Tamm aga algusest kaugemale.

Luuletaja temaatikat on sel perioodil teataval määral mõjutanud lähenemine «Postimehele». Tamme loomingus hakkasid tugevamini kõlama rahvuslikud toonid, ta võttis oma värssidega osa võitlusest ajalehe poliitiliste vastastega (A. Grenzstein, «Teataja»). Aga «Postimehe» kõrval avaldas ta luuletusi ja tõlkeid ka teistes väljaannetes («Eesti Postimees», koguteos «Lõbu ja teadus», «Uus Aeg» jm.). Oma värsside trükkitoimetamist kogude näol Tamm Väike-Maarjas ei üritanudki, ehkki teda selleks mitmelt poolt õhutati.

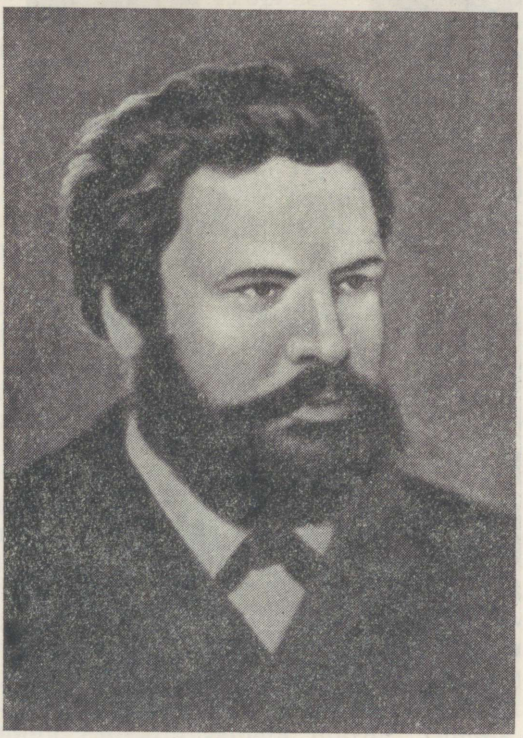

J. Tamm Väike-Maarja päevil

Tõlketegevuse alal jätkas Tamm Puškini eestindamist, kuid eriti köitsid teda nüüd A. Koltsov ja A. Maikov. Samuti pani ta ümber mõned N. Nekrassovi luuletused, sealhulgas rahvalauluks muutunud lõpposa kuulsast luuletusest «Mõtisklused paraadtrepi juures». 1899, kui A. Alveri algatusel tehti ettevalmistusi Heine «Laulude raamatu» väljaandmiseks, tõlkis Tamm hulga laule tsüklist «Heimkehr» («Kojutulek»). Et kavatsetud väljaanne teoks ei saanud, avaldas kirjanik oma tõlkeid perioodikas. Eriti populaarseks sai nendest «Lorelei». Elu lõpul tegeles luuletaja D. Defoe «Robinsoni» värsistamisega. Sajandivahetusel tegi Tamm eesti lugejaile kättesaadavaks ka vene proosat. Nii tõlkis ta 1898. aastal «Postimehele» osa Tolstoi «Sõja ja rahu» neljandast köitest, aastail 1902—1903 aga mitu M. Gorki jutustust.

Et Tamm oli omandanud hea koolimehe maine, tehti talle ettepanekuid asuda tööle Tartu ja Tallinna. 1907. aastal valitigi ta Tallinna linna algkooli õpetajaks, kuid sellal oli luuletaja juba tõsiselt haige. 26. (vkj. 13.) juulil 1907 suri ta 46-aastase mehena südame- ja neeruhaiguse tagajär-

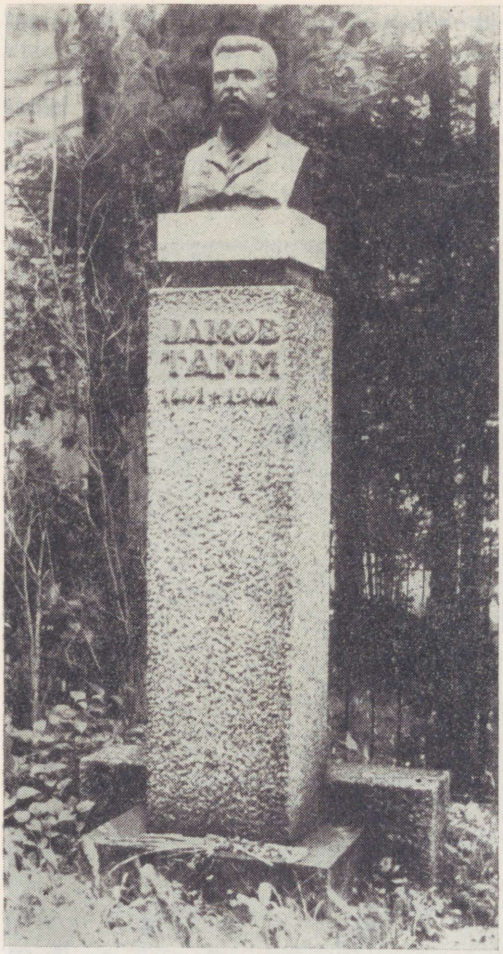

Mälestusmärk J. Tamme haual

jel. Tamm on maetud Väike-Maarja kalmistule; 1911. aastal paigutati hauale J. Koordi poolt loodud büst.

Pärast kirjaniku surma läksid tema käsikirjad Eesti Üliõpilaste Seltsi valdusse; nende põhjal avaldati 1914. aastal kogu *«Lugulaulud»*. Täielikuma ülevaate J. Tamme algupärasest ning tõlkeluulest annab 1959. aastal ilmunud tüse raamat *«Kogutud luuletused»*.

Maailmavaatelised ja kirjanduslikud tõekspidamised. Põlvnedes maatöölise perekonnast, puutus J. Tamm juba lapsepõlves kokku ühiskondliku ebavõrdsusega ning koges isiklikult vaese inimese eluraskusi. Seega andis Tamme demokraatlikule maailmavaatele esimese aluse tema sotsiaalne päritolu. Ka rahvaluule võis süvendada tema poolehoidu allasurutud tööinimese vastu. Hiljem lisandus sellele kirjanduse, sealhulgas vene ja saksa klassika humanistlik ideestik. Nendel eeldustel on ootuspärane, et Tamm võttis omaks rahvusliku liikumise feodalismivastase mõttesuuna, kui ta sellega Tartus kokku puutus. Mõned tema 1882. a. luuletused on oma ilmelt üsna jakobsonlikud («Sulele», «Taganege!»). Seminarist tõi Tamm kaasa oma rahvavalgustajakutsumuse, millega on seletatav tema loomingu didaktiline põhisuund.

Kõrvuti sellega oli Tamme kasvatatud tolleaegse ametliku ideoloogia vaimus, mis istutas temasse eluks ajaks usu tsaaririigi vägevusse. Seetõttu ei paista ka Baltimaadel keskvõimu poolt teostatud reformid kirjanikus erilist rahulolematust esile kutsuvat.

Milline oli Tamme positsioon C. R. Jakobsoni surmale järgnenud rühmitustevahelises võitluses, selle kohta pole andmete nappuse tõttu täit

selgust. Luuletaja austus Jakobsoni ning tema järglaste (Veske, Kunder) vastu, samuti kaastöö «Virulasele» ja «Omale Maale» vihjavad siiski sidemeile demokraatliku suunaga, vähemalt esialgu. Mõningad allikad räägivad küll, nagu oleks Tamm olnud üksvahe Grenzsteini poolehoidja, kuid see sümpaatia ei saanud kaua kesta, sest juba 90-ndate aastate algul hakkas Tamm Grenzsteini-vastaseid luuletusi kirjutama, kandes temale vimma surmani. Nähtavasti sai luuletajast, kes uskus oma rahva tulevikku, Grenzsteini aktiivne ründaja seoses viimase poliitilise ümberorienteerumisega 80—90-ndate aastate vahetusel. Tolleaegses olukorras on kergesti mõistetav, et Tamm kaldus nüüd Grenzsteini peamise vastase — «Postimehe» mõjupiirkonda. Väikeses maa-alevis elades jäi luuletajale võõraks töölisliikumine, kuigi tema sõprade hulgas oli erksamate sotsiaalsete huvidega inimesi (O. H. Münther).

Oma esimeste kirjanduslike eeskujudena on Tamm maininud meie 70—80-ndate aastate vahetusel esileastunud nooremaid luuletajaid, eriti J. Bergmanni, kelle keele sujuvus mõjunud noormehele otse ilmutusena. Ka meeldisid talle mõned Eiseni ballaadid. Sellisena oli juba noore Tamme tähelepanu keskpunktis ballaadižanr ja luulekeele meisterlikkus.

Varakult puutus Tamm kokku ka vene ja Lääne-Euroopa kirjandusega. Osalt olid need autorid romantikud, osalt aga XVIII sajandi lõpu ning XIX sajandi esimese poole saksa ja vene varasema realismi esindajad. Tamm ise on märkinud Byronit oma noorusluule mõjutajana. Lüürikuna on Tammel mõndagi ühist Heinega, kes oli üldse sajandi viimasel veerandil meie luuletajate lemmikautor. Tamm tõlkis oma varasemas tegevusjärgus ka Žukovski ja saksa ning austria hilisromantikute ballaade. Romantikute mõju ei olnud Tammele aga ainumäärav, sest kooli kirjandusõpetus oli teda varakult juhatanud vene kultuuri suurkujude Krõlovi, Puškini, Lermontovi, Gogoli jt. juurde, samuti süvenes ta varsti Goethe ja Schilleri loomingusse. Suure tähtsusega oli Tamme arengule Belinski kirjanduskriitiliste tööde tundmine.

Nende autorite loomingu humanistlik sisu, ühiskonnakriitiline tendents ning rahvalik vorm kujundasid olulisel määral Tamme kirjandusteoreetilisi vaateid ning loomingulist praktikat. On arvatud, et just vene autorid juhatasid teda ka sotsiaalse suunaga rahvajutu-ainete juurde. Tamme sügav kaasaelamine vaese tööinimese kannatustele omab sarnasusjooni eriti I. Nikitini ja A. Koltsovi luulega.

Eriline koht Tamme arengus on Krõlovil, kelle vastu ta tundis huvi kogu oma kirjandusliku tegevuse jooksul. Krõlovi mõju ei piirdu ainult sellega, et Tamm on loonud oma õpetajale lähedasi valme — vene suure valmimeistri ideed ja kujundid on tunginud kohati ka Tamme lüürikasse. Samuti on Krõlovi valmide rahvalik vorm ja eriti nende dialoog soodustanud Tamme luulekeele tabavuse ning ilmekuse tõusu.

J. Tamme luulemeisterlikkuse ideaaliks oli keelereeglitest kõrvalekaldumatu sujuv värss. Sellepärast kritiseeris ta eesti luulekeele vildakat

praktikat, kus värsimõõt saavutati arhailiste lõppude juurderiputamise või siis vastupidi «keelemurdmise» — sõnade amputeerimise abil.

Millised olid ka välismõjud, Tamme loominguliste saavutuste põhiallikas peitus siiski temas endas. Didaktilise luule juurde juhtis kirjanikku tema tõsine rahvavalgustaja mentaliteet. Teiselt poolt oli Tamm üles kasvanud pidevas kokkupuutes rahvaluule ning -keelega. Ja selle enesessepöördunud mehemüraka südames säilis surmani teatav annus lapsepõlveusku salapärastesse nähtustesse, mis oli eelduseks rahvaluulesse sisseelamisel.

«Lugulaulude» (1914) kaas (*K. Mägi*)

J. Tamme lugulaulude enamiku allikaks ongi eesti muistendid, imemuinasjutud ja naljandid. Harvemini on ta kasutanud antiikseid («Antiokus», «Sireened», «Tantalus») või vene aineid («Palk», «Toomas Togu»). Eesti rahvajutumotiivid on Tamm kuulnud enamasti otseselt rahvasuust (näit. «Kuldking»), mõnel juhul toetus ta aga täielikult või osaliselt kirjalikele allikaile. Viimaste hulka kuuluvad Kreutzwaldi ennemuistsed jutud (vrd. Tamme «Odavad orjad»), Faehlmanni muistendid (vrd. Tamme «Luule» ja «Endla neid»), kuid ka EKmS-i aastaraamatutes, Eiseni väljaannetes ja mujal avaldatud rahvajutud.

Rahvaluule kirev maailm andis Tamme loomingule omapärase värvikülluse. See oli seda olulisem, et ta muidu kirjanduslikku fantaasiamängu põhimõtteliselt tühiseks pidas. Nii eitab ta oma 1893. aastasse kuuluvates märkustes Münchhauseni-lugude tüüpi väljamõeldisi, rõhutades, et «luule töö peab, ehk küll mitte päris tõsi, siisgi tõe värviline olema. [- - -] Tõsine kirjanik peab kirjatöös inimese, seltskonna ehk looduse nõnda üles kujutama, nagu nad tõeste on, siis üksi on tema kirja tööl õpetlik väärtus.» See seisukohavõtt näitab Tamme mõtteühtsust 80—90-ndate aastate vahetusel kerkinud realisminõudega. Eeskujuks toob Tamm Gogoli ja Tolstoi, mis on ilmseks tõendiks, et tema realismimõiste lähtekohaks oli vene klassikaline kirjandus. Need põhimõttelised seisukohavõtmised pole olnud mõjuta Tamme loomingulisele praktikale. Tema hilisemas

loomingus võib märgata fantastilise elemendi vähenemist ning realistliku loodus-, olustiku- ja karakterikujutuse tugevnemist. 90-ndatel aastatel lähtus Tamm ka eesti proosakirjanduse hindamisel selle elulisest haardeulatusest ning kujutuse tõepärasusest.

Kogu oma rahvalikust kujutamisviisist ning teoreetilisest realisminõudest hoolimata jäi Tamm kirjanduslikult meetodilt teatavaks segatüübiks, kelle loomingus fantastilis-romantilised süžeemotiivid põimuvad asjaliku olustiku- ja inimesekujutusega.

J. Tamme loomingulise tegevuse võib jagada kaheks perioodiks; esimest neist (1881—1893) iseloomustab luuletaja kunstilise palge väljakujunemine, teine periood haarab aga tema küpse loomingu aastaid Väike-Maarjas (1893—1907).

Kujunemisperioodi looming (1881—1893). Noore Tamme esimeste loominguaastate lemmikžanriks oli armastus- ja loodusluule. Sellest annavad tunnistust tsüklid «Siutud südamed» ja «Sidumata süda» «Ärganud häälte» esimeses osas ning «Luulelend looduses», mille leiame Tamme mõlemas luulevihus. Lisaks sellele sisaldab loodusluuletusi esimese vihu tsükkel «Ilm ja süda».

Oma enamasti lühikesed, paari-kolme-salmilised armastuslaulud on noor luuletaja üles ehitanud mõnele vaimukale mõttekäigule. Et nendes lauludes puudub enamasti emotsionaalne pinge, jätavad nad lugeja ükskõikseks. Luuletaja elutunde seisukohalt on küllalt iseloomulik, et armastusunistuste asemel kõlab tema värssides rohkem tõrjuv, umbusklik suhtumine («Ei julge», «Nägu ja tegu», «Unusta!» jt.). Armastuselamuste sõnastamisel on Tamm edukam siis, kui ta rakendab sajandi lõpu eesti lembeluulele tüüpilist jutustavat käsitlusviisi («Naabri tüli»), mida ilmestab mõnikord kelmikas puänt Heine või Goethe laadis («Kosjad unes» — hiljem pealkirjaga «Surm»).

Tunduvalt kõrgemal tasemel on 1888. a. kevadel loodud armastuslaulud, mis käsikirjas kannavad üldpealkirja «Silmad ja süda». Nendest õhkub juba tõelist tunnet, mida luuletaja annab edasi osalt üsna jõuliste kujunditega: ta süda on täis tormi ja piksetuld, rahunedes ainult siis, kui mäslevad tundmused ja südame salanutt on lauludeks salmitud («Laulud», «Mu laulud»). Armunud luuletajale paistavad neiu silmades kord taevas, kord haud, kord paradiis, kord hukutav leek («Ootus ja kartus», «Üks ta puha»):

Su silmad on minule seda,
Mis väsinul' marjaviin;
Mees võtab klaasi ja rüüpab,
Et ununeks elu piin.

Su silmad on minule seda,
Mis liblikal' lambiloit:
Ja liblikas lendleb ta ümber,
Seal kumendab talle koit.

(Üks ta puha)

Armastusluulega võrreldes on Tamme huvi loodusluule vastu olnud pidevam. Ühes sellega võib märgata ka teemade sügavamat ning mitmekülgsemat läbitöötamist. Luuletaja ei jää eri loodusnähtuste («Torm», «Kuuvalgel», «Sügisel») ja -objektide («Taimele», «Järv», «Mülgas»)

välise kirjeldamise pinnale, vaid katsub neid poeetiliselt mõtestada, nende emotsionaalset külge tabada. Kohati seostab ta loodusmuljeid armastuse või oma isiklike meeleoludega. Kõige rohkem aga püüab Tamm välismaailma nähtuste põhjal teha kaudseid üldistusi inimelu kohta. Sellised värsid omandavad kergelt allegoorilise kõrvaltooni, nagu näitab tuntud luuletus «Laine», kus kaldal raugev voog saab ometi teatava mõtte sellest, et ta «võis vangiraudu rõhuda». Kohati hindab luuletaja loodusnähtusi praktilise elu seisukohalt («Rahepilv», «Põld»). Seega valitseb Tamme varasemas loodusluules mõistuslik element. Rida lühemaid loodusparalleele osutuvadki mõttesalmideks («Vesi», «Kalju» jt.).

Nagu armastusluules, läheb Tamme areng ka loodusluules suurema emotsionaalsuse poole, välismaailma nähtuste vahetu läbielamise suunas. Seda tõendavad niisugused õnnestunud luuletused nagu «Kõrs», «Hõiskel», eriti aga «Kilin-kõlin», kus on meisterlikult edasi antud kevadlooduse voogavat eluküllust. Kohati aga langes Tamm selles laadis ka raskepäraselt registreerivasse kirjeldamisse, nagu see on osalt iseloomulik tema matkapildile «Käik Kalevipoja sängil».

Silmapaistev koht Tamme noorusluules kuulub sotsiaalsele temaatikale, mis alal ta töötas eriti intensiivselt 1882. aastal. Üleskutsuvates luuletustes «Sulele» ja «Taganege!» tõotab luuletaja võitlusse astuda nende vastu, kes on seitse sajandit eestlasi rõhunud. Ta võrdleb mõisnikke huntidega, kelle ainus rõõm on murda. Siin antud tõotust hakkas Tamme sulg otsekohe teostama mõisa ja kiriku vägivalda hukkamõistvates luuletustes, millest osa on «Ärganud häälte» esimeses vihus koondatud tsüklisse «Musta aja mälestused». Nendes luuletustes («Kask», «Kepitükk», «Õlle unenägu», «Kõrts», «Uhke maja», «Samba ase», «Kudas võin!», «Riisund» jt.) saavad õnnestunult valitud tõsielupildid ning -kontrastid allegoorilise tõlgenduse; luuletaja kõneleb siin valulistes toonides eesti talurahva raskest minevikust. Need elamuslikult laetud värsid olid esimeseks tunnistuseks Tamme luuletaja-andest.

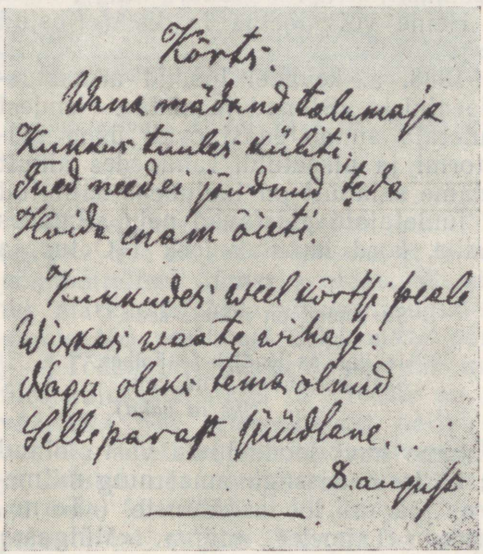
Kõrts.
Wana mädand talumaja
Kuuvar tuules kühkis;
Fued need ei jõudnud tõde
Hoida enam õieti.
Kuuvaides weel kõrtsi peale
Wiskas waate wihase:
Nagu oleks tema olnud
Sellepärast süüdlane...
8. augusto

Kirjaniku pilgu eest ei jää kõrvale ka tema kaasaja vastuolud. Luuletus «Vabaduse valgel» sõnastab endiselt orjava teomehe nukraid mõtisklusi, sest priius ei suuda teda ülekohtu eest kaitsta. Niisama vähe tunneb oma tööst ja vaevast võõral põllul rõõmu sulane:

Mures tuleb mull
Ikka mõttesse:
Minu vaev ja töö
Läheb teisele...

Miks ei ole ka
Minul põllukest,
Kuhu küllvada
Võiksin viljukest.

(Sulase mõte)

Siin on luuletaja juba näidanud kaugeleulatuvat ebaõiglust talupojakeskkonnas endas. Patriootilis-sotsiaalsed motiivid on tunginud ka Tamme tolle aja loodusluulesse («Päikeselle», «Kevade tuleb», «Põuasel põllul» jt.).

Antifeodaalne hoiak on iseloomulik J. Tamme kogu loomingule. Pärast 1882. aastat avaldub see peaasjalikult lüroeepikas. Nii kirjeldab Tamm lugulaulus «Ahervars» vabadikupere vaest, kuid rahulikku elu, mis aga hävineb hoolimatu mõisniku läbi, kes annab käsu saunade lammutamiseks. Paarisvärssides edasiantud traagilist jutustust kannab luuletaja vahetu kaasaelamine ning hukkamõist.

Oma aja eluga on seotud ka Tamme lastelaulud (tsüklid «Hällilt elule» ja «Tütarlapsuke tegevusel»). Nende tagapõhjaks on vaene talupojakodu; luuletustes rakendatakse rohkesti töömotiive («Poisike põllul», «Kudumas», «Kedramas» jt.). Tsüklid on siiski loodud rangelt didaktilismõistuslikel eesmärkidel, mistõttu siin leidub vähe tõeliselt lastepärast. Viisistatuna on nendest lauludest laiemalt tuttavaks saanud ainult hoogne «Ketramas» («Veere, värten, vurinaga»). Tsükli «Hällilt elule» mõnes luuletuses võivad peegelduda ka Tamme enda koolipõlve-elamused. See on seda usutavam, kui silmas pidada, et lapse-ea muljed on kirjanikule hiljemgi luuleaineid andnud, näiteks 80-ndate aastate keskel, kus ta oma lapsepõlveradasid külastades elas läbi traagilis-pettumuslikke tundmusi («Kaugelt koju», «Ma käisin sääl»).

Erilise jõuga on luuletaja mõttelendu noorusmaale juhtinud ema surm 1889. aastal. Selle tagajärjel sündis luuletuste tsükkel «Ema mälestus» (1890—1892), mille väärtuslikuma osa moodustavad pildid karja- ja koolipõlvest. Varem valitsenud didaktilise või romantilise ainekäsitluse asemel kohtame nendes elulähedasemaid, osalt humoristlikkegi noote. Seetõttu kajastub siin hoopis usutavamalt noore Tamme elu argipäev: rändamine kohast teise («Lapsepõlv»), karjaseameti raskused ja lõbud («Pildid», «Karjapidajad»), kirjatarkuse juurde jõudmine Rõngu ja Tartu koolides («Koolipõli»). Sooje sõnu ütleb luuletaja siin ema kohta, kes on püüdnud oma poja eluraskusi leevendada («Pildid»). Kunstimeisterlikkuselt pole kõne all oleva tsükli luuletused ühtlased; kui enamik neist jääb mälestuskillu tasemele, saavutab kirjanik teistes meeleolulise elevuse ja sõnastusliku sujuvuse:

Leppik, linnud, lehmad, lambad —
Haljas rohi jalge all,
Sagarlised pilve sambad
Taeva kummil kumeral,

Tuule kohin, võsa kahin,
Põrutaja pikse hääl,
Vikerkaar ja vihma sahin,
Päike käimas taeva pääl...

(Karjapõlv)

Lüürika kõrval kirjutas Tamm oma esimesel loominguperioodil hoolega lüroeepikat — lugulaule ja valme. Oma varasemad tööd, nagu «Saladus», «Halelik hirmutav ümin», «Soo» jt., on luuletaja loonud ilmsesti romantiliste ballaadide eeskujul. Neid iseloomustab suhteliselt väike ulatus, sündmustiku nappus ning selle rüütamine salapärasuse kattega. Ülekaalus on siin lüüriline element. Mõnikord tehakse vihjeid ajalukku. Parimaks saavutuseks selles laadis on laiemalt tuntud ballaad «Ärkvel», kus kujutatakse saksa sissetungijate vastu võideldes langenud Lembitu sõjaväe-ülevaatust salapärasel jaaniööl, «kui õitsmas sõnajalg». Kui käskjalg toob Lembitule teate, et eesti rahvas pole veel eneseteadvusele tõusnud, kaob malev jälle Paala väljalt. Ballaadi kunstilist külge iseloomustab tihendatud esitus, kus ristriimidesse suletud kujundid teenivad täielikult meeleolu ning idee edasiandmist.

Õige vara hakkas Tamm koostama ka rahvajutu-ainelisi lugulaule, mis erinevad oma meetodilt tunduvalt praegu vaadeldud ballaadidest. Esialgu on needki kompaktsemad («Sant», «Hundikarjus», «Leib»), kuid juba 1884. aastal kirjutas Tamm oma pikima lugulaulu «Võitlus põrgu vastu», mis koosneb kolmest omaette loost ning toetub muinasjuttudele kuradiga lepingusse astunud inimestest. Koos ainestikuga tungisid Tamme lugulauludesse ka muinasjutu primitiivne maailmapilt, samuti selle žanri struktuurielemendid, nagu arendatud sündmustik, mitmesugused kordused, dialoog jm. Luuletaja annab ruumi ka kirjeldustele. Tulemuseks on värssmuinasjutud, nagu Tamm oli nendega tuttav näiteks Puškini loomingu kaudu («Muinasjutu kalamehest ja kalakesest» tõlkis ta 1894. aastal eesti keelde).

Muinasjutu maailmapildile vastavalt elavad ning käituvad ka Tamme lugulaulude kuningad ja kuningatütred otsekui külainimesed. Taluolustiku ja -inimeste kujutamisel toob luuletaja seevastu esile igapäevase elu usutavaid detaile. Näiteks kirjeldatakse lugulaulus «Leib» vabadiku hilist heinatööd:

Üksi niidupiirel pajustikus
Vikat alles välkumas;
Vaene vabadik on võsastikus
Oma osa otsimas:
Korjab säält, kust teised üle tõtnud,
Võtab säält, kust teised ära võtnud.

Väsinult ta viimaks saadu taha
Läheb lõunat pidama,
Istub päiksekiirte peitu maha,
Lõikab kätte kannika.

Ainult kohati näeme muistendiainete romantilist läbitöötamist («Väike Virtsjärv»).

Nagu rahvalooming, nii astub Tammgi välja mineviku-ühiskonna kaitsetute liikmete — vaeslaste, karjuste, santide, vabadike ja mõisaorjade poolel («Kuldking», «Ussipealik», «Sant», «Urgas», «Orjakivi»); hukkamõistva hinnangu annab ta aga tigedate pereeitede, ihnsate peremeeste ja julmade mõisnikkude kohta («Ussipealik», «Odavad orjad», «Orjakivi», «Vanne»). Eri rühma moodustavad kõrkide riigivalitsejate võimutsemist või ülemeelikust taunivad ballaadid («Antiokus», «Palk», «Tantalus»).

Rahvajutu-ainete läbitöötamisel tugevdab Tamm mõnikord nende ühiskonnakriitilist hoiakut. Nii on rahvasuu andmeil Helme istekivil oma raske põlve üle kaevanud võõraste juures teeniv vaeslaps. Luuletaja asendab viimase mõisast põgeneva teomehega, luues «Orjakivi» näol ühe oma õnnestunumaid lugulaule, mida iseloomustab ideeline löövus, sügav kaasaelamine ning esituse hoogsus.

Kui Helme pärisori esineb halastust otsiva kannatajana, siis lugulaulus «Vanne» on kehvik juba pealetungivaks pooleks: noor upsakas Hageri parun on jätnud palga välja maksmata Saaremaa kraavikaevajale ning viimase hallipäine isa sajatab ahnele mõisnikule täid peale, kes härra hauda viivad. Tuntud rahvausundilist motiivi kasutades on Tamm siin välja arendanud mõjuka pildi talupoja kättemaksusoovist ülbele kurnajale.

Teiselt aspektilt läheneb Tamm ühiskondlikele vastuoludele lugulaulus «Odavad orjad». Siin pole küsimuse all enam feodaalne rõhumine, vaid tegu on jõuka talumehe Saare Tõnuga. Et Tõnu varandused ei kasva soovikohase kiirusega, hangib ta kuradilt tööpoisid ja -tüdrukud, kes «söövad kassi eest, ei palka nõua; / Mis jõudvad teha nad, ei tõised jõua». Luuletaja tähelepanu keskuses on just ihne peremees, kelle mõtteviisist ta maalib üksikasjaliku ning usutava pildi. Suure osa luuletusest moodustab Saare Tõnu sisemonoloog:

> Jah, orjadega on küll hirmus lugu:
> Ei lepigi nad palja palgaga —
> Vaid sööki ihaldab ka nende sugu —
> Ei mõistust võta muidu malgaga:
> Kolm korda päevas täida nendel kõhud —
> Mis ime siis, kui saagi surnuks rõhud?

Sõnastuselt on «Odavad orjad» kohati konarlik.

Omaette nähtusena seisab Tamme loomingus linnaaineline lugulaul «Aadam Hapu», mis ei toetu rahvapärimustele, vaid heidab pilgu tolleaegse Tartu ellu. Teose nimitegelane on majaomanik, kellesse autor suhtub kerge muigega, lugulaulu sisuks on aga Aadam Hapu ebaõnnestunud kosimine kevadise Emajõe ääres. Luuletaja on loole valinud omapärase rahvalaulu stiilielementidega läbipõimitud vormi:

Nelipühil pärast lõunat
Lahtisesse loodusesse
Tõttab välja tõiste viisi,
Kalevises saterkuues,
Kaabu peas ja manesk kaelas,
Aadam Hapu agaraste.
Silm see vaatab, jalg see astub,
Kinnaskäsi tõstab keppi. —
Kuhu kipub Aadam Hapu,
Kuhu juhib tema jalgu?

Lugulaulu alal osutub Tamme esimene loominguperiood teatavaks sisuliste ja vormiliste otsingute ajaks, kus luuletaja ei suuda igakord veel kõige paremat lahendust leida. Algul jälgib ta liiga kramplikult romantilise ballaadi eeskujusid, hiljem jutustab vahel ilma suurema omapoolse läbitöötamiseta ümber rahvajutu-süžeesid. Tema demokraatlik ideeline tendents on aga algusest peale kindel.

Valmižanris näib luuletaja seevastu kiiremini tasakaalu leidvat. Siin pole ta küll kuigi viljakas: aastail 1886—1888 loodud valmide arv ei ületa tosinat ja teine loominguperiood pole niigi palju lisa andnud. Valmistiili hõlpus tabamine on vist seletatav Krõlovi soodsa eeskujuga. Tamme õnnestunumaid valme («Punik», «Siga», «Mölder» jt.) iseloomustab mõttetihedus, kujundite leidlikkus ning konkreetsus. Enamasti valib luuletaja oma võrdpildid talle tuttavast maaelu keskkonnast. Lugulauludega võrreldes on Tamme valmide värss pikem, mis võimaldab sisse tuua kõnekeele vahelduvaid intonatsioone. Nii kõlab valm «Konn ja mesilane» järgmiselt:

«Oi laiskust, hooletust!» nii krooksus konn,
Kui vihma-ajal tõttas mesipuust ta mööda:
«Kas see siis mesilaste kuulus virkus on?
Miks sihukesi veel ei surnuks lööda?
Kõik puu sees on nad puhkamas;
Mett 'pole üksgi nendest praegu korjamas!»
— «Vait laimaja!» tall' vastas mesilane ruttu:
«Kas ise teadgi ka, kuis korjatakse mett?
Või oled teda palju jõudnud kokku kanda?
Näe, praegu valab pilvist vett —
Ois nutul üleni — kuis võib ta mett nüüd anda?»

Ka tolleaegses kirjanduslikus poleemikas sündinud mõistuluuletused («Lukk», «Kohtunik») on saanud üldistava iseloomu. Tamme valmides mõistetakse hukka rumal-utilitaarset suhtumist («Siga»), liigset ettevaatlikkust («Mölder»), oma viha väljaelamist nõrgema kallal («Punik»), uhkustamist võõraste sulgedega («Lukk»), kõrgete püüete alahindamist («Kägu ja pääsuke»), põhjendamatut sõprade üleskiitmist («Voorimees»), asjatundmatut kriitikat («Konn ja mesilane», «Kohtunik»), tõsiolusid moonutavat informatsiooni poliitilistes ajalehtedes («Peeglid») jm. inimlikke ning ühiskondlikke pahesid.

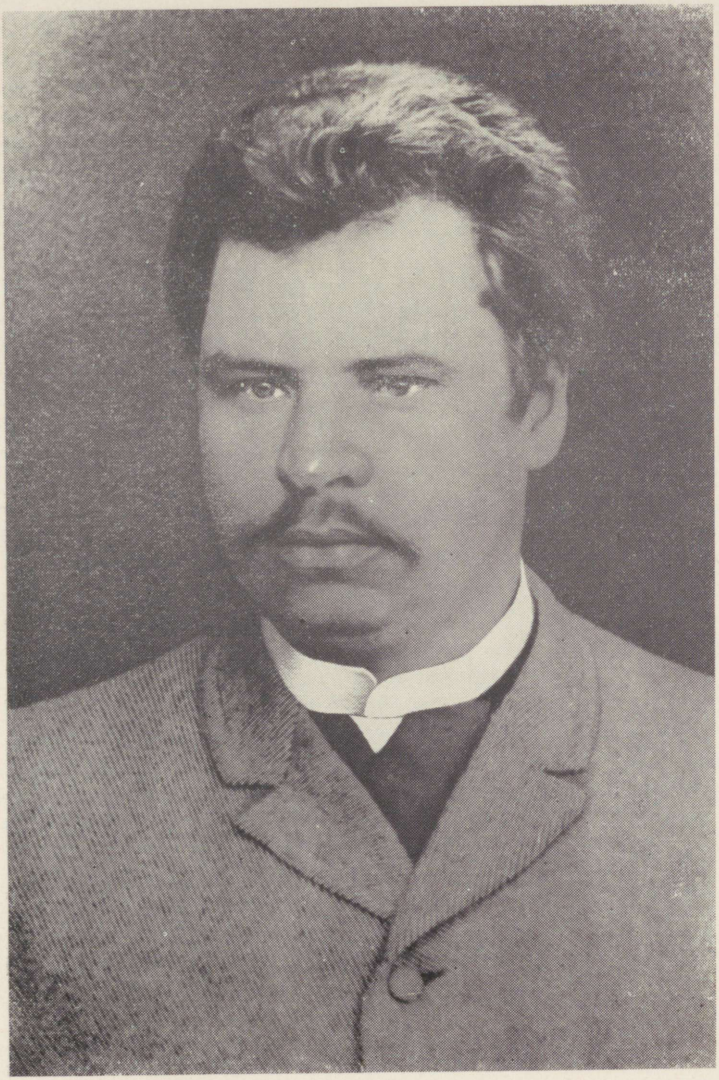

Jakob Tamm

Tamme valmidest on «Punik» ja «Siga» saanud kooliõpikute ning antoloogiate kaudu laialt tuttavaks.

Esimesel loominguperioodil leidis Tamm üldjoontes oma temaatika ning arendas välja oma isikupärase luulelaadi. Tema visast tööst värsi kallal annavad tunnistust rohkete läbikriipsutuste ja pealekirjutustega ülekülvatud käsikirjad. Oma esimestel loominguaastatel kasutas Tamm ohtrasti tolleaegse luulestiili kulunud käibevara (*Kuu sääl roosihuulte pääle / Muljub musu magusa; Eks Eesti pind mind hellalt kannud!; Su luule lehkab lõbusaste*). Pidev riimitaotlus toob sisse otsitud käände, paarisriimid põhjustavad kohati vemmalvärsilisust. Ajapikku muutub Tamme luulekeel isikupärasemaks ning sujuvamaks; seda soodustab ka asjaolu, et lühivärsilistes nelikutes riimuvad nüüd tihti ainult kaks rida. Samal ajal aga proovib Tamm jõudu ka niisugustes nõudlikes vormides nagu sonett ja stantsid.

Tamme luules kohtame sageli regivärsi vormivõtteid — kõige laiemalt algriimi, kuid ka kordusi (eriti epanastroofi) ja parallelismi. Enamasti tarvitab luuletaja neid elemente sporaadiliselt, mõnikord kohtame aga üsna regivärsilähedast sõnastust («Hundi loomine»). Niisugustel puhkudel on luuletaja loobunud ka lõppriimist. Rahvalauluvormi on Tamm kasutanud koguni oma tõlgetes, mistõttu need venivad originaalist tunduvalt pikemaks (Krõlovi «Rikas mees ja luuletaja», «Siga»). Seda laadi vabadused polnud isegi tolleaegse tõlkekultuuri seisukohalt õigustatud. Rahvajutu-ainelistes lugulauludes oli aga regivärsi vormivõtete kasutamine täiesti kohane.

Looming Väike-Maarja aastail (1893—1907). Väike-Maarja periood tähistab omaette järku J. Tamme kirjanduslikus tegevuses. Siin läks ta küll eelnenud «rännuaastatel» südamelähedaseks saanud teed mööda edasi, kuid muutunud aeg, kasvanud kogemused, teine keskkond ning teised inimesed tõid tema värssidesse ka hulga uusi teemasid ja ideid. Need annavadki luuletaja teisele loominguperioodile oma ilme.

Lüürika alal harrastas Tamm Väike-Maarjas kõige pidevamalt loodusluulet. Need on enamasti pildid eri aastaaegadest, nagu näitavad pealkirjadki («Talvel», «Kevade», «Suve lõpul», «Sügisel» jt.). Kuigi luuletaja kinnitab: «Ma kurdan soojust, kurdan suve taga», leidub tal just suvelaule kõige vähem. Korduvalt laulab ta aga talvekülmadest, kevade tulekust, sügisesest looduse kolletamisest. Üksikutes luuletustes on esikohal autori meeleolud ja looduselamused («Tuisu käes», «Talvisel teel», «Vihmane öö», «Eksituses»), enamasti domineerib aga kirjeldav element koos looduse emotsionaalse mõju esiletõstmisega. Talveloodusest on Tamme sulg jäädvustanud niisuguseid lihtsaid, kuid maalilisi pilte:

Öö on selge. Kõrgel kuu.
Läige üle lume. —
Hämar seisab iga puu.
Taeva serv on sume.

(Talve öö)

Hoogsates värssides on edasi antud äikese lähenemist («Enne äikse vihma»). Selles luuletuses ja mitmel pool mujal käsitleb Tamm loodust vahetus seoses inimese tööga («Soo», «Sügisene künd», «Põllul», «Suve lõpul»):

Nii kurvalt seisab kõrremaa...
Käib kündja sääl ju adraga;
Ta tõttab, et vast lume eel
Saaks mulla sisse kõrre veel.
(Sügisene künd)

Ka karjast näeb luuletaja nüüd sügiskülmas pikisilmi loomade lautajäämist ootamas («Karjapoiss»).

J. Tamme teise loominguperioodi loodusluulest pole ükski pala nii populaarseks saanud kui varasemad «Kõrs» ja «Kilin-kõlin». Põhjuseks on ehk nende kainus ning kohatine läbitöötamatus. Laialivalguvuse, kordamiste ning vormiliste konaruste all kannatab ka Tamme 16 üksusest koosnev tsükkel «Sonetid Ebavere mäele», mis matkamuljete kõrval sisaldab luuletaja mõtisklusi eesti rahva mineviku ning kaasaja kohta. Koondatum oma esituselt on «Ebavere mägi», kuigi ka siin kohtame juhuslikku elementi.

Johanna Soop

Väike-Maarja armastusluule pärineb Tammel põhiliselt aastaist 1899—1900. Enne seda oli luuletaja kirjutanud ainult mõne humoristliku alatooniga pala, kus ta muigab iseenda saamatuse üle («Raha-mäng», «Vana poisi kiusatus»). Hoopis teine ilme on aga Johanna Soobile kirjutatud luuletustel. Nendes kõneleb tõeline armastus, vastupandamatu tung neiu poole, kes on luuletaja hüljanud. J. Tamme muidu rahulik temperament avaldub siin hoopis teises valguses, me näeme kogu tema olemust haaratuna tugevast kirest. Vastuarmastuse puudumise tõttu omandavad värsid dramaatilise pinge — luuletaja mõte ja süda pekslevad nagu puuris, väljapääsu leidmata. Ainult esimest luuletust tsükli «Sonetid NN-le» sissejuhatuses («Annetuseks») kannab õnnetundmus, siis aga hakkab Tamme värsse varjutama neiu eitav vastus, mis kutsub armastuse järele igatsevas luuletajas esile raskeid elamusi:

Oh kallim, ei ma halastust Sult palu, —
Ma otsin armastust, kui puudub see,
Siis ära minu hingevalust hooli.
(Annetuseks 2)

Tunnete jäämine vastukajata sunnib luuletajat ikka ja jälle juurdlema armastatu käitumise põhjuste üle; neiu kunagiste lootustandvate pilkude meenutamine toob seda suurema valuga esile järgnenud mahajäetuse. Ei aita lootused, et aeg toob unustust («Usu!»). Veel aasta pärastki ei suuda luuletaja kõigest hoolimata jäädavalt loobuda mõtteist armuõnne võimalikkusele:

On surnuaed mu süda...
Sääl lahtine haud on sees...
Mu armastus on hauas,
Ma nutan haua ees.

Kuid hauda ei suuda, ei suuda
Ma kinni ajada...
Ma loodan: mu armastus ärkab,
Veel ärkab üles ta.

(Lahtine haud)

Kuid see kõik on kujutlus. Jääb ainult lein, mida luuletaja lauluks salmib, käristades sellega lahti oma südamehaavu («Haavad»).

J. Tamme armastuslaulude — «hingehaavadest valminud punaõite» pildikõnes valitsevad emotsionaalselt laetud troobid, nagu *rusuks löödud rind, lõhkenud süda, hirmus haiguseidu, külmaks muutunud elu;* ikka ja jälle pöörduvad tagasi õnne, valu, leina, lootuse, mälestuse, unustuse, vabaduse motiivid. Luuletaja tahaks oma südame ära heita, et valust pääseda; ta igatseb varjude riiki hääbuda, et õnne leida kaitsevaimuna oma kallima ümber hõljudes. Neid laule iseloomustab hinge vaevavate küsimuste ning ahastuste väljapurskumine; mõttekäigu pidevust lõhuvad hüüatused ning katkendlikud, lõpetamata laused. See tundmuste tormiline läbimurd annab omapärase ilme ka J. Tamme sonetikasutusele.

Igal juhul on Tamm just nendes läkitustes armastatud neiule kirjutanud oma kõige tundesügavamad ning meisterlikumad sonetid. Hiljem, 1900. aastal lõi ta ka lihtsamaid armastuslaule, mis on oma meeleolult ning kujutusvahenditelt mitmekesisemad. Luuletaja kasutab nendes dialoogi («Öö»), samuti annab ta oma armastus-elamusi edasi looduspiltide taustal («Mälestuste keskel», «Tõmbus»).

Samal 1899. aastal, kui purunes J. Tamme armastus, lahutas surm sõpradest ka luuletaja Peeter Jakobsoni, mille puhul Tamm kirjutas viis osalt üsna tundeküllast luuletust. Analoogilisi mälestus- ja pühenduslaule lõi ta kogu oma kirjandusliku tegevuse jooksul, sealhulgas mitmel korral M. Veske kohta. Juba Põltsamaal oli luuletaja oma endise õpetaja surma ja ümbermatmise puhul leinavärsse palminud. Kunstiliselt kõige mõjukam on siiski «Doktor M. Veske mälestuseks» (1896).

Väike-Maarja perioodil märkame Tamme juures teatavat aktiivsuse kasvu sotsiaalse luule alal. Osalt on need värsid kirjutatud allegoorilises vormis, millele lisandub huumor ja satiir. Žanrilt kohtame selles teemaringis nii lüürikat kui ka valmi- ja lugulaululaadilist lüroeepikat.

Reas luuletustes astub Tamm välja orjameelsuse ja oma naha hoid-

mise vastu. Näited rahva sellise seljaküürutamise kohta on luuletaja valinud mõisapõllult, kus keegi ei julge keppi keerutava kupja vastu välja astuda («Orjavaim», «Ema armastus», «Isa õpetus»). Selline pilt on küll ühekülgne, kuid luuletaja on nõnda tahtnud toonitada rahva iseteadvuse tõstmise vajadust; orjameelsuse probleem leidis järgnevatel kümnenditel korduvat kirjanduslikku käsitlemist.

Tamme parimaks saavutuseks pärisorjus-aja igandite paljastamisel osutub pikem satiir «Rongatsi Mats» (esmakordselt ilmus aastal 1898 pealkirja all «Tagasi!»), kus pilkeobjektiks on talupoeg, kes igatseb tagasi endisi aegu, et oma kupjast isa ametikohale pääseda:

Oh seda armast teo-aega!
Kuidas siis selga kooriti,
Laiska tööle toibutati;
Tohtin'd ei mujale tikkuda,
Venemaale ära minna;
Pidi alati elama
Oma mõisa mõjukunnas,
Oma herra hoolekunnas.
Oli siis orje igal herral,
Teenrisid igal talulgi...

Oma aja ühiskondlikke «pahesid» seletab paruni kintsu kaapav Mats kepihirmu ärajäämisega.

Kõrvuti orjameelsuse avalduste hukkamõistmisega ründab Tamm balti aadli katseid oma «ajaloolisi õigusi» säilitada. Sellele küsimusele on pühendatud valmilaadilised «Kirp ja inimene» ning «Kärbsed ja hämblikud». Allegoorilis-satiirilises vormis naeruvääristas Tamm ka Grenzsteini («Ettenägija», «Kalkun» jt.); samuti püüdis ta oma värssidega toetada «Postimeest» võitluses äsja asutatud «Teataja» vastu, kuid nendel luuletustel ei ole enamasti tõsisemat kunstilist kandvust.

Üldinimlikke pahesid kritiseeriva valmi alal pole Tamm teisel loominguperioodil nimetamisväärselt töötanud. Seevastu jätkas ta hoolega lugulaulude loomist. Selles žanris märkame nüüd mõndagi uut. Pikemate folkloristlike lugude kõrvale ilmuvad lühikesed pildid igapäevasest elust. Fantastilis-muinasjutulise ainestiku asemel toetub Tamm nüüd mõnigikord lihtsatele pajatustele erakordsetest sündmustest, samuti rahvanaljanditele. Kohati saab üleloomulikke motiive seletada ka tegelaste erilise hingeseisundiga — erutusega, väsimusega, unega. Seetõttu omandab Tamme lugulauludes suurema kaalu olustikulis-psühholoogiline element.

Selliseks külaelupildiks on kõigepealt «Tantsupidu» — objektiivne maaling külanoorte lõbutsemisest ning armusuhetest. Enamasti on aga selletaolised lood kaunis lamedalt didaktilise suunaga, näiteks «Häda õpetab», kus heinalised jäävad kodunt eemal toidupuudusse ning leiavad, et silgupäidki pole põhjust põlata. Paar visandlikku pilti on Tamm joonistanud vasturääkivatest poistest, keda on rikkunud vanemate liig-

armastus («Sõimaja» — esmakordselt ilmus see 1899. aastal pealkirja all «Kahejalgne koer»; «Käbi ja känd»). Üsna ulatuslik «Joomise palk» arendab 90-ndatel aastatel populaarseks muutunud karskusideed. Luuletaja jutustab siin joodikust perekonnaisast, kõrtsikaklusest, kuid üldkokkuvõttes kannatab töö laialivalguvuse all. Paremini on õnnestunud teine pilt viina kahjulikust mõjust — «Kõrtsi ees», kusjuures luuletuse teravik on siin suunatud mõisniku kui joomapahe arvel rikastuja vastu.

Mõisniku kurnaja-osa näitab kirjanik ka lugulauludes «Röövli häätegu» ja «Sõida põrgu!». Esimene nendest joonistab realistliku pildi vaesest Lauka Madisest, kes ei suuda oma talust kuidagi rendiraha kokku saada. Lugulaulu süžee on seotud populaarse röövli Rummu Jüri kujuga, keda Tamm laseb rahvatraditsioonile vastavalt esineda vaeste abistajana ja mõisnike vaenlasena. Hirmust röövli ees kirjutab mõisnik tähe kogu aasta rendi tasumise kohta ja Rummu Jüri annab Madisele tagasi ka raha, mis ta sellelt ennem metsa vahel ära oli võtnud:

Tagasi siis Jüri andis tähe,
Andis raha ka, kuis oli paras,
Sõnas ise: «Nüüd võid sõita koju!
Vargalt üksi võtab õige varas!»

«Jumal kaitsku sind!» nii ütles Madis:
«Nagu sina mind nüüd hädas kaitsed!»
«Küllalt, küllalt!» ütles Jüri talle:
«Täna härrat, kelle armu maitsed!»

Kui «Röövli häätegu» oma süžeelises osas on piirdunud rahvajutu värssidesse seadmisega, siis lugulaul «Sõida põrgu!» on tunnistuseks Tamme võimetest sõlmida keerukamat intriigi. Luuletaja kasutab küll muinasjuttu mõisniku põrgussesõidutamisest, põimib aga selle reaalse elu vahekordadega, näidates talurahva terroriseerimist sadistliku Koldi mõisniku ning tema julma kupja poolt:

Koldi herra kõnnib mööda tuba,
Tusane on praegu tema meel...
Kubjast ootab tema kaua juba,
See ei tule, ega tule veel:
Õues pole täna peksu näha,
Meeletusk ei herral mööda läha.

Koldi herral oli kombeks ammu
Hommikute peksu vaadata...
Enne ta ei teinud õues sammu,
Uitas toas ilma rahuta;
Toitugi ei haarand enne hammas
Kui ei olnud saagil peksusammas.

Lugulaul on kunstiliselt hästi õnnestunud: sisu on erutav, intriig areneb hoogsalt, tegelaste karakterid tõusevad ilmekalt esile, vahelduvais meetrumeis kirjutatud värss on suhteliselt ladus.

Nagu esimesel loominguperioodil, ei piirdu Tamme ühiskonnakriitika ainult mõisnikuga. Eeskujuks vanainimene Verevist, jutustab luuletaja Moksi Eevast, keda pastor on niivõrd hirmutanud, et selle mustakuueline kuju viirastub naisele ette ka pärast oma surma («Õpetaja Tump» — trükis avaldatud pealkirja «Moksi Jõõva» all). Teisal mõistab Tamm hukka pastori pieteedipuuduse kalmistu puhastamisel («Ristid»). Karjast armutult kohtlevat perenaist kohtame lugulaulus «Rahatuli Ebavere metsas».

Ka teise loominguperioodi rahvaluule-ainelised lugulaulud jagunevad oma laadilt kahte rühma. Ühtedele (näit. «Ettetähendus», «Õnn», «Puugi kinnipanek», «Varanduse vaht», «Sikk» jt.) on iseloomulik avaram haare, olustikukujutuse detailirikkus ning tõepärasus, vabam kompositsioon. Nende sõnastuses kohtame vestelist esitusviisi ja rohkesti dialoogi, mis toob endaga kaasa rahvalikku keeleainest. Autor rakendab neis meelsasti vana rahvalaulu stiilivõtteid, stroofide pikkus on erisugune, leidub kõrvalekaldumist silpröhulisest värsisüsteemist. Kõik see annab nendele lugulauludele rahvalik-koduse ilme, imiteerides külajutumeeste muhedat esitusviisi:

Külap ehk ikka mäletate
Moksi Jõõvat veel muidugi,
Räägin ma Verevi rahvaga,
Ammu on ta nüüd ju hauas —
Issanda päralt hingeke.
Käis tema tihtigi Otsale,
Kudas sukka, hoidis lapsi,
Kooris — kui tarvis, — kardolid
Muidu elas ikka Antul,
Elas kui vanake kunagi
Külast saadud kasukatest...
(Moksi Jõõva)

Sellest käsitlusmaneerist erineb teine rühm lugulaule, näiteks «Vesineitsi», «Lossivaim», «Suits Ebavere mäel», «Nõiutud riik», «Endla neid», «Lüpsik» jt. Nende arendus on koondatum, detailide valik sihipärasem, meeleolu valitseb mingi saladuslik motiiv. Näiteks on lugulaulu «Suits Ebavere mäel» sündmustiku-osa — maa alt kerkinud linna poes käimine — edasi antud kahe stroofiga:

Kord istund mäel üks õitsemees,
Kepp käes ja köidik vööl,
Sääl seisnud linn tal silma ees,
See olnud külmal ööl.

Läind poodi mees ja raha eest
Nahkkindad ostnud sääl,
Siis ärkand nagu une seest:
Nahkkindad põlve pääl.

Vaadeldavate lugulaulude sõnastus on liidetud kindlapiirilisteks nelikuteks, mis võimaldab vähem intonatsioonilist varieerimist. Seega on

need lugulaulud tunduvalt lähemal ballaadile. Luuletaja esimeste romantiseeritud katsetega võrreldes on aga areng siingi läinud rahvapärasuse ja kunstimeisterlikkuse kasvu suunas.

Teise loominguperioodi parimaid lugulaule ja ballaade, nagu «Vesineitsi», «Suits Ebavere mäel», «Eksituses» («Lintsu Juhan lumeteega»), «Kurja küüsis», «Lüpsik» jt., iseloomustab leidlik süžee, esitusviisi kompaktsus, meeleoluline kaasakiskuvus, värsi voolavus. Nii annab lugulaulu «Kurja küüsis» esimene salm hädavajaliku iseloomustuse kurjavanduva Mudasoo Mardi kohta, millele järgneb peategelase enda suust jutustus öisest küüditamisest «läbi vee ja pori». Selle esitab luuletaja hoogsas rahvapärases vormis ning järjest kasvavas meeleolulises gradatsioonis, et siis viimases salmis jälle asjalikumaid teateid pakkuda. Kuigi Tamme lugulaulude tegevus toimub sageli öösel, pole nende meeleolu ühetooniliselt pahaendeline. «Suits Ebavere mäel» on elujulge, veneaineline «Toomas Togu» koguni humoristlik, «Lüpsikus» aga valitsevad meeldivalt õhulised, kevadised toonid:

Kui Ebaveres kõrtsi veel
Ei olnud, enne meid, —
Teemehed jäivad metsa-teel
Sääl söötma hobuseid.

Öö oli, kevadene öö,
Ja ööpik laksu lõi.
Mäe ümber hõljus uduvöö,
Ja rohi kastet jõi.

Täis õrnust valvas Ämarik,
Ju Koitu ootas ta...
Tee oli meestel tulla pikk,
Paik paras puhata.

Nad loomad sööma lasksivad, —
Tükk teed veel oli eel...
Ka ise einet võtsivad
Säälsamas metsateel.

Teisel loominguperioodil kujunes lõplikult välja Tamme luulelaad, tema stiil. Tamme luuletajapalet iseloomustab kõigepealt lihtsus ning asjalikkus, mille taga ei puudu emotsionaalne suhtumine. See käib ka Tamme kainevõitu lüürika kohta, mille paremaid avaldusi kannavad isikupärane tundetoon, plastilised kujundid ja keeleline ladusus. Vahel võib mõni üksik ilmekas pilt kogu luuletuse keskpärasusest kõrgemale tõsta:

Udu ahned ja avarad käed
On maapinna üle...
(*Udu ajal*)

Laseb liugu üle lume
Tuhisedes põhjatuul...
(*Roosi lehed*)

Kui ka Tamme teise loominguperioodi lüürikas märkame oma aja luulestiili mõju, siis lugulauludes ja valmides tuleb luuletaja rahvalik elu- ja keelekäsitus täie selgusega esile. Tema lugulaulude tegelased on enamasti lihtsad taluinimesed, kes toimivad samuti nagu rahvajutukangelased. Ballaadisüžeedes olulist osa mängivad üleloomulikud jõud ei tormitse tegelaste enda hinges, vaid on nende suhtes hoopis midagi välist, võõrast. Seega võrsub Tamme fantastika reaalselt pinnalt — rahvalikust

mõtte- ja kujutlusmaailmast. Oma talupoegliku lähtealuse tõttu on Tamme lüroeepika täis rahvaelu üksikasju ja maamehelikku ütlemisviisi, kuid kannatab paiguti teatava kuivuse ja pinnalisuse all.

J. Tamm laiendas eesti luule piire mitte ainult rahvajutuainete omapärase kasutamisega, vaid ka realistliku inimese- ja olustikukujutuse sissetoomisega. «Rõõvli heateo» (1893) sissejuhatuses annab ta Lauka Madise elujärjest pildi, mis ei jää maha tolle aja prosaistide kehvikuelukujutusest:

Lauka Madis mõisa poole sõidab,
Vaene ruun on temal, vanker vana;
Küljekondid ruunal kaugelt näha,
Vanker puune, kaagutab kui kana.

Lauka koht on väike, põllud lahjad,
Põllud lahjad, kehvad vilja andma;
Karjamaad ja heinamaad on soosed,
Kõhnad karja toitma, heina kandma.

Üldiselt kasvas Väike-Maarja perioodil J. Tamme tööde stiiliühtsus ja olustikulis-psühholoogiline tihedus, vormivahendid on suuremas kooskõlas sisuga. Ulatuslikumates lugulauludes rakendas autor vahelduvaid värsimõõte. J. Tamm aitas kaasa eesti luule riimimisvõimaluste laiendamisele, kasutades niisuguseid kokkukõlasid nagu *maksta* : *saks ta* või *siin on ta* : *jaoskonda*. Teiselt poolt aga kohtame veel teiselgi loomineperioodil Tamme riimides küllalt palju kergekäelisust ning kohmakust. Ka ei osanud luuletaja oma teemade läbitöötamisel igakord ebaolulist vajalikust eraldada.

Paremates — nii algupärastes kui ka tõlkelistes — töödes omandas Tamme värss Väike-Maarja perioodil siiski ladususe, millega luuletaja sai eesti värsikultuuris XX sajandi esimestel kümnenditel toimunud murrangu ettekuulutajaks ning -valmistajaks.

Kokkuvõte. J. Tamm elas eemal suurematest kultuurikeskustest, kuid oma sisemist loomistungi järgides kirjutas ta veerand sajandi jooksul suure hulga lüürilisi luuletusi, lugulaule-ballaade ja valme. Selle toodangu hulgas on paljugi keskpärast, kuid oma paremate töödega tõusis Tamm XIX sajandi lõpu kõige silmapaistvamate eesti luuletajate hulka. Erilise tunnustuse saavutas ta oma rahvaluule-aineliste ballaadide ja valmidega, mitmed tema tööd muutusid koolilugemike raudvaraks. Ühegi teise eesti luuletaja toodangus pole lüroeepikal nii suurt osatähtsust kui Tamme juures. Esindades romantika ja realismi elementide omapärast põimumist sajandi lõpu eesti kirjanduses, aitas luuletaja oma toodangu põhilise osaga kaasa realistliku kujutusviisi juurdumisele poeesias. Kui 80-ndate aastate proosakirjanikud Pärn, Kannike jt. idealiseerisid jõukusele püüdlevat talumeest või linnaeestlast, siis Tamme lemmiktegelaseks on kehvikud ning palgalised, kes on vastu asetatud mitte ainult mõisnikele, vaid mõnigikord ka talunikele. Väljaastumisega rõhutud ning kaitsetute ühiskonnaliikmete eest toetas Tamm kujuneva eesti kriitilise rea-

lismi demokraatlik-humanistlikku paatost, näidates, et rahvaluule võib ainet pakkuda ka realistlikule kirjandusele.

Samal ajal rikastas Tamm eesti luulekeelt rahvalike elementidega, tõustes värsivormi kasutamisel silmapaistva meisterlikkuseni. Kahtlemata aitas selleks kaasa tema laialdane tegevus vene ja saksa luuleklassika tõlkijana. Kuid selle mõju ei piirdu Tamme juures ainult värsitehnikaga: eriti vene kirjandus on temale andnud ka ideelisi ning kujundilisi impulsse. Sellisena on J. Tamm eesti-vene kirjandussuhete silmapaistvamaid süvendajaid XIX sajandil.

J. Tamme mõju oma ajale vähendas asjaolu, et tema toodangust ilmus eriraamatuna kõigest kaks väikest kogu. Suur hulk tema luuletusi levis ainult ajakirjanduse kaudu, osa aga jäi hoopis käsikirja, pääsedes raamatukaante vahele alles postuumsetes väljaannetes (paljude lüüriliste lauludega võidi tutvuda alles 1959. aastal).

Oma parimate lugulaulude ja valmidega on Tamm endale jäädvustanud kindla koha eesti kirjandusloos. Ühtlasi oli ta oma aja kõige edukam luuletõlkija, kelle Krõlovi- ja Heine-tõlkeid kohtame veel tänapäeva väljaannetes. Valides tõlkimiseks maailmakirjandusse kuuluvate autorite meisterlikke teoseid, aitas ta sellega sajandi lõpukümnenditel tõsta ka eesti algupärase luule ideelist ja kunstilist taset.

BIBLIOGRAAFIA

I. Ärganud hääled I—II. Trt. 1892. ▪ Jakob Tamme Lugulaulud. Trt. 1914. Ballaadid ja valmid. Tln. 1951. ▪ Kogutud luuletused. (Koostanud R. Alekõrs.) Tln. 1959.

II. A. J[ürgenstein], Jakob Tamm. Linda 1899, nr. 15, lk. 233—237. ▪ Eesti tegelased kaovad. Vabadus 17. VII 1907, nr. 53. ▪ J. Reinthal, Jakob Tamme mälestuseks. Õigus 19. VII 1907, nr. 11. ▪ A. Jürgenstein, Jakob Tamm ja tema luuletused. EKirj. 1908, lk. 232—239, 270—280, 331—337, 361—370 (= Arvustuslised kirjatööd. Trt. 1919, lk. 6—60). ▪ J. Elken, Mälestused Väike-Maarja kihelkonnakooli kohta. Postimees 26. VIII 1916, nr. 190. ▪ [M. Meos], Väike-Maarja kihelkonnakool — praegune algkool — 1873—1923. Rakvere 1923. ▪ J. Liiv, Väike-Maarja parnass. EKirj. 1930, nr. 1, lk. 15—22. ▪ K. T., Isiklikku ja inimlikku Jakob Tammest. Vaba Maa 25. IX 1937, nr. 220. ▪ B. Kangro, Uusi andmeid Jakob Tammest. EKirj. 1939, nr. 6, lk. 241—249.

O. Kuningas, Folkloor sotsiaalse kriitika vahendina Jakob Tamme luules. Lng. 1948, nr. 2, lk. 240—246. ▪ E. Prink, R. Alekõrs, J. Tamm A. S. Puškini luule vahendajana. Edasi 12. I 1951, nr. 10. ▪ R. Alekõrs, E. Prink, Vene kirjanduse mõjusid Jakob Tamme loomingus. Lng. 1952, nr. 5, lk. 561—591. ▪ R. Alekõrs, Jakob Tamm kriitikas ja kirjandusloos. TA KKI Uurimused III. Tln. 1958, lk. 96—116. ▪ R. Alekõrs, Ühest saavutusterohkest ajajärgust Jakob Tamme loomingulisel teel. Lng. 1959, nr. 2, lk. 271—290. ▪ P. Nurmekund, Mõnda Jakob Tammest. KKirj. 1961, nr. 1, lk. 47—48. ▪ R. Alekõrs, Jakob Tamm. Lühimonograafia. Tln. 1961. ▪ H. Niit, Rahvalike lugulaulude ja valmide meister. RH 6. V 1961, nr. 106. ▪ E. Kubjas, Rahvaluule osast Jakob Tamme loomingus. Edasi 14. V 1961, nr. 95. ▪ R. Põldmäe, Täiendav leid Jakob Tamme ja Jakob Liivi kirjanduslikust pärandist. KKirj. 1961, nr. 5, lk. 300—302. ▪ A. Vinkel, Jakob Tamme jt. kaastöö «Uue Aja» esimesele aastakäigule. Lng. 1961, nr. 5, lk. 790—793. ▪ R. Alekõrs, Eesti valmi tugisambast; Ühe armastuse lugu. — Jutt on see kooruke. Tln. 1965, lk. 44—73 ja 74—80.

XVII peatükk

KRIITIKA JA KIRJANDUSTEADUSE ARENG

Kriitika olukord 1880-ndate aastate künnisel. Võrreldes põhjapanevate ja teedrajavate saavutustega ilukirjandusliku loomingu alal juba sajandi kolmandal veerandil oli kriitika samal ajal üsna väheütlevale tasemele jäänud. Nagu nähtus vastavast ülevaatest I peatükis, oli tollal õieti ainsaks arvustuslike kirjutiste avaldamise kohaks «Eesti Postimees» — seega siis ka nõudmine niisuguse laadiga kaastöö järele üsna piiratud. Kreutzwald, keda tema kirjavahetuse põhjal võib pidada kriitilise mõtte tähelepandavaks esindajaks, Jannseni ajalehes peaaegu sõna ei võtnud (välja arvatud anonüümselt avaldatud tauniv hinnang G. Schultz-Bertrami värsiraamatukese «Peegli-pildid» kohta sakslaste kui «kultuuritoojate» ülistamise pärast). Peaasjalikult põimis Kreutzwald oma arvustuslikke mõtteavaldusi nn. köstrite-kirjanduse nõrkuste üle oma juttudesse ja kalendripaladesse, toonitades sealsamas ilmaliku kirjanduse tähtsust ja valgustusliku lugemisvara vajalikkust. Erilise innuga selgitas Kreutzwald rahvaluule väärtusi, püüdes ühtlasi lugejaile avada oma folkloorile tuginevate peateoste olemust ning põhimõttelist tähtsust rahvusliku kirjanduse kujunemisel.

«Eesti Postimehes» väljendasid ligikaudu samasuguseid vaateid C. R. Jakobson ja P. Blumberg, 70-ndail aastail J. Kunder ja A. Reinvald. Nende kirjutistes hinnati rahvaluulet ja selle kirjanduslikku kasutamist, seati rahvalaulu vormi luulele eeskujuks. Leidis toonitamist «Kalevipoja» eriline tähtsus rahvusliku teadvuse äratajana ja kaugel väljaspoolgi tunnustust leidnud kunstiteosena. Hinnatavaks jooneks «Eesti Postimehes» oli väljaastumine alaväärtusliku trükisõna ja viletsate salmikute sepitsemise vastu. 70-ndail aastail sugenes ajalehe veergudele juba kirjanduslikku poleemikatki. Avaldatud arvustused olid tavaliselt napisõnalised, enamasti heatahtlikult tutvustavad ja soovitavad, vahel siiski ka ebakriitiliselt ülistavad. 70-ndate aastate lõpul hakkas ajaleht ilmuvat kirjandust enam-vähem pidevalt tutvustama H. Rosenthali ülevaadete kaudu, milles kriitika osaliseks sai eeskätt sisukehv ning keelelt vilets tõlkelektüür ja leidis rõhutamist kirjanduse elulise tõepärasuse nõue.

«Eesti Postimehes» kui tollal ainsas arvestatavamas ajalehes pidi avaldumisvõimalusi otsima ka demokraatlik kirjandusekäsitus, rahvahulkade huve silmaspidav kirjanduslik mõte. Toimetaja kompromissimeelsusest hoolimata — osalt aga ehk isegi selle tõttu — jõudis trükki mõndagi vajalikku ja edasiviivat. Küllaltki laialdase levikuga ajalehe kaudu hakkasid arvustuslikud arutlused ja hinnangud nüüd ikka rohkem rahva hulka ulatuma, arendades kirjandusest arusaamist, õpetades paremini mõistma tõelise kirjanduse eesmärke ja ülesandeid.

Rahvusliku liikumise kõrgaastad tõid kirjanduskriitika arengusse mitmeid uusi jooni. Suurenes tunduvalt ilmuva kirjanduse maht, järsult laienes ajakirjandus (mõne aasta jooksul lisandus viis uut ajalehte ja üks ajakiri). See kõik lõi avaramad eeldused ja tungivama vajaduse kriitiliste seisukohavõttude järele. Kuna rahvusliku liikumise kaks suunda põhjustasid polariseerumise ka ajakirjanduses, siis ilmnes nüüd senisest rohkem lahknemisi üksikteoste hindamisel erineva positsiooniga ajalehtede poolt ja sellest tulenevat poleemikat. Üldiselt iseloomustavaks võib pidada suurenevat tähelepanu kirjanduse ühiskondliku funktsiooni suhtes.

Nagu Jannsen, nii olid ka uute eesti ajalehtede toimetajad — Jakobson, Grenzstein, Järv, Kõrv, Hermann — ise suuremal või väiksemal määral kirjanduslikult tegevad ja seega kirjandusküsimustest otseselt huvitatud. Päevapoliitiliste seisukohtade erinevusest hoolimata töötasid juhtivamad ajalehed kirjanduskultuuri tõstmise ja lugejate maitse arendamise püüdluses ühes põhisuunas. Rahulolematus alaväärtuslike tõlgete ja andetu salmitagumisega, etteheited kirjanduse madala sisulise taseme ja puuduliku keele pärast teenisid kahtlemata arengu huve. Kuid ka rahvusliku liikumise kõrgajal jäi kriitika osa ajalehtedes eeldatavast tagasihoidlikumaks.

Kirjandusküsimuste käsitlus Jakobsoni «Sakalas» vastas ajalehe demokraatlikule üldhoiakule, kuid sellesisulisi kirjutisi esines siin episoodiliselt ja kogusummas üsna vähe. Arvustuslikud sõnavõtud kandsid seejuures enamikus informeerivat iseloomu. Märkimisväärne on L. Suburgi «Liina» ja A. Reinvaldi «Viljandi lauliku» III puhul tekkinud poleemika «Revalsche Zeitung'iga» — esimene kokkupõrge meie kirjanduse küsimustes balti-saksa ja eesti ajakirjanduse vahel. J. Bergmann kritiseeris luule puudusi ja seadis eeskujuks rahvalaulu. «Sakalas» laideti kirikutegelasi viletsate raamatukeste levitamise pärast ja tõsteti esile rahva kannatusrohkest minevikust kõnelevat publitsistikat. Teravalt arvustas J. Kunder M. J. Eiseni koostatud antoloogiat «Eesti Luuletused» (eriti valiku ühekülgsuse ja erapoolikuse pärast), kutsudes esile laiema poleemika mõlema leeri häälekandjais. Kunderi kirjutised olidki selleaegses «Sakalas» kõige tähelepandavamad: arvustajal olid oma väljakujunenud seisukohad, ta kirjutas selge eesmärgiga ning asjalikult argumenteerides, seejuures poleemilise elevusega ja vaimukalt.

Kuid rahvusliku liikumise kahe suuna vahelise võitluse ägedus mõjutas paratamatult ka kirjanduskriitikat, kutsudes esile ajalehtede vastas-

tikust näägutamist (näiteks üksteise kalendrite kallal), aga ka oma poolehoidjate alusetut ülistamist. «Eesti Postimehes» püüti vastasleeri autoreid halvustada, sellest sugenes tülinorivaid ja ilkuvaid vaidluskirjutisi. Kuigi esitati ka printsipiaalse ning asjaliku arvustuse nõue ja hurjutati väärituse tooni langemist kriitikas, jäid need jooned edaspidigi hulgaks ajaks püsima, koguni süvenedes ja mõnel puhul viies üsna drastiliste avaldusteni.

«Eesti Postimehes» ilmus kirjandusküsimusi käsitlevaid kirjutisi ja arvustusi rahvusliku liikumise kõrgajal suhteliselt kõige rohkem. Jätkusid väljaastumised madalatasemelise, labase ja lugejate maitset rikkuva lektüüri, eriti igasuguste röövlilugude vastu. Laita sai halb ja vigane keel. Üksikjuhtumeil ironiseeriti kehvade salmikute üle, kuid üldiselt oli luulemaitse vähenõudlik ja arvustus tunnustusega heldekäeline. Ülekaalus olid ajalehes bibliograafiliste annotatsioonidega sarnanevad lühiretsensioonid — väheütlevad ja üldsõnalised soovitused osta ning lugeda. Mingil määral osutati raamatu sisule, kuna kunstilise käsitluse ja ideestiku avamise katsed olid aga enamasti õige abitud; selles kõiges oli palju juhuslikkust ning pinnapealsust. Kvalifitseeritud kirjandusetundjate vähesuse tõttu ei olnud kriitikal erialast küündivust: otsustusi määras eeskätt subjektiivne mulje, isiklik meeldimus. Andis end tunda teoreetilise mõtte nõrkus ja abitus positiivsete eesmärkide seadmiseks, millest lähtudes seda või teist üksiknähtust hinnata, kirjanduse arenguprobleeme arutleda.

Kahele juhtivale ajalehele suutsid teised vähe juurde lisada, ka ajakiri «Meelejahutaja» avaldas esialgu kriitilisi kirjutisi harva. Eraldi väljaandena avaldas G. J. Treumann lühiretsensioonide brošüüri *«Eesti Uuem Kirjandus»* 1880. aastal ilmunud raamatute kohta.

Mis puutub otsestesse reaktsioonileeri häälekandjatesse, siis «Ristirahva Pühapäeva Leht» piirdus peaaegu üksnes vaimuliku kirjandusega ja hindas kirjasõna ainult usulise moraali kasvatamise seisukohalt. Rüütelkonna väljaanne «Tallinna Sõber» püüdis (ilmselt toimetaja W. F. Eichhorni sule läbi) summutada feodalismivastast mõtet ja maha teha demokraatliku suunaga teoseid, süüdistades neid tendentslikkuses.

Säärane oli üldjoontes eesti kirjanduskriitika olukord ja tase 80-ndate aastate alguseks. Teatava määrani sõltus see kujunemisjärgus oleva kirjanduselu ja ilukirjandusliku loomingu tasemest. Ometi oli noorel rahvuslikul kirjandusel juba ka niisuguseid saavutusi (näiteks Kreutzwaldi peateosed, Koidula luule ja näidendid, Bornhöhe «Tasuja» jm.), mis oleksid võinud alust anda märksa enamaks kriitikaski. Ent kriitika kujunemine on ikka suhteliselt hilisem ja ta hakkas eesti kirjanduses hoogsamalt arenema alles pärast rahvusliku liikumise kulminatsiooni. Loomulikult sugenes ajajärgu üldilmest seejuures teatavaid erijooni ka kirjanduskriitikasse.

Kriitilise mõtte hoogustumine. 1880-ndail aastail hakati ajakirjanduses üha laialdasemalt kõnelema kirjanduse olukorrast ja arutlema kirjandus-

elu üldisi probleeme, mis paarkümmend aastat varem olid pidanud jääma peamiselt asjaosaliste erakirjavahetusse. Kirjandusega tegelejate arvu suurenemine ja lugejaskonna tunduv kasvamine andis ka ajalehtedele põhjust neid küsimusi käsitleda. Kriitika foorumina oli eestikeelne ajakirjandus juba avar küllalt. Kõige kandvam osa oli «Olevikul» ja 1886. aastal ilmuma hakanud «Postimehel», kuid kaasa kõnelesid suuremal või väiksemal määral ka «Virulane», «Sakala», «Valgus», «Eesti Postimees» ja «Virmaline», samuti «Meelejahutaja», «Oma Maa» ja hiljem lisandunud «Linda». Ei piirdutud üksnes informatsiooniga ilmunud uute raamatute kohta ja üksikteoste hindamise katsetega, vaid üritati ikka sagedamini ka üldistavaid ja põhimõttelisi arutlusi.

Aastate jooksul ilmus kümneid kirjandusalaseid juhtkirju ning lühemaid või pikemaid artikleid, mille teemaks oli emakeelse kirjasõna käekäik ja selle edenemist mõjutavate asjaolude vaagimine. Seejuures sugenes erinevatest arusaamadest ning mõnel määral ka toimetuste omavahelistest vastuoludest põhjustatuna sageli poleemikatki. Kirjanduse olukorra hindamine ning üldküsimuste käsitlemine oli enamasti üsnagi kriitiline (võrreldes üksikteoste tutvustamisel ja soovitamisel valitseva tooniga) ja mõnikord lausa pessimistlik; selles kainuses ja «realismis» näib väljenduvat midagi ajajärgule tunnuslikku, ühtlasi on see teatavaks tõendiks ka nõudlikkuse tõusust. Need ajad, kus iga väikegi edusamm andis põhjust rõõmustamiseks, olid möödas. Eesti kirjanduse olemasolus ei saanud enam keegi kahelda, aga nüüd hakkas järjest selgemini silma tema vaesus ja kidurus — eriti enamarenenud maade vaimuloominguga kõrvutamisel. Pealegi oleks rahvusliku liikumise tõusujärgul saavutatu alusel võinud oodata kirjanduse hoogsamat edasiliikumist, kui see tegelikult toimus.

Juba 80-ndate aastate esimesel poolel leidis väljendamist äratundmine, et kõik pole kaugeltki nii, nagu olema peaks ja olla võiks. Tuumakam kirjandus on kahanemas, väitis A. Grenzstein «Olevikus» 1884 avaldatud artiklis «Meie kirjanduse käekäik»; tingimused ei soodusta suuremate kirjanduslike ülesannete püstitamist ega talentide arengut. Samal ajal kõneldi «Eesti Postimehes» terava hukkamõistuga lõhedest haritud meeste vahel, mis olevat «otse Eesti kirjanduse nülgimine ja surmamine», — põhjustavat hinnangute erapoolikust, lugejate huvi langust ja raamatute väljaandmise tagurpidiminekut.

Kirjanduse madalseisu üle olid sunnitud kurtma ka teised ajalehed. «Eesti rahvas ei ole häist kirjanikkudest praegu sugugi mitte rikas ja suuri kirjanikka ei olegi temal,» märgiti «Virulases» 1885. aastal. «Sakalas» ilmus samal aastal koguni «Avalik palve Eesti laulikutele» (J. Jürgenstein-Lille sulest), milles tungivalt manitsetakse tuntumaid poeete — otse nimeliselt Koidulat ja Reinvaldi — luulepõllule tagasi pöörduma ja seda mitte «vallatu laste tallata» jätma; peatselt pärast oma üleskutset avaldas autor ka samasisulise värsivormis läkituse «Emajõe ööpikule» Koidula reageeris oma tuntud luuletusega «Kostus», mille sügav lootu-

setus ja pessimism (osalt muidugi ka isiklikust elutraagikast põhjustatud) on nendele aastatele mitmeti iseloomustav.

Et asjad kirjandusega on halvasti, seda tajusid eriti andekamad ja erksamad noored autorid. Meie praegune kirjandus õhkab «rusuva ajaaste» rõhu all, leidis 1887. aastal «Virulases» Juhan Liiv. Peatselt pöördus ta uuesti nende küsimuste juurde «Sakalas» avaldatud pikemas artiklis «Eesti kirjandus kui praegune arutuse asi». Piirdumata kurtmisega hariduse nappuse, kriitika puudulikkuse ja kirjanduse turukaubaks muutumise üle, on Liiv takerdumise peapõhjusena näidanud sõltuva väikerahva olude kitsust ja umbust, mis ei lase kirjanduseski midagi suuremat, täielikumat esile tõusta. «Lopsakat vilja ei lõigata mitte metsikult, väetamata ja pool songitud põllult, kehval pinnal sigineb kehvus.» Mujal, kus midagi tõeliselt suurt tekkis, oli «aja võim tegev, oli suurem elu ja liikumine, olivad suuremad asjad arutuse all, ehk võidi ja tohiti neid arutada...». Väherõõmustavaile järeldustele jõudis ka E. Vilde oma artiklis «Meie kirjandusest» («Postimees» 1888). Raamatuid ilmub vähe ja nende tase on madal, kirjanduspõllul valitseva põua põhjused aga «ulatavad kaugele ja ei lase paranemise lootust nii pea tekkida».

Mõningaid üldisemaid kriisi ja ummiku põhjusi üritas 1888. aastal «Omas Maas» kätte näidata skeptilise mõttelaadiga J. Jõgever, kelle väike artikkel «Luuleaeg» ajakirjanduses ootamatult suurt tormi tekitas. Kuigi eelnevalt peaaegu kõigis lehtedes oli kõneldud kirjanduse kehvusest, ajas säärane järsusõnaline soovitus rahvuslikust «luuleudust» loobuda — liiatigi pealetungiva venestuse tingimustes — meeled palavikuliselt elevile. Järgnevalt avaldatud artiklites («Rahvuse küsimus», «Mis tuleb nüid?») püüdis Jõgever oma seisukohti lähemalt põhjendada ja motiveerida, toetudes esijoones eesti pärisperemehele, kes praktiliste eluprobleemidega tegevuses olles ülepea rahvusküsimusest ei hoolivat ja naeratavat «nende haiglaste ringutamiste üle». «Oma Maa» toimetaja arutlused polnud otseselt kirjandusprobleemidele pühendatud, ometi oli ta osatanud rahvusliku liikumise kriisiperioodi ajakirjanduse ja nn. järelromantilise kirjanduse üht hellemat kohta. Nendel arutlustel oli omajagu tõepõhja, kuid silmanähtav kaldumine rahvuslikku nihilismi äratas põhjendatud protesti. Poleemilist nägelemist sellel teemal jätkus mõneks ajaks. J. Jõgeveri väljaastumised olid kõige oma ühekülgsuse juures igatahes märgiks alanud murrangust mõtteviisis ja andsid tõuget kirjandusküsimuste vaatlemiseks laiemal ühiskondlik-ideoloogilisel tagapõhjal, kaudselt arvatavasti omajagu kaasa aidates kriitilise realismi juurdumisele.

Samaaegselt jätkusid mõtteavaldused kirjandusliku madalseisu üle, kusjuures konservatiivse suuna esindajad püüdsid selle põhjusi seletada omamoodi. Nii osutusid V. Reimani artiklis «Kirjanduse põllult» («Postimees» 1888) kõiges süüdlasteks jakobsonlased, kes Eesti elus tormi tekitanud, mis «aastate kaupa tervel kodumaal rüüstamise tööd tegi». Kir-

janduse arengu kõige suuremaks takistuseks olnud Reimani järgi «pikad kurnajad tülid ja vaielused», mis «mõtted ja meeled vangis hoidsivad ja suled riiukirjanduse vande alla heitsivad».

Kõnelused kirjanduse «kurvast järjest» ja «kahetsemise väärt käekäigust» olid eri ajalehtedes üsna ühetoonilised. Ikka jälle leiti, et eesti kirjandusel ei ole «seda kasvu, seda õitset, värvi ega tuuma», mis tal ajanõuete järgi peaks olema. Ainult harva sattus sekka mõni optimistlikum arvamuseavaldus, mis aga oli üsnagi pinnapealne ja vähe veenev. 1891. a. kirjandustoodangut hinnates («Olevik» 1892) jõudis J. Liiv taas järeldusele, et ainult mõni üksik juturaamat ulatub keskmisele tasemele, häid teoseid pole aga ainustki. Kokkuvõte on nukker: «Nii on meil oma praeguse kirjanduse seisukorra üle kõige vähem asja uhke olla, olgu see aja, raamatu kirjutajate, kirjastajate, trükkijate, vaesuse, tuimuse ehk veel mõne teise asja süü.»

Neid probleeme sõeluti ajakirjanduse veergudel pidevalt. Kõne all olid ka eesti kirjameeste üldharidusliku ettevalmistuse puudulikkus ning erialaste teadmiste nappus. Selleks andis eriti tõuget 1887. aastal «Virmalises» ilmunud kirjutis (arvatavasti A. Reinvaldilt), milles hindavalt esile tõsteti demokraatliku mõttesuunaga luuletajate loomingut selles valitseva tõelise «luulevaimu» pärast ja laideti suure vaevaga tehtuks klerikaalse vaimulaadiga autorite värsitoodangut. Järgnes mitu sõnavõttu, sealhulgas «Postimehes» õige rangetooniline artikkel «Meie kirjanikud ja luuletajad» J. Bergmanni sulest. Selles iseloomustati suuremat jagu eesti kirjanikest kui poolharitlasi, kes ei suuda kirjandust vajalikule kõrgusele viia. Olukorra parandamiseks soovitas autor väsimatut enesetäiendamist ja silmaringi avardamist; eriti laideti artiklis mõnede vähese haridusega algajate sulemeeste alpi upsakust. J. Bergmanni kui ülikoolist läbikäinud mehe mõneti üleolev suhtumine halvemaosalistesse ajendas Juhan Liivi kui üht neistsinastest poolharitlastest «Virulases» vastuvaidluseks sõna võtma; ka toimetaja J. Järv — puhtakujuline autodidakt temagi — toetas omalt poolt Liivi poleemilist hoiakut. Eitamata hariduse tähtsust ja mööndes, et eesti kirjanikel on seda puudulikult, toonitas Järv andekuse osa, sest ka teistel maadel on olnud tähelepandavaid kirjanikke ilma suurema kooliharidusetа, kes visa töö ja enesetäiendamisega kõrgele vaimujärjele suutsid tõusta. 1888. aastal «Postimehes» neidsamu küsimusi puudutades asetas ka E. Vilde pearõhu andekusele. Üldiselt aga leidis ta, et meil kaldutakse oma kirjandust suuresti üle hindama, kuna tegelikult polevat kaasajal ainustki väljapaistvat eesti kirjanikku.

Sageli esines neil aastail teravatooniliste kirjutistega kirjanduselu kohta ka J. Kõrv oma «Valguses», varieerides nii mõndagi juba eelnenust tuttavat mõtet. Kuid tolle mehe sule otsas said need mõtted pahatihti mingi erilise virila varjundi, kusjuures ta umbisikulised näägutused olid suurel määral sihitud just nimelt kriitilisele realismile läheneva Vilde vastu. Ei saanud olla suuremat veenvust ka sopakirjanduse ja isiklike taskuhuvide taunimisel Kõrvi artiklites, kuna ta ise oli üks kõige kasu-

püüdlikumaid literaate, kes palju ei valinud vahendeid ega hoidunud ka alaväärtusliku trükisõnaga äritsemisest.

Üheks eesti kirjanduselu põhihädaks oli autorite vilets elujärg ja materiaalne kindlustamatus, millest kui kirjanduse madalseisu põhjusest kriitikas pidevalt oli juttu. Juhiti tähelepanu ka sellele (näiteks «Sakalas» 1891), et niisuguse olukorra tõttu koguneb kirjanduse ümber koguni väheste eeldustega inimesi, kes himustavad kirjaniku ja lauliku nime. Kuid teiselt poolt võidi üksnes õnne tänada (nagu «Virmalises» 1893. aastal ilmunud artiklis «Kirjanduse tähtsusest rahvuse kohta»), et meil siiski hulk autoreid leidub, «kes ainult oma sugurahva ja isamaa armastusest aetud ajalehtedes ja kirjanduses ülepea ilma maksuta ja kasusaamata töötavad, kui nad ise selle juures kas või näljakäppa imevad ja missugust vaeva näevad».

Rohkesti tähelepanu on kirjanduselu üldküsimusi käsitlevates kirjutistes pööratud kirjastusoludele ja raamatu leviku tingimustele; rahulolematus oli üldine ja üksmeelne, ehkki seletuskatsed ja ettepanekud erinesid. Eesti kirjameestel (eriti muidugi noorematel) polnud hõlpus oma teoseid trükki toimetada, sest kirjastajad kartsid kahjusaamist ja olid väga tagasihoidlikud. Raamatute vähese leviku põhjusi otsiti kehvadest aegadest (seoses majanduskriisiga), aga tihtipeale nuriseti ka rahva tuimuse ja ükskõiksuse üle. Teiselt poolt leiti, et pole küllalt suureandelisi kirjanikke ja ka kirjastajad ei oska oma asju nagu kord ja kohus ajada. Korduvalt said hurjutada haritumad suguvennad, kes olid õppinud saksa- või venekeelses koolis ja lugesid ainult võõrkeelseid raamatuid. Rahva lugemistuimuse ühe põhjusena osutati ka sellele, et rahvakooli ja koolmeistrite osa lugejaskonna ettevalmistamisel jätab palju soovida.

K. A. Hermann läks oma hästi mõeldud, kuid ühekülgsete manitsemiste ja tõrelemistega puhuti juba üle igasuguse piiri. Nii andis ta kord 1887. aastal oma «Postimehes» kogu eesti rahvale kirjandusse loiu suhtumise pärast halastamatu nahatäie: rahvas, kellel häid raamatuid ei ole, polevat ülepea kellegi rahvas, vaid «paljas tollpääde hulk», ja kui rahvas kirjandust ei osta, siis olevat ta «ära teeninud, et ta hukka läheb ja maailmast ära kaob» jne. Säherdune ülesoolamine on ärritanud «Eesti Postimehe» tolleaegset toimetajat J. Tülki doktorikraadiga suguvenna «segastele arvamistele» vastu vaidlema. Küllaltki asjaliku argumentatsiooniga näitas ta, et kirjanduse arenemiseks on vaja vastavaid majanduslikke eeldusi ning võimalusi: süüdi pole mitte niivõrd rahva vähene huvi ja tahtmine raamatuid lugeda, vaid «meie kehv aeg», ja selle vastu ei saa mingisuguste manitsemistega. Muidugi ei suutnud see Hermanni arusaamisi muuta ja ta jätkas endises vaimus, ehkki rohkem vaos hoitud sõnastuses. Rahva kehvuse asjas oli aga «Postimehel» omast kohast mõjukas vastuväide varuks, mida toetati ka mõnes teises ajalehes: kui kirjanduse ostmiseks antaks välja väike murdosakegi sellest, mis igal aastal vägijookide eest tuulde visatakse, oleks olukord hoopis teine.

Üsna palju oli ajalehtedes juttu ka raamatukaubanduse olukorrast: vastavate kaupluste vähesusest ja kehvast tasemest, kaupmeeste kasuahnusest (need nõudvat kirjastajailt kuni poole kaanehinnast) ja alaväärtuslike väljaannetega hangeldavaist rändraamatukaubitsejaist. Viimaste vastu võttis juba 1884. aastal väga teravalt sõna «Sakala», leides, et niisugune asi toob üksnes kahju ja tuleks sootuks ära kaotada. Kuid nagu nähtub enamiku ajalehtede järgnevatest aastakäikudest, laienes seda laadi äritegevus ja omandas ikka halvemaid jooni, ilma et kõik avalikud pahandamised oleksid suuremat aidanud.

Hukka mõistes väärtusetu tõlkekirjanduse üha hoogustuvat levitamist, osutati korduvalt sellele vastuoksusele, et sisuka teose väljaandmise kulude tasasaamine on raske, aga kes «ühe kihvtitaime halenaljakal murdel Eesti keelde ümber sepitseb, võib enamiste julge olla, et ta kauni summa raha võidab». 90-ndail aastail seostati «kombekorratuste» ja kuritegevuse kasvu juba otseselt kahjuliku kommertskirjanduse mõjuga; teati kõnelda külapoiste suurtest ja veristest kaklustest, kusjuures «lahingute» õhutajad «olivad enesele harilikult kas Morando Morandini või Rinaldo Rinaldini nime võtnud». Ikka uued ja järjest mahukamad ülipõnevad tõlkeraamatud rikkusid rahva maitset ja tõkestasid algupärase kirjanduse levikut. «Peaks ometi Eesti lugejate-ringkond ise märkama, kust temale leiva asemele k i v i toiduks antakse,» õhkas sajandi veerul «Lindas» H. Prants. Samalaadseid kibedaid mõtteavaldusi leidub mujalgi.

Üks olulisi probleeme, mis kõnesoleval ajal eesti kirjanduses päevakorrale kerkis, oli algupärase loomingu ja laenulise kirjanduse vahekord. 80-ndail aastail hakkasid kriitikas ikka tungivamalt kostma nõudmised, et tõlgete-muganduste ja originaalteoste vahel tehtaks selget vahet, et ei varjataks idee või süžee laenamist jne. 1887. aastal «Virulases» ilmunud artiklis «Igale ühele, mis tema oma» laideti seda, kuidas «Oleviku» toimetaja avaldab tõlgitud teoseid otsekui omi, ja sooviti niisuguse halva pruugi kadumist. «Olevikus», «Valguses», «Virmalises» ja mujal hakati 1891. aastal laenulisuses kahtlustama Vilde töid, mille viimane resoluutselt tagasi lükkas. 1894. aastal osutati aga «Postimehes» ja «Olevikus» suure kahjurõõmuga «Valguse» toimetaja J. Kõrvi algupärase teosena auhinnatud «Luigemäe Olli» laenulisusele; hiljem lisandus sellele sama autori «Kiired kosjad». Pärast neid üldist tähelepanu äratanud seletamisi ning pilkesõnu oli kirjanduslike eeskujude ja laenude säärasele kasutamisele põhiliselt lõpp tehtud.

Laiemas mõttes kuuluvad kirjanduselu üldküsimuste alla ka kõik need rohkearvulised kirjutised, mis avaldati ajalehtedes EKmS-i olukorra — seltsis ja selle ümber toimunud võitluste kohta. Arusaadavalt väljendasid vastavad häälekandjad eri ringkondade seisukohti ja taotlusi, rohkesti oli vastastikuseid etteheiteid ning asjaolude erapoolikut valgustamist. Kriitilise mõtte arengu seisukohalt on kogu see materjal suhteliselt kõrvalise tähtsusega.

Kirjandusekäsituse areng ja lähenemine realismile. Vaatamata sellele, et sajandi lõpukümnendite kirjanduselus oli palju lamedat, tühist ja viljatutki, toimus ometi just sellal kirjandusliku mõtte tähelepandav aktiviseerumine. See tõi enesega kaasa püüdluse mõistete piiritlemiseks ja vastava terminoloogia kujundamiseks, et hõlbustada kirjanduse spetsiifiliste küsimuste käsitlemist. Avaldatud poeetika-visandid ja teoreetilise iseloomuga kirjutised on tõendiks, et eeldati juba teadlikumat lugejaskonda, kes ootas kirjanduslike nähtuste eripärasuste selgitamist, kirjanduse «sisemise rattavärgi» avamist ja tutvustamist. Lisaks noore J. Bergmanni poolt juba 1878. aastal avaldatud poeetikakäsitlustele («Sõnakene luuldest», «Luuletuskunst») ilmus nüüd seda laadi kirjutisi teisteltki autoritelt. A. Grenzstein püüdis oma artiklis «Luuleteade» («Oleviku Lisaleht» 1883) luua kirjanduse põhiliikide tähistamiseks isegi läbini eestipäraseid nimetusi — *mõlgend*, *kainend*, *tunnend*, *vestand*, *näidend* —, mis küll kestvamalt kasutusele ei tulnud (peale viimase, seegi üksikteose tähenduses). Üksikasjalikumalt käsitles Grenzstein näitekirjandust, mida ta pidas sõnakunsti kõrgeimaks astmeks, eristades seejuures kurb-, nalja-, tõe- ja laulumänge. J. Parve kirjutises «Luulenduse jagudest» («Oma Maa» 1886) nimetati ilukirjanduse põhiliike tunde-, lugu- ja näiteluulenduseks; käsitluse põhiline osa oli pühendatud nn. tundeluulenduse (lüürika) žanrite lähemale iseloomustamisele. EKmS-i võidupeol 1891. aastal sai auhinna ja ilmus kahe aasta pärast trükis A. Perdi *«Lendleht meie luulekirjanduse parandamiseks»*, milles on vaadeldud peamiselt kirjandusteose sündmustikku, karaktereid ja keelt. 1894. aastal «Olevikus» avaldatud artiklis «Ülesanne kirjameestele», mille motoks on tuntud *«Le style c'est l'homme»*, algatas A. Grenzstein stiiliküsimuste teadlikuma tähelepanuga jälgimise. Üsna sajandi lõpul esines K. A. Hermann kirjutisega «Luulest ja luule-võidusest» («Rahva Lõbu-leht» 1898), milles ilukirjandust vaadeldi neljas osas: tunde-, lugu-, näite- ja jutuluulena.

Kõik need käsitlused toetuvad peaasjalikult tolleaegse saksa poeetika alustele. Kirjanduse olemuse iseloomustamise ja määratlemise katsetes avalduvad täiesti ilmsed idealistliku esteetika mõjud, olgu siis esialale seatud kas ilu printsiip või didaktiline programm. Nii toonitas A. Grenzstein, et kõigi kirjanduse põhiliikide otstarve on «kaunisuse avaldamine keele läbi». Kui tollal ka sooviti rahva elu tundmaõppimist ja inimeste kujutamist nende iseloomule vastavalt, siis esijoones ikkagi õpetliku sihiseadega, nagu rõhutati näiteks «Eesti Postimehe» juhtkirjas 1883. aastal: «Nemad peavad meile õpetlikku eesmärki andma nii hästi selles, kuda meie nende eeskuju järele peame hääd taga nõudma, kui ka selles, kuda meie kurjust ja pahandust peame vihkama.» Nendelt seisukohtadelt lähtudes ei võinud muidugi tähelepanu pööramine elu varjukülgedele heakskiitu leida ja prantsuse naturalism sai esiotsa täiesti tauniva hinnangu osaliseks. Naturalistide romaane iseloomustati «Olevikus» 1884. aastal kui teoseid, «milledel mingisugust meeleauusust, mingisugust kõrgemat

aatelist (paleuslist) mõttelendu sees pole, vaid milledes ebatruudus, pettus, kergemeel, isegi riisumine ja tapmine uhkeste päevakorral seisavad, mis üsna läilad on».

Säärane kõlbelis-kasvatuslike taotluste ainuvalitsus ei saanud kirjandusekäsituses siiski enam kauaks püsima jääda. Arutlused kirjanduse ülesannete ja eesmärkide üle viisid vältimatult ideaali ja elulise tõepärasuse vahekorra probleemide juurde. Seejuures ilmnesid peagi üha selgemini põhimõttelised lahkarvamused, iganenud «paleuslikkuse» ja uute, realistlike tendentside vastuolud. Esiotsa taheti siin küll leida teatavat keskteed, nagu K. Krimm oma artiklis «Eesti algupäralisest kirjandusest» («Virulane» 1886). Ta soovis, et kirjandus oleks «tõsine, truu pilt rahva kombest, tema püidmistest, rahva valust ja rõõmust», kuid sisaldaks seejuures ka «elustavat, ilustavat ja kõrgeks tõstvat luulet». Seda mõttekäiku jätkates soovitas J. Järv omalt poolt meie noores kirjanduses eeskätt rahvalikke jutte kirjutada, et alles pärastpoole, kui jõud kosuvad, «realiliste» ja romantiliste teoste loomisele asuda. Kui ka alles pooliti, kaldub siin mõttekäik ikkagi juba realismi tunnustamise suunas.

Aga need seisukohavõtud olid tollal alles üksikud ja erandlikud, kuna enamik literaate — ja mitte ainuüksi konservatiiv-klerikaalse leeri esindajad — ei suutnud kaugeltki mõista realismi olemust ja suhtus uutesse nähtustesse tagasitõrjuvalt. Üheks põhjuseks näib olevat see, et realismi tulek meie kirjandusse toimus küllaltki tugevate naturalismi mõjude all, tekitades oma järsu kontrastsusega ägedalt negatiivset reageerimist.

Märkimisväärne on selles mõttes J. Liivi vaidlus E. Vildega 1887. aastal. Oma üldistelt vaadetelt oli Liiv kindlalt demokraatlikel alustel ja esindas ka kirjandusküsimustes progressiivseid taotlusi, kuid loomingulise meetodi mõistmises jäi ta ajanõuetest maha. Ilmutades poleemilises tuhinas teatavat kitsarinnalisust, heitis ta «Valguses» Vildele ette, et tolle mõnede jutustuste mõtted olevat «iga auusama ja peenema kombe vastalised, lühidalt: liiderlikud olnud». See ajendas Vildet avaldama «Postimehes» seletust enese kui realisti loominguliste põhimõtete kohta, mis näitab tema tugevat üleulatumist tolleaegse kirjandusliku mõtte üldtasemest. «Ma püüan oma juttudes aega, elu ja inimesi kirjeldada, nagu nad tõesti on, mitte nagu nad olla võiksivad, olema peaksivad, või nagu neid paleusline luule teha tahaks,» deklareerib Vilde. «Ma ei kata kirjeldatava aja, elu ja inimeste vigasid mitte kinni; niisama vähe salgan ma headusi, mis neil tõesti olemas on. Ma võtan tüki aega, tüki elu ja salga inimesi oleva aja, elu ja inimeste keskelt ja näitan neid oma lugejatele sellel kujul ja tegumoel, mida nad tõesti kannavad. Mis võin mina selle ette, et näidataval ajal muhud, elul paised, inimestel kärnad küljes on?» Rõhutades, et ta pole iial neid elu puudusi kiitnud, halba ega kurja kaitsnud, ebavooruse ega ülbuse eest seisnud, avaldab Vilde veendumust, et mitte ainuüksi see, «kes minuga ühisel realilisel seisupaigal seisab», vaid ka ükski laiema silmaringiga kriitik, «kes ethika ja ästhetika seadusi ja nõuudeid ja nende

olekut luule kohta tunneb», olgu ta seisukoht milline tahes, ei saa neid jutte liiderlikuks pidada. Zola'lgi olevat rohkem sõpru kui vaenlasi, aga Vilde kinnitab end Zola põhimõtteist üsna kaugel seisvat.

«Valgus» ei jäänud Vilde asjaliku seletusega rahule, vaid püüdis tema seisukohti üsna uduse idealismiga kummutada. Kui ka maailmas palju halba leidub, pidavat kirjanik laskma «ikka headust kurjusest võitu saada». Katsutagu «oma kirjatööde läbi kurjusele tammi ette panna», kujutatagu «maailma ikka paremast, kui ka truust realist küljest» ja valitagu sündsaid eeskujusid, mitte aga kõige liiderlikumaid inimesi. Vildega polemiseerides võttis uuesti sõna ka Liiv, samuti toonitades, et õige kirjandus, «olgu ta realiline ehk paleusline», peab oma ülesandeks seadma «headust ülendada ja halbtust maha suruda», aega ja inimesi parandada. Vilde teosed seda hinge ülendavat ja vaimu harivat ülesannet ei täitvat, sest nende tegelased olevat «kergatsid, lapsikud ja halbid jändajad ilma kõige elu tõsiduseta, ilma kõige auusa meeleta» ja nende pahed ei saavat teenitud karistust. Laites eriti Vilde kergemasisulisi naljajutte, leidis Liiv, et see olevat «kodukasvanud realismus», mis «tindipotist paberisse on tõusnud, aga mitte elust võetud». Kummagi noore kirjamehe arvamuste lahknevus oli sügavale ulatuv, peale kõige muu ka loomingulise temperamendi erinevustest tingitud ega võimaldanud neil realismi kujunemisjärgul ühist keelt leida.

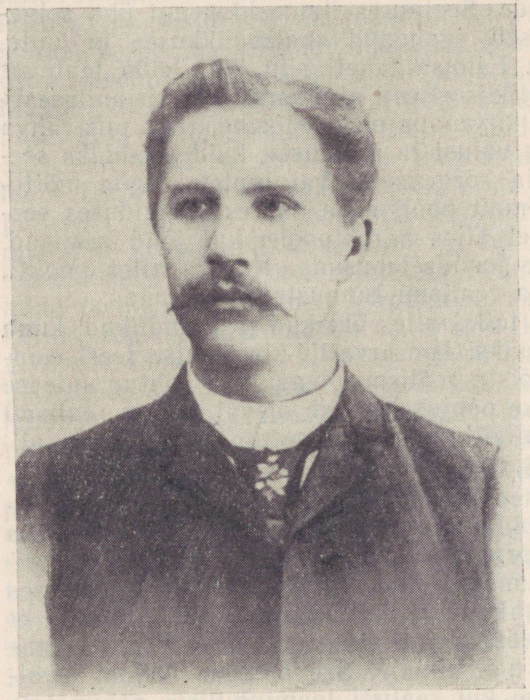

Eduard Vilde

Juba täiesti sihilikult püüti aga Vildele edaspidi halba valgust heita «Valguses» (kuna ta oli J. Kõrvi jutte kirjaoskamatuiks nimetanud), ehkki tavaliselt kaude, nime nimetamata. Nii oli arusaadavalt eeskätt Vilde pihta sihitud ilkumine «mõne kirjaniku» kallal (1888. aastal), kes olevat endale «õllepoed, rannapaadi alused ja muud kohad tegevuse platsiks valinud, kus õllepoisid, nurjaläinud «preilid» ja muud teised oma tähtsaid rollisi mängivad ja oma algupäraliste lausedega kirjanikule

suurt uudisjuttude materjali annavad». Kõrv katsus Vildet isegi karskusevastasena kujutada (1891. aastal), millist süüdistust tagasi lükates viimane «Postimehes» veel kord toonitas, et ta ühessegi oma jutusse «ettetoppivat sihti (tendentsi), koolmeistrilist õpetust ja kupjalist kepitorkimist sisse ei ole pannud, mis minu põhimõtete vastu on . . .». Rünnakuid realistliku suuna vastu jätkati «Valguses» ka hiljem, ikka neidsamu kulunud süüdistusi korrutades ja umbkaudseid etteheiteid pildudes. Nii kurdetakse 1893. aastal kirjutises «Mõni sõna Eesti kirjandusest», et «uuema aea algupäralised sünnitused» kujutavat enamasti «mõnda elukombete poolest kõlvatumat inimest» ja lugeja pidavat «ohkades küsima: mis otstarbeks on niisugune värdjas ilmale tekkinud?! Kas ehk selle tarvis, et rahvast vooruse tee pealt kõrvale eksitada?!». Kõrvi ajalehe näägutused ja norimised kujuneva realistliku, ühiskonnakriitilise kirjanduse kallal ei jää oma kitsarinnalisuse poolest maha «Ristirahva Pühapäeva Lehe» omadest, kus samal ajal Vilde raamatuid iseloomustati kergemeelsete ja frivoolsetena.

Idealistlike eelarvamuste ballast ja vanad kiriklikud kõlblusekaanonid olid kirjandusliku mõtte arenguteel küllaltki tõsiseks takistuseks. Sellelt aluselt tõusnud «positiivsuse» nõue kujunes objektiivselt ajajärgu raskete probleemide ja üha teravnevate vastuolude summutamise ning kirjandusest väljatõrjumise programmiks. See mentaliteet, mida esindasid isamaalikud pastorid ning köstrid, ei saanud kuidagi leppida kriitilise realismiga, vaid nägi selles kirjanduslikku langust ja pahet. Teiseks loomuseks saanud biidermeierlik kombelisuse- ja sündsusekäsitus ei võinud lubada «toore» reaalsuse kujutamist niisugusena, nagu ta tõeliselt on, vaid üksnes «õilistatud» kujul. Säärase arusaama kohaselt tohtis elu varjukülgi riivata ainult mõõdukalt ja n.-ö. õiges tasakaalus — pahet nuheldes ning voorust ilmtingimata võidule viies. Kirjanduse kasvatusliku funktsiooni mõistmine oli üpris lihtsustatud ja algeline, otsejoonelist didaktilisust eelistav. Ilmuva uudiskirjanduse arvustamisel avaldus see korduvalt ja vahel õige drastilisel kujul, nagu allpool selgub. Kuid teisest küljest ei olnud kirjandusekäsituses kaugeltki kadunud ka naiivselt-estetistlikud tendentsid, mida on deklareeritud näiteks K. A. Hermanni poeetika-artiklis veel 1898. aastal: «Inimlist elu peab ta ilu-küljest kirjeldama, inimlist mõtlemist ilu-teele juhtima, inimlist hinge ilu-võimul ülendama ja täiendama, inimlist vaimu ilu-jõuul harima ja kõrgendama.» Kriitilise realismi tähelepandava tõusu aastail oli säherdune ilu-retoorika juba lausa anakronistlik.

Et aga ajanõuete toimel kirjandusekäsituses üsnagi olulisi nihkeid toimus, näitab ilmekalt «Oleviku» muutunud suhtumine prantsuse naturalistidesse: Zola, keda varem oli otseselt soparomaanide tootjana tutvustatud, leidis nüüd täielikku tunnustust, tema «ettemaalimise viisi» ja «kunsti abinõusid» soovitati meie noortel kirjanikel teraselt tähele panna («Olevik» 1891). Ja kui ka Grenzsteini arusaamine Zola tähtsusest mitmeti ühekülgseks ning piiratuks jäi, annab põhihinnangu sää-

rane ümberkujunemine ometi tunnistust uute kirjanduslike suundade jõust.

Realismile põhitunnuslik elulise tõepärasuse nõue eeldas senisest terasema tähelepanu pööramist käsitletava aine tundmisele, kuna varasemas «ideeproosas» olid selles suhtes valitsenud üpris suured vabadused. Nendele osutas E. Vilde oma artiklis «Mõned mõtted meie kirjanduse kohta» («Postimees» 1891), leides meie noorte jutukirjanike suureks eksituseks olevat, et nad «oma kodukoldest mööda lähevad ja seltskondade, rahvaste ja maade olu kirjeldavad, mida nad ise sugugi ei tunne». Kodune ja hästi tuntu näib vähepakkuv ning huvituseta olevat, loodetakse lugejat rohkem paeluda võivat kauge ja võõraga. Hukka mõistes seda väära vaatekohta (millele ta ka ise omajagu lõivu oli maksnud), toonitas Vilde: «Õiguse pärast ei peaks kirjanik millestgi kirjutama, mida ta ise selgesti ei tunne — läbi ja läbi.»

Neid nõudeid toetati samal 1891. aastal ka «Sakala» ühes artiklis, mille autor ilmutab lähenemist realismi printsiipidele. Mis väärtust saab olla seesugustel juttudel, kus kirjanik laseb oma tegelastel mässata mööda võõraid maid, meresid ja kõrbeid, «aga ise ei ole ta veel oma küla tänavast välja saanud...». Ka kõneleb suurem osa eesti jutte teiste seisuste eraelust, mida meie kirjamehed oma seisundi ja haridustaseme tõttu vahetult ei tunne, vaid toetuvad peamiselt muudest selletaolistest juttudest kokkuloetule. «Kujutus ei saa seal kuidagi selge olla, sest et kõik see, mida kirjanik ise omast päast juurde on lisanud, tõsisest elust kaugele kõrvale läinud võib olla, ja nõnda on algupäraline töö palju puudulisem, kui ümberpanek ja algupäralsusest ei ole enam aimugi.» Kõige halvemaks peetakse artiklis aga seda, et sääraste juttudega «tundmised ja püidmised kõrvaliste teede peale saavad juhitud. Seal lastakse vähese haridusega talu tüdrukuid mõisnikude poegadele mehele saada ja niisama talupoja poegi mõisnikude tütreid ära võtta, et tolm taga, aga kus tuleb seda tõsises elus kunagi ette?». Seesuguste tühiseid illusioone tekitavate väljamõeldiste asemel soovitatakse pöörduda hästi tuntud külaelu poole ja seda tõepäraselt kujutada.

Ilmuva uudiskirjanduse arvustamine. Põhilised lahkuminekud üldises kirjandusekäsituses ei võimaldanud eri suundade esindajatel ilmuvate teoste hindamisel enamasti üksmeelseile järeldustele jõuda. Lisaks sellele mõjutas ajakirjanduses valitsenud kildkondlik vaim omakorda arvustajate seisukohti, põhjustades alatasa nurinat eelarvamustest tingitud ebaobjektiivsete hinnangute üle. Artiklis «Kirjandus ja kirjanikud» («Postimees» 1887) pidas J. Parv kirjanduselu üheks kõige kahetsusväärsemaks nähtuseks erapoolikut arvustust — oma sõpruskonda ja mõtteosaliste ringi kuuluvate autorite üleskiitmist ja teiste sihilikku laitmist. «Sakalas» nuriseti vildakate, «kiuste kirjutatud» arvustuste üle, mis andvat tunnistust, et arvustajatel on küll sappi olnud, aga mitte alati vajalikku asjatundmist. Korduvalt puudutati neid küsimusi 80-ndail aastail teisteski ajalehtedes. Nii on J. Kõrv artiklis «Eesti uuem kirjandus ja tema läbirääkimine ehk

kriitika» («Valgus» 1885) täiesti õigesti selgitanud arvustuse ülesandeid kirjanduse edendamisel ja lugejate arvamuste suunamisel. Kirjutises toonitati tõearmastust, õiglust ja põhimõtteselgust, tõsist teaduslikku ettevalmistust ja ka vastavaid loomupäraseid eeldusi, et arvustaja võiks tõepoolest olla kirjanduse täienemisele kaasaaitaja. Paraku polnud Kõrv ise nende heade põhimõtete rakendamiseks kaugeltki kõige kohasem mees, nagu selgus juba eespool; pigem eksis küll «Valgus» kõige sagedamini õiglase, asjatundliku ja erapooletu kriitika elementaarsete nõuete vastu.

1891. aastal «Postimehes» kirjandusküsimusi arutledes leidis ka Vilde, et eesti kriitikast «ei ole tõesti suurt asja. Mitte ainult et ta aruldane laisk, pääliskaudne, kindluseta on, vaid ta on veel kahjulikum — ta on erapoolik, ülekohtune». Kui kirjanik ühe ajalehe toimetuses, kes mitmed tema varasemad tööd maha laitnud (selles pole raske ära tunda «Valgust»), oma viimase raamatu arvustuse järele pärinud, vastatud talle: kuna töös midagi laita pole leitud, siis ei tule ka kriitikat! Andnud tagantkätt lopsu tolle ajalehe toimetajale, arvab Vilde, et nõnda ei saa asi jääda — «muidu on igal kirjatöötegijal õigus, sarnase kriitika laitust oma uhkuseks pidada». Samalaadselt iseloomustas Vilde kriitika olukorda hiljemgi ja tal oli selleks tõepoolest küllaldaselt alust.

Juhan Liiv

Artiklis «Mis peaks paranema» («Olevik»1892) rõhutas Juhan Liiv eriti objektiivsuse ja vastutustunde tähtsust kriitikas. Arvustuse ülesanded on raskeid ja eksimused osalt inimlikult paratamatud, aga kui asi juba nii kaugele langeb, et «ainult veel kõrvaliste mõjude vedruvärk paistab», siis peab mingi muutus tulema. Edasi iseloomustab Liiv tabava sõnaga mõningaid tüüpilisi olukordi, milles tekib hambutu, tutvuse poolest leebe ja sõbramehelikkuse poolest üleskiitev või lihtsalt mitte midagi ütlev kriitika («Sina luuletad ilusaste, sina üpris ilusaste, sina kauniste, sina kaunis kauniste, sina poolkauniste jne.»). Humoorikalt kõlavate ütlemiste taga on tunda kirjaniku tõsist muret säärase asjaseisu pärast.

Võrreldes kirjanduselu üldküsimuste käsitlemisega, kus kriitiline mõte mõneski osas üsna tähelepandavat erksust ilmutas, osutub uudiskirjanduse arvustamine tõepoolest suhteliselt nõrgemaks ning kesisemaks alaks. Selle puuduse peapõhjuseks oli vähene asjatundlikkus ja erapoolikus, mis ei lasknud jõuda asjaliku ning motiveeritud hindamiseni. Korduvalt on neid kriitika nõrkusi 90-ndail aastail kõne alla võtnud A. Pert (eespool mainitud «Lendlehes meie luulekirjanduse parandamiseks», artiklites «Meie kirjandus ei edene» ja «Eesti pääpuudus»).

Andres Pert

Andres Perti (1865—1919) ennast tuleb arvata kõnesoleval ajal eesti kirjanduskriitika üheks tähelepandavamaks esindajaks, kes ilmutas head orienteerumisvõimet ja arusaamist realismi suunas arenevate autorite loomingu väärtusest. Kahjuks oli Perdi esinemine kriitikas aga liiga lühiajaline ja episoodiline.

Kõige rohkem avaldati kriitilist materjali ning informatsiooni ilmuvate uudisteoste kohta «Olevikus» ja «Postimehes», ehk küll aastakäiguti väga oluliste kõikumistega nii kirjutiste arvus kui ka tasemes. Suhteliselt tagasihoidlikumat, kuid teatavail aastail siiski arvestatavat lisa andsid teisedki ajalehed ja ajakirjad. Suurem osa sellest materjalist ilmus kas täiesti anonüümselt või nimemärkide all, mistõttu autorsus jääb pahatihti selgusetuks. On üldiselt teada, et arvustajateks olid peaasjalikult ajalehe otsesed kirjutajad — toimetajad ja nende abilised, kuna väliskaastöö osa oli suhteliselt väike. Retsensioonide tellimist praktiseeriti ilmselt harva, sest kutselisi kriitikuid veel ei olnud; aeg-ajalt ja juhuslikult esinejate hulgast ei saanudki esile kerkida tähelepandavaid kujusid. Tuntuimaks peetud Kundergi esines arvustajana tegelikult harva. Hiljem näitas silmapaistvat võimekust Vilde, kuid ikkagi üksnes ajuti. Kõige mõistvamalt tolleaegses kriitikas püüdis teda toetada A. Pert. 90-ndate aastate teisel poolel hakkas peamiselt arvustuslikule tegevusele keskenduma Vändra kihelkonnakoolmeister A. Jürgenstein, kellel kahtlemata oli sellekohaseid eeldusi, aga kelle arvamustes andsid end tugevasti tunda klerikaalne mentaliteet ja vaen kriitilise realismi vastu.

Veelgi vähem edasiviivat oli põhjust oodata Kolga-Jaani pastori V. Reimani sulest.

Üldiselt oli kriitika tollal eriti abitu saavutuste esiletõstmisel ja sisulis-kunstiliste väärtuste äraseletamisel. Tunnustavad retsensioonid on suures enamikus üldsõnalised, piirdudes sageli üpriski trafaretsete kiidusõnade ning väheütlevate soovitustega. Hinnatava ja lugejale lahkeks vastuvõtmiseks pakutava kirjandusteose üksikasjalikuma analüüsi, ideestiku ja kujude lähema käsitluse katseid tuleb ette harva, ka ei sisalda retsensioonid tavaliselt kuigivõrd üldisemaid teoreetilisi või põhimõttelisi arutlusi. Suuremast elevusest on kantud jätkuvad väljaastumised alaväärtusliku kirjasõna vastu. Põhiliselt teenisid need muidugi head eesmärki — ka siis, kui sääraseid kirjutisi vahel õigegi robustses toonis sõnastati. Kuid häda oli selles, et erinevate esteetiliste ja maailmavaateliste seisukohtade tõttu sattusid pahatihti koos kõige tühisema rämpsuga kriitilise löögi alla ka tähelepandavad ning edasiviivad teosed ja avaldati otse kurioosseid väärhinnanguid. Subjektiivse mulje domineeriv osa tegi kriitika eriti sõltuvaks mitte üksnes erakondlikust vaimust, vaid ka isiklikest suhetest ja sümpaatiatest-antipaatiatest. Ilmuvate kirjutiste anonüümsus omakorda vähendas vastutustunnet ja lõi eeldusi sihilikkusteks. Kuid teatavat funktsiooni uute kirjandusteoste tutvustamisel ja mõnevõrra ka hindamisel ajakirjanduses avaldatavad arvustuslikud märkused siiski täitsid. Juba seegi, et ilmunud raamatutest räägiti, seejuures eri väljaannetes tihti üpris erisuguselt, et tekkis vaidlusi jne., pidi mõningal määral soodustama kirjandushuvi elavnemist.

Ülalöeldu konkretiseerimiseks olgu toodud mõningaid iseloomustavaid jooni tooniandvamate perioodika-väljaannete kirjanduskriitika kohta.

«Oleviku» tähelepanu kirjandusele oli suhteliselt üsnagi aktiivne. Peaasjalikult tutvustamise eesmärki silmas pidades oli valdavaks vormiks lühiretsensioon— nagu teisteski lehtedes —, ulatuslikumaid arvustusi tuli ette ainult harukordadel. Sisulise arutluse ühe varasema näitena väärib tähelepanu poleemika Kreutzwaldi «Lembitu» ümber 1886. aastal, nimelt «Olevikus» ilmunud vastuvaidlus Kunderi teravale kriitikale EKmS-i aastaraamatus ja Kunderi vastus. Tihtigi on ühteviisi soovitatud täiesti erisuguse väärtusega ja koguni vastandliku tendentsiga teoseid. Siin-seal jääb siiski kõlama sisu tähtsuse toonitus ja soov, et sisu vastaks tegelikkusele. Arvustav osa piirdub enamasti paari keelelise märkusega, kuid astutakse välja ka vormiga mängitsemise vastu. Kõrgelt hinnati ajalehes rahvaluulet ja selle mõju kirjandusele.

Täiesti ilmselt avaldub «Oleviku» kriitika erapoolikus oma alaliste kaastööliste ringi kuuluvate autorite esiletõstmises, nõndasamuti ka «Postimehe» autorite pisendamise püüdes. Aastaid ignoreeriti nõnda Vildet või siis rünnati plagieerimise-süüdistustega, samal ajal said aga A. Saal, K. E. Sööt, G. E. Luiga jt. helde omameheliku kiituse osaliseks. Kus säherdusi segavaid kõrvaltegureid ei olnud, tuleb siiski hinnata «Oleviku» kriitika suhtelist nõudlikkust: sisuline ja vormiline nõtrus sai

siin tihtigi valusasti sugeda. Kuid ka õigustatud tunnustus on paika leidnud, näiteks A. Haava, Juhan Liivi («Kümme lugu») ja J. Tamme, samuti E. Auni, A. Rennit jt. raamatuile. Kõige tähelepanelikum oli ajaleht seejuures luule suhtes, millest tõepoolest peaaegu kõik olulisem on mingil viisil kõne all olnud. Proosat retsenseeriti märksa vähem ja seejuures mõnigikord täiesti kõrvalisi teoseid. «Oleviku Lisas» püüti üksikjuhtumeil anda ka kirjanduse aastaülevaateid, kuid nagu seda laadi katsed teisteski ajalehtedes ja EKmS-i aastaraamatuis, polnud need ilmselt veel jõukohased: nähtuste sisulist olemust haaramata kannavad nad rohkem loendavat ja statistilist iseloomu.

90-ndail aastail näib «Olevik» otsivat uuesti koostööd kirikumeelsete ringkondadega, andes rohkesti ruumi kõiksugu vaimulike laulikute, palve- ja jutluseraamatute ning katekismuse-seletuste soovitamiseks ja kiitmiseks. Teoloogidest autorite — R. Kalda, M. Lipu, F. W. Ederbergi, J. Bergmanni jt. — vastastikused ülistused sellesisulise toodangu eest kipuvad üha enam varju jätma rahvusliku kirjanduse arengut edasiviivaid teoseid. Paraku oli selle mõttesuuna mõju all ka «Oleviku» kõige võimekam kriitik Anton Jürgenstein (1861—1933), kes klerikaalse moraali käsulaudu kõrgel hoides astus välja elutõe ja teravate sotsiaalsete probleemide vastu kirjanduses. Tema tunnustuse pälvis E. Petersoni naiivne karskusjutt «Ei iialgi!», kuna see olevat «kombeliselt ja voorusliselt usu põhja pääle rajatud». Seevastu Vilde «Karikas kihvti» tunnistati tegelikkuse tendentslikuks moonutamiseks, elu sihilikuks kujutamiseks süngetes värvides; autorile heideti ette kõlblusvastast hoiakut, teda nimetati otseselt sopakirjanikuks ja seati teistele kirjameestele hoiatavaks eeskujuks. Mõistes Vildet hukka kui Zola ja Sudermanni jälgedes sammujat, deklareeris Jürgenstein: «Meie realistid ei peaks aga mitte oma jutu sisu Zola eesmärgi järele võtma, sest mis Prantslastel l o o m u l i n e sopp, see on meil a a t e l i n e muda. Kes meie kirjapõllul realist tahab olla, sellel on auusamad iseloomud palju lähedamal. Realismus oma kõige uuemas kuues väljamaal, käib nii voorusliselt halva nähtustega ühes, et niisugust meile sugugi soovitada ei pole.» Nõnda oli siis alles mõne aasta eest samas «Olevikus» eeskujuks seatud Zola ja ühes temaga kogu realism jälle sõimualuseks saanud.

Niisamasuguse täiesti eitava hinnangu sai Jürgensteinilt ka «Külmale maale». Jutt ei suutvat tõsise arvustuse ees seista: Vilde kui «sotsialistlane» olevat säärase vaese popsi oma «põhjusmõtte» tõestuseks ise välja mõelnud, kuna aga igaüks maaelu tundja teadvat, et «kõige rohkem peremehed kitsikuses on». Arvustaja püüdis mõnitada «realismust», mida «mõnes ringis» arvatavat siis kõige rohkem olevat, kui hästi palju «soppa kokku saab kraabitud», ja hüüdis lõpuks pateetiliselt: «Kahju, kahju, kordan jälle, et mis ilus jutustuse anne halva asja pääle saab raisatud!»

Analoogiliselt Vilde romaanile langes «Olevikus» (nagu ka hiljem «Postimehes») täieliku mahalaitmise alla Jakob Liivi komöödia «Kolmat

aega vallavanem», mis olevat hirmus halbusega liialdamine, seega «ülekohtune pilt meie rahva elust», «meie vallaametnikkude ja sellega terve rahva laimamine». Seepärast sooviti, et säärane teos jääks «meie kirjandusest ja näitelavalt täitsa kõrvale». Autor oma vastuses lükkas need etteheited põhjendatult tagasi ja kinnitas kujutatu elulist tõepärasust.

«Oleviku» hilisema kriitika üldpilt saaks siiski ülemääraselt sünge, kui ei mainitaks ka mõnd eelnenuist erineva suunaga kirjutist. Nii on näiteks päris heasoovlikult tutvustatud koguteost «Lõbu ja teadus» ning selles leiduvat Vilde jutustust «Astla vastu». Samuti leidis tunnustust Petersoni «Paisete» teine anne («Issanda kiituseks»), mille autorit võrreldakse isegi Gorkiga.

«Postimehe» kolm korda nädalas ilmuma hakkamisega ja eriti muutumisega esimeseks eesti päevalehéks (1891) suurenes märksa ka tema osa uudiskirjanduse tutvustamisel. K. A. Hermannil toimetajana oli küll arvustuse ülesannetest pisut omapärane ettekujutus (esikohale seadis ta raamatupropaganda, ostmisele õhutamise), kuid oma ajalehes andis ta võimaluse edasiviivate kirjanduslike nähtuste esiletõstmiseks ja väljaastumiseks vana rutiini ning aegunud meetodi pooldajate vastu. Vilde kui tähtsama kaastöölise eestvedamisel sai «Postimees» 90-ndate aastate algupoolel realistlike arengutendentside peamiseks kaitsjaks, kuigi samal ajal esines ka järjekindlusetust ja äärmist vähenõudlikkust kriitikas.

«Postimehes» astuti vaidlusse «Valgusega» jutukirjanduse sisu, eesmärkide ja laadi üle, kusjuures Kõrvi teostele eelistavalt seati vastu Vilde omad. «Virmalises» avaldatud mõnituse puhul «Suguvend Johannese» kohta leiti, et see «ei ole mitte kriitik ehk arvustus, vaid ta on paljas jäme sõimamine». «Postimehes» lükkas Vilde tagasi temale esitatud sihilikud süüdistused plagieerimises (1892). Vilde kui loova kirjaniku kõrval oli 90-ndate aastate algupoolel kriitikuna ainus A. Pert, kes toetas kujunevat realistlikku suunda. Ta avaldas tunnustava retsensiooni «Rõõvitud tiibade» kohta (1893), toonitades Vilde väljapaistvat kujude loomise oskust ja inimeste «hingeolu tundmist», püüet «elu tundma õpetada», seda loomutruult ja «schminkimata» kujutada. Ühtlasi osutas kriitik, et Vilde kujutab pahelisi nähtusi nimelt nende hukkamõistmise eesmärgil. Tähelepandava artikliga «Meie kirjanduslik liikumine ja arvustus» esines Pert sama 1893. a. lõpul Vilde uue teose «Karikas kihvti» puhul. Artiklis on refereeritud kolme selle raamatu kohta toimetusele saabunud arvustust, näidatud realistliku suuna vajalikkust meie kirjanduse arengus ja antud teosele ka kunstilises mõttes kõrge hinnang. Perdi tunnustust püüdiski «Olevikus» kummutada Jürgenstein. Siiski tuleb möönda, et üldiselt näib ka Pert eelistavat leebematoonilist realismi, nagu ilmneb samal aastal trükki jõudnud «Lendlehes» (seal arvatakse nimelt, et «paleusliku» ja «realilise» vahel tuleks mingi kuldne kesktee valida). See aga ei vähenda tema ülesastumiste väärtust — võrreldes kvantitatiivselt ülekaaluka konservatiivse suunaga.

Samal ajal ilmutas väljapaistvat aktiivsust arvustajana ka Vilde ise. Alustanud kriitilist tegevust juba «Virulases», jätkas ta seda 1887. aastast peale «Postimehe» veergudel. Tema sõnavõtud näitavad terast tähelepanelikkust kirjanduslike probleemide suhtes, tabavat iseloomustamisvõimet ja püüet esile tuua üldisemaid, tunnuslikke jooni. Vildele oli otse loomuomaselt vastuvõtmatu odav sentimentaalsus ja kogu järelromantiline tundeläägus; hiljem jälgis ja hindas ta kirjandust juba väljakujunenud, teadliku realisti seisukohalt, viies oma kaastööga «Postimehe» kriitika 90-ndate aastate algul tähelepandavale tasemele. Temalt ilmus rida retsensioone (A. Saali «Leili», J. M. Sommeri, M. Reissoni jt. jutustuste kohta), mis oma sisukuse ning asjatundlikkusega, veel enam aga järjekindlalt realistliku hindamisalusega teistest samaaegsetest tunduvalt üle ulatusid. Arvustatavatest töödest suuresti üle olles avas Vilde lugeja ees seikluslik-sentimentaalsete lugude algelise mehaanika ja astus järsult elukauge väljamõeldise, sisutühjuse, kirjandusliku lameduse ning maitsetuse vastu, samal ajal tunnustades tegelikust elust nähtud inimeste ja olukordade kujutamise püüet. Tema retsensioonides käsitletakse sisu ja vormi tihedas seoses, vaadeldakse karakterikujutust ja intriigiarendust, olustikuliste detailide tõepärasust ja keelelisi iseärasusi. Antud hinnangud pole kaotanud oma paikapidavust tänini.

Pärast 1893. aastat Vilde enam arvustustega ei esinenud ja «Postimehe» kriitika tase langes. Valdavalt ilmus üldsõnalisi lühiretsensioone nagu mujalgi; mõnigikord said kirjanduslikult täiesti tähtsusetud töökesed hoopis rohkem ruumi kui silmapaistvad raamatud. Kõrvuti põhjendatud, ehkki tavaliselt üsna pealiskaudse tunnustusega (A. Haava, J. Tamme, Juhan Liivi, E. Bornhöhe, K. E. Söödi jt. kohta) sai mõnigi teenimatuid kiidusõnu (näiteks M. Kampmann oma värsside eest). Puhuti on selgesti tunda Hermanni enese kätt, kui raamatu soovituse kõige kaalukamate argumentidena esile tõstetakse: «... paber hää, trükk kõigiti ilus, kaaned koguni toredad.»

Ilmselt seoses «Postimehe» minekuga uue toimetaja kätte on kriitika elustamiseks värvatud H. Rosenthal, kes oli sel alal tegelnud juba Jannseni «Eesti Postimehe» veergudel. Pidevamalt oli nüüd «Postimehes» tegev ka V. Reiman, kelle arvustuslikes esinemistes on sihilikkust märksa rohkem (kallaletung A. Alveri «Võhumõõkadele» seal ilmnevate demokraatlike ja ateistlike mõtete pärast). Samasuguste vaadetega retsensente kogunes ajalehe ümber teisigi. Sel ajal ei olnud «Postimehe» ja «Oleviku» arvustustes enam mingeid olulisi vasturääkivusi, mõlemas andis tooni klerikaalne ja konservatiivne vaim.

«Valgus» oli kirjanduse suhtes üldiselt aktiivsem aastail 1885—1888, avaldades nii probleem-artikleid ja juhtkirju kui ka retsensioone, milles oli mõndagi õiget ning hinnatavat. Kõrvi ajalehe osa oli aga igapidi väga vastuoluline ja seda ka kriitikas. Algusest peale avaldus «Valgusele» eriti omane kalduvus demagoogiasse, labasesse näägutamisse ja lausa mõnitamisse, eriti ajakirjanduslike rivaalide suhtes. Hil-

jem lisandus ilmne kibestus Kõrvi juttudele teistes ajalehtedes osaks saanud laituse pärast, mistõttu aina tugevnes ilkuv ja üldsummas halvustav toon «Valguse» kriitilistes materjalides. Mida aasta edasi, seda kõhetumaks ajalehe kriitikaosa muutus ja needki sõnavõtud kannavad peaasjalikult sihiliku torkimise või erapooliku õiendamise iseloomu. Nii rünnati näiteks 1891. aastal Vilde juttu «Kuul pähe», mis ei olevat mitte jutt Tallinna, vaid «Saksamaa sotsialsantide elust». Kohe seejärel trükiti suure mõnuga ümber «Virmalise» sõimukiri «Suguvend Johannese» pihta. Järgnevalt ilmus «Valguses» peaaegu üksnes õiendusi teiste ajalehtede vastu, sealhulgas Kõrvi nadid katsed tagasi tõrjuda süüdistusi plagieerimises. Asjalikust kriitikast polnud ajalehes sellal enam jälgegi, jäi üksnes väiklane vimm ja tigedus kõige areneva ning edasiliikuva vastu.

«Meelejahutajas» oli J. Kunder oma kirjutistega tuntumatest eesti autoritest (Kreutzwald, Jannsen, Koidula jt.) aidanud 80-ndate aastate keskel kriitilist mõtet oluliselt edasi viia, eriti hindavalt toonitades rahvalaulu traditsioonide jätkamist ja võitlevat patriootilist ideestikku. Tähelepandav oli ka Weitzenbergi «Laksi Tõnise» analüüs — selle luuletuse väärtuste, tema sisu ja vormi rahvalikkuse avamine. Uudisteoste retsensioonid aga peaaegu puudusid, välja arvatud M. J. Eiseni poeemi «Kõu ja Pikker» kohta; viimast on Kunder püüdnud igakülgselt iseloomustada ja ka selle poeetilist vormi käsitleda, seejuures on ta aga teost siiski suuresti üle hinnanud. Järgnevalt J. Kurriku toimetamisel avaldas «Meelejahutaja» arvustusi märksa rohkem, kuid nende tase ei ulatu üle keskpärase. Mainimisväärsemad on väga tunnustavad kirjutised Kunderi uute, alles trükis ilmumata näidendite — «Mõrsja ja märatsejate» ja «Kingu Laose» kohta (1887).

Anton Jürgenstein

«Linda» avaldas 80-ndail aastail peamiselt informatiivse iseloomuga lühiretsensioone ega suutnud kriitikas suuremat kaasa rääkida ka 90-ndate aastate algul. Pärast seda, kui ajakirja

toimetamine läks H. Prantsu kätte (1894), suurenes arvustuste hulk märksa; vähem tõusis küll nende tase, sest Prantsul polnud kuigi arenenud kriitikameelt — ta kaldus üldsõnalisele soovitamisele hermanlikus laadis. Ikka sagedamini hakkas «Lindas» aga esinema A. Jürgenstein, kes 1898. aastal saigi ajakirja toimetajaks ja väljaandjaks. Kriitikale spetsialiseerunud isikuna viis ta «Linda» sedamaid üsnagi kirjanduselu keskpunkti: sajandi lõpul ei arendatud arvustuslikku tegevust sellise ulatusega üheski teises väljaandes.

Seejuures polnud aga Jürgenstein loobunud oma põhilistest konservatiiv-klerikaalsetest seisukohtadest ja eitavast suhtumisest kriitilisse realismi, mida ta pidas tarbetult võõrsilt imporditiks. Viimasele vastukaaluks arendas ta nüüd oma «idealrealismuse» programmi (1899. aastal avaldatud ulatuslikus kirjutises «Sihid ja jooned Eesti kirjanduses») ning püüdis samal ajal omapärase taktikaga kriitilise realismi uusi teoseid koolutada omaenese kõlblusõpetuse vaimu järgi (nagu see ilmneb näiteks E. Petersoni «Paisete» I ande arvustuses). Jürgensteini peaeesmärgiks oli siluda kriitilise realismi teostes avatud eluliste vastuolude teravust ja summutada neile omast rahulolematust tegelikkusega. Kus säärased probleemid arvustajat otseselt mõjutamas ei olnud, näitas ta end ometi rahvusliku kirjanduse arengust südamega osavõtva autorina, kes oskas esile tõsta hinnatavaid saavutusi luules (M. Veske, K. E. Söödi ja J. Tamme puhul), kuid ka mõjuka sõnaga välja astuda tühise ohklemise ja halemeelitsemise vastu.

«Rahva Lõbu-leht» K. A. Hermanni toimetusel väljendas viimase käsitust kriitika ülesandest: see pidi olema peamiselt raamatute soovitaja

ning ostmisele õhutaja. Puudustest rääkimine oli tema arust koguni tarbetu, teda pahandas väga vigade otsimine ja laitmine «õpetatud ja õpetamata sulerüütlite» poolt, nii et ta isegi seadis kriitika vajalikkuse ülepea kahtluse alla. Ajakirja üleminekuga J. L. Jürgensi kätte 1899. aastal muutus selle ilme märgatavalt ja seal hakkas järjest ilmuma ka sisukaid, realistliku suunaga arvustusi M. Punga, J. V. Veski, M. Martna, A. Alveri jt. sulest. Ühe asjalikumana väärib näiteks esiletõstmist M. Martna retsensioon Vilde jutustusele «Astla vastu», milles on oskuslikult ära näidatud teose realismi, hinnatavat ideelist tuuma ja selle orgaanilist avaldumist täisverelise ning värvika elukujutuse kaudu. Ajakirjas nõuti ka luulelt ühiskondlikku mõtet ja sihiselgust, tõsteti esile humanistlikke ja ateistlikke ideid. Nõnda kujunes «Rahva Lõbu-leht» sajandivahetuseks demokraatliku kriitilise mõtte üheks peamiseks kandjaks, olles opositsioonis nii «Postimehe» ja «Linda» kui ka «Oleviku» seisukohtadega. Suutmata küll viimastele — kas või näiteks avaldatava materjali hulga poolest — vastukaalu pakkuda, jätkas ta siiski Vilde joont ja oli eelastmeks demokraatliku kriitika uuele tõusule käesoleva sajandi algul.

Tegevus kirjandusloo alal. Sajandi lõpukümnendeil hakati järjest tungivamat vajadust tundma ka eesti kirjanduse ajaloo järele. Eestikeelsel kirjasõnal oli juba õigegi pikk ja keerukas arengutee läbi käidud, kuid igasugune üldiseks kasutamiseks kohane ülevaade sellest puudus täiesti. Materjale sääraseks käsitluseks oli kogunud ja süstematiseerinud küll juba J. H. Rosenplänter. 1840-ndate aastate algupoolel jõudis ÕES-i toimetiste I köites trükki varalahkunud D. H. Jürgensoni *«Kurze Geschichte der Ehstnischen Literatur»*, millele järgnes Helsingi professori A. Ahlqvisti *«Viron nykyisemmästä kirjallisuudesta»* (almanahhis «Suomi» 1855). Kumbki nendest ülevaadetest polnud aga määratud eesti lugejate jaoks, ja olles koostatud enne rahvusliku kirjanduse kujunemist, jäid just murrangulise XIX sajandi osas väga puudulikuks.

Teadlikumaid samme rahvale määratud kirjandusloo koostamiseks hakati astuma 80-ndate aastate algul ja seda eeskätt EKmS-i ühe juhtiva tegelase J. Kunderi poolt. Osutanud juba varem tähelepandavaid võimeid kirjanduskriitikuna, jõudis Kunder 1882. aastal ka täieliku eesti kirjandusloo koostamise kavatsuseni. Ta laskis trükkida ja saatis laiali ringkirja palvega saata vajalikke kirjandusloolisi materjale ning andmeid, sest tööd tuli alustada täiesti algusest. Kuna aga ringkiri andis suhteliselt vähe tulemusi, pidi Kunder oma plaane kärpima ja piirdus rahvusliku liikumise ajajärgu tähtsamate autorite käsitlemisega. Töö peamised osad ilmusid esialgsel kujul 1885. aastal «Meelejahutajas»; kolm aastat hiljem sai Kunderi käsikiri EKmS-i võidupeol esimese auhinna. Trükist ilmus väheldane teos *«Eesti kirjandus, koolile ja kodule. Esimene raamat: Eesti vanemad laulikud»* alles pärast autori surma — 1890. aastal. Raamatu eessõnas on koostaja väljendanud soovi, et eesti noorpõlv õpiks tundma oma kirjanduse arengulugu, nagu see on kombeks teistel rahvastel, sest

kirjandus ilma kirjandusloota on nagu korrastamata aed. «Seal on küll palju ilusaid lillesid ja vilja sees, aga vaataja ei näe muud kui seda, mis tema ees maas on ehk mis tema pea kohal ripub. Ta võtab sagedaste läheda halva, ohaka ehk ussitanud vilja, sest et pilk kaugema hea juure ei ulata.» Selle tutvustava eesmärgi kõrval pole veel otseselt ülesandeks seatud kirjanduse kujunemisprotsessi vaatlust, nagu nähtub ka teose sisust ja ülesehitusest: peale rahvaluule üldise iseloomustuse on eraldi kõne alla võetud kaheksa autorit (Kreutzwald, Jannsen, Koidula, Veske, Jakobson, Malm, Kuhlbars, Reinvald). Käsitluse juures on toodud üsna rohkesti luulenäiteid.

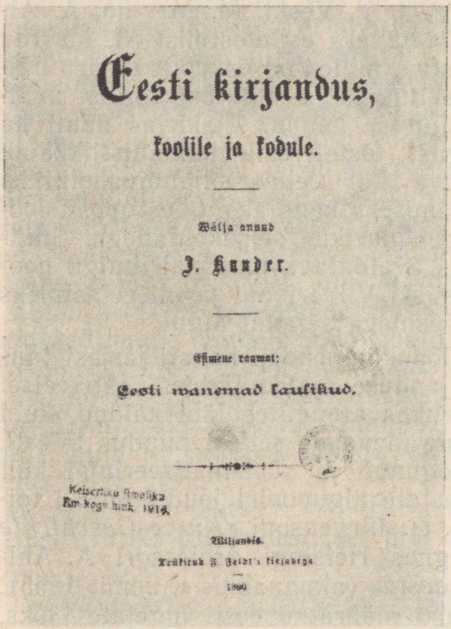
Eesti kirjandus,

koolile ja kodule.

Wälja annud

J. Kunder.

Esimene raamat:

Eesti wanemad laulikud.

Keiserliku Ämoliku Rm. kogu kink. 1916.

Wiljandis.

Trükitud F. Feldt'i kiejadega

1890

J. Kunderi vaatlusviis on asjalik ja ilmutab head analüüsimisvõimet, samuti on küllaltki napisõnalises esituses enamasti osatud välja tuua käsitletavale autorile tunnuslikku ning eriomast. Nii on leidnud väärilist hindamist Kreutzwaldi algatajaosa, Koidula kui väljapaistev isamaalaulik, Jannseni jututoodangu rahvalik esituslaad, Malmi teened luuletõlkijana. On osutatud Veske luule seosele folklooriga, iseloomustatud Kuhlbarsi mütoloogilise ainestiku käsitlejana, näidatud nii Reinvaldi loomupärast andekust kui ka tema luuletaseme ebaühtlust. Kunderi ülevaade rahvusliku liikumise ajajärgu peamiste autorite loomingust kui esimene selletaoline kujunes igati hinnatavaks saavutuseks eesti kirjandusloo alal, ehkki siin pole taotletud pakkuda süstemaatilist ajaloolist vaatlust eestikeelse kirjasõna tekkimisest alates.

Et Kunder oli piirdunud kirjandusloo kõige hilisema perioodiga, jäi täieliku ajaloolise ülevaate koostamine ometi endiselt päevakorda. On teada, et selle eesmärgiga kogus materjale Tartu õpetajate seminari õppejõud J. Kurrik, kellelt 1886. aastal oli ilmunud raamat *«Kolm suurt lugu»* («Kalevipoja», «Nibelungide» ja «Lembitu» ümberjutustustega). 1887. aastal lisandus hoogsa algatajana noor A. Busch, kelle «Südamelik kutse Eesti kirjanduse täielise nimekirja ja lühikese ajaloo kirjutamise avitamisele» avaldati «Postimehes». Üleskutses paluti andmete näol kaastööd juba alustatud teosele, mis nähtavasti tahtis olla midagi eesti raamatute üldnimestiku, kirjandusloo ja biograafilise teatmiku taolist üheaegselt. Busch saatis laiali ka trükitud ringkirjad ja küsimuste tabelid, kuid vis-

tisti polnud tal eneselgi selget ettekujutust teose struktuurist ega vajalike eeltööde mahust ja kogu ettevõte vaibus jäljetult. 80-ndate aastate lõpul on alustanud kirjandusloolisi materjalide kogumist ka Tartu õpetajate seminari kasvandik Tõnu Sander (tõenäoliselt oma õpetaja J. Kurriku õhutusel), kelle tööst lähemalt allpool. Peale selle on teada, et 80-ndail aastail ka teoloogia üliõpilane V. Reiman plaanitses kirjutada «Eesti kirjanduse lugu» ja kogus vastavat ainestikku. Nõnda oli üldisest vajadusest tingitud elevus kirjandusloo alal sellal küllaltki tähelepandav.

V. Reiman

Kuigi Villem Reiman (1861—1917) süstemaatilise kirjandusloo koostamise mõttest loobus, kujunes temast ometi üks arvestatavamaid uurijaid sajandi lõpul, eriti vanema eestikeelse kirjasõna osas. Ta avaldas rohkesti kirjutisi ka üldise kultuuri- ja haridusloo alalt ning astus välja emakeele õiguste kaitseks; olgugi pastorina oma ühiskondlik-poliitilistes vaadetes konservatiivne, oli ta järjekindlalt nii saksastamis- kui ka venestamistaotluste vastu. V. Reimani esimene ulatuslikum töö «Kulla kaevajad» (EÜS-i Album I, 1889) kujutab enesest eesti rahvaluule kogumise ja publitseerimise ajaloo ülevaadet. Samaaegselt ilmus *«Eesti Piibli ümberpanemise lugu»* (esimese väljaande 150. aastapäeva puhul), mis tutvustab üksikasjalikult kirikukirjanduse peateose tõlkimise käiku. Järgnevalt tegeles Reiman esimeste eestikeelsete kirjalike mälestusmärkidega ja avaldas nende kohta kirjutisi. Kõige kaalukamaks võib pidada G. Mülleri jutluste publikatsiooni (1891) eessõna, milles Reiman tegi kindlaks tekstide autori, osutades seejuures tähelepandavaid tekstikriitilisi võimeid. Mitmeid lühiuurimusi on ta avaldanud kirikukirjanduse keele arendajate (Rossihnius, Virginius, Hornung) ja koolitegelaste (Forselius, Ignati Jaak) kohta. Rahvusliku kirjanduse rajajatest käsitles Reiman lähemalt Faehlmanni (EÜS-i Album IV, 1899) ja kirjutas eessõna ning oma aja kohta üsnagi põhjalikud kommentaarid «Kalevipoja» uuele saksakeelsele väl-

jaandele (1900). V. Reimani kirjandus- ja kultuurilooline tegevus jätkus veelgi suuremas ulatuses käesoleva sajandi algul ja ta tõi unustusest esile mõndagi hinnatavat, kuid uurija vaadete konservatiivsus ja kiriklik mentaliteet sattusid üha teravamasse vastuollu ajajärgu demokraatlike taotlustega. Oma uurimistöös püüdis Reiman üldiselt jõuda usaldusväärsete allikmaterjalideni, ehkki enamasti jättis nendele viitamata (sellele puudusele juhiti tähelepanu juba kaasajal); sealsamas kõrval on aga üsnagi tunduv osa ka subjektiivsetel kujutlustel ja fakte on sageli valgustatud ühekülgselt pastorliku isamaalisuse aspektist. Kummatigi pole põhjust eitada V. Reimani teeneid eesti kirjandusloo vanima perioodi süvenenuma läbitöötamise algatajana. Eeskätt tema eestvõttel sai teoks EÜS-i albumite avaldamine, mis pärast EKmS-i tegevuse lõpetamist oli ainus filoloogiliste publikatsioonide seeria, seejuures märksa kõrgemal tasemel kui EKmS-i aastaraamatud. Rohkesti kirjandusloolist jms. materjali tõi ka Reimani rajatud kalendriseeria «Sirvilauad».

Tõnu Sander

Lootustandva noore jõuna alustas oma kirjandusloolist tegevust eespool mainitud Tõnu Sander (1868—1894), kuid varase surma tõttu jäi tema teos pooleli. Oma üsnagi mahukana kavandatud *«Eesti kirjanduse ajaloost»* jõudis T. Sander kirja panna ainult kaks esimest osa: üks neist käsitleb rahvaluulet (valmis 1891. aastal) ja teine kirjanduse varasemat järku kuni XVII sajandi lõpuni. Trükki jõudsid needki — olles vahepeal hoopis kaotsis — alles aastaid pärast koostaja surma (I 1899, II 1901), mistõttu nad pidid loovutama oma esisünniõiguse vahepeal ilmunud K. A. Hermanni kirjandusloole. Ometi on nendestki osadest selgesti näha, et noorel T. Sanderil oli märksa rohkem kriitilist eritlusvõimet ning kirjandusloolist arusaamist kui vanemal gradueeritud kolleegil, ja võib üksnes kahetseda selle töö katkemist üsna algusosas.

90-ndail aastail tunti täielikuma eesti kirjanduse ajaloo järele juba õige teravat puudust ja sellest oli ajalehtedes korduvalt juttu. Nii kooli kui laiema lugejaskonna, samuti ka kirjanduse enese arengu huvides

vajati säärast ülevaateteost. «Sakalas» osutati 1891. aastal sellele, et noortel kirjameestel pole võimalik varasemat kirjandust täielikult tundma õppida (kuna ka vastav raamatukogu puudus), ja peeti otse hädatarvilikuks, «et meie õpetatud mehed sarnase töö võimalikult varsti käsile võtaks, sest ilma selleta oleme ikka nagu pimedas ja kirjandus ei või neid õisi kanda, mis temast käes oleva aja kohta juba loota võiks». 1896. aastal pöördus «Postimehe» kaudu jälle kirjameeste poole üks lugejatest palvega, et keegi selle vaeva enese peale võtaks ja kas või lühikesegi eesti kirjanduse ajaloo kirjutaks. Toimetuse vastuses selgitati, et kuna kusagil raamatukogus kõiki eesti kirjanduse teoseid üheskoos ei leidu, siis pole ka võimalik olnud ajalugu koostada. Lõpuks lubatakse säärast teost siiski K. A. Hermanni sulest.

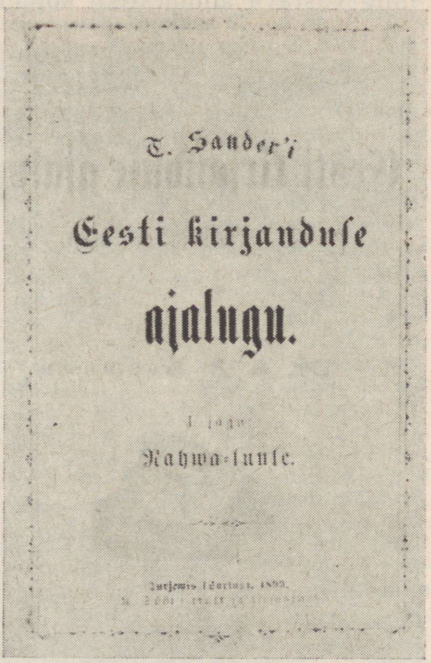
T. Sander'i

Eesti kirjanduse

ajalugu.

I jagu.

Rahwa-luule.

Tartu ülikooli eesti keele lektor K. A. Hermann oli nende küsimustega pidanud kokkupuutes olema juba oma õppetegevuse tõttu, ja et tal pealehakkamist ei puudunud (kavatses ta ju üksipäini terve entsüklopeedia valmis kirjutada!), siis on ta täieliku eesti kirjandusloo koostamise käsile võtnud. Pärast «Postimehe» väljaandmisest tagasitõmbumist (1896) oli Hermannil selleks küllaltki palju tööd ning vaeva nõudvaks ülesandeks ka rohkem aega. Temalt ilmus käsitluse valminud osadest hulgaliselt väljavõtteid perioodikas, 1898. aastal aga jõudis viimaks lugejate ette rohkem kui 500-leheküljeline *«Eesti kirjanduse ajalugu esimesest algusest meie ajani»*. Raamatu eessõnas toonitab koostaja kirjandusloo hädavajalikkust, «sest just kirjandus on ühe rahva vaatekuju, millest vaimuhariduse käik selgemini näha on, kui muude asjade abil». Seejuures märgitakse ülevaatliku käsitluse taotlust: mitte niivõrd üksikteostest rääkida, vaid «kõigest neid jooni ja teesid näidata, millel Eesti kirjandus on käinud».

Teataval määral suutis Hermann endale seatud eesmärgile läheneda, mingi esialgse süstematiseerimise viis ta kirjandusloolises ainestikus läbi. Kogu eestikeelse kirjasõna arengutee on teose autor jaotanud nelja perioodi, millele eelneb ülevaatlik käsitlus kirjanduseelsest eesti keelest. Samm tagasi, võrreldes J. Kunderi ja T. Sanderiga, on aga rahvaluule ülevaate täielik puudumine. Jaotamine ajajärkudeks, ehkki nende piirid pole alati päris selged, on üldjoontes asjakohane ning on järgimist leidnud

hilisemateski kirjanduslugudes. Oma üldhoiaku ja ideeliste lähtekohtade poolest tugines Hermanni käsitlus täielikult rahvusliku liikumise ajajärgu mõttelaadile, mis aga sajandi lõpul oli juba mitmeti aegunud.

Eesti kirjanduse ajaloo esimese mahukama ja tervikliku ülevaatena ning vastava andmestiku koguna oli Hermanni raamat parema puudusel kahtlemata saavutus, sest ta võimaldas asjahuvilistel mingisugusegi koondpildi saada. Kuid kõiki kirjandusloole pandud lootusi ei suutnud ta kaugeltki täita ega rahuldanud teose ilmumise ajaks kujunenud nõudeid. Selle põhjuseks oli Hermannile üldiselt omane pealiskaudsus ja ebakriitiline vähenõudlikkus, peale selle aga ka esteetilise mõtte nõrkus ning kirjandusteoreetiliste teadmiste nappus. Töös esineb väga palju juhuslikkust ja suurt ebaühtlust, alates materjali esitamisest ning järjestamisest. Kui vanima kirjanduse osas on mõõdutundetult rohkesti esitatud üksnes keeleajaloolist huvi pakkuvat näitematerjali, siis viimases osas, kus tegemist on tõepoolest ilukirjandusliku loominguga, on käsitlus seevastu põgusalt ülelibisev, piirdudes enamasti ainult purukuivade andmetega. Autorite ja teoste eripärasuse avamine polnud Hermannile jõukohane ülesanne; kirjandusliku analüüsi katsed, mida üldse harva ette tuleb, jäävad abituks ja naiivseks. Rohkeid eksimusi on ka faktilises andmestikus. Üldse tundub see raamat rohkem mingi esialgsete märkmetega varustatud ettevalmistava materjalikoguna, mida kõigekülgselt läbimõeldud ja sisemiselt tasakaalu ning proportsiooni viidud kirjanduslooks pole suudetud kujundada. Niisugusena ei võinud ta juba ilmumiselgi heakskiitu leida, vaid langes põhjendatult üsnagi terava arvustuse alla (V. Reiman, A. Jürgenstein). Kriitika suhtes üldiselt sallimatu Hermann tundis end nendest märkustest äärmiselt puudutatuna ja esines mitme pika omapoolse vastuseletusega, lükates kõik arvustuse väited tagasi. Siiski andis ta välja brošüüri «Täiendused ja parandused» (1899), milles tegi faktilisi täpsustusi. Nõuetekohasema kirjandusloo koostamine jäi aga päevakorda ka uue sajandi algul, kuni alles M. Kampmann suutis sellelgi alal püsivama väärtusega tulemusteni jõuda.

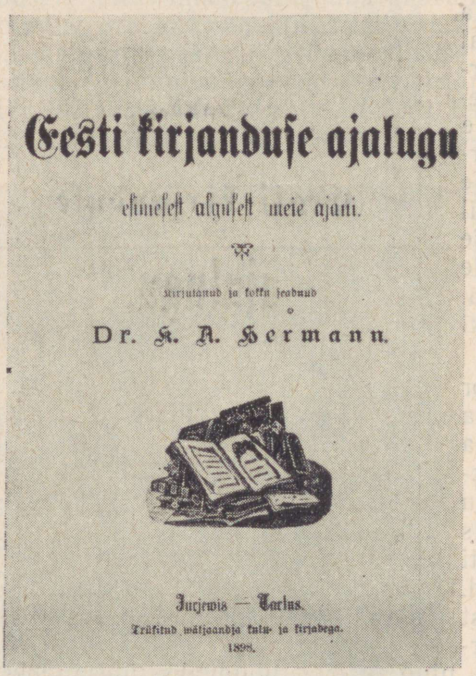

BIBLIOGRAAFIA

I. [A. Grenzstein], Luuleteade. Oleviku Lisaleht 24. X, 1. ja 7. XI 1883, nr. 41—43. ▪ [A. Grenzstein], Meie kirjanduse käekäik. Olevik 14., 21. ja 25. V, 4. VI ja 6. VIII 1884, nr. 20—23 ja 32. ▪ [J. Kõrv], Eesti uuem kirjandus ja tema läbirääkimine ehk kriitika. Valgus 11. ja 31. VIII 1885, nr. 31 ja 34. ▪ J. Parv, Luulenduse jagudest. Oma Maa 1886, nr. 4—8, lk. 111—115, 160—161, 189—190, 225—226, 258—259. ▪ [K. Krimm, J. Järv], Eesti algupäralisest kirjandusest. Virulane 27. ja 31. V 1886, nr. 22 ja 23. ▪ Mis takistused on Eesti kirjapõllul, et hea kirjandus edasi ei lähe? Valgus 4. VI 1887, nr. 23. ▪ -y- [J. Bergmann], Meie kirjanikud ja luuletajad. Post. 8. VIII 1887. nr. 33. ▪ Mis võtab mõneltgi noorelt kirjanikult tema tähtjuse? Valgus 27. VIII 1887, nr. 35. ▪ [J. Liiv, J. Järv], Meie kirjanikud ja luuletajad. Virulane 1. IX 1887, nr. 36. ▪ J. Liiv, Eesti kirjandus kui praegune arutuse asi. Sakala 3. ja 10. X 1887, nr. 40 ja 41. ▪ [J. Jõgever], Luuleaeg. Oma Maa 1888, nr. 5, lk. 125—126. ▪ [J. Jõgever], Rahvuse küsimus. Oma Maa 1888, nr. 6, lk. 137—138. ▪ -e.- [E. Vilde], Meie kirjandusest. Post. 30. VI 1888, nr. 72. ▪ Jälle sõnake kurvadest nähtustest Eesti kirjanduses. Valgus 6. X 1888, nr. 41. ▪ Meie parema kirjanduse edendamisest. Sakala 11. ja 15. X 1888, nr. 40 ja 41. ▪ Sk., Mis on meie kirjanduse ikalduse põhjuseks? Post. 15. X 1888, nr. 118. ▪ V. Reiman, Kulla kaevajad. EÜS-i Album I. Trt. 1889, lk. 4—64. ▪ V. Reiman, Eesti Piibli ümberpanemise lugu. Trt. 1889. ▪ J. Kunder, Eesti kirjandus, koolile ja kodule. Esimene raamat: Eesti vanemad laulikud. Viljandi 1890. ▪ E. V. [Vilde], Mõned mõtted meie kirjanduse kohta. Post. 19. ja 21. II 1891, nr. 21 ja 22. ▪ X, Eesti kirjandus. Sakala 16., 23. ja 30. X, 7. XI 1891, nr. 42—45. ▪ -v. [J. Liiv], Mis peaks paranema. Olevik 14. IX 1892, nr. 37. ▪ A. Pert, Lendleht meie luulekirjanduse parandamiseks. Trt. 1893. ▪ Mõni sõna Eesti kirjandusest. Valgus 1. VI 1893, nr. 23. ▪ A. Pert, Meie kirjanduslik liikumine ja arvustus. Post. 10., 11. ja 14. XII 1893, nr. 278, 279, 281. ▪ Eesti uuem kirjapõld. Linda 1895, nr. 43, 44, 46, 47, lk. 683—684, 702—703, 730—731, 751—753. ▪ [A. Pert], Meie kirjandus ei edene. A. Pert'i Jõulu-Leht 1895, lk. 15—17. ▪ J. J., Mis arvud meie mullusest kirjandusest räägivad. Post. 18., 19. ja 20. I 1896, nr. 14—16. ▪ [A. Pert], Eesti pääpuudus. A. Pert'i Lihavõtte-Leht 1896, lk. 6—10. ▪ [K. A. Hermann], Luulest ja luule-võidusest. Rahva Lõbuleht 1898, nr. 2 ja 4, lk. 27—28 ja 74—76. ▪ K. A. Hermann, Eesti kirjanduse ajalugu esimesest algusest meie ajani. Trt. 1898. ▪ A. Jürgenstein, Sihid ja jooned Eesti kirjanduses. Linda 1899, nr. 40—43, lk. 642—644, 658—660, 674—676, 691. ▪ T. Sander, Eesti kirjanduse ajalugu I—II. Trt. 1899 ja 1901. ▪ A. J. [Jürgenstein], Sõnake arvustusest, kirjastajatest ja kirjutajatest. Linda 1900, nr. 8—9, lk. 113—114, 129—130. ▪ O. D., Eesti kirjandus 1890—1899. Post. 29. XII 1900, nr. 290. ▪ V. Reiman, Kivid ja killud. Trt. 1907.

E. Vilde, Artikleid ja kirju. Tln. 1957.

II. Fr. Tuglas, Anton Jürgenstein. EKirj. 1933, nr. 5, lk. 209—219. ▪ K. Taev, Realistliku kirjanduse sissetung ja selle tähendus rahva arengus. — Raamatu osa Eesti arengus. Trt. 1935, lk. 264—274. ▪ B. Kangro, Realismi läbimurd. Lng. 1941, nr. 2, lk. 220—233.

V. Alttoa, Eesti kirjanduskriitika XIX sajandi kolmandal veerandil. Lng. 1957, nr. 6, lk. 930—943. ▪ E. Säärits, Mõningaid jooni eesti kirjanduskriitikast XIX ja XX sajandi vahetusel. KKI Uurimused III. Tln. 1958, lk. 124—154. ▪ V. Alttoa, Eesti kirjanduskriitika aastail 1878—1881. KKirj. 1959, nr. 6—7, lk. 335—344 ja 399—408. ▪ N. Andresen, Kirjandusliku realismi mõttest 1880-ndail aastail. KKirj. 1960, nr. 3, lk. 152—156. ▪ V. Alttoa, Eesti kirjanduskriitika aastail 1882—1885. KKirj. 1963, nr. 4 ja 6, lk. 210—216 ja 348—356. ▪ A. Vinkel, Juhan Liiv ja tema aja kirjanduslik mõte. KKirj. 1964, nr. 4, lk. 193—203. ▪ R. Põldmäe, Juhan Liiv mõningate kirjanduslike vaidluste keerises. Lng. 1964, nr. 4, lk. 619—626. ▪ E. Nirk, Kirjanduselu kontuure möödunud sajandi veerult. Lng. 1965, nr. 10, lk. 1572—1587.

KOKKUVÕTE

XIX sajandi teist poolt võib sisuliselt pidada eesti rahvusliku kirjanduse kujunemise perioodiks, millele kõik eelnenu oli otseseks või kaudseks ettevalmistuseks. Seoses rahvusliku liikumise algusega tõusis sel ajal järsult kirjanduse ühiskondlik-kultuuriline osatähtsus. Kujuneva kirjanduse tuumikut iseloomustab valgustuslik ja demokraatlik põhisuund, millega lahutamatult liitub feodaalkorra igandite vastu sihitud rahvuslik ideestik. Kuigi primitiivselt moraaliõpetuslikud tendentsid kirjanduse teatavais osades veel säilisid, suruti nad akuutsete ühiskondlike probleemide esialale tungimise tõttu siiski kõrvalisele kohale.

Seejuures oli kirjanduses avalduv ideestik ja selle tase sõltuv põhiolemuselt talurahvaliku vabadusliikumise iseärasustest. Viimasele oli omane teatav ajalooline piiratus (mille üheks ilmsemaks jooneks antud tingimustes oli naiivne monarhism), mistõttu eesti ühiskondlik mõte kõnesoleval ajal ei suutnud tõusta revolutsioonilise demokraatiani. Ometi väljendas kirjandus mitmesugustes avaldusvormides rahvahulkade püüdlusi vabaneda sotsiaalsest ja rahvuslikust rõhumisest. Ühtlasi peab arvesse võtma ka asjaolu, et ilukirjandus oma kujundite ja sümboolikaga (eriti rahva vabadusvõitluse episoodide käsitlemise ja parema tuleviku ennustuste näol) andis sageli ainet kaugemaleulatuvateks järeldusteks, kui võiks eeldada autorite teadaolevate vaadete põhjal.

Rahvusliku liikumise ummikusse jõudmine sajandi lõpukümnendeil tekitas ka kirjanduses mitmesuguseid sisemisi kriisinähtusi, millest kõige halvem oli patriootilise temaatika lamestumine. Paljude nn. järelromantika-perioodi vähesuutlike autorite töödes minetas rahvuslik ainestik oma võitleva tähenduse, andes enamasti maad elukaugele ilutsemisele ja tühisele mänglemisele rahvusliku muinsuse motiividega. Nende kriisinähtuste ületamine toimus juba uue ja avarama elumõistmise alusel, uute filosoofiliste, ühiskondlik-poliitiliste ja esteetiliste vaatesuundade otsesel või kaudsel mõjul, mis kandusid meile enam arenenud maadest ja seostusid töölisklassi kui uue ühiskondliku jõu astumisega ajaloolise arengu areenile ka Eestis.

Pikka aega püsis eesti kirjanduse ühe tunnusliku joonena kunstiline vähenõudlikkus ja nn. rahvaraamatulik laad. Sellel asjaolul olid oma

kaugeleulatuvad sotsiaalsed ning ajaloolised põhjused. Sõltuva väikerahva õigusteta olukord tsaari-Venemaal ja eriti kohaliku balti-saksa aadli ning linnakodanluse poliitiliste, majanduslike ja kultuuriliste privileegide süsteem olid eesti rahvusliku kirjanduse — nagu teistegi kultuurialade — arengule raskeks takistuseks. Et rahva hulgast polnud tõusta saanud varanduslikult lahedamais tingimustes elavaid kihte ja puudusid võimalused tõsisema emakeelse hariduse saamiseks, siis ei võinud nii pea kujuneda nõudlikumat lugejaskonda. Muidugi oli talurahva kirjaoskus selliselgi määral ning ulatuses hinnatav kultuurisaavutus ja arvestatav eeldus, kuid valla- või ka kihelkonnakooli läbiteinu kirjandusliku vastuvõtlikkuse nivoo oli ikkagi paratamatult kaunis madal. Nendelsamadel põhjustel oli ka kirjameeste eneste hulgas üsnagi napi ettevalmistusega inimesi; olude kitsus ja üldine vähenõudlikkus soodustasid ühtlasi paljude kirjanduslike eeldusteta katsetajate esileastumist. Orienteerumine nn. masslugejale oli küll kirjanduse demokraatlikkuse üheks oluliseks momendiks, kuid suuremate kunstiliste taotluste jaoks ei saanud see nendes tingimustes otseselt pinda valmistada.

Ometi on meil XIX sajandi teisel poolel juba tegemist enne kõike ilukirjandusega selle sõna tõelises tähenduses, kuna publitsistika, kooliraamatud ja populaarteaduslikud väljaanded ainult n.-ö. üldpilti täiendavad. Klerikaalne kirjandus, mis oma üldkultuurilise tähtsuse selleks ajaks täielikult oli kaotanud, võis ka vaatlusest kõrvale jääda. Rahvusliku liikumise ettevalmistus- ja tõusuperioodil lisandus kirjandusse ikka rohkem niisuguseid arvestatava väärtusega ilukirjanduslikke teoseid, mida eelnenud periood (peale paari-kolme erandliku saavutuse) üldse veel ei suutnud anda. Süvenesid arusaamad ilukirjanduse olemusest ja spetsiifikast, selle mõjulaadist ning funktsioonist, millega kaasnes järkjärguline vabanemine otsejoonelisest didaktikast ja puhtakujuliselt pragmaatilisest lähenemisest kirjanduslikele nähtustele. Võitluses poolharitlasliku keskpärasuse ja maitselise lameduse vastu toimus küllaltki tähelepandav kunstiliste kriteeriumide areng ja sai teoks uute kirjanduslike kvaliteetide kujunemine, mis ikka selgemini hakkasid end ilmutama 90-ndail aastail.

Rahvusliku liikumise ajajärk tõi kirjandusse uusi ja olulisi teemasid. Eeskätt väärib tähelepanu rõhumisvastane võitlus, samuti ka mitmesugused muud sotsiaalse protesti avaldused, mille arengut võib jälgida alates «Kalevipojast» läbi ajajärgu patriootilise lüürika ja publitsistika kuni ajalooliste jutustuste ning ühiskonnakriitilise proosani. Iseloomulikuks jooneks on seejuures heroilise alge kujunemine ja tugevnemine: kui sajandi esimese poole eesti kirjanduse esileulatuvam kangelane oli truualamlikult käsutäitlik, usklik ja ülemaid piiritult austav tsaarisoldat Luige Laos, siis nüüd ilmusid peale rahvuseepose vägilase veel lugejate ette rahvaülestõusu juht Tasuja ning paljud teised muistsete vanemate ja vabadusvõitlejate kujud. Samal ajal arendati kaasaega käsitlevas proosas ja näitekirjanduses rahvusliku üheõigusluse teemat, mille üheks peamiseks väljenduseks oli kõigi takistuste kiuste visalt edasirühkiva eesti mehe kuju,

kelle eesmärgiks on saavutada nii majanduslik heaolu kui ka ühiskondlik ja kultuuriline võrdsus senise privilegeeritud klassi esindajatega. Esialgu üsna kõrvalisel kohal oli eestlaste endi vahel tekkiva ning süveneva varandusliku ebavõrdsuse probleem, mida rahvusliku liikumise tõusuperioodil püüti ületada suguvennaliku üksmeele loosungitega. Sajandi lõpukümnendeil aga teravnes see probleem üha enam elus ja murdis enesele tee ka kirjandusse, leides käsitlemist demokraatlikus ja humanistlikus vaimus — rahavõimu ja -uhkuse, südametuse ja hoolimatuse hukkamõistu näol.

Kirjanduse arenemise tähelepandavaks tunnistäheks on uute žanrite esiletõusmine. Niisugusteks olid varasemal järgul eeskätt kangelaseepos kui ainulaadne ja üksnes sellele perioodile omane nähtus, samuti kirjanduslikult töödeldud rahvajutud. Hiljem sai alguse terve uus põhiliik — näitekirjandus, mis kõigi oma žanriliste alaliikidega (ehkki nende areng polnud ühtlane) avas kirjandusele perspektiivika ja viljaka uudismaa. Väärib märkimist algupärane ajalooline jutustus, mis sai üsnagi silmapaistva koha, ehk küll lühikeseks ajaks. Edasiviiva tähtsuse poolest oli näitekirjanduse alguse kõrval kahtlemata kõige olulisem eesti romaani teke.

Küllaltki silmapaistvat arengut näitas kõnesolevatel aastakümnetel kirjandusliku tehnika ja žanrispetsiifika valdamine. Kuivõrd suure hüppe kunstiküpsuse suunas tegid keelelis-stilistilised võimalused, nähtub selgesti, kui kõrvutada Jannseni proosat Bornhöhe ja Vilde omaga või 50-ndate aastate värsse Koidula ja Tamme luulega. Kui veel Kreutzwaldi proosa on tihti žanriliselt täiesti ebamäärane, siis sajandi lõpul on autorite suhtumine vorminõudeisse juba enam-vähem teadlik. Sihipäraselt otsisid mitmed luuletajad teid värsivormi arendamiseks ja võimaluste rikastamiseks, katsetasid erisuguste liikide ja laadidega; üldise arengu seisukohalt ei puudunud sellel edasiviiv väärtus ka siis, kui nende autorite endi poeetiline suutlikkus oli vähene. Üldse tuleb ju tolleaegse kirjanduse kunstimeisterlikkuse taset hinnata kahest eri aspektist: üks on tähtsus oma ajale võrreldes eelnenuga, teine aga tänapäevaselt kriitiline hinnang — kuivõrd tollane kirjandustoodang on suutnud ajaproovile vastu pidada.

Seoses ühiskondlik-kultuurilise arenguga ja lugejaskonna üldise silmaringi laienemisega sai kirjanduse rahvalikkuse mõiste XIX sajandi teisel poolel uusi ning olulisi jooni. Kui võrrelda seda, kellele kirjutas sajandi keskel Kreutzwald, ja seda, kellele sajandi lõpul Vilde, siis on arusaadav, et ka rahvalikkuse mõiste sisu pidi läbi tegema olulise arengu. Esialgu lähtus see peaasjalikult folkloori ainestikust, elementidest ja kunstilisest laadist, sai aga hiljem järjest mitmekesisemaid avaldumisvõimalusi. Niisamuti on ilmne ka rahvusliku spetsiifika arenemine ja täienemine. Rahvusliku liikumise ettevalmistusjärgu kirjanduses oli eriline osatähtsus rahvaluule sisulisel ja vormilisel omapäral, mida püüti imiteerida, samuti pseudomütoloogilisel motiivistikul jne. Oma kulminat-

siooni elas see suund üle rahvusliku liikumise kõrgperioodil. Edasises arengus järgnes juba idealiseeriva ning ilutseva suhtumise asendumine märksa tõsielulisemaga; ajaloolis-etnograafiliselt spetsiifikalt (ja osalt puht-meelekujutuslikult omapäralt) võttis kirjandus ikka enam suuna kaasaegsele, väliselt rohkem sisemisele — eestilise elulaadi kujutamisele ja rahvusliku psüühika avamisele.

Kirjanduse arenemise sisemiste seaduspärasustena on vaadeldud ajajärgul erilist huvi pakkuvad ka meetodiküsimused: romantika ja realismi vahekord, eesti romantismi ja realismi geneetilised ning funktsionaalsed iseärasused. Rahvusromantika tekke- ja kasvupinnaks oli rahvuslik liikumine, tema juured olid ajastu tegelikkuses ja nõnda oli tal liikumise kõrgajal ka väga suur äratav ning üleskutsuv mõju. Ent samal ajal olid sellel romantikal ka oma nõrgad küljed ja elukauguse jooned, mistõttu ta järgnenud ühiskondliku ummiku perioodil järk-järgult mandus õõnsaks sõnakõlinaks. Niisugune oli üldtendents, kuna avaldumiskujud üksikautorite juures olid erinevad ja nõuavad võrdlevat hindamist: millises suhtes on nende soovkujutlused ja tegelikkus ning millise tähtsuse said need oma aja ühiskondlike ja kultuuriliste liikumiste taustal. Realistliku elukujutuse varasemad sugemed valgustusliku ja olustikulise realismi näol olid alguse saanud romantismiga paralleelselt. Kriitilise realismi põhiseisukohad hakkasid meil pinda võitma 80-ndate aastate teisel poolel. See oli ühelt poolt ilmses seoses rahvusliku liikumise mõõnaga ja süveneva sotsiaalse diferentseerumisega, kuid samal ajal mõjutasid kirjandusliku maitse muutumist ja arengut ka mitmed muud tegurid. Kahtlemata väga olulised selles protsessis on väliskirjanduslikud eeskujud ja tihenevad sidemed teiste rahvaste kirjandusega, millest annab selget tunnistust ka tõlketegevuse järsk kasvamine.

Romantismi ja realismi suhet XIX sajandi teise poole eesti kirjanduses iseloomustab suurtes joontes võttes siiski ideelis-funktsionaalne järjepidevus: nii üks kui teine oli vahetult seotud rahvahulkade vabadusliikumisega. Üleminek oli suhteliselt pikaajaline ja sujuv; ilmneb vastastikune tihe seos ja läbipõimumine, mis annab kogu käsitletud perioodi kirjandusele (eriti just proosale) omapärase ilme. Üksikautorite loomingus on selle tulemused mõistagi erisuguse kunstilise väärtusega, olenevalt kirjanduslikust võimekusest ja stiilivaistust.

Sajandi lõpu kirjandust on varasemais käsitlustes sageli iseloomustatud järelromantilisena, kuid niisugune iseloomustus on ühekülgne. Mõnes osas oli see laad küll kvantitatiivselt domineeriv (näiteks epigoonlikus luules), aga hoopis tähendusrikkamad olid tollal teised nähtused ja uute kvaliteetide kujunemine. Kirjandusajaloolise periodiseerimise ja autorite paigutamise paratamatu tinglikkus võib vahest köite piirides tekitada teatava «optilise pette», sest nn. järelromantilise suuna esindajad kui eelnenu otsesed jätkajad on kõik siin koha leidnud, kuna aga juhtivateks realistideks kujunenud autorid tulevad lähemalt käsitlemisele alles

järgmises köites. Kuid sajandi lõpuaastail ei andnud kirjandusele siiski ilmet enam epigonism, vaid kriitilise realismi võidulepääs.

Kõnesolnud perioodil tihenesid ja mitmekesistusid eesti kirjanduse seosed teiste rahvaste kirjandusega. Kui varasemal arengujärgul ja õieti veel kuni 1870-ndate aastateni oli tegemist peaaegu üksnes saksa kirjanduse mõjudega, siis sajandi viimasel veerandil muutus pilt oluliselt. Kõigepealt tõusis järsult venepoolsete sidemete osatähtsus, nagu osutavad ka andmed tõlketegevuse kohta. Samal ajal avardus kirjanduslik silmapiir soome ja skandinaavia, kuid ka prantsuse, inglise, ameerika ja teistegi kirjanduste osas. Kirjanduslikud mõjud ja kontaktid on seejuures tegelikult märksa laialdasemad, kui oleks võimalik konstateerida üksnes avaldatud tõlgete või tutvustavate kirjutiste varal, sest juhtivamad eesti autorid lugesid rohkesti väliskirjandust saksa, vene jt. keeltes.

Kirjanduslike seoste tihenemise oluliseks märgiks on ka eesti kirjanduse paremate saavutuste ulatumine väljapoole oma keelepiire. Kuigi see algus oli üsnagi vähenõudlik, võidi sajandi lõpul ometi juba ette näidata koguke meie autorite töid saksa, soome ja vene keeles, vähesel määral veel mujalgi. Koos mõnesuguse informatiivse materjaliga muukeelses ajakirjanduses andsid need vähemalt mingeid pidepunkte eesti kirjanduse olemasolu fakti teatavaksvõtmiseks kultuurimaailma avalikkuse poolt.

Missugune on siis see põhivara või elav kirjanduspärand, mis kõnesolnud perioodist on tänapäevani püsima jäänud? Seda polegi nii vähe. Eeskätt annab sellest tunnistust Kreutzwaldi, Koidula, Jakobsoni, Bornhöhe, Tamme jt. teoste ulatuslik väljaandmine (tegelikult tuleks siin arvestada ka olulist osa Vilde, Juhan Liivi, Haava ja Söödi loomingust). Seejuures kuuluvad «Kalevipoeg» ja Bornhöhe ajaloolised jutustused kogu eesti algupärase kirjanduse seni kõige suurema levikuga teoste hulka. Närbumatuna on säilinud Koidula luule paremik, mõndagi on elujõulisena püsinud teisteltki rahvusliku liikumise aja laulikutelt. Koidula ja Kunderi loodud kujusid on taaselustatud ka meieaegsel näitelaval. Ning uued publikatsioonid võivad veelgi avardada seda püsimiseeldustega osa, eriti minevikupärandisse teadlikuma huviga suhtuva lugejaskonna jaoks.

XIX sajandi teisel poolel tegi eesti kirjandus forsseeritult läbi tähelepandava arengu. Kui sajandi keskel ilukirjandusest selle tõelises tähenduses olid olemas ainult alged, siis sajandi lõpuks oli ta saavutanud üsnagi suure sisulise ja žanrilise mitmekesisuse. Kirjanduslik elu — hoolimata võimaluste kitsusest — omandas selle aja jooksul teatava pidevuse ja stabiilsuse; kirjandus võitis rahva elus püsiva ja asendamatu koha, tema osatähtsus kasvas pidevalt. Sellel alusel võis teoks saada kogu järgnenud areng tõeliselt kõrgetasemelise, tegelikkust üha avaramalt ja mitmekülgsemalt kajastava algupärase ilukirjanduse poole.

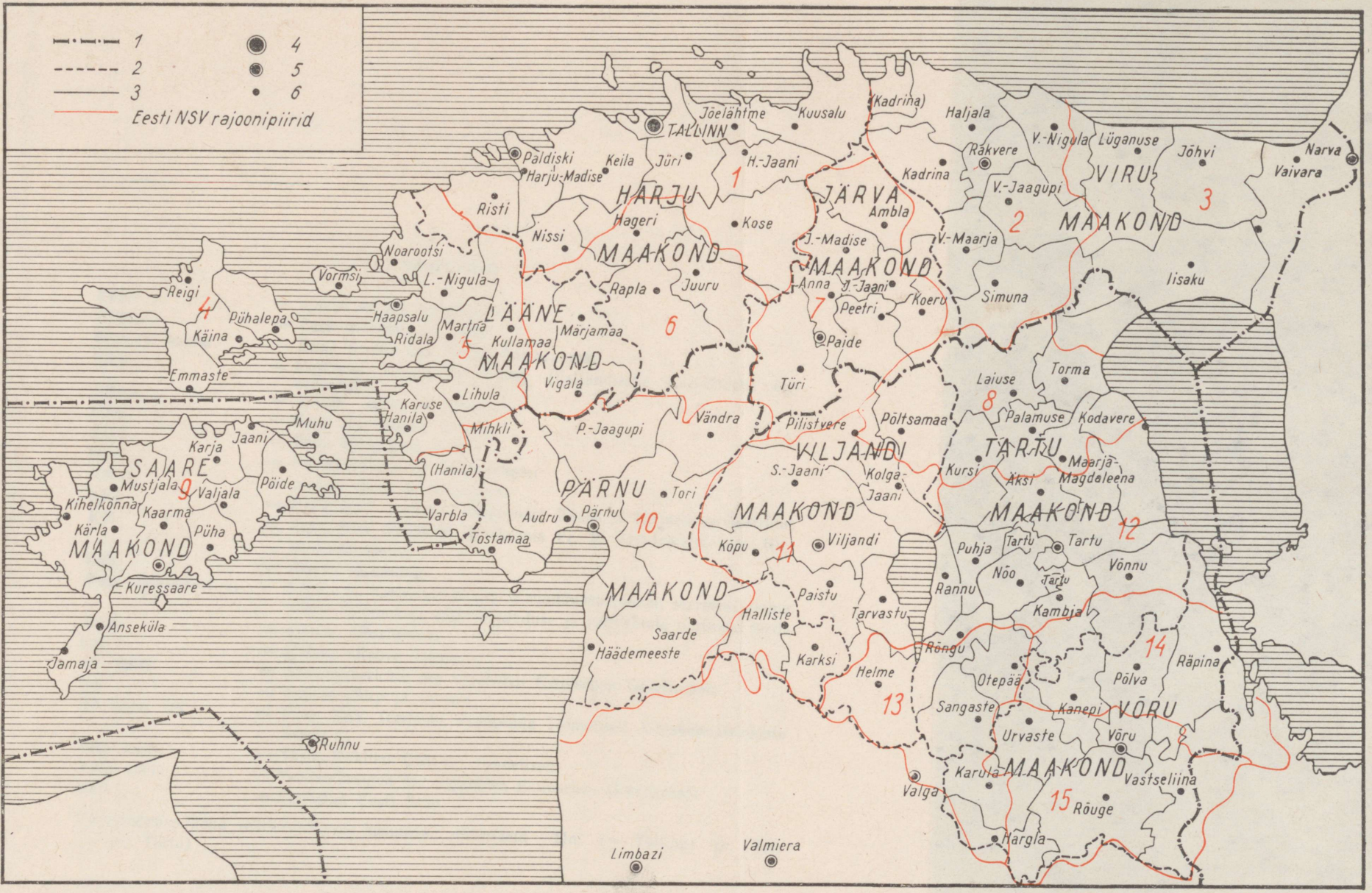

Eesti ala administratiivne jaotus XIX saj. teisel poolel
(koos Eesti NSV rajoonipiiridega)

1 — kubermangude piirid, 2 — maakondade piirid, 3 — kihelkondade piirid, 4 — kubermangulinn, 5 — maakonnalinn, 6 — kihelkonna keskus.

Rajoonid:

1 — Harju
2 — Rakvere
3 — Kohtla-Järve
4 — Hiiumaa
5 — Haapsalu
6 — Rapla
7 — Paide
8 — Jõgeva
9 — Kingissepa
10 — Pärnu
11 — Viljandi
12 — Tartu
13 — Valga
14 — Põlva
15 — Võru

LÜHENDID

EKirj.	= ajakiri «Eesti Kirjandus»
EKmS	= Eesti Kirjameeste Selts
EKmS-i Aastar.	= Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat
EKÜ	= Eestimaa Kirjanduse Ühing (Estländische Literärische Gesellschaft)
EPost.	= ajaleht «Eesti Postimees»
ERA	= Eesti Rahvaluule Arhiiv
EÜS	= Eesti Üliõpilaste Selts
FUF	= Finnisch-Ugrische Forschungen
KKirj.	= ajakiri «Keel ja Kirjandus»
KKI	= Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut
KM	= Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum
Lng.	= ajakiri «Looming»
Paar sammukest ...	= TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi seeriaväljaanne «Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed»
Post.	= ajaleht «Postimees»
RH	= ajaleht «Rahva Hääl»
Sb. GEG	= Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft
SV	= ajaleht «Sirp ja Vasar»
TA Toim. ÜS	= Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste Seeria
TRÜ Toim.	= Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised
Verh. GEG	= Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft
ÕES	= Õpetatud Eesti Selts

Väljaandmise koha märkimisel on kasutatud lühendeid **Tln.** (= Tallinn) ja **Trt.** (= Tartu)

ISIKUNIMEDE REGISTER

Lehekülgi, kus vastav autor leiab põhilist käsitlemist, märgib paksem kiri. Peatükkidele lisatud bibliograafias esinevaid nimesid pole registrisse võetud.

Aavakivi, R. — 371
Abel, P. — 311
Adamson, J. — 29, 40, 119, 221, 261, 306, 337, 438
Afanasjev, A. N. — 407
Ahlqvist, A. — 79, 119, 639
Aho, J. — 398
Ahrens, E. — 83, 85
Ainson, P. — 447
Aint, A. — 333, 372, 494
Aitsam, M. — 415
Albrecht, F. — 258
Aleksander I — 569
Aleksander II — 30, 133
Aleksander III — 364, 518, 552
Aleksander Suur — 153
Aleksejev, N. J. — 400
Almberg-Jalava, A. — 260
Alttoa, V. — 11
Alver, A. — 371, **583—585**, 599, 636, 639
Amelung, C. F. — 510
Andersen, H. Chr. — 53, 399
Andersen Nexø, M. — 537
Annist, A. — 9, 11, 118, 123
Ansomardi (Pitka, P. A.) — 452
Anton, C. E. — 172
Anton, P. — 403
Arndt, E. M. — 154, 267
Arndt, J. — 132
Aspe, C. — 535, 536
Aspe, E. — 357, 388, 391, 501, 502, 507, 508, 514, 521, 523, **533—543**
Aspe, H. — 535
Aspe, Madis — 533—536
Aspe, Mari — 533, 536
Aspe, T. M. — 535
Aspelin, J. R. — 256, 260
Assafrey, Chr. — 182
Auerbach, B. — 393, 396
Aun, E. — 415, 548, 550, 552, 553, **572—575**, 634
Auster, L. — 295

Baer, K. E. — 78
Barclay de Tolly, M. — 153
Barents, W. — 515
Becker, R. Z. — 105
Belinski, V. G. — 601
Belov, I. D. — 337
Berg, B. (Brunberg, O.) — **455**, 457
Bergbom, E. — 260
Bergmann, J. — 43, 44, 53, 242, 243, 292, 333, 335, 378, 389, 400, 405, 406, 469, 548—552, 554, **561—565**, 566, 601, 619, 623, 626, 634
Bergwitz, W. — 140
Berthold, piiskop — 488
Bestužev-Marlinski, A. — 502
Bjørnson, B. — 334, 393, 399, 515
Blagoveštšenski, V. T. — 17, 78
Blumberg, G. — 45, 112, 118, 337
Blumberg, P. — 31, 37, 45, 95, 117, 118, 138, 254, 255, 258, 274, 292, 618
Bock, T. — 229
Boecler, J. W. — 78
Bolz, G. — 130
Borenius-Lähteenkorva, A. A. — 410
Borm, F. W. — 21, 23, 132, 182, 350
Bornhöhe, E. — 11, 50, 122, 357, 386—388, 394, 401, **462—482**, 485, 489, 498, 500, 501, 504, 542, 544, 636, 648, 650
Burland, A. — 495
Brandt, F. — 36, 53, 167, **190**, 230, 327, **425—426**
Brasch, maamõõtja — 176
Brentano, Cl. — 570
Brunberg, Jaan — 463
Brunberg, Julie — 464

Brunberg, P. — 464
Bruno, G. — 496
Bulwer, E. G. — 399
Burns, R. — 117, 266
Busch, A. — 370, 381, 466, 518, 640
Bürger, G. A. — 96, 154, 185, 565, 570
Byron, G. G. — 106, 601

Caesar — 153
Campe, J. H. — 186, 514
Canth, M. — 398
Castelli, J. F. — 162
Chamisso, A. — 52, 396, 551, 565, 570
Chateaubriand, F. R. — 398, 400, 502, 522
Cimze (Zimse), J. — 38, 163, 217, 220
Claudius, M. — 154
Conway, H. — 399
Cooper, F. — 399, 518

Dahn, F. — 462
Daniel, G. — 452
Danilevski, G. P. — 397
Danilevski, N. J. — 158
Dankmann, F. — 29, 220
Dauge, J. — 186
Daugell, A. — 75, 139
Defoe, D. — 399, 599
Dickens, Ch. — 399
Diesfeld, J. — 182
Diesterweg, F. A. W. — 220
Dincklage, E. — 288
Ditmar, M. — 349
Ditmar, V. — 128, 129, 348
Dmitrijev, I. I. — 397
Donner, O. — 79, 119
Dostojevski, F. M. — 397
Doyle, C. — 399
Dsirne, F. — 184
Dumas, A. (sen.) — 398

Ebers, G. — 462
Ederberg, F. W. — 52, **335—336**, 367, 378, 562, 634
Ederberg, J. W. (ps. Helmi) — 588
Eglon, J. — 198
Eichhorn, W. F. — 244, 372, 620
Eisen, M. J. — 8, 43, 45, 50, 243, 335, 383, 389, 397, 398, 404, 408, 410, **417—419**, **421—422**, 452, **509—510**, 545, 548, 549, 552, 553, 562, **565—567**, 595, 619, 637
Eichendorff, J. — 301, 396, 551
Eisenschmidt, H. — 147
Eisenschmidt, W. — 45
Ellerberg, G. — 186, 421
Elliott, E. — 399
Erdmann, J. F. — 63
Erna, P. — 381
Ernesaks, G. — 295

Faehlmann, Fr. R. — 29, 56, 57, 63, 69, 70, 71, 73, 80, 81, 83, 87, 97, 119, 165, 180, 181, 267, 298, 301, 303, 361, 403, 452, 553, 566, 567, 572, 575, 603, 641
Filippov, P. — 158
Fischer, J. — 62
Fontane, Th. — 478
Forselius, B. G. — 641
Forselius, J. — 78
Freiligrath, F. — 69, 98, 262, 551, 565
Freundlich, C. W. — 33, 99, 132, 182, 194, 195, 207, 230, 327, 426

Garin, N. — 397
Garšin, V. M. — 397
Gebhardt, E. — 464
Gelhaar, Th. — 193
Geibel, E. — 262, 317, 396, 551, 565
Gern, A. — 72
Gerstfeldt, mõisnik — 533, 540
Gervinius, G. — 298
Garibaldi, G. — 153
Gildemann, M. — 186
Gildenmann, B. — 193
Glage, A. — 438
Goethe, J. W. — 52, 69, 74, 98, 153, 179, 219, 220, 236, 242, 262, 301, 305, 337, 396, 551, 565, 584, 588, 597, 603
Gogol, N. V. — 52, 334, 335, 397, 454, 460, 462, 517, 519, 601, 602
Gorki, M. — 481, 515, 599, 635
Graf, H. — 454
Grant, M. — 36, 186
Greenwaldt, C. — 134
Greiffenhagen, Th. W. — 160
Grenzstein-Piirikivi, A. — 39, 43, 44, 50, 55, 145, 242, 243, 244, 292, 335, 356, 369, **374—375**, 381, 389, 393, 410, 419, 453, 483, 484, 485, 494, 518, 536, 548, 549, 552, 553, **554—558**, 572, 578, 588, 593, 599, 601, 612, 619, 621, 626, 629
Grenzstein, T. — 384, 486
Gressel, J. H. — 181, 182, 381
Grimm, W. — 69
Grimmid, J. ja W. — 105, 423
Grigorovitš, D. V. — 397
Grossschmidt, O. — 550, 588
Groth, K. — 264
Grünewalt, W. — 338
Grünfeldt, P. — 508, 550, 588
Gustav II Adolf — 153, 288
Gustav Vasa — 153
Gutmann, T. — 384, 472
Gutslaff, J. — 178
Gööck, C. — 62
Güldenstubbe, N. E. A. — 162

Haava, A. — 293, 313, 387, 389, 395, 401, 451, 548, 550, 553, 554, 634, 636, 650
Haggard, H. R. — 399
Hagen, A. — 77
Hahnsson, Th. — 398
Hannibal — 153
Hansen, W. A. — **188**, 307, 321
Hasselblatt, F. W. A. — 181, 230
Hasselblatt, G. — 181
Hansen-Tammsaare, A. — 598
Hanõkov, A. — 158
Harnisch, Chr. W. — 220
Hauff, W. — 69, 98, 99, 100, 154, 301, 317, 396, 423
Hausmann, R. — 483
Hedenstjerna, A. — 400
Heimburg, W. — 535
Heine, H. — 52, 69, 117, 162, 179, 196, 219, 236, 242, 262, 263, 301, 313, 317, 396, 551, 570, 574, 584—586, 594, 599, 601, 603, 617
Henno, H. — 438
Herder, J. G. — 63, 69, 262, 517
Hermann, K. A. — 9, 39, 43, 50, 51, 55, 179, 184, 337, 366, 368, 369, **370—371**, 379, 381, 400, 410, 419, 433, 436, 437, 453, 479, 494, 501, 502, 508, 509, 518, 519, 536, 549, 551, **558—561**, 562, 619, 624, 626, 629, 635, 636, 638, 639, 642—644
Hermann-Härma, M. — 295, 368
Herzen, A. I. — 17, 160
Herwegh, G. — 262, 265
Heyse, P. — 396, 496
Hinneberg, G. — 9
Hirsch, G. — 29, 132
Hoeneke, B. — 474
Hoffmann, A. F. F. — 105
Hoffmann, F. — 396
Hoffmann, O. — 215
Hoffmann (von Fallersleben), A. H. — 117, 154, 262, 263, 265, 551
Hoidre, A. — 479
Hohlfeldt, C. — 137, 254
Holberg, L. — 155
Hollmann, F. — 38, 526, 575
Holst, G. — 169
Holstein, G. — 433
Holzmayer, J. B. — 408, 409
Holter, A. — 533, 535, 540
Holtz, O. R. — 62, 154
Horn, W. O. — 145—150, 152, 182, 187, 255, 274, 279
Hornung, J. — 178, 641
Houwald, E. C. — 98, 115
Hoyningen-Huene — 465
Hueber — 64
Hugo, V. — 53, 399
Hunfalvy, P. — 37, 256, 258
Hunnius, K. — 218
Hurt, E. — 413
Hurt, Jakob — 30—32, 36, 37, 40—46, 48, 50, 95, 112, 138, 143, 181, 213, 232, 233, 237, 238, 254, 261, 309, 335, 338, 339, 346, 365, 367, 404—410, **411—417**, 419, 462, 493, 531, 562, 563, 573, 579
Hurt, Joosep — 413
Hölty, L. H. Chr. — 69, 154
Hörschelmann, F. D. N. — **188—189**
Hörschelmann, F. L. — 181
Hörschelmann, O. A. L. — 181

Iffland, A. W. — 51, 437, 560
Ignati Jaak — 641

Jaakson, M. — 409
Jakobson, A. — 165, 217, 336
Jakobson, C. R. — 29, 31—51, 53, 57, 95, 111, 112, 119, 122, 138—145, 156, 166, 167, 170, 173, 177, 180, 185, 188, 197—200, **217—247**, 255, 256, 258, 259, 261, 265, 270, 271, 273, 274, 278, 280, 292, 293, 297, 299, 302, 308, 309, 311, 317, 320, 321, 323, 325, 326, 333, 336, 337, 339, 346, 347, 349, 350—352, 255—357, 363, 364, 366, 371, 374, 377, 389, 396, 405, 406, 409, 411, 417, 427, 433, 436, 440, 442, 462, 470, 481, 494, 511, 514, 517, 536, 549, 560, 566, 569, 575, 577—579, 586, 587, 600, 601, 618, 619, 640
Jakobson, E. M. — 40, 383
Jakobson, P. — 242, 452, **453—454**, 455, 526, 554, **570—572**, 576, 591, 595, 598, 611
Jakobson, Th. — 339
Jannsen, J. V. — 23, 25—27, 29, 31—33, 35, 36, 39, 45, 46, 48, 50—52, 55, 56, 99, 112, **128—157**, 163, 166, 167, 170, 172, 175, 181, 182, 184, 188, 200, 221, 224, 225, 230, 232, 234, 244, 249, 250, 251, 253, 254—256, 258, 260—263, 267, 273, 274, 279, 280, 284, 286, 287, 302, 303, 308, 321, 327, 333, 347, 349, 357, 369, 423, 424, 440, 469, 535, 555, 570, 618, 619, 636, 637, 640, 648
Jannsen, H. — 55, 104, 143, 145, 244, 260, 280
Jannsen, L. — vt. Koidula, L.
Jean Paul (Richter, J. P. F.) — 102
Jelena Pavlovna, suurvürstinna — 307
Jensen, W. — 535
Jerome, J. K. — 399
Jevropeus, A. — 158
Jobso, J. — 36, **184**, 185, 469

Johanson, J. — 200, 207
Johanson-Pärna, N. — 244
Johnson, J. — 29
Jókai, M. — 399, 496
Jung, J. — 55, 409, 410, 462, 469
Jung-Stilling, J. H. — 129
Just, W. — 145, 369
Jõgever, J. — 375, 378, 393, 405, 407, **509**, 521, 622
Järv, J. — 50, 242, 357, **372—373**, 388, 393, **493—501**, 508, 518, 542, 619, 623, 627
Jürgens, J. L. — 371, 379, 639
Jürgens, M. — 22, 185
Jürgenson, D. H. — 29, 63, 70, 639
Jürgenstein, A. — 379, 394, 452, 526, 550, 591, 632, **634**, 635, 636, **637—638**, 644
Jürgenstein-Lill, J. — 409, 421, 452, 526, 575, 621
Jürison, J. — 132, 138, **170—172**, 479, 510
Jürjev, A. — 29
Jürmann, M. — 45, 200, 330

Kalda, M. — 12
Kalju, M. (= J. Johanson-Pärna) — 501
Kallas, A. — 9, 542
Kallas, M. — 408
Kallas, O. — 213, 368, 371, 415
Kallas, R. — 43, 53, 243, 337, 408, 414, 443, 550, 634
Kallis, O. — 89
Kallmeyer, Th. — 85
Kampmann (Kampmaa), M. — 9, 10, 56, 393, 415, 469, 497, 540, 576, 636, 644
Kane, E. K. — 105
Kannike, Chr. (Mauer, K.) — 356, 385, 388, 391, 508, 513, **523—526**, 537, 543, 545, 616
Kantswey, J. — 51, **436—437**
Kapp, A. — 295
Kapp, J. — 217, 243, 405
Kapp, V. — 295
Kappel, J. — 40, 368
Karamzin, N. M. — 352, 397
Karell, Ph. J. — 29, 40, 63, 78, 85, 113
Karotom, A. — 452
Kase, A. — 403
Kase, L. — 403, 404
Katenev, B. — 158
Kaupo — 488
Kauppis-Heikki — 398
Kauzmann, M. G. — 176
Kelch, Chr. — 470
Kelchen, J. — 182
Kentmann, W. F. — 372
Kepler, J. — 288
Kerner, J. — 263, 570
Kielland, A. L. — 399
Kingsley, Ch. — 399
Kipling, R. — 399
Kirsel, M. — 36, **186—187**, 469
Kisfaludy, S. — 551
Kitzberg, A. 156, 244, 388, 390, 395, 409, 447, **455—456**, 460, 501, 502, 508, 529, 544, 545, 587
Kivi, A. — 452, 568
Kivi, H. — 452
Klopstock, F. G. — 262
Klüchtzner, sandarmioberst — 203
Kneisel, R. — 396
Koch, köster-koolmeister — 129
Koch, juustumeister (Jannseni äi) — 348
Koch, A. J. E. (= E. Jannsen) — 130, 249, 251
Koidula, L. — 9, 11, 31—37, 39, 40, 46, 50, 51, 57, 95, 110, 112, 115, 119, 120, 122, 130, 133, 136, 138, 139, 145, 150, 156, 157, 166, 171, 180, 181, 186, 187, 224—226, 231, 232, 234, 235, 237, **249—295**, 297, 299, 301, 303, 306, 312, 320, 323—325, 327, 330, 333, 347, 349, 354, 357, 386, 389, 400, 401, 432, 433, 436, 437, 443—447, 448, 451, 468, 469, 481, 493, 494, 535, 536, 543, 548, 549, 556, 566, 570, 571, 573, 588, 620, 621, 637, 640, 648, 650
Koit, P. — 452
Koltsov, A. V. — 317, 397, 551, 599, 601
Kolumbus — 515
Kondrati Tõnu — 516
Koort, J. — 600
Koppel, H. — 299, 368, 371
Korolenko, V. G. — 397
Kosegarten, L. — 565
Koskinen, Yrjö (G. Z. Forsman) — 119, 256, 260
Kotlep Jankovits — 61
Kotzebue, A. — 51, 155, 396, 434, 437, 438, 443
Kreutzwald, Fr. R. — 8, 9, 11, 18, 21—23, 26—29, 31, 33, 34, 36, 37, 40, 41, 44—46, 48, 49, 51, 55, 57, **60—124**, 135, 138, 139, 160, 162, 165, 166, 176, 178, 181, 182, 184, 185, 189, 223, 231—234, 237, 242, 243, 255—258, 261, 263, 265, 267, 270—272, 274, 275, 278, 284, 292, 293, 297—299, 301, 302, 304, 307, 309, 311, 312, 317, 319, 320, 325, 326, 328, 333, 340, 347, 349, 357, 361, 386, 400, 403—405, 407—409, 417, 428, 443, 446, 450, 451, 480, 481, 502, 516, 520, 549, 553, 554, 556, 563, 566, 567, 571, 575, 602, 618, 620, 633, 637, 640, 648, 650
Krimm, A. — 527
Krimm, K. — 356, 385, 391, 392, 508, 513, 525, **526—530**, 537, 543, 550, 553, 576, 577, 627

Krohn, J. — 256
Krohn, K. — 410, 418, 419
Kronvalds, A. (Kronwald, O.) — 337, 438
Krummacher, F. W. — 129, 130, 517
Kruus, A. — 501
Kruus, H. — 10
Kruus, J. — 508
Kruus, O. — 12
Krõlov, I. A. — 179, 352, 397, 551, 553, 586, 593, 594, 597, 601, 608, 609, 617
Kuhlbars, F. — 32, 33, 35, 39, 50, 57, 122, 132, 232, **297—306**, 312, 389, 438, 448, 549, 557, 640
Kuhlbars, J. — 297, 298, 640
Kunder, H. — 438
Kunder, J. — 8, 11, 33, 43, 44, 50, 51, 55, 57, 122, 143, 168, 200, 237, 242, 243, 282, 292, 297, 299, 320, 321, 339, 378, 389, 398, 405, 406, 407, 408, 432, 436, **437—451**, 452, 489, 501, 516, 517, 519, 526, 549, 570, 571, 577, 601, 618, 619, 632, 633, 637, 639, 640, 643
Säbelmann-Kunileid, A. — 39, 233, 234, 255, 295, 325, 368
Kurrik, J. — 243, 378, 637, 640, 641
Kurrikoff, A. — 52
Kuusik, T. — 398
Kuuskemaa, B. — 445
Kõiv, P. F. — 548
Kõrv, A. — 518
Kõrv, J. — 50, 52, 242, 243, 367, **375—376**, 377, 393, 400, 405, 407, 442, 496, 501, 502, 507, 508, 515, **516—523**, 543, 560, 578, 619, 623, 625, 628—630, 631, 635—637
Kõrv, L. — 516
Kõrv, M. — 516
Kõrv, P. — 518
Käär, P. — 244, 407, 409, 421
Käär, S. — 594
Köler, J. — 29, 40, 45, 79, 84, 111, 119, 138, 161, 221, 258, 309, 320, 325, 439, 581
Köppen, P. — 78
Körber, C. — 22, 23, 129, 130, 176, 181, **189—190**, 214, 230, 250, 349
Körber, M. — 33, 163, **172—175**, 179, 230, 408
Körner, Th. — 51, 154, 259, 278, 396, 437, 551, 560
Külvja, J. — 298

Laakmann, H. — 21, 23, 53, 54, 73, 97, 106, 130, 132, 155, 186, 237, 334, 335, 378, 381, 562
Lagerlöf, S. — 400, 537
Laipman (Laikmaa), A. — 415
Laksi Tõnis — 168, 458
Landesen, C. S. — 218, 336
Lange, F. A. H. — 337, 438
Laredei, P. — 550, 592
Laube, H. — 462
Laugaste, E. — 11
Lavater, J. K. — 153
Leetberg, K. — 118
Leitner, K. G. — 264
Lembitu — 237, 488, 606
Lenau, N. — 69, 98, 396, 551
Leoke, H. — 381
Lepik, M. — 11, 118
Leppik, J. — 588
Lermontov, M. J. — 305, 309, 317, 352, 397, 442, 449, 551, 571, 586, 594, 601
Leskov, N. S. — 397
Lessing, G. E. — 258, 262, 278, 337, 396, 454
Lie, J. — 399
Liiv, Jakob — 389, 399, **457—460**, 502, 526, 527, 529, 540, 550, 554, 571, **575—581**, 598, 634
Liiv, Juhan — 293, 356, 357, 373, 374, 385, 387—389, 391, 392, 394, 395, 401, 508, 523, 525, 528, 529, 530, 537, 544, 550, 554, 571, 576, 578, 587, 598, 622, 623, 627, 628, 631, 634, 636, 650
Lilienbach, J. — 415, 416
Lincoln, A. — 153
Lindenberg, M. — 242, 375
Lindfors (trükikäitis) — 179, 181, 182, 381
Liphart, O. — 218
Lipp, M. — 389, 398, 549, 550, 552, 566, **567—570**, 634
Lomonossov, M. V. — 352
Lorenzsonn, C. F. — 33, 351
Lorenzsonn, H. G. — 186
Lossius, E. F. — 176
Luiga, G. E. — 374, 398, 501, 502, 544, 550, 633
Lundberg, J. — 62
Luther, M. — 245
Luts, O. — 184
Lõunelane, M. (ps.) — 453
Läte, A. — 295, 368, 570
Läti Henrik — 485, 522, 566
Lönnbohm-Mustonen, O. A. F. — 410
Lönnrot, E. — 260, 566
Löwe, F. — 110, 400

Maass, A. E. — 337
Maibach, K. L. — 40
Maikov, A. N. — 397, 551, 599
Malm, C. E. — 33, **177—180**, 232, 233, 409, 640
Malm, J. J. — 177

Malthus, T. R. — 350
Manassein, N. A. — 309, 364
Mango Rein — 60
Mannteuffel, P. — 194, 426
Marbach, G. O. — 73
Marlitt, E. — 355, 396
Martna, M. — 371, 639
Martson, D. — 36, 184—185
Marx, K. — 495
Masing, K. — 516, 517
Masing, O. W. — 23, 44, 69, 129, 134, 480, 566
Mathiesen, H. — 381
Mattiesen, C. E. — 21
Mattiesen, K. — 381
Maupassant, G. — 334, 398
Mauro Pello — 60
Mei, N. — 477
Meinhold, W. — 184
Mendelssohn-Bartholdy, F. — 263
Menšikov, A. D. — 153
Merkel, G. H. — 56, 67, 307, 485, 566
Michelson, E. — 260, 261, 281, 284, 285, 292
Mickwitz, A. — 381
Mickwitz, C. — 34, 83, 155, 235
Middendorff, A. Th. — 411
Mielberg, J. — 254
Mihkla, K. — 10, 11
Mill, J. S. — 350
Milton, J. — 399
Minin, K. — 481
Mohrfeldt-Mäevälja, A. **335**, 378, 464, 466, 562
Moier, J. Chr. — 63
Molière, J.-B. — 368, 434, 446, 454
Morgenstern, C. — 63
Mosen, J. — 235
Murat, J. — 288
Musäus, J. K. A. — 105
Mäesepp (Bergmann), J. — 423
Mägi, K. — 602
Mägi, V. — 416
Mändmets, J. — 415, 525, 529, 542, 544
Müller, G. — 641
Müller, M. — 307
Müller, W. — 179, 570
Münther, O. — 576, 601

Napoleon I — 52, 235, 288
Nebocat, J. — 372, 399, 551
Nekrassov, N. A. — 599
Neumann, M. — 378, 397, 515
Neus, A. H. — 17, 71, 78, 85, 106, 119, 161, 231, 409
Nieländer, H. — 536, 537
Niemi, A. R. — 410
Nieritz, G. — 183, 184, 187
Niggol, C. H. — 43, 337
Nikitin, I. S. — 397, 551, 601
Nikolai I — 63, 97, 189
Nikolai II — 583
Nirk, E. — 11, 12
Nocks, J. J. — 17, 63, 78
Normann-Põhjalane, J. — 452
Nuut, E. — 348

Oberlin, J. F. — 132
Obolenski, vürst — 466
Oettel, C. — 411, 413
Oettingen, A. — 307
Oheim, pedagoog — 337
Ohnet, G. — 398
Okas, E. — 94, 475
Org, P. — 340
Orgusaar, J. — 390, **456—457**, 460
Orlov, sandarmiülem — 189
Ostrov, M. — 415
Otstavel, J. — 53, 417, 437, 508, 565

Pacius, F. — 155
Pakkala, T. — 398
Pantenius, Th. H. — 515
Parmi, S. — 455, 457
Parv, J. — 385, 399, 452, 454, 550, 552, 588, 626, 630
Peet, J. — 242, 371, 527
Peeter I — 115, 118, 153, 498
Pehlmann, C. — 466
Pello Mango — 60
Pello Mihkel — 60
Perander, Fr. — 260
Permann, J. — 53
Pert, A. — 368, 436, 626, **632**, 635
Pestalozzi, J. H. — 220
Petenberg, C. H. — 186
Petenberg, J. D. — 97, 159, 161, **185—186**
Petersen, L. H. — 194
Peterson, A. — 29, 30, 198, **581—583**
Peterson, J. — 403, 415
Peterson, Kr. J. — 361
Peterson, P. — 29, 30, 198, 258, 270, 581, 582
Peterson-Särgava, E. — 129, 388, 394, 403, 544, 634, 635, 638
Petőfi, S. — 317, 399, 551, 588
Pihlakas, G. — 381
Piiroja, A. — 92
Pinkovski, K. F. — 598
Ploompuu, J. — 398
Poe, E. A. — 399

Pohl, E. — 452
Polenz, W. — 515
Polko, E. — 263
Pontoppidan, H. — 400
Prants, H. — 352, 379, 484, 625, 638
Puhvel, H. — 12
Pukits, M. — 384
Pung, M. — 639
Puškin, A. S. — 52, 309, 317, 335, 352, 396, 397, 442, 449, 462, 515, 516, 519, 551, 565, 586, 594, 601, 606
Põdder, J. — 510
Põdder, K. A. — 511
Põdder, L. — 515
Põdder, M. — 357, 388, 391, 397, 507, 508, **510—516**, 520, 532, 539, 543
Põldmäe, R. — 11, 12
Pöögelmann, H. — 9
Päivärinta, P. — 393, 398
Pärn, J. — 43, 44, 50, 58, 156, 232, 242, **336—347**, 354, 355, 357, 401, 406, 409, 422, 507, 509, 510, 513, 514, 520, 524, 525, 533, 541, 543, 616
Pärn, K. — 336, 343

Rainis, J. — 110
Ramm, K. — 586
Raud, K. — 90
Raudsepp, E. — 242
Raudsepp, J. — 336
Raudsepp, L. — 336
Raup, F. — 573
Read, M. — 399
Rebane, E. — 88
Reijonen, J. — 398
Reiman, V. — 9, 118, 299, 367, 368, 371, 394, 622, 623, 633, 636, **641—642**, 644
Reindorff, G. — 109
Reinholdsohn (Kreutzwald), J. — 61
Reinick, R. — 263
Reinthal, C. — 84, 85, 96, 119
Reinvald, A. — 11, 33, 46, 50, 55, 57, 119, 122, 200, 232—234, 237, 242—244, 261, 297, 306, **319—331**, 351, 389, 404, 549, 571, 587, 618, 619, 621, 623, 640
Reinvald, Jaan — 321, 377
Reinvald, Jüri — 207, 319, 321, 323, 377
Reinvald, L. — 322
Reisson, M. — 501, 636
Renner, J. — 470, 473
Rennit, A. — 550, 586—587, 634
Rezold, J. R. — 548
Retcliffe, J. (Goedsche, H.) — 395—396
Reuter, F. — 273, 284, 515
Richter, Chr. M. — 198
Richter, L. — 75
Ridala, V. — 10
Riehl, W. H. — 396, 462
Ring, M. — 396
Rinne, G. F. — 155
Rittershaus, E. — 263
Rosegger, P. — 396
Rosenbach, K. — 184
Rosenplänter, J. H. — 130, 409, 639
Rosenthal, H. — 55, 143, 254, 259, 280, 618, 636
Rosenthal, M. — 229
Rossihnius, J. — 641
Runeberg, J. L. — 155, 236, 566
Russow, A. — 158
Russow, B. — 470, 473, 475
Russow, F. N. — 17, 18, 23, 28, 29, 78, 97, 106, **158—163**, 179, 180, 426
Ruus, J. — 404
Ruyter, M. H. — 147
Rõõmussaar, J. — 129, 149
Rätsep, M. (Laulu-Mihkel) — 195, 206
Rückert, F. — 175, 179, 262, 301, 551
Rühka, A. — 501

Saal, A. — 357, 374, 384, 388, **482—493**, 498, 501, 504, 510, 542, 633, 636
Sachker, R. — 321, 432, 433
Sachssendahl, E. — 22, 81, 97, 119
Saedler, M. E. — 64
Saks, M. — 123
Saltõkov-Štšedrin, M. J. — 397
Sander, T. — 641, **642—643**
Sandra, J. — 213
Santo, G. M. — 22, 83
Sass, H. A. F. — 372
Scherr, J. — 299
Scheurlin, G. — 263
Schiefner, A. — 29, 78, 79, 83, 85, 86, 106, 119
Schiller, F. — 52, 69, 98, 117, 154, 175, 179, 219, 220, 228, 232, 234, 236, 242, 262, 317, 329, 337, 396, 448, 449, 454, 551, 553, 565, 570, 572, 588, 594, 601
Schirren, C. — 22
Schlegel, Fr. — 565
Schleiden, M. J. — 254
Schmid, Chr. — 183, 186
Schmuul, A. — 12
Schnakenburg (trükikäitis) — 381, 494
Schott, W. — 37, 85, 119
Schroeder, L. — 409
Schubert, F. — 179, 263
Schultz, E. — 132
Schultz, W. — 22
Schultz-Bertram, G. — 29, 81, 83, 115, 119, 154, 168, 198, 220, 228, 234, 618
Schwartz, J. G. — 22, 105, 165, 176, 177, 190
Schüdlöffel, G. H. — 83

Scott, W. — 399, 462, 483, 518
Scriver, Chr. — 132
Seen, G. — 415
Seidelberg, A. — 381
Shakespeare, W. — 115, 368, 399, 434, 454, 588
Sielmann, B. — 214
Sihwzow, opman — 169, 458
Sigismund, B. — 316
Siimon, A. — 434
Silesius, H. — 263
Sivers, J. — 256, 274
Sjögren, A. J. — 78
Skobelev, M. — 153
Snellmann, J. W. — 260, 566
Smiles, S. — 496
Sohberg, M. — 36, 407, **423—425**
Sokolov, A. A. — 466
Solovjov, V. S. — 466
Sommer, J. M. — 385, 405, 454, **530—533**, 543, 636
Soop, J. — 598, 610
Spanheim, S. L. — 458
Speek-Leidin, J. — 588
Speranski, M. — 466
Sperrlingk, A. — 367
Sperrlingk, B. — 339
Spindler, pastor — 338
Stackelberg, Chr. — 62
Stanjukovitš, K. M. — 172
Stavenhagen, W. — 511
Stein, V. — 51, 409, **436**
Steinsberg, P. A. J. — 155
Stevenson, R. — 399
Stramm, Ph. — 28, **163—165**
Strauss, D. F. — 167, 350
Strümpel, professor — 337
Sturm, J. — 263
Suburg, A. — 349
Suburg, J. — 350
Suburg, L. — 50, 237, 242, 243, 253, **348—357**, 379, 401, 535, 543, 547, 573, 587, 619
Suburg, T. — 348, 349, 351
Sudermann, H. — 396, 634
Sue, E. — 398
Suigusaar, M. — 34, 140, 141, 228, 235
Suits, G. — 9, 10, 118, 123, 580
Suomalainen, K. — 398
Suurordi Hindrik — 207
Suve Jaan (Sommer, J.) — 130
Suvorov, A. V. — 153
Swan, C. G. — 256, 260
Sõgel, E. — 11
Sõrd, N. — 242
Sööt, B. — 11
Sööt, K. E. — 313, 374, 381, 384, 387, 389, 395, 398, 399, 401, 552, 553, 554, 633, 636, 638, 650
Südda, P. — 175, 409, 421
Šahhovskoi, S. V. — 364, 376, 484, 496, 518
Zeiger, J. — 210
Zimmermann, A.-J. — 337
Zimmermann, J. G. — 67
Zinovjev, metsatööstur — 165, 166
Zinovjev, M. A. — 364, 518
Zinzendorf, N. L. — 132
Zola, E. — 393, 398, 628, 629, 634
Zschokke, H. D. — 67, 71, 72, 73

Ždanovitš, L. — 593
Žukovski, V. A. — 601

Taal, K. — 166
Taev, K. — 11
Talvio, M. — 398
Tamm, A. — 591, 592
Tamm, J. — 11, 110, 122, 170, 387, 389, 395, 397, 515, 550, 551, 552, 554, 571, 576, 579, 587, **591—617**, 599, 600, 634, 636, 638, 648, 650
Tamm, M. — 591
Tammann, J. — 427
Taniloo, E. — 123
Teckel, P. — 594
Tedre, Ü. — 11, 12
Teichmüller, G. — 483, 516
Thal, J. — 235, 237
Thal, V. — 436
Theol, G. — 23
Theuriet, A. — 522
Thomson, A. — 40, 368, 410
Thomon, M. — 244
Tieck, L. — 69
Tiismann, H. — 479, 510
Tikerpuu, G. — 415
Timkovski, K. — 160
Tobias, R. — 295
Tohver-Raud, L. — 9, 11, 123
Tolstoi, A. K. — 397, 496
Tolstoi, L. N. — 334, 376, 397, 515, 518, 519, 466, 599, 602
Tombach-Kaljuvald, A. — 588
Toots, J. — 242
Topelius, Z. — 398
Treffner, H. — 352, 366, 496, 512, 517, 522, 583
Treumann, G. J. — 620
Truusmann, J. — 367, 376, 400, 484, 518, 519
Tšehhov, A. P. — 397, 515
Tšernõševski, N. G. — 158

Tuglas, Fr. — 9, 10, 156, 168, 202, 207
Turgenev, I. S. — 52, 309, 334, 335, 396, 442, 484, 515
Twain, M. — 399
Tõnisson, J. — 299, 368, 371, 559
Tõnisson, M. — 242, 409, **426—428**, 508
Tülk, J. — 369, 539, 624
Türnpu, K. — 368

Uhland, L. — 98, 153, 162, 263, 317, 396, 551, 569, 570
Ulrici, J. — 62
Umblia, A. — 162, 184
Undla-Põldmäe, A. — 11, 12
Undritz, P. (Põhjandi, P.) — 335, 374
Undset, S. — 537
Ungern-Sternberg, A. — 489
Uspenski, G. I. — 397, 515

Vagif, Molla-Panah — 117
Vahtrik, J. H. — 381
Vaino, A. — 445
Vaino, E. — 240
Valdemārs, Kr. — 221, 222
Vasar, E. — 407
Weininger, O. — 497
Weizenberg, A. — 40, 165, 318
Weitzenberg, J. — 28, 31, 33, 34, 36, 132, **165—170**, 194, 205, 217, 220, 426, 451, 458, 637
Velmet, A. — 295
Weltmann, E. — 548
Verne, J. — 53, 398, 515, 518
Werner, E. — 396
Veske, M. — 33, 39, 40, 45, 50, 55, 57, 95, 112, 119, 122, 233, 237, 244, 297, **306—318**, 320, 325, 327, 333, 350, 366, 378, 401, 405—408, 438—440, 448, 449, 451, 510, 511, 516, 517, 519, 520, 549, 570, 571, 592, 594, 601, 611, 638, 640
Veski, J. V. — 399, 639
Wichert, E. — 396
Widmann, J. V. — 116
Wiedemann, F. J. — 29, 78, 85, 166, 178, 286, 308, 409, 412
Wiegandt, A. — 351
Wieland, Chr. M. — 52
Wiera, A. — 368, 390, **434—435**, 454
Vietinghoffid — 60, 61
Vigny, A. — 398
Viidalepp, R. — 415
Wilberg, F. H. — 184
Vilde, E. — 160, 356, 357, 370, 373, 376, 377, 384—386, 388, 391—393, 394—396, 398, 399, 401, 464, 475, 489, 495—497, 499, 504, 507, 508, 510, 514, 521, 523, 525, 532, 537, 540, 544, 560, 579, 622, 623, 627—637, 639, 648, 650
Wilde, H. L. — 162
Wilhelm (Preisi kuningas) — 288
Willigerode, A. H. — 23, 132, 188
Vinkel, A. — 11, 12
Winkler, R. J. — 426
Winter, H. — 51, 454
Virginius, A. — 641
Wirkhaus, D. O. — 169, 188
Viskovatov, P. A. — 517
Witschel, J. H. W. — 69, 114
Voltaire — 368
Voss, J. H. — 154
Voss, R. — 396
Vovtšok, M. — 276
Wulff-Ōis, G. — 242, 340, 398, 551, **585—586**
Vulpius, Chr. A. — 184
Wöhrmann, Ed. L. — 550
Vörösmarty, M. — 117, 551
Vänjast, G. (Rosenberg, G.) — 421, 425
Wühner, H. — 232
Würdig, L. — 253

SISUKORD

SISSEJUHATUS 5
Bibliograafia — 12

Esimene osa

I peatükk

KIRJANDUSELU ARENG RAHVUSLIKU LIIKUMISE ETTEVALMISTUS- JA TÕUSUPERIOODIL (*E. Nirk, R. Põldmäe*) 17
Talurahvaliikumise laienemine ja rahvusliku ärkamise eeldused — 17. Eestikeelne trükisõna rahvusliku liikumise eelõhtul — 21. Erinevad arusaamad eesti kirjanduse arendamise ülesandest — 25. Rahvusliku liikumise varasema etapi ühiskondlik-kultuurilised algatused — 28. Kirjanduse osatähtsuse tõus — 32. Haridusolude areng ja kultuurielu mitmekesistumine — 37. Organisatsioonide ja seltside tegevus — 41. Kaks suunda rahvuslikus liikumises — 45. Kirjanduslikud jõud ja põhižanrite areng — 49. Tõlkekirjanduse iseloom ja osatähtsus — 51. Kirjanduse vastuvõtt ja levik, kriitika areng — 53. Loomingulise meetodi küsimused — 56. *Bibliograafia* — 58.

II peatükk

FRIEDRICH REINHOLD KREUTZWALD (*E. Nirk*) 60
Kreutzwaldi varasem elu ja tegevusjärk. Noorpõlv ja haridustee — 60. Kutsetöö ja publitsistliku tegevuse algus — 65. Kreutzwaldi vaadete olemusest — 66. Poeetilised otsingud — 69. Rahvavalgustuslik proosa — 71. **Kreutzwaldi loominguline kõrgperiood.** Elukäik ja vaadete areng — 78. «Kalevipoeg» — 80. Kreutzwaldi värsilooming — 96. Kreutzwaldi jututoodang — 101. «Ennemuistsed jutud» — 105. **Kreutzwaldi vanapõlv.** Elu ja tegevus — 111. Hilisem looming — 113. Käsikirjad ja kirjavahetus — 118. **Kreutzwaldi tähtsus eesti rahvusliku kirjanduse kujunemisprotsessis** — 120. *Bibliograafia* — 125.

III peatükk

JOHANN VOLDEMAR JANNSEN (*M. Kalda*) 128
Jannseni elukäik, ühiskondlik ja ajakirjanduslik tegevus. Varasem elu- ja kujunemisjärk — 128. Jannsen Pärnus. «Perno Postimees» — 130. Jannsen Tartus. «Eesti

Postimees» — 136. **Jannseni ilukirjanduslik looming.** Jutud — 145. «Eesti Laulik» — 153. Näidendid — 155. **Jannseni osa eesti kultuuri- ja kirjandusloos** — 156. *Bibliograafia* — 157.

IV peatükk

TEISI 1850—70-NDATE AASTATE AUTOREID (*M. Kalda*) 158

Friedrich Nikolai Russow — 158. Philipp Stramm — 163. Juhan Weitzenberg — 165. Jüri Jürison — 170. Martin Körber — 172. Koolikirjandus. Karl Eduard Malm — 176. Kalendrikirjandus — 180. Tõlkelised rahvaraamatud — 182. Klerikaalne kirjandus — 188. *Bibliograafia* — 190.

V peatükk

UUSI JOONI RAHVALUULES (*Ü. Tedre*) 192

Lõppriimiline laul ja rahvalik laul — 193. Käsikirjalised värss-satiirid — 196. Lõppriimilise rahvalaulu aineala ja laad — 201. Lõppriimilise rahvalaulu vormist — 211. Regivärsi taandumine— 212. Rahvaluule proosažanrid — 213. *Bibliograafia* — 216.

VI peatükk

CARL ROBERT JAKOBSON (*R. Põldmäe*) 217

Õpiaastad ja pedagoogilise tegevuse algus — 217. Pedagoogina ja literaadina Peterburis — 220. Kaastöö «Eesti Postimehele» — 223. «Kolm isamaa kõnet» — 225. Näidend «Arthur ja Anna» — 228. Koolikirjanduslik tegevus — 230. Jakobsoni värsilooming — 234. Ühiskondliku tegevuse kulminatsioon — 237. Tegevus «Sakala» toimetajana — 239. *Bibliograafia* — 247.

VII peatükk

LYDIA KOIDULA (*A. Undla-Põldmäe*) 249

Noorusaastad ja kirjandusliku tegevuse algus — 249. **Elu ja tegevuse kõrgperiood Tartus** — 254. Lüürika — 261. Proosa — 273. Näidendid — 278. **Kroonlinna-periood** — 283. Hilisem looming — 288. **Kokkuvõtteks** — 292. *Bibliograafia* — 295.

VIII peatükk

F. KUHLBARS, M. VESKE, A. REINVALD (*E. Nirk, R. Põldmäe*) 297

Friedrich Kuhlbars. Elu ja tegevus — 297. Luulelooming — 301. **Mihkel Veske.** Elu ja tegevus — 306. Luulelooming — 311. **Ado Reinvald.** Elulugu — 319. Luule — 323. *Bibliograafia* — 331.

IX peatükk

RAHVUSLIKU LIIKUMISE KÕRGAJA JUTUKIRJANDUS (*O. Kruus*) 333

Jakob Pärn. Elukäik — 336. Looming — 340. **Lilli Suburg.** Elukäik ja ühiskondlik tegevus — 348. Looming — 353. *Bibliograafia* — 357.

Teine osa

X peatükk

KIRJANDUSELU ÜLDPILT SAJANDI LÕPUKÜMNENDEIL (*E. Nirk*) 361
Rahvusliku liikumise kriis ja selle mõju kultuurielus — 363. Ajakirjandus — 369. Kirjastusolud ja raamatute levik — 380. Kirjameeste elu- ja töötingimused — 384. Kirjanduse arengu põhijooni — 387. Eri suunad kirjanduses, loomingulise meetodi muutumine — 390. Tõlketegevuse laienemine, kirjanduslike sidemete tihenemine — 395. *Bibliograafia* — 401.

XI peatükk

RAHVALUULE KOGUMINE JA AVALDAMINE (*Ü. Tedre*) 403
Kogumistöö ja publitseerimine EKmS-is — 405. Teisi kogujaid — 408. Suurkogumine — 410. Rahvaluule lugemisvarana — 420. *Bibliograafia* — 428.

XII peatükk

NÄITEKIRJANDUSE ARENG SAJANDI VIIMASEL VEERANDIL. J. KUNDER (*H. Puhvel*) 432
Laulu- ja karskusseltside tegevus näidendite lavastamisel — 432. Näitekirjanduse arengujooni 70-ndail aastail — 436. **Juhan Kunder.** Elukäik — 437. Ühiskondlik ja koolikirjanduslik tegevus — 440. J. Kunder näitekirjanikuna — 442. J. Kunder luuletajana — 447. Tegevus folkloristina, lastekirjanikuna ja kriitikuna — 449. Näitekirjanduse arengujooni 80-ndail ja 90-ndail aastail — 452. Realismi ettevalmistajaid sajandivahetuse näitekirjanduses — 455. *Bibliograafia* — 460.

XIII peatükk

E. BORNHÖHE JA TEISED AJALOOLISE JUTUSTUSE VILJELEJAD (*E. Nirk*) 462
Eduard Bornhöhe. Elukäik ja loominguline tee — 463. Bornhöhe ajaloolised jutustused — 468. Kaasaeg Bornhöhe loomingus — 477. Bornhöhe reisikirjeldused — 479. **Andres Saal.** Elulugu — 482. Jutustused eesti ajaloost — 485. Kolonialismivastased teosed. Idamaade tutvustamine — 491. **Jaak Järv.** Elukäik ja publitsistlik tegevus — 493. Ajaloolised teosed — 498. **Teiste autorite ajaloolistest jutustustest** — 501. *Bibliograafia* — 505.

XIV peatükk

OLEVIKUAINELINE JUTUKIRJANDUS (*O. Kruus*) 507
Üldpilk proosa olukorrale — 507. **Maximilian Põdder.** Elukäik — 510. Jutulooming — 512. Tõlketööd — 514. **Jakob Kõrv.** Elukäik ja ajakirjanduslik tegevus — 516. Kirjanduslik toodang — 519. **Christian Kannike.** Elukäik — 523. Looming — 524. **Kaarel Krimm.** Elukäik — 526. Looming — 527. **Jakob Martin Sommer.** Elu ja tegevus — 530. Looming — 532. **Elisabeth Aspe.** Elukäik — 533. Looming — 537. *Bibliograafia* — 545.

XV peatükk

LUULE SAJANDI LÕPUL (*R. Põldmäe*) 547
Värsitoodangu mahuline suurenemine — 547. Tõlkeluule osatähtsuse kasvamine — 550. Luule ideelis-kunstilisest üldilmest — 552. Ado Grenzstein-Piirikivi — 554.

Karl August Hermann — 558. Jaan Bergmann — 561. Matthias Johann Eisen — 565. Martin Lipp — 567. Peeter Jakobson — 570. Elise Aun — 572. Jakob Liiv — 575. Adam Peterson — 581. Andres Alver — 583. Gustav Wulff-Õis — 585. Andres Rennit — 586. Muid luuletajaid — 587. *Bibliograafia* — 589.

XVI peatükk

JAKOB TAMM (*A. Vinkel*) 591

Elu ja kirjanduslik tegevus — 591. Maailmavaatelised ja kirjanduslikud tõekspidamised — 600. Kujunemisperioodi looming — 603. Looming Väike-Maarja aastail — 609. Kokkuvõte — 616. *Bibliograafia* — 617.

XVII peatükk

KRIITIKA JA KIRJANDUSTEADUSE ARENG (*E. Nirk*) 618

Kriitika olukord 1880-ndate aastate künnisel — 618. Kriitilise mõtte hoogustumine — 620. Kirjandusekäsituse areng ja lähenemine realismile — 626. Ilmuva uudiskirjanduse arvustamine — 630. Tegevus kirjandusloo alal — 639. *Bibliograafia* — 645.

KOKKUVÕTE 646
Lühendid 651
Isikunimede register 652

ИСТОРИЯ ЭСТОНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
в пяти томах
Том II
На эстонском языке
Художественное оформление Х. Аррака
Издательство «Ээсти Раамат»
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja E. Elisto
Kunstiline toimetaja J. Palm
Tehniline toimetaja E. Lumet
Korrektor Ü. Rattur

Ladumisele antud 2. IX 1965. Trükkimisele antud 1. II 1966. Paber 70 × 90, 1/16. Trükipoognaid 41,5 + 6 lisa. Tingtrükipoognaid 49,02. Arvestuspoognaid 50,02. Trükiarv 15 000. MB-00720. Tellimise nr. 6660. Hans Heidemanni nimeline trükikoda, Tartu, Ülikooli tän. 17/19. II
Trükipaber nr. 1 — Kohila Paberivabrik

Hind rbl. 2.40

7—2—2

Trükivigu

Lk.	Veerg	Rida	On	Peab olema
37	II	7 alt	urk	nurk
50	II	8 ülalt	(< ld.	(< pr.
61	II	12 alt	laialdat	laialdast
64	II	11 ülalt	veksl	veksli
134	II	19 „	(ld. <	(< ld.
172	II	11 alt	**flakoon** (pr. *flacon* < keskld. *flasco*	***flageolet*** [*-žole'*] (pr.) = *flažo-*

Tell. nr. 4577

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00304675 4

Rbl. 2.40

2.
A
26685
3046759